ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๓

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI - THAI)

PART III

(PĀLI PART II FIRST SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

นายอนันต์ อนันตกูล

สร้างพระคัมภีร์ถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8296-16-4

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแก่คณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖ โดยสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ญาโณทยมหาเถระ สมเด็จพระสังฆราช ทรงนำเข้าเฝ้าถวายพระพร พร้อมด้วยคณะสงฆ์)

นายไพบูลย์ อนันตกูล
บิดาของนายอนันต์ อนันตกูล
สร้างพระคัมภีร์ถวายเป็นพุทธบูชา

ที่ ๒/๒๕๒๗

เรื่อง การจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

อาศัยพระบัญชา ที่ ๑/๒๕๒๗ เรื่องการตรวจชำระพระไตรปิฎก ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๒๗ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก จะเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบนักษัตร ใน พ.ศ.๒๕๓๐ นั้น และโดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคมและได้รับการอุดหนุน โดยงบประมาณแผ่นดินอยู่แล้ว

จึงให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ส่งเสริมงานการตรวจชำระพระไตรปิฎกโดยพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อเอื้ออำนวยในการประสานประโยชน์ โดยจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเศษ สัททาวิเสส ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาธิราช ให้เป็นที่ปรากฏตามโบราณราชประเพณีสืบไปชั่วกาลนาน.

สั่ง ณ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๒๗

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เพชรรัตน ราชสุดา

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕ นับเป็นอภิลักขิตสมัยมงคลวิเสสที่ล้นเกล้าล้นกระหม่อมทั้งสองพระองค์ ทรงมีพระราชกฤษดาภินิหารเป็นที่ปรากฏแก่สมณพราหมณาจารย์ทั้งปวงและพสกนิกรทวยราษฎร์ โดยที่พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศชาติ พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นหลักชัยของบ้านเมืองจนทุกวันนี้ ทั้งนี้สำเร็จด้วยพระบารมีธรรม พระคุณธรรมที่ทรงดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นผลงานของมูลนิธิฯ ตีพิมพ์ขึ้นถวาย ๖๑ พระคัมภีร์ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณและเป็นอนุสสรณียวัตถุธรรมบรรณาการ เนื่องในอภิลักขิตกาลพิเศษครั้งนี้

เพื่อให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการและคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานสร้างพระคัมภีร์ เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการอำนวยการ

๑. จอมพลประภาส จารุเสถียร
๒. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร
๓. ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน คัคณางค์
๔. ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร
๕. พลโทประพัทธ์ กุวานนท์
๖. คุณหญิงสัตยวดี กุวานนท์
๗. อธิบดีกรมการศาสนา
๘. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
๙. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร
๑๐. คุณหญิงวัลลีย์ วีระปรีย
๑๑. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์
๑๒. คุณหญิงชนัตถ์ ปิยะอุย
๑๓. คุณหญิงจวบ จิรโรจน์
๑๔. คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ
๑๕. คุณหญิงสงวนศรี จันทรางศุ
๑๖. คุณหญิงวรรณี วิทยะสิรินันท์
๑๗. คุณประภา จัยวัฒน์
๑๘. คุณอวยพร ปัตตพงศ์
๑๙. คุณอุษา จารุดุล
๒๐. คุณยุพนา ธรรมโกวิท

๒๑. คุณประไพ อมาตยกุล

๒๒. คุณประสพศรี ประเสริฐสม

๒๓. คุณลำยอง หะรินสุต

๒๔. คุณประกอบเกียรติ ชาญเลขา

๒๕. ศาสตราจารย์พิพัฒน์ สุจินดา

๒๖. รองศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุษยกุล

๒๗. รองศาสตราจารย์ศรีกาญจน์ สุจินดา

๒๘. นายชุมศักดิ์ เตชะเสน

๒๙. คุณประณัฐ เตชะเสน

๓๐. คุณสมจิตต์ สิทธิไชย

๓๑. นายวัฒนา อิศรภักดี

๓๒. คุณเสริมศรี เอกชัย

๓๓. คุณสุกัญญา ดุจศรีวัชร์

๓๔. คุณบุญรักษ์ นาครัตน์

๓๕. คุณวิไลลักษณ์ จารุดุล

๓๖. คุณบุญนาค ศศะภูริ

๓๗. คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ

๓๘. นายปราโมทย์ สัชฌุกร

๓๙. นายพุธตรี กุวานนท์

๔๐. นายระพินทร์ จารุดุล

๔๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ

๔๒. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะผู้อำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑.	นายมณีพันธุ์ จารุดุล	ผู้อำนวยการ
๒.	นางอุษา จารุดุล	รองผู้อำนวยการ
๓.	นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑.	นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ
๒.	นายโรม สุรเสน	ป.ธ.๙	นักวิชาการ
๓.	นายสุวรรณ์ จินต์ประชา	ป.ธ.๙	"
๔.	นายสมาน วงศ์ไพรกรณ์	ป.ธ.๙	"
๕.	นายสังคม ศรีราช	ป.ธ.๙	"
๖.	นายบุญพา มีชนะ	ป.ธ.๙	"
๗.	นายธรรมจักร สิงห์ทอง	ป.ธ.๙	"
๘.	อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙	"
๙.	นายหวั่น สมใจเพ็ง	ป.ธ.๙	"
๑๐.	นายผดุง แปงการิยา	ป.ธ.๙	"
๑๑.	นายอรชุน ชาเสน	ป.ธ.๙	"
๑๒.	นายกิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘, ปริญญาโท	"
๑๓.	นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘	"
๑๔.	นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘	"
๑๕.	นายสมพร ประวรรณากร	ป.ธ.๗ พม.,พธ.บ., M.A.	"

๑๖. นายชัยกิตติ	ฐานโอภาส	ป.ธ.๗, ปริญญาตรี	นักวิชาการ
๑๗. นายบุญเพ็ง	แก้วยอด	ป.ธ.๗	"
๑๘. นายบรรจบ	พุกพญา	ป.ธ.๗	"
๑๙. นายเจริญ	ผุดวรรณา	ป.ธ.๗	"
๒๐. นายอดิเรก	อินตีะพรม	ป.ธ.๗, ปริญญาตรี	"
๒๑. พระมหาสุทัศน์	เดียวสูงเนิน	ป.ธ.๖, ปริญญาตรี	"
๒๒. อุบาสิกาจรรยา	บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖	"
๒๓. อุบาสิกาสุทธิกาญจน์	เว้นบาป	บ.ศ.๖	"
๒๔. นายยศศิริ	จันทุดม	ป.ธ.๖	"
๒๕. นายสุรินทร์	มั่งมี	ป.ธ.๕	"
๒๖. นายพิณ	ชัยสวัสดิ์	ป.ธ.๕, ปริญญาโท	"
๒๗. นางสาวนันทนา	เพ็ชร์ไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	"
๒๘. อุบาสิกาพรหม	เกิดเกษม		นักปริวรรตอักษร
๒๙. อุบาสิกาพรทิพย์	ศูนย์จันทร์		"

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ สถ.บ.(จุฬา)

๒. น.อ.สุรจิต สงสกุล ร.น. ป.ธ.๘, Ph.D.

๓. น.ท.ทองย้อย แสงสินชัย ร.น. ป.ธ.๙

๔. น.ต.วินัย ตะเภาพงษ์ ร.น. ป.ธ.๙, Ph.D.

๕. ร.อ.สารี อินสอน ร.น. ป.ธ.๙

๖. นายพิสิฐ เจริญสุข ป.ธ.๙, อ.ม.(จุฬา)

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางถาวร ศรีปราสาท

๒. นางสาวพวงเงิน อุชชิน

๓. นายเฉลิมชัย ทองมี

๔. นายพัฒน์ ประกอบบุญ ป.ธ.๕, พม., ศน.บ., M.A.

๕. นายสมชาย มณี ป.ธ.๕, พธ.บ.

๖. นางพิกุล บำรุงผล

๗. นางสุภา วรรณพงษ์

๘. นายเกษมวงศ์ บุรณศิริ

๙. นางจิตตรา อมะรักษ์

๑๐. นางทิพย์วดี ภู่ทอง

๑๑. นางมยุรี กลิ่นส่ง

๑๒. นางปนัดดา เอี่ยมวุฒิ

๑๓. นางกนกรัช ธารี

๑๔. นางชนก อภัยเสวตร์

ขอจงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นนิตย์ เทอญ.

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๒๕๓๗ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

First published : 1994

ISBN 974-8296-16-4

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhumibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธ-ปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม** ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรม และพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้นพระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธ-วจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก** **พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้ สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระ-ชนมชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่ง เรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติอันเป็นส่วนแห่งพระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง

พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลายมีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นต้นติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **อัตถโยชนา** คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น

พระคัมภีร์วิสุทธิมัคค์และอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้คัมภีร์พระวิสุทธิมัคค์ และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิดลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้นกุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ้งชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส เหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้ เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศ พระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็น

ธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลี มาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีสิ้น บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะโดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทย ได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ.๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนา ได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนาให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๓** นี้ **คุณอนันต์ อนันตกูล** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินสร้างถวายเป็นพุทธบูชา เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศลได้ดลบันดาลให้ **คุณอนันต์ อนันตกูล** ประสบความเจริญรุ่งเรืองตลอดไป.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
๓๐ พฤษภาคม ๒๕๓๗

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษา ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลีพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้าเดียวกัน โดยแยกเป็นสองคอลัมน์ เป็นไทวพากย์ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์เมื่อนำไปแสดง

พระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จ-พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะและความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๓** ครั้งนี้ เป็นการพิมพ์ฉบับชำระเพื่อเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั่วกันเทอญ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาษาบาลีขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ฉบับ **"ภูมิพโลภิกขุ"**

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความสำคัญมาก ด้วยเป็นพระคัมภีร์ที่อธิบายความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้รจนาไว้ ซึ่งคณะสงฆ์ไทยได้บรรจุพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ไว้เป็นหลักสูตรการสอบไล่พระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวงในระดับเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค ทั้งนี้เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นพระคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ผู้ศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนา ถ้าได้ศึกษาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงคัมภีร์เดียว ก็ชื่อว่ามีความรอบรู้วิชาการทางพระพุทธศาสนาพอสมควร แต่การจะเข้าใจความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างสมบูรณ์ ถ้าเว้นการศึกษาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาอย่างถูกต้องเสียแล้ว จะเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างแตกฉานไม่ได้ เพราะพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาเป็นมหาฎีกาที่ขยายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้กระจ่างแจ้งอีกชั้นหนึ่ง

ความหมายของคำว่า ปรมัตถมัญชุสา

เพื่อให้รู้จักพระคัมภีร์นี้ชัดเจนขึ้น จะขอทำความเข้าใจเรื่องความหมายของชื่อพระคัมภีร์ก่อน

คำว่า **ปรมัตถมัญชุสา** เป็นชื่อเฉพาะของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ แยกได้เป็น ๒ คำ คือ ปรมัตถ+มัญชุสา มัญชุสา แปลว่า หีบ หรือ ลุ้ง หมายถึงวัสดุอุปกรณ์ที่เก็บรักษาสิ่งของ เมื่อรวมเข้ากับคำว่า ปรมัตถ เป็น ปรมัตถมัญชุสา ก็แปลว่าพระคัมภีร์เพียงดังหีบเป็นที่เก็บรักษาพระปรมัตถไว้

คำว่า **ปรมัตถ** คำหน้านั้นมาจากคำภาษาบาลีว่า ปรม+อตฺถ ปรม แปลว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม บรม อตฺถ แปลว่า เนื้อความ ประโยชน์ สภาวะ รวมเป็น ปรมตฺถ ใช้เป็นภาษาไทยว่า ปรมัตถ ปรมัตถ์ ปรมัตถ แปลว่า เนื้อความอย่างยอดเยี่ยม ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือสภาวะอย่างยอดเยี่ยม คำนี้เป็นชื่อของบารมีก็มี เป็นชื่อของประโยชน์ก็มี เป็นชื่อของสัจจะก็มี เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกก็มี

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของบารมีนั้น มีอธิบายว่า บารมี คือความดีอย่างยิ่งยวด ที่เป็นเครื่องบ่มโพธิญาณให้แก่กล้าจนถึงสำเร็จ มีอยู่ ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา บารมีทั้ง ๑๐ นี้แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต้น เรียกว่า บารมี มี ๑๐ ชั้นกลาง เรียกว่า อุปบารมี มี ๑๐ ชั้นสูง เรียกว่า ปรมัตถบารมี มี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน หรือเรียกว่า บารมี ๓๐ ทัศ ในจริยาปิฎกได้แสดงบารมีไว้ในตอนสรุป ได้แสดงไว้ว่า ทานที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเมื่อครั้งเป็นพระเจ้าสีวิราช จัดอยู่ในชั้นทานบารมี เมื่อเป็นพระเวสสันดร เป็นเวลามพราหมณ์ และเป็น

อกิตติดาบส จัดเป็นทานขั้นอุปบารมี เมื่อเป็นพญาไก่ เป็นพญาช้างชื่อสีลวนาค และเป็นพญากระต่าย จัดเป็นขั้นปรมัตถบารมี และในบารมีอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ก็มีปรมัตถบารมีด้วยทุกข้อ

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของประโยชน์นั้น มีอธิบายว่า คำสอนของพระพุทธเจ้านั้นประกอบด้วยประโยชน์ ๓ ประการ คำว่า **"ประโยชน์"** ตรงกับภาษาบาลีว่า อตฺถ แปลว่า ความต้องการก็ได้ แปลว่า ความมุ่งหมายก็ได้ ส่วนคำว่า **"ประโยชน์"** ซึ่งเป็นคำแปลของ **"อตฺถ"** นั้น แปลว่า การประกอบ คือ การกระทำให้สำเร็จตามที่ต้องการหรือมุ่งหมายนั้น ประโยชน์หรือความต้องการของมนุษย์นั้นมีอยู่ ๓ ระดับ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในชาตินี้ ได้แก่ ทรัพย์ ยศ ไมตรี กรณียะ จะพึงได้ด้วยการประกอบธรรม ๔ คือ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยัน อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา กัลยาณมิตตตา คบเพื่อนดีเป็นมิตร สมชีวิตา เลี้ยงชีพพอสมควร ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในเบื้องหน้า หรือชาติหน้าที่มนุษย์ต้องประสงค์ คือ สุคติโลกสวรรค์ คือการเป็นมนุษย์ที่ดี การเป็นเทพในสวรรค์ การจะได้ประโยชน์เบื้องหน้าที่ต้องการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้บำเพ็ญ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา ส่วนประโยชน์ยอดเยี่ยมนั้น เรียกว่า ปรมัตถ แปลว่า ประโยชน์สูงสุด ได้แก่ พระนิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพราะพระนิพพานเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง การจะถึงพระนิพพานอันเป็นปรมัตถประโยชน์นี้ได้ ก็ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของสัจจะนั้น อธิบายว่า สัจจะ คือความจริงนั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ จริงโดยสมมุติ เรียกว่า สมมุติสัจจะ ๑ จริงโดยปรมัตถ์ เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ ๑ จริงโดยสมมุตินั้น ได้แก่ความจริงที่โลกหมายรู้ร่วมกัน เช่น นาย ก. นาง ข. ช้าง ม้า วัว ควาย คน สัตว์ สมมุติให้ร้องเรียกกันได้ เรียกว่า สมมุติโวหาร ส่วนปรมัตถสัจจะกล่าวถึงธรรมชาติที่มีจริงไม่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลง ทรงสภาพของตนไว้ ซึ่งได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน เพราะฉะนั้นชื่อของปรมัตถสัจจะจึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า สภาวสัจจะ จริงโดยสภาวะ ว่าโดยองค์พระสูตร พระวินัย และปุคคลบัญญัติเป็นสมมุติสัจจะ พระอภิธรรม ๖ คัมภีร์ เว้นปุคคลบัญญัติเป็นปรมัตถสัจจะ ปรมัตถสัจจะนี้แบ่งได้เป็น ๒ คือ สภาวสัจธรรม ที่เป็นจริงตามสภาวะ ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น ๑ อริยสัจจะ ได้แก่ ความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงของพระอริยะ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ๑ พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ สำหรับเวไนยสัตว์ที่ไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในอดีตพุทธเจ้าองค์ที่ล่วงแล้ว พระองค์จะทรงยกสมมุติสัจจะแสดงเป็นพื้นฐานก่อน เพื่อให้เกิดความเข้าใจในพระธรรมเทศนา แล้วจึงทรงแสดงพระปรมัตถ-ธรรมเทศนาในภายหลัง สำหรับเวไนยสัตว์ผู้ได้เคยศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในสมัยอดีตพุทธเจ้า เป็นผู้มีอุปนิสัยสติปัญญาสามารถรับพระธรรมเทศนาได้ จึงจะทรงแสดงพระปรมัตถเทศนาโดยตรง

คำว่า **"ปรมัตถ"** เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกนั้น ก็โดยอาศัยคำของพระ-อนุรุทธาจารย์ กล่าวไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ว่า เนื้อความพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นทั้งหมด ว่าโดยปรมัตถ์มี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิตปรมัตถ์ ๑ เจตสิกปรมัตถ์ ๑ รูปปรมัตถ์ ๑ นิพพานปรมัตถ์ ๑

ใช้อักษรย่อว่า จิ. เจ. รุ. นิ. ว่าเป็นหัวใจพระอภิธรรม คำว่า ปรมัตถ นี้ พระ-สุมังคลาจารย์อธิบายไว้ในพระคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีว่า ความหมายยอดเยี่ยมสูงสุด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแปรผันเป็นอย่างอื่น ยกเสียซึ่งสมมุติ เป็นความหมายที่แท้จริง กล่าวคือ จิต ได้แก่ วิญญาณขันธ์ เจตสิก ได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร รูป ได้แก่ รูปขันธ์ และนิพพาน ได้แก่ ธรรม อันเป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปรม ที่แปลว่า ยอดเยี่ยม นั้น หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณ อัตถ แปลว่า สภาวะ วิสัย อารมณ์ หรือโคจร รวมเป็น ปรมัตถ แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณ อันยอดเยี่ยม ซึ่งเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ตามความหมายของคำว่า **"ปรมัตถ"** ตามที่กล่าวมานี้ เมื่อมาเป็นชื่อของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ จึงมีความหมายว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบที่เก็บรักษาไว้ซึ่งประโยชน์อย่างยิ่ง คือ พระนิพพาน หรือเป็นที่เก็บรักษาไว้ซึ่งพระปรมัตถธรรม อันเป็นความหมายถึงเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ และเป็นปรมัตถสัจจะด้วย อนึ่ง พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ ได้รับยกย่องว่าเป็นมหาฎีกา คือเป็นคำอธิบายความของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นฎีกาที่ยิ่งใหญ่ควรแก่การเคารพนับถือบูชาอย่างยิ่ง เพราะให้ความรู้แก่ผู้ศึกษาทุกแง่ทุกมุม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา จึงมีความหมายถึงว่าเป็นพระคัมภีร์ที่ให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาระดับสูง ซึ่งผู้อ่านพระคัมภีร์นี้จะต้องมีพื้นฐานความรู้ทางพระอภิธรรมและทางภาษามคธพอสมควร จึงจะทำความเข้าใจพระคัมภีร์นี้ได้

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา คือ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ สำนักวัดพทรติตถวิหาร อาณาจักรทมิฬ ฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ใกล้เกาะลังกา ท่านได้รับอาราธนาจากพระทาฐนาคเถระ สำนักสิทธคามปริเวณวิหาร ให้รจนาพระคัมภีร์นี้ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๕๐-๑๐๐๐ รุ่นหลังพระพุทธโฆษาจารย์ ท่านได้ศึกษาอยู่ในสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธปุระ ในลังกาทวีป เข้าใจว่าได้ร่วมงานรจนาคัมภีร์อรรถกถากับพระพุทธโฆษาจารย์ด้วย ท่านได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกและมหาฎีกานี้ จึงได้รับยกย่องว่าเป็นทั้ง **"พระอรรถกถาจารย์"** และเป็นทั้ง **"พระฎีกาจารย์"**

ผลงานอรรถกถาที่ท่านรจนานั้น คือ

๑. อรรถกถาเนตติปกรณ์
๒. อรรถกถาอิติวุตตกะ ชื่อปรมัตถทีปนี
๓. อรรถกถาอุทาน ชื่อปรมัตถทีปนี
๔. อรรถกถาจริยาปิฎก ชื่อปรมัตถทีปนี
๕. อรรถกถาเถรคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๖. อรรถกถาเถรีคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๗. อรรถกถาวิมานวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี
๘. อรรถกถาเปตวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี

ผลงานฎีกาที่รจนา คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ชื่อปรมัตถมัญชุสา

๒. ฎีกาเนตติอรรถกถา อธิบายงานอรรถกถาของท่านเอง

๓. ฎีกาพุทธวงศ์ ชื่อปรมัตถทีปนี

นอกจากนี้ฎีกาอีก ๓ คัมภีร์ คือ ฎีกาอรรถกถาพระสูตรทั้ง ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้น ชื่อว่า ลีนัตถปกาสินี ฎีกาอรรถกถาชาดก ชื่อ ลีนัตถปกาสินี และอนุฎีกาแห่งอรรถกถาอภิธรรม ชื่อว่า ลีนัตถวัณณนา คัมภีร์จูฬคันถวงศ์และศาสนวงศ์ได้กล่าวว่าเป็นผลงานของท่านด้วย แต่ที่จริงฎีกาที่กล่าวนี้เป็นผลงานของท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านอานันทาจารย์ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๑๓๐๐-๑๔๐๐ ปี แต่ชื่อพ้องกัน

อย่างไรก็ตาม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ที่ท่านรจนาไว้นี้ ได้เป็นวรรณกรรมสำคัญชิ้นหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทุกวันนี้ และนับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของโลก

งานสร้างพระคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้ แสดงให้เห็นถึงการวางแผนงานอันสำคัญยิ่งในวงการศึกษาของคณะสงฆ์ เกี่ยวกับการแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จากภาษาสิงหฬมาเป็นภาษามคธ อันเป็นต้นติภาษาเพื่อให้ความรู้ด้านปริยัติธรรมเผยแพร่ไปทั่วโลก ไม่ใช่อยู่แต่เกาะลังกาเท่านั้น และนอกจากนี้ แสดงให้เห็นว่า การทำงานชิ้นสำคัญส่วนนี้ได้มีสงฆ์คณะหนึ่งร่วมงานกันโดยได้ทำกันเป็นระบบต่อเนื่อง เป็นการวางแผนสืบทอดงานพระพุทธศาสนาทางด้านวิชาการไว้เป็นสมบัติของโลก ซึ่งแม้ประเทศไทยก็พลอยได้มรดกชิ้นนี้ไว้เป็นสมบัติเป็นเวลาช้านานแล้ว แม้ท่านอาจารย์

พระธรรมปาลเถระจะพำนักอยู่ ณ พทรติตถวิหารอาณาจักรทมิฬแห่งอินเดีย ทางลังกาก็ถือว่าท่านเป็นชาวลังกาด้วย

เนื้อหาของพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

โดยที่พระคัมภีร์นี้เป็นฎีกาอันยิ่งใหญ่ที่ได้รับยกย่องมาก เรียกว่า **มหาฎีกา** ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้รจนาอธิบายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยอาศัยกถามรรคอันมีมาเก่าก่อน รจนามิให้ขัดแย้งกับมติของสำนักมหาวิหาร ท่านนำเอามาแต่ละบทแต่ละคำ ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอรรถาธิบายให้คำวินิจฉัย คำถาม คำตอบ ในเชิงอธิบายทุกแง่ทุกมุม มีคำวินิจฉัยทางนิรุตติศาสตร์ขยายความในลัทธิทั้งในมหายานและพราหมณลัทธิไตรเพทเวทางคศาสตร์ ที่เรียกว่า ปรัชญาอินเดียในปัจจุบันนี้ รวมทั้งโลกโวหารอย่างพร้อมมูล ฉะนั้น พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้จึงอุดมไปด้วยความรู้ในระดับสูง ทำให้เกิดความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างละเอียด รวมทั้งเข้าใจพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีด้วย เพราะท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้บรรจุความรู้ทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างสมบูรณ์

ในเนื้อหานั้น เริ่มต้นด้วยคำปรารภ อธิบายกถาว่าด้วยคำนิทานเป็นต้น ของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต่อจากนั้นอธิบายความเป็นนิเทศ ๆ ไป คือ

๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑ ชื่อสีลนิทเทส

๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒ ชื่อธุดงคนิทเทส

๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมัฏฐานคหณนิทเทส

๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิทเทส

๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๕ ชื่อเสสกสิณนิทเทส

๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๖ ชื่ออสุภกัมมัฏฐานนิทเทส

๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส

๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส

๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิทเทส

๑๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิทเทส

๑๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิทเทส

๑๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิทเทส

๑๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส

๑๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส

๑๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิทเทส

๑๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิทเทส

๑๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิทเทส

๑๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อทิฏฐิวิสุทธินิทเทส

๑๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส

๒๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส

และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค พร้อมทั้งอวสานกถาของท่านอาจารย์เอง

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ฉบับอักษรไทย

โดยที่ พระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ตรวจชำระและตีพิมพ์ขึ้นโดยพระอุปถัมภ์ในสมเด็จ-พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงบริจาคทรัพย์พิมพ์ใน พ.ศ.๒๔๖๕ แล้ว การตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ก็ได้อาศัยตรวจสอบกับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ด้วย สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) นั้น เป็นผู้ทรงความรู้ด้านพระปริยัติธรรมด้านภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง มีความแตกฉานในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา พร้อมทั้งสัททาวิเสสอย่างกว้างขวาง ได้เคยเป็นผู้จัดการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง พ.ศ.๒๔๗๘ และ พ.ศ.๒๔๗๙ ฝีมือการตรวจสอบชำระพระคัมภีร์ของพระมหาเถระนี้ปรากฏว่าได้รับความนิยมในความพิถีพิถันละเอียดลออมาก มีวรรคน้อย วรรคใหญ่ ในศัพท์เดียวที่เป็นสมาส ย่อคำหลาย ๆ คำเป็นศัพท์เดียวกัน แต่ละคำจะเว้นห่างกันเล็กน้อยทุกคำไป ปาฐะใดอ้างที่มาในพระไตรปิฎก หรือที่อื่น ๆ ก็จะหาที่มาบอกชื่อคัมภีร์ บอกหน้าให้ไปค้นได้ด้วย รู้สึกว่าวิธีการชำระแบบนี้ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) เป็นผู้เริ่มก่อนผู้อื่นทั้งหมด และได้เป็นแบบแผนของการชำระพระคัมภีร์ในสมัยต่อมา เพราะฉะนั้น การพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ได้อำนวยประโยชน์ในวงการศึกษาอย่างมาก เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ม.ร.ว.ลพ สุทัศน์)[๑] อดีตเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

---

[๑] ผู้เขียนทราบมาจากหลวงสิทธิดุริตภาษ ว่า เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ลพ สุทัศน์) ไม่มีทายาทสืบสกุล ได้อุปถัมภ์กุลบุตรท่านหนึ่งเป็นบุตรบุญธรรม มีความประสงค์จะให้ใช้นามสกุล "สุทัศน์" แต่เพราะท่านผู้นั้นมิได้เป็นเชื้อพระวงศ์ พระบาทสมเด็จ-พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามสกุลว่า "ลพานุกรม" ตามนามเดิมของท่านเจ้าพระยานี้

ได้ปรารภบำเพ็ญกุศล เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗๐ ปี มีความประสงค์จะบำเพ็ญกุศลให้เป็นอุปการะแก่พระพุทธศาสนา ได้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ โปรดให้พิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นอักษรไทยครั้งแรกแล้ว จึงได้อุปถัมภ์ให้พิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ขึ้นมาตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ-จันทบุรีนฤนาถ ทรงแนะนำ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ พร้อมด้วยสัทธิวิหาริกทั้งหลายของท่าน มีพระราชสุธีสมัยยังเป็นพระมหาวิจิตร อาภากโร เป็นต้น เป็นผู้ตรวจชำระทำต้นฉบับจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๘

พระปรมัตถมัญชุสาฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้มีโครงการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือจัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์เป็นหลัก แล้วทำพระคัมภีร์อธิบายรอง ๆ ลงไปให้เป็นสายเดียวกัน เพื่อเป็นอรรถาธิบายสืบต่อกันไป ซึ่งจะเป็นการง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น เมื่อมูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาบาลีขึ้นมาแล้ว ได้ทำหัวเรื่อง ทำข้อ ย่อหน้า ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว จึงได้จัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา อันเป็นมหาฎีกาของวิสุทธิมรรค จัดทำหัวเรื่อง ตั้งข้อย่อหน้าให้ตรงกันกับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อสะดวกต่อการค้นคว้าของนักศึกษา และได้จัดหาที่มาให้ครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งหวังใจว่าเป็นการเพิ่มพูนความสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น จัดเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำปรารภพระคัมภีร์ อธิบายคำนิทานพจน์เป็นต้น และอธิบายความในปริเฉทที่ ๑ คือสีลนิทเทส ไปจนถึงอธิบายปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส

ภาค ๒ เริ่มแต่อธิบายความปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ไปจนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส

ภาค ๓ เริ่มแต่อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส จนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอวสานกถาของท่านอาจารย์พระธรรมปาละเป็นที่สุด

การจัดพิมพ์เป็นพากย์คู่ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เนื่องจากพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ที่ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระ สำนักพทรติตถวิหาร ได้รจนาไว้นี้ เป็นคัมภีร์ที่อำนวยประโยชน์ในด้านความรู้อย่างมากมายแก่กุลบุตร ที่จะทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นผลงานรจนาของท่านพระพุทธโฆษาจารย์ที่แพร่หลายมีชื่อเสียง ว่าเป็นวรรณกรรมชั้นยอดของพระพุทธศาสนา แต่ยังเป็นภาษาบาลีอยู่ นายมณีพันธุ์ จารุดุล ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ มีความประสงค์จะให้มีการแปลเป็นภาษาไทย เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาพระพุทธศาสนา และท่านผู้สนใจจะได้อ่านทำความเข้าใจในพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ และรวมไปถึงทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อให้เกิดการปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องด้วย

และมูลนิธิมีความประสงค์จะทำเป็นไทวพากย์หรือพากย์คู่ คือภาษาบาลีข้างหนึ่ง ภาษาไทยข้างหนึ่ง ในหน้าเดียวกันตลอดทั้งคัมภีร์ โดยที่พระคัมภีร์นี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความยาวมาก สำหรับฉบับภูมิพโลภิกขุได้แบ่งพากย์ภาษาบาลีเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือภาค ๑ มี ๔๕๘ หน้า ภาค ๒ มี ๓๗๕ หน้า ภาค ๓ มี ๗๔๒ หน้า รวมด้วยกันเป็นหน้ากระดาษพิมพ์ได้ ๑,๕๗๕ หน้า เพื่อให้การแบ่งรูปเล่มในพากย์คู่บาลีและไทยมีความพอเหมาะแก่เล่มและเรื่อง จึงได้แบ่งภาษาบาลีเดิม ๓ ภาค เป็นตอนได้ ๘ ตอน ดังนี้

ภาค ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่คันถารัมภกถา กล่าวเริ่มต้นพระคัมภีร์อธิบายสีลนิทเทส ปริเฉทที่ ๑ อธิบายธุตังคนิทเทส ปริเฉทที่ ๒ และอธิบายกัมมัฏฐานคหณนิทเทส ปริเฉทที่ ๓

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายปฐวีกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๔ อธิบายเสสกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๕ อธิบายอสุภกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๖ อธิบายฉอนุสสตินิทเทส ปริเฉทที่ ๗

ภาค ๒ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายอนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๘ และอธิบายพรหมวิหารนิทเทส ปริเฉทที่ ๙

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอารุปปนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๐ อธิบายสมาธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๑ อธิบายอิทธิวิธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๒ และอธิบายอภิญญานิทเทส ปริเฉทที่ ๑๓ ในการแปลพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา สู่ภาษาไทยนั้น สำหรับภาค ๑ ทั้ง ๒ ตอน และภาค ๒ ทั้ง ๒ ตอน นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ ได้แปลไว้

ภาค ๓ แบ่งเป็น ๔ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายขันธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๔ และอธิบายอายตนธาตุนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๕

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอินทริยสัจจนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๖ และอธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗

ตอนที่ ๓ เริ่มตั้งแต่อธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗ ตอนพรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ อธิบายทิฏฐิวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๘ อธิบายกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๙

ตอนที่ ๔ เริ่มตั้งแต่อธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๐ อธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๑ อธิบายญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๒ อธิบายปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส ปริเฉทที่ ๒๓ อธิบายนิคมคาถาของวิสุทธิมรรค และลงท้ายด้วยนิคมคาถา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ เป็นจบพระคัมภีร์

ในการแปลพระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกาสู่ภาษาไทยนั้น สำหรับภาค ๓ ทั้ง ๔ ตอนนี้ ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย ได้แปลไว้

สำหรับการพิมพ์พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๓ (บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑) นี้ **คุณอนันต์ อนันตกูล** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ทางมูลนิธิภูมิพโลภิกขุขออนุโมทนากุศลไว้ ณ โอกาสนี้

ขออานุภาพแห่งการสร้างพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ จงเป็นปัจจัยให้ประชานิกรทั้งหลายหยั่งถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุติรส ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน และขอให้ประชานิกร จงมีความเคารพในพระสัทธรรมเป็นนิตย์ เทอญ.

สิริ เพ็ชรไชย

(นายสิริ เพ็ชรไชย)

หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์
ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย
ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน

นางอุษา จารุดุล นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรองผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ

เป็นหัวหน้าฝ่ายธุรการ

นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่ายวิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๓

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

---

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙	ประธานกรรมการตรวจชำระ
๒. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)	แปล
๓. นายเกษมวงศ์ บุรณศิริ		พิมพ์ต้นร่างจากฉบับลายมือ
๔. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นร่าง
๕. นายคนอง วังฝายแก้ว	ป.ธ.๔, พธ.บ.	อ่านทานตามต้นร่าง
๖. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖	จับคู่บาลี-ไทย
๗. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๘. นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘	กรรมการตรวจชำระ
๙. นางพิกุล บำรุงผล		พิมพ์ต้นแบบ
๑๐. นางสาวพวงเงิน อุชชิน		เลย์ต้นแบบ
๑๑. นางมยุรี กลิ่นส่ง		เลย์ต้นแบบ
๑๒. นางปนัดดา เอี่ยมวุฒิ		เลย์ต้นแบบ
๑๓. นายเจริญ ผุดวรรณา	ป.ธ.๗	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๑๔. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	พิสูจน์อักษรต้นแบบ

๑๕. นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘, M.A.	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องของต้นแบบ ก่อนถ่ายเพลท
๑๖. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องของต้นแบบ ก่อนถ่ายเพลท
๑๗. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องของต้นแบบ ก่อนถ่ายเพลท
๑๘. นายบุญเพ็ง แก้วยอด	ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องของต้นแบบ ก่อนถ่ายเพลท
๑๙. นายธรรมจักร สิงห์ทอง	ป.ธ.๙	จัดทำรูปเล่ม และดำเนินการจัดพิมพ์
๒๐. นายเฉลิมชัย ทองมี		ผู้ช่วยจัดทำรูปเล่ม และดำเนินการจัดพิมพ์

พระคัมภีร์
ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๓

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

Pāli - Thai Part III

(Pāli Part II First Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๓๗

สารบาญ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๓

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑)

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ
ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฏก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฏก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก

คำย่อ	คำเต็ม	
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฏก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	**คำเต็ม**	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET

as used in this pāli text

of

THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a   า ā   ิ i   ี ī   ุ u   ู ū   เ e   โ o

CONSONANTS - 33

ก ka	ข kha	ค ga	ฆ gha	ง ṅa
จ ca	ฉ cha	ช ja	ฌ jha	ญ ña
ฏ ṭa	ฐ ṭha	ฑ ḍa	ฒ ḍha	ณ ṇa
ต ta	ถ tha	ท da	ธ dha	น na
ป pa	ผ pha	พ ba	ภ bha	ม ma
ย ya	ร ra	ล la	ว va	
ส sa	ห ha	ฬ ḷa	ํ ṃ	

FIGURES

๑ 1   ๒ 2   ๓ 3   ๔ 4   ๕ 5   ๖ 6   ๗ 7   ๘ 8   ๙ 9   ๐ 0

COMBINATION

ก ka	กา kā	กิ ki	กี kī
กุ ku	กู kū	เก ke	โก ko

พระคัมภีร์
ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๓

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑)

พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

ภาค ๓

๘. อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทสวณฺณนา

มรณสฺสติกถาวณฺณนา

๑๖๗. อิโตติ เทวตานุสฺสติยา. สา หิ ฉสุ อนุสฺสตีสุ สพฺพปจฺฉา นิทฺทิฏฺฐตฺตา อาสนฺนา, ปจฺจกฺขา จ. อนนฺตรายาติ ตทนนฺตรํ อุทฺทิฏฺฐตฺตา วุตฺตํ. มรณสฺส สติ มรณสฺสตีติ มรณนฺตาว ทสฺเสตุํ "ตตฺถ มรณนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. กามญฺเจตฺถ ขนฺธานํ เภโท "ชรามรณํ ทฺวีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตนฺ"ติ[1] วจนโต จุติ ขนฺธานํ วินาโส มรณนฺติ วตฺตพฺพํ, วิเสสโต ปน ตํ ชีวิตินฺทฺริยสฺส

๘. พรรณนาอนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยมรณสติ

๑๖๗. คำว่า จากอนุสติข้อนี้ คือจากเทวตานุสติ. เพราะว่าในบรรดาอนุสติ ๖ เทวตานุสตินี้ อยู่ใกล้และเห็นได้ประจักษ์อยู่ เพราะท่านแสดงไขไว้หลังสุด. คำว่า ซึ่งมีถัดไป ท่านกล่าวไว้ เพราะท่านยกมรณสติขึ้นแสดงไว้ในลำดับ แห่งเทวตานุสตินั้น. ความระลึกถึงความตาย ชื่อว่า มรณสติ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงมรณะก่อน จึงกล่าวว่า "ในคำว่ามรณสตินั้น

---

[1] อภิ. ธา. ๓๖/๑๔.

วินาสภาเวน กมฺมฏฺฐานิกานํ ปจฺจุปฏฺฐาตีติ[๑] "ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปจฺเฉโท"ติ วุตฺตํ.

ชื่อว่ามรณะ" ดังนี้เป็นต้น. ก็ในคำว่ามรณะนี้ ควรจะกล่าวว่า ความแตกทำลายแห่งขันธ์ทั้งหลาย คือความเคลื่อน ความพินาศไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย ชื่อว่า มรณะ เพราะมีพระ-พุทธวจนะว่า "ชรามรณํ ทฺวีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตํ แปลว่า ชราและมรณะสงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๒" ดังนี้ ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้น โดยพิเศษ มรณะนั้นจะปรากฏแก่พระโยคีผู้บำเพ็ญกรรมฐาน ก็โดยเป็นความพินาศไปแห่งชีวิตินทรีย์ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวเสียว่า "ได้แก่ความตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์" ดังนี้.

เตเนวาห นิทฺเทเส "กเฬวรสฺส นิกฺเขโป ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปจฺเฉโท"ติ.[๒] ตตฺถ เอกภวปริยาปนฺนสฺสาติ เอเกน ภเวน ปริจฺฉินฺนสฺส. ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปจฺเฉโทติ

เพราะเหตุนั้นนั่นแหละในคำนิเทศ จึงตรัสไว้ว่า "การทิ้งซาก ความตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์ (ชื่อว่ามรณะ)" ดังนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า อันนับเนื่องในภพหนึ่ง คือ

---

[๑] ฉ. ปจฺจุปติฏฺฐตีติ.

[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๔, ที. มหา. ๑๐/๓๔๑, ม. มู. ๑๒/๙๐, ๑๑๗.

ชีวิตินฺทฺริยปฺปพนฺธสฺส วิจฺเฉโท อายุกฺขยาทิวเสน อนฺตรธานํ. สมุจฺเฉทมรณนฺติ อรหโต สนฺตานสฺส สพฺพโส อุจฺเฉทภูตํ มรณํ. สงฺขารานํ ขณภงฺคสงฺขาตนฺติ สงฺขตธมฺมานํ อุทยวยปริจฺฉินฺนสฺส ปวตฺติกฺขณสฺส ภงฺโค นิโรโธติ สงฺขํ คตํ. ขณิกมรณนฺติ ยถาวุตฺตกฺขณวนฺตํ ตสฺมึเยว ขเณ ลพฺภมานํ มรณํ. ยํ ขนฺธปฺปพนฺธํ อุปาทาย รุกฺขาทิสมญฺญา, ตสฺมึ อนุปจฺฉินฺเนปิ อลฺลตาทิวิคมนํ นิสฺสาย มตโวหาโร สมฺมติมรณํ.[๑] น ตํ อิธ อธิปฺเปตนฺติ ตํ สมุจฺเฉทขณิกสมฺมติมรณํ อิธ มรณานุสฺสติยํ นาธิปฺเปตํ อพาหุลฺลโต, อนุปฏฺฐหนโต, อสํเวควตฺถุโต จาติ อธิปฺปาโย.

อันกำหนดไว้ด้วยภพหนึ่ง. คำว่า ความตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์ คือความขาดสาย แห่งความสืบต่อกันของชีวิตินทรีย์ ได้แก่ความหายไป โดยเกี่ยวกับความสิ้นอายุเป็นต้น. คำว่า สมุจเฉทมรณะ ได้แก่ความตายอันเป็นความขาดสูญไป โดยประการทั้งปวง แห่งขันธสันดานของพระอรหันต์. คำว่า กล่าวคือความดับไปในขณะแห่งสังขารทั้งหลาย คือ อันถึงซึ่งความนับว่าเป็นภังคะ คือความดับไปแห่งขณะที่เป็นไป ที่กำหนดไว้ด้วยความเกิดขึ้น และความหมดไปแห่งสังขตธรรมทั้งหลาย. คำว่า ขณิกมรณะ ได้แก่ความตายที่มีขณะอันได้กล่าวแล้ว ซึ่งจะได้อยู่ในขณะนั้นนั่นแหละ. บัญญัติว่าต้นไม้เป็นต้น อาศัยความสืบต่อแห่งขันธ์ อันใด, แม้เมื่อความสืบต่อแห่งขันธ์นั้นยังไม่ขาดสาย โวหารว่าตาย เพราะอาศัยความสดที่หมดไป(อาศัยความเหี่ยวแห้ง)เป็นต้น ชื่อว่า สมมติมรณะ.

---

[๑] ฉ. สมฺมุติมรณํ, เอวมุปริปิ.

คำว่า สมุจเฉทมรณะเป็นต้นนั้น มิได้ประสงค์เอาในที่นี้ คือ สมุจเฉทมรณะ ขณิกมรณะ และสมมติมรณะนั้น มิได้ประสงค์เอาในมรณานุสตินี้ อธิบายว่า เพราะสมุจเฉทมรณะมิได้มีอยู่โดยมาก (คือมีเฉพาะพระอรหันต์เท่านั้น), เพราะขณิกมรณะไม่ปรากฏชัด, และเพราะสมมติมรณะมิได้เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งความสลดใจ.

อธิปฺเปตํ สติยา อารมฺมณภาเวน. อายุอาทีนํ ขยกาเล มรณํ กาลมรณํ. เตสํ อปริกฺขีณกาเล มรณํ อกาลมรณํ. "กาลมรณํ ปุญฺญกฺขเยนา"ติ อิทํ ยถาธิการํ สมฺปตฺติภววเสน วุตฺตํ, วิปตฺติภววเสน ปน "ปาปกฺขเยนา"ติ วตฺตพฺพํ.

ชื่อว่า มรณะที่ประสงค์เอา คือมรณะที่ประสงค์เอาโดยความเป็นอารมณ์ แห่งสติ. ความตายในเวลาที่อายุเป็นต้นสิ้นไป ชื่อว่า กาลมรณะ. ความตายในเวลาที่อายุเป็นต้นเหล่านั้น ยังไม่สิ้นไป ชื่อว่า อกาลมรณะ. คำว่า "กาลมรณะย่อมมีเพราะสิ้นบุญ" นี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับภพสมบัติตามควรแก่บุญญาธิการ, แต่โดยเกี่ยวกับภพวิบัติ ก็ควรจะกล่าวว่า "ย่อมมีเพราะสิ้นบาป" ดังนี้.

อายุสนฺตานกปจฺจยสมฺปตฺติยาติ[๑] อายุปฺปพนฺธสฺส ปวตฺตาปนกานํ อาหาราทิปจฺจยานํ สมฺปตฺติยํ. วิปกฺกวิปากตฺตาติ อตฺตโน พลานุรูปํ ทาตพฺพวิปากสฺส ทินฺนตฺตา. คติกาลาหาราทิสมฺปตฺติยา อภาเวนาติ เทวานํ วิย คติสมฺปตฺติยา, ปฐมกปฺปิยานํ วิย กาลสมฺปตฺติยา, อุตฺตรกุรุกาทีนํ วิย อาหารสมฺปตฺติยา จ อภาเวน. อาทิ-สทฺเทน อุตุสุกฺกโสณิตาทิ ปริคฺคยฺหติ.

คำว่า ความถึงพร้อมแห่งปัจจัยที่ทำอายุให้สืบต่อ คือความถึงพร้อมแห่งปัจจัยมีอาหารเป็นต้น ที่ทำความสืบต่อแห่งอายุให้เป็นไป. คำว่า เพราะกรรมเผล็ดวิบากแล้ว คือ เพราะได้ให้วิบากที่ควรให้ตามสมควรแก่กำลังของตนแล้ว. คำว่า เพราะไม่มีความถึงพร้อมแห่งคติ กาล อาหารเป็นต้น คือ เพราะไม่มีคติสมบัติ ดุจคติสมบัติของพวกเทวดาทั้งหลาย, เพราะไม่มีกาลสมบัติ ดุจกาลสมบัติของมนุษย์ ผู้ดำรงอยู่ครั้งปฐมกัป, และเพราะไม่มีอาหารสมบัติ ดุจอาหารสมบัติของชนชาวอุตตรกุรุทวีปเป็นต้น. ด้วยอาทิศัพท์(ที่แปลว่า เป็นต้น) ท่านกำหนดถือเอาอุตุ น้ำสุกกะ และเลือดเป็นต้น.

อชฺชตนกาลปุริสานํ วิยาติ วิย-สทฺโท อฏฺฐาเน ฐิโต,[๒] อชฺชตนกาลปุริสานํ วสฺสสตมตฺตปริมาณสฺส วิย อายุโน

วิย ศัพท์ ในคำว่า อชฺชตนกาลปุริสานํ วิย ตั้งอยู่ผิดที่, ประกอบความว่า ด้วยอำนาจความสิ้นไปแห่งอายุ เช่นอย่างอายุที่มี

---

[๑] ฉ. อายุสนฺตานชนก...

[๒] ฉ. ปฏฺฐปิโต, สี. ปติฏฺฐิโต, ม. ปติโต.

ขยวเสนาติ โยชนา. เอวํ หิ อนาคเตปิ ปรมายุโน สงฺคโห กโต โหติ, อตีเต ปน คติสมฺปตฺติยา วิย กาลาหาราทิสมฺปตฺติยา ภาเวน อเนกวสฺสสหสฺสปริมาโณปิ[๑] อายุ อโหสิ. อยญฺจ วิภาโค วตฺตมานสฺส อนฺตรกปฺปสฺส วเสน วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺพํ. กลาพุราชาทีนนฺติ อาทิ-สทฺเทน นนฺทยกฺขนนฺทมาณวกาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ตํ สพฺพมฺปีติ ยํ "กาลมรณํ อกาลมรณํ, ตตฺถาปิ ปุญฺญกฺขยมรณํ อายุกฺขยมรณํ อุภยกฺขยมรณํ อุปกฺกมมรณนฺ"ติ วุตฺตปฺปเภทํ มรณํ, ตํ สพฺพมฺปิ.

ประมาณสัก ๑๐๐ ปี ของคนในกาลทุกวันนี้. เพราะว่า เมื่อมีการประกอบความอย่างนี้ ก็เป็นอันได้ทำการสงเคราะห์อายุที่มีน้อยยิ่ง แม้ในอนาคต, ส่วนในอดีต เพราะมีความถึงพร้อมแห่งกาลอาหารเป็นต้น เช่นเดียวกับความถึงพร้อมแห่งคติ อายุจึงได้มีแม้ประมาณหลายพันปี. ก็บัณฑิตพึงเห็นว่าการจำแนกนี้ กล่าวไว้เกี่ยวกับอันตรกัป ที่กำลังเป็นไปอยู่ (อันตรกัปปัจจุบันนี้). คำว่า พระเจ้ากลาพุเป็นต้น ด้วยอาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) พึงทราบถึงการสงเคราะห์เอาบุคคลทั้งหลาย มีนันทยักษ์ นันทมาณพเป็นต้น. คำว่า มรณะนั้น แม้ทั้งหมด คือมรณะที่มีประเภทดังได้กล่าวแล้วว่า "กาลมรณะ อกาลมรณะ, แม้ในมรณะทั้ง ๒ นั้น (ก็มีประเภท) เป็นมรณะเพราะสิ้นบุญ มรณะเพราะสิ้นอายุ มรณะเพราะสิ้นทั้ง ๒ อย่าง มรณะเพราะความพยายาม" ดังนี้ใด, ได้แก่มรณะนั้นแม้ทั้งหมด.

---

[๑] สี. ม. ...วสฺสสตสหสฺส...

๑๖๘. โยนิโสติ อุปาเยน. มนสิกาโรติ มรณารมฺมโณ มนสิกาโร. เยน ปน อุปาเยน มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ, ตํ พฺยติเรกมุเขน ทสฺเสตุํ "อโยนิโส ปวตฺตยโต"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อโยนิโส ปวตฺตยโตติ อนุปาเยน สตึ, สํเวคํ, ญาณญฺจ อนุปฏฺฐเปตฺวา มรณํ อนุสฺสรโต. ตเทตํ สพฺพมฺปีติ โสกปามุชฺชานํ อุปฺปชฺชนํ, สํเวคสฺส อนุปฺปชฺชนํ, สนฺตาสสฺส อุปฺปชฺชนญฺจ ยถากฺกมํ สติสํเวคญาณวิรหโต[๑] โหติ. โย หิ "มรณํ นาเมตํ ชาตสฺส เอกนฺติกนฺ"ติ ปณฺฑิตานํ วจนํ สรติ, ตตฺถ สํเวคชาโต โหติ สมฺปชาโน จ, ตสฺส อิฏฺฐชนมรณาทินิมิตฺตํ โสกาทโย อโนกาสาว. ตสฺมาติ ยสฺมา อโยนิโส มนสิการํ ปวตฺตยโต เอเต โทสา, ตสฺมา. ตตฺถ ตตฺถาติ อรญฺญสุสานาทีสุ. หตมตสตฺเตติ โจราทีหิ หเต, สรเสน มเต จ สตฺเต. ทิฏฺฐปุพฺพา

๑๖๘. บทว่า โยนิโส ได้แก่โดยถูกอุบาย. บทว่า มนสิกาโร ได้แก่การกระทำไว้ในใจ ซึ่งมีความตายเป็นอารมณ์. ก็พระโยคีพึงทำมนสิการให้เป็นไปโดยอุบายใด เพื่อแสดงอุบายนั้น ด้วยหัวข้อนัยตรงกันข้าม ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อทำมนสิการให้เป็นไปโดยไม่ถูกอุบาย" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า เมื่อทำมนสิการให้เป็นไปโดยไม่ถูกอุบาย คือเมื่อระลึกถึงความตายโดยนัยที่ไม่ใช่อุบาย คือไม่เข้าไปตั้งสติ, สังเวคะ, และญาณไว้. คำว่า ความโศกเป็นต้นนั้น แม้ทั้งหมด คือ การทำความโศกและความบันเทิงใจให้เกิดขึ้น, การไม่ทำสังเวคะให้เกิดขึ้น, และการทำความสะดุ้งกลัวให้เกิดขึ้น ย่อมมีแก่บุคคลที่ปราศจากสติ สังเวคะ และญาณ ตามลำดับ. จริงอยู่ บุคคลใดระลึกถึงคำของบัณฑิตที่ว่า "ขึ้นชื่อว่าความตายนี้ เป็นของแน่นอน สำหรับคนที่เกิด

---

๑ ฉ. ...วิหรโต.

สมฺปตฺติ เยสํ เต ทิฏฺฐปุพฺพสมฺปตฺตี, เตสํ ทิฏฺฐปุพฺพสมฺปตฺตีนํ. โยเชตฺวาติ อุปฏฺฐเปตฺวา. เอกจฺจสฺสาติ ติกฺขินฺทฺริยสฺส ญาณุตฺตรสฺส.

มาแล้ว" ดังนี้, ก็ย่อมเป็นผู้เกิดสังเวคะ (ความสลดใจ) และสัมปชัญญะ(ญาณ) ในเพราะคำของบัณฑิตนั้น, โทษทั้งหลายมีความโศกเป็นต้น เพราะเหตุแห่งความตายของชนผู้เป็นที่รักเป็นต้น ย่อมเป็นอันหาโอกาสมิได้เลยสำหรับบุคคลนั้น. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่เมื่อทำมนสิการให้เป็นไปโดยไม่ถูกอุบาย จึงมีโทษทั้งหลายเหล่านี้, ฉะนั้น. คำว่า ในสถานที่นั้น ๆ คือในสถานที่ทั้งหลายมีป่าและป่าช้าเป็นต้น. คำว่า สัตว์ผู้ถูกฆ่าตายและตายเอง คือสัตว์ทั้งหลายผู้ถูกโจรเป็นต้นฆ่าตาย, และผู้ที่ตายไปตามสภาพของตน. สัตว์เหล่าใดมีสมบัติอันตนเคยเห็น สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า ทิฏฺฐปุพฺพสมฺปตฺตี ได้แก่ ของสัตว์ทั้งหลายผู้มีสมบัติอันตนเคยเห็น เหล่านั้น. คำว่า ประกอบ (สติ สังเวคะ และญาณ) คือเข้าไปตั้งไว้. คำว่า สำหรับพระโยคีบางท่าน คือสำหรับพระโยคีผู้มีอินทรีย์แก่กล้าคือยิ่งด้วยญาณ

๑๖๙. วธกปจฺจุปฏฺฐานโตติ ฆาตกสฺส วิย ปฏิปฏิอุปฏฺฐานโต อาสนฺนภาวโต. สมฺปตฺติวิปตฺติโตติ อาโรคฺยาทิสมฺปตฺตีนํ วิย ชีวิตสมฺปตฺติยา วิปชฺชนโต. อุปสํหรณโตติ ปเรสํ มรณํ ทสฺเสตฺวา อตฺตโน มรณสฺส อุปนยนโต. กายพหุสาธารณโตติ สรีรสฺส พหูนํ สาธารณภาวโต. อายุทุพฺพลโตติ ชีวิตสฺส ทุพฺพลภาวโต. อนิมิตฺตโตติ มรณสฺส ววฏฺฐิตนิมิตฺตาภาวโต. อทฺธานปริจฺเฉทโตติ กาลสฺส ปริจฺฉินฺนภาวโต. ขณปริตฺตโตติ ชีวิตกฺขณสฺส อิตฺตรภาวโต.

๑๖๙. คำว่า โดยความเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้า ดุจนายเพชฌฆาต คือโดยความเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้า ดุจนักฆ่า คือโดยมีอยู่ในที่ใกล้. คำว่า โดยความวิบัติแห่งสมบัติ คือโดยความพินาศแห่งสมบัติคือชีวิต เช่น-เดียวกับสมบัติทั้งหลาย มีความไม่มีโรคเป็นต้น. คำว่า โดยการเปรียบเทียบ คือโดยการอ้างความตายของผู้อื่น เปรียบเทียบกับความตายของตน. บทว่า กายพหุ-สาธารณโต แปลว่า โดยร่างกายเป็นของสาธารณะแก่สัตว์ และปัจจัยของความตายมากมาย. คำว่า โดยอายุเป็นของทุรพล คือโดยชีวิตเป็นของทรามกำลัง. คำว่า โดยเป็นสิ่งหานิมิตมิได้ คือโดยความตายไม่มีนิมิตที่กำหนดได้. คำว่า โดยมีกำหนดกาล คือโดยกาลมีอันกำหนดไว้แล้ว. คำว่า โดยชีวิตมีขณะเล็กน้อย คือโดยภาวะที่ขณะแห่งชีวิตมีนิดหน่อย.

วธกปจฺจุปฏฺฐานโตติ เอตฺถ วิย-สทฺโท ลุตฺตนิทฺทิฏฺโฐติ ทสฺเสนฺโต "วธกสฺส วิย ปจฺจุปฏฺฐานโต"ติ วตฺวา ตเมวตฺถํ วิวรนฺโต "ยถา หี"ติอาทิมาห. ตตฺถ หรายมาโนติ[๑] อาคุเรนฺโต ปหรณาการํ กโรนฺโต. ปจฺจุปฏฺฐิโตว อุปคนฺตฺวา ฐิโต สมีเป เอว. ชรามรณํ คเหตฺวาว นิพฺพตฺตนฺติ "ยถา หิ อหิจฺฉตฺตกมกุลํ อุคฺคจฺฉนฺตํ ปํสุวิรหิตํ น โหติ, เอวํ สตฺตา นิพฺพตฺตา[๒] ชรามรณ-วิรหิตา น โหนฺตี"ติ เอตฺตเกน อุปมา. อหิจฺฉตฺตกมกุลํ[๓] กทาจิ กตฺถจิ ปํสุวิรหิตมฺปิ ภเวยฺย, สตฺตา ปน กณฺณจิปิ ชรามรณวิรหิตา น โหนฺตีติ. ขณิกมรณํ ตาว อุปมาภาเวน ทสฺเสตฺวา อิธาธิปฺเปตํ มรณํ ทสฺเสตุํ "ตถา หี"ติอาทิ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า วิย ศัพท์ (ที่แปลว่า ดุจ) ในบทว่า วธกปจฺจุปฏฺฐานโต นี้ เป็นศัพท์ที่ได้แสดงไขแล้วลบเสีย จึงกล่าวว่า "โดยความเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้า ดุจนายเพชฌฆาต" ดังนี้ เมื่อจะเปิดเผยเนื้อความนั้นนั่นแหละ จึงกล่าวว่า "ยถา หิ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า หรายมาโน แปลว่าจ่ออยู่(ที่คอ) คือกระทำอาการประหาร. ชื่อว่า เข้าไปยืนอยู่เฉพาะหน้านั่นเทียว คือเข้าไปยืนอยู่ในที่ใกล้นั่นเทียว. คำว่า สัตว์ทั้งหลาย พอบังเกิดก็ถือเอาชราและมรณะมาเลยเทียว ความว่า อุปมามีอยู่ ด้วยอรรถเพียงเท่านี้ ว่า "เปรียบเหมือนว่าดอกเห็ดพอโผล่ขึ้น จะเป็นอันละเว้นจากฝุ่น(ไม่ติดฝุ่น)ได้ก็หาไม่ฉันใด, สัตว์ทั้งหลายผู้บังเกิดแล้ว จะเป็นอันละเว้น

---

[๑] ฉ. จารยมาโน.
[๒] ฉ. นิพฺพตฺตนฺตา.
[๓] ฉ. อหิจฺฉตฺตกมกุฬํ, เอวมุปริ.

จากชรามรณะได้ก็หาไม่ ฉันนั้น" ดังนี้. ดอกเห็ดพึงเป็นสิ่งที่ละเว้นจากฝุ่นได้บ้างเป็นบางครั้ง บางสถานที่, แต่ว่าสัตว์ทั้งหลายแม้ถึงอย่างไร ก็ไม่เป็นผู้ละเว้นจากชราและมรณะแล. เพื่อจะแสดงขณิกมรณะโดยความเป็นอุปมาก่อน แล้วจึงแสดงมรณะที่ประสงค์ในที่นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ตถา หิ" ดังนี้เป็นต้น.

อถวา ยทิเม สตฺตา ชรามรณํ คเหตฺวาว นิพฺพตฺตนฺติ, นิพฺพตฺติสมนนฺตรเมว มริตพฺพนฺติ โจทนํ สนฺธายาห "ตถา หี"ติอาทิ. อวสฺสํ มรณโตติ อวสฺสํ มริตพฺพโต, เอกนฺเตน มรณสภาวโต วา. ปพฺพเตยฺยาติ ปพฺพตโต อาคตา. หารหารินีติ ปวาเห ปติตสฺส ติณปณฺณาทิกสฺส อติวิย หรณสีลา. สนฺทเตวาติ สวติ เอว. วตฺตเตวาติ ปวาหวเสน วตฺตติ เอว น ติฏฺฐติ.

อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์หมายเอาคำท้วงที่ว่าถ้าหากว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้พอบังเกิดก็ถือเอาชรามรณะมาเลยเทียวไซร้, เขาก็ต้องตายในลำดับแห่งความบังเกิด (ต้องตายในทันทีที่เกิด)นั่นเทียว ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ตถา หิ" (จริงอย่างนั้น) เป็นต้น. ข้อว่า อวสฺสํ มรณโต แปลว่า เพราะคนที่เกิดแล้วต้องตายเป็นแน่แท้, หรือแปลว่า เพราะคนที่เกิดแล้วมีความตายเป็นสภาวะโดยแน่นอน. บทว่า ปพฺพเตยฺยา แปลว่า (ลง)มาจากภูเขา. บทว่า หารหารินี คือมีปกติพัดพา

เสียเหลือเกิน ซึ่งสิ่งที่พึงพัดพาไปได้มีต้นหญ้าใบไม้เป็นต้น อันตกไปในกระแส. บทว่า สนฺทเตว แปลว่าไหลไปท่าเดียว. คำว่า รุดไปท่าเดียว คือรุดไปท่าเดียวไม่หยุดโดยเกี่ยวกับเป็นกระแส.

ยเมกรตฺตินฺติ ยสฺสํ เอกรตฺติยํ, ภุมฺมตฺเถ อุปโยควจนํ ทฏฺฐพฺพํ, อจฺจนฺตสํโยเค วา. ปฐมนฺติ สพฺพปฐมํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ. คพฺเภติ มาตุกุจฺฉิยํ. มาณโวติ สตฺโต. เยภุยฺเยน สตฺตา รตฺติยํ ปฏิสนฺธึ คณฺหนฺตีติ รตฺติคฺคหณํ. อพฺภุฏฺฐิโตวาติ อุฏฺฐิตอพฺโภ วิย, อภิมุขภาเวน วา อุฏฺฐิโตว มรณสฺสาติ อธิปฺปาโย. โส ยาตีติ โส มาณโว ยาติ, ปฐมกฺขณโต ปฏฺฐาย คจฺฉเตว. ส คจฺฉํ น นิวตฺตตีติ โส เอวํ คจฺฉนฺโต ขณมตฺตมฺปิ น นิวตฺตติ, อญฺญทตฺถุ มรณํเยว อุปคจฺฉติ.

บทว่า ยเมกรตฺตึ แปลว่าในราตรีหนึ่งใด, พึงเห็นว่าเป็นทุติยาวิภัตติ ในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ, หรือในอรรถแห่งอัจจันตสังโยคะ (คือจะแปลว่า ตลอดราตรีหนึ่งใดก็ได้). คำว่า เป็นครั้งแรก คือก่อนเพื่อนได้แก่ในปฏิสนธิขณะ. คำว่า ในครรภ์ คือในท้องมารดา. บทว่า มาณโว แปลว่าสัตว์. สัตว์ทั้งหลาย โดยมากย่อมถือเอาการปฏิสนธิในตอนกลางคืน เพราะเหตุนั้นท่านจึงใช้ศัพท์ว่าราตรี. บทว่า อพฺภุฏฺฐิโต แปลว่า เป็นดุจเมฆที่ตั้งขึ้น, หรือมีอธิบายว่าผุดขึ้น โดยภาวะ ที่บ่ายหน้าตรงต่อความตายทีเดียว. ข้อว่า โส ยาติ ความว่า สัตว์ผู้นั้น(ผุดขึ้นบ่ายหน้าตรง)ไป, คือไปท่าเดียว นับแต่

ขณะแรก. คำว่า เขาเมื่อไปก็ไม่หวนกลับ ความว่า สัตว์ผู้นั้นเมื่อไปอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่หวนกลับ แม้เพียงชั่วขณะหนึ่ง, คือย่อมเข้าถึงความตายเท่านั้นเป็นแน่แท้.

กุนฺนทีนนฺติ ปพฺพตโต ปติตานํ ขุทฺทกนทีนํ. ปาโต อาโปรสานุคตพนฺธนานนฺติ ปุริมทิวเส ทิวา สุริยสนฺตาเปน อนฺโต อนุปวิสิตฺวา ปุน รตฺติยํ พนฺธนมูลํ อุปคเตน อาโปรเสน ตินฺตสิถิลพนฺธนตาย ปาโต อาโปรสานุคตพนฺธนานํ.

คำว่า แอ่งน้ำน้อย คือแอ่งน้ำน้อยที่ตกมาจากภูเขา. คำว่า ที่ขั้วถูกรสอาโปซึมซาบแล้วในตอนเช้า คือที่ขั้วถูกรสอาโปซึมซาบแล้วในตอนเช้า โดยความเป็นขั้วเปียกยุ่ย เพราะรสอาโปที่ซึมซาบเข้าไปข้างในเพราะแสงแดดตอนกลางวันในวันก่อน แล้วซึมไปจนถึงโคนขั้วในตอนกลางคืนอีก.

อจฺจยนฺตีติ อติกฺกมนฺติ. อุปรุชฺฌตีติ นิรุชฺฌติ. อุทกเมว โอทกํ, อุทโกฆํ วา. ยสฺมา อจฺจยนฺติ อโหรตฺตา, ตสฺมา ชีวิตํ อุปรุชฺฌติ. ยสฺมา ชีวิตํ อุปรุชฺฌติ, ตสฺมา อายุ ขียติ มจฺจานํ. ปตนโตติ[๑] ปปตนโต

บทว่า อจฺจยนฺติ แปลว่า ย่อมล่วงเลยไป. บทว่า อุปรุชฺฌติ แปลว่าย่อมดับไป. อุทกํ นั่นเอง เป็นโอทกํ (แปลว่า น้ำ) หรือได้แก่ อุทโกฆํ แปลว่า ห้วงน้ำ. ความว่า เพราะเหตุที่วันและคืนย่อมล่วงเลย

---

๑ ฉ. ปปตโต.

ภยํ สามิกานํ รุกฺเข จเปตฺวา[๑] กมฺเม วินิยุญฺชิตุกามานํ, เหฏฺฐา ปวิฏฺฐานํ วา. อุคฺคมนํ ปติ อุคฺคมนนิมิตฺตํ. มา มํ อมฺม นิวารย ปพฺพชฺชายาติ อธิปฺปาโย.

ไป, ฉะนั้น ชีวิตก็ย่อมดับไป. เพราะเหตุที่ชีวิตย่อมดับไป, ฉะนั้น อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นไป. คำว่า ภัยแต่ความตกไป ความว่า (ย่อมมี)ภัยแต่ความตกหล่น เมื่อผู้เป็นเจ้าของใคร่ที่จะเพิกถอนต้นไม้ ใช้ประกอบในการงาน, หรือเข้าไปใต้ต้น. คำว่า อุคฺคมนํ ปติ เท่ากับ อุคฺคมนนิมิตฺตํ (แปลว่าเหือดแห้งไป เพราะเหตุพระอาทิตย์ขึ้น). อธิบายว่า ดูกรแม่ ขอจงอย่าห้ามฉันบวช เลย.

โกจิ มิตฺตมุขสตฺตุ รนฺธคเวสี สห วตฺตมาโนปิ น หเนยฺย, อยมฺปน เอกํเสน หนติเยวาติ ทสฺเสตุํ "สห ชาติยา อาคโต"ติ วตฺวา "ชีวิตหรณโต จา"ติ วุตฺตํ.

เพื่อจะแสดงว่า ศัตรูผู้มีหน้าเหมือนมิตรบางคน ผู้แสวงหาช่องทาง(ที่จะฆ่า) แม้ว่าเป็นไปอยู่ด้วยกัน ก็ยังไม่อาจฆ่าได้, แต่ว่านายเพชฌฆาต(คือความตาย)นี้ ย่อมฆ่าเอาได้โดยส่วนเดียวเท่านั้น ดังนี้ ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพราะมาพร้อมกับความเกิด" ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "และเพราะคร่าเอาชีวิตไป" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. ฐตฺวา.

๑๗๐. นนฺติ สมฺปตฺตึ. สุขีติ ทิพฺพสทิเสหิ โภเคหิ, อธิปเตยฺเยน จ สุขสมงฺคี. เทหพนฺเธนาติ สรีเรน. อโสโกติ อโสกมหาราชา. โสกมาคโตติ โสจิตพฺพตํ คโต.

๑๗๐. บทว่า นํ ได้แก่สมบัติ. คำว่า ผู้ทรงมีสุข คือผู้ทรงพร้อมเพรียงด้วยสุขด้วยโภคทรัพย์, และด้วยความเป็นใหญ่เสมอ-เหมือนด้วยของเทวดา. บทว่า เทหพนฺเธน แปลว่าเรือนร่าง. คำว่า พระเจ้าอโศก คือพระเจ้าอโศกมหาราช. คำว่า ถึงแล้วซึ่งความโศก คือถึงแล้วซึ่งภาวะอันพึงเศร้าโศก.

อาโรคฺยํ โยพฺพนานํ พฺยาธิชราปริโยสานตา ชีวิตสฺส มรณปริโยสานตาย อุทาหรณวเสน อานีตา, ปจฺจยภาควเสน วา. โลโกเยว โลกสนฺนิวาโส ยถา สตฺตาวาสาติ, สนฺนิวสิตพฺพตาย วา สตฺตนิกาโย โลกสนฺนิวาโส. อนุคโตติ อนุพนฺโธ ปจฺจตฺถิเกน วิย. อนุสโฏติ อนุปวิฏฺโฐ อุปวิเสน วิย. อภิภูโตติ อชฺโฌตฺถโฏ มหนฺตหตฺถีหิ วิย. อพฺภาหโตติ ปหโฏ ภูเตหิ วิย.

ภาวะที่ความไม่มีโรค มีความเจ็บไข้เป็นที่สุด และความเป็นหนุ่มสาวมีความแก่เป็นที่สุด ท่านนำมาแล้ว โดยเกี่ยวกับเป็นอุทาหรณ์ แห่งภาวะที่ชีวิตมีความตายเป็นที่สุด, หรือโดยเกี่ยวกับเป็นการจำแนกปัจจัย. โลกนั่นเอง ชื่อว่า โลกสันนิวาส เหมือนอย่างสัตว์นั่นเอง ชื่อว่าสัตตาวาส ฉะนั้น, อีกอย่างหนึ่ง หมู่สัตว์ชื่อว่า โลก-สันนิวาส เพราะความที่สัตว์อิงอาศัยอยู่ด้วยกัน. ชื่อว่า ถูก(ชาติ)ติดตาม ก็เหมือนอย่างที่ถูกข้าศึกติดตาม. ชื่อว่า ถูก(ชรา) แล่นตามไป ก็เหมือนอย่างที่ถูกยาพิษแรงกล้า

ซึมซาบเข้าไป. ชื่อว่า ถูก(พยาธิ)ครอบงำ ก็เหมือนอย่างที่ถูกช้างตกมันทั้งหลาย โถมทับเอา. ชื่อว่า ถูก(มรณะ)ขจัดไป ก็เหมือนอย่างที่ถูกภูตทั้งหลายทำร้ายเอา.

เสลาติ สิลามยา, น ปํสุอาทิมยา. วิปุลาติ มหนฺตา อเนกโยชนายามวิตฺถารา. นภํ อาหจฺจาติ วิปุลตฺตา เอว อากาสํ อภิวิหจฺจ สพฺพทิสาสุ ผริตฺวา. อนุปริเยยฺยนฺติ อนุวิจเรยฺยุํ. นิปฺโปเถนฺตาติ อตฺตนา อาฆาติตํ[๑] จุณฺณวิจุณฺณํ กโรนฺตา. อธิวตฺตนฺตีติ อภิภวนฺติ. กุเลน วา รูเปน วา สีเลน วา สุเตน วา สทฺธาทีหิ วา เสฏฺโฐติ สมฺภาวนาย ขตฺติยาทีสุ น กญฺจิ ปริวชฺเชติ. เตหิ เอว นิหีโนติ อวมญฺญมานาย[๒] สุทฺทาทีสุ น กญฺจิ ปริวชฺเชติ อญฺญทตฺถุ สพฺพเมว อภิมทฺทติ นิมฺมถติ.

คำว่า ภูเขาหิน คือภูเขาที่สำเร็จด้วยหิน, ไม่ใช่ที่สำเร็จด้วยผงคลีดินเป็นต้น. บทว่า วิปุลา แปลว่าใหญ่ คือมีความยาวและความกว้างหลายโยชน์. คำว่า สูงจดท้องฟ้า คือเพราะความที่ใหญ่โตนั่นเอง จึงสูงจดท้องฟ้า แผ่ไปในทิศทั้งปวง. บทว่า อนุปริเยยฺยุํ แปลว่ากลิ้งมา. คำว่า บดขยี้ คือใช้ตัวมันเอง กระทำให้ทำลายเป็นผุยผง. คำว่า ย่อมโถมทับ คือย่อมครอบงำ. ในบรรดาบุคคลชั้นสูงมีกษัตริย์เป็นต้น ชื่อว่า ไม่เว้นสักคนหนึ่ง โดยยกย่องว่า เขาเป็นผู้ประเสริฐด้วยชาติตระกูลบ้าง ด้วยรูปบ้าง ด้วยศีลบ้าง ด้วยสุตะบ้าง ด้วยธรรมมีศรัทธา

---

[๑] สี. อาสาทิตํ.
[๒] อวมญฺญนาย.

เป็นต้นบ้าง. ในบรรดาบุคคลชั้นต่ำมีพวกศูทรเป็นต้น ชื่อว่า ไม่เว้นสักคนหนึ่ง โดยดูหมิ่นว่า เขาเลวกว่าบุคคลชั้นสูงเหล่านั้นนั่นเทียว ย่อมบดขยี้ คือย่ำยีทุกคนเลยทีเดียว.

ทณฺฑาทิอุปายา จ ตตฺถ อวิสยา เอวาติ ทสฺเสตุํ "น ตตฺถ หตฺถีนํ ภูมิ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ มนฺตยุทฺเธนาติ อาถพฺพนเวทวิหิเตน มนฺตสงฺคามปฺปโยเคน. ธเนนาติ ธนทาเนน. วา-สทฺโท อวุตฺตวิกปฺปนฏฺโฐ. เตน สามํ, (อิรุพฺเพทํ ยชุพฺ) เพทญฺจ สงฺคณฺหาติ.

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ก็ในชราและมรณะนั้น อุบายเอาชนะข้าศึกทั้งหลายมีการรุกเป็นต้น หาวิสัยไม่ได้เอาเลย ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ในชราและมรณะนั้น(ชัย)ภูมิสำหรับพลช้างไม่มี" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ด้วยมันตยุทธ คือด้วยวิธีอาถรรพณเวท ได้แก่ด้วยการประกอบสงครามมนต์. คำว่า ด้วยทรัพย์ คือด้วยการให้ทรัพย์. วา ศัพท์ (ที่แปลว่า หรือ) มีอรรถว่า กำหนดเอาวิธีที่ยังมิได้กล่าวไว้. ด้วย วา ศัพท์นั้น ท่านรวมเอาสามเวท ฤคเวท และยชุรเวทเข้าไว้.

๑๗๑. ปเรหิ สทฺธึ อตฺตโน อุปสํหรณโตติ ปเรหิ มเตหิ สทฺธึ "เตปิ

๑๗๑. คำว่า โดยการเปรียบตนกับคนอื่น ๆ คือโดยการเปรียบเทียบความตาย

นาม มตา, กิมงฺคมฺปน มาทิสา''ติ อตฺตโน มรณสฺส อุปนยนโต. ยสมหตฺตโตติ ปริวาร-มหตฺตโต. วิภวมหตฺตโต จ. ปุญฺญมหตฺตโตติ มหาปุญฺญภาวโต. ถามมหตฺตโตติ วีริยพล-มหตฺตโต. ยุธิฏฺฐิโล ธมฺมปุตฺโต. หนุโร[1] โย พลเทเวน นิพฺพุทฺธํ กตฺวา มาริโต.

ของตนกับของคนเหล่าอื่น ที่ตายไปแล้วว่า ''ชื่อว่า คนทั้งหลายแม้เหล่านั้นก็ได้ตายไป (หมด)แล้ว, จะป่วยกล่าวอะไรถึงคนเช่นเราเล่า'' ดังนี้. คำว่า โดยความเป็นผู้มียศมาก คือโดยความเป็นผู้มีบริวารมาก, และโดยความเป็นผู้มีทรัพย์มาก. บทว่า ปุญฺญมหตฺตโต แปลว่าโดยความเป็นผู้มีบุญมาก. คำว่า โดยความเป็นผู้มีเรี่ยวแรงมาก คือโดยความเป็นผู้มีความเพียรและกำลังมาก. นายยุธิฏฐิละ คือนายธรรมบุตร. นายหนุระ เป็นผู้ที่ถูกนายพลเทพชกสลบแล้วตายไป.

สห อิทฺธีหีติ เวชยนฺตกมฺปนนนฺโท-ปนนฺททมนาทีสุ ทิฏฺฐานุภาวาหิ อตฺตโน อิทฺธีหิ สทฺธึ มจฺจุมุขํ ปวิฏฺโฐ.

คำว่า พร้อมกับฤทธิ์ทั้งหลาย คือเข้าไปสู่ปากแห่งมัจจุ พร้อมกับฤทธิ์ทั้งหลายของตน ซึ่งมีอานุภาพปรากฏแล้วในคราวทำเวชยันตปราสาทให้หวั่นไหว หรือในคราวทรมานนันโทปนันทนาคราชเป็นต้น.

---

[1] ฉ. จานุโร.

กลํ นคฺฆนฺติ โสฬสินฺติ โสฬสนฺนํ ปูรณภาคํ น อคฺฆนฺติ[๑] อิทํ วุตฺตํ โหติ : อายสฺมโต เถรสฺส สาริปุตฺตสฺส ปญฺญํ โสฬสภาเค กตฺวา ตโต เอกํ ภาคํ โสฬสธา คเหตฺวา ลทฺธํ เอกภาคสงฺขาตํ กลํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ ฐเปตฺวา อญฺเญสํ สตฺตานํ ปญฺญา น อคฺฆนฺตีติ[๒]

คำว่า ไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ คือไม่ถึงส่วนเต็มแห่ง ๑๖ ส่วน. ข้อนี้มีอรรถาธิบายว่า : เพราะแบ่งปัญญา ของท่านพระสารีบุตรเถระให้เป็น ๑๖ ส่วน ปัญญาของสัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่น ยกเว้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสีย ก็ชื่อว่า ไม่ถึงเสี้ยวคือส่วนหนึ่งที่ได้ โดยถือเอาส่วนหนึ่งจาก ๑๖ ส่วนนั้น แยกเป็น ๑๖ ส่วน.

สพฺพสฺสาปิ สงฺกิเลสปกฺขสฺส สมุคฺฆาโต ญาเณน อารทฺธวีริยสฺส โหตีติ อาห "ญาณวีริยพเลนา"ติ. สมฺมาทิฏฺฐิสมฺมาวายาเมสุ หิ สิทฺเธสุ อฏฺฐงฺคิโก อริยมคฺโค สิทฺโธ เอว[๓] โหตีติ. เอกีภาเวน[๔] ขคฺควิสาณกปฺปา. ปรโตโฆเสน วินา สยเมว ภูตา ปฏิวิทฺธากุปฺปาติ สยมฺภูโน.

การถอนธรรมอันเป็นฝ่ายแห่งสังกิเลสแม้ทั้งปวง ย่อมมีแก่ท่านผู้ปรารภความเพียรด้วยญาณ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยกำลังคือญาณและวิริยะ" ดังนี้. ก็เมื่อสัมมาทิฐิและสัมมาวายามะสำเร็จแล้ว พระอริยมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นอันสำเร็จแล้วเทียวแล. ชื่อว่า เปรียบเสมอ

---

๑ ก. กลนฺนาคฺฆติ.

๒ ฉ. อคฺฆนฺติ.

๓ ฉ. สิทฺโธว.

๔ ฉ. เอกากีภาเวน.

ด้วยนอแรด ก็เพราะความเป็นผู้อยู่คนเดียว. ชื่อว่า สยัมภู เพราะอรรถว่าเป็น คือแทง-ตลอดธรรม อันไม่กำเริบ(อรหัตผล)เอง ทีเดียว เว้นการบอกกล่าวจากผู้อื่น.

หตฺถคตสุวณฺณวลยานํ อญฺญมญฺญํ สงฺฆฏฺฏนํ วํสกฬีรสฺส กตฺถจิ อสตฺตตาติ เอวมาทิกํ ตํ ตํ นิมิตฺตํ การณํ อาคมฺม. วีมํสนฺตาติ ปวตฺตินิวตฺติโย อุปปริกฺขนฺตา. มหนฺตานํ สีลกฺขนฺธาทีนํ เอสนฏฺเฐน มเหสโย. เอกจริยนิวาเสนาติ เอกจริยนิวาสมตฺเตน, น สีลาทินา. ขคฺคมิคสิงฺคสฺมา อุปมา เยสํ, ขคฺคมิคสิงฺคํ วา สมูปมา เยสนฺเต ขคฺคสิงฺคสมูปมา.

ชื่อว่า อาศัยนิมิต คือเหตุนั้น ๆ มี อย่างนี้ คือ การกระทบกันและกันแห่งกำไล-มือทอง ภาวะที่หน่อไผ่ในที่ไหน ๆ ก็ไม่ใช่ สัตว์ ดังนี้เป็นต้น. คำว่า พิจารณาไป คือ สอบสวนความเป็นไป และความหยุดเป็นไป. พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า มเหสี (ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่) ก็โดยความหมาย ว่า แสวงหาคุณมีสีลขันธ์เป็นต้นอันยิ่งใหญ่. คำว่า โดยการเที่ยวไปและพักอยู่ผู้เดียว คือ โดยสักว่าเที่ยวไปและพักอยู่ผู้เดียว, ไม่ใช่ โดยธรรมมีศีลเป็นต้น. บุรุษผู้มีอุปมาเสมอ-ด้วยนอแรด, หรือว่ามีนอแรดเป็นอุปมา เสมอกัน ชื่อว่า ขคฺคสิงฺคสมูปมา.

ตมฺพนขตุงฺคนขตาทิอสีติอนุพฺยญฺชน-ปฏิมณฺฑิเตหิ สุปติฏฺฐิตปาทตาทีหิ ทฺวตฺตึสาย

ชื่อว่า ผู้ทรงมีพระรูปกายอันวิจิตร ... ๘๐ ประการ เพราะอรรถว่า ทรงมี

มหาปุริสลกฺขเณหิ วิจิตฺโต[๑] อจฺฉริยพฺภูโต รูปกาโย เอตสฺสาติ อสีติ...รูปกาโย. สห วาสนาย สพฺเพสํ กิเลสานํ ปหีนตฺตา สพฺพาการปริสุทฺธสีลกฺขนฺธาทิคุณรตเนหิ สมิทฺโธ ธมฺมกาโย เอตสฺสาติ สพฺพาการ... ธมฺมกาโย. ฐานโสติ ตํขเณเยว.

พระรูปกายเป็นของน่าอัศจรรย์ วิจิตรด้วยพระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ มีภาวะที่พระบาททั้ง ๒ ตั้งมั่น ราบเรียบดีเป็นต้น อันประดับแล้วด้วยพระอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีความเป็นผู้มีพระนขาแดง มีพระนขายาวเป็นต้น. ชื่อว่า ผู้ทรงมีพระธรรมกาย... โดยอาการทั้งปวง เพราะอรรถว่า ทรงมีพระธรรมกายอันสัมฤทธิ์ด้วยคุณรัตนะมีสีลขันธ์เป็นต้น อันบริสุทธิ์โดยอาการทั้งปวง เพราะทรงละกิเลสทั้งปวง พร้อมทั้งวาสนาได้แล้ว. บทว่า ฐานโส (โดยพลัน) คือในขณะนั้นนั่นเอง.

เอวํ มหานุภาวสฺสาติ เอวํ ยถาวุตฺตรูปกายสมฺปตฺติยา, ธมฺมกายสมฺปตฺติยา จ วิญฺญายมานวิปุลาปริเมยฺยพุทฺธานุภาวสฺส, วสํ นาคตํ[๒] อนุรูปคมนวเสนาติ อธิปฺปาโย.

คำว่า ผู้ทรงมีพระอานุภาพมากอย่างนี้ คือ ผู้ทรงมีพระพุทธานุภาพมาก ไม่อาจประมาณได้ อันบุคคลรู้ได้ด้วยพระรูปกายสมบัติตามที่ได้กล่าวแล้ว และพระธรรมกายสมบัติอย่างนี้, อธิบายว่า ความตาย

---

๑ ฉ. วิจิโตร.

๒ ฉ. อนุปคมน....

แผ่อำนาจไปถึง ก็โดยเกี่ยวกับไปถึงตามสมควร.

มรณํ สามญฺญํ เอตสฺสาติ มรณสามญฺโญ, ตพฺภาโว มรณสามญฺญตา, ตาย.

บุคคลชื่อว่ามรณสามัญญะ เพราะอรรถว่า มีความตายเสมอเหมือนกัน, ภาวะแห่งมรณสามัญญะนั้น ชื่อว่า มรณสามัญญตา (ความเป็นผู้มีความตายเสมอเหมือนกัน), ได้แก่ โดยความเป็นผู้มีความตายเสมอ-เหมือนกันนั้น.

๑๗๒. กิมิกุลานนฺติ กิมิสมูหานํ, กิมิชาตีนํ วา. ชิยฺยนฺตีติ ชรํ ปาปุณนฺติ.

๑๗๒. บทว่า กิมิกุลานํ แปลว่า (เป็นของสาธารณะ) แก่หมู่หนอน, หรือแก่พวกกิมิชาติทั้งหลาย. คำว่า แก่ (ชิยฺยนฺติ) คือถึงความคร่ำคร่า.

นิกฺขนฺเตติ วีติวตฺเต. ปฏิหิตายาติ ปจฺจานุคตาย. โส มมสฺส อนฺตราโยติ สา ยถาวุตฺตา น เกวลํ กาลกิริยาว, อถ โข มม อติทุลฺลภํ ขณํ ลภิตฺวา ชีวิตสฺส[๑] สตฺถุสาสนมนสิการสฺส อนฺตราโย อสฺส

บทว่า นิกฺขนฺเต แปลว่า(เมื่อกลางวัน) ผ่านพ้นไป. บทว่า ปฏิหิตาย เท่ากับ ปจฺจานุคตาย (แปลเสียว่า ย่างเข้ามา). คำว่า ข้อนี้จัดเป็นอันตรายสำหรับเรา ความว่า กาลกิริยาตามที่กล่าวแล้วนั้น มิใช่

---

[๑] ฉ. จิตฺตสฺส.

ภเวยฺย. พฺยาปชฺเชยฺยาติ วิปตฺตึ คจฺเฉยฺย. สตฺถเกน วิย องฺคปจฺจงฺคานํ กนฺตนกา มรณกาเล สนฺธิพนฺธนจฺเฉทนกวาตา สตฺถกวาตา.

จะพึงเป็นอันตราย(เฉพาะตน)แต่อย่างเดียวเท่านั้น, แต่ทว่าพึงเป็นคือพึงมีอันตรายแก่เราผู้ได้ขณะอันหาได้ยากยิ่ง (คือการได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา) เป็นอยู่ผู้ใส่ใจคำสอนของพระศาสดา. บทว่า พฺยาปชฺเชยฺย แปลว่า อาจถึงความวิบัติ. ลมที่เชือดเฉือนอวัยวะใหญ่น้อยทั้งหลาย ดุจถูกบุคคลผู้มีศาสตราเชือดเฉือนเอา คือลมตัดเส้นเอ็นผูกข้อต่อ ในเวลาใกล้ตาย ชื่อว่าลมสัตถกะ.

๑๗๓. อพลนฺติ พลหีนํ. ทุพฺพลนฺติ ตสฺเสว เววจนํ. อภาวฏฺโฐ หิ อยํ ทุ-สทฺโท "ทุสฺสีโล[๑] ทุปฺปญฺโญ"ติอาทีสุ วิย. ตเทตํ อายุ. อสฺสาสปสฺสาสานํ สมฺวุตฺติตา อปราปรํ ปเวสนิกฺขโมว. พหิ นิกฺขนฺต-นาสิกวาเต อนฺโต อปวิสนฺเต, ปวิฏฺเฐ วา อนิกฺขมนฺเตติ เอกสฺเสว ปเวสนิกฺขโม

๑๗๓. บทว่า อพลํ (หากำลังมิได้) คือเสื่อมกำลัง. บทว่า ทุพฺพลํ (ทุรพล) ก็เป็นไวพจน์ของบทว่า อพลํ นั่นเอง. เพราะว่า ทุ ศัพท์(ในบทว่า ทุพฺพลํ)นี้ มีอรรถว่าไม่มี ดุจในคำว่า "ทุสฺสีโล (คนไม่มีศีล) ทุปฺปญฺโญ (คนไม่มีปัญญา)" เป็นต้น. ชื่อว่า ตเทตํ ได้แก่อายุ. ชื่อว่า ความเป็นไป

[๑] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๘๑, องฺ. ทสก. ๒๔/๑๔๙, ม. มู. ๑๒/๕๓๖.

วิย วุตฺตํ, ตํ นาสิกวาตภาวสามญฺเญนาติ ทฏฺฐพฺพํ. อธิมตฺตตาย อจฺจาสนฺน-อธิฏฺฐานาทินา. ตทภาโว หิ อิริยาปถานํ สมวุตฺติตา.

สม่ำเสมอกัน แห่งลมหายใจเข้า และลม-หายใจออก ได้แก่ความเข้าไปและออกมาติดต่อกันไปนั่นเอง. คำว่า เมื่อลมที่ช่องจมูกออกไปข้างนอกแล้วไม่กลับเข้าไปข้างใน, หรือเข้าไปแล้วก็ไม่ออกมา ท่านกล่าวราว-กะว่าลมหายใจเดียวกันนั่นเอง มีทั้งการเข้าและการออก, คำนั้นพึงเห็นว่าท่านกล่าวไว้โดยความที่มันต่างก็เป็นลมที่ช่องจมูกเหมือน-กัน. ชื่อว่า เพราะความที่อิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งมีเกินประมาณ คือเพราะนั่งมากเกินไป ยืนมากเกินไปเป็นต้น. ก็ความไม่มีแห่งการนั่งมากเกินไปเป็นต้นนั้น ชื่อว่าความเป็นไปสม่ำเสมอกันแห่งอิริยาบถทั้งหลาย.

อติสีเตน อภิภูตสฺส กายสฺส วิปฺชฺชนํ มหิสรฏฺฐาทีสุ[๑] หิมปาตกาเลน ทีเปตพฺพํ. ตตฺถ หิ สตฺตา สีเตน ภินฺนสรีรา ชีวิตกฺขยํ ปาปุณนฺติ. อติอุเณฺหน อภิภูตสฺส วิปฺชฺชนํ มรุกนฺตาเร อุณฺหาภิตตฺตาย ปจฺฉึ, ตตฺถ

ความวิบัติแห่งร่างกาย ที่ถูกความเย็นเกินไปครอบงำเอา บัณฑิตพึงแสดงได้ด้วย(เรื่องเกี่ยวกับ)ฤดูกาลที่มีหิมะตก ณ แคว้นมหิสะเป็นต้น. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายที่แคว้นมหิสะเป็นต้นนั้น ร่างกายถูกความเย็นทำลายแล้ว

---

[๑] ฉ. มหึสรฏฺฐาทีสุ.

ฐปิตํ อุปริ สาฏกํ, ปุตฺตญฺจ อกฺกมิตฺวา มตาย อิตฺถิยา ทีเปตพฺพํ. มหาภูตานํ สมวุตฺติตา ปโกปาภาโว. ปฐวีธาตุอาทีนํ ปโกเปน สรีรสฺส วิการาปตฺติ ปรโต ธาตุกมฺมฏฺฐานกถายํ[๑] อาคมิสฺสติ. ยุตฺตกาเลติ ภุญฺชิตุํ ยุตฺตกาเล ขุทฺทาภิภูตกาเล.

ก็ถึงความสิ้นชีวิตไป. ความวิบัติแห่งร่างกายที่ถูกความร้อนเกินไปครอบงำเอา บัณฑิตพึงแสดงได้ด้วย(เรื่อง) หญิงที่ยืนเหยียบกระบุงผ้า และบุตรที่วางไว้บนกระบุง แล้วตายไปเพราะถูกความร้อนแผดเผาเอา ในทะเลทราย. ชื่อว่า ความเป็นไปสม่ำเสมอกันแห่งมหาภูตรูปทั้งหลาย ได้แก่ ความไม่มีความกำเริบ. เรื่องร่างกายถึงความพิการเพราะความกำเริบแห่งปฐวีธาตุเป็นต้น จักมาถึงในกถาว่าด้วยธาตุกรรมฐาน ข้างหน้า. คำว่า ในกาลอันควร คือในเวลาที่ควรจะบริโภค ได้แก่ในเวลาที่ถูกความหิวครอบงำ.

๑๗๔. อววฏฺฐานโตติ กาลาทิวเสน ววฏฺฐานาภาวโต.[๒] ววฏฺฐานนฺติ เจตฺถ ปริจฺเฉโท อธิปฺเปโต, น อสงฺกรโต[๓] ววฏฺฐานํ, นิจฺฉโย จาติ อาห "ปริจฺเฉทาภาวโต"ติ. น นายเรติ น ญายนฺติ.

๑๗๔. คำว่า โดยหาการกำหนดมิได้ คือ โดยไม่มีการกำหนดเกี่ยวกับกาลเป็นต้น. ก็ในคำว่า ววฏฺฐานํ (ที่แปลว่า กำหนด)นี้ ท่านประสงค์เอาการตัดตอน, มิได้ประสงค์เอาการกำหนดโดยไม่ปะปนกัน (คือกำหนด

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๙๒.
[๒] ฉ. ววตฺถานาภาวโต, เอวมุปริปิ.
[๓] อสงฺกรโตติ มญฺเญ.

เป็นอย่าง ๆ เหมือนอย่างกำหนดธาตุ ๔) และมิได้ประสงค์เอาการตัดสินใจ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โดยไม่มีการตัดตอนได้" ดังนี้. บทว่า น นายเร แปลว่า รู้ไม่ได้.

อิโต ปรนฺติ เอตฺถ ปรนฺติ ปรํ อญฺญํ กาลนฺติ อตฺโถ. เตน โอรกาลสฺสาปิ สงฺคโห สิทฺโธ โหติ. ปรามายุโต โอรกาลํ เอว เจตฺถ "ปรนฺ"ติ อธิปฺเปตํ ตโต ปรํ สตฺตานํ ชีวนสฺส อภาวโต. "ววฏฺฐานาภาวโต"ติ วตฺตุํ น สกฺกาติ. อพฺพุทเปสีติอาทีสุ "อพฺพุทกาเล เปสิกาเล"ติอาทินา กาล-สทฺโท ปจฺเจกํ โยเชตพฺโพ. กาโลติ อิธ ปุพฺพณฺหาทิเวลา อธิปฺเปตา. เตนาห "ปุพฺพเณฺหปิ หี"ติอาทิ. อิเธว เหเหน ปติตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ.

ในคำว่า (จะไม่พึงเป็นอยู่) ในกาลถัดไปจากนี้ นี้ มีอรรถาธิบายว่า บทว่า ปรํ ได้แก่ในกาลอื่น คืออื่นอีก. ด้วยบทว่า ปรํ นั้น เป็นอันสำเร็จการสงเคราะห์เอาทั้งกาลที่หย่อนกว่า. ก็กาลที่หย่อนกว่าอายุสูงสุดนั้นแหละ ท่านประสงค์เอาในที่นี้ว่า "กาลอื่น" เพราะสัตว์ทั้งหลายไม่มีความเป็นอยู่เกินไปกว่านั้น. คำว่า "เพราะไม่มีการกำหนดได้" คือไม่อาจที่จะกล่าวได้. ในคำว่า อพฺพุทเปสิ เป็นต้น พึงประกอบ กาล ศัพท์ เข้าเป็นแต่ละบท โดยนัยว่า "อพฺพุทกาเล (ในกาลที่เป็นอัพพุทะ) เปสิกาเล (ในกาลที่เป็นเปสิ)" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า กาล ในคำว่า แม้กาลเล่าก็เป็นสิ่งหานิมิตมิได้นี้ ท่านประสงค์เอาเวลา มีเวลาเช้า

เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมตายในเวลาเช้าก็ได้" ดังนี้เป็นต้น. เชื่อมความว่า อิเธว เทเหน ปติตพฺพํ (ต้องมีร่างกายตกทอดลง ณ ที่นี้เท่านั้น).

อเนกปฺปการโตติ นคเร ชาตานํ คาเม, คาเม ชาตานํ นคเร, วเน ชาตานํ ชนปเท, ชนปเท ชาตานํ วเนติอาทินา อเนกปฺปการโต. อิโต จุเตนาติ อิโต คติโต จุเตน. อิธ อิมิสฺสํ คติยํ. ยนฺตยุตฺตโคโณ วิยาติ ยถา ยนฺเต ยุตฺตโคโณ ยนฺตํ นาติวตฺตติ, เอวํ โลโก คติปญฺจกนฺติ เอตฺตเกน อุปมา.

คำว่า โดยอเนกประการ คือโดยอเนกประการ โดยนัยว่า อัตภาพของสัตว์ผู้เกิดในเมือง กลับตกทอดในบ้าน, อัตภาพของสัตว์ผู้เกิดในบ้าน กลับตกทอดในเมือง, อัตภาพของสัตว์ผู้เกิดในป่า กลับตกทอดในชนบท, อัตภาพของสัตว์ผู้เกิดในชนบท กลับตกทอดในป่า ดังนี้เป็นต้น. บทว่า อิโต จุเตน แปลว่า สัตว์ผู้เคลื่อนจากคตินี้. อิธ เท่ากับ อิมิสฺสํ โยค คติยํ แปลว่า ในคตินี้. คำว่า ดุจโคที่เขาเทียมไว้ที่ยนต์ เป็นอุปมาโดยความหมายเพียงเท่านี้ว่า โคที่เขาเทียมไว้ที่ยนต์ จะเดินไปพ้นยนต์ได้ก็หาไม่ ฉันใด, สัตว์โลก จะเป็นไปพ้นคติ ๕ ได้ก็หาไม่ ฉันนั้น.

๑๗๕. อปฺปํ วา ภิยฺโยติ วสฺสสตโต อุปริ "ทส วา วสฺสานิ, วีสติ วา"ติอาทินา ทุติยํ วสฺสสตํ อปาปุณนฺโต อปฺปกํ วา ชีวตีติ อตฺโถ. คมนีโยติ คนฺตพฺโพ[๑] อุปปชฺชนวเสน. สมฺปราโยติ ปรโลโก.

๑๗๕. คำว่า หรือยิ่งกว่าก็เล็กน้อยปี ความว่า หรือยังเป็นอยู่ได้เกินกว่าร้อยปี ก็เล็กน้อย ไม่ถึง ๑๐๐ ปีที่สอง โดยนัยว่า "๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า คมนีโย ได้แก่ ต้องไปด้วยอำนาจการอุปบัติ. บทว่า สมฺปรายโน คือ โลกหน้า.

หีเฬยฺยาติ ปริภเวยฺย น สมฺภาเวยฺย. นนฺติ อายุํ. สุโปริโสติ สาธุปุริโส ปณฺฑวา. จเรยฺยาติ สุจริตํ จเรยฺย. เตนาห "อาทิตฺตสีโสวา"ติ.

บทว่า หีเฬยฺย แปลว่า พึงดูหมิ่น คือ ไม่พึงยกย่อง. บทว่า นํ แปลว่าอายุนั้น. บทว่า สุโปริโส แปลว่าคนดี คือคนมีปัญญา. คำว่า พึงประพฤติ คือพึงประพฤติสุจริต. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า "ดุจคนที่ศีรษะถูกไฟไหม้" ดังนี้.

สตฺตหิ อุปมาหีติ

คำว่า ด้วยอุปมา ๗. ได้แก่ประดับด้วยอุปมา ๗ เหล่านี้อันมาแล้วอย่างนี้ว่า :

เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณ ติณคฺเค
อุสฺสาวพินฺทุ สุริเย อุคฺคจฺฉนฺเต
ขิปฺปเมว ปฏิวิคจฺฉติ, น จิรฏฺฐิติกํ

ดูกรพราหมณ์ หยาดน้ำค้างบน
ยอดหญ้า เมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ก็ย่อม
เหือดแห้งไปพลันทีเดียว, ตั้งอยู่ได้

[๑] ฉ. คนฺทพฺโพ.

โหติ. อุทเก อุทกพุพฺพุฬํ[1]. อุทเก ทณฺฑราชี. นที ปพฺพเตยฺยา ทูรงฺคมา สีฆโสตา หารหารินี. พลวา ปุริโส ชิวฺหคฺเค เขฬปิณฺฑํ สญฺญุหิตฺวา อกสิเรเนว[2] วเมยฺย. ทิวสํ สนฺตตฺเต อโยกฏาเห มํสเปสิ ปกฺขิตฺตา ขิปฺปํเยว ปฏิวิคจฺฉติ น จิรฏฺฐิติกา โหติ. คาวี วชฺฌา อาฆาตนํ นียมานา ยญฺญเทว ปาทํ อุทฺธรติ, สนฺติเกว โหติ วธสฺส, สนฺติเก มรณสฺส, เอวเมว โข พฺราหฺมณ โควชฺฌูปมํ ชีวิตํ มนุสฺสานํ ปริตฺตํ ลหุกํ พหุทุกฺขํ พหุปายาสํ มนฺตาย[3] โผฏฺฐพฺพํ[4] กตฺตพฺพํ กุสลํ, จริตพฺพํ พฺรหฺมจริยํ, นตฺถิ ชาตสฺส อมรณนฺ"ติ[5].

ไม่นาน แม้ฉันใด, ดูกรพราหมณ์ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย ก็มีอุปมาเหมือนหยาดน้ำค้าง ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นของเล็กน้อย เร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก พึงสัมผัสได้ด้วยปัญญา จึงควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ คนที่เกิดมาแล้วไม่ตาย ไม่มี. ดูกรพราหมณ์ เมื่อคราวมีฝนตกหนาเม็ด ต่อมน้ำย่อมแตกไปพลันทีเดียว ตั้งอยู่ได้ไม่นาน แม้ฉันใด, ดูกรพราหมณ์ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย ก็มีอุปมาเหมือนต่อมน้ำ ฉันนั้นเหมือนกัน ฯลฯ. ดูกรพราหมณ์ รอยไม้ขีดบนน้ำย่อมหมดไปพลันทีเดียว ตั้งอยู่ได้ไม่นานแม้ฉันใด, ดูกรพราหมณ์ ชีวิตของ

---

[1] ฉ. อุทกปุพฺพุฬํ.

[2] ก. อปฺปกสิเรเนว.

[3] ฉ. มนฺตายํ.

[4] ฉ. โพทฺธพฺพํ.

[5] องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๓๙-๑๔๐.

เอวมาคตาหิ อิมาหิ สตฺตหิ อุปมาหิ อลงฺกตํ.

มนุษย์ทั้งหลาย ก็มีอุปมาเหมือนรอยไม้ขีดบนน้ำ ฉันนั้นเหมือนกัน ฯลฯ. ดูกรพราหมณ์ ธารน้ำที่ไหลลงมาจากภูเขา มีกระแสเชี่ยว พัดพาเอาสิ่งที่พึงพัดพาไปได้ ข้อที่ธารน้ำนั้นจะหยุดอยู่สักขณะหนึ่งก็ดี เดี๋ยวหนึ่งก็ดี ครู่หนึ่งก็ดี หามีไม่ โดยที่แท้แล้ว ธารน้ำนั้น ย่อมมุ่งไปท่าเดียว รุดไปท่าเดียว ไหลไปท่าเดียว แม้ฉันใด, ดูกรพราหมณ์ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย ก็มีอุปมาเหมือนธารน้ำที่ไหลลงมาจากภูเขา ฉันนั้นเหมือนกัน ฯลฯ. ดูกรพราหมณ์ บุรุษผู้มีกำลัง รวมก้อนน้ำลายไว้ที่ปลายลิ้นได้แล้ว ก็พึงถ่มได้โดยไม่ยากเลย แม้ฉันใด, ดูกรพราหมณ์ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย ก็มีอุปมาเหมือนก้อนน้ำลาย ฉันนั้นเหมือนกัน ฯลฯ. ดูกรพราหมณ์ ชิ้นเนื้อที่เขาวางไว้บนกระทะเหล็ก ที่

ไฟเผาตลอดวัน ย่อมย่อยยับไปพลันทีเดียว ตั้งอยู่ได้ไม่นาน แม้ฉันใด, ดูกรพราหมณ์ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายก็มีอุปมาเหมือนชิ้นเนื้อ ฉันนั้นเหมือน-กัน ฯลฯ. ดูกรพราหมณ์ แม่โคที่จะถูกฆ่า ที่เขานำไปสู่ที่ฆ่า ย่อมก้าวเท้าเดินไปใกล้ที่ฆ่า ใกล้ความตาย แม้ฉันใด, ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย ก็มีอุปมาเหมือนแม่โคที่จะถูกฆ่า ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นของเล็กน้อย เร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก พึงสัมผัสได้ด้วยปัญญา, จึงควรทำกุศล, ควรประพฤติพรหมจรรย์, คนที่เกิดมาแล้วไม่ตาย ไม่มี ดังนี้.

รตฺตินฺทิวนฺติ เอกํ รตฺตินฺทิวํ. ภควโต สาสนนฺติ อริยมคฺคปฏิเวธาวหํ สตฺถุ โอวาทํ. พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ พหุํ วต มยา อตฺตหิตํ ปพฺพชิตกิจฺจํ กตํ ภเวยฺย. ตทนนฺตรนฺติ ตํ ขณํ ตตฺตกํ เวลํ. เอกํ

บทว่า รตฺตินฺทิวํ แปลว่า ชั่วคืนและวันหนึ่ง. คำว่า คำสอนของพระผู้มีพระภาค คือพระโอวาทของพระศาสดา ที่เป็นเหตุนำมาซึ่งการแทงตลอดพระอริยมรรค. คำว่า จะพึงเป็นอันเราได้กระทำกิจไว้มากแล้วหนอ

ปิณฺฑปาตนฺติ เอกํ ทิวสํ ยาปนปฺปโหนกํ ปิณฺฑปาตํ. ทนฺธนฺติ มนฺทํ จิราย. อวิสฺสาสิโยติ อวิสฺสาสนีโย.

คือ เป็นอันเราได้กระทำกิจของบรรพชิต อันเป็นประโยชน์เกื้อกูล แก่ตนไว้มากแล้วหนอ. บทว่า ตทนฺตรํ คือชั่วขณะนั้น ได้แก่ชั่วเวลาเพียงเท่านั้น (มีชั่วเวลาที่บริโภคบิณฑบาตมื้อหนึ่งเป็นต้น). คำว่า บิณฑบาตมื้อหนึ่ง คือ (ชั่วเวลาที่บริโภค) บิณฑบาตเพียงพอต่อการทำชีวิตให้ดำเนินไปตลอดวันหนึ่ง. บทว่า ทนฺธํ แปลว่าชักช้า คือโดยเวลานาน. บทว่า อวิสฺสาสิโย แปลว่า ไม่ควรวางใจ.

๑๗๖. จิตฺเต ธรนฺเตเยว สตฺตานํ ชีวนโวหาโร, จิตฺตสฺส จ อติอิตฺตโร ขโณ ลหุปริวตฺติภาวโต. ยถาห ภควา "นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตนฺ"ติ[๑] ตสฺมา สตฺตานํ ชีวิตํ เอกจิตฺตกฺขณิกตฺตา ลหุสํ อิตฺตรนฺติ ทสฺเสนฺโต "ปรมตฺถโต"ติอาทิมาห.

๑๗๖. เมื่อจิตยังทรงอยู่เท่านั้น สัตว์ทั้งหลายจึงมีโวหารว่าเป็นอยู่, ก็ขณะแห่งจิตมีน้อยนัก เพราะความที่เปลี่ยนแปลงเร็ว. เหมือนอย่างที่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลงเร็วเหมือนอย่างจิตนี้นะภิกษุทั้งหลาย" ดังนี้. เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า

---

[๑] องฺ. เอก. ๒๐/๑๑, อภิ. ก. ๓๗/๒๒๖.

ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายเร็ว มีนิดหน่อย เพราะมีชั่วขณะจิตเดียว ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ว่าโดยปรมัตถ์" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ "ปรมตฺถโต"ติ อิมินา ยายํ "โย จิรํ ชีวติ, โส วสฺสสตนฺ"ติอาทินา[๑] สตฺตานํ ชีวิตปฺปวตฺติ วุตฺตา, สา ปพนฺธวิสยตฺตา โวหารวเสนาติ ตํ ปฏิกฺขิปติ. "อติปริตฺโต"ติ อิมินา :

ในคำเหล่านั้น มีความว่า ความเป็นไปแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายนี้ใด ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า "ผู้ใดเป็นอยู่ได้ยืนนาน ผู้นั้นย่อมเป็นอยู่ได้ ๑๐๐ ปี" ดังนี้เป็นต้น, ความเป็นไปแห่งชีวิตนั้น ตรัสไว้ด้วยอำนาจบัญญัติ เพราะมีความสืบต่อ(แห่งขันธ์) เป็นวิสัย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงปฏิเสธความเป็นไปแห่งชีวิตนั้นเสีย ด้วยคำว่า "ว่าโดยปรมัตถ์"ดังนี้ นี้. ด้วยคำว่า "เล็กน้อยยิ่งนัก" นี้ ท่านอาจารย์ปฏิเสธขณะแม้เล็กน้อยที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า :

"เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว จตฺตาโร
ทฬฺหธมฺมา ธนุคฺคหา สุสิกฺขิตา

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย นายขมังธนูผู้มีธรรม (ความรู้)มั่นคง ผู้ศึกษาแล้ว

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๔, สํ. ส. ๑๕/๑๕๘, ขุ. มหา. ๒๙/๕๑, องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๔๑.

กตหตฺถา กตุปาสนา จตุทฺทิสา ฐิตา อสฺสุ, อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย 'อหํ อิเมสํ ฯเปฯ กตุปาสนานํ จตุทฺทิสา กณฺเฑ ขิตฺเต อปฺปติฏฺฐิเต ปรวิยํ คเหตฺวา อาหริสฺสามี'ติ. ยถา จ ภิกฺขเว ตสฺส ปุริสสฺส ชโว, ยถา จ จนฺทิมสุริยานํ ชโว, ตโต สีฆตโร. ยถา จ ภิกฺขเว ตสฺส ปุริสสฺส ชโว, ยถา จ จนฺทิมสุริยานํ ชโว, ยถา จ ยา เทวตา จนฺทิมสุริยานํ ปุรโต ธาวนฺติ, ตาสํ เทวตานํ ชโว, ตโต สีฆตรํ อายุสงฺขารา ขียนฺตี''ติ[๑]

เอวํ วุตฺตํ ปริตฺตมฺปิ ปฏิกฺขิปติ.

มีฝีมือชำนาญในการยิงลูกศร ๔ คน พึงยืนอยู่ทางทิศทั้ง ๔, ลำดับนั้น บุรุษหนึ่งพึงมา กล่าวว่า 'เราจะคว้าเอาลูกศรที่นายขมังธนู ฯลฯ ชำนาญในการยิงลูกศร ๔ คนเหล่านี้ ยิงมาแล้ว จากทิศทั้ง ๔ ยังไม่ตกตั้งอยู่บนพื้น ฯลฯ แม้ฉันใด'. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความรวดเร็วของบุรุษคนนั้นฉันใดก็ดี, ความรวดเร็วของพระจันทร์และพระ-อาทิตย์ ฉันใดก็ดี, ความรวดเร็วของเหล่าเทวดาผู้แล่นไปข้างหน้า พระ-จันทร์และพระอาทิตย์ ฉันใดก็ดี, อายุสังขาร ย่อมสิ้นไปเร็วกว่าความเร็วของเทวดาเหล่านั้น" ดังนี้.

ตตฺร หิ คมนสฺสาทานํ เทวปุตฺตานํ เหฏฺฐุปริเยน ปฏิมุขํ ธาวนฺตานํ สิรสิ, ปาเท จ พนฺธขุรธาราสนฺนิปาตโตปิ ปริตฺตโก รูปชีวิตินฺทฺริยสฺส โส ขโณ วุตฺโต, จิตฺตสฺส

จริงอยู่ ในพระพุทธวจนะนั้น ตรัสถึงขณะแห่งรูปชีวิตินทรีย์นั้น ซึ่งน้อย แม้กว่าความตกไปพร้อมกันแห่งสายธารที่คม ดุจมีดโกนอันติดอยู่ที่ศีรษะและที่เท้าของพวกเทพบุตร ผู้ยินดีใน

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๓๑๐.

ปน อติวิย ปริตฺตโร, ยสฺส อุปมาปิ นตฺถิ. เตเนวาห "ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว อุปมาปิ น สุกรา, ยาว ลหุปริวตฺตํ จิตฺตนฺ"ติ[๑] ชีวิตกฺขโณติ ชีวนกฺขโณ. เอกจิตฺตปฺปวตฺติมตฺโตเยว เอกสฺส จิตฺตสฺส ปวตฺติมตฺเตเนว สตฺตานํ ปรมตฺถโต ชีวนกฺขณสฺส ปริจฺฉินฺนตฺตา. อิทานิ ตมตฺถํ อุปมาย ปกาเสนฺโต "ยถา นามา"ติอาทิมาห. ตตฺถ ปวตฺตมานนฺติ ปวตฺตนฺตํ. เอกจิตฺตกฺขณิกนฺติ เอกจิตฺตกฺขณมตฺตวนฺตํ. ตสฺมึ จิตฺเต นิรุทฺธมตฺเตติ เยน วตฺตมานจิตฺตกฺขเณน "ชีวตี"ติ วุจฺจติ, ตสฺมึ จิตฺเต นิโรธํ ภงฺคํ ปตฺตมตฺเต ตํสมงฺคี สตฺโต นิรุทฺโธ มโตติ วุจฺจติ. วุตฺตเมวตฺถํ ปาฬิยา วิภาเวตุํ "ยถาหา"ติอาทิ วุตฺตํ. เตน ตีสุปิ กาเลสุ สตฺตานํ ปรมตฺถโต ชีวนํ นาม จิตฺตกฺขณวเสเนวาติ ทสฺเสติ.

การเดินทาง ผู้แล่นไปข้างหน้าทั้งทางเบื้องล่างและเบื้องบน, แต่ว่าขณะแห่งจิตยังน้อยกว่านัก, ซึ่งไม่มีแม้อุปมา. เพราะเหตุนั้นนั่นเทียวจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เปลี่ยนแปลงได้รวดเร็วเพียงใด, แม้อุปมาก็ไม่ใช่ทำได้ง่าย" ดังนี้. คำว่า ขณะแห่งชีวิต คือขณะแห่งความเป็นอยู่. ชื่อว่า เพียงชั่วความเป็นไปของจิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะขณะแห่งความเป็นอยู่ โดยปรมัตถ์ของสัตว์ทั้งหลาย กำหนดไว้ โดยสักว่าความเป็นไปของจิตดวงเดียวเท่านั้น. บัดนี้ท่านอาจารย์เมื่อจะประกาศเนื้อความนั้น โดยอุปมา จึงกล่าวว่า "ยถา นาม" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า ปวตฺตมานํ แปลว่า เมื่อจะหมุนไป. คำว่า มีชั่วขณะจิตดวงเดียว คือมีเพียงขณะจิตดวงเดียว. คำว่า เมื่อสักว่าจิตดวงนั้นดับไป ความว่า สัตว์ กล่าวได้ว่า "เป็นอยู่" ด้วยขณะจิตที่

---

[๑] องฺ. เอก. ๒๐/๑๑.

เป็นไปดวงใด, เมื่อสักว่าจิตดวงนั้นถึงความดับไป คือแตกไป ก็กล่าวถึงสัตว์ผู้พร้อมเพรียงด้วยขณะจิตดวงนั้นได้ว่า ดับแล้ว คือตายแล้ว. เมื่อจะเปิดเผยเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นเอง โดยพระบาลี ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยคำนั้นท่านแสดงว่า ชื่อว่าความเป็นอยู่โดยปรมัตถ์ของสัตว์ทั้งหลายในกาลทั้ง ๓ ย่อมเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับขณะจิตนั่นเทียว.

ชีวิตนฺติ ชีวิตินฺทฺริยํ. สุขทุกฺขาติ สุขทุกฺขเวทนา. อุเปกฺขาปิ หิ สุขทุกฺขาสุ เอว อนฺโตคธา อิฏฺฐานิฏฺฐภาวโต. อตฺตภาโวติ ชีวิตเวทนาวิญฺญาณานิ ฐเปตฺวา อวสิฏฺฐธมฺมา วุตฺตา. เกวลาติ อตฺตนา, นิจฺจภาเวน วา อโวมิสฺสา. เอกจิตฺตสมายุตฺตาติ เอเกน จิตฺเตน สหิตา. ลหุโส วตฺตเต[๑] ขโณติ วุตฺตนเยน

คำว่า ชีวิต (ในคาถา) ได้แก่ ชีวิตินทรีย์. คำว่า สุขและทุกข์ ได้แก่ สุขเวทนาและทุกขเวทนา. แต่ว่าแม้อุเบกขาเวทนา ก็เนื่องในสุขและทุกข์นั่นเอง โดยความเป็นเวทนาที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา. คำว่า อัตภาพ ท่านกล่าวถึงธรรมที่เหลือ ยกเว้นชีวิตเวทนาและวิญญาณ. คำว่า ล้วน ได้แก่ไม่ปะปนกับตน หรือว่า

---

๑ ฉ. วตฺตติ.

เอกจิตฺตกฺขณิกตาย ลหุโต อติอิตฺตโร ชีวิตาทีนํ ขโณ วตฺตติ.

ไม่ปะปนกับความเป็นของเที่ยงเป็นต้น. คำว่า ประกอบไว้กับจิตดวงเดียว คือเป็นไปพร้อมกับจิตดวงเดียว. คำว่า ขณะย่อมเป็นไปโดยเร็ว คือขณะแห่งชีวิตเป็นต้น ซึ่งมีน้อยนักย่อมเป็นไปโดยเร็ว เพราะความที่มีชั่วขณะ-จิตดวงเดียว ตามนัยที่กล่าวแล้ว.

เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺสาติ จวนฺตสฺส สตฺตสฺส จุติโต อุทฺธํ "นิรุทฺธา"ติ วตฺตพฺพา เย ขนฺธา. ติฏฺฐมานสฺส วา อิธาติ อิธ ปวตฺติยํ ติฏฺฐนฺตสฺส จรนฺตสฺส ภงฺคปฺปตฺติยา นิรุทฺธา ขนฺธา. สพฺเพปิ สทิสาติ เต สพฺเพปิ เอกสทิสา. กถํ ? คตา อปฺปฏิสนฺธิยา[1] ปุน อาคนฺตฺวา ปฏิสนฺธานาภาเวน วิคตา. ยถา หิ จุติกฺขนฺธา น นิวตฺตนฺติ, เอวํ ตโต ปุพฺเพปิ ขนฺธา, ตสฺมา[2] เอกจิตฺตกฺขณิกํ สตฺตานํ ชีวิตนฺติ อธิปฺปาโย.

คำว่า ขันธ์เหล่าใดที่ดับไปแล้ว ของสัตว์ที่ตายแล้ว ความว่า ขันธ์เหล่าใดที่พึงกล่าวได้ว่า "ดับไปแล้ว" หลังจุติ (เคลื่อนคือตาย) ของสัตว์ผู้จุติ. คำว่า ของสัตว์ที่ยังทรงอยู่ก็ตามในปวัตติกาลนี้ คือขันธ์ที่ดับไปแล้ว เพราะถึงความแตกไป ของสัตว์ผู้ยังดำรงอยู่ คือยังเที่ยวไปในปวัตติกาลนี้. คำว่า ขันธ์เหล่านั้น แม้ทั้งหมดเป็นเช่นเดียวกัน คือขันธ์เหล่านั้นแม้ทั้งหมด เหมือนเป็นอย่างเดียวกัน. คืออย่างไร ? คือไปแล้วไม่กลับมาสืบต่อ ได้แก่ไปปราศแล้ว โดยไม่มี

[1] ฉ. อปฺปฏิสนฺธิกา.
[2] ก. กสฺมา.

การกลับมาสืบต่ออีก. อธิบายว่า เหมือนอย่างว่า ขันธ์ทั้งหลายที่เคลื่อนอยู่ ย่อมไม่หวนกลับ ฉันใด, ขันธ์ แม้ในกาลก่อนแต่นั้นก็ไม่หวนกลับ ฉันนั้น, เพราะเหตุนั้น ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายจึงมีชั่วขณะจิตดวงเดียว.

อนิพฺพตฺเตน น ชาโตติ อนุปฺปนฺเนน จิตฺเตน ชาโต น โหติ อชาโต นาม โหติ. ปจฺจุปฺปนฺเนน วตฺตมาเนน จิตฺเตน ชีวติ ชีวมาโน นาม โหติ. จิตฺตภงฺคมโต[1] โลโกติ จุติจิตฺตสฺส วิย สพฺพสฺสปิ ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคปฺปตฺติยา อยํ โลโก ปรมตฺถโต มโต นาม โหติ นิรุทฺธสฺส อปฺปฏิสนฺธิกตฺตา. เอวํ สนฺเตปิ ปณฺณตฺติ ปรมตฺถิยา ยา ตํ ตํ ธรนฺตํ จิตฺตํ อุปาทาย "ติสฺโส ชีวติ, ปุสฺโส ชีวตี"ติ วจนปฺปวตฺติยา วิสยีภูตา[2] สนฺตานปณฺณตฺติ, สา เอตฺถ ปรมตฺถิยา ปรมตฺถภูตา. ตถา หิ วทนฺติ "นามโคตฺตํ น ชีรตี"ติ.[3]

คำว่า สัตว์โลกไม่ชื่อว่าเกิด ก็เพราะจิตที่ไม่บังเกิด คือสัตว์โลกไม่ชื่อว่าเป็นผู้เกิดแล้ว คือเป็นผู้ชื่อว่ายังไม่เกิด ก็เพราะจิตที่ยังไม่เกิดขึ้น. ชื่อว่า เป็นอยู่ คือ ชื่อว่าเป็นผู้มีชีวิตอยู่ ก็เพราะจิตที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า คือกำลังเป็นไป. คำว่า สัตว์โลกชื่อว่าตาย ก็เพราะความดับไปแห่งจิต ความว่า สัตว์โลกนี้ จะเป็นอันชื่อว่าตายโดยปรมัตถ์ ก็เพราะการถึงความดับไปแห่งจิตนั้น แม้ทุกดวง เช่นเดียวกับจุติจิต เพราะจิตที่ดับไปแล้วมิได้กลับมาสืบต่อ. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ก็ชื่อว่า เป็นบัญญัติที่มีปรมัตถ์ ความว่า

[1] ฉ. จิตฺตภงฺคา มโต.
[2] ฉ. วิสยภูตา.
[3] สํ. ส. ๑๕/๕๙.

สันตานบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความสืบต่อ) ที่เป็นวิสัย แห่งความเป็นไปของคำพูดว่า "นายติสสะเป็นอยู่, นายปุสสะเป็นอยู่" ดังนี้เป็นต้น อาศัยจิตที่ทรงอยู่นั้น ๆ อันใด, สันตานบัญญัตินั้น ชื่อว่า เป็นปรมัตถิยา คือ มีปรมัตถ์. จริงอย่างนั้น คนทั้งหลายย่อมพูดกันว่า "ชื่อและโคตร ย่อมไม่แก่ (และไม่ตาย)" ดังนี้.

๑๖๗. อญฺญตรญฺญตเรน อากาเรน. จิตฺตนฺติ กมฺมฏฺฐานารมฺมณํ จิตฺตํ. อาเสวนํ ลภตีติ ภาวนาเสวนํ ลภติ, พหิทฺธา วิกฺเขปํ ปหาย เอกคฺควเสน มรณารมฺมณเมว โหตีติ. เตนาห "มรณารมฺมณา สติ สนฺติฏฺฐตี"ติ. สภาวธมฺมานํ เภโท (๑) สภาวธมฺมคติโก เอวาติ อาห "สภาวธมฺมตฺตา ปน อารมฺมณสฺสา"ติ.

๑๖๗. อญฺญตรญฺญตเรน แปลว่าโดยอาการ(๘ เหล่านี้) อาการใดอาการหนึ่ง. คำว่า จิต ได้แก่จิตที่มีกรรมฐานเป็นอารมณ์. คำว่า ย่อมได้ความเสพคุ้น คือย่อมได้ภาวนาเสวนะ (ความเสพคุ้นคือเจริญ) จึงเป็นจิตที่มีแต่มรณะเป็นอารมณ์เท่านั้น โดยเกี่ยวกับละความฟุ้งซ่านไปในภายนอก แล้วมีอารมณ์เดียวเป็นยอดแล. เพราะเหตุนั้น

---

[๑] สี.(...) เอตฺถนฺตเร สภาวธมฺมานํ ขโย สภาวธมฺมานํ วโยติ อิเม ปาฐา ทิสฺสนฺติ.

ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สติอันมีมรณะเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น" ดังนี้. ความแตกทำลายของสภาวธรรมทั้งหลาย ก็มีคติเป็นสภาวธรรมนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แต่เพราะความที่อารมณ์ เป็นสภาวธรรม" ดังนี้.

เตนาห ภควา "ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนนฺ"ติอาทิ[๑] สํเวชนียตฺตาติ สํเวคชนนโต มหาภูเตสุ มหาวิการตา วิย คยฺหมานา มรณํ อนุสฺสริยมานํ อุปรูปริ อุพฺเพงฺคเมว อาวหตีติ ตตฺถ น ภาวนาจิตฺตํ อปฺเปตุํ สกฺโกติ. ยทิ สภาวธมฺมตฺตา อปฺปนํ น ปาปุณาติ, โลกุตฺตรชฺฌานํ, เอกจฺจานิ อรุปฺปชฺฌานานิ จ กถนฺติ อาห "โลกุตฺตรชฺฌานํ ปนา"ติอาทิ.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะไม่เที่ยง เป็นสังขตะ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า เพราะความที่อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความสลดใจ คือ เพราะทำความสลดใจให้เกิดขึ้น ความว่า มรณะที่ระลึกถึงอยู่ ย่อมนำมาซึ่งความตื่นเต้นยิ่ง ๆ ขึ้นไปท่าเดียว ดุจความวิการ(วิปริต)มากมาย ที่ยึดถืออยู่ในมหาภูตรูปทั้งหลาย(เช่นในคราวที่ไฟไหม้กัป, น้ำท่วมเป็นต้น หรือธาตุ ๔ ในร่างกายอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดกำเริบ) เพราะเหตุนั้น ในอารมณ์นั้นภาวนาจิตจึงไม่อาจ

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๓๑.

ที่จะถึงอัปปนาได้. ท้วงว่า ถ้าหากว่าฌานไม่ถึงอัปปนา เพราะความที่อารมณ์เป็นสภาวธรรมไซร้, โลกุตรฌานและอรูปฌานบางอย่าง (ซึ่งก็มีอารมณ์เป็นสภาวธรรม) ถึงอัปปนาได้อย่างไรเล่า ท่านอาจารย์เฉลยว่า "ส่วนโลกุตรฌาน" ดังนี้ เป็นต้น.

วิสุทฺธิภาวนานุกฺกมวเสนาติ เหฏฺฐิมวิสุทฺธิยา อานุภาเวน อวิคตาติสยาย ปฏิปทาญาณ-ทสฺสนวิสุทฺธิภาวนาย, สพฺพสงฺขาเรหิ นิพฺพินฺทนวิรชฺชนาทิวิสโยคาธิมุตฺติอปฺปนาย จ ปฏิปกฺขภูตานํ ปาปธมฺมานํ วิคโมติ เอวํภูตสฺส วิสุทฺธิภาวนานุกฺกมสฺส วเสน โลกุตฺตรชฺฌานํ อปฺปนาปฺปตฺตเมว โหติ. อารมฺมณ-สมติกฺกมนมตฺตํ ตตฺถ โหตีติ อญฺเญสํ สภาวธมฺมารมฺมณกมฺมฏฺฐานานํ วิย จิตฺตสฺส สมาธาเน พฺยาปาโร นตฺถิ. ยถาสมาหิเตน ปน จิตฺเตน อารมฺมณสมติกฺกมนมตฺตเมว ภาวนาย กาตพฺพํ, ตสฺมา สภาวธมฺเมปิ อารุปฺปชฺฌานํ อปฺเปตีติ.

คำว่า โดยเกี่ยวกับลำดับการเจริญวิสุทธิ ความว่า โลกุตรฌานเกิดขึ้นถึงอัปปนาได้ทีเดียว โดยเกี่ยวกับลำดับการเจริญวิสุทธิที่เป็นอย่างนี้ คือ ด้วยอานุภาพแห่งวิสุทธิชั้นต่ำ ๆ บาปธรรมทั้งหลายอันเป็นปฏิปักษ์ต่อการเจริญปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ อันไม่ปราศจากความสามารถล้ำยิ่ง และต่ออัปปนา (อันมีในขณะแห่งญาณทัสสนวิสุทธิ) ซึ่งน้อมไปในธรรมอันพรากจากสังขารทั้งปวง เพราะความเบื่อหน่ายคลายกำหนัดเป็นต้น ก็มีอันปราศไป (ฌานที่เกิดขึ้นจึงถึงอัปปนาได้). คำว่า ในอรูปฌานนั้น มีแต่เพียงการก้าวล่วงอารมณ์ ความว่า อรูปกรรมฐาน ก็เช่นเดียว

กับกรรมฐานที่มีสภาวธรรมเป็นอารมณ์อย่าง-อื่นทั้งหลาย ไม่มีความพยายามในการทำจิตให้ตั้งมั่น. แต่ว่ามีกิจที่ควรทำในภาวนาก็เพียงแต่การก้าวล่วงอารมณ์ ด้วยจิตตามที่ตั้งมั่นแล้วเท่านั้น, เพราะฉะนั้นอรูปฌานก็ย่อมถึงอัปปนาได้ แม้ในสภาวธรรม ฉะนี้แล.

สตตํ อปฺปมตฺโต โหติ สํเวคพหุลตฺตา, ตโต เอวสฺส สพฺพภเวสุ อนภิรติสญฺญา-ปฏิลาโภ. ชีวิตนิกนฺตึ ชหติ[๑] มรณสฺส อวสฺสมฺภาวิตาทสฺสนโต. ปาปครหี โหติ อนิจฺจสญฺญาปฏิลาภโต, ตโต เอว อสนฺนิธิพหุลตา, วิคตมลมจฺเฉรตา จ. ตทนุสาเรนาติ อนิจฺจสญฺญาปริจยานุสาเรน. อภาวิตมรณาติ อภาวิตมรณานุสฺสรณา. อภโย อสมฺมูโฬห กาลํ กโรติ ปเคว มรณสญฺญาย สุปติฏฺฐิตตฺตา[๒]

ชื่อว่า ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทเป็นนิตย์ เพราะ ความเป็นผู้มากด้วยความสลดใจ, เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ภิกษุนั้น จึงมีการได้ความสำคัญในภพทั้งปวงว่าไม่น่ายินดี. ชื่อว่า ละความใคร่ในชีวิตได้ ก็เพราะเห็นภาวะที่มรณะจะต้องมีเป็นแน่แท้. ชื่อว่า เป็นผู้ติเตียนบาป ก็เพราะการได้อนิจสัญญา, เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงเป็นผู้ไม่มากด้วยการสั่งสม และปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน. คำว่า ตามแนวแห่งอนิจสัญญานั้น คือตามแนวความคุ้นเคยแห่งอนิจสัญญานั้น.คำว่า

---

[๑] ฉ. ชหาติ.

[๒] ฉ. สูปฏฺฐิตตฺตา.

ที่มิได้อบรมเรื่องตาย คือที่มิได้เจริญการระลึกเนือง ๆ ถึงความตาย. ชื่อว่าย่อมเป็นผู้ไม่กลัวไม่หลงกระทำกาละ ก็เพราะความที่มรณสัญญาตั้งมั่นดีก่อนแล้ว.

กายคตาสติกถาวณฺณนา

๑๗๘. พุทฺธา อุปฺปชฺชนฺติ เอตฺถาติ พุทฺธุปฺปาโท, พุทฺธานํ อุปฺปชฺชนกาโล, ตสฺมา อญฺญตร. ตํ ฐเปตฺวา, อญฺญสฺมึ กาเลติ อตฺโถ. นปฺปวตฺตปุพฺพนฺติ อปฺปวตฺตปุพฺพํ. ตโต เอว สพฺพติตฺถิยานํ อวิสยีภูตํ[๑] นนุ จ สุเนตฺตสตฺถาราทโย,[๒] อญฺเญ จ ตาปสปริพฺพาชกา สรีรํ "อสุภนฺ"ติ ชานึสุ. ตถา หิ สุเมธตาปเสน สรีรํ ชิคุจฺฉนฺเตน วุตฺตํ :

พรรณนากถาว่าด้วยกายคตาสติ

๑๗๘. ชื่อว่าพุทธุปบาท เพราะอรรถว่าเป็นที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงอุบัติ, ได้แก่กาลอุบัติแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย, เว้นจากพุทธุปบาทนั้น. อธิบายว่า เว้นซึ่งพุทธุปบาทนั้นคือในกาลอื่น. บทว่า นปฺปวตฺตปุพฺพํ แปลว่า ไม่เคยเป็นไป. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงไม่เป็นวิสัยของพวกเดียรถีย์ทั้งปวง. ท้วงว่า ก็ศาสดาทั้งหลายมีท่านสุเนตรเป็นต้น และพวกดาบสปริพาชก

---

[๑] ฉ. อวิสยภูตํ.

[๒] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๔๑๗, องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๐๕, ๑๓๗.

เหล่าอื่น ก็รู้ร่างกายว่า "ไม่งาม" (เหมือนกัน) มิใช่หรือ. จริงอย่างนั้น ท่านสุเมธดาบส ผู้รังเกียจสรีระได้กล่าวไว้ว่า :

"ยนฺนูนิมํ ปูติกายํ
นานากุณปปูริตํ
ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺเฉยฺยํ
อนเปกฺโข อนตฺถิโก"[๑]ติอาทิ.

"ไฉนหนอ เราพึงเป็นผู้ไม่อาลัย ไม่ต้องการ ทอดทิ้งกายเน่า อันเต็มไปด้วยซากศพต่าง ๆ นี้ไปเสียได้" ดังนี้เป็นต้น.

กามํ โพธิสตฺตา, อญฺเญ จ ตาปสาทโย สรีรํ "อสุภนฺ"ติ ชานนฺติ, กมฺมฏฺฐานภาเวน ปน น ชานนฺติ.

เฉลยว่า พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย และบุคคลเหล่าอื่นมีดาบสเป็นต้น ย่อมรู้ร่างกายว่า "ไม่งาม" ก็จริงอยู่, แต่ว่ามิใช่รู้โดยความเป็นกรรมฐาน.

เตน วุตฺตํ "อญฺญตฺร พุทฺธุปฺปาทา"ติอาทิ. สํเวคาย สํวตฺตตีติ ยาถาวโต กายสภาวปฺปเวทนโต. อตฺถายาติ ทิฏฺฐธมฺมิกาทิอตฺถาย. โยคกฺเขมายาติ จตูหิ โยเคหิ เขมภาวาย. สติสมฺปชญฺญายาติ สพฺพตฺถ

เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เว้นจากพุทธุปบาทเสีย" ดังนี้เป็นต้น. ชื่อว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความสลดใจ ก็เพราะทำให้รู้สภาพของร่างกายตามความเป็นจริง. คำว่า เพื่อประโยชน์ คือเพื่อประโยชน์อัน

---

[๑] ขุ. จริยา. ๓๓/๔๑๗.

สติอวิปฺปวาสาย จ สตฺฏฺฐานิยสมฺปชฺญาย[๑] จ. เป็นทิฐธัมมิกะเป็นต้น. คำว่า เพื่อความเกษมจากโยคะ คือเพื่อความเกษมจากโยคะ ๔. คำว่า เพื่อสติและสัมปชัญญะ คือ เพื่อความไม่พลัดพรากจากสติ และสัมปชัญญะที่ควรแก่ฐานะแห่งสติในที่ทั้งปวง.

ญาณทสฺสนปฏิลาภายาติ วิปสฺสนาญาณาธิคมาย. วิชฺชาวิมุตฺติผลสจฺฉิกิริยายาติ ติสฺโส วิชฺชา, จิตฺตสฺส อธิมุตฺติ นิพฺพานํ, จตฺตาริ สามญฺญผลานีติ เอเตสํ ปจฺจกฺขกรณาย. อมตสฺส นิพฺพานสฺส อธิคมเหตุตาย, อมตสทิสาตปฺปกสุขสหิตตาย จ กายคตาสติ "อมตนฺ"ติ วุตฺตา. ปริภุญฺชนฺตีติ ฌานสมาปชฺชเนน วฬญฺชนฺติ. ปริหีนนฺติ ชิณฺณํ[๒] วิรทฺธนฺติ อนธิคเมน วิรชฺฌิตํ. อารทฺธนฺติ สาธิตํ นิปฺผาทิตํ.

คำว่า เพื่อการได้มาซึ่งญาณทัสสนะ คือเพื่อบรรลุวิปัสสนาญาณ. คำว่า เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งวิชชา วิมุตติ และผล คือ เพื่อกระทำให้เห็นประจักษ์ซึ่งธรรมเหล่านี้ คือวิชชา ๓ อธิมุตติแห่งจิตคือพระนิพพาน, สามัญผล ๔. ตรัสถึงกายคตาสติว่า "อมตะ" เพราะความที่เป็นเหตุบรรลุอมตะคือพระนิพพาน และเพราะความที่เป็นไปร่วมกับความสุข ไม่เดือดร้อน เหมือนพระนิพพาน อันเป็นอมตะ. คำว่า บริโภค คือใช้สอยโดยการเข้าฌาน. บทว่า ปริหีนํ แปลว่าเสื่อมแล้ว. คำว่า ผิดพลาดแล้ว คือชื่อว่าผิดพลาดแล้วก็เพราะ

[๑] ฉ. สตฺตฏฺฐานิย...
[๒] ฉ. ชินํ.

การไม่บรรลุ. บทว่า อารทฺธํ แปลว่าสำเร็จแล้ว คือทำให้บังเกิดได้แล้ว.

อเนเกหิ อากาเรหิ เตสุ เตสุ สุตฺตนฺเตสุ ปสํสิตฺวา ยนฺตํ กายคตาสติกมฺมฏฺฐานํ นิทฺทิฏฺฐนฺติ สมฺพนฺโธ. กตฺถ ปน นิทฺทิฏฺฐนฺติ ? กายคตาสติสุตฺเต[1] ตตฺถ หิ "กถํ ภาวิตา จ ภิกฺขเว"ติอาทินา อยํ เทสนา อาคตา. ตตฺรายํ สงฺเขปตฺโถ : ภิกฺขเว เกน ปกาเรน กายคตาสติภาวนา ภาวิตา, เกน จ ปกาเรน ปุนปฺปุนํ กตา อานาปานชฺฌานาทีนํ นิปฺผตฺติยา มหปฺผลา, เตสํ เตสํ วิชฺชาภาคิยานํ, อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานญฺจ ธมฺมานํ, อรติสหนตาทีนญฺจ[2] สํสิทฺธิยา มหานิสํสา จ โหตีติ ? อานาปานปพฺพนฺติ อานาปานกมฺมฏฺฐาโนธิ[3] เอส นโย เสเสสุปิ.

เชื่อมความว่า กายคตาสติกรรมฐานนั้นใดที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญแล้ว โดยอาการเป็นอเนก แล้วทรงแสดงไขไว้ในสูตรนั้น ๆ. ก็ทรงแสดงไขไว้ในที่ไหนเล่า ? ตอบว่า ในกายคตาสติสูตร. จริงอยู่ ในกายคตาสติสูตรนั้น เทศนานี้มาแล้วด้วยคำว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็กายคตาสติ ภิกษุเจริญแล้วอย่างไร" ดังนี้เป็นต้น. ต่อไปนี้ เป็นความหมายสังเขป ในปาฐะแห่งกายคตาสติสูตรนั้นว่า : ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติภาวนา ภิกษุเจริญแล้วโดยประการไร และกระทำบ่อย ๆ โดยประการไร จึงจะมีผลมาก โดยการที่อานาปานสติฌานเป็นต้นบังเกิดได้, และมีอานิสงส์มาก โดยการที่

[1] ม. อุ. ๑๔/๒๐๓.
[2] ฉ. อรติ รติ สหนตาทีนญฺจ.
[3] ฉ. ...กมฺมฏฺฐานาวธิ.

ธรรมทั้งหลายที่ควรรู้ยิ่ง และควรกระทำให้แจ้ง อันเป็นฝักฝ่ายแห่งวิชชาเหล่านั้น ๆ และคุณทั้งหลายมีความอดกลั้นต่อความยินร้ายเป็นต้น สำเร็จได้ดังนี้ ? คำว่า อานาปานบรรพ คือส่วนอานาปานกรรมฐาน. แม้ในบรรพที่เหลือก็มีนัยนี้.

ธาตุมนสิการกมฺมฏฺฐาเนน ยทิปิ อุปจารสมาธิ อิชฺฌติ, สมฺมสนวาโร ปน ตตฺถ สาติสโยติ ธาตุมนสิการปพฺพมฺปิ "วิปสฺสนาวเสน วุตฺตนฺ"ติ วุตฺตํ. "อยมฺปิ โข กาโย เอวํธมฺโม เอวํภาวี เอวํอนตีโต"ติ[๑] ตตฺถ ตตฺถ อสุภานิจฺจตาทีหิ สทฺธึ กาเย อาทีนวสฺส วิภาวนวเสน เทสนาย อาคตตฺตา "นว สิวฏฺฐิก... ฯเปฯ วุตฺตานี"ติ วุตฺตํ. เอตฺถ อุทฺธุมาตกาทีสูติ เอเตสุ สิวฏฺฐิกปพฺเพสุ อาคตอุทฺธุมาตกาทีสุ.

ด้วยธาตุมนสิการกรรมฐาน พระโยคีย่อมสำเร็จอุปจารสมาธิได้ก็จริง, ถึงกระนั้นในธาตุมนสิการกรรมฐานนั้น วาระแห่งการพิจารณา(ว่าเป็นอนัตตา)ดีกว่านัก เพราะเหตุนั้น แม้ธาตุมนสิการบรรพ ท่านอาจารย์ก็กล่าวว่า "ตรัสไว้เกี่ยวกับวิปัสสนา" ดังนี้. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "สิวัฏฐิกา ๙ บรรพ ฯลฯ ตรัสไว้เกี่ยวกับอาทีนวานุปัสสนา" ดังนี้ เพราะเทศนามาแล้วโดยเกี่ยวกับการเปิดเผยถึงอาทีนพ(โทษ)ในกาย พร้อมกับความเป็นของไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นต้น ในบรรพนั้น ๆ ว่า "กายแม้นี้แล ก็มีสภาพ

[๑] ที. มหา. ๑๐/๓๓๑, ม. มู. ๑๒/๑๐๘.

เหมือนอย่าง (ซากศพ)นี้ จักเป็นอย่าง (ซากศพ)นี้ ไม่ล่วงความเป็นอย่าง(ซากศพ) นี้ไปได้" ดังนี้. คำว่า ในร่างที่ขึ้นพอง เป็นต้น ในบรรดาสิวัฏฐิกาบรรพเหล่านี้ ความว่า ในร่างที่ขึ้นพองเป็นต้นที่มาแล้วในสิวัฏฐิกาบรรพเหล่านี้.

อานาปานสฺสติวเสนาติ อานาปานสฺสติภาวนาวเสน. โย อุปริ[1] "กรีสํ มตฺถลุงฺคนฺ"ติ มตฺถลุงฺคโกฏฺฐาโส คยฺหติ, ตํ อิธ ปาฬิยํ[2] อฏฺฐิมิญฺเชเนว สงฺคณฺหิตฺวา เทสนา อาคตาติ ทสฺเสนฺโต "มตฺถลุงฺคํ อฏฺฐิมิญฺเชน สงฺคเหตฺวา"ติ อาห. อิธาติ อิมสฺมึ อนุสฺสตินิทฺเทเส. กายํ คตา, กาเย วา คตา สติ กายคตาสตีติ สติสีเสน อิทํ ทฺวตฺตึสาการกมฺมฏฺฐานํ อธิปฺเปตนฺติ โยชนา.

คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นอานาปานสติ คือโดยเกี่ยวกับเป็นการเจริญอานาปานสติ. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่าโกฏฐาสคือมันสมองใด ท่านจะถือเอาว่า "อาหารเก่า มันสมอง" ดังนี้ข้างหน้า, ในพระบาลีในฉอนุสสตินิเทศนี้เทศนามาแล้ว สงเคราะห์เอาโกฏฐาสคือมันสมองนั้น เข้าด้วยเยื่อในกระดูกนั่นเอง ดังนี้ จึงกล่าวว่า "สงเคราะห์เอามันสมองเข้าด้วยเยื่อในกระดูก ดังนี้. คำว่า ในที่นี้ คือในอนุสตินิเทศนี้. ประกอบความว่า ทวัตติงสาการกรรมฐานนี้ ประสงค์เอาโดย

---

[1] ก. อุทริยํ.
[2] ม. อุ. ๑๔/๒๐๖.

สติเป็นประธาน ว่าสติที่ไปสู่กาย หรือไปในกาย ชื่อว่ากายคตาสติ ดังนี้.

๑๗๙. จตุมฺมหาภูติกนฺติ จตุมหาภูตสนฺนิสฺสยํ. ปูติกายนฺติ ปูติภูตํ ปรมทุคฺคนฺธํ กายํ. ฐานคมนาวตฺถํ สรีรํ สนฺธาย, ตสฺส วา อวยเวสุ สพฺพเหฏฺฐิมํ ปาทตลนฺติ วุตฺตํ "อุทฺธํ ปาทตลา"ติ. ติริยํ ตจปริจฺฉินฺนนฺติ เอตฺถ นนุ เกสโลมนขานํ, ตจสฺส จ อตจปริจฺฉินฺนตา อตฺถีติ ? กิญฺจาปิ อตฺถิ, ตจปริจฺฉินฺนพหุลตาย ปน กายสฺส ตจปริจฺฉินฺนตา โหตีติ เอวํ วุตฺตํ. ตโจ ปริยนฺโต อสฺสาติ ตจปริยนฺโตติ เอเตน ปน วจเนน กาเยกเทสภูโต ตโจ คหิโตเอว, ตปฺปฏิพทฺธา จ เกสาทโย ตทนุปวิฏฺฐมูลา ตจปริยนฺตาว โหนฺตีติ ทฺวตฺตึสาการสมูโห สพฺโพปิ กาโย ตจปริยนฺโตติ วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

๑๗๙. อันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ คืออันมีมหาภูตรูป ๔ เป็นที่อิงอาศัย. คำว่า กายเน่า ได้แก่กายที่เป็นของเน่า มีกลิ่นเหม็นอย่างยิ่ง. ตรัสว่า "ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป" ทรงหมายเอาสรีระที่มีอันกำหนดไว้ด้วยการยืน การเดิน เป็นต้น, หรือเพราะอรรถว่า ในบรรดาอวัยวะทั้งหลายแห่งสรีระนั้น ฝ่าเท้าเป็นอวัยวะมีในเบื้องต่ำกว่าอวัยวะทั้งหมด(ต่ำสุด). ในคำว่า เบื้องขวางตัดตอนด้วยหนัง นี้, ท้วงว่า ผม ขน เล็บ และหนัง มีความเป็นโกฏฐาสที่ไม่มีหนังหุ้มมิใช่หรือ ? มีความเป็นโกฏฐาสที่ไม่มีหนังหุ้มก็จริง, แต่ว่าร่างกาย ชื่อว่ามีความเป็นธรรมชาติที่มีหนังหุ้ม เพราะโกฏฐาสส่วนมากมีหนังหุ้ม เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวไว้อย่างนี้. อนึ่ง ด้วยคำว่า กายชื่อว่าตจปริยันตะ เพราะอรรถว่ามีหนัง

เป็นที่สุดรอบ ดังนี้ นี้ เป็นอันถือเอาหนัง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งกายแล้วเทียว, ส่วนโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น เป็นของติด-เนื่องกับหนังนั้น มีรากแทรกเข้าไปในหนังนั้น จึงเป็นอันชื่อว่า มีหนังเป็นที่สุดรอบนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น จึงพึงทราบว่า ประชุมแห่งอาการ ๓๒ คือกายแม้ทั้งหมด เรียกว่า ตจปริยันตะ (มีหนังเป็นที่สุดรอบ).

อตฺถีติ วจนวิปลฺลาเสน วุตฺตํ, นิปาตปทํ วา เอตํ. ตสฺมา ตีสุปิ สงฺขาสุ[๑] ตเทวสฺส รูปํ. เตนาห "สํวิชฺชนฺตี"ติ. อกฺขรจินฺตเกหิ สรีเร กาย-สทฺทํ วณฺเณนฺเตหิปิ[๒] อสุจิสมุทายภาเวเนว อิจฺฉิตพฺโพติ ทสฺเสนฺโต "อสุจิสญฺจยโต"ติ วตฺวา ปุน นํ นิรุตฺตินเยน ทสฺเสตุํ "กุจฺฉิตานนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

บทว่า อตฺถิ (ที่แปลว่า มี) ตรัสไว้โดยเป็นวจนวิปลาส, หรือว่าบทนี้เป็นบทนิบาต. เพราะฉะนั้น ในวจนะทั้ง ๓ (คือเอกวจนะ ทวิวจนะ และพหุวจนะ) ก็พึงมีรูปเป็นอัตถินั้นนั่นแหละ. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สํวิชฺชนฺติ" (แปลว่า มี) ดังนี้. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า อาจารย์นักคิดอักษรทั้งหลาย แม้เมื่อจะ

---

[๑] เอกทฺวิพหุวจนวเสน ตีสุปิ สงฺขาสุ วจเนสูติ อตฺโถ.

[๒] ฉ. วณฺณนฺเตหิปิ.

พรรณนาศัพท์ว่า กาย ไว้ในความหมายว่าเป็นสรีระ ก็พึงต้องการกายโดยความเป็นที่รวมแห่งของไม่สะอาดนั่นเทียว ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพราะเป็นที่สั่งสม ของไม่สะอาด" ดังนี้แล้ว เพื่อแสดงกายนั้น โดยนิรุตตินัยอีก จึงกล่าวว่า "(เพราะเป็นที่มา...) อันน่าเกลียด" ดังนี้ เป็นต้น.

ตตฺถ อายภูตโตติ อุปฺปตฺติฏฺฐานภูตตฺตา. "ปูรนฺนานปฺปการสฺสา"ติ "เก ปน เต ปการา ? เยหิ นานปฺปการํ อสุจิ วุตฺตนฺ"ติ เต เกสาทิเก ทสฺเสตุํ ปาฬิยํ "เกสา โลมา"ติอาทิ วุตฺตนฺติ อิมมตฺถํ ทีเปนฺโต อาห "เอเต เกสาทโย ทฺวตฺตึสาการา"ติ. อาการา ปการาติ หิ เอโก อตฺโถติ. เอวํ สมฺพนฺโธติ "อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย นขา"ติอาทินา สพฺพโกฏฺฐาเสสุ "อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย"ติ ปทตฺตเยน สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ.

ในคำเหล่านั้น คำว่า เพราะเป็นที่มา คือเพราะเป็นสถานที่อุบัติ. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า "ก็ประการเหล่านั้น อันไหนเล่า ? ที่เป็นเหตุให้ตรัสของไม่สะอาด อันมีประการต่าง ๆ" ว่า "เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ" ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงความหมายนี้ว่า ทรงประสงค์แสดงประการทั้งหลายมีผมเป็นต้นเหล่านั้น จึงตรัสในพระบาลีว่า "เกสา โลมา" เป็นต้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ได้แก่อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นนี้" ดังนี้. จริงอยู่ คำว่าอาการ ประการก็มีความหมายเป็นอันเดียวกันแล. คำว่า

(พึงทราบ)สัมพันธ์ อย่างนี้ คือพึงทราบความสัมพันธ์กับบททั้ง ๓ คือ "อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย" ในโกฏฐาสทั้งปวง โดยนัยว่า "อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย นขา (ในกายนี้มีเล็บ)" ดังนี้เป็นต้นเถิด.

ปริโตติ[๑] ติริยํ, สมนฺตโต วา ปาทตลเกสมูเลสุ จ ตจสฺส ลพฺภนโต. สุจิภาวนฺติ สุจิโน สพฺภาวํ, สุจิเมว วา.

บทว่า ปริโต แปลว่าเบื้องขวาง, หรือแปลว่าโดยรอบ เพราะที่ฝ่าเท้าและโคนผมก็หาหนังได้. คำว่า ความเป็นของสะอาด คือความมีอยู่แห่งของสะอาด, หรือได้แก่ของสะอาดนั่นแหละ.

๑๘๐. เยน วิธินา อุคฺคเห กุสโล โหติ, โส สตฺตวิโธ วิธิ "อุคฺคหโกสลฺลนฺ"ติ วุจฺจติ, ตนฺนิพฺพตฺตํ วา ญาณํ. มนสิการโกสลฺเลปิ เอเสว นโย.

๑๘๐. พระโยคี เป็นผู้ฉลาดในอุคคหะ (การเรียนเอา)ได้โดยวิธีใด, วิธีนั้นมี ๗ อย่าง เรียกว่า "อุคคหโกสล", อีกอย่างหนึ่ง ความรู้ที่บังเกิดเพราะการเรียนเอานั้น เรียกว่าอุคคหโกสล. แม้ในมนสิการโกสล ก็มีนัยนี้แหละ.

---

[๑] ก. ปริยนฺตโต.

สชฺฌายนฺตาวาติ สชฺฌายํ กโรนฺตา เอว. เตสํ กิร จตฺตาโร มาเส สชฺฌายนฺตานํ สชฺฌายมคฺเคเนว โกฏฺฐาเส อุปธาเรนฺตานํ ปฏิปาฏิยา ทฺวตฺตึสาการา วิภูตตรา หุตฺวา ขายึสุ, ปฏิกูลสญฺญา- สณฺฐปิเต[๑] ตสฺมึ นิมิตฺเต ฌานํ ปตฺวา ฌานปาทกํ วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา ทสฺสนมคฺคํ ปฏิวิชฺฌึสุ. เตน วุตฺตํ "สชฺฌายนฺตาว โสตาปนฺนา อเหสุนฺ"ติ.

คำว่า จึงสาธยายที่เดียว คือ จึงกระทำการสาธยายที่เดียว. ทราบมาว่า เมื่อท่านทั้ง ๒ นั้น สาธยายไปตลอด ๔ เดือน ก็ทรงจำโกฏฐาสทั้งหลายไว้ได้ ตามแนวทางที่สาธยายนั่นเทียว อาการ ๓๒ ปรากฏเป็นธรรมชาติที่ชัดเจนยิ่งขึ้นไปตามลำดับ, ท่านบรรลุฌานในนิมิตที่ตั้งขึ้น ด้วยปฏิกูลสัญญานั้นแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาอันมีฌานเป็นบาท ได้แทงตลอดแล้วซึ่งทัสสนมรรค (โสดาปัตติ- มรรค). เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จึงสาธยายที่เดียว ได้(สำเร็จ) เป็นพระโสดาบันแล้ว" ดังนี้.

ปริจฺฉินฺทิตฺวาติ ตจปญฺจกาทิวเสเนว ปริจฺเฉทํ กตฺวา. ปฐวีธาตุพหุลภาวโต มตฺถลุงฺคสฺส กรีสาวสาเน ตนฺติอาโรปนมาห. เอตฺถ จ มํสํ นหารู อฏฺฐิ อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นหารู

คำว่า กำหนด(เป็นหมวด ๆ) คือทำการกำหนดโดยเกี่ยวกับเป็นหมวดมีตจปัญจกะ (หมวด ๕ พร้อมทั้งหนัง) เป็นต้นนั่นเทียว. ท่านกล่าวถึงมัตถลุงคะ (มันสมอง) ให้มีอันยกขึ้นสู่แนวพระบาลีไว้ ในตอนท้ายสุดต่อจาก

[๑] ฉ. ปฏิกูลสญฺญา สณฺฐาสิ, เต.

มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ, เอวํ วกฺกปญฺจกาทีสุ อนุโลมสชฺฌายํ วตฺวา ปฏิโลมสชฺฌาโย ปุริเมหิ สมฺพนฺโธ วุตฺโต.

กรีสะ (อาหารเก่า) ก็เพราะความที่มากไปด้วยปฐวีธาตุ. ก็ในอาการเหล่านี้ พระโยคีกล่าวสาธยายในวักกปัญจกะ (หมวด ๕ พร้อมทั้งไต) เป็นต้น โดยอนุโลมแล้ว ก็กล่าวสาธยายโดยปฏิโลม ให้มีความเชื่อมต่อกับหมวดก่อน ๆ อย่างนี้ว่า เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม ดังนี้.

สุวายํ สมฺโมหวิโนทนิยํ[๑] วีสํ ติปญฺจาหํ ปุริเมหิ เอกโต ติปญฺจาหนฺติ ฉปญฺจาหํ สชฺฌาโย วุตฺโต, ตตฺถ อาทิอนฺตทสฺสนวเสน วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ. อนุโลมปฏิโลมสชฺฌาเยปิ หิ ปฏิโลมสชฺฌาโย อนฺติโม โหติ, สชฺฌายปฺปการนฺตรํ วา เอตมฺปีติ เวทิตพฺพํ.

การสาธยายนี้นั้น ในสัมโมหวิโนทนี ท่านกล่าวถึงการสาธยายสิ้น ๓๐ วันไว้ว่า พึงทำการสาธยายโกฏฐาสแต่ละหมวด ๑๕ วัน (โดยอนุโลม ๕ วัน, โดยปฏิโลม ๕ วัน, ทั้งโดยอนุโลมทั้งโดยปฏิโลม ๕ วัน), พึงทำการสาธยาย ๑๕ วัน พร้อมกับหมวดแรก ๆ ดังนี้, ในสัมโมหวิโนทนีนั้น พึงเห็นว่า ท่านกล่าวการสาธยายไว้ โดย

---

[๑] สมฺโมหวิโนทนี. ๓๒๕.

เกี่ยวกับการแสดงตอนต้น และตอนท้ายแห่งการสาธยายไว้. เพราะว่าแม้ในการสาธยาย ทั้งโดยอนุโลมทั้งโดยปฏิโลม (พร้อมกัน) การสาธยายโดยปฏิโลม ก็ยังเป็นการสาธยายในตอนท้าย, หรือพึงทราบ-ว่า คำพูดในสัมโมหวิโนทนีแม้นี้ เป็นการสาธยายอีกประการหนึ่ง.

หตฺถสงฺขลิกาติ องฺคุลิปนฺติมาห.

ท่านกล่าวถึงแนวนิ้วมือว่า หตฺถ-สงฺขลิกา.

มนสา สชฺฌาโยติ จิตฺเตน จินฺตนมาห, ยํ มานสํ "ชปฺปนนฺ"ติ วุจฺจติ, สมฺมเทว อชฺฌาโยติ วา สชฺฌาโย, จินฺตนนฺติ อตฺโถ. จิรตรํ สุฏฺฐุ ปวตฺตเนน[๑] ปคุณภูตา กมฺมฏฺฐานตนฺติ สมาวชฺชิตฺวา มนสิกโรนฺตสฺส อาทิโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานา กตฺถจิ อสชฺชมานา นิรนฺตรเมว อุปฏฺฐาติ,

ท่านกล่าวถึง การนึกคิดด้วยจิต ว่า การสาธยายทางใจ, ได้แก่จิตที่เรียกว่า "ชปฺปนํ" (การพร่ำกล่าว, คือพร่ำคิด), อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสัชฌายะ (การสาธยาย) เพราะอรรถว่าเป็นการท่องไว้โดยชอบนั่น-เอง, หมายความว่า เป็นการนึกคิดเอา. ระเบียบกรรมฐานซึ่งเป็นธรรมชาติ ที่คล่อง-

[๑] สี. ปวตฺตเนน.

ตทนุสาเรน ตทตฺโถปิ วิภูตตโร หุตฺวา ขายตีติ อาห "วจสา สชฺฌาโย หิ ฯเปฯ ...ปฏิเวธสฺส ปจฺจโย โหตี"ติ. ลกฺขณปฏิเวธสฺสาติ อสุภลกฺขณปฏิเวธสฺส.

แคล่ว โดยการทำให้เป็นไปได้ด้วยดีตลอดกาลอันนานยิ่ง ในที่ไหน ๆ ก็ย่อมปรากฏได้ติดต่อกันไปไม่ขัดข้องเลย ตั้งแต่ต้นจนจบ แก่พระโยคีผู้นึกถึงมนสิการอยู่, แม้สภาวะแห่งกรรมฐานนั้น ก็ปรากฏเป็นธรรมชาติที่ชัดเจนยิ่ง ตามทำนองแห่งการนึกมนสิการนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็การสาธยายทางวาจา ฯลฯ เป็นปัจจัยแห่งการแทงตลอดลักษณะ" ดังนี้. คำว่า แก่การแทงตลอดลักษณะ คือแก่การแทงตลอดลักษณะที่ไม่งาม.

ปฏิกูลสภาวสลฺลกฺขณสฺส กสฺสจิ วณฺณคฺคหณมุเขน โกฏฺฐาสา ววฏฺฐานํ คจฺฉนฺติ, กสฺสจิ สณฺฐานคฺคหณมุเขน, กสฺสจิ ทิสาวิภาคคฺคหณมุเขน, กสฺสจิ ปติฏฺฐิโตกาสคฺคหณมุเขน, กสฺสจิ สพฺพโส ปริจฺฉิชฺชคฺคหณมุเขนาติ วณฺณาทิโต สลฺลกฺขณํ, อุคฺคหโกสลฺลาวหํ วุตฺตนฺติ ตํ ทสฺเสนฺโต

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดง เนื้อความว่า สำหรับพระโยคีผู้มีการกำหนดสภาวะที่เป็นปฏิกูลบางรูป โกฏฐาสทั้งหลาย ถึงการกำหนดได้โดยการถือเอาสีเป็นสำคัญ, บางรูปโดยการถือเอาสัณฐานเป็นสำคัญ, บางรูปโดยการถือเอาตามส่วนแห่งทิศ เป็นสำคัญ, บางรูปโดยการถือเอาโอกาสที่ตั้งอยู่ เป็น

"เกสาทีนํ วณฺโณ ววฏฺฐเปตพฺโพ"ติอาทิมาห.

อตฺตโน ภาโค สภาโค, สภาเคน ปริจฺเฉโท สภาคปริจฺเฉโท, เหฏฺฐุปริติริยปริยนฺเตหิ[๑] สโกฏฺฐาสิกเกสนฺตราหิ จ ปริจฺเฉโทติ อตฺโถ. อมิสฺสกตาวเสนาติ โกฏฺฐาสนฺตเรหิ อโวมิสฺสกตาวเสน. อสภาโค หิ อิธ "วิสภาโค"ติ อธิปฺเปโต, น วิรุทฺธสภาโค. สฺวายมตฺโถ เกสาทิสทฺทโต เอว ลพฺภติ. สทฺทนฺตรตฺถาโปหวเสน สทฺโท อตฺถํ วทตีติ "เกสา"ติ วุตฺเต "อเกสา น โหนฺตี"ติ อยมตฺโถ วิญฺญายติ. เก ปน เต

สำคัญ, บางรูปโดยการกำหนดถือเอาโดยประการทั้งปวงเป็นสำคัญ เพราะเหตุนั้น การกำหนดโดยสีเป็นต้น จึงกล่าวได้ว่าเป็นเหตุนำมา ซึ่งความเป็นผู้ฉลาดในการเรียนเอา ดังนี้นั้น จึงกล่าวว่า "คือพึงกำหนดสีของโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้น" ดังนี้เป็นต้น.

ส่วนของตนชื่อว่าสภาคะ, การตัดตอนด้วยสภาคะ ชื่อว่าสภาคปริจเฉท, ความว่าเป็นการตัดตอนด้วยส่วนเบื้องล่าง เบื้องบน เบื้องขวาง และด้วยผมเส้นอื่น ๆ อันร่วมโกฏฐาสกันเป็นต้น. คำว่า โดยเกี่ยวกับความเป็นโกฏฐาสอันไม่ปะปนกัน คือโดยเกี่ยวกับความเป็นโกฏฐาส อันไม่ปะปนกันกับโกฏฐาสอื่น ๆ. เพราะว่าท่านประสงค์เอาอสภาคะ (ไม่ใช่ส่วนของตน) ว่า "เป็นวิสภาคะ" ในที่นี้, มิได้ประสงค์เอา

---

[๑] ก. เหฏฺฐุปริติริยนฺเตหิ,

อเกสา ? โลมาทโย, น จ ฐาทีสุ ปสงฺโค ปกรเณเนว เตสํ นิวตฺติตตฺตา.

วิรุทธสภาคะ (มีส่วนผิดกัน) ว่าเป็นวิสภาคะ. ก็ความหมายนั้นนั้น ย่อมได้โดยศัพท์ว่า เกสา เป็นต้นนั่นแหละ. คือว่าศัพท์ย่อมบอกถึงอรรถ ด้วยอำนาจการทำให้แยกห่างจากอรรถ แห่งศัพท์อื่น เพราะเหตุนั้น เมื่อกล่าวว่า "เกสา" ก็ย่อมปรากฏอรรถว่า "จะเป็นโกฏฐาสที่ไม่ใช่เกสา หามิได้" ดังนี้. ถามว่า ก็โกฏฐาสที่ไม่ใช่เกสาเหล่านั้นคืออะไร ? ตอบว่า ได้แก่โกฏฐาสทั้งหลายมีโลมาเป็นต้น, อนึ่ง หาความปะปน(กับเกสา) ในเพราะการอยู่ร่วมกันเป็นต้นมิได้ เพราะโกฏฐาสทั้งหลายมีโลมาเป็นต้นเหล่า-นั้น ท่านห้าม(ความปะปนกับเกสา)ไว้แล้วโดยปกรณ์นั่นเอง (ที่ว่า ผมไม่ใช่ขน, แม้ขนก็ไม่ใช่ผมเป็นต้น).

ปฏิกูลวเสเนว กถิตํ ธาตุวิภงฺคสฺส สามญฺญโตปิ อคฺคหิตตฺตา. ตตฺเถว วิสุํ ธาตุกมฺมฏฺฐานสฺส กถิตตฺตา จ ธาตุวิภงฺโค

(ในมหาสติปัฏฐานสูตร) ชื่อว่ากล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นปฏิกูลนั่นเทียว เพราะมิได้ถือเอาการจำแนกธาตุ แม้โดยเป็น

ปฏิกูลสาติสุตฺตํ[1] วิภงฺคปฺปกรเณ ธาตุวิภงฺคปาฬิ[2] จ. ยสฺส วณฺณโต อุปฏฺฐาติ เกสาทิ, ตํ ปุคฺคลํ สนฺธาย ฌานานิ เกสาทีสุ วณฺณกสิณารมฺมณานิ วิภตฺตานิ. ญตฺวา อาจิกฺขิตพฺพนฺติ ยทตฺถํ วุตฺตํ, ตํ ทสฺเสตุํ "ตตฺถ ธาตุวเสนา"ติอาทิ วุตฺตํ. อิธาติ อิมสฺมึ ปฏิกูลมนสิการปพฺเพ. กายคตาสติสุตฺเต[3] หิ ปฏิกูลมนสิการปพฺพํ คเหตฺวา อิธ กายคตาสติภาวนา นิทฺทิสียติ.

โกฏฐาสเสมอเหมือนกัน (ด้วยความเป็นธาตุ). และเพราะในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นนั่นแหละ ท่านกล่าวธาตุกรรมฐานไว้เป็นอีกกรรมฐานหนึ่งต่างหาก (มิได้เกี่ยวข้องกับโกฏฐาสเหล่านี้) ปฏิกูลสาติสูตรและพระบาลีธาตุวิภังค์ในวิภังคปกรณ์ ก็เป็นการจำแนกธาตุ (คือจำแนกโกฏฐาสทั้งหลายเป็นธาตุ ๔). สำหรับพระโยคีบุคคลใด โกฏฐาสมีผมเป็นต้น ปรากฏโดยสี, ทรงหมายเอาพระโยคีบุคคลนั้น จำแนกฌานอันมีวรรณกสิณในโกฏฐาสมีผมเป็นต้นเป็นอารมณ์ไว้. คำที่ท่านกล่าวว่า ควรทราบแล้วจงบอกเถิด ดังนี้ มีความหมายใด, เพื่อแสดงความหมายนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ในสูตรเหล่านั้น กรรมฐานนี้ ที่กล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุ" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า อิธ แปลว่าในปฏิกูลมนสิการบรรพนี้. เพราะว่าท่านอาจารย์

---

[1] ม. อุ. ๑๔/๔๔๗.
[2] อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๑.
[3] ม. อุ. ๑๔/๒๐๓.

ถือเอาปฏิกูลมนสิการบรรพในกายคตาสติสูตร มาแสดงไขการเจริญกายคตาสติไว้ในวิสุทธิมรรคนี้.

๑๘๑. น เอกนฺตริกายาติ เอกนฺตริกายปิ น มนสิกาตพฺพํ, ปเคว ทฺวนฺตริกาทีนาติ อธิปฺปาโย. น ภาวนํ สมฺปาเทติ, ลกฺขณปฏิเวธํ น ปาปุณาติ เอกนฺตริกาย มนสิกโรนฺโตติ สมฺพนฺโธ.

๑๘๑. คำว่า น เอกนฺตริกาย อธิบายว่า ไม่พึงมนสิการแม้โดยข้ามโกฏฐาสหนึ่งไป, จะป่วยกล่าวไปไยว่าจะพึงมนสิการโดยข้ามไป ๒ โกฏฐาสเป็นต้นได้เล่า. สัมพันธ์ความได้ว่า ทำภาวนาให้สำเร็จมิได้, คือไม่บรรลุการแทงตลอดลักษณะ เมื่อมนสิการโดยเว้นโกฏฐาสหนึ่งไป.

โอกฺกมนวิสฺสชฺชนนฺติ ปฏิปชฺชิตพฺพวิสฺสชฺเชตพฺเพ มคฺเค. ปุจฺฉิตฺวาว คนฺตพฺพํ โหติ คเหตพฺพวิสฺสชฺเชตพฺพฏฺฐานสฺส อสลฺลกฺขณโต. กมฺมฏฺฐานํ ปริโยสานํ ปาปุณาตีติ อาทิโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานา มนสิการมตฺตํ โหตีติ อธิปฺปาโย. อวิภูตมฺปน โหติ ปฏิกูลาการสฺส สุฏฺฐุ อสลฺลกฺขณโต. ตโต เอว น วิเสสํ อาวหติ.

บทว่า โอกฺกมนวิสฺสชฺชนํ แปลว่า เส้นทางที่พึงเดิน และที่พึงละเว้น. ชื่อว่า เป็นอันต้องถามเขาเท่านั้นจึงจะไปได้ ก็เพราะการไม่ได้สังเกตสถานที่ ที่พึงถือเอาและที่พึงละเว้น. คำว่า กรรมฐานถึงความจบลงได้ อธิบายว่า จะมีเพียงการมนสิการไปตั้งแต่ต้นจนจบได้. ชื่อว่า แต่ว่าจะเป็นธรรมชาติที่ไม่ชัดเจน ก็เพราะการที่มิได้

กำหนดไว้ให้ดี ซึ่งอาการที่เป็นปฏิกูล. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่า ไม่นำมาซึ่งคุณวิเศษ.

กมฺมฏฺฐานํ ปริโยสานํ น คจฺฉตีติ ปฏิปาฏิยา สพฺพโกฏฺฐาเส มนสิกโรโตเยว วิภูตา หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ. เต สาติสยํ ปาฏิกุลฺยโต มนสิกโรนฺตสฺส กมฺมฏฺฐานํ ปริโยสานํ คจฺเฉยฺย, อิมสฺส ปน อติวิย ทนฺธํ มนสิกโรโต วิภูตโต อุปฏฺฐานเมว นตฺถิ, กุโต ปาฏิกุลฺยตาย สณฺฐานํ. เตนาห "วิเสสาธิคมสฺส ปจฺจโย น โหตี"ติ.

คำว่า กรรมฐานก็จะไม่ถึงความจบลงได้ ความว่า เมื่อมนสิการโกฏฐาสทั้งปวงไปโดยลำดับแต่อย่างเดียว โกฏฐาสทั้งหลายก็ยังปรากฏชัดเจนได้. เมื่อมนสิการโกฏฐาสเหล่านั้น โดยความเป็นปฏิกูลเป็นอย่างดียิ่ง กรรมฐานก็พึงถึงความจบลงได้, แต่เมื่อพระโยคีนี้มนสิการชักช้าเกินไป ความปรากฏโดยชัดเจนเท่านั้น ก็ยังไม่มี, ความตั้งมั่นโดยความเป็นปฏิกูลจักมีได้แต่ไหน. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ไม่เป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ" ดังนี้.

พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมเณติ "อสุจิ ปฏิกูลนฺ"ติ เกสาทีสุ ปวตฺเตตพฺพํ อสุภานุปสฺสนํ หิตฺวา สุภาทิวเสน คยฺหมานา เกสาทโยปิ อิธ "พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมณเมวา"ติ เวทิตพฺพา. รูปาทโย หิ

คำว่า ในอารมณ์อันมีสภาวะมากมายในภายนอก ความว่า แม้โกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น ที่บุคคลยึดถือ โดยเกี่ยวกับเป็นของงามเป็นต้น ละเว้นการตามพิจารณาเห็นว่าไม่งาม ที่ควรทำให้เป็นไปในโกฏฐาส

นีลาทิวเสน ปุถุสภาวตาย ปุถุตฺตารมฺมณํ นาม, นานารมฺมณนฺติ อตฺโถ. อสมาธานํ เจตโส วิรูโป เขโปติ วิกฺเขโป. โส สตึ สุปฏฺฐิตํ กตฺวา สกฺกจฺจํ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกโรนฺเตน ปฏิพาหิตพฺโพ. ปริหายตีติ หียติ[1]. ปริทฺธํสตีติ[2] วินสฺสติ.

ทั้งหลายมีผมเป็นต้น โดยนัยว่า "ไม่สะอาดเป็นปฏิกูล" ดังนี้ ในที่นี้ก็พึงทราบว่า "ชื่อว่าอารมณ์อันมีสภาวะมากมายในภายนอก นั่นแหละ". ก็ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ชื่อว่าอารมณ์อันมีสภาวะมากมาย ก็เพราะมีสภาวะมากมาย โดยเกี่ยวกับเป็นสีเขียวเป็นต้น, ได้แก่อารมณ์ต่าง ๆ. ความไม่ตั้งมั่นโดยชอบแห่งจิต ชื่อว่าวิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน) เพราะอรรถว่า เป็นความซัดส่ายไปผิดรูป. วิเขปะ(ความฟุ้งซ่าน)นั้น พระโยคีผู้กระทำสติให้เข้าไปตั้งไว้ดีแล้ว มนสิการกรรมฐานอย่างเคารพ พึงป้องกันได้. บทว่า ปริหายติ แปลว่า ย่อมเสื่อม. คำว่า ย่อมทำลายได้ คือย่อมพินาศได้.

ยา อยํ เกสา โลมาติอาทิกา โลกสงฺเกตานุคตา. ปณฺณตฺตีติ อฏฺฐ ธมฺเม อุปาทาย ปณฺณตฺติ. ตํ เกสาทิปณฺณตฺตึ.

ชื่อว่า บัญญัติว่า เกสา โลมา เป็นต้น นี้ใด ได้แก่บัญญัติที่เป็นไปตามความหมายรู้กันของชาวโลก. คำว่า บัญญัติ ได้แก่บัญญัติ

---

[1] ฉ. หายติ.
[2] ฉ. ปริธํสติ.

อติกฺกมิตฺวาติ ปฏิกูลภาวนาย อติกฺกมิตฺวา อุคฺฆาเฏตฺวา. ตสฺสา อุคฺฆาฏิตตฺตา ตสฺมึ ตสฺมึ โกฏฺฐาเส ปฏิกูลโต อุปฏฺฐหนฺเต "ปฏิกูลนฺ"ติ จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ. อิทานิ ตมตฺถํ อุปมาย วิภาเวนฺโต "ยถา หี"ติอาทิมาห. ตตฺริทํ อุปมาสํสนฺทนํ : มนุสฺสา วิย โยคาวจโร. อุทปานํ วิย โกฏฺฐาสา. ตาลปณฺณาทิสญฺญาณํ วิย เกสาทิปณฺณตฺติ.

อาศัยธรรม ๘ อย่าง. พระโยคีก้าวล่วงบัญญัติมีผมเป็นต้นนั้นเสีย. คำว่า ก้าวล่วง ได้แก่ ก้าวล่วงคือเพิกถอนเสียด้วยปฏิกูลภาวนา. เมื่อโกฏฐาสนั้น ๆ ปรากฏว่าเป็นปฏิกูล เพราะพระโยคีเพิกถอนบัญญัตินั้นแล้ว ก็พึงตั้งจิตไว้ว่า "เป็นปฏิกูล" เถิด. บัดนี้ท่านอาจารย์เมื่อจะเปิดเผยเนื้อความนั้นโดยอุปมา จึงกล่าวว่า "ยถา หิ " ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น การเปรียบด้วยอุปมามีดังต่อไปนี้ : พระโยคาวจรเปรียบเหมือนคนทั้งหลาย. โกฏฐาสทั้งหลายเปรียบเหมือนบ่อน้ำ. บัญญัติว่าผมเป็นต้น เปรียบเหมือนเครื่องหมาย(ที่ผูกไว้)มีใบตาลเป็นต้น.

เตน มนุสฺสานํ อุทปาเน นฺหานปิวนาทิ วิย โยคาวจรสฺส ปุพฺพภาเค เกสา โลมาติ ปณฺณตฺติวเสน มนสิกาโร. อภิณฺหสญฺจาเรน มนุสฺสานํ สญฺญาเณน วินา อุทปาเน กิจฺจกรณํ วิย โยคาวจรสฺส มนสิการพเลน ปณฺณตฺตึ

การมนสิการในตอนต้น ด้วยอำนาจบัญญัติว่า เกสา โลมา เป็นต้น แห่งพระโยคาวจร เปรียบเหมือนการอาบการดื่มเป็นต้น ที่บ่อน้ำแห่งคนทั้งหลาย ตามเครื่องหมายนั้น. การที่พระโยคาวจรก้าวล่วงบัญญัติ ด้วยกำลังของ

อติกฺกมิตฺวา ปฏิกูลภาเวเยว จิตฺตํ ธเปตฺวา ภาวนานุโยโค.

มนสิการ แล้วตั้งจิตไว้ในความเป็นปฏิกูลเท่านั้น บำเพ็ญภาวนาไป เปรียบเหมือนการที่คนทั้งหลายกระทำกิจที่บ่อน้ำ โดยเว้นเครื่องหมายเสียได้ เพราะมีการสัญจรไปบ่อย ๆ.

ปุพฺพภาเค ฯเปฯ ปากโฏ โหตีติ "เกสา โลมา"ติอาทินา[1] ภาวนมนุยฺญชนฺตสฺส เกสาทิปณฺณตฺติยา สติเยว[2] โกฏฺฐาสานํ ปฏิกูลภาโว ปุพฺพภาเค ปากโฏ โหติ. อถาติ ปจฺฉา ภาวนาย วีถิปฏิปนฺนกาเล. ปฏิกูลภาเวเยว จิตฺตํ ธเปตพฺพนฺติ โกฏฺฐาสานํ ปฏิกูลากาเรเยว ภาวนาจิตฺตํ ปวตฺเตตพฺพํ.

คำว่า เมื่อพระโยคี...ปรากฏแล้ว ฯลฯ ในตอนต้น ความว่า เมื่อพระโยคีบำเพ็ญภาวนาไปโดยนัยว่า "เกสา โลมา" เป็นต้น เมื่อบัญญัติว่าเกสาเป็นต้นยังมีอยู่นั่นเทียว ความเป็นปฏิกูลแห่งโกฏฐาสทั้งหลาย ก็ปรากฏแล้วในตอนต้น. คำว่า ลำดับนั้น คือภายหลัง ได้แก่ในเวลาที่ภาวนาดำเนินไปตามวิถีแล้ว. คำว่า ควรตั้งจิตไว้ในความเป็นปฏิกูลเท่านั้น คือควรบำเพ็ญภาวนาจิตไว้ ในอาการที่เป็นปฏิกูลแห่งโกฏฐาสทั้งหลายเท่านั้น.

---

[1] ม. อุ. ๑๔/๒๐๕.
[2] ฉ. สทฺธึเยว.

อนุปุพฺเพน มุญฺจนํ อนุปุพฺพมุญฺจนํ, อนุปฏฺฐหนฺตสฺส อนุปฏฺฐหนฺตสฺส มุญฺจนนฺติ อตฺโถ. กถมฺปน อนุปฏฺฐานํ โหตีติ อาห "อาทิกมฺมิกสฺสา"ติอาทิ. ปริโยสาน-โกฏฺฐาสเมว อาหจฺจ ติฏฺฐตีติ อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ตนฺติ อนุสาเรน อาทิโต กมฺมฏฺฐานมนสิกาโร ปวตฺตตีติ กตฺวา วุตฺตํ. ตถา หิสฺส มนสา สชฺฌาโย วิย มนสิกาโร เต เต โกฏฺฐาเส อามฏฺฐมตฺเต กตฺวา คจฺฉติ, น ลกฺขณสลฺลกฺขณวเสน. ยทา ปน เน ลกฺขณสลฺลกฺขณวเสน สุฏฺฐุ อุปธาเรนฺโต มนสิกโรติ, ตทา เกจิ อุปฏฺฐหนฺติ, เกจิ น อุปฏฺฐหนฺติ. ตตฺถ ปฏิปชฺชนวิธึ ทสฺเสนฺโต "อถสฺสา"ติอาทิมาห. ตตฺถ กมฺมนฺติ มนสิการกมฺมํ ตาว กาตพฺพํ. กีวจิรนฺติ ? ยาว ทฺวีสุ อุปฏฺฐิเตสุ, เตสมฺปิ ทฺวินฺนํ เอโก สุฏฺฐุตรํ อุปฏฺฐหติ ตาว.

การปล่อยไปตามลำดับ ชื่อว่าอนุ-ปุพพมุญจนํ, ความว่า การปล่อยโกฏฐาสแต่ละโกฏฐาสที่ไม่ปรากฏ. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ก็โกฏฐาสทั้งหลายมีความไม่ปรากฏอย่างไร ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "จริงอยู่สำหรับพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า จนจดโกฏฐาสสุดท้าย แล้วหยุดอยู่ ดังนี้ นี้ ท่านกล่าวอธิบายว่า การมนสิการกรรมฐาน ย่อมเป็นไปแต่ต้น ตามทำนองว่า นั้น เป็นกรรมฐาน. จริงอย่างนั้นสำหรับพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะนี้ มนสิการย่อมดำเนินไป กระทำโกฏฐาสเหล่านั้น ๆ ให้สักว่ายึดเอาไว้ได้แล้ว เหมือนอย่างการสาธยายด้วยใจ, มิใช่ดำเนินไปโดยเกี่ยวกับการกำหนดลักษณะ. แต่ในเวลาใด พระโยคีมนสิการสอบสวนโกฏฐาสเหล่านั้นเป็นอย่าง-ดียิ่ง โดยเกี่ยวกับกำหนดลักษณะ, ในเวลานั้นโกฏฐาสบางเหล่าจะปรากฏ, โกฏฐาสบางเหล่าจะไม่ปรากฏ. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงวิธีปฏิบัติ ในโกฏฐาสที่ปรากฏและไม่

ปรากฏเหล่านั้น จึงกล่าวว่า "อถสฺส" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า (พึงทำ) กรรม ได้แก่พึงทำกรรมคือมนสิการก่อน. พึงทำนานสักเท่าไร ? ตอบว่า พึงทำไปจนกระทั่งเมื่อ ๒ โกฏฐาสปรากฏ, แม้ ๒ โกฏฐาสนั้น โกฏฐาสหนึ่งจะปรากฏชัดดีกว่าก่อน.

อุกฺกุฏฺฐกฺกุฏฺฐิฏฺฐาเนเยว อุฏฺฐหิตฺวาติ ปุพฺเพ วิย เอกตฺถ กตาย อุกฺกุฏฺฐิยา กเมน สพฺพตาเลสุ ปติตฺวา อุฏฺฐหิตฺวา อุฏฺฐหิตฺวา ปริยนฺตตาลํ, อาทิตาลญฺจ อาคนฺตฺวา[๑] ตโต ตโต ตตฺถ ตตฺเถว กตาย อุกฺกุฏฺฐิยา อุฏฺฐหิตฺวาติ อตฺโถ.

คำว่า โผล่ขึ้นตรงทุก ๆ ที่ที่พรานโห่ร้องเท่านั้น ได้แก่หมอบแล้วโผล่ขึ้นโผล่ขึ้นที่ตาลทุกต้นตามลำดับ เพราะเสียงโห่ร้องที่พรานทำขึ้นที่ตาลแต่ละต้น เหมือนอย่างในตอนก่อน จนถึงตาลต้นสุดท้าย, และ(กลับมา)ถึงตาลต้นแรก แล้วโผล่ขึ้นจากตาลต้นนั้น ๆ เพราะเสียงโห่ร้องที่พรานทำขึ้น ณ ตาลต้นนั้น ๆ นั่นแหละ.

เทฺว ภิกฺขาติ ทฺวีสุ เคเหสุ ลทฺธภิกฺขา.[๒]

คำว่า ภิกษา ๒ ที่ คือภิกษาที่ได้ในเรือน ๒ หลัง.

---

[๑] ม. อคนฺตฺวา.

[๒] ม. ลทฺธพฺพภิกฺขา.

อปฺปนาโตติ อปฺปนาการโต. ทฺวตฺตึสากาเร อปฺปนา โหนฺติ. กึ ปจฺเจกํ โกฏฺฐาเสสุ โหติ อุทาหุ อญฺญถาติ วิจารณายํ อาห "อปฺปนาโกฏฺฐาสโต"ติ, โกฏฺฐาสโต โกฏฺฐาสโตติ อตฺโถ. เตนาห "เกสาทีสู"ติอาทิ.

บทว่า โดยอัปปนา คือโดยอาการ(อันเป็นที่เกิดขึ้น)แห่งอัปปนา. ในข้อวิจารณ์ที่ว่า อัปปนาย่อมเกิดขึ้นในอาการ ๓๒. ย่อมเกิดขึ้นในโกฏฐาสแต่ละโกฏฐาส หรือโดยประการอื่นเล่า ดังนี้ ท่านอาจารย์กล่าว (เฉลยว่า) "คือโดยโกฏฐาสอันเป็นที่เกิดขึ้นแห่งอัปปนา" ดังนี้, ความว่า โดยโกฏฐาสแต่ละโกฏฐาส(อันเป็นที่เกิดขึ้นแห่งอัปปนา). เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "(คือพึงทราบว่า) ในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น" ดังนี้เป็นต้น.

อธิจิตฺตนฺติ สมถวิปสฺสนาจิตฺตํ.

คำว่า อธิจิต ได้แก่สมถจิตและวิปัสสนาจิต.

อนุยุตฺเตนาติ ยุตฺตปฺปยุตฺเตน, ภาเวนฺเตนาติ อตฺโถ. กาเลน กาลนฺติ กาเล กาเล. สมาธินิมิตฺตํ อุปลกฺขิตสมาธานากาโร สมาธิ เอว. มนสิกาตพฺพนฺติ จิตฺเต กาตพฺพํ, อุปฺปาเทตพฺพนฺติ อตฺโถ. สมาธิการณํ วา

บทว่า อนุยุตฺเตน แปลว่า ผู้ประกอบชอบ, ความว่า ผู้เจริญ. คำว่า ตามกาลอันควร คือในกาลแต่ละกาล. ชื่อว่าสมาธินิมิต ได้แก่สมาธิที่ภิกษุกำหนดอาการตั้งมั่นโดยชอบได้แล้วนั่นเอง. คำว่า พึงมนสิการ คือพึงทำไว้ในจิต, ความว่าพึงทำให้เกิดขึ้น. อีก-

อารมฺมณํ สมาธินิมิตฺตํ, ตํ อาวชฺชิตพฺพนฺติ อตฺโถ. ปคฺคหนิมิตฺตอุเปกฺขานิมิตฺเตสุปิ เอเสว นโย.

อย่างหนึ่ง อารมณ์อันเป็นเหตุแห่งสมาธิ ชื่อว่าสมาธินิมิต, ความว่า พึงนึกถึงอารมณ์อันเป็นเหตุแห่งสมาธินั้น. แม้ในปัคคหนิมิตและอุเบกขานิมิต ก็มีนัยนี้แหละ.

ฐานํ อตฺถีติ วจนเสโส. ตํ ภาวนาจิตฺตํ โกสชฺชาย สํวตฺเตยฺย, เอตสฺส สํวตฺตนสฺส ฐานํ การณํ อตฺถีติ อตฺโถ. ตํ วา มนสิการจิตฺตํ โกสชฺชาย สํวตฺเตยฺย, เอตสฺส ฐานํ การณํ อตฺถีติ อตฺโถ. มุทุนฺติ สุภาวิตภาเวน มุทุภูตํ, วสีภาวปฺปตฺตนฺติ อตฺโถ. มุทุตฺตา เอว กมฺมญฺญํ กมฺมกฺขมํ กมฺมโยคฺคํ. ปภสฺสรนฺติ อุปกฺกิเลสวิคเมน ปริสุทฺธํ, ปริโยทาตนฺติ อตฺโถ. น จ ปภงฺคุติ กมฺมนิยภาวุปคมเนน น จ ปภิชฺชนสภาวํ สุธนฺตํ วิย สุวณฺณํ วินิโยคกฺขมํ. เตนาห "สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยายา"ติ.

ยังมีคำพูดเหลืออยู่ว่า ฐานํ อตฺถิ (คือบาลีปรากฏเพียง ฐานนฺตํ, คำเต็มเป็น ฐานํ อตฺถิ ตํ). ความว่า ภาวนาจิตนั้น จะพึงเป็นไปเพื่อโกสัชชะ, ฐานะคือเหตุแห่งความเป็นไปนี้มีอยู่. อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า มนสิการจิตนั้น จะพึงเป็นไปเพื่อโกสัชชะ, ฐานะคือเหตุแห่งความเป็นไปนี้ มีอยู่. คำว่า (ย่อมเป็นจิต)ที่อ่อน คือเป็นธรรมชาติอ่อนโยน เพราะความที่ได้อบรมดีแล้ว, ความว่า เป็นจิตที่ถึงความเป็นวสี. เพราะความที่อ่อนนั่นเอง จึงเป็นกัมมัญญะ คือควรแก่การงาน เหมาะสมต่อการงาน. คำว่า ผ่องใส คือบริสุทธิ์เพราะปราศจากอุปกิเลส, ความว่า ขาวรอบ. คำว่า และไม่แตก คือและไม่มีความแตกทำลายเป็นสภาพ เพราะ

เข้าถึงความเป็นจิตควรแก่การงาน ได้แก่ ควรแก่การใช้งาน เหมือนทองที่หลอมดีแล้ว. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า "ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย" ดังนี้.

อุกฺกํ พนฺธตีติ มูสํ สมฺปาเทติ. อาลิมฺเปตีติ อาทีเปติ ชาเลติ. ตญฺจาติ ตํ ปิลนฺธนวิกติสงฺขาตํ อตฺถํ ปโยชนํ อสฺส สุวณฺณการสฺส อนุโภติ ปโหติ สาเธติ อสฺส วา สุวณฺณสฺส อตฺถํ สุวณฺณกาโร อนุโภติ ปาปุณาติ.

คำว่า ย่อมก่อเบ้าขึ้น คือทำเบ้าให้สำเร็จ. คำว่า ย่อมสุม (ปากเบ้า) คือสุมไฟทำให้ลุกโพลง. บทว่า ตญฺจ ความว่า สิ่งที่ต้องการคือประโยชน์ กล่าวคือการทำเครื่องประดับนั้น เขาย่อมได้รับ คือสามารถสำเร็จ แก่ช่างทองนี้ อีกอย่างหนึ่ง ช่างทองย่อมได้รับ คือบรรลุถึงสิ่งที่เป็นประโยชน์แห่งทองนี้.

อภิญฺญาย อิทฺธิวิธาทิญาเณน สจฺฉิกรณียสฺส อิทฺธิวิธปจฺจนุภวนาทิกสฺส อภิญฺญาสจฺฉิกรณียสฺส. ยสฺส ปจฺจกฺขํ อตฺถิ, โส สกฺขี. สกฺขิโน ภพฺพตา สกฺขิภพฺพตา, สกฺขิภวนฺติ วุตฺตํ โหติ.

ธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยอภิญญา คือด้วยญาณมีอิทธิวิธญาณเป็นต้น อันมีการแสดงฤทธิ์ได้เป็นผลที่ได้รับตอบแทน เป็นต้น ชื่อว่า อภิญญาสจฺฉิกรณีย. บุคคลใดมีอันทำให้เห็นประจักษ์ บุคคลนั้นชื่อว่าสักขี. ความเป็น

สกฺขี จ โส ภพฺโพ จาติ วา สกฺขิภพฺโพ. อยญฺหิ อิทฺธิวิธาทีนํ ภพฺโพ, ตตฺถ จ สกฺขีติ สกฺขิภพฺโพ, ตสฺส ภาโว สกฺขิภพฺพตา, ตํ ปาปุณาติ. สติ สติ อายตเนติ ตสฺมึ ตสฺมึ ปุพฺพเหตุอาทิเก การเณ สติ.

ผู้สมควรแห่งสักขีบุคคล ชื่อว่า สกฺขิภพฺพตา, มีอรรถาธิบายว่า ได้แก่ความเกิดเป็นสักขีบุคคล. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลชื่อว่าสักขิภัพพะ เพราะอรรถว่าเป็นทั้งสักขีบุคคลและภัพพบุคคล. ก็บุคคลนี้ เป็นผู้สมควรต่อการแสดงฤทธิ์ได้เป็นต้น, และเป็นผู้มีอันทำให้เห็นประจักษ์ในการแสดงฤทธิ์ได้เป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสักขิภัพพบุคคล, ความเป็นสักขิภัพพบุคคลนั้น ชื่อว่าสักขิภัพพตา, เธอย่อมบรรลุความเป็นสักขิภัพพบุคคลนั้น. คำว่า ในเมื่อเหตุนั้น ๆ มีอยู่ คือ ในเมื่อเหตุ มีเหตุในภพก่อนเป็นต้นนั้น ๆ มีอยู่.

สีติภาวนฺติ นิพฺพานํ, กิเลสทรถวูปสมํ วา. นิคฺคณฺหาตีติ อุทฺธตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺจปาตโต รกฺขนวเสน นิคฺคณฺหาติ. ปคฺคณฺหาตีติ ลีนํ จิตฺตํ โกสชฺชปาตโต รกฺขนวเสน ปคฺคณฺหาติ. สมฺปหํเสตีติ สมปฺปวตฺตํ จิตฺตํ ตถาปวตฺติยา

คำว่า สีติภาวะ ได้แก่พระนิพพาน, หรือได้แก่คุณชาติ ที่เข้าไปสงบความกระวนกระวายคือกิเลส. คำว่า ย่อมข่ม คือย่อมข่มจิตที่ฟุ้งซ่าน โดยเกี่ยวกับการรักษาไว้จากความตกไปในอุทธัจจะ. คำว่า ย่อมยก คือ

ปญฺญาย โตเสติ, อุตฺเตเชติ. ยทา วา นิรสฺสาทํ จิตฺตํ ภาวนาย น ปกฺขนฺทติ, ตทา ชาติอาทีนิ สํเวควตฺถูนิ[๑] ปจฺจเวกฺขิตฺวา สมฺปหํเสติ สมุตฺเตเชติ.

ย่อมยกจิตที่หดหู่(ท้อถอย) โดยเกี่ยวกับการรักษาไว้ จากความตกไปในโกสัชชะ. คำว่า ย่อมทำให้บันเทิง คือย่อมใช้ปัญญาที่มีความเป็นไปอย่างนั้น ทำจิตที่เป็นไปสม่ำเสมอแล้วให้ยินดี(ในภาวนา) ได้แก่กระตุ้น. อีกอย่างหนึ่ง ในเวลาใดจิตอันปราศจากความยินดี ไม่แล่นไปในภาวนา, ในเวลานั้น ภิกษุก็พึงพิจารณาสังเวควัตถุ (ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความสลดใจ) มีชาติเป็นต้น ทำให้บันเทิงเสีย คือกระตุ้นโดยชอบ.

อชฺฌุเปกฺขตีติ ยทา ปน อลีนํ จิตฺตํ อนุทฺธตํ สมฺมเทว ภาวนาวีถึ โอติณฺณํ โหติ, ตทา ปคฺคหนิคฺคหสมฺปหํสเนสุ กิญฺจิ[๒] พฺยาปารํ อกตฺวา สมปฺปวตฺเตสุ ยุตฺเตสุ[๓] สารถี วิย อชฺฌุเปกฺขติ อุเปกฺขโก โหติ. ปณีตาธิมุตฺติโกติ ปณีเต อุตฺตเม มคฺคผเล อธิมุตฺโต นินฺนโปณปพฺภาโร.

คำว่า ย่อมวางเฉย ความว่า ส่วนว่าในเวลาใดจิตอันไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นธรรมชาติที่หยั่งลงสู่ภาวนาวิถี โดยชอบแล้วทีเดียว, ในเวลานั้น ภิกษุก็ไม่กระทำความพยายามอะไร ๆ ในการยกการข่มและการทำให้บันเทิง ย่อมวางเฉย คือเป็นผู้วางเฉยอย่างเดียว เหมือนนายสารถีวางเฉยใน

---

๑ มโนรถปูรณี ๑/๕๖๖, ปรมตฺถทีปนี ๑๕๑.

๒ ฉ. กญฺจิ.

๓ ฉ. ยุเคสุ, สี. โยคฺเคสุ.

ม้าเทียมรถที่ควบไปสม่ำเสมอแล้ว ฉะนั้น. คำว่า เป็นผู้มีอธิมุตติอันประณีต ได้แก่เป็นผู้น้อมไปคือลาดไป โอนไป เงื้อมไป ในมรรคและผลอันประณีตคือสูงสุด.

สุคฺคหิตํ กตฺวาติ ยถาวุตฺตํ อุคฺคหโกสลฺลสงฺขาตํ วิธึ สุฏฺฐุ อุคฺคหิตํ ปริยาปุณนาทินา สุปริคฺคหิตํ กตฺวา. สุฏฺฐุ ววฏฺฐเปตฺวาติ มนสิการโกสลฺลสงฺขาตํ วิธึ สมฺมเทว สลฺลกฺขณวเสน อุปธาเรตฺวา. วิเสสนฺติ ปุพฺเพนาปรํ ภาวนาย วิเสสํ. ปุนปฺปุนํ ปริวตฺเตตฺวาติ กมฺมฏฺฐานตนฺตึ ปคุณภาวํ ปาเปนฺโต ภิยฺโย ภิยฺโย วาจาย, มนสา จ ปริวตฺเตตฺวา.

คำว่า กระทำให้เป็นอันถือเอาได้ดีแล้ว คือกระทำวิธีที่เรียกว่าอุคคหโกสล ตามที่กล่าวแล้ว ให้เป็นอันเรียนเอาไว้ได้ด้วยดี คือให้เป็นอันถือเอาไว้ได้ดี โดยการเรียนเป็นต้น. คำว่า กำหนดไว้ด้วยดีแล้ว คือทรงจำไว้แล้ว ด้วยอำนาจการกำหนดวิธีที่เรียกว่ามนสิการโกสล โดยชอบนั่นเอง. คำว่า คุณวิเศษ คือคุณวิเศษแห่งภาวนาสืบต่อกันไป. คำว่า ทบทวนซ้ำ ๆ ซาก ๆ ความว่า เมื่อจะทำระเบียบกรรมฐานให้ถึงความคล่องแคล่ว ก็ทบทวนทางวาจาและทางใจให้ยิ่งขึ้นไป ยิ่งขึ้นไป.

คณฺฐิฏฺฐานนฺติ ยถา รุกฺขสฺส ทุพฺพินิเภโท อรญฺญสฺส วา คหนภูโต ปเทโส "คณฺฐิฏฺฐานนฺ"ติ วุจฺจติ, เอวํ

คำว่า ฐานะที่เป็นเงื่อนปม ความว่า ส่วนที่ทำลายได้ยากแห่งต้นไม้ หรือที่เป็นพงรกแห่งป่า เขาเรียกกันว่า "คัณฐิฐานะ"

กมฺมฏฺฐานตนฺติยา อตฺถโต ทุพฺพินิเภโท คหนภูโต จ ปเทโส "คณฺฐิฏฺฐานนฺ"ติ วุจฺจติ. ตํ ปริปุจฺฉนาทิลทฺเธน ญาณผรสุนา ฉินฺทิตฺวา.

(ฐานะที่เป็นเงื่อนปม) ฉันใด, ส่วนที่คลี่คลายได้ยากโดยอรรถ หรือที่เป็นข้อยุ่งเหยิงแห่งระเบียบกรรมฐาน ท่านก็เรียกว่า "คัณฐิฐานะ" ฉันนั้น. พระโยคีใช้ขวานคือความรู้ ที่ได้โดยการสอบถามเป็นต้น ตัดฐานะที่เป็นเงื่อนปมนั้นเสีย.

นิมิตฺตนฺติ กมฺมฏฺฐานนิมิตฺตํ, อสุภากาโร. อีทิเสน ปโยชเนน ลุญฺจนมฺปิ อนวชฺชนฺติ ทสฺเสตุํ "ลุญฺจิตฺวา"ติ วุตฺตํ. ฉินฺนฏฺฐาเนติ มุณฺฑิตฏฺฐาเน[๑] วฏฺฏติเยว นิสฺสรณชฺฌาสเยน โอโลกนโต. อุสฺสทวเสนาติ อปลิตานํ วา ปลิตานํ วา[๒] พาหุลฺลตาย วเสน. ทิสฺวาว นิมิตฺตํ คเหตพฺพํ ทสฺสนโยคฺยตาย ตจปญฺจกสฺส, อิตเรสุ สุตฺวา จ ญตฺวา จ นิมิตฺตํ คเหตพฺพํ.

คำว่า นิมิต ได้แก่นิมิตแห่งกรรมฐาน, คืออาการที่ไม่งาม. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "ถอน(ผม)" เพื่อแสดงว่า แม้การถอนเพราะประโยชน์เช่นนี้ หาโทษมิได้(ไม่เป็นอาบัติ). คำว่า ณ สถานที่ตัดผม คือ ณ สถานที่ปลงผม. ชื่อว่า ใช้ได้เหมือนกัน เพราะเป็นการแลดู ด้วยมีอัชฌาศัยในธรรมที่สลัดออก(จากทุกข์). คำว่า ด้วยอำนาจแห่งสีที่มีหนาแน่น คือด้วยอำนาจแห่งความที่ผมไม่หงอกมีมาก หรือผมหงอกมีมาก. ชื่อว่า

๑ สี. ฉินฺนฏฺฐาเนติ ลุญฺจิตฏฺฐาเน.
๒ ฉ. อผลิตานํ ผลิตานํ วา.

พระโยคีต้องเห็นแล้วนั่นเทียว จึงถือเอานิมิตได้ เพราะตจปัญจกะเป็นกรรมฐานที่เหมาะสำหรับการดู, ในโกฏฐาสนอกนี้ พระโยคีต้องฟังและรู้ แล้วจึงจะถือเอานิมิตได้.

โกฏฐาสววฏฐาปนกถาวณฺณนา

๑๘๒. อฬาริฏฺฐกวณฺณาติ[1] อภินวาริฏฺฐกผลวณฺณา. กณฺณจูฬิกาหีติ[2] อุปริกณฺณสงฺขลิกาย ปรภาคํ สนฺธาย วุตฺตํ. ติริยํ อญฺญมญฺญเณน ปริจฺฉินฺนา, กถํ ? เทฺว เกสา เอกโต นตฺถีติ.

๑๘๓. อาสโยติ นิสฺสโย, ปจฺจโยติ อตฺโถ.

พรรณนากถาว่าด้วยการกำหนดโกฏฐาส

๑๘๒. คำว่า เหมือนสีประคำดีควายสด ๆ คือเหมือนสีผลประคำดีควายใหม่ ๆ. คำว่า ด้วยจอนหู ท่านกล่าวหมายเอาส่วนหลังทางเบื้องบนใบหู. เบื้องขวางตัดตอนด้วยเส้นผมด้วยกัน คืออย่างไร ? คือตัดตอนได้ว่า ผม ๒ เส้น หาได้มีรวมเป็นเส้นเดียวกันไม่ ดังนี้.

๑๘๓. คำว่า อันเป็นที่อาศัย ความว่า อันเป็นที่พักอยู่ คือ อันเป็นปัจจัย.

---

[1] ฉ. อทฺทาริฏฺฐกวณฺณา.
[2] ฉ. กณฺณจูฬิกาติ.

๑๘๔. อสมฺภินฺนกาฬกาติ[๑] อฌฺเฌน วณฺเณน อสมฺมิสฺสกาฬกา.

๑๘๔. บทว่า อสมฺภินฺนกาฬกา แปลว่า มีสีดำไม่เจือด้วยสีอื่น.

๑๘๕. ปตฺตสทิสตฺตา นขา เอว นขปตฺตานิ. นขา ติริยํ อญฺญมญฺญเณน ปริจฺฉินฺนาติ วิสุํ ววฏฺฐิตตํ สนฺธาย วุตฺตํ. ตเมว หิ อตฺถํ ทสฺเสตุํ "เทฺว นขา เอกโต นตฺถี"ติ อาห.

๑๘๕. เล็บนั่นเอง ชื่อว่าใบเล็บ เพราะความที่เป็นเช่นกับใบไม้. คำว่า เล็บทั้งหลาย เบื้องขวางตัดตอนด้วยเล็บด้วยกัน ท่านกล่าวหมายเอาการกำหนดแยกกันเป็นแต่ละใบเล็บ. จริงอยู่ ท่านกล่าวว่า "เล็บ ๒ ใบ หาได้มีรวมเป็นใบเดียวกันไม่" ดังนี้ ก็เพื่อแสดงความหมายนั้นนั่นแหละ.

๑๘๖. ทนฺตปาฬิยาติ ทนฺตาพลิยา. ยานกอุปตฺถมฺภนีติ[๒] สกฏสฺส ธุรฏฺฐาเน อุปตฺถมฺภกทณฺโฑ. ทนฺตานํ อาธารภูตา อฏฺฐิ หนุกฏฺฐิ.

๑๘๖. บทว่า ทนฺตปาฬิยา แปลว่า แถวฟัน. คำว่า ไม้ค้ำยาน คือไม้ค้ำเกวียนตรงที่ตั้งแอก. กระดูกอันเป็นที่รองรับฟันทั้งหลาย ชื่อว่า กระดูกคาง(กราม).

๑๘๗. สงฺกฑฺฒิยมานาติ สมฺปิณฺฑิยมานา. โกสการกโกโส อุปลฺลิณฺฑุโปฏฺฏลกํ,[๓] ยํ

๑๘๗. คำว่า เมื่อชักออก(แม้จากสรีระทั้งสิ้น) คือเมื่อรวมกันเข้า. ชื่อว่า

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒] ฉ. ยานกอุปตฺถมฺภินี.

[๓] สี. อุปลฺณฺฑโปฏฺฏลกํ, ม. อุปลฺณฺฑโปตลิกํ.

"โกเสยฺยผลนฺ"ติปิ วุจฺจติ. ปฏฺฐพนฺธนอุปาหโน สกลปิฏฺฐิปาทจฺฉาทนอุปาหโน. อานิสทํ อานิสทปฺปเทโส.[๑] ตูณิโร สราจาโป.[๒] คลกณฺจุกํ กณฺจตฺตากํ.[๓] กีฏกุลาวกํ ขรมุขกูฏปิ.[๔]

โกสการกโกโส แปลว่ารังไหม, ซึ่งเป็นรังไหมที่เรียกกันว่า "โกเสยฺยผลํ" ดังนี้ก็มี. ชื่อว่ารองเท้าหุ้มหลังเท้า ได้แก่รองเท้าที่มีส่วนปิดหลังเท้าทั้งสิ้นไว้. ชื่อว่า อานิสทํ ได้แก่อวัยวะส่วนที่ใช้นั่ง(ตะโพก). ชื่อว่า ตูณิโร แปลว่าแล่งธนู. ชื่อว่า คลกณฺจุกํ แปลว่าคอปกเสื้อ. ชื่อว่า กีฏกุลาวกํ ได้แก่รังตั๊กแตน.

อนุโลเมน จ[๕] ปฏิโลเมน จาติ เอตฺถ อํสปฺปเทสโต ปฏฺฐาย พาหุโน ปิฏฺฐิปฺปเทเสน โอตรณํ อนุโลโม มณิพนฺธโต ปฏฺฐาย พาหุโน ปุริมภาเคน อาโรหนํ ปฏิโลโม. เตเนว นเยนาติ ทกฺขิณหตฺเถ วุตฺเตน นเยน อนุโลเมน ปฏิโลเมน จาติ อตฺโถ. สุขุมมฺปีติ ยถาวุตฺตโอฬาริกจมฺมโต

ในคำว่า ทั้งโดยอนุโลมและโดยปฏิโลม นี้ มีความว่า การกำหนดจับตั้งแต่บริเวณหัวไหล่ไล่ลงไปทางหลังแขน จัดเป็นอนุโลม การกำหนดจับตั้งแต่ข้อมือไล่ขึ้นไปทางหน้าแขน จัดเป็นปฏิโลม. คำว่า โดยนัยนั้นนั่นแหละ คือโดยนัยที่ได้กล่าวไว้ในมือขวา ความว่า โดยอนุโลมและโดย

---

๑ ฉ. อาสนปเทโส.
๒ ฉ. สราวาโส, สี. สรจาโป.
๓ ฉ. กณฺจตฺตาณํ.
๔ ฉ. ขรมุขกฏฺฐิ.
๕ ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

สุขุมํ. อนุโตมุขจมฺมาทิโกฏฺฐาเสสุ วา ตเจน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา[1] ยํ ทุรุปลกฺขณียํ[2], ตํ "สุขุมนฺ"ติ วุตฺตํ. ตญฺหิ วุตฺตนเยน ญาเณน ตจํ วิวริตฺวา ปสฺสนฺตสฺส ปากฏํ โหติ. อิธ ฉวิปิ ตจคติกา เอวาติ "ตโจ อุปริ อากาเสน ปริจฺฉินฺโน"ติ วุตฺโต.

ปฏิโลม. คำว่า หนังแม้ที่ละเอียด ได้แก่หนังที่ละเอียดกว่าหนังหยาบ ตามที่ได้กล่าวแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง ในโกฏฐาสทั้งหลายมีหนังภายในปากเป็นต้น หนังที่พระโยคีกำหนดได้ยาก เพราะถูกหนัง(หยาบ)ปิดบังไว้ เรียกว่า "หนังละเอียด". จริงอยู่ หนังละเอียดนั้น จะเป็นอันปรากฏได้ก็เมื่อพระโยคีใช้ญาณเปิดหนัง(หยาบ) พิจารณาไปตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว. ในที่นี้ แม้ผิวก็มีคติเป็นหนังนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "หนังเบื้องบนตัดตอนด้วยอากาศ" ดังนี้.

๑๘๘. นิสทโปโต สิลาปุตฺตโก. อุทฺธนโกฏีติ มตฺติกาปิณฺเฑน กตอุทฺธนสฺส โกฏิ. ตาลคุฬปฏลํ นาม ปกฺกตาลผลภิสิกํ[3] ปกฺกตาลผลลสิกํ ตาลปณฺณิกาทีสุ ลิมฺปิตฺวา สุกฺขาเปตฺวา อุทฺธริตฺวา คหิตปฏลํ. สุขุมนฺติ

๑๘๘. นิสทโปโต แปลว่าลูกหินบด. คำว่า ก้อนเส้าเตาไฟ ได้แก่ก้อนเส้าเตาไฟที่เขาทำด้วยก้อนดินเหนียว. ชื่อว่า แผ่นตาลงบ ได้แก่เยื่อผลตาลสุก คือไขผลตาลสุกที่เขาฉาบไล้ไว้ที่ใบตาล หรือผืนผ้าเป็นต้น

[1] ฉ. ปริจฺฉินฺนตฺตา.
[2] สี. ทุรูปลกฺขณํ.
[3] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

ยถาวุตฺตมํสโต สุขุมํ. ปณฺหิกมํสาทิถูลานํ สกลสรีรสฺส กีสานํ[๑] เยภุยฺเยน มํเสน ปฏิจฺฉาทิตตฺตา วุตฺตํ "ติริยํ อฑฺฒมณฺเฑน ปริจฺฉินฺนนฺ"ติ.

ปล่อยให้แห้ง แล้วลอกออกเป็นแผ่น ๆ. คำว่า เนื้อที่ละเอียด ได้แก่เนื้อที่ละเอียดกว่าเนื้อตามที่กล่าวแล้ว. ท่านกล่าวว่า "เบื้องขวางตัดตอนด้วยเนื้อด้วยกัน" ดังนี้ เพราะตรงเนื้อที่อวบอูม มีเนื้อส้นเท้าเป็นต้น แห่งสรีระทั่วทั้งตัวของคนผอม โดยมากก็ถูกเนื้อปกปิดไว้ (คือปราศจากไขมันแทรกสลับ).

๑๘๙. ชาลากาโร กณฺจุโก ชาลกณฺจุโก. วิสุํ ววฏฺฐิตภาเวเนว นฺหารู ติริยํ อฑฺฒมณฺเฑน ปริจฺฉินฺนา.

๑๘๙. เสื้อที่มีอาการดังข่าย ชื่อว่า เสื้อร่างแห. เอ็นทั้งหลายชื่อว่าเบื้องขวางตัดตอนด้วยเอ็นด้วยกัน โดยความที่พระโยคีกำหนดแยกเป็นแต่ละเส้นนั่นเอง.

๑๙๐. ทนฺตานํ วิสุํ คหิตตฺตา "ฐเปตฺวา ทฺวตฺตึส ทนฺตฏฺฐีนี"ติ วุตฺตํ. เอกํ ชานุกฏฺฐิ[๒], เอกํ อูรุฏฺฐีติ เอกคฺคหณํ "เอเกกสฺมึ ปาเท"ติ อธิกตตฺตา. เอวํ ติมตฺตานีติ เอวํ มตฺต-สทฺเทหิ อานิสฺหฏฺจิ-

๑๙๐. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ยกเว้นกระดูกฟัน ๓๒ ซี่" ดังนี้ เพราะถือเอาฟันทั้งหลาย เป็นอีกโกฏฐาสหนึ่งต่างหากแล้ว. คำว่า กระดูกเข่า ๑ ชิ้น, กระดูกขา ๑ ชิ้น ท่านใช้ศัพท์ว่า ๑ ชิ้น (แทนที่จะว่า ๒ ชิ้น)

---

[๑] ฉ. กิสานํ.

[๒] ฉ. ชณฺณุกฏฺฐิ.

อาทีนิ อิธ อวุตฺตานิปิ ทสฺเสตีติ เวทิตพฺพํ. เอวญฺจ กตฺวา "อติเรกติสตอฏฺฐิกสมุสฺสยนฺ"ติ[๑] อิทญฺจ วจนํ สมตฺถิตํ โหติ.

เพราะได้จัดแจงไว้แล้วว่า "ที่เท้าแต่ละข้าง". ด้วยศัพท์ว่าประมาณอย่างนี้ว่า ประมาณ ๓๐๐ ชิ้น อย่างนี้คือ พึงทราบว่าท่านก็แสดงกระดูกที่เหลือ มีกระดูกสะโพกเป็นต้น ซึ่งแม้มิได้กล่าวไว้ในที่นี้. ก็เพราะได้ทำอธิบายไว้อย่างนี้ คำว่า "(ร่างกาย) เป็นที่สุมแห่งกระดูก ๓๐๐ กว่าชิ้น" ดังนี้ นี้จึงจะเป็นอันใช้ได้.

กีฬาโคฬกานิ สุตฺเตน พนฺธิตฺวา อญฺญมญฺญํ ฆเฏตฺวา กีฬนโคฬกานิ. ธนุกทณฺโฑ ทารกานํ กีฬนกขุทฺทกธนุกํ. ตตฺถ ชงฺฆฏฺฐิกสฺส ปติฏฺฐิตฏฺฐานนฺติ ชนฺนุกฏฺฐิมฺหิ ปวิสิตฺวา ฐิตฏฺฐานนฺติ อธิปฺปาโย. เตน อูรุฏฺฐินา ปติฏฺฐิตํ ฐานํ ยํ กฏิฏฺฐิโน, ตํ อคฺคจฺฉินฺนมหาปุนฺนาคผลสทิสํ.

คำว่า ลูกสะบ้า คือลูกกลม ๆ ที่ใช้เล่น โดยใช้ป่านผูกไว้ให้กระทบกันและกัน. คำว่า คันธนู คือคันธนูอันเล็ก ๆ ของเล่นของเด็ก. คำว่า กระดูกแข้ง ตรงที่ตั้งอยู่บนกระดูกเข่านั้น มีอธิบายว่า ตรงที่กระดูกแข้งตั้งสอดเข้าไปในกระดูกเข่า. ตรงที่กระดูกขาตั้งอยู่จดกระดูกสะเอว มีสัณฐานเหมือนผลบุนนาคใหญ่ปลายปาด.

---

๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๒๔๙.

กุมฺภกาเรน นิปฺผาทิตํ อุทฺธนํ กุมฺภการิกอุทฺธนํ. สีสกปฏฺฏเวธกํ เวเจตฺวา ฐปิตํ สีสมยปฏฺฏกํ. เยน สุตฺตํ กนฺตนฺติ, ตสฺมึ ตกฺกมฺหิ วิชฺฌิตฺวา ฐปิตโคฬกา วฏฺฏนา นาม, วฏฺฏนานํ อาวฬี วฏฺฏนาวฬี.

เตาที่ช่างหม้อทำสำเร็จ ชื่อว่า เตาของช่างหม้อ. ชื่อว่า ห่วงแผ่นตะกั่ว ได้แก่แผ่นที่ทำด้วยตะกั่วที่เขาร้อยวางไว้. ลูก-กลม ๆ ที่เขาเจาะแล้วใช้ด้ายที่กรอร้อยเรียงไว้ ชื่อว่า ลูกประคำ, แถวแห่งลูกประคำทั้งหลาย ชื่อ วัฏฏนาวฬี.

มณฺฑลากาเรน ฉินฺนวํสกฬีรขณฺฑานิ วํสกฬีรจกฺกลกานิ. อวเลขนสตฺถกํ อุจฺฉุตจาวเลขนสตฺถกํ.

ชิ้นหน่อไม้ไผ่ที่เขาตัดไว้ โดยอาการกลม ชื่อว่า แว่นหน่อไม้ไผ่. ชื่อว่า เหล็กขูด ได้แก่เหล็กขูดเปลือกอ้อย.

๑๙๒. วกฺกภาเคน ปริจฺฉินฺนนฺติ วกฺกปริยนฺเตน ภาเคน ปริจฺฉินฺนํ. อิโต ปเรสุปิ เอวรูเปสุ เอเสว นโย.

๑๙๒. คำว่า ตัดตอนโดยส่วนของไต คือ ตัดตอนโดยส่วนอันเป็นที่สุดรอบแห่งไต. แม้ในโกฏฐาสอื่นจากไตนี้ ที่มีลักษณะอย่างนี้ ก็มีนัยนี้แหละ.

๑๙๓. ยํ นิสฺสายาติ ยํ โลหิตํ นิสฺสาย, นิสฺสยนิสฺสโยปิ "นิสฺสโย"เตฺวว วุจฺจติ. ภวติ หิ การณการณมฺปิ การณโวหาโร ยถา "โจเรหิ คาโม

๑๙๓. คำว่า อัน(มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ)อาศัย คืออันเป็นโลหิตที่(มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ)อาศัย, แม้ที่อาศัย(คือโลหิต)ของที่อาศัย (แห่งมโนธาตุ

ทหฺโฒ''ติ. อถวา ยสฺมึ รูปกลาเป หทยวตฺถุ, ตมฺปิ โลหิตคติกเมว หุตฺวา ติฏฺฐตีติ ''ยํ นิสฺสายา''ติ วุตฺตํ.

และมโนวิญญาณธาตุ คือหทยวัตถุ) ก็เรียกว่า "ที่อาศัย" นั่นเอง. เพราะว่าบัญญัติว่าเหตุย่อมมีได้ แม้ในเหตุของเหตุ เหมือนอย่างคำว่า "บ้านไหม้เพราะพวกโจร" ดังนี้ฉะนั้น (คือบ้านไหม้เพราะเหตุคือไฟ แต่พวกโจรเป็นเหตุแห่งไฟ จึงกล่าวเสียว่าบ้านไหม้เพราะพวกโจร). อีกนัยหนึ่ง หทยวัตถุ มีอยู่ในรูปกลาปใด, รูปกลาปแม้นั้นก็ตั้งอยู่เป็นธรรมชาติที่มีคติเป็นโลหิตนั่นแหละ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อันเป็นโลหิตที่ (มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ) อาศัย" ดังนี้.

๑๙๔. <u>ปณฺฑุธาตุกนฺติ</u> ปณฺฑุกสภาวํ.

๑๙๔. บทว่า <u>ปณฺฑุธาตุกํ</u> แก้เป็น ปณฺฑุกสภาวํ (มีสีเหลืองเป็นพื้น).

๑๙๕. <u>ปริโยนหนมํสนฺติ</u> ปฏิจฺฉาทกมํสํ.

๑๙๕. คำว่า <u>เนื้อสำหรับหุ้ม</u> คือ เนื้อปิดคลุม.

๑๙๖. อุทรชิวฺหามํสนฺติ ชิวฺหาสณฺฐานํ อุทรสฺส มตฺถกปสฺเส ติฏฺฐนกมํสํ. "นีลนฺ"ติ วตฺวา นีลํ นาม พหุธาตุกนฺติ อาห "นิคฺโคณฺฑิปุปฺผวณฺณนฺ"ติ[1]

๑๙๖. คำว่า เนื้อเหมือนลิ้นอยู่ในท้อง คือ เนื้อที่ตั้งอยู่ทางข้างบนแห่งท้อง ซึ่งมีสัณฐานเหมือนลิ้น. ท่านกล่าวว่า "มีสีนิล" (แต่)ชื่อว่าสีนิล มีหลายสภาพ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีสีเหมือนดอกคนทิสอ" ดังนี้.

๑๙๗. ปปฺผาสมํสนฺติ ยถาฏฺฐาเน เอว ลมฺพิตฺวา โถกํ ปริวตฺตกมํสํ. นีรสนฺติ นิหีนรสํ. นิโรชนฺติ นิปฺปภํ, โอชาวิหีนํ วา.

๑๙๗. คำว่า เนื้อปอด ได้แก่เนื้อที่ห้อยล้อมอยู่หน่อยหนึ่ง ตรงที่ตามที่กล่าวนั่นเอง. บทว่า นีรสํ แก้เป็น นิหีนรสํ (สิ้นรสคือชืด). บทว่า นิโรชํ แก้เป็น นิปฺปภํ หรือ โอชาวิหีนํ (ไม่ผุดผ่องหรือปราศจากโอชะ คือเผือด).

๑๙๘. โอภคฺคาติ อวภญฺชิตฺวา[2] ฐิตา. สกฺขรสุธาวณฺณนฺติ มรุมฺเพหิ กตสุธาวณฺณํ. "เสตสกฺขรสุธาวณฺณนฺ"ติปิ ปาโฐ, เสตสกฺขรวณฺณํ, สุธาวณฺณญฺจาติ อตฺโถ.

๑๙๘. คำว่า ขดพับ คือตั้งขดพับอยู่. บทว่า สกฺขรสุธาวณฺณํ แปลว่า มีสีเหมือนปูนขาวที่ทำด้วยกรวด. ปาฐะว่า "เสตสกฺขรสุธาวณฺณํ" ดังนี้ก็มี, ความว่า มีสีเหมือนกรวดขาว, และมีสีเหมือนปูนขาว.

---

[1] ฉ. นิคฺคุณฺฑิปุปฺผวณฺณนฺติ.
[2] ฉ. อวภุชิตฺวา.

๑๙๙. อนฺตสฺส อาภุชิตฺวา อาภุชิตฺวา ฐิตปฺปเทสา อนฺตโภคฏฺฐานานิ. เตสํ พนฺธนภูตํ อนฺตคุณํ นามาติ ทสฺเสนฺโต อาห "อนฺตคุณนฺติ อนฺตโภคฏฺฐาเนสุ พนฺธนนฺ"ติ. กุทฺทาลผรสุกมฺมาทีนิ กโรนฺตานํ อนฺตโภเค อคฺคฬนฺเต เอกโต อาพนฺธิตฺวา, กึ วิย ? ยนฺตสุตฺตกมิว ยนฺตผลกานีติ. กิมิว ตตฺถ ฐิตนฺติ[1] อาห "ปาทปุญฺฉน ฯเปฯ ฐิตนฺ"ติ. ปุริมญฺเจตฺถ อาพนฺธนสฺส, ทุติยํ ฐานาการสฺส นิทสฺสนนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

๑๙๙. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า ส่วนที่ตั้งขดพับไปมาแห่งไส้ใหญ่ ชื่อว่าส่วนที่เป็นขนดไส้ใหญ่. อวัยวะอันเป็นเส้นผูกมัดส่วนที่เป็นขนดไส้ใหญ่เหล่านั้น ชื่อว่า อนฺตคุณํ (ไส้เล็ก) ดังนี้ จึงกล่าวว่า "บทว่า อนฺตคุณํ ได้แก่ อวัยวะที่ผูกพันอยู่ตรงส่วนที่เป็นขนดไส้ใหญ่" ดังนี้. ยึดขนดไส้ใหญ่ไว้ให้เป็นมัดเดียวกัน ดุจอะไร ? ดุจเชือกยนต์ยึดแป้นยนต์ไว้(ในเวลาที่ชักยนต์) แห่งคนผู้ทำการงาน มีการขุด การเจาะเป็นต้นอยู่. ตั้งอยู่ในระหว่างขนดไส้ใหญ่นั้น ดุจอะไร ตอบว่า "ตั้งอยู่ในระหว่างขนดไส้ใหญ่ ฯลฯ สำหรับเช็ดเท้า ฉะนั้น" ดังนี้. ก็ในคำเหล่านี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า คำอุปมาแรก (ดุจเชือกยนต์ยึดแป้นยนต์ไว้) เป็นนิทัสสนะแสดงการผูกยึด, คำอุปมาที่ ๒ (เหมือนเชือกที่ตั้งเย็บร้อย ฯลฯ) เป็นนิทัสสนะแสดงอาการตั้งอยู่.

---

[1] สี. กตฺถ ฐิตนฺติ.

ท่านผู้หญิงเชิญ พิศลยบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๒๐๐. อสิตํ นาม ภุตฺตํ โอทนาทิ. ปีตํ นาม ปิวนวเสน อชฺโฌหฏปานกาทิ. ขายิตํ นาม สงฺขาทิตํ ปิฏฺฐมูลผลขชฺชาทิ. สายิตํ นาม อสฺสาทิตํ อมฺพปกฺกมธุผาณิตาทิ.

๒๐๐. ชื่อว่า อสิตํ (ของกิน) ได้แก่ข้าวสุกเป็นต้นที่บริโภค. ชื่อว่า ปีตํ (ของดื่ม) ได้แก่ น้ำปานะเป็นต้นที่กลืนกินโดยการดื่ม. ชื่อว่า ขายิตํ (ของเคี้ยว) ได้แก่ของควรเคี้ยวมีเปลือกไม้ รากไม้ ผลไม้เป็นต้นที่ได้ขบเคี้ยว. ชื่อว่า สายิตํ (ของลิ้ม) ได้แก่มะม่วงสุก น้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้นที่ทำให้อร่อยได้.

ยตฺถาติ ยสฺมึ อุทเร. ยนฺติ จ อุทรเมว ปจฺจามสติ. ยตฺถ ปานโภชนาทีนิ ปติตฺวา ติฏฺฐตีติ สมฺพนฺโธ. สุวานวมถุ สารเมยฺยวนฺตํ. วิเวกนฺติ วิภาคํ.

บทว่า ยตฺถ เท่ากับ ยสฺมึ อุทเร. และบทว่า ยํ ท่านเจาะจงเอาอุทรนั่นแหละ. เชื่อมความว่า เป็นที่ซึ่งของดื่มของกินเป็นต้นตกลงไปแล้วตั้งอยู่. ชื่อว่า รากสุนัข ได้แก่สิ่งที่สุนัขสำรอก. บทว่า วิเวกํ เท่ากับ วิภาคํ (ส่วน).

๒๐๑. เหฏฺฐานาภิปิฏฺฐิกณฺฏกมูลานํ อนฺตเรติ ปุริมภาควเสน นาภิยา เหฏฺฐาปเทสสฺส ปจฺฉิมภาควเสน เหฏฺฐิมปิฏฺฐิกณฺฏกานํ เวมชฺเฌ. เวฬุนาฬิกสทิโส

๒๐๑. คำว่า ระหว่างสะดือกับโคนกระดูกสันหลังตอนล่าง คือท่ามกลางบริเวณต่ำแต่สะดือ โดยเกี่ยวกับเป็นด้านหน้า (ของกระเพาะอาหารเก่า) และกระดูกสันหลัง

ปเทโสติ อธิปฺปาโย.

ตอนล่าง โดยเกี่ยวกับเป็นด้านหลัง(ของกระเพาะอาหารเก่า). อธิบายว่า เป็นส่วนที่เหมือนกระบอกไม้ไผ่.

๒๐๒. สโมหิตนฺติ นิจิตํ.

๒๐๒. คำว่า ตั้งรวมกันอยู่ คือสั่งสมอยู่.

๒๐๓. ปูติภาวํ อาปนฺนํ กุกฺกุฏณฺฑํ ปูติกุกฺกุฏณฺฑํ. อุทฺเทโก ปิตฺตาทีหิ วินา เกวโล อุทฺธงฺคมวาโต.

๒๐๓. ไข่ไก่ที่ถึงความเน่า ชื่อว่า ไข่ไก่เน่า. ชื่อว่า อุทฺเทโก (ลมเรอ) ได้แก่ลมที่ฟุ้งขึ้นเบื้องบนล้วน ๆ โดยว่างเว้นจากน้ำดีเป็นต้น.

๒๐๔. อาจาโม อวสาวนกญฺชิกํ[๑]

๒๐๔. ชื่อว่า อาจาม (ฝาน้ำข้าว) ได้แก่น้ำข้าวส่วนที่เขาเททิ้ง.

๒๐๖. วกฺกหทยยกนปปฺผาเส เตมยมานนฺติ เอตฺถ ยกนํ เหฏฺฐาภาคปูรเณเนว เตเมติ, อิตรานิ เตสํ อุปริ โถกํ โถกํ ปคฺฆรเณนาติ ทฏฺฐพฺพํ.

๒๐๖. ในคำว่า ทำไต หัวใจ ตับและปอดให้ชุ่ม นี้ พึงเห็นว่า ทำตับให้ชุ่ม ก็โดยการทำส่วนเบื้องล่างให้เต็มนั่นเอง, ทำอวัยวะนอกนี้ให้ชุ่มก็โดยค่อย ๆ หลั่งลงบนอวัยวะเหล่านั้น.

---

[๑] สี. อวสฺสาวิตกญฺจิกํ.

๒๐๗. อุตุวิกาโร อุณฺหวลาหกาทิเหตุโก. วิสมจฺฉินฺโน ภิสาทิกลาโป วิสมํ อุทกํ ปคฺฆรติ, เอวเมว สรีรํ เกสกูปาทิวิวเรหิ อุปริ เหฏฺฐา, ติริยญฺจ เภทํ[1] วิสมํ ปคฺฆรตีติ ทสฺเสตุํ วิสมจฺฉินฺนคฺคหณํ กตํ.

๒๐๗. ชื่อว่า อุตุแปรเปลี่ยน ได้แก่อุตุแปรเปลี่ยนอันมีความร้อนรุนแรง ฝนตกหนักเป็นต้น เป็นเหตุ. ท่านใช้ศัพท์ว่า ขาดไม่เสมอกัน เพื่อแสดงว่ากำเหง้าบัวเป็นต้นที่ขาดไม่เสมอกัน น้ำก็ย่อมหลั่งออกมาไม่เสมอกัน ฉันใด, สรีระ (ก็มีเหงื่อ)หลั่งไหลออกจากช่องขุมผมเป็นต้น ต่างกันไม่เสมอกันทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง และรอบ ๆ ตัว ฉันนั้น.

๒๐๘. วิสมาหารนฺติ ตทา ปวตฺตมานสรีราวตฺถาย อสปฺปายาหารํ, อติกฏุกอจฺจุณฺหาทิวิสภาคาหารํ วา. สมฺโมหวิโนทนิยมฺปน[2] "วิสภาคาหารนฺ"เตฺวว วุตฺตํ ตทา ปวตฺตมานานํ ธาตูนํ วิสภาคตฺตา.

๒๐๘. คำว่า อาหารที่ไม่เหมาะสม คืออาหารที่เป็นอสัปปายะ โดยกำหนดเอาสรีระที่เป็นไปในเวลานั้น, หรือว่าได้แก่อาหารที่เป็นวิสภาคะมีเผ็ดเกินไป ร้อนเกินไปเป็นต้น. ส่วนในสัมโมหวิโนทนี ท่านกล่าวไว้เสียทีเดียวว่า "วิสภาคาหารํ" (อาหารที่เป็นวิสภาคะ) เพราะความที่เป็นวิสภาคะต่อธาตุทั้งหลาย ที่เป็นไปอยู่ในเวลานั้น.

---

[1] ฉ. เสทํ.
[2] สมฺโมหวิโนทนี. ๓๒๐.

๒๐๙. "นฺหานกาเล"ติ อิทํ อุทกสฺส อุปริ สิเนหสฺส สภาวทสฺสนตฺถํ[๑] วุตฺตํ. ปริพฺภมนฺตสิเนหพินฺทุวิสฏฺสณฺฐานาติ วิสฏฺฐํ หุตฺวา ปริพฺภมนฺตสิเนหพินฺทุสณฺฐานา. อุตุวิสภาโค พหิทฺธาสมุฏฺฐาโน. ธาตุวิสภาโค อนฺโตสมุฏฺฐาโน. เต ปเทสาติ เต หตฺถตลาทิปฺปเทสา.

๒๐๙. คำว่า "ในเวลาชำระล้าง" นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงสภาพของน้ำมันบนน้ำ. บทว่า ปริพฺภมนฺตสิเนหพินฺทุวิสฏฺสณฺฐานา แปลว่า มีสัณฐานเหมือนหยาดน้ำมันที่ลอยคว้างซ่านไป (บนน้ำใส). อุตุวิสภาคะ มีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน. ธาตุวิสภาคะ มีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน. คำว่า บริเวณเหล่านั้น ได้แก่บริเวณฝ่ามือเป็นต้นเหล่านั้น.

๒๑๐. กิณฺจีติ อุณฺหาทิรสานํ อญฺญตรํ อาหารวตฺถุ. เนสนฺติ สตฺตานํ. หทยํ อากิลายตีติ วิสภาคาหาราทึ ปฏิจฺจ หทยปฺปเทโส วิวตฺตติ.

๒๑๐. คำว่า (ของร้อน ฯลฯ ของเปรี้ยว) อะไร ๆ คือวัตถุที่เป็นอาหารอันมีรสร้อนเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง. บทว่า เนสํ คือของสัตว์เหล่านั้น. สองบทว่า หทยํ อากิลายติ คือบริเวณหัวใจวิงเวียนไป เพราะอาศัยอาหารที่เป็นวิสภาคะเป็นต้น.

๒๑๑. ทธิโน วิสฺสนฺทนอจฺฉรโส ทธิฏฺฐํ.[๒] คฬิตฺวาติ สนฺทิตฺวา. ตาลุมตฺถกวิวเรน

๒๑๑. น้ำใส ๆ แห่งนมส้มที่ไหลออก ชื่อว่า ทธิฏฺฐํ. บทว่า คฬิตฺวา แปลว่า หยด.

---

[๑] ฉ. สมฺภาวทสฺสนตฺถํ.
[๒] ฉ. ทธิมุตฺตํ, สี. ทธิมตฺถุ.

โอตริตฺวาติ มตฺถกวิวรโต อาคนฺตฺวา ตาลุมตฺถเกน โอตริตฺวา.

คำว่า หลั่งลงมาทางช่องศีรษะเหนือเพดาน คือมันมาทางช่องศีรษะแล้วหลั่งลงมาทางด้านบนเพดานปาก.

๒๑๒. เตลํ วิย สกฏสฺส นาภิอกฺขสีสานํ อฏฺฐิสนฺธีนํ อพฺภญฺชนกิจฺจํ สาธยมานา. กฏกฏายนฺตีติ "กฏกฏา"ติ สทฺทํ กโรนฺติ. อนุรวทสฺสนํ เหตํ. ทุกฺขนฺตีติ ทุกฺขิตานิ สญฺชาตทุกฺขานิ โหนฺติ.

๒๑๒. ไขข้อ ชื่อว่าทำกิจคือการหล่อลื่นข้อต่อแห่งกระดูกทั้งหลายให้สำเร็จ ก็เหมือนอย่างที่น้ำมันทำกิจคือการหล่อลื่นหัวเพลาที่ดุมแห่งเกวียนให้สำเร็จ ฉะนั้น. คำว่า จะลั่นดังกฏะกฏะ คือจะส่งเสียงว่า "กฏะ กฏะ". ก็คำว่า กฏะกฏะนี้เป็นการแสดงเสียงครวญ. บทว่า ทุกฺขนฺติ แก้เป็น ทุกฺขิตานิ คือเกิดทุกข์ (เกิดปวดเมื่อย).

๒๑๓. สมูลกูลมาสํ ฌาเปตฺวา ฉาริกํ อวสฺสาเวตฺวา คหิตยูโส มาสขาโร. อุจฺฉิฏฺโฐทกคพฺภมลาทีนํ ฉฑฺฑนฏฺฐานํ จนฺทนิกา. รวณฺณํ นาม ปกติยา อมุขเมว โหติ. ยสฺส ปน อารคฺคมตฺตมฺปิ อุทกสฺส ปวิสนมุขํ นตฺถิ, ตํ ทสฺเสตุํ "อโธมุเข รวณฺณเฏ"ติ วุตฺตํ. อายูหนฺตีติ สมีหนํ.

๒๑๓. น้ำที่เขาเผากองถั่วเหลืองพร้อมทั้งราก แล้วเทขี้เถ้าลงไป ชื่อว่า น้ำด่างถั่วเหลือง. สถานที่ที่เขาทิ้งน้ำโสโครกมลทินครรภ์เป็นต้น ชื่อว่าแอ่งน้ำครำ. ชื่อว่า หม้อใส่เกลือ ตามปกติก็เป็นหม้อไม่มีปากเลยเทียว. ก็หม้อใส่เกลือใด ไม่มีปากที่น้ำจะเข้าไปได้ แม้เพียงปลายเข็ม, ท่าน

อาจารย์กล่าวว่า "ในหม้อใส่เกลือไม่มีปาก" ดังนี้ ก็เพื่อแสดงหม้อใส่เกลือนั้น. คำว่า ความขวนขวาย คือความดำริ.

๒๑๔. เอวณฺหีติอาทิ ยถาวุตฺตาย อุคฺคหโกสลฺลปฏิปตฺติยา นิคมนํ. อิทานิ ยถาวุตฺตํ มนสิการโกสลฺลปฏิปตฺติมฺปิ นิคมนวเสน คเหตฺวา กมฺมฏฺฐานํ มตฺถกํ ปาเปตฺวา ทสฺเสตุํ "อนุปุพฺพโต"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ปณฺณตฺติสมติกฺกมาวสาเนติ เกสาทิปณฺณตฺติสมติกฺกมวเสน ปวตฺตาย ภาวนาย อวสาเน. อปุพฺพาจริมนฺติ เอกชฺฌมิว. เกสาติ อิติ-สทฺโท อาทิอฏฺโฐ, ปการฏฺโฐ วา, เอวมาทินา อิมินา ปกาเรน วาติ อตฺโถ. เต ธมฺมาติ วณฺณาทิวเสน ววฏฺฐาปิตา ปฏิกูลาการโต อุปฏฺฐิตา โกฏฺฐาสธมฺมา.

๒๑๔. คำว่า เอวณฺหิ (ก็แล... อย่างนี้แล้ว) เป็นต้น เป็นคำพูดย้ำถึงข้อปฏิบัติในอุคคหโกสลตามที่กล่าวแล้ว. บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะถือเอา ทั้งข้อปฏิบัติในมนสิการโกสล ตามที่ท่านได้กล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นคำพูดย้ำความ แล้วแสดงกรรมฐานให้ถึงยอด จึงเริ่มคำว่า "โดยลำดับ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ในที่สุดแห่งการก้าวล่วงบัญญัติ คือในที่สุดแห่งภาวนาที่เป็นไป โดยเกี่ยวกับการก้าวล่วงบัญญัติว่าผมเป็นต้น. คำว่า ราวกะว่าไม่ก่อนไม่หลังกัน คือราวกะว่าพร้อมกัน. อิติ ศัพท์ในบทว่า เกสาติ มีอรรถว่า เป็นต้น, หรือมีอรรถว่า ประการ, ความว่า (กำลังดูซึ่งกายนี้อยู่) โดยนัยอย่างนี้ว่าในกายนี้มีผมเป็น-ต้น, หรือโดยประการนี้ว่าในกายนี้มีผมดังนี้.

คำว่า ธรรมเหล่านั้น ได้แก่ธรรมคือโกฏฐาส ทั้งหลายที่พระโยคีกำหนดโดยเกี่ยวกับสีเป็น-ต้น ที่ปรากฏโดยอาการที่เป็นปฏิกูล.

พหิทฺธาปีติ สสนฺตานโต พหิทฺธาปิ,[๑] ปรสนฺตานกาเยปีติ อตฺโถ. มนสิการํ อุปสํหรตีติ ยถาวุตฺตํ ปฏิกูลมนสิการํ อุปเนติ ยถา อิทํ, ตถา เอตนฺติ. เอวํ สพฺพโกฏฺฐาเสสุ ปากฏีภูเตสูติ ยถา อตฺตโน กาเย, เอวํ ปเรสมฺปิ กาเย สพฺเพสุ เกสาทิโกฏฺฐาเสสุ ปาฏิกูลฺยวเสน วิภูตภาเวน อุปฏฺฐิเตสูติ อตฺโถ. อยเมตฺถ กสิเณสุ วฑฺฒนสทิโส โยคิโน ภาวนาวิเสโส ทสฺสิโต.

คำว่า ภายนอกตัวบ้าง คือภายนอกขันธสันดานของตนบ้าง ความว่า ในกายอันเป็นขันธสันดานของคนอื่น. คำว่า จะน้อมมนสิการ คือจะน้อมมนสิการว่าเป็นปฏิกูลตามที่กล่าวแล้วว่า นี้ฉันใด, นั่นก็ฉันนั้นดังนี้. คำว่า ในเมื่อโกฏฐาสทั้งปวงเป็นธรรมชาติปรากฏชัดแล้ว อย่างนี้ ความว่า ในเมื่อโกฏฐาสมีผมเป็นต้นทั้งปวงปรากฏแล้วโดยภาวะที่ชัดเจน ด้วยอำนาจความเป็นปฏิกูล ในกายของตน ฉันใด แม้ในกายของผู้อื่นก็ฉันนั้น. ข้อนี้เป็นภาวนาวิเศษของพระโยคี อันเหมือนกับการขยายนิมิตในกสิณทั้งหลาย อันท่านอาจารย์ได้แสดงไว้ในกายคตาสตินี้.

---

๑ ฉ. พหิปิ.

อนุปุพฺพมุญฺจนาทีติ อาทิ-สทฺเทน สุตฺตนฺตนเยน วิภาวิตํ วีริยสมตาโยชนํ คณฺหาติ[๑] ปุนปฺปุนํ มนสิกโรโตติ วุตฺตนเยน อตฺตโน กาเย เกสาทิเก "ปฏิกูลา ปฏิกูลา"ติ อภิณฺหโส มนสิการํ ปวตฺเตนฺตสฺส. ยทา สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ ลทฺธสมถานิ วิสทานิ ปวตฺตนฺติ, ตทา อสทฺธิยาทีนํ ทูรีภาเวน สาติสยํ พลปฺปตฺเตหิ สตฺตหิ สทฺธมฺเมหิ ลทฺธูปตฺถมฺภานิ วิตกฺกาทีนิ ฌานงฺคานิ ปฏุตรานิ หุตฺวา ปาตุภวนฺติ. เตสํ อุชุวิปจฺจนีกตาย นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตาเนว โหนฺติ สทฺธึ ตเทกฏฺเฐหิ ปาปธมฺเมหิ. อุปจารสมาธินา จิตฺตํ สมาธิยติ, โส ตํเยว นิมิตฺตํ อาเสวนฺโต ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต อปฺปนํ ปาปุณาติ. เตน วุตฺตํ "อนุกฺกเมน อปฺปนา อุปฺปชฺชตี"ติ. สพฺพาการโตติ วณฺณาทิวเสน ปญฺจธาปิ. สาติ อปฺปนา.

ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในคำว่า การปล่อยไปตามลำดับเป็นต้น ท่านถือเอา การประกอบความเสมอกันแห่งความเพียร ที่พระโยคีได้อบรมแล้วตามนัยแห่งพระสูตร. คำว่า มนสิการไปซ้ำ ๆ ซาก ๆ คือทำมนสิการให้เป็นไปอยู่เรื่อย ๆ ว่า "เป็นปฏิกูล, เป็นปฏิกูล" ในกายคือในผมเป็นต้นของตน ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว. ในเวลาใด อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ได้ความเสมอกัน เป็นธรรมชาติแกล้วกล้าเป็นไป, ในเวลานั้น องค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น ซึ่งได้การอุปถัมภ์จากพระสัทธรรม ๗ อันได้รับกำลังเป็นอย่างดียิ่งนัก เพราะความที่พระโยคีเป็นผู้ไกลต่ออสัทธิยะ (ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา) เป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นธรรมชาติที่ชัดเจนยิ่ง. นิวรณ์ทั้งหลาย เพราะความที่เป็นข้าศึกตรง ขององค์ฌานเหล่านั้น จึงเป็นอันถูกข่มไปทีเดียว พร้อมกับบาปธรรมทั้งหลาย อันตั้งอยู่ในจิตตุปบาทเดียวกันกับ

---

๑ ฉ. สงฺคณฺหาติ.

นิวรณ์นั้น. จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ, พระโยคีนั้น เมื่อเสพอยู่ เจริญอยู่ กระทำให้มากอยู่ซึ่งนิมิตนั้นนั่นแหละ ก็ย่อมบรรลุอัปปนาได้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อัปปนาก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ" ดังนี้. คำว่า โดยอาการทั้งปวง คือโดยอาการทั้ง ๕ อย่าง โดยเกี่ยวกับสีเป็นต้น. บทว่า สา ได้แก่อัปปนา.

ยทิ ปเนตํ กมฺมฏฺฐานํ อวิญฺญาณกาสุภกมฺมฏฺฐานานิ วิย ปฐมชฺฌานวเสน สิชฺฌติ, อถ กสฺมา "กายคตาสตี"ติ วุตฺตนฺติ อาห "เอวํ ปฐมชฺฌานวเสนา"ติอาทิ. นานาวณฺณสณฺฐานาทีสุ ทฺวตฺตึสาย โกฏฺฐาเสสุ ปวตฺตมานาย สติยา กิจฺจเมตฺถ สาติสยนฺติ อาห "สติพเลน อิชฺฌนโต"ติ.

ท่านอาจารย์ทำคำทักท้วงไว้ในใจว่า ก็ถ้าหากว่ากรรมฐานนี้ ย่อมสำเร็จโดยเกี่ยวกับเป็นปฐมฌาน เหมือนอย่างอสุภกรรมฐานอันหาวิญญาณมิได้ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไรจึงเรียกว่า "กายคตาสติ" เล่า ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "สำเร็จอยู่โดยเกี่ยวกับเป็นปฐมฌานอย่างนี้" ดังนี้ เป็นต้น. ในกรรมฐานนี้ กิจของสติอันเป็นไปในโกฏฐาส ๓๒ ซึ่งมีสีสัณฐานเป็นต้นต่าง ๆ กัน ดียิ่งนัก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะสำเร็จด้วยกำลังของสติ" ดังนี้.

ปนฺตเสนาสเนสุ, อธิกุสเลสุ จ อรตึ, กามคุเณสุ จ รตึ สหติ อภิภวตีติ <u>อรติรติสโห</u> สรีรสภาวจินฺตเนน อนภิรติยา ปหีนตฺตา. ตถา โกฏฺฐาสภาวนาย อตฺตสิเนหสฺส ปริกฺขีณตฺตา <u>ภยเภรวํ</u> <u>สหติ</u>, สีตาทีนญฺจ <u>อธิวาสกชาติโก</u> โหติ. อตฺตสิเนหวเสน หิ ปุริสสฺส ภยเภรวํ โหติ, ทุกฺขสฺส จ อนธิวาสนํ. อิมมฺปน โกฏฺฐาสภาวนมนุยุตฺตสฺส น เกวลํ ปฐมชฺฌานมตฺตเมว, อุตฺตริมฺปิ ปฏิเวโธ อตฺถีติ ทสฺเสตุํ "<u>เกสาทีนนฺ</u>"ติอาทิ วุตฺตํ.

พระโยคี ชื่อว่า <u>เป็นผู้ข่มความยินร้ายยินดีได้</u> ก็เพราะอรรถว่าข่มขี่คือครอบงำความยินร้าย (ความเอือมระอา, เบื่อหน่าย)ในเสนาสนะอันสงัด และในอธิกุศลทั้งหลาย และความยินดีในกามคุณทั้งหลายได้ เพราะความยินร้ายยินดี ถูกเธอผู้คิดถึงสภาพของร่างกาย ละเสียได้แล้ว. อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะความเสน่หาในตนสิ้นไปแล้ว โดยการเจริญโกฏฐาส เธอจึง<u>ข่มความกลัวและอารมณ์ที่น่ากลัวได้</u>, และ<u>เป็นคนชนิดที่อดกลั้น</u> ต่ออันตรายมีความหนาวเป็นต้นได้. จริงอยู่ ความกลัวและอารมณ์ที่น่ากลัวและความไม่อดกลั้นต่อทุกข์ จะมีแก่คนเราได้ ก็โดยเกี่ยวกับมีความเสน่หาในตน. ก็ท่านอาจารย์ เพื่อจะแสดงว่า สำหรับภิกษุผู้ตามประกอบโกฏฐาสภาวนานี้ จะมีเพียงปฐมฌานแต่อย่างเดียวเท่านั้น ก็หาไม่, ย่อมมี แม้การแทงตลอดคุณวิเศษที่ยิ่งขึ้นไป ดังนี้ จึงกล่าวว่า "อาศัยสี<u>มีผมเป็นต้น</u>" ดังนี้เป็นต้น.

ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคฉางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระองค์เจ้าศัคฉางคยุคล)
และหม่อมสุ่น ศัคฉางค์ ณ อยุธยา

อานาปานสฺสติกถาวณฺณนา

๒๑๕. ยนฺตํ เอวํ ปสํสิตฺวา อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ นิทฺทิฏฺฐนฺติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถ ยสฺมา "กถํ ภาวิโต"ติอาทิ-กาย ปุจฺฉาปาฬิยา อตฺเถ วิภาวิเต โถมนาปาฬิยาปิ อตฺโถ วิภาวิโตเยว โหติ เภทาภาวโต, ตสฺมา ตํ ลงฺฆิตฺวา "กถํ ภาวิโต จา"ติอาทินา อารภติ. ตตฺถ หิ อิโต ปสํสาภาโว "อยมฺปิ โข"ติ วจนญฺจ วิเสโส. เตสุ ปสํสาภาวํ ทสฺเสตุํ "เอวํ ปสํสิตฺวา"ติ วุตฺตํ. ปสํสา จ ตตฺถ อภิรุจิชนเนน อุสฺสาหนตฺถา. ตํ หิ สุตฺวา ภิกฺขู "ภควา อิมํ สมาธึ อเนเกหิ อากาเรหิ ปสํสติ, สนฺโต กิรายํ สมาธิ ปณีโต จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร ปาปธมฺเม จ ฐานโส อนฺตรธาเปตี"ติ สญฺชาตาภิรุจิโย อุสฺสาหชาตา สกฺกจฺจํ อนุยุญฺชิตพฺพํ ปฏิปชฺชิตพฺพํ มญฺญนฺติ. "อยมฺปิ

พรรณนากถาว่าด้วยอานาปานสติ

๒๑๕. เชื่อมความว่า อานาปานสติ-กรรมฐาน ที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญไว้อย่างนี้ แล้วทรงแสดงไขไว้อย่างนี้นั้นใด. ในคำเหล่านั้น เพราะเหตุที่เมื่อได้เปิดเผยอรรถแห่งพระบาลีที่เป็นคำถาม มีคำว่า "กถํ ภาวิโต" เป็นต้นแล้ว ก็เป็นอันได้เปิดเผยอรรถแห่งพระบาลีที่เป็นคำชมเชยด้วยทีเดียว เพราะไม่มีความต่างกัน, ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงข้ามอรรถแห่งพระบาลี ที่เป็นคำชมเชยนั้นเสีย แล้วเริ่มด้วยคำว่า "กถํ ภาวิโต จ" ดังนี้เป็นต้น. ก็ในบรรดาคำเหล่านั้น ความเป็นกรรมฐานที่ตรัสสรรเสริญและคำว่า "อยมฺปิ โข" จัดเป็นข้อที่แปลกไปจากกรรมฐานนี้. ในบรรดาข้อที่แปลกไปเหล่านั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความเป็นกรรมฐานที่ตรัสสรรเสริญ จึงกล่าวว่า "ที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญไว้ อย่างนี้"

ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคฌางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระองค์เจ้าศัคฌางคยุคล)
และหม่อมสุ่น ศัคฌางค์ ณ อยุธยา

โข''ติ ปทสฺส เย อิเม มยา นิพฺพาน-มหาสรสฺส โอตรณติตฺถภูตา กสิณชฺฌาน-อสุภชฺฌานาทโย เทสิตา, น เกวลนฺเต เอว, อยมฺปิ โขติ ภควา อตฺตโน ปจฺจกฺขภูตํ สมาธึ เทสนานุภาเวน เตสมฺปิ ภิกฺขูนํ อาสนฺนํ, ปจฺจกฺขญฺจ กโรนฺโต สมฺปิณฺฑนวเสน เอวมาหาติ สมฺพนฺธมุเขน อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ดังนี้. ก็คำตรัสสรรเสริญมีการทำให้อุตสาหะ (ให้ขวนขวาย) เป็นประโยชน์ โดยทำความชอบใจยิ่งให้เกิดขึ้นในอานาปานสติกรรมฐานนั้น. จริงอยู่ ภิกษุทั้งหลายสดับคำตรัส-สรรเสริญนั้นแล้ว ก็จะเป็นผู้เกิดความชอบใจยิ่ง ด้วยคิดว่า "พระผู้มีพระภาค ตรัส-สรรเสริญสมาธินี้ไว้ โดยอาการเป็นอันมาก, นัยว่าสมาธินี้สงบ ประณีตด้วย เกลี้ยงเกลาด้วย เป็นสุขวิหารด้วย ยังธรรมที่ชั่วช้าทั้งหลายให้อันตรธานไปโดยพลันด้วย" ดังนี้ เป็นผู้เกิดความอุตสาหะแล้ว ก็จะสำคัญว่าเป็นกรรมฐานที่พึงประกอบเนือง ๆ พึงปฏิบัติอย่างเคารพ. สำหรับบทว่า "อยมฺปิ โข" บัณฑิตก็พึงทราบความหมาย โดยความสัมพันธ์เป็นช่องทางว่า พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงกระทำสมาธิอันเป็นสภาพ ที่พระองค์เองทรงเห็นประจักษ์แล้ว ให้เป็นอันอยู่ในที่ใกล้ เห็นได้ประจักษ์ แก่ภิกษุทั้งหลายแม้เหล่านั้น โดยอานุภาพแห่งพระธรรมเทศนา จึงตรัสไว้

ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคณางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระองค์เจ้าศัคณางคยุคล)
และหม่อมสุ่น ศัคณางค์ ณ อยุธยา

ด้วยอำนาจการรวมเข้ามา (ด้วย ปิ ศัพท์) อย่างนี้ว่า สมาธิทั้งหลายมีกสิณฌานอสุภฌานเป็นต้น อันเป็นท่าหยั่งลงสู่สระใหญ่คือพระนิพพาน ที่เราได้แสดงไว้เหล่านี้ใด, เรามิได้แสดงเฉพาะสมาธิเหล่านั้น แต่อย่างเดียวเท่านั้น, อานาปานสติสมาธิแม้นี้แล เราก็แสดงไว้เหมือนกัน ดังนี้.

โสฬสวตฺถุกนฺติ จตูสุ อนุปสฺสนาสุ จตุนฺนํ จตุกฺกานํ วเสน โสฬสฏฺฐานํ. สพฺพาการปริปูโรติ กมฺมฏฺฐานปาฬิยา ปทฏฺโฐ ปิณฺฑฏฺโฐ อุปมา โจทนา ปริหาโร ปโยชนนฺติ เอวมาทีหิ สพฺเพหิ อากาเรหิ ปริปุณฺโณ. นิทฺเทโสติ กมฺมฏฺฐานสฺส วิเสสโต[๑] วิตฺถาโร.

คำว่า อันมีวัตถุ ๑๖ คือมี ๑๖ ฐาน โดยเกี่ยวกับเป็นจตุกกะ(หมวด ๔) ๔ จตุกกะ ในบรรดาอนุปัสสนา ๔ (คือในกายานุปัสสนา ๑ จตุกกะ, ในเวทนานุปัสสนา ๑ จตุกกะ, ในจิตตานุปัสสนา ๑ จตุกกะ, ในธัมมานุปัสสนา ๑ จตุกกะ). คำว่า บริบูรณ์โดยอาการทั้งปวง คือบริบูรณ์โดยอาการทั้งปวงมีอย่างนี้คือ อรรถแห่งบทพระกรรมฐานบาลี อรรถแห่งคำรวม อุปมา คำท้วง คำเฉลย

[๑] ฉ. นิสฺเสสโต.

ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคณางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระองค์เจ้าศัคณางคยุคล)
และหม่อมสุ่น ศัคณางค์ ณ อยุธยา

ประโยชน์ ดังนี้เป็นต้น. คำว่า นิเทศ ได้แก่คำพูดขยายความกรรมฐานโดยพิเศษ.

๒๑๖. กถนฺติ อิทํ ปุจฺฉนาการวิภาวนปทํ. ปุจฺฉา เจตฺถ กเถตุกมฺยตาวเสน อญฺญาสํ อสมฺภวโต. สา จ อุปริ เทสนํ อารุฬฺหานํ สพฺเพสํ ปการวิเสสานํ อามสนวเสนาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต "กถนฺติ ฯเปฯ ...กมฺยตาปุจฺฉา"ติ อาห. กถํ พหุลีกโตติ เอตฺถาปิ "อานาปานสฺสติสมาธี"ติ ปทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. ตตฺถ กถนฺติ อานาปานสฺสติสมาธิพหุลีการํ นานปฺปการโต วิตฺถาเรตุกมฺยตาปุจฺฉา. พหุลีกโต อานาปานสฺสติสมาธีติ ตถา ปุฏฺจธมฺมนิทสฺสนนฺติ อิมมตฺถํ "เอเสว นโย"ติ อิมินา อติทิสติ. ตถา สนฺตตาทโยปิ[๑] ตสฺส เยหิ ภาวนาพหุลีกาเรหิ สิทฺธา, ตคฺคหเณเนว คหิตา โหนฺตีติ ทสฺเสตุํ "กถํ พหุลีกโต ฯเปฯ

๒๑๖. บทว่า กถํ(อย่างไร) นี้ เป็นบทเปิดเผยอาการที่ถาม. ก็คำถามในพระบาลีนี้ เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา (ถามด้วยความต้องการจะตอบเสียเอง) เพราะไม่มีคำถามอาการอื่น. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความข้อนี้ว่า ก็คำถามนั้น เป็นไปด้วยอำนาจการดึงเอามาซึ่งประการทั้งหลายแตกต่างกัน ทุกประการที่ย่างขึ้นสู่เทศนาเบื้องสูงดังนี้ จึงกล่าวว่า "กถนฺติ ฯเปฯ ...กมฺยตาปุจฺฉา" ดังนี้. แม้ในคำว่า กถํ พหุลีกโต (กระทำให้มากอย่างไร) นี้ ก็พึงนำบทว่า "อานาปานสฺสติสมาธิ" เข้ามาเชื่อมไว้ (เป็น กถํ พหุลีกโต อานาปานสฺสติสมาธิ). ในบทเหล่านั้น บทว่า กถํ เป็นคำถามด้วยพระประสงค์จะทรงขยาย

[๑] ฉ. สนฺตภาวาทโยปี.

ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคฉางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระองค์เจ้าศัคฉางคยุคล)
และหม่อมสุ่น ศัคฉางค์ ณ อยุธยา

วูปสเมตีติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย''ติ วุตฺตํ. ให้พิสดาร ซึ่งการกระทำให้มากซึ่งอานาปานสติสมาธิ โดยประการต่าง ๆ. ด้วยบทว่า ''เอเสว นโย'' (ก็มีนัยนี้แหละ) นี้ ท่านบ่งชี้ความข้อนี้ว่า คำว่า พหุลีกโต อานาปานสติสมาธิ เป็นการแสดงธรรมที่ได้ตรัสถามไว้แล้ว อย่างนั้น ดังนี้. อย่างนั้นเหมือนกัน ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า แม้ความเป็นธรรมชาติที่สงบเป็นต้น แห่งอานาปานสติสมาธินั้น จะเป็นอันถือเอาได้ก็โดยถือเอาการทำให้เกิดขึ้น และการทำให้มาก อันเป็นเหตุให้สำเร็จนั่นเอง ดังนี้ จึงกล่าวว่า ''แม้ในคำว่า กถํ พหุลีกโต ฯเปฯ วูปสเมติ ดังนี้ นี้ ก็มีนัยนี้แหละ'' ดังนี้.

''ปุน จปรํ อุทายิ อกฺขาตา มยา สาวกานํ ปฏิปทา, ยถา ปฏิปนฺนา เม สาวกา จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ภาเวนฺตี''ติ- อาทีสุ อุปฺปาทนวฑฺฒนฏฺเฐน ภาวนา วุจฺจตีติ ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความหมาย (ของคำว่า ภาวิโต) โดยเกี่ยวกับเป็น ๒ ความหมายนั้น ว่า เรียกว่า ภาวนา โดยความหมายว่าทำให้เกิดขึ้นและเจริญ เหมือน

---

[๑] ม. ม. ๑๓/๓๒๔.

ตทุภยวเสน อตฺถํ ทสฺเสนฺโต "ภาวิโตติ อุปฺปาทิโต วฑฺฒิโต วา"ติ อาห. ตตฺถ ภาวํ วิชฺชมานตํ อิโต คโตติ ภาวิโต อุปฺปาทิโต ปฏิลทฺธมตฺโตติ อตฺโถ. อุปฺปนฺโน ปน ลทฺธาเสวโน ภาวิโต ปคุณภาวํ อาปาทิโต, วฑฺฒิโตติ อตฺโถ. อานาปานปริคฺคาหิกายาติ ทีฆรสฺสาทิวิเสเสหิ สทฺธึ อสฺสาสปสฺสาเส ปริจฺฉิชฺช คาหิกาย, เต อารพฺภ ปวตฺตาย, สติยา ปจฺจยภูตายนฺติ อตฺโถ. ปุริมสฺมิญฺหิ อตฺเถ สมาธิสฺส สติยา สหชาตาทิปจฺจยภาโว วุตฺโต สมฺปยุตฺตวจนโต, ทุติยสฺมิมฺปน อุปนิสฺสยภาโวปิ. อุปจารชฺฌานสหคตา หิ สติ อปฺปนาสมาธิสฺส อุปนิสฺสโย โหตีติ. พหุลีกโตติ พหุลํ ปวตฺติโต, เตน อาวชฺชนาทิวสีภาวปฺปตฺติมาห. โย หิ วสีภาวํ อาปาทิโต, โส อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ สมาปชฺชิตพฺพโต ปุนปฺปุนํ ปวตฺติยติ. เตน วุตฺตํ "ปุนปฺปุนํ กโต"ติ. ยถา "อิเธว

อย่างในประโยคว่า "ดูกรอุทายี ข้ออื่นยังมีอีก ปฏิปทาสำหรับสาวกทั้งหลาย เราได้กล่าวไว้ โดยประการที่สาวกผู้ปฏิบัติทั้งหลายของเรา จะทำสติปัฏฐาน ๔ ให้เกิดขึ้น (หรือเจริญ)" ดังนี้เป็นต้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "บทว่า ภาวิโต แปลว่าทำให้เกิดขึ้น หรือเจริญ" ดังนี้. ในบทเหล่านั้น อานาปานสติสมาธิ ชื่อว่า ภาวิโต เพราะอรรถว่าไปคือถึงซึ่งภาวะคือความมีอยู่ ได้แก่ทำให้เกิดขึ้น ความว่า เป็นสมาธิที่สักแต่ว่าได้มา. ส่วนสมาธิที่เกิดขึ้นแล้ว ได้ความเสพคุ้นแล้ว ก็ชื่อว่า ภาวิโต คือทำให้ถึงความคล่องแคล่วได้แล้ว, ความว่าเจริญแล้ว. คำว่า (ที่สัมปยุตกับ) สติที่กำหนดถือเอาลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ความว่า (ที่สัมปยุตกับ) สติอันเป็นปัจจัย ที่กำหนดถือเอาลมหายใจเข้าและลมหายใจออก, คือที่เป็นไปปรารภลมเหล่านั้น พร้อมทั้งความแปลกกัน มีความ-

ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคฉางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระองค์เจ้าศัคฉางคยุคล)
และหม่อมสุ่น ศัคฉางค์ ณ อยุธยา

ภิกฺขเว สมโณ"ติ[๑] "วิวิจฺเจว กาเมหี"ติ[๒] จ เอวมาทีสุ ปรมฺปเท วุตฺโต เอว-สทฺโท ทุติยาทีสุปิ วุตฺโต เอว โหติ, เอวมิธาปีติ อาห "อุภยตฺถ เอว-สทฺเทน นิยโม เวทิตพฺโพ"ติ. อุภยปทนิยเมน ลทฺธคุณํ ทสฺเสตุํ "อยญฺหี"ติอาทิ วุตฺตํ.

ยาวความสั้นเป็นต้น. ก็ในอรรถแรก (ที่ว่าอานาปานสฺสติสมาธิ ได้แก่สมาธิที่สัมปยุตกับสติที่กำหนดถือเอาลมหายใจเข้าและลมหายออก) ท่านกล่าวถึงภาวะที่สติเป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยเป็นต้นแก่สมาธิ โดยคำพูดว่าสัมปยุต, ส่วนในอรรถที่ ๒ (ที่ว่า สมาธิในเพราะอานาปานสติ ชื่อว่าอานาปานสติ-สมาธิ) ท่านกล่าวแม้ภาวะที่สติเป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่สมาธิ. จริงอยู่ สติที่สหรคตด้วยอุปจารฌาน ย่อมเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่อัปปนาสมาธิแล. บทว่า พหุลีกโต (กระทำให้มาก) คือทำให้เป็นไปมาก ๆ, ด้วยบทว่าพหุลีกโตนั้น ตรัสถึงการบรรลุวสีมีอาวัชชนวสี (ชำนาญในการนึก) เป็นต้น. จริงอยู่ สมาธิใด พระโยคีทำให้ถึงความเป็นวสีได้-แล้ว, สมาธินั้น ก็ชื่อว่าถูกพระโยคีทำให้เป็นไปบ่อย ๆ ได้ โดยพระโยคีพึงเข้าได้

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๒๘, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๒๔.
[๒] ที. สี. ๙/๙๘, สํ. นิ. ๑๖/๒๔๘, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๖๙.

ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคฌางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระองค์เจ้าศัคฌางคยุคล)
และหม่อมสุ่น ศัคฌางค์ ณ อยุธยา

ทุก ๆ ขณะที่ต้องการ. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คือกระทำได้บ่อย ๆ" ดังนี้. เอว ศัพท์ ที่ตรัสไว้ในบทแรก ในประโยคมีอย่างนี้ว่า "สมณะที่ ๑ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น" และว่า "สงัดจากกามทั้งหลายแล้วแน่เทียว" ดังนี้เป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็นอันตรัสไว้ในบทที่ ๒ เป็นต้นแล้วด้วยทีเดียว ฉันใด, แม้ เอว ศัพท์ที่ตรัสไว้ในบทแรกว่า สนฺโตเจว (สงบแท้ด้วย) นี้ ก็ชื่อว่าเป็นอันได้ตรัสไว้ในบทที่ ๒ ว่า ปณีโตเจว (ประณีตแท้ด้วย) แล้วด้วยทีเดียว ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พึงเห็นว่ามีการใช้ เอว ศัพท์ กำหนดแน่นอนไว้ในบททั้ง ๒" ดังนี้. ท่านประสงค์แสดงคุณที่ได้ โดยการใช้ เอว ศัพท์กำหนดแน่นอนไว้ในบททั้ง ๒ จึงกล่าวว่า "อยญฺหิ" ดังนี้เป็นต้น.

อสุภกมฺมฏฺฐานนฺติ อสุภารมฺมณชฺฌานมาห. ท่านกล่าวถึงฌานอันมีอสุภนิมิต เป็นตณฺหิ อสุเภสุ โยคกมฺมภาวโต, โยคิโน อารมณ์ว่า อสุภกรรมฐาน. จริงอยู่ ฌานที่มี

สุขวิเสสานํ การณภาวโต จ "อสุภกมฺมฏฺฐานนฺ"ติ วุจฺจติ. "เกวลนฺ"ติ อิมินา อารมฺมณํ นิวตฺเตติ. ปฏิเวธวเสนาติ ฌานปฏิเวธวเสน. ฌานญฺหิ ภาวนาวิเสเสน อิชฺฌนฺตํ อตฺตโน วิสยํ ปฏิวิชฺฌนฺตเมว ปวตฺตติ, ยถาสภาวโต ปฏิวิชฺฌียติ จาติ "ปฏิเวโธ"ติ วุจฺจติ. โอฬาริการมฺมณตฺตาติ วิภูตารมฺมณตฺตา. ปฏิกูลารมฺมณตฺตาติ ชิคุจฺฉิตพฺพารมฺมณตฺตา. ปริยาเยนาติ การเณน, เลสนฺตเรน วา. อารมฺมณสนฺตตายาติ อนุกฺกเมน วิเจตพฺพตํ ปตฺตํ อารมฺมณสฺส ปรมสุขุมตํ สนฺธายาห. สนฺเต หิ สนฺนิสินฺเน อารมฺมเณ ปวตฺตมาโน ธมฺโม สยมฺปิ สนฺนิสินฺโนว โหติ. เตนาห "สนฺโต วูปสนฺโต นิพฺพุโต"ติ, นิพฺพุตสพฺพปริฬาโหติ อตฺโถ. อารมฺมณสนฺตตาย ตทารมฺมณานํ ธมฺมานํ สนฺตตา โลกุตฺตรธมฺมารมฺมณาหิ ปจฺจเวกฺขณาหิ ทีเปตพฺพา.

อสุภนิมิตเป็นอารมณ์นั้น ท่านเรียกว่า "อสุภกรรมฐาน" เพราะเกิดจากการบำเพ็ญเพียรในซากอสุภทั้งหลาย และเพราะความเป็นเหตุแห่งความสุขวิเศษ ของพระโยคี. ด้วยคำว่า "เกวลํ" (แต่อย่างเดียว) นี้ ท่านห้ามอารมณ์. คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นปฏิเวธธรรม คือโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิเวธธรรมคือฌาน. จริงอยู่ ฌานที่สำเร็จอยู่ ด้วยภาวนาวิเศษ ย่อมเป็นไปแทงตลอดอารมณ์ของตนนั่นเทียว, และพระโยคีก็ย่อมแทงตลอดได้ โดยสภาวะตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้นจึงเรียกว่า "ปฏิเวธ". คำว่า เพราะมีอารมณ์หยาบ คือ เพราะมีอารมณ์น่าสะอิดสะเอียน. คำว่า เพราะมีอารมณ์เป็นปฏิกูล คือเพราะมีอารมณ์น่ารังเกียจ. คำว่า โดยปริยาย คือโดยเหตุ, หรือโดยแง่มุมอื่น. คำว่า เพราะความที่มีอารมณ์สงบ ท่านกล่าวหมายเอาภาวะที่อารมณ์ละเอียดยิ่งตามลำดับถึงซึ่งภาวะที่ต้องค้นหากัน. ก็ธรรมที่เป็นไปในอารมณ์สงบ คือแน่นิ่ง ก็ย่อมเป็นอันแน่นิ่ง

ไปเองด้วยทีเดียว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "(แต่ว่า) เป็นธรรมชาติที่สงบ คือระงับ ดับเย็น" ดังนี้, ความว่า ดับความเร่าร้อนทั้งปวงได้. ภาวะที่สงบแห่งธรรมทั้งหลาย ที่มีลมหายใจเข้าและลมหายใจออกนั้นเป็นอารมณ์ เพราะความที่มีอารมณ์สงบ บัณฑิตพึงแสดงได้ด้วยปัจเวกขณญาณ ที่มีโลกุตรธรรมเป็นอารมณ์ (คือปัจเวกขณญาณชื่อว่าสงบ เพราะมีโลกุตรธรรมอันสงบเป็นอารมณ์ ฉันใด, ธรรมคืออานาปานสติ-สมาธิ ชื่อว่าสงบ เพราะมีลมหายใจอันสงบคือละเอียดยิ่งเป็นอารมณ์ฉันนั้น).

นาสฺส สนฺตปณีตภาววาวหํ กิญฺจิ เสจนนฺติ อเสจนโก. อเสจนกตฺตา อนาสิตฺตโก. อนาสิตฺตกตฺตา เอว อพฺโพกิณฺโณ อสมฺมิสฺโส ปริกมฺมาทินา. ตโต เอว ปาฏิเยกฺโก วิสุํเยเวโก. อาเวณิโก อสาธารโณ. สพฺพเมตํ สรสโตเอว สนฺตภาวํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ.

ชื่อว่าอเสจนโก (เกลี้ยงเกลา) เพราะอรรถว่าไม่มีสิ่งราดรดอะไร ๆ อันเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นธรรมที่สงบ และประณีต. เพราะไม่มีสิ่งราดรด จึงชื่อว่าไม่ถูกราดรด. เพราะไม่ถูกราดรดนั่นเอง จึงชื่อว่าไม่ปะปน คือไม่ระคนด้วยบริกรรมเป็นต้น. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่า

ปริกมฺมํ วา สนฺตภาวนิมิตฺตํ, ปริกมฺมนฺติ จ กสิณกรณาทิ[๑] นิมิตฺตุปฺปาทปริโยสานํ, ตาทิสํ อิธ นตฺถีติ อธิปฺปาโย. ตทา หิ กมฺมฏฺฐานํ นิรสฺสาทตฺตา อสนฺตมปฺปณีตํ สิยา. อุปจาเรน วา นตฺถิ เอตฺถ สนฺตตาติ โยชนา. ยถา[๒] อุปจารกฺขเณ นีวรณวิคเมน องฺคปาตุภาเวน จ ปเรสํ สนฺตตา โหติ, น เอวมิมสฺส. อยมฺปน อาทิสมนฺนา... ฯเปฯ ปณีโต จาติ โยชนา. เกจีติ อุตฺตรวิหารวาสิเก สนฺธายาห. อนาสิตฺตโกติ อุปเสจเนน น อาสิตฺตโก. เตนาห "โอชวนฺโต"ติ, โอชวนฺตสทิโสติ อตฺโถ. มธุโรติ อิฏฺโฐ, เจตสิกสุขปฏิลาภสํวตฺตนํ ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน, อุเปกฺขาย วา สนฺตภาเวน สุขคติกตฺตา สพฺเพสมฺปิ วเสน เวทิตพฺพํ. ฌานสมุฏฺฐานปณีตรูปผุฏฺฐสรีรตาวเสน ปน กายิกสุขปฏิลาภสํวตฺตนํ ทฏฺฐพฺพํ,

เป็นเฉพาะอีกอย่างหนึ่ง คือเป็นอีกอย่างหนึ่งนั่นเทียว. ชื่อว่าเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก คือไม่สาธารณะ. คำทั้งหมดนี้ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงภาวะที่สงบ โดยสภาวะของตนนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง เหตุแห่งความสงบ ชื่อว่าบริกรรม, ความว่า เริ่มตั้งแต่ทำกสิณ จนกระทั่งนิมิตเกิดเป็นที่สุด ชื่อว่าบริกรรม, อธิบายว่า ในอานาปานสติสมาธินี้ หามีบริกรรมที่เป็นเช่นนั้นไม่. เพราะว่าในเวลานั้น กรรมฐานจะเป็นอันไม่สงบไม่ประณีต ก็เพราะหาความน่ายินดีมิได้. ประกอบความว่า ในอานาปานสติสมาธินี้ ภาวะที่สงบไปเพราะอุปจาระไม่มี. สมาธิเหล่าอื่นจะมีความสงบได้ ก็เพราะความไปปราศแห่งนิวรณ์ และเพราะความปรากฏองค์ในขณะแห่งอุปจาระ ฉันใด, อานาปานสติสมาธินี้ จะมีความสงบฉันเดียวกันนั้น ก็หาไม่.

---

[๑] ฉ. กสิณกรณาทีนิ.
[๒] ก. ยสฺมา.

ตญฺจ โข ฌานโต วุฏฺฐิตกาเล. อิมสฺมึ ปกเข "อปฺปิตปฺปิตกฺขเณ"ติ อิทํ เหตุมฺหิ ภุมฺมวจนํ ทฏฺฐพฺพํ. อวิกฺขมฺภิเตติ ฌาเนน สกสนฺตานโต อนีหเฏ อปฺปหีเน. อโกสลฺลยสมฺภูเตติ[๑] อโกสลฺลํ วุจฺจติ อวิชฺชา, ตโต สมฺภูเต. อวิชฺชาปุพฺพงฺคมา หิ สพฺเพ ปาปธมฺมา. ขเณเนวาติ อตฺตโน ปวตฺติตกฺขเณเนว. อนฺตรธาเปตีติ เอตฺถ อนฺตรธาปนํ วินาสนํ, ตมฺปน ฌานวตฺถุกสฺส อิธาธิปฺเปตตฺตา ปริยุฏฺฐานปฺปหานํ โหตีติ อาห "วิกฺขมฺเภตี"ติ. วูปสเมตีติ วิเสเสน อุปสเมติ. วิเสเสน อุปสมนมฺปน สมฺมเทว อุปสมนํ โหตีติ อาห "สุฏฺฐุ อุปสเมตี"ติ.

ประกอบความว่า แต่ว่าสมาธินี้ สงบและประณีต ตามสภาวะของตนทีเดียว จำเดิมแต่เริ่มประมวล. คำว่า อาจารย์บางพวก ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาอาจารย์ที่อาศัยอยู่ ณ อุตตรวิหาร. คำว่า ไม่ต้องราดรด (ที่อาจารย์บางพวกกล่าว) ได้แก่ไม่ถูกราดรดโดยการประพรมเข้าไป. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีโอชะ" ดังนี้, ความว่า เหมือนของที่มีโอชะ. คำว่า อร่อย คือ น่าปรารถนา, ชื่อว่าความเป็นไปพร้อมเพื่อการได้มาซึ่งสุขทางใจ บัณฑิตพึงทราบได้โดยเกี่ยวกับฌาน ๓ ฌาน ๔, หรือโดยเกี่ยวกับฌานแม้ทั้งหมด (คือรวมทั้งฌานที่ ๕ ด้วย) เพราะอุเบกขาก็มีคติเป็นสุข เพราะความเป็นธรรมชาติสงบ. ส่วนความเป็นไปพร้อมเพื่อการได้มาซึ่งสุขทางกาย พึงเห็นได้โดยเกี่ยวกับความที่ร่างกายถูกรูปอันประณีต ซึ่งมีฌานเป็นสมุฏฐานสัมผัสแล้ว, แต่ข้อนั้นจะมีได้

---

[๑] ฉ. อโกสลฺลสมฺภูเต.

ก็ในเวลาที่ออกจากฌานแล. ในฝ่ายนี้ บทว่า "อปฺปิตปฺปิตกฺขเณ" นี้ พึงทราบว่าเป็นสัตตมีวิภัตติ ในอรรถว่าเหตุ (แปลว่า ในเพราะทุก ๆ ขณะที่ถึงอัปปนา). คำว่า ที่ยังข่มไม่ได้ คือที่ยังขจัดออกไปจากสันดานของตนไม่ได้ คือที่ยังละไม่ได้ด้วยฌาน. คำว่า ที่เกิดแต่ความไม่ฉลาด ความว่า ท่านเรียกอวิชชาว่าความไม่ฉลาด, ได้แก่ที่เกิดจากอวิชชานั้น. เป็นความจริงว่าบาปธรรมทั้งหลายมีอวิชชาออกหน้า (เป็นประธาน). คำว่า โดยขณะทีเดียว คือโดยขณะที่ตน (อานาปานสติสมาธิ) เป็นไปนั่นเทียว. ในคำว่า ให้อันตรธานไป นี้ ชื่อว่าการทำให้อันตรธาน ได้แก่การทำให้พินาศ, ก็การทำให้อันตรธานนั้น เป็นการละปริยุฏฐานะ เพราะในที่นี้ประสงค์เอาการทำให้อันตรธานอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งฌาน เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "คือข่มไว้ได้" ดังนี้. บทว่า วูปสเมติ (ให้ระงับ) ได้แก่เข้าไปสงบ

เสียได้โดยพิเศษ. ก็ความเข้าไปสงบเสียได้โดยพิเศษ ก็เป็นความเข้าไปสงบเสียได้โดยชอบนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คือเข้าไปสงบเสียได้ด้วยดี" ดังนี้.

นนุ จ อญฺโญปิ สมาธิ อตฺตโน ปวตฺติตกฺขเณเนว ปฏิปกฺขธมฺเม อนฺตรธาเปติ วูปสเมติ, อถ กสฺมา อยเมว สมาธิ เอวํ วิเสเสตฺวา วุตฺโตติ ? ปุพฺพภาคโต ปฏฺฐาย นานาวิตกฺกวูปสมนสพฺภาวโต. วุตฺตเญหตํ "อานาปานสฺสติ ภาเวตพฺพา วิตกฺกุปจฺเฉทายา"ติ. อปิจ ติกฺขปญฺญสฺส ญาณุตฺตรสฺเสตํ กมฺมฏฺฐานํ, ญาณุตฺตรสฺส จ กิเลสปฺปหานํ อิตเรหิ สาติสยํ, ยถาสทฺธาธิมุตฺเตหิ ทิฏฺฐิปฺปตฺตสฺส. ตสฺมา อิมํ วิเสสํ สนฺธาย "ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมตี"ติ วุตฺตํ. อถวา นิมิตฺตปาตุภาเว สติ ขเณเนว องฺคปาตุภาวโต อยเมว สมาธิ "ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมตี"ติ วุตฺโต. ยถาตํ มหโต อกาลเมฆสฺส อุฏฺฐิตสฺส

ท้วงว่า ก็สมาธิแม้อื่น ๆ ก็ย่อมทำธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย ให้อันตรธานไป ให้ระงับไปได้ โดยขณะที่ตนเป็นไปเหมือนกัน มิใช่หรือ, เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรจึงตรัสเฉพาะสมาธินี้ให้พิเศษไปอย่างนี้เล่า? เฉลยว่า ที่ตรัสเฉพาะสมาธินี้ให้พิเศษไปอย่างนี้ ก็เพราะมีความระงับวิตกต่าง ๆ ได้ มาตั้งแต่ตอนต้น. ข้อนี้สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า "ควรเจริญอานาปานสติเพื่อตัดวิตก" ดังนี้. อนึ่ง อานาปานสติกรรมฐานนี้ จัดเป็นกรรมฐานสำหรับผู้มีปัญญากล้า ยิ่งด้วยญาณ, และการละกิเลสของท่านผู้ยิ่งด้วยญาณ ดีเยี่ยมกว่า การละกิเลสของบุคคล นอกนี้, เหมือนอย่างการละกิเลสของพระอริยบุคคลผู้เป็นทิฐิปัตตะเยี่ยมกว่า การละกิเลสของ

ธารานิปาเต ขเณเนว ปรวิยํ รโชชลฺลสฺส วูปสโม. เตนาห "เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหาอกาลเมโฆ อุฏฺฐิโต"ติอาทิ.[๑] สาสนิกสฺส ฌานภาวนา เยภุยฺเยน นิพฺเพธภาคิยาว โหตีติ อาห "นิพฺเพธภาคิยตฺตา"ติ. พุทฺธานมฺปน เอกํเสน นิพฺเพธภาคิยาว โหติ. อิมเมว หิ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตฺวา สมฺมาสมฺพุทฺธา สมฺมาสมฺโพธึ อธิคจฺฉนฺติ. อริยมคฺคสฺส ปาทกภูโต อยํ สมาธิ อนุกฺกเมน วฑฺฒิตฺวา อริยมคฺคภาวํ อุปคโต วิย โหตีติ อาห "อนุปุพฺเพน อริยมคฺควุฑฺฒิปฺปตฺโต"ติ.

พระอริยบุคคลผู้เป็นสัทธาวิมุตติ ฉะนั้น. เพราะฉะนั้น ทรงหมายเอาความพิเศษข้อนี้ จึงตรัสไว้ว่า "ให้อันตรธาน ให้ระงับไป โดยพลัน" ดังนี้. อีกนัยหนึ่ง เมื่อมีความปรากฏแห่งนิมิต สมาธินี้เท่านั้นที่กล่าวได้ว่า "ทำ(อกุศลธรรมทั้งหลาย อันชั่วช้าที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นแล้ว)ให้อันตรธาน ให้ระงับไป โดยพลัน" ดังนี้ โดยความปรากฏแห่งองค์โดยขณะนั้นเทียว. เหมือนอย่างที่เมื่อเมฆใหญ่ผิดฤดูกาลครึ้มขึ้นแล้วเป็นสายฝนตกลงมา ฝุ่นฟุ้งที่พื้นดินก็ระงับไปโดยขณะทีเดียว ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่าเมฆใหญ่ผิดฤดูกาลครึ้มขึ้นแล้ว" ดังนี้เป็นต้น. การเจริญฌานของพระโยคีในพระศาสนา โดยมากเป็นนิพเพธภาคิยะเท่านั้น(มีส่วนแห่งการแทงทะลุสัจจะ) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความที่เป็นนิพเพธภาคิยสมาธิ"

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๔๐๗, วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๑๓๒.

ดังนี้. ส่วนการเจริญฌานของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นนิพเพธภาคิยะโดยส่วนเดียวเท่านั้น. จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงเจริญกรรมฐานนี้แหละ แล้วจึงทรงบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ. สมาธินี้เป็นบาทแห่งพระอริยมรรค เจริญไปตามลำดับแล้ว ก็ย่อมเป็นราวกะว่าเข้าถึงความเป็นพระอริยมรรค เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ถึงความเจริญแห่งพระอริยมรรค ตามลำดับ" ดังนี้.

อยมฺปนตฺโถ วิราคนิโรธปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนานํ วเสน สมฺมเทว ยุชฺชติ. เหฏฺฐา ปปญฺจวเสน วุตฺตมตฺถํ สุขคฺคหณตฺถํ สงฺคเหตฺวา ทสฺเสนฺโต "อยมฺปเนตฺถ สงฺเขปตฺโถ"ติ อาห, ปิณฺฑตฺโถติ วุตฺตํ โหติ.

ก็ความหมายนี้จะใช้ได้ดี ก็โดยเกี่ยวกับวิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา และปฏินิสสัคคานุปัสสนา. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงย่อ เพื่อให้เข้าใจง่ายซึ่งเนื้อความที่ได้กล่าวไว้โดยพิสดารในหนหลัง จึงกล่าวว่า "ส่วนความสังเขปในพระบาลี ที่เป็นคำถามนี้มีดังต่อไปนี้" ดังนี้, อธิบายว่า ความรวม (ถือเอาแต่ใจความ).

๒๑๗. ตมตฺถนฺติ ตํ "กถํ ภาวิโต"ติ-อาทินา ปุจฺฉาวเสน สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ. "อิธ ตถาคโต โลเก อุปฺปชฺชตี"ติอาทีสุ[๑] อิธ-สทฺโท โลกํ อุปาทาย วุตฺโต "อิเธว ติฏฺฐมานสฺสา"ติอาทีสุ[๒] โอกาสํ, "อิธาหํ ภิกฺขเว ภุตฺตาวี อสฺสํ ปวาริโต"ติอาทีสุ[๓] ปทปูรณมตฺตํ, "อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ปริยาปุณาตี"ติอาทีสุ[๔] ปน สาสนํ, "อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขู"ติ อิธาปิ สาสนเมวาติ ทสฺเสนฺเตน "ภิกฺขเว อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขู"ติ วตฺวา ตมตฺถํ ปากฏํ กตฺวา ทสฺเสตุํ "อยํ หี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สพฺพปฺปการอานาปานสฺสติสมาธินิพฺพตฺตกสฺสาติ สพฺพปฺปการคฺคหณํ โสฬสปฺปกาเร สนฺธาย. เต หิ อิมสฺมึเยว สาสเน. พาหิรกา หิ

๒๑๗. คำว่า เนื้อความนั้น ได้แก่ เนื้อความที่ได้ตรัสไว้โดยสังเขป โดยเกี่ยว-กับเป็นการถามด้วยคำว่า "ทำให้เกิดขึ้นได้โดยประการไร" ดังนี้เป็นต้นนั้น. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า อิธ ศัพท์ ในประโยคว่า "พระตถาคตย่อมเกิดขึ้นในโลกนี้" เป็นต้น ตรัสหมายเอาโลก, อิธ ศัพท์ในประโยคว่า "ผู้ยืนอยู่ ณ ที่นี้นั่นเทียว" เป็นต้น ตรัสหมายเอาโอกาส, อิธ ศัพท์ในประโยคว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าเราบริโภคเสร็จห้ามภัตแล้ว" เป็นต้น ตรัสหมาย-เอาเพียงการทำบทให้เต็ม, ส่วนอิธ ศัพท์ในประโยคว่า "ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเรียนธรรม" เป็นต้น ตรัสหมายเอาพระ-ศาสนา, อิธ ศัพท์แม้ในประโยคว่า "ดูกร

---

[๑] ที. สี. ๙/๘๒, ม. มู. ๑๒/๓๔๑, องฺ. ทุก. ๒๐/๒๑๕.
[๒] ที. มหา. ๑๐/๓๒๑.
[๓] ม. มู. ๑๒/๒๑.
[๔] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๙๘.

ชานนฺตา อาทิโต จตุปฺปการเมว ชานนฺติ. เตนาห "อญฺญสาสนสฺส ตถาภาวปฏิเสธโน"ติ ยถาวุตฺตสฺส ปุคฺคลสฺส นิสฺสยภาวปฏิเสธโนติ อตฺโถ. เอเตน "อิธ ภิกฺขเว"ติ อิทํ อนฺโตคเธวสทฺทนฺติ ทสฺเสติ. สนฺติ หิ เอกปทานิปิ สาวธารณานิ ยถา "วายุภกฺโข"ติ. เตเนวาห "อิเธว ภิกฺขเว สมโณ"ติอาทิ. ปริปุณฺณสมณกรณธมฺโม หิ โส, โย สพฺพปฺปการอานาปานสฺสติสมาธินิพฺพตฺตโก. ปรปฺปวาทาติ ปเรสํ อญฺญติตฺถิยานํ นานปฺปการา วาทา ติตฺถายตนานิ.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้" นี้ ก็ตรัสหมายเอาพระศาสนานั่นแหละ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้" ประสงค์แสดงเนื้อความนั้น กระทำให้ชัดเจน จึงกล่าวว่า "อยํ หิ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ของบุคคลผู้จะทำอานาปานสติสมาธิให้บังเกิดได้โดยประการทั้งปวง ศัพท์ว่าประการทั้งปวง ท่านกล่าวหมายเอาประการทั้ง ๑๖. ก็ประการทั้ง ๑๖ เหล่านั้น มีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น. จริงอยู่ บุคคลนอกศาสนา เมื่อจะรู้ ย่อมรู้ได้เฉพาะ ๔ ประการข้างต้นเท่านั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นแห่งศาสนาอื่น" ดังนี้ ความว่า ปฏิเสธความเป็นที่อาศัย แห่งบุคคลตามที่กล่าวแล้ว. ด้วยคำนี้ ท่านแสดงว่า คำว่า "อิธ ภิกฺขเว" นี้ เป็นคำที่มี เอว ศัพท์รวมอยู่ในตัว (คือเท่ากับ อิเธว ภิกฺขเว) นั่นเอง. จริงอยู่ คำพูดแม้ที่มีบทเดียว (แต่) เป็นคำอวธารณะ (คำจำกัดความแปลว่าเท่านั้น, นั่นเทียว,

ที่เดียว ฯลฯ) ก็มีอยู่ เหมือนอย่างคำว่า "วายุภกฺโข" (แปลว่ามีลมเท่านั้นเป็นอาหาร). เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "อิเธว ภิกฺขเว สมโณ" ดังนี้เป็นต้น. ก็บุคคลผู้กระทำอานาปานสติสมาธิให้บังเกิดได้โดยประการทั้งปวง ชื่อว่าเป็นผู้มีธรรมที่สร้างความเป็นสมณะให้บริบูรณ์. คำว่า ลัทธิของศาสดาอื่น ได้แก่วาทะมีนานาประการของพวกเดียรถีย์เหล่าอื่น อันเป็นศาสตร์ของพวกเดียรถีย์.

อรญฺญาทิกสฺเสว ภาวนานุรูปเสนาสนตํ ทสฺเสตุํ "อิมสฺส หิ"ติอาทิ วุตฺตํ. ทุทฺทโม ทมถํ อนุปคโต โคโณ กูฏโคโณ. ยถา ถเนหิ สพฺพโส ขีรํ น ปคฺฆรติ, เอวํ โทหปริพนฺธินี กูฏเธนุ. รูปสทฺทาทิเก ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชนโก อสฺสาโท รูปารมฺมณาทิรโส. ปุพฺเพ อาจิณฺณารมฺมณนฺติ ปพฺพชฺชโต ปุพฺเพ, อนาทิมติ วา สํสาเร ปริจิตารมฺมณํ.

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงถึงความที่สถานที่มีป่าเป็นต้นนั่นเทียว เป็นเสนาสนะที่เหมาะสมต่อภาวนา จึงกล่าวว่า "อิมสฺส หิ" ดังนี้เป็นต้น. โคที่เขาฝึกได้ยาก คือไม่สำเร็จการฝึก ชื่อว่าโคโกง. แม่โคที่ขมวดเต้านมไว้ในเวลาที่เขารีด โดยประการที่น้ำนมจะหลั่งไหลออกจากเต้านมอย่างสิ้นเชิงมิได้ ชื่อว่าแม่โคโกง. ความยินดีที่อาศัยอารมณ์มีรูปหรือเสียงเป็นต้นเกิดขึ้น ชื่อว่า

รสแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น. คำว่า อารมณ์ที่เคยชินในกาลก่อน ได้แก่อารมณ์ที่คุ้นเคยในกาลก่อนแต่การบวช, หรือในสังสารวัฏอันหาเบื้องต้นมิได้.

นิพนฺเธยฺยาติ พนฺเธยฺย. สติยาติ สมฺมเทว กมฺมฏฺฐานสลฺลกฺขณวสปฺปวตฺตาย สติยา. อารมฺมเณติ กมฺมฏฺฐานารมฺมเณ. ทฬฺหนฺติ ถิรํ, ยถา สโตการิสฺส อุปจารปฺปนาเภโท สมาธิ อิชฺฌติ, ตถา ถามคตํ กตฺวาติ อตฺโถ.

บทว่า นิพนฺเธยฺย แปลว่าพึงผูก. บทว่า สติยา ได้แก่สติที่เป็นไปเกี่ยวกับการกำหนดกรรมฐานโดยชอบนั่นเอง. บทว่า อารมฺมเณ ได้แก่ที่อารมณ์คือกรรมฐาน. บทว่า ทฬฺหํ แปลว่ามั่น, ความว่า กระทำให้มีกำลัง โดยประการที่สมาธิอันมีประเภทเป็นอุปจาระและอัปปนา จะสำเร็จแก่ภิกษุผู้ทำสติ.

วิเสสาธิคมทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารปทฏฺฐานนฺติ สพฺเพสํ พุทฺธานํ, เอกจฺจานํ ปจฺเจกพุทฺธานํ, พุทฺธสาวกานญฺจ วิเสสาธิคมสฺส เจว อญฺญกมฺมฏฺฐาเนน อธิคตวิเสสานํ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารสฺส จ ปทฏฺฐานภูตํ.

คำว่า เป็นปทัฏฐานแห่งการบรรลุคุณวิเศษและทิฐธรรมสุขวิหาร คือเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) แห่งการบรรลุคุณวิเศษของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์, ของพระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้าบางองค์ และแห่งทิฐธรรมสุขวิหาร (การอยู่

เป็นสุขในอัตภาพนี้) ของท่านผู้บรรลุคุณวิเศษด้วยกรรมฐานอื่น.

วตฺถุวิชฺชาจริโย วิย ภควา โยคีนํ อนุรูปนิวาสฏฺฐานุปทิสนโต.

พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าทรงเป็นดุจอาจารย์ผู้มีวิชาดูพื้นที่ ก็เพราะการที่ทรงชี้แนะสถานที่อยู่อันเหมาะสมแก่พระโยคี.

ภิกฺขุ ทีปิสทิโส อรญฺเญ เอกิโก วิหริตฺวา ปฏิปกฺขนิมฺมถเนน อิจฺฉิตตฺถสาธนโต. ผลมุตฺตมนฺติ สามญฺญผลมาห. ปรกฺกมชวโยคฺคภูมินฺติ ภาวนุสฺสาหชวสฺส โยคฺคกรณภูมิภูตํ.

ภิกษุ ชื่อว่าผู้เป็นเช่นกับเสือเหลือง เพราะทำประโยชน์ที่ตนปรารถนา ให้สำเร็จโดยการที่อยู่ในป่าคนเดียว แล้วย่ำยีธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้. ด้วยบทว่า ผลมุตฺตมํ (ผลที่สูงสุด) ท่านกล่าวถึงสามัญผล. คำว่า ภูมิประเทศที่เหมาะสมต่อความแล่นไป แห่งความพยายาม คือเป็นภูมิประเทศที่สร้างความเหมาะสมต่อความแล่นไป แห่งความอุตสาหะในภาวนา.

๒๑๘. เอวํ วุตฺตลกฺขเณสูติ อภิธมฺมปริยาเยน[๑] สุตฺตนฺติกปริยาเยน[๒] จ

๒๑๘. คำว่า ที่มีลักษณะอันท่านกล่าวไว้อย่างนี้ คือที่มีลักษณะอันท่านกล่าวไว้โดย

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๘.
[๒] วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๑๔๖.

วุตฺตลกฺขเณสุ. รุกฺขสมีปนฺติ "ยาวตา มชฺฌนฺติกกาเล[1] สมนฺตา ฉายา ผรติ, นิวาเต ปณฺณานิ ปตนฺติ, เอตฺตาวตา รุกฺขมูลนฺติ วุจฺจตี"ติ เอวํ วุตฺตรุกฺขสฺส สมีปฏฺฐานํ. อวเสสํ สตฺตวิธํ เสนาสนนฺติ ปพฺพตํ กนฺทรํ คิริคุหํ สุสานํ วนปตฺถํ อพฺโภกาสํ ปลาลปุญฺชนฺติ เอวํ วุตฺตํ.

ปริยายพระอภิธรรมและโดยปริยายพระสูตร. คำว่า สถานที่ใกล้ต้นไม้ ได้แก่สถานที่ใกล้ต้นไม้ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "สถานที่เพียงเท่าที่ร่มเงาแผ่ไปโดยรอบ ในเวลาเที่ยง, ใบไม้ตกในเวลาไม่มีลม เรียกว่า รุกขมูล" ดังนี้. คำว่า เสนาสนะ ๗ อย่างที่เหลือ ได้แก่เสนาสนะ ๗ อย่างที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ภูเขา ซอกเขา ถ้ำตามภูเขา ป่าช้า ป่าทึบ ที่แจ้ง ลอมฟาง ดังนี้.

อุตุตฺตยานุกูลํ ธาตุจริยานุกูลนฺติ คิมฺหาทิอุตุตฺตยสฺส, เสมฺหาทิธาตุตฺตยสฺส, โมหาทิจริยตฺตยสฺส จ อนุกูลํ. ตถา หิ คิมฺหกาเล อรญฺญํ อนุกูลํ, เหมนฺเต รุกฺขมูลํ, วสฺสกาเล สุญฺญาคารํ, เสมฺหธาตุกสฺส เสมฺหปกติกสฺส อรญฺญํ, ปิตฺตธาตุกสฺส รุกฺขมูลํ, วาตธาตุกสฺส สุญฺญาคารํ อนุกูลํ, โมหจริตสฺส อรญฺญํ,

คำว่า ซึ่งอนุกูลต่อฤดู ๓ และอนุกูลต่อธาตุและจริยา คือซึ่งอนุกูลต่อฤดู ๓ มีฤดูร้อนเป็นต้น, ต่อธาตุ ๓ มีธาตุเสมหะเป็นต้น และต่อจริยา ๓ มีโมหจริยา เป็นต้น. จริงอย่างนั้น ป่าจัดเป็นเสนาสนะที่เหมาะสมในฤดูร้อน, โคนไม้จัดเป็นเสนาสนะที่เหมาะสมในฤดูหนาว, สุญญาคารจัดเป็นเสนาสนะที่เหมาะสมในฤดูฝน, ป่าจัดเป็น

---

[1] ฉ. มชฺฌนฺหิเก.

โทสจริตสฺส รุกฺขมูลํ, ราคจริตสฺส สุญฺญาคารํ อนุกูลํ. อลีนานุทฺธจฺจปกฺขิกนฺติ อสงฺโกจาวิกฺเขปปกฺขิกํ. สยนํ หิ โกสชฺชปกฺขิกํ. ฐานจงฺกมนานิ อุทฺธจฺจปกฺขิกานิ, น เอวํ นิสชฺชา. ตโต เอวสฺส สนฺตตา. นิสชฺชาย ทฬฺหภาวํ ปลฺลงฺกาภุชเนน, อสฺสาสปสฺสาสานํ ปวตฺตนสุขตํ อุปริมกายสฺส อุชุกํ ฐปเนน, อารมฺมณปริคฺคหูปายํ ปริมุขํ สติยา ฐปเนน ทสฺเสนฺโต. อูรุพทฺธาสนนฺติ อูรูนมโธพนฺธนวเสน[๑] นิสชฺชา. เหฏฺฐิมกายสฺส อนุชุกํ ฐปนํ นิสชฺชา–วจเนเนว โพธิตนฺติ. "อุชุํ กายนฺ"ติ เอตฺถ กาย–สทฺโท อุปริมกายวิสโยติ อาห "อุปริมสรีรํ อุชุกํ ฐเปตฺวา"ติ. ตมฺปน อุชุกฏฺฐปนํ สรูปโต, ปโยชนโต จ ทสฺเสตุํ "อฏฺฐารสา"ติอาทิ วุตฺตํ. น ปณมนฺตีติ น โอณมนฺติ. น ปริปตตีติ น วิคจฺฉติ วีถึ น วิลงฺเฆติ. ตโต เอว

เสนาสนะที่เหมาะสมสำหรับคนที่มีธาตุเสมหะ คือมีเสมหะเป็นปกติ, โคนไม้จัดเป็นเสนาสนะที่เหมาะสม สำหรับคนที่มีธาตุดี, สุญญาคารจัดเป็นเสนาสนะที่เหมาะสมสำหรับคนที่มีธาตุลม, ป่าจัดเป็นเสนาสนะที่เหมาะ–สมสำหรับคนโมหจริต, โคนไม้จัดเป็นเสนาสนะที่เหมาะสม สำหรับคนโทสจริต, สุญญาคารจัดเป็นเสนาสนะที่เหมาะสมสำหรับคนราคจริต. คำว่า เป็นฝักฝ่ายแห่งความไม่หดหู่ และความไม่ฟุ้งซ่าน คือเป็นฝักฝ่ายแห่งความไม่ท้อถอย และความไม่ซัดส่าย(แห่งจิต). จริงอยู่ การนอนเป็นฝักฝ่ายแห่งความเกียจคร้าน. การยืนและการจงกรมเป็นฝักฝ่ายแห่งความฟุ้งซ่าน, การนั่งมิได้เป็นอย่างนี้. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง การนั่งนี้จึงมีภาวะที่สงบ. ชื่อว่าทรงแสดงภาวะที่มั่นคงแห่งการนั่ง ก็โดยการนั่งคู้บัลลังก์, ชื่อว่า

---

[๑] สี. มิโถพนฺธน....

ปุพฺเพนาปรํ วิเสสุปฺปตฺติยา วุฑฺฒึ ผาตึ อุปคจฺฉติ. อิธ ปริ-สทฺโท อภิ-สทฺเทน สมานฏฺโฐติ อาห "กมฺมฏฺฐานาภิมุขนฺ"ติ, พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมณโต นิวาเรตฺวา กมฺมฏฺฐานํเยว ปุเรกฺขิตฺวาติ อตฺโถ. ปรีติ ปริคฺคหฏฺโฐ "ปริณายิกา"ติอาทีสุ[๑] วิย. นิยฺยานฏฺโฐ ปฏิปกฺขโต นิคมนฏฺโฐ[๒] ตสฺมา ปริคฺคหิตนิยฺยานนฺติ สพฺพถา คหิตาสมฺโมสํ ปริจฺจตฺตสมฺโมสํ สตึ กตฺวา, ปรมํ สติเนปกฺกํ อุปฏฺฐเปตฺวาติ อตฺโถ.

ทรงแสดงความสะดวกในอันทำลมหายใจเข้าและลมหายใจออกให้เป็นไป ก็โดยการตั้งกายท่อนบนให้ตรง, ชื่อว่าทรงแสดงอุบายกำหนดถือเอาซึ่งอารมณ์ ก็โดยการดำรงสติไว้เฉพาะหน้า. คำว่า การนั่งขดขา คือการนั่งโดยงอขาเข้าขัดกันไว้. การตั้งกายท่อนล่างไม่ตรง เป็นอันทราบได้ด้วยคำพูดถึงการนั่งนั่นเองแล. ในคำว่า "อุชุํ กายํ" นี้ กาย ศัพท์ มีขอบเขตอยู่แค่กายท่อนบน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คือตั้งสรีระท่อนบนให้ตรง" ดังนี้. อนึ่ง เพื่อแสดงการตั้งให้ตรงนั้น โดยสภาวะที่มีอยู่ และโดยประโยชน์ ท่านจึงกล่าวว่า "ได้แก่ทำกระดูกสันหลัง ๑๘ ชิ้น" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า จะไม่ตึง คือจะไม่น้อมลง. คำว่า จะไม่ตกไป คือจะไม่หายไป ได้แก่ไม่ข้ามผิดวิถี. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงเข้าถึง

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๐.
[๒] นิคฺคมนฏฺโฐติ ภเวยฺย.

ความเจริญ ความเพิ่มพูนได้ โดยเป็นเหตุอุบัติแห่งคุณวิเศษสืบต่อกันไป. ศัพท์ว่า ปริ ในคำ ปริมุขํ นี้ มีอรรถเหมือนกับศัพท์ว่า อภิ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "กมฺมฏฺฐานา-ภิมุขํ" (ให้มุ่งหน้าตรงต่อกรรมฐาน) ดังนี้, ความว่า ห้ามเสียจากอารมณ์อันมีสภาวะมากมายในภายนอก ทำเฉพาะกรรมฐานเท่านั้นให้ออกหน้า. ศัพท์ว่า ปริ มีอรรถว่า กำหนดถือเอา ก็เหมือนอย่างในคำว่า "ปริณายิกา" เป็นต้น. ชื่อว่ามีอรรถว่าออกไป ได้แก่มีอรรถว่าออกไปจากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์. เพราะฉะนั้น คำว่า ให้มีอันออกไป อันกำหนดถือเอาได้แล้วจึงมีความ-หมายว่า ทำสติให้มีอันถือเอาความไม่หลงลืม คือ ให้สละความหลงลืมได้โดยประการทั้ง-ปวง, ได้แก่เข้าไปตั้งสติที่เฉียบแหลมอย่างยิ่งไว้.

๒๑๙. สโตวาติ สติยา สมนฺนาคโต เอว สรนฺโต เอว อสฺสสติ นาสฺส กาจิ สติวิรหิตา อสฺสาสปฺปวตฺติ โหตีติ อตฺโถ. สโต ปสฺสสตีติ เอตฺถาปิ สโตว ปสฺสสตีติ เอว-สทฺโท อาเนตฺวา วตฺตพฺโพ. สโตการีติ สโต เอว หุตฺวา, สติยา เอว วา กาตพฺพสฺส กตฺตา, กรณสีโล วา. ยทิ "สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสตี"ติ เอตสฺส วิภงฺเค[๑] วุตฺตํ, อถ กสฺมา "อสฺสสติ ปสฺสสติ"จฺเจว อวตฺวา "สโตการี"ติ วุตฺตํ ? เอกรสํ เทสนํ กาตุกามตาย. ปฐมจตุกฺเก ปทฺทฺวยเมว หิ วตฺตมานกาลวเสน อาคตํ, อิตรานิ อนาคตกาลวเสน. ตสฺมา เอกรสํ เทสนํ กาตุกามตาย สพฺพตฺถ[๒] "สโตการิ"จฺเจว วุตฺตํ.

๒๑๙. คำว่า เป็นผู้มีสติระลึกได้นั่นเทียว คือเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยสตินั่นเทียว ระลึกอยู่นั่นเทียว หายใจเข้า ความว่า สำหรับภิกษุรูปนี้ ความเป็นไปแห่งลมหายใจเข้าที่ปราศจากสติสักนิดหน่อย ก็ไม่มี. แม้ในบทว่า สโต ปสฺสสติ นี้ ก็พึงนำเอา เอว ศัพท์ (ที่แปลว่า นั่นเทียว) เข้ามากล่าวไว้ว่า สโตว ปสฺสสติ (แปลว่า เป็นผู้มีสติระลึกได้นั่นเทียว หายใจออก). คำว่า เป็นสโตการี คือเป็นผู้ระลึกได้นั่นแหละ, ได้แก่กระทำกิจที่พึงกระทำด้วยสติ, หรือเป็นผู้มีปกติกระทำสติ. ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์แห่งปาฐะนี้ ว่า "สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ", เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านจึงไม่กล่าวว่า "อสฺสสติ (หายใจเข้าอยู่) ปสฺสสติ (หายใจออกอยู่)" นั่นเทียว กลับกล่าวว่า "สโต-

[๑] ม. อุ. ๑๔/๑๙๔, สํ. มหา. ๑๙/๔๐๗, วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๑๓๒.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๒๖๔.

การี" ดังนี้เล่า ? เฉลยว่า ท่านไม่กล่าวว่า "อสฺสสติ ปสฺสสติ" แต่กล่าวว่า "สโตการี" ดังนี้ไว้ ก็เพราะความที่ท่านต้องการจะทำเทศนาให้มีรสเป็นอันเดียวกัน. จริงอยู่ ๒ บทแรก ในปฐมจตุกกะเท่านั้น ที่มาแล้วโดยเกี่ยวกับเป็นปัจจุบันกาล, บทนอกนี้มาแล้วโดยเกี่ยวกับเป็นอนาคตกาล. เพราะฉะนั้น เพราะความต้องการจะทำเทศนาให้มีรสเป็นอันเดียวกัน ท่านจึงกล่าวไว้ในบททั้งปวงว่า "สโตการี" เท่านั้น.

ทีฆํ อสฺสาสวเสนาติ ทีฆอสฺสาสวเสน วิภตฺติอโลปํ กตฺวา นิทฺเทโส. ทีฆนฺติ วา ภควตา วุตฺตอสฺสาสวเสน. จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปนฺติ วิกฺเขปสฺส ปฏิปกฺขภาวโต "อวิกฺเขโป"ติ ลทฺธนามจิตฺตสฺส เอกคฺคภาวํ ปชานโต. สติ อุปฏฺฐิตา โหตีติ อารมฺมณํ อุปคนฺตฺวา ฐิตา โหติ. ตาย สติยา เตน ญาเณนาติ ยถาวุตฺตาย สติยา, ยถาวุตฺเตน จ ญาเณน. อิทํ วุตฺตํ โหติ : ทีฆํ อสฺสาสํ

ข้อว่า ทีฆํ อสฺสาสวเสน เป็นคำแสดงไขที่ไม่ได้ลบวิภัตติ ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้ายาว. อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้า ที่พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ยาว. คำว่า ซึ่งความมีอารมณ์เดียว คือความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความว่า เมื่อเธอรู้ชัดซึ่งความมีอารมณ์เดียว (เอกัคคภาวะ)แห่งจิตที่ได้ชื่อว่า "อวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่าน)" เพราะความเป็น

อารมฺมณภูตํ อวิกฺขิตฺตจิตฺตสฺส[๑] อสมฺโมหโต วา ปชานนฺตสฺส ตตฺถ สติ อุปฏฺฐิตา เอว โหติ, ตํ สมฺปชานนฺตสฺส อารมฺมณกรณวเสน วา, อสมฺโมหวเสน วา สมฺปชญฺญํ, ตทีนา สติสมฺปชญฺเญน[๒] ตํสมงฺคี โยคาวจโร สโตการี นาม โหตีติ. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสาสวเสนาติ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี หุตฺวา อสฺสสนสฺส วเสน. "ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี-อสฺสาสวเสนา"ติ วา ปาโฐ. ตสฺส ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสิโน อสฺสาสา ปฏิ-นิสฺสคฺคานุปสฺสีอสฺสาสา, เตสํ วเสนาติ อตฺโถ. วินยนเยน อนฺโต อุฏฺฐิตสสนํ อสฺสาโส, พหิ อุฏฺฐิตสสนํ ปสฺสาโส. สุตฺตนฺตนเยน ปน พหิ อุฏฺฐหิตฺวาปิ อนฺโต สสนโต อสฺสาโส, อนฺโต อุฏฺฐหิตฺวาปิ พหิ สสนโต ปสฺสาโส. อยเมว จ นโย :

ปฏิปักษ์ต่อวิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน). คำว่า สติย่อมเป็นธรรมชาติที่เข้าไปตั้งไว้แล้ว คือ สติย่อมเป็นธรรมชาติที่เข้าไปสู่อารมณ์ตั้งอยู่. คำว่า ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น คือด้วยสติตามที่กล่าวแล้ว, และด้วยญาณตามที่กล่าวแล้ว. ข้อนี้มีคำอธิบายว่า : เมื่อเธอผู้มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน หรือว่าไม่ลุ่มหลง รู้ชัดซึ่งลมหายใจเข้ายาวอันเป็นอารมณ์ สติก็ชื่อว่า เป็นธรรมชาติที่เข้าไปตั้งอยู่ที่อารมณ์นั้นได้แล้วทีเดียว, เมื่อรู้ชัดเป็นอย่างดี ซึ่งลมหายใจเข้ายาวนั้น โดยเกี่ยวกับการทำให้เป็นอารมณ์ก็ดี, โดยเกี่ยวกับความไม่หลงลืมก็ดี สัมปชัญญะ ก็ชื่อว่าเป็นธรรมชาติที่เข้าไปตั้งอยู่ที่อารมณ์นั้นแล้วทีเดียว, พระโยคาวจรผู้พร้อมเพรียงด้วยสติสัมปชัญญะนั้น ชื่อว่าเป็นสโตการี ก็เพราะสติสัมปชัญญะอันเนื่อง-ด้วยลมหายใจเข้ายาวนั้นแล. สองบทว่า

---

๑ ม. อวิกฺขิตฺตจิตฺตนฺติ จ, สารตฺถทีปนี วินยฏีกา. ๒/๒๘๙.

๒ ฉ. ตทีนสติสมฺปชญฺเญน.

ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสาสวเสน แปลว่า ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความปล่อยไปหายใจเข้า. หรือปาฐะจะเป็น "ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสีอสฺสาสวเสน" ดังนี้ก็ได้. ความว่า ลมหายใจเข้าของพระโยคีผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความปล่อยไป ชื่อว่า ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสีอสฺสาสา, ได้แก่ด้วยอำนาจแห่ง ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสีอสฺสาสา นั้น. โดยนัยแห่งพระวินัย ลมที่ตั้งขึ้นภายในชื่อว่า อัสสาสะ, ลมที่ตั้งขึ้นภายนอก ชื่อว่า ปัสสาสะ. แต่โดยนัยพระสูตร ลมแม้ตั้งขึ้นภายนอกก็ชื่อว่า อัสสาสะ เพราะการที่สูดเข้าไปภายใน, ลมแม้ว่าตั้งขึ้นภายในก็ชื่อว่า ปัสสาสะ เพราะการที่ระบายออกไปภายนอก. ก็นัยพระสูตรนี้แหละ ย่อมสมกับพระบาลีนี้ว่า:

"อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา

"เมื่อภิกษุใช้สติ ติดตามต้นลม กลางลม และปลายลมแห่งลมอัสสาสะ เพราะ จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านไปภายใน ทั้งกาย ทั้งจิต จึงเป็นอันกระสับ-

จา"ติ "ปสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต พหิทฺธา วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จา"ติ[๑]

อิมาย ปาฬิยา สเมติ.

กระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน" "เมื่อภิกษุใช้สติติดตามต้นลม กลางลม และปลายลมแห่งลมปัสสาสะ เพราะจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านไปในภายนอก ทั้งกาย ทั้งจิต จึงเป็นอันกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน" ดังนี้.

ปฐมํ อพฺภนฺตรวาโต พหิ นิกฺขมติ, ตสฺมา ปวตฺติกฺกเมน อสฺสาโส ปฐมํ วุตฺโตติ วทนฺติ. ตาลุํ อาหจฺจ นิพฺพายตีติ ตาลุํ อาหจฺจ นิรุชฺฌติ. เตน กิร สมฺปติชาโต พาลทารโก ขิปิตํ กโรติ. เอวํ ตาวาติอาทิ ยถาวุตฺตสฺส อตฺถสฺส นิคมนํ. เกจิ "เอวํ ตาวาติ อเนน ปวตฺติกฺกเมน อสฺสาโส พหินิกฺขมนวาโตติ คเหตพฺพนฺติ อธิปฺปาโย"ติ วทนฺติ.

พระอรรถกถาจารย์ กล่าวว่า ลมข้างใน ย่อมออกไปข้างนอกก่อน, เพราะฉะนั้น โดยลำดับความเป็นไป จึงตรัสลมอัสสาสะก่อน ดังนี้. คำว่า จดเพดานปากแล้วก็หายไป คือจดเพดานปากแล้วก็ดับไป. ทราบตามคำของท่านนั้นว่า ทารกอ่อนทันทีที่เกิด ย่อมทำการสำลัก. ข้อว่า เอวํ ตาว เป็นต้น เป็นคำพูดย้ำถึงเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ด้วยข้อว่า เอวํ ตาว นี้ มีอธิบายว่า บัณฑิตพึงถือว่า ลมอัสสาสะ ได้แก่ลมที่ออกไปภายนอก โดยลำดับความเป็นไป" ดังนี้.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๔๙.

อทฺธานวเสนาติ กาลทฺธานวเสน. อยํ หิ อทฺธาน-สทฺโท กาลสฺส, เทสสฺส จ วาจโก. ตตฺถ เทสทฺธานํ อุทาหรณภาเวน ทสฺเสตฺวา กาลทฺธานวเสน อสฺสาสปสฺสาสานํ ทีฆรสฺสตํ วิภาเวตุํ "ยถา หิ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ โอกาสทฺธานนฺติ โอกาสภูตํ อทฺธานํ. ผริตฺวาติ พฺยาเปตฺวา. จุณฺณวิจุณฺณาปิ อเนกกลาปภาเวน. ทีฆํ อทฺธานนฺติ ทีฆํ ปเทสํ. ตสฺมาติ สณิกํ ปวตฺติยา ทีฆสนฺตานตาย "ทีฆา"ติ วุจฺจนฺติ. เอตฺถ จ หตฺถิอาทิสรีเร, สุนขาทิสรีเร จ อสฺสาสปสฺสาสานํ เทสทฺธานวิสิฏฺเฐน กาลทฺธานวเสเนว ทีฆรสฺสตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพา "สณิกํ ปูเรตฺวา สณิกเมว นิกฺขมนฺตี"ติ, "สีฆํ ปูเรตฺวา สีฆเมว นิกฺขมนฺตี"ติ จ วจนโต. มนุสฺเสสูติ สมานปฺปมาเณสุปิ มนุสฺสสรีเรสุ. ทีฆํ อสฺสสนฺตีติ ทีฆํ อสฺสาสปฺปพนฺธํ ปวตฺเตนฺตีติ อตฺโถ. ปสฺสสนฺตีติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

คำว่า ด้วยอำนาจแห่งอัทธานะ ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งอัทธานะคือกาลเวลา. ก็ศัพท์ว่า อัทธานะ นี้ บอกถึงกาล(เวลา)และเทสะ(สถานที่ตั้ง). ในอัทธานะทั้ง ๒ นั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงอัทธานะ คือเทสะ โดยความเป็นอุทาหรณ์ แล้วเปิดเผยความยาวและสั้น แห่งลมอัสสาสะและปัสสาสะ ไว้ด้วยอำนาจแห่งอัทธานะคือกาล จึงกล่าวว่า "ยถา หิ" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า โอกาสทฺธานํ แปลว่าอัทธานะอันเป็นโอกาส(ที่ตั้ง). บทว่า ผริตฺวา แปลว่า แผ่ไป. ชื่อว่าแม้ละเอียดแสนละเอียด ก็เพราะความเป็นหลายกลุ่ม. คำว่า อัทธานะที่ยาว คือประเทศ(เนื้อที่, บริเวณ) ที่ยาว. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะความสืบต่อกันยาวนาน โดยเป็นไปอย่างช้า ๆ จึงเรียกว่า "ยาว" ดังนี้. ก็ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านกล่าวความยาวและสั้นแห่งลมอัสสาสะ และ

สุนขสสาทโย วิย รสฺสํ อสฺสสนฺติ จ ปสฺสสนฺติ จาติ โยชนา. อิทมฺปน ทีฆํ, รสฺสญฺจ อสฺสสนํ, ปสฺสสนญฺจ เตสํ สตฺตานํ สรีรสภาโวติ ทฏฺฐพฺพํ. เตสนฺติ สตฺตานํ. เตติ อสฺสาสปสฺสาสา. อิตฺตรมทฺธานนฺติ อปฺปกํ กาลํ.

ปัสสาสะในร่างช้างเป็นต้น, และในร่างสุนัขเป็นต้นไว้ด้วยอำนาจแห่งอัทธานะ คือกาล-เวลา อันพิเศษด้วยอัทธานะคือที่ตั้งนั่นเอง เพราะมีคำว่า "ให้เต็มได้ช้า และออกมาก็ช้าเหมือนกัน", และว่า "ให้เต็มได้เร็วและออกมาก็เร็วเหมือนกัน" ดังนี้อยู่. คำว่า ในพวกมนุษย์ คือในร่างของมนุษย์ทั้งหลายแม้มีขนาดเท่ากัน. คำว่า หายใจเข้ายาว ความว่า ทำความสืบต่อแห่งลมหายใจเข้ายาวให้เป็นไป. แม้ในคำว่า หายใจออก นี้ก็มีนัยนี้แหละ. ประกอบความว่า (บางพวก) หายใจเข้าและหายใจออกสั้น เหมือนอย่างสัตว์ทั้งหลายมีสุนัขหรือกระต่ายเป็นต้น. บัณฑิตพึงเห็นว่า ก็การหายใจเข้าและหายใจออกยาวและสั้นนี้ เป็นสภาพแห่งสรีระของสัตว์เหล่านั้น. บทว่า เตสํ โยค สตฺตานํ แปลว่า ของสัตว์เหล่านั้น. บทว่า เต โยค อสฺสาสปสฺสาสา แปลว่าลมอัสสาสะและปัสสาสะเหล่านั้น. คำว่า สิ้นอัทธานะนิดหน่อย คือ สิ้นกาลเล็กน้อย.

นวหากาเรหีติ ภาวนมนุยุญชนฺตสฺส ปุพฺเพนาปรํ อลทฺธวิเสสสฺส เกวลํ อทฺธานวเสน อาทิโต วุตฺตา ตโย อาการา, เต จ โข เอกจฺโจ อสฺสาสํ สุฏฺฐุ สลฺลกฺเขติ, เอกจฺโจ ปสฺสาสํ, เอกจฺโจ ตทุภยนฺติ อิเมสํ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ วเสน. เกจิ ปน "อสฺสสติปิ ปสฺสสติปีติ เอกชฺฌํ วจนํ ภาวนาย นิรนฺตรํ ปวตฺติทสฺสนตฺถนฺ"ติ วทนฺติ. ฉนฺทวเสน ปุพฺเพ วิย ตโย, ตถา ปามุชฺชวเสนาติ อิเมหิ นวหากาเรหิ.

คำว่า โดยอาการ ๙ ได้แก่โดยอาการ ๙ เหล่านี้คือ ๓ อาการที่ท่านกล่าวไว้ข้างต้น โดยเกี่ยวกับกาลเวลาล้วน ๆ แห่งพระโยคีผู้บำเพ็ญภาวนาไป ยังไม่ได้คุณวิเศษสืบต่อกันไปตามลำดับ, ก็ ๓ อาการเหล่านั้นแล ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับบุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้คือ พวกหนึ่งกำหนดลมหายใจเข้าได้ดี, พวกหนึ่งกำหนดลมหายใจออกได้ดี, พวกหนึ่งกำหนดลมทั้ง ๒ นั้นได้ดี. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "คำที่ท่านกล่าวรวมกันไปว่า ย่อมทั้งสูดทั้งระบาย ดังนี้ ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงความเป็นไปไม่ขาดสายแห่งภาวนา" ดังนี้. ๓ อาการเหมือนตอนต้นโดยเกี่ยวกับฉันทะ, (และอีก) ๓ อาการอย่างนั้น โดยเกี่ยวกับความปราโมทย์ ดังนี้.

กามญฺเจตฺถ เอกสฺส ปุคฺคลสฺส ตโย เอว อาการา ลพฺภนฺติ, ตนฺติวเสน ปน สพฺเพสํ ปาฬิอารุฬฺหตฺตา, เตสํ วเสน ปริกมฺมสฺส กาตพฺพตฺตา จ "ตตฺรายํ ภิกฺขุ

อนึ่ง ในบรรดาอาการทั้ง ๙ นี้ สำหรับบุคคลคนหนึ่งย่อมได้ ๓ อาการเท่านั้น ก็จริง, แต่ที่ท่านกล่าวไว้ (ในวิสุทธิมรรคนั้น) ว่า "ภิกษุนี้ เมื่อหายใจเข้าและหายใจออกยาว

นวหากาเรหี"ติ วุตฺตํ. เอวํ ปชานโตติ เอวํ ยถาวุตฺเตหิ อากาเรหิ อสฺสาสปสฺสาเส ปชานโต, ตตฺถ มนสิการํ ปวตฺเตนฺตสฺส. เอเกนากาเรนาติ ทีฆํ อสฺสาสาทีสุ จตูสุ อากาเรสุ เอเกน อากาเรน, นวสุ, ตีสุ วา เอเกน. ตถา หิ วกฺขติ :

"ทีโฆ รสฺโส จ อสฺสาโส
ปสฺสาโสปิ จ ตาทิโส
จตฺตาโร วณฺณา วตฺตนฺติ
นาสิกคฺเคว ภิกฺขุโน"ติ.

อยํ ภาวนา อสฺสาสปสฺสาสกายานุปสฺสนาติ กตฺวา วุตฺตํ "กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานภาวนา สมฺปชฺชตี"ติ.

โดยอาการ ๙" ดังนี้ ก็เพราะอาการทั้งปวงย่างขึ้นสู่พระบาลี โดยเกี่ยวกับเป็นแบบแผน, และเพราะพระโยคีจะพึงทำบริกรรมได้ ก็ด้วยอำนาจแห่งอาการเหล่านั้น. คำว่า เมื่อเธอนี้รู้ชัดอย่างนี้ ความว่า เมื่อเธอรู้ชัดซึ่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออก คือทำมนสิการให้เป็นไปในลมหายใจเข้า และลมหายใจออกนั้น โดยอาการตามที่กล่าวแล้วอยู่อย่างนี้. คำว่า โดยอาการหนึ่ง คือโดยอาการ ๑ ในอาการ ๔ มีลมหายใจเข้ายาวเป็นต้น, อันเป็นอาการ ๑ ในบรรดาอาการ ๙ หรือ ๓. จริงอย่างนั้น ท่านจักกล่าวว่า :

"อาการ ๔ คือลมหายใจเข้าที่ยาว ๑ ที่สั้น ๑ และแม้ลมหายใจออก ก็เป็นเช่นนั้น (คือที่ยาว ๑ ที่สั้น ๑) ย่อมเป็นไปที่ปลายจมูกของภิกษุ" ดังนี้.

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ภาวนานี้เป็นการพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งกายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ดังนี้แล้วจึง

กล่าวว่า "สำเร็จกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน-ภาวนา" ดังนี้.

อิทานิ ปาฬิวเสเนว เต นว อากาเร, ภาวนาวิธิญฺจ ทสฺเสตุํ "ยถาหา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ กถํ ปชานาตีติ ปชานนวิธึ กเถตุกมฺยตาย ปุจฺฉติ. ทีฆํ อสฺสาสนฺติ วุตฺตลกฺขณํ ทีฆํ อสฺสาสํ. อทฺธานสงฺขาเตติ "อทฺธานนฺ"ติ สงฺขํ คเต ทีเฆ กาเล, ทีฆํ ขณนฺติ อตฺโถ. โกฏฺฐาสปริยาโย วา สงฺขาต-สทฺโท "เถยฺยสงฺขาตนฺ"ติอาทีสุ[๑] วิย, ตสฺมา อทฺธานสงฺขาเตติ อทฺธานโกฏฺฐาเส, เทสภาเคติ อตฺโถ. ฉนฺโท อุปฺปชฺชตีติ ภาวนาย ปุพฺเพนาปรํ วิเสสํ อาวหนฺติยา ลทฺธสฺสาทตฺตา ตตฺถ สาติสโย กตฺตุกามตา-ลกฺขโณ กุสลจฺฉนฺโท อุปฺปชฺชติ. ฉนฺทวเสนาติ ตถาปวตฺตฉนฺทสฺส วเสน สวิเสสํ ภาวนมนุยุญฺชนฺตสฺส กมฺมฏฺฐานํ วุฑฺฒึ ผาตึ

บัดนี้ ท่านประสงค์แสดงอาการ ๙ เหล่านั้น, และภาวนาวิธี ด้วยสามารถแห่งพระบาลีนั่นเอง จึงเริ่มคำว่า "ยถาห" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า อย่างไรเล่า ย่อมรู้ชัดว่า หายใจออกยาวอยู่ ดังนี้ ท่านถาม ด้วยต้องการจะกล่าวถึงวิธีรู้ชัด. สองบทว่า ทีฆํ อสฺสาสํ ได้แก่ ลมหายใจเข้ายาว ซึ่งมีลักษณะดังได้กล่าวแล้ว. คำว่า ในกาลที่นับว่ายาว (อทฺธานสงฺขาเต) คือ ในกาลที่ยาวนานที่ถึงซึ่งความนับได้ว่า "เป็นอัทธานะ", ความว่า สิ้นขณะที่ยาวนาน. อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่าสังขาตะ เป็นคำใช้แทนคำว่า โกฏฐาส (ที่แปลว่า ส่วน) ดุจในคำว่า "เถยฺยสงฺขาตํ" แปลว่าส่วนแห่งความเป็นขโมยเป็นต้น, เพราะฉะนั้น คำว่า อทฺธานสงฺขาเต จึงมีความหมายว่า อทฺธาน-

---

[๑] วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๘๔.

คเมนฺตสฺส. ตโต สุขุมตรนฺติ ยถา-
วุตฺตจฺฉนฺทปฺปวตฺติยา ปุริมโต สุขุมตรํ.
ภาวนาพเลน หิ ปฏิปสฺสทฺธทรถปริฬาหตาย
กายสฺส อสฺสาสปสฺสาสา สุขุมตรา หุตฺวา
ปวตฺตนฺติ. ปามุชฺชํ[1] อุปฺปชฺชตีติ อสฺสาส-
ปสฺสาสานํ สุขุมตรภาเวน อารมฺมณสฺส
สนฺตตรตาย, กมฺมฏฺฐานสฺส วีถิปฏิปนฺนตาย
ภาวนาจิตฺตสหคโต ปโมโท ขุทฺทิกาทิเภทา
ตรุณปีติ อุปฺปชฺชติ. จิตฺตํ วิวฏฺฏตีติ
อนุกฺกเมน อสฺสาสปสฺสาสานํ อติวิย
สุขุมตรภาวปฺปตฺติยา อนุปฏฺฐหเน
วิเจตพฺพาการปฺปตฺเตหิ เตหิ จิตฺตํ
วินิวฏฺฏตีติ เกจิ. ภาวนาพเลน ปน
สุขุมตรภาวปฺปตฺเตสุ อสฺสาสปสฺสาเสสุ ตตฺถ
ปฏิภาคนิมิตฺเต อุปฺปนฺเน ปกติอสฺสาส-
ปสฺสาสโต จิตฺตํ นิวตฺตติ. อุเปกฺขา สณฺฐาตีติ
ตสฺมึ ปฏิภาคนิมิตฺเต อุปจารปฺปนาเภเท
สมาธิมฺหิ อุปฺปนฺเน ปุน ฌานนิพฺพตฺตนตฺถํ

โกฏฺฐาเส คือในส่วนอันเป็นพื้นที่. คำว่า ฉันทะก็ย่อมเกิดขึ้น ความว่า เพราะได้รับความยินดีในภาวนา อันนำมาซึ่งคุณวิเศษสืบต่อกันไปตามลำดับ กุศลฉันทะอย่างดีเยี่ยมอันมีความใคร่ที่จะทำในภาวนานั้นเป็นลักษณะย่อมเกิดขึ้น. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งฉันทะ คือ ด้วยอำนาจแห่งฉันทะที่เป็นไปอย่างนั้น อันจะยังกรรมฐาน ของพระโยคีผู้บำเพ็ญภาวนา อันเป็นไปกับคุณวิเศษให้ถึงซึ่งความเจริญงอกงาม. คำว่า ที่ละเอียดกว่านั้น คือ ที่ละเอียดกว่าลมก่อน ๆ เพราะความเป็นไปแห่งฉันทะตามที่กล่าวแล้ว. จริงอยู่ เพราะระงับความกระสับกระส่าย และความเร่า-ร้อนแห่งกายได้แล้ว ด้วยกำลังแห่งภาวนา ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก จึงเป็นไปเป็นธรรมชาติที่ละเอียดยิ่ง. คำว่า ความปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น ความว่า เพราะกรรมฐานดำเนินไปตามวิถีได้แล้ว เหตุ

[1] ฉ. ปาโมชฺชํ.

พฺยาปาราภาวโต อชฺฌุเปกฺขนํ โหตีติ. สา ปนายํ อุเปกฺขา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาติ เวทิตพฺพา.

เพราะความที่อารมณ์สงบยิ่งขึ้น ตามความละเอียดยิ่งขึ้นแห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ความปราโมทย์อันสหรคตด้วยภาวนาจิต คือปีติอย่างอ่อน อันมีประเภทเป็นขุททกาปีติเป็นต้นจึงเกิดขึ้น. คำว่า จิตย่อมหันกลับ อาจารย์บางพวกกล่าวว่าในการที่ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ไม่ปรากฏเพราะถึงความละเอียดยิ่ง เกินจะเปรียบได้ตามลำดับ จิตย่อมเวียนออกจากลมหายใจเข้า และลมหายใจออกเหล่านั้น ซึ่งถึงอาการจะต้องค้นหากันดังนี้. ก็เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ในลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ซึ่งถึงความละเอียดยิ่งด้วยกำลังของภาวนานั้น จิตย่อมหันกลับจากลมหายใจเข้าและลมหายใจออกตามปกติ. คำว่า อุเบกขาย่อมตั้งขึ้น ความว่า เมื่อสมาธิอันมีประเภทเป็นอุปจาระและอัปปนา เกิดขึ้นแล้วในปฏิภาคนิมิตนั้น ความวางเฉยก็ย่อมเกิดขึ้น เพราะไม่มีความพยายาม เพื่ออันทำฌานให้บังเกิดอีกแล. ก็อุเบกขานั้นนั้น พึงทราบว่า

ได้แก่ ตัตรมัชฌัตตุเปกขา (อุเบกขาคือความเป็นกลางวางเฉยในธรรมนั้น ๆ).

อิเมหิ นวหิ อากาเรหีติ อิเมหิ ยถาวุตฺเตหิ นวหิ อากาเรหิ ปวตฺตา. ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสา กาโยติ ทีฆาการา อสฺสาสปสฺสาสา จุณฺณวิจุณฺณาปิ สมูหฏฺเฐน กาโย. อสฺสาสปสฺสาเส นิสฺสาย อุปฺปนฺนนิมิตฺตมฺเปตฺถ อสฺสาสปสฺสาสสามญฺญเมว[1] วุตฺตํ. อุปฏฺฐานํ สตีติ ตํ อารมฺมณํ อุปคนฺตฺวา ติฏฺฐตีติ สติ อุปฏฺฐานํ นาม. อนุปสฺสนา ญาณนฺติ สมถวเสน นิมิตฺตสฺส อนุปสฺสนา, วิปสฺสนาวเสน อสฺสาสปสฺสาเส, ตนฺนิสฺสยญฺจ กายํ "รูปนฺ"ติ, จิตฺตํ ตํสมฺปยุตฺตธมฺเม จ "อรูปนฺ"ติ ววตฺถเปตฺวา นามรูปสฺส อนุปสฺสนา จ ญาณํ, ตตฺถ ยถาภูตาวโพโธ. กาโย อุปฏฺฐานนฺติ โส กาโย อารมฺมณกรณวเสน อุปคนฺตฺวา สติ เอตฺถ

คำว่า โดยอาการ ๙ เหล่านี้ คือที่เป็นไปโดยอาการ ๙ ตามที่กล่าวแล้วเหล่านี้. คำว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกยาว จัดเป็นกาย ความว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่มีอาการยาว แม้ละเอียดแสนละเอียด จัดเป็นกาย โดยความหมายว่าเป็นกอง. แม้นิมิตที่อาศัยลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเกิดขึ้น ในที่นี้ ท่านก็กล่าวไว้เสมอเหมือนกับลมหายใจเข้าและลมหายใจออกนั่นเอง. คำว่า อุปัฏฐานะ จัดเป็นสติ คือสติ ชื่อว่าอุปัฏฐานะ เพราะอรรถว่าเข้าไปสู่อารมณ์นั้นแล้วตั้งอยู่. คำว่า อนุปัสสนา จัดเป็นญาณ ความว่า การพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งนิมิตด้วยสามารถสมถะ, และการพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งนามรูป โดยกำหนดลมหายใจเข้าและลม

---

[1] ฉ. ...สมญฺญเมว.

ติฏฺฐตีติ อุปฏฺฐานํ นาม. เอตฺถ จ "กาโย อุปฏฺฐานนฺ"ติ อิมินา อิตรกายสฺสาปิ สงฺคโห โหติ ยถาวุตฺตสมฺมสนจารสฺสาปิ อิธ อิจฺฉิตตฺตา. โน สตีติ โส กาโย สติ นาม น โหติ. สติ อุปฏฺฐานญฺเจว สติ จ สรณฏฺเฐน, อุปติฏฺฐนฏฺเฐน จ. ตาย สติยาติ ยถาวุตฺตาย สติยา. เตน ญาเณนาติ ยถาวุตฺเตเนว ญาเณน. ตํ กายนฺติ ตํ อสฺสาสปสฺสาสกายญฺเจว ตนฺนิสฺสยํ รูปกายญฺจ. อนุปสฺสตีติ ฌานสมฺปยุตฺตญาเณน เจว วิปสฺสนาญาเณน จ อนุ อนุ ปสฺสติ. เตน วุจฺจติ กาเย กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานภาวนาติ เตน อนุปสฺสเนน ยถาวุตฺเต กาเย อยํ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานภาวนาติ วุจฺจติ.

หายใจออก, และกายอันเป็นที่อาศัยแห่งลมหายใจเหล่านั้นว่า "เป็นรูป" กำหนดจิตและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจิตนั้นว่า "เป็นนาม" ด้วยสามารถวิปัสสนา จัดเป็นญาณ, ได้แก่ การหยั่งรู้ตามความเป็นจริงในธรรมเหล่านั้น. คำว่า กาย ชื่อว่าอุปัฏฐานะ ความว่า กายนั้น ชื่อว่าอุปัฏฐานะ เพราะอรรถว่าเป็นที่สติเข้าไปตั้งอยู่ โดยเกี่ยวกับกระทำให้เป็นอารมณ์. ก็ในอธิการนี้ ด้วยคำว่า "กาย ชื่อว่าอุปัฏฐานะ" นี้ มีการสงเคราะห์เอากายนอกนี้ด้วย (มิใช่จะหมายเอาเฉพาะลมหายใจเข้าออก เท่านั้น) เพราะในที่นี้แม้การดำเนินการพิจารณา ตามที่กล่าวแล้ว ท่านก็ต้องการ. คำว่า หาชื่อว่าสติไม่ คือกายนั้น จะชื่อว่าเป็นสติก็หาไม่. สติ ชื่อว่า อุปัฏฐานะด้วย ชื่อว่าสติด้วย ก็โดยเป็นสภาวะที่ระลึกได้ และโดยเป็นสภาวะที่เข้าไปตั้งอยู่. คำว่า ด้วยสตินั้น คือด้วยสติตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า ด้วยญาณนั้น คือด้วยญาณตามที่กล่าวแล้วเหมือนกัน. คำว่า

กายนั้น คือซึ่งกายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกนั้นนั่นแหละ และรูปกายอันเป็นที่อาศัยแห่งลมหายใจเข้า และลมหายใจออกนั้น. คำว่า ย่อมพิจารณาเห็นเนือง ๆ คือ ย่อมพิจารณาเห็นเนือง ๆ ด้วยญาณอันสัมปยุตกับฌาน และด้วยวิปัสสนาญาณนั่นเทียว. คำว่า เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า กาเย กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานภาวนา ความว่า เพราะการพิจารณาเห็นเนือง ๆ นั้น จึงเรียกภาวนานี้ว่า การเจริญสติปัฏฐานอันสัมปยุตกับการพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งกายในกายตามที่กล่าวแล้ว.

อิทํ วุตฺตํ โหติ : ยา อยํ ยถาวุตฺเต อสฺสาสปสฺสาสกาเย, ตสฺส นิสฺสยภูเต กรชกาเย จ กายสฺเสว อนุปสฺสนา อนุทกภูตาย มรีจิยา อุทกานุปสฺสนา วิย น อนิจฺจาทิสภาเว กาเย นิจฺจาทิภาวานุปสฺสนา, อถ โข ยถารหํ อนิจฺจทุกฺขานตฺตาสุภภาวสฺเสว อนุปสฺสนา. อถวา กาเย "อหนฺ"ติ วา "มมนฺ"ติ วา "อิตฺถี"ติ

ข้อนี้ มีอันกล่าวอรรถาธิบายได้ว่า : การพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งกายนั่นเทียวในกาย คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกตามที่กล่าวแล้ว, และในกรชกายอันเป็นที่อาศัยแห่งลมหายใจนั้น อันใดนี้ ไม่เป็นการพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความเป็นของเที่ยงเป็นต้น ในกายซึ่งมีสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้น ดุจการเล็งเห็นน้ำในพยับแดด อันเป็นสถานที่

วา "ปุริโส"ติ วา คเหตพฺพสฺส กสฺสจิ อภาวโต ตาทิสํ อนนุปสฺสิตฺวา กายมตฺตสฺเสว อนุปสฺสนา กายานุปสฺสนา, ตาย กายานุปสฺสนาย สมฺปยุตฺตา สติเยว อุปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ, ตสฺส ภาวนา วฑฺฒนา กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานภาวนาติ.

ไม่มีน้ำ ฉะนั้น, แต่ว่าเป็นการพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่งามตามสมควรเท่านั้นแล. อีกนัยหนึ่ง เพราะสิ่งอะไร ๆ ที่พึงถือเอาว่า "เรา" ก็ดี ว่า "ของเรา" ก็ดี ว่า "หญิง" ก็ดี ว่า "ชาย" ก็ดี ไม่มีในกาย การไม่พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งสิ่งที่เป็นเช่นนั้น แต่พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งสิ่งสักว่ากายเท่านั้น ชื่อว่ากายานุปัสสนา, สติที่สัมปยุตกับกายานุปัสสนานั้นนั่นเอง เป็นอุปัฏฐานะ จึงชื่อว่าสติปัฏฐาน, ภาวนาคือการเจริญสติปัฏฐานนั้น ชื่อว่ากายานุปัสสนา-สติปัฏฐานภาวนา ฉะนี้แล.

เอส นโยติ "นวหิ อากาเรหี"ติ-อาทินา วุตฺตวิธึ รสฺสปเท อติทิสติ. เอตฺถาติ เอตสฺมึ ยถาทสฺสิเต "กถํ ทีฆํ อสฺสสนฺโต"ติอาทินา[๑] อาคเต ปาฬินเย.

คำว่า ก็มีนัยนี้ ท่านบ่งชี้ถึงวิธีที่ได้กล่าวแล้ว ด้วยคำว่า "นวหิ อากาเรหิ" เป็นต้น ไว้ในรัสสบท (บทที่กำหนดไว้ด้วยลมหายใจสั้น). บทว่า เอตฺถ (ในนัย

---

[๑] วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๑๓๒, สํ. ส. ๑๔/๑๙๕, สํ. มหา. ๑๙/๔๐๙.

อิธาติ อิมสฺมึ รสฺสปทวเสน อาคเต ปาฬินเย.

พระบาลีที่มาแล้ว โดยเกี่ยวกับบทที่กำหนดไว้ด้วยลมหายใจยาวนี้) คือในนัยพระบาลีที่มาแล้ว ด้วยบทว่า "กถํ ทีฆํ อสฺสสนฺโต" เป็นต้น ตามที่ท่านพระสารีบุตรเถระได้แสดงไว้นี้. บทว่า อิธ แปลว่าในนัยพระบาลีที่มาแล้ว โดยเกี่ยวกับบทที่กำหนดไว้ด้วยลมหายใจสั้นนี้.

อยนฺติ โยคาวจโร. อทฺธานวเสนาติ ทีฆกาลวเสน. อิตฺตรวเสนาติ ปริตฺตกาลวเสน. อิเมหิ อากาเรหีติ อิเมหิ นวหิ อากาเรหิ.

บทว่า อยํ โยค โยคาวจโร แปลว่า พระโยคาวจร. บทว่า อทฺธานวเสน แปลว่า โดยเกี่ยวกับกาลเวลาที่ยาวนาน. บทว่า อิตฺตรวเสน แปลว่าโดยเกี่ยวกับกาลเวลาที่นิดหน่อย. คำว่า โดยอาการเหล่านี้ คือโดยอาการ ๙ เหล่านี้.

ตาทิโสติ ทีโฆ, รสฺโส จ. จตฺตาโร วณฺณาติ จตฺตาโร อาการา, เต จ ทีฆาทโย เอว. นาสิกคฺเค ว ภิกฺขุโนติ คาถาสุขตฺถํ[๑] รสฺสํ กตฺวา วุตฺตํ

คำว่า (และแม้ลมหายใจออก) ก็เป็นเช่นนั้น คือที่ยาว ๑ ที่สั้น ๑. สองบทว่า จตฺตาโร วณฺณา แปลว่าอาการ ๔, ก็อาการ ๔ เหล่านั้น ได้แก่อาการที่ยาว

[๑] ฉ. คาถาพนฺธสุขตฺถํ.

"นาสิกคฺเควา"ติ, วา-สทฺโท อนิยมฏฺโจ, เตน อุตฺตโรฏฺฐํ สงฺคณฺหติ.

เป็นต้นนั่นเอง. สองบทว่า นาสิกคฺเค วา ภิกฺขุโน ความว่า ท่านกล่าวกระทำให้เป็นรัสสะ(เสียงสั้น)ว่า "นาสิกคฺเคว" (แทนที่จะเป็น นาสิกคฺเค วา) ก็เพื่อความสะดวกแก่การประพันธ์คาถา, วา ศัพท์ มีอรรถว่าไม่กำหนดแน่นอน, ด้วย วา ศัพท์นั้น ท่านสงเคราะห์เอาบริเวณเหนือริมฝีปากบนด้วย.

๒๒๐. สพฺพกายปฏิสํเวทีติ สพฺพกายสฺส ปฏิ ปฏิ ปจฺเจกํ กตฺวา[๑] สมฺมเทว เวทนสีโล ชานนสีโล, ตสฺส วา ปฏิ ปฏิ สมฺมเทว เวโท เอตสฺส อตฺถิ, ตํ วา ปฏิ ปฏิ สมฺมเทว เวทมาโนติ อตฺโถ. ตตฺถ ตตฺถ สพฺพคฺคหเณน อสฺสาสาทิกายสฺส อนวเสสปริยาทาเน สิทฺเธปิ อเนกกลาปสมุทายภาวโต ตสฺส สพฺเพสมฺปิ ภาคานํ สํเวทนทสฺสนตฺถํ ปฏิ-สทฺทคฺคหณํ. ตตฺถ สกฺกจฺจการิภาวทสฺสนตฺถํ สํ-สทฺทคฺคหณนฺติ

๒๒๐. บทว่า สพฺพกายปฏิสํเวที มีวิเคราะห์ว่า ผู้มีปกติรู้ คือมีปกติทราบโดยชอบเทียวซึ่งกองลมทั้งปวง เป็นส่วน ๆ คือเป็นแต่ละอย่าง, ความว่า ผู้มีความรู้โดยชอบซึ่งกองลมทั้งปวงนั้นเป็นส่วน ๆ, หรือรู้อยู่โดยชอบซึ่งกองลมทั้งปวงนั้นเป็นส่วน ๆ. ในบรรดาบทเหล่านั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความหมายนี้ว่า ในบทว่า สพฺพกายปฏิสํเวที (สพฺพ-กาย-ปฏิ-สํ-เวที) นั้น แม้เมื่อการถือเอาอย่างไม่มีเหลือซึ่งกาย มี

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ.

อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต "สกลสฺสา"ติอาทิมาห. ตตฺถ ยถาสมาเนปิ อสฺสาสปสฺสาเสสุ โยคิโน ปฏิปตฺติวิธาเน ปจฺเจกํ สกฺกจฺจํเยว ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ ทสฺเสตุํ วิสุํ เทสนา กตา, เอวนฺตเมวตฺถํ ทีเปตุํ สติปิ อตฺถสฺส สมานตาย "สกลสฺสา"ติอาทินา ปททฺวยสฺส วิสุํ วิสุํ อตฺถวณฺณนา กตาติ เวทิตพฺพํ. ปากฏํ กโรนฺโตติ วิภูตํ กโรนฺโต, สพฺพโส วิภาเวนฺโตติ อตฺโถ. ปากฏีกรณํ วิภาวนํ ตตฺถ อสมฺมุยฺหนํ ญาเณเนว เนสํ ปวตฺตเนน โหตีติ ทสฺเสนฺโต "เอวํ วิทิตํ กโรนฺโต"ติ-อาทิมาห. ตตฺถ ตสฺมาติ ยสฺมา ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺเตเนว อสฺสาสปสฺสาเส ปวตฺเตติ, น วิปฺปยุตฺตจิตฺเตน, ตสฺมา เอวํภูโต สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ วุจฺจติ พุทฺธาทีหีติ โยชนา. จุณฺณวิสเฏติ[1] อเนกกลาปตาย จุณฺณวิจุณฺณาภาเวน วิสเฏ. อาทิ ปากโฏ

ลมหายใจเข้าเป็นต้น สำเร็จแล้วด้วยศัพท์ว่า สพฺพ (ที่แปลว่า ทั้งปวง) ก็ยังทรงถือเอาศัพท์ว่า ปฏิ (เป็นส่วน ๆ) เพื่อแสดงความรู้-กาย คือลมหายใจเข้าเป็นต้นนั้น แม้ทุกส่วนเพราะความรวมกันอยู่หลายกลุ่ม. ทรงถือเอาศัพท์ว่า สํ (โดยชอบ) เพื่อแสดงความเป็นผู้กระทำอย่างเคารพในความรู้นั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "สกลสฺส" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ท่านอาจารย์ทำเทศนาไว้แยกกันเป็นอย่าง ๆ ก็เพื่อแสดงว่า ในวิธีปฏิบัติในลมหายใจเข้าและลมหายใจออก แม้ตามที่มีอยู่แห่งพระโยคี พระโยคีพึงปฏิบัติแต่ละวิธีอย่างเคารพทีเดียว ดังนี้, แม้ว่าจะมีเนื้อความเหมือนกัน ก็พึงทราบว่าท่านทำการพรรณนาอรรถแห่งบททั้ง ๒ แยกกันเป็นอย่าง ๆ ด้วยบทว่า "สกลสฺส" เป็นต้น ก็เพื่อแสดงความหมายตามประการ ดังกล่าวมาแล้วนั้นนั่นเอง. คำว่า กระทำให้ปรากฏ

---

๑ ฉ. จุณฺณวิจุณฺณวิสเฏติ.

โหติ สติยา, ญาณสฺส จ วเสน ตถา ปุญฺญาภิสงฺขารสฺส[๑] ปวตฺตตฺตา. ตาทิเสน ภวิตพฺพนฺติ จตุตฺถปุคฺคลสทิเสน ภวิตพฺพํ, ปเคว สตี, ญาณญฺจ ปจฺจุปฏฺฐเปตฺวา ตีสุปิ ฐาเนสุ ญาณสมฺปยุตฺตเมว จิตฺตํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ อธิปฺปาโย.

ชัด คือกระทำให้ชัดเจน, ความว่า ทำให้แจ่มแจ้งโดยประการทั้งปวง. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าการกระทำให้ปรากฏชัด คือการกระทำให้แจ่มแจ้ง เป็นความไม่ลุ่มหลงในลมหายใจเข้า และลมหายใจออกเหล่านั้นย่อมมีได้โดยการทำลมหายใจเหล่านั้น ให้-เป็นไปด้วยญาณนั่นเทียว ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เราจะกระทำให้เป็นอันรู้แจ้งอย่างนี้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า เพราะฉะนั้น ประกอบความว่า เพราะเหตุที่พระโยคีทำลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ให้เป็นไปด้วยจิตที่สัมปยุตกับญาณนั่นเทียว, มิได้ทำให้เป็นไปด้วยจิตที่วิปปยุตจากญาณ, ฉะนั้นบัณฑิตทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จึงตรัสเรียกภิกษุผู้เป็นอย่างนี้ว่า ย่อมศึกษาว่าเราจักเป็นผู้ทำกองลมทั้งปวง ให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจเข้า หายใจออก ดังนี้. คำว่า (ในกองลม)ที่ซ่านไปละเอียด คือที่ซ่านไป

---

[๑] ฉ. ปุพฺพาภิสงฺขารสฺส, สารตฺถทีปนี วินยฎีกา. ๒/๒๙๕, -กตปุพฺพาภิสงฺขารสฺส.

โดยความเป็นธรรมชาติที่ละเอียด แสน-ละเอียด เพราะความเป็นกลุ่มลมหลายกลุ่ม. ชื่อว่า ต้นลมปรากฏชัด เพราะบุญญาภิสังขารเป็นไปอย่างนั้น ด้วยอำนาจแห่งสติและญาณ. สองบทว่า ตาทิเสน ภวิตพฺพํ คือพึงเป็นเหมือนบุคคลที่ ๔, อธิบายว่าพึงทำสติและญาณให้ปรากฏขึ้นก่อนเทียว แล้วทำจิตอันสัมปยุตกับญาณนั่นเทียว ให้เป็นไปในฐานะทั้ง ๓ (ต้นลม กลางลม ปลายลม).

เอวนฺติ วุตฺตปฺปกาเรน สพฺพกาย-ปฏิสํเวทนวเสเนว. ฆฏตีติ อุสฺสหติ. วายมตีติ วายามํ กโรติ, มนสิการํ ปวตฺเตตีติ อตฺโถ. ตถาภูตสฺสาติ อานาปานสฺสตึ ภาเวนฺตสฺส. สํวโรติ สติ, วีริยมฺปิ วา. ตาย สติยาติ ยา อานาปาเน อารพฺภ ปวตฺตา สติ, ตาย. เตน มนสิกาเรนาติ โย โส ตตฺถ สติปุพฺพงฺคโม ภาวนามนสิกาโร, เตน สทฺธินฺติ อธิปฺปาโย. อาเสวตีติ "ติสฺโส สิกฺขาโย"ติ วุตฺเต

คำว่า เอวํ (อย่างนี้) ได้แก่โดยประการดังกล่าวแล้ว คือโดยเกี่ยวกับการทำกองลมทั้งปวงให้เป็นอันรู้แจ้งนั่นเอง. คำว่า ย่อมเพียร คือย่อมอุตสาหะ. คำว่า ย่อมพยายาม คือย่อมกระทำความพยายาม, ความว่า ย่อมทำมนสิการให้เป็นไป. คำว่า ของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น คือของภิกษุผู้เจริญอานาปานสติ. คำว่า ความสำรวม ได้แก่สติหรือแม้วิริยะ. คำว่า ด้วยสตินั้น คือด้วยสติที่เป็นไปปรารภลมหายใจเข้าและลมหายใจ-

อธิกุสลธมฺเม อาเสวติ. ตทาเสวนํ เหตฺถ สิกฺขนฺติ อธิปฺเปตํ.

ออก. คำว่า ด้วยมนสิการนั้น คือกับด้วยการทำไว้ในใจซึ่งภาวนา อันมีสติเป็นประธาน ในลมหายใจเข้าและลมหายใจออกนั้น. คำว่า ย่อมเสพคุ้น คือ ย่อมเสพคุ้นซึ่งอธิกุศลธรรมทั้งหลาย ที่เรียกว่า "สิกขา ๓". ก็การเสพคุ้นซึ่งอธิกุศลธรรมนั้น ท่านประสงค์แล้วว่า เป็นการศึกษาในที่นี้.

ปุริมนเยติ ปุริมสฺมึ ภาวนานเย, ปฐมวตฺถุทฺวเยติ อธิปฺปาโย. ตตฺถาปิ กามํ ญาณุปฺปาทนํ ลพฺภเตว อสฺสาสปสฺสาสานํ ยาถาวโต ทีฆรสฺสภาวาวโพธสพฺภาวโต, ตถาปิ ตํ น ทุกฺกรํ ยถาปวตฺตานํ เตสํ คหณมตฺตภาวโตติ ตตฺถ วตฺตมานกาลปฺปโยโค กโต. อิทมฺปน ทุกฺกรํ ปุริสสฺส ขุรธารายํ คมนสทิสํ, ตสฺมา สาติสเยนตฺถ ปุญฺญาภิสงฺขาเรน ภวิตพฺพนฺติ ทีเปตุํ อนาคตกาลปฺปโยโค กโตติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "ตตฺถ ยสฺมา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ญาณุปฺปาทนาทีสูติ อาทิ-สทฺเทน กายสงฺขาร-

คำว่า ในนัยแรก คือในนัยภาวนาแรก, อธิบายว่า ในวัตถุ ๒ ข้อแรก (ที่ว่า เมื่อหายใจเข้ายาว...เมื่อหายใจออกยาว ก็ย่อมรู้ชัดว่า "เราหายใจออกยาวอยู่" ดังนี้ ๑, เมื่อหายใจเข้าสั้น...เมื่อหายใจออกสั้น ก็ย่อมรู้ชัดว่า "เราหายใจออกสั้นอยู่" ดังนี้ ๑). ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความข้อนี้ว่า แม้ในนัยแรกนั้น ย่อมได้การทำญาณให้เกิดขึ้นเหมือนกัน เพราะมีการหยั่งรู้ภาวะที่ยาวและสั้น แห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออกตามความเป็นจริง ก็จริง, ถึงอย่างนั้นการทำญาณให้เกิดขึ้นนั้น ไม่ใช่กิจที่ทำได้ยาก

ปสฺสมฺภนปีติปฏิสํเวทนาที สงฺคณฺหาติ. เกจิ ปเนตฺถ "สํวรสมาทานานํ[๑] สงฺคโห"ติ วทนฺติ.

เพราะมีแต่เพียง การจับเอาลมหายใจเท่าที่เป็นไปอยู่เหล่านั้นเท่านั้น เพราะเหตุนั้นในนัยแรกนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงทำการประกอบคำพูดไว้กับปัจจุบันกาล (คือคำว่า อสฺสสามิ - หายใจเข้าอยู่, ปสฺสสามิ - หายใจออกอยู่). ทรงประสงค์แสดงว่า ส่วนการทำญาณให้เกิดขึ้นในนัยที่ ๒ นี้ เป็นกิจที่ทำได้ยาก เป็นเหมือนการที่บุรุษเดินไปใกล้คมมีดโกน, เพราะฉะนั้น จึงต้องเป็นผู้มีบุญญาภิสังขาร (น่าจะเป็น บุญญาธิการ) ในเรื่องนี้ อย่างดียิ่ง ดังนี้ จึงทรงทำการประกอบคำพูดไว้กับอนาคตกาล ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ในจตุกกะแรกนั้น เพราะเหตุที่" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ในกิจมีการทำญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้น ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ท่านรวมเอาการทำกายสังขารให้ระงับ (อันเป็นข้อที่ ๔) การทำปีติให้เป็นอันรู้แจ้ง (อันเป็นข้อที่ ๕)

---

[๑] สี. ม. สํวรสมาธานานํ.

เป็นต้นไว้. แต่ว่าในคำว่า ในกิจมีการทำญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้นนี้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "มีการรวมเอาความสำรวม และการสมาทานไว้" ดังนี้.

กายสงฺขารนฺติ อสฺสาสปสฺสาสํ. โส หิ จิตฺตสมุฏฺฐาโนปิ สมาโน กรชกายปฺปฏิพทฺธวุตฺติตาย เตน สงฺขรียตีติ กายสงฺขาโรติ วุจฺจติ. โย ปน "กายสงฺขาโร วจีสงฺขาโร"ติ[1] เอวมาคโต กายสงฺขาโร เจตนาลกฺขโณ สติปิ ทฺวารนฺตรุปฺปตฺติยํ เยภุยฺยวุตฺติยา, ตพฺพหุลวุตฺติยา จ กายทฺวาเรน ลกฺขิโต, โส อิธ นาธิปฺเปโต. ปสฺสมฺเภนฺโตติอาทีสุ ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ ปทํ ปุริมสฺส ปุริมสฺส อตฺถวจนํ, ตสฺมา ปสฺสมฺภนํ นาม วูปสมนํ, ตญฺจ ตถา ปโยเค อสติ อุปฺปชฺชนารหสฺส โอฬาริกสฺส กายสงฺขารสฺส ปโยคสมฺปตฺติยา อนุปฺปาทนนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. ตตฺราติ "โอฬาริกํ กายสงฺขารํ

คำว่า กายสังขาร ได้แก่ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. ก็กายสังขารนั้น แม้ว่าเป็นของที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ท่านก็เรียกว่ากายสังขาร เพราะอรรถว่าถูกกายนั้นปรุงแต่ง เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยกรชกาย. ส่วนกายสังขารใดที่มาแล้วอย่างนี้ว่า "กายสงฺขาโร วจีสงฺขาโร" ดังนี้ ซึ่งมีลักษณะเป็นเจตนา แม้เมื่อมีความเกิดขึ้นทางทวารอื่นได้ ท่านก็กำหนดไว้ด้วยกายทวาร (จึงชื่อว่ากายสังขาร) เพราะมีความเป็นไปโดยมาก (ทางกายทวารนั้น) และเพราะเป็นไปมากทางกายทวารนั้น, กายสังขารอันมีลักษณะเป็นเจตนานั้น ท่านมิได้ประสงค์เอาในที่นี้. ในบทว่า ปสฺสมฺเภนฺโต (ให้

---

[1] ม. มู. ๑๒/๙๙.

ปสฺสมฺเภนฺโต''ติ เอตฺถ. อปริคฺคหิตกาเลติ กมฺมฏฺฐานสฺส อนารทฺธกาเล, ตโต เอว กายจิตฺตานมฺปิ อปริคฺคหิตกาเล. ''นิสีทติ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุํ กายํ ปณิธายา''ติ หิ อิมินา กายปริคฺคโห, ''ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา''ติ อิมินา จิตฺตปริคฺคโห วุตฺโต. เตเนวาห ''กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ปริคฺคหิตา โหนฺติ''ติ. กาโยติ กรชกาโย. สทรถาติ สปริฬาหา, สา จ เนสํ สทรถตา ครุภาเวน วิย โอฬาริกตาย อวินาภาวินีติ อาห ''โอฬาริกา''ติ. พลวตราติ สพลา[๑] ถูลา. สนฺตา โหนฺตีติ จิตฺตํ ตาว พหิทฺธา วิกฺเขปาภาเวน เอกคฺคํ หุตฺวา กมฺมฏฺฐานํ ปริคฺคเหตฺวา ปวตฺตมานํ สนฺตํ โหติ วูปสนฺตํ, ตโต เอว ตํสมุฏฺฐานา รูปธมฺมา ลหุมุทุกมฺมญฺญ-ภาวปฺปตฺตา, ตทนุคุณตาย เสสํ

ระงับ) เป็นต้น ความว่า บทหลัง ๆ (มีบทว่า ปฏิสมฺเภนฺโต - ให้สงบ เป็นต้น) เป็นคำไขอรรถของบทต้น ๆ, เพราะฉะนั้น พึงเห็นว่า ชื่อว่าการทำให้ระงับ ได้แก่การสงบเสียได้, และการทำให้สงบเสียได้นั้น ได้แก่การทำกายสังขารที่หยาบ ๆ ซึ่งควรเกิดขึ้นได้ ในเมื่อไม่มีความพยายามอย่างนั้น ไม่ให้เกิดขึ้น ด้วยความถึงพร้อมแห่งความ-พยายาม. คำว่า ในคำนั้น คือในคำว่า ''เราจักทำกายสังขารที่หยาบให้ระงับ'' ดังนี้นี้. คำว่า ในเวลาที่ยังมิได้กำหนด คือในเวลาที่ยังมิได้ปรารภกรรมฐาน, เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงเป็นเวลาที่ยังมิได้กำหนดกายและจิตด้วย. จริงอยู่ ด้วยคำว่า ''นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง'' นี้ ตรัสถึงการกำหนดกาย, ด้วยคำว่า ''ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า'' นี้ ตรัสถึงการกำหนดจิต.

---

๑ สี. ปพลา, ม. พหลา, สารตฺถทีปนี วินยฏีกาย. ๒/๒๙๗ ปสฺสิตพฺพํ.

ติสนฺตติรูปนฺติ เอวํ จิตฺเต, กาเย จ วูปสนฺเต ปวตฺตมาเน ตนฺนิสฺสิตา อสฺสาสปสฺสาสา สนฺตสภาวา อนุกฺกเมน สุขุมสุขุมตรสุขุมตมา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ. เตน วุตฺตํ "ยทา ปนสฺส กาโยปี"ติอาทิ.

เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทั้งกายทั้งจิต เป็นอันถูกกำหนดแล้ว" ดังนี้. คำว่า กาย ได้แก่ กรชกาย. คำว่า มีความกระสับกระส่าย คือ มีความเร่าร้อน, ก็ความกระสับกระส่ายแห่งกายและจิตเหล่านั้น นั้น มีปกติไม่เว้นจากความเป็นของหยาบ เช่นเดียวกับที่มีปกติไม่เว้นจากความเป็นของหนัก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จึงชื่อว่าหยาบ" ดังนี้. คำว่า มีกำลังยิ่ง คือมีกำลังหนาแน่น. คำว่า เป็นธรรมชาติที่สงบ ความว่า ทีแรกจิตเป็นธรรมชาติมีอารมณ์เดียว เพราะไม่มีความฟุ้งซ่านไปในภายนอก พอกำหนดกรรมฐานเป็นไปอยู่ ก็เป็นธรรมชาติที่สงบ สงบวิเศษ, เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ก็ย่อมเหลือรูปธรรมทั้งหลาย อันมีจิตนั้นเป็นสมุฏฐาน ถึงความเป็นของเบาอ่อน และควรแก่การงาน, โดยความเหมาะสมต่อจิตนั้น เป็นสันตติรูป ๓ ที่เหลือ, เมื่อจิตและกายเป็นไปสงบวิเศษอยู่อย่างนี้ ด้วยประการดังนี้ ลมหายใจเข้าและ

ลมหายใจออกที่อาศัยจิตและกายนั้น ก็ย่อมเป็นไป เป็นธรรมชาติที่มีสภาวะสงบละเอียด ละเอียดยิ่งกว่าและละเอียดที่สุด ตามลำดับ. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ส่วนว่าในเวลาใดทั้งกาย" ดังนี้เป็นต้น.

อาภุชนํ อาโภโค, "ปสฺสมฺเภมี"ติ ปฐมาวชฺชนา. สมฺมา อนุอนุอาหรณํ สมนฺนาหาโร, ตสฺมึเยว อตฺเถ อปราปรํ ปวตฺตอาวชฺชนา. ตสฺเสว อตฺถสฺส มนสิ กรณํ จิตฺเต ฐปนํ มนสิกาโร. วีมํสา ปจฺจเวกฺขณา.

การคำนึงถึง ชื่อว่า อาโภค, ได้แก่การนึกครั้งแรกว่า "เราจะทำให้ระงับ" ดังนี้. การน้อมมาเนือง ๆ โดยชอบ ชื่อว่า สมนฺนาหาร (การประมวลใจ), ได้แก่การนึกที่เป็นไปสืบต่อ ในสภาวะนั้นนั่นแหละ. การทำสภาวะนั้นนั่นแหละไว้ในใจ คือตั้งไว้ในจิต ชื่อว่ามนสิการ(การใส่ใจ). การไตร่ตรอง ชื่อว่า ปจฺจเวกฺขณา (การพิจารณา).

สารทฺเธติ สทรเถ สปริฬาเห. อธิมตฺตนฺติ พลวํ โอฬาริกํ. ลิงฺควิปลฺลาเสน วุตฺตํ. กายสงฺขาโรติ หิ อธิปฺเปโต. "อธิมตฺตํ หุตฺวา ปวตฺตตี"ติ กิริยาวิเสสนํ วา เอตํ. สุขุมนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

(ในคาถา) บทว่า สารทฺเธ แปลว่า มีความกระสับกระส่าย คือมีความเร่าร้อน. บทว่า อธิมตฺตํ (มีประมาณยิ่ง) คือมีกำลังเป็นของหยาบ. ท่านกล่าวไว้โดยเป็นลิงควิปลาส (คือที่จริงเป็น อธิมตฺโต).

กายมฺหีติ เอตฺถ "จิตฺเต จา"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

เพราะว่าท่านประสงค์ว่า กายสงฺขาโร (ซึ่งเป็น ปุลิงฺค). อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อธิมตฺตํ นี้ เป็นกิริยาวิเสสนะ อย่างนี้ว่า "อธิมตฺตํ หุตฺวา ปวตฺตติ" (เป็นไปประมาณยิ่ง). แม้ในบทว่า สุขุมํ นี้ ก็มีนัยนี้แหละ. ในบทว่า กายมฺหิ นี้ พึงนำบทว่า "จิตฺเต จ" มาเชื่อมไว้.

๒๒๑. ปฐมชฺฌานโต วุฏฺฐาย กริยมานํ ทุติยชฺฌานสฺส นานาวชฺชนํ ปริกมฺมํ ปฐมชฺฌานํ วิย ทูรสมุสฺสาริตปฏิปกฺขนฺติ กตฺวา ตํสมุฏฺฐาโน กายสงฺขาโร ปฐมชฺฌาเน จ ทุติยชฺฌานูปจาเร จ โอฬาริโกติ สทิโส วุตฺโต. เอส นโย เสสูปจารทฺวเยปิ. อถวา ทุติยชฺฌานาทีนํ อธิคมาย ปฏิปชฺชโต ทุกฺขาปฏิปทาทิวเสน กิลมโต โยคิโน กายกิลมถจิตฺตุปฆาตาทิวเสน, วิตกฺกาทิสงฺขาเตน[๑] สปริผนฺทตาย จ จิตฺตปฺปวตฺติยา ทุติยชฺฌานาทิอุปจาเรสุ กายสงฺขารสฺส

๒๒๑. ท่านอาจารย์ ทำไว้ในใจว่า บริกรรมอันมีอาวัชชนะต่าง ๆ กันแห่งทุติยฌาน (ซึ่งเป็นอุปจาระแห่งทุติยฌานในที่นี้) ที่พระโยคีออกจากปฐมฌานแล้วกระทำอยู่ ก็มีอันถอนธรรม อันเป็นปฏิปักษ์ไว้ในที่ไกลได้ด้วยดี ดุจปฐมฌาน ดังนี้แล้ว จึงกล่าวถึงกายสังขาร อันมีปฐมฌานและอุปจาระแห่งทุติยฌานนั้นเป็นสมุฏฐาน ว่าเป็นกายสังขารที่เหมือนกัน อย่างนี้ว่า ในปฐมฌานและในอุปจาระแห่งทุติยฌาน จัดว่าหยาบ ดังนี้. แม้ในอุปจาระทั้ง ๒ ที่เหลือ ก็มีนัยนี้.

---

[๑] ฉ. ...สงฺโขเตน จ.

โอฬาริกตา เวทิตพฺพา. อติสุขุโมติ อญฺญตฺถ ลพฺภมาโน กายสงฺขาโร จตุตฺถชฺฌาเน อติกฺกนฺตสุขุโม. สุขุมภาโวปิสฺส ตตฺถ นตฺถิ, กุโต โอฬาริกตา อปฺปวตฺตนโต. เตนาห "อปฺปวตฺติเมว ปาปุณาตี"ติ.

อีกนัยหนึ่ง เมื่อพระโยคีปฏิบัติเพื่อบรรลุทุติยฌานเป็นต้น ลำบากอยู่ โดยเกี่ยวกับเป็นทุกขาปฏิปทาเป็นต้น พึงทราบถึงความที่กายสังขารในอุปจาระแห่งฌานทั้งหลาย มีทุติยฌานเป็นต้น เป็นของหยาบ โดยเกี่ยวกับมีความลำบากแห่งกาย (นามกาย) และความท้อแท้แห่งจิต และเพราะความเป็นไปแห่งจิตยังมีความดิ้นรน โดยองค์ที่เรียกว่าวิตกเป็นต้น. คำว่า ละเอียดยิ่งนัก ความว่ากายสังขารที่หาได้ในฌานอื่น ๆ ในจตุตถฌานชื่อว่าละเอียดเหลือเกิน. แม้ภาวะที่กาย-สังขารนี้ในจตุตถฌานนั้นละเอียด ก็ยังไม่มี, ภาวะที่หยาบจะมีได้แต่ไหน เพราะหาความเป็นไปมิได้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ถึงความไม่เป็นไปเอาทีเดียว" ดังนี้.

ลาภิสฺส สโต อนุปุพฺพสมาปตฺติ-สมาปชฺชนเวลํ, เอกาสเนเนว วา สพฺเพสํ ฌานานํ ปฏิลาภํ สนฺธาย มชฺฌิมภาณกา

อาจารย์ผู้บอกกล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกายชื่อว่า ต้องการกายสังขารแม้ในอุปจาระแห่งฌานชั้นสูง ๆ ขึ้นไป ว่าละเอียดกว่าฌาน

เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานโต อุปรูปริชฺฌานูปจาเรปิ สุขุมตรํ อิจฺฉนฺติ. ตตฺถ หิ โสปจารานํ ฌานานํ อุปรูปริวิเสสวนฺตตา, สนฺตตา จ สมฺภเวยฺย, เอกาวชฺชนูปจารํ วา สนฺธาย เอวํ วุตฺตํ. เอวญฺหิ เหฏฺฐา วุตฺตวาเทน อิมสฺส วาทสฺส อวิโรโธ สิทฺโธ ภินฺนวิสยตฺตา. สพฺเพสํเยวาติ อุภเยสมฺปิ. ยสฺมา เต สพฺเพปิ วุจฺจมาเนน วิธินา ปสฺสทฺธิมิจฺฉนฺติเยว. "อปริคฺคหิตกาเล ปวตฺตกายสงฺขาโร ปริคฺคหิตกาเล ปฏิปฺปสฺสมฺภตี"ติ อิทํ สทิสสนฺตานตาย วุตฺตํ. น หิ เต เอว โอฬาริกา อสฺสาสาทโย สุขุมา โหนฺติ. ปสฺสมฺภนากาโร ปน เนสํ เหฏฺฐา วุตฺโตเยว.

ชั้นต่ำ ๆ ด้วยหมายเอาเวลาที่พระโยคีผู้เป็นฌานลาภี เข้าสมาบัติตามลำดับ, หรือหมายเอาการได้ฌานทั้งปวงโดยอาสนะเดียวเท่านั้น (โดยการนั่งครั้งเดียว). จริงอยู่ ฌานทั้งหลายพร้อมทั้งอุปจาระ จะพึงมีความวิเศษสูงส่งขึ้นไป และมีความสงบได้ก็ในเวลานั้น, อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ด้วยหมายเอาอุปจาระ ที่มีอาวัชชนะเดียวกัน (คือ อุปจาระที่อยู่ในวิถีเดียวกันกับฌาน). จริงอยู่ วาทะนี้ (วาทะของอาจารย์ผู้บอกกล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกาย) จะมีอันสำเร็จความไม่ผิดกันกับวาทะที่ได้กล่าวแล้ว ในหนหลัง (คือวาทะของอาจารย์ผู้บอกกล่าวคัมภีร์ทีฆนิกาย และวาทะของอาจารย์ผู้บอกกล่าวคัมภีร์สังยุตนิกาย) เพราะมีวิสัยแตกต่างกันก็โดยประการที่กล่าวแล้วนี้. คำว่า ของอาจารย์ทุกฝ่ายทีเดียว คือของอาจารย์ทั้ง ๒ ฝ่าย. เพราะเหตุที่ท่านเหล่านั้น แม้ทุกท่านต่างก็ปรารถนาความระงับ(แห่งกายสังขาร) โดยวิธีที่กำลังกล่าวถึงอยู่นั่นเทียว.ท่านกล่าว

คุณอภิชัย-คุณสุพัตรา จันทรโคลิกา
ขออุทิศส่วนกุศลแด่ คุณแม่อั้งกี่ แซ่เตีย

คำว่า "กายสังขารที่เป็นไปในเวลาที่ยังมิได้กำหนด ย่อมระงับไปในเวลาที่ได้กำหนดแล้ว" ดังนี้ นี้ เพราะมีความสืบต่อเสมอเหมือนกัน. จริงอยู่ ลมหายใจเข้าเป็นต้นที่หยาบเหล่านั้นนั่นแหละ จะกลายเป็นลมที่ละเอียดไปได้ก็หาไม่. ก็อาการที่ระงับแห่งลมหายใจเหล่านั้น ท่านอาจารย์ก็ได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วเทียว.

มหาภูตปริคฺคเห สุขุโมติ จตุธาตุมุเขน วิปสฺสนาภินิเวสํ สนฺธาย วุตฺตํ. สกลรูปปริคฺคเห สุขุโม ภาวนาย อุปรูปริปณีตภาวโต. เตเนวาห "รูปารูปปริคฺคเห สุขุโม"ติ. ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาติ กลาปสมฺมสนมาห. นิพฺพิทานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย พลววิปสฺสนา. ตโต โอรํ ทุพฺพลวิปสฺสนา. ปุพฺเพ วุตฺตนเยนาติ "อปริคฺคหิตกาเล"ติอาทินา สมถนเย วุตฺเตน นเยน. "อปริคฺคเห ปวตฺโต กายสงฺขาโร มหาภูตปริคฺคเห ปฏิปสฺสมฺภตี"ติอาทินา วิปสฺสนานเยปิ

คำว่า ที่เป็นไปในเวลากำหนดมหาภูตรูป จัดว่าละเอียด ท่านกล่าวหมายเอาการจับอารมณ์แห่งวิปัสสนา โดยธาตุ ๔ เป็นสำคัญ. ชื่อว่าที่เป็นไปในเวลากำหนดรูปทั้งสิ้น จัดว่าละเอียด เพราะภาวนามีความประณีตยิ่ง ๆ ขึ้นไป. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "ที่เป็นไปในเวลากำหนดทั้งรูปทั้งนามจัดว่าละเอียด" ดังนี้. คำว่า วิปัสสนาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ ท่านกล่าวถึงการพิจารณากลาป. ชื่อว่าวิปัสสนาอันมีกำลังก็นับตั้งแต่นิพพิทานุปัสสนาญาณไป. ต่ำกว่า

ปฏิปสฺสทฺธิ โยเชตพฺพาติ วุตฺตํ โหติ. นิพพิทานุปัสสนาญาณนั้น ชื่อว่าวิปัสสนาอันทรามกำลัง. คำว่า ตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในตอนก่อน คือตามนัยที่ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ในนัยสมถะ ด้วยคำว่า "อปริคฺคหิตกาเล" เป็นต้น. มีอันกล่าวอธิบายได้ว่า พึงประกอบความระงับ แม้ในนัยวิปัสสนา ด้วยคำว่า "กายสังขารที่เป็นไปในเวลาที่ยังมิได้กำหนด ย่อมระงับไปในเวลาที่กำหนดมหาภูตรูป" ดังนี้เป็นต้นเถิด.

อสฺสาติ อิมสฺส "ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารนฺ"ติ ปทสฺส. โจทนาโสธนาหีติ อนุโยคปริหาเรหิ. เอวนฺติ อิทานิ วุจฺจมานาการเรน. คำว่า แห่งบทนี้ คือแห่งบทว่า "ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ" นี้. คำว่า พร้อมทั้งคำท้วงและคำแก้ คือพร้อมทั้งคำซักไซ้ และคำเฉลย. คำว่า อย่างนี้ คือโดยอาการที่จะกล่าวถึงอยู่ในบัดนี้.

กถนฺติ ยํ อิทํ "ปสฺสมฺภยํ ฯเปฯ สิกฺขตี"ติ[๑] วุตฺตํ, ตํ กถํ เกน ปกาเรน กายสงฺขารสฺส ปสฺสมฺภนํ, โยคิโน จ คำว่า อย่างไรเล่า คือคำที่กล่าวว่า "ย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขารให้ระงับ ฯลฯ" นี้ใด, คำนั้นเป็นอย่างไรเล่า ท่าน-

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๗๘.

คุณอภิชัย-คุณสุพัตรา จันทรโคลิกา
ขออุทิศส่วนกุศลแด่ คุณแม่อั้งกี่ แซ่เตีย

สิกฺขนํ โหตีติ กเถตุกามตาย ปุจฺฉิตฺวา กายสงฺขาเร สรูปโต, โอฬาริกสุขุมโต, วูปสมโต อนุโยคปริหารโต จ ทสฺเสตุํ "กตเม กายสงฺขารา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ กายิกาติ รูปกาเย ภวา. กายปฏิพทฺธาติ กายสนฺนิสฺสิตา. กาเย สติ โหนฺติ, อสติ น โหนฺติ, ตโต เอว เต อกายสมุฏฺฐานาปิ กาเยน สงฺขริยนฺตีติ กายสงฺขารา. ปสฺสมฺเภนฺโตติ โอฬาริโกฬาริกํ ปฏิปสฺสมฺเภนฺโต. เสสปททฺวยนฺตสฺเสว เววจนํ. โอฬาริกํ หิ กายสงฺขารํ อวูปสนฺตสภาวํ สนฺนิสีทาเปนฺโต "ปสฺสมฺเภนฺโต"ติ วุจฺจติ, อนุปฺปาทนิโรธํ ปาเปนฺโต "นิโรเธนฺโต"ติ, สุฏฺฐุ สนฺตสภาวํ นยนฺโต "วูปสเมนฺโต"ติ.

พระสารีบุตรเถระ ครั้นได้ถามโดยความเป็นผู้ใคร่จะตอบเสียเองว่า ความระงับแห่งกายสังขาร และการศึกษาของพระโยคีจะมีได้โดยประการไร ดังนี้แล้ว ประสงค์แสดงกายสังขารทั้งหลายตามสภาวะที่มีอยู่, โดยเป็นกายสังขารที่หยาบและที่ละเอียด, โดยอาการที่สงบ และโดยคำซักไซ้ และคำเฉลย จึงเริ่มคำว่า "กายสังขารเป็นไฉน" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า มีในกาย คือมีในรูปกาย. คำว่า เนื่องด้วยกาย คือ อิงอาศัยกาย. อธิบายว่า เมื่อกายมีจึงมีได้, เมื่อกายไม่มี ก็มีไม่ได้. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงเรียกลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านั้นว่า กายสังขาร เพราะอรรถว่าแม้มิใช่มีกายเป็นสมุฏฐาน แต่ก็ถูกกาย(รูปกาย)ปรุงแต่งขึ้น. คำว่าทำให้ระงับ คือทำกายสังขารที่หยาบ ๆ ให้ระงับ. ๒ บทที่เหลือ (ให้ดับ, ให้สงบ) ก็เป็นคำไวพจน์ของคำว่าให้ระงับนั้นนั่นแหละ. จริงอยู่ เมื่อทำกายสังขารที่หยาบ ซึ่งมีสภาวะไม่สงบให้

สงบนิ่งไป ก็เรียกว่า "ทำให้ระงับ", เมื่อทำให้ถึงความดับคือความไม่เกิดขึ้น ก็เรียกว่า "ทำให้ดับ", เมื่อนำไปสู่สภาวะที่สงบได้ด้วยดี ก็เรียกว่า "ทำให้สงบ" ดังนี้.

ยถารูเปหีติ ยาทิเสหิ. กายสงฺขาเรหีติ โอฬาริเกหิ กายสงฺขาเรหิ. อานมนาติ อภิมุเขน[1] กายสฺส นมนา. วินมนาติ วิสุํ วิสุํ ปสฺสโต นมนา. สนฺนมนาติ สพฺพโต, สุฏฺฐุ วา นมนา. ปณมนาติ ปจฺฉโต นมนา. อิญฺชนาทีนิ อานมนาทีนํ เววจนานิ, อธิมตฺตานิ วา อภิมุขํ จลนาทีนิ อานมนาทโย, มนฺทานิ อิญฺชนาทโย. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารนฺติ ตถารูปํ อานมนาทีนํ การณภูตํ โอฬาริกํ กายสงฺขารํ ปสฺสมฺเภนฺโต. ตสฺมึ หิ ปสฺสมฺภิเต อานมนาทโยปิ ปสฺสมฺภิตาเอว โหนฺติ.

คำว่า เห็นปานใด คือที่เป็นเช่นใด. คำว่า เพราะกายสังขาร คือเพราะกายสังขารที่หยาบ. บทว่า อานมนา (การน้อมกาย) คือการน้อมกายไปข้างหน้า. บทว่า วินมนา (การเอี้ยวกาย) คือการน้อมกายไปทางข้าง แต่ละข้าง. บทว่า สนฺนมนา (การโอนกาย) คือการน้อมกายไปโดยทุกด้าน, หรือการน้อมกายไปด้วยดี. บทว่า ปณมนา (การเอนกาย) คือการน้อมกายไปข้างหลัง. บทว่า อิญฺชนา (การคู้กาย) เป็นต้น ก็เป็นคำไวพจน์ของคำว่า อานมนาเป็นต้น, อีกอย่างหนึ่ง การไหวกายเป็นต้นข้างหน้ามาก ๆ ชื่อว่า อานมนาเป็นต้น, การไหวกายเป็นต้น เล็กน้อย

๑ ฉ. อภิมุขภาเวน.

ชื่อว่าอิญชนา เป็นต้น. คำว่า <u>เราจักทำกายสังขาร</u> (เห็นปานนั้น) <u>ให้ระงับ</u> ความว่า เราจักทำกายสังขาร เห็นปานนั้น คือ กายสังขารที่หยาบ อันเป็นเหตุแห่งการน้อมกายเป็นต้น ให้ระงับ. จริงอยู่ เมื่อกายสังขารนั้นระงับแล้ว แม้การน้อมกายเป็นต้นก็เป็นอันระงับไปเหมือนกัน.

<u>สนฺตํ</u> <u>สุขุมนฺติ</u> ยถารูเปหิ กายสงฺขาเรหิ กายสฺส อปริผนฺทนเหตูหิ อานมนาทโย น โหนฺติ, ตถารูปํ ทรถาภาวโต สนฺตํ, อโนฬาริกตาย สุขุมํ. <u>ปสฺสมฺภยํ</u> <u>กายสงฺขารนฺติ</u> สามญฺญโต เอกํ กตฺวา วทติ. อถวา ปุพฺเพ โอฬาริโกฬาริกํ กายสงฺขารํ ปฏิปสฺสมฺเภนฺโต อนุกฺกเมน กายสฺส อปริผนฺทนเหตุภูเต สุขุมสุขุมตเร อุปฺปาเทตฺวา เตปิ ปฏิปสฺสมฺเภตฺวา ปรมสุขุมตาย โกฏิปฺปตฺตํ ยํ กายสงฺขารํ ปฏิปสฺสมฺเภติ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ "<u>สนฺตํ</u> <u>สุขุมํ</u> <u>ปสฺสมฺภยํ</u> <u>กายสงฺขารน</u>"ติ.

คำว่า <u>ที่สงบ</u> <u>ที่ละเอียด</u> ความว่า การน้อมกายเป็นต้น ย่อมไม่มี เพราะกายสังขาร อันเป็นเหตุแห่งความไม่ไหวกาย เห็นปานใด, กายสังขารเห็นปานนั้นชื่อว่าสงบ เพราะไม่มีความดิ้นรน, ชื่อว่าละเอียด เพราะภาวะที่ไม่หยาบ. ท่านกล่าวทำให้เป็นบทเดียวกัน เพราะเสมอเหมือนกัน (ด้วยความเป็นกายสังขาร) ว่า <u>ปสฺสมฺภยํ</u> <u>กายสงฺขารํ</u>. อีกนัยหนึ่ง พระโยคีผู้ทำกายสังขารที่หยาบ ๆ ให้ระงับไปในตอนต้น ทำกายสังขารที่ละเอียดกว่า อันเป็นเหตุแห่งความไม่ไหวกาย ให้เกิดขึ้นได้ ตามลำดับ ทำ

คุณอภิชัย-คุณสุพัตรา จันทรโคลิกา
ขออุทิศส่วนกุศลแด่ คุณแม่อั้งกี่ แซ่เตีย

กายสังขารแม้นั้นให้ระงับไป แล้วทำกาย-สังขารอันถึงยอด เพราะความเป็นกาย-สังขารอันละเอียดอย่างยิ่ง อันใด ให้ระงับไป ตามลำดับ, คำว่า "เราจักทำกายสังขารที่สงบ ที่ละเอียด (เห็นปานนั้น) ให้ระงับ" ดังนี้ ท่านกล่าวหมายเอากาย-สังขารอันถึงยอดนั้น.

อิตีติ อาทิ โจทกวจนํ. ตตฺถ อิตีติ ปการตฺเถ นิปาโต. กิราติ อรุจิสูจเน, เอวํ เจติ อตฺโถ. อยํ เหตฺถ อธิปฺปาโย : วุตฺตปฺปกาเรน ยทิ อติสุขุมมฺปิ กายสงฺขารํ ปสฺสมฺเภตีติ. เอวํ สนฺเตติ เอวํ สติ ตยา วุตฺตากาเร ลพฺภมาเน. วาตูปลทฺธิยาติ วาตสฺส อุปลทฺธิยา. จ-สทฺโท สมุจฺจยตฺโถ. อสฺสาสาทิวาตารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ปภาวนา อุปฺปาทนา ปวตฺตนา น โหติ. เต จ เตน ปสฺสมฺเภตพฺพาติ อธิปฺปาโย. อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนาติ โอฬาริเก อสฺสาสปสฺสาเส ภาวนาย ปฏิปสฺสมฺเภตฺวา

ศัพท์ว่า อิติ เป็นต้น เป็นคำท้วง. ในคำเหล่านั้น ศัพท์ว่า อิติ เป็นนิบาตในความหมายว่าประการ. ศัพท์ว่า กิร ในความหมายว่า อรุจิสูจนะ (บอกความไม่ชอบใจ คือไม่เห็นด้วย), ความเท่ากับ เอวํ เจ (แปลว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้). ก็ในข้อว่า อิติ กิร นี้ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ว่า : ถ้าหากว่า ทำกายสังขารแม้ที่ละเอียดยิ่งให้ระงับไป โดยประการที่กล่าวแล้วไซร้ ดังนี้. คำว่า เอวํ สนฺเต แปลว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ คือเมื่ออาการที่ท่านกล่าวถึงมีอยู่. บทว่า วาตูปลทฺธิยา คือความรู้ซึ่งลม. จ ศัพท์มีอรรถ

สุขุมานํ เตสํ ปภาวนา จ น โหติ, อุภเยสํ เตสํ เตน ปฏิปสฺสมฺเภตพฺพโต. อานาปานสฺสติยาติ อานาปานารมฺมณาย สติยา จ ปวตฺตนํ น โหติ, อานาปานานํ อภาวโต. ตโต เอว ตํสมฺปยุตฺตสฺส อานาปานสฺสติสมาธิสฺส ปภาวนา อุปฺปาทนาปิ น โหติ. น หิ กทาจิ อารมฺมเณน วินา สารมฺมณธมฺมา สมฺภวนฺติ. น จ นํ ตนฺติ เอตฺถ นนฺติ นิปาตมตฺตํ. ตํ วุตฺตวิธานํ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา ปณฺณวนฺโต น เจว สมาปชฺชนฺติปิ ตโต น จ วุฏฺฐหนฺติปีติ โยชนา. เอวํ โจทโก สพฺเพน สพฺพํ อภาวูปนยนํ ปสฺสมฺภนนฺติ อธิปฺปาเยน โจเทติ.

ว่ารวบรวม. การทำจิตอันมีลมหายใจเข้าเป็นต้นเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น คือให้อุบัติให้เป็นไป ก็ย่อมมีไม่ได้. อธิบายว่า เพราะว่าลมเหล่านั้น พึงถูกพระโยคีนั้นทำให้ระงับไป. คำว่า การทำลมหายใจเข้าและลมหายใจออกให้เกิด (ก็มีไม่ได้) ความว่า การทำลมหายใจเข้า และลมหายใจออกที่หยาบให้ระงับไปด้วยภาวนา แล้วทำลมหายใจเหล่านั้น ที่ละเอียดให้เกิดก็มีไม่ได้, เพราะลมทั้ง ๒ อย่างเหล่านั้น พึงถูกพระโยคีนั้นทำให้ระงับไป. คำว่า (การทำ) อานาปานสติ (ให้เกิดก็มีไม่ได้) คือการทำสติอันมีลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เป็นอารมณ์ให้เป็นไป ก็มีไม่ได้ เพราะไม่มีลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง การทำอานาปานสติสมาธิอันสัมปยุตกับอานาปานสตินั้นให้เกิด คือแม้การทำให้อุบัติ ก็มีไม่ได้. เพราะว่า ในกาลไหน ๆ ธรรมที่มีอารมณ์ จะไม่เกิดขึ้นโดยเว้นอารมณ์. ในคำว่า น จ นํ ตํ นี้ บทว่า

นํ เป็นเพียงนิบาต. ประกอบความว่า และบัณฑิตคือผู้มีปัญญาทั้งเข้าซึ่งสมาบัติอันมีวิธีการดังกล่าวแล้วนั้นก็ไม่ได้ ทั้งออกจากสมาบัตินั้นก็ไม่ได้ ดังนี้. โดยประการที่กล่าวนี้ อาจารย์ผู้ทักท้วง ย่อมทักท้วงโดยมีความมุ่งหมายว่า การทำให้ระงับ เป็นการนำเข้าไปสู่ความไม่มี หมดเลยโดยประการทั้งปวง ดังนี้.

ปุน อิติ กิราติอาทิ ยถาวุตฺตาย โจทนาย วิสฺสชฺชนา. ตตฺถ กิราติ "ยที"ติ เอตสฺส อตฺเถ นิปาโต อิติ กิร สิกฺขติ, มยา วุตฺตากาเรน ยทิ สิกฺขตีติ อตฺโถ. เอวํ สนฺเตติ เอวํ ปสฺสมฺภเน สติ. ปภาวนา โหตีติ ยทิปิ โอฬาริกา กายสงฺขารา ปฏิปสฺสมฺภนฺติ, สุขุมา ปน อตฺเถวาติ อนุกฺกเมน ปรมสุขุมภาวปฺปตฺตสฺส วเสน นิมิตฺตุปฺปตฺติยา อานาปานสฺสติยา, อานาปานสฺสติสมาธิสฺส จ ปภาวนา อิชฺฌเตวาติ อธิปฺปาโย.

ข้อว่า อิติ กิร เป็นต้น อีกคำหนึ่ง เป็นคำแก้คำทักท้วงตามที่กล่าวแล้ว. ในคำนั้น ศัพท์ว่า กิร เป็นนิบาต ในความหมายว่า "ยทิ" (ถ้าหากว่า) นี้ ความว่า อิติ กิร สิกฺขติ คือถ้าหากภิกษุย่อมศึกษาตามอาการที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้. คำว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ คือเมื่อมีการกระทำให้ระงับอย่างนี้. คำว่า การทำ(อานาปานสติ, อานาปานสติ-สมาธิ)ให้เกิด ก็ยังมีได้ อธิบายว่า กาย-สังขารที่หยาบ ย่อมระงับไปก็จริง, แต่ว่ากายสังขารที่ละเอียด ยังมีอยู่ทีเดียว เพราะ

ฉะนั้น การทำอานาปานสติ และอานาปานสติสมาธิให้เกิด ย่อมสำเร็จได้แน่ทีเดียว เพราะมีนิมิตเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจที่ถึงความละเอียดอย่างยิ่งตามลำดับ.

ยถา กถํ วิยาติ ยถาวุตฺตวิธานํ ตํ กถํ วิย ทฏฺฐพฺพํ, อตฺถิ กิญฺจิ ตทตฺถสมฺปฏิปาทเน โอปมฺมนฺติ อธิปฺปาโย. อิทานิ โอปมฺมํ ทสฺเสตุํ "เสยฺยถาปี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ เสยฺยถาปีติ โอปมฺมตฺเถ นิปาโต. กํเสติ กํสภาชเน. นิมิตฺตนฺติ นิมิตฺตสฺส, เตสํ สทฺทานํ ปวตฺตาการสฺสาติ อตฺโถ. สามิอตฺเถ หิ อิทํ อุปโยควจนํ. สุคฺคหิตตฺตาติ สุฏฺฐุ คหิตตฺตา. สุมนสิกตตฺตาติ สุฏฺฐุ จิตฺเต ฐปิตตฺตา. สูปธาริตตฺตาติ สมฺมเทว อุปธาริตตฺตา สลฺลกฺขิตตฺตา. สุขุมกา สทฺทาติ อนุรเว อาห, เย อปฺปกา. อปฺปฏฺโฐ หิ อยํ ก-สทฺโท. สุขุมสทฺทนิมิตฺตารมฺมณตฺตาปีติ สุขุโม สทฺโทว นิมิตฺตํ, สุขุมสทฺทนิมิตฺตํ, ตทารมฺมณตายปีติ. กึ

คำว่า มีอุปมาเปรียบได้อย่างไร ความว่า วิธีการตามที่กล่าวแล้วนั้น มีอุปมาเปรียบอย่างไร จึงจะพึงเห็นได้, อธิบายว่า อุปมาอะไร ๆ ในอันให้ยอมรับเนื้อความนั้นได้ มีอยู่หรือ. บัดนี้ ท่านพระสารีบุตรเถระ ประสงค์แสดงอุปมา จึงกล่าวว่า "เสยฺยถาปิ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า แม้ฉันใด เป็นคำนิบาต ในความหมายว่าเป็นอุปมา. บทว่า กํเส ได้แก่ภาชนะสัมฤทธิ์. บทว่า นิมิตฺตํ แก้เป็น นิมิตฺตสฺส, ความว่า ได้แก่อาการเป็นไปแห่งเสียงเหล่านั้น. ก็บทว่า นิมิตฺตํ นี้ เป็นทุติยาวิภัตติ ในอรรถแห่งฉัฏฐีวิภัตติ. บทว่า สุคฺคหิตตฺตา แปลว่า เพราะ(นิมิตแห่งเสียงหยาบ) บุคคลถือเอาได้ดีแล้ว. คำว่า

วุตฺตํ โหติ ? กามํ ตทา สุขุมาปิ สทฺทา นิรุทฺธา, สทฺทนิมิตฺตสฺส ปน สุคหิตตฺตา สุขุมตรสทฺทนิมิตฺตารมฺมณภาเวนาปิ จิตฺตํ ปวตฺตติ. อาทิโต ปฏฺฐาย หิ ตสฺส ตสฺส นิรุทฺธสฺส สทฺทสฺส นิมิตฺตํ อวิกฺขิตฺเตน จิตฺเตน อุปธาเรนฺตสฺส อนุกฺกเมน ปริโยสาเน อติสุขุมสทฺทนิมิตฺตมฺปิ อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตํ ปวตฺตเตว. จิตฺตํ น วิกฺเขปํ คจฺฉติ ตสฺมึ ยถาอุปฏฺฐิเต นิมิตฺเต สมาธานสพฺภาวโต.

เพราะทำไว้ในใจได้ดีแล้ว คือเพราะตั้งไว้ในใจได้ด้วยดี. คำว่า เพราะทรงจำไว้ได้ดีแล้ว ได้แก่ เพราะทรงจำไว้ได้ คือเพราะกำหนดไว้ได้โดยชอบแล้วนั่นเอง. ท่านกล่าวถึงเสียงครวญว่า สุขุมกา สทฺทา (เสียง-ละเอียด), ซึ่งก็ได้แก่เสียงค่อย. เพราะ ก ศัพท์ (ในคำว่า สุขุมกา) นี้ มีอรรถว่าเล็กน้อย (คือค่อย). คำว่า แม้เพราะภาวะที่มีนิมิตแห่งเสียงที่ละเอียด เป็นอารมณ์ ความว่า เสียงที่ละเอียดนั่นเองเป็นนิมิต จึงชื่อว่า สุขุมสทฺทนิมิตฺตํ, ได้แก่ แม้เพราะภาวะที่มีนิมิต คือเสียงที่ละเอียดนั้นเป็นอารมณ์. มีอรรถาธิบายอย่างไร ? มีอรรถาธิบายว่า ในเวลานั้น เสียงแม้ที่ละเอียดดับไปแล้วก็จริง, แต่เพราะนิมิตแห่งเสียง บุคคลถือเอาได้ดีแล้ว จิตก็ยังเป็นไปได้ แม้โดยภาวะที่มีนิมิตแห่งเสียงที่ละเอียดกว่าเป็นอารมณ์. จริงอยู่ เมื่อบุคคลมีจิตไม่ฟุ้งซ่าน ทรงจำนิมิตแห่งเสียงที่ดับไปแล้วนั้น ๆ มาตั้งแต่ต้น จิตก็ยังเป็นไปกระทำแม้

นิมิตแห่งเสียงที่ละเอียดเหลือเกิน ให้เป็นอารมณ์ได้ในที่สุดตามลำดับทีเดียว. ชื่อว่าจิตก็หาถึงความฟุ้งซ่านไม่ เพราะมีความตั้งมั่นในนิมิต ตามที่ปรากฏแล้วนั้น.

เอวํ สนฺเตติอาทิ วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส นิคมนวเสน วุตฺตํ. ตตฺถ ยสฺส สุตฺตปทสฺส สทฺธึ โจทนาโสธนาหิ อตฺโถ วุตฺโต, ตํ อุทฺธริตฺวา กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานานิ วิภาคโต ทสฺเสตุํ "ปสฺสมฺภยนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตํ สพฺพํ วุตฺตนยตฺตา อุตฺตานเมว.

คำว่า เมื่อเป็นอย่างนี้เป็นต้น ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นคำย้ำถึงเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ในคำเหล่านั้น ท่านกล่าวอรรถพร้อมทั้งคำท้วงและคำแก้ แห่งบทพระสูตรใดไว้, เพื่อจะยกบทพระสูตรนั้นขึ้น แสดงกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยการจำแนก จึงกล่าวว่า "กายสังขารที่ภิกษุทำให้ระงับ" ดังนี้เป็นต้น. คำนั้นทั้งหมดง่ายอยู่แล้วเทียว เพราะมีนัยดังได้กล่าวไปแล้ว.

๒๒๒. อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมฏฺฐานวเสนาติ สมถกมฺมฏฺฐานํ สนฺธาย วุตฺตํ. วิปสฺสนํ กมฺมฏฺฐานมฺปน อิตรจตุกฺเกสุปิ ลพฺภเตว. เอตฺถาติ ปฐมจตุกฺเก. ปญฺจสนฺธิกนฺติ ปญฺจปพฺพํ, ปญฺจภาคนฺติ อตฺโถ.

๒๒๒. คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นกรรมฐานของพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ ท่านกล่าวหมายเอาสมถกรรมฐาน. ส่วนวิปัสสนากรรมฐาน ย่อมหาได้แม้ในจตุกกะนอกนี้ทีเดียว. บทว่า เอตฺถ โยค ปฐมจตุกฺเก

แปลว่า ในจตุกกะแรกนี้. คำว่า อันมีสนธิ ๕ คือมี ๕ ข้อ, ความว่า มี ๕ ส่วน.

กมฺมฏฺฐานสฺส อุคฺคณฺหนนฺติ กมฺมฏฺฐานคนฺถสฺส อุคฺคณฺหนํ. ตทตฺถปริปุจฺฉา กมฺมฏฺฐานสฺส ปริปุจฺฉนา. อถวา คนฺถโต, อตฺถโต จ กมฺมฏฺฐานสฺส อุคฺคณฺหนํ อุคฺคโห. ตตฺถ สํสยปริปุจฺฉนา ปริปุจฺฉา. กมฺมฏฺฐานสฺส อุปฏฺฐานนฺติ นิมิตฺตุปฏฺฐานํ, เอวํ ภาวนมนุยุญฺชนฺตสฺส "เอวมิธ นิมิตฺตํ อุปฏฺฐาตี"ติ อุปธารณํ, ตถา กมฺมฏฺฐานปฺปนา "เอวํ ฌานมปฺเปตี"ติ. กมฺมฏฺฐานสฺส ลกฺขณนฺติ คณนานุพนฺธนาผุสนานํ วเสน ภาวนํ อุสฺสุกฺกาเปตฺวา ฐปนาย สมฺปตฺติ, ตโต ปรมฺปิ วา สลฺลกฺขณาทิวเสน มตฺถกมฺปตฺตีติ กมฺมฏฺฐานสภาวสฺส สลฺลกฺขณํ. เตนาห "กมฺมฏฺฐานสภาวูปธารณนฺติ วุตฺตํ โหตี"ติ.

คำว่า การเรียนเอาซึ่งกรรมฐาน คือ การเรียนตำราอันว่าด้วยกรรมฐาน. การสอบถามเนื้อความในตำรา อันว่าด้วยกรรมฐานนั้น ชื่อว่าการสอบถามถึงกรรมฐาน. อีกนัยหนึ่ง การเรียนเอากรรมฐานโดยตำรา และโดยสภาวะ ชื่อว่าอุคคหะ. การสอบถามเพราะความสงสัยในกรรมฐานนั้น ชื่อว่าปริปุจฉา. คำว่า ความปรากฏแห่งกรรมฐาน ได้แก่ความปรากฏแห่งนิมิต, คือการจดจำไว้ว่า เมื่อเราบำเพ็ญภาวนาไปอย่างนี้ว่า "นิมิตย่อมปรากฏในกรรมฐานนี้ อย่างนี้" ดังนี้, ที่ชื่อว่าอัปปนาแห่งกรรมฐาน ก็อย่างนั้นเหมือนกัน ได้แก่การจดจำไว้ว่าเมื่อเราบำเพ็ญภาวนาไปอย่างนี้ว่า "ฌานย่อมถึงอัปปนาได้อย่างนี้" ดังนี้. คำว่า การกำหนดกรรมฐาน ได้แก่การกำหนดไว้ด้วยดี ซึ่งสภาวะแห่งกรรมฐานว่า เพราะทำภาวนา

คุณสมพันธุ์-คุณปทุม พิศลยบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ให้ก้าวหน้าไป ด้วยอำนาจแห่งคณนา (การนับ), อนุพันธนา (การติดตามลม) และผุสนา (ฐานที่ลมกระทบ) จึงมีความสำเร็จ ฐปนา (ความตั้งมั่นคืออัปปนา), หรือแม้ยิ่งกว่านั้น คือมีความถึงยอดโดยเกี่ยวกับมีสัลลักขณา (วิปัสสนาที่กำหนดไตรลักษณ์) เป็นต้น ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีอรรถาธิบายว่า การทรงจำสภาวะแห่งกรรมฐาน" ดังนี้.

อตฺตนาปิ น กิลมติ โอธิโส กมฺมฏฺฐานสฺส อุคฺคณฺหนโต. ตโต เอว อาจริยมฺปิ น วิเหเสติ ธมฺมาธิกรณมฺปิ วา[๑] ภาวนาย มตฺถกํ ปาปนโต. ตสฺมาติ ตํ นิมิตฺตํ อตฺตโน อกิลมนอาจริยาวิเหสนเหตุ. โถกนฺติ โถกํ โถกํ. อุคฺคเหตพฺพโต อุคฺคโห สพฺโพปิ กมฺมฏฺฐานวิธิ, น ปุพฺเพ วุตฺตอุคฺคหมตฺตํ. อาจริยโต อุคฺคโห

ชื่อว่า ย่อมไม่ลำบากแม้ด้วยตนเอง เพราะเรียนเอากรรมฐานไว้โดยถี่ถ้วนแล้ว. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า ย่อมไม่ทำแม้อาจารย์ให้เดือดร้อน หรือว่าเพราะแม้การทำการตระเตรียมธรรม ให้ถึงยอดแห่งภาวนาได้. คำว่า เพราะฉะนั้น คือเพราะเหตุนั้น ได้แก่เพราะเหตุที่ไม่ทำตนให้ลำบาก ไม่ทำอาจารย์ให้เดือดร้อน. บทว่า โถกํ

---

๑ ฉ. "วา"ติ ปาโฐ น ทิสฺสติ, สารตฺถทีปนีฏีกา. ๒/๓๑๖.

อาจริยุคฺคโห, ตโต. เอกปทมฺปีติ เอกโกฏฺฐาสมฺปิ.

แก้เป็น โถกํ โถกํ (ทีละหน่อย). วิธีการแห่งกรรมฐานแม้ทั้งหมด ชื่อว่าอุคคหะ (ในบทว่า อาจริยุคฺคโห) เพราะต้องเรียน, ไม่ใช่สักแต่เป็นอุคคหะ (การเรียน)ที่ได้กล่าวไว้ในสนธิข้อต้นเท่านั้น. วิธีการที่เรียนจากอาจารย์ ชื่อว่า อาจริยุคฺคโห, ได้แก่จากที่เรียนจากอาจารย์นั้น. คำว่า แม้สักบทเดียว คือแม้สักส่วนเดียว.

๒๒๓. อนุวหนาติ[๑] อสฺสาสปสฺสาสานํ อนุคมนวเสน สติยา นิรนฺตรํ อนุปวตฺตนา. ผุสนาติ อสฺสาสปสฺสาเส คเณนฺตสฺส คณนํ ปฏิสํหริตฺวา เต สติยา อนุพนฺธนฺตสฺส ยถา อปฺปนา โหติ, ตถา จิตฺตํ ฐเปนฺตสฺส จ นาสิกคฺคาธิฏฺฐานสฺส เนสํ ผุสนา. ยสฺมา ปน คณนาทิวเสน วิย ผุสนาวเสน วิสุํ มนสิกาโร นตฺถิ, ผุฏฺฐผุฏฺฐฏฺฐาเนเยว คณนาทิ กาตพฺพนฺติ ทสฺเสตุํ อิธ ผุสนา คณนนฺติ ทีเปนฺโต "ผุสนาติ ผุฏฺฐฏฺฐานนฺ"ติ

๒๒๓. บทว่า อนุวหนา (การติดตาม) คือการทำสติให้เป็นไปเนื่อง ๆ ไม่ขาดสายด้วยอำนาจการติดตามลมหายใจเข้า และลมหายใจออก. บทว่า ผุสนา ได้แก่ที่กระทบกันแห่งลมเหล่านั้นกับบริเวณปลายจมูก แห่งพระโยคีผู้นับอยู่ซึ่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เลิกการนับแล้ว ก็ใช้สติติดตามลมเหล่านั้น และตั้งจิตไว้โดยประการที่อัปปนาจะเกิดขึ้น. แต่เพราะเหตุว่ามนสิการโดยเกี่ยวกับฐาน ที่ลมกระทบแผนกหนึ่งต่างหาก

---

[๑] ม. อนุคหนาติ.

อาห. ฐปนาติ สมาธานํ. ตญฺหิ สมฺมเทว อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อาธานํ ฐปนํ โหติ. ตถา หิ สมาธิ "จิตฺตสฺส ฐิติ สณฺฐิตี"ติ[๑] นิทฺทิฏฺโฐ. สมาธิปฺปธานา ปน อปฺปนาติ อาห "ฐปนาติ อปฺปนา"ติ. อนิจฺจตาทีนํ สลฺลกฺขณโต สลฺลกฺขณา วิปสฺสนา. ปวตฺตโต, นิมิตฺตโต จ วินิวฏฺฏนโต วิวฏฺฏนา นาม มคฺโค. สกลสงฺกิเลส-ปฏิปสฺสทฺธิภาวโต สพฺพโส สุทฺธีติ ปาริสุทฺธิ ผลํ. เตสนฺติ วิวฏฺฏนาปาริสุทฺธีนํ. ปฏิปสฺสนาติ ปฏิปฏิทสฺสนลกฺขณํ.[๒] เตนาห "ปจฺจเวกฺขณา"ติ.

เหมือนอย่างมนสิการ โดยเกี่ยวกับการนับเป็นต้น หามีไม่, ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าฐานที่ลมกระทบ เป็นที่ที่นับลมในที่นี้ จึงกล่าวว่า "บทว่า ผุสนา ได้แก่ฐานที่ลมกระทบ" ดังนี้ เพื่อแสดงว่า ควรทำการนับลมเป็นต้น ตรงที่ลมกระทบแล้ว กระทบแล้ว นั่นเอง ดังนี้. บทว่า ฐปนา ได้แก่ความตั้งมั่นโดยชอบ (สมาธิ). จริงอยู่ ความตั้งมั่นโดยชอบนั้น เป็นความตั้งมั่น คือความตั้งจิตไว้ในอารมณ์ได้ โดยชอบนั่นเอง. จริงอย่างนั้น ทรงแสดงไขสมาธิไว้ว่า "ความตั้งอยู่ได้ ความตั้งอยู่ได้โดยชอบแห่งจิต" ดังนี้. ก็อัปปนามีสมาธิเป็นประธาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "บทว่า ฐปนา ได้แก่อัปปนา" ดังนี้. วิปัสสนา ชื่อว่า สัลลักขณา เพราะเป็นความกำหนดด้วยดีซึ่งความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. มรรค ชื่อว่า วิวัฏฏนา เพราะเป็นความหันกลับจากปวัตตะ

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๑.
[๒] ฉ. ปฏิ ปฏิ ทสฺสนํ เปกฺขนํ.

(ตัณหาที่ทำให้เป็นไป) และจากนิมิต(สังขารในกาล ๓). ผล ชื่อว่าปาริสุทธิ เพราะอรรถว่าเป็นความหมดจดโดยประการทั้งปวง โดยภาวะที่ระงับสังกิเลสทั้งสิ้นได้. บทว่า เตสํ ได้แก่วิวัฏฏนาและปาริสุทธิ. บทว่า ปฏิปสฺสนา ได้แก่การย้อนดู คือกำหนดเป็นอย่าง ๆ. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ได้แก่ปัจจเวกขณ์" ดังนี้.

ขณฺฑนฺติ เอกํ ตีณิ ปญฺจาติ เอวํ คณนาย ขณฺฑนํ. โอกาเสติ คณนวิธึ สนฺธายาห. คณนนิสฺสิโตว น กมฺมฏฺฐานนิสฺสิโต. "สิขาปฺปตฺตํ นุ โข"ติ อิทํ จิรตรํ คณนาย มนสิกโรนฺตสฺส วเสน วุตฺตํ. โส หิ ตถา ลทฺธํ อวิกฺเขปมตฺตํ นิสฺสาย เอวํ มญฺเญยฺย. "อสฺสาสปสฺสาเสสุ โย อุปฏฺฐาติ, ตํ คเหตฺวา"ติ อิทํ อสฺสาสปสฺสาเสสุ ยสฺส เอโกว ปรมํ อุปฏฺฐาติ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ. ยสฺส ปน อุโภปิ อุปฏฺฐหนฺติ, เตน อุภยมฺปิ คเหตฺวา คณิตพฺพํ. "โย อุปฏฺฐาตี"ติ อิมินา จ ทฺวีสุ

คำว่า ความขาด ได้แก่ความขาด (ลำดับ)แห่งการนับอย่างนี้คือ ๑-๓-๕ เป็นต้น. คำว่า ในโอกาส (ที่คับแคบ) ท่านกล่าวหมายเอาวิธีนับ. ชื่อว่า ย่อมเป็นอันอาศัยการนับเท่านั้น คือไม่เป็นอันอาศัยกรรมฐาน. คำว่า "จะเป็นถึงที่สุดยอดหรือไม่หนอ" นี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับพระโยคีผู้มนสิการ โดยการนับไปได้นานยิ่ง. จริงอยู่ พระโยคีรูปนั้น จะพึงสำคัญอย่างนี้ได้ ก็เพราะอาศัยเพียงความไม่ฟุ้งซ่าน ที่ตนได้แล้วอย่างนั้น. คำว่า "ในบรรดาลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ลมชนิดใดปรากฏก็พึง

นาสปุฏวาเตสุ โย ปากฏตโร อุปฏฺฐาติ, โส คเหตพฺโพติ อยมฺปิ อตฺโถ ทีปิโตติ ทฏฺฐพฺพํ. ปวตฺตมานํ ปวตฺตมานนฺติ อาเมฑิตวจเนน นิรนฺตรํ อสฺสาสปสฺสาสานํ อุปลกฺขณํ ทสฺเสติ. เอวนฺติ วุตฺตปฺปกาเรน อุปลกฺเขตฺวา วาติ อตฺโถ. ปากฏา โหนฺติ คณนาวเสน พหิทฺธา วิกฺเขปาภาวโต.

จับเอาลมชนิดนั้น" นี้ ท่านกล่าวหมายเอาพระโยคีผู้มีลมหายใจเข้า หรือลมหายใจออกอย่างเดียวเท่านั้นปรากฏก่อน. ส่วนพระโยคีผู้มีลมทั้ง ๒ อย่างปรากฏ, ควรจับเอาลมทั้ง ๒ อย่างนับไป. อนึ่ง ด้วยคำว่า "ลมชนิดใดปรากฏ" นี้ พึงเห็นว่าท่านได้แสดงความหมายแม้นี้ว่า ในบรรดาลมที่ช่องจมูก ๒ ชนิด ชนิดใดปรากฏชัดกว่า, ก็ควรจับเอาลมชนิดนั้น ดังนี้. ด้วยคำพูดซ้ำว่า กำลังเป็นไป กำลังเป็นไป ท่านแสดงถึงการเข้าไปกำหนดลมหายใจเข้าและลมหายใจออกได้ไม่ขาดสาย. คำว่า (เมื่อพระโยคีนั้นนับไปอยู่) อย่างนี้ ความว่า เมื่อเข้าไปกำหนดนับไปตามประการที่กล่าวแล้ว. ชื่อว่าเป็นธรรมชาติปรากฏชัด เพราะไม่มีความฟุ้งซ่านไปในภายนอกด้วยอำนาจแห่งการนับ.

ปลิฆสฺส ปริวตฺตนํ[๑] ตํ ยตฺถ นิกฺขิปนฺติ, โส ปลิฆตฺถมฺโภ. ติยามรตฺตินฺติ

เสาอันเป็นที่เขาใส่กลอนลิ่มไว้ ชื่อว่าเสาลิ่ม. บทว่า ติยามรตฺตึ เป็นทุติยาวิภัตติ

---

๑ สี. ปลิฆํสปริวตฺตนํ.

อจฺจนฺตสํโยเค อุปโยควจนํ. ปุริมนเยนาติ สีฆคณนาย, โคปาลกคณนายาติ อตฺโถ. เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจาติ คณนาวิธิทสฺสนํ. ตสฺมา อฏฺฐาติอาทีสุปิ เอกโต ปฏฺฐาเยว ปจฺเจกํ อฏฺฐาทีนิ ปาเปตพฺพานิ. สีฆํ สีฆํ คเณตพฺพเมว. กสฺมาติ ตตฺถ การณํ, นิทสฺสนญฺจ ทสฺเสติ "คณนปฏิพทฺเธ หี"ติอาทินา. ตตฺถ อริยติ เตน นาวาติ อริตฺตํ, ปาชนทณฺโฑ. อริตฺเตน อุปตฺถมฺภนํ อริตฺตุปตฺถมฺภนํ, ตสฺส วเสน.

ในอัจจันตสังโยคะ (แปลว่า ตลอดคืนทั้ง ๓ ยามนั่นเอง). คำว่า โดยนัยก่อน คือ โดยการนับเร็ว, ความว่า โดยการนับอย่างคนเลี้ยงโค. คำว่า หนึ่ง สอง สาม สี่ ห้า เป็นการแสดงวิธีนับ. เพราะฉะนั้น แม้ในคำว่า แปด เป็นต้น ก็ควรเริ่ม(นับ)ตั้งแต่หนึ่งนั่นแหละไปจนถึงแปดเป็นต้น เป็นแต่ละวิธี. พึงนับไปเร็ว ๆ นั่นแหละ. เพราะเหตุไร ? ท่านอาจารย์แสดงเหตุและเรื่องนิทัสสนะในการนับเร็วนั้น ด้วยคำว่า "จริงอยู่ ในกรรมฐานที่เนื่องกับการนับ" เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า อริตฺต มีวจนัตถะว่า เรือย่อมแล่นไปได้ด้วยไม้นั้น เหตุนั้น ไม้นั้น ชื่อว่าอริตฺต ได้แก่ไม้ที่ทำให้(แล่น)ไปได้(ไม้ถ่อ). การยันไว้ด้วยไม้ถ่อ ชื่อว่าอริตฺตุปตฺถมฺภนํ, ได้แก่ด้วยอำนาจการยันไว้ด้วยไม้ถ่อนั้น.

นิปฺปริยายโต นิรนฺตรปฺปวตฺติ นาม จปนายเมวาติ อาห "นิรนฺตรํ ปวตฺตํ

ชื่อว่า ความเป็นไปไม่ขาดสาย ย่อมมีได้ในฐปนานั่นเองโดยนิปริยาย เพราะ

วิยา"ติ. อนฺโต ปวิสนฺตํ วาตํ มนสิกโรนฺโต อนฺโต จิตฺตํ ปเวเสติ นาม. พหิ จิตฺตนีหรเณปิ เอเสว นโย. วาตพฺภาหตนฺติ อพฺภนฺตรคตํ วาตํ พหุลํ มนสิกโรนฺตสฺส วาเตน ตํ ฐานํ อพฺภาหตํ วิย, เมเทน ปูริตํ วิย จ โหติ, ตถา อุปฏฺฐาติ. นีหรโต ผุฏฺโฐกาสํ มุญฺจิตฺวา, ตถา ปน นีหรโต วาตสฺส คติสมเนสนมุเขน นานารมฺมเณสุ จิตฺตํ วิธาวตีติ อาห "ปุถุตฺตารมฺมเณ จิตฺตํ วิกฺขิปตี"ติ.

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ราวกะว่าเป็นไปไม่ขาดสาย ฉะนั้น" ดังนี้. เมื่อมนสิการลมที่เข้าไปข้างใน ก็ชื่อว่าส่งจิตเข้าไปข้างใน. แม้ในการนำจิตออกไปข้างนอกก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า จะเป็นเหมือนถูกลมตี ความว่า เมื่อมนสิการลมที่อยู่ข้างในมาก ๆ ฐานะนั้นย่อมเป็นเหมือนถูกลมตีเอา, และย่อมเป็นเหมือนเต็มไปด้วยมันข้น, กรรมฐานย่อมปรากฏอย่างนั้น. ชื่อว่า เมื่อนำจิตออกไป คือ แต่เมื่อพระโยคีปล่อยโอกาสที่ลมกระทบเสีย แล้วนำจิตออกไปอย่างนั้น จิตก็ย่อมแล่นไปในอารมณ์ต่าง ๆ โดยการแสวงหาคติ (การไป) ของลมเป็นช่องทาง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จิตก็ย่อมฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ อันมีสภาวะมากมายในภายนอก" ดังนี้.

เอตนฺติ เอตํ อสฺสาสปสฺสาสชาตํ.

คำว่า (จะต้องนับ)ลมนี้ คือจะต้องนับลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่เกิดแล้วนี้.

๒๒๔. อนุคมนนฺติ ปวตฺตปวตฺตานํ อสฺสาสปสฺสาสานํ อารมฺมณกรณวเสน สติยา อนุอนุปวตฺตนํ อนุคจฺฉนํ. เตเนวาห "ตญฺจ โข น อาทิมชฺฌปริโยสานานุคมนวเสนา"ติ. นาภิ อาทิ ตตฺถ ปฐมํ อุปฺปชฺชนโต. ปฐมุปฺปตฺติวเสน หิ อิธ อาทิ จินฺตา, น อุปฺปตฺติมตฺตวเสน. ตถา หิ เต นาภิโต ปฏฺฐาย ยาว นาสิกคฺคา สพฺพตฺถ อุปฺปชฺชนฺเตว. ยตฺถ ยตฺถ จ อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ ตตฺเถว ภิชฺชนฺติ ธมฺมานํ คมนาภาวโต. ยถาปจฺจยมฺปน เทสนฺตรุปฺปตฺติยํ คติสมญฺญา. หทยํ มชฺฌนฺติ หทยสมีปํ ตสฺส อุปริภาโค มชฺฌํ. นาสิกา[๑] ปริโยสานนฺติ นาสิกาฏฺฐานํ ตสฺส ปริโยสานํ อสฺสาสปสฺสาสสมญฺญาย ตทวธิภาวโต. ตถาเหเต "จิตฺตสมุฏฺฐานา"ติ วุตฺตา, น จ พหิทฺธา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ สมฺภโว อตฺถิ. เตนาห "อพฺภนฺตรํ ปวิสนวาตสฺส นาสิกคฺคํ

๒๒๔. คำว่า การตามลมไป ความว่า การทำให้เป็นไปเนือง ๆ ด้วยสติ โดยเกี่ยวกับการกระทำลมหายใจเข้า และลมหายใจออกที่เป็นไปแล้ว เป็นไปแล้ว ให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่าการตามลมไป. เพราะเหตุนั้นนั้นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "ก็การตามลมไปนั้นแล มิใช่จะมีด้วยอำนาจการตามต้นลม กลางลม และปลายลมไป" ดังนี้. สำหรับลมที่ออกไปภายนอก ชื่อว่ามีสะดือเป็นต้นลม ก็เพราะเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ที่สะดือนั้น. เพราะว่า ชื่อว่า ต้นลม ในที่นี้ เป็นความคิดเกี่ยวกับความเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก, หาใช่เกี่ยวกับสักว่าเกิดขึ้นเท่านั้นไม่.จริงอย่างนั้น ลมที่ออกไปภายนอกเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นในที่ทั้งปวง เริ่มตั้งแต่สะดือจนไปถึงปลายจมูกนั่นเทียว. และเกิดขึ้นในที่ใด ๆ ก็ย่อมแตกดับไปในที่นั้น ๆ นั่นเอง เพราะธรรมทั้งหลายไม่มีการไป(จากที่นั้นสู่ที่อื่น). แต่

---

[๑] ฉ. นาสิกคฺคํ.

อาทีติ. ปวิสนนิกฺขมนปริยาโย ปน ตํสทิสวเสน วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ. วิกฺเขปคตนฺติ วิกฺเขปํ อุปคตํ, วิกฺขิตฺตํ อสมาหิตนฺติ อตฺโถ. สารทฺธายาติ สทฺรถภาวาย. อิญฺชนายาติ กมฺมฏฺฐานมนสิการสฺส จลนาย.

สมัญญาว่าคติ (การไป) มีอยู่ ในเพราะมีความเกิดขึ้นในที่แห่งอื่นได้ ตามสมควรแก่ปัจจัย. คำว่า มีหัวใจเป็นกลางลม ได้แก่มีบริเวณใกล้หัวใจ คือส่วนที่อยู่เหนือหัวใจนั้นเป็นกลางลม. คำว่า มีจมูกเป็นปลายลม คือฐานจมูกเป็นปลายลม แห่งลมที่ออกไปภายนอกนั้น เพราะสมัญญาว่าลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ ก็มีฐานจมูกนั้นเป็นขอบเขต. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวถึงลมหายใจเหล่านี้ว่า "มีจิตเป็นสมุฏฐาน", ก็รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ไม่มีความเกิดขึ้นในภายนอก. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สำหรับลมที่เข้าไปภายใน มีปลายจมูกเป็นต้นลม" ดังนี้. ก็คำปริยายว่าเข้าไปออกมา พึงทราบว่าท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับมันเป็นเหมือนเข้าไปและออกมานั้น. คำว่า (จิต) ที่ถึงความฟุ้งซ่าน คือจิตที่เข้าถึงซึ่งความฟุ้งซ่าน, ความว่า ซัดส่ายไม่ตั้งมั่น. บทว่า สารทฺธาย แปลว่าเพื่อความกระสับ

กระส่าย. คำว่า เพื่อความหวั่นไหว คือ เพื่อทำการมนสิการกรรมฐานให้หวั่นไหว.

วิกฺเขปคเตน จิตฺเตนาติ เหตุมฺหิ กรณวจนํ, อิตฺถมฺภูตลกฺขเณ วา. สารทฺธาติ สทรถา. อิญฺชิตาติ อิญฺชนกา จลนกา. ตถา ผนฺทิตา.

ข้อว่า วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน (เพราะจิตที่ถึงความฟุ้งซ่าน) เป็นตติยาวิภัตติในอรรถว่าเป็นเหตุ, หรือในอรรถว่าเป็นอิตถัมภูตลักษณะ (คือจะแปลว่า มีจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านก็ได้). บทว่า สารทฺธา แปลว่า มีความกระสับกระส่าย. บทว่า อิญฺชิตา แก้เป็น อิญฺชนกา คือมีความหวั่นไหว. ที่ชื่อว่า ผนฺทิตา (ดิ้นรน) ก็อย่างนั้น (คือแก้เป็น ผนฺทนกา แปลว่ามีความดิ้นรน).

อาทิมชฺฌปริโยสานวเสนาติ อาทิมชฺฌปริโยสานานุคมนวเสน น มนสิกาตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ. "อนุพนฺธนาย มนสิกโรนฺเตน ผุสนาวเสน จ ฐปนาวเสน จ มนสิกาตพฺพนฺ"ติ เยนาธิปฺปาเยน วุตฺตํ, ตํ วิวริตุํ "คณนานุพนฺธนาวเสน วิยา"ติ-อาทิมาห. ตตฺถ วิสุํ มนสิกาโร นตฺถีติ คณนาย, อนุพนฺธนาย จ วินา ยถากฺกมํ

คำว่า (ก็ไม่พึงมนสิการ)โดยเกี่ยวกับต้นลม กลางลม และปลายลม เชื่อมความว่า ไม่พึงมนสิการ โดยเกี่ยวกับการติดตามต้นลม กลางลม และปลายลม. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เธอเมื่อจะมนสิการโดยอนุพันธนา (การติดตามลม) ก็พึงมนสิการโดยเกี่ยวเนื่องกับผุสนา และโดยเกี่ยวเนื่องกับฐปนา" ดังนี้ โดยมีจุดมุ่งหมายใด, เพื่อจะเปิดเผย

เกวลํ ผุสนาวเสน, ฐปนาวเสน จ กมฺมฏฺฐานมนสิกาโร นตฺถิ. นนุ ผุสนาย วินา ฐปนาย วิย, ผุสนาย วินา คณนายปิ มนสิกาโร นตฺถิเยว ? ยทิปิ นตฺถิ, คณนา ปน ยถา กมฺมฏฺฐานมนสิการสฺส มูลภาวโต ปธานภาเวน คเหตพฺพา, เอวํ อนุพนฺธนา ฐปนาย, ตาย วินา ฐปนาย อสมฺภวโต. ตสฺมา สติปิ ผุสนาย นานนฺตริยกภาเว คณนานุพนฺธนา เอว มูลภาวโต ปธานภาเวน คเหตฺวา อิตราสํ ตทภาวํ ทสฺเสนฺโต อาห "คณนานุพนฺธนาวเสน วิย หิ ผุสนาฐปนาวเสน วิสุํ มนสิกาโร นตฺถี"ติ. ยทิ เอวนฺตา กสฺมา อุทฺเทเส วิสุํ คหิตาติ อาห "ผุฏฺฐผุฏฺฐฐาเนเยวา"ติอาทิ. ตตฺถ "ผุฏฺฐผุฏฺฐฐาเนเยว คเณนฺโต"ติ อิมินา คณนาย ผุสนา องฺคนฺติ ทสฺเสติ. เตนาห "คณนาย จ ผุสนาย จ มนสิกโรตี"ติ. ตตฺเถวาติ ผุฏฺฐผุฏฺฐฐาเนเยว. เตติ อสฺสาสปสฺสาเส. สติยา อนุพนฺธนฺโตติ

จุดมุ่งหมายนั้น จึงกล่าวว่า "คณนานุพนฺธนาวเสน วิย" ดังนี้ เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า วิธีมนสิการ เป็นอย่างหนึ่งต่างหากหามีไม่ มีความว่า วิธีมนสิการกรรมฐานโดยเกี่ยวกับผุสนา, และโดยเกี่ยวกับฐปนาตามลำดับล้วน ๆ โดยเว้นคณนาและอนุพันธนาหามีไม่. ท้วงว่า วิธีมนสิการ แม้โดยคณนาเว้นผุสนาเสียก็ย่อมมีไม่ได้เหมือนกัน เช่นเดียวกับวิธีมนสิการโดยฐปนา เว้นผุสนาเสียก็ย่อมมีไม่ได้ ฉะนั้น มิใช่หรือ ? เฉลยว่า วิธีมนสิการโดยคณนาเว้นผุสนาเสีย ย่อมมีไม่ได้ เช่นเดียวกับวิธีมนสิการโดยฐปนาเว้นผุสนาเสีย ก็ย่อมมีไม่ได้ ฉะนั้น แม้ก็จริง, ถึงกระนั้น พระโยคีพึงถือเอาคณนาได้ โดยความเป็นวิธีที่เป็นประธาน เพราะความเป็นมูลแห่งวิธีมนสิการกรรมฐาน ฉันใด, ถึงอนุพันธนาก็พึงถือเอา โดยความเป็นวิธีที่เป็นประธาน เพราะความเป็นมูลแห่งฐปนา ฉันนั้น เพราะเว้นอนุพันธนานั้นเสีย ฐปนา

คณนาวีถึ อนุคนฺตฺวา สติยา อนุพนฺธนโต[๑] ผุฏฺโฐกาเสเยว เต นิรนฺตรํ อุปธาเรนฺโตติ อตฺโถ. อปฺปนาวเสน จิตฺตํ ฐเปนฺโตติ ยถา อปฺปนา โหติ, เอวํ ยถาอุปฏฺฐิเต นิมิตฺเต จิตฺตํ ฐเปนฺโต สมาทหนฺโต. อนุพนฺธนาย จาติอาทีสุ อนุพนฺธนาย จ ผุสนาย จ ฐปนาย จ มนสิกโรตีติ วุจฺจตีติ โยชนา. สฺวายมตฺโถติ ยฺวายํ "ผุฏฺฐผุฏฺฐฏฺฐาเนเยว คเณนฺโต, ตตฺเถว คณนํ ปฏิสํหริตฺวา เต สติยา อนุพนฺธนฺโต"ติ จ วุตฺโต, โส อยมตฺโถ. ยา อจฺจนฺตาย น มิโนติ น วินิจฺฉินติ[๒] สา มานสฺส สมีเปติ อุปมา ยถา "โคโณ วิย ควโย"ติ.

ก็มีไม่ได้. เพราะฉะนั้น แม้เมื่อผุสนาจะมีความเป็นวิธีที่แตกต่างไปเป็นอีกอย่างหนึ่งอยู่ ท่านอาจารย์เมื่อจะถือเอาเฉพาะคณนา และอนุพันธนาเท่านั้น โดยเป็นวิธีที่เป็นประธาน เพราะภาวะที่เป็นมูล แล้วแสดงถึงความที่วิธีมนสิการนอกนี้ ไม่มีภาวะที่เป็นมูลนั้น จึงกล่าวว่า "ความจริงวิธีมนสิการ โดยเกี่ยว-กับผุสนาและฐปนา เป็นอย่างหนึ่งต่างหาก เหมือนอย่างวิธีมนสิการ โดยเกี่ยวกับคณนาหรืออนุพันธนา หามีไม่" ดังนี้. ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุไรในอุเทศท่านจึงถือเอาวิธีมนสิการเหล่านั้น แยกเป็นแต่ละข้อเล่า ท่านอาจารย์กล่าวเฉลยว่า "ก็พระโยคีเมื่อนับลมอยู่ตรงฐานที่ลมกระทบ-แล้วกระทบเล่านั่นเทียว" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า "เมื่อนับลมอยู่ตรงฐานที่ลมกระทบแล้วกระทบเล่า" นี้ ท่านแสดงว่า ผุสนา(ฐานที่ลมกระทบ) เป็นองค์

---

๑ ฉ. นิพนฺธนฺโต.

๒ ฉ. วินิจฺฉินาติ.

แห่งคณนา(การนับ). เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "ชื่อว่ามนสิการโดยคณนาด้วย โดยผุสนาด้วย" ดังนี้. บทว่า ตตฺเถว แปลว่า ตรงฐานที่ลมกระทบแล้วกระทบเล่านั่นแหละ. บทว่า เต (ลมเหล่านั้น) คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. คำว่า ใช้สติติดตามไป ความว่า ใช้สติติดตาม คล้อยตามวิถีแห่งการนับ คือเพ่งดูลมเหล่านั้นไปไม่ขาดระยะในโอกาสที่ถูกลมกระทบอยู่นั่นเอง. คำว่า ตั้งจิตไว้ด้วยสามารถแห่งอัปปนา คือ ตั้งตั้งไว้มั่นโดยชอบซึ่งจิต ในนิมิตตามที่ปรากฏแล้วโดยประการที่อัปปนาจะเกิดได้. ในคำว่า อนุพนฺธนาย จ เป็นต้น มีคำประกอบความว่าก็เรียกว่า มนสิการโดยอนุพันธนาด้วย โดยผุสนาด้วย โดยฐปนาด้วย. คำว่า อรรถาธิบายนี้นั้น ความว่า อรรถาธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า "พระโยคีเมื่อนับลมอยู่ตรงฐานที่ลมกระทบแล้วกระทบเล่านั่นเทียว, เมื่อเลิกนับเสีย แล้วใช้สติติดตามลมเหล่านั้นไป ตรงฐานที่ลมกระทบแล้วกระทบเล่านั่นแหละ"ดังนี้

นี้ใด, อรรถาธิบายนั้นนั้น. กถา(คำพูด)ใดวัดไม่ได้ คือตัดสินไม่ได้เพราะเป็นคำเกินส่วน, กถานั้น ชื่อว่า อุปมา เพราะอรรถว่าเป็นไปในที่ใกล้แห่งการวัด เหมือนอย่างคำว่า "เหมือนโค จึงชื่อว่าโคลาน" ดังนี้ ฉะนั้น.

๒๒๕. ปงฺคุโฬติ ปีฐสปฺปิ. โทลา เปโข[๑] โส. กีฬนฺติ กีฬนฺตานํ. มาตาปุตฺตานนฺติ อตฺตโน ภริยาย ปุตฺตสฺส จ. อุโภ โกฏิโยติ อาคจฺฉนฺตสฺส ปุริมโกฏึ, คจฺฉนฺตสฺส ปจฺฉิมโกฏินฺติ เทฺวปิ โกฏิโย. มชฺฌนฺติ โทลาผลกสฺเสว มชฺฌํ. อุปนิพนฺธนตฺถมฺภมูเลติ[๒] อุปนิพนฺธนตฺถมฺโภ, นาสิกคฺคํ, มุขนิมิตฺตํ วา, ตสฺส มูเล สมีเป ฐตฺวา. กถํ ฐตฺวา ? สติยา วเสน. สตึ หิ ตตฺถ สูปฏฺฐิตํ กโรนฺโต โยคาวจโร

๒๒๕. บทว่า ปงฺคุโฬ แปลว่าคนง่อย. คนง่อยนั้นเป็นผู้ไกวชิงช้า. บทว่า กีฬตํ แก้เป็น กีฬนฺตานํ (แปลว่าผู้เล่นชิงช้า). คำว่า แก่มารดาและบุตร คือแก่ภริยาและบุตรของตน. คำว่า ปลายทั้ง ๒ ได้แก่ ปลายทั้ง ๒ คือปลายหน้าแห่งแผ่นกระดานชิงช้าที่กำลังมา, ปลายหลังแห่งแผ่นกระดานชิงช้าที่กำลังไป. คำว่า ตอนกลาง คือตอนกลาง แห่งแผ่นกระดานชิงช้านั้นแหละ. คำว่า (ยืน)ที่โคนเสาอันเป็นที่เข้าไปผูกไว้

---

[๑] โทลาเขโปติ วา โทลาเขปโกติ วา ภเวยฺย. เสยฺยถาปิ ปงฺคุโฬ...โทลํ ขิปิตฺวาติ วิสุทฺธิมคฺเค วุตฺตตฺตา, ฉ. โปโขโล.

[๒] ฉ. อุปนิพนฺธนถมฺโภ วิยาติ.

ตตฺถ ฐิโต นาม โหติ, อวยวธมฺเมน สมุทายสฺส อปทิสิตพฺพโต. นิมิตฺเตติ นาสิกคฺคาทินิมิตฺเต. สติยา นิสีทนฺโตติ สติวเสน นิสีทนฺโต. "สตี หิ ตตฺถา"ติอาทินา ฐาเน วิย วตฺตพฺพํ. ตตฺถาติ ผุฏฺฐผุฏฺฐฐาเน.

ความว่า ชื่อว่าโคนเสาอันเป็นที่เข้าไปผูกไว้ ได้แก่ปลายจมูก หรือมุขนิมิต (ที่หมายเหนือริมฝีปากบน) ได้แก่ยืนใกล้โคนเสาอันเป็นที่เข้าไปผูกไว้นั้น. ยืนอย่างไร ? ยืนด้วยอำนาจแห่งสติ. คือว่าพระโยคาวจร เมื่อกระทำสติให้ตั้งมั่นดีที่ปลายจมูกเป็นต้นนั้น ก็ชื่อว่าเป็นผู้ยืนอยู่ ณ ที่นั้น, เพราะว่าประชุมธรรมที่รวมกันอยู่ บัณฑิตจะพึงชี้แจงได้ โดยธรรมที่เป็นส่วนย่อย (เป็นองค์ประกอบ). คำว่า ที่นิมิต ได้แก่ที่นิมิตที่ปลายจมูกเป็นต้น. คำว่า ใช้สตินั่ง คือนั่งด้วยอำนาจแห่งสติ. ดูจในฐานะที่น่าจะกล่าวไว้ด้วยคำว่า "คือว่าพระโยคาวจร เมื่อกระทำสติให้ตั้งมั่นดีที่ปลายจมูกเป็นต้นนั้น" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า ตตฺถ แปลว่าตรงฐานที่ลมกระทบแล้วกระทบเล่า.

๒๒๖. เตติ นครสฺส อนฺโต พหิ คตา มนุสฺสา, เตสํ สงฺคหา จ หตฺถคตา.

๒๒๖. คำว่า คนเหล่านั้น ได้แก่พวกคนที่อยู่ภายในภายนอกเมือง, ก็บรรดาพวกคนเหล่านั้น พวกคนที่อยู่ในเงื้อมมือ จึงจะมีอันสงเคราะห์ได้.

๒๒๗. อาทิโต ปฏฺฐายาติ อุปเมยฺยตฺถทสฺสนโต ปฏฺฐาย. คาถายํ นิมิตฺตนฺติ อุปนิพนฺธนนิมิตฺตํ. อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺสาติ เอกสฺส จิตฺตสฺส น อารมฺมณํ, อารมฺมณา น โหนฺตีติ อตฺโถ. อชานโต จ ตโย ธมฺเมติ นิมิตฺตํ อสฺสาโส ปสฺสาโสติ อิเม ตโย ธมฺเม อารมฺมณกรณวเสน อวินฺทนฺตสฺส. จ-สทฺโท พฺยติเรเก. ภาวนาติ อานาปานสฺสติสมาธิภาวนา. นุปลพฺภตีติ น อุปลพฺภติ น สิชฺฌตีติ. อยํ โจทนาคาถาย อตฺโถ, ทุติยา ปน ปริหารคาถา สุวิญฺเญยฺยาว.

๒๒๗. คำว่า ตั้งแต่ต้น คือตั้งแต่แสดงเนื้อความแห่งอุปไมย. ในคาถา คำว่า นิมิต ได้แก่ นิมิตอันเป็นที่เข้าไปผูกไว้(แห่งสติ). บทว่า อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส ความว่า มิได้เป็นอารมณ์ คือมิได้เป็นอารมณ์หลายอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน. คำว่า แต่เมื่อภิกษุไม่รู้ซึ่งธรรมทั้ง ๓ ความว่า เมื่อภิกษุไม่รู้ซึ่งธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้คือ นิมิต ๑ ลมหายใจเข้า ๑ ลมหายใจออก ๑ โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์. จ ศัพท์ เป็นไปในอรรถว่า พฺยติเรก (แปลว่า แต่). คำว่า ภาวนา คืออานาปานสติสมาธิภาวนา. บทว่า นุปลพฺภติ ตัดบทเป็น น อุปลพฺภติ แปลว่าสำเร็จไม่ได้. นี้เป็นความหมายแห่งโจทนคาถา (คาถาติง อันเป็นคาถาแรก), ส่วนบริหารคาถา (คาถาแก้) ที่ ๒ มีอรรถที่พึงรู้ได้ง่ายทีเดียว.

กถนฺติ ตาสํ อตฺถํ วิวริตุํ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉา. อิเม ตโย

คำว่า คืออย่างไร เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา ประสงค์จะเปิดเผยอรรถแห่งคาถา

ธมฺมาติอาทีสุ ปทโยชนาย สทฺธึ อยมตฺถนิทฺเทโส : อิเม นิมิตฺตาทโย ตโย ธมฺมา เอกจิตฺตสฺส กถํ อารมฺมณา[๑] น โหนฺติ, ตถาปิ น จิเม น จ อิเม ตโย ธมฺมา อวิทิตา โหนฺติ, กถํ น จ โหนฺติ อวิทิตา ? เตสญฺหิ อวิทิตตฺเต จิตฺตญฺจ กถํ วิกฺเขปํ น คจฺฉติ, ปธานญฺจ ภาวนาย นิปฺผาทกํ วีริยญฺจ กถํ ปญฺญายติ, นีวรณานํ วิกฺขมฺภกํ สมฺมเทว สมาธานาวหํ ภาวนานุโยคสงฺขาตํ ปโยคญฺจ โยคี กถํ สาเธติ, อุปรูปริโลกิยโลกุตฺตรญฺจ วิเสสํ กถมธิคจฺฉตีติ.

เหล่านั้น. นิเทศแสดงไขอรรถพร้อมทั้งคำประกอบบท ในคำว่า ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นต้น นี้ มีว่า : ธรรมทั้ง ๓ มีนิมิตเป็นต้นเหล่านี้ มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกันอย่างไร, แต่ว่า แม้อย่างนั้น ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ จะเป็นอันภิกษุไม่รู้ก็หาไม่, ชื่อว่าจะเป็นอันภิกษุไม่รู้ก็หาไม่ อย่างไร ? ก็เมื่อภิกษุมีอันไม่รู้ธรรมเหล่านั้นแล้ว จิตจะไม่ถึงความฟุ้งซ่านได้อย่างไร, ทั้งปธานะ คือความเพียรที่ทำภาวนาให้สำเร็จ จะปรากฏได้อย่างไร, ทั้งปโยคะกล่าวคือการประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนาอันข่มนิวรณ์ได้ นำมาซึ่งความตั้งมั่นโดยชอบ พระโยคีจะพึงทำให้สำเร็จได้อย่างไร, และจะบรรลุคุณวิเศษอันเป็นโลกีย์ และโลกุตระสูง ๆ ขึ้นไปได้อย่างไร ดังนี้.

อิทานิ ตมตฺถํ กกจูปมาย สาเธตุํ "เสยฺยถาปี"ติอาทิ วุตฺตํ. ภูมิภาคสฺส

บัดนี้ ท่านพระสารีบุตรเถระ ประสงค์จะทำเนื้อความนั้นให้สำเร็จ โดยอุปมาด้วย

---

๑ ฉ. อารมฺมณํ.

วิสมตาย จญฺจเล รุกฺเข เฉทนกิริยา น สุกรา สิยา, ตถา จ สติ กกจทนฺตคติ ทุพฺพิญฺเญยฺยาติ อาห "สเม ภูมิภาเค"ติ. กกเจนาติ ขุทฺทเกน ขรปตฺเตน. เตนาห "ปุริโส"ติ. ผุฏฺฐกกจทนฺตานนฺติ ผุฏฺฐผุฏฺฐกกจทนฺตานํ วเสน. เตน กกจทนฺเตหิ ผุฏฺฐผุฏฺฐฏฺฐาเนเยว ปุริสสฺส สติยา อุปฏฺฐานํ ทสฺเสติ. เตนาห "น อาคเต วา คเต วา กกจทนฺเต มนสิกโรตี"ติ. กกจสฺส อากฑฺฒนกาเล ปุริสาภิมุขํ ปวตฺตา อาคตา, เผลฺลนกาเล[1] ตโต วิคตา "คตา"ติ วุตฺตา. น จ อาคตา วา คตา วา กกจทนฺตา อวิทิตา โหนฺติ สพฺพตฺถ สติยา อุปฏฺฐิตตฺตา ฉินฺทิตพฺพฏฺฐานํ อผุสิตฺวา คจฺฉนฺตานํ, อาคจฺฉนฺตานํ จ กกจทนฺตานํ อภาวโต. ปธานญฺจาติ รุกฺขสฺส เฉทนวีริยํ. ปโยคญฺจาติ ตสฺเสว เฉทนกิริยํ. วิเสสนฺติ อเนกภาวาปาทนํ, เตน จ สาเธตพฺพํ ปโยชนวิเสสํ.

เลื่อย จึงกล่าวว่า "เสยฺยถาปิ" เป็นต้น. กิริยาตัดต้นไม้อันกระดกไหว เพราะความที่ภูมิภาคไม่ราบเรียบ ไม่อาจทำได้สะดวก, และเมื่อเป็นอย่างนั้น คติที่ไปที่มาของฟันเลื่อย ก็พึงรู้ได้ยาก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "บนภูมิภาคอันราบเรียบ" ดังนี้. คำว่า ใช้เลื่อย คือใช้ใบเลื่อยขนาดเล็ก. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "บุรุษ" ดังนี้ (คือบุรุษเป็นผู้ใช้เลื่อย ไม่ใช่เครื่องยนต์ จึงต้องเป็นเลื่อยขนาดเล็ก). คำว่า ตรงฟันเลื่อยที่กระทบ คือตรงฟันเลื่อยที่กระทบแล้วกระทบเล่า. ด้วยคำนั้น ท่านแสดงถึงการที่บุรุษมีสติเข้าไปตั้งไว้ ตรงตำแหน่งที่ฟันเลื่อยกระทบแล้วกระทบเล่านั่นเอง. เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "ไม่ใส่ใจฟันเลื่อยที่มาหรือไป" ดังนี้. ฟันเลื่อยที่เป็นไปอยู่ตรงหน้าบุรุษ ในเวลาที่ดึงเลื่อยมา เรียกว่ามา, ที่ผละไปจากที่ตรงนั้นในเวลาดันเลื่อยไป เรียกว่า "ไป". แต่ว่า ชื่อว่า

---

๑ ฉ. เปลฺลนกาเล.

ฟันเลื่อยที่มาหรือไป จะเป็นอันเขาไม่รู้อยู่ก็หาไม่ เพราะภาวะที่มีสติเข้าไปตั้งไว้ตรงฟันเลื่อยทั้งปวง (คือทั้งมาและทั้งไป) เพราะฟันเลื่อยที่กำลังไปและกำลังมา โดยไม่กระทบตำแหน่งที่ต้องตัด ไม่มี. คำว่า ทั้งความเพียร ได้แก่ความเพียรในการตัดต้นไม้. คำว่า ทั้งความพยายาม ได้แก่กิริยาที่ตัดต้นไม้นั้นนั่นแหละ. คำว่า คุณวิเศษ ได้แก่การทำให้ถึงความเป็นหลายท่อน, และประโยชน์ต่าง ๆ ที่พึงทำให้สำเร็จได้ด้วยต้นไม้นั้น.

ยถา รุกฺโขติอาทิ อุปมาสํสนฺทนํ. อุปนิพนฺธติ อารมฺมเณ จิตฺตํ เอตายาติ สติ อุปนิพนฺธนา นาม, ตสฺสา อสฺสาสปสฺสาสานํ สลฺลกฺขณสฺส นิมิตฺตนฺติ อุปนิพนฺธนานิมิตฺตํ, นาสิกคฺคํ, มุขนิมิตฺตํ วา.

ข้อว่า ยถา รุกฺโข เป็นต้น เป็นคำเทียบเคียงกับอุปมา. สติชื่อว่าอุปนิพันธนา เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องเข้าไปผูกจิตไว้ที่อารมณ์, ปลายจมูกหรือว่าเหนือริมฝีปากบน เรียกว่า อุปนิพันธนานิมิต เพราะอรรถว่า เป็นนิมิต(ที่หมาย) สำหรับการกำหนดลมหายใจเข้าและลมหายใจออกแห่งสติ ที่ชื่อว่าอุปนิพันธนานั้น.

เอวเมวาติ ยถาปิ โส ปุริโส กกเจน รุกฺขํ ฉินฺทนฺโต อาคตคเต กกจทนฺเต อมนสิกโรนฺโตปิ ผุฏฺฐผุฏฺฐฏฺฐาเนเยว สติยา อุปฏฺฐาปเนน อาคตคเต กกจทนฺเต ชานาติ, สุตฺตปทญฺจ อวิรชฺฌนฺโต อตฺถกิจฺจํ สาเธติ, เอวเมว. นาสิกคฺเค มุขนิมิตฺเตติ ทีฆนาสิโก นาสิกคฺเค อิตโร มุขํ อสนํ[๑] นิมียติ ฉาทียติ เอเตนาติ มุขนิมิตฺตนฺติ ลทฺธนาเม อุตฺตโรฏฺเฐ.

คำว่า เอวเมว ความว่า บุรุษนั้นเมื่อใช้เลื่อยตัดต้นไม้อยู่ แม้ไม่ใส่ใจถึงฟันเลื่อยที่มาและไป ก็ย่อมรู้ถึงฟันเลื่อยที่มาและไปได้โดยการใช้สติเข้าไปตั้งไว้ตรงตำแหน่งที่ฟันเลื่อยกระทบแล้วกระทบเล่านั่นเอง, และเมื่อไม่ทำรอยแนวเลื่อยให้ผิดพลาดไป ก็ย่อมทำกิจแห่งประโยชน์ให้สำเร็จได้ ฉันใด, ภิกษุรูปนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน. คำว่า ที่ปลายจมูกหรือมุขนิมิต ความว่า คนมีจมูกยาว ก็เข้าไปตั้งสติไว้ที่ปลายจมูก คนมีจมูกสั้น ก็เข้าไปตั้งสติไว้เหนือริมฝีปากบน อันได้ชื่อว่า มุขนิมิต เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้หมายได้ คือกำหนดได้ว่าเป็นมุข คือช่องใส่ของกิน.

อิทํ ปธานนฺติ เยน วีริยารมฺเภน อารทฺธวีริยสฺส โยคิโน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ กมฺมนิยํ ภาวนากมฺมกฺขมํ ภาวนากมฺมโยคฺคํ โหติ, อิทํ วีริยํ ปธานนฺติ[๒] ผเลน เหตุํ

คำว่า นี้ชื่อว่าปธานะ ความว่า ท่านแสดงเหตุไว้ด้วยผลว่า ทั้งกายทั้งจิตของพระโยคีผู้ปรารภความเพียร ย่อมเป็นธรรมชาติควรแก่การงาน คือควรแก่การงาน

[๑] สี. อาสฺสํ, ฉ. ทสนํ.
[๒] ก. ปฏฺฐานนฺติ.

ทสฺเสติ. อุปกฺกิเลสา ปหียนฺตีติ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสภูตานิ นีวรณานิ วิกฺขมฺภนวเสน ปหียนฺติ. วิตกฺกา วูปสมนฺตีติ ตโต เอว กามวิตกฺกาทโย มิจฺฉาวิตกฺกา อุปสมํ คจฺฉนฺติ, นีวรณปฺปหาเนน วา ปฐมชฺฌานาธิคมํ ทสฺเสตฺวา วิตกฺก-วูปสมาปเทเสน ทุติยชฺฌานาทีนมธิคมมาห. อยํ ปโยโคติ อยํ ฌานาธิคมสฺส เหตุภูโต กมฺมฏฺฐานานุโยโค ปโยโค. สํโยชนา ปหียนฺตีติ ทสปิ สํโยชนานิ มคฺคปฏิปาฏิยา สมุจฺเฉทวเสน ปหียนฺติ. อนุสยา พฺยนฺตี โหนฺตีติ ตถา สตฺตปิ อนุสยา อนุปฺปตฺติ-ธมฺมตาปาทเนน ภงฺคมตฺตสฺสปิ อนวเสสโต วิคตนฺตา โหนฺตีติ? เอตฺถ จ สํโยชนปฺปหานํ นาม อนุสยนิโรเธเนว โหติ, ปหีเนสุ จ สํโยชเนสุ อนุสยานํ เลโสปิ น ภวิสฺสตีติ จ ทสฺสนตฺถํ "สํโยชนา ปหียนฺติ อนุสยา พฺยนฺตี โหนฺตี[๑]"ติ วุตฺตํ. อยํ วิเสโสติ อิมํ สมาธึ นิสฺสาย อนุกฺกเมน

ของภาวนา ชอบแก่การงานของภาวนาได้ ด้วยความเพียรเริ่มแรกใด, ความเพียรนี้ชื่อว่าปธานะ. คำว่าอุปกิเลสทั้งหลายย่อมถูกละไป ความว่า นิวรณ์ทั้งหลายอันเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ย่อมถูกละไปด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน. คำว่า วิตกทั้งหลายย่อมสงบไป ความว่า เพราะเหตุที่อุปกิเลสทั้งหลายถูกละไปนั่นเอง มิจฉาวิตกทั้งหลายมีกามวิตกเป็นต้น จึงถึงซึ่งความสงบไป, อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงการบรรลุปฐมฌานไว้โดยการละนิวรณ์ได้ แล้วกล่าวการบรรลุทุติยฌานเป็นต้น โดยการชี้ถึงความสงบไปแห่งวิตก. คำว่า นี้ชื่อว่าปโยคะ ความว่า การบำเพ็ญกรรมฐาน อันเป็นเหตุแห่งการบรรลุฌานนี้ ชื่อว่าปโยคะ. คำว่า สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละไป ความว่า สังโยชน์ทั้ง ๑๐ ย่อมถูกละไปด้วยอำนาจสมุจเฉท-ปหาน ตามลำดับมรรค. คำว่า อนุสัยทั้งหลายเป็นอันสิ้นสุดไป ความว่า อนุสัย

๑ ฉ. โหนฺติ.

ลพฺภมาโน อยํ สํโยชนปฺปหานาทิโก อิมสฺส สมาธิสฺส วิเสโสติ อตฺโถ.

ทั้ง ๗ ก็อย่างนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติมีส่วนไป-ปราศแล้วอย่างไม่มีเหลือ แม้เพียงความดับโดยการทำให้ถึงความไม่เกิด เป็นธรรมดา. ก็ในความข้อนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ขึ้นชื่อว่าการละสังโยชน์ ย่อมมีได้โดยความดับไปแห่งอนุสัยนั่นเทียว, และเมื่อสังโยชน์ทั้งหลายถูกละไปแล้ว แม้อนุสัยที่จะติดค้างอยู่ก็จักไม่มี ดังนี้ จึงกล่าวว่า "สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละไป อนุสัยทั้ง-หลายก็เป็นอันสิ้นสุดไป" ดังนี้. คำว่า นี้ชื่อว่าคุณวิเศษ ความว่า คุณวิเศษมีการละสังโยชน์ได้เป็นต้นนี้ ที่พระโยคีอาศัยสมาธินี้ได้อยู่ตามลำดับ ชื่อว่าคุณวิเศษของสมาธินี้.

ยสฺสาติ เยน. อนุปุพฺพนฺติ อนุกฺกเมน. ปริจิตาติ ปริจิณฺณา. อยํ เหตฺถ สงฺเขปตฺโถ: อานาปานสฺสติ ยถา พุทฺเธน ภควตา เทสิตา, ตเถว เยน ทีฆรสฺสปชานนาทิวิธินา อนุปุพฺพํ ปริจิตา สุฏฺฐุ ภาวิตา, ตโต เอว ปริปุณฺณา โสฬสนฺนํ วตฺถูนํ ปาริปูริยา

บทว่า ยสฺส แก้เป็น เยน. บทว่า อนุปุพฺพํ แปลว่าตามลำดับ. บทว่า ปริจิตา แปลว่าสั่งสมแล้ว. ก็ความสังเขปในคาถานี้มีว่า : อานาปานสติ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยประการใด, ภิกษุรูปใดสั่งสมแล้ว เจริญดีแล้วตามลำดับ โดย

สพฺพโส ปุญฺญา. โส ภิกฺขุ อิมํ อตฺตโน ขนฺธาทิโลกํ ปญฺโญภาเสน ปภาเสติ. ยถา กึ อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมา อพฺภุปกฺกิเลส-วิมุตฺโต จนฺทิมา ตารกราชา วิยาติ.

ประการนั้นนั่นแหละ ด้วยวิธีการมีการรู้ชัดซึ่งลมที่ยาวและสั้นเป็นต้น, อันเป็นเหตุให้บริบูรณ์ได้ คือเต็มเปี่ยมโดยประการทั้งปวง เพราะความบริบูรณ์แห่งวัตถุ ๑๖. ภิกษุนั้นย่อมทำโลกมีขันธโลกเป็นต้นของตนนี้ให้สว่างด้วยแสงสว่างคือปัญญา. ดุจอะไร ดุจพระจันทร์ที่พ้นจากเมฆหมอก คือดุจจันทิมาอันเป็นราชาแห่งดวงดาว ที่พ้นแล้วจากเครื่องเศร้าหมอง คือเมฆหมอก ฉะนั้น.

อิธาติ กกจูปมายํ. อสฺสาติ โยคิโน. อิธาติ วา อิมสฺมึ ฐาเน. อสฺสาติ อุปมาภูตสฺส กกจสฺส. อาคตคตวเสน ยถา ตสฺส ปุริสสฺส อมนสิกาโร, เอวํ อสฺสาสปสฺสาสานํ อาคตคตวเสน อมนสิการ-มตฺตเมว ปโยชนํ.

บทว่า อิธ แปลว่าในเรื่องอุปมาด้วยเลื่อยนี้. บทว่า อสฺส โยค โยคิโน ได้แก่พระโยคี. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า อิธ แปลว่าในฐานะนี้. บทว่า อสฺส ได้แก่เลื่อยที่เป็นอุปมา. ความว่า การไม่ใส่ใจโดยเกี่ยวกับฟันเลื่อยที่มาและไป จัดเป็นกิจที่บุรุษนั้นพึงประกอบฉันใด, เพียงการไม่ใส่ใจโดยเกี่ยวกับลมอัสสาสะและปัสสาสะ ที่มาและไปเท่านั้น จัดเป็นกิจที่พระโยคีนั้น พึงประกอบฉันนั้น.

๒๒๘. นิมิตฺตนฺติ ปฏิภาคนิมิตฺตํ. อวเสสฌานงฺคปฏิมณฺฑิตาติ วิตกฺกาทิ-[๑] อวเสสฌานงฺคปฏิมณฺฑิตาติ วทนฺติ, วิจาราทีติ[๒] ปน วตฺตพฺพํ นิปฺปริยาเยน วิตกฺกสฺส อปฺปนาภาวโต. โส หิ ปาฬิยํ "อปฺปนา พฺยปฺปนา"ติ[๓] นิทฺทิฏฺโฐ, ตํสมฺปโยคโต วา ยสฺมา ฌานํ "อปฺปนา"ติ อฏฺฐกถาโวหาโร, ฌานงฺเคสุ จ สมาธิปฏฺฐานํ,[๔] ตสฺมา ตํ "อปฺปนา"ติ ทสฺเสนฺโต "อวเสสฌานงฺคปฏิมณฺฑิตา อปฺปนาสงฺขาตา ฐปนา จ สมฺปชฺชตี"ติ อาห. กสฺสจิ ปน คณนาวเสน มนสิการ-กาลโต ปฏฺฐีติ เอตฺถ "อนุกฺกมโต ฯเปฯ ปตฺตํ วิย โหตี"ติ เอตฺตโก คนฺโถ ปริหีโน.

๒๒๘. คำว่า นิมิต ได้แก่ปฏิภาคนิมิต. คำว่า อันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือ คือ อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า อันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือมีวิตกเป็นต้นดังนี้, แต่น่าจะกล่าวว่ามีวิจารเป็นต้น เพราะวิตกเป็นอัปปนาโดยนิปริยาย. เพราะว่าวิตกนั้นทรงแสดงไขไว้ในพระบาลีว่า "อปฺปนา พฺยปฺปนา" ดังนี้, หรือเพราะวิจารเป็นต้นมีการประกอบร่วมกับวิตกนั้น เพราะมีคำพูดถึงฌานไว้ในอรรถกถาว่า "เป็นอัปปนา", และในบรรดาองค์ฌานทั้งหลาย สมาธิเป็นตัวตั้งมั่น, ฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงสมาธินั้นว่า "เป็นอัปปนา" จึงกล่าวว่า "และฐปนา กล่าวคืออัปปนาอันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือ จะสำเร็จได้" ดังนี้. ในคำว่า กสฺสจิ ปน คณนาวเสน มนสิการกาลโต ปฏฺฐิ นี้ มีปาฐะ

[๑] ฉ. อปฺปนาวิตกฺกาทิ.
[๒] สี. วิจาราทีนีติ.
[๓] อภิ. สํ. ๓๔/๑๓.
[๔] ฉ. สมาธิ ปธานํ.

เพียงเท่านี้คือ "อนุกฺกมโต ฯเปฯ ปตฺตํ วิย โหติ" ขาดหายไป (ปัจจุบันนี้ได้ใส่ปาฐะที่ขาดหายไปนี้จนครบความบริบูรณ์แล้ว).

สารทฺธกายสฺส กสฺสจิ ปุคฺคลสฺส. โอนมติ ปฏิกาทีนํ[๑] ปลมฺพเนน. วิกูชตีติ[๒] สทฺทํ กโรติ. วตฺตเนตฺถ กุปฺปลาทีนํ[๓] สนฺธิฏฺฐาเนสุ วลี คณฺหติ[๔] ตตฺถ ตตฺถ วลิตํ[๕] โหติ. กสฺมา ? ยสฺมา สารทฺธกาโย ครุโก โหตีติ กายทรถวูปสเมน สทฺธึ สิชฺฌมาโน โอฬาริกอสฺสาสปสฺสาสนิโรโธ พยติเรกมุเขน ตสฺส สาธนํ วิย วุตฺโต. โอฬาริกอสฺสาสปสฺสาสนิโรธวเสนาติ อนฺวยวเสน ตทตฺถสาธนํ. ตตฺถ กายทรเถ วูปสนฺเตติ จิตฺตชรูปานํ ลหุมุทุกมฺมญฺญภาเวน

สำหรับบุคคลบางคน ผู้มีกายกระสับกระส่าย. เตียงหรือตั่ง ชื่อว่าย่อมโยกเยก ก็เพราะการที่ตนไปยึดเอาเครื่องลาดขนสัตว์เป็นต้นเข้า. บทว่า วิกูชติ แปลว่าย่อมส่งเสียง. ในที่นี้ เครื่องปูลาด ชื่อว่าย่อมจับกันยับยู่ยี่ ก็ตรงแนวที่ต่อแห่งตะเข็บเป็นต้น ย่อมมีความยับยู่ยี่อยู่ตรงที่นั้น ๆ. เพราะเหตุไร? เพราะกายที่มีความกระสับกระส่าย ย่อมเป็นธรรมชาติที่หนัก เพราะเหตุนั้น ก็เป็นอันท่านกล่าวถึงความดับไปแห่งลมอัสสาสะและปัสสาสะที่หยาบ อันสำเร็จไป

---

[๑] ฉ. ปฏฺฏิกาทีนํ.
[๒] ฉ. วิกูชติ.
[๓] ฉ. คตฺตานิสทกปฺปราทีนํ,
สี. คตฺต เนตฺตกปฺปราทีนํ.
[๔] ฉ. คณฺหาติ.
[๕] ก. วลิ น โหติ.

โย เสสสนฺตติรูปานมฺปิ ลหุอาทิภาโว, โส อิธ กายสฺส ลหุภาโวติ อธิปฺเปโต. สฺวายํ ยสฺมา จิตฺตสฺส ลหุอาทิภาเวน วินา นตฺถิ, ตสฺมา วุตฺตํ "กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ลหุกํ โหตี"ติ.

พร้อมกับความสงบเสียได้ ซึ่งความกระสับกระส่ายแห่งกาย ราวกะกล่าวการทำความดับไปแห่งลมอัสสาสะ และปัสสาสะนั้นให้สำเร็จโดยคำแย้งเป็นช่องทาง ฉะนั้น. คำว่า ด้วยอำนาจความดับไปแห่งลมอัสสาสะและปัสสาสะที่หยาบ เป็นคำที่ทำความหมายนั้นให้สำเร็จ โดยเกี่ยวกับเป็นธรรมที่เป็นไปคล้อยตามกัน. ในคำเหล่านั้น คำว่า เมื่อความกระสับกระส่ายแห่งกาย ระงับแล้ว ดังนี้ ความว่า ความเป็นธรรมชาติที่เบาเป็นต้น แม้แห่งสันตติรูปที่เหลืออันใด ย่อมมีเพราะความที่จิตตชรูปทั้งหลายเป็นธรรมชาติที่เบาอ่อน ควรแก่การงาน, ความเป็นธรรมชาติที่เบาเป็นต้นนั้น ท่านประสงค์ว่าเป็นความเบาแห่งกายในที่นี้. ความเป็นธรรมชาติที่เบาเป็นต้นแห่งกายนั้นนั้น เพราะเหตุที่เว้นความเป็นธรรมชาติที่เบา เป็นต้นแห่งจิต ก็ย่อมไม่มี, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ทั้งกาย ทั้งจิต ย่อมเป็นธรรมชาติที่เบา" ดังนี้.

คุณเสงี่ยม คล้ายอุบล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โอฬาริเก อสฺสาสปสฺสาเส นิรุทฺเธติ-อาทิ เหฏฺฐา วุตฺตนยมฺปิ วิเจตพฺพาการปฺ-ปตฺตสฺส กายสงฺขารสฺส วิจยนวิธึ ทสฺเสตุํ อานีตํ.

คำว่า เมื่อลมอัสสาสะและปัสสาสะที่หยาบ ๆ ดับไปแล้ว เป็นต้น แม้ว่ามีนัยอันได้กล่าวแล้วในหนหลัง ท่านอาจารย์ก็นำมา (กล่าวอีก) เพื่อแสดงวิธีค้นหากายสังขารอันถึงอาการที่จะต้องค้นหากัน.

๒๒๙. อุปรูปริ วิภูตานีติ ภาวนาพเลน อุทฺธํ อุทฺธํ ปากฏานิ โหนฺติ. เทสโตติ ปกติยา ผุสนเทสโต, ปุพฺเพ อตฺตนา ผุสนวเสน อุปธาริตฏฺฐานโต.

๒๒๙. คำว่า จะเป็นอันปรากฏชัดยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือจะเป็นอันปรากฏชัดยิ่งขึ้นไปยิ่งขึ้นไปตามกำลังของภาวนา. คำว่า จากสถานที่ คือจากฐานที่กระทบตามปกติ, ได้แก่จากตำแหน่งที่ตนเข้าไปทรงไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นที่ลมกระทบในตอนต้น.

"กตฺถ นตฺถี"ติ ฐานวเสน, "กสฺส นตฺถี"ติ ปุคฺคลวเสน วีมํสิยมานมตฺถํ เอกชฺฌํ กตฺวา วิภาเวตุํ "อนฺโตมาตุกุจฺฉิยนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ยถา อุทเก นิมุคฺคสฺส ปุคฺคลสฺส นิรุทฺโธกาสตาย อสฺสาสปสฺสาสา นปฺปวตฺตนฺติ, เอวํ อนฺโตมาตุกุจฺฉิยํ. ยถา มตานํ สมุฏฺฐาปกจิตฺตาภาวโต, เอวํ อสญฺญีภูตานํ มุจฺฉาปเรตานํ, อสญฺญีสุ วา

ท่านอาจารย์ประสงค์ จะเปิดเผยไปพร้อมกัน ซึ่งเนื้อความที่จะตรวจสอบโดยเกี่ยวกับสถานที่(ที่มีลมหรือไม่มี) ที่ว่า "ไม่มีในที่ไหน", โดยเกี่ยวกับบุคคลที่ว่า "ไม่มีแก่ใคร" จึงกล่าวว่า "ไม่มีในท้องมารดา" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ลมอัสสาสะและปัสสาสะ ย่อมไม่เป็นไปแก่คนดำน้ำ เพราะโอกาสถูกปิดเสียแล้ว ฉันใด, ก็ย่อมไม่เป็น-

ชาตานํ, ตถา นิโรธสมาปนฺนานํ. จตุตฺถชฺฌานสมาปนฺนานํ ปน ธมฺมตาวเสเนว เนสํ อนุปฺปชฺชนํ, ตถา รูปารูปภวสมงฺคีนํ. เกจิ ปน "อนุปุพฺพโต สุขุมตรภาวปฺปตฺติยา จตุตฺถชฺฌานสมาปนฺนสฺส, รูปภเว รูปานํ ภวงฺคสฺส จ สุขุมภาวโต รูปภวสมงฺคีนํ นตฺถี"ติ การณํ วทนฺติ[๑] อตฺถิเยว เต อสฺสาสปสฺสาสา ปริเสสโตติปิ[๒] อธิปฺปาโย, ยถาวุตฺตสตฺตฏฺฐานวินิวิมุตฺตสฺส อสฺสาสปสฺสาสานํ อนุปฺปชฺชนฏฺฐานสฺส อภาวโต. ปกติผุฏฺฐวเสนาติ ปกติยา ผุสนฏฺฐานวเสน. นิมิตฺตํ ฐเปตพฺพนฺติ สติยา ตตฺถ ตตฺถ สุขุมปฺปวตฺตนตฺถํ[๓] ถิรตรสณฺฐานนํ ปวตฺเตตพฺพํ. ถิรสญฺญาปทฏฺฐานา หิ สติ. อิมเมวาติ อิมํ เอว อนุปฏฺฐหนฺตสฺส

ไปภายในท้องมารดา เพราะโอกาสถูกปิดเสียแล้วฉันนั้น. ย่อมไม่เป็นไปแก่คนตาย เพราะไม่มีจิตที่เป็นสมุฏฐานฉันใด, ก็ย่อมไม่เป็นไปแก่คนผู้ไม่มีสัญญา คือคนที่ถูกความสลบไสลครอบงำ, หรือคนที่เกิดอยู่ในอสัญญีภพเพราะไม่มีจิตที่เป็นสมุฏฐาน ฉันนั้น, ย่อมไม่เป็นไปแก่ท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติก็อย่างนั้นเหมือนกัน (คือไม่มีจิตที่เป็นสมุฏฐาน). ส่วนการที่ลมเหล่านั้น ไม่เป็นไปแก่คนผู้เข้าจตุตถฌาน ก็เกี่ยวกับเป็นธรรมดานั่นเอง, ถึงคนที่พร้อมเพรียงด้วยรูปภพอรูปภพ ก็อย่างนั้น (คือเป็นธรรมดา). ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวถึงเหตุ (แห่งความไม่เป็นไป) เอาไว้ว่า "ลมอัสสาสะและปัสสาสะ ย่อมไม่มีแก่คนเข้าจตุตถฌาน เพราะการถึงความ

---

[๑] สี. สุขุมภาวปฺปตฺติยาติ การณํ วทนฺติ.
[๒] ฉ. ปริเยสโตติ, สารตฺถทีปนี วินยฏีกา. ๒/๓๓๕.
[๓] ฉ. สุขปฺปวตฺตนตฺถํ.

กายสงฺขารสฺส กนฺทกุฏฺราปนนเยน[๑] อุปฏฺฐาปนวิธิเมว. อตฺถวสนฺติ เหตุํ. อตฺโถติ ผลํ, โส ยสฺส วเสน ปวตฺตติ, โส อตฺถวโสติ. มุฏฺฐสฺสติสฺสาติ วินฏฺฐสฺสติสฺส. อสมฺปชานสฺสาติ สมฺปชญฺญรหิตสฺส, ภาเวนฺตสฺส อนุกฺกเมน อนุปฏฺฐหนฺเต อสฺสาสปสฺสาเส วีมํสิตฺวา "อิเม เต"ติ อุปธาเรตุํ, สมฺมเทว ปชานิตุญฺจ สมตฺถาหิ สติปญฺญาหิ วิรหิตสฺสาติ อธิปฺปาโย.

ละเอียดยิ่งไปตามลำดับ, ย่อมไม่มีแก่คนผู้พร้อมเพรียงด้วยรูปภพ เพราะภาวะที่รูปและภวังค์ในรูปภพ เป็นธรรมชาติที่ละเอียด" ดังนี้. อธิบายว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของเจ้ายังมีอยู่ทีเดียว เพราะยังมีส่วนเหลืออยู่ ดังนี้ก็ได้, เพราะฐานะที่ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เกิดขึ้นไม่ได้ อันพ้นจากฐานะ ๗ ตามที่กล่าวแล้วไม่มี. คำว่า ตรงที่ลมกระทบตามปกติ คือตรงตำแหน่งที่ลมกระทบตามปกติ. คำว่า พึงตั้งนิมิตหมาย คือพึงทำความหมายรู้อันมั่นคงยิ่งให้เป็นไป เพื่อประโยชน์แก่การทำสติให้เป็นไปในลมละเอียด ตรงตำแหน่งนั้น ๆ. ด้วยว่าสติมีสัญญาที่มั่นคงเป็นปทัฏฐาน. บทว่า อิมเมว ได้แก่วิธีการทำกายสังขารที่ยังไม่ปรากฏให้ปรากฏ โดยนัยคือการทำให้ปรากฏตั้งแต่รากเหง้านั้นเทียว. คำว่า อำนาจแห่งอรรถ ได้แก่เหตุ. คำว่า อรรถ

---

[๑] สี. กนฺทุกุฏฺราปนนเยน.

ได้แก่ผล, อรรถนั้น ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งเหตุใด เหตุอันนั้นชื่อว่า อตฺถวโส. คำว่า ผู้หลงลืมสติ คือผู้มีสติพินาศ. คำว่า ไม่มีสัมปชัญญะ คือปราศจากความรู้สึกตัว, อธิบายว่า พระโยคีผู้เจริญกรรมฐาน ปราศ-จากสติและปัญญาที่สามารถ เพื่ออันเข้าไปสอบสวนลมอัสสาสะและปัสสาสะ ที่ไม่ปรากฏตามลำดับแล้ว ทรงจำไว้ได้และรู้ได้โดยชอบนั่นแลว่า "ลมเหล่านี้ยังมีอยู่แก่เรา" ดังนี้.

๒๓๐. อิโต อญฺญํ กมฺมฏฺฐานํ. ครุกนฺติ ภาริยํ. สา จสฺส ครุกตา ภาวนาย สุทุกฺกรภาเวนาติ อาห "ครุกภาวนนฺ"ติ. อุปรูปริ สนฺตสุขุมภาวปฺปตฺติโต "พลวตี สุวิสทา สูรา จ สติ ปญฺญา จ อิจฺฉิตพฺพา"ติ วตฺวา สุขุมสฺส นาม อตฺถสฺส สาธเนนาปิ สุขุเมเนว ภวิตพฺพนฺติ ทสฺเสตุํ "ยถา หี"ติอาทิ วุตฺตํ. อิทานิ อนุปฏฺฐหนฺตานํ อสฺสาสปสฺสาสานํ ปริเยสนุปายํ ทสฺเสนฺโต "ตาหิ จ ปนา"ติอาทิมาห. ตตฺถ

๒๓๐. คำเต็มเป็น อิโต อญฺญํ กมฺมฏฺฐานํ. คำว่า ครุกํ แปลว่าเป็นของหนัก. ก็อานาปานสติกรรมฐานนี้ มีความเป็นของหนักนั้น ก็เพราะความที่กระทำการเจริญได้แสนยาก เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เจริญยาก" ดังนี้. ท่านกล่าวว่า "จำต้องปรารถนาสติและปัญญาอันมีกำลัง คือที่สละสลวยและแกล้วกล้า" ดังนี้ โดยการถึงภาวะที่สงบและละเอียดยิ่ง ๆ ขึ้นไป แล้วประสงค์แสดงว่า แม้อันการจะทำ

โคจรมุเขติ โคจราภิมุเข. อนุปทนฺติ ปทานุปทํ. จริตฺวาติ โคจรํ คเหตฺวา. ตสฺมึเยว ฐาเนติ อุปนิพนฺธนานิมิตฺต-สงฺขาเต ผุฏฺฐฏฺฐาเน. โยเชตฺวาติ มนสิกาเรน โยเชตฺวา. สติรสฺมิยา พนฺธิตฺวาติ วา วุตฺตเมวตฺถมาห "ตสฺมึเยว ฐาเน โยเชตฺวา"ติ. น หิ อุปเมยฺเย พนฺธนโยชนฏฺฐานานิ วิสุํ ลพฺภนฺติ.

ประโยชน์ ชื่อว่าละเอียดให้สำเร็จ พึงมีได้ด้วยอุปกรณ์ที่ละเอียดเท่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เหมือนอย่างว่า" ดังนี้เป็นต้น. บัดนี้ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงอุบายค้นหาลม-อัสสาสะและปัสสาสะที่ไม่ปรากฏอยู่ จึงกล่าวว่า "ก็แลภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยสติและปัญญาเหล่านั้น" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า โคจรมุเข แก้เป็นโคจราภิมุเข แปลว่าให้มุ่งหน้าสู่ที่หากิน. บทว่า อนุปทํ แปลว่ารอยเท้า. คำว่า เที่ยวไป (ตลอดกลางวัน) คือถือเอาซึ่งที่เที่ยวหากิน. คำว่า ณ ที่ตรงนั้นนั่นแหละ คือ ณ ตำแหน่งที่ได้หมายไว้อันเป็นนิมิตที่เข้าไปผูกไว้(แห่งสติ). คำว่า เทียมไว้ คือเทียมไว้ด้วยมนสิการ. อีกอย่างหนึ่ง คำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ใช้บ่วงคือสติผูกไว้นั่นเทียว ท่านกล่าวความหมาย(ของมัน)ไว้ว่า "ได้แก่เทียมไว้ ณ ที่ตรงนั้นนั่นแหละ" ดังนี้. เพราะว่าในอุปมัยจะได้สถานที่ผูกกับสถานที่เทียมแยกกัน ก็หาไม่.

๒๓๑. นิมิตฺตนฺติ อุคฺคหนิมิตฺตํ, ปฏิภาคนิมิตฺตํ วา. อุภยมฺปิ หิ อิธ เอกชฺฌํ วุตฺตํ. ตถา หิ ตูลปิจุอาทิ อุปมตฺตยํ อุคฺคเห ยุชฺชติ, เสสํ อุภยตฺถ. เอกจฺเจติ เอเก อาจริยา.

๒๓๑. คำว่า นิมิต ได้แก่อุคหนิมิต, หรือปฏิภาคนิมิต. เพราะว่าในที่นี้ท่านกล่าวรวมนิมิตทั้ง ๒ เข้าเป็นอย่างเดียว. จริงอย่างนั้น อุปมา ๓ อย่างมีปุยนุ่นเป็นต้น ย่อมใช้ได้ในอุคหนิมิต, อุปมาที่เหลือย่อมใช้ได้ในนิมิตทั้ง ๒. คำว่า อาจารย์บางพวก ได้แก่อาจารย์พวกหนึ่ง.

ตารกรูปํ วิยาติ ตารกาย ปภารูปํ วิย. มณิคุลิกาทิอุปมา ปฏิภาเค วฏฺฏนฺติ. กถมฺปเนตํ เอกํเยว กมฺมฏฺฐานํ อเนกาการโต อุปฏฺฐาตีติ อาห "ตญฺจ ปเนตนฺ"ติอาทิ. สุตฺตนฺตนฺติ เอกํ สุตฺตํ. ปคุณปฺปวตฺติภาเวน อวิจฺเฉทํ, มหาวิสยตญฺจ สนฺธายาห "มหตี ปพฺพเตยฺยา นที วิยา"ติ. อตฺถพฺยญฺชนสมฺปตฺติยา สมนฺตภทฺทกํ สุตฺตํ สพฺพภาคมโนหรา สพฺพปาลผุลฺลผุลฺลา[๑] วนมฺฏฺฐา วิยาติ อาห "เอกา วนราชิ

คำว่า เหมือนรูปดาว คือเหมือนรูปรัศมีแห่งดวงดาว. อุปมามีก้อนแก้วมณีเป็นต้นย่อมใช้ได้ในปฏิภาคนิมิต. ท่านอาจารย์ทำคำซักไซ้ไว้ในใจว่า ก็กรรมฐานเดียวเท่านั้นนี้ จะปรากฏโดยอาการหลายอย่างได้อย่างไร ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "ก็แลกรรมฐานเดียวกันนี้นั่นเอง" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า พระสูตร ได้แก่พระสูตรเดียวกัน. ภิกษุรูปหนึ่ง หมายเอาความไม่ขาดสาย โดยภาวะที่เป็นไปคล่องแคล่ว, และความมี

---

[๑] เยภุยฺเยน สพฺพผาลิ...อิติ ทิสฺสติ, ฉ. สพฺพปาลิผุลฺลา.

วิยา"ติ. เตนาห ภควา "วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุสฺสิตคฺเค"ติ.[๑] นานานุสนฺธิกํ นานาเปยฺยาลวิวิธนยนิปุณํ พหุวิธกมฺมฏฺฐาน-มุขสุตฺตนฺตํ อตฺถิเกหิ สกฺกจฺจํ สมุปชีวิตพฺพนฺติ อาห "สีตจฺฉาโย ฯเปฯ รุกฺโข วิยา"ติ. สญฺญานานตฺตายาติ นิมิตฺตุปฏฺฐานโต ปุพฺเพ ปวตฺตสญฺญานํ นานาวิธภาวโต.

วิสัยใหญ่ จึงกล่าวว่า "เหมือนแม่น้ำใหญ่ที่ไหลลงจากภูเขา" ดังนี้. พระสูตรมีความดีงามโดยรอบด้าน เพราะความถึงพร้อมแห่งอรรถและพยัญชนะ เป็นเหมือนแนวป่าที่ผลิดอกสะพรั่งทุกกิ่งก้าน น่าจับใจไปโดยทุกส่วน เพราะเหตุนั้น ภิกษุอีกรูปหนึ่งจึงกล่าวว่า "เหมือนแนวป่าแห่งหนึ่ง" ดังนี้. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "เหมือนอย่างกอไม้ในป่า ที่ผลิดอกสะพรั่งทุกกิ่งก้าน" ดังนี้. พระสูตรซึ่งมีหลายอนุสนธิละเอียดไปด้วยหลาย ๆ ไปยาล มีนัยต่าง ๆ เป็นมุขแห่งกรรมฐานหลายอย่าง เป็นสิ่งที่ผู้ต้องการประโยชน์ พึงดำรงไว้อย่างเคารพ เพราะเหตุนั้น ภิกษุรูปหนึ่งจึงกล่าวว่า "เหมือนต้นไม้ที่มีผลดกสะพรั่ง ฯลฯ มีร่มเงาเย็น" ดังนี้. คำว่า เพราะความต่างกันแห่งสัญญา คือเพราะความที่สัญญาอันเป็นไปใน

๑ ขุ. ขุ. ๒๕/๘, ๓๗๐.

กาลก่อน แต่ความปรากฏแห่งนิมิต มีอย่างต่าง ๆ กัน.

อิเม ตโย ธมฺมาติ อสฺสาโส, ปสฺสาโส, นิมิตฺตนฺติ อิเม ตโย ธมฺมา. นตฺถีติ กมฺมฏฺฐานวเสน มนสิกาตพฺพภาเวน นตฺถิ น อุปลพฺภนฺติ. น จ อุปจารนฺติ อุปจารมฺปิ น ปาปุณาติ, ปเคว อปฺปนนฺติ อธิปฺปาโย. ยสฺส ปนาติ วิชฺชมานเปกฺโข วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺโพ.

คำว่า ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ ได้แก่ ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้คือลมหายใจเข้า, ลมหายใจออก, นิมิต. บทว่า นตฺถิ ได้แก่ ไม่มี คือไม่ได้ โดยความเป็นสิ่งควรมนสิการโดยเกี่ยวกับเป็นกรรมฐาน. ข้อว่า น จ อุปจารํ อธิบายว่า แม้อุปจาระก็ไม่บรรลุ, จะป่วยกล่าวไปไยถึงอัปปนาเล่า. คำว่า ส่วนพระโยคีรูปใด พึงทราบว่า เพ่งถึงธรรมที่มีอยู่ ตามทำนองแห่งนัยที่ได้กล่าวแล้ว.

อิทานิ วุตฺตสฺเสว อตฺถสฺส สมตฺถนตฺถํ กกจูปมาย อาคตา "นิมิตฺตนฺ"ติอาทิกา คาถา ปจฺจานีตา.

บัดนี้ เพื่อจะทำอรรถที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียวให้หนักแน่น ท่านอาจารย์จึงนำเอาคาถามีว่า "นิมิตฺตํ" เป็นต้น อันมาแล้วในอุปมาด้วยเลื่อย กลับมาอีก.

๒๓๒. นิมิตฺเตติ ยถาวุตฺเต ปฏิภาคนิมิตฺเต. เอวํ โหตีติ ภาวนมนุยุตฺตสฺส

๒๓๒. คำว่า เมื่อนิมิต (ปรากฏแล้ว) คือ เมื่อปฏิภาคนิมิตตามที่กล่าวแล้ว(ปรากฏ

เอวํ[๑] โหติ. ตสฺมา "ปุนปฺปุนํ เอวํ มนสิกโรหี"ติ วตฺตพฺโพ. โวสานํ อาปชฺเชยฺยาติ "นิมิตฺตํ นาม ทุกฺกรํ อุปฺปาเทตุํ, ตยิทํ ลทฺธํ, หนฺทาหํทานิ ยทา วา ตทา วา วิเสสํ นิพฺพตฺเตสฺสามี"ติ สงฺโกจํ อาปชฺเชยฺย. วิสีเทยฺยาติ "เอตฺตกํ กาลํ ภาวนมนุยุตฺตสฺส นิมิตฺตมฺปิ น อุปฺปนฺนํ, อภพฺโพ มญฺเญ วิเสสสฺสา"ติ วิสาทํ อาปชฺเชยฺย.

แล้ว). คำว่า ก็เป็นอย่างนี้แหละ คือ สำหรับพระโยคีผู้บำเพ็ญภาวนา ก็จะเป็นอย่างนี้แหละ. เพราะฉะนั้น อาจารย์ควรกล่าวกะพระโยคีว่า "จงมนสิการไปเรื่อย ๆ อย่างนี้เถิด" ดังนี้. คำว่า เธอก็จะพึงหยุดชะงักเสีย คือพอคิดว่า "ขึ้นชื่อว่านิมิตทำให้เกิดได้ยาก, นิมิตนี้นั้น เราก็ได้แล้ว, เอา-เถิดต่อนี้ไป (ถึงอย่างไร) เราจักทำคุณวิเศษให้บังเกิดได้ ไม่เวลาใดก็เวลาหนึ่งละ" ดังนี้แล้ว ก็จะพึงถึงความเฉื่อยชาไป. คำว่า จะพึง(หมดหวัง)ท้อถอยไป คือ พอคิดว่า "เราบำเพ็ญภาวนา มาตลอดกาลเพียงเท่านี้ แม้นิมิตก็ยังไม่เกิดขึ้น, เห็นทีว่าเราจะเป็นคนหมดหวังต่อคุณวิเศษเสียแล้ว" ดังนี้แล้ว ก็จะพึงถึงความท้อถอยไป.

"อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณโต มุจฺจิสฺสามีติ ปฏิปนฺนสฺส นิมิตฺตนฺ"ติ วุตฺเต กถํ สงฺโกจาปตฺติ, ภิยฺโยโส มตฺตาย

อาจารย์ผู้บอกกล่าวมัชฌิมนิกาย ทำไว้ในใจว่า เมื่อบอกว่า "เป็นนิมิตแก่พระโยคีผู้คิดว่า เราจักพ้นจากชรามรณะได้ด้วยปฏิทา

---

[๑] ฉ. เอว.

อุสฺสาหเมว กเรยฺยาติ "นิมิตฺตมิทํ ฯเปฯ วตฺตพฺโพ"ติ มชฺฌิมภาณกา อาหุ. เอวนฺติ วุตฺตปฺปกาเรน ปฏิภาคนิมิตฺเตเยว ภาวนาจิตฺตสฺส ฐปเนน. อิโต ปฏฺฐายาติ อิโต ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย. ปุพฺเพ ยํ วุตฺตํ "อนุพนฺธนาย ผุสนาย จ ฐปนาย จ มนสิกโรตี"ติ[๑] ตตฺถ อนุพนฺธนํ, ผุสนญฺจ วิสฺสชฺเชตฺวา ฐปนาวเสน ภาวนา โหตีติ ฐปนาวเสเนว ภาเวตพฺพนฺติ อตฺโถ.

นี้ ดังนี้แล้วปฏิบัติอยู่" จะมีการถึงความเฉื่อยชาได้อย่างไร, จะพึงกระทำอุตสาหะเกินประมาณไปเสียเท่านั้น ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า "อาจารย์ควรกล่าวกะพระโยคีว่า นี่เป็นนิมิตนะท่าน ฯลฯ ท่านสัตบุรุษ" ดังนี้. บทว่า เอวํ แปลว่า โดยประการที่กล่าวแล้ว คือโดยการที่ตั้งภาวนาจิตไว้ ในปฏิภาคนิมิตอย่างเดียว. คำว่า จำเดิมแต่นี้ไป คือจำเดิมแต่ปฏิภาคนิมิตอุบัตินี้ไป. มีอรรถาธิบายว่า คำที่ท่านกล่าวไว้ในตอนต้นว่า "(ก็เรียกว่า) มนสิการโดยอนุพันธนาด้วย โดยผุสนาด้วย โดยฐปนาด้วย" ดังนี้ใด, ในคำนั้น ละเว้นอนุพันธนาและผุสนาเสีย ภาวนาก็จะมีโดยเกี่ยวกับฐปนา เพราะเหตุนั้น พระโยคีพึงเจริญกรรมฐานโดยเกี่ยวกับฐปนาอย่างเดียวเถิด.

โปราเณหิ วุตฺโตวายมตฺโถติ "นิมิตฺเต"ติ คาถมาห. ตตฺถ นิมิตฺเตติ

อรรถาธิบายนี้ ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย ก็ได้กล่าวไว้แล้วเหมือนกัน เพราะ

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๗๑.

ปฏิภาคนิมิตฺเต. ฐปยํ จิตฺตนฺติ ภาวนาจิตฺตํ ฐเปนฺโต, ฐปนาวเสน มนสิกโรนฺโตติ อตฺโถ. นานาการนฺติ "จตฺตาโร วณฺณา"ติ[๑] เอวํ วุตฺตํ นานาการํ. อาการสามญฺญวเสน เหตํ เอกวจนํ. วิภาวยนฺติ วิภาเวนฺโต อนฺตรธาเปนฺโต. นิมิตฺตุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย หิ เต อาการา อมนสิกโรโต อนฺตรหิตา วิย โหนฺติ. อสฺสาสปสฺสาเสติ อสฺสาสปสฺสาเส โย นานากาโร, ตํ วิภาวยํ, อสฺสาสปสฺสาสสมฺภูเต วา นิมิตฺเต. สกํ จิตฺตํ นิพนฺธตีติ ตาย เอว ฐปนาย อตฺตโน จิตฺตํ อุปนิพนฺธติ, อปฺเปตีติ อตฺโถ. เย ปน "วิภาวยนฺติ วิภาเวนฺโต วิทิตํ ปากฏํ กโรนฺโต"ติ อตฺถํ วทนฺติ, ตํ ปุพฺพภาควเสน ยุชฺเชยฺย. อยญฺเหตฺถ อตฺโถ : ธิติสมฺปนฺนตฺตา ธีโร โยคี อสฺสาสปสฺสาเส นานาการํ วิภาเวนฺโต

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นคาถาว่า "นิมิตฺเต" เป็นต้น. ในคาถานั้น คำว่า ในนิมิต ได้แก่ในปฏิภาคนิมิต. คำว่า เมื่อตั้งจิตไว้ คือเมื่อตั้งภาวนาจิตไว้, ความว่า เมื่อมนสิการด้วยสามารถแห่งฐปนา. บทว่า นานาการํ ได้แก่อาการต่าง ๆ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "จตฺตาโร วณฺณา(อาการ ๔)" ดังนี้. ก็คำว่า นานาการํ นี้ เป็นเอกวจนะ โดยเกี่ยวกับต่างก็เป็นอาการเสมอเหมือนกัน. บทว่า วิภาวยํ แปลว่าทำให้หายไป คือให้อันตรธานไป. จริงอยู่ จำเดิมแต่นิมิตเกิดขึ้น อาการเหล่านั้น ย่อมเป็นราวกะว่าอันตรธานไปแก่พระโยคีผู้ไม่ใส่ใจ. คำว่า ในลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ความว่า อาการต่าง ๆ อันใดในลมหายใจเข้าและลมหายใจออก, หรือในนิมิตอันเกิดจากลมหายใจเข้า และลมหายใจออก ทำอาการ

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๖๒, สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๐๒, สทฺธมฺมปกาสินี. ปฏิสมฺภิทามคฺคฏฺฐกถา. ภูมิพโลภิกฺขุ. ๓/๑๔๕.

นานาการโต เต ปชานนฺโต วิทิเต ปากเฏ กโรนฺโต นานาการํ วา โอฬาริโกฬาริเก ปสฺสมฺเภนฺโต วูปสเมนฺโต ตตฺถ ยํ ลทฺธํ นิมิตฺตํ, ตสฺมึ จิตฺตํ ฐเปนฺโต อนุกฺกเมน สกํ จิตฺตํ นิพนฺธติ, อปฺเปตีติ.

ต่าง ๆ นั้น ให้หายไป. คำว่า ก็ย่อมผูกจิตของตนเอาไว้ได้ คือเข้าไปผูกจิตของตนเอาไว้ได้โดยวิธีฐปนานั่นเอง, ความว่า ทำให้ถึงอัปปนาได้. ส่วนอาจารย์เหล่าใดกล่าวความหมายไว้ว่า 'บทว่า วิภาวยํ คือ ทำให้เปิดเผย ได้แก่ทำให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏ" ดังนี้ คำนั้นพึงใช้ได้โดยเกี่ยวกับภาวนาในส่วนเบื้องต้น. ก็ในคำของอาจารย์เหล่านั้นนี้ มีความหมายดังต่อไปนี้ : พระโยคีผู้เป็นปราชญ์ เพราะความที่ถึงพร้อมด้วยปัญญา เมื่อทำอาการต่าง ๆ ในลมหายใจเข้าและลมหายใจออกให้เปิดเผย คือเมื่อรู้ชัดซึ่งลมหายใจเหล่านั้น โดยอาการต่าง ๆ ได้แก่กระทำให้แจ่มแจ้ง กระทำให้ปรากฏอยู่ หรือว่าเมื่อทำอาการต่าง ๆ คือลมหายใจที่หยาบ ๆ ให้ระงับ ให้สงบอยู่ เมื่อตั้งจิตไว้ในนิมิตที่ได้ในลมหายใจเหล่านั้น ก็ย่อมผูกจิตของตนไว้, คือทำให้ถึงอัปปนาได้ตามลำดับดังนี้.

คุณเสงี่ยม คล้ายอุบล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วณฺณโตติ ปิจุปิณฺฑตารกรูปาทีสุ วิย อุปฏฺฐิตวณฺณโต. ลกฺขณโตติ ขรภาวาทิสภาวโต, อนิจฺจาทิลกฺขณโต วา. รกฺขิตพฺพํ ตํ นิมิตฺตนฺติ สมฺพนฺโธ. นิมิตฺตสฺส รกฺขณํ นาม ตตฺถ ปฏิลทฺธสฺส อุปจารชฺฌานสฺส ลกฺขเณเนว โหตีติ อาห "ปุนปฺปุนํ มนสิการวเสน วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ คมยิตฺวา"ติ.

คำว่า โดยสี คือโดยสีที่ปรากฏเหมือนอย่างที่ปรากฏในปุยนุ่น หรือรูปดาวเป็นต้น. คำว่า โดยลักษณะ คือโดยสภาวะมีภาวะที่หยาบเป็นต้น, หรือโดยลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น. เชื่อมความว่า พึงรักษานิมิตนั้น. ชื่อว่าการรักษานิมิต ย่อมมีได้โดยการกำหนดอุปจารฌานที่ได้มา ในเพราะนิมิตนั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทำ(นิมิตนั้น)ให้ถึงความเจริญความงอกงาม ด้วยอำนาจการใส่ใจบ่อย ๆ" ดังนี้.

๒๓๓. เอตฺถาติ เอติสฺสํ กายานุปสฺสนายํ. ปาริสุทฺธึ ปตฺตุกาโมติ อธิคนฺตุกาโม, สมาปชฺชิตุกาโม จ, ตตฺถ สลฺลกฺขณาวิวฏฺฏนาวเสน อธิคนฺตุกาโม, สลฺลกฺขณาวเสน สมาปชฺชิตุกาโมติ โยเชตพฺพํ. นามรูปํ ววฏฺฐเปตฺวา วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตีติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิตฺถารโต ทสฺเสตุํ "กถนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ยถา

๒๓๓. บทว่า เอตฺถ แปลว่าในกายานุปัสสนานี้. คำว่า ใคร่จะบรรลุถึงปาริสุทธิ คือใคร่จะบรรลุปาริสุทธิ และใคร่จะเข้าปาริสุทธิ (ใคร่จะเข้าผลสมาบัตินั่นเอง), ในคำนั้น พึงประกอบความว่า ใคร่จะบรรลุปาริสุทธิ ด้วยอำนาจแห่งสัลลักขณาและวิวัฏฏนา, ใคร่จะเข้าปาริสุทธิ ด้วยอำนาจแห่งสัลลักขณา. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดง

หีติอาทิ กายสฺส, จิตฺตสฺส จ อสฺสาสปสฺสาสานํ สมุทยภาวทสฺสนํ. กมฺมารคคฺคริยาติ กมฺมารานํ อุกฺกายํ อคฺคิธมนภสฺตา.[๑] ธมมานายาติ ธมยนฺติยา, วาตํ คาหาเปนฺติยาติ อตฺโถ. ตชฺชนฺติ ตทนุรูปํ. เอวเมวนฺติ เอตฺถ กมฺมารคคฺคริ วิย กรชกาโย, วายาโม วิย จิตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ. กิญฺจาปิ อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺตสมุฏฺฐานา, กรชกายมฺปน วินา เตสํ อปฺปวตฺตนโต "กายญฺจ จิตฺตญฺจ ปฏิจฺจ อสฺสาสปสฺสาสา"ติ วุตฺตํ.

เนื้อความที่ท่านกล่าวไว้โดยสังเขปว่า เริ่มตั้งวิปัสสนากำหนดนามรูป ดังนี้โดยพิสดาร จึงกล่าวว่า "คืออย่างไร ?" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า เปรียบเหมือนว่า เป็นต้น เป็นคำที่แสดงถึงภาวะที่กายและจิตเป็นเหตุเกิดขึ้น แห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. คำว่า เตาของช่างทอง คือเตาของช่างทอง ที่มีลูกสูบสำหรับเป่าไฟ. บทว่า ธมมานาย แปลว่าเมื่อสูบอยู่, ความว่า ทำให้จับเอาลม. บทว่า ตชฺชํ แปลว่าอันควรแก่การนั้น. ในคำว่า ฉันนั้นเหมือนกัน นี้ พึงทราบว่า กรชกายเปรียบได้กับเตาของช่างทอง, จิตเปรียบได้กับความพยายาม. ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกมีจิตเป็นสมุฏฐานก็จริง, แต่เพราะเว้นกรชกายเสีย ลมหายใจเหล่านั้นก็เป็นไปไม่ได้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ลมหายใจ

---

[๑] อคฺคิธมนภสฺตายาติ ภ เวยฺย.

เข้าและออก ย่อมเข้าออกอยู่ได้ เพราะอาศัยกายและจิต" ดังนี้.

ตสฺสาติ นามรูปสฺส. ปจฺจยํ ปริเยสตีติ "อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย"ติ-อาทินา[๑] อวิชฺชาทิกํ ปจฺจยํ วีมํสติ ปริคฺคณฺหติ. กงฺขํ วิตรตีติ "อโหสึ นุ โข อหมตีตมทฺธานนฺ"ติอาทินยปฺปวตฺตํ[๒] โสฬสวตฺถุกํ วิจิกิจฺฉํ อติกฺกมติ ปชหติ. "ยงฺกิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนฺ"ติอาทินยปฺปวตฺตํ[๓] กลาปสมฺมสนํ. ปุพฺพภาเคติ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิปริยาปนฺนาย อุทยพฺพยานุปสฺสนาย ปุพฺพภาเค. อุปฺปนฺเน โอภาสาทโยติ โอภาโส ญาณํ ปีติ ปสฺสทฺธิ สุขํ อธิโมกฺโข ปคฺคาโห[๔] อุเปกฺขา อุปฏฺฐานํ นิกนฺตีติ อิเม โอภาสาทโย ทส.

บทว่า ตสฺส แปลว่าของนามรูปนั้น. คำว่า ย่อมแสวงหาปัจจัย ได้แก่ย่อมสอบสวนคือกำหนดปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้น โดยนัยว่า "เพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ย่อมข้ามความสงสัย ได้แก่ย่อมก้าวล่วง คือย่อมละความสงสัยอันมีวัตถุ ๑๖ ที่เป็นไปโดยนัยว่า "ในอดีตกาลเราได้มีแล้วหรือหนอ" ดังนี้เป็นต้น. การพิจารณาที่เป็นไปโดยนัยว่า "รูปอย่างใด-อย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน (รูปนั้นทั้งหมดไม่เที่ยง)" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่าการพิจารณากลาป. คำว่า ในส่วนเบื้องต้น คือในส่วนเบื้องต้น แห่งอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๙.
[๒] ม. มู. ๑๒/๑๔, สํ. นิ. ๑๖/๓๒.
[๓] ม. มู. ๑๒/๔๑๑, ๔๓๓, ม. อุ. ๑๔/๑๐๕, ๑๐๗, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๓๒.
[๔] ฉ. ปคฺคโห.

อุทยํ ปหายาติ อุทยพฺพยานุปสฺสนาย คหิตํ สงฺขารานํ อุทยํ วิสฺสชฺเชตฺวา. เตสํ ภงฺคสฺเสว อนุปสฺสนโต ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ ปตฺวา อาทีนวานุปสฺสนาปุพฺพงฺคมาย นิพฺพิทานุปสฺสนาย นิพฺพินฺทนฺโต. มุญฺจิตุกมฺยตา-ปฏิสงฺขานุปสฺสนาสงฺขารุเปกฺขานุโลมญาณานํ จิณฺณปริยนฺเต อุปฺปนฺนโคตฺรภุญาณานนฺตรํ อุปฺปนฺเนน มคฺคญาเณน สพฺพสงฺขาเรสุ วิรชฺชนฺโต วิมุจฺจนฺโต. มคฺคกฺขเณ หิ อริโย วิรชฺชติ วิมุจฺจตีติ จ วุจฺจติ. เตนาห "ยถากฺกเมน จตฺตาโร อริยมคฺเค ปาปุณิตฺวา"ติ. มคฺคผลนิพฺพานปหีนาวสิฏฺฐ-กิเลสสงฺขาตสฺส ปจฺจเวกฺขิตพฺพสฺส ปเภเทน เอกูนวีสติเภทสฺส. อรหโต หิ อวสิฏฺฐกิเลสาภาเวน เอกูนวีสติตา. อสฺสาติ อานาปานกมฺมฏฺฐานิกสฺส.

อันนับเนื่องในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ. คำว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาสเป็นต้นที่เกิดขึ้น ได้แก่วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ เหล่านี้ คือ โอภาส ๑ ญาณ ๑ ปีติ ๑ ปัสสัทธิ ๑ สุข ๑ อธิโมกข์ ๑ ปัคคาหะ ๑ อุเบกขา ๑ อุปัฏฐานะ ๑ นิกันติ ๑ ดังนี้. คำว่า ละทิ้งความเกิด คือปล่อยความเกิดแห่งสังขารที่ถือเอา ด้วยอุทยัพพยานุปัสสนาญาณเสีย. ชื่อว่าบรรลุภังคานุปัสสนาญาณ ก็โดยการที่ตามพิจารณาเห็นเฉพาะความแตกดับ ของสังขารเหล่านั้น ชื่อว่าเมื่อเบื่อหน่ายก็ด้วยนิพพิทานุปัสสนาญาณ ที่มีอาทีนวานุปัสสนาญาณเป็นเบื้องต้น. เมื่อคลายกำหนัดในสังขารทั้งปวง ด้วยมรรคญาณที่เกิดขึ้น ในลำดับแห่งโคตรภูญาณที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งมุญจิตุกัมยตา-ญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ สังขารุเบกขา-ญาณ และอนุโลมญาณ อันได้สั่งสมแล้ว ก็ชื่อว่าหลุดพ้นอยู่. จริงอยู่ พระอริยบุคคลกล่าวได้ว่าคลายกำหนัด หลุดพ้นอยู่ ก็ในขณะแห่งมรรค. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์

จึงกล่าวว่า "บรรลุพระอริยมรรค ๔ ได้ตามลำดับ" ดังนี้. ชื่อว่าปัจจเวกขณญาณอันมีประเภท ๑๙ ก็โดยประเภทแห่งธรรมที่พึงพิจารณา กล่าวคือมรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่ยังเหลือ. จริงอยู่ ธรรมที่พึงพิจารณา มีความเป็น ๑๙ อย่าง ก็เพราะพระอรหันต์ไม่มีกิเลสที่เหลือ. คำว่า ของภิกษุนั้น คือของภิกษุผู้มีลมหายใจเข้าและออก เป็นกรรมฐาน.

๒๓๔. วิสุํ กมฺมฏฺฐานภาวนานโย นาม นตฺถิ ปฐมจตุกฺกวเสน อธิคตชฺฌานสฺส เวทนาจิตฺตธมฺมานุปสฺสนาวเสน เทสิตตฺตา. เตสนฺติ ติณฺณํ จตุกฺกานํ.

๒๓๔. ชื่อว่าไม่มีภาวนานัยแห่งกรรมฐานเป็นแผนกหนึ่งต่างหาก เพราะทรงแสดงไว้โดยเกี่ยวกับเป็นเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ของพระโยคีผู้บรรลุฌาน ด้วยอำนาจแห่งจตุกกะแรกแล้ว. คำว่า (อรรถาธิบาย)แห่งจตุกกะเหล่านั้น คือแห่งจตุกกะ ๓.

ปีติปฏิสํเวทีติ ปีติยา ปฏิ ปฏิ สมฺมเทว เวทนสีโล[๑], ตสฺสา วา ปฏิ ปฏิ

บทว่า ปีติปฏิสํเวที แปลว่าผู้มีปกติรู้โดยชอบเป็นส่วน ๆ ซึ่งปีติ, หรือแปลว่า

---

[๑] ฉ. เวทนาสีโล.

สมฺมเทว เวโท เอตสฺส อตฺถิ, ตํ วา ปฏิ ปฏิ สมฺมเทว เวทยมาโน. ตตฺถ กามํ สํเวทนคฺคหเณเนว ปีติยา สกฺกจฺจํ วิทิตภาโว โพธิโต โหติ, เยหิ ปน ปกาเรหิ ตสฺสา สํเวทนํ อิจฺฉิตํ, ตํ ทสฺเสตุํ ปฏิสทฺทคฺคหณํ "ปฏิ ปฏิ สํเวทีติ ปฏิสํเวที"ติ. เตนาห "ทฺวีหากาเรหี"ติอาทิ.

ผู้มีความรู้โดยชอบเป็นส่วน ๆ ซึ่งปีตินั้น หรือแปลว่ารู้อยู่โดยชอบเป็นส่วน ๆ ซึ่งปีตินั้น (แปลให้ฟังง่าย ๆ ว่า ผู้ทำปีติให้เป็นอันรู้แจ้ง). ในคำว่า ปีติปฏิสํเวที นั้น ภาวะที่ปีติเป็นสิ่งที่พระโยคีรู้อย่างเคารพ ทรงทำให้เราทราบได้โดยศัพท์ว่า สํเวทน นั่นเทียวก็จริง, ถึงกระนั้น ความรู้ซึ่งปีตินั้น ทรงต้องการแล้วโดยประการใด, เพื่อแสดงประการนั้น จึงทรงใช้ศัพท์ว่า ปฏิ ความว่า ชื่อว่า "ปฏิสํเวที เพราะอรรถว่าเป็นผู้รู้โดยชอบเป็นส่วน ๆ". เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยอาการ ๒" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ กถํ อารมฺมณโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหตีติ ปุจฺฉาวจนํ. สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชตีติ ปีติสหคตานิ เทฺว ปฐมทุติยชฺฌานานิ ปฏิปาฏิยา สมาปชฺชติ. ตสฺสาติ เตน. "ปฏิสํวิทิตา"ติ หิ ปทํ อเปกฺขิตฺวา กตฺตุอตฺเถ เอตํ สามิวจนํ.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ปีติเป็นธรรมชาติที่พระโยคีรู้แจ้งโดยอารมณ์อย่างไร เป็นคำถาม. คำว่า พระโยคีย่อมเข้าฌาน ๒ อันมีปีติ คือพระโยคีย่อมเข้าฌาน ๒ คือฌานที่ ๑ และฌานที่ ๒ ซึ่งสหรคตด้วยปีติตามลำดับ. บทว่า ตสฺส แก้เป็น เตน. เพราะว่าเพ่งถึง

สมาปตฺติกฺขเณติ สมาปนฺนกฺขเณ. ฌาน-ปฏิลาเภนาติ ฌาเนน สมงฺคิภาเวน. อารมฺมณโตติ อารมฺมณมุเขน, ตทารมฺมณชฺฌานปริยาปนฺนา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ อารมฺมณสฺส ปฏิสํวิทิตตฺตา. กึ วุตฺตํ โหติ ? ยถา นาม สปฺปปริเยสนฌจรนฺเตน ตสฺส อาสเย ปฏิสํวิทิเต โสปิ ปฏิสํวิทิโต คหิโต เอว โหติ มนฺตาคทพเลน ตสฺส คหณสฺส สุกรตฺตา, เอวํ ปีติยา อาสยภูเต อารมฺมเณ ปฏิสํวิทิเต สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา เอว โหติ สลกฺขณโต, สามญฺญโต จ ตสฺสา คหณสฺส สุกรตฺตาติ.

บทว่า "ปฏิสํวิทิตา" แล้ว บทว่า ตสฺส นี้ ก็ต้องเป็นฉัฏฐีวิภัตติ ในความหมายว่าเป็นกัตตุ (ผู้ทำ). บทว่า สมาปตฺติกฺขเณ แปลว่า ในขณะที่เข้าฌาน. คำว่า โดยการได้มาซึ่งฌาน คือโดยความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน. คำว่า โดยอารมณ์ คือโดยอารมณ์เป็นช่องทาง, ความว่า ปีติอันนับเนื่องในฌานซึ่งมีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นอันพระโยคีรู้แจ้งแล้ว ก็เพราะความที่อารมณ์เป็นสิ่งที่เธอรู้แจ้งแล้ว. มีอรรถาธิบายอย่างไร ? มีอรรถาธิบายอย่างนี้ว่า เปรียบเหมือนว่าเมื่อบุรุษผู้เที่ยวแสวงหางูได้รู้แจ้งที่อาศัยของงูนั้นแล้ว ก็เป็นอันได้รู้แจ้งแล้วจับแม้งูตัวนั้นแล้วเทียว เพราะการจับงูโดยกำลังแห่งการร่ายมนต์นั้น เป็นสิ่งที่กระทำได้ง่ายแล้วฉันใด, เมื่อพระโยคีได้รู้แจ้งอารมณ์อันเป็นที่อาศัยแห่งปีติแล้ว ก็เป็นอันได้รู้แจ้งปีตินั้นแล้วเหมือนกัน เพราะการถือเอาปีตินั้น โดยลักษณะของตน และโดยสามัญลักษณะ เป็นสิ่งกระทำได้ง่ายแล้วฉันนั้น ฉะนี้แล.

คุณเสงี่ยม คล้ายอุบล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กถํ อสมฺโมหโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหตีติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. วิปสฺสนากฺขเณติ วิปสฺสนาปญฺญาย ติกฺขวิสทปฺปตฺตาย[๑] วิสยโต ทสฺสนกฺขเณ. ลกฺขณปฏิเวเธนาติ ปีติยา สลกฺขณสฺส, สามญฺญลกฺขณสฺส จ ปฏิวิชฺฌเนน. ยญฺหิ ยสฺส วิเสสโต, สามญฺญโต จ ลกฺขณํ, ตสฺมึ วิทิเต โส ยาถาวโต วิทิโต เอว โหติ. เตนาห "อสมฺโมหโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหตี"ติ.

พึงนำคำเข้ามาเชื่อมกันว่า ถามว่า ปีติ เป็นธรรมชาติที่พระโยคีรู้แจ้งโดยอสัมโมหะ อย่างไร. คำว่า ในขณะแห่งวิปัสสนา คือในขณะที่เห็น(ปีติ)โดยเป็นอารมณ์ ด้วยวิปัสสนาปัญญาอันถึงความแกร่งกล้าสละสลวย. คำว่า โดยการแทงตลอดลักษณะ คือโดยการแทงตลอดลักษณะของตน และสามัญลักษณะแห่งปีติ. จริงอยู่ เมื่อพระโยคีรู้แจ้งลักษณะโดยพิเศษ และโดยสามัญของธรรมใดได้แล้ว ก็เป็นอันได้รู้แจ้งธรรมนั้น ตามความเป็นจริงแล้วทีเดียว. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ปีติก็เป็นอันพระโยคีนั้นรู้แจ้งแล้วโดยอสัมโมหะ" ดังนี้.

อิทานิ ตมตฺถํ ปาฬิยา เอว วิภาเวตุํ "วุตฺตเญฺหตนฺ"ติอาทิมาห. ตตฺถ ทีฆํ อสฺสาสวเสนาติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะเปิดเผยเนื้อความนั้น โดยพระบาลีนั่นเอง จึงกล่าวว่า "ข้อนี้สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตร

---

๑ สี. ม. ติกฺขวิสทปวตฺตาย.

เหฏฺฐา วุตฺตเมว. ตตฺถ ปน สโตการิตา-ทสฺสนวเสน ปาฬิ อาคตา, อิธ ปีติปฏิสํวิทิตาวเสน, ปีติปฏิสํเวทิตา จ อตฺถโต วิภตฺตา เอว. อปิจ อยเมตฺถ สงฺเขปตฺโถ : ทีฆํ อสฺสาสวเสนาติ ทีฆสฺส อสฺสาสสฺส อารมฺมณภูตสฺส วเสน ปชานโต สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหตีติ สมฺพนฺโธ. จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโตติ ฌานปริยาปนฺนํ "อวิกฺเขโป"ติ ลทฺธนามํ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ ตํสมฺปยุตฺตาย ปญฺญาย ปชานโต. ยเถว หิ อารมฺมณมุเขน ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ, เอวํ ตํสมฺปยุตฺตธมฺมาปิ อารมฺมณมุเขน ปฏิสํวิทิตา เอว โหนฺตีติ. สติ อุปฏฺฐิตา โหตีติ ทีฆํ อสฺสาสวเสน ฌานสมฺปยุตฺตา สติ ตสฺส อารมฺมเณ อุปฏฺฐิตา อารมฺมณมุเขน ฌาเนปิ อุปฏฺฐิตา นาม โหติ. ตาย สติยาติ เอวํ อุฏฺฐิตาย[๑] ตาย สติยา ยถาวุตฺเตน เตน ญาเณน

กล่าวไว้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำว่า ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้ายาว เป็นต้น ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคนั้น ข้าพเจ้าควรกล่าวอธิบายคำใดไว้, คำนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวอธิบายไว้ในหนหลังแล้วเทียว. แต่ว่าในที่นั้น พระบาลีมาแล้วโดยเกี่ยวกับการแสดงความเป็นสโตการี (ผู้มีปกติทำสติ), ในที่นี้ มาแล้วโดยเกี่ยวกับปีติที่พระโยคีรู้แจ้งแล้ว และ ความเป็นผู้ทำปีติให้เป็นอันรู้แจ้ง ท่านก็ได้จำแนกไว้โดยอรรถแล้วทีเดียว. ต่อไปนี้ เป็นความหมายสังเขปในความข้อนี้อีกนัยหนึ่งคือ : คำว่า ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้ายาว ได้แก่ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้ายาว ที่เป็นอารมณ์ เชื่อมความว่า เมื่อภิกษุนั้นรู้ชัดอยู่ ปีตินั้นก็เป็นอันเธอรู้แจ้งแล้ว. คำว่า เมื่อภิกษุรู้ชัดอยู่ซึ่งเอกัคตาแห่งจิต คือความไม่ฟุ้งซ่าน คือเมื่อภิกษุรู้ชัดอยู่ซึ่งเอกัคตาแห่งจิตอันนับเนื่อง

---

[๑] ฉ. อุปฏฺฐิตาย.

สุปฏฺฐิติตฺตา อารมฺมณสฺส ตสฺส วเสน ตทารมฺมณา สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ. ทีฆํ ปสฺสาสวเสนาติอาทีสุปิ อิมินาว นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ในฌาน ซึ่งได้ชื่อว่า "ความไม่ฟุ้งซ่าน" ด้วยปัญญาอันสัมปยุตกับเอกัคคตานั้น. จริงอยู่ ปีติเป็นธรรมชาติที่ภิกษุรู้แจ้งได้ โดยอารมณ์เป็นช่องทาง ฉันใด, แม้ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับปีตินั้น ก็เป็นธรรมชาติที่ภิกษุรู้แจ้งได้โดยอารมณ์เป็นช่องทาง ฉันนั้นเหมือนกันเทียวแล. คำว่า สติ ย่อมเป็นธรรมชาติที่เข้าไปตั้งไว้ได้แล้ว ความว่า สติอันสัมปยุตกับฌานที่ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งไว้ที่อารมณ์นั้นได้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้ายาว ชื่อว่าเป็นอันเข้าไปตั้งไว้แม้ในฌาน โดยอารมณ์เป็นช่องทาง. คำว่า ด้วยสตินั้น เป็นต้น ความว่า ปีตินั้นซึ่งมีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นอันภิกษุรู้แจ้งแล้ว ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์นั้น เพราะอารมณ์ เป็นสิ่งที่ภิกษุรู้แจ้งแล้วเป็นอย่างดี ด้วยสติที่ตั้งขึ้นอย่างนั้นนั้น ด้วยญาณตามที่กล่าวแล้วนั้น. แม้ในคำว่า ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจออกยาว เป็นต้น ก็พึงทราบความหมายโดยนัยนี้แหละ.

คุณเสงี่ยม คล้ายอุบล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอวํ ปฐมจตุกฺกวเสน ทสฺสิตํ ปีติปฏิสํเวทนํ อารมฺมณโต, อสมฺโมหโต จ วิภาคโส ทสฺเสตุํ "อาวชฺชโต"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อาวชฺชโตติ ฌานํ อาวชฺชนฺตสฺส. สา ปีตีติ สา ฌานปริยาปนฺนา ปีติ. ชานโตติ สมาปนฺนกฺขเณ อารมฺมณมุเขน ชานโต. ตสฺส สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหตีติ สมฺพนฺโธ. ปสฺสโตติ ทสฺสนภูเตน ญาเณน ฌานโต วุฏฺฐาย ปสฺสนฺตสฺส. ปจฺจเวกฺขโตติ ฌานํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส. จิตฺตํ อธิฏฺฐหโตติ "เอตฺตกํ เกวลํ[๑] ฌานสมงฺคี ภวิสฺสามี"ติ ฌานจิตฺตํ อธิฏฺฐหนฺตสฺส. เอวํ ปญฺจนฺนํ วสีภาวานํ วเสน ฌานสฺส ปชานนมุเขน อารมฺมณโต ปีติยา ปฏิสํเวทนา ทสฺสิตา.

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงการรู้แจ้งปีติที่แสดงไว้ โดยเกี่ยวกับจตุกกะแรกแล้วอย่างนี้ โดยการจำแนกตามอารมณ์และอสัมโมหะ จึงกล่าวว่า "เมื่อภิกษุนึกถึงอยู่" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า เมื่อภิกษุนึกถึงอยู่ คือเมื่อภิกษุนึกถึงฌานอยู่. คำว่า ปีตินั้น ได้แก่ปีติที่นับเนื่องในฌานนั้น. คำว่า เมื่อภิกษุรู้อยู่ คือเมื่อภิกษุรู้อยู่ โดยอารมณ์เป็นช่องทาง ในขณะที่เข้าฌาน. เชื่อมความว่า ปีตินั้นก็เป็นอันเธอรู้แจ้งแล้ว. คำว่า เมื่อภิกษุเห็นอยู่ คือเมื่อภิกษุออกจากฌานแล้วเห็นอยู่ด้วยญาณ อันเป็นเครื่องเห็น. คำว่า เมื่อภิกษุปัจจเวกขณ์อยู่ คือเมื่อภิกษุพิจารณาฌานอยู่. คำว่า เมื่อภิกษุอธิษฐานจิตอยู่ คือเมื่อภิกษุอธิษฐานฌานจิตว่า "เราจักเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยฌาน (เข้าฌาน) แต่–อย่างเดียว ตลอดกาลเท่านี้" ดังนี้. โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ เป็นอันท่านอาจารย์

---

[๑] ฉ. เวลํ.

แสดงการรู้แจ้งปีติโดยอารมณ์ โดยการรู้ชัดซึ่งฌานเป็นช่องทาง ด้วยอำนาจแห่งวสีภาพ ๕ อย่าง.

อิทานิ เยหิ ธมฺเมหิ ฌานํ, วิปสฺสนา จ สิชฺฌนฺติ, เตสํ ฌานปริยาปนฺนานํ, วิปสฺสนามคฺคปริยาปนฺนานญฺจ สทฺธาทีนํ วเสน ปีติปฏิสํเวทนํ ทสฺเสตุํ "สทฺธาย อธิมุจฺจโต"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อธิมุจฺจโตติ สทฺทหนฺตสฺส, สมถวิปสฺสนาวเสนาติ อธิปฺปาโย. วีริยํ ปคฺคณฺหโตติอาทีสุปิ เอเสว นโย. อภิญฺเญยฺยนฺติ อภิวิสิฏฺฐาย ปญฺญาย ชานิตพฺพํ. อภิชานโตติ วิปสฺสนาปญฺญาปุพฺพงฺคมาย มคฺคปญฺญาย ชานโต. ปริญฺเญยฺยนฺติ ทุกฺขสจฺจํ ตีรณปริญฺญาย, มคฺคปญฺญาย จ ปริชานโต. ปหาตพฺพนฺติ สมุทยสจฺจํ ปหานปริญฺญาย, มคฺคปญฺญาย จ ปชหโต. ภาวยโต สจฺฉิกโรโต ภาเวตพฺพํ มคฺคสจฺจํ, สจฺฉิกาตพฺพํ นิโรธสจฺจํ. เกจิ ปเนตฺถ ปีติยา เอว วเสน อภิญฺเญยฺยาทีนิ

ฌานและวิปัสสนา จะสำเร็จได้ด้วยธรรมเหล่าใด, บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงการรู้แจ้งปีติ โดยเกี่ยวเนื่องกับธรรมมีศรัทธาเป็นต้น อันนับเนื่องในฌาน, และนับเนื่องในวิปัสสนาและมรรคเหล่านั้น จึงกล่าวว่า "เมื่อภิกษุน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาอยู่" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า เมื่อภิกษุน้อมใจเชื่ออยู่ คือเมื่อภิกษุเชื่ออยู่, อธิบายว่า โดยเกี่ยวกับสมถะและวิปัสสนา. แม้ในคำว่า เมื่อภิกษุประคองความเพียรอยู่ เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ซึ่งอภิญไญยธรรม คือซึ่งธรรมที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันวิเศษยิ่ง. คำว่า เมื่อภิกษุรู้ยิ่ง คือเมื่อภิกษุรู้ด้วยมรรคปัญญา อันมีวิปัสสนาปัญญาเป็นเบื้องต้น. คำว่า เมื่อภิกษุกำหนดรู้ปริญไญยธรรมอยู่ คือเมื่อภิกษุกำหนดรู้ทุกขสัจ ด้วยตีรณปริญญา,

อุทฺธรนฺติ, ตํ อยุตฺตํ ฌานาทิสมุทายํ อุทฺธริตฺวา ตโต ปีติยา นิทฺธารณสฺส อธิปฺเปตตฺตา.

และด้วยมรรคปัญญาอยู่. คำว่า เมื่อภิกษุละปหาตัพพธรรมอยู่ คือเมื่อภิกษุละสมุทัยสัจด้วยปหานปริญญา, และมรรคปัญญาอยู่. ชื่อว่าเมื่อภิกษุเจริญภาเวตัพพธรรม ก็คือเจริญมรรคสัจ, กระทำให้แจ้งสัจฉิกาตัพพธรรม ก็คือกระทำให้แจ้งนิโรธสัจ. ก็ในเรื่องนี้อาจารย์บางพวกยกบทว่า อภิญฺเญยฺยํ (ซึ่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง) เป็นต้นไว้ โดยเกี่ยวกับปีติเท่านั้น, คำนั้นไม่ถูกต้อง เพราะท่านประสงค์จะยกประชุมธรรมมีฌานเป็นต้น แล้วถอนเอาปีติออกจากประชุมธรรมนั้น.

เอตฺถ จ "ทีฆํ อสฺสาสวเสนา"ติ- อาทินา ปฐมจตุกฺกวเสน อารมฺมณโต ปีติปฏิสํเวทนํ วุตฺตํ, ตถา "อาวชฺชโต"ติ- อาทีหิ ปญฺจหิ ปเทหิ. "อภิญฺเญยฺยํ อภิชานโต"ติอาทีหิ ปน อสมฺโมหโต. "สทฺธาย อธิมุจฺจโต"ติอาทีหิ อุภยถาปีติ สงฺเขปโต สมถวเสน อารมฺมณโต, วิปสฺสนาวเสน อสมฺโมหโต ปีติปฏิสํเวทนํ

อนึ่ง ในอธิการนี้พึงทราบว่า ด้วยบทว่า "ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้ายาว" เป็นต้น เป็นอันท่านกล่าวถึงการรู้แจ้งปีติโดยอารมณ์ โดยเกี่ยวกับเป็นจตุกกะแรก, ด้วย ๕ บท มีบทว่า "เมื่อภิกษุนึกถึงอยู่" เป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. ส่วนด้วยบทว่า "เมื่อภิกษุรู้ยิ่งซึ่งอภิญไญยธรรมอยู่" เป็นต้น เป็นอันท่านกล่าวถึงการรู้แจ้งปีติ โดย

วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. กสฺมา ปเนตฺถ เวทนานุปสฺสนายํ ปีติสีเสน เวทนา คหิตา, น สรูปโต เอวาติ ? ภูมิวิภาคาทิวเสน เวทนํ ภินฺทิตฺวา จตุธา เวทนานุปสฺสนํ ทสฺเสตุํ. อปิจ เวทนากมฺมฏฺฐานํ ทสฺเสนฺโต ภควา ปีติยา โอฬาริกตฺตา ตํสมฺปยุตฺตสุขํ สุขคฺคหณตฺถํ ปีติสีเสน ทสฺเสติ.

อสัมโมหะ. ด้วยบทว่า "เมื่อภิกษุน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาอยู่" เป็นต้น เป็นอันท่านกล่าวถึงการรู้แจ้งปีติ แม้โดยประการทั้ง ๒ เพราะเหตุนั้น โดยสังเขปพึงเห็นว่า ท่านกล่าวการรู้แจ้งปีติโดยอารมณ์ ด้วยอำนาจสมถะ โดยอสัมโมหะด้วยอำนาจวิปัสสนา. ถามว่า ก็ในเวทนานุปัสสนานี้ เพราะเหตุไรท่านจึงถือเอาเวทนาโดยปีติเป็นสำคัญ, ไม่ถือเอาโดยสภาวะที่มีอยู่ (โดยตรงตัว) เสียเลยเล่า ? ตอบว่า ท่านถือเอาเวทนาโดยปีติเป็นสำคัญ ไม่ถือเอาโดยสภาวะที่มีอยู่ ก็เพื่อที่จะแยกเวทนา ด้วยอำนาจการจำแนกภูมิเป็นต้น แล้วแสดงเวทนานุปัสสนาไว้เป็น ๔ ประการ. อีกนัยหนึ่ง เพราะความที่ปีติเป็นธรรมชาติที่หยาบ พระผู้มีพระภาคผู้จะทรงแสดงเวทนากรรมฐาน จึงทรงแสดงสุขอันสัมปยุตกับปีตินั้นไว้โดยปีติเป็นสำคัญ ก็เพื่ออันถือเอา(เข้าใจ)ได้โดยง่าย.

เอเตเนว นเยน อวเสสปทานิปีติ "สุขปฏิสํเวที จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที"ติ ปทานิ ปีติปฏิสํเวทีปเท อาคตนเยเนว อตฺถโต เวทิตพฺพานิ. สกฺกา หิ "ทฺวีหากาเรหิ สุขปฏิสํเวทิตา โหติ, จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวทิตา โหติ อารมฺมณโต"ติอาทินา ปีติฏฺฐาเน สุขาทิปทานิ ปกฺขิปิตฺวา "สุขสหคตานิ ตีณิ ฌานานิ, จตฺตาริ วา ฌานานิ สมาปชฺชตี"ติ อาทินา อตฺถํ วิญฺญาตุํ. เตนาห "ติณฺณํ ฌานานํ วเสนา"ติอาทิ. เวทนาทโยติ อาทิ-สทฺเทน สญฺญา คหิตา. เตนาห "เทฺว ขนฺธา"ติ. วิปสฺสนาภูมิทสฺสนตฺถนฺติ ปกิณฺณกสงฺขารสมฺมสนวเสน วิปสฺสนาย ภูมิทสฺสนตฺถํ "สุขนฺติ เทฺว สุขานี"ติอาทิ วุตฺตํ สมเถ กายิกสุขาภาวโต. โสติ โส ปสฺสมฺภนปริยาเยน วุตฺโต นิโรโธ. "อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล"ติอาทินา[๑] วิตฺถารโต กายสงฺขาเร วุตฺโต, ตสฺมา

คำว่า แม้บทที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยนี้แหละ ความว่า บทว่า "สุขปฏิสํเวที จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที" ก็พึงทราบโดยอรรถ ตามนัยที่มาในบทว่าปีติปฏิสํเวที นั่นแหละ. จริงอยู่ บัณฑิตอาจที่จะใส่บทว่าสุขเป็นต้น แทนที่ปีติได้ โดยนัยว่า "ความเป็นสุขปฏิสังเวทีย่อมมีได้โดยอาการ ๒ คือความเป็นจิตตสังขารปฏิสังเวที ย่อมมีได้โดยอารมณ์" ดังนี้เป็นต้น แล้วเข้าใจความได้โดยนัยว่า "ภิกษุย่อมเข้าฌาน ๓ หรือฌาน ๔ อันสหรคตด้วยสุข" ดังนี้เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๓" ดังนี้เป็นต้น. ด้วย อาทิ ศัพท์ ในบทว่า เวทนาทโย (มีเวทนาเป็นต้น) ท่านถือเอาสัญญา. เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "ขันธ์ ๒" ดังนี้. คำว่า เพื่อแสดงภูมิของวิปัสสนา คือเพื่อแสดงภูมิของวิปัสสนา โดยเกี่ยวกับ เป็นการพิจารณาปกิณกสังขาร

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๖๓.

วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ. ตตฺถ กายสงฺขารวเสน อาคโต, อิธ จิตฺตสงฺขารวเสนาติ อยเมว วิเสโส.

ท่านกล่าวว่า "บทว่าสุขได้แก่สุข ๒ อย่าง" เป็นต้น เพราะในสมถะไม่มีสุขทางกาย. บทว่า โส ได้แก่ ความดับ นั้น ที่ท่านกล่าวไว้โดยปริยายว่าระงับ. ซึ่งได้กล่าวไว้ใน(ข้อว่าด้วย)กายสังขาร อย่างพิสดารแล้วโดยนัยว่า "คือว่ากายและจิตของภิกษุนี้ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนดถือเอา" ดังนี้เป็นต้น, เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. มีความต่างกันก็ข้อนี้เท่านั้น คือในจตุกกะที่ ๑ นั้น มาแล้วโดยเกี่ยวกับกายสังขาร, ในจตุกกะที่ ๒ นี้ มาแล้วโดยเกี่ยวกับจิตตสังขาร ดังนี้.

เอวํ จิตฺตสงฺขารสฺส ปสฺสมฺภนํ อติเทเสน ทสฺเสตฺวา ยทญฺญํ อิมสฺมึ จตุกฺเก วตฺตพฺพํ, ตํ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ปีติปเทติ "ปีติปฏิสํเวที"ติอาทินา เทสิตโกฏฺฐาเส. ปีติสีเสน เวทนา วุตฺตาติ ปีติอปเทเสน ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา วุตฺตา, น ปีตีติ อธิปฺปาโย. ตตฺถ การณํ เหฏฺฐา

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงโดยการชี้ถึงการทำจิตตสังขารให้ระงับ อย่างนี้แล้ว ประสงค์แสดงคำที่ควรกล่าวในจตุกกะนี้อื่น ๆ จึงกล่าวว่า "อนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ในบทว่าปีติ คือในส่วนของคำพูดที่แสดงไว้ด้วยคำว่า "ปีติปฏิสํเวที" เป็นต้น. คำว่า ตรัสถึงเวทนาไว้โดยปีติเป็น

วุตฺตเมว. ทฺวีสุ จิตฺตสงฺขารปเทสูติ "จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารนฺ"ติ จิตฺตสงฺขารปฏิสํยุตฺเตสุ ทฺวีสุ ปเทสุ. "วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺ"ติ[1] วจนโต จิตฺเตน ปฏิพทฺธาติ จิตฺตปฏิพทฺธา. ตโต เอว กามํ จิตฺเตน สงฺขรียนฺตีติ จิตฺตสงฺขารา, สญฺญาเวทนาทโย, อิธ ปน อุปลกฺขณมตฺตํ สญฺญาเวทนาว อธิปฺเปตาติ อาห "สญฺญาสมฺปยุตฺตา เวทนา"ติ.

สำคัญ คือตรัสถึงเวทนาที่สัมปยุตกับปีตินั้นโดยการอ้างถึงปีติ, อธิบายว่ามิได้ตรัสถึงตัวปีติ. เหตุในการตรัสถึงเวทนา มิได้ตรัสถึงตัวปีตินั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล. คำว่า ในบทว่าจิตตสังขารทั้ง ๒ บท ได้แก่ ใน ๒ บทที่เกี่ยวเนื่องกับจิตตสังขาร คือ บทว่า "จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ". ชื่อว่าเนื่องกับจิต เพราะอรรถว่า เนื่องกับจิตตามพระพุทธวจนะที่ว่า "เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป". เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ธรรมทั้งหลายมีสัญญาและเวทนาเป็นต้น ชื่อว่าจิตตสังขาร เพราะอรรถว่าอันจิตปรุงแต่งดังนี้ก็จริงอยู่, แต่ว่าในที่นี้ เป็นเพียงข้อกำหนด (ว่าเป็นจิตต-สังขารอย่างไร) ท่านจึงประสงค์เอาสัญญาและเวทนาเท่านั้น เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า "ตรัสถึงเวทนาอันสัมปยุตกับสัญญา" ดังนี้.

---

[1] วิ. มหา. ๔/๑, ม. อุ. ๑๔/๑๖๙, ขุ. ขุ. ๒๕/๗๓, อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๑.

๒๓๕. จิตฺตปฏิสํเวทีติ เอตฺถ ทฺวีหากาเรหิ จิตฺตปฏิสํเวทิตา โหติ อารมฺมณโต, อสมฺโมหโต จ. กถํ อารมฺมณโต ? จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชติ, ตสฺส สมาปตฺติกฺขเณ ฌานปฏิลาเภนาติอาทินา วุตฺตนยานุสาเรน สพฺพํ สุวิญฺเญยฺยนฺติ อาห "จตุนฺนํ ฌานานํ วเสน จิตฺตปฏิสํเวทิตา เวทิตพฺพา"ติ. จิตฺตํ โมเทนฺโตติ ฌานสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ สมฺปยุตฺตาย ปีติยา โมทยมาโน, ตํ วา ปีตึ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตํ วิปสฺสนาจิตฺตํ ตาย เอว อารมฺมณภูตาย ปีติยา โมทยมาโน. ปโมเทนฺโตติอาทีนิ ปทานิ ตสฺเสว เววจนานิ ปีติปริยายภาวโต.

๒๓๕. ในบทว่า จิตฺตปฏิสํเวที นี้ มีความว่า ความเป็นผู้ทำจิตให้เป็นอันรู้แจ้งย่อมมีได้โดยอาการ ๒ คือโดยอารมณ์ และโดยอสัมโมหะ. โดยอารมณ์อย่างไร ? คำเฉลยทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบได้โดยง่ายตามทำนองแห่งนัยที่ได้กล่าวแล้ว ด้วยคำว่า พระโยคีย่อมเข้าฌาน ๔, ในขณะที่พระโยคีนั้นเข้าฌาน จิตก็ย่อมเป็นอันพระโยคีนั้นรู้แจ้งโดยอารมณ์ โดยการได้มาซึ่งฌาน ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "บัณฑิตพึงทราบความเป็นจิตตปฏิสังเวทีด้วยอำนาจแห่งฌาน ๔" ดังนี้. คำว่า ทำจิตให้บันเทิง คือทำจิตที่สัมปยุตกับฌานให้บันเทิงด้วยปีติที่ประกอบร่วมกัน, หรือทำวิปัสสนาจิตอันเป็นไปกระทำปีตินั้นให้เป็นอารมณ์ ให้บันเทิง ด้วยปีติอันเป็นอารมณ์นั้นนั่นแหละ. บทว่า ปโมเทนฺโต (ให้ปราโมทย์) เป็นต้น ก็เป็นคำไวพจน์ของคำว่า โมเทนฺโต (ให้บันเทิง) นั้นนั่นแหละ เพราะความเป็นคำบรรยายปีติ.

สมฺปยุตฺตาย ปีติยา จิตฺตํ อาโมเทตีติ ฌานจิตฺตสมฺปยุตฺตาย ปีติสมฺโพชฺฌงฺคภูตาย โอทคฺยลกฺขณาย ฌานปีติยา ตเมว ฌานจิตฺตํ สหชาตาทิปจฺจยวเสน เจว ฌานปจฺจยวเสน จ ปริพฺรูหนฺโต[๑] หฏฺฐปหฏฺฐาการํ ปาเปนฺโต อาโมเทติ ปโมเทติ จ. อารมฺมณํ กตฺวาติ โอฬารํ ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีตึ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตมานํ วิปสฺสนาจิตฺตํ ตาย เอว อารมฺมณภูตาย ปีติยา โยคาวจโร หฏฺฐปหฏฺฐาการํ ปาเปนฺโต "อาโมเทติ ปโมเทตี"ติ วุจฺจติ.

คำว่า ชื่อว่าย่อมทำจิตให้บันเทิงด้วยปีติอันสัมปยุต ความว่า เมื่อเพิ่มพูนคือเมื่อทำฌานจิตนั้นนั่นแหละ ให้ถึงซึ่งอาการบันเทิงเบิกบาน ด้วยปีติในฌานอันสัมปยุตกับฌานจิตอันเป็นปีติสัมโพชฌงค์ ซึ่งมีความอิ่มเอิบเป็นลักษณะ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยอำนาจแห่งฌานปัจจัยอยู่ ก็กล่าวได้ว่า ชื่อว่าทำให้บันเทิงและทำให้ปราโมทย์อยู่. บทว่า อารมฺมณํ กตฺวา ความว่า พระโยคาวจร เมื่อทำวิปัสสนาจิตที่เป็นไปกระทำปีติอันสัมปยุตกับฌานอันโอฬาร (ประเสริฐ) ให้เป็นอารมณ์ ให้ถึงซึ่งอาการบันเทิงเบิกบานอยู่ ด้วยปีติอันเป็นอารมณ์นั้นนั่นแหละ ก็กล่าวได้ว่า "ชื่อว่าทำจิตให้บันเทิง ให้ปราโมทย์อยู่".

สมํ ฐเปนฺโตติ ยถา อีสกมฺปิ ลีนปกฺขํ, อุทฺธจฺจปกฺขญฺจ อนุปคมฺม อโนนตํ

คำว่า ดำรงไว้เสมอ คือดำรงไว้ด้วยอำนาจแห่งอัปปนา โดยประการที่จิตไม่ฟุบลง

---

[๑] ฉ. ปริพฺรูเหนฺโต.

อนุนุนตํ ยถา อินฺทฺริยานํ สมตฺตปฏิปตฺติยา อวิสมํ, สมาธิสฺส วา อุกฺกํสคมเนน อาเนญฺชปฺปตฺติยา สมฺมเทว ริตํ โหติ, เอวํ อปฺปนาวเสน จเปนฺโต. ลกฺขณปฏิเวเธนาติ อนิจฺจาทิกสฺส ลกฺขณสฺส ปฏิ ปฏิวิชฺฌเนน ขเณ ขเณ อวโพเธน. ขณิกจิตฺเตกคฺคตาติ ขณมตฺตฏฺฐิติโก สมาธิ. โสปิ หิ อารมฺมเณ นิรนฺตรํ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภิภูโต อปฺปิโต วิย จิตฺตํ นิจฺจลํ จเปติ. เตน วุตฺตํ "เอวํ อุปฺปนฺนายา"ติอาทิ.

ไม่ฟูขึ้น เพราะไม่เข้าถึงธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความถดถอย และธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความฟุ้งซ่าน แม้สักหน่อยหนึ่ง โดยประการที่จิตไม่ปราศจากความสงบ เพราะการทำอินทรีย์ทั้งหลายให้ดำเนินไปด้วยความเสมอกันได้, หรือโดยประการที่จิตจะเป็นอันตั้งอยู่ได้โดยชอบ เพราะถึงความไม่หวั่นไหว เหตุเพราะสมาธิถึงความสูงส่งนั่นเอง.คำว่า โดยการแทงตลอดลักษณะ คือโดยการแทงตลอด ได้แก่โดยการหยั่งรู้ในแต่ละขณะซึ่งลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น. คำว่า ขณิกจิตเตกัคตา ได้แก่สมาธิที่มีอันตั้งอยู่ได้ชั่วขณะ. จริงอยู่ สมาธิแม้นั้น เมื่อเป็นไปไม่ขาดสายในอารมณ์ โดยอาการเดียว ไม่ถูกธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ครอบงำ ก็เป็นเหมือนถึงอัปปนา ย่อมตั้งจิตไว้ให้หมดความหวั่นไหว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เมื่อทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่เสมอที่เกิดขึ้นอย่างนี้" ดังนี้เป็นต้น.

<u>โมเจนฺโตติ</u> วิกฺขมฺภนวิมุตฺติวเสน วิเวเจนฺโต วิสุํ กโรนฺโต, นีวรณานิ ปชหนฺโตติ อตฺโถ. <u>วิปสฺสนากฺขเณติ</u> ภงฺคานุปสฺสนากฺขเณ. ภงฺโค หิ นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏิ, ตสฺมา ตาย ภงฺคานุปสฺสโก โยคาวจโร จิตฺตมุเขน สพฺพสงฺขารคตํ อนิจฺจโต ปสฺสติ, โน นิจฺจโต. อนิจฺจสฺส ทุกฺขตฺตา, ทุกฺขสฺส จ อนตฺตกตฺตา ตเทว ทุกฺขโต อนุปสฺสติ, โน สุขโต. อนตฺตโต อนุปสฺสติ, โน อตฺตโต. ยสฺมา ปน ยํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา, น ตํ อภินนฺทิตพฺพํ. ยญฺจ น อภินนฺทิตพฺพํ, น ตํ รญฺชิตพฺพํ. ตสฺมา ภงฺคทสฺสนานุสาเรน "อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา"ติ สงฺขารคเต ทิฏฺเฐ ตสฺมึ นิพฺพินฺทติ, โน นนฺทติ. วิรชฺชติ, โน รชฺชติ. โส เอวํ นิพฺพินฺทนฺโต วิรชฺชนฺโต โลกิเยเนว ตาว ญาเณน ราคํ นิโรเธติ, โน สมุเทติ,

คำว่า <u>เปลื้อง</u>(จิต) คือทำให้สงัดไปด้วยอำนาจแห่งวิกขัมภนวิมุตติ, ความว่า ละนิวรณ์ทั้งหลายแต่ละอย่างได้. คำว่า <u>ในขณะแห่งวิปัสสนา</u> คือในขณะแห่งภังคานุ-ปัสสนาญาณ. จริงอยู่ เบื้องปลายสุด โดยความเป็นของไม่เที่ยง ชื่อว่าภังคะ (ความแตกดับ), เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ตามพิจารณาเห็นภังคะ ด้วยภังคานุปัสสนาญาณนั้น ย่อมเห็นสังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง โดยมีจิตเป็นช่องทาง, ไม่ใช่เห็นว่าเที่ยง. เพราะสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์, และเพราะสิ่งที่เป็นทุกข์เป็นอนัตตา จึงตามเห็นสังขารนั้นนั่นแหละว่าเป็นทุกข์, มิใช่ตามเห็นว่าเป็นสุข. ย่อมตามเห็นว่าเป็นอนัตตา, มิใช่ตามเห็นว่าเป็นอัตตา. แต่เพราะเหตุที่สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, สิ่งนั้น ไม่ใช่สิ่งที่น่าเพลิดเพลิน. และสิ่งใดไม่ใช่สิ่งที่น่าเพลิด-เพลิน, สิ่งนั้นก็ไม่ใช่สิ่งที่น่ากำหนัดยินดี.

นาสฺส สมุทยํ กโรตีติ อตฺโถ. อถวา โส เอวํ วิรตฺโต ยถา ทิฏฺฐํ สงฺขารคตํ, ตถา อทิฏฺฐํ อตฺตโน ญาเณน นิโรเธติ, โน สมุเทติ. นิโรธเมวสฺส มนสิกโรติ, โน สมุทยนฺติ อตฺโถ. โส เอวํ ปฏิปนฺโน ปฏินิสฺสชฺชติ, โน อาทิยติ. กึ วุตฺตํ โหติ ? อยํ หิ อนิจฺจาทิอนุปสฺสนา สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลสานํ ปริจฺจชนโต, สงฺขตโทสทสฺสเนน ตพฺพิปรีเต นิพฺพาเน ตนฺนินฺนตาย ปกฺขนฺทนโต ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค จาติ วุจฺจติ. ตสฺมา ตาย สมนฺนาคโต โยคาวจโร วุตฺตนเยน กิเลเส จ ปริจฺจชติ, นิพฺพาเน จ ปกฺขนฺทติ. เตน วุตฺตํ "โส วิปสฺสนากฺขเณ อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาโต จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต ฯเปฯ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทานโต จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต อสฺสสติ เจว ปสฺสสติ จา"ติ.

ฉะนั้น เมื่อพระโยคาวจรได้เห็นสังขารว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" แล้ว ตามแนวแห่งการเห็นภังคะ พระโยคาวจรก็ย่อมเบื่อหน่ายในสังขารนั้น, ไม่ใช่เพลิดเพลิน. ย่อมไม่กำหนัดยินดี, ไม่ใช่กำหนัดยินดี. พระโยคาวจรนั้น เมื่อเบื่อหน่ายคลายความกำหนัดยินดีอยู่อย่างนี้ ก็ย่อมทำราคะให้ดับไป ไม่ใช่ทำให้เกิดขึ้น ด้วยโลกิยญาณนั้นนั่นแหละก่อน, ความว่า ไม่สร้างเหตุเกิดขึ้นแห่งสังขารนี้. อีกนัยหนึ่งมีความหมายว่า พระโยคาวจรผู้คลายกำหนัดยินดีแล้วอย่างนั้น ย่อมทำสังขารที่ยังไม่เห็นให้ดับไปด้วยญาณของตน เหมือนอย่างสังขารที่ได้เห็นแล้ว, ไม่ใช่ทำให้เกิดขึ้น. คือย่อมใส่ใจเฉพาะความดับ ของสังขารนี้เท่านั้น, มิใช่ใส่ใจความเกิดขึ้น. พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติได้อย่างนั้น ชื่อว่าย่อมสละมิใช่ยึดถือไว้. มีอรรถาธิบายอย่างไร ? อธิบายว่า ปัญญาที่ตามพิจารณา เห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้นนี้

ท่านเรียกว่า ปริจาคปฏินิสสัคคะ และปักขันทนปฏินิสสัคคะ เพราะสละกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งขันธ์ และอภิสังขารทั้งหลาย เพราะโดยการเห็นโทษของสังขตธรรม ก็แล่นไป โดยภาวะที่น้อมใจไปในพระนิพพานอันตรงข้ามกับสังขตธรรมนั้น. เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ประกอบพร้อมด้วยปัญญา (ที่ตามพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น)นั้น จึงชื่อว่าย่อมสละกิเลสทั้งหลาย และแล่นไปในพระนิพพาน ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว. เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงได้กล่าวว่า "ในขณะแห่งวิปัสสนาพระโยคีนั้นเปลื้องจิต คือทำให้พ้นจากนิจจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา ฯลฯ เปลื้องจิตคือทำให้พ้นจากอาทาน ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา หายใจเข้า และหายใจออกอยู่" ดังนี้.

ตตฺถ อนิจฺจสฺส อนิจฺจนฺติ วา อนุปสฺสนา อนิจฺจานุปสฺสนา. เตภูมิกธมฺมานํ อนิจฺจตํ คเหตฺวา ปวตฺตาย วิปสฺสนาย

ในคำเหล่านั้น ปัญญาที่ตามพิจารณาเห็นสิ่งที่ไม่เที่ยง หรือตามพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง ชื่อว่าอนิจจานุปัสสนา. คำว่า

เอตํ นามํ. นิจฺจสญฺญาโตติ สงฺขตธมฺเม "นิจฺจา สสฺสตา"ติ ปวตฺตาย มิจฺฉาสญฺญาย. สญฺญาสีเสน จิตฺตทิฏฺฐีนมฺปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ. เอเสว นโย สุขสญฺญาทีสุปิ. นิพฺพิทานุปสฺสนายาติ สงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทนากาเรน ปวตฺตาย อนุปสฺสนาย. นนฺทิโตติ สปฺปีติกตณฺหาโต. วิราคานุปสฺสนายาติ ตถา วิรชฺชนากาเรน ปวตฺตาย อนุปสฺสนาย. เตน วุตฺตํ "ราคโต โมเจนฺโต"ติ. นิโรธานุปสฺสนายาติ สงฺขารานํ นิโรธสฺส อนุปสฺสนาย. ยถา สงฺขารา นิรุชฺฌนฺติเยว, อายตึ ปุนพฺภววเสน น อุปฺปชฺชนฺติ, เอวํ วา อนุปสฺสนา นิโรธานุปสฺสนา. มุญฺจิตุกมฺยตา หิ อยํ พลปฺปตฺตา. เตนาห "สมุทยโต โมเจนฺโต"ติ. ปฏินิสฺสชฺชนากาเรน ปวตฺตา อนุปสฺสนา ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา. อาทานโตติ นิจฺจาทิวเสน คหณโต, ปฏิสนฺธิคฺคหณโต วาติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

อนิจจานุปัสสนานี้ เป็นชื่อของวิปัสสนาปัญญาที่เป็นไป ถือเอาภาวะที่ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ เป็นของไม่เที่ยง. คำว่า จากนิจจสัญญา คือจากมิจฉาสัญญาที่เป็นไปในสังขตธรรมว่า "เที่ยง ยั่งยืน". พึงเห็นว่า ท่านถือเอาทั้งจิตและทิฐิไว้ด้วยสัญญาเป็นประธาน. แม้ในสุขสัญญาเป็นต้นก็มีนัยนี้แหละ. คำว่าด้วยนิพพิทานุปัสสนา คือด้วยอนุปัสสนา ที่เป็นไปโดยอาการเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลาย. คำว่า จากนันทิ (ความ-เพลิน) คือจากตัณหาที่มีปีติ. คำว่า ด้วยวิราคานุปัสสนา คือด้วยอนุปัสสนาที่เป็นไปอย่างนั้น คือโดยอาการที่คลายความกำหนัดยินดี. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เปลื้องจิตจากราคะ" ดังนี้. คำว่า ด้วยนิโรธานุปัสสนา คือด้วยปัญญาที่ตามพิจารณาเห็นความดับไปแห่งสังขารทั้งหลาย. อีก-อย่างหนึ่ง ปัญญาที่ตามพิจารณาเห็นโดยประการที่สังขารทั้งหลาย จะดับไปท่าเดียว

ไม่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งภพใหม่ต่อไปอีก ชื่อว่านิโรธานุปัสสนา. ก็นิโรธานุปัสสนานี้ ได้แก่มุญจิตุกัมยตาญาณอันถึงกำลัง. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เปลื้องจิตจากสมุทัย" ดังนี้. อนุปัสสนาที่เป็นไปโดยอาการสละ ชื่อว่าปฏินิสสัคคานุปัสสนา. คำว่า จากอาทาน คือจากความยึดถือ โดยเกี่ยวกับเป็นของเที่ยงเป็นต้น, หรือจากการถือเอาปฏิสนธิ. บัณฑิตพึงทราบอรรถาธิบายในคำเหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด.

๒๓๖. อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสี, อนิจฺจสฺส วา อนุปสฺสนสีโล อนิจฺจานุปสฺสีติ เอตฺถ ก็ ปเนตํ อนิจฺจํ, กถํ วา อนิจฺจํ, กา วา อนิจฺจานุปสฺสนา, กสฺส วา อนิจฺจานุปสฺสนาติ จตุกฺกํ วิภาเวตพฺพนฺติ ตํ ทสฺเสนฺโต "อนิจฺจํ เวทิตพฺพนฺ"ติอาทิมาห.

๒๓๖. บุคคลผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง, หรือบุคคลผู้มีการพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นปกติ ชื่อว่า อนิจจานุปัสสี ก็ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงถึงข้อที่ว่า บัณฑิตพึงทราบจตุกกะว่า สิ่งที่เป็นอนิจจังนี้คืออะไร, เป็นอนิจจังอย่างไร, อะไรชื่อว่าอนิจจานุปัสสนา,

และอนิจจานุปัสสนามีแก่ใคร ดังนี้นั้น จึงกล่าวว่า "พึงทราบ อนิจฺจํ" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ นิจฺจํ นาม ธุวํ สสฺสตํ ยถาตํ นิพฺพานํ, น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํ, อุทยวยวนฺตํ, อตฺถโต สงฺขตา ธมฺมาติ อาห "อนิจฺจนฺติ ปญฺจกฺขนฺธา. กสฺมา ? อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาวา"ติ, อุปฺปาทวยญฺญถตฺตสพฺภาวาติ อตฺโถ. ตตฺถ สงฺขตธมฺมานํ เหตุปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชนํ อหุตฺวา สมฺภโว อตฺตลาโภ อุปฺปาโท. อุปฺปนฺนานํ เตสํ ขณนิโรโธ วินาโส วโย. ชราย อญฺญถา ภาโว อญฺญถตฺตํ. ยถา หิ อุปฺปาทาวตฺถาย ภินฺนาย ภงฺคาวตฺถายํ วตฺถุเภโท นตฺถิ, เอวํ ฐิติสงฺขาตาย ภงฺคาภิมุขาวตฺถายมฺปิ วตฺถุเภโท นตฺถิ, ยตฺถ ชราโวหาโร. ตสฺมา เอกสฺสาปิ ธมฺมสฺส ชรา ยุชฺชติ, ยา ขณิกชราติ วุจฺจติ. เอกํเสน จ อุปฺปาทภงฺคาวตฺถาสุ วตฺถุโน อเภโท อิจฺฉิตพฺโพ, อญฺญถา "อญฺโญ อุปฺปชฺชติ,

ในคำเหล่านั้น สิ่งที่มั่นคง ยั่งยืน เช่นอย่างพระนิพพาน ชื่อว่า นิจฺจํ, ชื่อว่า อนิจฺจํ เพราะอรรถว่าไม่ใช่ นิจฺจํ, ได้แก่ ธรรมชาติที่มีความเกิดขึ้นแล้วดับไป, โดยสภาวะ ก็ได้แก่สังขตธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "บทว่า อนิจฺจํ ได้แก่ขันธ์ ๕. เพราะเหตุไร ? เพราะมีความเกิด ดับ และความเป็นประการอื่น" ดังนี้, ความว่าเพราะภาวะที่มีความเกิดขึ้น ดับไป และความเป็นประการอื่นอยู่. ในคำว่า เพราะมีความเกิดขึ้นนั้น ความเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัยทั้งหลายคือความที่ไม่มี แล้วกลับมามีขึ้น อันเป็นการได้ตัวสภาวะแห่งสังขตธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า อุปปาทะ ความเกิดขึ้น. ความดับไปในขณะคือความพินาศไปแห่งสังขตธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเหล่านั้น ชื่อว่า วยะ ความดับไป.

อญฺโญ ภิชฺชตี''ติ อาปชฺเชยฺย. ตยิมํ ขณิกชรํ สนฺธายาห ''อญฺญตฺตนฺ''ติ. ยมฺปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต กถยิสฺสาม.

ความเป็นประการอื่นแห่งชรา ชื่อว่า อัญญัตตะ ความเป็นประการอื่น. เหมือน–อย่างว่า เมื่ออุปปาทขณะแตกทำลายแล้ว (คืออุปปาทขณะหมดไป) ตรงภังคขณะก็ยังไม่มีความแตกทำลายแห่งตัววัตถุ (คือตัววัตถุยังมีอยู่ เพียงแต่ว่ามีอยู่เป็นขณะสุดท้าย) ฉันใด แม้ตรงขณะที่บ่ายหน้าไปสู่ความดับที่เรียกว่าฐิติ ก็ยังไม่มีความแตกทำลายแห่งวัตถุฉันนั้น, ซึ่งเป็นขณะตรงที่มีโวหารว่า ชรา. เพราะฉะนั้น ชรา ก็ย่อมสมควรแม้แก่ธรรมอันเดียวกัน, ซึ่งเป็นชราที่ท่านเรียกว่าขณิกชรา. ก็ตรงอุปปาทขณะและภังคขณะ บัณฑิตก็พึงต้องการถึงความที่ตัววัตถุยังไม่แตกทำลายได้โดยแน่นอน, ถ้าจะถือเอาความโดยประการอื่น ก็จะกลายเป็นว่า "ธรรมอย่างหนึ่งเกิดขึ้น, ธรรมอีกอย่างหนึ่งแตกดับไป" ดังนี้. ท่านอาจารย์หมายเอาขณิกชรานั้น จึงกล่าวว่า ''อญฺญตฺตํ'' ความเป็นอย่างอื่น ดังนี้. ก็ในคำนี้ จะมี

คำควรกล่าวอธิบายอันใดอยู่, ข้าพเจ้าจักกล่าวคำควรกล่าวอธิบายนั้นข้างหน้า.

ยสฺส ลกฺขณตฺตยสฺส ภาวา ขนฺเธสุ อนิจฺจสมญฺญา, ตสฺมึ ลกฺขณตฺตเย อนิจฺจตาสมญฺญาติ "อนิจฺจตาติ เตสํเยว อุปฺปาทวยญฺญถตฺตนฺ"ติ วตฺวา วิเสสโต ธมฺมานํ ขณิกนิโรเธ อนิจฺจตาโวหาโรติ ทสฺเสนฺโต "หุตฺวา อภาโว วา"ติอาทิมาห. ตตฺถ อุปฺปาทปุพฺพกตฺตา อภาวสฺส หุตฺวาคหณํ. เตน ปากภาวปุพฺพกตฺตํ วินาสภาวสฺส ทสฺเสติ. เตเนวาการเนาติ นิพฺพตฺตนาการเน จ. ขณภงฺเคนาติ ขณิกนิโรเธน. ตสฺสา อนิจฺจตายาติ ขณิกภงฺคสงฺขาตาย อนิจฺจตาย. ตาย อนุปสฺสนายาติ ยถาวุตฺตาย อนิจฺจานุปสฺสนาย. สมนฺนาคโตติ สมงฺคีภูโต โยคาวจโร.

สมัญญาว่า อนิจจํ ย่อมได้ในขันธ์ทั้งหลาย เพราะมีลักษณะ ๓ ใด, สมัญญาว่า อนิจจตา ก็ย่อมได้ในลักษณะ ๓ นั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "บทว่า อนิจจตา ได้แก่ภาวะที่เกิดขึ้นดับไป และเป็นประการอื่นแห่งขันธ์เหล่านั้นนั่นเอง"ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงว่า โดยพิเศษธรรมทั้งหลายมีโวหารว่า อนิจจตา ในเพราะความดับไปในขณะ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "หรือได้แก่ภาวะที่มีแล้วกลับไม่มี" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น ท่านใช้ศัพท์ว่า หุตฺวา มีแล้ว เพราะธรรมที่จะกลับไม่มี จะต้องมีความเกิดขึ้นก่อน. ด้วยคำนั้น ท่านแสดงว่าธรรมที่มีความพินาศไปนั้น ต้องมีความแก่หง่อมก่อน. คำว่า โดยอาการนั้นนั่นแหละ คือโดยอาการที่บังเกิดนั่นแหละ. คำว่า โดยแตกดับไปในขณะ คือโดยความดับที่มีในขณะ.

คำว่า (ด้วยอำนาจ)แห่งอนิจจตานั้น คือ (ด้วยอำนาจ) แห่งอนิจจตาที่เรียกว่า ความแตกดับในขณะ. คำว่า ด้วยอนุปัสสนานั้น คือ ด้วยอนิจจานุปัสสนาตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า บุคคลผู้ถึงพร้อม ได้แก่พระโยคาวจรซึ่งเป็นผู้พร้อมเพรียง.

ขโย สงฺขารานํ วินาโส, วิรชฺชนํ เตสํเยว วิลุชฺชนํ วิราโค, ขโย เอว วิราโค ขยวิราโค, ขณิกนิโรโธ. อจฺจนฺตเมตฺถ เอกสฺมึ อธิคเต สงฺขารา วิรชฺชนฺติ นิรุชฺฌนฺตีติ อจฺจนฺตวิราโค นิพฺพานํ. เตนาห "ขยวิราโค สงฺขารานํ ขณภงฺโค, อจฺจนฺตวิราโค นิพฺพานนฺ''ติ. ตทุภยวเสน ปวตฺตาติ ขยวิราคานุปสฺสนาวเสน วิปสฺสนาย, อจฺจนฺตวิราคานุปสฺสนาวเสน มคฺคสฺส ปวตฺติ โยเชตพฺพา. อารมฺมณโต วา วิปสฺสนาย ขยวิราคานุปสฺสนาวเสน ปวตฺติ, ตนฺนินฺนภาวโต อจฺจนฺตวิราคานุปสฺสนาวเสน, มคฺคสฺส ปน

ชื่อว่าขยะ (ความสิ้นไป) ได้แก่ความพินาศไป, คือความคลายไปแห่งสังขารทั้งหลาย ความย่อยยับไปแห่งสังขารเหล่านั้นนั่นเอง ชื่อว่าวิราคะ (ความคลายไป), ขยะนั่นเองเป็นวิราคะ จึงชื่อว่าขยวิราคะ, ได้แก่ความดับไปอันมีในขณะ. พระนิพพานชื่อว่าอัจจันตวิราคะ เพราะอรรถว่า เป็นธรรมอย่างหนึ่งที่เมื่อบุคคลบรรลุแล้ว สังขารทั้งหลายก็ย่อมคลายไป คือดับไปแน่นอน. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความแตกดับไปในขณะ แห่งสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าขยวิราคะ, พระนิพพานชื่อว่าอัจจันตวิราคะ" ดังนี้. คำว่า ที่เป็นไปด้วยอำนาจ

อสมฺโมหโต ขยวิราคานุปสฺสนาวเสน อารมฺมณโต อจฺจนฺตวิราคานุปสฺสนาวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา. "เอเสว นโย"ติ อิมินา ยสฺมา วิราคานุปสฺสนาปเท[๑] วุตฺตนยานุสาเรน "เทฺวธา นิโรธา ขยนิโรโธ จ อจฺจนฺตนิโรโธ จา"ติ เอวมาทิอตฺถวณฺณนํ อติทิสติ, ตสฺมา วิราคฏฺฐาเน นิโรธปทํ ปกฺขิปิตฺวา "ขโย สงฺขารานํ วินาโส"ติอาทินา อิธ วุตฺตนเยน ตสฺส อตฺถวณฺณนา เวทิตพฺพา.

แห่งวิราคะทั้ง ๒ ความว่า สำหรับวิปัสสนาพึงประกอบความเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งการตามพิจารณาเห็นขยวิราคะ, สำหรับมรรคพึงประกอบความเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งการตามพิจารณาเห็นอัจจันตวิราคะ.อีกอย่างหนึ่งพึงทราบว่าวิปัสสนามีความเป็นไปด้วยอำนาจการตามพิจารณาเห็นขยวิราคะ โดยอารมณ์ (กระทำขยวิราคะให้เป็นอารมณ์), มีความเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งการตามพิจารณาเห็นอัจจันตวิราคะ โดยภาวะที่น้อมไปในอัจจันตวิราคะนั้น, ส่วนมรรค มีความเป็นไปด้วยอำนาจการตามพิจารณาเห็น ขยวิราคะโดยอสัมโมหะ(ไม่ลุ่มหลง), มีความเป็นไปด้วยอำนาจการตามพิจารณาเห็น อัจจันต-วิราคะโดยอารมณ์. ด้วยคำว่า "ก็มีนัยนี้แหละ" นี้ เพราะเหตุที่มุ่งถึงอรรถาธิบายมีอย่างนี้ว่า "ชื่อว่านิโรธมี ๒ อย่างคือขยนิโรธและอัจจันตนิโรธ" ดังนี้เป็นต้น ตาม

[๑] ฉ. วิราคานุปสฺสี-ปเท.

ทำนองแห่งนัยที่ได้กล่าวไว้ในบทว่า วิราคา-นุปัสสนา, ฉะนั้น บัณฑิตพึงใส่บทว่า นิโรธ แทนที่บทว่าวิราคะ แล้วทราบอรรถา-ธิบายแห่งบทว่านิโรธานุปัสสีนั้น ตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในที่นี้ ด้วยคำว่า "ชื่อว่าขยะ(ความสิ้นไป) คือความพินาศไปแห่งสังขารทั้งหลาย" ดังนี้ เป็นต้นเถิด.

ปฏินิสฺสชฺชนํ ปหาตพฺพสฺส ตทงฺควเสน วา สมุจฺเฉทวเสน วา ปริจฺจชนํ ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค. ตถา สพฺพูปธีนํ ปฏินิสฺสคฺคภูเต วิสงฺขาเร อตฺตโน นิสฺสชฺชนํ, ตนฺนินฺนตาย วา ตทารมฺมณตาย วา ตตฺถ ปกฺขนฺทนํ ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค.

ความปล่อยไป คือบริจาคสิ่งที่ควรละด้วยอำนาจการบริจาคเป็นตทังคะ หรือด้วยอำนาจการบริจาคเป็นสมุจเฉท ชื่อว่าปริจาคปฏินิสสัคคะ. เช่นเดียวกัน ความปล่อยตนไปในวิสังขาร(พระนิพพาน) อันเป็นที่ปล่อยอุปธิทั้งปวง, คือความแล่นไปในพระนิพพานนั้น โดยภาวะที่มีใจน้อมไปในพระนิพพานนั้นก็ดี โดยภาวะที่มีพระนิพพานนั้นเป็นอารมณ์ก็ดี ชื่อว่าปักขันทนปฏินิสสัคคะ.

ตทงฺควเสนาติ เอตฺถ อนิจฺจานุปสฺสนา ตาว ตทงฺคปฺปหานวเสน นิจฺจสญฺญํ ปริจฺจชติ, ปริจฺจชนฺตี จ ตถา อปฺปวตฺติยํ

ในคำว่า ด้วยอำนาจการละเป็นตทังคะ นี้ มีอรรถาธิบายว่า ก่อนอื่นอนิจจานุปัสสนา ย่อมบริจาคนิจจสัญญา ด้วย

เย "นิจฺจนฺ"ติ คหณวเสน กิเลสา, ตมฺมูลกา อภิสงฺขารา, ตทุภยมูลกา จ วิปากา ขนฺธา[๑] อนาคเต อุปฺปชฺเชยฺยุํ, เต สพฺเพปิ อปฺปวตฺติกรณวเสน ปริจฺจชติ, ตถา ทุกฺขสญฺญาทโย. เตนาห "วิปสฺสนา หิ ตทงฺควเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชตี"ติ.

อำนาจการละเป็นตทังคะ, อนึ่ง ธรรมเหล่าใดคือกิเลสทั้งหลาย อภิสังขารที่มีกิเลสเหล่านั้นเป็นมูล และวิบากขันธ์ทั้งหลายที่มีกิเลสกับอภิสังขารทั้งสองนั้นเป็นมูล พึงเกิดขึ้นได้ในอนาคต ด้วยอำนาจแห่งความยึดถือว่า "เที่ยง" ในเมื่อมันไม่เป็นไปอย่างนั้น, อนิจจานุปัสสนาเมื่อจะบริจาค ย่อมบริจาคธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ด้วยอำนาจการกระทำไม่ให้เป็นไป, ทุกขานุปัสสนาเป็นต้นย่อมละสุขสัญญาเป็นต้น อย่างนั้นเหมือนกัน. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ วิปัสสนาย่อมบริจาคกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งขันธ์และอภิสังขาร ด้วยอำนาจการละเป็นตทังคะ" ดังนี้.

สงฺขตโทสทสฺสเนนาติ สงฺขเต เตภูมิเก สงฺขารคเต อนิจฺจตาทิโทสทสฺสเนน. นิจฺจาทิภาเวน ตพฺพิปรีเต. ตนฺนินฺนตายาติ ตทธิมุตฺตตาย. ปกฺขนฺทตีติ

คำว่า เพราะเห็นโทษในสังขตะ คือ เพราะเห็นโทษ คือความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ในสังขตะ คือในสังขารที่เป็นไปในภูมิ ๓. (พระนิพพาน) ชื่อว่ามีสภาวะ

---

[๑] ฉ. วิปากกฺขนฺธา.

อนุปวิสติ อนุปวิสนฺตํ วิย โหติ. สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชตีติ มคฺเคน กิเลเสสุ ปริจฺจตฺเตสุ อวิปากธมฺมตาปาทเนน อภิสงฺขารา, ตมฺมูลกา ขนฺธา อนุปฺปตฺติรหภาเวน ปริจฺจตฺตา นาม โหนฺตีติ สพฺเพปิ เต มคฺโค ปริจฺจชตีติ วุตฺตํ. อุภยมฺปีติ วิปสฺสนาญาณํ, มคฺคญาณญฺจ. มคฺคญาณมฺปิ หิ โคตฺรภุญาณสฺส อนุ ปจฺฉา นิพฺพานทสฺสนโต "อนุปสฺสนา"ติ วุจฺจติ.

ตรงข้ามกับสังขตะนั้น ก็โดยความที่เป็นของเที่ยงเป็นต้น. บทว่า ตนฺนินฺนตาย แปลว่า โดยภาวะที่ มีใจน้อมไปในพระนิพพานนั้น. คำว่า แล่นไป ได้แก่ตามเข้าไปคือเป็นดุจตามเข้าไป. คำว่า (มรรค) ย่อมสละกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งขันธ์และอภิสังขาร ความว่า เมื่อกิเลสทั้งหลาย ถูกมรรคบริจาคไปแล้ว อภิสังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่าเป็นอันถูกบริจาคไปแล้ว โดยการทำให้ถึงความเป็นธรรมที่หาวิบากมิได้, ขันธ์ทั้งหลายที่มีกิเลสและอภิสังขารเหล่านั้นเป็นมูล ก็ชื่อว่าเป็นอันถูกบริจาคไปแล้ว โดยความเป็นของควรแก่ความไม่เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวได้ว่า มรรคย่อมบริจาคธรรมเหล่านั้น แม้ทั้งหมด. คำว่า ธรรมชาติแม้ทั้ง ๒ ได้แก่วิปัสสนาญาณ, และมรรคญาณ. จริงอยู่ แม้มรรคญาณก็เรียกว่า "อนุปัสสนา" ได้ เพราะเห็นพระนิพพาน ตาม คือภายหลังโคตรภูญาณ.

โสฬสวตฺถุวเสน จาติ โสฬสนฺนํ วตฺถูนํ วเสนาปิ วุจฺจมานสนฺตภาวาทิวเสนาปีติ. สมุจฺจยฏฺโฐ จ-สทฺโท. "อานาปานสฺสติ ภาวิตา"ติ ปทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

คำว่า โสฬสวตฺถุวเสน จ ความว่า แม้ด้วยอำนาจแห่งภาวะที่สงบเป็นต้น ที่กล่าวไว้ แม้โดยเกี่ยวกับวัตถุ ๑๖. จ ศัพท์มีอรรถว่ารวบรวม. พึงนำบทเข้ามาเชื่อมกันว่า "อานาปานสฺสติ ภาวิตา" อานาปานสติที่ภิกษุทำให้เกิดแล้ว.

๒๓๗. อสฺสาติ อานาปานสฺสติสมาธิสฺส. กามวิตกฺกาทิวิตกฺกุปจฺเฉทสมตฺถตายปิ มหานิสํสตา เวทิตพฺพาติ สมฺพนฺโธ. อยนฺติ อานาปานสฺสติสมาธิ. อุจฺจาวเจสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติเยว อิโต จิโต จ จิตฺตสฺส วิธาวนํ.

๒๓๗. คำว่า แห่งอานาปานสตินี้ คือ แห่งอานาปานสติสมาธิ. เชื่อมความว่า พึงทราบความเป็นของมีอานิสงส์มาก แม้โดยความเป็นธรรมที่สามารถตัดวิตก มีกามวิตกเป็นต้นได้. คำว่า สมาธินี้ คืออานาปานสติสมาธิ. ความเป็นไปในอารมณ์ทั้งหลายทั้งสูงทั้งต่ำนั่นเทียว ชื่อว่าความพล่านไปข้างนั้นข้างนี้แห่งจิต.

วิชฺชา นาม มคฺโค. วิมุตฺติ ผลํ. มูลภาโว วิปสฺสนาย ปาทกภาโว. จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ปริปูเรติ กายานุปสฺสนาทีนํ จตุนฺนํ อนุปสฺสนานํ

มรรค ชื่อว่าวิชชา. ผล ชื่อว่าวิมุตติ. ความเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ชื่อว่าความเป็นมูล. ชื่อว่าย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ เพราะการเจริญอานาปานสตินั้น

อนุปวิสติ อนุปวิสนฺตํ วิย โหติ. สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชตีติ มคฺเคน กิเลเสสุ ปริจฺจตฺเตสุ อวิปากธมฺมตาปาทเนน อภิสงฺขารา, ตมฺมูลกา ขนฺธา อนุปฺปตฺติรหภาเวน ปริจฺจตฺตา นาม โหนฺตีติ สพฺเพปิ เต มคฺโค ปริจฺจชตีติ วุตฺตํ. อุภยมฺปีติ วิปสฺสนาญาณํ, มคฺคญาณญฺจ. มคฺคญาณมฺปิ หิ โคตฺรภุญาณสฺส อนุ ปจฺฉา นิพฺพานทสฺสนโต "อนุปสฺสนา"ติ วุจฺจติ.

ตรงข้ามกับสังขตะนั้น ก็โดยความที่เป็นของเที่ยงเป็นต้น. บทว่า ตนฺนินฺนตาย แปลว่า โดยภาวะที่ มีใจน้อมไปในพระนิพพานนั้น. คำว่า แล่นไป ได้แก่ตามเข้าไปคือเป็นดุจตามเข้าไป. คำว่า (มรรค) ย่อมสละกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งขันธ์และอภิสังขาร ความว่า เมื่อกิเลสทั้งหลาย ถูกมรรคบริจาคไปแล้ว อภิสังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่าเป็นอันถูกบริจาคไปแล้ว โดยการทำให้ถึงความเป็นธรรมที่หาวิบากมิได้, ขันธ์ทั้งหลายที่มีกิเลสและอภิสังขารเหล่านั้นเป็นมูล ก็ชื่อว่าเป็นอันถูกบริจาคไปแล้ว โดยความเป็นของควรแก่ความไม่เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวได้ว่า มรรคย่อมบริจาคธรรมเหล่านั้น แม้ทั้งหมด. คำว่า ธรรมชาติแม้ทั้ง ๒ ได้แก่วิปัสสนาญาณ, และมรรคญาณ. จริงอยู่ แม้มรรคญาณก็เรียกว่า "อนุปัสสนา" ได้ เพราะเห็นพระนิพพาน ตาม คือภายหลังโคตรภูญาณ.

โสฬสวตฺถุวเสน จาติ โสฬสนฺนํ วตฺถูนํ วเสนาปิ วุจฺจมานสนฺตภาวาทิ-วเสนาปีติ. สมุจฺจยฏฺโฐ จ-สทฺโท. "อานาปานสฺสติ ภาวิตา"ติ ปทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

คำว่า โสฬสวตฺถุวเสน จ ความว่า แม้ด้วยอำนาจแห่งภาวะที่สงบเป็นต้น ที่กล่าวไว้ แม้โดยเกี่ยวกับวัตถุ ๑๖. จ ศัพท์มีอรรถว่ารวบรวม. พึงนำบทเข้ามาเชื่อมกันว่า "อานาปานสฺสติ ภาวิตา" อานาปานสติที่ภิกษุทำให้เกิดแล้ว.

๒๓๗. อสฺสาติ อานาปานสฺสติสมาธิสฺส. กามวิตกฺกาทิวิตกฺกุปจฺเฉทสมตฺถตายปิ มหา-นิสํสตา เวทิตพฺพาติ สมฺพนฺโธ. อยนฺติ อานาปานสฺสติสมาธิ. อุจฺจาวเจสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติเยว อิโต จิโต จ จิตฺตสฺส วิธาวนํ.

๒๓๗. คำว่า แห่งอานาปานสตินี้ คือแห่งอานาปานสติสมาธิ. เชื่อมความว่า พึงทราบความเป็นของมีอานิสงส์มาก แม้โดยความเป็นธรรมที่สามารถตัดวิตก มีกามวิตกเป็นต้นได้. คำว่า สมาธินี้ คืออานาปานสติ-สมาธิ. ความเป็นไปในอารมณ์ทั้งหลายทั้งสูงทั้งต่ำนั่นเทียว ชื่อว่าความพล่านไปข้างนั้นข้างนี้แห่งจิต.

วิชฺชา นาม มคฺโค. วิมุตฺติ ผลํ. มูลภาโว วิปสฺสนาย ปาทกภาโว. จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ปริปูเรติ กายานุปสฺสนาทีนํ จตุนฺนํ อนุปสฺสนานํ

มรรค ชื่อว่าวิชชา. ผล ชื่อว่าวิมุตติ. ความเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ชื่อว่าความเป็นมูล. ชื่อว่าย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ เพราะการเจริญอานาปานสตินั้น

วเสน ตสฺสา ภาวนาย ปวตฺตนโต. สตฺต สมฺโพชฺฌงฺเค ปริปูเรนฺติ โพชฺฌงฺคภาวนาย วินา สติปฏฺฐานภาวนาปาริปูริยา อภาวโต. วิชฺชาวิมุตฺตึ ปริปูเรนฺติ โพชฺฌงฺคภาวนาย ตาสํ สิขาปฺปตฺติภาวโต. จริมกานนฺติ อนฺติมกานํ.

เป็นไปด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสนา ๔ มีกายานุปัสสนาเป็นต้น. ชื่อว่าย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ เพราะเว้นการเจริญโพชฌงค์เสียก็ไม่มีความบริบูรณ์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน. ชื่อว่า ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ เพราะวิชชาและวิมุตติเหล่านั้น มีอันถึงยอดได้ ก็ด้วยการเจริญโพชฌงค์. คำว่า จริมกะ ได้แก่มีที่สุด.

๒๓๘. นิโรธวเสนาติ นิรุชฺฌนวเสน. ภวจริมกาติ ภววเสน จริมกา นิหีนภวปฺปวตฺติโน[๑] ตถา ฌานจริมกา เวทิตพฺพา. จุติจริมกาติ จุติยา จริมกา จุติกฺขณปฺปวตฺติโน[๑] สพฺพปริโยสานกา. ตสฺมาติ ตีสุ ภเวสุ นิหีเน กามภเว ปวตฺตนโต. เตติ อสฺสาสปสฺสาสา. ปุรโตติ เหฏฺฐา. ยสฺมา วิภงฺคฏฺฐกถายํ[๒] รูปธมฺมานํ โสฬสจิตฺตกฺขณายุกตา วิภาวิตา, ตสฺมา

๒๓๘. บทว่า นิโรธวเสน แปลว่าโดยเกี่ยวกับความดับ. คำว่า ภวจริมกะ ได้แก่มีที่สุด โดยเกี่ยวกับภพ คือมีความเป็นไปในภพชั้นต่ำ. พึงทราบฌานจริมกะโดยนัยเดียวกันนั้น. คำว่า จุติจริมกะ ได้แก่มีที่สุดด้วยจุติ คือลมหายใจที่มีความเป็นไปใกล้ขณะจุติ เป็นลมหายใจครั้งสุดท้ายของทั้งหมด. คำว่า เพราะฉะนั้น คือเพราะในบรรดาภพ ๓ มีความเป็นไปในภพชั้นต่ำคือ

---

[๑] สี. ...วตฺติโน.
[๒] สมฺโมหวิโนทนี. ๓๓.

"โสฬสเมน จิตฺเตน สทฺธึ อุปฺปชฺชิตฺวา"ติ วุตฺตํ. จุติจิตฺตสฺส ปุรโตติ วา จุติจิตฺตํ อวธิภาเวน คเหตฺวา ตโต โอรํ โสฬสเมน จิตฺเตน สทฺธึ อุปฺปชฺชิตฺวาติ เอวมฺปน อตฺเถ คยฺหมาเน สตฺตรสจิตฺตกฺขณายุกตาว อสฺสาสปสฺสาสานํ วุตฺตา โหติ.

กามภพ (จึงชื่อว่าภวจริมกะ). บทว่า เต โยค อสฺสาสปสฺสาสา แปลว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. คำว่า เบื้องหน้า (จุติจิต) ได้แก่ก่อนหน้า. เพราะเหตุที่ท่านได้แจ้งไว้ ในอรรถกถาพระวิภังค์แล้วว่ารูปธรรมทั้งหลายมีอายุเท่า ๑๖ ขณะจิต, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เกิดขึ้นพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เบื้องหน้าจุติจิต ความว่า ท่านถือเอาจุติจิตโดยเป็นเขตแดน กล่าวว่า เกิดขึ้นพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖ นับถอยลงมาจากจุติจิตนั้น ดังนี้ ก็เมื่อถือเอาความหมายอย่างนี้ ก็กล่าวได้ว่าลมหายใจเข้าและลมหายใจออกมีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะจิต.

อิเม กิร อิมํ กมฺมฏฺฐานํ อนุยุตฺตสฺส ภิกฺขุโน ปากฏา โหนฺตีติ อาเนตฺวา สมฺพนฺโธ. ตตฺถ การณมาห "อานาปานารมฺมณสฺส สุฏฺฐุ ปริคฺคหิตตฺตา"ติ.

พึงนำบทเข้ามาเชื่อมกันว่า อิเม กิร อิมํ กมฺมฏฺฐานํ อนุยุตฺตสฺส ภิกฺขุโน ปากฏา โหนฺติ ดังนี้เถิด. ในบทเหล่านั้น ท่านกล่าวถึงเหตุไว้ว่า "เพราะความที่อารมณ์ คือ

ตเมวตฺถํ วิภาเวตุํ "จุติจิตฺตสฺสา"ติอาทิ วุตฺตํ.

ลมหายใจเข้าและออก เธอกำหนดถือเอาได้เป็นอย่างดีแล้ว" ดังนี้. ประสงค์จะเปิดเผยเนื้อความนั้นนั่นแหละ จึงกล่าวว่า "จุติจิตฺตสฺส" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ อายุอนฺตรํ นาม ชีวิตนฺตรํ ชีวนกฺขณาวธิ. ธมฺมตาเยวาติ สภาเวเนว, รุจิวเสเนวาติ อตฺโถ.

ในบรรดาบทเหล่านั้น ชื่อว่าขีดคั่นอายุ ได้แก่ขีดคั่นชีวิต คือขอบเขตแห่งขณะเป็นอยู่. คำว่า ตามธรรมดานั่นเทียว คือตามปกตินั่นเทียว, ความว่า ตามความพอใจนั่นเทียว.

จนฺทาโลกํ โอโลเกตฺวาติ ชุณฺหปกฺเข ปโทสเวลาย สมนฺตโต อาสิญฺจมานขีรธารํ วิย คคนตลํ, รชตปฏฺฏสทิสวาลิกาสนฺถตญฺจ ภูมิภาคํ ทิสฺวา "รมณีโย วตายํ กาโล, เทโส จ มม อชฺฌาสยสทิโส, กีวจิรํ นุ โข อยํ ทุกฺขภาโร วหิตพฺโพ"ติ อตฺตโน อายุสงฺขาเร อุปธาเรตฺวา ปริกฺขีณติ อธิปฺปาโย. เลขํ กตฺวาติ จงฺกเม ติริยํ เลขํ กตฺวา.

คำว่า แลดูแสงจันทร์ อธิบายว่า ในเวลาพลบค่ำคราวข้างขึ้น เห็นท้องฟ้าเหมือนมีธารน้ำนม ราดรดอยู่โดยรอบด้าน, และเห็นภูมิภาค อันดาดด้วยหาดทรายขาวเหมือนปูด้วยแผ่นเงินแล้ว ก็คิดว่า "เวลาและสถานที่นี้น่ารื่นรมย์หนอ เหมือนอัธยาศัยของเรา, เราจะต้องแบกภาระคือทุกข์นี้ไปอีกนานสักเท่าไรกันหนอ" ดังนี้ ตรวจสอบอายุสังขารของตัวท่านเอง ทราบว่าหมดสิ้นแล้ว. คำว่า ทำรอยขีดไว้ คือทำรอยขีดไว้บนที่จงกรมไปทางขวาง.

อนุยุญฺเชถาติ อนุยุญฺเชยฺย, ภาเวยฺยาติ อตฺโถ.

บทว่า อนุยุญฺเชถ แปลว่าพึงประกอบเนือง ๆ, ความว่าพึงเจริญ.

อานาปานสฺสตินิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาอานาปานสตินิเทศ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

อุปสมานุสฺสติกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยอุปสมานุสติ

๒๓๙. เอวนฺติ ยถาวุตฺเตน วิราคาทิคุณานุสฺสรณปฺปกาเรน. สพฺพทุกฺขูปสมสงฺขาตสฺสาติ ทุกฺขทุกฺขาทิเภทํ สพฺพมฺปิ ทุกฺขํ อุปสมฺมติ เอตฺถาติ สพฺพทุกฺขูปสโมติ สงฺขาตพฺพสฺส.

๒๓๙. คำว่า ตามประการที่ตรัสไว้ คือตามประการคือการระลึกเนือง ๆ ซึ่งคุณมีวิราคคุณเป็นต้น ตามที่ได้ตรัสไว้. คำว่า กล่าวคือธรรมอันเป็นที่เข้าไปสงบทุกข์ทั้งปวง คือที่เรียกว่า สพฺพทุกฺขูปสโม เพราะอรรถว่าเป็นที่เข้าไปสงบทุกข์ อันต่างด้วยทุกขทุกข์เป็นต้นแม้ทั้งปวง.

"ปณฺณตฺติธมฺมา"ติอาทีสุ อสภาโวปิ ญาเณน ธาริยติ อวธารียตีติ ธมฺโมติ

แม้สิ่งที่มิใช่สภาวะก็เรียกว่า ธรรม ได้ เหมือนอย่างในคำว่า "บัญญัติธรรม"

วุจฺจตีติ ตโต วิวตฺเตนฺโต[๑] "ธมฺมาติ สภาวา"ติ อาห. ภวนํ ปรมตฺถโต วิชฺชมานตา ภาโว, สห ภาเวนาติ สภาวา, สจฺฉิกตฺถปรมตฺถโต ลพฺภมานรูปาติ อตฺโถ. เต หิ อตฺตโน สภาวสฺส ธารณโต ธมฺมาติ, ยถาวุตฺเตนฏฺเฐน สภาวาติ จ วุจฺจนฺติ. สงฺคมฺมาติ ปจฺจยสโมธานลกฺขเณน สงฺคเมน สนฺนิปติตฺวา. สมาคมฺมาติ ตสฺเสว เววจนํ. ปจฺจเยหีติ อนุรูเปหิ ปจฺจเยหิ. กตาติ นิพฺพตฺติตา. อกตาติ เกหิจิปิ ปจฺจเยหิ น กตา. อสงฺขตาติ ปุถุวจนสฺส[๒] การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. อคฺคมกฺขายตีติ อคฺโค อกฺขายติ, ม-กาโร ปทสนฺธิกโร. โส อสงฺขตลกฺขโณ สภาวธมฺโม วิราโคติ ปจฺเจตพฺโพ วิรชฺชติ เอตฺถ สงฺกิเลส-ธมฺโมติ. นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตมาเนน อริยมคฺเคน ปหียมานา

เป็นต้น เพราะอรรถว่าบัณฑิตทรงไว้ คือ กำหนดได้ด้วยญาณ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะคัด (เอาพระนิพพาน)ออกจากธรรมที่มิใช่สภาวะนั้น จึงกล่าวว่า "คำว่าธรรมทั้งหลาย ได้แก่สภาวะทั้งหลาย" ดังนี้. ความมี คือความเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าภาวะ, ชื่อว่าสภาวะ ก็เพราะอรรถว่าเป็นไปกับภาวะ, ความว่า ได้แก่สิ่งที่หาได้โดยเป็นของมีจริง เป็นปรมัตถ์. จริงอยู่ สิ่งเหล่านั้น ท่านเรียกว่า ธรรม เพราะกิริยาที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน, และเรียกว่าสภาวะ ก็โดยความหมายตามที่กล่าวแล้ว. บทว่า สงฺคมฺม (สมคบกันแล้ว) ได้แก่ประชุมกัน โดยการถึงพร้อมกัน ที่มีการตั้งลงพร้อมกันแห่งปัจจัยเป็นลักษณะ. บทว่า สมาคมฺม (มาพร้อมกันแล้ว) เป็นคำไวพจน์ของบทว่า สงฺคมฺม นั่นนั่นเอง. คำว่า

---

๑ ฉ. นิวตฺเตนฺโต.
๒ ฉ. พหุวจนสฺส.

มานมทาทโย ตํ ปตฺวา ปหียนฺติ นามาติ อาห "ตํ อาคมฺม ฯเปฯ วินสฺสนฺตี"ติ. ตตฺถ "เสยฺโยหมสฺมี"ติ-อาทินา[๑] มญฺญนาวเสน ปวตฺตมาโน เอว[๒] มานมโท. ปุริสภาวํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกมโท ปุริสมโท. อาทิ-สทฺเทน ชาติมทาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. นิมฺมทาติ วิคตมทภาวา. อิมเมว หิ อตฺถํ ทสฺเสตุํ "อมทา"ติ วุตฺตํ. มทา นิมฺมทียนฺติ เอตฺถ อมทภาวํ วินาสํ คจฺฉนฺตีติ มทนิมฺมทโน. เอเสว นโย เสสปเทสุปิ. กามปิปาสาติ กามานํ ปาตุกมฺยตา, กามตณฺหา. กามคุณา เอว อาลียนฺติ เอตฺถ สตฺตาติ กามคุณาลยา. เตภูมิกํ วฏฺฏนฺติ ตีสุ ภูมีสุ กมฺมกิเลส-วิปากวฏฺฏํ. เอส อสงฺขตธมฺโม. อปราปรภาวายาติ อปราปรํ โยนิอาทิโต โยนิอาทิภาวาย. อาพนฺธนํ คณฺฐิกรณํ. สํสิพฺพนํ ตุนฺนกรณํ. นิกฺขมนํ นิสฺสรณญฺจสฺส

(ที่ถูก)ปัจจัยทั้งหลาย ได้แก่ปัจจัยที่เหมาะสมทั้งหลาย. คำว่า สร้างขึ้น คือทำให้บังเกิด. คำว่า ไม่สร้างขึ้น คือที่ปัจจัยแม้ไหน ๆ ก็ไม่สร้างขึ้น. เหตุแห่งคำพูดที่เป็นพหุวจนะว่า อสงฺขตา ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้ว. บทว่า อคฺคมกฺขายติ (กล่าวได้ว่าเป็นยอด) ตัดบทเป็น อคฺโค อกฺขายติ, ม อักษร เป็นตัวกระทำการเชื่อมบท. สภาวธรรมที่มีลักษณะเป็นอสังขตะนั้น พึงเชื่อได้ว่าเป็นวิราคธรรม เพราะอรรถว่าเป็นที่สำรอกสังกิเลสธรรม (บางแห่งว่าเป็นที่ไปปราศราคะ). ความเมาทั้งหลายมีความเมาคือมานะ (ความถือตัว)เป็นต้น เมื่อถูกพระอริยมรรคอันเป็นไปกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ละอยู่ ก็ชื่อว่าถูกละไปเพราะถึงพระนิพพานนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มาถึงอสังขตธรรมนั้นเข้า ก็เป็นอันสร่างไป ฯลฯ ได้แก่พินาศไป" ดังนี้.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๘๕, สํ. สฬา. ๑๘/๑๐๙.

[๒] ฉ. ปวตฺโต มาโน เอว.

ตณฺหาย วิสํโยโคเอวาติ อาห "วิสํยุตฺโต"ติ. ในบทเหล่านั้น มานะที่เป็นไปเกี่ยวกับความถือตัวว่า "เราดีกว่า" เป็นต้นนั่นเอง ชื่อว่า มานมทะ (ความเมาคือความถือตัว). ความเมาที่อาศัยความเป็นชายเกิดขึ้น ชื่อว่า ปุริสมทะ. ด้วย อาทิ ศัพท์ พึงเห็นว่าท่านสงเคราะห์เอาชาติมทะ (ความเมาในชาติตระกูล) เป็นต้นไว้. คำว่า สร่างเมา คือ ความเมาปราศไป. ก็เพื่อแสดงความหมายนี้นั่นแหละ ท่านจึงกล่าวว่า "หายเมา". อสังขตธรรม ชื่อว่ามทนิมมทนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ความเมาทั้งหลายสร่างไป คือถึงความหายเมา ความพินาศไป. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ความกระหายกาม คือความใคร่จะดื่มด่ำกามทั้งหลาย, ได้แก่กามตัณหา. กามคุณนั่นเอง ชื่อว่า กามคุณาลยะ (อาลัยคือกามคุณ) เพราะอรรถว่าเป็นที่สัตว์ทั้งหลายมาติดอยู่. คำว่า วัฏฏะอันมีในภูมิ ๓ ได้แก่วัฏฏะ คือ กรรม กิเลส และวิบาก ในภูมิ ๓. บทว่า เอโส

ได้แก่อสังขตธรรม. คำว่า เพื่อให้มีสืบต่อไป คือ เพื่อให้มีโยนิ(กำเนิด)เป็นต้น สืบต่อ ๆ ไปจากโยนิเป็นต้น. ชื่อว่ากิริยาที่ผูก ได้แก่กิริยาที่ทำให้เป็นเงื่อน. ชื่อว่ากิริยาที่เย็บ ได้แก่กิริยาที่ปะชุน. ก็ชื่อว่าการออกและการสลัดออกแห่งอสังขตธรรมนี้ ได้แก่ความพรากจากตัณหานั่นเอง เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "พรากออก" ดังนี้.

เย คุเณ นิมิตฺตํ กตฺวา มทนิมฺมทนาทินามานิ นิพฺพาเน นิรุฬฺหานิ, เต มทนิมฺมทนตาทิเก ยถาวุตฺเต นิพฺพตฺติตนิพฺพานคุเณ เอว คเหตฺวา อาห "มทนิมฺมทนตาทีนํ คุณานํ วเสนา"ติ, น ปน มหา นิมฺมทิยนฺติ เอเตนาติ เอวมาทิเก. เต หิ อริยมคฺคคุณา. ภควตา อุปสมคุณา วุตฺตาติ สมฺพนฺโธ. กตฺถ ปน วุตฺตาติ ? อสงฺขตสํยุตฺตาทีสุ[๑] ตตฺถ สจฺจนฺติ อวิตถํ. นิพฺพานํ หิ เกนจิ

ชื่อทั้งหลาย มีชื่อว่ามทนิมมทนะเป็นต้น นิยมใช้ในพระนิพพาน เพราะกระทำคุณทั้งหลายเหล่าใดให้เป็นเหตุ, ท่านอาจารย์ถือเอาคุณของพระนิพพาน ที่ทำให้บังเกิดแล้ว อันมีความเป็นธรรมที่สร่างเมาเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้วเหล่านั้นนั่นเอง กล่าวว่า "โดยเกี่ยวกับคุณมีความเป็นธรรมที่สร่างเมาเป็นต้น" ดังนี้, แต่ท่านไม่ถือเอาคุณมีอย่างนี้ว่า ธรรมเครื่องย่ำยีความเมาเป็นต้น. เพราะว่า คุณ คือธรรมเครื่องย่ำยีความเมา

---

๑ สํ. สฬา. ๑๘/๔๔๑.

ปริยาเยน อสนฺตภาวาภาวโต เอกํเสเนว สนฺตตฺตา อวิปรีตฏฺเฐน สจฺจํ. เตนาห "เอกํ หิ สจฺจํ, น ทุติยมตฺถี"ติ[1] ปารนฺติ สํสารสฺส ปรตีรภูตํ. เตเนวาห "ติณฺโณ ปารคโต ถเล ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณ"ติ[2] "อปฺปกา เต มนุสฺเสสุ, เย ชนา ปารคามิโน"ติ[3] จ. สุทุทฺทสนฺติ ปรมคมฺภีรตาย, อติสุขุมสนฺตสภาวตาย จ อนุปจิตญาณสมฺภาเรหิ ทฏฺฐุํ อสกฺกุเณยฺยตาย สุฏฺฐุ ทุทฺทสํ. นตฺถิ เอตฺถ ชรา, เอตสฺมึ วา อธิคเต ปุคฺคลสฺส ชราภาโวติ อชฺชรํ. ตโต เอว ชราทีหิ อปโลกิยตาย ถิรฏฺเฐน ธุวํ. ตณฺหาทิปฺปปญฺจาภาวโต นิปฺปปญฺจํ. นตฺถิ เอตฺถ มตนฺติ อมตํ. อสิวภาวกรานํ สงฺกิเลสธมฺมานํ อภาเวน สิวํ. จตูหิ โยเคหิ อนุปทฺทุตตฺตา เขมํ. วิสงฺขารภาเวน อจฺฉริยตาย, อภูตปุพฺพตาย

(ซึ่งก็เรียกว่า มทนิมฺมทนะ เหมือนกัน) เป็นต้นเหล่านั้น เป็นคุณของพระอริยมรรค. เชื่อมความว่า ภควตา อุปสมคุณา วุตฺตา. ถามว่า ก็ตรัสไว้ในที่ไหน ? ตอบว่า ตรัสไว้ในอสังขตสังยุต เป็นต้น. ในอุปสมคุณเหล่านั้น คำว่า สัจธรรม คือธรรมที่ไม่ใช่ไม่แท้. จริงอยู่ พระนิพพานชื่อว่าสัจจะ โดยความ-หมายว่าไม่วิปริต เพราะความเป็นธรรมที่สงบโดยส่วนเดียวนั่นเทียว เพราะไม่มีความไม่สงบโดยปริยายอะไร ๆ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "สัจจะเดียวมีอยู่, สัจจะที่ ๒ หามีไม่" ดังนี้. คำว่า ปารธรรม คือธรรมอันเป็นฝั่งนอกแห่งสังสารวัฏ. เพราะเหตุนั้นแล จึงตรัสไว้ว่า "ข้ามได้แล้ว ถึงฝั่งนอก ยืนอยู่บนบก เป็นพราหมณ์" ดังนี้ และว่า "ในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย ชนที่เป็นผู้ถึงฝั่งนอก มีจำนวนน้อย"

---

[1] ขุ. สุ. ๒๕/๕๐๖.

[2] ขุ. สุ. ๒๕/๒๗๔.

[3] ขุ. สุ. ๒๕/๒๖, สํ. มหา. ๑๙/๒๙.

จ อพฺภูตํ. สพฺพาสํ อีตีนํ อนฺตฺถานํ อภาเวน อนีติกํ. นิทฺทุกฺขตาย อพฺยาปชฺฌํ[1] สพฺพสงฺกิเลสมลโต อจฺจนฺตสุทฺธิยา วิเสสโต สุทฺธีติ วิสุทฺธิ. จตูหิปิ โอเฆหิ อนชฺโฌตฺถรณียตาย ทีปํ. สกลวฏฺฏทุกฺขโต ปริปาลนฏฺเฐน ตาณํ.

ดังนี้. คำว่า สุทุททสธรรม คือธรรมที่เห็นได้แสนยาก เพราะผู้ที่มิได้สั่งสมญาณสัมภาระไว้ไม่อาจจะเห็นได้ เพราะความเป็นธรรมที่ลึกซึ้งยิ่ง, และเพราะความเป็นธรรมที่มีสภาวะสุขุมสงบยิ่งนัก. ชื่อว่าอัชชรธรรม เพราะอรรถว่าเป็นธรรมที่หาความชรามิได้, หรือว่าบุคคล เมื่อได้บรรลุธรรมนี้แล้ว ก็หาความชรามิได้. เพราะเหตุนั้นนั่นเองจึงชื่อว่า ธุวธรรม โดยความหมายว่ามั่นคง เพราะความที่ไม่ย่อยยับไป เพราะเหตุมีชราเป็นต้น. ชื่อว่า นิปปปัญจธรรม เพราะไม่มีเครื่องเนิ่นช้า มีตัณหาเป็นต้น. ชื่อว่า อมตธรรม เพราะอรรถว่าเป็นที่หาความตายมิได้. ชื่อว่าสิวธรรม เพราะไม่มีสังกิเลสธรรมทั้งหลาย ที่เป็นตัวสร้างความไม่ปลอดโปร่ง. ชื่อว่าเขมธรรม เพราะไม่ถูกโยคะ ๔ ทำอันตราย. ชื่อว่าอัพภูตธรรม เพราะความเป็นธรรมที่น่าอัศจรรย์โดยความ

---

๑ ฉ. อพฺยาพชฺฌํ.

เป็นวิสังขาร และเพราะความเป็นธรรมที่ไม่เคยมีมาก่อน (แต่ความอุบัติแห่งพระ-พุทธเจ้า). ชื่อว่าอนีติกธรรม เพราะไม่มีเสนียด และความฉิบหายทั้งหลายทั้งปวง. ชื่อว่าอัพยาปัชฌธรรม เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีทุกข์. ชื่อว่าวิสุทธิธรรม เพราะอรรถว่าเป็นความหมดจดโดยพิเศษ เพราะหมดจดจากมลทินคือสังกิเลสทั้งปวงแน่นอน. ชื่อว่าทีปธรรม เพราะความที่โอฆะทั้ง ๔ ไม่อาจท่วมทับได้. ชื่อว่าตาณธรรม โดยความ-หมายว่า บริบาลรักษาไว้จากทุกข์ในวัฏฏะทั้งสิ้น.

"สจฺจญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามี"ติ-อาทิกา ปาฬิ สงฺขิตฺตาติ เวทิตพฺพา. อาทิ-สทฺเทน อนนฺตอนาสวนิปุณอชชฺชร-อปโลกิก[๑]อนิทสฺสนปณีตอจฺฉริยอนีติกธมฺมมุตฺติ-เลณปรายนคมฺภีราทิวจเนหิ จ โพธิตา อิธ อวุตฺตา คุณา สงฺคยฺหนฺติ, ตตฺถ นตฺถิ

พระบาลีที่ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัจธรรมแก่พวกเธอด้วย" ดังนี้เป็นต้น พึงทราบว่าท่านอาจารย์ย่อไว้. ด้วยอาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) สงเคราะห์เอาคุณทั้งหลายที่มิได้กล่าวไว้ในที่นี้ ที่ทรงบอกให้รู้ด้วยคำว่าอนันตะ (หาที่สุดมิได้)

---

[๑] ฉ. อปโลกิต.... .

เอตสฺส อุปฺปาทนฺโต วา วยนฺโต วาติ อนนฺโต อสงฺขตธมฺโม. อาสวานํ อนารมฺมณตาย อนาสโว. นิปุณญาณโคจรตาย นิปุโณ. สงฺขตธมฺโม วิย ชราย อชชฺชริตตาย อชชฺชโร. พฺยาธิอาทีหิ อปโลกิยตาย อปโลกิกํ. อจกฺขุวิญฺญาณวิญฺเญยฺยตาย อนิทสฺสโน. อติตฺติกรฏฺเฐน ปณีโต. อปจุรตาย อจฺฉริโย. อีตีหิ อนภิภวนีย-สภาวตฺตา, อนีติกภาวเหตุโต จ อนีติกธมฺโม. วฏฺฏทุกฺขมุตฺตินิมิตฺตตาย มุตฺติ. สํสารํ ภยโต ปสฺสนฺเตหิ นิลียนียโต[๑] เลณํ. เตสํเยว ปรา คตีติ ปรายนํ. ปกติญาเณน อลทฺธปฺปติฏฺฐตาย อคาธฏฺเฐน คมฺภีโร. กตปุญฺเญหิปิ ทุกฺเขน กิจฺเฉน อนุพุชฺฌิตพฺพโต ทุรนุโพโธ. สจฺฉิกิริยํ มุญฺจิตฺวา น ตกฺกญาเณน อวจริตพฺโพติ อตกฺกาวจโร. พุทฺธาทีหิ ปณฺฑิเตเหว เวทิตพฺพโต อธิคนฺตพฺพโต ปณฺฑิตเวทนีโยติ

อนาสวะ (หาอาสวะมิได้) นิปุณะ (ละเอียดอ่อน) อชัชชระ (ไม่คร่ำคร่า) อปโลกิกะ (ไม่ย่อยยับ) อนิทัสสนะ (เห็นไม่ได้) ปณีตะ (ประณีต) อัจฉริยะ (น่าอัศจรรย์) อนีติกธรรม (ไม่มีเสนียด) มุตติ (เป็นเหตุหลุดพ้น) เลณะ (เป็นที่หลีกเร้น) ปรายนะ (เป็นที่ไปเบื้องหน้า) คัมภีระ (ลึกซึ้ง) เป็นต้น, ในคุณเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบความหมายอย่างนี้ว่า อสังขตธรรม ชื่อว่า อนันตะ เพราะอรรถว่าไม่มีที่สุดคือความเกิดขึ้น หรือที่สุดคือความดับไป. ชื่อว่า อนาสวะ เพราะความที่มิใช่อารมณ์ของอาสวะ. ชื่อว่านิปุณะ เพราะความเป็นโคจรแห่งญาณอันละเอียดอ่อน. ชื่อว่าอชัชชระ เพราะความที่ไม่ถูกชรา ทำให้คร่ำคร่าดุจสังขตธรรม. ชื่อว่าอปโลกิกะ เพราะความที่ไม่ถูกทุกขธรรมมีพยาธิเป็นต้น ทำให้ย่อยยับไป. ชื่อว่าอนิทัสสนะ เพราะความที่ไม่อาจรู้

---

[๑] สี. ลยนียโต.

เอวมฺโต เวทิตพฺโพ.

ได้ด้วยจักขุวิญญาณ. ชื่อว่าปณีตะ โดยความหมายว่าสร้างความไม่รู้จักอิ่ม. ชื่อว่าอัจฉริยะ เพราะความที่ไม่แพร่หลาย. ชื่อว่าอนีติกธรรม เพราะเป็นสภาวะที่เสนียดทั้งหลายพึงครอบงำมิได้, และเพราะเป็นเหตุแห่งความหาเสนียดมิได้. ชื่อว่ามุตติ เพราะความเป็นเหตุพ้นจากวัฏทุกข์. ชื่อว่าเลณะ เพราะเป็นที่บุคคลทั้งหลายผู้เห็นสังสารวัฏว่าเป็นภัยพึงหลบเร้น. ชื่อว่าปรายนะ เพราะเป็นที่ไปเบื้องหน้า แห่งบุคคลผู้เห็นสังสารวัฏว่าเป็นภัยเหล่านั้นนั่นแหละ. ชื่อว่าคัมภีระ โดยความหมายว่าหยั่งถึงมิได้ เพราะความเป็นที่ตั้งที่ใคร ๆ ไม่ได้ด้วยปกติญาณ. ชื่อว่าทุรนุโพธะ เพราะเป็นธรรมที่บุคคลแม้ว่าได้ทำบุญไว้แล้วก็ยังตามรู้ได้โดยยากคือลำบาก. ชื่อว่าอตักกาวจระ (ไม่ใช่ธรรมที่จะพึงอาศัยอยู่กับญาณเป็นเครื่องตรึก) เพราะอรรถว่าพ้นจากการกระทำให้แจ้งแล้ว ก็ไม่ใช่ธรรมที่จะพึงอาศัยอยู่กับญาณเป็นเครื่องตรึก. ชื่อว่า

บัณฑิตเวทนียะ (ธรรมอันผู้เป็นบัณฑิตพึงรู้) เพราะเป็นธรรมที่ผู้เป็นบัณฑิตทั้งหลาย มีพุทธเจ้าเป็นต้นเท่านั้น พึงรู้ คือพึงบรรลุ.

อริยสาวกสฺเสว อิชฺฌติ สจฺฉิกิริยาภิสมยวเสน นิพฺพานคุณานํ ปากฏภาวโต. อฏฺฐาเน จายํ เอว-สทฺโท วุตฺโต, อิชฺฌติเอวาติ โยชนา. สุขสิทฺธิวเสน วา เอวํ วุตฺตํ "อริยสาวกสฺเสวา"ติ. เตเนวาห "เอวํ สนฺเตปี"ติอาทิ. อุปสมครุเกนาติ นิพฺพานนินฺเนน. มนสิ กาตพฺพา ยถาวุตฺตา อุปสมคุณา. สุขํ สุปตีติอาทีสุ วตฺตพฺพํ เมตฺตากถาย อาวิภวิสฺสติ. ปณีตาธิมุตฺติโก โหติ นิพฺพานาธิมุตฺตตฺตา.

ชื่อว่าย่อมสำเร็จแน่เทียวแก่พระอริยสาวก เพราะความที่คุณทั้งหลายของพระนิพพานปรากฏแล้ว ด้วยอำนาจการตรัสรู้คือกระทำให้แจ้ง. ก็ เอว ศัพท์ (ที่แปลว่าแน่เทียว) นี้ ท่านกล่าวไว้ผิดที่ไป, ต้องประกอบว่า อิชฺฌติเอว. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "อริยสาวกสฺเสว" ก็เกี่ยวกับความสำเร็จได้โดยง่าย. เพราะเหตุนั้นแหละ ท่านจึงกล่าวว่า "แม้ว่าเป็นอย่างนี้" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ผู้หนักในอุปสมธรรม คือปุถุชนผู้น้อมใจไปในพระนิพพาน. ก็พึงมนสิการ อุปสมคุณทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว. คำที่ควรกล่าวอธิบายในคำว่า ย่อมหลับเป็นสุข เป็นต้น จักมีแจ้งใน

กถาว่าด้วยเมตตา. ภิกษุ ชื่อว่าเป็นผู้มีอธิมุตติอันประณีต ก็เพราะภาวะที่มีใจน้อมไปในพระนิพพาน.

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาอนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศจบแล้ว.

อิติ อฏฺฐมปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนาปริเฉทที่ ๘ จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

๙. พฺรหฺมวิหารนิทฺเทสวณฺณนา

เมตฺตาภาวนากถาวณฺณนา

๒๔๐. เมตฺตํ พฺรหฺมวิหารํ. ภาเวตุกาเมนาติ อุปฺปาเทตุกาเมน, ปจฺจเวกฺขิตพฺโพติ สมฺพนฺโธ. สุขนิสินฺเนนาติ วิสมํ อนิสีทิตฺวา ปลฺลงฺกาภุชเนน สุขนิสินฺเนน.

กสฺมาติ ปจฺจเวกฺขณาย การณปุจฺฉา, อญฺญํ อธิคนฺตุกาเมน อญฺญตฺถ อาทีนวานิสํสปจฺจเวกฺขณา กิมตฺถิยาติ อธิปฺปาโย. เมตฺตา นาม อตฺถโต อโทโส. ตถา หิ อโทสนิทฺเทเส "เมตฺติ เมตฺตายนา เมตฺตายิตตฺตนฺ"ติ[1] นิทฺทิฏฺฐํ. ขนฺตีติ จ อิธ อธิวาสนกฺขนฺติ อธิปฺเปตา. สา ปน อตฺถโต อโทสปฺปธานา จตฺตาโร

๙. พรรณนาพรหมวิหารนิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยการเจริญเมตตา

๒๔๐. (ผู้ใคร่เจริญ) พรหมวิหาร คือเมตตา. คำว่า ผู้ใคร่เจริญ คือผู้ใคร่ทำให้เกิดขึ้น, เชื่อมเข้ากับคำว่า ปจฺจเวกฺขิตพฺโพ (พึงพิจารณา). คำว่า นั่งเป็นสุข คืออย่านั่งไม่เรียบร้อย นั่งเป็นสุขโดยอาการที่คู้บัลลังก์.

คำว่า เพราะเหตุไร เป็นคำถามถึงเหตุแห่งการพิจารณา, อธิบายว่า การที่ภิกษุผู้ใคร่บรรลุธรรมอย่างหนึ่ง กลับพิจารณาโทษและอานิสงส์ในธรรมอีกอย่างหนึ่ง มีประโยชน์อะไร. ชื่อว่าเมตตา โดยสภาวะก็ได้แก่อโทสะ. จริงอย่างนั้น ในคำแสดงไขเมตตา ทรงแสดงไขไว้แล้วว่า "ไมตรี อาการที่รัก ความเป็นบุคคลผู้พร้อมเพรียง

---

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๒๗๑,
อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๗.

อรูปกฺขนฺธาติ เมตฺตาย สิชฺฌมานาย ตีติกฺขา[๑] ขนฺติ สิทฺธา เอว โหตีติ อาห "ขนฺติ จ อธิคนฺตพฺพา"ติ. เตน ขนฺติยํ อานิสํสปจฺจเวกฺขณํ สาตฺถิกาวาติ ทสฺเสติ. อภิภูโต ปริยุฏฺฐาเนน. ปริยาทิณฺณจิตฺโต กุสลุปฺปวตฺติยา โอกาสาลาเภน. อาทีนโว ทฏฺฐพฺโพ ปาณฆาตาทิวเสน ทิฏฺฐธมฺมิก-สมฺปรายิกาทิอนตฺถมูลภาวโต.

ขนฺตี ปรมํ ตโปติ ปราปการสหนาทิกา ตีติกฺขลกฺขณา ขนฺติ อุตฺตมํ ตโป อกตฺตพฺพา-

ด้วยความรัก" ดังนี้. ส่วนคำว่า ขันติ ในที่นี้ประสงค์เอาอธิวาสนขันติ (ขันติคือความอดทน, ความยอมรับ). ก็ขันตินั้น โดยสภาวะ ได้แก่นามขันธ์ ๔ อันมีอโทสะเป็นประธาน เพราะเหตุนั้น เมื่อสำเร็จเมตตา ก็เป็นอันสำเร็จความอดกลั้น คือขันตินั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และที่พึงบรรลุขันติได้" ดังนี้. ด้วยคำนั้น ท่านแสดงว่า การพิจารณาอานิสงส์ในขันติมีประโยชน์แน่เทียว. ชื่อว่าถูกโทสะครอบงำ ก็โดยการกลุ้มรุม. ชื่อว่ามีจิตอันโทสะยึดไว้ ก็โดยการที่ไม่ได้โอกาสแห่งความเป็นไปของกุศล. ชื่อว่าพึงเห็นโทษ(ในโทสะ) ก็โดยความที่มันเป็นมูลแห่งความหายนะ ที่มีในอัตภาพนี้ และที่มีในภายภาคหน้าเป็นต้น โดยเกี่ยวกับการ(เป็นเหตุ)ฆ่าสัตว์เป็นต้น.

คำว่า ขันติคือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง ความว่า ขันติอันมีความอดกลั้นเป็น

---

[๑] ฉ. ติติกฺขาขนฺติ.

กรณกตฺตพฺพกรณลกฺขณาย สมฺมาปฏิปตฺติยา มูลภาวโต. ขนฺติพลํ พลานีกนฺติ ปรมํ มงฺคลภูตา ขนฺติ เอว พลํ เอตสฺสาติ ขนฺติพลํ. วุตฺตญฺหิ "ขนฺติพลา สมณพฺราหฺมณา"ติ.[๑] โทสาทิปฏิปกฺขวิธมน-สมตฺถตาย อนีกภูเตน เตเนว จ ขนฺติพเลน พลานีกํ. ขนฺตยา ภิยฺโย น วิชฺชตีติ อตฺตโน, ปเรสญฺจ อนตฺถปฏิวาหโน, อตฺถวาโห จ ขนฺติโต อุตฺตริ อวสฺสโย นตฺถิ.

ลักษณะ มีความอดทนต่อการกระทำต่าง ๆ ของผู้อื่นเป็นต้น เป็นตบะธรรมที่สูงสุด เพราะความที่เป็นมูลแห่งการปฏิบัติชอบ อันมีการไม่กระทำกรรมที่ไม่ควรกระทำ และกระทำกรรมที่ควรกระทำเป็นลักษณะ. ข้อว่า ขนฺติพลํ พลานีกํ ความว่า ชื่อว่า ขนฺติพลํ เพราะอรรถว่า มีขันติอันเป็นมงคลสูงสุดนั่นเทียว เป็นกำลัง. สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า "สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายมีขันติเป็นกำลัง" ดังนี้. และชื่อว่า พลานีกํ (มีกำลังเป็นกองทัพ) ก็โดยกำลังคือขันตินั้นนั่นแหละอันเป็นกองทัพ เพราะสามารถกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์มีโทสะเป็นต้น. คำว่า ที่พึ่งยิ่งกว่าขันติหามีไม่ ความว่า ที่พึ่งของตนและคนเหล่าอื่น ที่ป้องกันความหายนะได้, และนำไปสู่ประโยชน์ได้ ยิ่งไปกว่าขันติหามีไม่.

---

[๑] องฺ. สตฺตก. ๒๓/๒๒๗.

วิเวจนตฺถายาติ วิกฺขมฺภนตฺถาย. ขนฺติยา สํโยชนตฺถาย อตฺตานนฺติ อธิปฺปาโย. ภาวนํ ทูเสนฺตีติ โทสา, ปุคฺคลาเยว โทสา ปุคฺคลโทสา.[๑] เยสุ ภาวนา น สมฺปชฺชติ, อญฺญทตฺถุํ วิปชฺชเตว, เต เอว วุตฺตา. ปฐมนฺติ วกฺขมาเนน โกฏฺฐาสโต โกฏฺฐาสนฺตรุปสํหรณเยน วินา สพฺพปฐมํ.

คำว่า เพื่อประโยชน์แก่การทำจิตให้สงัด คือเพื่อประโยชน์แก่การข่มจิต. อธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่การผูกตนไว้กับขันติ. บุคคลทั้งหลายชื่อว่าเป็นโทษก็เพราะอรรถว่า ทำภาวนาให้เสียหาย, บุคคลทั้งหลายนั้นเองเป็นโทษ จึงชื่อว่า ปุคฺคลโทสา (บุคคลผู้เป็นโทษ). คือว่า ภาวนาไม่สำเร็จ, ย่อมวิบัติเท่านั้นเป็นแน่แท้ในเพราะบุคคลเหล่าใด, ท่านก็กล่าว (หมายเอา)บุคคลเหล่านั้นนั่นแหละ. คำว่า เป็นลำดับแรก คือ(ไม่ควรเจริญเมตตา)ก่อนเพื่อน เว้นแต่โดยนัยที่เอาคนพวกหนึ่งไปเทียบกับคนอีกพวกหนึ่ง ที่ท่านจักกล่าวถึงอยู่.

ปิยายิตพฺโพ ปิโย, ตปฺปฏิปกฺโข อปฺปิโย. โส สงฺเขปโต ทุวิโธ อตฺถสฺส

บุคคลผู้ที่เขาพึงรักใคร่ ชื่อว่าปิยะ (บุคคลที่รัก), ที่ตรงข้ามกับบุคคลที่รักนั้น

---

[๑] อาจฺนิกอฏฺฐกถาโปตฺถเก "ปุคฺคลเภทา ชานิตพฺพา"ติ ปาโฐ. ฏีกาย น สเมติ, "ปุคฺคลโทสา ชานิตพฺพา"ติ โปราณโปตฺถเกสุ ปาโฐ, โส เยว วุตฺโต.

อการโก, อนตฺถสฺส การโกติ. ตตฺถ โย อตฺตโน, ปิยสฺส จ อนตฺถสฺส การโก, โส เวริปุคฺคโล ทฏฺฐพฺโพ. โย ปน อตฺตโน, ปิยสฺส จ อตฺถสฺส อการโก, อปฺปิยสฺส จ อตฺถสฺส การโก, "อตฺถํ เม น อจรี"ติ-อาทินา[๑] "อปฺปิยสฺส เม อมนาปสฺส อตฺถํ อจรี"ติอาทินา[๑] จ อาฆาตวตฺถุภูโต, โส อปฺปิโย, อนนุกูลวุตฺติโก อนิฏฺโฐติ อตฺโถ. ลิงฺควิสภาเคติ อิตฺถีลิงฺคาทินา ลิงฺเคน วิสทิเส. โอธิโสติ ภาคโส. "ติสฺส ทตฺตา"ติอาทินา โอธิสฺสกนฺติ อตฺโถ.

ก็ชื่อว่าอัปปิยะ (บุคคลที่เกลียด). อัปปิย-บุคคลนั้น โดยสังเขปมี ๒ ประเภทคือ ผู้ที่ไม่ทำประโยชน์ให้, และผู้ที่สร้างแต่ความหายนะให้. ใน ๒ ประเภทนั้น ผู้ที่สร้างแต่ความหายนะให้แก่ตนและคนที่รัก พึงเห็นว่า ชื่อว่าบุคคลผู้มีเวรกัน. ส่วนผู้ที่ไม่ทำประโยชน์ให้แก่ตนและคนที่รัก, แต่ทำประโยชน์ให้แก่คนที่เกลียด ซึ่งเป็นอาฆาต-วัตถุโดยนัยว่า "เขามิได้ประพฤติประโยชน์แก่เรา" เป็นต้น และโดยนัยว่า "เขาได้ประพฤติประโยชน์แก่คนที่เราเกลียด เราไม่ชอบ" ดังนี้เป็นต้น ก็ชื่อว่าบุคคลที่เกลียด (นั่นแหละ), หมายความว่า เป็นคนที่มีความประพฤติไม่เหมาะสม เป็นคนที่ไม่น่าปรารถนา. คำว่า ในบุคคลผู้มีเพศผิดกัน คือในบุคคลผู้ไม่เหมือนกันด้วยเพศ มีเพศหญิงเป็นต้น. คำว่า โดยเจาะจง คือโดยเป็น

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๓๑๑.

อิทานิ ยถาวุตฺเตสุ ฉสุ ปุคฺคเลสุ อภาเวตพฺพตาย การณํ ทสฺเสนฺโต "อปฺปิยมฺหี"ติอาทิมาห. ตตฺถ อปฺปิยํ หิ ปิยฏฺฐาเน ฐเปนฺโต กิลมตีติ โทเสน ภาวนาย สปริสฺสยตมาห. อปฺปิยตา หิ ปิยภาวสฺส อุชุปฏิปกฺขา, น จ ตสฺส ปิยฏฺฐาเน ฐปเนน วินา ภาวนา สิชฺฌติ. อติปฺปิยสหายกํ มชฺฌตฺตฏฺฐาเน ฐเปนฺโต กิลมตีติ ราเคน ภาวนาย สปริสฺสยตมาห อติปฺปิยสหายสฺส เคหสิตเปมฏฺฐานภาวโต. เตนาห "อปฺปมตฺตเกปี"ติอาทิ. มชฺฌตฺตํ อิฏฺฐานิฏฺฐตาหิ มชฺฌตฺตสภาวํ เนว ปิยํ นาปฺปิยนฺติ อตฺโถ. ครุฏฺฐาเน ปิยฏฺฐาเน จ ฐเปนฺโต กิลมติ มชฺฌตฺเต สมฺภาวนีย-ปิยายิตพฺพกานํ อภาวา. น หิ อชฺฌุเปกฺขิตพฺเพ ภาวนียตา, มนาปตา วา ปจฺจุปฏฺฐาติ, ปิยครุภาวสมฺปนฺเนน จ ปรมํ

ส่วนหนึ่ง. หมายความว่า ระบุตัวบุคคลโดยนัยว่า "นายติสสะ นายทัตตะ" เป็นต้น.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงเหตุแห่งความที่ไม่ควรเจริญไปในบุคคล ๖ จำพวกตามที่กล่าวแล้ว จึงกล่าวว่า "เพราะว่าเมื่อจะตั้งบุคคลที่เกลียด" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ก็เมื่อจะตั้งบุคคลที่เกลียดไว้ในฐานะแห่งบุคคลที่รัก ย่อมลำบาก ท่านกล่าวถึง ความที่ภาวนามีอันตรายด้วยโทสะ. เพราะว่า ความเกลียดเป็นปฏิปักษ์ตรงต่อความรัก, และเว้นการตั้งบุคคลที่เกลียดนั้นไว้ในฐานะบุคคลที่รักแล้ว ภาวนาก็จะสำเร็จมิได้. คำว่า เมื่อจะตั้งบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่งไว้ในฐานะแห่งบุคคลกลาง ๆ ย่อมลำบาก ท่านกล่าวถึง ความที่ภาวนามีอันตรายด้วย-ราคะ เพราะสหายผู้เป็นที่รักยิ่ง เป็นที่ตั้งแห่งความรักชนิดอาศัยเรือน. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ด้วยว่าเมื่อทุกข์แม้เพียงเล็กน้อย" ดังนี้เป็นต้น. ชื่อว่าบุคคลผู้เป็น

เมตฺตา ภาเวตพฺพา. โกโธ อุปฺปชฺชติ โกฏฺฐาสนฺตรภาวานุปนยโต.

กลาง ๆ ได้แก่บุคคลผู้มีสภาวะเป็นกลางจากความเป็นบุคคลที่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา ความว่าบุคคลที่ไม่รักไม่เกลียด. ชื่อว่า เมื่อจะตั้งไว้ในฐานะแห่งคนที่ควรเคารพ และในฐานะแห่งคนที่รัก ย่อมลำบาก เพราะในบุคคลผู้เป็นกลาง มิได้มีความเป็นคนน่ายกย่องและคนที่น่ารัก. จริงอยู่ ในบุคคลผู้ที่เราพึงวางเฉย ย่อมไม่ปรากฏความเป็นคนน่ายกย่อง หรือความเป็นคนน่าชอบใจ, แต่ว่าพระโยคีจะต้องเจริญเมตตาในบุคคลผู้ที่ถึงพร้อมด้วยความน่ารัก และน่าเคารพก่อน. ชื่อว่าความโกรธก็จะเกิดขึ้นก็เพราะ การไม่นำเข้าไปสู่ความเป็นบุคคลส่วนหนึ่ง (ที่พึงแผ่เมตตา)ได้.

ตเมวาติ วิสภาคลิงฺคเมว. ลิงฺควิสภาเคติ อวิเสเสตฺวา "ปิยปุคฺคเล"ติ อาห. ภิตฺติยุทฺธมกาสีติ สีลํ อธิฏฺฐาย ปิหิตทฺวาเร คพฺเภ สยนปีเฐ นิสีทิตฺวา เมตฺตํ ภาเวนฺโต เมตฺตามุเขน อุปฺปนฺเนน

คำว่า (โดยเจาะจงปรารภเอา)บุคคลนั้นเท่านั้น คือบุคคลผู้มีเพศผิดกันเท่านั้น. ด้วยคำว่า ในบุคคลผู้มีเพศผิดกัน ท่านกล่าวว่า "ในบุคคลผู้เป็นที่รัก" มิได้ทำให้แปลกกัน. คำว่า ได้ทำการรบกับฝา ความว่า เมื่อได้

ราเคน อนุธีกโต ภริยาย สนฺติกํ คนฺตุกาโม ทฺวารํ อสลฺลกฺเขตฺวา ภิตฺตึ ภินฺทิตฺวาปิ นิกฺขมิตุกามตาย ภิตฺตึ ปหริ. เตนาห "เมตฺตามุเขน[๑] ราโค วญฺเจตี"ติ[๒], "อนฺธตมํ ตทา โหติ, ยํ ราโค สหเต นรนฺ"ติ[๓] จ.

อธิษฐานศีลแล้ว นั่งอยู่บนเตียงนอนในห้องที่ปิดประตูแล้ว เจริญเมตตาไป ถูกราคะที่เกิดขึ้นโดยช่องคือเมตตา ทำให้เป็นคนบอดไป ใคร่จะไปยังที่พำนักของภริยา กำหนดประตูไม่ได้ จึงทุบฝา เพราะความต้องการจะออกไป ถึงต้องทำลายฝา. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ราคะย่อมลวงเอาได้โดยช่องคือเมตตา", และว่า "ความมืดบอดย่อมมีได้ ในเวลาที่นระถูกราคะครอบงำ" ดังนี้.

อาทานนิกฺเขปปริจฺฉินฺเน อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนภูเต ธรมานตาย ปจฺจกฺขโต วิย อุปลพฺภมาเน ขนฺธปฺปพนฺเธ อิธ สตฺตาทิคฺคหณํ, น ติยทฺธคเตติ อาห "กาลกเต ปนา"ติอาทิ. กสฺมา ปน กาลกเต เมตฺตาภาวนา น อิชฺฌตีติ ?

ในที่นี้ ศัพท์ว่า สัตว์ เป็นต้น เป็นไปในความสืบต่อแห่งขันธ์ อันเป็นกาลปัจจุบัน อันตัดตอนด้วยอาทานะ(ปฏิสนธิ) และนิกเขปะ(จุติ) ดุจเข้าใจโดยประจักษ์อยู่ เพราะความที่ยังตั้งอยู่, ไม่ใช่เป็นไปในความสืบต่อแห่งขันธ์ อันเป็นไปในกาลทั้ง ๓

---

๑ ฉ. เมตฺตายนามุเขน.
๒ เนตฺติอฏฺฐกถา. ๙๐.
๓ ขุ. อิติ. ๒๕/๒๙๕.

เมตฺตาพฺยาปารสฺส อโยคฺยฏฺฐานภาวโต. น หิ มตปุคฺคโล หิตูปสํหาราโห[๑]. ยตฺถ สติ สมฺภเว ปโยคโต หิตูปสํหาโร ลพฺเภยฺย, ตตฺเถว มานโส หิตูปสํหาโร ยุชฺเชยฺย. ทุกฺขาปนยนโมทปฺปวตฺตีสุปิ เอเสว นโยติ กรุณาภาวนาทีนมฺปิ กาลกเต อนิชฺฌนํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. อญฺญตฺถ ปคุณเมตฺตาฌาโน อาจริยสฺส กาลกตภาวํ อชานนฺโต ตํ เมตฺตาย ผริตุกาโม "อาจริยํ อารพฺภ เมตฺตํ อารภตี"ติ วุตฺโต. เตนาห "ปคุณาว เม เมตฺตาฌานสมาปตฺตี"ติ. นิมิตฺตนฺติ อารมฺมณํ. คเวสาหีติ "ยํ ปุคฺคลํ อุทฺทิสฺส เมตฺตํ อารภติ, โส ชีวติ น ชีวตี"ติ ชานาหีติ อตฺโถ. เมตฺตายนฺโตติ เมตฺตํ กโรนฺโต, เมตฺตํ ภาเวนฺโตติ อตฺโถ.

เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ส่วน เมื่อเจริญไปในบุคคลผู้ทำกาลกิริยาแล้ว" ดังนี้เป็นต้น. ถามว่า เพราะเหตุไร การเจริญเมตตา ไปในบุคคลผู้ทำกาลกิริยาแล้วจึงไม่สำเร็จ ? ตอบว่า เพราะบุคคลผู้ทำกาลกิริยาแล้ว เป็นฐานะที่ไม่ควรแก่ความพยายามแห่งเมตตา. จริงอยู่ บุคคลผู้ตายแล้ว เป็นผู้ไม่ควรต่อการน้อมเอาประโยชน์เกื้อกูลเข้าไป. การน้อมเอาประโยชน์เกื้อกูลเข้าไป โดยความพยายาม (ทางกายและทางวาจา) พึงได้ในบุคคลใด ในเมื่อเขายังมีความเป็นอยู่ (ยังไม่ตาย), การน้อมเอาประโยชน์เกื้อกูลเข้าไป แห่งใจ ก็พึงใช้ได้ในบุคคลนั้นเท่านั้น. แม้ในความเป็นไปแห่งอาการที่ขจัดทุกข์ (แห่งกรุณา) และอาการที่ยินดีด้วย(แห่งมุทิตา) ก็มีนัยนี้แหละ เพราะเหตุนั้น จึงควรทราบว่า เป็นอันท่านกล่าวถึง แม้การเจริญกรุณา

---

[๑] ฉ. หิตูปสํหาราโห.

เป็นต้น ก็หาความสำเร็จมิได้ในบุคคลผู้ที่ทำกาลกิริยาแล้ว. คำว่า "เริ่มเมตตาภาวนาปรารภถึงอาจารย์" ท่านกล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งผู้มีเมตตาฌานคล่องแคล่วแล้วในบุคคลอื่น ไม่ทราบว่าอาจารย์ทำกาลกิริยาแล้ว ใคร่จะแผ่เมตตาไปยังอาจารย์นั้น. เพราะเหตุนั้น ภิกษุรูปนั้นจึงกล่าวว่า "เมตตาฌานสมาบัติของผมคล่องแคล่วแล้วเทียว" ดังนี้. คำว่า นิมิต ได้แก่อารมณ์. คำว่า ท่านจงแสวงหา ความว่า ท่านจงรู้ว่า "บุคคลที่จะเริ่มแผ่เมตตาให้ ยังมีชีวิตอยู่ หรือไม่มีชีวิตอยู่" เถิด. บทว่า เมตฺตายนฺโต ความว่า เมื่อทำเมตตา คือเมื่อเจริญเมตตา.

๒๔๑. อตฺตนิ ภาวนา นาม สกฺขิภาวตฺตาติ[๑] นานาวิธสุขานุพนฺธอนวชฺชสุขอพฺยาเสกสุขาทิ ยํ อตฺตนิ อุปลพฺภติ, ตํ นิทสฺเสนฺโต ตสฺส วตฺตมานตาย อาห "อหํ สุขิโต โหมี"ติ. สรีรสุขํ นาม

๒๔๑. ชื่อว่า การเจริญไปในตน ได้แก่ความมีตนเป็นพยาน เพราะเหตุนั้น ความสุขมีอนวัชชสุข (สุขที่หาโทษมิได้) อัพยาเสกสุข (สุขที่ประณีตไม่เบียดเบียน) เป็นต้น อันติดตามด้วยสุขต่าง ๆ หลายอย่าง

---

[๑] ฉ. สกฺขิภาวตฺถาติ.

อเนกนฺติกํ, อีทิสสฺส ปุคฺคลสฺส อโนกาสํ จิตฺตํ ทุกฺขนฺติ ตพฺภาวํ สนฺธายาห "นิทฺทุกฺโขติ วา"ติ. โหมีติ สมฺพนฺโธ. ตถา อเวโรติอาทีสุ, วิเสสโต จ ทุกฺขาภาเวน สุขสญฺญา. สา ปนายํ นิทฺทุกฺขตา เวรีนํ ปุคฺคลานํ เวรสญฺญิตานํ ปาปธมฺมานํ อภาวโต, วิเสสโต พฺยาปาทวิรหโต, อีฆสญฺญิตาย อีติยา อภาวโต, อนวชฺชกายิกสุขสมงฺคิตาย จ โหตีติ ทสฺเสนฺโต อาห "อเวโร อพฺยาปชฺโฌ อนีโฆ สุขี"ติ. อตฺตานํ ปริหรามีติ เอวํภูโต หุตฺวา มม อตฺตภาวํ ปวตฺเตมิ, ยาเปมีติ อตฺโถ.

อันใด มีอยู่ในตน, ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงสุขนั้นตามความที่สุขนั้นเป็นไปอยู่ จึงกล่าวว่า "ขอเราจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด" ดังนี้. ขึ้นชื่อว่าสรีรสุข (สุขทางกาย) เป็นของไม่แน่นอน, สำหรับบุคคลผู้เป็นเช่นนี้ จิตที่เป็นทุกข์ หาโอกาสมิได้ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์หมายเอาความไม่มีแห่งจิตที่เป็นทุกข์นั้น จึงกล่าวว่า "ไม่มีทุกข์เถิด ดังนี้ก็ได้" ดังนี้. สัมพันธ์เข้ากับโหมิ. แม้ในคำว่า อเวโร (เป็นผู้ไม่มีเวร) เป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน, ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า แต่โดยพิเศษความสำคัญว่าเป็นสุข จะมีได้ก็เพราะความไม่มีทุกข์. ก็ความไม่มีทุกข์นี้นั้นจะมีได้ก็เพราะไม่มีบุคคลผู้มีเวรกัน ไม่มีบาปธรรมทั้งหลายที่หมายรู้กันว่าเวร, โดยพิเศษจะมีได้ก็เพราะเว้นจากพยาบาท, เพราะไม่มีอีติ (เสนียดจัญไร) ที่หมายรู้กันว่าอีฆะ (ความทุกข์, ความเคราะห์ร้าย) และเพราะความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยความสุข-

กายอันไม่มีโทษ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ขอเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไม่มีความทุกข์ มีความสุข" ดังนี้. คำว่า บริหารตน ความว่า ขอเราทำอัตภาพของเราให้เป็นไป ให้ดำเนินไปโดยเป็นอย่างนี้เถิด.

เอวํ สนฺเต ยํ วิภงฺเค วุตฺตํ, ตํ วิรุชฺฌตีติ สมฺพนฺโธ. เอวํ สนฺเตติ เอวํ สติ, ยทิ อตฺตนิปิ เมตฺตา ภาเวตพฺพาติ อตฺโถ. "ยํ วิภงฺเค วุตฺตนฺ"ติ วตฺวา วิภงฺคเทสนาย สมานคติกํ สุตฺตปทํ อาหรนฺโต "กถญฺจ ภิกฺขเว"[๑]ติอาทิมาห. ตสฺสตฺโถ ปรโต อาคมิสฺสติ.

เชื่อมความว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ คำที่ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์อันใด คำนั้นก็ผิดไปน่ะซี. คำว่า เอวํ สนฺเต แปลว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ ความว่า ถ้าหากว่าต้องเจริญเมตตาไป แม้ในตนเองแล้วไซร้. ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวว่า "คำที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พระวิภังค์อันใด" ดังนี้แล้ว เมื่อจะนำเอาบทแห่งพระสูตร อันมีคติเสมอกันกับเทศนาในพระวิภังค์ จึงกล่าวว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลายอย่างไรเล่า" ดังนี้เป็นต้น. เนื้อความแห่งคำนั้นจักมาข้างหน้า.

ตนฺติ วิภงฺคาทีสุ วจนํ. อปฺปนาวเสนาติ อปฺปนาวหภาวนาวเสน. อิทนฺติ "อหํ สุขิโต

บทว่า ตํ ได้แก่คำพูดในคัมภีร์พระวิภังค์เป็นต้น. คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นอัปปนา

[๑] ฉ. กถญฺจ ภิกฺขูติ.

โหมี''ติอาทิวจนํ. สกฺขิภาววเสนาติ อหํ วิย สพฺเพ สตฺตา อตฺตโน สุขกามา, ตสฺมา เตสุ มยา อตฺตนิ วิย สุขูปสํหาโร กาตพฺโพติ เอวํ ตตฺถ อตฺตานํ สกฺขิภาเว ฐปนวเสน. เตนาห "สเจปิ หี''ติอาทิ. กสฺมา ปน อตฺตนิ ภาวนา อปฺปนาวหา น โหตีติ ? อตฺตสิเนหวเสน สปริสฺสยภาวโต. โกฏฺฐาสนฺตเร ปน ภาวิตภาวนสฺส ตตฺถาปิ สีมสมฺเภโท โหติเยว.

คือ โดยเกี่ยวกับเป็นภาวนานำมาซึ่งอัปปนา. บทว่า อิหํ ได้แก่คำว่า "ขอเราจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า โดยเกี่ยวกับความ(ทำตน)เป็นพยาน คือโดยเกี่ยวกับการตั้งตนไว้ในความเป็นพยาน ณ ที่นั้น อย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ต่างก็ต้องการความสุขแก่ตน เช่นเดียวกับเรา, เพราะฉะนั้น เราควรกระทำการน้อมเอาความสุขเข้าไปในสัตว์เหล่านั้น เช่นเดียวกับในตัวเราเองดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จริงอยู่ แม้หากว่า" ดังนี้เป็นต้น. ถามว่า ก็เพราะเหตุใด การเจริญเมตตาไปในตนเอง จึงไม่มีอันนำมาซึ่งอัปปนา ? ตอบว่า เพราะความที่มีอันตรายโดยเกี่ยวกับความเสน่หาในตน. แต่สำหรับพระโยคีผู้ได้เจริญภาวนาไปในคนพวกอื่น สีมสัมเภท (ความทำลายเขตแดน คือทำสัตว์ทั้งหลายให้เป็นผู้เสมอเหมือนกัน) ย่อมมีแม้ในคนพวกนั้นได้ทีเดียว (ซึ่งเป็นเหตุให้ถึงอัปปนาได้).

สพฺพา ทิสาติ อนวเสสา ทสปิ ทิสา. อนุปริคมฺม เจตสาติ จิตฺเตน ปริเยสนวเสน อนุคนฺตฺวา. เนวชฺฌคา ปิยตรมตฺตนา กฺวจีติ สพฺพุสฺสาเหน ปริเยสนฺโต อตฺติสเยน อตฺตโต ปิยตรํ อญฺญํ สตฺตํ กตฺถจิ ทิสาย เนว อธิคจฺเฉยฺย น ปสฺเสยฺย. เอวํ ปิโย ปุถุ อตฺตา ปเรสนฺติ เอวํ กสฺสจิ อตฺตโต ปิยตรสฺส อนุปลพฺภนวเสน ปุถุ วิสุํ วิสุํ เตสํ เตสํ สตฺตานํ อตฺตา ปิโย. ตสฺมา เตน การเณน, อตฺตกาโม อตฺตโน หิตสุขํ อิจฺฉนฺโต ปรํ สตฺตํ อนฺตมโส กุนฺถกิปิลฺลิกมฺปิ น หึเส น หเนยฺย น วิเหเฐยฺยาติ อตฺโถ.

คำว่า ตลอดทิศทั้งปวง คือตลอดทิศทั้ง ๑๐ ไม่มีเหลือ. คำว่า เราตามค้นหาด้วยใจ คือเราติดตามด้วยอำนาจความเที่ยวแสวงหาไปด้วยจิต. คำว่า ในทิศไหน ๆ ก็ไม่พบผู้เป็นที่รักยิ่งกว่าตน คือเมื่อแสวงหาไปด้วยความอุตสาหะทั้งปวง ในทิศไหน ๆ ก็ไม่พบ คือไม่เห็นเลย ซึ่งสัตว์อื่นผู้เป็นที่รักยิ่งกว่าตนโดยความดีเลิศ. คำว่า ถึงตัวตนของคนเหล่าอื่นแต่ละคน ก็เป็นที่รักอย่างนี้ ความว่า ถึงตัวตนของสัตว์เหล่านั้น ๆ แต่ละคนก็เป็นที่รัก โดยเกี่ยวกับความที่ใคร ๆ ซึ่งเป็นที่รักยิ่งกว่าตนไม่มีอย่างนี้. เพราะฉะนั้น คือเพราะเหตุนั้น, ผู้รักตน คือผู้ปรารถนาประโยชน์สุขแก่ตน จึงไม่ควรเบียดเบียน คือไม่พึงฆ่า ได้แก่ไม่พึงข่มเหงสัตว์อื่น โดยที่สุดแม้แต่มดดำหรือมดง่าม.

อยํ นโยติ สพฺเพหิ สตฺเตหิ อตฺตโน จ ปิยตรภาวํ นิทสฺเสตฺวา เตสุ

คำว่า นัยนี้ ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไขความที่ตนเอง เป็นที่รักยิ่งกว่า

กรุณายนํ วทตา ภควตา สุเขสิตาย "อตฺตานํ สกฺขิภาเว ฐเปตฺวา สตฺเตสุ เมตฺตา ภาเวตพฺพา"ติ เมตฺตาภาวนาย นยทสฺสนํ กตเมวาติ อตฺโถ.

สัตว์ทั้งปวงแล้ว ตรัสการทำความกรุณาในสัตว์เหล่านั้นไว้ ก็เป็นอันทรงกระทำการแสดงนัยแห่งการเจริญเมตตาไว้ว่า "ควรตั้งตนเองไว้ในความเป็นพยาน แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลาย" ดังนี้ ในความเป็นผู้แสวงหาความสุขนั่นเอง.

๒๔๒. สุขปฺปวตฺตนตฺถนฺติ สุเขน อกิจฺเฉน เมตฺตาย ปวตฺตนตฺถํ. ยฺวาสฺสาติ โย ปุคฺคโล อสฺส โยคิโน. ปิโยติ อิฏฺโฐ. มนาโปติ มนวฑฺฒนโก. ครูติ คุณวิเสสวเสน ครุกาตพฺโพ. ภาวนีโยติ สมฺภาเวตพฺโพ. อาจริยมตฺโตติ สีลาทินา อาจริยปฺปมาโณ. ทานปิยวจนาทีนีติ[1] อาทิ-สทฺเทน อตฺถจริยาทิเก สงฺคณฺหาติ. สีลสุตาทีนีติ อาทิ-สทฺเทน สทฺธาทิเก, ธุตธมฺม-ชาคริยานุโยคาทิเก จ สงฺคณฺหาติ.

๒๔๒. บทว่า สุขปฺปวตฺตนตฺถํ แปลว่า เพื่อทำเมตตาให้เป็นไปโดยง่าย คือโดยไม่ยาก. คำว่า ยฺวาสฺส (โย อสฺส) เท่ากับ โย ปุคฺคโล อสฺส โยคิโน. คำว่า เป็นที่รัก คือน่าปรารถนา. คำว่า เป็นที่ชอบใจ คือเป็นที่เจริญใจ. คำว่า น่าเคารพ คือเป็นผู้ที่ควรทำความเคารพ โดยเกี่ยวกับมีคุณวิเศษ. คำว่า น่ายกย่อง คือเป็นผู้ที่ควรยกย่อง. คำว่า เป็นผู้เทียบเท่ากับอาจารย์ คือเทียบได้กับอาจารย์ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น. ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในคำว่า ทาน-ปิยวจนาทีนิ (มีทานปิยวาจาเป็นต้น) ท่าน

---

[1] ฉ. ปิยวจนาทีนีติ.

รวมเอาเหตุมีอัตถจริยา (ความประพฤติแต่ประโยชน์) เป็นต้น. ด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า สีลสุตาทีนิ (มีศีลสุตะเป็นต้น) ท่านรวมเอาเหตุมีศรัทธาเป็นต้น และเหตุมีธุตธรรม ความประกอบเนือง ๆ ซึ่งชาคริยธรรมเป็นต้น.

กามนฺติ ยุตฺตปตฺตการิตาสุขสิทฺธิทีปโนยํ นิปาโต. เตเนตํ ทีเปติ : ตาทิสํ ปุคฺคลํ อุทฺทิสฺส ภาวนํ อารภนฺโต โยคี ยุตฺตปตฺตการี, สุเขน จสฺส ตตฺถ ภาวนา อิชฺฌติ, เตน ปน โยคินา ตาวตา สนฺโตโส น กาตพฺโพติ. เตนาห "อปฺปนา สมฺปชฺชตี"ติอาทิ. สีมาสมฺเภทนฺติ มริยาทาปนยนํ, อตฺตา ปิโย มชฺฌตฺโต เวรีติ วิภาคากรณนฺติ อตฺโถ. ตทนนฺตรนฺติ ตโต ปิยมนาปครุภาวนียโต, ตตฺถ วา เมตฺตาธิคมโต อนนฺตรํ. อติปฺปิยสหายเก เมตฺตา ภาเวตพฺพาติ สมฺพนฺโธ, ครุฏฺฐานีเย ปฏิลทฺธํ เมตฺตามนสิการํ

ศัพท์ว่า กามํ (เป็นแน่แท้)นี้ เป็นนิบาตที่แสดงถึงความสำเร็จได้โดยง่าย แห่งความเป็นผู้มีปกติกระทำภาวนาให้ดำเนินไป ในบุคคลที่สมควร. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงแสดงศัพท์ว่า กามํ นี้ไว้ว่า : พระโยคีผู้ปรารภภาวนาเจาะจงบุคคลผู้เป็นเช่นนั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีปกติกระทำภาวนาให้ดำเนินไป ในบุคคลผู้ที่สมควร, และเธอนี้ก็จะสำเร็จภาวนาในบุคคลเหล่านั้นได้โดยง่าย, แต่ว่าพระโยคีนั้นไม่ควรทำความยินดี ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อัปปนาย่อมสำเร็จ" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า สีมาสัมเภท(การทำลายเขตแดน) ได้แก่การ

อติปฺปิยสหายเก อุปสํหริตพฺพนฺติ อตฺโถ. สุขูปสํหารกตสฺส[๑] ตํ โหติ ปเคว ปฏิปกฺขธมฺมานํ วิกฺขมฺภิตตฺตา. อติปฺปิย-สหายกโต อนนฺตรํ มชฺฌตฺเต เมตฺตา ภาเวตพฺพา มชฺฌตฺตํ ปิยครุฏฺฐาเน ฐเปตฺุ สุกรภาวโต. "อติปฺปิยสหายกโต"ติ จ อิทํ ปุริมาวตฺถํ คเหตฺวา วุตฺตํ. ปคุณมนสิการาธิ-คมนโต ปฏฺฐาย หิสฺส โสปิ ปิยฏฺฐาเน เอว ติฏฺฐติ. มชฺฌตฺตโต เวริปุคฺคเลติ มชฺฌตฺตปุคฺคเล เมตฺตายนฺเตน ตตฺถ ปคุณมนสิการาธิคเมน ปิยภาวํ อุปสํหริตฺวา ตทนนฺตรํ เวริปุคฺคลํ ภาวนาย มชฺฌตฺเต ฐเปตฺวา ตโต มชฺฌตฺตโต ปิยภาวูปสํหาเรน เวริปุคฺคเล เมตฺตา ภาเวตพฺพา. "เวริปุคฺคเล"ติ จ อิทํ ปุริมาวตฺถํ คเหตฺวา วุตฺตํ. เอเกกสฺมึ โกฏฺฐาเส มุทุํ กมฺมนิยํ จิตฺตํ กตฺวาติ ปิยครุฏฺฐานีโย, อติปฺปิโย, มชฺฌตฺโต, เวรีติ จตูสุ ปุคฺคลโกฏฺฐาเสสุ

ขจัดเขตแดน, หมายความว่า ไม่กระทำการจำแนกว่าเป็นตนเอง คนที่รัก คนที่เป็นกลาง ๆ คนที่มีเวรกัน. คำว่า ในลำดับต่อจากบุคคลนั้น คือในลำดับต่อจากบุคคลผู้เป็นที่รักที่ชอบใจ น่าเคารพ และน่ายกย่องนั้น, หรือในลำดับต่อจากการบรรลุเมตตาในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้นนั้น. เชื่อมความว่า (ในลำดับต่อจากบุคคลนั้น) ก็เจริญเมตตาไปในบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง, ความว่า ควรน้อมเอาเมตตามนสิการ ที่ได้มาในเพราะบุคคลผู้ตั้งอยู่ในฐานะควรเคารพ เข้าไปในบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง. ข้อนั้นจะมีได้ก็สำหรับภิกษุผู้กระทำการน้อม (ภาวนา-มนสิการ)ได้โดยง่ายแล้ว เพราะธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย ถูกเธอข่มไว้ได้ก่อนแล้วทีเดียว. ในลำดับต่อจากบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง ควรเจริญเมตตาไปในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ เพราะการที่จะตั้งบุคคลผู้เป็น

---

[๑] สี. สุขูปสํหารํ ตตฺถสฺส.

ปฐมํ ตาว ปิยครุฏฺฐานีเย เมตฺตาภาวนํ อธิคนฺตฺวา วสีภาวปฺปตฺติยา ตถา ปวตฺตํ จิตฺตํ โกฏฺฐาสนฺตรูปสํหารตฺถํ มุทุํ กมฺมนิยํ กตฺวา ตทนนฺตรํ อติปฺปิยสหาเย อติปิยภาวํ วิกฺขมฺเภตฺวา ปิยภาวมตฺเต จิตฺตํ ฐเปนฺเตน ภาวนา อุปสํหริตพฺพา, ตมฺปิ วสีภาวาปาทเนน มุทุํ กมฺมนิยํ กตฺวา ตทนนฺตรํ มชฺฌตฺเต อุทาสีนภาวํ วิกฺขมฺเภตฺวา ปิยภาวํ อุปฏฺฐาเปตฺวา[๑] ภาวนา อุปสํหริตพฺพา, ปุน ตมฺปิ[๒] วสีภาวาปาทเนน มุทุํ กมฺมนิยํ กตฺวา ตทนนฺตรํ เวริมฺหิ เวริสญฺญํ วิกฺขมฺเภตฺวา มชฺฌตฺตภาวูปฏฺฐปนมุเขน ปิยภาวํ อุปฺปาเทนฺเตน ภาวนา อุปสํหริตพฺพา. เตน วุตฺตํ "ตทนนฺตเร ตทนนฺตเร อุปสํหริตพฺพนฺ"ติ, ฌานจิตฺตํ อุปเนตพฺพํ อุปฺปาเทตพฺพนฺติ อตฺโถ.

กลาง ๆ ไว้ในฐานะแห่งบุคคลที่รักหรือน่าเคารพ ทำได้ง่ายแล้ว. ก็คำว่า "ต่อจากบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง" นี้ ท่านกล่าวถือเอาตำแหน่งแห่งบุคคลแรก (คือบุคคลผู้เป็นที่รักหรือน่าเคารพ). จริงอยู่ นับตั้งแต่สำเร็จมนสิการที่คล่องแคล่วแล้ว บุคคลผู้เป็นกลาง ๆ แม้นั้น ย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งคนที่รัก สำหรับภิกษุรูปนั้นได้ทีเดียว. คำว่า ต่อจากบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ก็ในบุคคลผู้มีเวรกัน ความว่า อันภิกษุผู้ทำเมตตาในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ น้อมความรักเข้าไปในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ นั้นได้แล้ว เพราะสำเร็จมนสิการที่คล่องแคล่วได้ ในลำดับต่อจากบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ นั้น ควรเจริญเมตตาไปในบุคคลผู้มีเวรกัน โดยการที่ตั้งบุคคลผู้มีเวรกัน ในความเป็นบุคคลกลาง ๆ ด้วยภาวนาได้แล้ว ก็ละจากความเป็นบุคคล-

---

๑ ฉ. อุปฏฺฐเปตฺวา.

๒ ม. ตสฺมึ.

กลาง ๆ นั้นเสีย น้อมเข้าไปสู่ความเป็นบุคคลที่รัก. ก็คำว่า "ในบุคคลผู้มีเวรกัน" นี้ ท่านกล่าวถือเอาตำแหน่งบุคคลก่อน ๆ. คำว่า ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงานในบุคคลแต่ละส่วน ความว่า ในบุคคล ๔ ส่วน คือบุคคลผู้ตั้งอยู่ในฐานะแห่งคนที่รัก หรือน่าเคารพ, บุคคลที่รักยิ่ง, บุคคลผู้เป็นกลาง ๆ, บุคคลผู้มีเวรกัน ดังนี้ ภิกษุบรรลุเมตตาภาวนาในบุคคลผู้ตั้งอยู่ในฐานะแห่งคนที่รัก หรือน่าเคารพได้ก่อนเป็นลำดับแรกแล้ว ก็ควรทำจิตที่เป็นไปอย่างนั้น ให้เป็นจิตที่อ่อน ควรแก่การงาน โดยการถึงความเป็นวสี เพื่อประโยชน์ แก่การน้อมเข้าไปสู่บุคคลส่วนอื่นในลำดับต่อจากนั้นก็ข่มความเป็นบุคคลที่รักยิ่งในสหายผู้เป็นที่รักยิ่ง แล้วตั้งจิตไว้ในอาการสักว่าเป็นคนที่รัก (อย่างธรรมดา) เท่านั้น น้อมภาวนาเข้าไปเถิด, ควรทำจิตแม้นั้นให้เป็นจิตที่อ่อน ควรแก่การงาน โดยการทำให้ถึงความเป็นวสี ในลำดับต่อจากนั้น ก็ข่มความวางเฉยในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ เสีย

เข้าไปตั้งความเป็นบุคคลที่รักไว้ น้อมภาวนาเข้าไปเถิด, ควรทำจิตแม้นั้นให้เป็นจิตที่อ่อนควรแก่การงาน โดยการทำให้ถึงความเป็นวสีอีก ในลำดับต่อจากนั้น ก็ข่มความสำคัญว่าเป็นผู้มีเวรกันในบุคคลผู้มีเวรกันเสีย ทำความเป็นบุคคลที่รักให้เกิดขึ้น โดยการตั้งความเป็นบุคคลกลาง ๆ เข้าไว้เป็นช่องทางน้อมภาวนาเข้าไปเถิด. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "น้อมเข้าไปในบุคคลผู้มีลำดับถัดไป ถัดไป จากบุคคลนั้น ๆ" ดังนี้, ความว่า นำฌานจิตเข้าไป คือทำให้เกิดขึ้น.

เวริปุคฺคโล วา นตฺถิ กมฺมพเลน วา เอตรหิ ปโยคสมฺปตฺติยา วา สพฺพโส อนตฺถกรสฺส อภาวโต. มหาปุริสชาติกตฺตาติ มหาปุริสภาวตฺตา จิรกาลปริจยสมิทฺธขนฺติเมตฺตานุทยาทิคุณสมฺปนฺนตาย อุฬารชฺฌาสยตฺตาติ อตฺโถ. ตาทิโส หิ สพฺพสโห ปราปราธํ ติณายปิ น มญฺญติ. เตน วุตฺตํ "อนตฺถํ กโรนฺเตปิ ปเร เวริสญฺญาย

ชื่อว่าไม่มีบุคคลผู้มีเวรกัน ก็โดยไม่มีบุคคลผู้ที่สร้างความหายนะให้ โดยประการทั้งปวง เพราะกำลังของกรรม(เก่า) หรือเพราะปโยคสมบัติ (ความพยายามชอบ) ในปัจจุบันนี้. คำว่า เพราะความที่เธอมีชาติเป็นมหาบุรุษ คือเพราะความที่เธอมีสภาพเป็นมหาบุรุษ ความว่า เพราะความที่เธอมีอัธยาศัยอันประเสริฐ โดยความเป็นผู้ถึง

จอมพลประภาส จารุเสถียร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นุปฺปชฺชตี''ติ. เตนาติ เตน โยคินา. อตฺถิ เวริปุคฺคโลติ สมฺพนฺโธ.

พร้อมด้วยคุณมีขันติ เมตตา ความเอื้อเอ็นดู เป็นต้น ที่พรั่งพร้อมแล้วเพราะการสั่งสมมาตลอดกาลนาน. จริงอยู่ ภิกษุผู้เป็นเช่นนั้น ย่อมเป็นผู้อดทนต่อทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ถือสาความผิดของคนอื่น แม้สักเท่าเส้นหญ้า. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แม้เมื่อผู้อื่นกระทำความเสียหายให้ ก็ไม่เกิดความสำคัญว่าเป็นคนมีเวรกัน" ดังนี้. คำว่า ภิกษุรูปนั้น คือภิกษุผู้เป็นพระโยคีนั้น. เชื่อมความว่า อตฺถิ เวริปุคฺคโล.

๒๔๓. ปุริมปุคฺคเลสูติ ปิยาทีสุ ฌานสฺส อารมฺมณภูเตสุ ปุริเมสุ ปุคฺคเลสุ. เมตฺตํ สมาปชฺชิตฺวาติ ปฏิฆํ วิกฺขมฺเภตฺวา อุปฺปาทิตํ เมตฺตาฌานํ สมาปชฺชิตฺวา. เมตฺตายนฺเตน ปฏิฆํ วิโนเทตพฺพนฺติ เอตฺถ เกจิ ปน "อุปจารชฺฌานํ สมฺปาเทตฺวา''ติ อตฺถํ วทนฺติ, เตสํ อุปจารชฺฌานโต วุฏฺฐานมฺปิ อิจฺฉิตพฺพํ สิยา "วุฏฺฐหิตฺวา''ติ วุตฺตตฺตา. ปุพฺเพ ตสฺมึ ปุคฺคเล อสติยา อมนสิกาเรน

๒๔๓. คำว่า ในบุคคลลำดับก่อน ๆ คือในบุคคลลำดับก่อน ๆ มีบุคคลผู้เป็นที่รักยิ่งเป็นต้น อันเป็นอารมณ์ของฌาน. คำว่า เข้าเมตตา คือเข้าเมตตาฌานที่เธอข่มปฏิฆะแล้วทำให้เกิดขึ้นได้. ก็ในคำว่า ผู้แผ่เมตตาจะบรรเทาปฏิฆะได้ นี้ อาจารย์บางพวกกล่าวอรรถาธิบายว่า "สำเร็จอุปจารฌาน" ดังนี้, ก็น่าจะปรารถนาแม้การออกจากอุปจารฌานด้วย เพราะอาจารย์เหล่านั้น

ปฏิฆํ อนุปฺปาเทนฺตสฺส สาธารณโต ตํ วิกฺขมฺเภตฺวา ฌานสฺส อุปฺปาทนํ,สมาปชฺชนญฺจ วุตฺตํ, อิทานิ ปน ตํ อนุสฺสรนฺตสฺสปิ มนสิกโรนฺตสฺสปิ ยถา ปฏิฆํ น อุปฺปชฺชติ, ตํ วิธึ ทสฺเสตุํ อิทํ วุตฺตํ "ตํ ปุคฺคลํ เมตฺตายนฺเตน ปฏิฆํ วิโนเทตพฺพนฺ"ติ. เมตฺตายเมว หิ อิธ ปฏิฆวิโนทนํ อธิปฺเปตํ. น นิพฺพาตีติ น วูปสมติ[๑]

กล่าวไว้ว่า "ออก". การข่มปฏิฆะนั้นแล้วทำฌานให้เกิดขึ้น และการเข้าฌาน ท่านอาจารย์กล่าวไว้ โดยเป็นสาธารณะแก่พระโยคีผู้ไม่ได้ทำปฏิฆะให้เกิดขึ้น เพราะในเบื้องต้นยังไม่มีการระลึก ยังไม่มีการใส่ใจในบุคคลนั้น, แต่ว่าบัดนี้ ท่านประสงค์แสดงวิธีที่เป็นเหตุไม่ให้ปฏิฆะเกิดขึ้นแก่พระ-โยคี แม้ว่าระลึกถึงแม้ว่าใส่ใจบุคคลผู้มีเวรกันนั้นอยู่ จึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า "ผู้แผ่เมตตาไปยังบุคคลนั้น จะบรรเทาปฏิฆะได้" ดังนี้. เพราะในที่นี้ ท่านประสงค์การใช้เมตตานั่นแหละบรรเทาปฏิฆะ. คำว่า ปฏิฆะก็ไม่ดับ คือ (ถ้าหากว่า)ปฏิฆะไม่สงบ.

อนุสฺสรโตติ อาคมโต[๒] ปจฺจเวกฺขโตติ อตฺโถ. วายมิตพฺพนฺติ วายมิตพฺพํ.

คำว่า โดยการรำลึกถึง ความว่า โดยการพิจารณาตามอาคม (พระพุทธวจนะอันเป็นหลักฐานที่มา). บทว่า วายมิตพฺพํ แปลว่าพึงพยายาม.

---

[๑] ฉ. วูปสมฺมติ.
[๒] ฉ. อนุสารโตติ อนุคมนโต.

ตญฺจ โข ฆฏฺนํ วายมนํ. อิมินา อิทานิ วกฺขมาเนน อาการเรน.

ก็ความพยายาม คือความขวนขวายนั้นแล. ชื่อว่า โดยอาการดังต่อไปนี้ คือโดยอาการที่จะกล่าวถึง ณ บัดนี้.

อุภโต ทฺวีสุ ธาเนสุ ทณฺโฑ เอตสฺสาติ อุภโตทณฺฑกํ, เตน. โอจรกา ลามกาจารา ปาปปุริสา. ตตฺรปีติ เตสุปิ องฺคมงฺคานิ โอกฺกนฺเตสุปิ. เตนาติ มโนปโทเสน. น สาสนกโร สพฺพปาปสฺส อกรณํ หิ สาสนํ. ตสฺเสวาติ ตโตปิ. นิสฺสกฺเก หิ อิทํ สามิวจนํ, สมุจฺจเย จ เอว-สทฺโท, ปจฺฉํ กุทฺธปุริสโตปีติ อตฺโถ. เตนาติ กุชฺฌเนน. ปาปิโยติ ปาปตโร. สารมฺภาทิกสฺส กิเลสานุพนฺธสฺส วตฺถุภาวโต โกธสฺส สาวชฺชตํ ญตฺวาปิ กุชฺฌนโต สเจ โกเธ อนวชฺชสญฺญี กุทฺธสฺส ปุคฺคลสฺส น ปฏิกุชฺเฌยฺยาติ เกจิ. อุภินฺนนฺติ ทฺวินฺนํ ปุคฺคลานํ. เตนาห "อตฺตโน จ ปรสฺส จา"ติ. อถวา อุภินฺนนฺติ อุภเยสํ โลกานํ, อิธโลกปรโลกานนฺติ อตฺโถ.

เลื่อย ชื่อว่า อุภโตทณฺฑกํ เพราะอรรถว่า มีด้ามอยู่ทาง ๒ ข้าง คือตรงที่ ๒ แห่ง, ได้แก่ใช้เลื่อยนั้น. พวกโจร ชื่อว่า ผู้ประพฤติต่ำช้า คือเป็นคนชั่วมีความประพฤติเลวทราม. คำว่า ในพวกโจรแม้นั้น คือแม้ในพวกโจรผู้กำลังตัดอวัยวะแต่ละส่วน แม้เหล่านั้น. บทว่า เตน ได้แก่เพราะการทำใจให้โกรธแค้น. ชื่อว่าไม่เป็นผู้กระทำตามคำสอน(ของเรา) เพราะว่าการไม่กระทำบาปทั้งปวงเป็นคำสอน (ในคาถา). บทว่า ตสฺเสว แก้เป็น ตโตปิ (กว่าผู้ที่โกรธก่อนนั้นเสียอีก). เพราะว่าบทนี้เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ในอรรถแห่งปัญจมีวิภัตติ, และ เอว ศัพท์ ในอรรถว่าสมุจจยะ(ผนวก, เพิ่ม), ความว่า (เลว)กว่าคนที่โกรธก่อนนั้นเสียอีก. บทว่า เตน ได้แก่เพราะการ

โกรธ(ตอบ). คำว่า ชื่อว่าเลวกว่า คือ ชื่อว่าชั่วกว่า. เพราะแม้ทราบแล้วว่า ความโกรธมีแต่โทษ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งการตามติดพันแห่งกิเลส มีความแข่งดีเป็นต้น ก็ยังโกรธ(ตอบ)ได้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ถ้าหากว่าเกิดมีความสำคัญในความโกรธว่าเป็นธรรมที่ไม่มีโทษ ก็ไม่น่าโกรธตอบบุคคลผู้ที่โกรธก่อน (เช่นกันนั่นแหละ) ดังนี้. บทว่า อุภินฺนํ แปลว่าแก่บุคคล ๒ ฝ่าย. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า "คือแก่ตนและแก่คนอื่น" ดังนี้. อีกนัยหนึ่ง บทว่า อุภินฺนํ ความว่า แก่โลกทั้ง ๒ คือโลกนี้และโลกหน้า.

สปตฺตกนฺตาติ ปฏิสตฺตูหิ อิจฺฉิตา. สปตฺตกรณาติ เตหิ กาตพฺพา. โกธนนฺติ กุชฺฌนสีลํ. โกธนายนฺติ โกธโน อยํ, อยนฺติ จ นิปาตมตฺตํ. โกธปเรโตติ โกเธน อนุคโต, ปราภิภูโต วา. ทุพฺพณฺโณว โหตีติ ปกติยา วณฺณวาปิ

คำว่า ที่ศัตรูพอใจ คือที่ศัตรูผู้เป็นปฏิปักษ์ปรารถนา. บทว่า สปตฺตกรณา คือ ที่บุคคลผู้เป็นศัตรูกันเหล่านั้น พึงกระทำ. บทว่า โกธนํ (ผู้มักโกรธ) คือบุคคลผู้มีปกติโกรธ. บทว่า โกธนายํ ตัดบทเป็น โกธโน อยํ, ก็ อยํ ศัพท์ เป็นเพียงนิบาต. บทว่า

อลงฺกตปฏิยตฺโตปิ มุขวิการาทิวเสน วิรูโป เอว โหติ เอตรหิ, อายตึ จาติ. โกธาภิภวสฺส เอกนฺติกมิทํ ผลนฺติ ทีเปตุํ "ทุพฺพณฺโณวา"ติ อวธารณํ กตฺวา ปุน "โกธาภิภูโต"ติ วุตฺตํ. น ปจุรตฺโถติ น ปหูตธโน. น โภควาติ อุปโภคปริโภค-วตฺถุรหิโต. น ยสวาติ น กิตฺติมา.

โกธปเรโต แปลว่าเป็นไปตามความโกรธ, หรือแปลว่าถูกความโกรธครอบงำ. คำว่า ก็ชื่อว่า ยังเป็นผู้มีผิวพรรณทรามอยู่นั่นเอง ความว่า แม้เป็นคนมีผิวพรรณงดงามตามปกติ แม้ประดับประดาแต่งตัวแล้ว ก็ชื่อว่าเป็นคนขี้เหร่อยู่นั่นเอง เกี่ยวกับมีความพิการ (บึ้งตึง, หงิกงอ) แห่งใบหน้าเป็นต้น ทั้งในปัจจุบันนี้และในอนาคต. ทรงทำการยืนยันว่า "ทุพฺพณฺโณ" ดังนี้แล้ว ก็ยังตรัสว่า "โกธาภิภูโต" (ผู้ถูกความโกรธครอบงำ)อีกคำหนึ่ง เพื่อแสดงว่านี้คือผลที่แน่นอนแห่งการครอบงำของความโกรธ. คำว่า ขออย่าให้มันเป็นผู้มีผลประโยชน์มาก คือขออย่าให้มันเป็นผู้มีทรัพย์มาก. คำว่า ขออย่าให้มันเป็นผู้มีโภคทรัพย์ คือขอให้มันเป็นผู้ขาดแคลนวัตถุอันเป็นเครื่องอุปโภคบริโภค. คำว่า ขออย่าให้มันเป็นคนมียศศักดิ์ คือขออย่าให้มันเป็นคนมีเกียรติ.

ฉวาลาตนฺติ ฉวทหนาลาตํ, จิตกายํ สนฺตชฺชนุมฺมุกฺกนฺติปิ วทนฺติ. อุภโต ปทิตฺตนฺติ อุโภสุ โกฏีสุ ทฑฺฒํ. มชฺเฌ คูถคตนฺติ เวมชฺฌฏฺฐาเน สุนขสฺส วา สิงฺคาลสฺส วา อุหเนน[๑] คูเถน มกฺขิตํ. กฏฺฐตฺถนฺติ ทารุกิจฺจํ. เนว ผรติ น สาเธติ. ตถูปมาหนฺติ ตถูปมํ ตาทิสํ อหํ. อิมนฺติ "โส จ โหติ อภิชฺฌาลู"ติอาทินา[๒] เหฏฺฐา วุตฺตํ สนฺธาย สตฺถา วทติ, ตสฺมา กาเมสุ ติพฺพสาราคาทินา สีลรหิตนฺติ อธิปฺปาโย. อิธ ปน พฺยาปนฺนจิตฺตปทุฏฺฐมนสงฺกปฺปตาวเสน โยเชตพฺพํ.

บทว่า ฉวาลาตํ แปลว่าไม้ฟืนสำหรับเผาศพ, อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ได้แก่ดุ้นฟืนสำหรับเผา ณ เชิงตะกอน ดังนี้ก็มี. สองบทว่า อุภโต ปทิตฺตํ แปลว่าที่ปลายทั้ง ๒ ก็ถูกไฟไหม้. คำว่า ตรงกลางเปื้อนคูถ ได้แก่ ที่กลางดุ้นเปื้อนคูถคือสิ่งที่สุนัขหรือสุนัขจิ้งจอกขับถ่าย. คำว่า เพื่อเป็นเครื่องไม้ คือสิ่งที่ควรทำด้วยไม้. ชื่อว่าจะใช้ก็ไม่ได้ คือไม่สำเร็จ. บทว่า ตถูปมาหํ คือเรา (กล่าวถึงบุคคลผู้นี้ว่า)มีอุปมาฉันนั้น คือเป็นเหมือนไม้ฟืนสำหรับเผาศพนั้น. คำว่า บุคคลผู้นี้ พระศาสดาตรัสหมายเอาบุคคลที่ได้ตรัสไว้ในหนหลังด้วยคำว่า "แต่เขาเป็นผู้มากด้วยอภิชฌา" ดังนี้เป็นต้น, เพราะฉะนั้นจึงมีอธิบายว่า ได้แก่บุคคลผู้ปราศจากศีลเพราะมีความกำหนัดแรงกล้าในกามทั้งหลายเป็นต้น. แต่ในเรื่องการเจริญเมตตานี้

---

๑ ฉ. อุหเทน.

๒ ขุ. อิติ. ๒๕/๓๐๐.

บัณฑิตพึงประกอบคำพูด โดยเกี่ยวกับมีจิต-พยาบาท มีความดำริด้วยใจอันประทุษร้าย.

โส ทานิ ตฺวนฺติอาทิ ยถาวุตฺเตหิ สุตฺตปเทหิ อตฺตโน โอวทนาการทสฺสนํ.

คำว่า บัดนี้ตัวเจ้านั้น เป็นต้น เป็นคำแสดงอาการที่ใช้บทพระสูตรทั้งหลาย ตามที่กล่าวแล้วสั่งสอนตน.

๒๔๔. โย โย ธมฺโมติ กาย-สมาจาราทีสุ โย โย สุจริตธมฺโม. อุปสนฺโตติ สํยโต. ปริสุทฺโธติ กิเลสมล-วิคเมน วิสุทฺโธ. กิเลสทาหาภาเวน[๑] วา อุปสนฺโต, อนวชฺชภาเวน ปริสุทฺโธ, กายสมาจารสฺเสว อุปสโม จิรกาลํ สํยตกายกมฺมตาย เวทิตพฺโพ. เอวํ เสเสสุปิ.

๒๔๔. คำว่า ธรรมใด ๆ ได้แก่ สุจริตธรรมใด ๆ ในบรรดาสมาจารทั้งหลาย มีกายสมาจารเป็นต้น. คำว่า สงบ คือ สำรวม. คำว่า บริสุทธิ์ คือหมดจด เพราะปราศจากมลทินคือกิเลส. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสงบ เพราะไม่มีความเร่าร้อนคือกิเลส, ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะความที่ไม่มีโทษ, บุคคลจะพึงทราบความสงบแห่งกาย-สมาจารนั่นเทียว ก็โดยความที่เขาเป็นผู้มีกายกรรมอันสำรวมแล้วตลอดกาลนาน. แม้ในสมาจารที่เหลือ ก็อย่างนี้.

---

[๑] สี. ม. ...วิทาหาภาเวน.

เตติ วจีมโนสมาจาเร.

บทว่า เต ได้แก่วจีสมาจารและมโน-สมาจาร.

โสติ อุปสนฺตวจีสมาจาโร ปุคฺคโล. ปฏิสนฺถารกุสโลติ ยถา ปเรหิ ฉิทฺทํ น โหติ, เอวํ ปฏิสนฺถรณกุสโล[๑] สขิโลติ อธิวาสน-ขนฺติสงฺขาเตน สขิลภาเวน สมนฺนาคโต. สุขสมฺภาโสติ ปิยกโถ. สมฺโมทโกติ สมฺโมทนียกถาย สมฺโมทนสีโล. อุตฺตานมุโขติ วิกุณิตมุโข[๒] อหุตฺวา ปีติโสมนสฺสวเสน วิกสิตมุโข. ปุพฺพภาสีติ เยน เกนจิ สมาคโต ปฏิสนฺถารวเสน ปฐมํเยว อาภาสนสีโล. มธุเรน สเรน ธมฺมํ โอสาเรติ สรภญฺญวเสน. สรภาณมฺปน กโรนฺโต ปริมณฺฑเลหิ ปริปุณฺเณหิ ปเทหิ จ พฺยญฺชเนหิ จ อพฺยากุเลหิ ธมฺมกถํ กเถติ.

คำว่า นั้น คือบุคคลผู้มีวจีสมาจารอันสงบ. คำว่า เป็นคนฉลาดในปฏิสันถาร คือเป็นผู้ฉลาดในการต้อนรับ โดยประการที่ไม่มีช่องว่าง (ระหว่างตน) กับคนอื่น. คำว่า อ่อนหวาน คือถึงพร้อมด้วยความอ่อนหวาน กล่าวคืออธิวาสนขันติ(ความอดทนคือความอดกลั้น). บทว่า สุขสมฺภาโส ได้แก่มีคำพูดน่ารัก. คำว่า ทำให้บันเทิงใจ คือเป็นผู้มีปกติทำให้บันเทิงใจ ด้วยสัมโมทนีย-กถา. คำว่า มีหน้าตาชื่นบาน คือไม่เป็นคนที่มีหน้าหงิกงอ(แก่) มีหน้าตาเบิกบาน ด้วยอำนาจแห่งปีติโสมนัส. คำว่า ทักก่อน คือเป็นผู้มีปกติพบกับใครคนใดคนหนึ่งเข้า ก็ทักทายเกี่ยวกับ เป็นปฏิสันถารก่อนเขาทีเดียว. ชื่อว่าสวดธรรมด้วยเสียงที่ไพเราะ ก็โดย

---

[๑] ฉ. ปฏิสนฺถรเณ กุสโล.

[๒] ม. วิกุชิต...วิกุธิต....

เกี่ยวกับ เป็นการสวดสรภัญญะ. ก็เมื่อทำการสวดสรภัญญะอยู่ ชื่อว่ากล่าวธรรมกถา ด้วยบท และด้วยพยัญชนะ ที่เหมาะเจาะคือบริบูรณ์ ไม่ยุ่งเหยิง.

สพฺพชนสฺส ปากโฏ สกฺกจฺจกิริยายาติ อธิปฺปาโย. เตนาห "โย หี"ติอาทิ. โอกปฺเปตฺวาติ สทฺทหิตฺวา. โอกปฺปนลกฺขณา หิ สทฺธา. โอหิตโสโตติ อวหิตโสโต, สุสฺสุสนฺโตติ อตฺโถ. อฏฺฐึ กตฺวาติ[๑] อตฺถึ กตฺวา, อตฺถิโก วา หุตฺวา.

อธิบายว่า (ภาวะที่สงบแห่งมโนสมาจารนี้) ปรากฏแก่ชนทั้งปวงได้ โดยการกระทำอย่างเคารพ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จริงอยู่ บุคคลใด" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า โอกปฺเปตฺวา แปลว่าเชื่อแล้ว. เพราะว่า ศรัทธามีความปลงใจเชื่อเป็นลักษณะ. คำว่า เงี่ยโสต คือเงี่ยหู, ความว่า ฟังด้วยดี. สองบทว่า อฏฺฐึ กตฺวา แปลว่าทำให้เป็นของมีประโยชน์, หรือแปลว่าเป็นผู้ใคร่ประโยชน์.

"เอโกปิ อวูปสนฺโต โหตี"ติ[๒] ปาโฐ, เอวรูโป ปุคฺคโล นิรยโต นิรยํ อุปปชฺชนฺโต พหุกาลํ ตตฺเถว สํสรตีติ

ปาฐะว่า "เอโกปิ อวูปสนฺโต โหติ" ดังนี้, ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า บุคคลผู้มีสภาพเป็นอย่างนี้ ย่อมละจาก

---

[๑] ฉ. อฏฺฐึ กตฺวา, ม. อตฺถึ.
[๒] ฉ. น วูปสนฺโต โหติ.

ทสฺเสตุํ "อฏฺฐมหานิรยโสฬสอุสฺสทนิรยปริปูรโก ภวิสฺสตี"ติ วุตฺตํ. ตตฺถ สญฺชีวาทโย อฏฺฐ มหานิรยา. อวีจิมหานิรยสฺส ทฺวาเร ทฺวาเร จตฺตาโร จตฺตาโร กตฺวา กุกฺกุฬาทโย โสฬส อุสฺสทนิรยา. การุญฺญํ อุปฏฺฐเปตพฺพํ มหาทุกฺขภาคิภาวโต. ยสฺมึ ปุคฺคเล อวิเหสภูตา ทุกฺขาปนยนกามตา อุปติฏฺฐติ, ตตฺถ ปฏิโฆ อโนกาโสวาติ อาห "การุญฺญมฺปิ หิ ปฏิจฺจ อาฆาโต วูปสมฺมตี"ติ.

นรกเข้าถึงนรก ท่องเที่ยวไปในนรกนั้นนั่นแหละตลอดกาลเป็นอันมาก ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เขาจักเป็นผู้ทำมหานรก ๘ ขุมและอุสสทนรก ๑๖ ขุมให้เต็ม" ดังนี้. ในบรรดานรกเหล่านี้ นรก ๘ ขุมมีสัญชีวนรกเป็นต้น (สัญชีวะ ๑ กาลสุตตะ ๑ มหาโรรุวะ ๑ จูฬโรรุวะ ๑ ปตาปนะ ๑ อเวจี ๑ สังฆาตะ ๑ ตาปนะ ๑) ชื่อว่ามหานรก ๘ ขุม. ที่ประตูแต่ละประตูแห่งอเวจีมหานรก มีนรกอยู่ประตูละ ๔ ขุม มีกุกกุฬนรกเป็นต้น ชื่อว่าอุสสทนรก ๑๖ ขุม. ชื่อว่าพึงเข้าไปตั้งความกรุณไว้ โดยความเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์อันใหญ่หลวง. ความใคร่ในอันขจัดทุกข์ อันเป็นความไม่เบียดเบียนเข้าไปตั้งอยู่ได้ในบุคคลใด, ในบุคคลนั้นปฏิฆะหาโอกาสมิได้เลย เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะว่าความอาฆาตจะสงบ เพราะอาศัยความกรุณาก็ได้" ดังนี้.

อิมสฺส อตฺถสฺสาติ "โย โย ธมฺโม"ติอาทินา วุตฺตสฺส อตฺถสฺส.

คำว่า (เพื่อความแจ่มแจ้ง)แห่งความข้อนี้ คือแห่งเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า "โย โย ธมฺโม" เป็นต้น.

๒๔๕. ยํ เวรี ทุกฺขาเปตุํ สกฺโกติ, โส ตสฺส วเสน "อตฺตโน วิสเย"ติ วุตฺโต ภิกฺขุโน กาโย. กินฺติ กึ การณํ. ตสฺสาติ เวริโน. อวิสเยติ ทุกฺขํ อุปฺปาเทตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย อโคจเร. สจิตฺเตติ อตฺตโน จิตฺเต. มหานตฺถกรนฺติ อิธโลกตฺถ-ปรโลกตฺถปรมตฺถานํ วิราธนวเสน มหโต วิปุลสฺส, นานาวิธสฺส จ ทิฏฺฐธมฺมิกาทิเภทสฺส อนตฺถสฺส การกํ. มูลนิกนฺตนนฺติ สีลสฺส มูลานิ นาม หิโรตฺตปฺปขนฺติเมตฺตานุทยา, เตสํ ฉินฺทนํ. โกโธ หิ อุปฺปชฺชมาโนว ปาณาติปาตาทิวเสน หิโรตฺตปฺปาทีนิ อุจฺฉินฺทติ. ชโฬติ อนฺธพาโล.

๒๔๕. คนผู้มีเวรกันสามารถทำสิ่งใดให้เป็นทุกข์, สิ่งนั้นได้แก่กายของภิกษุที่ท่านกล่าวว่า "ในวิสัยของตน" ด้วยอำนาจแห่งกายที่เป็นวิสัยนั้น. บทว่า กึ แปลว่าเพราะเหตุไร. คำว่า ของเขา คือของคนผู้มีเวรกัน. คำว่า ไม่ใช่วิสัย คือไม่ใช่โคจรเพราะความเป็นที่ที่ไม่อาจทำทุกข์ ให้เกิดขึ้นได้. บทว่า สจิตฺเต แปลว่าในจิตของตน. คำว่า ผู้สร้างแต่ความฉิบหายมหันต์ คือผู้สร้างแต่ความฉิบหายมหันต์คือมากมาย และมีอย่างต่าง ๆ อันมีประเภทเป็นทิฏฐธัมมิกะ (ความฉิบหายที่มีอัตภาพนี้) เป็นต้น โดยเกี่ยวกับการทำประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งให้เสียหาย. คำว่า เป็นตัวตัดมูลราก ความว่า หิริ โอตตัปปะ ขันติ เมตตา และความ

เอื้อเอ็นดู ชื่อว่ามูลรากของศีล, ได้แก่เป็นตัวตัดมูลรากของศีลมีหิริโอตตัปปะเป็นต้นเหล่านั้น. จริงอยู่ ความโกรธกำลังเกิดขึ้นอยู่เทียว ย่อมตัดหิริโอตตัปปะเป็นต้น ด้วยอำนาจปาณาติบาตเป็นต้น. บทว่า ชโฬ (คนโง่) ได้แก่คนพาลผู้มืดบอด.

อนริยกมฺมนฺติ เวรินา กตมหาปราธ-มาห. โย สยนฺติ โย ตฺวํ สยมฺปิ. โรเสตุกาโมติ[1] โกธํ อุปฺปาเทตุกาโม. ยทิ กริ ยทิ อกาสิ. โรสุปฺปาเทนาติ โรสสฺส อุปฺปาทเนน. ทุกฺขํ ตสฺส จ นามาติ ทุกฺขญฺจ นาม ตสฺส อปราธกสฺส. นามาติ[2] อสมฺภาวเน นิปาโต, เตน ตสฺส การณํ อเนกนฺติกนฺติ ทสฺเสติ. เตนาห "กาหสิ วา น วา"ติ, กริสฺสสิ น วา กริสฺสสีติ อตฺโถ. อหิตํ มคฺคนฺติ อตฺตโน อหิตาวหํ ทุกฺคติมคฺคํ.

คำว่า กรรมป่าเถื่อน ท่านกล่าวถึงความผิดมหันต์ที่คนผู้มีเวรกันได้ทำไว้. ข้อว่า โย สยํ แก้เป็น โย ตฺวํ สยมฺปิ (ตัวเจ้าจึงเป็นผู้แม้เสียเอง). คำว่า ผู้ใคร่ทำให้โกรธ คือผู้ต้องการทำความโกรธให้เกิดขึ้น. ชื่อว่า ถ้าหากว่าได้สร้าง คือถ้าหากว่าได้ทำไว้. บทว่า โรสุปฺปาเทน แปลว่าโดยการทำความโกรธให้เกิดขึ้น. ข้อว่า ชื่อซึ่งทุกข์ให้แก่เขา คือ (จักสร้าง)ทุกข์แก่เขาผู้มีความผิดนั้น. ศัพท์ว่า นาม เป็นนิบาตใช้ในอรรถอสัมภาวนะ (ไม่ยกย่องไม่สรรเสริญ), ด้วย

---

[1] ฉ. โทเสตุกาโม.

[2] สี. นวาติ.

ศัพท์ว่า นาม นั้น ท่านแสดงว่าการสร้างทุกข์ (ให้)แก่เขา ไม่มีความแน่นอน. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จักสร้างได้ก็ตามไม่ได้ก็ตาม" ดังนี้, มีความหมายว่าจักทำได้ก็ตามทำไม่ได้ก็ตาม. คำว่า ทางฉิบหาย คือทางไปสู่ทุคติ อันนำมาซึ่งความฉิบหายแก่ตน.

อฏฺฐาเนติ โรโส ตว อปฺปิยสฺส การาปโก, สตฺตุ ปน ตสฺส วสวตฺติตาย ทาสสทิโสติ อฏฺฐานํ ปจฺจุปกิริยาย. ตสฺมา ตเมว โรสํ ฉินฺทสฺสุ อุจฺฉินฺท. ขณิกตฺตาติ อุทยวยปริจฺฉินฺโน อตฺตโน ปวตฺติกาลสงฺขาโต ขโณ เอเตสํ อตฺถีติ ขณิกา, ตพฺภาวโต ขณภงฺคภาวโตติ อตฺโถ. กสฺสทานีธ กุชฺฌสีติ อปราธกสฺส สนฺตาเน เยหิ ขนฺเธหิ เต อปราโธ กโต, เต ตํขณํเยว สพฺพโส นิรุทฺธา. อิทานิ ปน อญฺเญ ติฏฺฐนฺตีติ กสฺส ตุวํ อิธ กุชฺฌสิ. น หิ ยุตฺตํ อนปราเธสุ กุชฺฌนนฺติ อธิปฺปาโย. ตํ วินา กสฺส โส กเรติ โย ปุคฺคโล

คำว่า ในฐานะที่ไม่ควร ความว่า ความโกรธเป็นผู้สร้างสิ่งที่น่าชังให้แก่ตัวเจ้า, แต่ศัตรูเป็นเหมือนทาส (ของความโกรธ) เพราะเป็นไปในอำนาจ ของความโกรธนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นฐานะที่ไม่ควรเพื่อกระทำตอบแทน. เพราะฉะนั้น เจ้าจงตัด คือจงขจัดความโกรธนั้นนั่นแหละ. คำว่า เพราะความที่ธรรมทั้งหลายมีชั่วขณะ ความว่า ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ขณิกา (มีชั่วขณะ) ก็เพราะอรรถว่า มีขณะ คือกาลที่เป็นไปของตน อันตัดตอนด้วยความเกิดขึ้นและดับไป, ได้แก่ เพราะมีภาวะนั้น คือเพราะมีความแตกดับไปในขณะ. คำว่า บัดนี้ ณ ที่นี้เจ้าจะ

ยสฺส ทุกฺขํ กโรติ, ตํ ทุกฺขกิริยาย วิสยภูตํ ปุคฺคลํ วินา กสฺส นาม โส ทุกฺขการโก ทุกฺขํ กเร กเรยฺย. สยมฺปิ ทุกฺขเหตุ ตฺวมิตีติ เอวํ สยมฺปิ ตฺวํ เอตสฺส ทุกฺขสฺส เหตุ, เอวํ สมาเน ตสฺส ตุยฺหญฺจ ตสฺส ทุกฺขสฺส เหตุภาเว กึ การณา ตสฺเสว[๑] กุชฺฌสิ น ตุยฺหนฺติ อตฺโถ.

โกรธต่อใคร ความว่า ขันธ์ทั้งหลายเหล่าใดในสันดานของศัตรูผู้ทำความผิด ได้สร้างความผิดแก่เจ้าไว้, ขันธ์เหล่านั้นได้ดับไปแล้วโดยประการทั้งปวง ในขณะนั้นนั่นแหละ. แต่ว่าในบัดนี้ ขันธ์เหล่าอื่น ตั้งอยู่ เพราะเหตุนั้น ณ ที่นี้ เจ้าจะโกรธต่อใครได้เล่า. อธิบายว่า แท้จริงความโกรธในสิ่งอันหาความผิดมิได้ ไม่สมควร. ชื่อว่า เว้นบุคคลนั้นเสีย เขาจะพึงสร้างทุกข์ให้แก่ใครได้ ความว่า บุคคลใดจะสร้างทุกข์ให้แก่บุคคลใดได้, เว้นบุคคลผู้เป็นเขตแดนแห่งการสร้างทุกข์นั้นเสีย เขาผู้สร้างทุกข์จะพึงสร้างจะพึงกระทำทุกข์ ชื่อว่าแก่ใครได้. คำว่า แม้ตัวเจ้าเองก็เป็นเหตุแห่งทุกข์ได้อย่างนี้ คือ แม้ตัวเจ้าเองก็เป็นเหตุแห่งทุกข์นี้ได้อย่างนี้, คือเมื่อทั้งตัวเขาและตัวเจ้า ก็เป็นเหตุแห่งทุกข์นั้นได้เหมือนกันอย่างนี้ เพราะเหตุไรจึงโกรธต่อเขาเท่านั้น ไม่โกรธตัวเจ้าด้วย.

[๑] ฉ. ตสฺส.

๒๔๖. ปรโลเกปิ อนุคามิภาวโต กมฺมํเยว สกํ สนฺตกํ เอเตสนฺติ กมฺมสฺสกา, เตสํ ภาโว กมฺมสฺสกตา. ปจฺจเวกฺขณา นาม นิเสธนตฺถา, นิเสธนญฺจ ภาวิโน กมฺมสฺสาติ อาห "ยํ กมฺมํ กริสฺสสี"ติ. ปฏิฆวเสน ปน ปวตฺตกมฺมํ ปากฏภาวโต อาสนฺนํ, ปจฺจกฺขญฺจาติ อาห "อิทนฺ"ติ. จ-สทฺโท พฺยติเรเก, โส ตสฺส กมฺมสฺส ผลนิสฺสนฺเทน "เนว สมฺมาสมฺโพธินฺ"ติอาทินา พฺยติเรกโต วุจฺจมานเมวตฺถํ โชเตติ. เนว สมตฺถนฺติ สมฺพนฺโธ. นิรเย นิยุตฺตํ, ชาตนฺติ วา เนรยิกํ. อตฺตานํเยว โอกิรติ โทสรเชนาติ อธิปฺปาโย.

๒๔๖. สัตว์ทั้งหลายชื่อว่ากัมมัสสกา เพราะอรรถว่า มีกรรมนั่นเทียวเป็นของตน คือเป็นของของตน โดยความเป็นสิ่งที่ติดตามไปได้ แม้ในโลกหน้า, ภาวะแห่งสัตว์เหล่า–นั้นชื่อว่ากัมมัสสกตา (ภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน). ขึ้นชื่อว่าการพิจารณามีห้ามไว้ได้เป็นประโยชน์ และการห้ามไว้ได้ ก็ย่อมมีแก่กรรมที่มีอันเกิดขึ้นเป็นปกติ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จักกระทำกรรมใด" ดังนี้. ก็กรรมที่เป็นไปด้วยอำนาจความขุ่นเคือง ย่อมเป็นอันอยู่ในที่ใกล้และเห็นได้ประจักษ์ เพราะความที่ปรากฏชัด เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แต่ว่ากรรมนี้" ดังนี้เป็นต้น. จ ศัพท์ เป็นไปในอรรถว่าขัดแย้ง (แปลว่า แต่ว่า), จ ศัพท์นั้น ย่อมส่องถึงอรรถที่จะกล่าวโดยเป็นความแย้งด้วยคำว่า "ไม่สามารถที่จะทำพระสัมมาสัมโพธิญาณ ให้สำเร็จได้เลย" ดังนี้เป็นต้นนั่นเอง โดยเป็นผลหลั่งไหลแห่งกรรมนั้น. เชื่อมความว่า เนว

สมตฺถํ. ทุกข์ ชื่อว่า เนรยิกํ (มีในนรก) เพราะอรรถว่า ประกอบในนรก, หรือเพราะอรรถว่า เกิดในนรก. อธิบายว่า ชื่อว่าโปรยฝุ่นคือโทษใส่ตนนั่นเทียว.

๒๔๗. สตฺถุ ปุพฺพจริยคุณา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา, สตฺถุ คารเวนาปิ ปฏิฆํ วูปสเมยฺยาติ.

๒๔๗. ชื่อว่าควรพิจารณาปุพพจริยคุณของพระศาสดา, เพราะว่าปฏิฆะพึงสงบได้แม้เพราะความเคารพต่อพระศาสดาแล.

โพธิสตฺโตปิ สมาโน นนุ เต สตฺถา จิตฺตํ นปฺปทูเสติ[1] ปเคว อภิสมฺพุทฺโธติ อธิปฺปาโย. เทวิยา ปทุฏฺเฐนาติ เทวิยา สทฺธึ ปทุพฺภินา มิจฺฉาจารวเสน อปรทฺเธน. ยตฺถ สุสาเน ฉวสรีรํ ฉฑฺฑิยติ[2], ตํ อามกสุสานํ. นิกฺขณฺณมาโนติ นิกฺขณิยมาโน. ปุริสการํ กตฺวาติ อาวาฏโต นิกฺขมนฺตถาย พาหุพเลน ปุริสการํ กตฺวา. ยกฺขานุภาเวนาติ อฏฺฏวินิจฺฉเยน อาราธิต-

อธิบายว่า พระศาสดาของเจ้า แม้ว่าทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ก็มิได้กระทำจิตให้ประทุษร้ายมิใช่หรือ, จะป่วยกล่าวไปไยถึงพระองค์ผู้ตรัสรู้ยิ่งแล้วเล่า. คำว่า ผู้ประทุษร้ายต่อพระเทวี คือผู้ทำร้าย ได้แก่ทำผิดเกี่ยวกับมิจฉาจารกับพระเทวี. คนทั้งหลายทิ้งซากศพไว้ที่ป่าช้าใด, ป่าช้านั้น ชื่อว่าป่าช้าผีดิบ. บทว่า นิกฺขณฺณมาโน แปลว่าทรงถูกเขาฝัง. คำว่า ทำการของบุรุษ คือทำการ

---

[1] ฉ. นปฺปทุเสสิ.
[2] ฉ. ฉฑฺฑียติ.

จิตฺตสฺส ยกฺขสฺส อานุภาเวน. สิริคพฺเภติ[๑] วาสาคาเร.

ของบุรุษด้วยกำลังแขน เพื่อประโยชน์แก่การออกจากหลุม. คำว่า ด้วยอานุภาพของยักษ์ คือ ด้วยอานุภาพของยักษ์ผู้มีจิตที่พระองค์ทรงทำให้ยินดี โดยการตัดสินคดีความให้. คำว่า ห้องบรรทม คือพระตำหนักที่อาศัยอยู่.

อาสึเสเถวาติ[๒] ยถาธิปฺเปเต อตฺเถ ญายโต อนวชฺชโต อาสึ กเรยฺเยว[๓] น นิพฺพินฺเทยฺยาติ "เอวํ กิจฺฉาปนฺนสฺส เม กุโต โสตฺถิภาโว"ติ น นิพฺพินฺเทยฺย. วุตฺตญฺหิ "อาปทาสุ โข มหาราช ถาโม เวทิตพฺโพ"ติ[๔] ยถา อิจฺฉินฺติ เยน ปกาเรน กสฺสจิ ปีฬํ อกตฺวา รชฺเช ปติฏฺฐิตํ อตฺตานํ อิจฺฉึ, ตถา อหํ อหุนฺติ ปสฺสามิ. โวติ หิ นิปาตมตฺตํ.

คำว่า พึงหวังอยู่ร่ำไป ความว่า พึงกระทำความหวังประโยชน์ ตามที่ประสงค์โดยเป็นธรรม คือโดยไม่มีโทษเท่านั้น. คำว่า อย่าพึงเบื่อหน่ายเสีย คืออย่าพึงเบื่อหน่ายว่า "สำหรับเราผู้พบแต่ความยากลำบากอย่างนี้ จะพึงได้ความสวัสดีแต่ที่ไหนเล่า" ดังนี้. ข้อนี้สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรมหาบพิตร เมื่อความวิบัติทั้งหลายมีอยู่ขอพระองค์ จงทรงรู้จัก(ใช้)เรี่ยวแรงเถิด" ดังนี้. คำว่า ปรารถนาตนเองไว้โดย

---

[๑] ฉ. สิริคพฺภนฺติ.
[๒] ฉ. อาสีเสเถวาติ.
[๓] ฉ. กเรยฺย.
[๔] ขุ. อุ. ๒๕/๑๗๘.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับบิดามารดาปัง เกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ประการใด ความว่า เราไม่ทำการบีบบังคับใคร ๆ ปรารถนาตนให้ตั้งอยู่ในราชสมบัติโดยประการใด, ก็พบว่า เราได้เป็นโดยประการนั้นแล้ว. ก็ศัพท์ว่า โว เป็นเพียงนิบาต.

กาสิรญฺญาติ กลาพุนา กาสิราเชน. สกณฺฏกาหีติ อยกณฺฏเกหิ สกณฺฏกาหิ.

คำว่า พระราชาแห่งแคว้นกาสี คือ พระราชาแห่งแคว้นกาสี พระนามว่า กลาพุ. คำว่า แส้หวายมีหนาม ความว่า แส้หวายที่มีหนามเหล็ก ชื่อว่าแส้หวายมีหนาม.

มหลฺลโกติ วุฑฺโฒ วโย อนุปฺปตฺโต. รุชฺฌนฺตีติ นิรุชฺฌนฺติ.

คำว่า ผู้ใหญ่ ได้แก่ผู้มีวัยอันเจริญตามลำดับแล้ว. บทว่า รุชฺฌนฺติ แปลว่า จะดับไป.

จิตฺตสนฺนิคฺคณฺหณกาโลติ[๑] วิเสวนํ[๒] กาตุํ อหตฺวา จิตฺตสฺส สมฺมเทว หมนกาโล.

คำว่า เป็นกาลสำหรับข่มจิตไว้ให้ดี คือเป็นกาลสำหรับการฝึกจิตโดยชอบนั่นเทียว ไม่ยอมให้ทำการช่องเสพผิด ๆ.

---

[๑] ฉ. จิตฺตปริคฺคณฺหนกาโลติ.
[๒] ม. วิเสธนํ.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดาบังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ปุถุสลฺเลนาติ วิปุเลน สลฺเลน. นาโคติ หตฺถินาโค. วธีติ วิชฺฌิ, มาเรสีติ วา อตฺโถ. อิมํ ฐานํ อาคนฺตฺวา มยิ เอวํ กรณํ นาม น ตว วเสน โหติ, ตสฺมา กสฺส วา รญฺโญ, ราชมตฺตสฺส วา อยํ ปโยโค อุยฺโยชนาติ อตฺโถ.

บทว่า ปุถุสลฺเลน แปลว่า เพราะลูกศรใหญ่. บทว่า นาโค ได้แก่นาคะคือช้าง. บทว่า วธิ แปลว่ายิง, หรือมีความหมายว่าฆ่า. มีอรรถาธิบายว่า ชื่อว่าการที่ท่านมาสู่สถานที่นี้ แล้วกระทำในเราอย่างนี้ มิใช่จะมีเกี่ยวกับตัวท่านเอง, เพราะฉะนั้น นี้ เป็นการประกอบ คือเป็นการส่งเสริมของใคร คือของพระราชา หรือของอำมาตย์ของพระราชา.

ฉพฺพณฺณรํสีติ นีลปีตโลหิตาทิวเสน ฉพฺพณฺณยุตฺตํ[๑] ฉพฺพณฺณกิรณวนฺตทนฺตตาย หิ เต หตฺถี "ฉทฺทนฺตา"ติ วุจฺจนฺติ, น ฉทฺทนฺตวนฺตตาย.

คำว่า รัศมีมีพรรณ ๖ คือเป็นงาที่ประกอบด้วยพรรณ(สี) ๖ สี มีสีเขียว สีเหลือง สีแดงเป็นต้น. จริงอยู่ เพราะความเป็นงาที่มีพรรณ ๖ แพร่กระจายไป จึงเรียกช้างนั้นว่า "ฉัททันต์", หาใช่เรียกว่าฉัททันต์ เพราะความเป็นช้างมี ๖ งาไม่.

---

๑ ฉ. ฉพฺพณฺณมยูขา.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดาบังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ฉาโตติ ชิฆจฺฉิโต. ขาเทยฺยาติ ขาเทยฺยํ, อยเมว วา ปาโฐ. อาสิโตติ[๑] สุหิโต. สมฺพลนฺติ มคฺคาหารํ. ตมฺปน ยสฺมา อุปจาเรน ปถสฺส หิตนฺติ วุจฺจติ, ตสฺมา "ปาเถยฺยนฺ"ติปิ วุตฺตํ. "มิตฺตทุพฺภี วตายํ อนฺธพาโล"ติ การุญฺเญน อสฺสุปุณฺเณหิ เนตฺเตหิ ตํ ปุริสํ อุทิกฺขมาโน.

บทว่า ฉาโต แปลว่าหิวอยู่. บทว่า ขาเทยฺย แก้เป็น ขาเทยฺยํ (แปลว่าเรากิน), หรือปาฐะเป็น ขาเทยฺยํ นี้แหละ. บทว่า อาสิโต แปลว่าอิ่มหนำแล้ว. บทว่า สมฺพลํ ได้แก่อาหารสำหรับการเดินทาง (จึงแปลว่าเสบียง). ก็อาหารนั้น เพราะเหตุที่กล่าวโดยอุปจารโวหารได้ว่า เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่(การเดิน)ทาง, ฉะนั้นจึงเรียกว่า "ปาเถยฺยํ" ก็ได้. พญากระบี่ทราบว่า "คนผู้นี้เป็นอันธพาลเบียดเบียนมิตรหนอ" ดังนี้แล้ว ก็ยังมีความกรุณาใช้สายตาอันนองด้วยน้ำตามองดูบุรุษผู้นั้น.

มา อยฺโยสิ เม ภทนฺเตติ เอตฺถ มาติ นิปาตมตฺตํ, มาติ วา ปฏิกฺเขโป, เตน อุปริ เตน กาตพฺพํ วิปฺปการํ ปฏิเสเธติ. อยฺโย เมติ อยิรโก[๒] ตฺวํ มม อติถิภาวโต. ภทนฺเตติ ปิยสมุทาจาโร.

ในข้อว่า มา อยฺโยสิ เม ภทนฺเต นี้ ศัพท์ว่า มา เป็นเพียงนิบาต, อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า มา เป็นคำห้าม (แปลว่าอย่า), ด้วยศัพท์ว่า มา นั้น พญากระบี่ห้ามการกระทำผิดต่าง ๆ ที่บุรุษผู้นั้นจะกระทำต่อไป.

---

[๑] ฉ. อาหิโต, สี. อสิโต.
[๒] ฉ. อยฺยิรโก.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดาบังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ตุวํ[๑] นามาติ ตุวมฺปิ เอวรูปํ อกาสิ นาม. บทว่า อยฺโยสิ เม ความว่า ท่านผู้เป็นนาย เพราะความที่เป็นแขกของเรา บทว่า ภทนฺเต (ท่านผู้เจริญ) เป็นคำที่เปล่งออกมาเป็นปิยวาจา. บทว่า ตุวํ นาม ความว่า ชื่อว่า แม้ตัวท่านอย่าได้ทำกรรมที่เป็นอย่างนี้เลย.

ติรจฺฉานภูโตปิ ปน มหากปิ หุตฺวา เขมนฺตภูมึ สมฺปาเปสีติ โยชนา. ประกอบความว่า ก็พระโพธิสัตว์นั้นเป็นเดรัจฉาน คือเป็นลิงใหญ่ ยังพาบุรุษนั้นนั่นแหละไปจนถึงภูมิประเทศที่ปลอดภัย.

เปฬาย ปกฺขิปนฺเตปีติ ขุทฺทกาย เปฬาย ปาเทหิ โกเฏตฺวา ปกฺขิปนฺเตปิ. มทฺทนฺเตปีติ ทุพฺพลภาวกรณตฺถํ นานปฺปกาเรหิ มทฺทนฺเตปิ. อลมฺพาเนติ เอวํนามเก อหิตุณฺฑิเก. คำว่า แม้จับ (เรา)ใส่หีบ ความว่า แม้ใช้เท้าเตะแล้วจับ(เรา) ใส่หีบเล็ก ๆ. คำว่า แม้กระทืบ คือแม้กระทืบอยู่โดยประการต่าง ๆ เพื่อทำให้อ่อนกำลัง. คำว่า พราหมณ์อาลัมพาน คือพราหมณ์หมองูที่มีชื่ออย่างนี้.

ปีตํ วาติ เอตฺถ วา-สทฺโท อวุตฺตตฺถวิกปฺปเน, เตน โอทาตมณิฏฺฐาที วา ศัพท์ ในบทว่า ปีตํ ว นี้ เป็นไปในวิกัปกำหนดถึงเนื้อความที่ยังมิได้กล่าวไว้,

---

[๑] ฉ. ตุวํ นาเมตาทิสํ กริ.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดาบังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

อวุตฺตํ สงฺคณฺหาติ. จิตฺตานุวตฺตนฺโตติ จิตฺตํ อนุวตฺตนฺโต. โหมิ จินฺติตสนฺนิโภ เอวมยํ พหุลาภํ ลภตูติ. อานุภาเวน ปน ถลํ กเรยฺยํ อุทกํ ฯเปฯ ฉาริกํ กเร. เอวํ ปน ยทิ จิตฺตวสี เหสฺสํ ฯเปฯ อุตฺตมตฺโถ น สิชฺฌตีติ ตทา อตฺตนา ตตฺถ ทิฏฺฐํ อาทีนวํ ทสฺเสติ ภควา. ตตฺถ อุตฺตมตฺโถติ พุทฺธภาวมาห. โภชปุตฺเตหีติ ลุทฺทปุตฺเตหิ.

ด้วยวาศัพท์นั้น สงเคราะห์เอาสีที่มิได้กล่าว-ถึง มีสีขาว สีแดงอ่อนเป็นต้น. บทว่า จิตฺตานุวตฺตนฺโต แปลว่า เมื่อจะคล้อยตามความคิด. เรา เพราะคิดว่า หมองูผู้นี้จะได้ลาภมากก็โดยประการอย่างนี้ ดังนี้ จึง (เนรมิตตน) เป็นผู้มีรัศมี(มีสี)ดังที่เขาคิด. พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงโทษในเพราะการเบียดเบียนหมองูนั้น ที่ทรงเห็นแล้วในครั้งนั้นด้วยพระองค์เองว่า ก็ด้วยอานุภาพ(ของ-เรา) เราพึงทำบกให้เป็นน้ำก็ได้ ฯลฯ พึงทำเขาให้เป็นขี้เถ้าไปก็ได้. แต่ถ้าหากเราผู้มีอำนาจแห่งจิตอย่างนี้ พึงเบียดเบียนเขาไซร้ ฯลฯ จะไม่สำเร็จประโยชน์ที่สูงสุดดังนี้. ในพระดำรัสนั้น คำว่า ประโยชน์ที่สูงสุด ตรัสถึงความเป็นพระพุทธเจ้า. บทว่า โภชปุตฺเตหิ แก้เป็น ลุทฺทปุตฺเตหิ (บุตรพราน).

อุฬาราติ เยน สยํ ตทา ลุทฺทหตฺถโต โมจิโต, ตํ สตฺถวาหนฺนาเมน อาลปติ.

คำว่า ดูกรท่านอุฬาระ อธิบายว่า พญานาคร้องเรียกนายกองเกวียน ผู้ที่ช่วย

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดาบังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

อติกสฺสาติ นาสาย อาวุฏฺรชฺชุํ[๑] อากฑฺฒิตฺวา. สมฺปริกฺคยฺหาติ กาฬเวตฺตลตาทีหิ สพฺพโส ปริกฺคเหตฺวา, อจฺฉริยานิ ทุสฺสหานํ สหนวเสนาติ อธิปฺปาโย.

เปลื้องตนให้พ้นจากเงื้อมมือของพวกพรานในเวลานั้นโดยชื่อ. บทว่า อติกสฺส (ชักออก) คือ ชักเชือกที่ร้อยเข้าไปในจมูกออกมา. คำว่า รุมกันจับ คือใช้หวายดำ เถาวัลย์เป็นต้น จับไว้(ที่ร่างกาย)ทุกแห่ง, อธิบายว่า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นความอดทนต่อการกระทำ ที่ทนได้ยากทั้งหลาย.

อติวิย อยุตฺตมปฺปฏิรูปํ ปฏิฆจิตฺตุปฺปาทเนน เกนจิ อปฺปฏิสมกฺขนฺติคุณสฺส สตฺถุ สาสนา โวกฺกมนปฺปสงฺคโต.

ชื่อว่าไม่ควรไม่เหมาะสมเป็นอย่างยิ่ง เพราะโดยการที่ทำปฏิฆจิตให้เกิดขึ้น ก็หวังได้ซึ่งความเคลื่อนลงจากพระศาสนา ของพระศาสดาผู้มีพระขันติคุณ อันใคร ๆ เปรียบเสมอมิได้.

๒๔๘. "อนมตคฺโคยํ ภิกฺขเว สํสาโร"ติอาทินา[๒] อาคตานิ สุตฺตปทานิ

๒๔๘. บทพระสูตรทั้งหลายที่มาแล้วด้วยคำว่า "อนมตคฺโคยํ ภิกฺขเว สํสาโร"

---

๑ ฉ. อาวุตรชฺชุํ.

๒ สํ. นิ. ๑๖/๒๑๓, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๘๑, ๑๘๓, สํ. มหา. ๑๙/๒๙๘, อภิ. ก. ๓๗/๔๑.

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดาบังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

อนมตคฺคสทฺโท, ตทตฺโถ วา เอเตสนฺติ อนมตคฺคิยานิ.

เป็นต้น ชื่อว่า อนมตคฺคิยานิ เพราะอรรถว่า มีศัพท์ว่า อนมตคฺค (สังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลตามไปอยู่รู้ไม่ได้), หรือเพราะมี อนมตคฺค นั้นเป็นใจความ.

อเชหิ คมนมคฺโค อชปโถ. สงฺกุลคฺคาเปตฺวา เต อาลมฺพิตฺวา คมนมคฺโค สงฺกุปโถ. สงฺกูติ องฺกุสาการาเรน กตทีฆทณฺโฑ วุจฺจติ. อาทิ-สทฺเทน ปปาตมคฺคทุคฺคมคฺคาทิเก สงฺคณฺหาติ. อุภโต พฺยูฬฺเหติ สมฺปหารตฺถํ ทฺวีหิปิ ปกฺเขหิ คาฬฺหสนฺนาเห. อญฺญานิ จ ทุกฺกรานิ กริตฺวา อนาสายปพฺพตวิทุคฺคนทีวิทุคฺคาทิปกฺขนฺทเสนาติ อธิปฺปาโย. มํ โปเสสิ, อุปการํ อกาสิ, ตตฺร นปฺปฏิรูปํ มนํ ปทูเสตุนฺติ เอวํ จิตฺตํ อุปฺปาเทตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ. เอวํ จิตฺตุปฺปาทนญฺจ เอตรหิ ทิสฺสมาเนน ปุตฺตาทีนํ โปสนาทินา อตีตสฺส อนุมานโต คหณวเสน เวทิตพฺพํ.

ทางที่ต้องเดินไปกับฝูงแพะ ชื่อว่า อชปถ (ทางแพะ). ทางที่ต้องใช้ขอเกี่ยวเหนี่ยวขอนั้นไป ชื่อว่า สงฺกุปถ (ทางที่ต้องใช้ขอเกี่ยว). ด้วยคำว่า สงฺกุ ท่านเรียกไม้ยาวที่มีอาการดังขอ. ด้วยอาทิศัพท์ ท่านรวมเอาทางเหว ทางที่เดินได้ยากเป็นต้นเข้าไว้ด้วย. คำว่า ที่มีกระบวนทัพจาก ๒ ฝ่าย คือที่มีกระบวนทัพที่ ๒ ฝ่ายเข้าสมทบเพื่อรบกัน. อธิบายว่า ชื่อว่า กระทำการงานที่ทำได้ยากอื่น ๆ ก็โดยเกี่ยวกับการแล่นไปในสถานที่ไปได้ยากแห่งภูเขา (เช่นหน้าผา, หุบเหวเป็นต้น), สถานที่ไปได้ยากแห่งแม่น้ำ (เช่นวังน้ำวนเป็นต้น) อย่างไม่ท้อถอย. เชื่อมความว่า พึงทำจิต(ความคิด)ให้เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เคยเลี้ยงดูเรา กระทำ

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดาบังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

อุปการะ(แก่เรา), การที่เราทำจิตให้ประทุษร้ายในบุคคลนั้น ไม่สมควรเลย ดังนี้. ก็การทำจิตให้เกิดขึ้น ตามประการดังกล่าวนี้ พึงทราบด้วยอำนาจการถือเอาโดยกิจ มีการเลี้ยงดูเป็นต้น ซึ่งบุตรเป็นต้น ที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ สำหรับอดีตก็โดยการอนุมานเอา.

๒๔๙. เมตฺตายาติ เมตฺตาสงฺขาตาย, เมตฺตาสหิตาย วา. เจโตวิมุตฺติยาติ จิตฺตสมาธาเน. อาเสวิตายาติ อาทเรน เสวิตาย. ภาวิตายาติ วฑฺฒิตาย. พหุลีกตายาติ ปุนปฺปุนํ กตาย. ยานีกตายาติ ยุตฺตยานํ วิย กตาย. วตฺถุกตายาติ อธิฏฺฐานวตฺถุํ วิย กตาย. อนุฏฺฐิตายาติ อธิฏฺฐิตาย. ปริจิตายาติ ปริจิณฺณาย จิณฺณวสีภาวาย. สุสมารทฺธายาติ สุฏฺฐุ สมฺปาทิตาย. ปาฏิกงฺขาติ อิจฺฉิตพฺพา อวสฺสมฺภาวิโน. เสสมฺปรโต อาคมิสฺสติ.

๒๔๙. คำว่า เมตตา ได้แก่กล่าวคือเมตตาหรือประกอบด้วยเมตตา. คำว่า เจโตวิมุติ คือความตั้งมั่นโดยชอบแห่งจิต. บทว่า อาเสวิตาย แปลว่าเสพโดยเอื้อเฟื้อแล้ว. คำว่าอบรมแล้ว คือเจริญแล้ว. คำว่า กระทำให้มากแล้ว คือกระทำไว้บ่อย ๆ แล้ว. คำว่า กระทำให้เป็นดุจยานแล้ว คือกระทำให้เป็นดุจยานที่เทียม(โค)แล้ว. คำว่า กระทำให้เป็นดุจวัตถุแล้ว ได้แก่กระทำให้เป็นดุจวัตถุคือที่ตั้งมั่นแล้ว. บทว่า อนุฏฐิตาย แปลว่าตั้งมั่นได้แล้ว. คำว่า สั่งสมแล้ว ได้แก่คุ้นเคยแล้ว คือสั่งสมความเป็นวสีไว้แล้ว. คำว่า ปรารภดีแล้ว คือทำให้

คุณสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ
บิดามารดาบังเกิดเกล้า นายเตียง และนางหวาน จิราธิวัฒน์

ถึงพร้อมด้วยดีแล้ว. คำว่า ก็พึงหวัง คือพึงปรารถนา ได้แก่ต้องมีเป็นแน่แท้. คำที่เหลือจักมาถึงข้างหน้า.

๒๕๐. ธาตุวินิพฺโภโคติ สสมฺภาเรสงฺเขปาทินา[๑] ธาตูนํ วินิพฺภุชนํ. อปราโธ นาม อปรชฺฌนฺตสฺส ปุคฺคลสฺส รูปธมฺมมุเขน คยฺหตีติ กตฺวา อาห "กึ เกสานํ กุชฺฌสี"ติ-อาทิ เกสาทิวินิมุตฺตสฺส อปรชฺฌนกสฺส ปุคฺคลสฺส อภาวโต. อิทานิ นิพฺพชฺชิต-ปรมตฺถธมฺมวเสเนว[๒] วินิพฺโภควิธึ ทสฺเสตุํ "อถวา ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. ปญฺจกฺขนฺเธ อุปาทาย, ทฺวาทสายตนานิ อุปาทายาติ ปจฺเจกํ อุปาทาย-สทฺโท โยเชตพฺโพ. โกธสฺส ปติฏฺฐานฏฺฐานํ น โหตีติ ยถา อารคฺเค สาสปสฺส, อากาเส จ จิตฺตกมฺมสฺส ปติฏฺฐานฏฺฐานํ นตฺถิ, เอวมสฺส "เวรี"ติ ปริกปฺปิเต ปุคฺคเล โกธสฺส ปติฏฺฐานฏฺฐานํ น โหติ เกสาทีนํ

๒๕๐. คำว่า การแยกธาตุ คือการกระจายธาตุทั้งหลาย โดยวิธีย่อธาตุพร้อมทั้งสัมภาระ(เครื่องประกอบ)เป็นต้น. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ขึ้นชื่อว่าความผิด (ที่คิดว่าคนอื่นเขาทำต่อเรา) บุคคลย่อมถือเอาได้ โดยอาศัยรูปธรรมของบุคคลผู้ทำความผิดเป็นช่องทาง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โกรธผมหรือ ?" ดังนี้เป็นต้น เพราะบุคคลผู้ทำความผิดที่พ้นไปจากโกฏฐาสมีผมเป็นต้น หามีไม่. บัดนี้ เพื่อจะแสดงวิธีแยก(ธาตุ) ด้วยอำนาจปรมัตถธรรมที่ไม่มีโทษเท่านั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ก็อีกอย่างหนึ่ง" เป็นต้น. พึงประกอบ อุปาทายศัพท์ไว้เป็นแต่ละบทอย่างนี้ว่า ปญฺจกฺขนฺเธ อุปาทาย (เพราะอาศัยขันธ์ ๕), ทฺวาทสา-

[๑] ฉ. สสมฺภารสงฺเขปาทินา.
[๒] นิพฺพฏฺฏิต... อิติ ภเวยฺย.

อกุชฺฌิตพฺพโต, ตพฺพินิมุตฺตสฺส จ ปุคฺคลสฺส อภาวโต.

ยตนานิ อุปาทาย (เพราะอาศัยอายตนะ ๑๒), (อฏฺฐารสธาตุโย อุปาทาย เพราะอาศัยธาตุ ๑๘) ดังนี้เถิด. คำว่า ฐานที่ตั้งแห่งความโกรธย่อมไม่มี ความว่า ฐานที่ตั้งแห่งเมล็ดพันธุ์ผักกาด บนปลายเหล็กแหลม, และแห่งภาพจิตรกรรมในอากาศ ย่อมไม่มีฉันใด, ฐานที่ตั้งแห่งความโกรธในบุคคลที่กำหนดไว้ว่า "มีเวรกัน" นั้น ย่อมไม่มี ฉันนั้น เพราะธรรมชาติทั้งหลายมีผมเป็นต้น ไม่ใช่สิ่งที่พึงโกรธ, และเพราะบุคคลผู้ที่พ้นไปจากผมเป็นต้นนั้นไม่มี.

๒๕๑. สํวิภาโคติ อามิสสํวิภาโค. ปรสฺสาติ ปจฺจตฺถิกสฺส. ภินฺนาชีโวติ อปริสุทฺธาชีโว. ตสฺเสวํ กโรโตติ เอวํ สํวิภาคํ กโรนฺตสฺส ตสฺส ทายกสฺส. อิตรสฺสาติ ปฏิคฺคาหกสฺส. "มม มาตรา อุปาสิกาย ทินฺโน"ติ อิทํ "ธมฺมิโกลาโภ"ติ[1] เอตสฺส การณวจนํ. เตน ปน

๒๕๑. คำว่า การแบ่งปัน ได้แก่การแบ่งปันอามิส. คำว่า (ควรให้ของของตน) แก่คนอื่น คือแก่คนผู้เป็นศัตรู. คำว่า เป็นผู้ที่มีอาชีวะแตกทำลาย คือเป็นผู้ที่มีอาชีวะไม่บริสุทธิ์. คำว่า เมื่อพระโยคีนั้นกระทำอยู่อย่างนี้ คือเมื่อพระโยคีนั้นกระทำการแบ่งปัน คือ เป็นผู้ให้แก่คนผู้เป็นศัตรูกันนั้นอยู่อย่างนี้.

---

[1] ฉ. ธมฺมิยลาโภติ.

ตสฺส อาคมนสุทฺธึ ทสฺเสติ.

คำว่า ของบุคคลนอกนี้ คือ(และความโกรธ) ของบุคคลผู้เป็นปฏิคาหก. คำว่า "นี้เป็นบาตรที่อุบาสิกาผู้เป็นมารดาของกระผมถวายให้" นี้ เป็นคำกล่าวถึงเหตุแห่งคำว่า "จึงเป็นลาภที่เกิดขึ้นโดยชอบธรรม" นี้. ก็ด้วยคำนั้น ท่านแสดงความบริสุทธิ์แห่งการมาของบาตรนั้น.

สพฺพตฺถสาธกนฺติ "อตฺตตฺโถ ปรตฺโถ ทิฏฺธมฺมิโก อตฺโถ สมฺปรายิโก อตฺโถ"ติ[๑] เอวมาทีนํ สพฺเพสํ อตฺถานํ, หิตานํ, ปโยชนานญฺจ นิปฺผาทกํ. อุนฺนมนฺติ ทายกา. นมนฺติ ปฏิคฺคาหกา.

คำ(ในคาถา)ว่า ทำประโยชน์ทั้งปวงให้สำเร็จ ได้แก่ทำสิ่งที่ต้องการคือสิ่งที่เกื้อกูล และประโยชน์ทั้งปวงมีอย่างนี้ว่า "ประโยชน์ตน ประโยชน์คนอื่น ประโยชน์ที่มีในอัตภาพนี้ ประโยชน์ที่มีในภายภาคหน้า" ดังนี้เป็นต้น ให้สำเร็จ. ฝ่าย เงย ได้แก่พวกทายก. ฝ่าย ก้ม ได้แก่พวกปฏิคาหก.

๒๕๒. เอวนฺติ ยถาวุตฺเตหิ กกจูปโมวาทานุสฺสรณาทีหิ อตฺตโน

๒๕๒. คำว่า อย่างนี้ คือโดยอาการที่สั่งสอนตน มีการระลึกถึงพระโอวาทที่มีอุปมา

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๒๑๗, ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๓๘, ขุ. ป. ๓๑/๕๗๖.

โอวทนากาเรหิ. วูปสนฺตปฏิฆสฺสาติ ปฏิสงฺขานพเลน วิโนทิตาฆาตสฺส. ตสฺมิมฺปีติ เวริปุคฺคเลปิ. เวริคฺคหเณเนว เจตฺถ อปฺปิยปุคฺคลสฺสาปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ เวริมฺหิ เมตฺตาย สิทฺธาย ตสฺมิมฺปิ เมตฺตาสิทฺธิโต, ปิยโต ปน อติปฺปิยสหายกสฺส วิสุํ คหณํ อาสนฺนปจฺจตฺถิกสฺส ทุพฺพินิโมจยภาวทสฺสนตฺถํ. เมตฺตาวเสนาติ เมตฺตายนวเสน. สมจิตฺตตนฺติ หิตูปสํหาเรน สมานจิตฺตตํ. สีมาสมฺเภโท สา เอว สมจิตฺตตา. อิมสฺมึ ปุคฺคเลติ เมตฺตากมฺมฏฺฐานิกปุคฺคเล. นิสินฺเนติ ภาเวน ภาวลกฺขเณ ภุมฺมํ.

ด้วยเลื่อยเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า สงบปฏิฆะได้ คือบรรเทาความอาฆาตด้วยกำลังของการพิจารณาได้. คำว่า ในบุคคลแม้นั้น คือแม้ในบุคคลผู้มีเวรกัน. ก็ด้วยศัพท์ว่า เวรี (คนผู้มีเวรกัน)นั่นเทียว ในที่นี้ พึงทราบถึงการถือเอา แม้บุคคลที่เกลียด เพราะเมื่อสำเร็จเมตตา ในบุคคลผู้มีเวรกันได้แล้ว ก็สำเร็จเมตตาแม้ในบุคคลที่เกลียดนั้นด้วย, ส่วนการที่ท่านถือเอาบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่งไว้เป็นอีกพวกหนึ่งต่างหาก จากบุคคลผู้เป็นที่รัก(อย่างธรรมดา) ก็เพื่อแสดงภาวะที่ธรรมอันเป็นข้าศึกใกล้ เป็นสิ่งที่เปลื้องได้ยาก. คำว่า (จิตก็ย่อมเป็นไป) ด้วยอำนาจเมตตา คือด้วยอำนาจการทำเมตตา. คำว่า ความเป็นผู้มีจิตเสมอกัน คือความเป็นผู้มีจิตเหมือนกัน ด้วยการน้อมเอาประโยชน์เกื้อกูลเข้าไป (ในชนทั้ง ๔ จำพวก). ที่ชื่อว่า สีมาสัมเภท(การทำลายเขตแดน) คือความเป็นผู้มีจิตเสมอกันนั้น

นั่นเทียว(ในชน ๔ จำพวก). คำว่า เมื่อบุคคลนี้ คือเมื่อบุคคลผู้เจริญเมตตากรรมฐานนี้. บทว่า นิสินฺเน (นั่งอยู่) เป็นสัตตมีวิภัตติในภาวลักษณะโดยภาวะ.

หิตมชฺฌตฺเตติ ปิเย, มชฺฌตฺเต จ. จตุพฺพิเธติ จตุพฺพิเธ ชเน, ยตฺถ กตฺถจีติ อธิปฺปาโย. นานตฺตนฺติ ปิยมชฺฌตฺตาทิ-นานากรณํ. หิตจิตฺโตว ปาณินนฺติ เกวลํ สตฺเตสุ หิตจิตฺโตเอวาติ ปวุจฺจติ, น ปน "เมตฺตาย นิกามลาภี"ติ วา "กุสลี"ติ วา ปวุจฺจติ. กสฺมา ? ยสฺมา อตฺตาทีสุ ปสฺสติ นานตฺตนฺติ. กสฺมา ปนายํ หิตจิตฺโต กุสลีติ น วุจฺจตีติ, สาติสยสฺส กุสลสฺส วเสน กุสลิภาวสฺส อธิปฺเปตตฺตา. อิมสฺส จ ปุคฺคลสฺส เมตฺตาภาวนา น วิเสสวตี. อถวา น นิกามลาภี เมตฺตาย ยโต อตฺตาทีสุ ปสฺสติ นานตฺตํ. กุสลีติ ปวุจฺจติ, ยสฺมา หิตจิตฺโตว ปาณินนฺติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. คาถาสีมาทโย วิย

คำว่า ในคนเกื้อกูลกัน คนกลาง ๆ คือในคนที่รัก, และในคนกลาง ๆ. บทว่า จตุพฺพิเธ แปลว่าในชน ๔ จำพวก, อธิบายว่าในชนจำพวกใดจำพวกหนึ่ง. คำว่า ความแตกต่างกัน คือการทำต่าง ๆ กัน โดยเป็นคนที่รัก คนกลาง ๆ เป็นต้น. คำว่า เป็นผู้มีจิตเกื้อกูลต่อสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น ความว่า เรียกว่า เป็นผู้มีจิตเกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลายอย่างเดียวเท่านั้น, แต่ไม่เรียกว่า "เป็นผู้ได้เมตตาตามความต้องการ" หรือไม่เรียกว่า "เป็นผู้ฉลาดในเมตตา". เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุที่ยังเห็นความแตกต่างกันในชนทั้ง ๔ มีตนเองเป็นต้น ดังนี้. เพราะเหตุไร จึงไม่เรียกพระโยคีผู้มีจิตเกื้อกูลนี้ว่าเป็นผู้ฉลาด(ในเมตตา) เล่า ?,

กามนฺตราทีหิ สตฺตสงฺขาเต เมตฺตาวิสเย ภาวนาย ปุพฺเพ อญฺญมญฺญํ อสงฺกิณฺณมริยาทา–รูเปน ฐิตตฺตา อตฺตาทโย อิธ สีมา นามาติ อาห "จตสฺโส สีมาโย"ติ. สมฺภินฺนา โหนฺตีติ เอตฺถ วุตฺตํ สมฺเภทํ ทสฺเสตุํ "สมํ ผรติ เมตฺตายา"ติ วุตฺตํ. มหาวิเสโสติ มหนฺโต ภาวนาย วิเสโส อติสโย. ปุริเมน ปุริมโต อตฺตาทินานตฺตทสฺสินา. น นายตีติ น ญายติ.

ไม่เรียกว่าเป็นผู้ฉลาด เพราะท่านประสงค์เอาความเป็นผู้ฉลาด ด้วยอำนาจแห่งกุศลที่มีความดีล้ำยิ่ง. แต่ว่าเมตตาภาวนาของบุคคลนี้ ไม่ใช่เมตตาภาวนาที่มีความวิเศษ. อีก–นัยหนึ่ง พึงเห็นอรรถในคาถานี้อย่างนี้ว่า ไม่(เรียกว่า) เป็นผู้ได้เมตตาตามความต้องการ เพราะเหตุที่ยังเห็นความแตกต่างกันในชนทั้ง ๔ มีตนเองเป็นต้น. (ไม่)เรียก–ว่าเป็นผู้ฉลาด เพราะเหตุที่เป็นผู้มีจิตเกื้อกูลต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างเดียวดังนี้เถิด. ชน ๔ จำพวกมีตนเองเป็นต้น ชื่อว่าสีมา (เขตแดน) ในที่นี้ เพราะในตอนต้นแห่งภาวนา(ที่เป็นไป)ในอารมณ์ของเมตตา กล่าวคือสัตว์ตั้งอยู่โดยรูปของเขตแดนอันไม่ปะปนกันและ–กัน ดุจคามสีมา(เขตบ้าน)เป็นต้น ที่ชื่อว่าสีมา เพราะตั้งอยู่ไม่ปะปนกันและกันกับบ้านอื่นเป็นต้น ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เขตแดนทั้ง ๔" ดังนี้. เพื่อจะแสดงการทำลายที่ได้กล่าวไว้ในคำว่า มีอันทำลายได้แล้ว ดังนี้ นี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าว

ว่า "แผ่เมตตาได้เสมอกัน" ดังนี้. คำว่า ผู้ยิ่งใหญ่ที่วิเศษ คือผู้ยิ่งใหญ่ที่วิเศษคือดียิ่งด้วยภาวนา. คำว่า กว่าภิกษุรูปก่อน คือกว่าภิกษุผู้ที่ยังเห็นความแตกต่างกัน ในตนเองเป็นต้น. บทว่า น นายติ แปลว่าไม่ปรากฏ.

๒๕๓. นิมิตฺตนฺติ ยถา กสิณกมฺมฏฺฐานาทีสุ ตํ ตํ กสิณมณฺฑลาทิปริคฺคหมุเขน ภาวนาวเสน ลทฺธํ อุคฺคหนิมิตฺตํ นิสฺสาย ฌานสฺส โคจรภาเวน ปฏิภาคนิมิตฺตํ อุปติฏฺฐติ, น เอวมิธ อุปฏฺฐิตํ นิมิตฺตํ นาม อตฺถิ. โย ปนายํ ยถาวุตฺโต สีมาสมฺเภโท ลทฺโธ, เสฺวว นิมิตฺตํ วิยาติ นิมิตฺตํ. ตสฺมิํ หิ ลทฺเธ ภาวนาย สาติสยตฺตา นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตาเนว โหนฺติ, กิเลสา สนฺนิสินฺนาว, อุปจารสมาธินา จิตฺตํ สมาหิตเมว. เตนาห "นิมิตฺตญฺจ อุปจารญฺจ ลทฺธํ โหตี"ติ. ตเมว นิมิตฺตนฺติ สีมาสมฺเภทวเสน ปวตฺตสมถนิมิตฺตํ. อปฺปกสิเรเนว อกิจฺเฉเนว ปเคว

๒๕๓. คำว่า นิมิต ความว่า ในบรรดากรรมฐานทั้งหลาย มีกสิณกรรมฐานเป็นต้น ปฏิภาคนิมิต ย่อมปรากฏโดยความเป็นอารมณ์ของฌานได้ เพราะได้อาศัยอุคหนิมิตที่พระโยคีได้แล้ว ด้วยวิธีเจริญโดยการกำหนดดวงกสิณเป็นต้นนั้น ๆ เป็นช่องทางฉันใด, ในเมตตากรรมฐานนี้ ชื่อว่านิมิตที่ปรากฏฉันเดียวกันนั้น หามีไม่. แต่ว่าสีมาสัมเภทตามที่กล่าวแล้ว ที่พระโยคีได้แล้ว (คือทำได้แล้ว)นี้ใด, สีมาสัมเภทนั้นนั่นแหละชื่อว่านิมิต เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนนิมิต. จริงอยู่ เมื่อพระโยคีได้สีมาสัมเภทนั้นแล้ว นิวรณ์ทั้งหลาย ก็ย่อมเป็นอันถูกข่มไว้ได้แล้วทีเดียว เพราะความที่ภาวนามีความดีล้ำยิ่ง,

ปริพนฺธสฺส วิโสธิตตฺตา.

กิเลสทั้งหลายสงบนิ่งไปทีเดียว, จิตเป็นอันตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิแล้วทีเดียว. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นอันได้นิมิตและอุปจาระ" ดังนี้. คำว่า (ซ่องเสพ) ซึ่งนิมิตนั้นนั่นแหละ คือซึ่งสมถนิมิตที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับสีมาสัมเภท. ชื่อว่า(ย่อมบรรลุอัปปนา)โดยไม่ยากเลย คือโดยไม่ลำบากเลย เพราะความที่พระโยคีชำระเครื่องพัวพันเสียก่อนแล้วนั่นเทียว.

เอตฺตาวตาติ เอตฺตเกน ภาวนานุโยเคน. เตน[๑] โยคินา. ปญฺจงฺควิปฺปหีนนฺติอาทีนํ ปทานํ อตฺโถ เหฏฺฐา วุตฺโต เอว.

คำว่า ด้วยความพยายามเพียงเท่านี้ คือด้วยการประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนาเพียงเท่านี้. ภิกษุนั้น ก็คือพระโยคี. ความหมายของบททั้งหลายว่า ละองค์ ๕ เป็นต้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วเทียว.

"ปฐมชฺฌานาทีนํ อญฺญตรวเสนา"ติ อิทํ วกฺขมานาย วิกุพฺพนาย เตสํ สาธารณตาย วุตฺตํ. อปฺปนาจิตฺตปฺปตฺตสฺเสว[๒]

คำว่า "โดยเกี่ยวกับปฐมฌานเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง" นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะความที่การทำได้เป็นต่าง ๆ ที่กล่าวอยู่

[๑] ฉ. อเนน.
[๒] ฉ. อปฺปนาปฺปตฺตจิตฺตวเสน.

น อุปจารมตฺตลาภิโน. ปคุณพลวภาวาปาทเนน เวปุลฺลาทิวิเสสปฺปตฺตสฺส โอธิโส, อโนธิโส จ ทิสาผรณชฺฌานาทิวเสน[๑] ฌานสฺส ปฏิวิชฺฌภนา[๒] วิวิธา กิริยาติ กตฺวา.

เป็นของสาธารณะแก่ฌานเหล่านั้น. ชื่อว่า เฉพาะภิกษุผู้มีจิตถึงอัปปนา คือไม่ใช่สำหรับภิกษุผู้ได้เพียงอุปจาระ. ทำอธิบายได้ว่าสำหรับพระโยคีผู้บรรลุคุณวิเศษ มีความเป็นฌานที่ไพบูลย์เป็นต้น โดยการทำให้ถึงความคล่องแคล่วและมีกำลังเท่านั้น จึงจะมีความคล่องตัวของฌาน คือการทำได้เป็นอย่างต่าง ๆ โดยเกี่ยวกับฌานที่มีความแผ่ไปในทิศทั้งหลายโดยมีขอบเขตก็ได้ โดยหาขอบเขตมิได้ก็ได้.

๒๕๔. เมตฺตาสหคเตนาติ อุปฺปาทโต ยาว ภงฺคา เมตฺตาย สห ปวตฺเตน สํสฏฺเฐน สมฺปยุตฺเตนาติ อตฺโถ. ยสฺมา ปน ตํ วุตฺตนเยน เมตฺตาย สหคตํ เอกุปฺปาทาทิวิธินา สมฺมเทว อาคตํ โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "เมตฺตาย สมนฺนาคเตนา"ติ.

๒๕๔. บทว่า เมตฺตาสหคเตน (อันสหรคตด้วยเมตตา) ความว่า อันเป็นไปคือระคนประกอบพร้อมกับเมตตา จับตั้งแต่เกิดขึ้นจนกระทั่งดับไป. แต่เพราะเหตุที่จิตอันสหรคตด้วยเมตตาตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั้นเป็นอันมาแล้วโดยชอบ โดยวิธีมีความเกิดขึ้น

---

[๑] ฉ. ทิสาผรณาทิวเสน.
[๒] ฉ. ปวิชฺฌภนา วิกุพฺพนา.

เจโต-สทฺโท "อธิเจตโส"ติอาทีสุ[๑] สมาธิปริยาโยปิ โหตีติ ตโต วิเสเสตุํ "เจตสาติ จิตฺเตนา"ติ วุตฺตํ. เอตนฺติ เอตํ ปทํ. ทิโสธิปริคฺคโห สตฺโตธิปริคฺคหมุเขเนว โหตีติ ทสฺเสนฺโต อาห "เอกิสฺสา ทิสาย ปฐมปริคฺคหิตํ สตฺตํ อุปาทายา"ติ. ทิสาสุ หิ ฐิตสตฺตา ทิสาคหเณน คหิตา. เตนาห "เอกทิสาปริยาปนฺนสตฺตผรณวเสน วุตฺตนฺ"ติ. ผรณญฺจ สารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อตฺตโน อารมฺมณสฺส ผุสฺสนา ปจฺจกฺขโต ทสฺสนํ คหณํ อารมฺมณกรณเมวาติ อาห "ผริตฺวาติ ผุสิตฺวา อารมฺมณํ กตฺวา"ติ. พฺรหฺมวิหาราธิฏฺฐิตนฺติ เมตฺตาฌานุปฺปตฺถมฺภิตํ. ตถาติ นิยมนํ. ตํ อนิยมาเปกฺขสมฺพนฺธีภาวโต อุปมาการนิยมนํ. ทุติยนฺติ อุปเมยฺยทสฺสนํ, อุปเมยฺยญฺจ นาม อุปมํ เตน สมฺพนฺธญฺจ

พร้อมกัน(กับเมตตา)เป็นต้น, เหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คืออันประกอบพร้อมด้วยเมตตา" ดังนี้. เจต ศัพท์ แม้ที่เป็นศัพท์ใช้แทน(ศัพท์ว่า)สมาธิ ก็มีอยู่เหมือนอย่างในคำว่า "อธิเจตโส" เป็นต้น เพราะเหตุนั้น เพื่อให้ต่างไปจาก เจต ศัพท์ที่เป็นศัพท์ใช้แทนศัพท์ว่าสมาธินั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "บทว่า เจตสา แปลว่า ด้วยจิต" ดังนี้. บทว่า เอตํ แปลว่าบทนี้. เมื่อจะแสดงว่าการกำหนดถือเอาเขตแดนคือทิศ ย่อมมีได้โดยการกำหนดถือเอาเขตแดนคือสัตว์เป็นช่องทางนั่นเอง ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ถือเอาสัตว์ที่กำหนดไว้ก่อนในทิศหนึ่ง" ดังนี้. จริงอยู่ เหล่าสัตว์ที่ดำรงอยู่ในทิศทั้งหลาย พระโยคีจะถือเอาได้ ก็โดยการถือเอาทิศ. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับการ

---

[๑] วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๒๗๔, ขุ. อุ. ๒๕/๑๓๗.

วินา นตฺถีติ ตทุภยมฺปิ ทสฺเสตุํ "ยถา ปุรตฺถิมาทีสู"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ยถา ทุติยนฺติ เอตฺถ ผริตฺวา วิหรตีติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. เอวํ ตติยํ จตุตฺถนฺติ เอตฺถาปิ. ตทนนฺตรนฺติ จ ผรณาเปกฺขํ อนนฺตรคฺคหณํ, น ผริตพฺพทิสาเปกฺขํ ทิสานํ อทิฏฺฐรูปตฺตา. ผรณานุกฺกเมน หิ ตาสํ ทุติยาทิตา, น สรูปโต. เตเนวาห "ยงฺกิญฺจิ เอกํ ทิสนฺ"ติ. อิตีติ เอวํ ยถาวุตฺตตา[1] จตสฺโส, เอวํ อุทฺธํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรตีติ อตฺโถ. เตนาห "เอเตเนว จ นเยนา"ติ. อิทมฺปิ อิติ-สทฺทสฺเสว อตฺถทสฺสนํ. ปาฬิยํ[2] อโธ ติริยนฺติ เอตฺถ ปิ-สทฺโท ลุตฺตนิทฺทิฏฺโฐติ ทสฺเสตุํ "อโธทิสมฺปิ ติริยํทิสมฺปี"ติ วุตฺตํ. เอเตเนว "ทุติยนฺ"ติอาทีสุปิ ปิ-สทฺทสฺส ลุตฺตนิทฺทิฏฺฐตา

แผ่ไปยังสัตว์ที่นับเนื่องอยู่ในทิศหนึ่ง" ดังนี้. ก็การแผ่ไป ได้แก่กิริยาที่ธรรมอันเป็นไปกับอารมณ์ได้กระทบอารมณ์ของตน เป็นการเห็นโดยประจักษ์ เป็นการถือเอา เป็นการกระทำให้เป็นอารมณ์นั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "บทว่า ผริตฺวา คือกระทบกระทำให้เป็นอารมณ์" ดังนี้. คำว่า (คือทำอิริยาบถวิหาร)ที่ตั้งมั่นอยู่ด้วยพรหมวิหาร คือ(ทำอิริยาบถวิหาร)ที่เมตตาฌานค้ำจุนอยู่ (ให้เป็นไป). บทว่า ตถา (ฉันนั้นเหมือนกัน) เป็นคำนิยม(กำหนดแน่นอน). บทว่า ตถา นั้น เป็นคำที่กำหนดแน่นอนถึงอาการที่อุปมา โดยเป็นคำที่มีความสัมพันธ์กับการเพ่งถึงอรรถ ที่มิได้กำหนดแน่นอนไว้. บทว่า ทุติยํ (ทิศที่ ๒) เป็นคำแสดงอุปไมย (ทิศที่พึงอุปมา), แต่ขึ้นชื่อว่า

---

[1] ฉ. ยถาวุตฺตํ.

[2] ที. สี. ๙/๓๑๐, ม. ม. ๑๓/๔๑๙, ม. อุ. ๑๔/๒๘๖, อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๐.

ทีปิตาติ เวทิตพฺพํ. เอวเมวาติ อิทมฺปิ อิติ-สทฺทสฺเสว อตฺถทสฺสนํ. เอตฺถ จ "อโธ"ติ อิมินา ยถา นิรเยสุ, นาคภวนาทีสุ, ยตฺถ ตตฺถ วา อตฺตโน เหฏฺฐิมทิสายํ สตฺตา คยฺหนฺติ, เอวํ "อุทฺธนฺ"ติ อิมินา เทวโลเก, ยตฺถ ตตฺถ วา อตฺตโน อุปริมทิสาย สตฺตา คหิตาติ เวทิตพฺพํ.

อุปไมย เว้นอุปมา และความสัมพันธ์กับอุปมานั้นเสียแล้ว ก็มีไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงอุปมาและอุปไมยทั้ง ๒ อย่างนั้น จึงกล่าวว่า "ในบรรดาทิศทั้งหลาย มีทิศตะวันออกเป็นต้นอยู่ฉันใด" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น พึงนำเอาสองบทว่า ผริตฺวา วิหรติ มาเชื่อมไว้ในสองบทว่า ยถา ทุติยํ นี้. แม้ในสองบทว่า ตติยํ จตุตฺถํ ก็พึงนำเอาสองบทว่า ผริตฺวา วิหรติ มาเชื่อมไว้อย่างนี้. ส่วนศัพท์ว่า อนนฺตรํ (ที่แปลว่าในลำดับ) ในคำว่า ตทนนฺตรํ (ในลำดับนั้น) เพ่งถึงการแผ่ไป, มิใช่เพ่งถึงทิศที่จะพึงแผ่ไป เพราะทิศทั้งหลายไม่ใช่สภาวะที่เห็นได้. จริงอยู่ ความเป็นลำดับที่ ๒ เป็นต้นแห่งทิศเหล่านั้น ย่อมมีโดยลำดับการแผ่ไป, มิใช่โดยเป็นสภาวะมีอยู่. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "(ย่อมแผ่ไป)สู่ทิศใดทิศหนึ่ง ทิศเดียว" ดังนี้. ศัพท์ว่า อิติ (โดยนัยนี้) มีความหมายว่า ย่อมแผ่ไปสู่ทิศทั้ง ๔ ตามที่กล่าวแล้วอยู่

ก็โดยนัยนี้, สู่ทิศเบื้องบนอยู่ ก็โดยนัยนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อนึ่งก็โดยนัยนี้แหละ" ดังนี้. แม้คำนี้ ก็เป็นคำแสดงความหมายแห่ง อิติ ศัพท์นั่นเอง. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่าในบทว่า อโธ ติริยํ (ทิศเบื้องล่าง, เบื้องขวาง) ในพระบาลีนี้ทรงแสดง ปิ ศัพท์ (ที่แปลว่า ทั้ง) ไว้โดยเป็นลุตตศัพท์ (ถูกลบออกไป) ดังนี้ จึงกล่าวว่า "อโธทิสมฺปิ ติริยํทิสมฺปิ" (ทั้งทิศเบื้องล่าง ทั้งทิศเบื้องขวาง) ดังนี้. พึงทราบว่า แม้ในบทว่า "ทุติยํ" เป็นต้น ก็ส่องถึงความที่ทรงได้แสดง ปิ ศัพท์ โดยเป็นลุตตศัพท์ไว้ด้วยคำนี้แหละ. แม้คำว่า เอวเมว นี้ ก็เป็นคำที่แสดงอรรถแห่ง อิติ ศัพท์นั่นเทียว. อนึ่ง ในบรรดาบทเหล่านี้ ด้วยบทว่า "อโธ" (ทิศเบื้องล่าง) นี้ท่านถือเอาสัตว์ทั้งหลายในทิศเบื้องต่ำกว่าตน คือในนรกหรือในที่ใดที่หนึ่ง มีนาคพิภพเป็นต้นฉันใด, ด้วยบทว่า "อุทฺธํ" (ทิศเบื้องบน)นี้ ก็พึงทราบว่า ท่านถือเอาสัตว์ทั้งหลายในทิศ

เบื้องสูงกว่าตน คือในเทวโลก, หรือในที่ใดที่หนึ่ง ฉันนั้น.

มชฺฌตฺตาทีติ อาทิ-สทฺเทน อิตฺถิปุริส-อริยานริยนิรยเทวมนุสฺสาทิเก ปเภเท สงฺคณฺหาติ. อีสกมฺปิ พหิ อวิกฺขิปมาโนติ อปฺปกมฺปิ กมฺมฏฺฐานโต พหิ วิกฺเขปํ อนาปชฺชนฺโต หิตูปสํหารโต อญฺญถา โถกมฺปิ อวตฺตมาโน. สพฺพตฺตตายาติ วา สพฺเพน อตฺตภาเวน ยถา สพฺพภาเวน อตฺตนิ[1] อตฺตโน อตฺตภาเว หิเตสิตา, เอวํ สพฺพธิ สพฺพสตฺเตสุ เมตฺตาย ผริตฺวา วิหรตีติ อตฺโถ. เมตฺตาย วุจฺจมานตฺตา สตฺตวิสโย สพฺพ-สทฺโท, โส จ ทีฆํ กตฺวา วุตฺโต, ตสฺมา สพฺพสตฺตกายสงฺขาตา[2] ปชา เอตสฺส อตฺถีติ สพฺพาวนฺโตติ ปทตฺถโต ทสฺเสนฺโต "สพฺพาวนฺตนฺติ สพฺพสตฺตวนฺตน"ติ อาห. เอตฺถ จ สพฺพธีติ ทิโสธินา, เทโสธินา

ด้วย อาทิ ศัพท์ ในบทว่า มชฺฌตฺตาทิ (ผู้เป็นกลาง ๆ เป็นต้น) รวมเอาสัตว์หลายประเภท มีหญิงชาย พระอริยบุคคล ปุถุชน สัตว์นรก เทวดา มนุษย์ เป็นต้น. คำว่า ไม่ฟุ้งซ่านไปภายนอก แม้สักหน่อยหนึ่ง คือไม่ถึงความฟุ้งซ่านไปภายนอกกรรมฐานแม้แต่น้อย ได้แก่ไม่เป็นไปโดยประการอื่น จากการน้อมเอาประโยชน์สุขเข้าไป (ยังสัตว์ทั้งหลาย)เลย แม้สักหน่อยหนึ่ง. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า สพฺพตฺตตาย แปลว่าโดยอัตภาพทั้งปวง มีความหมายว่า ความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์สุขในตนเอง คือในอัตภาพของตนย่อมมี เพราะมีแก่ทุกคนฉันใด, ก็ย่อมแผ่เมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในที่ทั้งปวงฉันนั้น. เพราะกำลังกล่าวถึงเมตตา สพฺพ

---

[1] ม. อตฺตนา.
[2] ก. สพฺพตฺตกายสงฺขาตา.

จ อโนธิโส ผรณํ วุตฺตํ, สพฺพตฺตตาย สพฺพาวนฺตนฺติ สตฺโตธินา. ตถา หิ วุตฺตํ "อโนธิโส ทสฺสนตฺถนฺ"ติ. เอกเมวตฺถํ ปการโต ปริยายนฺติ ญาเปนฺตีติ ปริยายา, เววจนานิ. วิปุลาทิสทฺทา เจตฺถ ตาทิสาติ อธิปฺปาโย. เตนาห "วิปุเลนาติ เอวมาทิ-ปริยายทสฺสนโต"ติ. ปริยายทสฺสเน จ ปุพฺเพ คหิตปทานิปิ ปุน คยฺหนฺติ, ยถา "สทฺธา สทฺทหนา"ติ[๑] เอตฺถ วุตฺตมฺปิ สทฺธาปทํ ปุน อินฺทฺริยาทิปริยายทสฺสเน "สทฺธา สทฺธินฺทฺริยนฺ"ติ[๑] วุตฺตํ. ตถาสทฺโท วา อิติสทฺโท วา น วุตฺโตติ "เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรตี"ติ เอตสฺส อนุวตฺตโก ตถา-สทฺโท จ อิติ-สทฺโท จ เตสํ ผรณนฺตราทิฏฺฐานํ อฏฺฐานนฺติ กตฺวา เต น วุตฺตาติ ปุน "เมตฺตาสหคเตน เจตสาติ วุตฺตนฺ"ติ อตฺโถ. วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส ปุน

ศัพท์ (ในบทว่า สพฺพาวนฺตํ) จึงมีสัตว์เป็นเขตแดน, ก็ สพฺพ ศัพท์นั้น ได้ตรัสกระทำให้เป็นทีฆะ (ว่า สพฺพา), เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความหมายของบทไว้ว่า โลก ชื่อว่า สพฺพาวนฺต เพราะอรรถว่ามีประชา กล่าวคือหมู่สัตว์ทั้งปวง ดังนี้ จึงกล่าวว่า "บทว่า สพฺพาวนฺตํ แปลว่าอันมีสัตว์ทั้งปวง" ดังนี้. อนึ่ง ในบรรดาบทเหล่านี้ บทว่า สพฺพธิ (ในที่ทั้งปวง) ตรัสถึงการแผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้ ด้วยเขตแดนคือทิศ, และด้วยเขตแดนคือสถานที่, สองบทว่า สพฺพตฺตตาย (โดยความเป็นตัวตนทั้งปวง), สพฺพาวนฺตํ (อันมีสัตว์ทั้งปวง) ตรัสถึงการแผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้ ด้วยเขตแดนคือสัตว์. จริงอย่างนั้น ท่านได้กล่าวไว้แล้วว่า "ตรัสไว้เพื่อแสดงการแผ่เมตตาไป โดยหาเขตแดนมิได้" ดังนี้. คำว่า วิปุล เป็นต้น ชื่อว่า คำที่เป็นปริยาย เพราะ

[๑-๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๔.

วจนํ นิคมนนฺติ อาห "นิคมนวเสน วา เอตํ วุตฺตนฺ"ติ. นนุ จ สมาปนวเสน วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส ปุน วจนํ นิคมนนฺติ ? นายํ โทโส โอธิโส อโนธิโส ผรณานํ สมาปเน เอว วุตฺตตฺตา. วิปุเลนาติ มหนฺเตน, มหตฺตญฺจสฺส อสุภกมฺมฏฺฐานาทีสุ วิย อารมฺมณสฺส เอกเทสเมว อคฺคเหตฺวา อนวเสสคฺคหณวเสนาติ อาห "ผรณวเสน วิปุลตา ทฏฺฐพฺพา"ติ.

อรรถว่าบรรยาย คือทำให้รู้ความอันเดียวกันนั่นแหละโดยประการทั้งหลาย, ได้แก่เป็นคำไวพจน์. อธิบายว่า ก็ในบรรดาศัพท์เหล่านี้ ศัพท์ว่า วิปุล (ไพบูลย์) เป็นต้น ก็เหมือนกันกับศัพท์ว่า มหัคตะ เป็นต้นนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเป็นการแสดงถึงคำที่เป็นปริยาย มีอย่างนี้ว่า วิปุเลน เป็นต้น" ดังนี้. ก็ในการแสดงด้วยคำที่เป็นปริยาย ย่อมถือเอาทั้งบททั้งหลาย ที่ได้ถือเอาแล้วในตอนก่อนอีกหนหนึ่ง, เหมือนอย่างบทว่า สทฺธา แม้ตรัสไว้แล้วในพระดำรัสที่ว่า "สทฺธา (ความเชื่อ) สทฺทหนา (กิริยาที่เชื่อ)" นี้ ในการแสดงด้วยคำที่เป็นปริยายมีคำว่าอินทรีย์เป็นต้น ก็ยังตรัสถึงบท สทฺธา ว่า "สทฺธา สทฺธินฺทฺริยํ" ดังนี้อีก ฉะนั้น. คำว่า ศัพท์ว่าตถาก็ดี ศัพท์ว่าอิติก็ดี ไม่ได้ตรัสไว้ ความว่า ศัพท์ว่าตถา และศัพท์ว่า อิติ ที่ติดตามคำว่า "ย่อมแผ่ไปสู่ทิศหนึ่งด้วยจิตอันสหรคต ด้วยเมตตาอยู่" นี้ มิได้ตรัสศัพท์เหล่านั้นไว้ เพราะทำ

อธิบายว่า เป็นฐานะที่ไม่สมควร แห่งสัตว์ทั้งหลาย ที่ได้เห็นแล้วในลำดับแห่งการแผ่ไปเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัสคำว่า "เมตตาสหคเตน เจตสา" ไว้อีกหนหนึ่ง. คำพูดถึงเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ อีกหนหนึ่ง ชื่อว่าคำนิคม (คำย้ำ) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "หรือว่าบทว่าเมตตาสหคเตน เจตสา นี้ ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับเป็นคำนิคม" ดังนี้. ท้วงว่า ก็คำพูดถึงข้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ อีกหนหนึ่ง โดยเกี่ยวกับเป็นคำลงท้าย จึงจะชื่อว่าเป็นคำนิคม มิใช่หรือ ? เฉลยว่า ข้อที่กล่าวมานี้ก็ไม่ผิดหรอก เพราะการแผ่ไปโดยมีเขตแดนโดยหาเขตแดนมิได้ ก็ตรัสไว้ในคำลงท้ายนั่นแหละ. คำว่า อันไพบูลย์ คืออันกว้าง-ขวาง, ก็เมตตาจิตนี้ มีความกว้างขวางก็โดยเกี่ยวกับการถือเอาอารมณ์ ไม่มีเหลือไม่ถือเอาเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น ดุจในกรรมฐานอื่นมีอสุภกรรมฐานเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พึงทราบ

ความไพบูลย์ โดยเกี่ยวกับความแผ่ไป" ดังนี้.

กิเลสวิกฺขมฺภนสมตฺถตาทีหิ มหตฺตํ คตํ, มหนฺเตหิ วา โอฬารจฺฉนฺทจิตฺต-วีริยปญฺเญหิ คตํ ปฏิปนฺนนฺติ มหคฺคตํ. ตยิทํ ยสฺมา เอกนฺตโต รูปาวจรํ, ตสฺมา วุตฺตํ "ภูมิวเสน มหคฺคตนฺ"ติ. นิรุฬฺโห หิ รูปารูปาวจเรสุ มหคฺคตโวหาโร. ปคุณวเสนาติ ปการโต คุณิตํ พหุลีกตํ ปคุณํ, ตสฺส วเสน, สุภาวิตภาเวนาติ อตฺโถ. ตญฺหิ ปมาณํ คเหตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย อปฺปมาณํ นาม โหติ. อปฺปมาณสตฺตารมฺมณ-วเสนาติ อปริมาณสตฺตารมฺมณกรณวเสน. สยมฺปิ เวรรหิตตฺตา, ตํสมงฺคิโน เวราภาวเหตุตฺตา จ อเวรํ. ตยิทํ ทุวยํ ยโต ลภติ, ตํ ทสฺเสตุํ "พฺยาปาท-ปจฺจตฺถิกปฺปหาเนนา"ติ วุตฺตํ. เจตโส พฺยาปตฺติวเสน หนนโต พฺยาปชฺชํ, เจตสิกํ อสาตํ, ตทภาวโต อพฺยาปชฺชํ. เตนาห

เมตตาจิต ชื่อว่ามหัคตะ เพราะอรรถว่าไปสู่ความยิ่งใหญ่ ด้วยเหตุทั้งหลายมีความเป็นจิตที่สามารถข่มกิเลสทั้งหลายได้ เป็นต้น หรือเพราะอรรถว่าไป คือดำเนินไปด้วย-ธรรมอันยิ่งใหญ่ คือ ฉันทะ วิริยะ จิต และปัญญาอันประเสริฐ. เพราะเหตุที่เมตตาจิตนี้นั้นเป็นรูปาวจรโดยส่วนเดียว ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "(จิตนี้) ชื่อว่ามหัคตะ ก็โดยเกี่ยวกับภูมิ" ดังนี้. จริงอยู่ โวหาร(บัญญัติ)ว่ามหัคตะ นิยมใช้ในธรรมที่เป็นรูปาวจร และที่เป็นอรูปาวจร. คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นจิตที่คล่องแคล่ว ความว่า จิตที่เพิ่มพูน ได้แก่กระทำให้มากแล้วโดยประการทั้งหลาย ชื่อว่า ปคุณ (คล่องแคล่ว), โดยเกี่ยวกับเป็นปคุณจิตนั้น, หมายความว่า โดยความเป็นจิตที่เจริญดีแล้ว. จริงอยู่ จิตนั้น เพราะความ

"นิทฺทุกฺขนฺ"ติ. ตมฺปนสฺส อพฺยาปชฺชตฺตํ ปฏิจ วิญญาณาทีนํ วิย น สภาวโต, อถ โข ปจฺจตฺถิกวิเวกโตติ ทสฺเสนฺโต "โทมนสฺสปฺปหานโต"ติ อาห. อยนฺติ อิธ ยถานีตํ อปฺปมญฺญาวิภงฺเค[1] เตสุ เตสุ จ สุตฺตปฺปเทเสสุ[2] อาคตํ เมตฺตาพฺรหฺมวิหารวิกุพฺพนมาห.

ที่ใคร ๆ ไม่อาจจะถือเอาประมาณได้ จึงชื่อว่าเป็นจิตที่หาประมาณมิได้. คำว่า โดยเกี่ยวกับมีสัตว์ อันหาประมาณมิได้เป็นอารมณ์ คือโดยเกี่ยวกับการทำสัตว์ อันวัดจำนวนมิได้ให้เป็นอารมณ์. ชื่อว่าไม่มีเวร เพราะแม้ตัวจิตเองก็ละเว้นจากเวร และเพราะเป็นเหตุให้พระโยคีผู้พร้อมเพรียงด้วยจิตนั้น ไม่มีเวร. จิตดวงนั้นนั้นจะได้ชื่อทั้ง ๒ (ว่า อเวรํ ไม่มีเวร, และว่า อพฺยาปชฺชํ ไม่มีความเบียดเบียน)ได้ โดยอาศัยเหตุใด, ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "โดยการละธรรมอันเป็นข้าศึก คือพยาบาทได้" ดังนี้. ชื่อว่า พฺยาปชฺชํ (ความเบียดเบียน) เพราะเป็นความเบียดเบียน โดยเกี่ยวกับการทำจิตให้ถึงความพินาศ, ได้แก่ความไม่สำราญทางใจ, จิต ชื่อว่า อพฺยาปชฺชํ (ไม่มีความเบียดเบียน) เพราะ

---

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๙.
[2] ม. มู. ๑๒/๕๕๔, ม. ม. ๑๓/๔๑๗, ๔๔๔.

ไม่มี พฺยาปชฺช นั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ไม่มีทุกข์" ดังนี้. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ก็ภาวะที่จิตนี้หาความเบียดเบียนมิได้นั้น ย่อมมีได้โดยสภาวะดุจจิตทั้งหลายมีพวกปัญจวิญญาณเป็นต้นก็หาไม่ ที่แท้แล้ว ย่อมมีได้โดยความสงัดจากธรรมอันเป็นข้าศึก ดังนี้ จึงกล่าวว่า "โดยการละโทมนัสได้" ดังนี้. คำว่า ที่ว่ามานี้ ได้แก่คำตามที่ท่านนำมาในที่นี้ ท่านกล่าวถึงวิกุพพนาแห่งเมตตาพรหมวิหาร ที่มีมาในอัปปมัญญาวิภังค์ และในส่วนแห่งพระสูตรทั้งหลายนั้น ๆ.

๒๕๕. "ตถา"ติ อิมินา อิมิสฺสา "ปญฺจหากาเรหิ, สตฺตหากาเรหิ, ทสหากาเรหี"ติ อาการวิภาเคน ปฏิสมฺภิทายํ[๑] วุตฺตาย จ วิกุพฺพนาย มชฺเฌ ภินฺนสุวณฺณสฺส วิย เภทาภาวมุปสํหรติ โอธิโสผรณอโนธิโสผรณทิสาผรณวเสน เทสนาย อาคตตฺตา.

๒๕๕. ด้วยคำว่า "ตถา" (ฉันนั้น) นี้ ท่านเปรียบเทียบถึงความที่วิกุพพนานี้ไม่มีความแตกต่างกัน กับวิกุพพนาที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค โดยจำแนกอาการไว้ว่า "ด้วยอาการ ๕, ด้วยอาการ ๗, ด้วยอาการ ๑๐" ดังนี้

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๔๘๓.

เกวลมฺปเนตฺถ ปฏิสมฺภิทามคฺเค[1] วิย สตฺโตธิ น คหิโตติ อยเมว วิเสโส. ยมฺปีติ วิกุพฺพนํ สนฺธายาห.

ดุจทองคำที่แตกตรงกลาง เพราะเทศนามาแล้ว โดยเกี่ยวกับการแผ่ไปโดยมีเขตแดน การแผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้ และการแผ่ไปในทิศ. แต่ว่ามีข้อนี้เท่านั้นที่แตกต่างกัน คือในปาฐะพระบาลีนี้ มิได้ถือเอาเขตแดนคือสัตว์ เหมือนอย่างในปฏิสัมภิทามรรค. คำว่า คำ (ที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้)แม้ใด ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาวิกุพพนา.

อิทานิ เภทาภาวทสฺสนมุเขน อุทฺเทสโต อานีตํ ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬึ[2] นิทฺเทสโต ทสฺเสตฺวา ตสฺสา อนุตฺตานปทวณฺณนํ กาตุํ "ตตฺถ จา"ติอาทิมาห.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะทำพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค ที่ได้นำมาโดยเป็นคำอุเทศให้ปรากฏโดยเป็นคำนิเทศ โดยการแสดงถึงข้อที่ไม่มีความแตกต่างกัน เป็นช่องทาง แล้วทำการพรรณนาบทที่ลึกซึ้งแห่งพระบาลีนั้น จึงกล่าวว่า "ก็ในบรรดาอาการเหล่านั้น" ดังนี้เป็นต้น.

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๔๘๓.
[2] ขุ. ป. ๓๑/๔๘๓.

๒๕๖. ตตฺถ สพฺเพ สตฺตาติ สพฺพ-สทฺโท กามํ ปเทสสพฺพวิสโย, น สพฺพสพฺพวิสโย[๑] ยถา "สพฺพํ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญฺญาณนฺ"ติ,[๒] "สตฺตา"ติ ปน ปเทน อวิจฺฉินฺนํ[๓] อตฺตโน วิสยํ อเสเสตฺวาว ปริยาทิยตีติ อาห "อนวเสสปริยาทานเมตนฺ"ติ.

๒๕๖. ในบรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า สพฺเพ สตฺตา มีอรรถาธิบายว่า สพฺพ ศัพท์ เป็นศัพท์มีวิสัยทั้งหมดเฉพาะแห่ง มิใช่ศัพท์มีวิสัยทั้งหมดทั้งปวง ดุจคำว่า "ชื่อว่าพระสัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่ารู้สิ่งทั้ง-ปวง" ดังนี้ ฉะนั้น ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้นด้วยบทว่า "สตฺตา" ก็ย่อมครอบคลุมไว้ไม่มีเหลือ ซึ่งวิสัยของตนมิได้ขาดเลย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คำว่าทั้งปวงนี้ เป็นคำถือเอาอย่างไม่มีเหลือ" ดังนี้.

ตตฺราติ ตสฺมึ รูเป. สตฺโตติ สชฺชนกิจฺเจน ฉนฺทาทิปริยาเยน โลเภน อาสตฺโต ลคฺโค. ตตฺราติ วา กรเณ ภุมฺมํ, เตน ฉนฺทาทินาติ อตฺโถ.

บทว่า ตตฺร แปลว่าในรูปนั้น. คำว่า ผู้ข้อง คือผู้ติดอยู่ ขัดอยู่ ด้วยโลภะอันมีความข้องเป็นกิจซึ่งมีคำเรียกแทนว่าฉันทะเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ตตฺร เป็นสัตตมีวิภัตติในอรรถแห่งกรณะ, จึงมีความหมายว่า ด้วยฉันทะเป็นต้นนั้น.

---

[๑] ก. สพฺพวิสโย.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๑๙๐.
[๓] ฉ. ปริจฺฉินฺนํ, สี. อวจฺฉินฺนํ.

ยทิ สตฺตตาย สตฺตา, กถํ วีตราเคสุติ อาห "รุฬฺหิสทฺเทนา"ติอาทิ. อวีตราเคสุ รุเฬฺหน, อวีตราเคสุ วา ปวตฺติตฺวา อินฺทฺริยพทฺธกฺขนฺธสนฺตานตาย ตํสทิเสสุ วีตราเคสุ รุเฬฺหน สทฺเทน. อถวา กิญฺจิ นิมิตฺตํ คเหตฺวา สติปิ อญฺญสฺมึ ตนฺนิมิตฺตยุตฺเต กตฺถจิ วิสเย สมฺมุติยา จิรกาลตาย นิมิตฺตวิรเหปิ ปวตฺติ รุฬฺหี นาม ยถา "คจฺฉนฺตีติ คาโว"ติ, เอวํ สตฺตสทฺทสฺสาปิ รุฬฺหีภาโว ทฏฺฐพฺโพ. ภูตปุพฺพคติยา วา วีตราเคสุ สตฺตโวหาโร ทฏฺฐพฺโพ. สตฺตโยคโตติ เอตฺถ สตฺตํ[๑] นาม พุทฺธิ, วีริยํ, เตโช วา, เตน โยคโต สตฺตา, ยถา "นีลคุณโยคโต นีโล ปโฏ"ติ.

ท่านอาจารย์ทำคำท้วงไว้ในใจว่า ถ้าหากว่า ชื่อว่าสัตว์ เพราะความเป็นผู้ข้องไซร้, จะใช้โวหารว่าสัตว์ในท่านผู้ปราศจากราคะทั้งหลายได้อย่างไร ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "(ย่อมเป็นไป)โดยเป็นรุฬหิศัพท์ (ศัพท์ที่ใช้ตามความนิยม)" ดังนี้เป็นต้น. ความว่า เป็นไปในผู้ที่ยังไม่ปราศจากราคะ โดยเป็นรุฬหิศัพท์, หรือว่าเป็นไปในผู้ที่ยังไม่ปราศ-จากราคะ แล้วก็เป็นไปในท่านผู้ปราศจากราคะ อันเป็นผู้เหมือนกันกับผู้ที่ยังไม่ปราศจากราคะนั้น ด้วยภาวะที่(ต่างก็)มีขันธสันดานเนื่องด้วยอินทรีย์ โดยเป็นรุฬหิศัพท์. อีกนัยหนึ่ง แม้เมื่อวิสัยบางอย่างอย่างอื่น ที่ประกอบด้วยเหตุบางอย่างนั้นจะมีอยู่ การที่ชื่ออันเป็นสมมุติ ถือเอาเหตุบางอย่างแล้วเป็นไปในวิสัยแม้ที่เว้นจากเหตุบางอย่างนั้น โดยกาลนาน ชื่อว่ารุฬหิ เหมือนอย่างที่เรียกว่า "โค เพราะอรรถว่า

---

[๑] ฉ. สตฺวํ.

ไป" ฉะนั้น, บัณฑิตพึงเห็นความเป็นรุฬหิศัพท์แห่ง สตฺต ศัพท์ ฉันเดียวกันนี้เถิด. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นว่าในท่านผู้ปราศจากราคะแล้วทั้งหลาย ก็มีโวหารว่าสัตว์ได้ โดยคติที่เคยเป็น (สัตว์-ผู้ข้อง) มาก่อน. ในคำว่า เพราะประกอบด้วยสัตตะ นี้ ความว่า พุทธิ (ความรู้จักคิด), วิริยะ (ความเพียร), หรือว่า เดช ชื่อว่าสัตตะ, ชื่อว่าสัตว์ ก็เพราะประกอบด้วยสัตตะนั้น, เหมือนอย่างว่า "ผ้า ชื่อว่าผ้าเขียว เพราะประกอบด้วยคุณสมบัติคือสีเขียว" ฉะนั้น.

ปาณนฺติ เอเตนาติ ปาณนํ อสฺสาสปสฺสาสา, ตสฺส กมฺมํ ปาณนตา, ตาย, อสฺสาสปสฺสาสปฺปโยเคนาติ อตฺโถ. ภูตตฺตาติ กมฺมกิเลเสหิ ชาตตฺตา. ปูรณโต, คลนโต จ ปุคฺคลาติ เนรุตฺตา. สตฺตา หิ นิพฺพตฺตนฺตา ตํ ตํ สตฺตนิกายํ ปูเรนฺตา วิย โหนฺติ, สพฺพาวตฺถนิปาติตาย จ คลนฺติ จวนฺตีติ อตฺโถ. อปริญฺญาตวตฺถุกานํ "อตฺตา"ติ

ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ ชื่อว่า ปาณนะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุหายใจได้, การทำลมปราณนั้น(ให้เกิดขึ้น) ชื่อว่า ปาณนตา, ได้แก่เพราะปาณนตานั้น, ความว่า เพราะประกอบด้วยลมอัสสาสะและปัสสาสะ. คำว่า เพราะเกิดแล้ว คือเพราะเกิดแล้วจากกรรมและกิเลส. อาจารย์ทางนิรุตติหลายท่านกล่าวว่า ชื่อว่า บุคคล

ภวติ เอตฺถ อภิธานํ, จิตฺตญฺจาติ อตฺตภาโว สรีรํ, ขนฺธปญฺจกเมว วา. ตนฺติ ขนฺธปญฺจกํ. อุปาทายาติ คเหตฺวา อุปาทานํ นิสฺสยํ กตฺวา. ปณฺณตฺติมตฺตสภาวโตติ ปรมตฺถโต อสนฺเตปิ สตฺตสญฺญิเต ปณฺณตฺติมตฺเตน สภาวโต[๑]

เพราะมีการทำให้เต็ม และเพราะมีการไป. มีอรรถาธิบายว่า จริงอยู่สัตว์ทั้งหลายเมื่อบังเกิด ก็ย่อมเป็นดุจทำสัตตนิกายนั้น ๆ ให้เต็ม และย่อมไป คือเคลื่อนไป โดยภาวะที่ตกไปในภูมิทั้งปวง. สรีระ หรือว่าขันธ์ ๕ นั่นแหละ เรียกว่า อัตภาพ เพราะอรรถว่าเป็นที่มีชื่อว่า "อัตตา", และมีจิต (ที่เรียกว่าอัตตา) สำหรับคนที่ยังมิได้กำหนดรู้วัตถุ (ว่าเป็นเพียงนามและรูปเท่านั้น). บทว่า ตํ ได้แก่ ขันธ์ ๕. คำว่า อาศัย คือถือเอา ได้แก่กระทำให้เป็นที่ยึดมั่น คือเป็นที่อาศัย. คำว่า เป็นเพียงการบัญญัติไปตามสภาวะ คือแม้เมื่อสิ่งที่สำคัญว่าสัตว์ จะไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ก็เรียกว่าอัตภาพได้ โดยสักว่าเป็นการบัญญัติไปตามสภาวะ.

ยถา จ สตฺตาติ วจนนฺติ ยถา สตฺต-สทฺโท ยถาวุตฺเตนตฺเถน นิปฺปริยายโต

คำว่า เหมือนอย่างคำว่า สตฺตา ความว่า เหมือนอย่าง สตฺต ศัพท์ ที่แม้มี

---

๑ ฉ. สมฺภวโต.

ปเทสวุตฺติปิ รุฬฺหีวเสน อนวเสสปริยาทายโก. เสสานิปีติ ปาณาทิวจนานิปิ. ตานิปิ หิ รูปารูปภวูปคจตุตฺถชฺฌานาทิสมงฺคีนํ อสฺสาสปสฺสาสาภาวโต อวินิปาตธมฺมานํ ปุคฺคลสฺส[๑] อภาวโต ปเทสวุตฺตีนิ. รุฬฺหีวเสน อาโรเปตฺวาติ ยถาวุตฺตาย รุฬฺหิยา วเสน กตฺถจิ วิสเย อวิชฺชมานมฺปิ ปาณปุคฺคลภาวํ อาโรเปตฺวา. ยทิ สาธารณโต สตฺตเววจนานีติ คเหตฺวา อโนธิโส ผรณา เมตฺตา วุจฺจติ, อถ กสฺมา ปญฺจเหว อากาเรหิ วุตฺตาติ อนุโยคํ สนฺธายาห "กามญฺจา"ติอาทิ. เกจิ ปนาหุ "น โข ปเนตานิ 'สตฺตา'ติอาทีนิ ปทานิ เววจนตามตฺตํ อุปาทาย คหิตานิ, ยโต ชนฺตุอาทีนมฺปิ คหณํ อาปชฺเชยฺย, อตฺถวิเสสมฺปน นิมิตฺตภูตํ อุปาทาย คหิตานี"ติ, เต สนฺธายาห "เย ปนา"ติอาทิ. ตตฺถ อตฺถโตติ สชฺชนฏฺเฐน สตฺตา,

ความเป็นไป(ใช้เรียก)ในชนส่วนหนึ่ง โดยนิปริยาย โดยอรรถาธิบายที่ได้กล่าวแล้ว ก็จัดว่า เป็นศัพท์ที่ครอบคลุมเอาชนทั้งหลายไม่มีเหลือ โดยเกี่ยวกับเป็นรุฬหิศัพท์ ฉะนั้น. คำว่า คำแม้ที่เหลือ ได้แก่แม้คำว่า ปาณา เป็นต้น. จริงอยู่ แม้คำว่า ปาณา เป็นต้น เหล่านั้น ก็มีความเป็นไป(ใช้เรียก)ในชนส่วนหนึ่ง เพราะผู้เข้าถึงรูปภพหรืออรูปภพ และผู้พร้อมเพรียงด้วยจตุตถฌานเป็นต้น ไม่มีลมอัสสาสะปัสสาสะ (และ) เพราะชนผู้ที่ไม่มีอันตกไป(ในอบาย)เป็นธรรมดา ไม่เป็นบุคคล (บุคคล = ผู้เคลื่อนไปในนรก). คำว่า ท่านยกขึ้นโดยเกี่ยวกับเป็นรุฬหิศัพท์ คือท่านยกความเป็นปาณะและความเป็นบุคคล แม้ว่าไม่มีอยู่จริงขึ้นไว้ในวิสัยบางอย่าง ก็โดยเกี่ยวกับเป็นรุฬหิศัพท์ ตามที่กล่าวแล้ว. ท่านอาจารย์หมายเอาคำซักไซ้ที่ว่า ถ้าหากว่าท่านพระสารีบุตรเถระ ถือเอาว่าเป็นคำ

---

๑ ฉ. ปุคฺคลนสฺส, สี. ปุมาทิคลนสฺส.

ปาณนฏฺเฐน ปาณาติ เอวมาทิอตฺถโต. เตสํ ตํ มติมตฺตนฺติ ทสฺเสนฺโต อาห "อโนธิโส ผรณา วิรุชฺฌตี"ติ. กสฺมา ? เกจิ สตฺตา, เกจิ ปาณา, เกจิ ปุคฺคลาติ อาปชฺชนโต. ตถา อตฺถํ อคฺคเหตฺวาติ สตฺตาทิสทฺทา สปฺปเทสวิสยาติ เอวมตฺถํ อคฺคเหตฺวา, ปุพฺเพ วุตฺตนเยน นิปฺปเทส-วิสยาติ เอวมตฺถํ คเหตฺวาติ อธิปฺปาโย. เตนาห "อิเมสู"ติอาทิ. ปญฺจสุ อากาเรสูติ "สพฺเพ สตฺตา"ติอาทินา ปาฬิยํ[๑] อาคเตสุ ปญฺจสุ ภาวนากาเรสุ. อญฺญตรวเสนาติ ยสฺส กสฺสจิ วเสน.

ไวพจน์ของคำว่า สตฺต(สัตว์) เพราะเป็นคำสาธารณะ แล้วกล่าวถึงเมตตาที่มีการแผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวถึงเมตตาอันมีการแผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้ไว้ ด้วยอาการ ๕ เท่านั้นเล่า (น่าจะมีอาการอื่น ๆ ด้วย เช่น สพฺพชนฺตู - ชนทั้งหลายทั้งปวง ดังนี้เป็นต้น) ดังนี้ จึงกล่าวว่า "กามญฺจ" ดังนี้เป็นต้น. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ก็บทว่า 'สตฺตา' เป็นต้นเหล่านี้แล ท่านมิได้ถือเอา ด้วยอาศัยเพียงความเป็นคำไวพจน์กันเท่านั้น, เพราะจะเป็นเหตุให้ถึงการถือเอาบทว่า ชนฺตุ(ชน) เป็นต้นด้วย, แต่ว่าท่านถือเอาด้วยอาศัยความหมายต่าง ๆ กัน อันเป็นเหตุ" ดังนี้, ท่านอาจารย์หมายเอาอาจารย์พวกนั้น จึงกล่าวว่า "ส่วนอาจารย์เหล่าใด" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า โดยอรรถ คือโดยอรรถ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๔๘๓.

(ความหมายของคำ)มีอย่างนี้ว่า ชื่อว่าสัตว์ โดยอรรถว่าข้อง, ชื่อว่าปาณะ โดยอรรถว่า มีลมหายใจ ดังนี้เป็นต้น. ท่านอาจารย์เมื่อ จะแสดงว่า ข้อนั้นเป็นเพียงมติ(ความเห็น) ของอาจารย์เหล่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เมตตาที่แผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้ ก็จะต้อง ผิด" ดังนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะจะต้อง ถึงความเป็นอย่างนี้ว่า บางพวกที่เป็นสัตว์, บางพวกที่เป็นปาณะ, บางพวกที่เป็นบุคคล ดังนี้ไป. คำว่า อย่าได้ถือเอาความหมาย อย่างนั้น คืออย่าได้ถือเอาความหมายอย่างนี้ ว่า ศัพท์ว่า สตฺตา เป็นต้น เป็นสัปปเทสวิสัย (มีสัตว์ส่วนหนึ่งเป็นวิสัย), อธิบายว่า ควร ถือเอาความหมายอย่างนี้ว่าเป็นนิปปเทสวิสัย (มีสัตว์หาส่วนเหลือมิได้เป็นวิสัย) โดยนัย ดังกล่าวแล้วในก่อน. เพราะเหตุนั้น ท่าน อาจารย์จึงกล่าวว่า "อิเมสุ" เป็นต้น. สองบทว่า ปญฺจสุ อากาเรสุ คือในอาการแห่ง

ภาวนา ๕ อย่างที่มาแล้วในพระบาลีด้วย-คำว่า "สพฺเพ สตฺตา" เป็นต้น. บทว่า อญฺญตรวเสน คือด้วยอำนาจแห่งอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง.

๒๕๗. อิทานิ ทฺวาวีสติยา[๑] ภาวนา-กาเรสุ อปฺปนา ปริคฺคเหตฺวา ทสฺเสตุํ "เอตฺถ จา"ติอาทิ วุตฺตํ. พฺยาปาทวิรหิตาติ[๒] โทมนสฺสพฺยาปาทวิรหิตา. ตสฺมาติ ยสฺมา น เกวลํ ยถาวุตฺตอาการวิภาคมตฺตโต อปฺปนาวิภาโค, ตสฺมา. อิเมสุปิ ปเทสูติ "สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตู"ติอาทิ-โกฏฺฐาเสสุปิ. ยํ ยํ ปากฏํ โหตีติ ยทิปิ ปุพฺพภาเค ตตฺถ ตตฺถ อภินิเวเส อเนกโกฏฺฐาสวเสเนว มนสิการํ ปวตฺเตติ, ภาวนาย สมิชฺฌนกฺขเณ ปน ตตฺถ ยํ ปคุณตรตาย สุปากฏํ โหติ, ตสฺส วเสน อปฺปนา โหติ, ยถา ตํ ทฺวตฺตึสากาเร.

๒๕๗. บัดนี้ท่านอาจารย์ประสงค์จะกำหนดแสดงอัปปนา ในอาการแห่งภาวนา ๒๒ อาการ (อโนธิโส ผรณา ๕ อาการ, โอธิโส ผรณา ๗ อาการ, ทิสาผรณา ๑๐ อาการ) จึงกล่าวว่า "ก็ในบรรดาบทเหล่านี้" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า เว้นจากพยาบาท ความว่า เว้นจากพยาบาทคือโทมนัส. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่การจำแนกอัปปนา ย่อมมีได้โดยสักว่าจำแนกอาการ ตามที่กล่าวแล้วแต่-อย่างเดียว หามิได้, ฉะนั้น. คำว่า ในบรรดาบททั้งหลายแม้เหล่านี้ คือแม้ในโกฏฐาส(ส่วน, ภาค)ทั้งหลายมีว่า "สพฺเพ

---

[๑] สี. วีสติยา.
[๒] ฉ. พฺยาปาทรหิตาติ.

ตตฺถ ปน อารมฺมณํ, อิธ ภาวนากาโรติ อยเมว วิเสโส. จตุนฺนนฺติ จตุนฺนํ จตุนฺนํ. พฺยาปนิจฺฉาโลเปน หิ นิทฺทิฏฺฐํ. เอส นโย เสเสสุปิ.

สตฺตา อเวรา โหนฺตุ" เป็นต้น. คำว่า บทใด ๆ เด่นชัด ความว่า ในตอนต้นพระโยคีต้องยึดเอาสัตว์ในที่นั้น ๆ ทำมนสิการให้เป็นไป ด้วยอำนาจแห่งโกฏฐาสหลาย-โกฏฐาสทีเดียวก็จริง, ถึงกระนั้น ในขณะที่ภาวนาสำเร็จ บท(หรือโกฏฐาส)ใด ในบรรดาบทเหล่านั้น เป็นธรรมชาติที่เด่นชัดดี เพราะความที่คล่องแคล่วยิ่ง, อัปปนาก็ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งบทนั้น, ข้อนั้นก็เหมือนอย่างในอาการ ๓๒. แต่ว่ามีความต่างกันอยู่ก็เฉพาะข้อนี้เท่านั้น คือในอาการ ๓๒ นั้น อารมณ์เป็นธรรมชาติที่เด่นชัด, ส่วนในกรรมฐานนี้ อาการแห่งภาวนาเป็นธรรมชาติที่เด่นชัด. บทว่า จตุนฺนํ คือ มีอาการละ ๔ อัปปนา. เพราะว่า เป็นคำที่ท่านแสดงไขไว้โดยการลบคำที่ต้องการพูดซ้ำออก. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

ลิงฺควเสน วุตฺตํ เตสํ ปจุรโต ลพฺภมานตฺตา. ตติยา ปน ปกติ ยทิปิ

ชื่อว่า ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเพศ เพราะความที่สัตว์ผู้มีเพศเป็นหญิง หรือชาย

ปฐมทุเกน สงฺคหิตา, ทุติยทุเกน, ปน ติเกน จ สงฺคหิตา เอว.

เหล่านั้น หาได้อยู่โดยมาก. การแผ่ไปที่ท่านทำไว้เป็นลำดับที่ ๓ (ที่ว่าได้อัปปนา ๔๘๐) สงเคราะห์ด้วยทุกะแรก (คือหญิงและชาย) ได้ก็จริง, ถึงกระนั้น ก็สงเคราะห์เข้าด้วยทุกะที่ ๒ (พระอริยะและผู้ไม่ใช่พระอริยะ) และด้วยติกะ(เทวดา มนุษย์ และวินิปาติกะ) ได้ทีเดียว.

อิติ สพฺพานิปิ อโนธิโส ผรเณ วีสติ, โอธิโส ผรเณ อฏฺฐวีสติ, ทิสาผรเณ จตฺตาริ สตานิ, อสีติ จาติ เอวํ สพฺพานิปิ. สตสทฺทาเปกฺขายํ นปุํสกนิทฺเทโส.

คำว่า อัปปนาแม้ทั้งหมด โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ คืออัปปนาแม้ทั้งหมดโดยประการที่กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า อัปปนา ๒๐ ในการแผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้, อัปปนา ๒๘ ในการแผ่ไปโดยมีเขตแดน, และอัปปนา ๔๘๐ ในการแผ่ไปในทิศ ดังนี้. การแสดงไขนปุงสกลิงค์นี้ เล็งถึง สต ศัพท์ (แปลว่า "ร้อย").

๒๕๘. เอวํ เมตฺตาภาวนํ วิภาเวตฺวา อิทานิ ตตฺถ อานิสํเส วิภาวิตุํ "อิตี"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ เสสา ชนาติ เมตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา อลาภิโน. สมฺปริวตฺตมานาติ

๒๕๘. ท่านอาจารย์ ครั้นเปิดเผยการเจริญเมตตาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์เปิด-เผยอานิสงส์ทั้งหลาย ในการเจริญเมตตานั้น จึงเริ่มคำว่า "อิติ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำ

ทกฺขิเณเนว ปสฺเสน อสยิตฺวา สพฺพโส ปริวตฺตมานา. กากจฺฉมานาติ ฆุรุฆุรุปสฺสาสวเสน วิสฺสรํ กโรนฺตา. สุขํ สุปตีติ เอตฺถ ทุวิธา สุปนา สยเน ปิฏฺฐิปฺปสารณลกฺขณา, กิริยามยจิตฺเตหิ อโวกิณฺณภวงฺคปฺปวตฺติลกฺขณา จ. ตตฺถายํ อุภยถาปิ สุขเมว สุปติ[๑] ยสฺมา สณิกํ นิปชฺชิตฺวา องฺคปจฺจงฺคานิ สโมธาย ปาสาทิเกน อากาเรน สยติ, นิทฺโทกฺกมเนปิ ฌานํ สมาปนฺโน วิย โหติ. เตนาห "เอวํ อสุปิตฺวา"ติอาทิ.

เหล่านั้น คำว่า ชนที่เหลือ ได้แก่บุคคลผู้ไม่ได้เมตตาเจโตวิมุตติ. คำว่า กลิ้งเกลือก คือไม่นอนตะแคงข้างขวาแต่อย่างเดียว พลิกไปทุกข้าง. บทว่า กากจฺฉมานา (กรนอยู่) คือกระทำเสียงผิดแปลก โดยเกี่ยวกับหายใจดังฆุรุ ๆ. ในคำว่า หลับเป็นสุข นี้ ชื่อว่าสุปนา (การหลับ) มี ๒ อย่างคือ การหลับที่มีลักษณะเหยียดหลังลงไปบนที่นอน อย่างหนึ่ง, การหลับที่มีลักษณะเป็นความเป็นไปแห่งภวังค์อันไม่ปะปนด้วยจิต (วิถีจิต) ทั้งหลาย ที่สำเร็จด้วยกิริยา อย่างหนึ่ง. ในสุปนา ๒ อย่างนั้น พระโยคีนี้ ชื่อว่าย่อมหลับเป็นสุข แม้โดยการหลับทั้ง ๒ อย่างทีเดียว. เพราะเหตุที่ค่อย ๆ นอนลงรวบอวัยวะใหญ่น้อย นอนอยู่ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใส, แม้ในเวลาที่ก้าวลงสู่ความหลับ ก็เหมือนเข้าฌานอยู่ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ไม่หลับฉันเดียวกันนั้น" ดังนี้ เป็นต้น.

---

๑ ก.สยติ.

นิทฺทากาเล สุขํ อลภิตฺวา ทุกฺเขน สุตฺตตฺตา เอว ปฏิพุชฺฌนกาเล สรีรเขเทน นิตฺถุนนํ, วิชมฺภนํ, อิโต จิโต จ วิปริวตฺตนญฺจ โหตีติ อาห "นิตฺถุนนฺตา วิชมฺภนฺตา สมฺปริวตฺตนฺตา ทุกฺขํ ปฏิพุชฺฌนฺตี"ติ. อยมฺปน สุเขน สุตฺตตฺตา สรีรเขทาภาวโต นิตฺถุนาทิรหิโตว ปฏิพุชฺฌติ. เตน วุตฺตํ "เอวํ อปฺปฏิพุชฺฌิตฺวา"ติอาทิ. สุขปฏิโพโธ จ สรีรวิการาภาเวนาติ อาห "สุขํ นิพฺพิการนฺ"ติ.

เพราะชนเหล่าอื่น หลับอย่างเป็นทุกข์ ไม่ได้ความสุขในเวลาที่หลับนั่นเอง ในเวลาที่ตื่นขึ้นจึงมีการทอดถอนใจ, การบิดกาย, และการพลิกตัวไปข้างนั้นข้างนี้ เพราะความเมื่อยขบแห่งร่างกาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทอดถอนใจ บิดกาย กลิ้งเกลือกอยู่ ชื่อว่าย่อมตื่นเป็นทุกข์" ดังนี้. ก็พระโยคีรูปนี้ เพราะความที่หลับได้อย่างเป็นสุข จึงตื่นขึ้นเป็นผู้ปราศจากการทอด-ถอนใจเป็นต้น เพราะไม่มีความเมื่อยขบแห่งร่างกาย. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ไม่ตื่นฉันเดียวกันนั้น" เป็นต้น. อนึ่ง ชื่อว่ามีการตื่นเป็นสุข ก็โดยไม่มีอาการผิดแปลกแห่งร่างกาย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ย่อมตื่นเป็นสุข คือหาอาการผิดแปลกมิได้" ดังนี้.

"ภทฺทกเมว สุปินํ ปสฺสตี"ติ อิทํ อนุภูตปุพฺพวเสน, เทวตูปสํหารวเสน จสฺส ภทฺทกเมว สุปินํ โหติ, น ปาปกนฺติ กตฺวา

ด้วยคำว่า "ย่อมฝันเห็นแต่สิ่งที่ดีงามเท่านั้น" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะทำไว้ในใจว่า สำหรับพระโยคีรูปนี้ ย่อมมีแต่

วุตฺตํ. เตนาห "เจติยํ วนฺทนฺโต วิยา"ติอาทิ. ธาตุกฺโขภเหตุกมฺปิ จสฺส พหุลํ ภทฺทกเมว สิยา เยภุยฺเยน จิตฺตชรูปานุคุณตาย อุตุอาหารชรูปานํ.

ความฝันที่ดีงามเท่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็นอารมณ์(ดี ๆ)ที่เคยเสวย, และโดยเกี่ยวกับความดลใจแห่งเทวดา, หาความฝันที่ชั่วร้ายมิได้ ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นเหมือนไหว้พระเจดีย์อยู่" ดังนี้เป็นต้น. อนึ่ง พระโยคีนี้ พึงมีความฝันที่ดีงามหลายอย่าง แม้ที่มีความกำเริบแห่งธาตุเป็นเหตุนั่นเทียว เพราะโดยมาก รูปที่เกิดจากอุตุและอาหาร (ซึ่งเป็นเรื่องของความกำเริบแห่งธาตุ) มีการคล้อยตามรูปที่เกิดจากจิต.

อุเร อามุตฺตมุตฺตาหาโร วิยาติ คีวาย พนฺธิตฺวา อุเร ลมฺพิตมุตฺตาหาโร วิยาติ เกหิจิ วุตฺตํ. ตํ เอกาวลิวเสน วุตฺตํ สิยา, อเนกรตนาวลิสมูหภูโต ปน มุตฺตาหาโร อํสปฺปเทสโต ปฏฺฐาย ยาว กฏิปฺปเทสสฺส เหฏฺฐาภาคา ปลมฺพนฺโต อุเร อามุกฺโกเยว นาม โหติ.

คำว่า เหมือนอย่างสร้อยแก้วมุกดาที่คล้องไว้ตรงอก อาจารย์บางพวกกล่าวอธิบายว่า เหมือนอย่างสร้อยแก้วมุกดาที่เขาคล้องคอไว้ ห้อยอยู่ที่อก. ก็พึงเป็นอันว่าคำนั้นท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับมีสายสร้อยเส้นเดียว, แต่ว่าสร้อยแก้วมุกดาที่เป็นกลุ่มสายสร้อยหลายเส้น ที่ห้อยลงมาจับแต่บริเวณไหล่จนถึงบริเวณสะเอวตอนล่าง ก็ชื่อว่าเป็นสร้อยแก้วมุกดาที่คล้องไว้ตรงอกเหมือนกัน.

ตตฺเถวาติ ปาตลิปุตฺเตเยว. สกฺกา นิสีทิตุํ วา นิปชฺชิตุํ วา เทสสฺส เขมตาย, ตสฺส ตสฺส ปเทสสฺส รมฺมณียตาย จ.

บทว่า ตตฺเถว แปลว่าที่เมืองปาฏลีบุตรนั้นนั่นแหละ. ชื่อว่าอาจจะนั่งหรือนอน ก็เพราะความเป็นประเทศที่ปลอดภัย, และเพราะความที่สถานที่นั้น ๆ น่ารื่นรมย์.

ทสาว อนฺโต ทสนฺโต, วตฺถสฺส โอสานนฺโต.

ขมวดผ้านั่นเอง ชื่อว่าชายพก ได้แก่ขมวดผ้าตรงริมสุดแห่งผ้า.

สมวตฺตวาสนฺติ ตตฺถ ตตฺถ วิหาเร สมฺปวตฺตํ วาสํ. เถโร กิร อตฺตนา ปวิฏฺฐปวิฏฺฐวิหาเร "อหเมตฺถ อาคนฺตุโก"ติ อจินฺเตตฺวา ตตฺถ ตตฺถ ยถารหํ อตฺตนา กาตพฺพวตฺตานิ ปริปูเรนฺโต เอว วิหาสิ. อปเร ปน ภณนฺติ สพฺพสตฺเตสุ สมฺปวตฺตเมตฺตาวิหารวาสํ. อยญฺหิ เถโร อรหตฺตาธิคมโต ปุพฺเพปิ ปจฺฉาปิ[๑] เมตฺตาวิหารี อโหสิ.

คำว่า สมวัตตวาสะ ได้แก่การอยู่ที่มีการประพฤติวัตรได้เสมอกันในวิหารนั้น ๆ. ทราบมาว่า ในวิหารแต่ละแห่งที่ท่านเข้าไป พระเถระมิได้คิดว่า "ในวิหารนี้ เราเป็นแขก" ในวิหารนั้น ๆ ท่านอยู่ทำวัตรที่ตนควรทำให้บริบูรณ์ ตามสมควรทีเดียว. ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ได้แก่การอยู่ด้วยวิหารธรรมคือเมตตา ที่เป็นไปเสมอกันในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง. จริงอยู่ พระเถระรูปนี้เป็นผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ทั้งในกาลก่อน ทั้งในภายหลัง แต่การบรรลุพระอรหัต.

---

๑ ฉ. ปจฺฉาปีติ อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

วนนฺตเร ฐิโตติ เถโร กิร ตถา สมฺปวตฺตวาสวเสน จรมาโน เอกทิวสํ อญฺญตรํ รมฺมณียํ[๑] วนนฺตรํ ทิสฺวา ตตฺถ อญฺญตรสฺมึ รุกฺขมูเล สมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา ยถาปริจฺเฉเทน ตโต วุฏฺฐิโต อตฺตโน คุณาวชฺชนเหตุเกน ปีติโสมนสฺเสน อุทาเนนฺโต "ยาวตา อุปสมฺปนฺโน"ติ คาถํ อภาสิ. ตมตฺถํ ทสฺเสตุํ "วนนฺตเร ฐิโต"ติ ปฐมคาถา ฐปิตา. ตตฺถ คชฺชมานโกติ สีหคชฺชิตํ คชฺชนฺโต. คุณเมสนฺโตติ อตฺตโน คุณสมุทยํ คเวสนฺโต ปจฺจเวกฺขนฺโต.

คำว่า ยืนอยู่กลางป่า มีเรื่องว่าพระเถระผู้ประพฤติด้วยอำนาจการอยู่ ที่มีการประพฤติวัตรได้เสมอกันอย่างนั้น วันหนึ่งพบป่าที่น่ารื่นรมย์แห่งหนึ่งเข้า จึงเข้าสมาบัติ ณ ที่นั้นใกล้โคนไม้แห่งหนึ่ง ออกจากฌานนั้นตามเวลาที่ได้กำหนดไว้ เมื่อจะอุทานด้วยปีติและโสมนัส อันมีการนึกถึงคุณของตนเป็นเหตุ จึงได้กล่าวคาถาว่า "ข้าพเจ้าอุปสมบทแล้วตลอดกาลเพียงใด" ดังนี้. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความที่ว่านั้น จึงวางคาถาแรกว่า "ยืนอยู่กลางป่า" ดังนี้. ในบาทคาถาเหล่านั้น คำว่า เมื่อจะบันลือเสียง คือเมื่อจะบันลือเสียงดุจเสียงที่ราชสีห์บันลือ. คำว่า เมื่อแสวงหาคุณ(ของตน) ได้แก่แสวงหา คือพิจารณาความเกิดขึ้นแห่งคุณของตนอยู่.

มณิลรุกฺเข นิวาสิตาย ตํ เทวตํ "มณิลิยา"ติ โวหรนฺติ, ตสฺมา สา เทวตาปิ "อหํ ภนฺเต มณิลิยา"ติ อาห. รุกฺข-

คนทั้งหลายย่อมเรียกเทวดาตนนั้นว่า "มณิลิยเทวดา" เพราะความเป็นเทวดาผู้อาศัยอยู่ที่ต้นมณิละ, เพราะฉะนั้น แม้เทวดา

---

[๑] ฉ. รมณียํ.

เทวตานํ หิ เยภุยฺเยน นิวาสรุกฺขวเสน โวหาโร ยถา ผนฺทนเทวตาติ. ตตฺเถวาติ จิตฺตลปพฺพเตเยว.

ตนนั้นก็กล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้า มณิลิยเทวดา" ดังนี้. จริงอยู่ พวกรุกข-เทวดาทั้งหลาย โดยมากมีชื่อเรียกด้วยอำนาจต้นไม้อันเป็นที่อยู่ เหมือนอย่างชื่อเรียกว่า ผันทนเทวดา (เทวดาผู้อาศัยอยู่ที่ต้นผันทนะ) เป็นต้น. บทว่า ตตฺเถว แปลว่า ณ จิตตลบรรพตนั้นนั่นแหละ.

"พลวปิยจิตฺตตายา"ติ อิมินา พลวปิย-จิตฺตตามตฺเตนปิ สตฺถํ น กมติ, ปเคว เมตฺตาย เจโตวิมุตฺติยาติ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า "เพราะความที่มีจิตรักใคร่อย่างมีกำลัง" นี้ ท่านแสดงว่า แม้เพราะเหตุสักว่ามีจิตรักใคร่อย่างมีกำลัง ศัตราก็กล้ำกรายมิได้, จะกล่าวไปไยถึงเมตตา-เจโตวิมุตติเล่า.

ขิปฺปเมว จิตฺตํ สมาธิยตีติ[๑] เกนจิ ปริปนฺเถน ปริหีนชฺฌานสฺส พฺยาปาทสฺส ทูรสมุสฺสาริตภาวโต ขิปฺปเมว สมาธิยติ. อาสวานํ ขยายาติ เกจิ. เสสํ สุวิญฺเญยฺยเมว. เอตฺถ จ กิญฺจาปิ อิโต

คำว่า จิตย่อมตั้งมั่นได้เร็วทีเดียว ความว่า ชื่อว่า จิตย่อมตั้งมั่นได้เร็วทีเดียว เพราะความที่พยาบาทของบุคคลผู้มีฌานเสื่อมเพราะธรรมอันเป็นข้าศึกบางอย่าง ถูกถอน-ทิ้งแล้วในที่ไกล. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า

---

[๑] ฉ. สมาธิยติ.

อญฺญกมฺมฏฺฐานวเสน อธิคตชฺฌานานมฺปิ สุขสุปนาทโย อานิสํสา ลพฺภนฺติ, ยถาห :

เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป. คำที่เหลือพึงเข้าใจง่ายทีเดียว. อนึ่ง ในความข้อนี้ อานิสงส์ทั้งหลายมีหลับเป็นสุขเป็นต้น ย่อมได้แม้แก่คนที่บรรลุฌาน ด้วยอำนาจแห่งกรรมฐานอื่นจากกรรมฐานนี้, เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า :

"สุขํ สุปนฺติ มุนโย
อชฺฌตฺตํ สุสมาหิตา
สุปฺปพุทฺธํ ปพุชฺฌนฺติ
สทา โคตมสาวกา"ติ

"มุนีทั้งหลาย ผู้มีจิตตั้งมั่นดีในภายใน
ย่อมหลับเป็นสุข สาวกทั้งหลาย
ของพระโคตมะย่อมตื่นง่าย ตลอดกาล
ทุกเมื่อ" ดังนี้

จ อาทิ, ตถาปิเม อานิสํสา พฺรหฺมวิหารลาภิโน อนวเสสา ลพฺภนฺติ พฺยาปาทาทีนํ อุชุวิปจฺจนีกภาวโต พฺรหฺมวิหารานํ. เตเนวาห "นิสฺสรณํ เหตํ อาวุโส พฺยาปาทสฺส, ยทิทํ เมตฺตา เจโตวิมุตฺตี"ติ[๑] อาทิ. พฺยาปาทาทิวเสน จ สตฺตานํ ทุกฺขสุปนาทโยติ ตปฺปฏิปกฺขภูเตสุ

เป็นต้นก็จริงอยู่, ถึงอย่างนั้น อานิสงส์เหล่านี้ สำหรับพระโยคีผู้ได้พรหมวิหาร ย่อมได้ไม่มีเหลือ เพราะความที่พรหมวิหารทั้งหลาย เป็นข้าศึกตรงของพยาบาทเป็นต้น. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลายเมตตาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเหตุสลัดออกไปซึ่งพยาบาท" เป็นต้น.

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๖๐, องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๒๔.

พฺรหฺมวิหาเรสุ สิทฺเธสุ สุขสุปนาทโย หตฺถคตา เอว โหนฺตีติ.

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายมีการหลับเป็นทุกข์เป็นต้น ก็ด้วยอำนาจแห่งพยาบาทเป็นต้น เพราะเหตุนั้น เมื่อพรหมวิหารทั้งหลาย อันเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาทเป็นต้นนั้น สำเร็จแล้ว อานิสงส์ทั้งหลายมีการหลับเป็นสุขเป็นต้น ก็เป็นเหมือนกับอยู่ในมือแล้วทีเดียวแล.

เมตฺตาพฺรหฺมวิหารวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาเมตตาพรหมวิหาร จบ.

กรุณาภาวนาวณฺณนา

๒๕๙. กรุณนฺติ กรุณาพฺรหฺมวิหารํ. นิกฺกรุณตายาติ วิเหสาย, "อิเธกจฺโจ ปาณินา วา เลฑฺฑุนา วา ทณฺเฑน วา สตฺเถน วา อญฺญตรญฺญตเรน วา สตฺตานํ วิเหฐนชาติโก โหตี"ติ เอวํ วุตฺตวิเหฐเนติ อตฺโถ. อาทีนวนฺติ โทสํ. ยถา ตถา สตฺตานํ วิเหฐนาย ปาปโก วิปาโก อิธ เจว สมฺปราเย จ. ตถา หิ โย สตฺเต

พรรณนาการเจริญกรุณา

๒๕๙. คำว่า กรุณา ได้แก่กรุณาพรหมวิหาร. คำว่า ในเพราะความไม่มีกรุณา ได้แก่ในเพราะความเบียดเบียน, ความว่า ในเพราะความเบียดเบียนที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า "หญิงหรือชายบางคนในโลกนี้เป็นผู้เกิดมาเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ด้วยฝ่ามือบ้าง ด้วยก้อนดินบ้าง ด้วยท่อนไม้บ้าง ด้วยศัสตราบ้าง ด้วยการกระทำอย่างอื่น ๆ

ชีวิตา โวโรปเนน วา องฺคปจฺจงฺคจฺเฉทเนน วา ธนชานิยา วา อลาภาย วา อยสาย[๑] วา อนตฺถาย วา อยสตฺถาย วา ปริสึสกฺกเนน วา อนุตฺตมโส ยถาวชฺชทสฺสเนนปิ วิเหเฐติ, ตสฺส โส ปมาทวิหาโร ทิฏฺเฐว ธมฺเม อลาภายปิ โหติ, ลทฺธสฺส ปริหานายปิ โหติ, ตนฺนิมิตฺตํ ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ, อวิสารโท ปริสํ อุปสงฺกมติ. มงฺกุภูโต, สมฺมุโฬฺห กาลํ กโรติ, กายสฺส เภทา ทุคฺคติ ปาฏิกงฺขา, สุคติยมฺปิ มนุสฺสภูโต ทุชฺชจฺโจปิ โหติ นีจกุลิโก, ทุพฺพณฺโณปิ โหติ ทุทฺทสิโก, พหวาพาโธปิ โหติ โรคพหุโล, ทุคฺคโตปิ โหติ อปฺปนฺนปาโน, อปฺปายุโกปิ โหติ ปริตฺตชีวิโกติ เอวมาทิอเนกานตฺถานุพนฺธิตา วิเหสาย ปจฺจเวกฺขิตพฺพา, ตปฺปฏิปกฺขโต กรุณาย อานิสํสา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. เตน วุตฺตํ "<u>นิกฺกรุณตาย</u> <u>อาทีนวํ</u> <u>กรุณาย</u> <u>จ</u>

บ้าง" ดังนี้. บทว่า <u>อาทีนวํ</u> แปลว่าโทษ. พึงพิจารณาถึงความที่การเบียดเบียน มีความหายนะหลายประการติดตามเป็นต้นอย่างนี้ว่า วิบากที่ชั่วช้าในโลกนี้ และในโลกหน้า ย่อมมีในเพราะความเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย โดยประการใดประการหนึ่ง. จริงอย่างนั้น บุคคลใดเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย โดยการปลงชีวิตก็ดี โดยการตัดอวัยวะใหญ่น้อยก็ดี หรือโดยการขวนขวาย เพื่อความเสื่อมทรัพย์ก็ดี เพื่อความเสื่อมลาภก็ดี เพื่อความเสื่อมยศก็ดี เพื่อความหายนะก็ดี เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นคนไม่มียศก็ดี โดยที่สุดแม้โดยการเห็น โดยประการที่มีแต่ความผิด (จับผิด), ข้อนั้นเป็นการอยู่ด้วยความประมาทของเขา ย่อมมีแม้เพื่อความเสื่อมลาภในอัตภาพนี้ทีเดียว, ย่อมมีแม้เพื่อความฉิบหายไปแห่งลาภที่ได้แล้ว, กิตติศัพท์ที่ชั่วช้าเพราะเหตุแห่งการกระทำนั้นย่อมฟุ้งขจรไป,

---

๑ ฉ. อวาสาย วา.

อานิสํสํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา''ติ. ''ปิโย หี''ติอาทินา[๑] ปฐมํ ปิยปุคฺคลาทีสุ อารภนฺตสฺส การณมาห. ปิยมฺปิ หิ ปุคฺคลํ กรุณายิตุมารภนฺตสฺส น ตาย[๒] ปิยภาโว วิคจฺฉติ, อวิคเต จ ตสฺมึ กุโต กรุณายนา. เตนาห ''ปิยฏฺฐาเนเยว ติฏฺฐตี''ติ. เสสปุคฺคเลสุปิ เอเสว นโย. ลิงฺควิสภาคกาลกตานํ อกฺเขตฺตภาเว การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

เขาย่อมเป็นคนไม่องอาจ เข้าไปหาบริษัท. เป็นคนเก้อเขิน, เป็นผู้ลุ่มหลง กระทำกาละ, หลังจากกายแตกทำลายก็หวังทุคติได้, แม้เป็นมนุษย์ในสุคติ ก็ย่อมเป็นคนบอดแต่กำเนิด เกิดในสกุลต่ำบ้าง, เป็นผู้มีผิวพรรณทรามไม่น่าดูบ้าง, เป็นคนมีอาพาธมาก มีโรคมากบ้าง, เป็นคนเข็ญใจมีข้าวและน้ำน้อยบ้าง, เป็นคนมีอายุสั้น เป็นอยู่ได้เล็กน้อยบ้าง ดังนี้, พึงพิจารณาอานิสงส์ทั้งหลายของกรุณา โดยประการที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโทษเหล่านั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ''พึงพิจารณาโทษในเพราะความไม่มีกรุณา และอานิสงส์ในกรุณา'' ดังนี้. ด้วยคำว่า ''เพราะว่าบุคคลผู้เป็นที่รัก'' เป็นต้น ท่านกล่าวถึงเหตุแห่งพระโยคีผู้เริ่มเจริญในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้นก่อน. จริงอยู่ เมื่อพระโยคีปรารภจะกรุณาบุคคลแม้เป็นที่รัก ความเป็นคนที่รัก มิได้

---

[๑] ฉ. อนารมฺภสฺส.
[๒] ฉ. น ตาว.

ปราศไปเพราะกรุณานั้น, และเมื่อความเป็นคนที่รักนั้นยังไม่ปราศไป ความกรุณาจะมีได้แต่ไหน. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ก็ตั้งอยู่ในฐานะผู้เป็นที่รักนั่นแหละ" ดังนี้. แม้ในบุคคลที่เหลือทั้งหลาย ก็มีนัยนี้แหละ. เหตุในความที่บุคคลผู้มีเพศผิดกัน และบุคคลผู้ทำกาลกิริยาแล้ว ไม่ใช่เขตแดน(แห่งกรุณา) ท่านได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วทีเดียว.

ยตฺถ ปน ปฐมํ อารภิตพฺพา, ตํ ปาฬินเยเนว ทสฺเสตุํ "กถญฺจ ภิกฺขู"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ทุคฺคตนฺติ ทลิทฺทํ. โส หิ โภคปาริชุญฺญโต สุขสาธนานํ อภาเวน ทุกฺขํ คโต อุปคโต ทุคฺคโตติ วุจฺจติ. อถวา ทุคฺคตนฺติ ทุกฺเขน สมงฺคิภาวคตํ. ทุรุเปตนฺติ กายทุจฺจริตาทีหิ อุเปตํ. คติกุลรูปาทิวเสน วา ตมภาเว ฐิโต ทุคฺคโต กายทุจฺจริตาทีหิ อุเปตตฺตา ตมปรายนภาเว ฐิโต ทุรุเปโตติ. เอวญฺเจตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ก็พระโยคีจะพึงเริ่มเจริญกรุณาในบุคคลใดเป็นอันดับแรก, ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงบุคคลนั้นตามนัยพระบาลีนั่นเทียว จึงเริ่มคำว่า "อนึ่ง อย่างไรเล่าภิกษุ" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า ทุคฺคตํ (คนเข็ญใจ)คือคนขัดสน. จริงอยู่ บุคคลนั้นเป็นผู้ถึงแล้ว เข้าถึงแล้วซึ่งความทุกข์เพราะไม่มีเครื่องอำนวยสุข เหตุเพราะมีความเสื่อมจากโภคสมบัติ จึงเรียกว่า ทุคคตะ. อีกนัยหนึ่ง บทว่า ทุคฺคตํ ได้แก่บุคคลผู้ถึง

คุณเน้ยเฮียง ศิรโกวิทย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปรมกิจฺฉปฺปตฺตนฺติ อติวิย กิจฺฉมาปนฺนํ มหาพฺยสนํ นิมุคฺคํ. อปฺเปว นามาติ สาธุ วต.

ความพร้อมเพรียงด้วยความทุกข์. บทว่า ทุรฺเปตํ (ประพฤติน่าเกลียด) คือ เพียบด้วยทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้น. อีกอย่าง-หนึ่ง ใน ๒ บทนี้ พึงทราบอรรถอย่างนี้ด้วยว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในความมืดมนเกี่ยวกับคติสกุล รูปร่างเป็นต้น ชื่อว่าทุคคตะ ผู้ตั้งอยู่ในภาวะที่มีความมืดมน เป็นที่ไปเบื้องหน้าเพราะเพียบด้วยทุจริตทั้งหลาย มีกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่าทุรฺเปตะ ดังนี้. คำว่า ประสบความลำบากอย่างยิ่ง ได้แก่ถึงความลำบากเกินจะเปรียบได้ คือจมอยู่ในความพินาศใหญ่หลวง. คำว่า ไฉนหนอ คือเป็นการดีหนอ.

วเธถ นนฺติ "ฆาเตถ นํ โจรนฺ"ติ เอวํ ปณิหิตาย รญฺโญ อาณาย. ขาทนียมฺปิ ฯเปฯ เทนฺติ "อิทาเนว มาริยมาโน เอตฺตกมฺปิ สุขํ ลภตู"ติ. สุสชฺชิโตติ สุขานุภวเน สนฺนทฺโธ.

คำว่า จงฆ่ามันเสีย ความว่า ด้วยพระราชโองการที่ทรงตั้งไว้ อย่างนี้ว่า "พวกเจ้าจงฆ่าโจรคนนั้นเสีย" ดังนี้. คนทั้งหลายย่อมให้ ฯลฯ ของเคี้ยวบ้าง เพราะคิดว่า "สักประเดี๋ยวเท่านั้น มันก็จะถูกฆ่าตาย ขอให้มันได้รับความสุขเพียงเท่านี้บ้างเถิด" ดังนี้. คำว่า จัดแจงไว้ดีแล้ว คือเตรียมพร้อมในอันเสวยสุข.

คุณเน้ยเฮียง ศิรโกวิทย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอเตเนวุปาเยนาติ เยน เยน วิธินา เอตรหิ ยถาวุตฺเต ปรมกิจฺฉาปนฺเน อายตึ วา ทุกฺขภาคิมฺหิ ปุคฺคเล กรุณายิตุํ กรุณา อุปฺปาทิตา, เอเตเนว นเยน. ปิยปุคฺคเลติ ปิยายิตพฺพปุคฺคเล. เอตรหิ วา ทิสฺสมานํ อายตึ วา ภาวินีทุกฺขปฺปตฺตึ คเหตฺวา กรุณา ปวตฺเตตพฺพาติ สมฺพนฺโธ. มชฺฌตฺตเวรีสุปิ เอเสว นโย. โย หิ โส กรุณาย วตฺถุภูโต ทุวิโธ ปุคฺคโล วุตฺโต, กามํ ตตฺถ กรุณาภาวนา สุเขเนว อิชฺฌติ, อิมินา ปน ภิกฺขุนา ตตฺถ ภาวนํ ปคุณตรํ กตฺวา สีมาสมฺเภทํ กาตุํ ตทนนฺตรํ ปิยปุคฺคเล, ตโต มชฺฌตฺเต, ตโต เวริปุคฺคเล กรุณา ภาเวตพฺพา. ภาเวนฺเตน จ เอเกกสฺมึ โกฏฺฐาเส มุทุํ กมฺมนิยํ จิตฺตํ กตฺวา ตทนนฺตเร ตทนนฺตเร อุปสํหริตพฺพํ. ยสฺส ปน เวริปุคฺคโล วา นตฺถิ, มหาปุริสชาติกตฺตา วา อนตฺถํ กโรนฺเตปิ เวริสญฺญาว นุปฺปชฺชติ, เตน

คำว่า โดยอุบายนี้นั่นแหละ ความว่า พระโยคีประสงค์เจริญกรุณาไปในบุคคล ผู้ถึงความลำบากอย่างยิ่ง ตามที่กล่าวแล้วในปัจจุบันนี้ หรือในบุคคลผู้มีส่วนแห่งทุกข์ในอนาคต ทำกรุณาให้เกิดขึ้นได้โดยวิธีใด ๆ, ต่อจากนั้นไปก็พึงทำกรุณาให้เป็นไป โดยนัยนี้แหละ. คำว่า ในบุคคลผู้เป็นที่รัก คือในบุคคลที่พึงรักใคร่. สัมพันธ์ความว่า พึงจับเอาการประสบความทุกข์ ที่เห็นอยู่ในบัดนี้ หรือการประสบความทุกข์ที่ต้องมีเป็นธรรมดาในอนาคต แล้วทำกรุณาให้เป็นไปเถิด ดังนี้. แม้ในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ และผู้มีเวรกันก็มีนัยนี้แหละ. ก็การเจริญกรุณาไปในบุคคล ๒ ประเภท ผู้เป็นที่ตั้งแห่งกรุณา ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้สำเร็จได้ง่ายทีเดียวก็จริง, ถึงกระนั้น ภิกษุรูปนี้ประสงค์จะทำภาวนาในบุคคล ๒ ประเภทนั้น ให้คล่องแคล่วยิ่งขึ้น แล้วทำสีมาสัมเภท ก็ควรเจริญกรุณาไปในบุคคลผู้เป็นที่รัก ในลำดับแห่งบุคคล ๒ ประ-

คุณเนี้ยเฮียง ศิรโกวิทย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มชฺฌตฺเต เม จิตฺตํ กมฺมนิยํ ชาตํ, อิทานิ เวริมฺหิ อุปสํหรามีติ พฺยาปาโรว น กาตพฺโพ. ยสฺส ปน อตฺถิ, ตํ สนฺธายาห "สเจ ปนา"ติอาทิ.

ภทนั้น, ต่อจากนั้นก็ในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ, ต่อจากนั้นก็ในบุคคลผู้มีเวรกัน. และเมื่อจะเจริญก็ควรทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงานในบุคคลแต่ละส่วน น้อมเข้าไปในลำดับบุคคลนั้น ๆ. ส่วนภิกษุรูปใดไม่มีบุคคลผู้มีเวรกัน หรือแม้เมื่อคนอื่นกระทำความเสียหายให้ ก็ไม่เกิดความสำคัญว่า(คนนั้น) เป็นผู้มีเวรกันเลยเทียว เพราะความที่ตนมีชาติเป็นมหาบุรุษ, ภิกษุรูปนั้นก็ไม่ต้องทำความพยายามว่า จิตของเราเป็นธรรมชาติที่ควรแก่การงานเกิดแล้วในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ, บัดนี้ เราจะน้อมเข้าไปในบุคคลผู้มีเวรกันละ ดังนี้เลยเทียว. ส่วนภิกษุรูปใดมีบุคคลผู้มีเวรกันอยู่, ท่านอาจารย์เล็งเอาภิกษุรูปนั้นกล่าวว่า "แต่ถ้าหากว่า" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ ปุพฺเพ วุตฺตนเยนาติ เมตฺตากมฺมฏฺฐานิกสฺส[๑] วุตฺตนเยน. ตํ เมตฺตายํ

ในคำเหล่านั้น คำว่า ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนก่อน คือตามนัยที่ได้กล่าวไว้

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๙๑.

วุตฺตนเยเนว วูปสเมตพฺพนฺติ "อถาเนน ปุริมปุคฺคเลสู"ติอาทินา[๑] "กกจูปมโอวาทาทีนํ อนุสฺสรโต"ติอาทินา จ เมตฺตาภาวนายํ วุตฺเตน นเยน ตํ ปฏิฆํ วูปสเมตพฺพํ. เอวํ เอตรหิ มหาทุกฺขปฺปตฺเต สุขิเตปิ อกตกุสลตาย อายตึ ทุกฺขปฺปตฺติยา วเสน กรุณายนวิธึ ทสฺเสตฺวา อิทานิ กตกลฺยาเณปิ ตํ ทสฺเสตุํ "โยปิ เจตฺถา"ติอาทิ วุตฺตํ. เตสนฺติ พฺยสนานํ. วฏฺฏทุกฺขํ อนติกฺกนฺตตฺตาติ สมฺมาสมฺพุทฺเธนาปิ อกฺขาเนน ปริโยสาเปตุํ อสกฺกุเณยฺยสฺส อนาคตสฺส อาปายิกสฺส สุคตีสุปิ ชาติชราทิเภทสฺสาติ อปริมิตสฺส สํสารทุกฺขสฺส อนติกฺกนฺตภาวโต. สพฺพถาปิ กรุณายิตฺวาติ ทุกฺขปฺปตฺติยา, สุขปฺปตฺติยา อกตกุสลตาย วา กตกุสลตาย วาติ สพฺพปฺปกาเรนปิ กรุณาย วตฺถุภาวสฺส สลฺลกฺขเณน ตสฺมึ ตสฺมึ ปุคฺคเล กรุณํ กตฺวา กรุณาภาวนํ

สำหรับพระโยคี ผู้เจริญเมตตากรรมฐาน. คำว่า พึงทำปฏิฆะนั้นให้สงบไป ตามนัยที่กล่าวแล้วในเมตตานั่นเอง ความว่า เธอก็พึงทำปฏิฆะนั้นให้สงบไป ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในการเจริญเมตตา ด้วยคำว่า "ลำดับนั้น เธอควรเข้าเมตตาในบุคคลลำดับก่อนๆ" เป็นต้น และด้วยคำว่า "เธอพึงพยายามละปฏิฆะ โดยรำลึกถึงพระโอวาทที่มีการอุปมาด้วยเลื่อยเป็นต้น" ดังนี้เป็นต้น. ท่านอาจารย์ครั้นแสดงวิธีเจริญกรุณา ไปในบุคคลผู้ประสบทุกข์ใหญ่หลวงอยู่ในปัจจุบันนี้ ในบุคคลแม้ว่าถึงแล้วซึ่งสุข (ก็เป็นผู้ประสบทุกข์ใหญ่หลวง) โดยเกี่ยวกับการประสบความทุกข์ในอนาคต เพราะความที่มิได้ทำกุศลไว้ตามประการดังกล่าวมานี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงวิธีเจริญกรุณาไป แม้ในบุคคลผู้ได้ทำกรรมดีงามไว้ จึงกล่าวว่า "อนึ่ง ในอธิการนี้ พระโยคีแม้ใด" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า เตสํ

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๙๕.

วฑฺเฒตฺวา. วุตฺตนเยเนวาติ "อถาเนน ปุนปฺปุนํ เมตฺตายนฺเตนา"ติอาทินา[๑] เมตฺตาภาวนายํ วุตฺเตน นเยน. ตนฺนิมิตฺตนฺติ สีมาสมฺเภทวเสน ปวตฺตํ สมถนิมิตฺตํ. เมตฺตาย วุตฺตนเยเนวาติ ยถา เมตฺตาภาวนายํ "อปฺปกสิเรเนวา"ติอาทินา[๒] ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน อปฺปนา "เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรตี"ติอาทินา ตสฺสา วฑฺฒนา จ วุตฺตา, เอวมิธ กรุณาภาวนาย ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน อปฺปนา เวทิตพฺพา จ วฑฺเฒตพฺพา จ, ตเถวสฺสา วฑฺฒนวิธิปิ เวทิตพฺโพติ อธิปฺปาโย. วุตฺตนเยเนวาติ อวธารเณน "ปรมํ เวริปุคฺคโล กรุณายิตพฺโพ"ติ อิทํ ยถา ปาฬิวิรุทฺธํ, เอวํ ยุตฺติวิรุทฺธมฺปีติ อิมมตฺถํ ทีเปติ. ปรมฺหิ เวรึ สมนุสฺสรโต โกโธ อุปฺปชฺเชยฺย, น กรุณา. อตฺตาปิ สกฺขิภาเวน กรุณายนวเสน คเหตพฺโพ, โส กิมิติ ปจฺฉา

ได้แก่ความพินาศ. คำว่า เพราะยังไม่ล่วงวัฏทุกข์ไปได้ คือเพราะความที่ยังไม่ล่วงสังสารทุกข์ อันใคร ๆ ประมาณมิได้ คือทุกข์ในอนาคตที่แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ไม่พึงอาจทำให้จบลงได้ด้วยการตรัสบอก ทุกข์มีในอบาย ทุกข์อันต่างกันด้วยชาติ ชรา เป็นต้นแม้ในสุคติ. คำว่า เจริญกรุณาไปแม้โดยประการทั้งปวง ได้แก่กระทำกรุณา คือทำกรุณาภาวนาให้เจริญไปในบุคคลนั้น ๆ โดยกำหนดถึง ความเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกรุณาแม้โดยประการทั้งปวง คือโดยการประสบความทุกข์เพราะมิได้ทำกุศลไว้ หรือโดยการประสบความสุข เพราะได้ทำกุศลไว้. คำว่า ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเอง คือตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในการเจริญเมตตา ด้วยคำว่า "ลำดับนั้น พึงเป็นผู้เจริญเมตตาไปเรื่อย ๆ" เป็นต้น. คำว่า ซึ่งนิมิตนั้น คือซึ่งสมถนิมิตอันเป็นไปโดยเกี่ยวกับสีมาสัมเภท. คำว่า ตาม–

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๐๘.
[๒] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๐๙.

คยฺหตีติ. "อปฺปนา วฑฺเฒตพฺพา"ติ อิมินา จ อปฺปนาปฺปตฺตจิตฺตสฺเสว "กรุณาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรตี"ติอาทินา[๑] วุตฺตวิกุพฺพนา อิชฺฌตีติ อยมตฺโถ ทสฺสิโต.

นัยที่ได้กล่าวแล้วในเมตตานั่นเอง ความว่า ในการเจริญเมตตา ท่านกล่าวอัปปนาไว้โดยเกี่ยวกับฌาน ๓ ฌาน ๔ ด้วยคำว่า "(ย่อมบรรลุอัปปนาตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในปฐวีกสิณ) ได้โดยไม่ยากเลย" ดังนี้เป็นต้น และกล่าวการทำอัปปนานั้นให้เจริญ ด้วยคำว่า "ย่อมแผ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่" ดังนี้เป็นต้น ฉันใด, ในการเจริญกรุณานี้ ก็พึงทราบอัปปนาโดยเกี่ยวกับฌาน ๓ ฌาน ๔ และพึงทำอัปปนาให้เจริญ ฉันเดียวกันนั้น, อธิบายว่า พึงทราบแม้วิธีทำอัปปนานี้ให้เจริญโดยประการเดียวกันนั้นนั่นเทียว. คำว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วเท่านั้น ความว่า ด้วยคำที่เป็นอวธารณะ (คำว่า เอว ที่แปลว่า เท่านั้น) ท่านอาจารย์แสดงถึงความข้อนี้ว่า คำว่า "บุคคลผู้มีเวรกัน เป็นผู้ควรเจริญ-กรุณาก่อน" ดังนี้ นี้ เป็นคำพูดที่ผิดกับ

---

[๑] ที. สี. ๙/๓๑๐, ที. ปา. ๑๑/๒๓๕, ม. มู. ๑๒/๖๙, ๖๐๖, ม. ม. ๑๓/๔๑๗, ๔๒๐, ๖๓๘, ๖๖๔, ม. อุ. ๑๔/๒๘๖.

พระบาลี ฉันใด, ก็ยังผิดกับยุติ(เหตุผลที่เหมาะสม)ด้วย ฉันนั้น. คือว่า เมื่อระลึกถึงบุคคลผู้มีเวรกันก่อน ความโกรธจะพึงเกิดขึ้น, กรุณาหาเกิดขึ้นไม่. แม้ตนเองซึ่งเป็นบุคคลที่พึงถือเอาโดยเกี่ยวกับการเจริญ-กรุณา โดยความเป็นสักขีพยาน, นั้น ก็กลับมาถือเอาในภายหลัง ด้วยประโยชน์อะไร ฉะนี้แล. อนึ่ง ด้วยคำว่า "ทำอัปปนาให้เจริญเถิด" นี้ เป็นอันท่านแสดงความข้อนี้ว่า วิกุพพนาที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า "แผ่ไปสู่ทิศหนึ่งด้วยจิตอันสหรคตด้วยกรุณาอยู่" ดังนี้เป็นต้น จะสำเร็จได้ ก็สำหรับพระโยคีผู้มีจิตบรรลุอัปปนาแล้วเท่านั้น ดังนี้.

กรุณาปทมตฺตเมว จสฺสา ปาฬิยา วิเสโสติ ตํ อนามสิตฺวา ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตวิกุพฺพนา, เมตฺตาย วุตฺตอานิสํสา จ อิธ ลพฺภนฺตีติ ทสฺเสตุํ "ตโต ปรํ ฯเปฯ เวทิตพฺพา"ติ วุตฺตํ. ตตฺถ ตโต ปรนฺติ "กรุณาสหคเตน เจตสา"ติ วุตฺตวิกุพฺพนโต อุปริ. เสสํ วุตฺตนยเมว.

ก็พระบาลีนั้น มีเพียงบทว่ากรุณาเท่านั้นเป็นข้อที่แปลกไป เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่แตะต้องข้อที่แปลกไปนั้น ประ-สงค์แสดงว่า วิกุพพนา ที่ท่านพระสารีบุตร-เถระกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค, และอานิสงส์ของเมตตาที่ได้กล่าวแล้ว ก็ย่อมหาได้ในกรุณานี้ จึงกล่าวว่า "ถัดจากนั้นไป

ฯลฯ ก็พึงทราบ" ดังนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า ถัดจากนั้นไป คือเบื้องหน้าแต่วิกุพพนาที่ได้กล่าวไว้ว่า "แผ่ไปสู่ทิศหนึ่งด้วยจิตที่สหรคตด้วยกรุณาอยู่" ดังนี้. คำที่เหลือก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

มุทิตาภาวนาวณฺณนา

๒๖๐. ปิยปุคฺคลาทีสูติ ปิยมชฺฌตฺตเวรีสุ น อารภิตพฺพา มุทิตาภาวนาติ วิภตฺตึ ปริณาเมตฺวา โยชนา. น หีติอาทิ ตตฺถ การณวจนํ. ปิยภาวมตฺเตเนวาติ เอตฺถ มตฺต-สทฺโท วิเสสนิวตฺติอตฺโถ, เตน โสมนสฺสปฏิสนฺธิกตาทิสิทฺธา นิจฺจปหํสิตมุขตา, ปุพฺพภาสิตา, สุขสมฺภาสตา, สขิลตา, สมฺโมทกตาติ เอวมาทิเก มุทิตาย ปทฏฺฐานภูเต วิเสเส อุลฺลิงฺเคติ, อีทิเสหิ วิเสเสหิ วิรหิโตติ วุตฺตํ โหติ. เอว-กาเรน

พรรณนาการเจริญมุทิตา

๒๖๐. คำว่า ในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้น มีคำประกอบความทำการจำแนกให้เปลี่ยนไปว่า ไม่ควรเริ่มเจริญมุทิตาในบุคคลผู้เป็นที่รัก บุคคลผู้เป็นกลาง ๆ และบุคคลผู้มีเวรกัน. คำว่า น หิ (เพราะว่า...ก็หาไม่) เป็นต้น เป็นคำพูดถึงเหตุ ในการที่ไม่ควรเริ่มเจริญมุทิตาในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้นนั้น. มตฺต ศัพท์ (แปลว่า สักว่า) ในบทว่า ปิยภาวมตฺเตเนว (ด้วยเหตุสักว่าเป็นที่รักเท่านั้น) นี้ มีอรรถว่าห้ามประการพิเศษ, ด้วย มตฺต ศัพท์นั้น

ปน ปิยปุคฺคลสฺส สุขสมฺปตฺตาทึ, มุทิตาย จ เหตุภูตํ ปโมทปฺปวตฺตึ นิวตฺเตติ. ปิยปุคฺคเลปิ หิ ปรมาย สมฺปตฺติยา ปมุทิเต หฏฺฐตุฏฺเฐ ภิกฺขุโน มุทิโตกาสํ ลเภยฺย. วกฺขติ หิ "ปิยปุคฺคลํ วา"ติอาทิ. อาทิโต มชฺฌตฺตปุคฺคลํ อนุสฺสรนฺตสฺส อุทาสีนตา สณฺฐาติ, เวรึ สมนุสฺสรนฺตสฺส โกโธ อุปฺปชฺชติ. เตนาห "ปเคว มชฺฌตฺตเวริโน"ติ.

ท่านบ่งชี้ประการพิเศษทั้งหลาย อันเป็นปทัฏฐานแห่งมุทิตาเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภาวะที่มีหน้ายิ้มแย้มเป็นนิตย์ อันสำเร็จจากความเป็นผู้มีปฏิสนธิสหรคตด้วยโสมนัสเป็นต้น, ความเป็นคนชอบทักทายก่อน,ความเป็นคนพูดง่าย, ความเป็นผู้เจรจาอ่อนหวาน, ความเป็นผู้พูดให้บันเทิงใจ ดังนี้, เป็นอันกล่าวอธิบายได้ว่า เว้นประการพิเศษทั้งหลายที่เป็นเช่นนี้ (คือเว้นประการพิเศษที่เป็นเช่นนี้แล้ว บุคคลผู้เป็นที่รักนั้น หาเป็นปทัฏฐานแก่มุทิตาได้ไม่). ส่วนด้วย เอว อักษร (ที่แปลว่าเท่านั้น) ท่านห้ามความเพียบพร้อมด้วยความสุขเป็นต้น แห่งบุคคลผู้เป็นที่รัก และความเป็นไปแห่งความบันเทิงอันเป็นเหตุแห่งมุทิตา. จริงอยู่ มุทิตาของภิกษุพึงได้โอกาสแม้ในบุคคลผู้เป็นที่รัก ผู้บันเทิงหรรษายินดีอยู่ด้วยสมบัติอย่างยิ่ง. จริงอยู่ ท่านอาจารย์จักกล่าวว่า "อีกอย่างหนึ่ง พระโยคีพบเห็นหรือได้สดับข่าวบุคคลผู้เป็นที่รัก" ดังนี้เป็นต้น. เมื่อพระโยคีระลึกถึงบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ มา

ตั้งแต่ต้น ความเฉยเมยย่อมตั้งอยู่, เมื่อระลึกถึงบุคคลผู้มีเวรกัน ความโกรธก็ย่อมเกิดขึ้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จะป่วยกล่าวไปไย ถึงบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ และผู้มีเวรกันเล่า" ดังนี้.

ปโมทปฺปวตฺติยา โสณฺฑสทิโส สหาโย โสณฺฑสหาโย. มุทิตมุทิโตวาติ ปสาทโสมฺมตาย อติวิย มุทิโต เอว. ปสาเท หิ อิทํ อาเมณฺฑิตํ[๑] เอวํ อฏฺฐกถานเยน อาทิโต มุทิตาภาวนาย วตฺถุํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ปาฬินเยน ทสฺเสตุํ "ปิยปุคฺคลํ วา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สุขิตนฺติ สญฺชาตสุขํ, สุขปฺปตฺตนฺติ อตฺโถ. สชฺชิตนฺติ สุขานุภวเนน สนฺนทฺธํ ปฏิยตฺตสุขสาธนํ. อโห สาธูติ ตสฺส สตฺตสฺส สมฺปตฺติยํ สมฺปชฺชณฺณปุพฺพปโมทนาการทสฺสนํ. ปุน อโห สุฏฺฐูติ ตสฺส ปโมทนสฺส พหุลีการทสฺสนํ. ปิยํ มนาปนฺติ เอตฺถ มนาปคฺคหเณน ปาฬิยมฺปิ

สหายผู้เป็นเช่นกับนักเลง เพราะมีแต่ความบันเทิงเป็นไป ชื่อว่าสหายนักเลง. คำว่า เป็นผู้เอาแต่บันเทิงเริงรื่นอย่างเดียว คือ เป็นผู้ที่เอาแต่บันเทิงยิ่งนักอย่างเดียว เพราะ ความเป็นผู้มีจิตใจผ่องใสเยือกเย็น. จริงอยู่ คำพูดซ้ำ ๆ (ว่า มุทิตมุทิโตว ที่แปลว่าบันเทิงเริงรื่น) นี้ เป็นไปในอรรถว่าผ่องใส. ท่านอาจารย์ครั้นแสดงวัตถุแห่งการเจริญมุทิตาแต่ต้น ตามนัยแห่งอรรถกถาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงตามนัยพระบาลี จึงกล่าวว่า "อีกอย่างหนึ่ง พระโยคีพบเห็นหรือได้สดับข่าวบุคคลผู้เป็นที่รัก" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า สุขิตํ คือ

---

๑ ฉ. อาเมฑิตํ.

อติปฺปิยสหายโก อธิปฺเปโตติ เอเก.

มีสุขอันเกิดขึ้นแล้ว, ความว่า ถึงแล้วซึ่งความสุข. บทว่า สชฺชิตํ (จัดแจงแล้ว) คือ เตรียมพร้อมในอันเสวยสุข ได้แก่เตรียมเครื่องอำนวยสุขไว้แล้ว. คำว่า โอ สาธุ เป็นคำแสดงอาการยินดี อันมีสัมปชัญญะออก-หน้าในสมบัติของสัตว์ผู้นั้น. คำว่า โอ ดีจริง อีกคำหนึ่ง เป็นคำแสดงการทำให้มากซึ่งความยินดีนั้น. ด้วยศัพท์ว่า น่าชอบใจ ในคำว่า น่ารัก น่าชอบใจ นี้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า แม้ในพระบาลีก็ทรงประสงค์เอาบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง.

อตีเตติ ตสฺมึเยว อตฺตภาเว อตีเต. อนาคเตติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. น หิ ภวนฺตรคเต พฺรหฺมวิหารภาวนา รูหติ. ยทิ เอวํ อตีตานาคเต กถนฺติ ? นายํ โทโส. "โสเอวายํ ทฏฺโต ติสฺโส"ติ อทฺธา-ปจฺจุปฺปนฺนตาย วิชฺชมานภาเวน คเหตพฺพโต. กถมฺปนสฺส อนาคเต สมฺปตฺติ อารมฺมณํ โหตีติ ? อาเหสาทิโต, ปจฺจุปฺปนฺนาย วา

คำว่า ในอดีต ได้แก่ ในอัตภาพนั้นนั่นเทียวซึ่งเป็นอดีต. แม้ในคำว่า ในอนาคต ก็มีนัยนี้แหละ. เพราะว่าการเจริญพรหม-วิหารในบุคคลผู้อยู่ในภพอื่น ย่อมไม่งอกงาม. ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ จะเจริญพรหมวิหารไปในอดีตหรืออนาคตได้อย่างไร? เฉลยว่า ข้อนี้ไม่ผิดหรอก. เพราะบุคคลที่พึงถือเอาว่า "ผู้นี้นั้นนั่นเทียว ชื่อว่าทัตตะ

ปโยคสมฺปตฺติยา อนุมานโต ลทฺธาย คเหตพฺพโต.

ชื่อว่าติสสะ" ดังนี้ ก็โดยความเป็นบุคคลผู้มีอยู่โดยความเป็นอัทธาปัจจุบัน (อัทธากาลเวลาที่นับเนื่องในภพหนึ่ง จับตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ). ถามว่า ก็สมบัติ (ความถึงพร้อม, ความสำเร็จ) ในอนาคตของบุคคลนี้ จะเป็นอารมณ์ได้อย่างไร ? ตอบว่า จะเป็นอารมณ์ได้ โดยการแสดงอ้างเป็นต้น, หรือโดยเป็นสมบัติที่พึงถือเอาได้ โดยการอนุมานเอาตามปโยคสมบัติอันเป็นปัจจุบัน ซึ่งได้มาแล้ว.

ปิยปุคฺคเลติ โสณฺฑสหายสณฺฐิเต อติปฺปิยปุคฺคเล, ปิยปุคฺคเล จ. ทุวิโธปิ เจส อิธ ปิยภาวสามญฺญโต "ปิยปุคฺคโล"ติ วุตฺโต. อนุกฺกเมนาติ อติปฺปิยปุคฺคโล ปิยปุคฺคโล มชฺฌตฺโต เวรีติ จตูสุ โกฏฺฐาเสสุ[๑] เอเกกสฺมึ กมฺมฏฺฐานํ ปคุณํ, มุทุํ, กมฺมนิยญฺจ กตฺวา เสเสสุ อุปสํหรณานุกฺกเมน. กิญฺจาปิ

คำว่า (ครั้นทำมุทิตาให้เกิดขึ้น) ในบุคคลผู้เป็นที่รัก คือในบุคคลที่รักยิ่ง ที่สำคัญอยู่ว่าเป็นสหายนักเลง, และในบุคคลผู้เป็นที่รัก(อย่างปานกลาง). ก็บุคคลทั้ง ๒ จำพวกนี้ ในที่นี้ท่านเรียกว่า "บุคคลผู้เป็นที่รัก" เพราะ มีความเป็นคนที่รักเสมอเหมือนกัน. คำว่า ตามลำดับ คือตามลำดับแห่งการทำ

---

[๑] สี. ฐาเนสุ.

จตูสุ ชเนสุ สมจิตฺตตาว สีมาสมฺเภโท สีมา สมฺภิชฺชติ เอตายาติ กตฺวา. ภาวนาย ปน ตถา พหุโส ปวตฺตมานาย ปุริมสิทฺธํ เหตุํ, อิตรํ ผลญฺจ กตฺวา วุตฺตํ "สมจิตฺตตาย สีมาสมฺเภทํ กตฺวา"ติ. ยถาวุตฺตสีมาภาโว วา สีมาสมฺเภโทติ วุตฺตํ "สมจิตฺตตาย สีมาสมฺเภทํ กตฺวา"ติ. เสสเมตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว.

กรรมฐานในบุคคล ๔ ส่วน แต่ละส่วน คือ บุคคลผู้เป็นที่รักยิ่ง บุคคลผู้เป็นที่รัก บุคคลผู้เป็นกลาง ๆ บุคคลผู้มีเวรกัน ให้คล่องแคล่ว, อ่อน, และควรแก่การงาน แล้วก็น้อมเข้าไปในบุคคลที่เหลือ. ความจริงความเป็นผู้มีจิตเสมอกันในชนทั้ง ๔ จำพวกนั่นเอง ชื่อว่าสีมาสัมเภท เพราะทำความหมาย ของคำว่า เป็นเหตุทำลายเขตแดน. ถึงกระนั้น เมื่อภาวนาเป็นไปอยู่โดยประการนั้นโดยมาก ท่านอาจารย์จึงทำเหตุที่สำเร็จไปก่อนหน้าให้เป็นเหตุ และทำเหตุนอกนี้ให้เป็นผล กล่าวว่า "ทำสีมาสัมเภท โดยความเป็นผู้มีจิตเสมอกัน" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีสีมา(เขตแดน) ตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าสีมาสัมเภท เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทำสีมาสัมเภท โดยความเป็นผู้มีจิตเสมอกัน" ดังนี้. ในอธิการแห่งมุทิตาภาวนานี้ มีคำที่ควรพูดถึงอันใดเหลืออยู่, คำนั้นมีนัยอันข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว.

คุณวีรวรรณ สุริยะกำพล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

อุเปกฺขาภาวนาวณฺณนา

๒๖๑. อุเปกฺขาภาวนนฺติ อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารภาวนํ. ยสฺมา ปุริมพฺรหฺมวิหารตฺตยนิสฺสนฺโท จตุตฺถพฺรหฺมวิหาโร, ตสฺมา วุตฺตํ "เมตฺตาทีสุ ปฏิลทฺธติกจตุกฺกชฺฌาเนนา"ติ. ปฺจมตฺติยชฺฌานาติ สุภาวิตํ วสีภาวํ ปาปิตํ ปคุณํ, ตถารูปา ตติยพฺรหฺมวิหารชฺฌานโต. อปฺปคุณฺหิ อุปริชฺฌานสฺส ปทฏฺฐานํ น โหติ. จตุกฺกนยวเสน เจตฺถ ตติยคฺคหณํ. สุขิตา โหนฺตูติอาทิวเสนาติ อาทิ-สทฺเทน "นิทฺทุกฺขา โหนฺตู"ติ เอวมาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. สตฺตเกลายนํ สตฺเตสุ มมายนํ มมตฺตกรณํ, ตถา มนสิกาเรน โยโค สตฺตเกลายนมนสิการยุตฺตตฺตํ, ตสฺมา. เมตฺตาทีนํ ราคเคหสิตโทมนสฺสโสมนสฺสานํ อาสนฺนวุตฺติตาย ยถารหํ ปฏิฆานุนยสมีปจาริตา เวทิตพฺพา. อถวา "สุขิตา โหนฺตุ, ทุกฺขโต

พรรณนาการเจริญอุเบกขา

๒๖๑. คำว่า เจริญอุเบกขา คือเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร. เพราะเหตุที่พรหมวิหารที่ ๔ (อุเบกขาพรหมวิหาร) เป็นผลไหลออกแห่งพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น, ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ซึ่งเป็นผู้ได้ฌาน ๓ ฌาน ๔ ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น มีเมตตาเป็นต้น" ดังนี้. คำว่า (ออก)จากฌานที่ ๓ ที่คล่องแคล่ว ความว่า ฌานที่ ๓ ที่อบรมดีแล้ว ทำให้ถึงความเป็นวสีได้แล้ว ชื่อว่าคล่องแคล่ว, ได้แก่ (ออก)จากฌานที่ ๓ ในพรหมวิหารที่เป็นเช่นนั้น. เพราะว่าฌานที่ยังไม่คล่องแคล่ว ย่อมไม่เป็นปทัฏฐานแห่งฌานที่สูงขึ้นไป. ก็ศัพท์ว่าที่ ๓ ในคำนี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับฌานจตุกกนัย. ด้วยอาทิศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในคำว่า โดยเกี่ยวกับมนสิการว่า ขอจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด เป็นต้น พึงเห็นว่าสงเคราะห์เอามนสิการมีอย่างนี้ว่า

มุญฺจนฺตุ๑ โมทนฺตู''ติ หิเตสิตภาวปฺปวตฺติยา ติสฺสนฺนมฺปิ อนุนยสฺส อาสนฺนจาริตา. สติ จ ตพฺพิปริยาเย โลหิตปฺโกเป ปุพฺโพ วิย ลทฺโธกาสเมเวตฺถ ปฏิฆนฺติ อวิเสเสน ตาสํ ปฏิฆานุนยสมีปจาริตา หฏฺฐพฺพา.

''ขอจงเป็นผู้ไม่มีทุกข์เถิด'' ดังนี้ เป็นต้น. ชื่อว่าความติดข้องในสัตว์ ได้แก่ความประพฤติว่าของเรา คือการกระทำให้มีความเป็นของเรา ในสัตว์ทั้งหลาย, ความประกอบด้วยมนสิการอย่างนั้น ชื่อว่าความเป็นภาวนาที่ประกอบด้วยมนสิการ อันเป็นไปด้วยความติดข้องในสัตว์, ได้แก่เพราะความเป็นภาวนา...ติดข้องในสัตว์นั้น. พึงทราบความเป็นภาวนา ที่เที่ยวไปใกล้ความยินดียินร้าย ตามสมควรโดยภาวะที่เมตตาเป็นต้นเป็นไปใกล้ราคะ โทมนัส และโสมนัสอันอาศัยเรือน. อีกนัยหนึ่ง ภาวนาแม้ทั้ง ๓ ชื่อว่ามีความเที่ยวไปใกล้ความยินดี เพราะเป็นไป ด้วยความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล(ในสัตว์ทั้งหลาย)ว่า ''ขอจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด, ขอจงพ้นจากทุกข์เถิด, ขอจงบันเทิงเถิด'' ดังนี้. และเมื่อปริยายที่ผิดกันกับภาวะนั้น (คือไม่เป็นผู้ถึงสุขเป็นต้น)มีอยู่ ปฏิฆะ

๑ ฉ. มุญฺจนฺตุ.

ก็ได้โอกาสเทียว ในเพราะปริยายที่ผิดไปนี้ ดุจเมื่อมีความกำเริบแห่งโลหิต หนองก็ได้โอกาส ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงพึงทราบว่า ภาวนาทั้ง ๓ นั้น มีความเที่ยวไปใกล้ความยินดียินร้ายได้โดยไม่แปลกกัน.

"โสมนสฺสโยเคน โอฬาริกตฺตา"ติ อิทํ ตติยชฺฌานสฺส วเสน วุตฺตํ, ตโต วุฏฺฐิตสฺส อิทมาทีนวทสฺสนนฺติ เมตฺตาทิวเสน ปน โอฬาริกภาเว วุจฺจมาเน วิตกฺกวิจารปีติโยเคเนว โอฬาริกตา วตฺตพฺพา สิยา, ตาหิปิ ตาสํ สมาโยคสพฺภาวโต, อุเปกฺขาย จ ตทภาวโต. น วา วตฺตพฺพา ตติยชฺฌานิกานํเยว เมตฺตาทีนํ อิธาธิปฺเปตตฺตา, ตํตํฌานสมติกฺกเมเนว จ ตํตํฌานิกา เมตฺตาทโยปิ สมติกฺกนฺตา เอว นาม โหนฺติ, ฌานสามญฺเญน วิย เมตฺตาทิสามญฺเญน โวหารมตฺตํ. ปุริมาสูติ เมตฺตากรุณามุทิตาสุ. สนฺตภาวโตติ[1] ยถาวุตฺตสตฺตเกลายนาทิ-

คำว่า "เพราะเป็นภาวนาที่หยาบเหตุเพราะประกอบด้วยโสมนัส" นี้ ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นฌานที่ ๓, แต่เมื่อจะกล่าวถึงความเป็นภาวนาที่หยาบไว้โดยเกี่ยวกับตัวธรรมชาติ มีเมตตาเป็นต้นว่า พระโยคาวจรผู้ออกจากเมตตาฌานเป็นต้นนั้น มีการเล็งเห็นซึ่งโทษนี้ ดังนี้ ก็มีอันต้องกล่าวความเป็นภาวนาที่หยาบไว้ โดยการที่ประกอบกับวิตก วิจาร และปีติ นั่นเทียว, เพราะภาวนาเหล่านั้นที่มีการประกอบร่วมกันกับธรรมชาติมีวิตกเป็นต้น แม้เหล่านั้นก็มีอยู่, และเพราะอุเบกขาภาวนา ไม่มีการประกอบร่วมกันกับธรรมชาติมีวิตกเป็นต้นนั้น. หรือ

---

[1] ฉ. สนฺตสภาวตฺตา.

อนุปสนฺตภาวาภาวโต อุเปกฺขาย สนฺตสภาวโต. "สนฺตสภาวโต"ติ จ อิทํ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ. สุขุมตา ปณีตตา วิทูรกิเลสตา วิปุลผลตาติ เอวมาทโยปิ อุเปกฺขาย อานิสํสา ทฏฺฐพฺพา. ปกติมชฺฌตฺโตติ กิญฺจิ การณํ อนเปกฺขิตฺวา ปกติยา สภาเวเนว อิมสฺส ภิกฺขุโน อุทาสีนปกฺเข ฐิโต. อชฺฌุเปกฺขิตฺวาติ อตฺตนา [1]กตกมฺมวเสเนวายมายสฺมา อาคโต[1] คจฺฉติ จ, ตฺวมฺปิ อตฺตนา กตกมฺมวเสเนว อาคโต คจฺฉสิ จ, น ตสฺส ตว ปโยเคน กิญฺจิ สุขํ วา อุปเนตุํ, ทุกฺขํ วา อปเนตุํ ลพฺภา, เกวลมฺปเนตํ จิตฺตสฺส อนุชฺชุกมฺมํ, ยทิทํ เมตฺตายนาทินา สตฺเตสุ เกลายนํ. พุทฺธาทีหิ อริเยหิ คตมคฺโค เจส อปณฺณกปฏิปทาภูโต, ยทิทํ สพฺพสตฺเตสุ มชฺฌตฺตตาติ เอวํ ปฏิปกฺขิคุจฺฉามุเขน มชฺฌตฺตตาย สมุปชาตคารวพหุมานาทิเภทํ[2]

ไม่ต้องกล่าวถึงก็ได้ เพราะในที่นี้ท่านประสงค์เอาภาวนามีเมตตาเป็นต้น อันประกอบด้วยฌานที่ ๓ เท่านั้น, อนึ่ง โดยการก้าวล่วงฌานนั้น ๆ เสียได้นั่นเอง แม้ธรรมทั้งหลายมีเมตตาเป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในฌานนั้น ๆ ก็ชื่อว่าเป็นอันถูกก้าวล่วง(ด้วย)ทีเดียว, จึงมีเพียงแต่โวหาร(ว่ายังไม่ก้าว-ล่วง) เพราะ(ฌานที่๒ เป็นต้น) มีเมตตาเป็นต้นเหมือนกัน ดุจที่เป็นฌานเหมือนกันฉะนั้น. คำว่า ในภาวนา ๓ ข้างต้น คือในเมตตา กรุณา และมุทิตา. คำว่า โดยความเป็นธรรมสงบ (คือเล็งเห็นอานิสงส์)ของอุเบกขา โดยความเป็นธรรมสงบ เพราะไม่มีความไม่สงบมีความติดข้องในสัตว์เป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว. ก็คำว่า "โดยความเป็นธรรมสงบ" นี้ พึงเห็นว่าเป็นเพียงนิทัสสนะ. พึงทราบอานิสงส์ของอุเบกขาแม้มีอาทิอย่างนี้ว่าความเป็นธรรมที่ละเอียด ความเป็นธรรม

๑-๑ ฉ. กตกมฺมวเสเนว อาคโต.

๒ ฉ. ...พหุมานาทโร ตํ.

ปุคฺคลํ ปุนปฺปุนํ อชฺฌุเปกฺขติ, ตตฺถ จ สวิเสสํ อุเปกฺขํ ปจฺจุปฏฺฐเปติ, ตสฺส ตถา ปฏิปชฺชโต ปกติยาปิ อุทาสีนตฺตา สาติสยํ ตตฺถ มชฺฌตฺตตา สณฺฐาติ. ภาวนาพเลน นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตาเนว โหนฺติ, กิเลสา สนฺนิสินฺนา เอว โหนฺติ, โส ตํ อุเปกฺขํ ปิยปุคฺคลาทีสุ อุปสํหรติ. เตนาห "อุเปกฺขา อุปฺปาเทตพฺพา, ตโต ปิยปุคฺคลาทีสู"ติ. เอกํ ปุคฺคลนฺติ เอตฺถ อญฺญฏฺโจ เอก-สทฺโท อิตฺเถเก อภิวทนฺตีติอาทีสุ[๑] วิย. เอกวจเนเนว เจตฺถ สงฺขยาวิเสโส สิทฺโธ, ตสฺมา อญฺญํ เอกํ ปุคฺคลนฺติ อยเมตฺถ อตฺโถ. เตน อตฺตานํ นิวตฺเตติ. "เนว มนาปนฺ"ติ อิมินา ปิยปุคฺคลํ, อติปฺปิย-สหายกญฺจ นิวตฺเตติ, อตฺตานมฺปิ วา อตฺตนิ อมนาปตาย อภาวโต. "น อมนาปนฺ"ติ อิมินา อปฺปิยํ, เวริปุคฺคลญฺจ, ปาริเสสโต มชฺฌตฺตปุคฺคลสฺส คหณํ อาปนฺนํ. อิติ "เอกํ

ที่ประณีต ความเป็นธรรมที่มีกิเลสอยู่ห่างไกล ความเป็นธรรมที่มีผลไพบูลย์ ดังนี้. คำว่า เป็นกลาง ๆ ตามปกติ ความว่า เพราะไม่เพ่งถึงเหตุการณ์อะไร ๆ ก็จัดว่าเป็นบุคคลผู้ตั้งอยู่ในฝ่ายที่ควรวางเฉย สำหรับภิกษุรูปนี้ ตามปกติคือตามสภาวะทีเดียว. คำว่า วาง-เฉย (บุคคลนั้น) ความว่า ย่อมวางเฉยแล้ว ๆ เล่า ๆ ซึ่งบุคคลนั้น อันต่างกันด้วยความเป็นบุคคลน่าเคารพ น่านับถือ เป็นอันมากเป็นต้น ที่พระโยคีเข้าไปทำให้เกิดขึ้นพร้อมกับความเป็นกลาง โดยอาศัยความรังเกียจต่อ (การตกไปใน)ฝักฝ่ายแต่ละข้าง (บุคคลอื่นข้างหนึ่ง, ตนเองข้างหนึ่ง) เป็นช่องทางอย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุนี้ มาแล้วและจะไป ก็ด้วยอำนาจแห่งกรรมที่ตนทำไว้เท่านั้น, แม้ตัวเจ้ามาแล้วและจะไป ก็ด้วยอำนาจแห่งกรรมที่ตนทำไว้เหมือนกัน, การที่เจ้าจะใช้ความพยายามของเจ้า นำเอาสุข

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๓๔.

ปุคฺคลํ เนว มนาปํ นามนาปนฺ''ติ อิมินา อตฺตโน, ปิยาทีนญฺจ ปฏิกูเขปมุเขน อุทาสีนปุคฺคลํ ทสฺเสติ.

อะไร ๆ หรือขจัดทุกข์ให้แก่เขา ไม่ได้หรอก, ก็แต่ว่าความติดข้องในสัตว์ทั้งหลายโดยการทำเมตตาเป็นต้นนี้ใด, นี้ไม่ใช่การทำจิต(ให้ดำเนินไป)ตรงเลย. แต่ว่าความเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงนี้ใด, นี้เป็นทางที่พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงดำเนินไป เป็นอปัณณกปฏิปทา (ปฏิปทาที่ไม่ผิดพลาด) ดังนี้, ก็พระโยคีย่อมทำอุเบกขาที่มีความวิเศษให้ตั้งขึ้น ในบุคคลนั้น, ความเป็นกลางในบุคคลนั้นย่อมตั้งขึ้นเป็นอย่างดียิ่ง เพราะความที่พระโยคีนั้นผู้ปฏิบัติอย่างนั้น มีความเป็นกลางได้แม้โดยปกติ. นิวรณ์ทั้งหลายเป็นอันถูกข่มไปด้วยกำลังของภาวนาทีเดียว, กิเลสทั้งหลายเป็นอันสงบนิ่งไปทีเดียว, พระโยคีนั้นก็น้อมเอาอุเบกขานั้นไปในบุคคลที่เหลือ มีบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทำอุเบกขาให้เกิดขึ้นเถิด, ต่อจากนั้นจึงแผ่อุเบกขาไปในบุคคลที่เหลือ มีบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้น" ดังนี้. ในคำว่า

(เห็น)บุคคลหนึ่ง นี้ เอก ศัพท์ (ที่แปลว่าหนึ่ง) มีอรรถว่าอื่น (เท่ากับเห็นบุคคลอื่น) เหมือนอย่างในประโยคว่า พวกหนึ่งย่อมยืนยันอย่างนี้ (พวกอื่นย่อมยืนยันอย่างนี้). ก็ในคำนี้ สำเร็จเป็นสังขยาวิเศษ(การนับว่าเป็นอีกคนหนึ่ง) แล้ว ด้วยคำพูดอันเป็นเอกวจนะนั่นเอง, เพราะฉะนั้น ในคำนี้จึงมีความหมายนี้ว่า (เห็น)บุคคลอื่นคนหนึ่งดังนี้. ด้วยคำนั้นทรงปฏิเสธตัวภิกษุ. ด้วยคำว่า "ซึ่งเป็นคนที่น่าชอบใจก็ไม่ใช่" นี้ ทรงปฏิเสธบุคคลผู้เป็นที่รัก, และผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง, หรือแม้แต่ตนเอง เพราะในตนเองไม่มีความเป็นบุคคลผู้ไม่น่าชอบใจ. ด้วยคำว่า "เป็นคนที่ไม่น่าชอบใจก็ไม่ใช่" นี้ ทรงปฏิเสธบุคคลที่เกลียด และบุคคลผู้มีเวร-กัน, เป็นอันถึงการถือเอาบุคคลผู้เป็นกลางๆ เพราะเป็นส่วนที่เหลืออยู่. เพราะเหตุนั้น ด้วยพระดำรัสว่า "เห็นบุคคลหนึ่งซึ่งเป็นคนน่าชอบใจก็ไม่ใช่ เป็นคนที่ไม่น่าชอบใจก็ไม่ใช่" ดังนี้ นี้ ทรงแสดงถึงบุคคลที่ควร

วางเฉย โดยการที่ตรัสปฏิเสธตัวพระโยคีเอง, และบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้นเป็นช่อง-ทาง.

วุตฺตนเยนาติ "ยุวาสฺส ปกติ-มชฺฌตฺโต"ติอาทินา อนนฺตรํ วุตฺเตน นเยน. อตฺตสิเนหสฺส พลวภาวโต เวริโตปิ อตฺตนิ มชฺฌตฺตตาย ทุรุปสํหารตฺตา "อิเมสุ จ อตฺตนิ จา"ติ อตฺตา ปจฺฉา วุตฺโต. ปจฺวีกสิเณ วุตฺตนเยเนวาติ "อยํ สมาปตฺติ อาสนฺนปีติปจฺจตฺถิกา"ติอาทินา ปจฺวีกสิเณ วุตฺเตน นเยน. ยญฺหิ เหฏฺฐา "ปคุณตติยชฺฌานา วุฏฺฐายา"ติอาทิ[๑] วุตฺตํ, ตํ เหฏฺฐา ตีสุ พฺรหฺมวิหาเรสุ, จตุตฺถพฺรหฺมวิหาเร จ อาทีนวานิสํสทสฺสน-วเสน วุตฺตํ. อิทมฺปน ตติยชฺฌาเน อาทีนวํ จตุตฺถชฺฌาเน จ อานิสํสํ ทิสฺวา จตุตฺถาธิคมาย โยคํ กโรนฺตสฺส จตุตฺถชฺฌานสฺส อุปฺปชฺชนาการทสฺสนํ. ตสฺมา

คำว่า ตามนัยที่กล่าวแล้ว คือตามนัยที่กล่าวแล้วในลำดับ ด้วยคำว่า "บุคคลใดเป็นกลาง ๆ ตามปกติสำหรับเธอ" ดังนี้เป็นต้น. ท่านกล่าวถึงตัวพระโยคีเอาไว้ในตอนท้ายว่า "ในบุคคลเหล่านี้ และในตนเอง" ดังนี้ เพราะพระโยคีน้อมเอาความเป็นกลางเข้าไปในตนเองได้ยาก กว่าบุคคลแม้ที่มีเวรกัน เพราะความเสน่หาในตนเป็นธรรมชาติมีกำลัง. คำว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นเทียว คือ ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณ ด้วยคำว่า "สมาบัตินี้มีปีติเป็นข้าศึกใกล้" ดังนี้เป็นต้น. ก็คำที่ท่านกล่าวไว้ในหนหลังว่า "ออกจากฌานที่ ๓ อันคล่อง-แคล่ว" ดังนี้เป็นต้นใด, คำนั้น ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นการแสดงโทษ ในพรหม-

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๒๑๐.

ตตฺถ วุตฺตํ 'ปฐวีสทฺทํ อปเนตฺวา ตเทว นิมิตฺตํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชตี''ติอาทินา โยเชตพฺพํ.

วิหาร ๓ เบื้องต่ำ, และอานิสงส์ในพรหมวิหารที่ ๔. ส่วนคำ(ว่าฌานที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นเทียว) นี้ เป็นคำแสดงอาการที่เกิดขึ้นแห่งฌานที่ ๔ แห่งพระโยคีผู้เล็งเห็นโทษในตติยฌาน และอานิสงส์ในจตุตถฌาน แล้วทำความพยายามเพื่อการบรรลุจตุตถฌาน. เพราะฉะนั้น ในบรรดาคำเหล่านั้น คำที่ท่านกล่าวไว้แล้ว พึงประกอบความด้วยคำว่า ''คัดเอาศัพท์ว่าปฐวีออกไป มโนทวาราวัชชนะ ย่อมเกิดขึ้นกระทำนิมิตนั้นนั่นเอง ให้เป็นอารมณ์'' ดังนี้เป็นต้นเถิด.

<u>ปฐวีกสิณาทีสูติ</u> <u>อาทิ</u>-สทฺเทน เสสกสิณานิ, อสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตญฺจ สงฺคณฺหาติ. กามํ กสิณานาปาเนสุ อุปฺปนฺนสฺสาปิ ตติยชฺฌานสฺส อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาเรน รูปาวจรชฺฌานาทิตาย อตฺเถว สภาคตา, ตมฺปน อการณํ อารมฺมณสฺส วิสทิสตายาติ อาห ''<u>อารมฺมณวิสภาคตายา</u>''ติ.

ด้วย <u>อาทิ</u> ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) ในบทว่า <u>ปฐวีกสิณาทีสุ</u> (ในปฐวีกสิณเป็นต้น) สงเคราะห์เอากสิณที่เหลือ, และนิมิตแห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. ตติยฌานแม้ที่เกิดขึ้นในกสิณและอานาปาน มีความเป็นสภาคะ (มีส่วนเหมือนกัน) กับอุเบกขาพรหมวิหารโดยความเป็นรูปาวจรฌานเป็นต้น

นนุ จ อญฺญเถว กสิณาทิภาวนา, อญฺญถา พฺรหฺมวิหารภาวนาติ ภาวนาวเสนาปิ ยถาวุตฺตชฺฌานานํ อตฺเถว วิสทิสตาติ ? สจฺจเมตํ, ภาวนาวเสน ปน วิสทิสตา อนุปฺปตฺติยา น เอกนฺติกํ การณํ. ตถาหิ อญฺญถาว เมตฺตาทิภาวนา, อญฺญถา อุเปกฺขาภาวนา. ตถาปิ สตฺเตสุ ยถาปวตฺติตํ หิเตสิตาทิอาการํ พฺยติเรกมุเขน อามสนฺตี ตโต วินิวฏฺฏมานรูเปน อชฺฌุเปกฺขนากาเรน พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา ปวตฺตติ. ตถา หิ วกฺขติ "กมฺมสฺสกา สตฺตา, เต กมฺมสฺส[1] รุจิยา สุขิตา วา ภวิสฺสนฺตี"ติอาทิ. อารมฺมณสภาคตาปิ เจตฺถ อตฺถีติ เมตฺตาทิวเสน ปฏิลทฺธตติยชฺฌานสฺส อิชฺฌติ อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาโร. เตน วุตฺตํ "เมตฺตาทีสุ"ติอาทิ. ตตฺถ เมตฺตาทีสูติ เมตฺตาทีสุ นิปฺผาเทตพฺเพสุ, เมตฺตาทิวเสนาติ อตฺโถ. เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว.

ด้วยกัน ก็จริงอยู่, แต่ว่าข้อนั้นไม่ใช่เหตุ (ที่จะทำให้ได้ฌานที่ ๔ ในอุเบกขาพรหมวิหาร ในลำดับต่อจากฌานที่ ๓ ที่ได้ในปฐวีกสิณเป็นต้น) เพราะความที่อารมณ์ไม่เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะความที่มีอารมณ์เป็นวิสภาคกัน" ดังนี้. ท้วงว่า การเจริญกสิณเป็นต้น ย่อมเป็นไปโดยประการหนึ่งนั่นแล, การเจริญพรหมวิหารก็เป็นไปโดยอีกประการหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ฌานทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว ก็มีความไม่เหมือนกันเลย แม้โดยเกี่ยวกับการเจริญด้วยมิใช่หรือ (ไม่ใช่โดยเกี่ยวกับอารมณ์เท่านั้น)? เฉลยว่า ข้อที่ว่ามานี้ก็เป็นความจริง, แต่ว่าความไม่เหมือนกัน เกี่ยวกับการเจริญไม่ใช่เหตุที่แน่นอนแห่งความไม่เกิดขึ้น (แห่งฌานที่ ๔ ในอุเบกขาพรหมวิหาร). จริงอย่างนั้น การเจริญเมตตาเป็นต้น ก็เป็นไปโดยประการหนึ่ง, การเจริญอุเบกขา เป็นไป

[1] ฉ. กสฺส.

โดยอีกประการหนึ่ง. ถึงอย่างนั้น อุเบกขาอันเป็นพรหมวิหาร ย่อมจับเอาอาการคือความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล เป็นต้นตามที่ทำให้เป็นไปในสัตว์ทั้งหลาย (ครั้งที่เจริญพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น) โดยการปฏิเสธเสียเป็นช่องทาง เป็นไปโดยอาการวางเฉยซึ่งมีสภาวะหันกลับจากอาการที่แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้นนั้น. จริงอย่างนั้น ท่านจักกล่าวว่า "สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน, สัตว์เหล่านั้นจักเป็นผู้ถึงสุขได้ ก็ตามความชอบใจของกรรม" ดังนี้เป็นต้น. ก็แม้ความมีอารมณ์เป็นสภาคะกัน ย่อมมีอยู่ในพรหมวิหารเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น อุเบกขาพรหมวิหารจึงสำเร็จแก่พระโยคีผู้ได้ฌานที่ ๓ เกี่ยวกับเมตตาเป็นต้นมาแล้ว. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "(แต่ว่าจะเกิดขึ้นแก่...)ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นมีเมตตาเป็นต้น" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นมีเมตตาเป็นต้น คือในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น

มีเมตตาเป็นต้น ที่พระโยคีพึงทำให้สำเร็จ, ความว่า ด้วยอำนาจแห่งพรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้น. คำที่เหลือมีนัยอันได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล.

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

๒๖๒. พฺรหฺมุตฺตเมนาติ เอตฺถ สมฺมุติพฺรหฺมาโน อุปปตฺติพฺรหฺมาโน วิสุทฺธิพฺรหฺมาโนติ ติวิธา พฺรหฺมาโน.

"สมฺปนฺนํ สาลิเกทารํ
สุวา ภุญฺชนฺติ โกสิย
ปฏิเวทมิ เต พฺรหฺเม
น เต วาเรตุมุสฺสเห[๑]

พรรณนาปกิณกกถา

๒๖๒. ในคำว่า ผู้ทรงเป็นพรหมผู้สูงสุด นี้ ชื่อว่าพรหม มี ๓ จำพวก คือ สมมุติพรหม อุปปัตติพรหม วิสุทธิพรหม. จริงอยู่ ด้วยศัพท์ว่า พรหม ในประโยคมีอย่างนี้ว่า :

"ข้าแต่ท่านท้าวโกสีย์ นกแก้วทั้งหลายบริโภคนาข้าวสาลีอันสมบูรณ์ ข้าแต่ท่านผู้เป็นพรหม ข้าพเจ้ารู้ว่าเป็นนกแก้วเหล่านั้น ท่านไม่อาจที่จะ

[๑] ขุ. ชา. ๒๗/๓๖๖.

ปริพฺพช มหาพฺรหฺเม
ปจนฺตฌเฌปิ ปาณิโน''ติ[๑] :

ป้องกันนกแก้วเหล่านั้นได้ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นพรหมที่ยิ่งใหญ่ เพราะพระองค์ทรงขับไล่ สัตว์อื่น ก็ย่อมเดือดร้อนด้วย''

จ เอวมาทีสุ หิ พฺรหฺมสทฺเทน สมฺมุติพฺรหฺมาโน วุตฺตา.

ดังนี้เป็นต้น เป็นอันกล่าวถึงสมมุติพรหม (พรหมโดยสมมุติ อันได้แก่กษัตริย์หรือพระราชา). จริงอยู่ ด้วยศัพท์ว่าพรหมในประโยคมีอย่างนี้ว่า

''อปารุตา เตสํ อมตสฺส ทฺวารา
เย โสตวนฺโต ปมุญฺจนฺตุ สทฺธํ.
วิหึสสญฺญี ปคุณํ น ภาสึ
ธมฺมํ ปณีตํ มนุเชสุ พฺรหฺเม''

''เราได้เปิดประตูอมตนิพพานไว้สำหรับสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีโสตปลดปล่อยศรัทธา (ความเชื่อดั้งเดิมของตน). ดูกรท่านผู้เป็นพรหม เราเป็นผู้มีความสำคัญว่าลำบาก จึงไม่บอกกล่าวธรรมอันประณีตที่เราชำชอง ในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย''

---

[๑] วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๕๖๖.

"อถ โข พฺรหฺมา สหปตี"ติ[๑] จ เอวมาทีสุ หิ พฺรหฺมสทฺเทน อุปปตฺติพฺรหฺมา วุตฺตา. "พฺรหฺมจกฺกํ ปวตฺเตตี"ติอาทิวจนโต[๒] "พฺรหฺมนฺ"ติ อริยธมฺโม วุจฺจติ, ตโต นิพฺพตฺตตฺตา อวิเสเสน สพฺเพปิ อริยา วิสุทฺธิพฺรหฺมาโน นาม ปรมตฺถพฺรหฺมตาย. วิเสสโต ปน "พฺรหฺมาติ ภิกฺขเว ตถาคตสฺเสตํ อธิวจนนฺ"ติอาทิวจนโต[๓] สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมพฺรหฺมา นาม สเทวเก โลเก พฺรหฺมภูเตหิ คุเณหิ อุกฺกํสปารมิปฺปตฺติโต. อิติ พฺรหฺมานํ อุตฺตโม, พฺรหฺมา จ โส อุตฺตโม จาติ วา พฺรหฺมุตฺตโม ภควา. เตน กถิเต "โส

และว่า "ครั้งนั้นแล ท่านท้าวสหัมบดีพรหม" ดังนี้เป็นต้น เป็นอันกล่าวถึงอุปบัติพรหม (พรหมโดยอุปบัติ). พระอริยธรรมก็เรียกว่า "พรหม" โดยคำพูดที่ว่า "ทรงกระทำพรหม-จักรให้เป็นไป" ดังนี้เป็นต้น, พระอริยบุคคลแม้ทุกองค์ ชื่อว่าวิสุทธิพรหม โดยไม่แปลกกันด้วยความเป็นปรมัตถพรหม เพราะความที่บังเกิดจากอริยธรรมนั้น. แต่โดยพิเศษ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่า อุตตม-พรหม (พรหมผู้สูงสุด) โดยพระดำรัสที่ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า พรหม นี้เป็นชื่อของตถาคต" ดังนี้เป็นต้น เพราะทรงบรรลุพระบารมีอันสูงส่ง ด้วยคุณทั้งหลายอันเป็น

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๔๒, ๔๔, ม. มู. ๑๒/๓๒๔, ม. ม. ๑๓/๔๖๔, สํ. ส. ๑๕/๒๐๕, วิ. มหา. ๔/๑๒. ฉ. พฺรหฺมา สหมฺปติ.
[๒] ม. มู. ๑๒/๑๔๑, สํ. นิ. ๑๖/๓๓, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๐, องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๑๐, ขุ. ป. ๓๑/๕๔๗.
[๓] ฉ. อธิวจนนฺติ วจนโต.

เมตฺตาสหคเตน เจตสา"ติอาทินา[๑] ตตฺถ ตตฺถ เวเนยฺยานํ เทสิเต. อิตีติ เอวํ ยถาวุตฺเตน ภาวนานุกฺกเมน เจว อตฺถวณฺณนากฺกเมน จ วิทิตฺวา ชานิตฺวา. ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยาติ ปุพฺเพ วิย อสาธารณํ ตํ ตํ พฺรหฺมวิหารปฏินิยตเมว อตฺถํ อคฺคเหตฺวา สาธารณภาวโต ตตฺถ ตตฺถ ปกิณฺณกํ วิสฏฺฐํ อตฺถํ คเหตฺวา ปวตฺติตา ปกิณฺณกกถาปิ วิชานิตพฺพา.

พรหม (ของประเสริฐ) ในโลก พร้อมทั้งเทวดา. พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า พฺรหฺมุตฺตม เพราะอรรถว่าทรงเป็นผู้สูงสุดแห่งบรรดาพรหมทั้งหลาย, หรือทรงเป็นพรหมผู้สูงสุด ตามประการที่กล่าวนี้. ความว่า ซึ่งพรหมวิหารที่พระผู้เป็นพรหมผู้สูงสุดนั้นตรัสไว้ คือทรงแสดงไว้แก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย ในสูตรนั้น ๆ ด้วยคำว่า "เขา ย่อมแผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ด้วยจิตอันสหรคตด้วยเมตตา" ดังนี้เป็นต้น. ศัพท์ว่า อิติ ความว่า ครั้นทราบ คือครั้นรู้(ซึ่งพรหมวิหาร) โดยลำดับแห่งภาวนา และโดยลำดับแห่งคำพรรณนาอรรถ อย่างนี้แล้ว คือตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า ก็พึงทราบแม้ปกิณกถา คือก็พึงทราบแม้ปกิณกกถาที่ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆษาจารย์) ไม่ถืออรรถาธิบายอันไม่สาธารณะ คือประจำ

---

[๑] ที. สี. ๙/๓๑๐, ที. ปา. ๑๑/๒๓๕, ม. มู. ๑๒/๖๙, ๖๐๕, ม. ม. ๑๓/๔๑๗, ๔๒๐, ๖๓๘, ๖๖๔, ม. อุ. ๑๔/๒๘๖.

เฉพาะพรหมวิหารนั้น ๆ เท่านั้น เหมือน-อย่างในตอนต้น ถือเอาอรรถาธิบายที่เป็นปกิณกะ คือกระจายไปได้ในพรหมวิหารนั้น ๆ โดยความเป็นอรรถาธิบายสาธารณะ แล้วประกาศไว้.

<u>เมชฺชตีติ</u> ธมฺมโต อญฺญสฺส กตฺตุนิวตฺตนตฺถํ ธมฺมเมว กตฺตารํ กตฺวา นิทฺทิสติ. <u>สินิยฺหตีติ</u> เอตฺถ สตฺเตสุ พฺยาปชฺชนวเสน ลูขภาวสฺส ปฏิปกฺขภูตํ ญาณปุพฺพงฺคมํ หิตาการปฺปวตฺติวเสน สิเนหนํ ทฏฺฐพฺพํ, น ตณฺหายนวเสน. ตํ หิ โมหปุพฺพงฺคมํ ลุพฺภนสภาวํ, อิทมฺปน อทุสฺสนสภาวํ อโลภสมฺปยุตฺตํ. นนุ จ ตณฺหาสิเนโหปิ พฺยาปาทวิโรธี เตน สหานวฏฺฐานโต. ยทิปิ เตน สห เอกสฺมึ จิตฺเต น ปวตฺตติ, วิโรธี ปน น โหติ อปฺปหายกโต. เมชฺชตีติ <u>มิตฺโต</u>, หิตชฺฌาสโย ขนฺธปฺปพนฺโธ, ตปฺปริยาปนฺนตาย มิตฺเต ภวา, มิตฺเต วา อารมฺมณภูเต

บทว่า <u>เมชฺชติ</u> (รักใคร่) ท่านแสดงไขไว้ กระทำตัวธรรมะนั่นเองให้เป็นกัตตุ (ผู้ทำ) เพื่อห้ามกัตตุผู้ทำอันอื่นไปจากธรรมะ. ในบทว่า <u>สินิยฺหติ</u> (เสน่หา)นี้ พึงเห็นว่า เป็นความเสน่หาเกี่ยวกับมีความเป็นไปโดยอาการที่เกื้อกูล มีญาณออกหน้าเป็นปฏิปักษ์ต่อความเศร้าหมอง ด้วยอำนาจความพยาบาทในสัตว์ทั้งหลาย, ไม่ใช่เป็นความเสน่หา ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งตัณหา. ก็ความเสน่หา ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งตัณหานั้น มีโมหะออกหน้า มีความอยากได้เป็นสภาวะ, แต่ความเสน่หาอันนี้มีความไม่ประทุษร้ายเป็นสภาวะ สัมปยุตกับอโลภะ. ท้วงว่า แม้ความเสน่หาคือตัณหา ก็เป็นข้าศึก

ปิเย ปุคฺคเล ภวา, มิตฺตสฺส เอสา ปวตฺติ เมชฺชนวเสเนวาติ เวทิตพฺพํ.

ของพยาบาท เพราะหาความตั้งลงพร้อมกันกับพยาบาทนั้นมิได้ (คือไม่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับพยาบาท)มิใช่หรือ. เฉลยว่า ความเสน่หาคือตัณหา ไม่เป็นไปในจิตดวงเดียวกันกับพยาบาทนั้นก็จริง, ถึงกระนั้นก็ไม่ชื่อว่าเป็นข้าศึก(ของพยาบาท) เพราะไม่ใช่เป็นผู้ละ. ชื่อว่ามิตร ก็เพราะอรรถว่ารักใคร่,ได้แก่ความสืบต่อแห่งขันธ์ที่มีอัชฌาสัยในประโยชน์เกื้อกูล, พึงทราบว่า ธรรมชาตินี้ ชื่อว่ามีในมิตร ก็เพราะความที่นับเนื่องอยู่ในความสืบต่อแห่งขันธ์ อันมีอัชฌาสัยในประโยชน์เกื้อกูลนั้น, หรือได้แก่มีในมิตรคือในบุคคลที่รักอันเป็นอารมณ์, ชื่อว่าเป็นความเป็นไปของผู้เป็นมิตร นี้ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นความรักใคร่นั่นเอง.

กโรตีติ กรุณา, กึ กโรติ, เกสํ, กินฺนิมิตฺตนฺติ อาห "ปรทุกฺเข สติ สาธูนํ กมฺปนํ"[๑]ติ. กมฺปนนฺติ จ ปเรสํ ทุกฺขํ ทิสฺวา

ชื่อว่ากรุณา เพราะอรรถว่ากระทำ, ท่านอาจารย์ทำคำซักไซ้ไว้ในใจว่า กระทำอะไร, แก่ใคร, เพราะเหตุไร ดังนี้แล้ว

---

[๑] ฉ. หทยกมฺปนนฺติ.

ตสฺส อปเนตุกามสฺส อสหนากาเรน จิตฺตสฺส อณฺณถตฺตํ. ตยิทํ สปฺปุริสานํเยว โหตีติ อาห "สาธูนนฺ"ติ. สปฺปุริสา หิ สปรหิตสาธเนน "สาธู"ติ วุจฺจนฺติ. วินาเสตีติ อทสฺสนํ คเมติ, อปเนตีติ อตฺโถ. เตเนตฺถ หึสนํ อปนยนนฺติ ทสฺเสติ. ปรทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณา หิ กรุณา. ผรณาวเสนาติ ผุสนวเสน, อารมฺมณกรณ-วเสนาติ อตฺโถ. อารมฺมณกรณญฺเจตฺถ ทุกฺขิเตสุ ทุกฺขาปนยนากาเรนวาติ ทฏฺฐพฺพํ.

จึงกล่าวว่า "เมื่อทุกข์ของคนอื่นมีอยู่ ก็กระทำความสะเทือนใจแก่สาธุชน" ดังนี้. ก็ความเป็นโดยประการอื่นแห่งจิต โดยอาการที่อดกลั้นมิได้ แห่งบุคคลผู้เห็นทุกข์ของคนอื่นแล้วก็ใคร่จะขจัดทุกข์นั้น ชื่อว่า การทำความสะเทือนใจ. ภาวะนั้น ย่อมมีแก่บุคคลผู้เป็นสัตบุรุษเท่านั้น เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แก่สาธุชน" ดังนี้. จริงอยู่ ผู้เป็นสัตบุรุษทั้งหลายท่านเรียกว่า "สาธุชน" เพราะการที่ทำประโยชน์เกื้อกูลของตนและของผู้อื่นให้สำเร็จ. คำว่า ทำให้พินาศไป คือ ทำให้ถึงความไม่ปรากฏ, ความว่า ขจัดออกไป. ด้วยคำว่า ทำให้พินาศไปนั้น ในที่นี้ ท่านแสดงว่าการกำจัดก็คือการขจัดออกไป. จริงอยู่ กรุณามีความเป็นไปโดยอาการที่ขจัดออกไปซึ่งทุกข์ของผู้-อื่นเป็นลักษณะ. คำว่า โดยเกี่ยวกับความแผ่ไป คือโดยเกี่ยวกับความกระทบ, ความว่า โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์. ก็การกระทำให้เป็นอารมณ์ในที่นี้

พึงทราบว่าเป็นไปโดยอาการที่ขจัดออกไปซึ่งทุกข์ในสัตว์ทั้งหลายผู้ถึงทุกข์นั่นเอง.

โมทนฺติ ตายาติ โมทนกิริยาย มุทิตาย กรณภาวนิทฺเทโส, สฺวายํ อุปจารสิทฺโธ มุทิตาวินิมุตฺโต นตฺถิ, ตตฺถ โกจิ กตฺตาติ ตเมว กตฺตุภาเวน นิทฺทิสติ, "สยํ วา โมทตี"ติ อยมฺปิ อุปจาร-นิทฺเทโสว ธมฺมานํ อวสวตฺตนโตติ วสวตฺติภาวนิวารณตฺถํ "โมทนมตฺตเมว วา ตนฺติ มุทิตา"ติ อาห.

คำว่า ย่อมบันเทิงเพราะธรรมชาตินั้น เป็นคำแสดงไขความเป็นกรณะ (เหตุกรณะ) แห่งมุทิตาที่มีกิริยาบันเทิง, ก็คำแสดงไขที่สำเร็จเป็นอุปจารโวหารนี้นั้น ที่พ้นไปจากมุทิตา หามีไม่ ท่านแสดงไขมุทิตานั้นนั่นแหละโดยความเป็นกัตตุ(ผู้ทำ)ว่า ในการทำความบันเทิงนั้น มีธรรมบางอย่างเป็นผู้ทำ, วจนัตถะ (ความหมายของคำ) แม้ที่ว่า "อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติชื่อว่ามุทิตา เพราะอรรถว่าบันเทิงเอง" นี้ ก็เป็นคำแสดงไขโดยเป็นอุปจารโวหารเท่านั้น เพราะธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะเหตุนั้นเพื่อจะห้ามความ(เข้าใจว่า) เป็นไปในอำนาจ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติชื่อว่ามุทิตา เพราะอรรถว่าเป็นเพียงความบันเทิงเท่านั้น" ดังนี้.

คุณสุวิมล รุ่งแสง
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปิยาทีสุ ปกฺขปาตุปจฺเฉทนมุเขน อุทาสีนภาวสงฺขาตา อุปปตฺติโต อิกฺขา อุเปกฺขา. เตนาห "อเวรา โหนฺตู"ติอาทิ. ตตฺถ อุเปกฺขตีติ กตฺตุนิทฺเทเส การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

การมองดูโดยความอุปบัติ (คือไม่เอาใจเข้าไปเกี่ยวข้อง) กล่าวคือความวางเฉย โดยมีการตัดความเข้าข้างในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้น เป็นสำคัญ ชื่อว่าอุเบกขา. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จงอย่าเป็นผู้มีเวร" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น เหตุในการแสดงไขเป็นกัตตุว่า อุเปกฺขติ (ย่อมวางเฉย) ดังนี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวอธิบายในหนหลังแล้วทีเดียว.

๒๖๓. หิโต นาม อตฺถจโร, ตสฺมา หิตาการปฺปวตฺติลกฺขณาติ สตฺตานํ หิตจรณากาเรน ปวตฺติลกฺขณา, หิตาการสฺส วา ปวตฺตนลกฺขณา. หิตูปสํหารรสาติ สตฺเตสุ หิตสฺส อุปนยนกิจฺจา, อุปนยนสมฺปตฺติกา วา. "อนตฺถํ เม อจรี"ติอาทินา[๑] ปวตฺตนกสฺส อาฆาตสฺส วินยนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐติ, ญาณสฺส โคจรภาวํ คจฺฉติ,

๒๖๓. ความประพฤติแต่ประโยชน์ชื่อว่า หิตะ, เพราะฉะนั้น บทว่า หิตาการปฺปวตฺติลกฺขณา จึงมีความหมายว่า มีความเป็นไปโดยอาการที่ประพฤติแต่ประโยชน์ แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ, หรือว่าทำอาการที่ประพฤติแต่ประโยชน์ ให้เป็นไปเป็นลักษณะ. คำว่า มีการน้อมเอาประโยชน์เข้าไปเป็นรส คือ มีการน้อมเอาประโยชน์เข้าไปในสัตว์

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๙๑, อภิ. วิ. ๓๕/๔๙๐.

ยตฺถ วา สยํ อุปฺปชฺชติ, ตตฺถ อาฆาตวินยํ ปจฺจุปฏฺเปตีติ อาฆาตวินยปจฺจุปฏฺฐานา. อมนาปานมฺปิ สตฺตานํ ปฏิกูเล อปฺปฏิกูลสญฺญิตารูเปน, ปเคว มนาปานํ ยํ มนาปภาวทสฺสนํ, ตถาปวตฺโต โยนิโสมนสิกาโร, ตํ ปทฏฺฐานํ เอติสฺสาติ มนาปภาวทสฺสนปทฏฺฐานา. พฺยาปาทุปสโมติ พฺยาปาทสฺส วิกฺขมฺภนวเสน วูปสโม. สมฺปตฺตีติ[๑] สมฺปชฺชนํ สมฺมเทว นิพฺพตฺติ. สิเนหสมฺภโวติ ตณฺหาสิเนหสฺส อุปฺปตฺติ. วิปตฺตีติ วินาโส. เมตฺตามุเขน หิ ราโค วญฺเจติ.

ทั้งหลายเป็นกิจ, หรือมีการน้อมเอาประโยชน์เข้าไปในสัตว์ทั้งหลาย เป็นสมบัติ. ชื่อว่า มีการกำจัดความอาฆาตได้เป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะอรรถว่าปรากฏ คือถึงความเป็นอารมณ์ของญาณ โดยอาการที่กำจัดความอาฆาตอันเป็นไปโดยนัยว่า "เขาได้ทำความเสียหายให้แก่เราแล้ว" เป็นต้น, หรือว่าเกิดขึ้นเองในสันดานใด, ก็ทำการกำจัดความอาฆาตให้ปรากฏในสันดานนั้น. การเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลาย แม้ว่าเป็นผู้ไม่น่าชอบใจ ว่าเป็นผู้น่าชอบใจ เพราะเป็นผู้มีความสำคัญในอารมณ์ที่น่ารังเกียจ ว่าไม่น่ารังเกียจเป็นสภาวะ จะป่วยกล่าวไปไยถึงการเห็นสัตว์ทั้งหลาย ที่น่าชอบใจ(ตามปกติ) ว่าเป็นผู้น่าชอบใจเล่า ได้แก่โยนิโสมนสิการที่เป็นไปโดยอาการอย่างนั้น อันใด, นั้นเป็นปทัฏฐานของเมตตานี้ เพราะเหตุนั้น เมตตานี้ จึงชื่อว่ามีการเล็งเห็นภาวะที่สัตว์

[๑] ก. สมฺปตฺติ.

ทั้งหลายเป็นผู้น่าชอบใจ เป็นปทัฏฐาน. คำว่า ความสงบพยาบาทได้ ได้แก่ความสงบพยาบาทโดยเกี่ยวกับข่มไว้ได้. คำว่า สมบัติ คือเป็นความสำเร็จ ได้แก่ความบังเกิดโดยชอบนั่นเอง. คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งความเสน่หา ได้แก่ความอุบัติแห่งความเสน่หาคือตัณหา. คำว่า วิบัติ ได้แก่ความพินาศ. จริงอยู่ ราคะย่อมหลอกลวงเอาได้โดยเมตตาเป็นช่องทาง.

กรุณาทีนํ ลกฺขณาทีนิ อิมินา นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. วิเสสมตฺตเมว วณฺณยิสฺสาม. สตฺตานํ ปวตฺตทุกฺขสฺส อปนยนากาโร. อปนยนมฺปน โหตุ วา มา วา, โย ทุกฺขาปนยนากาโร, ตถาปวตฺติลกฺขณา ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณา. อปเนตุกามตาย ปเรสํ ทุกฺขสฺส อสหนํ อนธิวาสนํ ปรทุกฺขาสหนํ. น วิหึสา อวิหึสา, สตฺตานํ อวิเหฐนํ. ตํ ปจฺจุปฏฺเฐติ, วิหึสาย วา ปฏิปกฺขภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ

พึงทราบความหมายแห่งอาการ ๔ มีลักษณะเป็นต้น แห่งพรหมวิหาร ๓ ที่เหลือ มีกรุณาพรหมวิหารเป็นต้น ตามนัยนี้เถิด. ข้าพเจ้าจักขอพรรณนา เฉพาะข้อที่แปลกไปเท่านั้น. กรุณา มีอาการที่ขจัดออกไปซึ่งทุกข์ที่เป็นไปแล้วแก่สัตว์ทั้งหลาย. แต่ว่าจะมีการขจัดออกไปได้(จริง) หรือไม่ก็ตาม, อาการที่ขจัดออกไปซึ่งทุกข์อันใด, กรุณามีความเป็นไปโดยอาการนั้นเป็นลักษณะ ชื่อว่า มีความเป็นไป โดยอาการที่ขจัดออกไปซึ่ง

อวิหึสาปจฺจุปฏฺฐานา. วิหึสูปสโมติ เอตฺถ วิหึสนฺติ เอตาย สตฺเต, วิหึสนํ วา เนสํ ตนุติ วิหึสา, สตฺตานํ โปถนาการเรน[๑] ปวตฺโต กรุณาย ปฏิปกฺขภูโต ปฏิฆจิตฺตุปฺปาโท. กรุณามุเขน โสโก วญฺเจตีติ อาห "โสกสมฺภโว วิปตฺตี"ติ.

ทุกข์เป็นลักษณะ. ความอดกลั้นไม่ได้ คือความไม่ยอมรับทุกข์ของผู้อื่น โดยความเป็นผู้ใคร่ขจัดออกไป ชื่อว่าความอดกลั้นทุกข์ของผู้อื่นไม่ได้. ความไม่เบียดเบียน ชื่อว่าอวิหิงสา, ได้แก่ความไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้ง-หลาย. กรุณาชื่อว่า มีความไม่เบียดเบียนเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะอรรถว่า ทำความไม่เบียดเบียนนั้นให้ปรากฏ หรือว่าปรากฏโดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อความเบียดเบียน. ในคำว่า ความสงบซึ่งความเบียดเบียน นี้ มีอรรถาธิบายว่า ธรรมชาติชื่อว่าวิหิงสา เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย, หรือว่าเป็นความเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น, ได้แก่ จิตตุปบาทที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกรุณา เป็นไปโดยอาการประดุจโบยตีสัตว์ทั้งหลาย. ความโศกย่อมหลอกลวงเอาได้ โดยกรุณาเป็นช่องทาง

---

[๑] ฉ. วิเหฐนาการเรน.

เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีความเกิดขึ้นแห่งความโศกเป็นวิบัติ" ดังนี้.

ปโมทนลกฺขณาติ ปรสมฺปตฺติยา ปโมทนลกฺขณา. อนิสฺสายนรสาติ อิสฺสายนสฺส (๑) ปฏิปกฺขภาวกิจฺจา. สตฺตานํ สมฺปตฺติยา, ปนฺตเสนาสเนสุ, อธิกุสลธมฺเมสุ จ อสหนํ อรมณํ[๒] อรติ อิจฺเจว สงฺคหํ คจฺฉติ, ตสฺสา วิหนนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐติ, ตสฺสา วา วิฆาตํ วูปสมนํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ อรติวิฆาต-ปจฺจุปฏฺฐานา.

คำว่า มีความบันเทิงเป็นลักษณะ คือมีความบันเทิงด้วยสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ. คำว่า มีความไม่ริษยาเป็นรส คือมีความเป็นปฏิปักษ์ต่อความริษยาเป็นกิจ. ความอดกลั้นไม่ได้ ความไม่รื่นรมย์ในสมบัติของสัตว์ทั้งหลาย, ในเสนาสนะที่สงัด, และในอธิกุศลธรรมทั้งหลาย ถึงการสงเคราะห์ว่าเป็นอรติ(ความไม่ยินดี)ทั้งนั้น, มุทิตา ชื่อว่ามีการกำจัดอรติเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะอรรถว่า ปรากฏโดยอาการที่กำจัดอรตินั้น หรือว่าทำการกำจัด คือทำความสงบอรตินั้นให้ปรากฏ.

ปหาโส เคหสิตปีติวเสน ปหฏฺฐภาโว อุพฺพิลาวิตตฺตํ[๓] สตฺเตสุ สมภาวทสฺสนรสาติ

ชื่อว่าความหรรษา ได้แก่ความรื่นเริง คือความปลาบปลื้มใจ โดยเกี่ยวกับเป็นปีติ

(๑ อุสูยนสฺส.)
๒ สี. อรมณํ ริญฺจนํ.
๓ ฉ. อุปฺปิลาวิตตฺตํ.

ปิยาทิเภเทสุ สพฺพสตฺเตสุ อุทาสีนวุตฺติยา สมภาวสฺเสว ทสฺสนกิจฺจา, อุปปตฺติโต อิกฺขนโต สมภาเวเนว เตสํ คหณกิจฺจาติ อตฺโถ. สตฺเตสุ ปฏิกูลาปฏิกูลาการานํ อคฺคหณโต ตตฺถ ปฏิฆานุนยานํ วูปสมนากาเรน วุตฺติยา เตสํ วูปสมํ วิกฺขมฺภนํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ ปฏิฆานุนยวูปสมปจฺจุปฏฺฐานา. เอวํ ปวตฺตกมฺมสฺสกตาทสฺสนปทฏฺฐานาติ เอตฺถ "เอวนฺ"ติ อิมินา พฺยติเรกมุเขน หิตูปสํหารทุกฺขาปนยนสมฺปตฺติปโมทนากาเรน ปจฺจามสนฺโต เมตฺตาทีนํ ติสฺสนฺนํ ปวตฺติ-อาการปฏิเสธนมุเขน ปวตฺตํ กมฺมสฺสกตาญาณํ อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารสฺส อาสนฺนการณํ, น ยงฺกิญฺจีติ ทสฺเสติ.

อาศัยเรือน (ปีติอาศัยกามคุณ). คำว่า มีการเล็งเห็นความเสมอกัน ในสัตว์ทั้งหลายเป็นรส คือมีการเล็งเห็นความเสมอกันโดยการประพฤติวางเฉยในสัตว์ทั้งปวงอันมีความต่างกันด้วยบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้นเท่านั้นเป็นกิจ, ความว่า มีการถือเอาสัตว์เหล่านั้นโดยความเป็นผู้เสมอกัน โดยการมองดูไปตามความอุบัติเท่านั้นเป็นกิจ. เพราะมีความเป็นไปโดยอาการที่สงบความยินดีและยินร้ายในสัตว์เหล่านั้น โดยการที่ไม่ถือเอาอาการที่น่ารังเกียจและไม่น่ารังเกียจ ในเหล่าสัตว์จึงชื่อว่าทำความสงบ คือความข่มความยินดีและยินร้ายเหล่านั้นให้ปรากฏได้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามีความสงบความยินดีและยินร้ายได้เป็นปัจจุปัฏฐาน. ด้วยคำว่า "เอวํ" (อย่างนี้) นี้ ในคำว่า มีการเล็งเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนอันเป็นไปอย่างนี้เป็นปทัฏฐาน นี้ ท่านอาจารย์เมื่อเจาะจงโดยอาการที่น้อมเอาประโยชน์เข้า-ไป(แห่งเมตตา) อาการที่ขจัดออกไปซึ่งทุกข์

(แห่งกรุณา) และอาการที่บันเทิงในสมบัติ (แห่งมุทิตา) โดยเชิงปฏิเสธ จึงแสดงว่า กัมมัสสกตาญาณที่เป็นไป โดยการปฏิเสธอาการเป็นไปแห่งธรรมชาติ ๓ อย่าง มีเมตตาเป็นต้นเป็นช่องทาง เป็นเหตุให้ใกล้แห่งอุเบกขาพรหมวิหาร, หาใช่เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งไม่.

๒๖๔. วิปสฺสนาสุขญฺเจว ภวสมฺปตฺติจาติ เอตฺถ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาโร จาติ วตฺตพฺพํ. ตมฺปิ หิ เนสํ สาธารณปฺปโยชนํ. ตถา "สุขํ สุปตี"ติอาทโย[๑] เอกาทสานิสํสา. เต ปน เหฏฺฐา วุตฺตาเอวาติ อิธ น คหิตา.

๒๖๔. ในคำว่า วิปัสสนาสุขและภพสมบัติ นี้ ท่านน่าจะกล่าวคำว่า และทิฐธรรมสุขวิหาร (ธรรมเป็นที่อยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้). เพราะว่า แม้ข้อนั้นก็เป็นประโยชน์สาธารณะแห่งพรหมวิหาร ๓ เหล่านั้น. อานิสงส์ ๑๑ อย่างมีว่า "หลับเป็นสุข" เป็นต้น ก็เป็นประโยชน์สาธารณะเหมือนกัน. แต่ว่าอานิสงส์ ๑๑ อย่างนั้น ท่านได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วทีเดียว เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ท่านจึงไม่ถือเอา.

---

[๑] องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๕๑,
องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๗๐.

นิสฺสรติ อปคจฺฉติ เอเตนาติ นิสฺสรณํ, ปหายกํ. กามญฺเจเตหิ ปญฺจปิ นีวรณานิ, ตเทกฏฺฐา จ ปาปธมฺมา วิกฺขมฺภนวเสน ปหียนฺติ, อุชุวิปจฺจนีกทสฺสนวเสน ปน พฺยาปาทาทโย ปาฬิยํ[๑] วุตฺตา. เอวญฺจ กตฺวา ราคนิสฺสรณตาวจนํ อุเปกฺขาพฺรหฺม-วิหารสฺส สุฏฺฐุ สมตฺถิตํ ทฏฺฐพฺพํ.

ชื่อว่านิสสรณะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุออก ไปปราศ, คือเป็นผู้ละ. ก็นิวรณ์ทั้ง ๕ และบาปธรรมทั้งหลายอันตั้งอยู่ในจิตตุปบาทเดียวกันกับนิวรณ์นั้น ถูกพรหมวิหารเหล่านี้ละไป ด้วยสามารถแห่งวิกขัมภนปหานก็จริง, ถึงกระนั้น ในพระบาลีกล่าวถึงธรรมทั้งหลายมีพยาบาทเป็นต้นไว้ (แทนที่จะกล่าวถึงนิวรณ์ ๕) โดยเกี่ยวกับเป็นการแสดงถึงธรรมอันเป็นข้าศึกตรง (ของพรหมวิหาร). ก็บัณฑิตพึงเห็นว่า คำพูดถึงความที่อุเบกขา-พรหมวิหารเป็นเหตุออกไปแห่งราคะ จะเป็นอันหนักแน่นด้วยดี ก็เพราะได้ทำอธิบายอย่างนี้.

๒๖๕. เอตฺถาติ เอเตสุ พฺรหฺม-วิหาเรสุ. เมตฺตา สตฺเตสุ ยถารหํ ทาน-ปิยวจนาทิสีลสุตาทิคุณคฺคหณวเสน ปวตฺตติ. เตน วุตฺตํ "สตฺตานํ มนาปภาวทสฺสน-

๒๖๕. บทว่า เอตฺถ แปลว่าในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้. ความว่า เมตตาย่อมเป็นไป โดยเกี่ยวกับการถือเอาคุณ มีทานปิยวาจาเป็นต้น และคุณ มีศีล สุตะเป็นต้น

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๖๐, องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๓๒.

คุณเสถียร รุ่งโรจน์ธนากุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ปหฏฺฐานา''ติ. ราโคปิ ตตฺถ ยถา ตถา คุณคฺคหณมุเขเนว ปวตฺตติ มนาปสญฺญาปฏิลาภโตติ[1] อาห ''คุณทสฺสนสภาคตายา''ติ. ตสฺมา มิตฺตมุขสปตฺโต วิย ตุลฺยากาเรน ทูสนโต ราโค เมตฺตาย อาสนฺนปจฺจตฺถิโก, โส ลหุํ โอตารํ ลภติ สติสมฺโมสมตฺเตนาปิ เมตฺตํ อปนิยตสฺสา[2] วตฺถุสฺมึ อุปฺปชฺชนารหตฺตา. ตโตติ ราคโต, ราคสฺส วา โอตารลาภโต. สภาควิสภาคตายาติ สภาคสฺส, สภาเวน[3] วา วิสภาคตาย. สตฺเตสุ หิ มนาปาการคาหิโน เมตฺตาสภาคสฺส[4] ตพฺพิปรีตสภาโว พฺยาปาโท เตน วิสภาโค. ตสฺมา โส โอตารํ ลภมาโน จิเรเนว ลเภยฺยาติ ปุริสสฺส ทูเร ริตสปตฺโต วิย เมตฺตาย ทูรปจฺจตฺถิโก.

ในสัตว์ทั้งหลายตามสมควร. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีการเล็งเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้น่าชอบใจ เป็นปทัฏฐาน" ดังนี้. แม้ราคะก็ย่อมเป็นไป โดยการถือเอาคุณในสัตว์เหล่านั้น โดยประการใดประการหนึ่ง เป็นช่องทางเหมือนกัน เพราะมีการได้ความสำคัญ(ในสัตว์เหล่านั้น) ว่าเป็นผู้น่าชอบใจ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะความที่เป็นสภาคะกัน ด้วยการที่เล็งเห็นแต่คุณ" ดังนี้. เพราะฉะนั้น ราคะ จึงชื่อว่าเป็นข้าศึกใกล้ของเมตตา โดยการทำเมตตาให้เสียหายไป ด้วยอาการที่เทียบเคียงกันได้ ดุจศัตรูผู้มีหน้าเหมือนมิตร ฉะนั้น, ชื่อว่าราคะนั้น ย่อมได้ช่องโดยง่าย ก็เพราะพรากเมตตาไป แม้เพราะเหตุสักว่าหลงลืมสติ

---

[1] ฉ. มนาปสญฺญาปโลภโตติ.

[2] ฉ. อปนีย ตสฺสา.

[3] สี. สภาวสฺส สภาเวน วา, ฉ. สภาเคน วา.

[4] สี. เมตฺตาสภาวสฺส.

ตโตติ พฺยาปาทโต. นิพฺภเยนาติ อนุสงฺกนปริสงฺกเนน ลทฺธปฺปติฏฺฐาย เมตฺตาย พฺยาปาเทน ทุปฺปธํสิยตฺตาติ อธิปฺปาโย. เตนาห "เมตฺตายิสฺสตี"ติอาทิ.

ก็ควรเกิดในวัตถุ (อันเป็นอารมณ์ของเมตตานั้น)ได้. บทว่า ตโต ความว่า พึงรักษาเมตตาไว้จากราคะ, หรือจากการได้ช่องแห่งราคะ. บทว่า สภาควิสภาคตาย แปลว่า เพราะความเป็นวิสภาคกัน (มีส่วนผิดกัน)กับส่วนของตน, หรือแปลว่าเพราะความที่เป็นวิสภาคกันโดยสภาวะ. จริงอยู่ พยาบาท อันมีสภาวะตรงกันข้ามกับเมตตา-พรหมวิหารนั้น จัดเป็นวิสภาคกันแห่งธรรมที่มีส่วนเสมอกันกับเมตตาอันมีปกติถือเอาอาการที่น่าชอบใจในสัตว์ทั้งหลาย. เพราะฉะนั้น พยาบาทนั้นเมื่อจะได้ช่อง ก็จะพึงได้โดยกาลนานทีเดียว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นข้าศึกไกลของเมตตา เหมือนศัตรูผู้ดำรงอยู่ในที่ไกลบุรุษ ฉะนั้น. บทว่า ตโต แปลว่า แต่พยาบาทนั้น. คำว่า อย่างไม่ต้องกลัว อธิบายว่า อย่างไม่ต้องคอยระแวงแคลงใจ เพราะเมตตาซึ่งได้ที่ตั้งมั่นแล้ว พยาบาทย่ำยีได้ยาก. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ข้อว่าจักเจริญเมตตาด้วย" ดังนี้เป็นต้น.

คุณเสถียร รุ่งโรจน์ธนากุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อิฏฺฐานนฺติ ปิยานํ. กนฺตานนฺติ กมนียานํ. มนาปานนฺติ มนวฑฺฒนกานํ. ตโต เอว มโน รเมนฺตีติ มโนรมานํ. โลกามิสปฏิสํยุตฺตานนฺติ ตณฺหาสนฺนิสฺสิตานํ. อปฺปฏิลาภโต สมนุปสฺสโตติ อปฺปฏิลาเภน อหมิเม น ลภามีติ ปริตสฺสโต. อตีตนฺติ อติกฺกนฺตํ. นิรุทฺธนฺติ นิโรธปฺปตฺตํ. วิปริณตนฺติ สภาควิคเมน[1] วิคตํ. สมนุสฺสรโตติ อนุตฺถุนนวเสน จินฺตยโต. เคหสิตนฺติ กามคุณนิสฺสิตํ. "อาทินา"ติ อิมินา "โสตวิญฺเญยฺยานํ สทฺทานนฺ"ติ เอวมาที[2] สงฺคณฺหาติ. วิปตฺติทสฺสนสภาคตายาติ เยสุ สตฺเตสุ โภคาทิวิปตฺติทสฺสนมุเขน กรุณา ปวตฺตติ, เตสุ ตนฺนิมิตฺตเมว อโยนิโส อาโภเค สติ ยถาวุตฺตโทมนสฺสมุเขน โสโก อุปฺปชฺเชยฺย, โส กรุณาย อาสนฺนปจฺจตฺถิโก. โสโก

คำว่า ซึ่งเป็นรูปที่น่าปรารถนา คือซึ่งเป็นรูปที่น่ารัก. คำว่า น่าพอใจ คือน่าใคร่. คำว่า น่าชอบใจ คือน่าเจริญใจ. เพราะเหตุนั้นนั่นเองจึงชื่อว่าน่ารื่นรมย์ใจ เพราะอรรถว่าทำใจให้รื่นรมย์. คำว่า เกี่ยวเนื่องด้วยโลกามิส คืออิงอาศัยตัณหา. คำว่า เล็งเห็นโดยความไม่ได้มา คือเดือนร้อนใจอยู่ โดยการที่ยังไม่ได้มาว่า เรายังไม่ได้ของเหล่านี้ ดังนี้. คำว่า ล่วงไปแล้ว คือก้าวล่วงไปแล้ว. คำว่า ดับไปแล้ว คือถึงความดับไปแล้ว. คำว่า แปรปรวนไปแล้ว คือปราศไปแล้ว โดยความปราศไปแห่งส่วนของตน. คำว่า เมื่อตามรำลึก คือเมื่อคิดถึงอยู่ด้วยอำนาจการทอดถอนใจ. บทว่า เคหสิตํ (อาศัยเรือน) คืออาศัยกามคุณ. ด้วยคำว่า "อาทินา" (ที่แปลว่า เป็นต้น) นี้ ท่านรวมเอาคำมีอย่างนี้ว่า "ซึ่งเสียง

[1] ฉ. สภาววิคเมน.

[2] ม. อุ. ๑๔/๔๐๓.

หิ อิธ โทมนสฺสสีเสน วุตฺโต. สภาค-วิสภาคตายาติ เอตฺถ สตฺเตสุ ทุกฺขาปนยนกามตาการสฺส กรุณาสภาคสฺส เตสุ ทุกฺขูปนยนากาโร วิเหสาสภาโค วิสภาโคติ ตาย สภาควิสภาคตาย สา โอตารํ ลภมานา จิเรเนว ลเภยฺยาติ ปุริสสฺส ทูเร ริตสปตฺโต วิย กรุณาย ทูรปจฺจตฺถิกา วุตฺตา.

ทั้งหลายอันพึงรู้ทางโสตะ" ดังนี้เป็นต้นไว้. คำว่า เพราะความที่เป็นสภาคะกันด้วยการที่เล็งเห็นแต่วิบัติ ความว่า กรุณาย่อมเป็นไปโดยอาศัยการเล็งเห็นแต่วิบัติมีโภควิบัติเป็น-ต้น ในสัตว์ทั้งหลายเหล่าใดเป็นช่องทาง; เมื่อมีการคำนึงถึงเหตุการณ์ คือความวิบัตินั้นในสัตว์เหล่านั้นนั่นแหละ โดยไม่ถูกอุบาย ความโศกก็พึงเกิดขึ้นได้ โดยช่องคือโทมนัสตามที่กล่าวแล้ว, ความโศกนั้นเป็นข้าศึกใกล้ของกรุณา. จริงอยู่ ในที่นี้ท่านกล่าวถึงความโศกไว้ โดยมุ่งถึงโทมนัสเป็นสำคัญ. ในคำว่า เพราะความที่เป็นวิสภาคะกันกับส่วนของตน นี้ มีอรรถาธิบายว่า ธรรมที่มีส่วนเสมอกันกับวิหิงสา ซึ่งมีอาการนำทุกข์เข้าไปในสัตว์เหล่านั้น จัดเป็นวิสภาคกันแห่งธรรมที่มีส่วนเสมอกันกับกรุณา อันมีอาการที่ใคร่จะขจัดออกไป ซึ่งทุกข์ในสัตว์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น เพราะความที่เป็นวิสภาคะกันกับส่วนของตนนั้น วิหิงสานั้น เมื่อจะได้ช่องจะพึงได้โดยกาลนานทีเดียว เพราะเหตุนั้น

ท่านอาจารย์จึงกล่าว ว่าเป็นข้าศึกไกลของกรุณา ดุจศัตรูผู้ดำรงอยู่ในที่ไกลบุรุษ ฉะนั้น.

สมฺปตฺติทสฺสนสภาคตายาติ เยสุ สตฺเตสุ โภคาทิสมฺปตฺติทสฺสนมุเขน มุทิตา ปวตฺตติ, เตสุ ตนฺนิมิตฺตเมว อโยนิโส อาโภเค สติ "จกฺขุวิญฺเญยฺยานํ รูปานนฺ"ติ- อาทินา[๑] วุตฺตโสมนสฺสมุเขน ปหาโส อุปฺปชฺเชยฺย, โส จ มุทิตาย อาสนฺนปจฺจตฺถิโก. ปหาโส หิ อิธ โสมนสฺสสีเสน วุตฺโต. สภาควิสภาคตายาติ โภคาทิสมฺปตฺตีหิ มุทิเตสุ สตฺเตสุ ปโมทนาการสฺส มุทิตาสภาคสฺส ตตฺถ อนภิรมนาการา อรติ วิสภาคาติ ตาย สภาควิสภาคตาย สา โอตารํ ลภมานา จิเรเนว ลเภยฺยาติ ปุริสสฺส ทูเร ฐิตสปตฺโต วิย มุทิตาย ทูรปจฺจตฺถิกา วุตฺตา. ปมุทิโต จาติอาทิ มุทิตาย สิทฺธาย อยมฺปิ อรติ น

คำว่า เพราะความที่เป็นสภาคะกันด้วยการที่เล็งเห็นแต่สมบัติ ความว่า มุทิตาย่อมเป็นไป โดยอาศัยการเล็งเห็นแต่สมบัติมีโภคสมบัติเป็นต้น ในสัตว์ทั้งหลายเหล่าใดเป็นช่องทาง, เมื่อมีการคำนึงถึงเหตุการณ์คือสมบัตินั้นในสัตว์เหล่านั้นนั่นเทียว โดยไม่ถูกอุบาย ความหรรษาพึงเกิดขึ้นได้โดยอาศัยโสมนัสที่ได้ตรัสไว้ ด้วยคำว่า "ซึ่งรูปทั้งหลายที่พึงรู้ทางจักษุ" เป็นต้นเป็นช่องทาง, ก็ความหรรษานั้น เป็นข้าศึกใกล้ของมุทิตา. จริงอยู่ ในที่นี้ ท่านกล่าวถึงความหรรษาไว้โดยมุ่งถึงโสมนัสเป็นสำคัญ. คำว่า เพราะความที่เป็นวิสภาคะกัน กับส่วนของตน ความว่า ความไม่ยินดีอันมีอาการไม่อภิรมย์ในสัตว์เหล่านั้น จัดเป็นวิสภาคกันแห่งธรรม

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๔๐๓.

โหตีติ ลทฺธพฺพคุณทสฺสนวเสน วุตฺตํ, น อิธาธิปฺเปตอรตินิคฺคหทสฺสนวเสน. กายจิตฺตวิเวกปฏิปกฺขาย วา อรติยา วิกฺขมฺภิตาย มุทิตาย ปฏิปกฺขา อรติ สุวิกฺขมฺภเนยฺยา โหตีติ ทสฺสนตฺถํ เอกเทเสน อรติ ทสฺสิตาติ ทฏฺฐพฺพํ. อธิกุสลธมฺเมสูติ สมถวิปสฺสนาธมฺเมสุ.

อันมีส่วนเสมอกันกับมุทิตา ซึ่งมีอาการบันเทิงในสัตว์ทั้งหลายผู้บันเทิงอยู่ ด้วยสมบัติมีโภคสมบัติเป็นต้น เหตุนั้น เพราะความที่อรตินั้นเป็นวิสภาคะกันกับส่วนของตนอย่างนี้ อรตินั้นเมื่อจะได้ช่อง ก็จะพึงได้โดยกาลนานทีเดียว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นข้าศึกไกลของมุทิตา เหมือนศัตรูผู้ดำรงอยู่ในที่ไกลบุรุษฉะนั้น. บทว่า ปมุทิโต จ เป็นต้น ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นการแสดงถึงคุณที่พึงได้รับว่า เมื่อมุทิตาสำเร็จแล้ว อรติ แม้นี้ก็ย่อมมีไม่ได้, มิได้กล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นการแสดงถึงการข่มอรติที่ประสงค์ในที่นี้. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นว่าท่านแสดงอรติไว้โดยเป็นส่วนหนึ่ง(เท่านั้น) เพื่อแสดงว่าเมื่ออรติส่วนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกายวิเวก และจิตตวิเวกถูกข่มไว้ได้แล้ว อรติส่วนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมุทิตา ก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่พระโยคีพึงข่มได้โดยง่าย. คำว่า ในอธิกุศลธรรมทั้งหลาย คือในสมถธรรมและวิปัสสนาธรรมทั้งหลาย.

พาลกรธมฺมโยคโต พาลสฺส. อตฺตหิตปรหิตพฺยามุฬฺหตาย มุฬฺหสฺส. ปุถุนํ กิเลสาทีนํ ชนนาทีหิ การเณหิ ปุถุชฺชนสฺส. กิเลโสธีนํ มคฺโคธีหิ อชิตตฺตา อโนธิชินสฺส, โอธิชินา วา เสกฺขา โอธิโสว กิเลสานํ ชิตตฺตา. เตน อิมสฺส โอธิชิตภาวํ ปฏิกฺขิปติ. สตฺตมภวาทิโต อุทฺธํ ปวตฺตนวิปากสฺส อชิตตฺตา อวิปากชินสฺส, วิปากชินา วา อรหนฺโต อปฺปฏิสนฺธิกตฺตา. เตนสฺส อเสกฺขตฺตํ ปฏิกฺขิปติ. อเนกาทีนเว สพฺเพสมฺปิ ปาปธมฺมานํ มูลภูเต สมฺโมเห อาทีนวานํ อทสฺสนสีลตาย อนาทีนวทสฺสาวิโน. อาคมาธิคมาภาวา อสฺสุตวโต. เอทิโส เอกํเสน อนฺธปุถุชฺชโน นาม โหตีติ ตสฺส อนฺธปุถุชฺชนภาวทสฺสนตฺถํ ปุนปิ "ปุถุชฺชนสฺสา"ติ วุตฺตํ. เอวรูปาติ วุตฺตาการาเรน สมฺโมหปุพฺพิกา. รูปึ สานาติวตฺตตีติ รูปานํ สมติกฺกมนาย การณํ น โหติ, รูปารมฺมเณ กิเลเสนาติวตฺตตีติ อธิปฺปาโย. โสมนสฺสโทมนสฺส-

ปุถุชน ชื่อว่าผู้เป็นคนพาล เพราะประกอบด้วยธรรม ที่สร้างความเป็นพาล. ชื่อว่าผู้เป็นคนหลง เพราะความที่หลงเลอะในประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น. ชื่อว่าปุถุชน เพราะเหตุทั้งหลาย มีการทำกิเลสเป็นต้นให้เกิดมากมายเป็นต้น. ชื่อว่าผู้ไม่ชนะกิเลสเป็นดุจเขตแดน เพราะความที่ไม่ชนะเขตแดนคือกิเลส ด้วยเขตแดนคือมรรค, อีกอย่างหนึ่ง พระเสกขะทั้งหลายชื่อว่าโอธิชินะ เพราะท่านชนะกิเลสทั้งหลาย โดยเขตแดน(คือมรรค)ทั้งหลายได้แล้วนั่นเทียว. ด้วยคำว่า อโนธิชินสฺส นั้น ท่านปฏิเสธความที่บุคคลนี้เป็นพระเสกขะผู้ชื่อว่า โอธิชินะ. ชื่อว่าผู้ไม่ชนะวิบาก เพราะความที่ไม่ชนะวิบากอันมีความเป็นไปเกินเลยภพที่ ๗ เป็นต้น, อีกอย่างหนึ่ง พระอรหันต์ทั้งหลายชื่อว่าวิปากชินะ (ผู้ชนะวิบาก) เพราะความที่ท่านเป็นผู้หาปฏิสนธิมิได้แล้ว. ด้วยคำว่า ผู้ไม่ชนะวิบากนั้น ท่านปฏิเสธภาวะที่บุคคลนี้เป็นพระอเสกขะ. ชื่อว่าผู้ไม่เล็งเห็นโทษ

รหิตํ อญฺญาณเมว อญฺญาณุเปกฺขา. โทสคุณาวิจารวเสน สภาคตายาติ ยถา พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา เมตฺตาทโย วิย สตฺเตสุ หิตูปสํหาราทิวเสน คุณโทเส อวิจาเรนฺตี เกวลํ อชฺฌุเปกฺขนวเสเนว ปวตฺตติ, เอวํ อญฺญาณุเปกฺขา สตฺเตสุ วิชฺชมานมฺปิ คุณโทสํ อจินฺเตนฺตี เกวลํ อชฺฌุเปกฺขนวเสเนว ปวตฺตตีติ โทสคุณาวิจารวเสน สภาคา. ตสฺมา สา ลหุํ โอตารํ ลภตีติ พฺรหฺมวิหารุเปกฺขาย อาสนฺนปจฺจตฺถิกา วุตฺตา. สภาควิสภาคตายาติ อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ มชฺฌตฺตาการสฺส อุเปกฺขาสภาคสฺส ตตฺถ อนุโรธวิโรธวุตฺติกามราคปฏิฆา[๑] วิสภาคาติ ตาย สภาควิสภาคตาย เต โอตารํ ลภมานา จิเรเนว ลเภยฺยุนฺติ ปุริสสฺส ทูเร ฐิตสปตฺโต วิย อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารสฺส ทูรปจฺจตฺถิกา วุตฺตา.

เพราะความที่เป็นผู้มีปกติไม่เล็งเห็นโทษ ในความลุ่มหลงอันมีโทษมากมาย อันเป็นมูลแห่งบาปธรรมทั้งหลายแม้ทั้งปวง. ชื่อว่าผู้มิได้มีอันสดับ ก็เพราะไม่มีอาคม(การเรียนพระปริยัติ) และอธิคม(การบรรลุมรรค–ผล). ทรงประสงค์แสดงภาวะที่บุคคลนั้น เป็นอันธปุถุชน (ปุถุชนคนมืดบอด) ว่า บุคคลผู้เป็นเช่นนี้ ชื่อว่าเป็นอันธปุถุชนโดยส่วนเดียว ดังนี้ จึงได้ตรัสไว้แม้อีกคำหนึ่งว่า "ซึ่งเป็นปุถุชน" ดังนี้. คำว่า ที่มีสภาพอย่างนี้ คือ อุเบกขาที่มีความลุ่มหลงออกหน้า โดยอาการที่กล่าวแล้ว. คำว่า อุเบกขานั้นหาเป็นไปล่วงรูปได้ไม่ คือไม่เป็นเหตุแห่งการก้าวล่วงโดยชอบซึ่งรูปทั้งหลาย, อธิบายว่า หาเป็นไปล่วงกิเลส อันมีรูปเป็นอารมณ์ได้ไม่. ความไม่รู้ อันเว้นจากโสมนัสและโทมนัสนั่นเอง ชื่อว่าอัญญาณุเบกขา. คำว่า เพราะความที่เป็นสภาคะกัน โดยเกี่ยวกับความไม่วิจารถึงคุณและโทษ ความว่า อุเบกขา–

---

๑ สี. ...วุตฺติกา ราคปฏิฆา, ฉ. ราคปฏิฆา.

พรหมวิหาร ไม่ใคร่ครวญถึงคุณและโทษ โดยเกี่ยวกับการน้อมเอาประโยชน์เข้าไปในสัตว์ทั้งหลายเป็นต้น เหมือนอย่างพรหมวิหาร ๓ มีเมตตาเป็นต้น ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจความวางเฉย แต่อย่างเดียวเท่านั้น ฉันใด, อัญญาณุเบกขา (อุเบกขาอันเป็นความไม่รู้) ไม่คิดถึงคุณและโทษแม้ที่มีอยู่ในสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจความวางเฉยแต่อย่างเดียวเท่านั้น ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นสภาคะกัน โดยเกี่ยวกับความไม่วิจารถึงคุณและโทษ. เพราะฉะนั้น อุเบกขาอันเป็นความไม่รู้นั้น ย่อมได้ช่องง่ายดาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เป็นข้าศึกใกล้ของอุเบกขาอันเป็นพรหมวิหาร. คำว่า เพราะความที่เป็นวิสภาคกันกับส่วนของตน ความว่า กามราคะและปฏิฆะ อันเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นความยินดีและยินร้ายในอารมณ์เหล่านั้น จัดเป็นวิสภาคะกัน แห่งธรรมอันมีส่วนเสมอกันกับ

อุเบกขา อันมีอาการเป็นกลางในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น เพราะความที่เป็นวิสภาคะกัน กับส่วนของตนแห่งอุเบกขานั้น ราคะและปฏิฆะเหล่านั้น เมื่อจะได้ช่อง ก็จะพึงได้โดยกาลนานทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร ดุจศัตรูผู้ดำรงอยู่ในที่ไกลบุรุษ ฉะนั้น.

๒๖๖. กตฺตุกามตาฉนฺโท อาทิ "ฉนฺทมูลกา กุสลา ธมฺมา"ติ[๑] วจนโต, อถวา สตฺเตสุ หิเตสิตาทุกฺขาปนยนกามตาทินา อนวชฺชาภิปฏฺฐนาวเสน ปวตฺตนโต "กตฺตุกามตาฉนฺโท อาที"ติ วุตฺตํ. อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาโรปิ หิ สตฺเตสุ อนิรากตหิตจฺฉนฺโทเยว "ตตฺถ อพฺยาวฏตา อปณฺณกปฏิปทา"ติ อชฺฌุเปกฺขนากาเรน ปวตฺตติ มาตา วิย สกิจฺจปสุเต ปุตฺเต.

๒๖๖. ชื่อว่า มีกัตตุกามตาฉันทะเป็นเบื้องต้น ก็โดยคำพูดที่ว่า "กุศลธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นมูล" ดังนี้, อีกนัยหนึ่ง เพราะมีความเป็นไป ด้วยอำนาจความปรารถนาอันหาโทษมิได้ โดยอาการมีความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลและความเป็นผู้ใคร่จะขจัดออกไปซึ่งทุกข์เป็นต้น ในสัตว์ทั้งหลาย ท่านจึงกล่าวว่า "มีกัตตุกามตาฉันทะเป็นเบื้องต้น" ดังนี้. จริงอยู่ แม้

---

[๑] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๕๑.

นีวรณาทีติ อาทิ-สทฺเทน ตเทกฏฺฐกิเลสานํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. กตฺถจิ สตฺตคฺคหณมฺปิ สงฺขารคฺคหณเมว โหติ ปุคฺคลาธิฏฺฐานาย เทสนาย ยถา "สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา"ติ[๑] น เอวมิธาติ อาห "ปญฺญตฺติธมฺมวเสน เอโก วา สตฺโต อเนเก วา สตฺตา อารมฺมณนฺ"ติ. ปญฺญตฺติธมฺมวเสนาติ ปญฺญตฺติสงฺขาตธมฺมวเสน. กามญฺเจตฺถ "สุขิตา โหนฺตู"ติอาทินา[๒] ภาวนายํ สุขาทิคฺคหณมฺปิ ลพฺภติ. ตมฺปน "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา"ติ[๓] วิปสฺสนาย อนิจฺจลกฺขณคฺคหณํ วิย อปฺปธานภูตํ, สตฺตปญฺญตฺติ เอวํ ปธานภาเวน คยฺหตีติ ทฏฺฐพฺพํ. อุปจาเร วา ปตฺเต อารมฺมณวฑฺฒนํ ตตฺถาปิ สีมาสมฺเภทสิทฺธิโตติ อธิปฺปาโย.

อุเบกขาพรหมวิหาร ก็จัดว่าเป็นฉันทะในประโยชน์เกื้อกูล อันบำเพ็ญไปอย่างไม่แข็งขันในสัตว์ทั้งหลายนั่นเทียว ย่อมเป็นไปโดยอาการที่วางเฉยว่า "เป็นอปัณณกปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ไม่ผิดพลาด) ที่หาความขวนขวายมิได้ในสัตว์เหล่านั้น" ดังนี้ เหมือนอย่างที่มารดาเป็นไป โดยอาการที่วางเฉยในบุตรผู้จัดแจง ในกิจการงานของตนเองได้แล้วฉะนั้น. คำว่า ซึ่งนิวรณ์เป็นต้น ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) พึงเห็นว่าท่านสงเคราะห์เอากิเลสทั้งหลาย อันตั้งอยู่ในจิตตุปบาทเดียวกันกับนิวรณ์นั้น. ในที่บางแห่งแม้ศัพท์ว่าสัตว์ ก็ย่อมเป็นศัพท์ว่าสังขารนั่นเอง โดยเป็นเทศนาบุคคลาธิษฐาน เหมือนอย่างคำว่า "สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงมีความตั้งอยู่ได้เพราะอาหาร" ดังนี้ ฉะนั้น

---

[๑] องฺ. ทสก. ๒๔/๕๔, ขุ. อิติ. ๒๕/๒.

[๒] ปฏิสมฺภิทามคฺค. ทุติยภาค ภูมิพโลภิกฺขุ ๑๘๘.

[๓] ขุ. ธ. ๒๕/๕๑, ขุ. วิ. ๒๖/๓๖๖, เนตฺติปกรณ. ภูมิพโลภิกฺขุ ๑๔, ๒๕๐.

ในพรหมวิหารนี้ หาเป็นอย่างนั้นไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีสัตว์ผู้เดียวหรือมีสัตว์มากมายเป็นอารมณ์ โดยเกี่ยวกับเป็นบัญญัติธรรม" ดังนี้. คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นบัญญัติธรรม คือโดยเกี่ยวกับธรรมที่นับว่าเป็นบัญญัติ. ก็ในพรหมวิหารเหล่านี้ ในการเจริญโดยนัยว่า "ขอจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด" ดังนี้เป็นต้น ย่อมได้แม้การถือเอาสุขเป็นต้น (อันมิใช่บัญญัติ) ก็จริงอยู่. ถึงกระนั้น การถือเอาสุขเป็นต้นนั้นมิได้เป็นประธาน เหมือนอย่างการถือเอาอนิจจลักษณะแห่งวิปัสสนาที่เป็นไปว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง", พึงทราบว่าย่อมถือเอาสัตวบัญญัติ โดยความเป็นประธานอย่างนี้. อธิบายว่า เมื่อได้บรรลุอุปจาระจึงมีการขยายอารมณ์ได้ เพราะแม้ในอุปจาระนั้นก็สำเร็จสีมาสัมเภท (การทำลายเขตแดน) ได้.

คุณเสถียร รุ่งโรจน์ธนากูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

เอกมาวาสํ ปริจฺฉินฺทิตฺวาติ เอตฺถ "สตฺเต เมตฺตาย ผริสฺสามี"ติ เอวํ ญาเณน ปริจฺเฉทํ กตฺวา เอกา รจฺฉา ปริจฺฉินฺทิตพฺพาติ โยชนา. รจฺฉาคหเณน รจฺฉาวาสิโน สตฺตา คหิตา. ยถา เอกํ ทิสํ. เอวํ สพฺพตฺถ.

ในคำว่า กำหนดอาวาสแห่งเดียว นี้ มีคำประกอบความว่า พึงกระทำการกำหนดไว้ด้วยญาณ อย่างนี้ว่า "เราจักแผ่เมตตาไปยังสัตว์ทั้งหลาย" ดังนี้แล้วก็กำหนดถนนสายหนึ่ง. ด้วยศัพท์ว่าถนนสายหนึ่ง เป็นอันถือเอาสัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยอยู่ ณ ถนนสายหนึ่ง. พึงกำหนดแล้วแผ่เมตตาไปตลอดทิศหนึ่ง ฉันใด. ก็พึงกำหนดแล้วแผ่เมตตาไปในทิศทั้งปวง ฉันนั้น.

๒๖๗. กสิณานํ นิสฺสนฺโทติ กสิณชฺฌานานํ นิสฺสนฺทผลสทิสา อารุปฺปา อรูปชฺฌานานิ, กสิณชฺฌานานํ ปาริปูริยาว สิชฺฌนโต. เตหิ วินา อสิชฺฌนโตติ เกจิ. สมาธินิสฺสนฺโทติ รูปชฺฌานสมาธีนํ, เหฏฺฐิมานํ ติณฺณํ อรูปชฺฌานสมาธีนญฺจ นิสฺสนฺโท ปฏิปาฏิยา เต อธิคนฺตฺวาว ปฏิลภิตพฺพโต. วิปสฺสนานิสฺสนฺโท วิปสฺสนานุภาเวน ลทฺธพฺพโต, วิปสฺสนาวเสเนว จ สมาปชฺชิตพฺพโต. สมถวิปสฺสนานิสฺสนฺโท

๒๖๗. คำว่า เป็นอานิสงส์ของกสิณทั้งหลาย ความว่า อรูปทั้งหลายได้แก่อรูปฌานทั้งหลายเป็นเหมือนผลที่ไหลออกของกสิณฌานทั้งหลาย เพราะสำเร็จได้โดยความบริบูรณ์แห่งกสิณฌานนั่นเอง. บางอาจารย์กล่าวว่า เพราะเว้นกสิณเหล่านั้นเสีย ก็สำเร็จไม่ได้. คำว่า เป็นอานิสงส์ของสมาธิทั้งหลาย ความว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ชื่อว่าเป็นผลที่ไหลออก ของรูปฌานสมาธิทั้งหลาย, และอรูปฌานสมาธิ ๓ เบื้องต่ำ เพราะ

คุณกนกกาญจน์ จิตรจารุวงศ์ ขออุทิศส่วนกุศลให้
คุณสมฤดี แซ่ตั้ง เฮียงชอ แซ่เจี่ย

นิโรธสมาปตฺติ. ยถาห "ทฺวีหิ พเลหิ สมนฺนาคตตฺตา"ติอาทิ[๑] "ปุริมพฺรหฺมวิหารตฺตยนิสฺสนฺโท"ติ อิมินา เมตฺตาทิวเสน ตีณิ ฌานานิ อธิคนฺตฺวา ฐิตสฺเสว อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาโร, น อิตรสฺสาติ ทสฺเสติ. ตเมว อตฺถํ อุปมาย ปากฏตรํ กตฺวา ทสฺเสตุํ "ยถา หี"ติอาทิ วุตฺตํ. ยมฺปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

ต้องบรรลุสมาธิเหล่านั้น ตามลำดับแล้วเท่านั้น จึงจะได้มา. ผลสมาบัติ ชื่อว่า เป็นอานิสงส์ของวิปัสสนา เพราะพระอริยบุคคลพึงได้รับด้วยอานุภาพ ของวิปัสสนา, และจะพึงเข้า(ผลสมาบัตินั้น ๆ) ได้ ก็ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนานั่นแหละ. นิโรธสมาบัติ ชื่อว่า เป็นอานิสงส์ของสมถะและวิปัสสนา. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ปัญญาที่มีความเป็นวสี เพราะความถึงพร้อมด้วยกำลัง ๒ (คือกำลังสมถะและกำลังวิปัสสนา ฯลฯ ชื่อว่านิโรธสมาบัติญาณ)" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยคำว่า "(อุเบกขาพรหมวิหาร) เป็นอานิสงส์ของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น" นี้ ท่านอาจารย์แสดงว่า สำหรับพระโยคีผู้บรรลุฌาน ๓ ด้วยสามารถแห่งเมตตาเป็นต้นตั้งอยู่เท่านั้น จึงจะมีอุเบกขาพรหมวิหารได้, ไม่ใช่สำหรับบุคคลนอกนี้. เพื่อจะแสดงเนื้อความนั้นนั่นแหละ ทำให้ปรากฏชัดยิ่งขึ้น

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๓๖๑.

คุณนกกาญจน์ จิตรจารุวงศ์ ขออุทิศส่วนกุศลให้
คุณสมฤดี แซ่ตั้ง เฮียงชอ แซ่เจีย

โดยอุปมา ท่านจึงกล่าวว่า "ยถา หิ" (เหมือนอย่างว่า...ฉันใด) ดังนี้เป็นต้น. ก็ในคำนี้ มีคำที่ข้าพเจ้าควรกล่าวอธิบายอันใดอยู่, คำนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวอธิบายในหนหลังแล้วทีเดียว.

๒๖๘. สิยาติ วุจฺจมานากาเรน สิยา กสฺสจิ ปริวิตกฺโก. เอตฺถาติ เอเตสุ เมตฺตาทีสุ พฺรหฺมวิหารตา เวทิตพฺพา, อิตรกมฺมฏฺฐานานิ อตฺตหิตปฏิปตฺติมตฺตานิ. อิมานิ ปน "สพฺเพ สตฺตา สุขิตา โหนฺตู"ติ[๑]อาทินา ปรหิตปฏิปตฺติภูตานิ. ตสฺมา สตฺเตสุ สมฺมาปฏิปตฺติภาเวน เสฏฺฐา เอเต วิหารา. พฺรหฺมาโนติ อุปปตฺติพฺรหฺมาโน. เต หิ อิธ ฌานภาวนาย วินีวรณจิตฺตา หุตฺวา พฺรหฺมโลเก อุปฺปนฺนา ตตฺถ ยาวตายุกํ วินีวรณจิตฺตาว โหนฺติ. ตสฺมา "นิทฺโทสจิตฺตา วิหรนฺตี"ติ วทนฺติ.

๒๖๘. คำว่า พึงมี(ปัญหา) ความว่า สำหรับบางคนพึงมีความคิดด้วยอาศัยอาการที่กำลังกล่าวถึงอยู่. คำว่า ในบรรดาคุณชาติเหล่านี้ ความว่า พึงทราบความเป็นพรหม-วิหาร ในคุณชาติมีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้, กรรมฐานนอกนี้ เป็นเพียงข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน. ส่วนกรรมฐานเหล่านี้ เป็นข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น โดยนัยว่า "ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด" ดังนี้เป็นต้น. เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านี้จึงชื่อว่าเป็นวิหารธรรมที่ประเสริฐ เพราะความเป็นข้อปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลาย. ข้อว่า

[๑] ปฏิสมฺภิทามคฺค. ภูมิพโลภิกฺขุ ๒/๑๘๘.

คุณกนกกาญจน์ จิตรจารุวงศ์ ขออุทิศส่วนกุศลให้
คุณสมฤดี แซ่ตั้ง เฮียงชอ แซ่เจีย

พฺรหฺมาโนติ วา สกลพุทฺธคุณเหตุภูตานํ ทานปารมิตาทีนํ[๑] พุทฺธกรธมฺมานํ ปริปูรณ-วเสน พฺรูหิตคุณา มหาสตฺตา โพธิสตฺตา. เต หิ สพฺพสตฺตานํ หิเตสเนน, อหิตาปนยเนน, สมฺปตฺติปโมทเนน, สพฺพตฺถ วิวชฺชิตาคติคมนมชฺฌตฺตภาวาธิฏฺฐาเนน จ นิทฺโทสจิตฺตา วิหรนฺติ. เอวนฺติ ยถา เต อุปปตฺติพฺรหฺมาโน, มหาโพธิสตฺตพฺรหฺมาโน วา, เอวํ เอเตหิ พฺรหฺมวิหาเรหิ สมฺปยุตฺตา สมงฺคีภูตา.

พรหมทั้งหลาย ได้แก่อุปบัติพรหม (พรหมโดยอุปบัติ)ทั้งหลาย. จริงอยู่ พรหมเหล่านั้นเป็นผู้มีจิตปราศจากนิวรณ์ ด้วยการเจริญฌานในโลกนี้แล้ว ก็ไปเกิดในพรหมโลก เป็นผู้มีจิตปราศจากนิวรณ์ ตลอดอายุในพรหมโลกนั้นนั่นเทียว. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นผู้มีจิตปราศจากโทษเที่ยวไปอยู่" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า พรหมทั้งหลาย ได้แก่สัตว์ผู้ยิ่งใหญ่ คือพระโพธิสัตว์ผู้มีคุณงอกงามด้วยอำนาจการทำให้บริบูรณ์ซึ่งธรรมทั้งหลายที่สร้างความเป็นพระพุทธเจ้า มีทานบารมีเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งพระพุทธคุณทั้งสิ้น. จริงอยู่ ท่านเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีจิตปราศ-จากโทษเที่ยวไปอยู่ ก็โดยการที่แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง, โดยการที่ขจัดออกไป ซึ่งสิ่งอันหาประโยชน์เกื้อกูลมิได้แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง, โดยการบันเทิงต่อสมบัติ ของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง,

---

[๑] ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๔๒๘.

คุณกนกกาญจน์ จิตรจารุวงศ์ ขออุทิศส่วนกุศลให้
คุณสมฤดี แซ่ตั้ง เฮียงซอ แซ่เจีย

และโดยการละเว้นการถึงอคติ และตั้งมั่นในความเป็นกลาง ในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง. คำว่า ฉันนั้น ความว่า อุปบัติพรหมหรือว่าพระพรหมคือพระมหาโพธิสัตว์เหล่านั้น เป็นผู้ประกอบพร้อม คือเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยพรหมวิหารเหล่านี้ ฉันใด, พระโยคีก็เป็นผู้ประกอบพร้อม คือเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยพรหมวิหารเหล่านี้ ฉันนั้น.

๒๖๙. จตสฺโสติอาทิปญฺหสฺสาติ จตสฺโสติ อาทิกสฺส ติวิธสฺส ปญฺหสฺส. วิสุทฺธิมคฺคาทิวสาติ เอตฺถ พฺยาปาทสงฺกิเลสาทิโต วิสุชฺฌนุปาโย วิสุทฺธิมคฺโค. อาทิ-สทฺเทน หิตูปสํหาราทิมนสิการวิเสสา สงฺคหิตา. อาสํ เมตฺตาทีนํ. อปฺปมาเณติ ปมาณรหิเต. เยนาติ เยน การเณน. ตนฺติ ตสฺมา. ท-กาโร ปทสนฺธิกโร.

๒๖๙. คำว่า สำหรับปัญหาว่า เพราะเหตุไรจึงมี ๔ เป็นต้น คือสำหรับปัญหา ๓ ประการ มีปัญหาว่าเพราะเหตุไรจึงมี ๔ เป็นต้น. ในคำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นหนทางหมดจดเป็นต้น นี้ ความว่า อุบายหมดจดจากสังกิเลสคือพยาบาทเป็นต้น ชื่อว่าหนทางหมดจด. ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่าเป็นต้น) สงเคราะห์เอามนสิการที่ต่างๆ กันด้วยกิจ มีการน้อมเอาประโยชน์เกื้อกูลเข้าไปเป็นต้น. ชื่อว่า (ลำดับ)แห่งคุณชาติเหล่านั้น คือลำดับแห่งคุณชาติทั้งหลายมีเมตตาเป็นต้น. คำว่า

คุณกนกกาญจน์ จิตรจารุวงศ์ ขออุทิศส่วนกุศลให้
คุณสมฤดี แซ่ตั้ง เฮียงซอ แซ่เจี่ย

อันหาประมาณมิได้ คือ (ในอารมณ์)อันปราศจากประมาณ. บทว่า เยน แก้เป็น เยน การเณน. บทว่า ตํ แก้เป็น ตสฺมา. ท อักษร เป็นตัวทำการเชื่อมบท.

พฺยาปาทพหุลสฺส วิสุทฺธิมคฺโคติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ, อุชุวิปจฺจนีกภาวโตติ อธิปฺปาโย. เอส นโย เสเสสุปิ. ปกฺขปาตวเสน อนาภุชนมนาโภโค มชฺฌตฺตากาโรติ อธิปฺปาโย. ยฺวายํ จตุพฺพิโธ สตฺเตสุ มนสิกาโร วุตฺโต, ตเมว อุปมาย ทสฺเสตุํ "ยสฺมา จ ยถา มาตา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ วุตฺตสฺสาปิ หิตูปสํหาราทิอตฺถสฺส อุปเมยฺยภาวํ อุปเนตฺวา ทสฺเสตุํ อตฺถุปนยนตฺโถ "ยสฺมา จา"ติ จ-สทฺโท. ปริยาเยติ วาเร, ตสฺมึ ตสฺมึ กิจฺจวเสน ปริวตฺตนกฺกเมติ อตฺโถ. อพฺยาวฏาติ อนุสฺสุกฺกา. ตถาติ ยถา มาตา ทหราทีสุ ปุตฺเตสุ, ตถา สพฺพสตฺเตสุ เมตฺตาทิวเสน เมตฺตายนาทิ-

พึงนำเอาคำพูดมาสัมพันธ์กันว่า พฺยาปาทพหุลสฺส วิสุทฺธิมคฺโค (เป็นหนทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยพยาบาท), อธิบายว่า ชื่อว่าเป็นหนทางหมดจด แห่งบุคคลผู้มากด้วยพยาบาท ก็เพราะความที่เป็นข้าศึกตรง. แม้ในธรรมที่เหลือก็มีนัยนี้. อธิบายว่า ความไม่นึกคิด โดยเกี่ยวกับเป็นความตกไปในฝ่าย(เข้าข้าง, หรือลำเอียง) ชื่อว่า ความไม่คำนึงถึง ได้แก่อาการที่เป็นกลาง. มนสิการในสัตว์ทั้งหลาย ๔ อย่างที่ท่านกล่าวไว้นี้ใด, เพื่อแสดงมนสิการ ๔ อย่างนั้นนั่นแหละ โดยอุปมาท่านจึงกล่าวว่า "ยสฺมา จ ยถา มาตา" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น จ ศัพท์ ในคำว่า "ยสฺมา จ" (เพราะเหตุที่ว่าเปรียบได้กับ) มีอรรถว่า นำเอาสภาวะ

คุณกนกกาญจน์ จิตรจารุวงศ์ ขออุทิศส่วนกุศลให้
คุณสมฤดี แซ่ตั้ง เฮียงซอ แซ่เจี่ย

วสิเกน ภวิตพฺพนฺติ โยชนา. ตสฺมาติ ยสฺมา สพฺเพปิ สงฺกิเลสธมฺมา ยถารหํ โทสโมหราคปกฺขิยา, เตหิ จ วิสุชฺฌนุปาโย อปฺปมญฺญา, หิตูปสํหาราทิวเสน จตุพฺพิโธ จ สตฺเตสุ มนสิกาโร, ตสฺมา วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโสว อปฺปมญฺญา.

เข้าไป เพื่อนำเข้าไปแสดงความเป็นอุปไมยแห่งสภาวะที่น้อมเอาประโยชน์เกื้อกูลเข้าไปเป็นต้น แม้ที่ได้กล่าวแล้ว. คำว่า ในปริยาย คือในวาระ(อะไร ๆ), ความว่า ในอันดำเนินการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับกิจนั้น ๆ. บทว่า อพฺยาวฏา แปลว่าเป็นผู้ไม่ขวนขวาย. คำว่า ฉันนั้น มีคำประกอบว่า มารดาเป็นผู้อยู่ด้วยการเจริญเมตตาเป็นต้น ในบุตร ๔ คน ซึ่งคนหนึ่งเป็นเด็กเล็กเป็นต้น ฉันใด, พระโยคี ก็ควรเป็นผู้อยู่ด้วยการเจริญเมตตาเป็นต้น โดยเกี่ยวกับมีคุณชาติ ๔ มีเมตตาเป็นต้นในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ฉันนั้น. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่สังกิเลสธรรมทั้งหลาย แม้ทั้งปวงเป็นฝักฝ่ายแห่งโทสะ โมหะ และราคะ ตามสมควร, ก็อัปปมัญญาเป็นอุบาย หมดจดจากกิเลสธรรมเหล่านั้น, และมนสิการในสัตว์ทั้งหลาย ก็มี ๔ อย่าง โดยเกี่ยวกับกิจมีการน้อมเอาประโยชน์เกื้อกูลเข้าไปเป็นต้น, ฉะนั้น

คุณกนกกาญจน์ จิตรจารุวงศ์ ขออุทิศส่วนกุศลให้
คุณสมฤดี แซ่ตั้ง เฮียงชอ แซ่เจี่ย

จตสฺโสปิ เอตา ภาเวตุกาเมน น เอเกกนฺติ อธิปฺปาโย. สติ หิ สพฺพสงฺคเห กเมน ภวิตพฺพํ หิเตสิตา เมตฺตายนนฺติ อาห "เอวํ ปฏิจฺจหิตานนฺ"ติ. สมฺภาเวตฺวา วาติ "อิมาย ปฏิปตฺติยา อยํ นิรยาทีสุ นิพฺพตฺเตยฺยา"ติ ปริกปฺเปตฺวา วา. ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติวเสน ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ. ตโต ปรนฺติ ตโต หิตาการปฺปวตฺติอาทิโต ปรํ. กตฺตพฺพาภาวโตติ จตุตฺถสฺส ปการสฺส กตฺตพฺพสฺส อภาวโต. อยํ กโมติ อยํ อิมาสํ อปฺปมญฺญานํ เยภุยฺเยน ปวตฺตนกฺกโมติ กตฺวา วุตฺตํ, น "อิมินาว กเมน เอตาสํ ปวตฺติ, น อญฺญถา"ติ. เมตฺตาทีนญฺหิ ติสฺสนฺนํ ภาวนานํ กมนิยโม นตฺถิ, ยํ วา ตํ วา ปฐมํ ภาเวตุํ ลพฺภา, เทสนากฺกมวเสน วา เอวํ วุตฺตํ.

อัปปมัญญาจึงมี ๔ เท่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็นหนทางหมดจดเป็นต้น.

อธิบายว่า พระโยคีผู้ใคร่เจริญอัปปมัญญาทั้ง ๔ เหล่านี้ ไม่ใช่อัปปมัญญาแต่ละอย่าง. จริงอยู่ การเจริญเมตตา โดยความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล จะพึงมีตามลำดับกันได้ ก็ในเมื่อมีการรวบรวมเอาสัตว์ทุกจำพวกไว้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ต่อจากนั้นผู้ที่ตนปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลอย่างนี้" ดังนี้. คำว่า หรือได้ทราบถึง ได้แก่ หรือได้ดำริว่า "ผู้นี้พึงบังเกิดในอบายมีนรกเป็นต้น เพราะข้อปฏิบัตินี้" ดังนี้. เชื่อมความว่า ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติวเสน ปฏิปชฺชิตพฺพํ (ก็ต้องปฏิบัติโดยเกี่ยวกับการทำอาการที่ขจัดออกไปซึ่งทุกข์ให้เป็นไป). บทว่า ตโต ปรํ คือ ต่อจากนั้น คือจากการทำอาการที่เกื้อกูลให้เป็นไป เป็นต้น. คำว่า เพราะไม่มีกิจที่

ต้องทำ คือเพราะไม่มีกิจอย่างที่ ๔ ที่ต้องทำ. คำว่า ลำดับนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะทำอธิบายว่า นี้เป็นลำดับการทำให้เป็นไปโดยมากซึ่งอัปปมัญญาเหล่านี้, จะได้กล่าวไว้เพราะทำอธิบายว่า "อัปปมัญญาเหล่านี้มีความเป็นไปโดยลำดับนี้เท่านั้น, ไม่ใช่โดยประการอื่น" ดังนี้ ก็หาไม่. เพราะว่าภาวนา ๓ มีเมตตาเป็นต้น หามีข้อกำหนดแน่นอนถึงลำดับการเจริญไม่, พระโยคีจะเจริญภาวนาข้อใดข้อหนึ่งก่อนก็ได้, อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นลำดับแห่งเทศนา.

เอกสตฺตสฺสาปีติ เอกสฺสาปิ สตฺตสฺส. อปฺปฏิภาคนิมิตฺตตฺตา ปริจฺเฉทคฺคหณํ นตฺถิ, น จ สมฺมุติสจฺจวเสน ปวตฺตํ สตฺตคฺคหณํ ปริจฺฉินฺนรูปาทิคฺคหณํ โหตีติ อปฺปนาปฺปตฺติยา อปรามาสสตฺตคฺคหณมุทฺธภูตานํ เมตฺตาทีนํ เอกสตฺตารมฺมณานมฺปิ อปฺปมาณโคจรตา วุตฺตา. เอวํ ปมาณํ อคฺคเหตฺวาติ ยถา

บทว่า เอกสตฺตสฺสาปิ แปลว่า สำหรับสัตว์แม้ผู้เดียว. เพราะความที่อารมณ์มิใช่ปฏิภาคนิมิต จึงไม่มีการถือเอา(อารมณ์) โดยการตัดตอนเอา, และการถือเอาสัตว์อันเป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นสมมติสัจจะ ย่อมไม่เป็นการถือเอาปริฉินนรูป (รูปที่กำหนดไว้ส่วนหนึ่งเพื่อประโยชน์แก่การเพ่ง) เป็นต้น

อุทฺธุมาตกาทีสุ อติเรกุทฺธุมาตกาทิภาวปฺปตฺเต ปเทเส นิมิตฺตํ คยฺหติ, เอวํ ปมาณํ อคฺคเหตฺวา. สกลผรณาวเสนาติ นิรวเสสผรณวเสน.

เพราะเหตุนั้น คุณชาติทั้งหลายมีเมตตาเป็นต้น ซึ่งเป็นยอดแห่งการถือเอาสัตว์อย่างเต็มที่ เพื่ออันบรรลุอัปปนา แม้ว่ามีสัตว์ผู้เดียวเป็นอารมณ์ ท่านก็กล่าวว่ามีอารมณ์หาประมาณมิได้. คำว่า ไม่ถือเอาประมาณอย่างนี้ ความว่า ในอุทธุมาตกอสุภเป็นต้น พระโยคีย่อมถือเอานิมิต ตรงบริเวณที่ถึงความขึ้นพองมากกว่า(บริเวณอื่น) เป็นต้น ฉันใด, (ในคุณชาติมีเมตตาเป็นต้นนี้)จะได้ถือเอาประมาณ ฉันเดียวกันนั้น หามิได้. คำว่า ด้วยอำนาจความแผ่ไปทั่วร่าง คือด้วยอำนาจความแผ่ไปอย่างไม่มีเหลือ.

๒๗๐. นิสฺสรณตฺตาติ เอตฺถ ยํ ยสฺส นิสฺสรณํ, ตํ ตสฺส อุชุปฏิปกฺขภูตเมว โหติ. ยถา กามานํ เนกฺขมฺมํ, รูปานํ อรูปํ[๑], สงฺขารานํ นิพฺพานํ, เอวํ โทมนสฺสสหิตานํ พฺยาปาทวิหึสารตีนํ นิสฺสรณภูตา เมตฺตา-

๒๗๐. ในคำว่า เพราะเป็นเหตุออกไป นี้ มีความว่า เหตุใดเป็นเหตุออกไปแห่งธรรมใด, เหตุนั้น ก็ย่อมเป็นปฏิปักษ์ตรงต่อธรรมนั้นทีเดียว. เปรียบเหมือนว่าเนกขัมมะเป็นเหตุออกไปแห่งกามทั้งหลาย, อรูปเป็น

---

๑ ฉ. อารุปฺปา.

กรุณามุทิตา น โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ. นิสฺสรณคฺคหเณเนว จ ปุพฺพภาคิยานํ ตาสํ อุเปกฺขาสมฺปโยโคปิ อนุญฺญาโตติ ทฏฺฐพฺพํ อนิสฺสรณภาวโต. ตถา หิ อฏฺฐวีสติยา จิตฺตุปฺปาเทสุ กรุณามุทิตานํ ปวตฺตึ อาจริยา อิจฺฉนฺติ. น หิ พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา อุเปกฺขาเวทนํ วินา วตฺตติ ปาริสุทฺธิอุเปกฺขา วิย. น หิ กทาจิ ปาริสุทฺธิอุเปกฺขา เวทนุเปกฺขํ วินา วตฺตตีติ.

เหตุออกไปแห่งรูปทั้งหลาย, พระนิพพานเป็นเหตุออกไปแห่งสังขารทั้งหลาย ฉันใด, เมตตา กรุณา และมุทิตา ก็เป็นเหตุออกไปแห่งพยาบาท วิหิงสา และอรติ อันเป็นไปร่วมกับโทมนัส ฉันนั้น จึงไม่เป็นธรรมชาติที่ละเว้นจากโสมนัส. และด้วยศัพท์ว่าเป็นเหตุออกไปนั่นเอง พึงเห็นว่าเป็นอันท่านอาจารย์เห็นชอบ แม้ความที่อัปปมัญญา ๓ มีเมตตาเป็นต้นเหล่านั้น อันเป็นส่วนเบื้องต้นประกอบร่วมกันกับอุเบกขาเวทนา โดยภาวะไม่เป็นเหตุออกไป. จริงอย่างนั้น อาจารย์ทั้งหลายต้องการความเป็นไปแห่งกรุณา และมุทิตาในจิตตุปบาท ๒๘ ดวง (มหากุศลจิต ๘, มหากิริยาจิต ๘, รูปาวจรจิต ๑๒). ข้อว่าจริงอยู่ อุเบกขาอันเป็นพรหมวิหาร ไม่เป็นไปโดยเว้นอุเบกขาเวทนา ก็เช่นเดียวกับปาริสุทธิอุเบกขา. เพราะว่าในกาลไหนๆ ปาริสุทธิอุเบกขา ย่อมไม่เป็นไปโดยเว้นเวทนาอันเป็นอุเบกขา.

๒๗๑. สาตสหคตนฺติ สุขสหคตํ. ตสฺมาติ ยสฺมา "ตโต ตฺวํ ภิกฺขู"ติอาทิกาย[๑] เทสนาย จตุนฺนมฺปิ อปฺปมญฺญานํ สวิตกฺกาทิภาโว วิย อุเปกฺขาสหคตภาโวปิ วิญฺญายติ, ตสฺมา. จตสฺโสปิ อปฺปมญฺญา จตุกฺกปญฺจกชฺฌานิกาติ โจทกสฺส อธิปฺปาโย. เอวญฺหิ สตีติ ยทิ มูลสมาธิมฺหิ วุตฺตมตฺถํ อนนฺตรํ วุตฺตตาย พฺรหฺมวิหาเรสุ ปกฺขิปติ, เอวํ สนฺเต กายานุปสฺสนาทโยปิ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานิกา สิยุํ, น ปน โหนฺติ วิปสฺสนาวเสน เทสิตตฺตาติ อธิปฺปาโย, โหนฺตุ กายานุปสฺสนาทโย อานาปานภาวนาวเสน จตุกฺกปญฺจกชฺฌานิกาติ วเทยฺยาติ อาสงฺกนฺโต อาห "เวทนานุปสฺสนาทีสู"ติอาทิ.[๒] พฺยญฺชนจฺฉายามตฺตํ คเหตฺวาติ "เมตฺตา เม เจโตวิมุตฺติ ภาวิตา ภวิสฺสตี"ติอาทีหิ[๓] พฺยญฺชเนหิ ปกาสิโต เอว

๒๗๑. คำว่า อันสหรคตด้วยความสำราญ คืออันสหรคตด้วยสุข. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่ แม้ภาวะที่อัปปมัญญาทั้ง ๔ เป็นสมาธิที่สหรคตด้วยอุเบกขาเวทนาได้ ก็ปรากฏอยู่ตามพระเทศนาที่ว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมาธินี้" ดังนี้เป็นต้น เช่นเดียวกับภาวะที่เป็นสมาธิที่มีวิตกเป็นต้น ฉะนั้น. คำว่า อัปปมัญญาทั้ง ๔ เป็นจตุกกฌานิกา หรือปัญจกฌานิกา เป็นคำอธิบายของอาจารย์ผู้ทักท้วง. คำว่า เพราะว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ อธิบายว่า ถ้าหากว่าท่านใส่เนื้อความที่ตรัสไว้ในมูลสมาธิ เข้าไปในพรหมวิหาร เพราะความเป็นเนื้อความที่ตรัสไว้ติดต่อกันไปไซร้, เมื่อเป็นอย่างนี้ แม้ภาวนาทั้งหลายมีกายานุปัสสนาเป็นต้น ก็พึงเป็นจตุกกฌานิกาหรือปัญจกฌานิกาได้, แต่ก็เป็นไม่ได้ เพราะ

---

[๑] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๑๐.

[๒] ฉ. เวทนาทีสูติอาทิ.

[๓] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๐๙.

จิตฺตสมาธิ "อชฺฌตฺตํ เม จิตฺตํ ฐิตํ ภวิสฺสตี"ติอาทีหิปิ[๑] พฺยญฺชเนหิ ปกาสิโตติ พฺยญฺชนโต ลพฺภมานสมาธิจฺฉายามตฺตํ คเหตฺวา อุภยตฺถ ลพฺภมานํ อธิปฺปายํ อคฺคเหตฺวาติ อตฺโถ. สุตฺตตฺถํ หิ อญฺญถา วทนฺโต อญฺญถา[๒] วาทิตาย สตฺถารํ อปวทนฺโต นาม โหติ. เตนาห "มา ภควนฺตํ อพฺภาจิกฺขี"ติ.

ทรงแสดงไว้โดยเกี่ยวกับเป็นวิปัสสนา, ท่านอาจารย์แคลงใจว่า บางคนจะพึงกล่าวว่า กายานุปัสสนาเป็นต้น ก็เป็นจตุกกญาณิกา หรือปัญจกญาณิกาได้ โดยเกี่ยวกับหมวดอานาปานภาวนา ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ในเวทนานุปัสสนาเป็นต้น" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า (อย่า)ได้ถือเอาเพียงเงา โดยพยัญชนะ ความว่า จิตสมาธิทรงประกาศแล้วเทียวด้วยพยัญชนะทั้งหลายว่า "เมตตาเจโตวิมุตติจักเป็นภาวนาที่เราทำให้เกิดได้" เป็นต้น ทรงประกาศไว้ ด้วยพยัญชนะทั้งหลายว่า "จิตของเราจักตั้งอยู่ ภายใน" เป็นต้น เพราะฉะนั้น (อย่า)ได้ถือเอาเพียงเงาของสมาธิที่ได้อยู่โดยพยัญชนะ คืออย่าได้ถือเอาคำอธิบายที่ได้อยู่ในที่ทั้ง ๒. ก็บุคคลเมื่อกล่าวถึงอรรถแห่งพระสูตร ไปโดยประการอื่น เพราะความที่กล่าวไปโดยประการอื่น ก็ย่อมเป็นผู้ชื่อว่ากล่าวตู่พระ-

---

๑ องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๐๙.

๒ ฉ. อยถาวาทิตาย.

ศาสดา. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ท่านอย่าได้กล่าวตู่พระผู้มีพระภาคเลย" ดังนี้.

๒๗๒. "ตยิมํ โทสํ ปริหริตุกาเมน น สพฺพํ สุตฺตํ นีตตฺถเมว, ตสฺมา ครุกุลโต อธิปฺปาโย มคฺคิตพฺโพ"ติ ทสฺเสนฺโต "คมฺภีรญฺหี"ติอาทึ วตฺวา ตตฺถ อาทิโต ปฏฺฐาย อธิปฺปายํ ทสฺเสตุํ "อยญฺหี"ติ-อาทิมาห.

๒๗๒. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า "ภิกษุผู้ใคร่จะหลีกเลี่ยงความผิดพลาดข้อนี้นั้น ไม่ควรถือเอาพระสูตรทุกสูตร ที่ได้แนะนำอรรถไว้เท่านั้น, เพราะฉะนั้น ควรแสวงหาคำอธิบายจากวงศ์ครู" ดังนี้ กล่าวว่า "ด้วยว่าพระพุทธวจนะเป็นของลึกซึ้ง" ดังนี้เป็นต้นแล้ว ประสงค์แสดงคำอธิบายจำเดิมแต่ต้นในพระพุทธวจนะนั้น จึงกล่าวว่า "ก็คำอธิบายในพระพุทธวจนะนั้น มีดังต่อไปนี้" ดังนี้เป็นต้น.

อายาจิตา ธมฺมเทสนา เอเตนาติ อายาจิต-ธมฺมเทสโน, ตํ อายาจิตธมฺมเทสนํ. เอวเมวาติ[๑] ครหเน นิปาโต, มุทาเอวาติ อตฺโถ. อชฺฌตฺตนฺติ โคจรชฺฌตฺเต,

ภิกษุ ชื่อว่าอายาจิตธมฺมเทสนา เพราะอรรถว่า ทูลอ้อนวอนให้ทรงแสดงธรรม, ได้แก่ภิกษุผู้ทูลอ้อนวอน ให้ทรงแสดงธรรมรูปนั้น. คำว่า เอวเมว (ก็เป็นอย่างนี้แหละ) เป็น

[๑] ก. มุธาเอว.

กมฺมฏฺฐานารมฺมเณติ อตฺโถ. ยสฺมา จิตฺเตกคฺคตา นาม สกสนฺตติปริยาปนฺนา โหติ, ตสฺมา อตฺถวณฺณนายํ "นิยกชฺฌตฺต-วเสนา"ติ วุตฺตํ. จิตฺตํ ฐิตํ ภวิสฺสตีติ พหิทฺธา อวิกฺขิปมานํ เอกคฺคภาเวน ฐิตํ ภวิสฺสติ. ตโต เอว สุสณฺฐิตํ, สุฏฺฐุ สมาหิตนฺติ อตฺโถ. อุปฺปนฺนาติ อวิกฺขมฺภิตา. ปาปกาติ ลามกา. อกุสลา ธมฺมาติ กามจฺฉนฺทาทโย อโกสลฺลสมฺภูตฏฺเฐน อกุสลา ธมฺมา. จิตฺตํ ปริยาทาย ปวตฺติตุํ โอกาสาทาเนน กุสลจิตฺตํ เขเปตฺวา น จ รสฺสนฺตีติ โยชนา. อิมินา ยถาวุตฺตสฺส สมาธานสฺส การณมาห.

ศัพท์นิบาตใช้ในอรรถว่าติเตียน, ความว่า มุทาเอว (เหลวเปล่านั่นแหละ). คำว่า ในภายใน คือในอารมณ์ภายใน, ความว่า ในอารมณ์อันเป็นกรรมฐาน. เพราะเหตุที่ขึ้นชื่อว่า เอกัคคตาแห่งจิต ก็เป็นของที่นับเนื่องอยู่ในความสืบต่อ(แห่งขันธ์)ของตน, ฉะนั้น ในคำพรรณนาอรรถ ท่านจึงกล่าวว่า "โดยเกี่ยวกับเป็นของภายใน เนื่องในตน" ดังนี้. คำว่า จิต (ของเรา) จักตั้งอยู่ ความว่า จักเป็นอันตั้งอยู่โดยภาวะที่มีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่านไปภายนอก. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า จักดำรงมั่นอยู่, ความว่า จักเป็นอันตั้งมั่นเสมอด้วยดี. คำว่า ที่เกิดขึ้นแล้ว คือที่ยังข่มมิได้. บทว่า ปาปกา แปลว่าอันชั่วช้า. คำว่า อกุศลธรรมทั้งหลาย ได้แก่ธรรมทั้งหลายมีกามฉันท์เป็นต้น ซึ่งชื่อว่าอกุศล เพราะอรรถว่าเกิดแต่ความไม่ฉลาด. มีคำประกอบความว่า และจักไม่ตั้งอยู่ครอบงำจิต คือทำกุศลจิตให้สิ้นไป โดยการไม่ให้โอกาสเพื่ออัน

เป็นไป. ด้วยคำนี้ ท่านกล่าวถึงเหตุแห่งความตั้งมั่นของจิตตามที่กล่าวแล้ว.

จิตฺเตกคฺคตามตฺโตติ ภาวนมนุยุตฺเตน ปฏิลทฺธมตฺตํ นาติสุภาวิตํ สมาธานํ. ตมฺปน อุปริ วุจฺจมานานํ สมาธิวิเสสานํ มูลการณภาวโต "มูลสมาธี"ติ วุตฺโต. สฺวายํ จิตฺเตกคฺคตามตฺโต "อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปมิ สนฺนิสาเทมิ เอโกทึ กโรมิ สมาทหามี"ติอาทีสุ วิย ขณิกสมาธิ อธิปฺเปโต. ยเถว หิ อญฺญตฺถาปิ "อารทฺธํ โข ปน เม ภิกฺขเว วีริยํ อโหสิ อสลฺลีนํ ฯเปฯ สมาหิตํ จิตฺตํ เอกคฺคนฺ"ติ[๑] วตฺวา วิวิจฺเจว กาเมหี"ติอาทิวจนโต[๑] ปรมํ วุตฺตจิตฺเตกคฺคตา "ขณิกสมาธี"ติ วิญฺญายติ, เอวมิธาปีติ. เอวํ โส สมาธีติ[๒] มูลสมาธิมาห.

คำว่า เป็นเพียงเอกัคตาแห่งจิต ได้แก่ เป็นความตั้งมั่นโดยชอบ(แห่งจิต) ที่พระโยคีผู้บำเพ็ญภาวนาสักแต่ว่าได้มา ยังเจริญได้ไม่ดีนัก. ก็ความตั้งมั่นโดยชอบนั้น เป็นสมาธิที่ท่านเรียกว่า "มูลสมาธิ" เพราะความเป็นมูลเหตุแห่งสมาธิวิเศษทั้งหลายที่จะกล่าวถึงต่อไป. ก็สมาธิที่ชื่อว่าเป็นเพียงเอกัคตาแห่งจิตนี้นั้น ท่านประสงค์เอาขณิกสมาธิ เหมือนอย่างในประโยคว่า "เราจะทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในภายในเท่านั้น จะทำให้สงบนิ่ง จะทำให้เป็นเอโกทิ (เป็นธรรมเอกผุดขึ้น) จะทำให้ตั้งมั่นเสมอ" ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ แม้ในที่อื่น เอกัคตาแห่งจิตที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ความเพียรเป็นอันเราได้

---

[๑] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๗๘, วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๖.

[๒] ฉ. โส เอว สมาธีติ.

ปรารภแล้ว ไม่ย่อหย่อน ฯลฯ จิตก็เป็นอันตั้งมั่นเสมอแล้ว เป็นเอกัคคะ (มีอารมณ์เดียว)" ดังนี้ แล้วตรัสไว้ก่อน เพราะพระบาลีว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ เป็นต้น บัณฑิตย่อมรู้ว่าเป็น "ขณิกสมาธิ" ฉันใด, แม้ในที่นี้ก็ฉันนั้นแล. ด้วยคำว่า ควรเจริญสมาธินั้นอย่างนี้ ตรัสถึงมูลสมาธิ.

อสฺสาติ ภิกฺขุโน, อสฺส วา มูลสมาธิสฺส. ภาวนนฺติ วฑฺฒนํ. อยํ สมาธีติ จ มูลสมาธิเยว อธิปฺเปโต. เอวํ ภาวิโตติ ยถา อรณิสหิเตน อุปฺปาทิโต อคฺคิ โคมยจุณฺณาทีหิ วฑฺฒิโต โคมยคฺคิอาทิภาวํ ปตฺโตปิ อรณิสหิเตน อุปฺปาทิตมูลคฺคิ เตฺวว วุจฺจติ, เอวมิธาปิ มูลสมาธิ เอว เมตฺตาทิวเสน วฑฺฒิโตติ กตฺวา วุตฺตํ.

บทว่า อสฺส แปลว่าแก่ภิกษุนั้น, หรือแปลว่า แห่งมูลสมาธินั้น. บทว่า ภาวนํ แปลว่าการเจริญ. ก็คำว่า สมาธินี้ ทรงประสงค์เอามูลสมาธินั่นแหละ. คำว่า เจริญได้อย่างนี้แล้ว ท่านกล่าวไว้ เพราะทำอธิบายว่า เปรียบเหมือนว่าไฟที่คนผู้ใช้ไม้สีไฟสีให้เกิดขึ้น ขยายตัว (เป็นไฟกองใหญ่) ขึ้นได้ด้วยผงโคมัยเป็นต้น แม้ว่าถึงความเป็นไฟที่เกิดจากโคมัยเป็นต้นแล้ว เขาก็ยังเรียกว่ามูลไฟ ที่คนผู้ใช้ไม้สีไฟสีให้เกิดขึ้นอยู่นั่นเอง ฉันใด, แม้ในที่นี้ สมาธิที่ภิกษุเจริญแล้วโดยเกี่ยวกับพรหมวิหาร มีเมตตาเป็นต้น ก็ยังชื่อว่ามูลสมาธิอยู่นั่นเอง ฉันนั้น.

อญฺเญสุปิ อารมฺมเณสุ ปจวีกสิณาทีสุ. ตตฺถ ยถา เมตฺตาภาวนาปุพฺพงฺคเมน ภาวนานเยน ปจวีกสิณาทีสุ สวิตกฺกาทิภาววเสน จตุกฺกปญฺจกชฺฌานสมฺปาปนวิธินา มูลสมาธิสฺส ภาวนา วุตฺตา, เอวํ กรุณาทิภาวนาปุพฺพงฺคมํ ปจวีกสิณาทีสุปิ ภาวนาวิธึ ทสฺเสตฺวา ปจฺฉา กายานุปสฺสนาทิปุพฺพงฺคมํ ภาวนาวิธึ ทสฺเสนฺโต อาสวกฺขยาย ธมฺมํ เทเสสิ. เตน วุตฺตํ "กรุณา เม เจโตวิมุตฺตี"ติอาทิ. ยทิ เอวํ ธมฺมานุปสฺสนาปริโยสานาย เทสนาย อรหตฺตาธิคมาย กมฺมฏฺฐานสฺส กถิตตฺตา ปุน "ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ อิมํ สมาธึ สวิตกฺกมฺปิ"[๑]ติอาทิ กสฺมา วุตฺตนฺติ ? ธมฺมานุปสฺสนาย มตฺถกปฺปตฺติทสฺสนตฺถํ. สา หิ สงฺขารุเปกฺขาภาเวน วตฺตมานา ยถาวุตฺตชฺฌานธมฺเม สมฺมสนฺตี วิเสสโต มตฺถกปฺปตฺตา นาม โหติ. ผลสมาปตฺติภูมิทสฺสนตฺถํ วุตฺตนฺติ เกจิ.

ชื่อว่าในอารมณ์แม้อย่างอื่น คือในอารมณ์ทั้งหลายมีปฐวีกสิณเป็นต้น. ในคำนั้นตรัสถึงการเจริญมูลสมาธิ โดยวิธีที่ทำให้บรรลุฌาน ๔ ฌาน ๕ ในอารมณ์ทั้งหลายมีปฐวีกสิณเป็นต้น โดยเกี่ยวกับความเป็นฌานที่มีวิตกเป็นต้น ตามนัยแห่งการเจริญ ที่มีเมตตาภาวนาเป็นเบื้องต้น ฉันใด, พระผู้มีพระภาคครั้นทรงแสดงวิธีเจริญ แม้ในอารมณ์ทั้งหลาย มีปฐวีกสิณเป็นต้น อันมีกรุณาภาวนาเป็นต้นเป็นเบื้องต้นแล้ว เมื่อจะทรงแสดงวิธีเจริญ อันมีกายานุปัสสนาเป็นต้นเป็นเบื้องต้นในภายหลัง จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้นจึงตรัสว่า "กรุณาเจโตวิมุตติ จักเป็นภาวนาที่เราทำให้เกิดได้" ดังนี้เป็นต้น. ท้วงว่าถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้เพราะเหตุไร (หลังจากตรัสการเจริญธัมมานุปัสสนาแล้ว) จึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมาธินี้ อันมีวิตกบ้าง" ดังนี้เป็นต้นไว้อีกเล่า

[๑] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๑๐.

เพราะความที่พระเทศนา อันจบแค่ธัมมานุปัสสนา ก็เป็นอันตรัสถึงกรรมฐาน เพื่อการบรรลุพระอรหัตอยู่แล้ว ? เฉลยว่า ตรัสคำนั้นไว้อีก ก็เพื่อแสดงความถึงยอดแห่งธัมมานุปัสสนา. จริงอยู่ ธัมมานุปัสสนานั้น เมื่อเป็นไปอยู่ โดยความเป็นสังขารุเบกขาญาณ พิจารณาอยู่ซึ่งฌานธรรมทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว ก็ชื่อว่าเป็นธรรมชาติที่ถึงยอดแล้วโดยพิเศษ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ตรัสไว้(อีก) เพื่อจะทรงแสดงภูมิแห่งผลสมาบัติ ดังนี้.

ปุน ยโต โข เตติอาทิ อรหตฺตปฺปตฺติโต อุทฺธํ ลทฺธพฺพผาสุวิหารทสฺสนํ. ตตฺถ คจฺฉสีติ คมิสฺสสิ. ตสฺมาติ ยสฺมา "สวิตกฺกมฺปิ"ติอาทิกา เทสนา เมตฺตาทีนํ อารมฺมณโต อญฺญสฺมึ อารมฺมเณ สมาธึ สนฺธาย วุตฺตา, น อปฺปมญฺญา, ตสฺมา. "ตเถวา"ติอาทินา คนฺถนฺตเรนปิ ตเมวตฺถํ สมตฺเถติ. ตตฺถ ตเถวาติ ติกจตุกฺกชฺฌานวเสเนว. อภิธมฺเมติ

ข้อว่า ยโต โข เต ดังนี้เป็นต้น อีกข้อหนึ่ง เป็นข้อแสดงการอยู่ผาสุกที่ภิกษุพึงได้รับ หลังจากการบรรลุพระอรหัต. ในข้อนั้น บทว่า คจฺฉสิ แปลว่าจักเดินไป. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่พระเทศนาที่ว่า "สวิตกฺกมฺปิ" (พึงเจริญสมาธินี้ที่มีวิตกบ้าง) เป็นต้น ตรัสหมายเอาสมาธิในอารมณ์อื่น จากอารมณ์ของเมตตา

จิตฺตุปฺปาทกณฺเฑ[1] อปฺปมญฺญาวิภงฺคาทีสุ[2] จ ตตฺถ ตตฺถ อภิธมฺมปฺปเทเสสุ.

เป็นต้น, มิได้ตรัสหมายเอาอัปปมัญญาฉะนั้น. ด้วยคำว่า "(ก็ทรงจำแนกไว้) อย่างนั้นเหมือนกัน" นี้ ท่านอาจารย์ทำอรรถาธิบายนั้นนั่นแหละให้หนักแน่น แม้ด้วยคัมภีร์อื่น. ในคำนั้น คำว่า อย่างนั้นเหมือนกัน คือด้วยสามารถแห่งฌาน ๓ ฌาน ๔ เหมือนกัน. คำว่า ในพระอภิธรรม คือในธัมมสังคณีจิตตุปปาทกัณฑ์ และในอัปปมัญญาวิภังค์เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนแห่งคัมภีร์พระอภิธรรมนั้น ๆ.

๒๗๓. สุภปรมาทิวเสนาติ สุภ-สทฺโท "สุภมิจฺเจว อธิมุตฺโต โหตี"ติ[3] เอวํ วุตฺตสุภวิโมกฺขํ สนฺธาย วุตฺโต อุตฺตรปทโลเปน. ปรม-สทฺโท อุกฺกํสฏฺโฐ. สุโภ สุภวิโมกฺโข ปรโม อุกฺกํโส ปรมา โกฏิ เอติสฺสาติ สุภปรมา เมตฺตา

๒๗๓. สุภ ศัพท์ ในบทว่า สุภปรมาทิวเสน (โดยเกี่ยวกับเป็นอัปปมัญญา ที่มีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง) พระองค์ตรัสไว้โดยการลบบทหลัง (คือบทว่า วิโมกฺข) หมายเอาสุภวิโมกข์ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ย่อมเป็นผู้มีใจน้อมไปว่างามนั่นเทียว" ดังนี้.

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๗๔, ๗๕.
[2] อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๙-๓๘๗.
[3] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๑๕, ปฏิสมฺภิทามคฺค. ฎมิพโลภิกฺขุ ๖๓.

เจโตวิมุตฺติ, ตโต ปรํ ตาย สาเธตพฺพํ นตฺถีติ อตฺโถ. อสาธารณสฺส อตฺถสฺส อธิปฺเปตตฺตา วิปสฺสนาสุขาทโย. อิธ ปน อนวสรา อิตเรตรวิสิฏฺฐาเปเต วิเสสา, ปเคว ปเรหิ. เตนาห "อญฺญมญฺญํ อสทิโส อานุภาววิเสโส เวทิตพฺโพ"ติ. วิเสเสตฺวาติ อญฺญมญฺญํ วิสิฏฺฐํ กตฺวา.

ปรม ศัพท์ มีอรรถว่าสูงสุด. เมตตาเจโตวิมุตติ ชื่อว่าสุภปรมา เพราะอรรถว่ามีสุภะ คือสุภวิโมกข์ เป็นอย่างยิ่ง คือสูงสุด ได้แก่เป็นที่สุดอย่างยิ่ง, หมายความว่า สำหรับเมตตาเจโตวิมุตตินั้น ประโยชน์ที่พึงทำให้สำเร็จ อันอื่นไปจากสุภวิโมกข์นั้น หามีไม่. เพราะทรงประสงค์เอาประโยชน์ที่ไม่เป็นสาธารณะ จึงไม่ตรัสถึงประโยชน์ทั้งหลาย มีวิปัสสนาสุข(เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกแก่การเจริญวิปัสสนา) เป็นต้น. ก็ในบรรดาอัปปมัญญาเหล่านี้ อานุภาพพิเศษเหล่านี้ แม้สักอย่างหนึ่งก็ไม่เหมือนกัน, คือผิดแปลกไปจากอานุภาพนอกนี้, จะป่วยกล่าวไปไยว่า จะไม่ผิดแปลกไปจากอานุภาพอื่นทั้งหลายเล่า. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พึงทราบว่า (ต่างก็)มีอานุภาพพิเศษ อันไม่เหมือนกันและกัน" ดังนี้. คำว่า โดยทรงทำให้ต่างกัน คือโดยทรงกระทำให้ผิดแปลกกันและกัน.

ตสฺส ตสฺส อุปนิสฺสยตาติ สุภวิโมกฺขาทิกสฺส ตสฺส ตสฺส วิโมกฺขสฺส ปกตูปนิสฺสยวเสน อุปนิสฺสยปจฺจยภาวโต. อิทานิ ตมตฺถํ ปากฏตรํ กตฺวา ทสฺเสตุํ "เมตฺตาวิหาริสฺสา"ติอาทิ วุตฺตํ. อสฺส เมตฺตาวิหาริสฺส จิตฺตํ อุปสํหรโตติ สมฺพนฺโธ. อปฺปฏิกูลปริจยาติ เมตฺตาภาวนาวเสน สตฺตสญฺญิเต ยตฺถ กตฺถจิ อารมฺมเณ อปฺปฏิกูลาการเนว คหณสฺส ปริจิตตฺตา. ตสฺส สงฺขารภูตมฺปิ ยงฺกิญฺจิ อารมฺมณํ อปฺปฏิกูลาการเนว ปจฺจุปติฏฺฐติ, ปเคว สภาวโต. "อปฺปฏิกูลนฺ"ติ ตตฺถสฺส จิตฺตํ อภิรติวเสน นิราสงฺกํ ปวตฺตติ, ปจฺจนีกธมฺเมหิ จ สุเขน, สุฏฺฐุ จ วิมุจฺจติ, ยํ ตสฺส ฌานสฺส วิโมกฺขปริยาโย วุตฺโต. เตนาห "อปฺปฏิกูเลสู"ติอาทิ. ยถาวุตฺโต จ อตฺโถ อนตฺถจรณาทิอธิปฺปาเยน สเจตเน อารมฺมเณ อาฆาตํ อุปฺปาเทนฺตสฺส ปฏิกูลปริจยา อเจตเนปิ วาตาตปาทิเก อาฆาตุปฺปตฺติยา วิภาเวตพฺโพ. น ตโต

คำว่า เพราะอัปปมัญญาเหล่านั้น เป็นอุปนิสัยแห่งวิโมกขนั้น ๆ คือเพราะอัปปมัญญาเหล่านั้น เป็นอุปนิสยปัจจัย คือปกตูปนิสยปัจจัยแก่วิโมกขนั้น ๆ มีสุภวิโมกข์เป็นต้น. บัดนี้ เพื่อจะแสดงเนื้อความนั้นให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สำหรับภิกษุผู้เป็นเมตตาวิหารี" ดังนี้เป็นต้น. เชื่อมความว่า เมื่อเธอคือภิกษุผู้เป็นเมตตาวิหารีน้อมจิตไป. คำว่า เพราะมีความคุ้นเคยในอารมณ์ที่ไม่ปฏิกูล ความว่า เพราะความคุ้นเคยต่อการถือเอา โดยอาการที่ไม่เป็นปฏิกูล (ไม่น่ารังเกียจ) ในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่สำคัญอยู่ว่าเป็นสัตว์ ด้วยอำนาจแห่งเมตตาภาวนานั่นเทียว. อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ว่าเป็นสังขาร(ไม่ใช่สัตว์) จึงปรากฏแก่ภิกษุนั้น โดยอาการที่ไม่เป็นปฏิกูลไปเหมือนกัน, จะป่วยกล่าวไปไยถึงอารมณ์ที่ไม่เป็นปฏิกูลโดยสภาวะ(อยู่แล้ว)เล่า. จิตของภิกษุนั้นย่อมเป็นไปในอารมณ์นั้นว่า "ไม่เป็นปฏิกูล" อย่างไม่มีความคลางแคลงใจ

ปรนฺติ ตโต สุภวิโมกฺขโต ปรํ กสฺสจิ วิโมกฺขสฺส อุปนิสฺสโย น โหตีติ อตฺโถ.

ด้วยอำนาจความยินดียิ่ง, และย่อมพ้นจากธรรม อันเป็นข้าศึกทั้งหลายได้โดยง่ายและด้วยดี ซึ่งเป็นความหมายว่าเป็นวิโมกข์แห่งฌานนั้น อันพระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อปฺปฏิกูเลสุ" (เมื่อเธอน้อมจิตไป...อันเป็นสีบริสุทธิ์ ไม่ปฏิกูล) ดังนี้เป็นต้น. ก็อรรถาธิบายตามที่กล่าวแล้ว บัณฑิตจะพึงแจ่มแจ้ง(โดยนัยตรงข้าม) โดยการที่บุคคลผู้ทำความอาฆาตให้เกิดขึ้นในอารมณ์ อันมีเจตนา (คือสัตว์ผู้มีจิตใจ) โดยประสงค์ประพฤติความเสียหายให้แก่เขา เป็นต้น (จน)มีความคุ้นเคยในอารมณ์ที่เป็นปฏิกูล(คือในสัตว์ที่ตนไม่พอใจ) ก็เกิดความอาฆาตได้แม้ในอารมณ์ที่หาเจตนามิได้ (คือสิ่งที่ไม่มีชีวิตจิตใจ) มีสายลมแสงแดดเป็นต้น. คำว่า ไม่ยิ่งไปกว่าสุภวิโมกข์นั้น หมายความว่า ไม่เป็นอุปนิสัยแห่งวิโมกข์ไหน ๆ อันยิ่งไปกว่าสุภวิโมกข์นั้น.

อภิหนนฺติ เอเตนาติ อภิฆาโต, ทณฺโฑ อภิฆาโต ยสฺส ตํ ทณฺฑาภิฆาตํ, ตํ อาทิ ยสฺส ตํ ทณฺฑาภิฆาตาทิ, ทณฺฑาภิฆาตาทิ รูปํ นิมิตฺตํ ยสฺส ตํ ทณฺฑาภิฆาตาทิรูปนิมิตฺตํ. กิมฺปน ตนฺติ อาห "สตฺตทุกฺขนฺ"ติ, ทณฺฑปฺปหาราทิชนิตํ กรชรูปเหตุกํ สตฺตานํ อุปฺปชฺชนกทุกฺขนฺติ อตฺโถ. รูเป อาทีนโว สุปริวิทิโต โหติ กรุณาวิหาริสฺส รูปนิมิตฺตตฺตา ทุกฺขสฺส, กรุณาย จ ปรทุกฺขาสหนรสตฺตาติ อธิปฺปาโย. ตตฺถ อากาเส. จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ สพฺพโส รูปานํ อภาโว วิวรมุปคโมติ.

ชื่อว่าอภิฆาโต เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องทุบตี, รูปที่มีท่อนไม้เป็นเครื่องทุบตี ชื่อว่า ทณฺฑาภิฆาตํ, รูปที่มีท่อนไม้เป็นเครื่องทุบตีเป็นอาทิ ชื่อว่า ทณฺฑาภิฆาตาทิ, ทุกข์อันมีรูปที่มีท่อนไม้เป็นเครื่องทุบตีเป็นอาทิ เป็นเหตุ ชื่อว่า ทณฺฑาภิฆาตาทิรูปนิมิตฺตํ (แปลตามวจนัตถะนี้แล้วฟังยาก, ขอแปลให้ฟังง่ายขึ้นว่า ทุกข์อันมีรูปเป็นเหตุ มีการถูกทุบตีด้วยท่อนไม้เป็นต้น). ท่านอาจารย์ทำคำซักไซ้ไว้ในใจว่า ก็ทุกข์นั้นได้แก่อะไรเล่าดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "ได้แก่ทุกข์ของสัตว์", ความว่า ทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย ที่มีการทำร้ายด้วยท่อนไม้เป็นต้น ทำให้เกิดขึ้น มีกรชรูปเป็นเหตุ. อธิบายว่า โทษในรูป ชื่อว่าย่อมเป็นอันภิกษุผู้เป็นกรุณาวิหารี รอบรู้ได้ดีแล้ว ก็เพราะทุกข์(ของสัตว์)มีรูปเป็นเหตุ, และเพราะกรุณา(ของเธอ)มีความอดกลั้นทุกข์ของผู้อื่นมิได้ เป็นรส. บทว่า ตตฺถ แปลว่าในอากาศ. ชื่อว่า

จิตก็ย่อมแล่นไป คือแล่นไปในอากาศที่ท่านกล่าวว่าเป็นความไม่มี คือความว่าง ความปราศไปแห่งรูปทั้งหลาย โดยประการทั้งปวง ดังนี้.

เตน เตนาติอาทีสุ อยํ โยชนา : เตน เตน โภคสมฺปตฺติอาทินา ปามุชฺชการเณน ปมุทิตานํ สตฺตานํ อุปฺปนฺนปาโมชฺชวิญฺญาณํ สมนุปสฺสนฺตสฺส โยคิโน "สาธุ วตายํ สตฺโต ปโมทตี"ติ มุทิตาย ปวตฺติสมฺภวโต ปมุทิตวิญฺญาณสฺส ทสฺสเนน วิญฺญาณคฺคหณปริจิตํ จิตฺตํ โหตีติ.

ต่อไปนี้ เป็นคำประกอบความในคำว่า เพราะเหตุแห่งความบันเทิงนั้น ๆ เป็นต้น : ความว่า สำหรับพระโยคีผู้เล็งเห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งวิญญาณบันเทิง อันเกิดขึ้นแล้วของสัตว์ทั้งหลาย ผู้กำลังบันเทิงอยู่ เพราะเหตุบันเทิงมีโภคสมบัติเป็นต้นนั้น ๆ จิตย่อมเป็นธรรมชาติที่คุ้นเคยในอันถือเอาวิญญาณ โดยการที่เห็นวิญญาณบันเทิง ตามที่เป็นเหตุเกิดแห่งความเป็นไปของมุทิตาว่า "สาธุ สัตว์ผู้นี้บันเทิงอยู่หนอ" ดังนี้.

อนุกฺกมาธิคตนฺติ อากาสกสิณวชฺเชยตฺถ กตฺถจิ กสิเณ รูปาวจรชฺฌานาธิคมานุกฺกเมน รูปวิราคภาวนาย อธิคตํ. อากาสนิมิตฺตํ โคฺจโร เอตสฺสาติ อากาสนิมิตฺตโคจรํ, ตสฺมึ อากาสนิมิตฺต-

คำว่า ที่ได้บรรลุแล้วตามลำดับ คือ ที่ได้บรรลุแล้ว ด้วยภาวนาที่เป็นไปเพื่อความคลายกำหนัดในรูป (รูปวิราคภาวนา) ตามลำดับแห่งการบรรลุรูปาวจรฌาน ในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง เว้นอากาศกสิณ. วิญญาณ

โคจเร ปรมารุปฺปวิญฺญาเณ. จิตฺตํ อุปสํหรโตติ ทุติยารุปฺปาธิคมาย ภาวนาจิตฺตํ ชเนนฺตสฺส, ตถา ภาวยโตติ อตฺโถ. ตตฺถาติ ตสฺมึ ปรมารุปฺปวิญฺญาเณ. จิตฺตนฺติ วิญฺญาณญฺจายตนจิตฺตํ. ปกฺขนฺทตีติ อนุปวิสติ วิโมกฺขภาเวน อปฺเปติ.

ชื่อว่า อากาสนิมิตฺตโคจรํ เพราะอรรถว่า มีอากาศนิมิตเป็นอารมณ์, ได้แก่(น้อมจิตไป) ในอรูปวิญญาณที่ ๑ อันมีอากาศนิมิตเป็นอารมณ์นั้น. คำว่า น้อมจิตไป คือทำภาวนาจิตให้เกิด เพื่อการบรรลุอรูปวิญญาณที่ ๒, ความว่า ทำให้เกิดอยู่โดยประการนั้น. คำว่า ในวิญญาณนั้น คือในอรูปวิญญาณที่ ๑ นั้น. คำว่า จิต คือวิญญาณัญจายตนจิต. คำว่า ย่อมแล่นไป คือย่อมตามเข้าไป ได้แก่ถึงอัปปนาโดยความเป็นวิโมกข์.

อาโภคาภาวโตติ "สุขิตา โหนฺตู"ติ-อาทินา[๑] สุขาทิอาสีสนาทิวเสน[๒] อาภุชนาภาวโต. สตฺตานํ สุขาสีสนาทิวเสน ปวตฺตมานา เมตฺตาทิภาวนา ปรมตฺถคฺคหณมุเขน สตฺเต อารมฺมณํ กโรติ, อุเปกฺขาภาวนา ปน ตถา อปฺปวตฺติตฺวา

คำว่า เพราะไม่มีการคำนึง คือ เพราะไม่มีการคำนึง โดยเกี่ยวกับความหวังถึงความสุขเป็นต้น โดยนัยว่า "ขอจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด" ดังนี้เป็นต้น. ภาวนา ๓ มีเมตตาเป็นต้นที่เป็นไป โดยเกี่ยวกับความหวังถึงความสุขเป็นต้นแก่สัตว์ทั้งหลาย ย่อม

---

[๑] ปฏิสมฺภิทามคฺค. ทุติยภาค ภูมิพโลภิกฺขุ ๑๘๘.

[๒] ฉ. สุขาสีสนาทิวเสน.

เกวลํ อชฺฌุเปกฺขนวเสเนว สตฺเต อารมฺมณํ กโรตีติ อาห "อุเปกฺขาวิหาริสฺส สุขทุกฺขาทิปรมตฺถคฺคาหวิมุขภาวโต อวิชฺชมานคฺคหณทุกฺขํ จิตฺตํ โหตี"ติ. นนุ จ "กมฺมสฺสกา สตฺตา, เต กมฺมสฺส รุจิยา สุขิตา วา ภวิสฺสนฺตี"ติอาทินา ปฏิกฺเขปวเสนปิ ปรมตฺถคฺคหณมุเขเนว อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาโรปิ สตฺเต อารมฺมณํ กโรตีติ ? สจฺจเมตํ, ตํ ปน ภาวนาย ปุพฺพภาเค, มตฺถกปฺปตฺติยํ ปน เกวลํ อชฺฌุเปกฺขนวเสเนว สตฺเต อารมฺมณํ กโรตีติ สวิเสสํ ปรมตฺถโต อวิชฺชมาเน เอว วิสเย ตสฺส ปวตฺติ. อวิชฺชมานคฺคหณทุกฺขตา จ อชฺฌุเปกฺขนวเสน อปฺปนาปฺปตฺติยา อปรามาสสตฺตคฺคหณมุขปฺปภูตตาย เวทิตพฺพา. เสสํ วุตฺตนยเมว.

กระทำสัตว์ทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ โดยการถือเอาปรมัตถธรรม (สิ่งที่มีอยู่จริง คือความทุกข์ความสุขของสัตว์) เป็นช่องทาง, แต่ว่าอุเบกขาภาวนา มิได้เป็นไปอย่างนั้น ย่อมกระทำสัตว์ทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ โดยเกี่ยวกับ ความวางเฉยแต่อย่างเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สำหรับภิกษุผู้เป็นอุเบกขาวิหารี มีจิตเป็นธรรมชาติที่ยากต่อการจะไม่ถือเอาสิ่งที่ไม่มีอยู่ โดยภาวะที่เบือนหน้าจากการถือเอาสุขและทุกข์เป็นต้นอันเป็นปรมัตถ" ดังนี้. ท้วงว่า ก็แม้อุเบกขาพรหมวิหาร ก็ย่อมกระทำสัตว์ทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ โดยการถือเอาปรมัตถธรรม (คือกรรมของสัตว์) เป็นช่องทางเหมือนกัน แม้ด้วยสามารถแห่งการปฏิเสธ(ไม่เกี่ยวข้อง) โดยนัยว่า "สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน, สัตว์เหล่านั้นจักเป็นผู้ถึงสุข หรือเป็นผู้ถึงทุกข์ ก็ตามความชอบใจของกรรม" ดังนี้เป็นต้น มิใช่หรือ ? เฉลยว่า ที่ว่ามานี้เป็นความจริง, แต่ข้อนั้น

จะมีได้ก็ในส่วนเบื้องต้นแห่งภาวนา, ส่วนในเวลาที่ภาวนาถึงยอดแล้ว ย่อมกระทำสัตว์ทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ โดยเกี่ยวกับเป็นความวางเฉยอย่างเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้น อุเบกขาพรหมวิหารนั้น จึงมีความเป็นไปในอารมณ์อันไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์เท่านั้นอย่างมีความวิเศษ. อนึ่ง บัณฑิตจะพึงทราบความเป็นจิต ที่ยากต่อการจะไม่ถือเอาสิ่งที่ไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ได้ ก็โดยความเป็นจิตที่ถึงยอดในการถือเอาสัตว์ โดยไม่เจาะจงตัว เพื่ออันบรรลุอัปปนา ด้วยอำนาจความวางเฉย. คำที่เหลือก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

๒๗๔. <u>สพฺพาเปตาติ</u> สพฺพาปิ เอตา อปฺปมญฺญา. <u>ทานาทีนนฺติ</u> ปารมิภาวปฺปตฺตานํ ทานาทีนํ พุทฺธกรธมฺมานํ. <u>สพฺพกลฺยาณธมฺมานนฺติ</u> สพฺเพสํ อนวชฺชธมฺมานํ, สมตึสาย ปารมิตานํ, ตํนิมิตฺตานํ พุทฺธยานิยานญฺจ, สพฺเพหิ วา สุนฺทรสภาวานํ. น หิ โลกิยธมฺมา

๒๗๔. บทว่า <u>สพฺพาเปตา</u> แปลว่า อัปปมัญญาเหล่านี้แม้ทั้งหมด. คำว่า (กัลยาณธรรมทั้งปวง) <u>มีการให้เป็นต้น</u> ได้แก่ธรรมทั้งหลายที่สร้างความเป็นพระพุทธเจ้า มีทานเป็นต้น อันถึงความเป็นบารมี. คำว่า <u>กัลยาณธรรมทั้งปวง</u> ได้แก่ธรรมอันหาโทษมิได้ทั้งปวงคือบารมี ๓๐ ถ้วน, และธรรม

พุทฺธกรธมฺเมหิ อานุภาวโต อุกฺกฏฺฐา นาม อตฺถิ, พุทฺธธมฺเมสุ วตฺตพฺพเมว นตฺถิ. ปริปูริกาติ ปาริปูริกรา.[๑] อธิฏฺฐานานิ วิย หิ อปฺปมญฺญา สพฺพาสํ ปารมิตานํ ปาริปูริกรา. "หิตชฺฌาสยตายา"ติอาทินา เมตฺตาพฺรหฺมวิหาราทีนํ อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารสฺส อธิฏฺฐานภาวทสฺสนมุเขน จตูหิ อปฺปมญฺญาหิ อตฺตโน สนฺตานสฺส ปเคว อภิสงฺขตตฺตา มหาโพธิสตฺตา ทานาทิปารมิโย ปูเรตุํ สมตฺถา โหนฺติ, นาญฺญถาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสติ. อิมสฺส ทาตพฺพํ อิมสฺส น ทาตพฺพนฺติ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ "อิทํ ทาตพฺพํ, อิทํ น ทาตพฺพนฺติ จ วิภาคํ อกตฺวา"ติ วตฺตพฺพโต. เทยฺยปฏิคฺคาหกวิกปฺปรหิตา หิ ทานปารมิตา. ยถาห :

ทั้งหลาย ที่เป็นยวดยานของพระพุทธเจ้า อันมีบารมี ๓๐ นั้นเป็นเหตุ, หรือว่าได้แก่ธรรม ที่มีสภาวะดีงามกว่าธรรมทั้งปวง. จริงอยู่ โลกิยธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่าสูงส่งกว่าธรรมทั้งหลาย ที่สร้างความเป็นพระพุทธเจ้าโดยอานุภาพ หามีไม่, ในพระพุทธธรรม (ธรรมที่เป็นเฉพาะของพระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย ไม่มีคำที่จะต้องพูดถึงกันเลยเทียว. บทว่า ปริปูริกา แก้เป็น ปาริปูริกรา (แปลว่า ผู้กระทำให้บริบูรณ์). จริงอยู่ อัปปมัญญาทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นธรรมที่กระทำพระบารมีทั้งปวงให้บริบูรณ์ ดุจว่าเป็นที่ตั้งมั่น. ด้วยคำว่า "โดยความที่มีอัชฌาสัยเกื้อกูล" เป็นต้น ท่านอาจารย์แสดงความข้อนี้ว่า พระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลาย ทรงเป็นผู้ที่สามารถจะทำพระบารมีทั้งหลาย มีทานเป็นต้นให้เต็มเปี่ยมได้ เพราะพระองค์ทรงได้ตกแต่งพระสันดานของพระองค์เองไว้ก่อนแล้วด้วยอัปปมัญญา ๔, ไม่ใช่โดยประการอื่น

[๑] ฉ. ปริวุทฺธิกรา, ม. ปริพุทฺธิกรา.

ดังนี้ โดยการแสดงภาวะที่พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นมีเมตตาพรหมวิหารเป็นต้น เป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาพรหมวิหาร. คำว่า สิ่งนี้ควรให้แก่บุคคลนี้ ไม่ควรให้แก่บุคคลนี้ พึงเห็นว่าเป็นเพียงนิทัสสนะ เพราะยังมีคำที่ควรกล่าวอยู่ว่า "ไม่กระทำการจำแนกว่า สิ่งนี้ควรให้ สิ่งนี้ไม่ควรให้ ดังนี้" อีกด้วย. จริงอยู่ ทานบารมี เป็นคุณชาติที่เว้นจากข้อกำหนดแห่งไทยธรรมและปฏิคาหก (คือไม่เลือก). เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า :

"ยถาปิ กุมฺโภ สมฺปุณฺโณ
ยสฺส กสฺสจิ อโธกโต
วมเต อุทกํ นิสฺเสสํ
น ตตฺถ ปริรกฺขตี"ติ[๑]

อาทิ.

"เปรียบเหมือนหม้อน้ำที่เต็มเปี่ยม ถูกใครคนใดคนหนึ่งคว่ำลงแล้ว น้ำย่อมไหลออกหมด ไม่มีขังอยู่ในหม้อนั้นฉะนั้น" ดังนี้

เป็นต้น.

"สพฺพสตฺตานนฺ"ติ อิทํ "สุขนิทานนฺ"ติ อิมินาปิ สมฺพนฺธิตพฺพํ, "เทนฺตี"ติ อิมินา จ. เตน เทยฺยธมฺเมน วิย ทานธมฺเมนาปิ

บทว่า "สพฺพสตฺตานํ" (แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง) นี้ พึงเชื่อมเข้าแม้กับบทว่า "สุขนิทานํ" (อันเป็นเหตุแห่งความสุข), และ

[๑] ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๔๒๘.

คุณบุญรอด อินทวารี ลูก ๆ อุทิศผลบุญให้แม่นกแก้ว อินทวารี
เตี่ยเคียม แซ่เฮง ผู้มีพระคุณ ครู เจ้ากรรมนายเวร สรรพสัตว์ทั้งหลาย

มหาสตฺตานํ โลกสฺส พหูปการตา วุตฺตา โหติ, ตถา ตสฺส ปริณามนโต. ตทตฺถทีปนตฺถํ หิ "วิภาคํ อกตฺวา"ติ วตฺวาปิ "สพฺพสตฺตานนฺ"ติ วุตฺตํ. เตสนฺติ สพฺพสตฺตานํ. อุปฆาตนฺติ เอตฺถาปิ "วิภาคํ อกตฺวา"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. อยํ เหตฺถ ปทโยชนา : วิภาคํ อกตฺวา อุปฆาตํ ปริวชฺชยนฺตา สพฺพสตฺตานํ สุขนิทานํ สีลํ สมาทิยนฺตีติ. สตฺเต กาลวิกปฺปรหิตา[๑] หิ สีลปารมิตา, โลกตฺถเมว จสฺส ผลํ ปริณมียติ. เนกฺขมฺมํ ภชนฺตีติ ปพฺพชฺชํ อุปคจฺฉนฺติ. ปพฺพชิตสฺส หิ สพฺพโส สีลํ ปริปูรติ, น คหฏฺฐสฺส. อิธาปิ "วิภาคํ อกตฺวา สพฺพสตฺตานํ สุขนิทานนฺ"ติ อิทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. น หิ โพธิสตฺตา กาลวิภาคํ กตฺวา ปพฺพชฺชํ อนุติฏฺฐนฺติ, สีลํ วา สมาทิยนฺติ, นิทสฺสนมตฺตเมตํ ฌานาทิเนกฺขมฺมภชนสฺสาปิ อิจฺฉิตพฺพตฺตา. สพฺพสตฺตานํ สุขนิทานตา เหฏฺฐา วุตฺตนยาว.

กับบทว่า "เทนฺติ" (ทรงให้) นี้. ด้วยคำนั้นเป็นอันท่านกล่าวถึง ความที่พระมหาสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอุปการะมากต่อชาวโลก แม้ด้วยทานธรรม (การให้ คือแนะนำให้เป็นผู้รู้จักให้) เช่นเดียวกับไทยธรรม(ของที่ควรให้), เพราะทำชาวโลกนั้นให้(มีใจ)น้อมไป โดยประการนั้น. ก็ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความข้อนั้น แม้กล่าวว่า "ไม่กระทำการจำแนก" จึงได้กล่าวว่า "แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง" ดังนี้. บทว่า เตสํ ได้แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง. แม้ในคำว่า อุปฆาตํ (การทำร้าย) นี้ ก็ควรนำเอาคำว่า "วิภาคํ อกตฺวา" (ไม่กระทำการจำแนก) มาเชื่อมไว้. ก็คำประกอบบทในข้อนี้มีดังต่อไปนี้ : คือ ทรงงดเว้นการทำร้ายสัตว์เหล่านั้นสมาทานศีลอันเป็นเหตุแห่งความสุข แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เพราะไม่กระทำการจำแนก (กาล) ดังนี้. ด้วยว่า ศีลบารมี เป็นคุณชาติที่เว้นจากข้อกำหนดกาลเวลา (ว่าจะ

[๑] ฉ. สตฺตกาล...

เอส นโย เสเสสุปิ. หิตาหิเตสูติ อตฺถานตฺเถสุ. อสมฺโมหตฺถายาติ สมฺโมห-วิทฺธํสนาย. ปญฺญํ ปริโยทเปนฺตีติ โยควิหิตํ วิชฺชาฏฺฐานาทึ อสฺสุตํ สุณนฺตา สุตํ โวทเปนฺตา อหงฺการมมงฺการาทึ วิธุนนฺตา ญาณํ วิโสเธนฺติ. "อหํ มมา"ติวิกปฺปรหิตา หิ ปญฺญาปารมิตา. หิตสุขตฺตายาติ สตฺตานํ หิตสุขาทิวุทฺธิยตฺถเมว. นิจฺจนฺติ สตตํ อวิจฺเฉเทน ปฏิปกฺเขน อพฺโพกิณฺณํ. วีริยมารภนฺตีติ ยถา สตฺตานํ อนุปฺปนฺนํ หิตสุขํ อุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺนํ อภิวฑฺฒติ, เอวํ ปรกฺกมํ กโรนฺติ. สงฺโกจวิกฺเขปวิรหิตา[๑] หิ วีริยปารมิตา. "วีรภาวํ ปตฺตาปี"ติ อิมินา อปรทฺธานํ นิคฺคหสมตฺถตํ ทสฺเสติ. นานปฺปการํ[๒] อปราธํ ขมนฺตีติ มมฺมจฺเฉทนากาเรน อตฺตนิ ปวตฺติตํ นานาวิธํ อปราธํ สหนฺติ. อตฺตปรวิกปฺปวิรหิตา หิ โทสสหนา

สมาทานตลอดกาลเพียงเท่านี้, ตลอดกาลเพียงเท่านี้ จะเลิกสมาทานเป็นต้น)ในสัตว์, และพระองค์ทรงน้อมผลแห่งการสมาทานนี้ไปเพื่อประโยชน์แก่สัตว์โลกเท่านั้น. คำว่า ทรงเสพเนกขัมมะ คือทรงเข้าถึงการบวช. เพราะว่าศีลจะบริบูรณ์ได้โดยประการทั้งปวงก็สำหรับบุคคลผู้เป็นนักบวช, ไม่ใช่สำหรับผู้เป็นคฤหัสถ์. แม้ในสองบทว่า เนกฺขมฺมํ ภชนฺติ (ทรงเสพเนกขัมมะ) นี้ ก็พึงนำหลายบทว่า "วิภาคํ อกตฺวา สพฺพสตฺตานํ สุขนิทานํ" ดังนี้ นี้มาเชื่อมไว้. จริงอยู่ พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย จะได้ดำรงการบวชไว้หรือว่าสมาทานศีล โดยกระทำการจำแนกกาลก็หาไม่, ข้อที่ว่าทรงเสพเนกขัมมะคือการบวชนี้เป็นเพียงนิทัสสนะ เพราะบัณฑิตยังปรารถนาแม้การเสพเนกขัมมะ มีฌานเป็นต้นได้. ความที่การเสพเนกขัมมะนั้นเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทั้งปวง มีนัยอันข้าพเจ้า

---

[๑] ฉ. สงฺโกจวิกฺเขปรหิตา.
[๒] ฉ. นานปฺปการกํ.

ขนฺติปารมิตา.

ได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว. แม้ในบทที่-เหลือก็มีนัยนี้. คำว่า ในสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลและไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล คือในสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นความหายนะ. คำว่า เพื่อประโยชน์แก่ความไม่ลุ่มหลง คือเพื่อกำจัดความลุ่มหลง. คำว่า ทรงชำระพระปัญญาให้หมดจด ความว่า เมื่อทรงสดับวิชาที่ทำให้สำเร็จได้ด้วยอุบายเป็นต้น ซึ่งยังไม่เคยสดับอยู่ เมื่อทรงชำระสิ่งที่ได้สดับแล้วให้หมดจด เมื่อทรงกำจัดอหังการ(การ-ทำว่าเป็นเรา) และมมังการ (การทำว่าเป็น ของเรา) ได้เป็นต้นก็ชื่อว่าทรงชำระพระญาณให้หมดจด. ด้วยว่าปัญญาบารมีเป็นคุณชาติที่เว้นจากการกำหนดว่า "เราของเรา". คำว่า เพื่อประโยชน์แก่สิ่งอันเกื้อกูลและความสุข คือเพื่อความเจริญแห่งสิ่งที่เกื้อกูลและความสุขเป็นต้น แก่สัตว์ทั้งหลายอย่างเดียว. คำว่า เป็นเนืองนิตย์ คือเป็นประจำโดยไม่ขาดสาย ได้แก่ ไม่เกลื่อนกล่นด้วยธรรมอันเป็นปฏิปักษ์. คำว่า

ทรงปรารภความเพียร คือทรงกระทำความพยายาม โดยประการที่ประโยชน์สุข อันยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย, ที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้นไป. ด้วยว่าวิริยบารมี เป็นคุณชาติที่เว้นจากความซัดส่ายไปเพราะความท้อแท้ใจ. ด้วยคำว่า "พระองค์แม้ว่าจะทรงถึงความเป็นผู้กล้าหาญ" นี้ ท่านอาจารย์แสดงถึงความที่ทรงเป็นผู้สามารถในอันจะข่มสัตว์ทั้งหลายผู้ทำผิด. คำว่า ทรงยอมอดกลั้นโทษมีประการต่าง ๆ คือทรงอดกลั้นโทษนานาประการที่สัตว์ทั้งหลายทำให้เป็นไปในพระองค์ โดยอาการดังจะตัดเสียซึ่งความรักใคร่ต่อกันไป. ด้วยว่าความอดกลั้นโทษอันเว้นจากการกำหนดว่า เป็นตนเป็นคนอื่น เป็นขันติบารมี.

ปฏิญฺญํ น วิสํวาเทนฺตีติ อวิสํวาทนสามญฺเญน สพฺพสฺสปิ อนริยโวหารสฺส อการณมาห.[๑] ปฏิญฺญาเต, อปฏิญฺญาเต จ

คำว่า ไม่ทรงทำพระปฏิญญาให้คลาดเคลื่อน ด้วยคำพูดสามัญว่าไม่ทำให้คลาดเคลื่อน ท่านกล่าวถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์

---

[๑] ฉ. อกรณมาห.

คุณบุญรอด อินทวารี ลูก ๆ อุทิศผลบุญให้แม่นกแก้ว อินทวารี
เตี่ย เคียม แซ่เฮง ผู้มีพระคุณ ครู เจ้ากรรมนายเวร สรรพสัตว์ทั้งหลาย

ทิฏฺฐาทิเก มิจฺฉาวิกปฺปรหิตา หิ สจฺจปารมิตา. อวิจลาธิฏฺฐานาติ ยถา-สมาทินฺเนสุ ทานาทิธมฺเมสุ นิจฺจลาธิฏฺฐายิโน. อจลสมาทานาธิฏฺฐานํ สมาทินฺเนสุ จ พุทฺธกรธมฺเมสุ สมฺมเทว อวฏฺฐานํ อธิฏฺฐานปารมิตา. เตสูติ สตฺเตสุ. อวิจลายาติ ปฏิปกฺเขน อกมฺปนียาย. เอวนฺติ ยถาวุตฺเตน สตฺเตสุ หิตชฺฌาสยตาทิ-อากาเรน. ยถา จ พฺรหฺมวิหาราธิฏฺฐานา ปารมิโย, เอวํ อธิฏฺฐานาธิฏฺฐานาปิ. ตถา หิ ยถาปฏิญฺญํ ปรานุคฺคหาย ปารมีนํ อนุฏฺฐาเนน สจฺจาธิฏฺฐานํ, ตปฺปฏิปกฺข-ปริจฺจาคโต จาคาธิฏฺฐานํ, ปารมีหิ สจิตฺตุปสมโต อุปสมาธิฏฺฐานํ, ตาหิ ปรหิตุปายโกสลฺลโต ปญฺญาธิฏฺฐานํ. เอวํ ปจฺเจกมฺปิ ปารมิตาสุ ยถารหํ เนตพฺพํ. อยเมตฺถ สงฺเขโป, วิตฺถารโต ปน ปารมิตาสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรมตฺถทีปนียํ จริยาปิฏกวณฺณนายํ[๑] วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ,

ต่อเหตุแห่งคำพูดเหลาะแหละ แม้ทั้งปวง. ด้วยว่า สัจจบารมี เป็นคุณชาติที่เว้นจากข้อกำหนดที่กลับกลอกในสิ่งได้เห็นแล้วเป็นต้น ที่ได้ยืนยัน(ว่าเห็นแล้วเป็นต้น), และไม่ได้ยืนยัน(ว่าเห็นแล้วเป็นต้น). คำว่า ทรงเป็นผู้มีความตั้งใจมั่นไม่หวั่นไหว คือทรงเป็นผู้ตั้งใจมั่นไม่หวั่นไหวในธรรมทั้งหลาย มีทานเป็นต้น ตามที่ทรงได้สมาทานไว้. ก็ความตั้งใจในอันสมาทานไว้ไม่หวั่นไหว คือการปักใจแน่วแน่ ในธรรมทั้งหลายที่สร้างความเป็นพระพุทธเจ้าที่ทรงสมาทานแล้ว นั่นเทียว จัดเป็นอธิษฐานบารมี. บทว่า เตสุ แปลว่า ในสัตว์เหล่านั้น. คำว่า (ด้วยพระเมตตา) อันหาความหวั่นไหวมิได้ คืออันธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ พึงทำให้สั่นสะเทือนมิได้. คำว่า (ทรงกระทำพระบารมีทั้งหลาย ให้เต็มเปี่ยมแล้ว) โดยประการอย่างนี้ คือโดยอาการมีความเป็นผู้มีอัธยาศัยเกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลายเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว. เหมือนอย่างว่า

๑ อฏฺฐกถา จริยาปิฏก. ๒๑.

อติวิตฺถารภเยน น วิตฺถารยิมฺหา.[๑] ตถา ทสพลญาณาทิเกติ. เอตาว โหนฺตีติ เอตา โหนฺติ เอวาติ โยชนา.

บารมีทั้งหลายเป็นคุณชาติที่มีพรหมวิหารเป็นที่ตั้งมั่น ฉันใด, ก็ย่อมเป็นแม้ที่ตั้งมั่นแห่งอธิษฐานธรรมทั้งหลาย ฉันนั้น. จริงอย่างนั้น สัจจาธิษฐาน(ที่ตั้งมั่นคือสัจจะ) ย่อมมีได้โดยการที่บารมีทั้งหลายตั้งอยู่ได้เนือง ๆ เพื่อการอนุเคราะห์ผู้อื่นตามที่ปฏิญญาไว้, จาคาธิษฐาน (ที่ตั้งมั่นคือจาคะ) ย่อมมีได้โดยการสละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อบารมีนั้น, อุปสมาธิษฐาน (ที่ตั้งมั่นคือความเข้าไปสงบ) ย่อมมีได้โดยการเข้าไปสงบจิตของตน ด้วยบารมีทั้งหลาย, ปัญญาธิษฐาน (ที่ตั้งมั่นคือปัญญา) ย่อมมีได้โดยความเป็นผู้ฉลาดในอุบายเกื้อกูลผู้อื่นด้วยบารมีทั้งหลายเหล่านั้น. พึงนำอธิษฐานแม้แต่ละอย่าง ไปในบารมีทั้งหลายตามสมควรอย่างนี้เถิด. นี้เป็นความสังเขปในเรื่องนี้, ส่วนคำที่ควรกล่าวโดยพิสดารในบารมีทั้งหลายใด, บัณฑิตพึงทราบคำนั้น ตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ใน

---

๑ ฉ. วิตฺถารยิมฺห.

อรรถกถาปรมัตถทีปนี อันเป็นการพรรณนาจริยาปิฎกนั่นเทียว, ข้าพเจ้าไม่ขอขยายความให้พิสดารละ ด้วยกลัวความพิสดารจนเกินไป. ในคำว่า อันมีประเภทเป็นพระทสพลญาณ ๑๐ เป็นต้น ก็อย่างนั้นดังนี้. บทว่า เอตาว โหนฺติ มีคำประกอบความว่า เอตา โหนฺติ เอว (ก็ได้แก่อัปปมัญญาเหล่านี้นั่นเอง).

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา. การพรรณนาพรหมวิหารนิเทศ จบ.

อิติ นวมปริจฺเฉทวณฺณนา. พรรณนาปริเฉทที่ ๙ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

คุณบุญรอด อินทวารี ลูก ๆ อุทิศผลบุญให้แม่นกแก้ว อินทวารี
เตี่ยเคียม แซ่เฮง ผู้มีพระคุณ ครู เจ้ากรรมนายเวร สรรพสัตว์ทั้งหลาย

๑๐. อารุปฺปนิทฺเทสวณฺณนา

ปฐมารุปฺปวณฺณนา

๒๗๕. อุทฺทิฏฺเฐสูติ "จตฺตาโร อารุปฺปา"ติ เอวํ อุทฺทิฏฺเฐสุ, นิทฺธารเณ เจตํ ภุมฺมํ. เตเนวาห "จตูสุ อารุปฺเปสู"ติ. ตตฺถ รูปวิเวเกเนว อรูปํ, อรูปเมว อารุปฺปํ ฌานํ, อิธ ปน ตทตฺถํ กมฺมฏฺฐานํ อธิปฺเปตํ. ตํ ภาเวตุกาโม จตุตฺถชฺฌานํ อุปฺปาเทตีติ สมฺพนฺโธ. รูปาธิกรณนฺติ รูปเหตุ. เหตุอฏฺโฐ หิ เอตฺถ อธิกรณ-สทฺโท "กามาธิกรณนฺ"ติอาทีสุ[๑] วิย. ทณฺฑนฏฺเฐน ทณฺโฑ, มุคฺคราทิ. ปรปีฬาธิปฺปาเยน ตสฺส อาทานํ ทณฺฑาทานํ. สตฺตานํ หึสนฏฺเฐน[๒] สตฺถํ, อาวุธํ. ภณฺฑนํ กลโห. วิโรโธ วิคฺคโห. นานาวาทตา[๓] วิวาโท. เอตนฺติ ยถาวุตฺตํ ทณฺฑาทานาทิกํ. สพฺพโสติ

๑๐. พรรณนาอารุปปนิเทศ

พรรณนาอรูปกรรมฐาน ที่ ๑

๒๗๕. คำว่า ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ คือ ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้อย่างนี้ว่า "อรูป ๔", ก็คำนี้เป็นสัตตมีวิภัตติในอรรถว่า นิทธารณะ. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "ในบรรดาอรูปกรรมฐาน ๔" ดังนี้ไว้. ในคำว่า ในบรรดาอรูป ๔ นั้น ชื่อว่าอรูป ก็โดยเป็นความสงัดจากรูปนั่นเทียว, อรูปนั่นเอง เป็นอารุปป ได้แก่ฌาน, แต่ว่าในที่นี้ท่านประสงค์เอากรรมฐาน ซึ่งมีอรูปฌานนั้นเป็นผล. เชื่อมความว่า พระโยคาวจรผู้ใคร่เจริญอากาสานัญจายตนะนั้น ย่อมทำจตุตถฌานให้เกิดขึ้น. บทว่า รูปาธิกรณํ แปลว่าเพราะรูปเป็นเหตุ. เพราะศัพท์ว่า อธิกรณ ในคำว่า รูปาธิกรณํ นี้ มีอรรถว่าเหตุ ดุจในคำว่า

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๗๒, ๑๘๑.
[๒] ฉ. สสนฏฺเฐน.
[๓] ฉ. นานาวาโท.

คุณประกอบ รุกขะวัฒน์
อุทิศให้นายสนิท ฉวีงาม

อนวเสสโต. อารุปฺเป อรูปภาเว, อารุปฺเป วา ภเว. รูปานํเยวาติ ทิฏฺฐาทีนวานํ รูปานํเยว, น อรูปานนฺติ อธิปฺปาโย. นิพฺพิทายาติ วิกฺขมฺภนวเสน นิพฺพินฺทนตฺถาย. วิราคายาติ วิรชฺชนตฺถาย. นิโรธายาติ นิรุชฺฌนตฺถาย. สพฺพเมตํ สมติกฺกมํ สนฺธาย วุตฺตํ. ทณฺฑาทานาทีนนฺติ อาทิ-สทฺเทน อทินฺนาทานาทิกํ สพฺพํ รูปเหตุกํ อนตฺถํ สงฺคณฺหาติ, น อิธ ปาฬิยํ อาคตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํ. กรชรูเปติ ยถาวุตฺตาทีนวาธิกรณ-ภาวโยคฺยํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ, โอฬาริกรูเปติ อตฺโถ. อาทีนวนฺติ โทสํ. ตสฺสาติ รูปสฺส. อาโลโกปิ วณฺณวิเสโสเอวาติ ตตฺถ ปวตฺตํ ปฏิภาคํ นิมิตฺตํ อุคฺฆาเฏตฺวา สิยา อากาสนิมิตฺตํ อุคฺคเหตุํ, น ปน ปริจฺฉินฺนากาสกสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา. ตสฺส หิ อุคฺฆาฏนา นาม รูปนิมิตฺเตเนว สิยาติ อาห "ฐเปตฺวา ปริจฺฉินฺนากาสกสิณํ นวสู"ติ. เกจิ ปน "อาโลกกสิณมฺปิ ฐเปตฺวา อฏฺฐสู"ติ วทนฺติ, ตสฺส ปน

"กามาธิกรณ" เพราะกามเป็นเหตุ ฉะนั้น. อุปกรณ์มีไม้ค้อนเป็นต้น ชื่อว่า ทณฺฑ (ท่อนไม้) ก็โดยความหมายว่า เป็นเครื่องลงโทษ. การจับทัณฑะนั้น ด้วยความประสงค์จะทำผู้อื่นให้เจ็บปวด ชื่อว่า ทณฺฑาทานํ (การจับท่อนไม้). อาวุธ ชื่อว่า สตฺถ (ศัสตรา) ก็โดยความหมายว่า เป็นเครื่องเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย. การทุ่มเถียงกัน ชื่อว่า กลหะ (การทะเลาะ). ความโกรธเคืองกัน ชื่อว่า วิคฺคห (การถือผิด). ภาวะที่ต่อว่ากันไปต่างๆ ชื่อว่า วิวาท (การวิวาท). คำว่า ข้อนี้ (ไม่มีในอรูป) คือโทษมีการจับท่อนไม้เป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า โดยประการทั้งปวง คือโดยไม่มีเหลือ. ชื่อว่า (ไม่มี)ในอรูป คือ (ไม่มี) ในเพราะความเป็นอรูป, หรือ(ไม่มี) ในอรูปภพ. คำว่า ซึ่งรูปทั้งหลายนั่นเทียว คือ (เพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่าย)ซึ่งรูปทั้งหลายที่ได้เห็นโทษแล้วนั่นเทียว, อธิบายว่า ไม่ใช่เพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่ายซึ่งอรูปทั้งหลาย บทว่า นิพฺพิทาย

จปเน การณํ น ทิสฺสติ, กรชรูปํ อติกฺกนฺตํ โหติ ตสฺส อนาลมฺพนโต.

แปลว่าเพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่ายด้วยอำนาจการข่มไว้. บทว่า วิราคาย แปลว่าเพื่อประโยชน์แก่การคลายความยินดี. บทว่า นิโรธาย แปลว่าเพื่อประโยชน์แก่ความดับเสียได้. คำว่า นิพฺพิทาย เป็นต้น ทั้งหมดนี้ท่านกล่าวหมายเอา ความก้าวล่วงเสียได้. คำว่า โทษทั้งหลายมีการจับท่อนไม้เป็นต้น ด้วย อาทิ ศัพท์ (ที่แปลว่า เป็นต้น) พึงเห็นว่าท่านรวมเอาความหายนะอันมีรูปเป็นเหตุทั้งปวงมีอทินนาทานเป็นต้น, อันมิได้มาในพระบาลีในที่นี้เลย. คำว่า ในกรชรูป ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงถึงความที่รูปเป็นของควรแก่ความเป็นเหตุแห่งโทษ ตามที่กล่าวแล้ว, ความว่า ในรูปหยาบ. บทว่า อาทีนวํ แปลว่าโทษ. บทว่า ตสฺส แปลว่า (เพื่อก้าวล่วงเสีย)ซึ่งรูปนั้น. แม้อาโลกกสิณก็เป็นวรรณกสิณพิเศษอย่างหนึ่งทีเดียว เพราะเหตุนั้น พระโยคีก็อาจเพิกปฏิภาคนิมิตอันเป็นไปในอาโลกกสิณนั้นได้ แต่ไม่อาจเพิกปริจินนากาสกสิณ เพื่อจะถือเอาอากาสนิมิต

(อันเป็นอารมณ์ ของอากาสานัญจายตนะ-วิญญาณ)ได้. เพราะว่า ขึ้นชื่อว่าการเพิกกสิณนั้น พึงมีได้โดย(อาศัย)รูปที่เป็นนิมิตเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในบรรดากสิณ ๙ อย่าง ยกเว้นปริจฉินนากาส-กสิณ" ดังนี้. ส่วนอาจารย์บางท่านกล่าวว่า "ในบรรดากสิณ ๘ อย่าง ยกเว้นอาโลกกสิณด้วย" ดังนี้, แต่ท่านก็มิได้แสดงเหตุในการยกเว้นอาโลกกสิณนั้นไว้, ชื่อว่า กรชรูปเป็นอันพระโยคีนั้นก้าวล่วงได้แล้ว โดยการไม่ทำกรชรูปนั้นให้เป็นอารมณ์.

ยทิ เอวํ กสฺมา "จตุตฺถชฺฌาน-วเสนา"ติ วุตฺตํ. นนุ ปฐมชฺฌานาทีนิปิ ตสฺส อนาลมฺพนวเสเนว ปวตฺตนฺติ ปฏิภาคนิมิตฺตารมฺมณตฺตา ? สจฺจเมตํ, โอฬาริกงฺคปฺปหานโต ปน สนฺตสภาเวน อาเนญฺชปฺปตฺเตน จตุตฺถชฺฌาเนน อติกฺกนฺตํ สุฏฺฐุ อติกฺกนฺตํ นาม โหตีติ "จตุตฺถชฺฌาน-วเสนา"ติ วุตฺตํ. เกจิ "อสฺสาสปสฺสาสานํ

ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวว่า "ด้วยอำนาจแห่งจตุตถฌาน" ดังนี้เล่า. แม้ฌานข้างต้นมีปฐมฌานเป็นต้น ก็ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับการไม่ทำกรชรูปนั้นให้เป็นอารมณ์ เหมือนกัน เพราะความเป็นฌาน ที่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ มิใช่หรือ ? เฉลยว่า ข้อที่ว่ามานี้ก็เป็นความจริง, แต่ว่ากรชรูปที่พระโยคา-

นิรุชฌนโต, กามธาตุสมติกฺกมนโต จา"ติ วทนฺติ, ตํ อการณํ, อิตเรสํ จิตฺตสมุฏฺฐาน-รูปานํ สมฺภวโต, เหฏฺฐิมชฺฌานานญฺจ อกามธาตุสํวตฺตนิยโต. ตปฺปฏิภาคเมวาติ กรชรูปปฏิภาคเมว นิมิตฺตคฺคาหสภาวโต[๑] สทิสญฺจ นาม ตํ น โหติ, ตสฺมา กินฺตสฺส สมติกฺกมเนนาติ อนุโยคํ สนฺธาย "กถํ ยถา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ กถนฺติ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉา. ยถาติ โอปมฺมตฺเถ นิปาโต. เลขาจิตฺตนฺติ กาฬวณฺณาทินา กตปริกมฺมาย เลขาย จิตฺตํ. ผลิตนฺตรนฺติ วิวรํ. ทิสฺวาติ ทูรโต ทิสฺวา. สมานรูป-สทฺทสมฺหาจารนฺติ สทิสรูปสณฺฐานสรปฺปโยคํ.

วจรก้าวล่วงเสียได้ด้วยรูปาวจรจตุตถฌานอันถึงความไม่หวั่นไหว เพราะมีสภาวะสงบแล้วโดยการละองค์หยาบ ๆ ได้ ชื่อว่าเป็นอันก้าวล่วงเสียได้เป็นอย่างดี เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยอำนาจแห่งรูปาวจรจตุตถฌาน" ดังนี้. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ท่านอาจารย์กล่าวว่าด้วยอำนาจแห่งรูปาวจรจตุตถฌาน ดังนี้ เพราะรูปาวจรจตุตถฌาน เป็นเครื่องดับลมหายใจเข้าออกได้ และเป็นเครื่องก้าวล่วงกามธาตุได้" ดังนี้ คำพูดของอาจารย์บางพวกนั้นหาใช่เหตุไม่, เพราะรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนอกนี้ ก็ยังเกิดได้ และเพราะฌานชั้นต่ำ ๆ ก็มิใช่ธรรมที่เป็นไปเพื่อกามธาตุ. บทว่า ตปฺปฏิภาคเมว แปลว่า มีส่วนเปรียบกันได้กับกรชรูปนั้นนั่นเทียว เพราะมีการถือเอานิมิตเป็นสภาวะ. แต่ว่าข้อที่ชื่อว่าเหมือนกัน คือการเป็นที่ถือเอานิมิตนั้น หามีไม่ (เพราะว่ากสิณรูปเท่านั้นที่เป็นที่ถือเอานิมิต แต่กรชรูป

[๑] ฉ. ...สมฺภวโต.

มิใช่ที่ถือเอานิมิต), เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์หมายเอาคำซักไซ้ที่ว่า ประโยชน์อะไรด้วยการก้าวล่วงกสิณรูปนั้นเล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "กถํ ยถา" (คืออย่างไร เปรียบเหมือน ฯลฯ) ดังนี้เป็นต้นไว้. ในบทเหล่านั้น บทว่า กถํ (คืออย่างไร) เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา (คำถาม ด้วยความต้องการจะตอบเอง). บทว่า ยถา เป็นนิบาตในอรรถว่าอุปมา. คำว่า ที่วิจิตรด้วยรอยขีดเขียน คือที่วิจิตรด้วยรอยขีดเขียน อันเป็นลายตกแต่งที่คนใช้สีต่าง ๆ มีสีดำเป็นต้นทำไว้. คำว่า ร่องแตก คือที่เป็นช่อง. คำว่า (เขา) เห็น คือเห็นแต่ไกล. คำว่า มีรูปร่างมีเสียงมีอาการเป็นไปเหมือนกัน คือ มีรูปพรรณสัณฐานมีเสียง มีอาการเคลื่อนไหวเหมือนกัน.

อารมฺมณวเสนาติ "มม จกฺขุ โสภณํ, มม กาโย ถิโร, มม ปริกฺขารา สุนฺทรา"ติ เอวํ อารมฺมณกรณวเสน. กรชรูป-

บทว่า อารมฺมณวเสน คือโดยเกี่ยวกับกระทำให้เป็นอารมณ์อย่างนี้ว่า "ตาของเรางดงาม, ร่างกายของเราแข็งแรง, บริขาร

สมงฺคิกาโลติ อตฺตโน อตฺตภาวรูเปน เจว อารมฺมณรูเปน จ สมนฺนาคตกาโล. ตมฺปีติ กสิณรูปสฺสปิ. สามิอตฺเถ หิ อิทํ อุปโยควจนํ. ภยสนฺตาสอทสฺสนกามตา วิย สมติกฺกมิตุกามตาติ โยชนา. อิทญฺจ ยถาวุตฺตานํ นิพฺพิทาวิราคนิโรธานํ สาธารณวจนํ. เต หิ ตโย อเปกฺขิตฺวา ภยสนฺตาสอทสฺสนกามตา วุตฺตา.

ของเราเป็นบริขารชั้นดี" ดังนี้. คำว่า กาลที่ภิกษุยังเป็นผู้สมคบกับกรชรูป คือกาลที่ภิกษุยังเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยรูป อันเป็นอัตภาพของตน และด้วยรูปอันเป็นอารมณ์. บทว่า ตมฺปิ แปลว่าแม้กสิณรูปนั้น. เพราะว่าคำนี้เป็นทุติยาวิภัตติ ในอรรถแห่งฉัฏฐีวิภัตติ. ประกอบความว่า ความที่ภิกษุเป็นผู้ใคร่ที่จะก้าวล่วง เปรียบเหมือนความที่คนเหล่านั้นมีความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ความไม่อยากเห็น. ด้วยว่าคำนี้เป็นคำพูดทั่วไปถึงความเบื่อหน่าย ความคลายยินดี และความดับตามที่กล่าวแล้ว. จริงอยู่ ท่านอาจารย์เล็งเอาภาวะทั้ง ๓ นั้น จึงได้กล่าวถึงความกลัว ความหวาดสะดุ้ง และความไม่อยากเห็นไว้.

เอโก กิร สุนโข วเน สูกเรน ปหฏฺฐมตฺโต ปลาโต, โส อรูปทสฺสนเวลาย ภตฺตปจนอุกฺขลึ ทูรโต ทิสฺวา สูกรสญฺญาย ภีโต อุตฺตสนฺโต ปลายิ, ปิสาจภีรุโก ปุริโส รตฺติภาเค อปริจิเต เทเส

ท่านอาจารย์หมายเอาเรื่องที่มีมา นัยว่าสุนัขตัวหนึ่งถูกสุกรป่าขวิดเอาจนมึนงง รีบหนีไป, สุนัขตัวนั้นเห็นหม้อหุงข้าวแต่ไกล ในเวลาที่มองไปยังไม่ชัด(มองผาด ๆ) แล้วก็มีความสำคัญว่าเป็นสุกร จึงกลัว หวาดหวั่น

มตฺถกจฺฉินฺนํ ตาลกฺขนฺธํ ทิสฺวา ปิสาจสญฺญาย ภีโต อุตฺตสนฺโต มุจฺฉิโต ปปติ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ "สูกรา ฯเปฯ วตฺตพฺพา"ติ[๑]

รีบหนีไป, คนกลัวผี เห็นต้นตาลยอดด้วนในตอนกลางคืน ในสถานที่ที่ตนไม่คุ้นเคยก็มีความสำคัญว่าเป็นผี จึงหวาดกลัวเสียจนสลบ(สิ้นสติ)ล้มลงไปนั้น จึงกล่าวว่า "ควรกล่าวเรื่องอุปมาทั้งหลาย มีเรื่องสุนัขที่ถูกสุกรขวิด คนกลัวผี เป็นต้นไว้ด้วย" ดังนี้.

๒๗๖. เอวนฺติ ยถาวุตฺตํ โอปมฺมตฺถํ นิคเมนฺโต อาห. โสติ โยคาวจโร. ตสฺมึ ฌาเน อาทีนวํ ปสฺสตีติ สมฺพนฺโธ. รูปนฺติ กสิณรูปํ. สนฺตวิโมกฺขโตติ อรูปชฺฌานโต. ตานิ หิ "เย เต สนฺตา วิโมกฺขา อติกฺกมฺม รูเป อารุปฺปา"ติ[๒]อาทีสุ สนฺตวิโมกฺโขติ อาคตานิ. สนฺตตาสิทฺธิ จสฺส อนุสฺสติโต[๓] ทฏฺฐพฺพา. ยเถวาติ เอว-กาเรน เยน ปกาเรน เอตํ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานํ

๒๗๖. คำว่า ตามประการที่กล่าวแล้วนี้ ท่านอาจารย์ กล่าวย้ำถึงเนื้อความแห่งอุปมาตามที่ได้กล่าวแล้ว. บทว่า โส แปลว่า พระโยคาวจรนั้น. เชื่อมความว่า เล็งเห็นโทษในฌานนั้น. คำว่า รูป คือ (ฌานนี้กระทำ) กสิณรูป (ที่เราเบื่อหน่ายให้เป็นอารมณ์). คำว่า กว่าสันตวิโมกข์ คือ (หยาบ)กว่าอรูปฌาน. จริงอยู่ อรูปฌานเหล่านั้นมาแล้วว่า เป็นสันตวิโมกข์ (วิโมกข์

---

[๑] ฉ. เวทิตพฺพา.

[๒] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๒๖, องฺ. ทสก. ๒๔/๑๔.

[๓] ฉ. อนุสฺสุติโต.

ทุวงฺคิกํ, เอวํ อารุปฺปานิปิติ อุเปกฺขา-จิตฺเตกคฺคตาวเสน ทุวงฺคิกตฺตํ ทสฺเสติ, น ตติยชฺฌาเน วิย ทุวงฺคิกตามตฺตํ. นนุ เจตฺถาปิ ทุวงฺคิกตามตฺตเมว ภูมิเภทโตติ ? นายํ โทโส อุปโมปเมยฺยภาวสฺส ภินฺนาธิ-กรณโต.

ที่สงบ) เหมือนอย่างในประโยคว่า "วิโมกข์ที่สงบเหล่านั้นใด ก้าวล่วงรูปทั้งหลาย เป็นอรูปฌาน" ดังนี้ เป็นต้น. ก็ภาวะที่อรูปฌานนั้นสำเร็จความเป็นวิโมกข์ที่สงบ พระโยคีจะพึงทราบได้ก็โดยการระลึกเนือง ๆ. ด้วย เอว ศัพท์ในบทว่า ยเถว ท่านอาจารย์แสดงเพียงความเป็นฌานมีองค์ ๒ คืออุเบกขาและจิตเตกัคคตาไว้ รูปาวจรจตุตถฌานนี้เป็นฌานที่มีองค์ ๒ โดยประการใด, แม้อรูปฌานทั้งหลายก็เป็นฌานมีองค์ ๒ โดยประการนั้น ดังนี้, ไม่ใช่แสดงแต่เพียงความเป็นฌานมีองค์ ๒ เหมือนอย่างในตติยฌาน. ท้วงว่า ก็แม้ในฌานเหล่านี้ ฌานที่มาตรว่ามีองค์ ๒ เหมือนกัน ก็ยังมีความต่างกัน โดยความต่างกันแห่งภูมิมิใช่หรือ ? เฉลยว่าข้อนี้มิได้ผิดไปหรอก เพราะความเป็นอุปมาอุป-ไมยกัน ก็มีการจัดแจงข้อที่ต่างกันไว้แล้ว.

คุณวัฒชณัฬ จันทวุฒิ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ตตฺถาติ ตสฺมึ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌาเน. นิยนฺตินฺติ[๑] อเปกฺขํ. ปริยาทายาติ อาทีนวทสฺสเนน ตสฺมึ ฌาเน เขเปตฺวา, อนเปกฺโข หุตฺวาติ อตฺโถ. สนฺตโต มนสิกรเณเนว ปณีตโต, สุขุมโต จ มนสิกาโร สิทฺโธ โหตีติ อาห "สนฺตโต มนสิกริตฺวา"[๒]ติ. ปตฺถริตฺวาติ ปเคว วฑฺฒิตํ, ตทา วฑฺฒนวเสน วา ปตฺถริตฺวา. เตนาติ กสิณรูเปน. อุคฺฆาเฏตีติ กสิณนฺติ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานสฺส อารมฺมณภูตํ ปฐวีกสิณาทิกสิณรูปํ อปเนติ. อุคฺฆาฏนวิธึ ปน ทสฺเสนฺโต "อุคฺฆาเฏนฺโต หี"ติอาทิมาห. ตตฺถ สํเวลฺเลตีติ ปฏิสํหรติ. อญฺญทตฺถูติ เอกํเสน. เนว อุพฺพฏฺฏตีติ เนว อุฏฺฐหติ. น วิวฏฺฏตีติ น วินิวฏฺฏติ. อิมสฺสาติ อิมสฺส กสิณรูปสฺส. อมนสิการนฺติ มนสิ อกรณํ อจินฺตนํ. มนสิการญฺจ ปฏิจฺจาติ "อากาโส

บทว่า ตตฺถ แปลว่าในรูปาวจรจตุตถฌานนั้น. บทว่า นิยนฺตึ แปลว่าความอาลัย. คำว่า ทำให้สิ้นไป คือทำความอาลัยในฌานนั้นให้สิ้นไป โดยการเล็งเห็นโทษ, ความว่า เป็นผู้ไม่อาลัย. การทำไว้ในใจว่าเป็นธรรมประณีต, และว่าเป็นธรรมละเอียดอ่อน จะเป็นอันสำเร็จได้ก็ด้วยการทำไว้ในใจ ว่าเป็นธรรมสงบเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทำไว้ในใจว่าเป็นธรรมสงบ" ดังนี้. คำว่า แผ่ คือแผ่กสิณที่ได้ขยายไว้ก่อนนั้นเทียว, หรือว่าแผ่ด้วยอำนาจการขยายในเวลานั้น. บทว่า เตน คือกสิณรูป. คำว่า ชื่อว่าเพิกกสิณ คือพรากออกซึ่งกสิณรูปมีปฐวีกสิณเป็นต้น อันเป็นอารมณ์ของรูปาวจรจตุตถฌาน. ก็ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงวิธีเพิก จึงกล่าวว่า "เมื่อจะเพิก" ดังนี้เป็นต้นไว้. ในบท

---

[๑] ฉ. นิกนฺตินฺติ.
[๒] ฉ. อนนฺตโต มนสิ กริตฺวา.

อากาโส''ติ ภาวนมนสิการญฺจ นิสฺสาย. อิทํ วุตฺตํ โหติ : รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานสฺส อารมฺมณภูตํ กสิณรูปํ น สพฺเพน สพฺพํ มนสิกโรโต, เตน จ ผุฏฺโฐกาสํ "อากาโส อากาโส''ติ ภาวนมนสิกโรโต ยทา ตํ ภาวนานุภาเวน อากาสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ, ตทา โส กสิณํ อุคฺฆาเฏติ นาม, ตญฺจ เตน อุคฺฆาฏิตํ นาม โหตีติ. เตนาห "กสิณุคฺฆาฏิมากาสมตฺตํ ปญฺญายตี''ติ. สพฺพเมตนฺติ ติวิธมฺเปตํ เอกเมว ปริยายภาวโต.

เหล่านั้น บทว่า สํเวลฺเลติ แปลว่าม้วน. บทว่า อญฺญทตฺถุ แปลว่าอย่างแน่วแน่. บทว่า เนว อุพฺพฏฺฏติ แปลว่ามิใช่ว่าจะหลุดไป. บทว่า น วิวฏฺฏติ แปลว่ามิใช่จะหมุนคว้างไป. บทว่า อิมสฺส แปลว่าซึ่งกสิณรูปนี้. คำว่า การไม่ทำไว้ในใจ คือการไม่ทำได้แก่ไม่คิดไว้ในใจ. คำว่า และเพราะอาศัยการทำไว้ในใจ คือและเพราะอาศัยการทำไว้ในใจ คือการเจริญไปว่า "อากาศ อากาศ" ดังนี้. ข้อนี้เป็นอันท่านอธิบายว่า : ก็เมื่อพระโยคาวจรไม่ทำไว้ในใจ ซึ่งกสิณรูปอันเป็นอารมณ์ของรูปาวจรจตุตถฌาน อย่างสิ้นเชิง, แต่ว่าทำไว้ในใจซึ่งโอกาสที่กสิณรูปนั้นกระทบถึง โดยการเจริญไปว่า "อากาศ อากาศ" ดังนี้อยู่ ในเวลาใด โอกาสที่กสิณรูปกระทบถึงนั้น ปรากฏเป็นอากาศขึ้นมาด้วยอานุภาพของภาวนา, ในเวลานั้น พระโยคาวจรผู้นั้น ชื่อว่าเพิกกสิณได้, และกสิณนั้นก็ชื่อว่าเป็นอันถูกพระโยคาวจรนั้นเพิกได้แล้ว ฉะนี้แล. เพราะเหตุนั้น ท่าน–

อาจารย์จึงกล่าวว่า "เพียงแต่อากาศอันเป็นที่กสิณถูกเพิกไปเท่านั้น ปรากฏอยู่" ดังนี้. คำว่า ทั้งหมดนี้ ความว่า คำพูดทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นอันเดียวกันนั่นเอง เพราะความเป็นคำไวพจน์กัน.

"นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺตี"ติ กสฺมา วุตฺตํ ? นนุ รูปาวจรปฐมชฺฌานสฺส อุปจารกฺขเณเยว นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตานิ, ตโต ปฏฺฐาย จสฺส น เนสํ ปริยุฏฺฐานํ. ยทิ สิยา, ฌานโต ปริหาเยยฺย ? ยํ ปเนเก วทนฺติ "อตฺเถว สุขุมานิ อรูปชฺฌานวิกฺขมฺภเนยฺยานิ นีวรณานิ; ตานิ สนฺธาเยตํ วุตฺตนฺ"ติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ. น หิ มหคฺคตกุสเลสุ โลกุตฺตรกุสเลสุ วิย โอธิโส ปหานํ นาม อตฺถิ. โย ปน รูปาวจเรหิ อารุปฺปานํ โอฬารผลตาทิวิเสโส, โส ภาวนาวิเสเสน สนฺตตรปณีตตรภาเวน เตสุเยว ปุริมปุริเมหิ ปจฺฉิมปจฺฉิมานํ วิยาติ ทฏฺฐพฺพํ.

เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "นิวรณ์ทั้งหลาย ย่อมราบคาบไป" ดังนี้เล่า ? นิวรณ์ทั้งหลายถูกข่มไปในอุปจารขณะแห่งรูปาวจรปฐมฌานแล้วมิใช่หรือ, และนับตั้งแต่นั้นมา นิวรณ์เหล่านั้นก็หาความกลุ้มรุมแก่พระโยคีมิได้แล้วมิใช่หรือ. ถ้าหากว่า นิวรณ์เหล่านั้นพึงมีความกลุ้มรุมได้ (อีก) เธอก็จะพึงเสื่อมจากฌาน ? ส่วนคำที่อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวไว้ว่า "นิวรณ์ละเอียดที่พึงข่มด้วยอรูปฌานยังมีอยู่เทียว, คำว่า นิวรณ์ทั้งหลาย ก็ย่อมราบคาบไป นี้ ท่านอาจารย์กล่าว หมายเอานิวรณ์ละเอียดที่ว่านั้น" ดังนี้ เป็นเพียงมติของอาจารย์เหล่านั้นเท่านั้น. ด้วยว่าในมหัคตกุศลทั้ง-

"วิกฺขมฺภนฺตี"ติ ปน วจนํ วณฺณภณนวเสน วุตฺตํ. ตถา หิ อญฺญตฺถาปิ เหฏฺฐา ปหีนานํ อุปริ ปหานํ วุจฺจติ. เย ปน "สพฺเพ กุสลา ธมฺมา สพฺเพสํ อกุสลานํ ปฏิปกฺขาติ กตฺวา เอวํ วุตฺตนฺ"ติ วทนฺติ, เตหิ ทุติยชฺฌานูปจาราทีสุ นีวรณวิกฺขมฺภนาวจนสฺส การณํ วตฺตพฺพํ. สติ สนฺติฏฺฐตีติ อากาสนิมิตฺตารมฺมณา สติ สมฺมา สุปติฏฺฐิตา หุตฺวา ติฏฺฐติ. สติสีเสน เจตฺถ อุปจารชฺฌานานุคุณานํ สทฺธาปญฺจมานํ สกิจฺจโยคํ ทสฺเสติ. อุปจาเรนาติ อุปจารชฺฌาเนน. อิธาปีติ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานํ สนฺธาย สมฺปิณฺฑนํ. ตํ หิ อุเปกฺขาเวทนาสมฺปยุตฺตํ. เสสนฺติ "เสสานิ กามาวจรานี"ติอาทิ. ยํ อิธ วตฺตพฺพํ อวุตฺตํ, ตํ ปน ปฐวีกสิณนิทฺเทเส[๑] วุตฺตนยานุสาเรเนว เวทิตพฺพนฺติ อาห "ปฐวีกสิเณ วุตฺตนยเมวา"ติ.

หลาย ชื่อว่าไม่มีการละโดยเป็นชั้น ๆ (ชั้นหยาบ ชั้นละเอียด) เหมือนอย่างในโลกุตรกุศล. ส่วนความวิเศษกว่ารูปาวจรฌานทั้งหลาย มีความเป็นฌานที่มีผลโอฬารเป็นต้น แห่งอรูปาวจรฌานทั้งหลายใด, บัณฑิตพึงทราบว่า ความวิเศษนั้น ก็เหมือนความวิเศษกว่าฌานต้น ๆ แห่งฌานหลัง ๆ ในบรรดาฌานเหล่านั้นนั่นเอง โดยภาวะที่สงบยิ่งขึ้นไป ประณีตยิ่งขึ้นไป ตามความวิเศษแห่งภาวนา. ก็คำว่า "ย่อมราบคาบไป" ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นคำกล่าวสรรเสริญ. จริงอย่างนั้น แม้ในที่อื่นท่านก็ยังกล่าวถึงการละธรรมที่ถูกละไปแล้วในหนหลังต่อไปอีก. ส่วนอาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า "ท่านอาจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ เพราะทำอธิบายว่า กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นปฏิปักษ์ต่ออกุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวง" ดังนี้, อาจารย์เหล่านั้น พึงกล่าวถึงเหตุแห่งการ

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๔๙.

ที่ท่านไม่กล่าวถึงการข่มนิวรณ์ไว้ ในอุปจาระแห่งทุติยฌานเป็นต้น. คำว่า สติย่อมดำรงมั่น คือสติอันมีอากาสนิมิตเป็นอารมณ์ ตั้งอยู่เป็นธรรมชาติดำรงมั่นโดยชอบเป็นอันดี. ก็ในคำนี้ ท่านแสดงถึงความขวนขวายในกิจของตนแห่งธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นที่ ๕ อันเกื้อกูลแก่อุปจารฌาน โดยมีสติเป็นประธาน. บทว่า อุปจาเรน คือด้วยอุปจาร-ฌาน. คำว่า ในอากาสานัญจายตนฌานแม้นี้ เป็นการพูดรวมหมายเอารูปาวจรจตุตถฌาน. เพราะว่ารูปาวจรจตุตถฌานนั้น ก็สัมปยุตกับอุเบกขาเวทนา. คำว่า คำที่เหลือ ได้แก่คำว่า "ชวนะดวงที่เหลือเป็นกามาวจร" เป็นต้น. คำใดควรกล่าวซึ่งยังมิได้กล่าวไว้ในที่นี้, ก็คำนั้นบัณฑิตพึงทราบตามทำนองแห่งนัยที่ท่านกล่าวไว้ ในปฐวีกสิณนิเทศนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็มีนัย อันข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นเทียว" ดังนี้.

เอวํ ยํ ตตฺถ อวิสิฏฺฐํ, ตํ อติทิสิตฺวา อิทานิ วิสิฏฺฐํ ทสฺเสตุํ "อยํ ปน วิเสโส"ติ- อาทิมาห. ยานปุปฺโตฬิกุมฺภิมุขาทีนนฺติ โอคุณฺฐนสิวิกาทิยานานํ มุขํ ยานมุขํ, ปุโตฬิยา ขุทฺทกทฺวารสฺส มุขํ ปุโตฬิมุขํ, กุมฺภิมุขนฺติ ปจฺเจกํ มุข-สทฺโท สมฺพนฺธิตพฺโพ. อากาสํเยว ยานมุขาทิปริจฺฉินฺนํ. ปริกมฺม- มนสิกาเรนาติ ปริกมฺมภูเตน มนสิกาเรน อุปจารชฺฌาเนน. ปริกมฺมํ อนุโลมํ อุปจาโรติ จ อนตฺถนฺตรํ เหตํ. เปกฺขมาโน อรูปาวจรชฺฌานจกฺขุนา.

ท่านอาจารย์ชี้ถึงข้อที่ไม่แปลกกัน(กับฌานอื่น) ในอากาสานัญจายตนฌานนั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงข้อที่แปลกกัน จึงกล่าวว่า "ส่วนต่อไปนี้เป็นข้อที่แปลกไป"ดังนี้เป็นต้น. บทว่า ยานปุปฺโตฬิกุมฺภิมุขาทีนํ ความว่า ช่องแห่งยวดยานทั้งหลายมีวอ(หรือเสลี่ยง) ที่มีประทุนปิดกั้นเป็นต้น ชื่อว่า ยานมุข, ช่องแห่งปุโตฬีคือประตูเล็ก ๆ ชื่อว่า ปุโตฬิมุข, พึงเชื่อมศัพท์ว่า มุข เข้าเป็นแต่ละบทว่า กุมฺภิมุข(ปากหม้อ) ดังนี้เป็นต้น. คำว่า (ยืนเพ่งอยู่) แต่อากาศเท่านั้น ได้แก่ (ยืนเพ่งอยู่)ที่ตัดรอบด้วยช่องยวดยานเป็นต้นเท่านั้น. คำว่า ถูกมนสิการอันเป็นการบริกรรม (พรากไป) ความว่า ถูกมนสิการอันเป็นการบริกรรม คืออุปจารฌาน (พราก- ไป). ก็คำว่า บริกรรม อนุโลม และว่า อุปจารนี้ หามีอรรถเป็นอื่นไม่ (คือไม่ต่างกัน). ชื่อว่าเพ่งอยู่ ก็ด้วยจักษุคืออรูปาวจรฌาน.

๒๖๗. <u>สพฺพากาเรนาติ</u> รูปนิมิตฺตํ หฏฺฐาทานสมฺภวทสฺสนาทินา สพฺเพน รูปธมฺเมสุ, ปฐวีกสิณาทิรูปนิมิตฺเตสุ, ตทารมฺมณชฺฌาเนสุ จ โทสทสฺสนากาเรน, เตสุ เอว วา รูปาทีสุ นิกนฺติปฺปหาน-อนาวชฺชิตุกามตาทินา. <u>รูปชฺฌานมฺปิ</u> <u>รูปนฺติ</u> <u>วุจฺจติ</u> อุตฺตรปทโลเปน "รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวตี"ติอาทีสุ[๑] ยถา รูปภโว รูปํ. <u>รูปีติ</u> หิ รูปชฺฌานลาภีติ อตฺโถ. <u>อารมฺมณมฺปิ</u> กสิณรูปํ <u>รูปนฺติ</u> <u>วุจฺจติ</u> ปุริมปทโลเปน ยถา "เทวทตฺโต ทตฺโต"ติ. <u>รูปานิ</u> <u>ปสฺสตีติ</u> กสิณรูปานิ ฌานจกฺขุนา ปสฺสตีติ อตฺโถ. <u>ตสฺมาติ</u> ยสฺมา อุตฺตรปทโลเปน, ปุริม-ปทโลเปน จ ยถากฺกมํ รูปชฺฌานกสิณรูเปสุ รูปโวหาโร ทิสฺสติ,ตสฺมา. รูเป รูปชฺฌาเน ตํสหคตา สญฺญา <u>รูปสญฺญา</u>. <u>ตทารมฺมณสฺส</u> <u>จาติ</u> <u>จ</u>–สทฺเทน ยถาวุตฺตํ รูปาวจรชฺฌานํ สมฺปิณฺเฑติ, เตน ปาฬิยํ "รูปสญฺญานนฺ"ติ

๒๖๗. คำว่า <u>โดยอาการทั้งปวง</u> คือ โดยอาการที่เล็งเห็นโทษ ในรูปธรรมทั้ง-หลาย, ในรูปนิมิตทั้งหลายมีปฐวีกสิณเป็นต้น, และในฌานทั้งหลายอันมีรูปนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ ทั้งปวง มีการเล็งเห็นว่าเป็นเหตุเกิดการจับท่อนไม้เป็นต้น เพราะมีรูปเป็นเหตุ, หรือว่า โดยอาการ มีความเป็นผู้ไม่ต้องการจะนึกถึง เพราะละความใคร่ ในรูปธรรมเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ. <u>แม้รูปฌานก็เรียกว่ารูปได้</u> โดยการลบบทหลัง (คือบทว่าฌาน) เหมือนอย่างที่เรียกรูปภพว่ารูป ในประโยคว่า "ย่อมเจริญมรรคเพื่อความเข้าถึงรูป" ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น. เป็นความจริงว่า บทว่า <u>รูปี</u> (ผู้มีรูป) มีความหมายว่าผู้ได้รูปฌาน. <u>แม้อารมณ์</u> คือกสิณรูป <u>ก็เรียกว่ารูปได้</u> โดยการลบบทหน้า (คือบทว่ากสิณ) เหมือนอย่างที่กล่าวว่า "พระเทวทัตตะว่า ทัตตะ" ฉะนั้น. คำว่า <u>ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย</u> ความว่า ย่อม

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๔๔, อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๘.

สรูเปกเสเสน นิทฺเทโส กโตติ ทสฺเสติ. วิราคาติ ชิคุจฺฉนโต. นิโรธาติ ตปฺปฏิพทฺธจฺฉนฺทราควิกฺขมฺภเนน[1] นิโรธนโต. วุตฺตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ "กึ วุตฺตํ โหตี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตสฺส สพฺพากาเรน วิราคา อนวเสสานํ นิโรธาติ เอวํ วา เอตฺถ โยชนา กาตพฺพา.

เห็นกสิณรูปทั้งหลาย ด้วยฌานจักษุ. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่โวหาร (บัญญัติ) ว่ารูป ย่อมเห็นใช้ในรูปฌานและกสิณรูป โดยการลบบทหลัง, และโดยการลบบทหน้า ตามลำดับ ฉะนั้น. สัญญาในรูป คือในรูปฌาน ได้แก่สหรคตด้วยรูปฌานนั้น ชื่อว่ารูปสัญญา. ด้วย จ ศัพท์ (ที่แปลว่า และ) ในบทว่า ตทารมฺมณสฺส จ (และอารมณ์ของรูปาวจรฌานเหล่านั้น) ท่านรวมเอารูปาวจรฌานตามที่กล่าวแล้ว, ด้วย จ ศัพท์นั้น ท่านอาจารย์แสดงว่า บทว่า "รูปสญฺญานํ" ในพระบาลี เป็นนิเทศที่พระผู้มีพระภาคทรงกระทำไว้ โดยเป็นสรูเปกเสสะ (เหลือบทที่มีรูปเหมือนกันไว้บทหนึ่ง). บทว่า เพราะคลายความยินดีได้ คือเพราะความรังเกียจ. คำว่า เพราะความดับเสียได้ คือเพราะความทำให้ดับไปเสียได้ โดยการข่มฉันทราคะอันเกี่ยวเนื่องกับรูปสัญญานั้น. ท่าน

---

[1] ฉ. ตปฺปฏิพนฺธ....

อาจารย์ประสงค์จะทำเนื้อความที่กล่าวแล้วนั่นแหละให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงกล่าวว่า "มีอรรถาธิบายอย่างไร" ดังนี้เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง พึงทำคำประกอบความในปาฐะนี้อย่างนี้ว่า เพราะคลายความยินดีซึ่งรูป (รูปสัญญา)นั้นได้ โดยอาการทั้งปวง เพราะความดับเสียได้ซึ่งรูป (รูปสัญญา) ไม่มีเหลือดังนี้.

"อารมฺมเณ อวิรตฺตสฺส สญฺญาสมติกฺกโม น โหตี"ติ อิทํ ยสฺมา อิมานิ ฌานานิ อารมฺมณาติกฺกเมน ปตฺตพฺพานิ, น องฺคาติกฺกเมนาติ กตฺวา วุตฺตํ. ยสฺมา ปเนตฺถ สญฺญาสมติกฺกโม อารมฺมณสมติกฺกเมน วินา น โหติ, ตสฺมา "สมติกฺกนฺตาสุ จ สญฺญาสุ อารมฺมณํ สมติกฺกนฺตเมว โหตี"ติ อาห. อวตฺวา วุตฺโตติ สมฺพนฺโธ. สมาปนฺนสฺสาติอาทีสุ กุสลสญฺญาวเสน สมาปนฺนคฺคหณํ, วิปากสญฺญาวเสน อุปปนฺนคฺคหณํ, กิริยสญฺญาวเสน ทิฏฺฐธมฺม-

คำว่า "การก้าวล่วงสัญญา ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ยังไม่คลายความยินดีในอารมณ์" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะท่านทำไว้ในใจว่า เพราะเหตุที่พระโยคีจะพึงบรรลุฌานเหล่านี้ได้ ก็โดยการก้าวล่วงอารมณ์, มิใช่จะพึงบรรลุได้โดยการก้าวล่วงองค์ ดังนี้. ก็เพราะเหตุที่ ในอากาสานัญจายตนฌาน นี้ จะมีการก้าวล่วงสัญญา โดยเว้นการก้าวล่วงอารมณ์ หาได้ไม่, ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และเมื่อสัญญาถูกก้าวล่วงไปแล้ว อารมณ์ก็เป็นอันถูกก้าวล่วงไป

สุขวิหารคฺคหณํ. อรหโต หิ ฌานานิ วิเสสโต ทิฏฺจธมฺมสุขวิหาโร. ยทิ สญฺญาสมติกฺกมสฺส อนนิปฺผาทิตอารมฺมณสมติกฺกโม[๑] วิภงฺเค จ อวุตฺโต, อถ กสฺมา อิธ คหิโตติ อนุโยคํ สนฺธายาห "ยสฺมา ปนา"ติอาทิ. อารมฺมณสมติกฺกมวเสนาปิ อยมตฺถวณฺณนา กตา, "ตทารมฺมณสฺส เจตํ อธิวจนนฺ"ติอาทินา วิภงฺเค วิย สญฺญาสมติกฺกมเมว อวตฺวาติ อธิปฺปาโย.

เหมือนกัน" ดังนี้. เชื่อมความว่า อวตฺวา วุตฺโต (จึงไม่ตรัสถึง...ตรัสแต่...). ในคำว่า แห่งบุคคลผู้เข้า (รูปาวจรสมาบัติ) เป็นต้น ศัพท์ว่า บุคคลผู้เข้า ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับสัญญาที่เป็นกุศล, ศัพท์ว่า บุคคลผู้อุปบัติ ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับสัญญาที่เป็นวิบาก, ศัพท์ว่า บุคคลผู้มีรูปาวจรสมาบัติเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้ ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับสัญญาที่เป็นกิริยา. จริงอยู่ ฌานทั้งหลายของพระอรหันต์ จัดเป็นทิฐธัมมสุขวิหาร (เครื่องอยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้) โดยพิเศษ. ท่านอาจารย์หมายเอาคำซักไซ้ที่ว่า ถ้าหากว่าบุคคลผู้มีการก้าวล่วงสัญญา จะมีการก้าวล่วงอารมณ์ที่ยังมิได้ทำให้สำเร็จและการก้าวล่วงอารมณ์ ก็มิได้ตรัสไว้ในปกรณ์พระวิภังค์, เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงได้ถือเอาในที่นี้เล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "อนึ่ง เพราะเหตุที่" ดังนี้เป็นต้น. อธิบาย

[๑] ฉ. อนนิปฺผาทิอารมฺมณ...

ว่า การพรรณนาความนี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้ทำไว้แม้โดยเกี่ยวกับการก้าวล่วงอารมณ์ด้วยแล้ว ด้วยคำว่า "ก็คำว่ารูปสัญญานี้ เป็นชื่อแห่งอารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้น" ดังนี้เป็นต้น มิได้กล่าวการก้าวล่วงสัญญา แต่อย่างเดียว เหมือนอย่างในปกรณ์พระวิภังค์.

๒๗๘. ปฏิฆาเภฺนาติ ปฏิหนเนน วิสยีวิสยสโมธาเนน. อตฺถงฺคมาติอาทีสุ ปุริมํ ปุริมํ ปจฺฉิมสฺส ปจฺฉิมสฺส อตฺถวจนํ, ตสฺมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคโม ฌานสมงฺคิกาเล อนุปฺปตฺตีติ ตสฺส อิเธว คหเณ การณํ อนุโยคมุเขน ทสฺเสตุํ "กามญฺเจตา"ติอาทิ วุตฺตํ. อุสฺสาหชนนตฺถํ ปฏิปชฺชนกานํ เอตาสํ ปฏิฆสญฺญานํ เอตฺถ ปรมารุปฺปกถาย วจนํ อตฺถงฺคมวเสน.

๒๗๘. คำว่า เพราะการกระทบกัน คือ เพราะความประชุมกันแห่งวัตถุมีจักษุเป็นต้นอันเป็นวิสยี (ผู้รับกระทบอารมณ์) และรูปเป็นต้นอันเป็นวิสยะ (อารมณ์) โดยการกระทบกัน. ในคำว่า เพราะการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ เป็นต้น คำแรก ๆ เป็นคำพูดถึงความหมายของคำหลัง ๆ, เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงเหตุในการถือเอาความตั้งอยู่ไม่ได้นั้น ในฌานนี้นั่นเทียวว่า การถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งปฏิฆสัญญาทั้งหลาย ได้แก่ความเกิดขึ้นไม่ได้ในเวลาที่พร้อมเพรียงด้วยฌาน ดังนี้ โดยคำซักไซ้เป็นช่องทาง จึงกล่าวว่า "กามญฺเจตา" (ก็

ปฏิฆสัญญาเหล่านี้...ก็จริงอยู่) เป็นต้น. ชื่อว่าเพื่อจะทรงยังอุตสาหะให้เกิด แก่พระโยคีผู้ปฏิบัติทั้งหลาย จึงได้ตรัสถึงสัญญาเหล่านี้ คือปฏิฆสัญญาทั้งหลายไว้ ในอากาสานัญจายตนฌานนี้ คือในกถาว่าด้วยอรูปฌานที่ ๑ ก็โดยเกี่ยวกับการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้.

กึ วา ปสํสากิตฺตเนน, ปฏิฆสญฺญานํ ปน อตฺถงฺคโม อิเธว วตฺตพฺพตฺตา วุตฺโตติ ทสฺเสตุํ "อถวา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สภาวธมฺมสฺส อภาโว นาม ปฏิปกฺเขน ปหีนตาย วา ปจฺจยาภาเวน วา. เตสุ รูปชฺฌานสมงฺคิโน ปฏิฆสญฺญานํ อภาโว ปจฺจยภาวมตฺเตน, น ปฏิปกฺขาธิคเมนาติ ทสฺเสนฺโต อาห "กิญฺจาปี"ติอาทิ. ตตฺถ ตาติ ปฏิฆสญฺญา. รูปาวจรนฺติ รูปาวจรชฺฌานํ. สมาปนฺนสฺสาติ สมาปชฺชิตฺวา วิหรนฺตสฺส. กิญฺจาปิ น สนฺตีติ โยชนา. น ปหีนตฺตา น สนฺตีติ น ตทา ปฏิฆสญฺญา

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า หรือว่าประโยชน์อะไร ด้วยคำพูดสรรเสริญยกย่อง (ฌานนี้) เล่า, ก็การถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งปฏิฆสัญญาทั้งหลาย เป็นอันตรัสไว้ก็เพราะเป็นข้อที่ควรกล่าวไว้ในฌานนี้ทีเดียว ดังนี้ จึงกล่าวว่า "อีกนัยหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น สำหรับสภาวธรรม ชื่อว่าไม่มีก็โดยภาวะที่ถูกธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ละไป หรือว่าโดยความไม่มีแห่งปัจจัย. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ในบรรดาบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยรูปฌาน และพร้อมเพรียงด้วยอรูปฌานเหล่านั้น สำหรับบุคคลผู้พร้อม-

คุณเฉลิมโชค แทนวันดี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปหีนภาเวน น สนฺติ นาม. ตตฺถ การณมาห "น หิ รูปวิราคาย รูปาวจรภาวนา สํวตฺตตี"ติ. นนุ จ ปฏิฆสญฺญาปิ อรูปธมฺมา- เอวาติ โจทนํ สนฺธายาห "รูปายตฺตา จ เอตาสํ ปวตฺตี"ติ. อยํ ปน ภาวนาติ อรูปภาวนมาห. ธาเรตุนฺติ อวธาเรตุํ. อิธาติ อรูปชฺฌาเน. อเนญฺชาภิสงฺขาร-[๑] วจนาทีหิ อาเนญฺชตา. "เย เต สนฺตา วิโมกฺขา อติกฺกมฺม รูเป อารุปฺปา"[๒]ติอาทินา สนฺตวิโมกฺขตา จ วุตฺตา.

เพรียงด้วยรูปฌาน ชื่อว่าไม่มีปฏิฆสัญญาก็โดยสักว่าไม่มีปัจจัย, ไม่ใช่โดยการได้บรรลุธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ (รูปฌานมิได้เป็นปฏิปักษ์ต่อปฏิฆสัญญา) ดังนี้ จึงกล่าวว่า "กิญฺจาปิ" เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า ตา ได้แก่ปฏิฆสัญญา. บทว่า รูปาวจรํ ได้แก่รูปาวจรฌาน. บทว่า สมาปนฺนสฺส ได้แก่บุคคลผู้เข้าอยู่. ประกอบความว่า ไม่มีอยู่ก็จริง. คำว่า ไม่ใช่ว่าไม่มีเพราะละได้แล้ว ความว่า ในเวลานั้น ปฏิฆสัญญาชื่อว่าไม่มีเพราะภาวะที่ละได้แล้วก็หาไม่. ท่านอาจารย์กล่าวถึงเหตุในคำนั้นไว้ว่า "เพราะว่า รูปาวจรภาวนา มิได้เป็นไปพร้อมเพื่อสำรอกรูป" ดังนี้. ท่านอาจารย์หมายเอาคำท้วงติงที่ว่า ก็แม้ปฏิฆสัญญาก็เป็นนามธรรมเหมือนกันมิใช่หรือ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "และสัญญาเหล่านี้ ก็ชื่อว่ามีความเป็นไปเนื่องด้วย

---

[๑] ฉ. อาเนญฺชาภิสงฺขาร...
[๒] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๒๖, องฺ. ทสก. ๒๔/๑๔.

รูป" ดังนี้. ด้วยคำว่า ส่วนภาวนานี้ ท่านกล่าวถึงอรูปภาวนา. บทว่า ธาเรตุํ แปลว่า เพื่อที่จะกำหนดลงไป. คำว่า (แต่เพราะละได้แล้ว) ในฌานนี้ คือในอรูปฌาน. ชื่อว่าได้ตรัสถึงความที่อรูปสมาบัติทั้งหลาย เป็นอาเนญชธรรม ก็ด้วยคำว่า อเนญชาภิสังขาร เป็นต้น. และชื่อว่าได้ตรัสถึงความเป็นสันตวิโมกข์ไว้ ก็ด้วยคำว่า "วิโมกข์ที่สงบเหล่านั้นใด ก้าวล่วงรูปทั้งหลายเป็นอรูปฌาน" ดังนี้เป็นต้น.

๒๗๙. โทสทสฺสนปุพฺพกปฏิปกฺขภาวนาวเสน ปฏิฆสญฺญานํ สุปฺปหีนตฺตา มหตาปิ สทฺเทน อรูปสมาปตฺติโต น วุฏฺฐาติ. ตถาปน นสุปฺปหีนตฺตา สพฺพรูปาวจรสมาปตฺติโต วุฏฺฐานํ สิยา, ปฐมชฺฌานํ ปน อปฺปกมฺปิ สทฺทํ น สหตีติ ตํ สมาปนฺนสฺส สทฺโท กณฺฏโกติ วุตฺตํ. อารุปฺปภาวนาย อภาเว จุติโต อุทฺธํ อุปฺปตฺติรหานํ รูปสญฺญาปฏิฆ-

๒๗๙. บุคคลย่อมไม่ออกจากอรูปสมาบัติ แม้เพราะเสียงดัง เพราะความที่ละปฏิฆสัญญาได้เป็นอย่างดีแล้ว ด้วยอำนาจแห่งภาวนาที่เป็นปฏิปักษ์ อันมีการเล็งเห็นโทษ (ในรูป) ออกหน้า. แต่ว่าพึงมีการออกจากรูปาวจรสมาบัติทั้งปวงได้ เพราะความที่มิได้ละปฏิฆสัญญาเป็นอย่างดี อย่างนั้น, ก็ปฐมฌานย่อมทนเสียงแม้ที่ค่อย ๆ ไม่ได้

สญฺญานํ ยาว อตฺตโน วิปากปฺปวตฺติ, ตาว อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทเนน สมติกฺกโม, อตฺถงฺคโม จ วุตฺโต. นานตฺตสญฺญาสุ ปน ยา ตสฺมึ ภเว น อุปฺปชฺชนฺติ เอกนฺตรูปนิสฺสิตา, ตา อโนกาสตาย น อุปฺปชฺชนฺติ, น อารุปฺปภาวนาย นิวาริตตฺตา, อนิวาริตตฺตา จ กาจิ อุปฺปชฺชนฺติ. ตสฺมา ตาสํ อมนสิกาโร อนาวชฺชนํ อปจฺจเวกฺขณํ, ชวนปฏิปาทเกน วา ภวงฺคมนสฺส อนฺโต อกรณํ อปฺปเวสนํ วุตฺตํ.

เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า เสียงเป็นเสี้ยนหนามของภิกษุผู้เข้าปฐมฌานนั้น ดังนี้. เป็นอันท่านอาจารย์กล่าวถึงความก้าวล่วง และการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปสัญญา และปฏิฆสัญญา ที่ควรจะเกิดขึ้นหลังจากจุติ ในเมื่อไม่มีอรูปภาวนา โดยการทำให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้เป็นธรรมดา ไปจนกว่าวิบากของตน (อรูปวิบาก) จะเป็นไป. ส่วนในบรรดานานัตตสัญญาทั้งหลาย นานัตตสัญญาใด อาศัยรูป(เป็นอารมณ์หรือวัตถุ)โดยส่วนเดียว จึงเกิดขึ้นในภพนั้น (ในอรูปฌาน) ไม่ได้, นานัตตสัญญานั้นเกิดขึ้นไม่ได้ก็เพราะภพนั้นไม่ใช่โอกาส, หาใช่ว่าเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะถูกอรูปภาวนาห้ามไว้, ส่วนนานัตตสัญญาบางอย่าง เพราะยังไม่ถูกอรูปภาวนาห้าม ก็ย่อมเกิดขึ้นได้. เพราะฉะนั้น จึงตรัสถึงการไม่ใส่ใจ การไม่นึกถึง การไม่พิจารณาซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้น หรือการไม่ทำภวังคจิต ให้มีอันสิ้นสุดไปด้วย

ชวนปฏิปาทกมนสิการ ได้แก่การไม่ทำให้เข้าไป(หาสัญญาเหล่านั้น).

เตน จ นานตฺตสญฺญามนสิการเหตูนํ รูปานํ สมติกฺกมา สมาธิสฺส ถิรภาวํ ทสฺเสตุํ "สงฺเขปโต"ติอาทิ วุตฺตํ. อปิจ อิเมหิ ตีหิ ปเทหิ อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติยา **วณฺโณ กถิโต** โสตูนํ อุสฺสาหชนนตฺถํ, **ปโลภนตฺถญฺจ. เย หิ** อกุสลา เอวํคาหิโน **"สพฺพสฺสาทรหิเต** อากาเส ปวตฺติตสญฺญาย โก อานิสํโส"ติ, เต ตโต มิจฺฉาคาหโต **นิวตฺเตตุํ ตีหิ ปเทหิ ฌานสฺส** อานิสํโส **กถิโต. ตํ หิ สุตฺวา เตสํ** เอวํ ภวิสฺสติ **"เอวํ สนฺตา** กิรายํ สมาปตฺติ เอวํ ปณีตา, **หนฺทสฺสา นิพฺพตฺตนตฺถํ** อุสฺสาหํ กริสฺสามา"ติ.[๑]

ก็ท่านอาจารย์นั้นประสงค์แสดงความมั่นคงแห่งสมาธิ เพราะการก้าวล่วงรูปทั้งหลาย อันเป็นเหตุแห่งการทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญา จึงกล่าวว่า "สงฺเขปโต" (โดยสังเขป)ดังนี้เป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญอากาสานัญจายตนสมาบัติไว้ด้วยบททั้ง ๓ เหล่านี้ (มีบทว่าเพราะความก้าวล่วงเสียได้ ซึ่งรูปสัญญาเป็นต้น) ก็เพื่อจะทรงยังอุตสาหะให้เกิดแก่คนฟัง, และเพื่อจะทรงประโลมจิต. จริงอยู่ ทรงประสงค์จะป้องกันบุคคลผู้ไม่ฉลาด ผู้มีความยึดถืออย่างนี้ว่า "สำหรับสัญญาที่ทำให้เป็นไปในอากาศ อันปราศจากความน่ายินดีโดยประการทั้งปวง จะมีอานิสงส์อะไร" ดังนี้ ไว้จากความยึดถือผิดนั้น จึงได้ตรัสอานิสงส์ของฌานไว้ด้วยบททั้ง ๓. ก็เขา

---

[๑] ฉ. กริสฺสามีติ.

เหล่านั้นได้สดับอานิสงส์เหล่านั้นแล้ว ก็จักมีความคิดอย่างนี้ว่า "นัยว่าสมาบัตินี้สงบอย่างนี้ ประณีตอย่างนี้, เอาเถอะพวกเราจักกระทำความอุตสาหะ เพื่อทำสมาบัตินั้นให้บังเกิด" ดังนี้.

๒๘๐. อสฺสาติ อากาสสฺส. อุปฺปาโท เอว อนฺโต อุปฺปาทนฺโต, ตถา วยนฺโต. สภาวธมฺโม หิ อหุตฺวา สมฺภวโต หุตฺวา จ วินสฺสนโต อุทยวยปริจฺฉินฺโน. อากาโส ปน อสภาวธมฺมตฺตา ตทุภยาภาวโต อนนฺโต วุตฺโต. อชฏากาสปริจฺฉินฺนากาสานํ อิธ อนธิปฺเปตตฺตา "อากาโสติ กสิณุคฺฆาฏิมากาโส วุจฺจตี"ติ อาห. กสิณํ อุคฺฆาฏิยติ เอเตนาติ กสิณุคฺฆาโฏ, ตเทว กสิณุคฺฆาฏิมํ. มนสิการวเสนาปีติ รูปวิเวกมตฺตคฺคหเณน ปริจฺเฉทสฺส อคฺคหณโต อนนฺตผรณากาเรน ปวตฺตปริกมฺมมนสิการวเสนาปิ. อนนฺตํ ผรตีติ อคฺคหิตปริจฺเฉทตาย อนนฺตํ กตฺวา ปริกมฺมสมฺผสฺสปุพฺพเกน

๒๘๐. บทว่า อสฺส ได้แก่อากาศ. ที่สุดคือความเกิดขึ้น ชื่อว่า อุปฺปาทนฺต, ชื่อว่า วยนฺต ก็โดยประการนั้นเหมือนกัน (ได้แก่ที่สุดคือความดับไป). จริงอยู่ สภาวธรรม ชื่อว่าถูกตัดตอนด้วยความเกิดขึ้นและความดับไป เพราะไม่มีก็กลับมามีขึ้นและมีแล้วก็กลับพินาศไป. ส่วนอากาศ เพราะความที่มิใช่สภาวธรรม จึงตรัสว่า อนันตะ (หาที่สุดมิได้) เพราะไม่มีที่สุดทั้ง ๒ อย่างนั้น. เพราะในที่นี้มิได้ประสงค์เอา อชฏากาส (อากาศคือที่ว่างอันเป็นที่สัญจรไปมาแห่งนก หรือเป็นที่ตั้งแห่งโลกธาตุ) และปริจฉินนากาส (อากาศที่เป็นช่องว่างมีช่องหน้าต่างเป็นต้น) ท่านอาจารย์จึงกล่าว

ฌานสมฺผสฺเสน ผุสติ. ยถา ภิสชฺชเมว เภสชฺชํ[๑], เอวํ อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจํ สํโยคปรสฺส ต-การสฺส จ-การํ กตฺวา. ฌานสฺส ปวตฺติฏฺฐานภาวโต อารมฺมณํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน "อายตนมสฺสา"ติ วุตฺตํ, อธิฏฺฐานฏฺเฐ อายตน-สทฺทสฺส ทสฺสนโต. การณากรสญฺชาติเทสนิวาสตฺเถปิ อายตน-สทฺโท อิธ ยุชฺชเตว.

ว่า "ตรัสเรียกกสิณุคฆาฏิมากาสว่า อากาโส" ดังนี้. อากาศ ชื่อว่ากสิณุคฆาฏะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุกสิณถูกเพิกไป, กสิณุคฆาฏะนั่นเอง เป็นกสิณุคฆาฏิมะ. คำว่า แม้ด้วยอำนาจแห่งมนสิการ คือแม้ด้วยอำนาจแห่งมนสิการคือการบริกรรมอันเป็นไป โดยอาการที่แผ่ไปอย่างหาที่สุดมิได้ โดยการถือเอาอากาศสักว่าเป็นที่ว่างเว้นจากรูป ไม่ถือเอาปริจเฉทากาส (ที่ว่างที่ถูกตัดตอน). คำว่า ย่อมแผ่ไปหาที่สุดมิได้ คือย่อมกระทบด้วยฌานผัสสะ อันมีบริกรรมสัมผัสเป็นเบื้องต้น กระทำให้ไม่มีที่สุด โดยภาวะที่ไม่ถือเอาปริจเฉทากาส. เปรียบเหมือนว่า ภิสัชชะนั่นเอง เป็นเภสัชชะ (แปลว่า ยา) ฉันใด, อากาสานันตะนั่นเองเป็นอากาสานัญจะ ฉันนั้น เพราะทำ ต-อักษรซึ่งอยู่หลังสังโยค (อักษรซ้อนคือ น) ให้เป็น จ-อักษร. ท่านกล่าวถึงอารมณ์ (ที่เรียกว่า

---

[๑] ฉ. ภิสกฺกเมว เภสชฺชํ.

อากาสานัญจะ) ว่า "เป็นอายตนะ" โดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งฌานนี้ เพราะความเป็นที่ตั้ง คือที่เป็นไปแห่งฌาน, เพราะศัพท์ว่าอายตนะ ปรากฏในความหมายว่าเป็นที่ตั้งอาศัย. ศัพท์ว่าอายตนะ แม้ในความหมายว่าเป็นเหตุ เป็นบ่อเกิด เป็นสถานที่เกิด และเป็นที่อยู่ ก็ใช้ในฌานนี้ได้เหมือนกัน.

วิญฺญาณญฺจายตนกถาวณฺณนา

๒๘๑. จิณฺโณ จริโต ปคุณิกโต อาวชฺชนาทิลกฺขโณ วสีภาโว เอเตนาติ จิณฺณวสีภาโว, เตน จิณฺณวสีภาเวน. รูปาวจรสญฺญํ อนติกฺกมิตฺวา อนธิคนฺตพฺพโต, ตํสหคตสญฺญามนสิการสมุทาจารสฺส หานภาคิยภาวาวหโต, ตํ สมติกฺกเมเนว ตทนฺเตสํ สมติกฺกมิตพฺพานํ สมติกฺกมสิทฺธิโต จ วุตฺตํ "อาสนฺนรูปาวจรชฺฌานปจฺจตฺถิกา"ติ.

พรรณนากถาว่าด้วยวิญญาณัญจายตนะ

๒๘๑. พระโยคาวจร ชื่อว่าได้สั่งสมวสีภาวะ เพราะอรรถว่า ได้สั่งสม คือประพฤติกระทำให้คล่องแคล่วซึ่งวสีภาวะ อันมีการนึกถึง(องค์ฌาน)เป็นต้นเป็นลักษณะ,อันพระโยคาวจรผู้ได้สั่งสมวสีภาวะนั้น. เพราะไม่ก้าวล่วงรูปาวจรสัญญาแล้ว ก็ไม่อาจบรรลุได้, เพราะความเป็นไปในการทำไว้ในใจซึ่งสัญญาอันสหรคตด้วยรูปาวจรฌานนั้น เป็นเหตุ

วีถิปฏิปนฺนาย ภาวนาย อุปรูปริวิเสสาวหภาวโต, ปณีตภาวสิทฺธิโต จ ปรมารุปฺปโต ทุติยารุปฺปํ สนฺตตรสภาวนฺติ อาห "โน จ วิญฺญาณญฺจายตนมิว สนฺตา"ติ. วกฺขติ หิ "สุปฺปณีตตรา โหนฺติ, ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธา"ติ.[1] อนนฺตํ อนนฺตนฺติ เกวลํ "อนนฺตํ อนนฺตน"ฺติ น มนสิกาตพฺพํ น ภาเวตพฺพํ, "อนนฺตํ วิญฺญาณํ อนนฺตํ วิญฺญาณนฺ"ติ ปน มนสิกาตพฺพํ, "วิญฺญาณํ วิญฺญาณนฺ"ติ วา.

นำมาซึ่งความเป็นหานภาคิยสมาธิ (สมาธิมีส่วนแห่งความเสื่อม), และเพราะความก้าวล่วงธรรมที่ควรก้าวล่วงอย่างอื่น จากรูปาวจรฌานนั้น จะมีอันสำเร็จได้ โดยการก้าวล่วงรูปาวจรฌานนั้นนั่นแหละ(ก่อน) ท่านจึงกล่าวว่า "(สมาบัตินี้) มีข้าศึกคือรูปาวจรฌานอยู่ใกล้" ดังนี้. อรูปาวจรฌานที่ ๒ มีสภาวะสงบยิ่งกว่าอรูปาวจรฌานที่ ๑ เพราะภาวะที่ภาวนา (การเจริญเพื่อทำอรูปาวจรฌานที่ ๒ ให้เกิดขึ้น) อันดำเนินตรงวิถีแล้ว เป็นเหตุนำมาซึ่งความวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป, และเพราะเป็นเหตุสำเร็จความประณีต เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และจะสงบเหมือนอย่างวิญญาณัญจายตนะก็หาไม่" ดังนี้. จริงอยู่ ท่านจักกล่าว(ต่อไปข้างหน้า)ว่า "ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ อรูปสมาบัติหลัง ๆ ประณีตดีกว่า" ดังนี้. คำว่า ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด

[1] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๕๑.

ความว่า ไม่พึงมนสิการ คือไม่พึงเจริญไปว่า "ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด" อย่างเดียว, แต่พึงมนสิการไปว่า "วิญญาณไม่มีที่สุด วิญญาณไม่มีที่สุด", หรือพึงมนสิการไปว่า "วิญญาณ วิญญาณ" ดังนี้.

ตสฺมึ นิมิตฺเตติ ตสฺมึ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสงฺขาเต วิญฺญาณนิมิตฺเต. จิตฺตํ จาเรนฺตสฺสาติ ภาวนาจิตฺตํ ปวตฺเตนฺตสฺส. อากาสผุฏฺเฐ วิญฺญาเณติ กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ ผริตฺวา ปวตฺเต ปฐมารุปฺปวิญฺญาเณ อารมฺมณภูเต. อปฺเปตีติ อปฺปนาวเสน ปวตฺตติ. สภาวธมฺเมปิ อารมฺมณสมติกฺกมภาวนาภาวโต อิทํ อปฺปนาปฺปตฺตํ โหติ จตุตฺถารุปฺปํ วิย. อปฺปนานโย ปเนตฺถ วุตฺตนเยเนวาติ เอตฺถ ทุติยารุปฺปชฺฌาเน ปุริมภาเค ตีณิ, จตฺตาริ วา ชวนานิ กามาวจรานิ อุเปกฺขาเวทนาสมฺปยุตฺตาเนว โหนฺติ. "จตุตฺถํ ปญฺจมํ วา อรูปาวจรนฺ"ติ-

คำว่า ในนิมิตนั้น คือในวิญญาณนิมิต กล่าวคืออรูปวิญญาณดวงที่ ๑ นั้น. คำว่า ทำจิตให้เที่ยวไป คือทำภาวนาจิตให้เป็นไป. คำว่า ในวิญญาณที่แผ่ไปยังอากาศ คือในอรูปวิญญาณที่ ๑ อันเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นไปแผ่ไปยังกสิณุคฆาฏิมากาส. คำว่า ย่อมถึงอัปปนา คือย่อมเป็นไปด้วยสามารถอัปปนา. อรูปวิญญาณที่ ๒ นี้ ย่อมเป็นอันถึงอัปปนาได้ในอารมณ์แม้ที่เป็นสภาวธรรม เช่นเดียวกับอรูปวิญญาณที่ ๔ เพราะความเป็นภาวนาก้าวล่วงอารมณ์. ในคำว่า ส่วนนัยแห่งอัปปนาในวิญญาณัญจายตนะนี้ พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วนั่นแหละ นี้ มีความว่า

อาทินา[๑] ปรมารูปปชฺฌาเน วุตฺเตน นเยน, อถวา อปฺปนานโยติ สภาวธมฺเมปิ อารมฺมเณ ฌานสฺส อปฺปนานโย อารมฺมณาติกฺกมภาวนาวเสน อารุปฺปํ อปฺปนํ ปาปุณาติ, "อปฺปนาปฺปตฺตสฺเสว ฌานสฺส อารมฺมณสมติกฺกมนมตฺตํ ตตฺถ โหตี"ติ มรณานุสฺสตินิทฺเทเส[๒] วุตฺเตน นเยน เวทิตพฺโพติ อตฺโถ.

พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ในอรูปฌานที่ ๑ ว่า ในอรูปฌานที่ ๒ ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ขณะข้างต้น เป็นกามาวจรจิตอันสัมปยุตกับอุเบกขาเวทนาเท่านั้น. "ชวนจิตขณะที่ ๔ หรือ ๕ เป็นอรูปาวจรจิต" ดังนี้เป็นต้น, อีกนัยหนึ่ง คำว่า นัยแห่งอัปปนา ได้แก่นัยอัปปนาแห่งฌาน ในอารมณ์แม้ที่เป็นสภาวธรรม คือว่าอรูปฌานย่อมถึงอัปปนาได้ โดยเกี่ยวกับเป็นภาวนาก้าวล่วงอารมณ์, ความว่า พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในมรณานุสตินิเทศว่า "ในอรูปฌานนั้น มีแต่เพียงการก้าวล่วงอารมณ์ของฌาน ที่ถึงอัปปนาแล้วเท่านั้น" ดังนี้.

๒๘๒. สพฺพโสติ สพฺพากาเรน ปรมารูปเป "อาสนฺนรูปชฺฌานปจฺจตฺถิกตา, อสนฺตสภาวตา"ติเอวมาทินา สพฺเพน โทสทสฺสนากาเรน, ตตฺถ วา นิกฺกนฺติปฺ-

๒๘๒. บทว่า สพฺพโส ความว่า โดยอาการทั้งปวง คือโดยอาการที่เล็งเห็นโทษทั้งสิ้น ในอรูปฌานที่ ๑ โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า "มีความเป็นฌานที่มีข้าศึก คือรูปฌาน

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๓๖.
[๒] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๔.

ปหานอนาวชฺชิตุกามตาทิอากาเรน, สพฺพํ วา กุสลวิปากกิริยาเภทโต อนวเสสนฺติ อตฺโถ. สฺวายมตฺโถ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน ญาตุํ สกฺกาติ อาห "สพฺพโสติ อิทํ วุตฺตนยเมวา"ติ. ฌานสฺส อากาสานญฺจายตนตา พาหิรตฺถสมาสวเสน เหฏฺฐา วุตฺตาติ อาห "ปุพฺเพ วุตฺตนเยน ฌานมฺปิ อากาสานญฺจายตนนฺ"ติ. อารมฺมณสฺส ปน สมานาธิกรณสมาสวเสนาติ ตํ ทสฺเสตุํ[๑] "อารมฺมณมฺปี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ "ปุริมนเยเนวา"ติ อิทํ "นาสฺส อนฺโต"ติ-อาทินา วุตฺตปทสิทฺธึ สนฺธาย วุตฺตํ. ยถา อธิฏฺฐานฏฺเฐน, เอวํ สญฺชาติเทสฏฺเฐนปิ อายตน-สทฺเทน อิธ อตฺโถ ยุชฺชตีติ ทสฺเสตุํ "ตถา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สญฺชายติ เอตฺถาติ สญฺชาติ, สญฺชาติ เอว เทโส สญฺชาติเทโส. ฌานํ อปฺปวตฺติกรเณน. อารมฺมณํ อมนสิกรเณน.

อยู่ใกล้, มีความเป็นฌานที่มีสภาวะไม่สงบ", หรือว่า โดยอาการมีการละความอาลัยในอรูปฌานที่ ๑ นั้น ความเป็นผู้ไม่ต้องการจะนึกถึงเป็นต้น, อีกอย่างหนึ่ง (ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะ)ทั้งปวง คือไม่มีเหลือ โดยประเภทแห่งฌานที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยา. ก็อรรถาธิบายนี้นั้น บัณฑิตอาจทราบได้ ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลัง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "บทว่า สพฺพโส นี้ มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว" ดังนี้. ภาวะที่ฌานชื่อว่าอากาสานัญจายตนะ ท่านได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง โดยเกี่ยวกับเป็นคำที่เป็นพาหิรัตถสมาส เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แม้ฌานก็ชื่อว่าอากาสานัญจายตนะตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้น" ดังนี้. เพื่อแสดงข้อที่ว่า ส่วนภาวะที่อารมณ์ ชื่อว่าอากาสานัญจายตนะได้ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นคำ

---

[๑] ฉ. สนฺทสฺเสตุํ.

อุภยมฺปิ วา อุภยถา[๑] โยเชตพฺพํ.[๒] ฌานสฺสาปิ หิ อนาวชฺชนํ, ชวนปฏิปาทเกน วา ภวงฺคมนสฺส อนุโตอกรณํ อมนสิกรณํ, อารมฺมณสฺส จ อารมฺมณกรณวเสน อปฺปวตฺตนํ อปฺปวตฺติกรณนฺติ อตฺถสฺส สมฺภวโต เอกชฺฌํ กตฺวา สามญฺญนิทฺเทเสน, เอกเสสนเยน วา.

สมาสที่มีอธิกรณะเสมอกัน ดังนี้นั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้อารมณ์" (ก็ชื่อว่าอากาสานัญจายตนะ) ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า "ตามนัยก่อนนั่นแหละ" นี้ ท่านกล่าวหมายเอา รูปสำเร็จแห่งบทที่ได้กล่าวไว้ ด้วยคำว่า "ชื่อว่าอนันตะ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่หาที่สุดมิได้" เป็นต้น. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ความหมายในคำว่าอากาสานัญจายตนะ นี้ ย่อมเหมาะสมด้วยอายตนศัพท์ แม้ที่มีความหมายว่า เป็นประเทศที่เกิด เหมือนอย่างที่เหมาะสมด้วยอายตนศัพท์ที่มีความหมายว่า เป็นที่ตั้งอาศัย ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ตถา" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น ชื่อว่าสัญชาติ เพราะอรรถว่าเป็นที่เกิด, สัญชาตินั่นเองเป็นเทสะ จึงชื่อว่าสัญชาติเทสะ (แปลว่าประเทศที่เกิด). พึงประกอบฌาน ไว้ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไป. พึงประกอบอารมณ์ไว้ด้วยการไม่

---

[๑] ฉ. อุภยตา โยเชตพฺพา.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๓๒๘.

ทำไว้ในใจ. หรือว่าพึงประกอบธรรมชาติทั้ง ๒ ไว้ด้วยประการทั้ง ๒. จริงอยู่ แม้การไม่นึกถึงฌาน, หรือการไม่ทำภวังคจิตให้มีอันสิ้นสุดไป ด้วยชวนปฏิปาทกมนสิการ ก็ชื่อว่าเป็นการไม่ทำ(ฌานนั้น)ไว้ในใจ,และการไม่ทำอารมณ์ให้เป็นไป โดยเกี่ยวกับกระทำให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่าเป็นการกระทำ(อารมณ์)ไม่ให้เป็นไป เพราะมีอรรถอยู่อย่างนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสรวมเอาธรรมชาติทั้ง ๒ เข้าด้วยกัน (ด้วยคำว่าอากาสานัญจายตนะเพียงคำเดียว) โดยเป็นคำแสดงไขอย่างสามัญ, หรือโดยนัยที่เหลือไว้บทเดียว.

ปุพฺเพ อนนฺตสฺส อากาสสฺส อารมฺมณกรณวเสน ปรมารุปฺปวิญฺญาณํ อตฺตโน ผรณาการเนว "อนนฺตนฺ"ติ มนสิกาตพฺพตฺตา "อนนฺตํ วิญฺญาณนฺ"ติ วุตฺตนฺติ ปุน มนสิการวเสน วา "อนนฺตนฺ"ติ วุตฺตํ, สพฺพโส มนสิกรณวเสนาติ อธิปฺปาโย.

อรูปวิญญาณดวงแรก เรียกว่า "อนนฺตํ วิญฺญาณํ" เพราะพระโยคาวจรพึงมนสิการไปว่า "หาที่สุดมิได้" ตามอาการที่แผ่ไปของตนนั้นเอง โดยเกี่ยวกับการกระทำอากาศอันหาที่สุดมิได้ให้เป็นอารมณ์ไว้ตอนต้น อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า "อนนฺตํ" โดยเกี่ยวกับ

เตนาห "อนวเสสโต มนสิกโรนฺโต 'อนนฺตนฺ'ติ มนสิกโรตี"ติ. ฌานวิภงฺเคปิ[1] อยเมวตฺโถ วุตฺโตติ ทสฺเสนฺโต "ยมฺปิ[2] วิภงฺเค วุตฺตนฺ"ติอาทิมาห. ตสฺสา ปาฬิยา เอวํ วา อตฺโถ เวทิตพฺโพ : ตํเยว อากาสํ ผุฏฺฐํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณญฺจายตน-วิญฺญาเณน มนสิกโรตีติ. อยํ ปนตฺโถ ยุตฺโต วิย ทิสฺสติ, ตํเยว อากาสํ วิญฺญาเณน ผุฏฺฐํ เตน คหิตาการํ มนสิกโรติ. เอวํ ตํ วิญฺญาณํ อนนฺตํ ผรตีติ. ยํ หิ อากาสํ ปฐมารุปฺปสมงฺคี วิญฺญาเณน อนนฺตํ ผรติ, ตํ ผรณาการสหิตเมว วิญฺญาณํ มนสิกโรนฺโต ทุติยารุปฺปสมงฺคี อนนฺตํ ผรตีติ วุจฺจติ.

การกระทำไว้ในใจ ซ้ำอีก, อธิบายว่า โดยเกี่ยวกับการทำไว้ในใจ อย่างหมดสิ้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อทำไว้ในใจ ฯลฯ โดยไม่มีเหลือ ก็ชื่อว่าทำไว้ในใจว่า 'หาที่สุดมิได้" ดังนี้. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า แม้ในฌานวิภังค์ก็ตรัสความหมายนี้แหละไว้ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "แม้คำที่ตรัสไว้ ในคัมภีร์พระวิภังค์อันใด" ดังนี้เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความหมายแห่งพระบาลีนั้นอย่างนี้ว่า : ย่อมทำไว้ในใจซึ่งวิญญาณอันแผ่ไปยังอากาศนั้นนั่นแหละ ด้วยวิญญาณัญจายตนวิญญาณ ดังนี้. ก็ความหมายนี้ปรากฏว่าน่าจะถูกต้องแล้ว, ความว่า ย่อมทำไว้ในใจซึ่งวิญญาณ อันแผ่ไปยังอากาศนั้นนั่นแหละ ที่มีอาการอันวิญญาณนั้นถือเอาได้แล้ว. ชื่อว่าย่อมแผ่ไปซึ่งวิญญาณนั้น หาที่สุดมิได้ อย่างนี้ ฉะนี้แล. จริงอยู่ พระโยคีผู้พร้อมเพรียงด้วยอรูปวิญญาณที่ ๑ แผ่อากาศ

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๒๘.
๒ ฉ. ยํ ปน.

ใดไป หาที่สุดมิได้ ด้วยวิญญาณ, พระโยคีผู้พร้อมเพรียงด้วยอรูปวิญญาณที่ ๒ เมื่อทำไว้ในใจ ซึ่งวิญญาณอันเป็นไปร่วมกันกับอาการที่แผ่ไปยังอากาศนั้นนั่นเอง เรียกว่าแผ่ไปหาที่สุดมิได้.

มนสิการวเสน อนนฺตผรณากาเรน อิธ อนนฺตตา, น อากาสสฺส วิย อุปฺปาทนฺตาทิ-อภาเวนาติ "นาสฺส อนฺโตติ อนนฺตนฺ"ติ เอตฺตกเมวาห. "รุฬฺหีสทฺโท"ติ อิมินา "วิญฺญาณานญฺจนฺ"ติ เอตสฺส ปทสฺส อตฺเถ วิญฺญาณญฺจ-สทฺโท นิรุโฬฺหติ ทสฺเสติ, ยถาวุตฺตํ วา วิญฺญาณํ ทุติยารุปฺปชฺฌาเนน อญฺจียติ วุตฺตากาเรน อาลมฺพียตีติ วิญฺญาณญฺจนฺติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. เสสํ วุตฺตตฺถเมวาติ อาห, "เสสํ ปุริมสทิสเมวา"ติ.

ในอรูปวิญญาณที่ ๑ นี้ มีความเป็นอนันตะ (หาที่สุดมิได้) ด้วยสามารถแห่งการทำไว้ในใจ โดยอาการที่แผ่ไปหาที่สุดมิได้, มิใช่มีความเป็นอนันตะ เพราะความไม่มีที่สุดคือความเกิดขึ้นเป็นต้น เหมือนอย่างอากาศ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าอนันตะ เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งหาที่สุดมิได้" เพียงแค่นี้เท่านั้น. ด้วยคำว่า "รุฬหิศัพท์" นี้ ท่านแสดงศัพท์ว่าวิญญาณัญจะในอรรถแห่งบทว่า "วิญฺญาณานญฺจ" นี้ เป็นศัพท์ที่นิยมใช้, อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่า วิญญาณัญจะ นี้ บัณฑิตพึงเห็นความหมายอย่างนี้ว่า วิญญาณตามที่กล่าวแล้ว (คือ อรูปวิญญาณที่ ๑) ชื่อว่า วิญฺญาณญฺจ เพราะ

อรรถว่าถูกอรูปฌานที่ ๒ ดึงไว้ คือหน่วงเหนี่ยว โดยอาการที่กล่าวแล้ว. คำที่เหลือ มีอรรถอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คำที่เหลือก็มีอรรถเหมือนกัน กับที่กล่าวไว้ก่อน ๆ นั่นเอง" ดังนี้.

อากิญจญฺญายตนกถาวณฺณนา

๒๘๓. ตติยารุปฺปกมฺมฏฺฐาเน ยํ เหฏฺฐา วุตฺตสทิสํ, ตํ วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํ, อปุพฺพเมว วณฺณยิสฺสาม. ตตฺถ ตสฺเสวาติ ยํ อารมฺมณํ อารพฺภ วิญฺญาณญฺจายตนํ ปวตฺตํ, ตสฺเสว. กึ ปน ตนฺติ อาห "อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณสฺสา"ติ. เอเตน ตโต อญฺญํ ตติยารุปฺปชฺฌานสฺส อารมฺมณํ นตฺถีติ ทสฺเสติ. "อารมฺมณภูตสฺสา"ติ อิมินา ตสฺส อนารมฺมณภูตํ ทุติยารุปฺปวิญฺญาณํ

พรรณนากถาว่าด้วยอากิญจัญญายตนะ

๒๘๓. ในอรูปกรรมฐานที่ ๓ มีคำใดเหมือนกับคำที่ท่านกล่าวแล้วในหนหลัง, พึงทราบคำนั้นตามทำนองแห่งนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวอธิบายแล้ว, ข้าพเจ้าจักพรรณนาเฉพาะคำที่ยังไม่เคยพรรณนาเท่านั้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า แห่งอารมณ์นั้นนั่นแหละ คือแห่งอารมณ์ที่วิญญาณัญจายตนะปรารภเป็นไป นั่นแหละ. ถามว่า ก็อารมณ์นั้นคืออะไรเล่า ท่านอาจารย์กล่าวว่า "คือแห่งอากาสานัญจายตนวิญญาณ"

นิวตฺเตติ. อภาโวติ นตฺถิตา. สุญฺญตาติ ริตฺตตา. วิวิตฺตากาโรติ วิเวโก. ตีหิปิ ปเทหิ ปรมารุปฺปวิญฺญาณสฺส อปคมเมว วทติ. "มนสิกาตพฺโพ"ติ วตฺวา มนสิการวิธึ ทสฺเสตุํ "ตํ วิญฺญาณนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อมนสิกริตฺวาติ สพฺเพน สพฺพํ มนสิอกตฺวา อจินฺเตตฺวา. วา-สทฺโท อนิยมฏฺโฐ, เตน ตีสุ ปกาเรสุ เอเกน อตฺถสิทฺธีติ ทสฺเสติ.

ดังนี้. ด้วยคำนี้ ท่านแสดงว่าอารมณ์แห่งอรูปฌานที่ ๓ อันอื่นไป จากความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนวิญญาณนั้น หามีไม่. ด้วยคำว่า "อันเป็นอารมณ์" นี้ ท่านปฏิเสธอรูปวิญญาณที่ ๒ อันมิได้เป็นอารมณ์ของอากิญจัญญายตนะนั้น. บทว่า อภาโว แปลว่าความไม่มี. บทว่า สุญฺญตา แปลว่าความว่างเปล่า. บทว่า วิวิตฺตากาโร (อาการที่ว่างเว้น) ได้แก่ความสงัดไป. ท่านกล่าวถึงความปราศไปแห่งอรูปวิญญาณดวงที่ ๑ ไว้ด้วยบททั้ง ๓ นั่นเอง. ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "พึงทำไว้ในใจ" ดังนี้แล้ว ประสงค์แสดงวิธีทำไว้ในใจ จึงกล่าวว่า "(คือไม่ทำไว้ในใจ)ซึ่งวิญญาณนั้น" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ไม่ทำไว้ในใจ คือไม่ทำไว้ในใจ ได้แก่ไม่คิดถึงอย่างสิ้นเชิง. วา ศัพท์มีอรรถว่าไม่กำหนดแน่นอน, ด้วย วา,ศัพท์นั้น ท่านแสดงว่าในประการทั้ง ๓ (มีประการว่า "นตฺถิ นตฺถิ" เป็นต้น) ด้วยประการเดียว ก็สำเร็จประโยชน์ได้.

ตสฺมึ นิมิตฺเตติ ตสฺมึ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสฺส อภาวสงฺขาเต ฌานุปฺปตฺตินิมิตฺเต. อากาเส ผฺฏเจติ อากาสํ ผริตฺวา ปวตฺเต. "อากาสผุฏเจ"ติ วา ปาโฐ. สุญฺญวิวิตฺตนตฺถิภาเวติ สุญฺญภาเว, วิวิตฺตภาเว, นตฺถิภาเว จาติ เยน อากาเรน ภาวิตํ, ตสฺส คหณตฺถํ วุตฺตํ. อถวา สุญฺญวิวิตฺตนตฺถิภาเวติ สุญฺญวิวิตฺตสงฺขาเต นตฺถิภาเว, เตน วินาสาภาวเมว ทสฺเสติ, น ปุเร อภาวาทิเก.

คำว่า ในนิมิตนั้น ได้แก่ในนิมิตคือเหตุเกิดขึ้นแห่งฌาน กล่าวคือความไม่มีแห่งอรูปวิญญาณที่ ๑ นั้น. สองบทว่า อากาเส ผฏเจ แปลว่า (ในความไม่มีแห่งมหัคตวิญญาณ) อันเป็นไปแผ่ไปยังอากาศ. หรือว่าปาฐะจะเป็น "อากาสผุฏเจ" ดังนี้. บทว่า สุญฺญวิวิตฺตนตฺถิภาเว แปลว่าในความว่างเปล่า, ในความว่างเว้นไป, และในความไม่มี ดังนี้ ท่านกล่าวไว้เพื่ออันถือเอาได้ (เข้าใจ)ซึ่งอาการที่เป็นเหตุทำให้เกิดขึ้น. อีกนัยหนึ่ง บทว่า สุญฺญวิวิตฺตนตฺถิภาเว แปลว่าในความไม่มี กล่าวคือความว่างเปล่าและความว่างเว้น, ด้วยคำนั้น ท่านแสดงถึงความไม่มี คือความพินาศไปนั่นเอง, ไม่ใช่แสดงถึงความไม่มีมาก่อนเป็นต้น.

ตสฺมึ หิ อปฺปนาจิตฺเตติ อากิญฺจญฺญายตนฌานสมฺปยุตฺเต อปฺปนาวเสน ปวตฺเต จิตฺเต, ตสฺมึ วา ปฐมารุปฺปสฺส อปคมนสงฺขาเต นตฺถิภาเว ยถาวุตฺเต

คำว่า คือว่าเมื่ออัปปนาจิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว คือ เมื่อจิตที่สัมปยุตกับอากิญจัญญายตนฌาน อันเป็นไปด้วยสามารถอัปปนาเกิดขึ้นแล้ว, หรือว่าเมื่ออัปปนาจิตตามที่กล่าวแล้ว

อปฺปนาจิตฺเต อุปฺปนฺเน. โส ภิกฺขุ อภาวเมว ปสฺสนฺโต วิหรตีติ สมฺพนฺโธ. ปุริโส กตฺถจิ คนฺตฺวา อาคนฺตฺวา สุญฺญเมว ปสฺสติ, นตฺถิภาวเมว ปสฺสตีติ โยชนา. ตํ ฐานนฺติ ตํ สนฺนิปาตฏฺฐานํ. ปริกมฺมมนสิกาเรน อนฺตรหิเตติ อิมินา อารมฺมณกรณาภาเวน ตสฺส อนฺตรธานํ น นฏฺฐตฺตาติ ทสฺเสติ. ตตฺริทํ โอปมฺมสํสนฺทนํ : ยถา โส ปุริโส ตตฺถ สนฺนิปติตํ ภิกฺขุสํฆํ ทิสฺวา คโต, ตโต สพฺเพสุ ภิกฺขูสุ เกนจิเทว กรณีเยน อปคเตสุ อาคนฺตฺวา ตํ ฐานํ ภิกฺขูหิ สุญฺญเมว ปสฺสติ, น ภิกฺขูนํ ตโตปิ อปคตการณํ, เอวมยํ โยคาวจโร ปุพฺเพ วิญฺญาณญฺจายตนชฺฌานจกฺขุนา ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ ทิสฺวา ปจฺฉา นตฺถีติ ปริกมฺมมนสิกาเรน ตสฺมึ อปคเต ตติยารุปฺปชฺฌานจกฺขุนา ตสฺส นตฺถิภาวเมว ปสฺสนฺโต วิหรติ, น ตสฺส อปคมนการณํ วีมํสติ ฌานสฺส ตาทิสาโภคาภาวโตติ. สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมาติ

นั้น เกิดขึ้นแล้วในความไม่มี กล่าวคือความปราศไปแห่งอรูปวิญญาณดวงที่ ๑. เชื่อมความว่า ภิกษุนั้น ก็ย่อมเล็งเห็นเฉพาะความไม่มีเท่านั้นอยู่. ประกอบความว่า บุรุษไปในที่บางแห่งเสีย กลับมาพบแต่ที่ว่างเปล่าเท่านั้น, คือเห็นอยู่แต่ความไม่มีเท่านั้น ดังนี้. คำว่าสถานที่นั้น คือ(แลดู)สถานที่ประชุมนั้น. ด้วยคำว่า อันตรธานไปเพราะการทำไว้ในใจ คือการบริกรรม นี้ ท่านอาจารย์แสดงว่า วิญญาณนั้นมีการอันตรธานหายไปก็เพราะ ไม่มีการกระทำให้เป็นอารมณ์ไว้ ไม่ใช่เพราะมันเสื่อมหายไป. ต่อไปนี้เป็นข้อเทียบเคียงกับอุปมาในอุปไมยนั้น : เปรียบเหมือนว่าบุรุษผู้นั้น เห็นหมู่ภิกษุประชุมกันอยู่ ณ สถานที่นั้นแล้วก็ไปเสีย, เมื่อภิกษุทุกรูปหลีกไปจากสถานที่นั้น เพราะกรณียกิจบางอย่างนั้นเทียว เขากลับมาก็ย่อมเห็นแต่สถานที่ อันว่างเปล่าจากภิกษุทั้งหลายนั้นเท่านั้น, ย่อมไม่ใคร่ครวญถึงเหตุที่ภิกษุทั้งหลาย หลีกไปแม้จากสถานที่นั้น ฉันใด,

เอตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํ.

พระโยคาวจรผู้นี้ในกาลก่อน เห็นอรูปวิญญาณดวงที่ ๑ ด้วยจักขุ คือวิญญาณัญจายตนฌานแล้ว ในภายหลังเมื่อวิญญาณนั้นปราศไปแล้ว เพราะการทำไว้ในใจ คือการบริกรรมว่าไม่มี ก็ย่อมเห็นแต่ความไม่มีแห่งวิญญาณนั้นด้วยจักษุคืออรูปฌานที่ ๓ เท่านั้นอยู่, ไม่ใคร่ครวญถึงเหตุที่วิญญาณนั้นปราศไป เพราะฌานนั้นไม่มีการคำนึงที่เป็นเช่นนั้น ฉันนั้น ฉะนี้แล. ในบทว่า สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม นี้ ควรจะกล่าวคำอรรถาธิบายใดไว้, คำอรรถาธิบายนั้น บัณฑิตพึงทราบตามทำนองแห่งนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลัง.

๒๘๔. นตฺถิตา ปริยายสุญฺญวิวิตฺตภาวาติ "นตฺถี"ติปทสฺส อตฺถํ วทนฺเตน สุญฺญวิวิตฺตปทานิปิ คหิตานิ. อาเมณฺฑิตวจนํ ปน ภาวนาการทสฺสนํ. วิภงฺเคปิ อิมสฺส ปทสฺส อยเมวตฺโถ วุตฺโตติ ทสฺเสตุํ "ยมฺปิ วิภงฺเค"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ตญฺเญว วิญฺญาณํ อภาเวตีติ ยํ ปุพฺเพ "อนนฺตํ วิญฺญาณ"นฺติ

๒๘๔. ท่านอาจารย์ เมื่อจะกล่าวถึงความหมายของบทว่า "นตฺถิ" ว่า ชื่อว่าความไม่มี โดยปริยายก็ได้แก่ความว่างเปล่าและความว่างเว้น ดังนี้ จึงได้ถือเอาทั้งบทว่า สุญฺญ ว่างเปล่า และบทว่า วิวิตฺต ว่างเว้น. ก็คำพูดซ้ำ ๆ (ว่าไม่มี ไม่มี, ว่างเปล่า ว่างเปล่า, ว่างเว้น ว่างเว้น)

มนสิกตํ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ, ตํเยวาติ อตฺโถ. ตํเยว หิ อารมฺมณภูตํ ปฐเมน วิย รูปนิมิตฺตํ ตติเยนารุปฺเปนาภาเวตีติ. ขยโต สมฺมสนฺติ ภงฺคานุปสฺสนมาห. สา หิ สงฺขตธมฺมานํ ภงฺคาภาวเมว ปสฺสนฺตี "วิญฺญาณมฺปิ อภาเวตี"ติอาทินา วตฺตพฺพตํ ลภตีติ อธิปฺปาเยนาห "ขยโต สมฺมสนํ วิย วุตฺตนฺ"ติ. อสฺสาติ ปาฐสฺส. ปุน อสฺสาติ วิญฺญาณสฺส. อภาเวตีติ อภาวํ กโรติ. ยถา ญาณสฺส น อุปฏฺฐาติ, เอวํ กโรติ อมนสิกรณโต. ตโต เอว วิภาเวติ วิคตภาวํ กโรติ, วินาเสติ วา ยถา น ทิสฺสติ, ตถา กรณโต. เตเนว อนฺตรธาเปติ ติโรภาวํ คเมติ. น อญฺญถาติ อิมิสฺสา ปาฬิยา เอวมตฺโถ, น อิโต อญฺญถา อยุชฺชมานกตฺตาติ อธิปฺปาโย.

เป็นคำแสดงอาการเจริญ. เพื่อแสดงว่า ความหมายของบทนี้ ที่ตรัสไว้แม้ในคัมภีร์พระวิภังค์ ก็เป็นอันเดียวกันนี้แหละ ดังนี้ ท่านจึงกล่าวว่า "ยมฺปิ วิภงฺเค" ดังนี้เป็นต้น. ในปาฐะพระบาลีนั้น คำว่า ย่อมทำวิญญาณนั้นนั่นแหละไม่ให้มี ความว่า อรูปวิญญาณดวงที่ ๑ ที่ทำไว้ในใจว่า "อนนฺตํ วิญฺญาณํ" วิญญาณหาที่สุดมิได้ในก่อนใด, ได้แก่ทำอรูปวิญญาณดวงที่ ๑ นั้นนั่นแหละ. ขยายความว่า ทำอรูปวิญญาณดวงที่ ๑ นั้นนั่นแหละ ซึ่งเป็นอารมณ์ ไม่ให้มีด้วยอรูปวิญญาณดวงที่ ๓ ดุจทำรูปนิมิตไม่ให้มี ด้วยอรูปวิญญาณดวงที่ ๑ ฉะนั้น. คำว่า ราวกะตรัสถึงการพิจารณาว่าสิ้นไป ท่านอาจารย์กล่าวถึงภังคานุปัสสนาญาณ. จริงอยู่ ท่านอาจารย์มีความประสงค์ว่า ภังคานุปัสสนาญาณนั้น เห็นเฉพาะความไม่มี คือความแตกดับไปแห่งสังขตธรรมทั้งหลายเท่านั้น ก็ย่อมได้ความเป็นของควรจะกล่าวด้วยคำว่า "แม้วิญญาณทำไม่ให้มี" ดังนี้เป็นต้น จึงกล่าวว่า "ราวกะตรัสถึงการ

พิจารณาว่าสิ้นไป" ดังนี้. บทว่า อสฺส แปลว่าของปาฐะนั้น. บทว่า อสฺส อีกบทหนึ่ง แปลว่าแห่งวิญญาณนั้น. บทว่า อภาเวติ แปลว่าทำไม่ให้มี. ได้แก่ทำไว้โดยประการที่จะไม่ปรากฏแก่ญาณ โดยการไม่กระทำไว้ในใจ. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละจึงชื่อว่า ทำให้ปราศไป คือทำความปราศไป, หรือว่าทำให้พินาศไป โดยทำตามประการที่จะปรากฏมิได้. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ทำให้อันตรธานไป คือให้ถึงความมีอยู่ภายนอก. คำว่า ไม่ใช่โดยประการอื่น อธิบายว่า พระบาลีนี้ มีความหมายโดยประการที่กล่าวแล้ว, ไม่ใช่โดยประการอื่นจากนี้ เพราะไม่ถูกต้อง.

อสฺสาติ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณาภาวสฺส. กิญฺจนนฺติ กิญฺจิปิ. สภาวธมฺมสฺส อปฺปาวเสสตา นาม ภงฺโค เอว สิยาติ อาห "ภงฺคมตฺตมฺปิ อสฺส อวสิฏฺฐํ นตฺถี"ติ. สติ หิ ภงฺคมตฺเตปิ ตสฺส สกิญฺจนตา สิยา. อกิญฺจนนฺติ จ วิญฺญาณสฺส กิญฺจิ ปการํ

บทว่า อสฺส ได้แก่ความไม่มีแห่งอรูปวิญญาณดวงที่ ๑. บทว่า กิญฺจนํ แปลว่าสักหน่อยหนึ่ง. ชื่อว่าความมีเหลืออยู่หน่อย–หนึ่งแห่งสภาวธรรม พึงได้แก่ความแตกดับนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "วิญญาณนี้ ไม่มีสิ่งที่เหลืออยู่โดยที่สุด

อคฺคเหตฺวา สพฺเพน สพฺพํ วิภาวนมาห. เสสํ วุตฺตนยเมว.

แม้เพียงความแตกดับไป" ดังนี้. จริงอยู่ แม้เมื่อเพียงความแตกดับยังมีอยู่ วิญญาณนั้นพึงมีความเป็นวิญญาณที่มีอยู่หน่อยหนึ่ง. อนึ่ง บทว่า อกิญฺจนํ ท่านอาจารย์กล่าวถึงความปราศไปอย่างสิ้นเชิงแห่งวิญญาณ ไม่ถือเอาประการอะไร ๆ. คำที่เหลือมีนัยอันข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วทีเดียว.

เนวสญฺญานาสญฺญายตนกถาวณฺณนา

๒๘๕. โน จ สนฺตาติ ยถา เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติ สงฺขาราวเสสสุขุมภาวปฺปตฺติยา สวิเสสา สนฺตา, เอวมยํ อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติ, โน จ สนฺตา ตทภาวโต. ยา อยํ ขนฺเธสุ ปจฺจยยาปนียตาย, โรคมูลตาย จ โรคสริกฺขตา, ทุกฺขตา สูลโยคาทินา คณฺฑสริกฺขตา, ปีฬาชนนาทินา สลฺลสริกฺขตา

พรรณนากถาว่าด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ

๒๘๕. คำว่า และจะสงบก็หาไม่ ความว่า เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่าเป็นธรรมชาติที่สงบ อย่างมีความวิเศษ เพราะ บรรลุความเป็นเศษสังขารละเอียด ฉันใด, อากิญจัญญายตนสมาบัตินี้ จะชื่อว่าเป็นธรรมชาติที่สงบฉันเดียวกันนั้นด้วย ก็หาไม่ เพราะไม่มีภาวะนั้น. ความเป็นทุกข์นี้ใด ชื่อว่าความเป็นเหมือนโรค เพราะ

จ, สา สญฺญาย สติ โหติ, นาสตีติ วุตฺตํ "สญฺญา โรโค, สญฺญา คณฺโฑ, สญฺญา สลฺลนฺ"ติ. สา เจตฺถ ปฏุกิจฺจา ปญฺจโวการภวโต[๑] 'โอฬาริกสญฺญา เวทิตพฺพา. น เกวลํ สญฺญา เอว, อถ โข เวทนาเจตนาทีนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. สญฺญาสีเสน ปน นิทฺเทโส กโต.' เอตํ สนฺตนฺติ เอตํ อสนฺตภาวกรโรคาทิสริกฺขสญฺญาวิรหโต สนฺตํ. ตโต เอว ปณีตํ. กึ ปน ตนฺติ อาห "เนวสญฺญานาสญฺญา"ติ. ตทปเทเสน ตํสมฺปยุตฺตํ ฌานมาห "อาทีนวนฺ"ติ. เอตฺถ โรคาทิสริกฺขสญฺญาทิสมฺภโวปิ[๒] อาทีนโว ทฏฺฐพฺโพ, น อาสนฺนวิญฺญาณญฺจายตนปจฺจตฺถิกตาว. อุปรีติ จตุตฺถารุปฺเป. สาวาติ สา เอว. ปวตฺติตาติ[๓] ปวตฺติตา นิพฺพตฺติตา วฑฺฒิตา.

ความที่ต้องเยียวยาด้วยปัจจัย ในขันธ์ทั้งหลาย, และเพราะความเป็นมูลแห่งโรค, ชื่อว่าความเป็นเหมือนฝี เพราะประกอบด้วยความเจ็บปวดคือความเป็นทุกข์เป็นต้น, และชื่อว่าความเป็นเหมือนลูกศร เพราะทำความเจ็บปวดให้เกิดเป็นต้น, ความเป็นทุกข์นั้นเมื่อสัญญามี จึงมีได้, เมื่อสัญญาไม่มี ก็มีไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สัญญาเป็นดุจโรค สัญญาเป็นดุจฝี สัญญาเป็นดุจลูกศร" ดังนี้. ก็ในบรรดาสัญญาเหล่านี้ พึงทราบว่าสัญญาที่มีกิจชัดเจนนั้นเป็นสัญญาหยาบ เป็นไปในปัญจโวการภพ. ไม่ใช่สัญญาแต่อย่างเดียวเท่านั้น, แต่ว่าพึงทราบถึงการสงเคราะห์ เอาทั้งสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีเวทนา เจตนา เป็นต้น. แต่ท่านอาจารย์ทำนิเทศ(คำแสดงไข)ไว้โดย

---

[๑] สี. ปญฺจโวการภวคตา, ม. ปญฺจโวการภวคโต.

[๒] ฉ. ...สพฺภาโวปิ.

[๓] ฉ. วตฺติตาติ.

มีสัญญาเป็นประธาน. คำว่า ธรรมชาตินี้สงบ ความว่า ธรรมชาตินี้ชื่อว่าสงบ เพราะเว้นจากสัญญาที่เป็นเหมือนกับโรคเป็นต้นอันสร้างความไม่สงบ. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่าประณีต. ก็ธรรมชาตินั้นคืออะไรเล่า เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงตอบว่า "คือเนวสัญญานาสัญญา" ดังนี้. ด้วยการบ่งชี้ถึงเนวสัญญานาสัญญานั้น ฌานอันสัมปยุตกับเนวสัญญานาสัญญานั้น ท่านกล่าวว่า "โทษ". ในคำว่าโทษนี้ พึงเห็นว่า แม้ความมีอยู่แห่งสัญญาเป็นต้นที่เหมือนกับโรคเป็นต้น ก็ชื่อว่าโทษ, ไม่ใช่เฉพาะภาวะที่มีข้าศึก คือวิญญาณัญจายตนะอยู่ใกล้เท่านั้น. คำว่า ในคุณวิเศษที่สูงขึ้นไป คือในอรูปฌานที่ ๔. บทว่า สาว ตัดเป็น สา เอว. คำว่า ที่ทำให้เป็นไป (กระทำความไม่มีให้เป็นอารมณ์) ได้แก่ที่ทำให้เป็นไป คือที่ทำให้บังเกิดที่ใช้สอยอยู่.

ตสฺมึ นิมิตฺเตติ ตสฺมึ ตติยารุปฺปสมาปตฺติสงฺขาเต ฌานนิมิตฺเต. มานสนฺติ

คำว่า ในนิมิตนั้น ได้แก่ในนิมิต คือฌาน ที่เรียกว่าอรูปสมาบัติที่ ๓ นั้น. บทว่า

จิตฺตํ "มโน เอว มานสนฺ"ติ กตฺวา, ภาวนามนสิการํ วา. ตํ หิ มนสิ ภวนฺติ มานสนฺติ วุจฺจติ. ฌานสมฺปยุตฺตธมฺมานมฺปิ ฌานานุกุณตาย สมาปตฺติปริยาโย ลพฺภตีติ อาห "อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติสงฺขาเตสุ จตูสุ ขนฺเธสู"ติ, อารมฺมณภูเตสูติ อธิปฺปาโย.

มานสํ (ใจ, ในคำว่า ทำใจให้เที่ยวไป) ได้แก่จิต เพราะทำอธิบายว่า "จิตนั่นเองชื่อว่ามานสะ", หรือว่าได้แก่ภาวนา-มนสิการ. เพราะว่าภาวนามนสิการนั้นมีในจิต จึงเรียกว่ามานสะ. แม้ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฌาน ก็ย่อมได้ปริยาย(ชื่ออ้อม ๆ) ว่าสมาบัติ เพราะความที่เกื้อกูลต่อฌาน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในขันธ์ ๔ ที่เรียกว่าอากิญจัญญายตนสมาบัติ" ดังนี้, อธิบายว่าในขันธ์ ๔ ที่เรียกว่าอากิญจัญญายตนสมาบัติอันเป็นอารมณ์อยู่.

๒๘๖. ยถาวุตฺตํ อากิญฺจญฺญํ อารมฺมณ-ปจฺจยภาวโต อายตนํ การณมสฺสาติ ฌานํ อากิญฺจญฺญายตนํ, อากิญฺจญฺญเมว อารมฺมณปจฺจยภูตํ ฌานสฺส การณนฺติ อารมฺมณํ อากิญฺจญฺญายตนนฺติ เอวํ วา อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. เสสเมตฺถ เหฏฺฐา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํ.

๒๘๖. ฌาน ชื่อว่าอากิญจัญญายตนะ เพราะอรรถว่า มีอากิญจัญญะ (ภาวะที่สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี) ตามที่กล่าวแล้วเป็นอายตนะ คือเป็นเหตุ โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย, อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นอรรถอย่างนี้ว่า อารมณ์คืออากิญจัญญะ ชื่อว่าอากิญจัญญายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นอารัมมณปัจจัย คือเป็นเหตุแห่งฌาน. คำ

อรรถาธิบายที่เหลือในคำพูดเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบตามทำนองแห่งนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังเถิด.

ยาย สญฺญาย ภาวโตติ ยาทิสาย สญฺญาย อตฺถิภาเวน. ยา หิ สา ปฏุสญฺญากิจฺจสฺส อภาวโต สญฺญาติปิ น วตฺตพฺพา, สญฺญาสภาวานาติวตฺตนโต อสญฺญาติปิ น วตฺตพฺพา, ตสฺสา วิชฺชมานตฺตาติ อตฺโถ. ตนฺติ ตํ ฌานํ. ตํ ตาว ทสฺเสตุนฺติ เอตฺถ ตนฺติ ตํ สญฺญาปฏิปทํ, ยถาวุตฺตํ สญฺญํ, ตสฺสา จ อธิคมุปายนฺติ อตฺโถ. เนวสญฺญีนาสญฺญีติ หิ ปุคฺคลาธิฏฺฐาเนน ธมฺมํ อุทฺธรนฺเตน สญฺญาวนฺตมุเขน สญฺญา อุทฺธฏา, อญฺญถา เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ อุทฺธริตพฺพํ สิยา. สา ปน ปฏิปทา ยตฺถ ปวตฺตติ, ยถา จ ปวตฺตติ, ตํ ทสฺเสตุํ "อากิญฺจญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิกโรติ, สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ ภาเวตี"ติ วุตฺตํ. อากิญฺจญฺญายตนํ หิ จตุตฺถารุปฺปภาวนาย

คำว่า เพราะมีสัญญาใด ได้แก่เพราะความมีอยู่แห่งสัญญาที่เป็นเช่นใด. คือสัญญาที่ไม่ควรเรียกว่าสัญญา เพราะไม่มีกิจแห่งสัญญาที่ชัดเจนด้วย, ไม่ควรเรียกว่าอสัญญา (ไม่ใช่สัญญา) เพราะไม่พ้นสภาวะแห่งสัญญาด้วย, ความว่า เพราะสัญญานั้นยังมีอยู่. บทว่า ตํ แปลว่าฌานนั้น. ในสองบทว่า ตํ ตาว ทสฺเสตุํ นี้ มีความว่า บทว่า ตํ ทรงประสงค์แสดงสัญญา และการปฏิบัตินั้น, คือ ทรงประสงค์แสดงสัญญาตามที่กล่าวแล้ว, และอุบายบรรลุสัญญานั้น. ก็พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงยกธรรมขึ้นโดยเป็นบุคคลาธิษฐาน จึงทรงยกสัญญาขึ้น โดยอาศัยบุคคลผู้มีสัญญาเป็นช่องทางว่า เนวสัญญีนาสัญญี (ผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่), โดยประการอื่น พระองค์ก็จะพึงทรงยกขึ้นว่า

ปวตฺติฏฺฐานํ, สงฺขาราวเสสสมาปตฺติยา ปวตฺติอาการโรติ. ยตฺร หิ นามาติ ยา นาม. นตฺถิภาวมฺปีติ วิญฺญาณสฺส สุญฺญตมฺปิ, เอวํ สุขุมมฺปีติ อธิปฺปาโย. สนฺตารมฺมณตายาติ สนฺตํ อารมฺมณํ เอติสฺสาติ สนฺตารมฺมณา, ตสฺส ภาโว[๑] สนฺตารมฺมณตา, ตายนชฺฌานสนฺตตาย[๒] น หิ ตติยารุปฺปสมาปตฺติ จตุตฺถารุปฺปชฺฌานโต สนฺตา.

เนวสัญญานาสัญญายตนะ. ส่วนการปฏิบัตินั้นเป็นไปในบุคคลใด, และเป็นไปโดยประการใด, ทรงประสงค์แสดงการปฏิบัตินั้น จึงตรัสว่า "ย่อมทำไว้ในใจ ซึ่งอากิญจัญญายตนะว่าเป็นธรรมสงบ, จึงทำสังขาราวเสส-สมาบัติให้เกิดขึ้นได้" ดังนี้. จริงอยู่ อากิญจัญญายตนะ เป็นสถานที่เป็นไปแห่งการเจริญอรูปฌานที่ ๔, จึงชื่อว่าเป็นอาการที่เป็นไปแห่งสังขาราวเสสสมาบัติ. บทว่า ยตฺร หิ นาม แก้เป็น ยา นาม. คำว่า แม้เพียงความไม่มี คือแม้เพียงความว่าง-เปล่าแห่งวิญญาณ, อธิบายว่าแม้เป็นวิญญาณที่ละเอียดอย่างนี้. คำว่า เพราะความเป็นสมาบัติที่มีอารมณ์สงบ ความว่า สมาบัตินี้มีอารมณ์สงบ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สนฺตารมฺมณา, ความเป็นสมาบัติที่มีอารมณ์สงบนั้น ชื่อว่า สนฺตารมฺมณตา, ได้แก่

---

[๑] ฉ. ตพฺภาโว.

[๒] ฉ. ตาย,น ฌานสนฺตตาย.

เพราะความเป็นสมาบัติ ที่มีอารมณ์สงบนั้น ไม่ใช่เพราะความเป็นฌานที่สงบ. เพราะว่า อรูปสมาบัติที่ ๓ หาสงบกว่าอรูปฌานที่ ๔ ไม่.

โจทโก "ยํ สนฺตโต มนสิกโรติ, น ตตฺถ อาทีนวทสฺสนํ ภเวยฺย. อสติ จ อาทีนวทสฺสเน สมติกฺกโม เอว น สิยา"ติ ทสฺเสนฺโต "สนฺตโต เจ มนสิกโรติ, กถํ สมติกฺกโม โหตี"ติ อาห. อิตโร "อสมาปชฺชิตุกามตายา"ติ ปริหารมาห, เตน อาทีนวทสฺสนมฺปิ อตฺเถวาติ ทสฺเสติ. โส หีติอาทินา วุตฺตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กโรติ. ตตฺถ ยสฺมึ ฌาเน อภิรติ, ตตฺถ อาวชฺชนสมาปชฺชนาติ ปฏิปตฺติยา ภวิตพฺพํ. สา ปนสฺส ตติยารุปฺเป สพฺพโส นตฺถิ, เกวลํ สณฺฐาภาวโต อารมฺมณกรณมตฺตเมวาติ ทสฺเสนฺโต "กิญฺจาปี"ติอาทิมาห.

อาจารย์ผู้ท้วงติง เมื่อจะแสดงว่า "พระโยคีทำไว้ในใจซึ่งฌานใดว่า เป็นธรรมสงบ, ก็ไม่ควรมีการเล็งเห็นโทษในฌานนั้น. และเมื่อไม่มีการเล็งเห็นโทษ ก็ไม่น่าจะมีการก้าวล่วงได้เลย" ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ถ้าหากทำไว้ในใจว่าเป็นสมาบัติที่สงบแล้ว- ไซร้, จะมีการก้าวล่วงได้อย่างไร" ดังนี้. อาจารย์นอกนี้ (พระอรรถกถาจารย์) จึงกล่าวคำเฉลยว่า "จะมีการก้าวล่วงได้โดยภาวะ ที่พระโยคีไม่เป็นผู้ต้องการที่จะเข้า" ดังนี้, ด้วยคำนั้น ท่านแสดงว่า แม้การเล็งเห็นโทษก็มีอยู่เหมือนกัน. ด้วยคำว่า จริงอยู่ พระโยคีนั้น เป็นต้น ท่านทำเนื้อ- ความที่กล่าวแล้วนั่นแหละ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น. ในคำเหล่านั้น พระโยคีมีความยินดียิ่งในฌานใด, ก็จะพึงมีการปฏิบัติ คือ การนึก

การเข้าเป็นต้น ในฌานนั้น. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ก็การปฏิบัติในอรูปฌานที่ ๓ นั้น ไม่มีแก่เธอโดยประการทั้งปวง (ไม่ว่านึกถึงหรือเข้าเป็นต้น), มีแต่เพียงการกระทำให้เป็นอารมณ์อย่างเดียว ล้วน ๆ เพราะยังมีสัญญาอยู่ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "กิญฺจาปิ" ดังนี้เป็นต้น.

สมติกฺกมิตฺวาว คจฺฉตีติ เตสํ สิปฺปีนํ ชีวิตํ ติณายปิ อมญฺญมาโน เต วีติวตฺตติเยว. โสติ โยคาวจโร. ตนฺติ ตติยารุปฺปสมาปตฺตึ. ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนวาติ "สนฺตา วตายํ สมาปตฺตี"ติอาทินา วุตฺเตน นเยน สนฺตโต มนสิกโรนฺโต. ตนฺติ ยาย เนวสญฺญีนาสญฺญี นาม โหติ, สงฺขาราวเสส-สมาปตฺตึ ภาเวตีติ วุจฺจติ, ตํ สญฺญํ ปาปุณาตีติ โยชนา. สญฺญาสีเสน หิ เทสนา. ปรมสุขุมนฺติ อุกฺกํสคตภาวํ[๑] สงฺขาราวเสส-

คำว่า เสด็จล่วงเลยไปเสีย ความว่า เมื่อไม่ทรงนับถือชีวิต ของพวกช่างศิลปะเหล่านั้นแม้สักเท่าเส้นหญ้า ก็เสด็จล่วงเลยพวกเหล่านั้นไปเสียเท่านั้น. บทว่า โส ได้แก่พระโยคาวจร. บทว่า ตํ ได้แก่อรูป-สมาบัติที่ ๓. คำว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วข้างต้นนั่นเอง คือเมื่อมนสิการว่าเป็นสมาบัติที่สงบ ตามนัยที่กล่าวแล้ว ด้วยคำว่า "สมาบัตินี้สงบหนอ" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า ตํ ประกอบความว่า ย่อมบรรลุสัญญา ซึ่ง

---

๑ ฉ. อุกฺกํสคตสุขุมภาวํ.

สมาปตฺตินฺติ อุกฺกํสคตสุขุมตาย สงฺขารานํ เสสตามตฺตํ สมาปตฺตึ. เตนาห "อจฺจนฺตสุขุมภาวปฺปตฺตสงฺขารนฺ"ติ. อนฺตมติจฺจ อจฺจนฺตํ. ยโต สุขุมตมํ นาม นตฺถิ, ตถา ปรมุกฺกํสคตสุขุมตมํ[๑] สงฺขารนฺติ อตฺโถ. ปรมชฺฌานูปจารโต ปฏฺฐาย หิ คจฺฉนฺติยา[๒] วิย ปวตฺตมานาย ภาวนาย อนุกฺกเมน สงฺขารา ตตฺถ อนฺติมโกฏฺฐาสตํ ปาปิตา, ตโต ปรํ นิโรโธ เอว, น สงฺขารปฺปวตฺตีติ. เตน วุจฺจติ "สงฺขาราวเสสสมาปตฺตี"ติ.

เป็นสัญญาที่เป็นเหตุ ให้กล่าวถึงเธอได้ว่า ชื่อว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญี ทำสังขาราวเสสสมาบัติให้เกิดขึ้น ดังนี้. เพราะว่าเป็นเทศนาที่ท่านทำไว้ โดยมีสัญญาเป็นประธาน. คำว่า ที่ละเอียดอย่างยิ่ง คือที่มีภาวะถึงความสูงสุด. คำว่า สังขาราวเสสสมาบัติ คือ สมาบัติที่เป็นเพียงเศษสังขาร เพราะความละเอียดถึงขั้นสูงสุด. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ที่มีแต่สังขารอันถึงความละเอียดเหลือเกิน" ดังนี้. ชื่อว่า อจฺจนฺตํ (เหลือเกิน) เพราะอรรถว่าเกินส่วน. ความว่า เป็นสังขารละเอียดที่ถึงขั้นสูงสุดอย่างยิ่ง โดยประการที่ไม่มีชื่อสิ่งละเอียดที่สุดยิ่งกว่า. จริงอยู่ สังขารทั้งหลายที่ถึงความเป็นส่วนสุดท้ายในอรูปสมาบัติ ๔ นั้น ตามลำดับแห่งภาวนาที่เป็นไป เริ่มตั้งแต่อุปจาระแห่งปฐมฌาน ราวกะว่าเดินไปอยู่ฉะนั้น, ถัดจากสังขารนั้นไปจะมีแต่ความดับ

---

[๑] ฉ. ปรมุกฺกํสคตสุขุมสงฺขารนฺติ.
[๒] ฉ. ตจฺฉนฺติยา.

คุณเพี้ยน พูนสุวรรณ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

๒๘๗. ยํ ตํ จตุกฺขนฺธํ. อตฺถโตติ กุสลาทิวิเสสวิสิฏฺฐปรมตฺถโต. วิเสสโต อธิปญฺญาสิกฺขาย อธิฏฺฐานภูตํ อิธาธิปฺเปตนฺติ อาห "อิธ สมาปนฺนสฺส จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อธิปฺเปตา"ติ. โอฬาริกาย สญฺญาย อภาวโตติ ยทิปิ จตุตฺถารุปฺปวิปากสญฺญาย จตุตฺถารุปฺปกุสลสญฺญา โอฬาริกา, ตถา วิปสฺสนา มคฺคผลสญฺญาหิ, ตถาปิ โอฬาริก-สุขุมตา นาม อุปาทายุปาทาย คเหตพฺพาติ ปญฺจโวการภวปริยาปนฺนาย วิย จตุโวกาเรปิ เหฏฺฐา ตีสุ ภูมีสุ สญฺญาย วิย โอฬาริกาย อภาวโต. สุขุมายาติ สงฺขาราวเสส-สุขุมภาวปฺปตฺติยา สุขุมาย สญฺญาย ภาวโต วิชฺชมานตฺตา. เนวสญฺญาติ เอตฺถ น-กาโร อภาวฏฺโฐ? นาสญฺญาติ[๒] เอตฺถ น-กาโร

เท่านั้น, ไม่มีความเป็นไปของสังขาร(ต่อไปอีกแล้ว) ฉะนี้แล. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า "สังขาราวเสสสมาบัติ".

๒๘๗. คำว่า สิ่งนั้นอันใดได้แก่ขันธ์ ๔. คำว่า โดยสภาวะ คือโดยเป็นปรมัตถธรรมที่แตกต่างกัน เพราะความต่างกันด้วยเป็นกุศลเป็นต้น. โดยพิเศษ ในที่นี้ประสงค์เอาขันธ์ ๔ อันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งอธิปัญญาสิกขา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ในที่นี้ประสงค์เอาธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกของบุคคล ผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ" ดังนี้. คำว่า เพราะไม่มีสัญญาหยาบ คือ เพราะไม่มีสัญญาหยาบ เหมือนอย่างสัญญาที่นับเนื่องในปัญจโวการภพ เหมือนอย่างสัญญาในภูมิ ๓ เบื้องต่ำ แม้ในจตุโวการภพ เพราะอรรถว่า สัญญาในอรูปกุศลที่ ๔ หยาบกว่าสัญญาในอรูปวิบากที่ ๔ ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ขึ้นชื่อว่าความหยาบ ความละเอียด

---

[๑] ฉ. อภาวตฺโถ. [๒] ฉ. นาสญฺญนฺติ

อญฺญฏฺโฐ[1], อ-กาโร อภาวฏฺโฐว[1], อสญฺญํ อนสญฺญญจาติ อตฺโถ. ปริยาปนฺนตฺตาติ เอกเทสภาเวน อนฺโตคธตฺตา. เอตฺถาติ จตุตฺถารุปฺเป. ทุติเย อตฺถวิกปฺเป เนวสญฺญาติ เอตฺถ น-กาโร อญฺญฏฺโฐ[1]. ตถา นาสญฺญาติ เอตฺถ น-กาโร อ-กาโร จ อญฺญฏฺโฐเอวาติ[1] เตน ทฺวเยน สญฺญาภาโว เอว ทสฺสิโตติ ธมฺมายตนปริยาปนฺนตาย อายตนภาโว วุตฺโต วาติ "อธิฏฺฐานฏฺเฐนา"ติ วุตฺตํ นิสฺสยปฺปจฺจย-ภาวโต.

บัณฑิตพึงถือเอาได้โดยการเทียบกันเป็นชั้น ๆ เหมือนอย่างที่สัญญาในวิปัสสนา หยาบกว่าสัญญาในมรรค สัญญาในมรรค หยาบกว่าสัญญาในผล ฉะนั้น. คำว่า เพราะยังมีสัญญาละเอียด ความว่า เพราะยังมี คือเพราะภาวะที่สัญญาละเอียด โดยการเข้าถึงความเป็นเศษสังขารละเอียด ยังมีอยู่. น-อักษรในบทว่า เนวสฺส นี้ มีอรรถว่าไม่มี. น-อักษรในบทว่า นาสญฺญา นี้ มีอรรถว่าอื่น, อ-อักษร มีอรรถว่าไม่มีนั่นแหละ, ความว่า มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่. คำว่า เพราะความที่นับเนื่อง คือเพราะความที่รวมอยู่ภายใน โดยความเป็นส่วนหนึ่ง. บทว่า เอตฺถ ได้แก่ ในอรูปฌานที่ ๔. ในอรรถวิกัปที่ ๒ น-อักษรในบทว่า เนวสญฺญา นี้ มีอรรถว่าอื่น. อย่างนั้นเหมือนกัน น-อักษรและ อ-อักษรในบทว่า นาสญฺญา นี้ ก็มีอรรถว่าอื่นนั่นแหละดังนี้ ด้วยบททั้ง ๒ นี้ เป็นอัน

---

[1] ฉ. อญฺญตฺโถ.

ท่านอาจารย์แสดงความมีอยู่ แห่งสัญญานั่น-แหละ เพราะเหตุนั้น ก็เป็นอันท่านกล่าวความเป็นอายตนะ เพราะความที่นับเนื่องเข้าในธัมมายตนะแล้วเทียวแล ท่านกล่าวว่า "โดยความหมายว่าเป็นที่ตั้งอาศัย" ดังนี้ ก็เพราะความเป็นนิสยปัจจัย.

กึ ปน การณํ, เยเนตฺถ สญฺญาว เอทิสี ชาตาติ อนุโยคํ สนฺธายาห "นเกวลนฺ"ติอาทิ. สญฺญาสีเสนายํ เทสนา กตา "นานตฺตกายา นานตฺตสญฺญิโน"ติอาทีสุ[1] วิยาติ ทฏฺฐพฺพํ. เอวํ เอส อตฺโถติ กิญฺจิ วิเสสํ อุปาทาย สภาวโต อตฺถีติ วตฺตพฺพสฺเสว ธมฺมสฺส กิญฺจิ[2] วิเสสํ อุปาทาย นตฺถีติ วตฺตพฺพตาสงฺขาโต อตฺโถ.

ท่านอาจารย์หมายเอาคำซักไซ้ที่ว่า ก็ในอรูปสมาบัติที่ ๔ นี้ มีอะไรเป็นเหตุที่ทำให้สัญญาอย่างเดียว เกิดเป็นเช่นนี้เล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ไม่ใช่สัญญาแต่อย่างเดียว" ดังนี้เป็นต้น. พึงเห็นว่า เทศนานี้ ทรงกระทำไว้โดยมีสัญญาเป็นประธาน ดุจเดียวกับในคำว่า "นานตฺตกายา นานตฺต-สญฺญิโน" (มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน) เป็นต้น. คำว่า ความข้อนี้ อย่างนี้ ได้แก่ความข้อที่กล่าวถึงความที่ธรรม อันอาศัยอาการพิเศษบางอย่างแล้ว ก็ควรกล่าวถึง

---

[1] ที. ปา. ๑๑/๒๗๗, ๓๒๙,
องฺ. นวก. ๒๓/๔๑๓.
[2] ฉ. กญฺจิ.

ได้ว่า มีอยู่โดยสภาวะนั่นแล แต่อาศัยอาการพิเศษบางอย่าง (อีกอย่างหนึ่ง) ก็กลับกล่าวเสียว่า ไม่มี ดังนี้.

อติโถกมฺปิ ยํ เตลมตฺถิ ภนฺเตติ อาห อกปฺปิยภาวํ อุปาทาย, ตเทว นตฺถิ ภนฺเต เตลนฺติ อาห นาฬิปูรณํ อุปาทาย. เตนาห "ตตฺถ ยถา"ติอาทิ.

สามเณรมุ่งเอา ความเป็นบาตรที่ไม่ควรใช้ จึงกล่าวถึงน้ำมันแม้ที่มีน้อยเหลือเกินว่า มีน้ำมัน ครับผม ดังนี้, มุ่งเอาการจะเติมให้เต็มกระบอก จึงกล่าวถึงน้ำมันอันเดียวกันนั่นนั่นแหละว่า ไม่มีน้ำมันหรอกครับผม ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ตตฺถ ยถา" (ในคำของสามเณรนั้น ฉันใด) ดังนี้เป็นต้น.

ยทิ อารมฺมณสญฺชานนํ สญฺญากิจฺจํ, ตํ สญฺญา สมานา กถมยํ กาตุํ น สกฺโกตีติ อาห "ทหนกิจฺจมิวา"ติอาทิ. สงฺขาราวเสสสุขุมภาวปฺปตฺติยา เอว เหสา ปฏุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ น สกฺโกติ, ตโต เอว จ ญาณสฺส สุคยฺหาปิ น โหติ. เตนาห "นิพฺพิทาชนนมฺปิ กาตุํ น สกฺโกตี"ติ. อกตาภินิเวโสติ อกตวิปสฺสนาภินิเวโส อปฺปวตฺติตสมฺมสนจาโร.

ท้วงติงว่า ถ้าหากว่าการจำอารมณ์เป็นกิจของสัญญาไซร้, สัญญาก็กำลังมีอยู่ สัญญานี้ไม่อาจทำกิจนั้นได้อย่างไร ท่านอาจารย์กล่าวเฉลยว่า "ทหนกิจฺจมิว" ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ สัญญานี้ไม่อาจทำกิจของสัญญาที่ชัดเจนได้ เพราะการถึงความเป็นเศษสังขารละเอียดนั่นเอง, ก็เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงไม่เป็นธรรมชาติแม้ที่ญาณจะ

ปกติวิปสฺสโกติ ปกติยา วิปสฺสโก. ขนฺธาทิมุเขน วิปสฺสนํ อภินิวิสิตฺวา ทฺวาราลมฺพเนหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺตธมฺมานํ วิปสฺสโก สกฺกุเณยฺย ตพฺพิสยอุทยพฺพยญาณํ อุปฺปาเทตุํ, ยถา ปน สกฺโกติ, ตํ ทสฺเสตุํ "โสปี"ติอาทิ วุตฺตํ. กลาปสมฺมสนวเสเนวาติ จตุตฺถารุปฺปจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺเน ผสฺสาทิธมฺเม อวินิพฺภุชฺช เอกโต คเหตฺวา กลาปโต สมุหโต[๑] สมฺมสนวเสน นยวิปสฺสนาสงฺขาตกลาปสมฺมสนวเสน. ผสฺสาทิธมฺเม วินิพฺภุชฺชิตฺวา วิสุํ วิสุํ สรูปโต คเหตฺวา อนิจฺจาทิวเสน สมฺมสนํ อนุปทธมฺมวิปสฺสนา. เอวํ สุขุมตฺตํ คตา ยถา ธมฺมเสนาปตินาปิ นาม อนุปทํ น วิปสฺสเนยฺยาติ อตฺโถ.

ถือเอาได้โดยง่าย. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ไม่สามารถแม้จะทำนิพพิทาให้เกิดได้" ดังนี้. คำว่า ไม่ได้ทำอภินิเวสะ คือไม่ได้ทำการสั่งสมวิปัสสนาไว้ ได้แก่มิได้ทำสัมมสนจาระ (การเที่ยวพิจารณาไป) ให้เป็นไป. บทว่า ปกติวิปสฺสโก แปลว่า ผู้เจริญวิปัสสนาโดยปกติ. ได้แก่ผู้สั่งสมวิปัสสนาโดยสภาวะมีขันธ์เป็นต้นเป็นช่องทาง แล้วเห็นแจ้งธรรมทั้งหลายอันเป็นไปทางทวาร พร้อมทั้งทวารและอารมณ์ ก็ภิกษุผู้มีปัญญามาก ย่อมสามารถทำอุทยัพพยญาณอันมีธรรมทั้งหลาย ในเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้นเป็นอารมณ์ ให้เกิดขึ้นได้โดยประการใด, ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงประการนั้น จึงกล่าวว่า "โสปิ" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า โดยเกี่ยวกับการพิจารณาเป็นหมวด ๆ เท่านั้น คือโดยเกี่ยวกับการไม่แยกแยะธรรมทั้งหลาย มีผัสสะ

---

[๑] ฉ. สมูหโต.

เป็นต้น อันนับเนื่องในอรูปจิตตุปบาทดวงที่ ๔ (แต่)พิจารณาไปโดยรวมกันเป็นหมวด ๆ คือ เป็นกลุ่ม ๆ ได้แก่โดยเกี่ยวกับการพิจารณาเป็นหมวด ๆ ที่(ชาวสีหล)เรียกว่านัย-วิปัสสนา. การแยกแยะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ถือเอาตามสภาวะที่มีอยู่เป็นอย่าง ๆ พิจารณาไปว่าเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่า อนุปทธัมมวิปัสสนา (การพิจารณาเห็นธรรมไปตามลำดับบท). ความว่า สมาบัตินี้ถึงความละเอียด โดยประการที่ชื่อว่า แม้แต่ท่านพระธรรมเสนาบดี ก็ไม่พึงพิจารณาเห็นตามลำดับบทได้.

เถรสฺสาติ อญฺญตรสฺส เถรสฺส. อญฺญาหิปีติ เอตฺถ อยมฺปรา อุปมา : เอโก กิร พฺราหฺมโณ อญฺญตรํ ปุริสํ มนุญฺญํ มตฺติกภาชนํ คเหตฺวา ฐิตํ ทิสฺวา ยาจิ "เทหิ เม อิมํ ภาชนนฺ"ติ. โส สุราสิตฺตตํ สนฺธาย "นายฺโย สกฺกา ทาตุํ, สุรา เอตฺถ อตฺถี"ติ อาห. พฺราหฺมโณ อตฺตโน สมีเป

คำว่า พระเถระ ได้แก่พระเถระรูปใดรูปหนึ่ง. ในคำว่า ด้วยอุปมาที่เหมาะสมแม้อื่น ๆ นี้ ต่อไปนี้เป็นอุปมาเรื่องหนึ่ง : คือ มีเรื่องว่า พราหมณ์คนหนึ่งเห็นบุรุษคนหนึ่งยืนถือภาชนะดินที่น่าชอบใจอยู่ ก็ขอเขาว่า "จงให้ภาชนะนี้แก่เราเสียเถอะ" ดังนี้. บุรุษนั้น หมายเอาความเป็นภาชนะที่เปียก-

จิตํ ปุริสํ อุทฺทิสฺส อาห "เตนหิ อิมสฺส ปาตุํ เทหี"ติ. อิตโร "นตฺเถยฺยา"ติ อาห. ตตฺถ ยถา พฺราหฺมณสฺส อโยคฺยภาวํ อุปาทาย "อตฺถี"ติปิ วตฺตพฺพํ, ปาตพฺพตาย ตตฺถ อภาวโต "นตฺถี"ติปิ วตฺตพฺพํ ชาตํ, เอวํ อิธาปิ ทฏฺฐพฺพํ.

สุรา จึงกล่าวว่า "ผมไม่อาจให้ได้หรอกพระคุณท่าน, มีสุราอยู่ในภาชนะนี้" ดังนี้. พราหมณ์จึงอ้างเอาบุรุษ(อีกคนหนึ่ง)ซึ่งยืนอยู่ใกล้ตน กล่าวว่า "ถ้าอย่างนั้น ก็ให้ท่านผู้นี้ดื่มสุราเสียสิ". เขาก็เลยบอกว่า "ไม่มีสุราหรอก พระคุณท่าน" ดังนี้. ในคำของบุรุษนั้น เขาเกิดต้องพูดว่า "มีสุรา" ก็เพราะมุ่งเอาความเป็นภาชนะที่ไม่สมควรใช้ สำหรับผู้เป็นพราหมณ์, เกิดต้องพูดว่า "ไม่มีสุรา" ก็เพราะไม่มีสุราอยู่ในภาชนะนั้น โดยความเป็นของ(มีพอ)ที่จะดื่มได้ ฉันใด, แม้ในอรรถนี้บัณฑิตก็พึงเห็น ฉันนั้น.

กสฺมา[๑] ปเนตฺถ ยถา เหฏฺฐา "อนนฺโต อากาโส, อนนฺตํ วิญฺญาณํ, นตฺถิ กิญฺจี"ติ ตตฺถ ตตฺถ ภาวนากาโร คหิโต, เอวํ โกจิ ภาวนากาโร น คหิโตติ ? เกจิ ตาว อาหุ : "ภาวนากาโร นาม โสปจารสฺส ฌานสฺส ยถาสกํ

ถามว่า ก็เพราะเหตุไรในตอนต้นพระโยคีถือเอาอาการแห่งภาวนา ในอรูปภาวนานั้น ๆ ว่า "อากาศหาที่สุดมิได้, วิญญาณหาที่สุดมิได้, สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี" ดังนี้ฉันใด ในอรูปภาวนาที่ ๔ นี้,มิได้ถือเอาอาการแห่งภาวนาอะไร ๆ ฉันเดียวกันนั้น

---

[๑] ก. ยสฺมา.

อารมฺมเณ ปวตฺติอากาโร, อารมฺมณํ เจตฺถ อากิญฺจญฺญายตนธมฺมา. เต ปน คยฺหมานา เอกสฺส วา ปุพฺพงฺคมธมฺมสฺส วเสน คเหตพฺพา สิยุํ, สพฺเพ เอว วา. ตตฺถ ปฐมปกฺเข วิญฺญาณสฺส คหณํ อาปนฺนนฺติ 'วิญฺญาณํ วิญฺญาณนฺ'ติ มนสิกาเร จตุตฺถารูปปสฺส วิญฺญาณญฺจายตนภาโว อาปชฺชติ. ทุติยปกฺเข ปน สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนธมฺมารมฺมณตาย ฌานสฺส 'อากิญฺจญฺญํ อากิญฺจญฺญนฺ'ติ มนสิกาเร อากิญฺจญฺญายตนตา วา สิยา, อภาวารมฺมณตา วา. สพฺพถา เนวสญฺญานาสญฺญายตนภาโว น ลพฺภตี''ติ. ตทิทมการณํ ตถา ฌานสฺส อปฺปวตฺตนโต. น หิ จตุตฺถารูปภาวนา วิญฺญาณมากิญฺจญฺญํ วา อามสนฺตี ปวตฺตติ, กิญฺจรหิ ตติยารูปสนฺตตํ.

เลย ? ตอบว่า อาจารย์บางพวกจึงกล่าวไว้ก่อนว่า : "ชื่อว่าอาการแห่งภาวนา ก็ได้แก่ อาการที่ฌานพร้อมทั้งอุปจาระเป็นไปในอารมณ์ตามที่เป็นของตน, ก็อารมณ์ในอรูปฌานที่ ๔ นี้ ได้แก่ธรรมทั้งหลายในอากิญจัญญายตนะ (คืออากิญจัญญายตนวิญญาณพร้อมทั้งเจตสิก). ก็พระโยคี เมื่อจะถือเอาธรรมเหล่านั้น ก็พึงถือเอาโดยเกี่ยวกับธรรมที่เป็นประธานอย่างเดียวก็ได้, ทั้งหมดเลยก็ได้. ในบรรดาพระโยคี ๒ ฝ่ายนั้น ในฝ่ายแรก (ที่ถือเอาธรรมที่เป็นประธานอย่างเดียว) ย่อมมีอันต้องถึงการถือเอาวิญญาณ (คืออากิญจัญญายตนวิญญาณ, ไม่ถือเอาเจตสิก) เพราะเหตุนั้น ในเพราะการทำไว้ในใจว่า 'วิญญาณ วิญญาณ' อรูปฌานที่ ๔ ก็ย่อมถึงความเป็นวิญญาณัญจายตนะไป. ส่วนในฝ่ายที่ ๒ ในเพราะการทำไว้ในใจซึ่งฌาน (คือทั้งวิญญาณ ทั้งเจตสิก) ว่า 'สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี' ดังนี้ โดยภาวะที่มีธรรมทั้งหลายในอากิญ-

จัญญายตนะเป็นอารมณ์ อรูปฌานที่ ๔ ก็จะพึงมีความเป็นอากิญจัญญายตนะ (เพราะเอาอากิญจัญญะเป็นอารมณ์) หรือความเป็นฌานที่มีความไม่มีเป็นอารมณ์. ย่อมไม่ได้ความเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวงหรอก" ดังนี้. เฉลยว่า ข้อที่ว่ามานั้นหาใช่เหตุผลไม่ เพราะไม่มีการทำฌานให้เป็นไปอย่างนั้น. จริงอยู่ อรูปภาวนาที่ ๔ หาได้เป็นไปยึดเอาวิญญาณ หรืออากิญจัญญะไม่, ในกาลไหน ๆ ก็เป็นไปยึดเอาอรูปวิญญาณที่ ๓.

ยทิ เอวํ กสฺมา ปาฬิยํ "สนฺตนฺ"ติ น คหิตนฺติ ? กิญฺจาปิ น คหิตํ สุตฺเต[๑] วิภงฺเค[๒] ปน คหิตเมว. ยถาห "ตญฺเญว อากิญฺจญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิกโรติ, สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ ภาเวตี"ติ[๓] อถ กสฺมา วิภงฺเค[๒] วิย สุตฺเต ภาวนากาโร

ท้วงติงอีกว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุไร ในพระบาลีจึงไม่ทรงถือเอาคำว่า "สงบ" เล่า ? เฉลยว่า ในพระสูตร มิได้ทรงถือเอาคำว่า สงบ ไว้ก็จริง, แต่ก็ทรงถือเอาในวิภังค์แล้วเทียว. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุย่อมทำไว้ในใจซึ่ง

[๑] ที. มหา. ๑๐/๘๔, สํ. นิ. ๑๖/๒๕๐.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๔.
[๓] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๕.

น คหิโตติ ? วิเนยฺยชฺฌาสยโต, เทสนาวิลาสโต จ. เย หิ วิเนยฺยา[๑] ยถา เหฏฺฐา ตีสุ อารุปฺเปสุ "อนนฺโต อากาโส, อนนฺตํ วิญฺญาณํ, นตฺถิ กิญฺจี"ติ ภาวนากาโร คหิโต, เอวํ อคฺคหิเต เอว ตสฺมึ ตมตฺถํ ปฏิวิชฺฌนฺติ, เตสํ วเสน สุตฺเต ตถา เทสนา กตา, สุตฺตนฺตคติกา จ อภิธมฺเมปิ สุตฺตนฺตภาชนีเย[๒] อุทฺเทส-เทสนา. เย ปน วิเนยฺยา วิภชิตฺวา วุตฺเตเยว ตสฺมึ ตมตฺถํ ปฏิวิชฺฌนฺติ, เตสํ วเสน วิภงฺเค[๓] ภาวนากาโร วุตฺโต. ธมฺมิสฺสโร ปน ภควา สมฺมาสมฺพุทฺโธ ธมฺมานํ เทเสตพฺพปฺปการํ ชานนฺโต กตฺถจิ ภาวนาการํ คณฺหาติ, กตฺถจิ ภาวนาการํ น คณฺหาติ. สา จ เทสนา ยาวเทว วิเนยฺยวินยตฺถาติ อยเมตฺถ เทสนาวิลาโส. สุตฺตนฺตเทสนา วา ปริยายกถาติ ตตฺถ

อากิญจัญญายตนะนั้นนั่นแหละว่า เป็นธรรมสงบ, จึงทำสังขาราวเสสสมาบัติให้เกิดได้" ดังนี้. ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรในพระสูตร จึงไม่ทรงถือเอาอาการแห่งภาวนาเหมือนอย่างที่ทรงถือเอาในพระวิภังค์เล่า ? ตอบว่า ที่ไม่ทรงถือเอาเหมือนอย่างที่ทรงถือเอาในพระวิภังค์ ก็เพราะเหตุคืออัธยาศัยแห่งเวไนยสัตว์ และเพราะเหตุคือเป็นเทศนาวิลาสะ (ความงดงามแห่งเทศนา). จริงอยู่ อาการแห่งภาวนาในอรูปกรรมฐาน ๓ เบื้องต่ำ ที่ว่า "อากาศหาที่สุดมิได้, วิญญาณหาที่สุดมิได้, สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี" ดังนี้ เป็นอันทรงถือเอาแล้ว ฉันใด, เวไนยสัตว์เหล่าใด ย่อมแทงตลอดสภาวะนั้นได้ ในเมื่อไม่ถือเอาอาการแห่งภาวนานั้นฉันเดียวกันนั้น, ทรงกระทำเทศนาในพระสูตรไว้อย่างนั้น ก็ด้วย

---

[๑] ฉ. เวเนยฺยา, เอวมุปริปิ.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๖.
[๓] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๔.

ภาวนากาโร น คหิโต, อภิธมฺมเทสนา ปน นิปฺปริยายกถาติ ตตฺถ ภาวนากาโร คหิโตติ เอวมฺเปตฺถ ภาวนาการสฺส คหเณ, อคฺคหเณ จ การณํ ทฏฺฐพฺพํ[1]

สามารถแห่งเวไนยสัตว์เหล่านั้น, ก็แม้ในพระอภิธรรม หัวข้อเทศนาที่มีคติเป็นพระสูตร ก็มีอยู่ในสุตตันตภาชนียบท. ส่วนเวไนยสัตว์เหล่าใดจะแทงตลอดสภาวะนั้นได้ ก็ในเมื่อตรัสจำแนกอาการ แห่งภาวนานั้นไว้เท่านั้น, พระผู้มีพระภาค ตรัสอาการแห่งภาวนาไว้ในปกรณ์พระวิภังค์ ก็ด้วยสามารถแห่งเวไนยสัตว์เหล่านั้น. ก็พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเป็นอิสระในธรรม เมื่อทรงทราบประการที่พึงแสดง แห่งธรรมทั้งหลาย ก็ทรงถือเอาอาการแห่งภาวนา ไว้ในที่บางแห่ง, ไม่ทรงถือเอาอาการแห่งภาวนาในที่บางแห่ง. ก็เทศนานั้นย่อมเป็นไปเพียงเพื่อประโยชน์ คือนัยวิจิตรที่พึงแนะนำได้ดังนี้ ข้อที่ว่ามานี้ นี้จัดเป็นเทศนาวิลาสะ. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเหตุในการที่ทรงถือเอาและไม่ทรงถือเอาอาการ แห่งภาวนาในที่นี้แม้อย่างนี้ว่า เทศนาในพระสูตรเป็นคำพูด

---

[1] ฉ. เวทิตพฺพํ.

โดยปริยาย เพราะเหตุนั้นในพระสูตรนั้น จึงไม่ทรงถือเอาอาการแห่งภาวนา, ส่วนเทศนาพระอภิธรรม เป็นคำพูดโดยนิปริยาย เพราะเหตุนั้น ในพระอภิธรรมนั้น จึงได้ทรงถือเอาอาการแห่งภาวนาไว้.

อปเร ปน ภณนฺติ : จตุตฺถารูปเปวิเสสทสฺสนตฺถํ สุตฺเต[๑] ภาวนาการสฺส อคฺคหณํ, สฺวายํ วิเสโส อนุปุพฺพภาวนาชนิโต. สา จ อนุปุพฺพภาวนา ปหานกฺกโมปชนิตา ปหาตพฺพสมติกฺกเมน ฌานานํ อธิคนฺตพฺพโต. ตถา หิ กามาทิวิเวกวิตกฺกวิจารวูปสมปีติวิราคโสมนสฺสตฺถงฺคมมุเขน รูปาวจรชฺฌานานิ เทสิตานิ, รูปสญฺญาทิสมติกฺกมมุเขน อรูปชฺฌานานิ. น เกวลญฺจ ฌานานิเยว, อถ โข สพฺพมฺปิ สีลํ, สพฺพาปิ ปญฺญา ปฏิปกฺขธมฺมปฺปหานวเสเนว สมฺปาเทตพฺพโต ปหาตพฺพธมฺมสมติกฺกมทสฺสนมุเขเนว เทสนา อารุฬฺหา.

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า : การที่ในพระสูตรไม่ทรงถือเอา อาการแห่งภาวนา ก็เพื่อแสดงข้อที่แปลกไปในอรูปฌานที่ ๔, ข้อที่แปลกไปนี้นั้น อันภาวนาที่เป็นไปตามลำดับทำให้เกิด. และภาวนาที่เป็นไปตามลำดับนั้น อันลำดับการละทำให้เกิด เพราะพระโยคีจะบรรลุฌานทั้งหลายได้ ก็โดยการก้าวล่วงธรรมที่พึงละ. จริงอย่างนั้น ทรงแสดงรูปาวจรฌานทั้งหลายไว้ โดยวิธีมีการสงัดจากกามเป็นต้นได้ สงบวิตกและวิจารได้ สำรอกปีติได้ และดับโสมนัสได้เป็นสำคัญ (ซึ่งล้วนเป็นการก้าวล่วงธรรมที่พึงละ), อรูปฌานทั้งหลายทรงแสดงไว้โดยวิธีมี

---

๑ ที. มหา. ๑๐/๘๔.

ตถา หิ "ปาณาติปาตํ ปหาย ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต"ติอาทินา[1] สีลสํวโร. "จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา น นิมิตฺตคฺคาหี โหติ นานุพฺยญฺชนคฺคาหี"ติอาทินา[2] อินฺทฺริยสํวโร, "เนว ทวาย น มทายา"ติอาทินา[3] โภชเน มตฺตญฺญุตา, "อิธ ภิกฺขุ มิจฺฉาชีวํ ปหาย สมฺมาอาชีเวน ชีวิตํ[4] กปฺเปตี"ติอาทินา[5] อาชีวปาริสุทฺธิ, "อภิชฺฌํ โลเก ปหาย วิคตาภิชฺเฌน เจตสา"ติอาทินา[6] ชาคริยานุโยโค, "อนิจฺจสญฺญา ภาเวตพฺพา อสฺมิมานสมุคฺฆาตาย, อนิจฺจสญฺญิโน

การก้าวล่วงรูปสัญญาเป็นต้นเป็นสำคัญ. อนึ่ง ไม่ใช่เฉพาะแต่ฌานอย่างเดียวเท่านั้น, แต่ทว่าศีลแม้ทั้งปวง, ปัญญาแม้ทั้งปวงก็ย่างขึ้นสู่เทศนา โดยการที่ทรงแสดงการก้าวล่วงธรรมที่พึงละเป็นสำคัญเหมือนกัน เพราะพระโยคีจะพึงทำให้สำเร็จได้ ก็โดยเกี่ยวกับการละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์เท่านั้น. จริงอย่างนั้น ศีลสังวร ทรงแสดงไว้โดยเกี่ยวกับการละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ด้วยคำว่า "ภิกษุเป็นผู้ละปาณาติบาต งดเว้นจากปาณาติบาต" เป็นต้น. อินทรียสังวรก็ทรงแสดงไว้ โดย

---

[1] ที. สี. ๙/๕, ๘๓.

[2] ที. สี. ๙/๙๓, ม. มู. ๑๒/๔๙๒, ๔๙๙, ม. อุ. ๑๔/๒๐, ๘๒.

[3] ม. มู. ๑๒/๑๗, ๕๐๐, ม. ม. ๑๓/๒๗, ม. อุ. ๑๔/๘๓, สํ. นิ. ๑๖/๑๑๙. องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๓๕, ขุ. มหา. ๒๙/๖๑๑, อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๕.

[4] ฉ. ชีวิกํ.

[5] สํ. มหา. ๑๙/๑๑.

[6] ที. สี. ๙/๙๕, ม. มู. ๑๒/๔๙๓, ๕๐๒, ม. อุ. ๑๔/๒๑, ๘๒.

คุณประไพพันธ์ สุขุมวาท
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เมฆิย อนตฺตสญฺญา สณฺฐาติ, อนตฺตสญฺญิโน อสฺมิมาโน สมุคฺฆาตํ คจฺฉติ, อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ทิฏฺเฐว ธมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติอาทินา[๑] ปญฺญา ปฏิปกฺขธมฺมปฺปหานวเสเนว เทสิตา. ตสฺมา ฌานานิ เทเสนฺโต ภควา "วิวิจฺเจว กาเมหี"ติอาทินา[๒] ปหาตพฺพธมฺมสมติกฺกม-ทสฺสนมุเขเนว เทเสสิ. เตน วุตฺตํ "กามาทิวิเวกวิตกฺกวิจารรูปสมปีติวิราค-โสมนสฺสตฺถงฺคมมุเขน รูปาวจรชฺฌานานิ เทสิตานิ, รูปสญฺญาทิสมติกฺกมมุเขน อรูปชฺฌานานี"ติ. ตตฺถ ยถา รูปาวจรํ ปฐมชฺฌานํ ภาวนาวิเสสาธิคเตหิ วิตกฺกาทีหิ วิย สทฺธาทีหิปิ ติกฺขวิสทสูรสภาเวหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตตฺตา กามจฺฉนฺทาทีนํ นีวรณานํ, ตเทกฏฺฐานญฺจ ปาปธมฺมานํ วิกฺขมฺภนโต

เกี่ยวกับการละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ด้วยคำว่า "เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ไม่เป็นผู้ถือ-เอาซึ่งนิมิต ไม่เป็นผู้ถือเอาซึ่งอนุพยัญชนะ" เป็นต้น, ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะก็ทรงแสดงไว้โดยเกี่ยวกับการละธรรม อันเป็นปฏิปักษ์ ด้วยคำว่า "ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา" เป็นต้น, ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ก็ทรงแสดงไว้โดยเกี่ยวกับการละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ด้วยคำว่า "ภิกษุในพระศาสนานี้ ละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาอาชีวะ" เป็นต้น, การประกอบเนือง ๆ ซึ่งชาคริยธรรม (ธรรมของบุคคลผู้ตื่น คือความไม่มักมากในการนอนหลับ) ก็ทรงแสดงไว้ โดยเกี่ยวกับการละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ด้วยคำว่า "ละอภิชฌาในโลกแล้ว เป็นผู้มีจิตปราศจากอภิชฌาอยู่" เป็นต้น, ปัญญาก็ทรงแสดงไว้ โดยเกี่ยวกับการละ

---

[๑] องฺ. นวก. ๒๓/๓๗๑, ขุ. อุ. ๒๕/๑๒๘.
[๒] ที. สี. ๙/๙๘, สํ. นิ. ๑๖/๒๔๘, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๖๙.

อุตฺตริมนุสฺสธมฺมภาวปฺปตฺตํ กามาวจรธมฺเมหิ สณฺหสุขุมํ, สนฺตญฺจ, ปณีตญฺจ โหติ, ทุติยชฺฌานาทีนิ ปน ภาวนาวิเสเสน โอฬาริกงฺคปฺปหานโต ตโต สาติสยํ สณฺหสุขุมสณฺหสุขุมตราทิภาวปฺปตฺตานิ โหนฺติ. ตถา อรูปาวจรํ ปฐมชฺฌานํ รูปวิราคภาวนาภาเวน ปวตฺตมานํ อารมฺมณสนฺตตายปิ องฺคสนฺตตายปิ ปากติกปริตฺตธมฺเมหิ วิย สพฺพรูปาวจรธมฺเมหิ สนฺตสุขุมภาวปฺปตฺตํ โหติ. อารมฺมณสนฺตภาเวนาปิ หิ ตทารมฺมณา ธมฺมา สนฺตสภาวา โหนฺติ, เสยฺยถาปิ โลกุตฺตรธมฺมารมฺมณา ธมฺมา.

ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์นั่นแหละ ด้วยคำว่า "พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถอนอัสมิมานะ ดูกรเมฆิยะ อนัตตสัญญา ย่อมตั้งขึ้นแก่บุคคลผู้มีอนิจจสัญญา, อัสมิมานะของบุคคลผู้มี-อนัตตสัญญา ย่อมถึงซึ่งความถอนขึ้นเสียได้, เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ภิกษุจึงรู้ยิ่งกระทำให้แจ้งเองซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เข้าถึงอยู่ในอัตภาพนี้" เป็นต้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงฌานทั้งหลาย จึงทรงแสดงแล้ว โดยทรงแสดงการก้าวล่วงธรรม ที่พึงละเป็นสำคัญนั่นเทียว ด้วยคำว่า "วิวิจฺเจว กาเมหิ" เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ทรงแสดงรูปาวจรฌานทั้งหลายไว้ โดยวิธีมีการสงัดจากกามเป็นต้นได้ สงบวิตกและวิจารได้ สำรอกปีติได้ และดับโสมนัสได้เป็นสำคัญ, อรูปาวจรฌานทั้งหลาย ทรงแสดงไว้โดยวิธีมีการก้าวล่วงรูปสัญญาเป็นต้น เป็นสำคัญ" ดังนี้. ในบรรดาฌานเหล่านั้น รูปาวจรปฐมฌาน อันถึง

ความเป็นอุตริมนุสธรรม โดยการข่มนิวรณ์ทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้น, และบาปธรรมทั้งหลาย อันตั้งอยู่ในจิตตุปบาทเดียวกันกับนิวรณ์นั้น ย่อมเป็นธรรมชาติที่ละเอียดสุขุม, สงบ และประณีต เพราะความที่พระโยคีเป็นผู้ประกอบพร้อม แม้ด้วยธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น อันมีสภาวะเข้มแข็ง สละสลวย และแกล้วกล้า กว่ากามาวจรธรรมทั้งหลาย เช่นเดียวกับธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น อันบรรลุความเป็นภาวนาวิเศษได้แล้ว ฉะนั้น, ส่วนทุติยฌานเป็นต้น ย่อมเป็นธรรมชาติ ที่ถึงความละเอียดสุขุมละเอียดสุขุมยิ่งขึ้นไป เป็นต้น ดียิ่งกว่าปฐมฌานนั้น ก็โดยการละองค์หยาบ ๆ ได้ด้วยความวิเศษแห่งภาวนา ฉันใด. อรูปาวจรฌานที่ ๑ ก็ฉันนั้น เมื่อเป็นไปโดยความเป็นภาวนาสำรอกรูปก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่ถึงความสงบและสุขุม กว่ารูปาวจรธรรมทั้งปวง เช่นเดียวกับที่ถึงความสงบและสุขุม กว่ากามาวจรธรรมตามปกติทั้งหลาย ฉะนั้น แม้

เพราะความที่มีอารมณ์สงบ แม้เพราะความที่มีองค์สงบ. ก็แม้เพราะความที่มีอารมณ์สงบ ธรรมทั้งหลาย (อันนับเนื่องอยู่ในอรูปาวจรฌานที่ ๑) ซึ่งมีอารมณ์ที่สงบนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่มีสภาวะสงบ, เหมือนอย่างธรรมทั้งหลาย ที่มีโลกุตรธรรมเป็นอารมณ์ ฉะนั้น.

สติปิ ธมฺมโต, มหคฺคตภาเวนาปิ จ อเภเท รูปาวจรจตุตฺถโต อารุปฺปํ องฺคโตปิ สนฺตเมว, ยํ[1] สนฺตวิโมกฺขตา วุตฺตา. ทุติยารุปฺปาทีนิ ปน ปรมารุปฺปาทิโต องฺคโต, อารมฺมณโต จ สนฺตตรสนฺตตม-[2]ภาวปฺปตฺตานิ ตถา ภาวนาวิเสสสมาโยคโต, สุวายํ ภาวนาวิเสโส ปรมชฺฌานูปจารโต ปฏฺฐาย ตํ ตํ ปหาตพฺพสมติกฺกมนวเสน ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส สนฺตสุขุมภาวํ อาปาเทนฺโต จตุตฺถารุปฺเป สงฺขาราวเสส-

อนึ่ง อรูปาวจรฌาน แม้เมื่อไม่มีความแตกต่างจากรูปาวจรฌานที่ ๔ โดยธรรม แม้เพราะความเป็นมหัคตธรรมด้วยกัน ก็ชื่อว่าสงบกว่า แม้โดยองค์ทีเดียว, ซึ่งเป็นองค์สงบ ที่เป็นเหตุให้ตรัสถึงความเป็นสันตวิโมกข์. ส่วนอรูปาวจรฌานที่ ๒ เป็นต้น ชื่อว่าถึงความสงบยิ่งกว่าสงบที่สุด กว่าอรูปฌานที่ ๑ เป็นต้น โดยองค์, และโดยอารมณ์ เพราะประกอบพร้อม ด้วยความวิเศษแห่งภาวนา ตามประการที่กล่าวแล้วนั้น, ความ

---

[1] ฉ. ยตฺสฺส.
[2] ฉ. สนฺตสนฺตตร....

สุขุมภาวํ ปาเปสิ.[๑] ยโต จตุตฺถารุปฺป ยถา อนุปทธมฺมวิปสฺสนาวเสน วิปสฺสนาย อารมฺมณภาวํ อุปคนฺตฺวา ปกติวิปสฺสกสฺสาปิ นิพฺเพทุปฺปตฺติยา[๒] ปจฺจโย น โหติ สงฺขาราวเสสสุขุมภาวปฺปตฺติโต, ตถา สยํ ตติยารุปฺปธมฺเมสุ ปวตฺตมานํ เต ยาถาวโต วิภาเวตุํ น สกฺโกติ, ยถา ตทญฺญชฺฌานานิ อตฺตโน อารมฺมณํ. เกวลํ ปน อารพฺภ ปวตฺติมตฺตเมวสฺส ตตฺถ โหติ, ตยิทํ อารมฺมณภาเวนาปิ นาม วิภูตาการตาย ฐาตุํ อปฺปโหนฺตํ อารมฺมณกรเณ กึ ปโหติ. ตสฺมา ตสฺส[๓] อวิภูตกิจฺจํ[๔] ทิสฺวา สตฺถา เหฏฺฐา ตีสุ ฐาเนสุ ภาวนาการํ กตฺวา[๕] ตาทิโส อิธ น ลพฺภตีติ ทีเปตุํ

วิเศษแห่งภาวนานี้นั้น เมื่อจะทำฌานนั้น ๆ ให้ถึงความสงบและสุขุม ด้วยอำนาจการก้าวล่วงธรรมที่พึงละนั้น ๆ จับตั้งแต่อุปจาระแห่งปฐมฌานไป ก็ย่อมทำให้บรรลุความเป็นเศษสังขารละเอียด ในอรูปฌานที่ ๔. อันเป็นเหตุให้อรูปฌานที่ ๔ ซึ่งเป็นไปเองในอรูปธรรมที่ ๓ ทั้งหลาย (โดยการกระทำให้เป็นอารมณ์) ย่อมไม่อาจทำธรรมเหล่านั้นให้ชัดเจนตามความเป็นจริง เช่นเดียวกับฌานอื่นจากฌานที่ ๔ นั้น ที่สามารถทำอารมณ์ของตน ให้ชัดเจนตามความเป็นจริงได้ เหมือนอย่างที่ไม่เป็นปัจจัย เพื่อการเข้าถึงความเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา โดยเกี่ยวกับการพิจารณาเห็นธรรม ไปตามลำดับบทแล้ว

[๑] ฉ. ปาเปติ.
[๒] ฉ. นิพฺพิทุปฺปตฺติยา.
[๓] ฉ. ตทสฺส.
[๔] ฉ. อวิภูตกิจฺจตํ.
[๕] ฉ. วตฺวา.

จตุตฺถารุปฺเป เทสนายํ[๑] สุตฺตภาวนาการํ[๒][๓] ปริยายเทสนตฺตา น กเถสิ.

จึงเกิดนิพพิทาญาณของพระโยคี ผู้แม้เจริญวิปัสสนาตามปกติได้ เพราะการถึงความเป็นเศษสังขารที่สุขุมฉะนั้น. ก็อรูปฌานที่ ๔ นั้น มีเพียงการปรารภเป็นไปในอรูปฌานที่ ๓ นั้นแต่อย่างเดียวเท่านั้น, อรูปฌานที่ ๔ นั้น ชื่อว่าไม่เพียงพอที่จะตั้งอยู่ โดยอาการที่ชัดเจน แม้โดยความเป็นอารมณ์ จะเพียงพอในอันกระทำให้เป็นอารมณ์ ได้อย่างไร. เพราะฉะนั้น พระศาสดาทรงเล็งเห็นกิจที่ไม่ชัดเจนแห่งอรูปฌานที่ ๔ นั้น ครั้นทรงกระทำ (แสดง) อาการแห่งภาวนาไว้ในฐานะ ๓ เบื้องต่ำแล้ว ทรงประสงค์แสดงว่า อาการแห่งภาวนาที่เป็นเช่นนั้น ย่อมไม่ได้ในอรูปฌานที่ ๔ นี้ ดังนี้ จึงไม่ตรัสอาการแห่งภาวนาไว้ในพระสูตร ในเทศนาอรูปฌานที่ ๔ เพราะเป็นเทศนาโดยปริยาย.

---

[๑] ฉ. จตุตฺถารุปฺปเทสนายํ.
[๒] ที. มหา. ๑๐/๘๔.
[๓] ฉ. สุตฺเต ภาวนาการํ.

เด็กชาย เบิร์ด หัตถกรรม
ครบรอบวัน เกิด เพื่อสร้างถวาย เป็นพุทธบูชา

ยสฺมา ปน สารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมเณ ปวตฺติอากาโร อตฺเถวาติ อติสุขุมภาวปฺปตฺตํ ตํ ทสฺเสตุํ "ตญฺเญว อากิญฺจญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิกโรตี"ติ[๑] วิภงฺเค วุตฺตํ,[๒] ยทา จ ธมฺมสาสนภาวโต, ปุพฺพภาควเสน วา วิภงฺเค "สนฺตโต มนสิกโรตี"ติ[๑] วุตฺตํ, ตทา โยคิโน ตสฺส วิภูตภาวโต. อปฺปนาวเสน ปน สุตฺเต[๓] ภาวนากาโร น คหิโต อวิภูตภาวโต. กมฺมฏฺฐานํ หิ กิญฺจิ อาทิโต อวิภูตํ โหติ, ยถา ตํ พุทฺธานุสฺสติอาทิ. กิญฺจิ มชฺเฌ, ยถา ตํ อานาปานสฺสติ. กิญฺจิ อุภยตฺถ, ยถา ตํ อุปสมานุสฺสติอาทิ. จตุตฺถารุปฺปกมฺมฏฺฐานํ ปน ปริโยสาเน อวิภูตํ ภาวนาย มตฺถกปฺปตฺติยํ อารมฺมณสฺส อวิภูตภาวโต. ตสฺมา จตุตฺถารุปฺเป อิมํ

แต่เพราะเหตุที่อาการเป็นไปในอารมณ์ย่อมมีแก่ธรรมที่มีอารมณ์นั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ทรงประสงค์แสดงภาวะที่อรูปฌานที่ ๔ ถึงความเป็นธรรมชาติสุขุมอย่างยิ่งนั้น จึงตรัสไว้ในปกรณ์พระวิภังค์ ว่า "ย่อมกระทำไว้ในใจ ซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้นนั่นแหละ ว่าเป็นธรรมที่สงบ" ดังนี้, ก็ในเวลาใดตรัสไว้ในพระวิภังค์ว่า "ย่อมกระทำไว้ในใจว่าเป็นธรรมที่สงบ" โดยเป็นคำสอนตามสมควรแก่ธรรม (ยถาธรรมศาสน์), หรือโดยเกี่ยวกับเป็นการเจริญส่วนเบื้องต้น, พึงเห็นว่า ในเวลานั้นตรัสคำนั้นไว้ก็เพราะความที่อรูปฌานที่ ๔ นั้น ปรากฏชัดแก่พระโยคี. ส่วนในพระสูตรไม่ทรงถือเอาอาการแห่งภาวนา โดยเกี่ยวกับอัปปนาไว้ก็เพราะความที่ไม่ปรากฏชัด. จริงอยู่

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๕.
[๒] ฉ. ยถาธมฺม...
[๓] ฉ. สุตฺเต ภาวนาการํ,
ที. มหา. ๑๐/๘๔.

วิเสสํ ทสฺเสตุํ สตฺถารา สุตฺเต[๑] ภาวนากาโร น คหิโต, น สพฺเพน สพฺพํ อภาวโตติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํ.

กรรมฐานบางอย่าง เป็นธรรมชาติที่ไม่ปรากฏชัดในตอนต้น, เช่นอย่าง พุทธานุสติเป็นต้น.บางอย่างเป็นธรรมชาติที่ไม่ปรากฏ-ชัดในท่ามกลาง เช่นอย่าง อานาปานสติ. บางอย่างเป็นธรรมชาติที่ไม่ปรากฏชัด ในวาระทั้ง ๒ เช่นอย่าง อุปสมานุสติเป็นต้น. ส่วนอรูปกรรมฐานที่ ๔ เป็นธรรมชาติที่ไม่ปรากฏชัดในที่สุด เพราะในคราวที่ภาวนาถึงยอด อารมณ์ไม่เป็นธรรมชาติที่ปรากฏชัด. เพราะฉะนั้น บัณฑิตนึกถึงความตัดสินใจในเรื่องนี้ได้ว่า พระ-ศาสดาทรงประสงค์แสดงข้อที่แปลกไป ในอรูปฌานที่ ๔ ข้อนี้จึงไม่ทรงถือเอาอาการแห่งภาวนาไว้ในพระสูตร, ไม่ใช่ไม่ทรงถือเอาเพราะไม่มีโดยประการทั้งปวง ดังนี้เถิด.

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๕.

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

๒๘๘. อสทิสรูโปติ ทฺวตฺตึสมหาปุริสลกฺขณอสีติอนุพฺยญฺชนพฺยามปฺปภาเกตุมาลาทีหิ รูปคุเณหิ อญฺเญหิ อสาธารณรูปกาโย, สภาวฏฺโฐ วา รูป-สทฺโท "ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปนฺ"ติอาทีสุ[๑] วิย. ตสฺมา อสทิสรูโปติ อสทิสภาโว, เตน ทสพลจตุเวสารชฺชาทิคุณวิเสสสมาโยคทีปนโต สตฺถุ ธมฺมกายสมฺปตฺติยาปิ อสทิสตา ทสฺสิตา โหติ. อิตีติ เอวํ วุตฺตปฺปกาเรน. ตสฺมินฺติ อารุปฺเป. ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยาติ ปุพฺเพ วิย อสาธารณํ ตตฺถ ตตฺถ ฌาเน ปฏินิยตเมว อตฺถํ อคฺคเหตฺวา สาธารณภาวโต ตตฺถ ตตฺเถว ปกิณฺณํ วิสฏฺฐํ อตฺถํ คเหตฺวา ปวตฺตา ปกิณฺณกกถาปิ วิชานิตพฺพา.

พรรณนาปกิณกกถา

๒๘๘. คำว่า ผู้มีพระรูปกายหาผู้เสมอเหมือนมิได้ คือผู้มีพระรูปกายอันไม่สาธารณะด้วยบุคคลอื่น ด้วยคุณแห่งรูปทั้งหลาย มีพระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ พระอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ พระเกตุมาลาที่มีรัศมีแผ่ไปประมาณ ๑ วาเป็นต้น, อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า รูป มีอรรถว่าสภาวะ ดุจในประโยคว่า "สภาวะที่น่ารัก สภาวะที่น่ายินดีอันใดในโลก" ดังนี้เป็นต้น. เพราะฉะนั้น บทว่า อสทิสรูโป แปลว่าผู้มีสภาวะที่หาผู้เสมอเหมือนมิได้(ก็ได้), ด้วยคำนั้น เป็นอันท่านอาจารย์แสดงถึงความที่ทรงเป็นบุคคลผู้หาผู้เสมอเหมือนมิได้ แม้ด้วยพระธรรมกายสมบัติ โดยการแสดงความประกอบชอบด้วยคุณวิเศษทั้งหลายมีพระทศพลญาณ พระจตุเวสารัชญาณเป็นต้นแห่งพระศาสดา. ศัพท์

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๓๔๔, ม. มู. ๑๒/๑๒๐, อภิ. วิ. ๓๕/๑๓๕.

ว่า อิติ แปลว่าอย่างนี้ คือโดยประการที่กล่าวแล้ว. บทว่า ตสฺมึ ได้แก่ในอรูป. คำว่า ก็พึงทราบปกิณกถาไว้บ้าง คืออย่าได้ถือเอาอรรถอันไม่สาธารณะ คือประจำเฉพาะในฌานนั้น ๆ เหมือนอย่างในตอนต้นเท่านั้น พึงทราบปกิณกกถาอันเป็นไปถือเอาอรรถ อันเป็นปกิณกะคือเรี่ยรายไปในฌานนั้น ๆ นั่นเทียว โดยความเป็นอรรถสาธารณะบ้างเถิด.

๒๘๙. รูปนิมิตฺตาติกฺกมโตติ กสิณรูปสงฺขาตสฺส ปฏิภาคนิมิตฺตสฺส อติกฺกมนโต. อากาสาติกฺกมโตติ กสิณุคฺฆาฏิมากาสสฺส อติกฺกมนโต. อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณาติกฺกมโตติ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสฺส อติกฺกมนโต, น ทุติยารุปฺปวิญฺญาณาติกฺกมนโต. ตทติกฺกมโต หิ ตสฺเสว วิภาวนํ โหติ. ทุติยารุปฺปวิญฺญาณวิภาวเน หิ ตเทว อติกฺกนฺตํ สิยา, น ตสฺส อารมฺมณํ, น จ อารมฺมเณ โทสํ ทิสฺวา อนารมฺมณสฺส วิภาวนาติกฺกโม ยุชฺชติ. ปาฬิยญฺจ

๒๘๙. คำว่า โดยการก้าวล่วงรูปนิมิต คือโดยการก้าวล่วงปฏิภาคนิมิต ที่เรียกว่ากสิณรูป. คำว่า โดยการก้าวล่วงอากาศ คือโดยการก้าวล่วงกสิณุคฆาฏิมากาส (อากาศอันเป็นที่กสิณถูกเพิก). คำว่า โดยการก้าวล่วงวิญญาณอันเป็นไปในอากาศ คือโดยการก้าวล่วงอรูปวิญญาณที่ ๑, ไม่ใช่โดยการก้าวล่วงอรูปวิญญาณที่ ๒. เพราะว่าการทำอรูปวิญญาณที่ ๓ นั้นนั่นแหละให้ปรากฏ ย่อมมีได้โดยการก้าวล่วงอรูปวิญญาณที่ ๑ นั้น. ก็ในการทำอรูปวิญญาณที่ ๒ ให้ปรากฏ อรูป–

"วิญฺญาณญฺจายตนํ สโต สมาปชฺชติ ฯเปฯ สโต วุฏฺฐหิตฺวา ตํเยว วิญฺญาณํ อภาเวตี"ติ วุตฺตํ, น วุตฺตํ "ตํเยว วิญฺญาณญฺจายตนํ อภาเวตี"ติ, "ตํเยว อภาเวตี"ติ วา. "อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺชา"ติ เอตฺถ ปน ทฺวยํ วุตฺตํ อารมฺมณญฺจ วิญฺญาณํ, วิญฺญาณญฺจายตนญฺจ. ตสฺมึ ทฺวเย เยน เกนจิ, ยโต วา วุฏฺฐิโต, เตเนว ปฏฺฐานนิทฺทิฏฺเฐน[1] ตํ-สทฺทสฺส สมฺพนฺเธ อาสนฺเน[2] "อยญฺจ อารมฺมณาติกฺกมภาวนา"ติ วิญฺญาณญฺจายตนสฺส นิวตฺตนตฺถํ วิญฺญาณวจนํ. ตสฺมา ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสฺเสว อภาวนาติกฺกโม วุตฺโต.

วิญญาณที่ ๑ นั้นนั่นแหละ น่าจะถูกก้าวล่วง-ไป, ไม่ใช่อารมณ์ของอรูปวิญญาณที่ ๑ นั้น, แต่ว่าการเห็นโทษในอารมณ์แล้ว ก้าวล่วงสิ่งที่มิใช่อารมณ์ เพื่อการทำให้ปรากฏ ย่อมไม่ถูกต้อง. ก็ในพระบาลีได้ตรัสไว้แล้วว่า "ภิกษุเป็นผู้มีสติ เข้าวิญญาณัญจายตน-สมาบัติ ฯลฯ เป็นผู้มีสติออกแล้ว ก็ทำวิญญาณนั้นนั่นแหละ ไม่ให้มี" ดังนี้, หาได้ตรัสว่า "ทำวิญญาณัญจายตนสมาบัตินั้นนั่นแหละ ไม่ให้มี", หรือว่า "ทำสมาบัตินั้นนั่นแหละ ไม่ให้มี" ดังนี้ไม่. ส่วนในคำว่า เมื่อทำไว้ในใจอย่างนี้ว่า "วิญญาณหาที่สุดมิได้ ดังนี้ ก็เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอยู่" ดังนี้ เป็นอันตรัสถึงธรรมชาติ ๒ อย่าง คือวิญญาณอันเป็นอารมณ์และวิญญาณัญจายตนฌาน. ภิกษุเป็นอันออก(จากสมาบัติ) ด้วยธรรมชาติทั้ง ๒ นั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือจากธรรมชาติทั้ง ๒ นั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง,

---

[1] ฉ. ปธาน....
[2] ฉ. อาปนฺเน.

เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ ด้วยพระดำรัสที่ตรัสแสดงไขไว้ในปกรณ์ปัฏฐาน คำว่า วิญฺญาณํ อันอยู่ในที่ใกล้ซึ่งสัมพันธ์กับศัพท์ว่า ตํ (ตํเยว วิญฺญาณํ อภาเวติ) ตรัสไว้เพื่อปฏิเสธวิญญาณัญจายตนะว่า "ก็สมาบัตินี้ เป็นภาวนาก้าวล่วงอารมณ์" ดังนี้. เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันตรัสถึงความก้าวล่วง คือการทำอรูปวิญญาณที่ ๑ ไม่ให้มีนั่นเอง.

๒๙๐. <u>เอวํ</u> <u>สนฺเตปิ</u>ติ องฺคาติกฺกเม อสติปิ. <u>สุปฺปณีตตรา</u>ติ สุฏฺฐุ ปณีตตรา, สุนฺทรา ปณีตตรา จาติ อตฺโถ. สติปิ จตุนฺนํ ปาสาทตลานํ, สาฏิกานญฺจ ตพฺภาวโต, ปมาณโต จ สมภาเว อุปรูปริ ปน กามคุณานํ, สุขสมฺผสฺสาทีนญฺจ วเสน[๑] ปณีตตราทิภาโว วิย เอตาสํ จตุนฺนํ สมาปตฺตีนํ อารุปฺปภาวโต, องฺคโต จ สติปิ สมภาเว ภาวนาวิเสสสิทฺโธ ปน สาติสโย อุปรูปริ ปณีตตราธิภาโวติ

๒๙๐. คำว่า <u>แม้ว่าเป็นอย่างนี้</u> คือ แม้ว่าไม่มีการก้าวล่วงองค์. บทว่า <u>สุปฺปณีตตรา</u> คือเป็นธรรมชาติที่ประณีตดีกว่า, ความว่าเป็นธรรมชาติที่ดี และประณีตกว่า. ด้วยคำว่า "<u>เหมือนอย่างว่า</u>" เป็นต้น ท่านอาจารย์แสดงความหมายข้อนี้ว่า แม้เมื่อสมาบัติ ๔ เหล่านี้ มีความเสมอกันโดยความเป็นอรูป, และโดยองค์ ถึงกระนั้น ก็ยังมีความประณีตกว่ากันล้ำยิ่งขึ้นไป อันสำเร็จแล้วตามความวิเศษแห่งภาวนา ดุจแม้เมื่อพื้น

---

[๑] ฉ. วิเสเสน.

เด็กชายเบิร์ด หัตถกรรม
ครบรอบวันเกิด เพื่อสร้างถวาย เป็นพุทธบูชา

อิมมตฺถํ ทสฺเสติ "ยถา หี"ติอาทินา.

ปราสาททั้ง ๔ และผ้า ๔ ผืน มีความเสมอกันโดยความเป็นพื้นปราสาท(ด้วย)กัน, และโดยเป็นผ้ามีขนาดเท่ากัน ถึงกระนั้น ก็ยังมีความประณีตกว่ากันเป็นต้น โดยเกี่ยวกับกามคุณ, และสัมผัสที่นุ่มนวลเป็นต้นยิ่ง ๆ ขึ้นไป ฉะนั้น ดังนี้.

๒๙๑. นิสฺสิโตติ นิสฺสาย ฐิโต. ทุฏฺฐิตาติ น สมฺมา ฐิตา, ทุกฺขํ วา ฐิตา. ตํนิสฺสิตนฺติ เตน นิสฺสิตํ, ฐานนฺติ อตฺโถ. ตํนิสฺสิตนฺติ วา ตํ มณฺฑปลคฺคํ ปุริสํ นิสฺสาย ฐิตํ ปุริสนฺติ อตฺโถ. มณฺฑปลคฺคํ หิ อนิสฺสาย เตน วินาภูเต วิวิตฺเต พหิ โอกาเส ฐานํ วิย อากาสลคฺควิญฺญาณสฺส วิเวเก ตทปคเม ตติยารุปฺปสฺส ฐานนฺติ.

๒๙๑. คำว่า อาศัย (บุรุษผู้เกาะมณฑปนั้น) คืออาศัยยืนอยู่. คำว่า ดำรงอยู่ได้ไม่ดี คือไม่ตั้งอยู่ได้โดยชอบ, หรือว่ายืนลำบากอยู่. บทว่า ตํนิสฺสิตํ ความว่าสถานที่บุรุษนั้นเกาะอยู่. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ตํนิสฺสิตํ ความว่า (เขาไม่อาศัย) บุรุษผู้ที่ยืนอาศัยบุรุษคนที่เกาะอยู่ที่มณฑปนั้น. จริงอยู่ การที่อรูปวิญญาณที่ ๓ ตั้งอยู่ในความว่างเว้นไปแห่งวิญญาณที่เกาะอากาศอยู่ คือในความปราศไปแห่งวิญญาณดวงนั้น ก็เปรียบเหมือนการที่บุรุษคนที่ ๓ ยืนอยู่ในโอกาสภายนอกอันเป็นที่เว้น คือที่ว่างเว้นจากบุรุษผู้เกาะมณฑปนั้น ไม่อาศัยบุรุษผู้เกาะมณฑป ฉะนั้น ฉะนี้แล.

เด็กชายเบิร์ด หัตถกรรม
ครบรอบวันเกิดเพื่อสร้างถวายเป็นพุทธบูชา

๒๙๒. อารมฺมณํ กโรเตว, อญฺญาภาเวน ตํ อิทนฺติ "อาสนฺนวิญฺญาณญฺจายตนปจฺจตฺถิก-รูปาสนฺนากาสารมฺมณวิญฺญาณาปคมารมฺมณํ, โน จ สนฺตนฺ"ติ จ ทิฏฺฐาทีนวมฺปิ ตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อิทํ เนวสญฺญานาสญฺญา-ยตนชฺฌานํ อญฺญสฺส ตาทิสสฺส อารมฺมณภาวโยคฺยสฺส อภาเวน อลาเภน อารมฺมณํ กโรติ เอว. "สพฺพทีปปตินฺ"ติ[๑] อิทํ ชนสฺส อคติกภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. วุตฺตินฺติ ชีวิตํ.[๒] วตฺตตีติ ชีวติ.

๒๙๒. คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ เพราะไม่มีอารมณ์อื่น จึงจำต้องทำอากิญ-จัญญายตนะนั้น ให้เป็นอารมณ์ ความว่า เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ เพราะไม่มี คือ เพราะไม่ได้สิ่งที่สมควรแก่ความเป็นอารมณ์อย่างอื่นเช่นนั้น จึงกระทำอากิญจัญญายตนะนั้น แม้ได้เห็นโทษแล้วว่า "เป็นวิญญาณที่มีข้าศึก คือวิญญาณัญจายตนะอยู่ใกล้ และมีความปราศไปแห่งวิญญาณดวงที่ ๑ ซึ่งกระทำอากาศอันใกล้ต่อรูปให้เป็นอารมณ์, และจะสงบเหมือนเนวสัญญา-นาสัญญายตนะก็หาไม่" ดังนี้ ให้เป็นอารมณ์อยู่นั่นเทียว. คำว่า "ผู้เป็นใหญ่ในทวีปทั้งปวง" นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงความที่ชน (ผู้ประสงค์เลี้ยงชีพนั้น) เป็นผู้หาที่จะไป (ที่อื่น)ไม่ได้. บทว่า วุตฺตึ แปลว่าการเลี้ยงชีพ. คำว่า เป็นไปอยู่ คือมีชีวิตอยู่.

---

[๑] ฉ. สพฺพทิสมฺปตินฺติ.
[๒] ฉ. ชีวิกํ.

๒๙๓. อารุโฬหติอาทีสุ อยํ สงฺเขปตฺโถ : ยถา โกจิ ปุริโส อเนกโปริสํ ทีฆนิสฺเสณึ อารุโฬห ตสฺส อุปริมปเท ฐิโต ตสฺสา นิสฺเสณิยา พาหุเมว โอลุมฺภติ อญฺญสฺส อลาภโต, ยถา จ ปํสุปพฺพตสฺส, มิสฺสกปพฺพตสฺส วา อคฺคโกฏึ อารุโฬห ตสฺส มตฺถกเมว โอลุมฺภติ, ยถา จ คิริ สิลาปพฺพตํ อารุโฬห ปริปุณฺณทมาโน อญฺญาภาวโต อตฺตโน ชนฺนุกเมว โอลุมฺภติ, ตถา[๑] เอตํ จตุตฺถารูปฺปชฺฌานํ ตํ ตติยารูปฺปํ โอลุมฺภิตฺวา ปวตฺตตีติ. ยํ ปเนตฺถ อตฺถโต อวิภตฺตํ, ตํ อุตฺตานเมว.

๒๙๓. ในบาทพระคาถามีบทว่า อารุโฬห เป็นต้น มีความสังเขปดังต่อไปนี้ : เปรียบเหมือนว่า บุรุษบางคนย่างขึ้นบันไดยาว คือ สูงหลายชั่วคน ยืนบนขั้นบันไดนั้นแล้ว ก็ย่อมยึดเหนี่ยวหัวบันไดนั้นไว้เท่านั้น เพราะไม่ได้ที่ยึดเหนี่ยวอย่างอื่น ฉันใด, และเปรียบเหมือนว่าคนผู้ย่างขึ้นยอดเขาซึ่งเป็นดินล้วน, หรือว่าเขาที่เป็นดินกับหินปนกัน ก็ย่อมยึดเหนี่ยวเอาส่วนที่เป็นยอดเขานั้น นั่นแหละ ฉันใด, และเปรียบเหมือนว่า คนผู้ย่างขึ้นภูเขาศิลาล้วน ตัวสั่นอยู่ เพราะไม่มีสิ่งอื่น (ที่จะให้ยึดเหนี่ยว) ก็ย่อมยันเข่าของตนไว้เท่านั้น ฉันใด, อรูปฌานที่ ๔ นี้ ก็ย่อมยึดเหนี่ยวเอาอรูปฌานที่ ๓ นั้นเป็นไป ฉันนั้น เหมือนกันแล. ก็ในอธิการนี้ ยังมีคำใดที่

---

[๑] ก. ยถา.

ข้าพเจ้ายังมิได้จำแนกไว้โดยอรรถอยู่, คำนั้นง่ายอยู่แล้วเทียว.

อารุปฺปนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา. พรรณนาอารุปปนิเทศ จบ.

อิติ ทสมปริจฺเฉทวณฺณนา. พรรณนาปริเฉทที่ ๑๐ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

พ.ท.หญิงวิบูลพร บรรหารศุภวาท
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่าพบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ ฯ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ 10100
โทร.223-0316, 221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

ด้วยความขอ[illegible]่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

    - Page(s) missing
    - Page number(s) not in order
    - Printing(s) unclear/unreadable

    Please return such defect CANON to

    Bhumibalo Bhikkhu Foundation Wat Srakesa Compound
    Chakrabardibong Road
    BANGKOK 10100
    Tel.2230316, 2218001

    The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๔

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI - THAI)

PART IV

(PĀLI PART II SCOND SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ
ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

....

ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร

สร้างพระคัมภีร์เล่มนี้เพื่อรำลึกถึงพระคุณของคุณอุษา - คุณมณีพันธุ์ ธารุกุล
ผู้สอนพระอภิธรรม

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8296-16-4

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๔

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI - THAI)

PART IV

(PĀLI PART II SCOND SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ
ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

....

ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร

สร้างพระคัมภีร์เล่มนี้เพื่อรำลึกถึงพระคุณของคุณอุษา - คุณมณีพันธุ์ อารุกุล
ผู้สอนพระอภิธรรม

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8296-16-4

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแก่คณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖ โดยสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ญาโณทยมหาเถระ สมเด็จพระสังฆราช ทรงนำเข้าเฝ้าถวายพระพร พร้อมด้วยคณะสงฆ์)

[illegible]

พระคัมภีร์เล่มนี้ ข้าพเจ้า
สลักไว้เพื่อรำลึกถึงพระคุณที่คุณอุษา
การุณ ได้พร่ำสอนพระอภิธรรมให้ข้าพเจ้า
จนเข้าใจอย่างลึกซึ้ง เป็นประโยชน์อย่างสูง
สุดในการดำเนินชีวิต และเพื่อน้อมคารวะ
แด่คุณมณีฉันท์ และคุณอุษา การุณ ที่มี
ความวิริยะพากเพียร ดำเนินงานของมูลนิธิ
ด้วยความบริสุทธิ์ใจ แน่วแน่ มิได้หวั่นไหว
ต่ออุปสรรคทั้งปวง

[illegible]

๒๕ ตุลาคม ๒๕๒๓
วังกรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ
ถนนกรุงเกษม กรุงเทพฯ

ที่ ๒/๒๕๒๗

เรื่อง การจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

อาศัยพระบัญชา ที่ ๑/๒๕๒๗ เรื่องการตรวจชำระพระไตรปิฎก ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๒๗ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก จะเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบนักษัตร ใน พ.ศ. ๒๕๓๐ นั้น และโดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคมและได้รับการอุดหนุน โดยงบประมาณแผ่นดินอยู่แล้ว

จึงให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ส่งเสริมงานการตรวจชำระพระไตรปิฎกโดยพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อเอื้ออำนวยในการประสานประโยชน์ โดยจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเศษ สัททาวิเสส ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาธิราช ให้เป็นที่ปรากฏตามโบราณราชประเพณีสืบไปชั่วกาลนาน.

สั่ง ณ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๒๗

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เพชรรัตน ราชสุดา

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕ นับเป็นอภิลักขิตสมัยมงคลวิเสสที่ล้นเกล้าล้นกระหม่อมทั้งสองพระองค์ ทรงมีพระราชกฤษดาภินิหารเป็นที่ปรากฏแก่สมณพราหมณาจารย์ทั้งปวงและพสกนิกรทวยราษฎร์ โดยที่พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศชาติ พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้สถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นหลักชัยของบ้านเมืองจนทุกวันนี้ ทั้งนี้สำเร็จด้วยพระบารมีธรรม พระคุณธรรมที่ทรงดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นผลงานของมูลนิธิฯ ตีพิมพ์ขึ้นถวาย ๖๑ พระคัมภีร์ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณและเป็นอนุสรณียวัตถุธรรมบรรณาการ เนื่องในอภิลักขิตกาลพิเศษครั้งนี้

เพื่อให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการ และคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานสร้างพระคัมภีร์ เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการอำนวยการ

๑. จอมพลประภาส จารุเสถียร
๒. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร
๓. ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน คัคณางค์
๔. ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร
๕. พลโทประพัทธ์ กุวานนท์
๖. คุณหญิงสัตยวดี กุวานนท์
๗. อธิบดีกรมการศาสนา
๘. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
๙. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร
๑๐. คุณหญิงวัลลีย์ วีระปรีย
๑๑. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์
๑๒. คุณหญิงชนัตถ์ ปิยะอุย
๑๓. คุณหญิงจวบ จิรโรจน์
๑๔. คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ
๑๕. คุณหญิงสงวนศรี จันทรางศุ
๑๖. คุณหญิงวรรณี วิทยะสิรินันท์
๑๗. นางประภา จัยวัฒน์
๑๘. นางอวยพร ปัตตพงศ์
๑๙. นางอุษา จารุดุล
๒๐. นางยุพนา ธรรมโกวิท

๒๑. นางประไพ อมาตยกุล

๒๒. นางประสพศรี ประเสริฐสม

๒๓. นางลำยอง หะรินสุต

๒๔. นางประกอบเกียรติ ชาญเลขา

๒๕. ศาสตราจารย์พิพัฒน์ สุจินดา

๒๖. รองศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุษยกุล

๒๗. รองศาสตราจารย์ศรีกาญจน์ สุจินดา

๒๘. นายชุมศักดิ์ เตชะเสน

๒๙. นางประณัฐ เตชะเสน

๓๐. นางสมจิตต์ สิทธิไชย

๓๑. นางเสริมศรี เอกชัย

๓๒. นางสุกัญญา ดุจศรีวัชร์

๓๓. นางสาวบุญรักษ์ นาครัตน์

๓๔. นางสาววิไลลักษณ์ จารุดุล

๓๕. นางสาวบุญนาค ศศะภูริ

๓๖. นางสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ

๓๗. นายปราโมทย์ สัชฌุกร

๓๘. นายพุธตรี กุวานนท์

๓๙. นายระพินทร์ จารุดุล

๔๐. นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ

๔๑. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะผู้อำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑.	นายมณีพันธุ์ จารุดุล	ผู้อำนวยการ
๒.	นางอุษา จารุดุล	รองผู้อำนวยการ
๓.	นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑.	นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙
๒.	พระมหาเฉลียว ชูเดชะ	ป.ธ.๙
๓.	นายสุวรรณ์ จินต์ประชา	ป.ธ.๙
๔.	นายสมาน วงศ์ไพรกรณ์	ป.ธ.๙
๕.	นายสังคม ศรีราช	ป.ธ.๙
๖.	นายทวี ศรีทองอินทร์	ป.ธ.๙
๗.	นายธรรมจักร สิงห์ทอง	ป.ธ.๙
๘.	อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙
๙.	นายหวั่น สมใจเพ็ง	ป.ธ.๙
๑๐.	นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘, ปริญญาโท
๑๑.	นางศิริรัตน์ ค้วงสน	บ.ศ.๘
๑๒.	นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘
๑๓.	พระมหาสัมฤทธิ์ เอกวงษา	ป.ธ.๗, ปริญญาตรี
๑๔.	นายสมพร ประวรรณากร	ป.ธ.๗, ปริญญาโท

๑๕.	นายอดิเรก อินต๊ะพรม	ป.ธ.๗, ปริญญาตรี
๑๖.	นายบุญเพ็ง แก้วยอด	ป.ธ.๗
๑๗.	นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗
๑๘.	นายเจริญ ผุดวรรณา	ป.ธ.๗
๑๙.	พระมหาสุทัศน์ เดียวสูงเนิน	ป.ธ.๖, ปริญญาตรี
๒๐.	อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ	น.ศ.๖
๒๑.	อุบาสิกาสุทธิกาญจน์ เว้นบาป	น.ศ.๖
๒๒.	นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)
๒๓.	อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์	นักปริวรรตอักษร
๒๔.	อุบาสิกาพรม เกิดเกษม	นักปริวรรตอักษร
๒๕.	อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์	นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑.	นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)
๒.	น.อ.สุรจิต สงสกุล ร.น.	ป.ธ.๘, Ph.D.
๓.	น.ท.ทองย้อย แสงสินชัย ร.น.	ป.ธ.๙
๔.	น.ต.วินัย ตะเภาพงษ์ ร.น.	ป.ธ.๙, Ph.D.
๕.	ร.อ.สารี อินสอน ร.น.	ป.ธ.๙
๖.	นายพิสิฐ เจริญสุข	ป.ธ.๙, อ.ม.(จุฬา)

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางถาวร ศรีปราสาท

๒. นางสาวฉวีวร จงเกษม

๓. นางสาวพวงเงิน อุชชิน

๔. นายพัฒน์ ประกอบบุญ

๕. ร.อ.เกษม กระจกทอง

๖. นางพิกุล บำรุงผล

๗. นางสุภา วรรณพงษ์

๘. นายเกษมวงศ์ บุรณศิริ

๙. นางจิตตรา อมะรักษ์

๑๐. นางทิพย์วดี ภู่ทอง

๑๑. นางมยุรี กลิ่นส่ง

๑๒. นางปนัดดา เอี่ยมวุฒิ

๑๓. นายเฉลิมชัย ทองมี

๑๔. นางชนก อภัยเสวตร์

๑๕. นางรัตยา บัวยังตูม

๑๖. นางอุบล แก้วจรัส

๑๗. นางชลอ วรรณจันทร์

ขอจงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๒๕๓๘ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

First published : 1995

ISBN 974-8296-16-4

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม** ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรมและพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่งเรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติอันเป็นส่วนแห่งพระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้

บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **อัตถโยชนา** คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคหรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิดลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้

ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ้งชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศ พระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะ โดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ.๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนา ได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนา ให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๔ (บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒) นี้ ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร ได้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินสร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศลอันบังเกิดจากการบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ ได้โปรดบันดาลให้ ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร จงประสบความสุข ความเจริญ มีความเกษมศานต์ยินดียิ่งในธรรมตลอดไปทุกเมื่อ เทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
๕ มิถุนายน ๒๕๓๘

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้าเดียวกัน โดยแยกเป็นสองคอลัมน์เป็นสองพากย์ซ้ายขวาเป็นสองภาษา บาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๔ (บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)** ครั้งนี้เป็นการพิมพ์ฉบับชำระทั้งภาษาบาลี และคำแปลเป็นภาษาไทยลงคู่ในหน้าเดียวกัน ตามคำปฏิญญาข้อที่ ๒ ข้างต้น เพื่อเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนาให้กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาษาบาลีขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ฉบับ "**ภูมิพโลภิกขุ**"

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความสำคัญมาก ด้วยเป็นพระคัมภีร์ที่อธิบายความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้รจนาไว้ ซึ่งคณะสงฆ์ไทยได้บรรจุพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ไว้เป็นหลักสูตรการสอบไล่พระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง ในระดับเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค ทั้งนี้เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นพระคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ผู้ศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนา ถ้าได้ศึกษาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงคัมภีร์เดียว ก็ชื่อว่ามีความรอบรู้วิชาการทางพระพุทธศาสนาพอสมควร แต่การจะเข้าใจความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างสมบูรณ์ ถ้าเว้นการศึกษาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาอย่างถูกต้องเสียแล้ว จะเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างแตกฉานไม่ได้ เพราะพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาเป็นมหาฎีกาที่ขยายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้กระจ่างแจ้งอีกชั้นหนึ่ง

ความหมายของคำว่า ปรมัตถมัญชุสา

เพื่อให้รู้จักพระคัมภีร์นี้ชัดเจนขึ้น จะขอทำความเข้าใจเรื่องความหมายของชื่อพระคัมภีร์ก่อน

คำว่า **ปรมัตถมัญชุสา** เป็นชื่อเฉพาะของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ แยกได้เป็น ๒ คำ คือ ปรมัตถ+มัญชุสา มัญชุสา แปลว่า หีบ หรือ ลุ้ง หมายถึง วัสดุอุปกรณ์ที่เก็บรักษาสิ่งของ เมื่อรวมเข้ากับคำว่า ปรมัตถ เป็น ปรมัตถมัญชุสา ก็แปลว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบเป็นที่เก็บรักษาพระปรมัตถไว้

คำว่า **ปรมัตถ** คำหน้านั้นมาจากคำภาษาบาลีว่า ปรม+อตฺถ ปรม แปลว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม บรม อตฺถ แปลว่า เนื้อความ ประโยชน์ สภาวะ รวมเป็น ปรมตฺถ ใช้เป็นภาษาไทยว่า ปรมัตถ ปรมัตถ์ ปรมัตถ แปลว่า เนื้อความอย่างยอดเยี่ยม ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือสภาวะอย่างยอดเยี่ยม คำนี้เป็นชื่อของบารมีก็มี เป็นชื่อของประโยชน์ก็มี เป็นชื่อของสัจจะก็มี เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกก็มี

คำว่า "**ปรมัตถ**" ที่เป็นชื่อของบารมีนั้น มีอธิบายว่า บารมี คือความดีอย่างยิ่งยวด ที่เป็นเครื่องบ่มโพธิญาณให้แก่กล้าจนถึงสำเร็จ มีอยู่ ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา บารมีทั้ง ๑๐ นี้ แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต้น เรียกว่า บารมี มี ๑๐ ชั้นกลาง เรียกว่า อุปบารมี มี ๑๐ ชั้นสูง เรียกว่า ปรมัตถบารมี มี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน หรือเรียกว่า บารมี ๓๐ ทัศ ในจริยาปิฎกได้แสดงบารมีไว้ในตอนสรุป ได้แสดงไว้ว่า ทานที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเมื่อครั้งเป็นพระเจ้าสีวิราช จัดอยู่ในขั้นทานบารมี เมื่อเป็นพระเวสสันดร เป็นเวลามพราหมณ์ และเป็นอกิตติดาบส จัดเป็นทานขั้นอุปบารมี เมื่อเป็นพญาไก่ เป็นพญาช้างชื่อสีลวนาค และเป็นพญากระต่าย จัดเป็นขั้นปรมัตถบารมี และในบารมีอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ก็มีปรมัตถบารมีด้วยทุกข้อ

คำว่า "**ปรมัตถ**" ที่เป็นชื่อของประโยชน์นั้น มีอธิบายว่า คำสอนของพระพุทธเจ้านั้นประกอบด้วยประโยชน์ ๓ ประการ คำว่า "**ประโยชน์**" ตรงกับภาษาบาลีว่า อตฺถ แปลว่า ความต้องการก็ได้ แปลว่า ความมุ่งหมายก็ได้ ส่วนคำว่า "**ประโยชน์**" ซึ่งเป็นคำแปลของ "**อตฺถ**" นั้น แปลว่า การประกอบ คือ การกระทำให้สำเร็จตามที่ต้องการหรือมุ่งหมายนั้น ประโยชน์หรือความต้องการของมนุษย์นั้นมีอยู่ ๓ ระดับ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในชาตินี้ ได้แก่ ทรัพย์ ยศ ไมตรี กรณียะ จะพึงได้ด้วยการประกอบธรรม ๔ คือ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยัน อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา กัลยาณมิตตตา

คบเพื่อนดีเป็นมิตร สมชีวิตา เลี้ยงชีพพอสมควร ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในเบื้องหน้า หรือชาติหน้าที่มนุษย์ต้องประสงค์ คือ สุคติโลกสวรรค์ คือการเป็นมนุษย์ที่ดี การเป็นเทพในสวรรค์ การจะได้ประโยชน์เบื้องหน้าที่ต้องการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้บำเพ็ญ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา ส่วนประโยชน์ยอดเยี่ยมนั้น เรียกว่า ปรมัตถ แปลว่า ประโยชน์สูงสุด ได้แก่ พระนิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพราะพระนิพพานเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง การจะถึงพระนิพพานอันเป็นปรมัตถประโยชน์นี้ได้ ก็ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

คำว่า "**ปรมัตถ**" ที่เป็นชื่อของสัจจะนั้น อธิบายว่า สัจจะ คือความจริงนั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ จริงโดยสมมุติ เรียกว่า สมมุติสัจจะ ๑ จริงโดยปรมัตถ์ เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ ๑ จริงโดยสมมุตินั้น ได้แก่ความจริงที่โลกหมายรู้ร่วมกัน เช่น นาย ก. นาง ข. ช้าง ม้า วัว ควาย คน สัตว์ สมมุติให้ร้องเรียกกันได้ เรียกว่า สมมุติโวหาร ส่วนปรมัตถสัจจะกล่าวถึงธรรมชาติที่มีจริงไม่มีการผันแปร เปลี่ยนแปลง ทรงสภาพของตนไว้ ซึ่งได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน เพราะฉะนั้น ชื่อของปรมัตถสัจจะจึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า สภาวสัจจะ จริงโดยสภาวะ ว่าโดยองค์พระสูตร พระวินัย และปุคคลบัญญัติเป็นสมมุติสัจจะ พระอภิธรรม ๖ คัมภีร์ เว้นปุคคลบัญญัติเป็นปรมัตถสัจจะ ปรมัตถสัจจะนี้แบ่งได้เป็น ๒ คือ สภาวสัจธรรมที่เป็นจริงตามสภาวะ ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น ๑ อริยสัจ ได้แก่ ความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงของพระอริยะ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ๑ พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ สำหรับเวไนยสัตว์ที่ไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในอดีตพุทธเจ้าองค์ที่ล่วงแล้ว พระองค์จะทรงยกสมมุติสัจจะแสดงเป็นพื้นฐานก่อน เพื่อให้เกิดความเข้าใจในพระธรรมเทศนา แล้วจึงทรงแสดงพระปรมัตถธรรมเทศนาในภายหลัง สำหรับเวไนยสัตว์ผู้ได้เคยศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในสมัยอดีตพุทธเจ้า เป็นผู้มีอุปนิสัยสติปัญญาสามารถรับพระธรรมเทศนาได้ จึงจะทรงแสดงพระปรมัตถเทศนาโดยตรง

คำว่า "**ปรมัตถ**" เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกนั้น ก็โดยอาศัยคำของพระอนุรุทธาจารย์ กล่าวไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ว่า เนื้อความพระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นทั้งหมด ว่าโดยปรมัตถ์มี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิตปรมัตถ์ ๑ เจตสิกปรมัตถ์ ๑ รูปปรมัตถ์ ๑ นิพพานปรมัตถ์ ๑ ใช้อักษรย่อว่า จิ. เจ. รุ. นิ. ว่าเป็นหัวใจพระอภิธรรม คำว่า ปรมัตถ นี้ พระสุมังคลาจารย์อธิบายไว้ในพระคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีว่า ความหมายยอดเยี่ยมสูงสุด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแปรผันเป็นอย่างอื่น ยกเสียซึ่งสมมุติ เป็นความหมายที่แท้จริง กล่าวคือ จิต ได้แก่ วิญญาณขันธ์ เจตสิก ได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร รูป ได้แก่ รูปขันธ์ และนิพพาน ได้แก่ ธรรมอันเป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปรม ที่แปลว่า ยอดเยี่ยม นั้น หมายถึงพระสัพพัญญุตญาณ อัตถ แปลว่า สภาวะ วิสัย อารมณ์ หรือโคจร รวมเป็น ปรมัตถ แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณอันยอดเยี่ยม ซึ่งเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ตามความหมายของคำว่า "**ปรมัตถ**" ตามที่กล่าวมานี้ เมื่อมาเป็นชื่อของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ จึงมีความหมายว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบที่เก็บรักษาไว้ซึ่งประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน หรือเป็นที่เก็บรักษาไว้ซึ่งพระปรมัตถธรรมอันเป็นความหมายถึงเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณและเป็นปรมัตถสัจจะด้วย อนึ่ง พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ ได้รับยกย่องว่าเป็นมหาฎีกา คือเป็นคำอธิบายความของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นฎีกาที่ยิ่งใหญ่ควรแก่การเคารพนับถือบูชาอย่างยิ่ง เพราะให้ความรู้แก่ผู้ศึกษาทุกแง่ทุกมุม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จึงมีความหมายถึงว่าเป็นพระคัมภีร์ที่ให้ความรู้ทางพระ-พุทธศาสนาระดับสูง ซึ่งผู้อ่านพระคัมภีร์นี้จะต้องมีพื้นฐานความรู้ทางพระอภิธรรมและทางภาษามคธพอสมควรจึงจะทำความเข้าใจพระคัมภีร์นี้ได้

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา คือ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ สำนักวัดพทรติตถวิหาร อาณาจักรทมิฬ ฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ใกล้เกาะลังกา ท่านได้รับอาราธนาจากพระทาฐนาคเถระ สำนักสิทธคามปริเวณวิหาร ให้รจนาพระคัมภีร์นี้ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๕๐-๑๐๐๐ รุ่นหลังพระพุทธโฆษาจารย์ ท่านได้ศึกษาอยู่ในสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธปุระ ในลังกาทวีป เข้าใจว่าได้ร่วมงานรจนาคัมภีร์อรรถกถากับพระพุทธโฆษาจารย์ด้วย ท่านได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกและมหาฎีกานี้ จึงได้รับยกย่องว่าเป็นทั้ง "**พระอรรถกถาจารย์**" และเป็นทั้ง "**พระฎีกาจารย์**"

ผลงานอรรถกถาที่ท่านรจนานั้น คือ

๑. อรรถกถาเนตติปกรณ์
๒. อรรถกถาอิติวุตตกะ ชื่อปรมัตถทีปนี
๓. อรรถกถาอุทาน ชื่อปรมัตถทีปนี
๔. อรรถกถาจริยาปิฎก ชื่อปรมัตถทีปนี
๕. อรรถกถาเถรคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๖. อรรถกถาเถรีคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๗. อรรถกถาวิมานวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี
๘. อรรถกถาเปตวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี

ผลงานฎีกาที่รจนา คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ชื่อปรมัตถมัญชุสา
๒. ฎีกาเนตติอรรถกถา อธิบายงานอรรถกถาของท่านเอง
๓. ฎีกาพุทธวงศ์ ชื่อปรมัตถทีปนี

นอกจากนี้ฎีกาอีก ๓ คัมภีร์ คือ ฎีกาอรรถกถาพระสูตรทั้ง ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้น ชื่อว่า ลีนัตถปกาสินี ฎีกาอรรถกถาชาดก ชื่อ ลีนัตถปกาสินี และอนุฎีกาแห่งอรรถกถาอภิธรรม ชื่อว่า ลีนัตถวัณณนา คัมภีร์จูฬคันถวงศ์และศาสนวงศ์ได้กล่าวว่าเป็นผลงาน

ของท่านด้วย แต่ที่จริงฎีกาที่กล่าวนี้เป็นผลงานของท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านอานันทาจารย์ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๑๓๐๐-๑๔๐๐ ปี แต่ชื่อพ้องกัน

อย่างไรก็ตาม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่ท่านรจนาไว้นี้ ได้เป็นวรรณกรรมสำคัญชิ้นหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทุกวันนี้ และนับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของโลก

งานสร้างพระคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้แสดงให้เห็นถึงการวางแผนงานอันสำคัญยิ่งในวงการศึกษาของคณะสงฆ์ เกี่ยวกับการแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จากภาษาสิงหฬมาเป็นภาษามคธ อันเป็นตันติภาษาเพื่อให้ความรู้ด้านปริยัติธรรมเผยแพร่ไปทั่วโลก ไม่ใช่อยู่แต่เกาะลังกาเท่านั้น และนอกจากนี้แสดงให้เห็นว่า การทำงานชิ้นสำคัญส่วนนี้ได้มีสงฆ์คณะหนึ่งร่วมงานกันโดยได้ทำกันเป็นระบบต่อเนื่อง เป็นการวางแผนสืบทอดงานพระพุทธศาสนาทางด้านวิชาการไว้เป็นสมบัติของโลก ซึ่งแม้ประเทศไทยก็พลอยได้มรดกชิ้นนี้ไว้เป็นสมบัติเป็นเวลาช้านานแล้ว แม้ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระจะพำนักอยู่ ณ พทรติตถวิหาร อาณาจักรทมิฬแห่งอินเดีย ทางลังกาก็ถือว่าท่านเป็นชาวลังกาด้วย

เนื้อหาของพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

โดยที่พระคัมภีร์นี้เป็นฎีกาอันยิ่งใหญ่ที่ได้รับยกย่องมาก เรียกว่า **มหาฎีกา** ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้รจนาอธิบายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยอาศัยกถามรรคอันมีมาเก่าก่อน รจนามิให้ขัดแย้งกับมติของสำนักมหาวิหาร ท่านนำเอามาแต่ละบทแต่ละคำ ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอรรถาธิบายให้คำวินิจฉัย คำถาม คำตอบในเชิงอธิบายทุกแง่ทุกมุม มีคำวินิจฉัยทางนิรุตติศาสตร์ขยายความในลัทธิทั้งในมหายานและพราหมณ์ลัทธิไตรเพทเวทางคศาสตร์ ที่เรียกว่า ปรัชญาอินเดียในปัจจุบันนี้ รวมทั้งโลกโวหารอย่างพร้อมมูล ฉะนั้น พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้จึงอุดมไปด้วยความรู้ในระดับสูง ทำให้เกิดความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างละเอียด รวมทั้งเข้าใจ

พระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีด้วย เพราะท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้บรรจุความรู้ทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างสมบูรณ์

ในเนื้อหานั้น เริ่มต้นด้วยคำปรารภ อธิบายกถาว่าด้วยคำนิทานเป็นต้นของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต่อจากนั้นอธิบายความเป็นนิเทศ ๆ ไป คือ

๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑ ชื่อสีลนิทเทส
๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒ ชื่อธุดงคนิทเทส
๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมัฏฐานคหณนิทเทส
๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิทเทส
๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๕ ชื่อเสสกสิณนิทเทส
๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๖ ชื่ออสุภกัมมัฏฐานนิทเทส
๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส
๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส
๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิทเทส
๑๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิทเทส
๑๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิทเทส
๑๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิทเทส
๑๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส
๑๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส
๑๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิทเทส
๑๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิทเทส
๑๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิทเทส
๑๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อทิฏฐิวิสุทธินิทเทส
๑๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส
๒๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ-นิทเทส
๒๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ-นิทเทส

๒๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส
๒๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส
และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค พร้อมทั้งอวสานกถาของท่านอาจารย์เอง

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ฉบับอักษรไทย

โดยที่ พระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ตรวจชำระและตีพิมพ์ขึ้นโดยพระอุปถัมภ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงบริจาคทรัพย์พิมพ์ใน พ.ศ.๒๔๖๕ แล้ว การตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ก็ได้อาศัยตรวจสอบกับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ด้วย สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) นั้น เป็นผู้ทรงความรู้ด้านพระปริยัติธรรมด้านภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง มีความแตกฉานในพระ-ไตรปิฎก และอรรถกถา ฎีกา พร้อมทั้งสัททาวิเสสอย่างกว้างขวาง ได้เคยเป็นผู้จัดการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง พ.ศ.๒๔๗๘ และ พ.ศ.๒๔๗๙ ฝีมือการตรวจสอบชำระพระคัมภีร์ของพระมหาเถระนี้ ปรากฏว่าได้รับความนิยมในความพิถีพิถันละเอียดลออมาก มีวรรคน้อย วรรคใหญ่ ในศัพท์เดียวที่เป็นสมาสย่อคำหลาย ๆ คำเป็นศัพท์เดียวกัน แต่ละคำจะเว้นห่างกันเล็กน้อยทุกคำไป ปาฐะใดอ้างที่มาในพระไตรปิฎก หรือที่อื่น ๆ ก็จะหาที่มาบอกชื่อคัมภีร์ บอกหน้าให้ไปค้นได้ด้วย รู้สึกว่าวิธีการชำระแบบนี้ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) เป็นผู้เริ่มก่อนผู้อื่นทั้งหมด และได้เป็นแบบแผนของการชำระพระคัมภีร์ในสมัยต่อมา เพราะฉะนั้น การพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ได้อำนวยประโยชน์ในวงการศึกษาอย่างมาก เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ม.ร.ว.ลพ สุทัศน์)[๑] อดีตเสนาบดี

---

[๑] ผู้เขียนทราบมาจากหลวงสิทธิดุริตภาษ ว่า เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ลพ สุทัศน์) ไม่มีทายาทสืบสกุล ได้อุปถัมภ์กุลบุตรท่านหนึ่งเป็นบุตรบุญธรรม มีความประสงค์จะให้ใช้นามสกุล "สุทัศน์" แต่เพราะท่านผู้นั้นมิได้เป็นเชื้อพระวงศ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามสกุลว่า "ลพานุกรม" ตามนามเดิมของท่านเจ้าพระยานี้

กระทรวงยุติธรรม ได้ปรารภบำเพ็ญกุศล เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗๐ ปี มีความประสงค์จะบำเพ็ญกุศลให้เป็นอุปการะแก่พระพุทธศาสนา ได้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ โปรดให้พิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นอักษรไทยครั้งแรกแล้ว จึงได้อุปถัมภ์ให้พิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ขึ้นมาตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงแนะนำ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ พร้อมด้วยสัทธิวิหาริกทั้งหลายของท่าน มีพระราชสุธีสมัยยังเป็นพระมหาวิจิตร อาภากโร เป็นต้น เป็นผู้ตรวจชำระทำต้นฉบับจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๘

พระปรมัตถมัญชุสาฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้มีโครงการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือจัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์เป็นหลัก แล้วทำพระคัมภีร์อธิบายรอง ๆ ลงไปให้เป็นสายเดียวกัน เพื่อเป็นอรรถาธิบายสืบต่อกันไป ซึ่งจะเป็นการง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น เมื่อมูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาบาลีขึ้นมาแล้ว ได้ทำหัวเรื่อง ทำข้อ ย่อหน้าในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว จึงได้จัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา อันเป็นมหาฎีกาของวิสุทธิมรรค จัดทำหัวเรื่อง ตั้งข้อ ย่อหน้าให้ตรงกันกับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อสะดวกต่อการค้นคว้าของนักศึกษา และได้จัดหาที่มาให้ครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งหวังใจว่าเป็นการเพิ่มพูนความสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น จัดเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำปรารภพระคัมภีร์ อธิบายคำนิทานพจน์เป็นต้น และอธิบายความในปริเฉทที่ ๑ คือสีลนิทเทส ไปจนถึงอธิบายปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส

ภาค ๒ เริ่มแต่อธิบายความปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ไปจนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส

ภาค ๓ เริ่มแต่อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส จนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอวสานกถาของท่านอาจารย์พระธรรมปาละเป็นที่สุด

การจัดพิมพ์เป็นพากย์คู่ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เนื่องจากพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ที่ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระ สำนักพทรติตถวิหาร ได้รจนาไว้นี้ เป็นคัมภีร์ที่อำนวยประโยชน์ในด้านความรู้อย่างมากมายแก่กุลบุตร ที่จะทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นผลงานรจนาของท่านพระพุทธโฆษาจารย์ที่แพร่หลายมีชื่อเสียง ว่าเป็นวรรณกรรมชั้นยอดของพระพุทธศาสนา แต่ยังเป็นภาษาบาลีอยู่ นายมณีพันธุ์ จารุดุล ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ มีความประสงค์จะให้มีการแปลเป็นภาษาไทย เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาพระพุทธศาสนา และท่านผู้สนใจจะได้อ่านทำความเข้าใจในพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ และรวมไปถึงทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อให้เกิดการปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องด้วย และมูลนิธิมีความประสงค์จะทำเป็นไทวพากย์หรือพากย์คู่ คือภาษาบาลีข้างหนึ่ง ภาษาไทยข้างหนึ่ง ในหน้าเดียวกันตลอดทั้งคัมภีร์ โดยที่พระคัมภีร์นี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความยาวมาก สำหรับฉบับภูมิพโลภิกขุได้แบ่งพากย์ภาษาบาลีเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือ ภาค ๑ มี ๔๕๘ หน้า ภาค ๒ มี ๓๗๕ หน้า ภาค ๓ มี ๗๔๒ หน้า รวมด้วยกันเป็นหน้ากระดาษพิมพ์ได้ ๑,๕๗๕ หน้า เพื่อให้การแบ่งรูปเล่มในพากย์คู่บาลีและไทยมีความพอเหมาะแก่เล่มและเรื่อง จึงได้แบ่งภาษาบาลีเดิม ๓ ภาค เป็นตอนได้ ๘ ตอน ดังนี้

ภาค ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่คันถารัมภกถา กล่าวเริ่มต้นพระคัมภีร์อธิบายสีลนิทเทส ปริเฉทที่ ๑ อธิบายธุตังคนิทเทส ปริเฉทที่ ๒ และอธิบายกัมมัฏฐานคหณนิทเทส ปริเฉทที่ ๓

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายปฐวีกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๔ อธิบายเสสกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๕ อธิบายอสุภกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๖ อธิบายฉอนุสสตินิทเทส ปริเฉทที่ ๗

ภาค ๒ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายอนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๘ อธิบายพรหมวิหารนิทเทส ปริเฉทที่ ๙ และอธิบายอารุปปนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๐

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายสมาธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๑ อธิบายอิทธิวิธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๒ และอธิบายอภิญญานิทเทส ปริเฉทที่ ๑๓

ภาค ๓ แบ่งเป็น ๔ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายขันธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๔ และอธิบายอายตนธาตุนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๕

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอินทริยสัจจนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๖ และอธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗

ตอนที่ ๓ เริ่มตั้งแต่อธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗ ตอนพรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ อธิบายทิฏฐิวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๘ อธิบายกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๙

ตอนที่ ๔ เริ่มตั้งแต่อธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๐ อธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๑ อธิบายญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๒ อธิบายปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส ปริเฉทที่ ๒๓ อธิบายนิคมคาถาของวิสุทธิมรรค และลงท้ายด้วยนิคมคาถา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ เป็นจบพระคัมภีร์

ในการแปลพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา สู่ภาษาไทยนั้น ภาค ๑ ทั้ง ๒ ตอน และภาค ๒ ทั้ง ๒ ตอน นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ ได้แปลไว้ สำหรับภาค ๓ ทั้ง ๔ ตอน ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย ได้แปลไว้

สำหรับการพิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๔ (บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒) นี้ **ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้าง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุขออนุโมทนากุศลไว้ ณ โอกาสนี้

ขออานุภาพแห่งการสร้างพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ จงเป็นปัจจัยให้ประชานิกรทั้งหลายหยั่งถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุติรส ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน และขอให้ประชานิกร จงมีความเคารพในพระสัทธรรมเป็นนิตย์ เทอญ.

สิริ เพ็ชรไชย

(นายสิริ เพ็ชรไชย)

หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์

ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย
ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล	อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ
นางอุษา จารุดุล	นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรองผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ
	เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน
นายสิริ เพ็ชรไชย	กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่ายวิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ
	เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๔
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑.	นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙	ประธานกรรมการตรวจชำระ
๒.	นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)	แปล
๓.	นายหวั่น สมใจเพ็ง	ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๔.	นายธรรมจักร สิงห์ทอง	ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๕.	นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นร่าง
๖.	นายสุรินทร์ มั่งมี	ป.ธ.๕	อ่านทานตามต้นร่าง
๗.	อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖	อ่านทานตามต้นร่าง
๘.	นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๙.	นายเจริญ ผุดวรรณา	ป.ธ.๗	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๑๐.	นายบุญเพ็ง แก้วยอด	ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องก่อนถ่ายเพลท
๑๑.	นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องก่อนถ่ายเพลท
๑๒.	นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อย และควบคุมการแก้ไขต้นแบบ
๑๓.	นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘	ตรวจความเรียบร้อยของเพลท ก่อนพิมพ์ออฟเซท
๑๔.	นางชลอ วรรณจันทร์		จัดทำรูปเล่ม
๑๕.	นายธรรมจักร สิงห์ทอง	ป.ธ.๙	ผู้ดำเนินการจัดพิมพ์
๑๖.	นายเฉลิมชัย ทองมี		ผู้ช่วยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์

พระคัมภีร์
ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๔

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

Pāli - Thai Part IV

(Pāli Part II Second Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๓๘

สารบาญ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
บาลี-ไทย ภาค ๔
(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ

ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฏก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฏก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก

คำย่อ	คำเต็ม	
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง พระคัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET
as used in this pāli text
of
THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a   า ā   ิ i   ี ī   ุ u   ู ū   เ e   โ o

CONSONANTS - 33

ก ka	ข kha	ค ga	ฆ gha	ง ṅa
จ ca	ฉ cha	ช ja	ฌ jha	ญ ñá
ฏ ṭa	ฐ ṭha	ฑ ḍa	ฒ ḍha	ณ ṇa
ต ta	ถ tha	ท da	ธ dha	น na
ป pa	ผ pha	พ ba	ภ bha	ม ma
ย ya	ร ra	ล la	ว va	
ส sa	ห ha	ฬ ḷa	ํ ṃ	

FIGURES

๑ 1   ๒ 2   ๓ 3   ๔ 4   ๕ 5   ๖ 6   ๗ 7   ๘ 8   ๙ 9   ๐ 0

COMBINATION

ก ka	กา kā	กิ ki	กี kī
กุ ku	กู kū	เก ke	โก ko

พระคัมภีร์

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๔

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)

พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

ภาค ๔

๑๑. สมาธินิทฺเทสวณฺณนา

อาหาเรปฏิกฺกูลภาวนาวณฺณนา

๒๙๔. อุทฺเทโส นาม นิทฺเทสฏฺโฐ[๑] มุทฺทุมชฺฌิมปญฺญาพาหุลฺลโต, อาคโต จ ภาโร อวสฺสํ วหิตพฺโพติ อาห "เอกา สญฺญาติ เอวํ อุทฺทิฏฺฐาย อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาย ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต"ติ. ตตฺถายํ สญฺญา-สทฺโท "รูปสญฺญา สทฺทสญฺญา"[๒]ติอาทีสุ สญฺชานนลกฺขเณ ธมฺเม อาคโต, "อนิจฺจสญฺญา ทุกฺขสญฺญา"[๓]ติอาทีสุ วิปสฺสนายํ

๑๑. พรรณนาสมาธินิเทศ

พรรณนาอาหาเรปฏิกูลภาวนา

๒๙๔. ขึ้นชื่อว่าอุเทศ (หัวข้อที่ยกขึ้นแสดง) ก็มีนิเทศ(คำแสดงไข)เป็นอรรถาธิบาย เพราะเป็นเทศนาที่แพร่หลายแก่บุคคลผู้มีปัญญาอ่อนและมีปัญญาปานกลาง, และเป็นภาระที่มาแล้ว ก็จำต้องแบกไปเป็นแน่นอน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "นิเทศแห่งการเจริญปฏิกูลสัญญา ในอาหารที่ท่านได้ยกขึ้นแสดงไว้ (ในลำดับแห่งอรูป-

---

[๑] ฉ. นิทฺเทสตฺโถ.

[๒] องฺ. ฉกฺก. ๑๒๗.

[๓] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๔๗,
องฺ. สตฺตก. ๒๓/๗๘.

อาคโต, "อุทฺธุมาตกสญฺญาติ วา โสปาก รูปสญฺญาติ วา อิเม ธมฺมา เอกตฺถา อุทาหุ นานตฺถา"ติอาทีสุ สมเถ อาคโต. อิธ ปน สมถสฺส ปริกมฺเม ทฏฺฐพฺโพ. อาหาเร หิ ปฏิกูลาการคฺคหณํ, ตปฺปภาวิตํ วา อุปจารชฺฌานํ อิธ "อาหาเร ปฏิกูลสญฺญา"ติ อธิปฺเปตํ. ตตฺถ ยสฺมึ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญา ภาเวตพฺพา, ตตฺถ นิพฺเพทวิราคุปฺปาทนาย ตปฺปสงฺเคน สพฺพมฺปิ อาหารํ กิจฺจปฺปเภทาทีนโวปมฺเมหิ วิภาเวตุํ "อาหรตีติ อาหาโร"ติอาทิ อารทฺธํ.

กรรมฐาน)อย่างนี้ว่า สัญญา ๑ ดังนี้ ถึงแล้วโดยลำดับ" ดังนี้. ในคำนั้น ศัพท์ว่า สัญญา นี้ มาแล้วในธรรมที่มีความจำได้เป็นลักษณะ ในคำว่า "รูปสญฺญา สทฺทสญฺญา (ความจำรูป ความจำเสียง)" เป็นต้น, มาแล้วในวิปัสสนา ในคำว่า "อนิจฺจสญฺญา ทุกฺขสญฺญา (ความจำหมายว่าไม่เที่ยง ความจำหมายว่าเป็นทุกข์)" เป็นต้น, มาแล้วในสมถะ ในประโยคว่า "อุทฺธุมาตกสญฺญาติ วา โสปาก รูปสญฺญาติ วา อิเม ธมฺมา เอกตฺถา อุทาหุ นานตฺถา (แปลว่า ดูกรโสปากะ คำว่าอุทธุมาตกสัญญาก็ดี คำว่ารูปสัญญาก็ดี ธรรมเหล่านี้มีอรรถเหมือนกัน หรือว่ามีอรรถแตกต่างกันเล่า)" ดังนี้เป็นต้น. ส่วนในอธิการนี้ บัณฑิตพึงเห็น(ว่ามา) ในการบริกรรม แห่งสมถะ. เป็นความจริงว่า การถือเอาอาการที่เป็นปฏิกูล ในอาหารก็ดี, อุปจารฌานที่การถือเอาอาการที่เป็นปฏิกูลในอาหารนั้นทำให้เกิดขึ้นก็ดี ท่านประสงค์เอาในที่นี้ว่า "เป็นอาหาเรปฏิกูลสัญญา".

คุณลัดดา คล้ายประเสริฐ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ในคำนั้น พระโยคาวจรพึงเจริญปฏิกูลสัญญาในอาหารใด, เพื่อการทำวิราคะคือความเบื่อหน่ายในอาหารนั้นให้เกิดขึ้น ท่านอาจารย์เริ่มคำว่า "ชื่อว่าอาหาร เพราะอรรถว่านำมา" ดังนี้เป็นต้น ก็เพื่อจะเปิดเผยอาหารแม้ทั้งหมด โดยเกี่ยวเนื่องกับอาหารที่พึงเจริญปฏิกูลสัญญานั้น โดยกิจประเภทโทษและอุปมา.

ตตฺถ อาหรตีติ อาหารปจฺจยสงฺขาเตน อุปฺปตฺติยา, ฐิติยา วา ปจฺจยภาเวน อตฺตโน ผลํ อาเนติ นิพฺพตฺเตติ ปวตฺเตติ จาติ อตฺโถ. กพฬํ กรียตีติ กพฬิงฺกาโร, วตฺถุวเสนเปตํ วุตฺตํ, ลกฺขณโต ปน โอชาลกฺขโณ เวทิตพฺโพ, กพฬิงฺกาโร จ โส ยถาวุตฺเตนตฺเถน อาหาโร จาติ กพฬิงฺการาหาโร. เอส นโย เสเสสุปิ. ผุสตีติ ผสฺโส. อยํ หิ อรูปธมฺโมปิ สมาโน อารมฺมเณ ผุสนากาเรเนว ปวตฺตติ. ตถา หิ โส ผุสนลกฺขโณติ วุจฺจติ. เจตยตีติ เจตนา, อตฺตโน สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ สทฺธึ

ในคำเหล่านั้น คำว่า นำมา คือ นำมาซึ่งผลของตน โดยความเป็นปัจจัยที่นับว่าเป็นอาหารปัจจัย เพื่อความเกิดขึ้น, หรือเพื่อความตั้งอยู่ได้ ความว่าทำให้บังเกิดและทำให้เป็นไป. อาหารชื่อว่า กพฬิงการะ เพราะอรรถว่า อันบุคคลย่อมกระทำให้เป็นคำ, คำว่า กพฬิงการะ นี้ ท่านกล่าวไว้เกี่ยวเนื่องกับวัตถุ (มีข้าว น้ำ เป็นต้น), ส่วนว่าโดยลักษณะ ก็พึงทราบว่าได้แก่ธรรมที่มีลักษณะเป็นโอชา, ธรรมนั้นเป็นกพฬิงการะ (ของที่เขาทำให้เป็นคำ)ด้วย เป็นอาหาร โดยความหมายตามที่กล่าวแล้ว

อารมฺมเณ อภิสนฺทหตีติ อตฺโถ, มโนสนฺนิสฺสิตา เจตนา มโนสญฺเจตนา. อุปปตฺติปริกปฺปนวเสน วิชานาตีติ วิญฺญาณํ. เอวเมตฺถ สามญฺญตฺถโต, วิเสสตฺถโต จ อาหารา เวทิตพฺพา. กสฺมา ปน เต จตฺตาโรว วุตฺตา, อญฺเญ ธมฺมา กึ อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยา น โหนฺตีติ ? โน น โหนฺติ, อิเม ปน ตถา จ โหนฺติ อญฺญถา จาติ สมาเนปิ ปจฺจยภาเว อติเรกปจฺจยา โหนฺติ, ตสฺมา อาหาราติ วุจฺจนฺติ.

ด้วย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่ากพฬิงการาหาร. แม้ในอาหารที่เหลือก็มีนัยนี้. สภาวะชื่อว่า ผัสสะ เพราะอรรถว่ากระทบ. จริงอยู่ ผัสสะนี้ แม้เป็นนามธรรมก็ย่อมเป็นไปโดยอาการที่กระทบในอารมณ์. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวถึงผัสสะนั้นว่า มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ. ธรรมชาติชื่อว่าเจตนา เพราะอรรถว่าจงใจ, ความว่าจัดแจงตนเองพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เข้าไว้ในอารมณ์, เจตนาที่อิงอาศัยใจ ชื่อว่า มโนสัญเจตนา. ธรรมชาติชื่อว่าวิญญาณ เพราะอรรถว่ารู้ต่าง ๆ กัน โดยเกี่ยวกับข้อกำหนดแห่งความอุปบัติ. พึงทราบอาหารทั้งหลาย โดยความหมายสามัญ และโดยความหมายพิเศษ ในที่นี้ ตามประการดังกล่าวมานี้. ถามว่า ก็เพราะเหตุไรเล่า พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอาหารเหล่านั้นไว้ ๔ อย่างเท่านั้น, ธรรมเหล่าอื่นไม่เป็นปัจจัยแก่ผลของตนหรือ ? ตอบว่า ธรรมเหล่าอื่นไม่เป็นปัจจัยแก่ผลของตนหามิได้, แต่ว่า

ธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ เป็นปัจจัยโดยประการเดียวกันนั้นก็ได้ เป็นปัจจัยโดยประการอื่นก็ได้ เพราะเหตุนั้น แม้เมื่อมีความเป็นปัจจัยอยู่ ก็ย่อมเป็นปัจจัยที่นอกเหนือไป (เป็นปัจจัยอื่นพิเศษ), เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียก (เฉพาะธรรม ๔ อย่างเหล่านี้เท่านั้น) ว่า อาหาร.

กถํ ? เอเตสุ หิ ปรโม สยํ ยสฺมึ กลาเป ตปฺปริยาปนฺนานํ ยถารหํ ปจฺจโย โหนฺโตว โอชฏฺฐมกํ รูปํ อาหรติ, ทุติโย ติสฺโส เวทนา อาหรติ, ตติโย ตีสุ ภเวสุ ปฏิสนฺธึ อาหรติ, จตุตฺโถ ปฏิสนฺธิกฺขเณ นามรูปํ อาหรติ. เตนาห "กพฬิงฺการาหาโร"ติอาทิ. เอตฺถ จ กมฺมชาทิเภทภินฺนา โอชา สติ ปจฺจยลาเภ เทฺว ติสฺโส ปเวณิโย ฆเฏนฺตี โอชฏฺฐมกรูปํ อาหรติ, สุขเวทนียาทิเภทภินฺโน ผสฺสาหาโร ยถารหํ ติสฺโส เวทนา อาหรติ, ปุญฺญาภิสงฺขาราทิเภทภินฺโน มโน-

คืออย่างไร ? คือว่าในบรรดาอาหารเหล่านี้ อาหารอย่างแรก กำลังเป็นปัจจัยในกลาปใด แก่รูปธรรมทั้งหลายที่นับเนื่องในกลาปนั้นตามสมควรอยู่นั่นเทียว ก็ยังนำเอารูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มา, อาหารอย่างที่ ๒ ย่อมนำเวทนา ๓ มา, อาหารอย่างที่ ๓ ย่อมนำปฏิสนธิในภพ ๓ มา, อาหารอย่างที่ ๔ ย่อมนำนามรูปในขณะปฏิสนธิมา. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กพฬิงการาหาร (นำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มา)" ดังนี้เป็นต้น. อนึ่ง ในบรรดาอาหารเหล่านี้ พึงเห็นว่า โอชาที่

สญฺเจตนาหาโร กามภวาทีสุ ตีสุ ภเวสุ ยถารหํ สวิญฺญาณํ, อวิญฺญาณญฺจ ปฏิสนฺธึ อาหรติ, วิญฺญาณาหาโร ยถาปจฺจยํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ นามํ, รูปํ, นามรูปญฺจ อาหรตีติ ทฏฺฐพฺพํ. อถวา อุปตฺถมฺภกฏฺเฐน อิเม เอว ธมฺมา อาหาราติ วุตฺตา. ยถา หิ กพฬีการาหาโร รูปกายสฺส อุปตฺถมฺภกฏฺเฐน ปจฺจโย, เอวํ อรูปิโน อาหารา สมฺปยุตฺตธมฺมานํ. ตถา หิ วุตฺตํ "กพฬีการาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย, อรูปิโน อาหารา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑]

แตกต่างกันเพราะความต่างกันโดยเป็นโอชาที่เกิดจากกรรมเป็นต้น เมื่อมีการได้ปัจจัย ก็ย่อมนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มา ทำให้สืบต่อกันไปได้ ๒-๓ สาย, ผัสสาหารที่แตกต่างกันเพราะความต่างกันโดยเป็นผัสสะที่เกื้อกูลแก่สุขเวทนาเป็นต้น ย่อมนำเวทนา ๓ มา ตามสมควร, มโนสัญเจตนาหารที่แตกต่างกันเพราะความต่างกัน โดยเป็นปุญญาภิสังขารเป็นต้น ย่อมนำมาซึ่งปฏิสนธิ ที่มีวิญญาณ และไม่มีวิญญาณ ตามสมควร ในภพ ๓ มีกามภพเป็นต้น, วิญญาณาหาร ย่อมนำมาซึ่งนาม, รูป และนามรูป ในขณะปฏิสนธิ ตามสมควรแก่ปัจจัยดังนี้. อีกนัยหนึ่ง ท่านเรียกธรรม (๔ อย่าง) เหล่านี้เท่านั้นว่า อาหาร โดยความหมายว่าเป็นธรรมผู้อุปถัมภ์. เหมือน-อย่างว่า กพฬิงการาหารเป็นปัจจัยโดยความหมายว่าเป็นผู้อุปถัมภ์รูปกาย ฉันใด, นามอาหารทั้งหลาย ก็เป็นปัจจัยโดยเป็น

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๙.

ผู้อุปถัมภ์สัมปยุตธรรมทั้งหลาย ฉันนั้น. จริงอย่างนั้น ตรัสไว้ว่า "กพฬิงการาหาร ย่อมเป็นปัจจัยแก่กายนี้ โดยอาหารปัจจัย, นามอาหารทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตธรรมทั้งหลาย และแก่รูปทั้งหลายที่มีสัมปยุตธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยอาหารปัจจัย" ดังนี้.

อปโร นโย อชฺฌตฺติกสนฺตติยา วิเสสปจฺจยตฺตา กพฬิงฺการาหาโร, ผสฺสาทโย จ ตโย ธมฺมา อาหาราติ วุตฺตา. วิเสสปจฺจโย หิ กพฬิงฺการภกฺขานํ[๑] สตฺตานํ รูปกายสฺส กพฬิงฺการาหาโร, นามกาเย เวทนาย ผสฺโส, วิญฺญาณสฺส มโนสญฺเจตนา, นามรูปสฺส วิญฺญาณํ. ยถาห "เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อยํ กาโย อาหารฏฺฐิติโก, อาหารํ ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ, อนาหาโร โน ติฏฺฐติ[๒]

ยังมีอีกนัยหนึ่ง กพฬิงการาหาร, และธรรม ๓ อย่าง มีผัสสะเป็นต้น ท่านเรียกว่าอาหาร เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแก่ความสืบต่อภายใน. เป็นความจริงว่า กพฬิงการาหาร เป็นปัจจัยพิเศษแก่รูปกายของสัตว์ทั้งหลาย ผู้กินกพฬิงการาหาร, ในฝ่ายนามกาย ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา, มโนสัญเจตนา ก็เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ, วิญญาณ ก็เป็นปัจจัยแก่นามรูป. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุ

[๑] ฉ. กพฬีการาหารภกฺขานํ.
[๒] สํ. มหา. ๑๙/๙๔-๙๕.

ตถา ผสฺสปจฺจยา เวทนา. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ. วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺ"ติ[1]

ทั้งหลาย กายนี้มีความตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร, อาศัยอาหารจึงตั้งอยู่ได้, ไม่มีอาหารก็ตั้งอยู่ไม่ได้ แม้ฉันใด. เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงตั้งอยู่ได้. เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงตั้งอยู่ได้. เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงตั้งอยู่ได้ ฉันนั้น" ดังนี้.

กพฬิงฺการาหาเรติ กพฬิงฺกาเร อาหาเร นิกนฺติ ตณฺหา, ตํ ภยํ อนตฺถาวหโต. คธิตสฺส หิ อาหารปริโภโค อนตฺถาย โหติ. เหตุอตฺเถ ภุมฺมํ. เอวํ เสเสสุ. นิกนฺตีติ นิกามนา ฉนฺทราโค. ภายติ เอตสฺมาติ ภยํ, นิกนฺติ เอว ภยํ นิกนฺติภยํ. กพฬิงฺการาหารเหตุ อิเมสํ สตฺตานํ ฉนฺทราโค ภยํ ภยานกํ ทิฏฺฐธมฺมิกาทิเภทสฺส อนตฺถสฺส สกลสฺสาปิ วฏฺฏทุกฺขสฺส เหตุภาวโต. เตเนวาห

คำว่า ในเพราะกพฬิงการาหาร คือ ในเพราะอาหารที่ทำให้เป็นคำคำ ย่อมมี นิกันติ (ความใคร่) ได้แก่ตัณหา, นั้นชื่อว่า เป็นภัย ก็เพราะนำมาซึ่งความหายนะ. จริงอยู่ การบริโภคอาหารของบุคคลผู้มีจิตติดข้อง. ย่อมเป็นไปเพื่อความหายนะ. (คำว่า กพฬิงการาหาเร นี้) เป็นสัตตมีวิภัตติ ในอรรถว่าเหตุ. ในอาหารที่เหลือก็อย่างนี้. คำว่า นิกันติ แปลว่าความใคร่ ได้แก่ฉันทราคะ. บุคคลย่อมกลัวแต่สิ่งนี้

---

[1] ม. อุ. ๑๔/๑๖๙, ขุ. อุ. ๒๕/๗๓,
วิ. มหา. ๔/๑, เนตฺติปกรณ.
ภูมิพโลภิกฺขุ ๔๘.

"กพฬิงฺกาเร เจ ภิกฺขเว อาหาเร อตฺถิ ราโค, อตฺถิ นนฺที อตฺถิ ตณฺหา, ปติฏฺฐิตํ ตตฺถ วิญฺญาณํ วิรุฬฺหนฺ"ติอาทิ.[๑] อุปคมนํ อุปฺปหีนวิปลฺลาสสฺส อารมฺมเณน สโมธานํ สงฺคติ. สุขเวทนียาทิผสฺสุปฺปตฺติ ภยํ ภยานกํ ตีหิ ทุกฺขตาหิ อปริมุจฺจนโต. เตนาห "สุขเวทนียํ ภิกฺขเว ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขา เวทนา[๒] ตสฺสา เวทนาปจฺจยา ตณฺหา ฯเปฯ ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหตี"ติ.[๓] ตตฺถ ตตฺถ ภเว อุปปชฺชติ เอเตนาติ อุปปตฺติ, อุปปชฺชนํ วา อุปปตฺติ, ขิปนํ ภยํ ภยานกํ อุปปตฺติมูลเกหิ พฺยสเนหิ อปริมุตฺตโต. เตนาห "อวิทฺวา ภิกฺขเว ปุริสปุคฺคโล ปุญฺญญฺเจ สงฺขารํ อภิสงฺขโรติ, ปุญฺญูปคํ ภวติ วิญฺญาณํ. อปุญฺญญฺเจ สงฺขารํ อภิสงฺขโรติ, อปุญฺญูปคํ ภวติ วิญฺญาณนฺ"ติ-

เพราะเหตุนั้นสิ่งนี้จึงชื่อว่าภัย, ภัยคือนิกันติ ชื่อว่า นิกนฺติภยํ. ฉันทราคะของสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุแห่งกพฬิงการาหาร ชื่อว่าเป็นภัย คือเป็นของน่ากลัว ก็เพราะความเป็นเหตุแห่งความหายนะ อันมีประเภทเป็นความหายนะในอัตภาพนี้เป็นต้น คือ วัฏทุกข์ แม้ทั้งสิ้น. เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว จึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากว่าราคะในกพฬิงการาหารมีอยู่, นันทิ(ความเพลิดเพลิน)ในกพฬิงการาหารมีอยู่ ตัณหาในกพฬิงการาหารมีอยู่, วิญญาณก็มีอันตั้งมั่นงอกงามในกพฬิงการาหารนั้นได้" ดังนี้เป็นต้น. ชื่อว่าอุปคมนะ (ความข้องแวะ) ได้แก่ความประชุม ความพร้อมเพรียงด้วยอารมณ์แห่งบุคคลผู้ยังละวิปลาสมิได้. ความอุบัติแห่งผัสสะ มีผัสสะที่เกื้อกูลต่อสุขเวทนา

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๒๒, อภิ. ก. ๓๗/๑๖๑,
ขุ. มหา. ๒๙/๒๘.

[๒] สํ. สฬา. ๑๘/๑๔๕.

[๓] ขุ. อุ. ๒๕/๗๓.

อาทิ.[๑] ปฏิสนฺธีติ ภวนฺตราทีหิ ปฏิสนฺธานํ, ตํ ภยํ ภยานกํ ปฏิสนฺธินิมิตฺเตหิ ทุกฺเขหิ อวิมุจฺจนโต. เตนาห "วิญฺญาเณ เจ ภิกฺขเว อาหาเร อตฺถิ ราโค อตฺถิ นนฺที, อตฺถิ ตณฺหา, ปติฏฺฐิตํ ตตฺถ วิญฺญาณํ วิรุฬฺหนฺ"ติอาทิ.[๒]

เป็นต้น ชื่อว่าเป็นภัย คือเป็นของน่ากลัว เพราะเป็นเหตุไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ ๓ อย่าง. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อาศัยผัสสะที่เกื้อกูลต่อสุขเวทนา สุขเวทนาก็เกิดขึ้น เพราะเวทนาเป็นปัจจัยนั้น ตัณหาก็เกิดขึ้น ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีได้โดยอาการอย่างนี้" ดังนี้. ชื่อว่าอุปบัติ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเข้าไป(เกิดขึ้น)ในภพนั้น ๆ, อีกอย่างหนึ่ง ความเข้าไป ชื่อว่าอุปบัติ, ได้แก่ความซัดไป ชื่อว่าเป็นภัย คือเป็นของน่ากลัว ก็เพราะเป็นอันไม่หลุดพ้นจากความพินาศทั้งหลาย ที่มีอุปบัติเป็นมูล. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลผู้ไม่รู้ ถ้าหากปรุงแต่งปุญญาภิสังขาร, ปุญญูปควิญญาณ (วิญญาณที่เข้าไปเพราะบุญ) ก็ย่อมเกิดขึ้น. ถ้าหาก

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๙๙.
[๒] สํ. นิ. ๑๖/๑๒๔.

ปรุงแต่งอปุญญาภิสังขาร, อปุญญุปควิญญาณ (วิญญาณที่เข้าไปเพราะบาป) ก็ย่อมเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ปฏิสนธิ ได้แก่ความสืบต่อกับภพอื่นเป็นต้น, นั้นชื่อว่าเป็นภัย คือเป็นของน่ากลัว ก็เพราะเป็นเหตุไม่พ้นจากทุกข์ทั้งหลายที่มีปฏิสนธิเป็นเหตุ. เพราะเหตุนั้นจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากว่าราคะในวิญญาณาหาร มีอยู่ นันทิ (ความเพลิดเพลิน) ในวิญญาณาหาร มีอยู่, ตัณหาในวิญญาณาหาร มีอยู่, วิญญาณก็มีอันตั้งมั่นงอกงาม ในเพราะวิญญาณาหารนั้นได้" ดังนี้เป็นต้น.

ปุตฺตมํสูปเมน โอวาเทน ทีเปตพฺโพ นิจฺฉนฺทราคปริโภคาย. เอวํ หิ ตตฺถ นิกนฺติภยํ น โหติ. นิจฺจมฺมา คาวี ยํ ยํ ฐานํ อุปคจฺฉติ, ตตฺถ ตตฺเถว นํ ปาณิโน ขาทนฺติเยว. เอวํ ผสฺเส สติ เวทนา อุปฺปชฺชติ, เวทนา จ ทุกฺขสลฺลาทิโต หฏฺธพฺพาติ ผสฺเส อาทีนวํ ปสฺสนฺตสฺส อุปคมนภยํ น โหตีติ อาห "ผสฺสาหาโร

บัณฑิตพึงแสดง กพฬิงการาหาร ด้วยพระโอวาทที่มีการอุปมาด้วยเนื้อบุตร เพื่อประโยชน์แก่การบริโภคอย่างไม่มีฉันทราคะ. เพราะว่า ภัยคือนิกันติในเพราะกพฬิงการาหารนั้นย่อมไม่มี ก็โดยประการอย่างนี้. ชื่อว่าโคหนังปอก เข้าไปยังสถานที่ใด ๆ, สัตว์ทั้งหลายก็จะขบกัดมัน ณ สถานที่นั้น ๆ นั่นเทียว. สำหรับพระโยคาวจรผู้เห็นอยู่ซึ่ง

นิจฺจมมฺมคาวูปเมน ทีเปตพฺโพ"ติ. เอกาทสหิ อคฺคีหิ สพฺพโส อาทิตฺตา ภวา องฺคารกาสุสทิสาติ ปสฺสโต อุปปตฺติภยํ น โหตีติ อาห "มโนสญฺเจตนาหาโร องฺคารกาสูปเมน ทีเปตพฺโพ"ติ. โจรสทิสํ วิญฺญาณํ อนตฺถปาตโต, ปหารสทิสี เวทนา ทุรธิวาสโตติ สมฺมเทว ปสฺสโต ปฏิสนฺธิภยํ น โหตีติ อาห "วิญฺญาณาหาโร สตฺติสูลูปเมน[๑] ทีเปตพฺโพ"ติ.

โทษในผัสสะว่า เมื่อมีผัสสะ เวทนาก็ย่อมเกิดขึ้น, ก็เวทนาบัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นลูกศรคือทุกข์ ดังนี้อยู่อย่างนี้ ภัยคืออุปคมนะ (ความข้องแวะ)ก็ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "พึงแสดงผัสสาหาร ด้วยพระโอวาทที่มีการอุปมา ด้วยโคหนังปอก" ดังนี้. เมื่อพระโยคาวจรเล็งเห็นอยู่ว่า ภพทั้งหลายเป็นเสมือนหลุมถ่านเพลิง เพราะถูกไฟ ๑๑ กองแผดเผาอยู่ถ้วนทั่ว ดังนี้ ภัยคืออุปบัติ (ความเข้าไปในภพ) ก็ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "พึงแสดงมโนสัญเจตนาหาร ด้วยพระโอวาทที่มีการอุปมาด้วยหลุมถ่านเพลิง" ดังนี้. เมื่อพระโยคาวจรเห็นอยู่โดยชอบนั่นเทียว ว่า วิญญาณเป็นเสมือนโจร เพราะทำให้ตกไปในความหายนะ, เวทนาเป็นเหมือนการทำร้าย เพราะมีความอดกลั้นได้ยาก ดังนี้ ภัย คือปฏิสนธิ ก็ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น

---

[๑] ฉ. สตฺติสตูปเมน.

ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พึงแสดงวิญญาณาหาร ด้วยพระโอวาทที่มีการอุปมาด้วยหอกหลาว" ดังนี้.

เอวํ กิจฺจาทิมุเขน อาหาเรสุ อาทีนวํ วิภาเวตฺวา อิทานิ ตตฺถ ยถาธิปฺเปตํ อาหารํ นิทฺธาเรตฺวา ปฏิกูลโต มนสิการวิธึ ทสฺเสตุํ "อิเมสุ ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. อุปาทายรูปนิทฺเทเสปิ "กพฬิงฺกาโร อาหาโร"ติ[๑] อาคตตฺตา ตโต วิเสเสนฺโต "อสิตปีตขายิตสายิตปฺปเภโท"ติ อาห, ภูตกถนํ วา เอตํ. ตตฺถ อสิตปีตขายิตสายิตปฺปเภโทติ อสิตพฺพปาตพฺพขายิตพฺพสายิตพฺพวิภาโค กาลเภทวจนิจฺฉาย อภาวโต ยถา "ทุทฺธนฺ"ติ. กพฬิงฺการาหาโรวาติ อวธารณํ ยถา ผสฺสาหาราทินิวตฺตนํ, เอวํ โอชาหารนิวตฺตนมฺปิ ทฏฺฐพฺพํ. สวตฺถุโก เอว หิ อาหาโร อิธ กมฺมฏฺฐานภูโต,

ท่านอาจารย์ ครั้นได้เปิดเผยโทษในอาหารทั้งหลาย โดยกิจเป็นต้นเป็นสำคัญอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะถอนเอาอาหารตามที่ประสงค์ ในบรรดาอาหารเหล่านั้น แสดงวิธีมนสิการ โดยความเป็นของปฏิกูล จึงกล่าวว่า "ก็ในบรรดาอาหาร ๔ อย่างเหล่านี้" ดังนี้เป็นต้น. เพราะมาแม้ในอุปาทายรูปนิเทศ ว่า "กพฬิงการาหาร" ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงขยายความให้พิเศษไปกว่านั้น กล่าวว่า "อันมีประเภทเป็นของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้ม" ดังนี้, หรือว่า คำว่า อันมีประเภทเป็นของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้มนี้ เป็นคำกล่าวถึงตัวภูตรูป (อันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งโอชา). ในคำ

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๑๕.

เตน อาหริยตีติ อาหาโรติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. อาหรตีติ อาหาโรติ อยํ ปนตฺโถ นิพฺพตฺติตโอชาวเสน เวทิตพฺโพ. อิมสฺมึ อตฺเถติ อิมสฺมึ กมฺมฏฺฐานสงฺขาเต อตฺเถ. อุปฺปนฺนา สฺญาติ สญฺญาสีเสน ภาวนํ วทติ. ตถา หิ วกฺขติ "ปฏิกูลาการคฺคหณวเสน ปนา"ติอาทิ.[๑]

เหล่านั้น คำว่า อันมีประเภทเป็นของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม คืออันมีการจำแนกเป็นของที่ควรกิน ของที่ควรดื่ม ของที่ควรเคี้ยว ของที่ควรลิ้ม เพราะไม่มีความต้องการด้วยการพูดถึงความต่างกัน แห่งกาล (หมายความว่า ของที่ได้กินแล้วก็ดี กำลังกินอยู่ก็ดี จักกินก็ดี ก็เรียกว่าอสิตทั้งนั้น, อสิตหมายถึงของที่ควรกินเท่านั้น อย่างนี้เป็นต้น) เหมือนอย่างคำว่า "ทุทฺธํ" (ซึ่งหมายถึงนมที่พึงรีดออกเท่านั้น) ฉะนั้น. คำอวธารณะ (จำกัดความ)ว่า กพฬิงการาหาโรว พึงเห็นว่าท่านปฏิเสธอาหาร คือตัวโอชาด้วย เหมือนอย่างที่ปฏิเสธนามอาหาร ๓ มีผัสสาหารเป็นต้น. จริงอยู่ อาหารที่เป็นไปกับวัตถุ(มีข้าว น้ำ เป็นต้น)เท่านั้น ที่เป็นกรรมฐานในที่นี้, เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงพึงเห็นความหมายในคำว่าอาหารนี้อย่างนี้ว่า ชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่าอันเขาย่อม

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๖๐.

นำมา(คือกลืนกิน). ส่วนความหมายที่ว่า อาหรตีติ อาหาโร (ชื่อว่า อาหาร เพราะอรรถว่านำมา) ดังนี้ นี้ บัณฑิตพึงทราบโดยเกี่ยวกับเป็นโอชาที่ทำให้บังเกิด. คำว่า ในอรรถนี้ ความว่า ในอรรถกล่าวคือกรรมฐานนี้. ด้วยคำว่า สัญญาที่เกิดขึ้น ท่านกล่าวถึงภาวนา โดยมีสัญญาเป็นประธาน. จริงอย่างนั้นท่านจักกล่าวว่า "ก็ด้วยอำนาจการถือเอาอาการที่เป็นปฏิกูล" ดังนี้เป็นต้น.

กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคเหตฺวาติ กมฺมฏฺฐานํ ปริยตฺติธมฺมโต, อตฺถโต จ สุคฺคหิตํ สุมนสิกตํ สูปธาริตํ กตฺวา. เตนาห "อุคฺคหโต เอกปทมฺปิ อวิรชฺฌนฺเตนา"ติ. ตตฺถ อุคฺคหโตติ อาจริยุคฺคหโต. เอกปทมฺปีติ เอกมฺปิ ปทํ, เอกโกฏฺฐาสมฺปิ วา, ปเทสมตฺตมฺปีติ อตฺโถ. ทสหากาเรหีติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ อนุตฺติมชีวิกาภาวโต, ปิณฺฑปาตสฺส อลาภลาเภสุ ปริตสฺสนเคธาทิสมฺปตฺติโต, ภุตฺตสฺส สมฺมทฺทนนโต

คำว่า เรียนเอากรรมฐาน คือกระทำกรรมฐานให้เป็นอันถือเอาได้ด้วยดี ให้เป็นอันทำไว้ในใจได้ด้วยดี ให้เป็นอันทรงจำไว้ได้ด้วยดี โดยปริยัติธรรม และโดยคำอรรถาธิบาย. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ไม่ทำให้ผิดพลาดไปจากที่เรียน แม้สักบทหนึ่ง" ดังนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า จากที่เรียน คือจากที่เรียนจากอาจารย์. คำว่า แม้สักบทหนึ่ง คือแม้สักบทเดียว, หรือแม้สักหมวดเดียว, ความว่า แม้สัก

กิมิกุลสํวทฺธนโตติ เอวมาทีหิปิ อากาเรหิ อาหาเร ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ? วุตฺตเณหตํ "อนฺตมิทํ ภิกฺขเว ชีวิกานํ ยทิทํ ปิณฺโฑลฺยํ, อภิลาโปยํ[๑] ภิกฺขเว โลกสฺมึ ยทิทํ 'ปิณฺโฑโล วิจรสิ ปตฺตปาณี"ติ,[๒] "อลทฺธา จ ปิณฺฑปาตํ ปริตสฺสติ, ลทฺธา จ ปิณฺฑปาตํ คธิโต มุจฺฉิโต อชฺฌาปนฺโน[๓] อนาทีนวทสฺสาวี อนิสฺสรณปญฺโญ ปริภุญฺชตี"ติ,[๔] "ภุตฺโต จ อาหาโร กสฺสจิ กทาจิ มรณํ วา มรณมตฺตํ วา ทุกฺขํ อาวหติ, อุกฺโกจกาทโย, ตกฺโกฏกาทโย จ ทฺวตฺตึสทฺวตฺตึสกุลปฺปเภทา กิมโย จ นํ อุปนิสฺสาย ชีวนฺตี"ติ. วุจฺจเต : อนฺติม-ชีวิกาภาโว ตาว จิตฺตสงฺกิเลสวิโสธนตฺถํ กมฺมฏฺฐานาภินิเวสโต ปเคว มนสิ กาตพฺโพ "มาหํ ฉวาลาตสทิโส ภเวยฺยนฺ"ติ. ตถา

ส่วนหนึ่ง. เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า "โดยอาการ ๑๐" ดังนี้เล่า, พระโยคีพึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลในอาหาร แม้โดยอาการเป็นต้นอย่างนี้ว่า โดยความเป็นวิธีเลี้ยงชีพที่ต่ำต้อย, โดยความเกิดขึ้นแห่งความหวั่นใจ และความติดข้อง ในเพราะการไม่ได้และการได้บิณฑบาต, โดยการที่อาหารที่บริโภคแล้ว ทำความมึนเมาให้เกิด, โดยการทำหมู่หนอนให้เต็มพร้อม ดังนี้ก็ได้มิใช่หรือ ? ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิธีเลี้ยงชีพที่ต่ำต้อยแห่งวิธีเลี้ยงชีพทั้งหลายนี้ คือการเที่ยวบิณฑบาต, ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำพูดดูหมิ่นในโลกนี้ ว่า 'คนขอก้อนข้าว(เขากิน) มีมือถือบาตรเที่ยวไป" ดังนี้, ว่า "พอไม่ได้บิณฑบาต ก็หวั่นใจ, และพอได้บิณฑบาต ก็ติดข้อง

---

[๑] ขุ. อิติ. ๒๙๙ ตตฺถ ปน อภิลาปายนฺติ ทิสฺสติ.

[๒] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๑๓, ขุ. อิติ. ๒๕/๒๙๙.

[๓] องฺ. ติก. ๒๐/๓๕๔. อชฺโฌปนฺโน,

[๔] องฺ. ติก. ๒๐/๓๕๔.

ปิณฺฑปาตสฺส อลาภลาเภสุปิ ปริตสฺสนเคธาทิสมุปฺปตฺตินิวารณํ ปเคว อนุญฺญาตพฺพํ สุปริสุทฺธสีลสฺส ปฏิสงฺขานวโต ตทภาวโต. ภตฺตสมฺมโท อเนกนฺติโก, ปริโภคนฺโตคโธ วา เวทิตพฺโพ. กิมิกุลสํวทฺธนํ ปน น สงฺคเหตพฺพํ, สงฺคหิตเมว วา "หสหากาเรหี"ติ เอตฺถ นิยมสฺส อกตตฺตา. อิมินา วา นเยน อิตเรสมฺเปตฺถ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ ยถาสมฺภวเมตฺถ ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขณสฺส อธิปฺเปตตฺตา. ยถา หิ ฆรโคฬิกวจฺจมูสิกชตุกวจฺจาทิกํ สมฺภวนฺตํ คหิตํ, น เอกนฺติกนฺติ. ตถา ปริเยสนาทีสุปิ ยถาสมฺภวํ วตฺตพฺพํ.

สยบ ซบ ไม่เล็งเห็นโทษ ไม่มีปัญญาสลัดออกบริโภคอยู่" ดังนี้, ว่า"อนึ่ง อาหารที่บริโภคแล้ว บางทีก็นำมาซึ่งความตาย หรือทุกข์เจียนตายแก่บุคคลบางคน, หมู่หนอนทั้งหลายอันมีประเภทเป็นหนอนพวกละ ๓๒ ตระกูลมีพวกอุกโกจกะ (หนอนพวกส่งอาหารให้พวกหนอนอื่นกิน) เป็นต้น, และพวกตักโกฏกะ(พยาธิปากขอ)เป็นต้น ย่อมอิงอาศัยอาหารที่บริโภคนั้น เป็นอยู่" ดังนี้. ขอเฉลยว่า : อันดับแรก จะป่วยกล่าวไปไยถึงการต้องมนสิการความเป็นวิธีเลี้ยงชีพ ที่ต่ำต้อย ด้วยคิดว่า "ขอเราอย่าพึงเป็นเช่นดุ้นฟืนเผาศพ" ดังนี้ (อีก) เล่า เพราะพระโยคีมีการบำเพ็ญกรรมฐาน เพื่อชำระความเศร้าหมองแห่งจิต(อยู่แล้ว). อย่างนั้นเหมือนกัน จะป่วยกล่าวไปไยถึงการต้องหมั่นห้ามความเกิดขึ้นแห่งความหวั่นใจ และความติดข้องเป็นต้น แม้ในเพราะการไม่ได้และการได้บิณฑบาตอีกเล่า เพราะพระโยคีผู้มีศีลบริสุทธิ์ดี มีการพิจารณาอยู่ ก็ไม่มีความ

หวั่นใจและความติดข้องนั้น(อยู่แล้ว). ความมึนเมาในภัต ก็พึงทราบว่ามิได้มีเป็นประจำ, หรือว่ารวมลงในการบริโภค. แต่ไม่ควรเพิ่มจำนวนหมู่หนอนเข้าไปด้วย, หรือว่าเป็นอันเพิ่มแล้ว ก็เพราะในคำว่า "โดยอาการ ๑๐" นี้ ท่านมิได้ทำการกำหนดแน่นอนไว้. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นว่า มีการสงเคราะห์อาการนอกนี้เข้าในอาการ ๑๐ นี้ ตามนัยนี้ เพราะในอาการ ๑๐ นี้ ท่านประสงค์เอาการพิจารณาความเป็นปฏิกูล ไปตามสมควรแก่ความมีได้. เหมือนอย่างสิ่งที่มีอยู่มีขี้ตุ๊กแก ขี้หนู ขี้ค้างคาวเป็นต้น ที่ท่านถือเอาแล้ว, ไม่เป็นสิ่งที่มีอยู่เป็นประจำฉะนั้นแล. อย่างนั้นเหมือนกัน แม้ในอาการทั้งหลายมีการแสวงหาเป็นต้น ก็พึงกล่าวไปตามสมควรแก่ความมีได้.

คมนโตติอาทีสุ ปจฺจาคมนมฺปิ คมนสภาคตฺตา คมเนเนว สงฺคหิตํ. ปฏิกฺกมนสาลาทิอุปสงฺกมนํ วิย ปริเยสเน สมานปฏิกูลตฺตา อสุจิฏฺฐานกฺกมนวิรูปทุคฺคนฺธ-

ในอาการทั้งหลายมีว่า คมนโต โดยการไปเป็นต้น พึงทราบว่า แม้การกลับมาก็มีอันสงเคราะห์ด้วยการไปนั่นเอง เพราะมีส่วนเหมือนกันกับการไป. ก็การเข้าไปยัง

ทสฺสนฺขายนาธิวาสเนหิ. คมนโตติ ภิกฺขาจารวเสน โคจรคามํ อุทฺทิสฺส คมนโต. ปริเยสนโตติ โคจรคาเม ภิกฺขตฺถํ อาหิณฺฑนโต. ปริโภคโตติ อาหารสฺส ปริภุญฺชนโต. อุภยํ อุภเยน อาสยติ, เอกชฺฌํ ปวตฺตมาโนปิ กมฺมพลววตฺถิโต หุตฺวา มริยาทวเสน อญฺญมญฺญํ อสงฺกรโต สยติ ติฏฺฐติ ปวตฺตตีติ อาสโย, อามาสยสฺส อุปริ ติฏฺฐนโก ปิตฺตาทิโก. มริยาทญฺเหส หิ อยมากาโร, ตโต อาสยโต. นิทธาติ ยถาภุตฺโต อาหาโร นิจิโต หุตฺวา ติฏฺฐติ เอตฺถาติ นิธานํ, อามาสโย, ตโต นิธานโต. อปริปกฺกโตติ คหณีสงฺขาเตน กมฺมชเตเชน อปริปกฺกโต. ปริปกฺกโตติ ยถาภุตฺตสฺส อาหารสฺส วิปกฺกภาวโต. ผลโตติ นิปฺผตฺติโต. นิสฺสนฺทโตติ อิโต จิโต จ วิสนฺทนโต. สมฺมกฺขนโตติ สพฺพโส มกฺขนโต. สพฺพตฺถ อาหาเร ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพาติ โยชนา. ตํตํกิริยา–นิปฺผตฺติปฏิปาฏิวเสน จายํ คมนโตติอาทิกา

ศาลาเป็นต้น ในเวลากลับมา ก็เป็นปฏิกูลเสมอเหมือนกันกับในคราวแสวงหา ด้วยจำต้องทนเห็นรูปอันน่าเกลียด และดมกลิ่นที่เหม็น ในคราวที่เหยียบย่างสถานที่ที่ไม่สะอาด. คำว่า โดยการไป คือโดยการมุ่งไปสู่โคจรคาม (ละแวกบ้านที่เที่ยวบิณฑบาต) โดยเกี่ยวกับเป็นการภิกขาจาร (เที่ยวขออาหารไป). คำว่า โดยการแสวงหา คือโดยการเที่ยวไปในโคจรคาม เพื่อประโยชน์แก่ภิกษาหาร. คำว่า โดยการบริโภค คือโดยการบริโภคอาหาร. ชื่อว่า อาสยะ (ผู้อาศัย) เพราะอรรถว่าเป็นของ ๒ อย่างอาศัยอยู่จดกับของอีก ๒ อย่าง, แม้ว่าเป็นไปร่วมกัน ก็เป็นของที่ตั้งลงเพราะกำลังของกรรม อาศัยคือตั้งอยู่ เป็นไปโดยไม่ปะปนกันและกัน ด้วยอำนาจแห่งเขตแดน, ได้แก่โกฏฐาสะ ๔ อย่างมีน้ำดีเป็นต้น ที่ตั้งอยู่เหนือกระเพาะอาหารใหม่. ก็อา–อักษร (ในบทว่า อาสย) นี้ มีอรรถว่าเขตแดน, ได้แก่ (พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล) โดย

อนุปุพฺพึ ฐปิตา, สมฺมกฺขนํ ปน ปริโภคาที่สุ สพฺภมานมฺปิ นิสฺสนฺทวเสน วิเสสโต ปฏิกูลนฺติ สพฺพปจฺฉา ฐปิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อาสยะ(โกฏฐาสอันเป็นที่อาศัย) นั้น. ชื่อว่านิธาน(ที่สั่งสม) เพราะอรรถว่าเป็นที่อาหารตามที่บริโภคแล้ว ถูกฝังคือตั้งสั่งสมอยู่, ได้แก่กระเพาะอาหารใหม่, ได้แก่(พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล) โดยนิธาน(ที่สั่งสม)นั้น. คำว่า โดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อย คือโดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อยไป เพราะธาตุไฟที่เกิดจากกรรม ที่เรียกว่าไฟธาตุย่อยอาหาร. คำว่า โดยเป็นอาหารที่ย่อยแล้ว คือโดยภาวะที่อาหารตามที่ได้บริโภคแล้ว เป็นของย่อยแล้ว. คำว่า โดยผล คือโดยผลที่บังเกิด. คำว่า โดยการหลั่งออก โดยการหลั่งเลอะไปทางทวารนั้นทวารนี้. คำว่า โดยการแปดเปื้อน คือโดยการแปดเปื้อน โดยประการทั้งปวง. ประกอบความว่า พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลในอาหาร ในเพราะอาการทั้งปวง. ก็คำพูดที่มีตามลำดับ จับตั้งแต่คำว่า คมนโต (โดยการไป) เป็นต้นนี้ ท่านตั้งไว้ ด้วยสามารถลำดับความบังเกิดแห่งกิริยานั้น ๆ, ส่วนว่า

ความแปดเปื้อน แม้ที่ได้อยู่ในคราวบริโภค เป็นต้น (แต่ก็) เป็นปฏิกูลโดยพิเศษ โดยเกี่ยวกับเวลาที่หลั่งออก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงตั้งไว้ท้ายสุด.

๒๙๕. เอวํ มหานุภาเวติ อิทานิ วตฺตพฺพปฏิปตฺติยา มหานุภาเวติ วทนฺติ, สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานปริหรณาทิสิทฺธํ วา ธมฺมสุธมฺมตํ ปุเรกฺขิตฺวา[๑] โยคาวจเรน เอวํ ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ ทสฺเสนฺโต "เอวํ มหานุภาเว นาม สาสเน"ติอาทิมาห. ตตฺถ นาม-สทฺโท สมฺภาวเน ทฏฺฐพฺโพ. ปพฺพชิเตน คามาภิมุเขน คนฺตพฺพนฺติ โยชนา. อยญฺจ คมนาทิโต ปจฺจเวกฺขณา โยคิโน น อตฺตุทฺเทสิกาว, อถ โข อนุทฺเทสิกาปีติ ทสฺเสนฺโต "สกลรตฺตินฺ"ติอาทินา ธุรทฺวยํ ปริคฺคเหสิ. ปริเวณนฺติ ปริเวณงฺคณํ. วีสตึสวาเรติ เอตฺถ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนวเสน วารปริจฺเฉโทติ เกจิ, อปเร ปน

๒๙๕. คำว่า มีอานุภาพมากอย่างนี้ ท่านกล่าวว่ามีอานุภาพมาก ก็ด้วยข้อปฏิบัติที่พึงกล่าวถึงในบัดนี้, อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า พระโยคาวจรพึงทำความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรม ที่สำเร็จเพราะการบริหารสัพพัตถกกรรมฐาน เป็นต้นให้ออกหน้า แล้วปฏิบัติไปอย่างนี้เถิด ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ในพระศาสนา ชื่อว่ามีอานุภาพมากอย่างนี้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น นาม-ศัพท์ (ที่แปลว่า "ชื่อว่า") พึงเห็นในความหมายว่ายกย่อง. ประกอบความว่า ผู้เป็นบรรพชิต พึงเป็นผู้บ่ายหน้าสู่ละแวกบ้านเดินไป. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า ก็การพิจารณาโดยการไปเป็นต้นนี้ หาเป็น

---

[๑] ฉ. ปุรกฺขตฺวา.

"อุณหาสเนนา"ติ วทนฺติ. นีวรณวิกฺขมฺภนํ หิ อปฺปตฺตา ภาวนา ผรณาปีติยา อภาวโต นิสชฺชาวเสน กายกิลมถํ น วิโนเทติเยวาติ[๑] อิริยาปถจลนํ โหติเยว. วีสตึสคฺคหณํ ปน ยถาสลฺลกฺขิตภิกฺขาจรณเวลาวเสน. อถวา คมนโต ยาว สมฺมกฺขนมนสิกาโร เอโก วาโร, เอวํ วีสตึสวาเร กมฺมฏฺฐานํ มนสิกริตฺวา. นิชฺชนสมฺพาธานีติ[๒] ชนสมฺพาธรหิตานิ, เตน อปฺปากิณฺณตํ, อปฺปสทฺทตํ, อปฺปนิคฺโฆสตํ จ ทสฺเสติ. ตโต เอว ปวิเวกสุขานิ ชนวิเวเกน อิฏฺฐานิ, ปวิเวกสฺส วา ฌานานุโยคสฺส อุปการานิ. ยสฺมา ฉายูทกสมฺปนฺนานิ, ตสฺมา สีตลานิ ยสฺมา สุจีนิ, ตสฺมา รมณียภูมิภาคานีติ ปุริมานิ เทฺว ปจฺฉิมานํ ทฺวินฺนํ การณวจนานิ. อรียนฺติ นิทฺโทสํ. วิเวกรตินฺติ ฌานานุโยครตึ.

อัตตุทเทสิกะ(ระบุเจาะจงเฉพาะตน)เท่านั้นไม่, แต่ทว่าเป็นอนุทเทสิกะ(ไม่ระบุเจาะจง)ด้วย จึงกำหนดถือเอาธุระทั้ง ๒ ด้วยคำว่า "สกลรตฺตึ - ตลอดคืนทั้งสิ้น" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า (ปัดกวาด)บริเวณคือลานอันเป็นบริเวณ. ในคำว่า ๒๐-๓๐ วาระ นี้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า การกำหนดวาระ (ว่าเป็น ๑ วาระ, ๒ วาระเป็นต้น) ย่อมมี ด้วยอำนาจแห่งสันตติปัจจุบัน , ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "ย่อมมีด้วยอาสนะที่ร้อนขึ้น". จริงอยู่ ภาวนาที่ยังไม่ถึงการข่มนิวรณ์ได้ ย่อมบรรเทาความปวดเมื่อยกายด้วยอำนาจการนั่ง(นาน ๆ) มิได้เลย เพราะยังไม่มีผรณาปีติ(ปีติแผ่ไป) เพราะเหตุนั้น จึงยังมีการขยับเขยื้อน(เปลี่ยน)อิริยาบถอยู่ทีเดียว. ก็การถือเอา ๒๐-๓๐ วาระ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเวลาที่จะ

๖

---

[๑] ฉ. วิโนทติเยวาติ.

[๒] ฉ. นิชนสมฺพาธานีติ.

เที่ยวบิณฑบาตตามที่ได้กำหนดไว้(คือมนสิการกรรมฐานได้ ๒๐-๓๐ วาระแล้วก็พอดีถึงเวลาเที่ยวบิณฑบาต). อีกนัยหนึ่ง การมนสิการจับตั้งแต่โดยการไป จนกระทั่งถึงโดยความแปดเปื้อน จัดเป็นวาระหนึ่ง, พระโยคีมนสิการกรรมฐานไป ๒๐-๓๐ วาระอย่างนี้. คำว่า ไม่แออัดด้วยผู้คน คือปราศจากความแออัดด้วยผู้คน, ด้วยคำนั้นท่านแสดงถึงความเป็นสถานที่เกลื่อนกล่นด้วยผู้คนน้อย, ความเป็นสถานที่ที่มีเสียงน้อย, และความเป็นสถานที่ ที่ไม่มีเสียงอึกทึก. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่ามีปวิเวกสุข คือน่าปรารถนา เพราะความสงัดจากผู้คน, หรือว่าเป็นสถานที่อุปการะแก่ปวิเวก คือการบำเพ็ญฌาน. ๒ บทก่อน ๆ เป็นคำบอกถึงเหตุแห่ง ๒ บทหลัง ๆ อย่างนี้ ว่าเพราะเหตุที่สมบูรณ์ด้วยร่มเงาและน้ำ ฉะนั้นจึงร่มเย็น, เพราะเหตุที่สะอาด ฉะนั้นจึงเป็นภูมิภาคที่น่ารื่นรมย์ ดังนี้. บทว่า อริยํ (อันประเสริฐ)คือไม่มีโทษ. คำว่า ความ

กิญฺจาปิ โยคาวจรานํ วสนฏฺฐานํ นาม สุชคฺคิตํ สุสมฺมฏฺฐเมว โหติ, กทาจิ ปน ชคฺคนโต ปจฺฉา เอวมฺปิ สิยาติ ปฏิกูลตาปจฺจเวกฺขณาย สมฺภวทสฺสนตฺถํ "ปาทรชฆรโคฬิกวจฺจาทิสมฺปริกิณฺณ"นฺติอาทิ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. ตตฺถ ปจฺจตฺถรณนฺติ ภูมิยา ฉวิรกฺขณตฺถํ อตฺถริตพฺพํ จิลิมิกาทิอตฺถรณมาห.[1] ชตุกา ขุทฺทกวคฺคุลิโย. อุปหตตฺตาติ ทูสิตตฺตา. ตโตติ ตโต ตโต.[2] อปฺเปกฺขา อุลูกปาราวตาทีติ อิธาปิ "อปฺเปกฺขา"ติ ปทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. อุทกจิกฺขลฺลาทีหีติ อาทิ-สทฺเทน กจวราทึ สงฺคณฺหาติ. ปริเวณโต วิหารงฺคณปฺปเวสมคฺโค วิหารรจฺฉา.

ยินดีในวิเวก คือความยินดีในการบำเพ็ญฌาน.

ขึ้นชื่อว่า สถานที่อยู่ของพระโยคาวจรจะมีอันได้ชำระแล้ว ได้ปัดกวาดดีแล้วนั่นเทียวก็จริง, ถึงกระนั้น บางคราวภายหลังการชำระ ก็พึงมีความเป็นปฏิกูล แม้อย่างนี้ได้อีก เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงพึงเห็นว่า ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ที่เปรอะฝุ่นติดเท้าและขี้ตุ๊กแก เป็นต้น" ก็เพื่อแสดงวิธีจะเกิดการพิจารณาความเป็นปฏิกูล. ในคำเหล่านั้น คำว่า เครื่องปูลาด ท่านกล่าวถึงเครื่องปูลาดมีพรมเปลือกไม้เป็นต้น ที่พึงปูลาดไว้เพื่อรักษาผิวพื้น. ชื่อว่า ชตุกา ได้แก่ ค้างคาวชนิดเล็ก. คำว่า เพราะเสียหาย คือเพราะถูกประทุษร้าย. บทว่า ตโต คือ ต่อจากนั้นไป ต่อจากนั้นไป. บัณฑิตพึงนำ

---

[1] ฉ. จิมิลิกาทิ...

[2] ม. ตโตติ ตโต.

บทว่า "อปฺเปกทา(เป็นครั้งคราว)" มาสัมพันธ์ความแม้ในบทว่า อุลูกปาราวตาทิ นี้ว่า อปฺเปกทา อุลูกปาราวตาทิ (แปลเต็มความว่า เพราะเปรอะเปื้อนด้วยขี้นกฮูก ขี้นกพิราบเป็นต้น เป็นครั้งคราว). ด้วย อาทิ-ศัพท์(ที่แปลว่า "เป็นต้น") ในบทว่า อุทกจิกฺขลฺลาทีหิ (ด้วยแอ่งน้ำโคลนเป็นต้น) ท่านรวมเอาหยากเยื่อ(ขยะ) เข้าไว้ด้วย. เส้นทาง จากบริเวณเข้าไปยังลานวิหาร ชื่อว่าทางเดินไปวิหาร.

วิตกฺกมาลเกติ "กตฺถ นุ โข อชฺช ภิกฺขาย จริตพฺพนฺ"ติอาทินา วิตกฺกนมาลเก. คามมคฺคนฺติ คามคามิมคฺคํ. ขาณุกณฺฏกมคฺโคติ ขาณุกณฺฏกวนฺโต มคฺโค. หฏฺฐพฺโพ โหตีติ หสฺสเนน คมนํ อุปลกฺเขติ.

คำว่า ที่โรงตรึก คือที่โรงตรึกโดยนัยว่า "วันนี้ เราพึงเที่ยวไปเพื่อภิกษาหาร ณ ที่ไหนหนอแล" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ทางสู่ละแวกบ้าน คือเส้นทางไปยังละแวกบ้าน. บทว่า ขาณุกณฺฏกมคฺโค แปลว่าเส้นทางที่มีตอและหนาม. คำว่า จำต้องเห็น คือจำต้องใช้การดู(ใช้สายตา)ตรวจตราเส้นทาง.

คณฺฑํ ปฏิจฺฉาทยมาเนนาติอาทิ เอวมชฺฌาสเยน นิวาสนาทิ กาตพฺพนฺติ

คำว่า เหมือนอย่างกับปิดฝี เป็นต้น เป็นคำแสดงวัตร ว่า พระโยคาวจร ผู้มี

วตฺตทสฺสนํ, คณฺฑโรคินา วาตาตปาทิปริสฺสยวิโนทนตฺถํ คณฺฑํ ปฏิจฺฉาทยมาเนน วิย. อถวา คณฺฑํ วิย คณฺฑํ ปฏิจฺฉาทยมาเนนาติ เอกํ คณฺฑ-สทฺทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ สวติ[1] "คณฺโฑติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ อธิวจนนฺ"ติ[2] วจนโต คณฺโฑติ อตฺตภาวสฺส ปริยาโย, วิเสสโต รูปกายสฺส ทุกฺขตา สูลโยคโต, อสุจิปคฺฆรณโต, อุปฺปาทชราภงฺเคหิ อุทฺธุมาตกปกฺกปภิชฺชนโต. วณโจฬกนฺติ วณปฏิจฺฉาทกวตฺถขณฺฑํ. นีหริตฺวาติ ถวิกโต อุทฺธริตฺวา. กุณปานิปีติ ปิ-สทฺโท ครหายํ เอวรูปานิปิ หฏฺฐพฺพานิ ภวนฺตีติ, สมฺภาวทสฺสเน วา อิทมฺปิ ตตฺถ สมฺภาวตีติ. อธิวาเสตพฺโพติ ขมิตพฺโพ อญฺญถา อาหารสฺส อนุปลพฺภนโต. กามทฺวาเรติ กามทฺวาร-

อัธยาศัยอย่างนี้ พึงกระทำการนุ่งห่มเป็นต้น, เหมือนอย่างกับคนเป็นโรคฝี ปิดฝี เพื่อบรรเทาอันตราย มีสายลมแสงแดดเป็นต้นฉะนั้น. อีกนัยหนึ่ง มีอันต้องนำเอา คณฺฑ-ศัพท์(ที่แปลว่าฝี) ศัพท์หนึ่งมาสัมพันธ์ความไว้ว่า คณฺฑํ วิย คณฺฑํ ปฏิจฺฉาทยมาเนน (ปิดฝีคือเป็นดุจฝี). คำว่า ฝี เป็นคำบรรยายถึงอัตภาพ ตามพระพุทธวจนะที่ว่า "คณฺโฑติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ อธิวจนํ" (ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า ฝี นี้ เป็นชื่อเรียกอุปาทานขันธ์ ๕) ดังนี้, โดยพิเศษ ได้แก่ความเป็นทุกข์แห่งรูปกาย โดยการที่ประกอบด้วยความเจ็บปวด, โดยเป็นที่หลั่งออกแห่งสิ่งสกปรก, โดยการพองอืดขึ้น เน่าเปื่อย และแหลกสลายไป ด้วยความเกิดขึ้น ความ

---

[1] ฉ. ภวติ.
[2] สํ. สฬา. ๑๘/๑๐๓, องฺ. นวก. ๒๓/๔๐๐.

สมีเป, อุมฺมารพฺภนฺตเร วา. <u>คามรจฺฉา</u> วินิวิชฺฌิตฺวา ฐิตา <u>โอโลเกตพฺพา</u> <u>โหนฺติ</u> ยุคฺคมตฺตทสฺสินาปิ สตาติ อธิปฺปาโย.

แก่หง่อม และความแตกดับ. คำว่า <u>ผ้าพันแผล</u> ได้แก่ผืนผ้าใช้ปิดแผล. คำว่า <u>นำออก</u> (จากบาตร) คือยกขึ้นมาจากถลก. <u>ปิ</u>-ศัพท์ในบทว่า <u>กุณปานิปิ</u> แม้ซากศพ เป็นไปในอรรถว่าติเตียน ความว่า จำต้องเห็นแม้ซากศพทั้งหลายเห็นปานฉะนี้, อีก-อย่างหนึ่ง เป็นไปในอรรถว่าแสดงถึงความมีอยู่ ความว่า แม้ซากศพนี้ ก็มีอยู่ในสถานที่ใกล้บ้านนั้น. คำว่า <u>จำต้องทน</u> คือจำต้องอดกลั้น เพราะไม่มีการได้อาหาร โดยประการอื่น. คำว่า <u>ที่ทางเข้าละแวกบ้าน</u> คือที่ใกล้ทางเข้าละแวกบ้าน, หรือว่าตรงระหว่างธรณีประตู. ชื่อว่า <u>คามรจฺฉา</u> (ทางเดินในละแวกบ้าน) เป็นทางเดินที่ตั้งตัดทะลุเข้าไป(ในละแวกบ้าน). อธิบายว่า เป็นอันพระโยคี ซึ่งเป็นผู้มีสายตาเหลือบดูชั่วแอก <u>จำต้องตรวจดู</u>.

<u>ปจฺจตฺถรณาทีติ</u> ฆรโคฬิกวจฺจาทิสงฺกิลิฏฺฐปจฺจตฺถรณาทิกํ. <u>อเนกกุณป-ปริโยสานนฺติ</u> เอตฺถ ทุนฺนิวตฺถทุปฺปารุต-

คำว่า <u>เครื่องปูลาดเป็นต้น</u> คือเช่นเครื่องปูลาดที่แปดเปื้อนขี้ตุ๊กแกเป็นต้น. ในคำว่า <u>มีซากสัตว์เป็นอเนกเป็นปริโยสาน</u> นี้

มนุสฺสสมากุลานํ คามรจฺฉานํ โอโลกนมฺปิ อาเนตฺวา วตฺตพฺพํ. ตมฺปิ หิ ปฏิกูลเมวาติ. อโห วตาติ ครหเน นิปาโต. โภติ ธมฺมาลปนํ. ยาวณฺจิทํ ปฏิกูโล อาหาโร ยทตฺถํ คมนมฺปิ นาม เอวํ เชคุจฺฉํ, ทุรธิวาสนฺจาติ อตฺโถ.

น่าจะนำเอาการต้องตรวจดูทางเดิน ในละแวกบ้าน ที่เกลื่อนกล่นด้วยผู้คนผู้นุ่งไม่เรียบร้อยห่มไม่เรียบร้อย มากล่าวไว้ด้วย. เพราะว่า แม้ข้อที่ว่านั้นก็จัดว่าเป็นปฏิกูลเหมือนกัน. คำว่า อโห วต (โอ หนอ) เป็นศัพท์นิบาต ในอรรถว่าติเตียน. คำว่า โภ (ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย) เป็นคำร้องเรียกด้วยธรรม. ความว่า ตราบเท่าที่อาหารเป็นปฏิกูล ขึ้นชื่อว่า แม้การไปเพื่อประโยชน์แก่อาหารใด นี้ ก็เป็นของที่น่ารังเกียจ, และอดกลั้นได้ยากอย่างนี้เหมือนกัน.

๒๙๖. คมนปฏิกูลนฺติ คมนเมว ปฏิกูลํ คมนปฏิกูลํ. อธิวาเสตฺวาปีติ ปิ-สทฺโท สมฺปิณฺฑนฏฺโฐ, เตน "เอตฺตเกนาปิ มุตฺติ นตฺถิ, อิโต ปรมฺปิ มหนฺตํ ปฏิกูลํ สกลํ อธิวาเสตพฺพเมวา"ติ วกฺขมานํ ปฏิกูลํ สมฺปิณฺเฑติ. สงฺฆาฏิปารุเตนาติ สงฺฆาฏิยา กปฺปนปารุปเนน ปารุตสรีเรน. ยตฺถาติ ยาสุ วีถีสุ. ยาว ปิณฺฑิกมํสาปีติ ยาว

๒๙๖. บทว่า คมนปฏิกูลํ ความว่า สิ่งที่เป็นปฏิกูลคือการไป ชื่อว่าคมนปฏิกูลํ. ปิ-ศัพท์ (ที่แปลว่า "แม้") ในคำว่า แม้ต้องอดกลั้น มีอรรถว่ารวบรวม, ด้วยปิ-ศัพท์นั้น ท่านรวบรวมเอาสิ่งเป็นปฏิกูลที่จักกล่าวถึงโดยนัยว่า "ความพ้นไปจากสิ่งที่เป็นปฏิกูลแม้เพียงเท่านี้ หามีไม่, สิ่งเป็นปฏิกูลมากมาย แม้อื่นจากนี้ เราก็จำต้อง

ขงฺฆปิณฺฑิกมํสปฺปเทสาปิ. อุทกจิกฺขลฺเลติ อุทกมิสฺเส กทฺทเม. เอเกน จีวรนฺติ เอเกน หตฺเถน นิวตฺถจีวรํ. มจฺฉา โธวิยนฺติ เอเตนาติ มจฺฉโธวนํ อุทกํ. สมฺมิสฺส–สทฺโท ปจฺเจกํ สมฺพนฺธิตพฺโพ. โอฬิคลฺลานิ อุจฺฉิฏฺโฐทกคพฺภมลาทีนํ สกทฺทมานํ สนฺทนฏฺฐานานิ, ยานิ ชณฺณุมตฺตอสุจิภริตานิปิ โหนฺติ. จนฺทนิกานิ เกวลานํ อุจฺฉิฏฺโฐทก–คพฺภมลาทีนํ สนฺทนฏฺฐานานิ[1] ยโตติ โอฬิคลฺลาทิโต. คามมกฺขิกาติ ตตฺถ สณฺฑสณฺฑจาริโน นีลมกฺขิกา. นิลียนฺติ[2] อจฺฉนฺติ.

อดกลั้นทั้งสิ้นนั่นแหละ" ดังนี้. คำว่า ห่มผ้าสังฆาฏิ คือมีร่างกายห่มด้วยผ้าสังฆาฏิ ซึ่งเป็นเครื่องนุ่งห่มที่มีข้อกำหนด. คำว่า ในที่ (ซึ่งเป็นที่ที่ตนเหยียบย่ำแต่ละครั้ง) คือในเส้นทางเดินทั้งหลาย. คำว่า แม้กระทั่งถึงเนื้อปลีน่อง คือแม้กระทั่งถึงบริเวณเนื้อปลีน่อง. คำว่า ในน้ำโคลน คือในตมปนน้ำ. บทว่า เอเกน จีวรํ คือใช้มือข้างหนึ่งยกจีวรที่นุ่งอยู่. น้ำชื่อว่า มจฺฉโธวนํ (น้ำล้างปลา) เพราะอรรถว่า เขาใช้ล้างปลา. สมฺมิสฺส–ศัพท์ (ที่แปลว่าคลุกเคล้า) พึงเชื่อมเข้ากับแต่ละบท (เป็น "ที่คลุกเคล้าด้วยน้ำล้างปลา ที่คลุกเคล้าด้วยน้ำล้างเนื้อ ฯลฯ"). ชื่อว่า บ่อเปือกตม เป็นที่ไหลไป (รวมกันอยู่)แห่งสิ่งปฏิกูลทั้ง–หลาย มีน้ำทิ้งมลทินครรภ์เป็นต้น พร้อมทั้งเปือกตม, ซึ่งเป็นที่เพียบด้วยสิ่งสกปรกลึก

---

[1] สี. สณฺขนฏฺฐานานิ.
[2] ฉ. นิลียนฺตีติ.

ประมาณเข่าด้วย. ชื่อว่า แอ่งน้ำครำ เป็นที่ไหลไป(รวมกันอยู่) แห่งสิ่งปฏิกูลทั้งหลาย มีน้ำทิ้งมลทินครรภ์เป็นต้นอย่างเดียว (ไม่มีเปือกตม). บทว่า ยโต ได้แก่สถานที่มีบ่อเปือกตมเป็นต้น. คำว่า แมลงวันบ้าน ได้แก่แมลงวันหัวเขียวที่เที่ยวไปเป็นกลุ่ม ๆ ในละแวกบ้านนั้น. บทว่า นิลียนฺติ แปลว่าตอม.

ทหมานาปีติอาทิ สติปิ เกสญฺจิ สทฺธานํ วเสน สกฺกจฺจกาเร ปฏิกูล-ปจฺจเวกฺขณาโยคฺยํ ปน อสทฺธานํ วเสน ปวตฺตนกอสกฺกจฺจการเมว ทสฺเสตุํ อารทฺธํ. ตุณฺหี โหนฺติ สยเมว ริญฺจิตฺวา คจฺฉิสฺสตีติ. คจฺฉาติ อเปหิ. เรติ อมฺโภ. มุณฺฑกาติ อนาทราลปนํ. สมุทาจรนฺตีติ กเถนฺติ. ปิณฺโฑลฺยสฺส อนุตฺติมชีวิกาภาเวนาห "กปณมนุสฺเสน วิย คาเม ปิณฺฑาย จริตฺวา นิกฺขมิตพฺพนฺ"ติ.

ท่านอาจารย์ปรารภคำว่า แม้เมื่อจะให้เป็นต้น เพื่อแสดงว่า แม้เมื่อบางคนจะมีการเคารพ(ในคราวถวายให้) โดยเกี่ยวกับเป็นผู้มีศรัทธา แต่ว่าการไม่เคารพที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับเป็นผู้ไม่มีศรัทธานั่นเทียว เป็นของที่ควรแก่การพิจารณา โดยความเป็นปฏิกูล. ชื่อว่า ก็ทำเป็นเฉย ก็ด้วยคิดว่าเขาจักละเลยเราไปเอง ดังนี้. บทว่า คจฺฉ (จงไป) คือจงไปให้พ้น. ศัพท์ว่า เร แปลว่านี่แน่ะ เฮ้ย. คำว่า ไอ้คนโล้น เป็นคำเรียกอย่างหาความเยื่อใยมิได้.บทว่า สมุทาจรนฺติ แปลว่ากล่าว. เพราะภาวะที่การเที่ยวขอบิณฑบาต เป็นวิธีเลี้ยงชีพที่

ต่ำทราม ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ภิกษุจำต้องเที่ยวไปในละแวกบ้าน เพื่อบิณฑบาตแล้วออกมา ดุจคนกำพร้า" ดังนี้.

๒๙๗. ตตฺถาติ ตสฺมึ ปตฺตคเต อาหาเร. ลชฺชิตพฺพํ โหติ "อุจฺฉิฏฺฐนฺนุโข อยํ มยฺหํ ทาตุกาโมติ อาสงฺกเยฺยา"ติ, เสโท ปคฺฆรมาโน อาหารสฺส วา อุณฺหตาย, ภิกฺขุโน วา สปริฬาหตายาติ อธิปฺปาโย. สุกฺขถทฺธภตฺตมฺปีติ สุกฺขตาย ถทฺธมฺปิ ภตฺตํ, ปเคว ตกฺกกญฺชิกาทีหิ อุปสิตฺตนฺติ อธิปฺปาโย. เตน เสเทน กิลินฺนตาย ปฏิกูลตํ วทติ.

๒๙๗. บทว่า ตตฺถ (ในอาหารนั้น) คือในอาหารที่อยู่ในบาตรนั้น. ชื่อว่าก็จำต้องละอายไป ก็เพราะมีความคิดว่า "ท่านจะพึงคลางแคลงใจ ว่า คนผู้นี้ใคร่จะให้ของ-เหลือทิ้งแก่เราหรือหนอแล" ดังนี้, อธิบายว่า เหงื่อหลั่งไหล ก็เพราะความที่อาหารร้อน, หรือเพราะความที่ภิกษุมีใจเร่าร้อนอยู่. คำว่า แม้ภัตที่แข็งเพราะแห้ง คือภัตแม้ที่แข็งกระด้างเพราะความที่แห้ง, อธิบายว่าจะป่วยกล่าวไปไยถึงภัตที่ชุ่มเปียก เพราะเปรียง น้ำส้ม เป็นต้นเล่า. ด้วยคำว่า เหงื่อที่หลั่งไหลนั้น ท่านกล่าวถึงความเป็นปฏิกูล เพราะความเป็นอาหารที่คลุกเคล้าด้วยเหงื่อ.

ตสฺมินฺติ ปิณฺฑปาเต. สมฺภินฺนโสเภติ สพฺพโส วินฏฺฐโสเภ. เวมชฺฌโต ปฏฺฐายาติ

บทว่า ตสฺมึ ได้แก่บิณฑบาต(อาหาร). คำว่า เสียความงาม คือความงามพินาศไป

ชิวฺหาย มชฺฌโต ปฏฺฐาย. ทนฺตคูถโก ทนฺตมลํ. วิจุณฺณิตมกฺขิโตติ อุภเยหิ ทนฺเตหิ วิจุณฺณิโต เขฬาทีหิ สมฺปลิตฺโต. เอวํภูตสฺส จสฺส ยายํ ปุพฺเพ วณฺณสมฺปทา, คนฺธสมฺปทา, อภิสงฺขารสมฺปทา จ, สา เอกํเสน วินสฺสติ, รโส ปน นสฺเสยฺย วา น วาติ อาห "อนฺตรหิตวณฺณคนฺธสงฺขารวิเสโส"ติ. สุวานโทณิยนฺติ สารเมยฺยานํ ภุญฺชนกอมฺพเณ. ธิตสุวานวมถุ[๑] วิยาติ วนฺตสุนขฉฑฺฑนํ วิย. จกฺขุสฺส อาปาถมตีตตฺตา อชฺโฌหริตพฺโพ โหตีติ อุกฺกํสคตํ ปฏิกูลภาวํ วิภาเวติ.

โดยประการทั้งปวง. บทว่า เวมชฺฌโต ปฏฺฐาย คือจับตั้งแต่กลางลิ้นไป. คำว่า มูลฟัน คือคราบฟัน. บทว่า วิจุณฺณิตมกฺขิโต คืออาหารที่ถูกฟันทั้ง ๒ (บน, ล่าง)บดแหลกละเอียดที่ถูกน้ำลายเป็นต้น แปดเปื้อน. ก็ความถึงพร้อมด้วยสีสัน, ความถึงพร้อมด้วยกลิ่น, และความถึงพร้อมด้วยเครื่องปรุงแต่ง ในตอนก่อน แห่งอาหารนี้ที่เป็นอย่างนี้ นี้ใด, ความถึงพร้อมด้วยสีสันเป็นต้นนั้น ย่อมเสียหายไปโดยส่วนเดียว, ส่วนว่ารส อาจเสียหายก็ได้ ไม่เสียหายก็ได้ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "หมดสีสัน กลิ่น และเครื่องปรุงแต่งต่าง ๆ ไป" ดังนี้. คำว่า ในรางข้าวสุนัข คือในรางกินข้าวสำหรับสุนัขทั้งหลาย. คำว่า เหมือนรากสุนัขที่กองอยู่ คือเหมือนรากสุนัขที่สุนัขสำรอกไว้. ด้วยคำว่า เพราะล่วงสายตาไปแล้ว จึงยังเป็นสิ่งที่น่ากลืนกิน ท่านเปิดเผยความเป็นปฏิกูลที่ถึงอุกฤษฏ์.

---

[๑] ฉ. สุวานวมถุ.

๒๙๘. ปริโภคนฺติ อชฺโฌหรณํ. เอส อาหาโร อนฺโต ปวิสมาโน พหุลมธุกเตลมกฺขิโต[๑] วิย ปรมเชคุจฺโฉ โหตีติ สมฺพนฺโธ. อนฺโตติ โกฏฺฐาสสฺส[๒] อพฺภนฺตเร. นิธานมนุปคโต อามาสยํ อปฺปตฺโตเยว อาหาโร ปิตฺตาทีหิ วิมิสฺสิโต โหตีติ อาห "ปวิสมาโน"ติ. อามาสยปกฺกาสยวินิมุตฺโต โกยมาสโย นามาติ อาสงฺกํ สนฺธายาห "ยสฺมา"ติอาทิ. ปิตฺตเมวาสโย ปิตฺตาสโย. อธิโก โหตีติ วุตฺตํ มนุทปุญฺญพาหุลฺลโต โลกสฺส. เอวํ อาสยโตติ เชคุจฺโฉ หุตฺวา อนฺโต ปวิฏฺโฐ เชคุจฺฉตเรหิ ปิตฺตาทีหิ วิมิสฺสิโต อติวิย เชคุจฺโฉ โหตีติ เอวํ อาสยโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา.

๒๙๘. คำว่า (ที่เข้าถึง)การบริโภค คือ(ที่เข้าถึง)การกลืนกิน. เชื่อมความว่า อาหารนี้ พอเข้าไปข้างในได้ ก็เป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่ง เหมือนคลุกยางมะซางข้นดังนี้. คำว่า ข้างใน คือในภายในโกฏฐาส. อาหารที่ยังไม่เข้าถึงที่สั่งสม คือยังไม่ถึงกระเพาะอาหารใหม่เลยเทียว ก็ย่อมเป็นของที่เกลือกกลั้วด้วยโกฏฐาส อันเป็นที่อาศัยทั้งหลายมีน้ำดีเป็นต้น เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "พอเข้าไปได้" ดังนี้. ท่านอาจารย์มุ่งหมายเอาความคลางแคลงใจที่ว่า ชื่อว่า อาสยะที่พ้นไปจากอามาสยะ (กระเพาะอาหารใหม่) และปักกาสยะ (กระเพาะอาหารเก่า)นี้ คืออะไรอีกเล่า ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพราะเหตุที่" ดังนี้เป็นต้น. อาสยะคือน้ำดีนั่นเอง ชื่อว่า ปิตตาสยะ. ท่านกล่าวว่า "มีเกินยิ่ง"

๑ ฉ. พหลมธุก...
๒ ฉ. โกฏฺฐสฺส.

ก็เพราะชาวโลกส่วนมาก เป็นผู้มีปัญญาทึบ. คำว่า โดยโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัย ตามประการดังกล่าวมาอย่างนี้ คือพึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยโกฏฐาส อันเป็นที่อาศัยตามประการอย่างนี้ ว่า อาหารเป็นของน่าเกลียด เข้าไปข้างในแล้ว เกลือกกลั้วด้วยโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัยมีน้ำดีเป็นต้น ซึ่งน่าเกลียดกว่า ก็ย่อมเป็นของน่าเกลียดเสียยิ่งนัก ดังนี้.

๒๙๙. นิธานโตติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. โสติ อาหาโร. ทสวสฺสิเกนาติ ชาติยา ทสวสฺเสน สตฺเตน. โอกาเสติ อาสยสงฺขาเต[๑] ปเทเส.

๒๙๙. แม้ในคำว่า โดยที่สั่งสม นี้ ก็มีนัยนี้แหละ. บทว่า โส ได้แก่อาหาร. คำว่า ผู้มีอายุ ๑๐ ปี คือสัตว์ผู้มีอายุ ๑๐ ปี แต่เกิดมา. คำว่า ในโอกาส คือในบริเวณที่เรียกว่ากระเพาะอาหาร.

๓๐๐. เอวรูเปติ เอทิเส, ทส วสฺสานิ ยาว วสฺสสตํ อโธตวจฺจกูปสทิเสติ อตฺโถ. นิธานนฺติ นิธาตพฺพตํ.

๓๐๐. คำว่า (ในโอกาส) เห็นปานฉะนี้ คือ(ในโอกาส) ที่เป็นเช่นนี้, ความว่า ที่เป็นเสมือนหลุมอุจจาระที่มิได้ชำระล้าง มา

---

[๑] ฉ. อามสยสงฺขาเต.

<u>ยถาวุตฺตปฺปกาเรติ</u> "สเจ ปน ทสวสฺสิเกนา"[๑]ติอาทินา ยถาวุตฺโต ปกาโร เอตสฺสาติ ยถาวุตฺตปฺปกาโร, ตสฺมึ. <u>ปรมนฺธการติมิเสติ</u> อติวิย อนฺธกรณมหาตมสิ. อติทุคฺคนฺธเชคุจฺเฉ ปเทเส ปรมเชคุจฺฉภาวํ อุปคนฺตฺวา ติฏฺฐตีติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถ กึ วิยาติ อาห "<u>ยถา</u> <u>นามา</u>"ติอาทิ. อกาลเมเฆน[๒] อภิวุฏฺเฐ อาวาเฏ พหุโส วสฺเสน เอกจฺจํ อสุจิชาตํ อุปฺปิลวิตฺวา วิคจฺเฉยฺยาติ <u>อกาลเมฆ</u>คฺคหณํ. <u>ติณปณฺณกิลญฺชขณฺฑ</u>คฺคหณํ น อสุภสฺสาปิ อสุเภน สมฺมิสฺสตาย อสุภภาวาปตฺติทสฺสนตฺถํ. <u>กายคฺคิสนฺตาปกุถิตกุถนสญฺชาตเผณปุพฺพุฬกาจิโต</u>ติ คหณิเตเชน ปกฺกุถิตนิปฺปกฺกตาย สมุปฺปนฺนเผณปุพฺพุฬนิจิโต. <u>อปริปกฺโกติ</u> อปริปกฺกภาวโต.

ตลอด ๑๐ ปี จนกระทั่งตลอด ๑๐๐ ปี. คำว่า (ที่เข้าถึง)<u>การสั่งสม</u> คือ(ที่เข้าถึง)ความเป็นสิ่งที่พึงสั่งสม. บทว่า <u>ยถาวุตฺตปฺปกาเร</u> (อันมีประการตามที่ได้กล่าวแล้ว) ความว่า ชื่อว่า ยถาวุตฺตปฺปกาโร เพราะอรรถว่า มีประการตามที่กล่าวแล้ว ด้วยคำว่า "ก็ถ้าหากว่าบุคคลผู้มีอายุ ๑๐ ปี" เป็นต้น, ได้แก่ในตำแหน่งที่มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้น. คำว่า <u>ที่มืดมนอันธการเป็นอย่างยิ่ง</u> คือที่มืดมิดอันธการเกินจะเปรียบได้. เชื่อมความว่า ย่อมเข้าถึงความน่าเกลียดเป็นอย่างยิ่ง ตั้งอยู่ในส่วนที่มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดเป็นอย่างยิ่ง. ถามว่า ในข้อนั้นเป็นเหมือนอย่างกับอะไร ท่านอาจารย์ตอบว่า "<u>ยถา</u> <u>นาม</u>" ดังนี้เป็นต้น. ในบ่อที่ฝนนอกฤดูกาลตกรด สิ่งสกปรกบาง-อย่างโดยมาก ย่อมเอ่อขึ้นกระจายไปข้างนั้นข้างนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่า

---

๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๙๐.
๒ ฉ. กาลเมเฆน.

ฝนนอกฤดูกาล. ศัพท์ว่า ต้นหญ้า ใบไม้ เศษเสื่อลำแพน ท่านมิได้ใช้เพื่อแสดงว่า แม้สิ่งที่ไม่งามก็มีการถึงความเป็นของไม่งาม เพราะความที่ปะปนกันกับสิ่งที่ไม่งาม. คำว่า ก่อต่อมและฟองที่เกิดจากความระอุ เพราะความร้อนแห่งไฟในกายเผารุมอยู่ คือสั่งสมต่อมและฟอง ที่เกิดขึ้นจากความที่ถูกไฟธาตุย่อยอาหารเผารุมย่อยอยู่. คำว่า โดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อย คือโดยความเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อย.

๓๐๑. สุวณฺณรชตาทิธาตุโย วิยาติ ยถา สุวณฺณรชตาทิธาตุโย วิธินา ตาปิยมานา สุวณฺณรชตาทิเก มุญฺจนฺติโย สุวณฺณรชตาทิภาวํ อุปคจฺฉนฺตีติ วุจฺจนฺติ, น เอวมยํ. อยํ ปน อาหาโร กายคฺคินา ปริปกฺโก เผณปุพฺพุฬเก มุญฺจนฺโต สณฺหํ กโรนฺติ เอตฺถาติ "สณฺหกรณี"ติ ลทฺธนามเก นิสเท ปีสิตฺวา นาฬิเก ขุทฺทกเวฬุนาฬิกาย[๑] วณฺณสณฺฐาน–

๓๐๑. คำว่า เหมือนอย่างธาตุทองหรือธาตุเงินเป็นต้น ประกอบความว่าเปรียบ–เหมือนว่าธาตุทองหรือธาตุเงินเป็นต้น เมื่อถูกเขาเผาอยู่โดยวิธีการ ปล่อยทองหรือเงินเป็นต้นออกมา ก็กล่าวได้ว่าเข้าถึงความเป็นทองหรือเงินเป็นต้น ฉันใด, อาหารนี้หาเป็นฉันนั้นไม่. แต่ว่าอาหารที่ถูกไฟในกายย่อยแล้วนี้ จะปล่อยต่อมและฟองเข้าถึงความเป็น

---

๑ ฉ. ...ยํ.

มตฺเตน ปกฺขิปฺปมานปณฺฑุมตฺติกา วิย กรีสภาวํ อุปคนฺตฺวา ปกฺกาสยํ ปูเรติ, มุตฺตภาวํ อุปคนฺตฺวา มุตฺตวตฺถึ ปูเรตีติ โยชนา. คหณิยา อินฺธนภาโค วิย กิมิกุขภาโค จ อปากโฏว. รสภาโค ผลโต ปกาสิยติ, อปริปกฺกสภาคา จ เตติ เต อนามสิตฺวา กรีสมุตฺตภาคาเอเวตฺถ หสฺสิตา.

อุจจาระ เต็มกระเพาะอาหารเก่า เหมือนอย่างดินเหลืองที่เขาบดที่ลูกหินบดอันได้ชื่อว่า "สณฺหกรณี-เครื่องบด" เพราะอรรถว่าเป็นที่กระทำได้ละเอียด แล้วใส่ไว้ในทะนาน คือในทะนานไม้ไผ่เล็ก ๆ โดยขนาดสีและสัณฐาน, เข้าถึงความเป็นปัสสาวะ เต็มกระเพาะปัสสาวะ. ส่วนที่เป็นอาหารของหนอน ไม่ปรากฏเลย เหมือนอย่างส่วนที่เป็นเชื้อของไฟย่อย. ส่วนที่เป็นรส ท่านประกาศไว้โดยผล, ก็ส่วนเหล่านั้นมีส่วนเหมือนกันด้วยอาหารที่ยังไม่ย่อย เพราะเหตุนั้นในที่นี้ท่านอาจารย์ จึงแสดงแต่ส่วนที่เป็นอุจจาระและปัสสาวะไว้เท่านั้น ไม่แตะต้องส่วนเหล่านั้น.

๓๐๒. ปฏิกูลสฺส นาม ผเลน ปฏิกูเลเนว ภวิตพฺพนฺติ ทสฺเสนฺโต "สมฺมาปริปจฺจมาโนวา"ติอาทิมาห. เกสโลมนขทนฺตาทีนีติ[๑] อาทิ-สทฺเทน น เกวลํ ตจาทีนิ

๓๐๒. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าขึ้นชื่อว่าผลของสิ่งที่เป็นปฏิกูล ก็ต้องเป็นปฏิกูลนั่นแหละ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ที่ถูกย่อยอยู่โดยชอบนี้นั่นเทียว" ดังนี้. ด้วยอาทิ-ศัพท์

---

[๑] ฉ. นขทนฺตาทีนีติ.

เอว พฺยตฺติสาการเร ปาฬิยํ[๑] อาคตานิ, อถ โข อกฺขิคูถกณฺณคูถทนฺตมลชลฺลิกาสมฺภวาทีนิ ทฺวตฺตึสโกฏฺฐาสวินิมุตฺตานิ อสุภานิ สงฺคณฺหนฺโต "นานากุณปานี"ติ อาหาติ ทฏฺฐพฺพํ.

(ที่แปลว่า "เป็นต้น") ในบทว่า เกสโลมนขทนฺตาทีนิ (มีผมขนเล็บฟันเป็นต้น) ท่านอาจารย์มิได้รวมเอาซากทั้งหลายมีหนังเป็นต้น ที่มาในพระบาลีในอาการ ๓๒ แต่อย่างเดียวเท่านั้น, แต่ทว่าพึงเห็นว่า ท่านกล่าวว่า "ซากต่าง ๆ" ดังนี้ รวมเอาสิ่งที่ไม่งามทั้งหลายที่พ้นจากโกฏฐาส ๓๒ มีขี้ตาขี้หูขี้ฟันน้ำสัมภวะเป็นต้นด้วย.

๓๐๓. นิสฺสนฺทมาโนติ วิสฺสนฺทนฺโต[๒], ปคฺฆรนฺโตติ อตฺโถ. อาทินา ปกาเรนาติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน นาสิกาย สิงฺฆาณิกา, มุเขน เขโฬ, กทาจิ ปิตฺตํ, เสมฺหํ, โลหิตํ วมติ, วจฺจมคฺเคน อุจฺจาโร, ปสฺสาวมคฺเคน ปสฺสาโว, สกลกาเย โลมกูเปหิ เสทชลฺลิกาติ เอวํปการํ อสุจึ สงฺคณฺหาติ. "ปรมทิวเส"ติ อิทํ นิสฺสนฺททิวสาเปกฺขาย วุตฺตํ. เตนาห

๓๐๓. บทว่า นิสฺสนฺทมาโน แปลว่า เวลาจะหลั่งออก, ความว่า เวลาจะไหลออก. ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทว่า อาทินา ปกาเรน(โดยประการว่า...เป็นต้น)นี้ ท่านรวมเอาสิ่งสกปรกมีประการอย่างนี้ คือ ทางจมูกได้แก่น้ำมูก, ทางปากได้แก่น้ำลาย บางคราวก็น้ำดี, เสมหะ, โลหิต สิ่งที่สำรอก, ทางทวารหนักได้แก่อุจจาระ, ทางช่องปัสสาวะได้แก่น้ำปัสสาวะ, ทาง

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๒๐๕, ขุ. ขุ. ๒๕/๒.
[๒] ฉ. วิสฺสวนฺโต.

"ทุติยทิวเส นิสฺสนฺเทนฺโต"ติ. วิกุณิตมุโขติ ชิคุจฺฉาวเสน สงฺกุจิตมุโข. เตนาห "เชคุจฺฉี"ติ. มงฺกุภูโตติ วิมนกชาโต "อิมมฺปิ นาม โปเสมี"ติ. รตฺโตติ วตฺถํ วิย รงฺคชาเตน จิตฺตสฺส วิปริณามากาเรน ฉนฺทราเคน รตฺโต. คิทฺโธติ อภิกงฺขนสภาเวน อภิคิชฺฌเนน คิทฺโธ เคธํ อาปนฺโน. คธิโตติ[1] ทุมฺโมจนียภาเวน คธิโต[2] วิย ตตฺถ ปฏิพทฺโธ. มุจฺฉิโตติ รสตณฺหาย มุจฺฉํ โมหํ อาปนฺโน. วิรตฺโตติ วิคตราโค. อฏฺฏิยมาโนติ ทุกฺขิยมาโน. หรายมาโนติ ลชฺชมาโน. เชคุจฺฉมาโนติ หีเฬนฺโต.

ขุมขนในกายทั้งสิ้นได้แก่น้ำเหงื่อดังนี้. ท่านกล่าวคำว่า "ในวันแรก" นี้ เพ่งถึงวันที่หลั่งออก. เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า "ในวันที่ ๒ เมื่อจะให้มันหลั่งออกไป" ดังนี้. คำว่า สยิ้วหน้า คือมีหน้าหงิกงอด้วยอำนาจแห่งความรังเกียจ. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "รังเกียจ" ดังนี้. คำว่า กระดากอาย คือเกิดไม่สบายใจว่า "ขึ้นชื่อว่าแม้สิ่งนี้ เราก็ยังต้องดูแลอยู่" ดังนี้. คำว่า ยินดี คือยินดีด้วยฉันทราคะ ที่มีอาการทำจิตให้แปรไปต่าง ๆ ดุจสีย้อมผ้าที่ทำผ้าให้แปรไปต่าง ๆ ฉะนั้น. คำว่า ติด คือติดด้วยความปรารถนา อันมีความมุ่งหวังเป็นสภาวะ ได้แก่ถึงความโลภ. คำว่า ข้อง คือมีใจผูกพันอยู่ในอาหารนั้น ดุจว่าข้องอยู่เพราะภาวะที่เปลื้องได้ยาก. คำว่า สยบ คือถึงความสยบ คือความลุ่มหลงด้วยตัณหา

---

๑ สี. คธิโต.
๒ ฉ. คนฺถิโต.

ในรส. คำว่า หมดยินดี คือไปปราศความยินดี. คำว่า อึดอัด คือเป็นทุกข์อยู่. บทว่า หรายมาโน แปลว่า ละอายอยู่. คำว่า รังเกียจอยู่ คือตำหนิอยู่.

นวทฺวาเรหีติ ปากฏานํ มหนฺตานํ วเสน วุตฺตํ, โลมกูปวิวเรหิปิ สนฺทเตวาติ. นิลียตีติ อตฺตานํ อทสฺเสนฺโต นิคูหติ, สงฺกุปติ[๑] วา. เอวนฺติ เอเกน ทฺวาเรน ปเวสนํ อเนเกหิ ทฺวาเรหิ อเนกธา นิกฺขามนํ, ปกาสนํ ปเวสนํ, นิคุฬฺหํ นิกฺขามนมฺปีติโสมนสฺสชาเตน ปเวสนํ, มงฺกุภูเตน นิกฺขามนํ, สารตฺเตน ปเวสนํ, วิรตฺเตน นิกฺขามนนฺติ อิเมหิ ปกาเรหิ.

คำว่า ทางทวาร ๙ ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับทวารใหญ่ ๆ ที่ปรากฏชัด, ย่อมหลั่งออกทางช่องขุมขนทั้งหลายด้วย ทีเดียว. คำว่า ย่อมหลีกเร้น คือย่อมซ่อนเร้นไม่แสดงตัว, หรือว่าย่อมระอา. คำว่า ตามประการดังกล่าวมานี้ คือตามประการเหล่านี้ คือการให้เข้าไปทางทวารเดียว การให้ออกมาทางทวารทั้งหลายเป็นอันมาก โดยอาการเป็นอเนก, เวลาให้เข้าไปก็ประกาศให้รู้, เวลาให้ออกมาก็ซ่อนเร้น เวลาให้เข้าไปก็เกิดปีติโสมนัส, เวลาให้ออกมาก็กระดากอาย, เวลาให้เข้าไปก็ยินดีนัก, เวลาให้ออกมาก็หมดยินดี ดังนี้.

---

[๑] ฉ. สงฺกุจติ.

๓๐๔. ปริโภคกาเลปีติ ปิ-สทฺเทน ปวิฏฺฐมตฺโตปิ นาม ปเวสนทฺวารํ เชคุจฺฉํ กโรติ, ปเคว ลทฺธปริวาโส ปริปากปฺปตฺโต อิตรทฺวารานีติ ทสฺเสติ. เอส อาหาโร. คนฺธหรณตฺถนฺติ วิสฺสคนฺธาปนยนตฺถํ. กายคฺคินาติ คหณิเตชานุคเตน กายุสฺมานา. เผณุทฺเทหกนฺติ เผณานิ อุปฏฺฐเปตฺวา[1] ปจิตฺวาติ ปริปากํ คนฺตฺวา. อุตฺตรมาโนติ อุปฺปิลวนฺโต. เสมฺหาทีติ อาทิ-สทฺเทน ปิตฺตาทิเก สงฺคณฺหาติ. กรีสาทีติ อาทิ-สทฺเทน เสทชลฺลิกาทิเก. อิมานิ ทฺวารานิ มุขาทีนิ. เอกจฺจานฺติ ปสฺสาวมคฺคํ สนฺธาย วทติ. โจกฺขชาติกา ปน มุขาทีนิปิ โธวิตฺวา หตฺถํ ปุน โธวนฺติเยว. ปุน เอกจฺจานฺติ วจฺจมคฺคํ. ทฺวิตฺติกฺขตฺตุนฺติ ทฺวิกฺขตฺตุํ, ติกฺขตฺตุํ วา. เอตฺถ จ อาหารตฺถาย คมนปริเยสนานํ ปฏิกูลตา อาหาเร ปฏิกูลตา วุตฺตา. ปริโภคสฺส

๓๐๔. ด้วย ปิ-ศัพท์ในบทว่า ปริโภคกาเลปิ (แม้ในเวลาที่บริโภค) ท่านแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าอาหารแม้สักว่าเข้าไปเท่านั้น ก็ทำช่องทวารที่มันเข้าไปให้น่ารังเกียจได้, จะป่วยกล่าวไปไยว่าอาหารที่ได้การอบถึงความย่อยไป จะไม่ทำช่องทวารนอกนี้ให้น่ารังเกียจเล่า. บทว่า เอส ได้แก่อาหาร. คำว่า เพื่อขจัดกลิ่น คือเพื่อขจัดกลิ่นเหม็นคาว. คำว่า ไฟในกาย ได้แก่ความร้อนในกาย ที่เป็นไปตามไฟธาตุย่อยอาหาร. บทว่า เผณุทฺเทหกํ แปลว่า ตั้งเป็นฟอง. คำว่า ย่อยไป คือถึงความย่อยไป. บทว่า อุตฺตรมาโน แปลว่าเอ่อขึ้นมา. ด้วย อาทิ-ศัพท์ ในบทว่า เสมฺหาทิ (มีเสมหะเป็นต้น) รวมเอาน้ำดีเป็นต้นเข้าไว้. ด้วย อาทิ-ศัพท์ในบทว่า กรีสาทิ (มีอุจจาระเป็นต้น) รวมเอาน้ำเหงื่อเป็นต้นเข้าไว้. ชื่อว่า ทวารเหล่านี้ ได้แก่ทวารทั้งหลาย

---

[1] ฉ. อุฏฺฐเปตฺวา อุฏฺฐเปตฺวา.

ตํนิสฺสยโต, อาสยนิธานานํ ตํสมฺพนฺธโต, อิตเรสํ ตพฺพิการโตติ อยํ วิเสโส เวทิตพฺโพ. กิมิภกฺขภาโวปิ หิสฺส วิการปกฺเขเยว ฐเปตพฺโพติ.

มีปากเป็นต้น. คำว่า <u>บางทวาร</u> ท่านกล่าวหมายเอาช่องถ่ายปัสสาวะ. ก็คนผู้มีชาติสะอาด แม้ชำระล้างทวารทั้งหลายมีปากเป็นต้นแล้ว ก็ยังชำระล้างมืออีกเทียว. คำว่า <u>บางทวาร</u> อีกคำหนึ่ง ท่านกล่าวหมายเอาช่องทวารหนัก. คำว่า <u>๒-๓ ครั้ง</u> คือ ๒ ครั้ง หรือ ๓ ครั้ง. ก็ในความข้อนี้บัณฑิตพึงทราบความต่างกันดังนี้ คือความเป็นปฏิกูลแห่งการไปและการแสวงหา เพื่อประโยชน์แก่อาหาร ท่านกล่าวว่าเป็นความเป็นปฏิกูลในอาหาร. ความเป็นปฏิกูลแห่งการบริโภค ท่านกล่าวว่าเป็นความเป็นปฏิกูลในอาหาร ก็โดยการที่มีอาหารนั้นเป็นที่อาศัย, ความเป็นปฏิกูลแห่งโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัยและที่สั่งสม ท่านกล่าวว่าเป็นความเป็นปฏิกูลในอาหาร ก็โดยการที่มีความเกี่ยวเนื่องกับอาหารนั้น, ความเป็นปฏิกูลแห่งอาการนอกนี้ ท่านกล่าวว่าเป็นความเป็นปฏิกูลในอาหาร ก็โดยเป็นความวิการ (ความทำให้เป็นต่าง ๆ) แห่งอาหารนั้น

ดังนี้. ก็แม้ความเป็นอาหารของหมู่หนอน ก็พึงตั้งไว้ในฝ่ายความวิการ แห่งอาหารนี้ได้ทีเดียวแล.

๓๐๕. ตํ นิมิตฺตนฺติ ยถาวุตฺเตหิ อากาเรหิ ปุนปฺปุนํ มนสิกโรนฺตสฺส ปฏิกูลการวเสน อุปฏฺฐิตํ กพฬิงฺการาหารสณฺฐิตํ ภาวนาย นิมิตฺตํ อารมฺมณํ, น อุคฺคหปฏิภาคนิมิตฺตํ. ยทิ หิ ตตฺถ อุคฺคหนิมิตฺตํ อุปฺปชฺเชยฺย, ปฏิภาคนิมิตฺเตนปิ ภวิตพฺพํ, ตถา จ สติ อปฺปนามตฺเตน[๑] ฌาเนน ภวิตพฺพํ, น จ ภวติ, กสฺมา ? ภาวนาย นานาการโต, สภาวธมฺมภาเวน จ กมฺมฏฺฐานสฺส คมฺภีรภาวโต. เตนาห "กพฬิงฺการาหารสฺส สภาวธมฺมตาย คมฺภีรตฺตา"ติ. เอตฺถ หิ ยทิปิ ปฏิกูลาการวเสน ภาวนา ปวตฺตติ. เย ปน ธมฺเม อุปาทาย กพฬิงฺการาหารปญฺญตฺติ, เต เอว

๓๐๕. คำว่า ซึ่งนิมิตนั้น คือ ซึ่งอารมณ์ที่ปรากฏด้วยอำนาจอาการที่เป็นปฏิกูลแห่งพระโยคาวจรผู้ใส่ใจอยู่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ โดยอาการทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว อันเป็นนิมิตแห่งภาวนาที่หมายรู้ว่า เป็นกพฬิงการาหาร, ไม่ใช่อุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิต. ก็ถ้าหากว่าในกพฬิงการาหารนั้น อุคคหนิมิต พึงเกิดขึ้นได้ไซร้, แม้ปฏิภาคนิมิตก็น่าจะมีได้. และเมื่อเป็นอย่างนั้นได้ ก็น่าจะมีฌานที่ถึงอัปปนาแต่ก็มีไม่ได้, เพราะเหตุไร ? เพราะการเจริญมีอาการต่าง ๆ, และเพราะกรรมฐานมีความลึกซึ้ง โดยความเป็นสภาวธรรม. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความที่กพฬิงการาหารเป็นอารมณ์ ที่

---

[๑] ฉ. อปฺปนาปฺปตฺเตน.

ธมฺมา ปฏิกูลา, น ปณฺณตฺตีติ ปฏิกูลาการคฺคหณมุเขน สภาวธมฺเมเยว อารพฺภ ภาวนาย ปวตฺตนโต, สภาวธมฺมานญฺจ สภาเวเนว คมฺภีรภาวโต น ตตฺถ ฌานํ อปฺเปตุํ สกฺโกติ. คมฺภีรภาวโต หิ ปุริมสจฺจทฺวยํ ทุทฺทสํ ชาตนฺติ. ยทิ อุปจารสมาธินา จิตฺตํ สมาธิยติ, กถํ กมฺมฏฺฐานํ "สญฺญา"อิจฺเจว โวหริยตีติ อาห "ปฏิกูลาการคฺคหณวเสน ปนา"ติอาทิ.

ลึกซึ้ง โดยความเป็นสภาวธรรม" ดังนี้. ก็ในกรรมฐานนี้ พระโยคีทำภาวนาให้เป็นไปด้วยอำนาจอาการที่เป็นปฏิกูลก็จริง. ถึง-อย่างนั้น บัญญัติว่ากพฬิงการาหาร เป็นไปอาศัยธรรมเหล่าใด, ธรรมเหล่านั้นนั่นแหละเป็นปฏิกูล, ไม่ใช่บัญญัติ เพราะเหตุนั้น ฌานจึงไม่อาจจะถึงอัปปนาได้ ในกรรมฐานนั้น เพราะภาวนาเป็นไปปรารภสภาวธรรม โดยการจับเอาอาการที่เป็นปฏิกูล เป็นช่องทางนั่นเอง, และเพราะสภาวธรรมทั้งหลายมีความลึกซึ้ง โดยสภาวะทีเดียว. จริงอยู่ สัจจะ ๒ ข้อแรก (ทุกข์, สมุทัย) ชื่อว่าเกิดเป็นของเห็นได้ยาก ก็เพราะมีความลึกซึ้งแล. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ถ้าหากจิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบ ด้วยอุปจารสมาธิไซร้, จะเรียกชื่อกรรมฐานว่า "สัญญา" นั่นเทียวได้อย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ก็สัญญา...ด้วยอำนาจการถือเอาอาการ ที่เป็นปฏิกูล" ดังนี้เป็นต้น.

อิทานิ อิมิสฺสา ภาวนาย อานิสํเส ทสฺเสตุํ "อิมญฺจ ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. รสตณฺหายาติ มธุราทิรสวิสยาย ตณฺหาย. ปฏิลียตีติ สงฺกุจติ อเนกาการํ ตตฺถ ปฏิกูลตาย สญฺจิตฺตตา. ปฏิกุฏฺฏีติ อปสกฺกติ น วิสรติ. ปฏิวตฺตตีติ นิวตฺตติ. กนฺตารนิตฺถรณตฺถิโกติ มหโต ทุพฺภิกฺข-กนฺตารสฺส นิตฺถรณปฺปโยชโน. วิคตมโทติ มานมทาทีนํ อภาเวน นิมฺมโท, มทาภาวคฺคหเณเนว จสฺส ทวมณฺฑน-วิภูสนาทีนมฺปิ อภาโว คหิโตเยวาติ ทฏฺฐพฺพํ. กพฬิงฺการาหารปริญฺญามุเขนาติ วุตฺตนเยน ปฏิกูลาการโต กพฬิงฺการาหารสฺส ปริจฺฉิชฺช ชานนทฺวาเรน. ปญฺจกามคุณิโก ราโคติ อนติวตฺตนฏฺเฐน ปญฺจกามคุเณสุ นิยุตฺโต ตปฺปโยชโน วา ราโค. ปริญฺญํ คจฺฉติ. รสตณฺหาย หิ สมฺมเทว วิคตาย รูปตณฺหาทโยปิ วิคตา เอว โหนฺติ โภชเน มตฺตญฺญุตาย อุกฺกํสคมนโต. สติ จ วิสยิสมติกฺกเม วิสโย สมติกฺกนฺโต เอว

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงอานิสงส์แห่งภาวนานี้ จึงกล่าวว่า "อิมญฺจ ปน" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า จากรสตัณหา คือ จากตัณหาที่มีรสทั้งหลาย มีรสหวานเป็นต้น เป็นอารมณ์. คำว่า ย่อมถอยกลับ คือย่อมงอกลับ เพราะดำรงอาการเป็นอเนกแห่งความเป็นปฏิกูลในอาหารนั้นไว้ได้. คำว่า ย่อมม้วนกลับ คือหลีกไป ได้แก่ไม่ซ่านไป. คำว่า ย่อมหันกลับ คือหยุดไป. คำว่า คนผู้ต้องการข้ามที่กันดาร คือคนผู้มีประโยชน์ด้วยการข้ามที่กันดาร มีภิกษาหาได้ยาก ที่กว้างใหญ่. คำว่า ปราศจากความมัวเมา คือไม่มีความเมา เพราะไม่มีความเมาคือมานะเป็นต้น, พึงเห็นว่าก็ด้วยศัพท์ว่าไม่มีความเมานั่นเทียว เป็นอันท่านถือเอาทั้งความไม่มีแห่งการเล่นการประดับ และการตกแต่งเป็นต้น แห่งพระโยคีผู้นี้แล้วเทียว. คำว่าโดยช่องคือการกำหนดรู้กพฬิงการาหาร คือโดยการกำหนดแล้วรู้ กพฬิงการาหาร โดยอาการที่เป็นปฏิกูล ตามนัยที่กล่าวแล้ว

โหตีติ อาห "โส ปญฺจกามคุณปริญฺญามุเขน รูปกฺขนฺธํ ปริชานาตี"ติ. รูปายตนาทีสุ หิ ปริญฺญํ คจฺฉนฺเตสุ ตนฺนิสฺสยภูตานิ, ตคฺคาหกา ปสาทา จ สุเขเนว ปริญฺญํ คจฺฉนฺตีติ. อปริปกฺกาทีติอาทิ–สทฺเทน อาสยนิธานานมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ตตฺถ อปริปกฺกํ ตาว อุทริยเมว. อาสยคฺคหเณน ปิตฺตเสมฺหปุพฺพโลหิตานํ, ปริปกฺกคฺคหเณน กรีสมุตฺตานํ, ผลคฺคหเณน เกสาทีนํ สพฺเพสํ ปริคฺคโห สิทฺโธ โหตีติ อาห "กายคตาสติภาวนาปิ ปาริปูรึ คจฺฉตี"ติ. อสุภสญฺญายาติ อสุภภาวนาย, อวิญฺญาณก–อสุภภาวนานุโยคสฺสาติ อตฺโถ. อนุโลมปฏิปทํ ปฏิปนฺโน โหติ ปฏิกูลาการคฺคหเณน กายสฺส อสุจิทุคฺคนฺธเชคุจฺฉภาวสลฺลกฺขณโต. อิมํ ปน ปฏิปตฺตินฺติ อิมํ อาหาเร ปฏิกูล–สญฺญาภาวนํ. อมตปริโยสานตนฺติ นิพฺพานนิฏฺฐิตํ[๑] อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาภาวนา–

เป็นช่องทาง. คำว่า ราคะอันประกอบในกามคุณ ๕ คือราคะอันประกอบในกามคุณ ๕ หรือมีกามคุณ ๕ นั้นเป็นประโยชน์ โดยอรรถว่าไม่พ้นไปได้. ชื่อว่า ย่อมถึงการกำหนดรู้ คือการก้าวล่วง. จริงอยู่ เมื่อรสตัณหาไปปราศ โดยชอบแล้วนั่นเทียว แม้ตัณหาที่เหลือมีรูปตัณหาเป็นต้น ก็ย่อมมีอันไปปราศด้วยนั่นเทียว เพราะความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะถึงความสูงส่ง. และเมื่อมีการก้าวล่วงตัณหาที่มีอารมณ์ได้ ก็ย่อมมีอันก้าวล่วงอารมณ์ได้ด้วยทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พระโยคีนั้นย่อมกำหนดรู้รูปขันธ์ โดยช่องทางคือการกำหนดรู้กามคุณ ๕" ดังนี้. เป็นความจริงว่า เมื่อรูปายตนะเป็นต้น ถึงการกำหนดรู้(การก้าวล่วง) ภูตรูปทั้งหลายอันเป็นที่อาศัยแห่งรูปายตนะเป็นต้นนั้น, และประสาททั้งหลายที่ถือเอารูปายตนะเป็นต้นนั้น ก็ย่อมถึงการ

[๑] สี. นิพฺพานนิตฺถกํ.

สงฺขาตํ อุปจารชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา นิพฺพานาธิคมนฺติ อตฺโถ.

กำหนดรู้ได้โดยง่ายทีเดียว แล. ด้วยอาทิศัพท์ ในบทว่า อปริปกฺกาทิ (อาหารที่ยังไม่ย่อยเป็นต้น) พึงเห็นว่ารวมเอาทั้งโกฏฐาสอันเป็นอาสยะและที่สั่งสม. ในคำนั้นก่อนอื่นวัตถุที่ยังไม่ย่อย ก็ได้แก่อาหารใหม่นั่นเอง. ด้วยศัพท์ว่า อาสย (โกฏฐาสอันเป็นอาสยะ) เป็นอันสำเร็จการกำหนดถือเอาน้ำดี เสมหะ น้ำหนอง และโลหิต, ด้วยศัพท์ว่า ปริปกฺก (อาหารที่ย่อยแล้ว) เป็นอันสำเร็จการกำหนดถือเอาอุจจาระและน้ำปัสสาวะ, ด้วยศัพท์ว่า ผล เป็นอันสำเร็จการกำหนดถือเอาโกฏฐาสทั้งปวง มีผมเป็นต้น เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "แม้กายคตาสติภาวนา ก็ย่อมถึงความบริบูรณ์ได้" ดังนี้. คำว่า ต่ออสุภสัญญา คือต่ออสุภภาวนา, ความว่า ต่อการประกอบเนือง ๆ ซึ่งการเจริญอสุภอันหาวิญญาณมิได้. ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาอันอนุโลม ก็โดยการกำหนดภาวะที่ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็นน่ารังเกียจแห่งร่างกาย โดยการถือเอาอาการ

ที่เป็นปฏิกูล. คำว่า ข้อปฏิบัตินี้ คือการเจริญปฏิกูลสัญญาในอาหารนี้. คำว่า มีอมตธรรมเป็นที่สุด คือมีพระนิพพานเป็นที่จบลง ความว่า มีการกระทำอุปจารฌานที่เรียกว่าอาหาเรปฏิกูลสัญญาภาวนาให้เป็นบาท เจริญวิปัสสนาจนบรรลุพระนิพพาน.

อาหาเรปฏิกูลภาวนาวณฺณนา[๑] นิฏฺฐิตา.

จบ การพรรณนาอาหาเรปฏิกูลภาวนา.

จตุธาตุววฏฺฐานภาวนาวณฺณนา

๓๐๖. "เอกํ ววฏฺฐานนฺติ เอวํ นิทฺทิฏฺฐสฺส จตุธาตุววฏฺฐานสฺส ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต"ติ อุทฺเทโส นาม นิทฺเทสฏฺโฐ มุหุมชฺฌปณฺณาพาหุลฺลโต, อาคโต จ ภาโร อวสฺสํ วหิตพฺโพติ กตฺวา วุตฺตํ. ตตฺถ สติปิ วิสยเภเทน ววฏฺฐานสฺส เภเท

พรรณนาการเจริญจตุธาตุววัฏฐาน

๓๐๖. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "นิเทศแห่งการเจริญจตุธาตุววัฏฐาน ที่ท่านแสดงไขไว้อย่างนี้ว่า ววัฏฐาน ๑ ดังนี้ ถึงแล้วโดยลำดับ" ดังนี้ เพราะทำไว้ในใจว่า ขึ้นชื่อว่าอุเทศ (คำยกขึ้นแสดง) ก็มีนิเทศ(คำแสดงไข) เป็นความหมาย เพราะส่วนมาก

---

[๑] ก. อาหาเรปฏิกูลสญฺญาวณฺณนา.

ววฏฺฐานภาวสามญฺเญน ปน ตํ อภินฺนํ กตฺวา วุตฺตํ "เอกํ ววฏฺฐานนฺ"ติ, ปุพฺพภาเค วา สติปิ วิสยเภเท อตฺถสิทฺธิยํ ตสฺส เอกวิสยตาวาติ "เอกํ ววฏฺฐานนฺ"ติ วุตฺตํ. ยถา หิ ทฺวตฺตึสาการเร กมฺมํ กโรนฺตสฺส โยคิโน ยทิปิ ปุพฺพภาเค วิสุํ วิสุํ โกฏฺฐาเสสุ มนสิกาโร ปวตฺตติ, อปรภาเค ปน เอกสฺมึ ขเณ เอกสฺมึเยว โกฏฺฐาเส อตฺถสิทฺธิ โหติ, น สพฺเพสุ, เอวมิธาปีติ. ตตฺถ สิยา : ยถา ปฏิกูลภาวสามญฺเญน ทฺวตฺตึสาการกมฺมฏฺฐาเน อเภทโต มนสิกาโร ปวตฺตติ, เอวํ อิธ ธาตุภาวสามญฺเญน อเภทโต มนสิกาโร ปวตฺตตีติ "เอกํ ววฏฺฐานนฺ"ติ วุตฺตนฺติ ? นยิทเมวํ. ตตฺถ หิ ปณฺณตฺติสมติกฺกมโต ปฏฺฐาย ปฏิกูลวเสเนว สพฺพตฺถ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ, อิธ ปน สภาวสลกฺขณโต ธาตุโย มนสิกาตพฺพา, น ธาตุภาวสามญฺญโต. เตเนวาห "สภาวูปลกฺขณวเสน สนฺนิฏฺฐานนฺ"ติ. กึ วา เอเตน ปปญฺเจน, อญฺเญหิ เอกูนจตฺตาฬีสาย

บุคคลเป็นผู้มีปัญญาอ่อนและมีปัญญาปานกลาง, อันเป็นภาระมาแล้วก็ต้องแยกหามไป เป็นแน่แท้ ดังนี้. ในคำนั้น แม้เมื่อววัฏฐาน (การกำหนด) จะมีความต่างกัน ตามความต่างกันแห่งอารมณ์อยู่ ถึงกระนั้น ท่านก็ทำววัฏฐานนั้นไม่ให้ต่างกัน เพราะความที่เสมอเหมือนกันด้วยความเป็นววัฏฐาน กล่าวว่า "ววัฏฐาน ๑" ดังนี้, อีกอย่างหนึ่ง ในตอนต้น แม้ว่าจะมีความต่างกันแห่งอารมณ์อยู่ (แต่) ในคราวสำเร็จประโยชน์ ววัฏฐานนั้น ก็มีอารมณ์เดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ววัฏฐาน ๑" ดังนี้. เหมือนอย่างว่า สำหรับพระโยคีผู้ทำการงานในอาการ ๓๒ ในตอนต้น ๆ มนสิการย่อมเป็นไปในโกฏฐาสทั้งหลาย เป็นแต่ละโกฏฐาสก็จริง, แต่ในตอนหลังจะมีอันสำเร็จประโยชน์ได้ ในขณะเดียว ก็เฉพาะในโกฏฐาสเดียวเท่านั้น, ไม่ใช่ในโกฏฐาสทั้งหมด ฉันใด, แม้ในกรรมฐานนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล. ในความข้อนั้น น่าจะมี

กมฺมฏฺฐาเนหิ อสีสฏฺฐํ จตุธาตุววฏฺฐานํ นาม เอกํ กมฺมฏฺฐานนฺติ ทสฺเสตุํ "เอกํ ววฏฺฐานนฺ"ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. "จตุธาตุววฏฺฐานสฺส ภาวนานิทฺเทโส"ติ กสฺมา วุตฺตํ, [๑]นนุ จตุธาตุววฏฺฐานสฺส เภเทน ววฏฺฐานํ ภาวนาว[๑] สกึ ปวตฺตํ ปน ววฏฺฐานํ, ตสฺส พหุลีกาโร ภาวนาติ วจนเภเทน วุตฺตํ. กถํ ปน ภาวนา นิทฺทิสียติ ตสฺสา วจีโคจราติกฺกนฺตภาวโตติ ? นายํ โทโส ภาวนฏฺเฐ ภาวนาโวหารโต. ภาวนฏฺโฐ หิ กมฺมฏฺฐานปริคฺคโห อิธ "ภาวนา"ติ อธิปฺเปโต.

คำถามว่า : (เหมือนอย่างว่า) ในกรรมฐาน คืออาการ ๓๒ มนสิการย่อมเป็นไปโดยไม่ต่างกัน เพราะความที่เสมอเหมือนกัน ด้วยความเป็นปฏิกูล ฉันใด, แม้ในกรรมฐานนี้ มนสิการก็ย่อมเป็นไปโดยไม่ต่างกัน เพราะความเสมอเหมือนกัน ด้วยความเป็นธาตุฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "ววัฏฐาน ๑" ดังนี้หรือ ? ขอเฉลยว่า ข้อนี้หาเป็นอย่างนั้นไม่. เพราะว่า ในกรรมฐาน คือ อาการ ๓๒ นั้น จับตั้งแต่การก้าวล่วงบัญญัติ พระโยคีต้องทำมนสิการให้เป็นไปในอาการทั้งปวง โดยเกี่ยวเป็นปฏิกูลอย่างเดียวเท่านั้น, ส่วนในกรรมฐานนี้พระโยคีต้องมนสิการธาตุทั้งหลาย โดยสภาวะและลักษณะของตน, ไม่ใช่โดยความเป็นของเสมอเหมือนกัน ด้วยความเป็นธาตุ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ได้แก่การตัดสินใจโดยเกี่ยวกับเข้าไปกำหนดสภาวะ" ดังนี้.

๑-๑ ฉ. นนุ จตุธาตุววฏฺฐานํ ภาวนาว?
สจฺจํ ภาวนาว.

อีกอย่างหนึ่ง ประโยชน์อะไรด้วยการพูดเยิ่นเย้ออยู่นี้เล่า, พึงเห็นว่า ท่านประสงค์แสดงว่า กรรมฐานอย่างหนึ่ง ไม่ปะปนด้วยกรรมฐาน ๓๙ เหล่าอื่น ชื่อว่าจตุธาตุ–ววัฏฐานมีอยู่ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เอกํ ววฏฺฐานํ (ววัฏฐาน ๑)" ดังนี้. ถามว่า เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จตุธาตุววฏฺฐานสฺส ภาวนานิทฺเทโส (นิเทศแห่งการเจริญจตุธาตุววัฏฐาน)" ดังนี้เล่า, การกำหนดก็คือภาวนานั่นเอง โดยความต่างกันแห่งจตุธาตุววัฏฐานมิใช่หรือ ? ขอเฉลยว่า ท่านกล่าวไว้ก็เพราะคำพูดมีความต่างกันอยู่ว่า ชื่อว่า ววัฏฐาน (การกำหนด) เป็นไปคราวเดียว, การกระทำให้มากซึ่งววัฏฐานนั้น ก็ชื่อว่า ภาวนา(การเจริญ). ท้วงว่า ท่านจะแสดงไขภาวนาได้อย่างไร เพราะความที่ภาวนานั้น ล่วงพ้นอารมณ์ทางวจีทวาร ? เฉลยว่า ข้อนี้ไม่เป็นความผิดหรอก เพราะบัญญัติว่าภาวนาเป็นไปในความหมายว่า เจริญ. จริงอยู่ การกำหนด

ถือเอากรรมฐาน อันมีความหมายว่าเจริญ ท่านประสงค์ว่า "เป็นภาวนา" ในที่นี้.

สภาวูปลกฺขณวเสนาติ กกฺขฬตฺตาทิกสฺส สลกฺขณสฺส อุปธารณวเสน. อิทํ หิ กมฺมฏฺฐานํ ปฐวีกสิณาทิกมฺมฏฺฐานํ วิย น ปณฺณตฺติมตฺตสลฺลกฺขณวเสน, นีลกสิณาทิกมฺมฏฺฐานํ วิย น นีลาทิวณฺณสลฺลกฺขณวเสน, นาปิ วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานํ วิย สงฺขารานํ อนิจฺจตาทิสามญฺญลกฺขณสลฺลกฺขณวเสน ปวตฺตติ, อถ โข ปฐวีอาทีนํ สภาวสลฺลกฺขณวเสน ปวตฺตตีติ. เตน วุตฺตํ "สภาวูปลกฺขณวเสนา"ติ. กกฺขฬตฺตาทิกสฺส สลกฺขณสฺส อุปธารณวเสนาติ อตฺโถ. สนฺนิฏฺฐานนฺติ ญาณวินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ, น เยวาปนกวินิจฺฉโย, นาปิ วิตกฺกาทิวินิจฺฉโย. ธาตุมนสิกาโรติ ธาตูสุ มนสิกาโร, จตสฺโส ธาตุโย อารพฺภ ภาวนา มนสิกาโรติ อตฺโถ. กาตพฺพโต กมฺมํ โยคิโน สุขวิเสสานํ การณภาวโต ฐานญฺจาติ กมฺมฏฺฐานํ,

คำว่า โดยเกี่ยวกับเข้าไปกำหนดสภาวะได้ คือโดยเกี่ยวกับการเข้าไปทรงไว้ซึ่งลักษณะของตนมีลักษณะที่แข็ง เป็นต้น. จริงอยู่ กรรมฐานนี้จะได้เป็นไปโดยเกี่ยวกับการกำหนดเพียงบัญญัติ เหมือนอย่างกรรมฐานมีปฐวีกสิณเป็นต้น ก็หาไม่, จะได้เป็นไปเกี่ยวกับการกำหนดสี มีสีเขียวเป็นต้น เหมือนอย่างกรรมฐาน มีนีลกสิณเป็นต้น ก็หาไม่, ทั้งจะได้เป็นไปโดยเกี่ยวกับการกำหนดสามัญลักษณะ มีความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นแห่งสังขารทั้งหลาย เหมือนอย่างวิปัสสนากรรมฐาน ก็หาไม่, แต่ว่า ย่อมเป็นไปโดยเกี่ยวกับ การกำหนดสภาวะแห่งธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้น แล. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โดยเกี่ยวกับเข้าไปกำหนดสภาวะ" ดังนี้. ความว่า โดยเกี่ยวกับเข้าไปทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน มี

จตุนฺนํ มหาภูตานํ สภาวสลฺลกฺขณวเสน ปวตฺตํ โยคกมฺมํ. เตนาห "ธาตุมนสิกาโร, ธาตุกมฺมฏฺฐานํ, จตุธาตุววฏฺฐานนฺติ อตฺถโต เอกนฺ"ติ. ตยิทํ จตุธาตุววฏฺฐานํ. "ทฺวิธา อาคตนฺ"ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ ธาตุวิภงฺเค นาติสงฺเขปวิตฺถารวเสน อาคตํ, ตสฺมา "ติธา อาคตนฺ"ติ วตฺตพฺพนฺติ ? น, ตตฺถาปิ อชฺฌตฺติกานํ ธาตูนํ ปเภทโต อนวเสสปริยาทานสฺส กตตฺตา, พาหิรานญฺจ ธาตูนํ ปริคฺคหิตตฺตา. อถวา ทฺวิธา อาคตนฺติ เอตฺถ ทฺวิธาว อาคตนฺติ น เอวํ นิยโม คเหตพฺโพ, อถ โข ทฺวิธา อาคตเมวาติ, เตน ตติยสฺสาปิ ปการสฺส สงฺคโห สิทฺโธ โหติ. โส จ นาติสงฺเขปวิตฺถารนโย "สงฺเขปโต จ วิตฺถารโต จา"ติ เอตฺถ อาวุตฺติวเสน, จ-สทฺเทเนว วา สงฺคหิโตติ[1] ทฏฺฐพฺโพ. อถวา โย นาติสงฺเขปวิตฺถารนเยน

ลักษณะที่แข็งเป็นต้น. คำว่า การตัดสินใจ พึงทราบว่า ได้แก่การตัดสินใจด้วยญาณ, ไม่ใช่การตัดสินใจ ด้วยเยวาปนกเจตสิก (ที่เรียกว่าอธิโมกข์เจตสิก), ทั้งไม่ใช่การตัดสินใจด้วยธรรมมีวิตกเป็นต้น. คำว่า ธาตุมนสิการ คือการทำไว้ในใจ ในธาตุทั้งหลาย, ความว่า มนสิการอันเป็นภาวนาปรารภธาตุ ๔. ชื่อว่า กรรมฐาน เพราะอรรถว่าเป็นกรรม โดยเป็นสิ่งควรทำด้วย เป็นฐาน โดยเป็นเหตุแห่งสุขวิเศษทั้งหลายของพระโยคีด้วย, ได้แก่การทำความเพียรอันเป็นไปโดยเกี่ยวกับการกำหนดสภาวะแห่งมหาภูต ๔. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คำ ๓ คำ ว่า ธาตุมนสิการ ธาตุกรรมฐาน จตุธาตุววัฏฐาน ว่าโดยความหมายก็เป็นอันเดียวกัน" ดังนี้. บทว่า ตยิทํ ได้แก่จตุธาตุววัฏฐาน. ถามว่า เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า "มาแล้วโดย

[1] ฉ. สงฺคโหติ.

อติสงฺเขปปฏิกฺเขปมุเขน สพฺภมาโน วิตฺถารภาโค, ตํ วิตฺถารนยนฺโตตฺตเมว กตฺวา วุตฺตํ "ทฺวิธา อาคตนฺ"ติ. เอวญฺจ กตฺวา "นาติติกฺขปญฺญสฺส ธาตุกมฺมฏฺฐานิกสฺส วเสน วิตฺถารโต อาคตนฺ"ติ อิทญฺจ วจนํ สมตฺถิตํ โหติ. "มหาสติปฏฺฐาเน"ติ จ อิทํ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ, สติปฏฺฐาน[1]-กายคตาสติสุตฺตา[2]ทีสุปิ ตเถว อาคตตฺตา. ราหุโลวาเทติ มหาราหุโลวาเท[3] ธาตุวิภงฺเคติ ธาตุวิภงฺคสุตฺเต,[4] อภิธมฺเม ธาตุวิภงฺเค[5] จ.

๒ ประการ" ดังนี้เล่า, ในธาตุวิภังคสูตร จตุธาตุววัฏฐาน มาแล้วโดยเกี่ยวกับเป็นอย่างไม่สังเขปและพิสดารเกินไป เพราะฉะนั้น ท่านก็น่าจะกล่าวว่า "มาแล้วโดย ๓ ประการ" มิใช่หรือ ? ตอบว่า ไม่น่าจะกล่าวว่ามาแล้วโดย ๓ ประการหรอก, เพราะแม้ในธาตุวิภังคสูตรนั้น ท่านได้กระทำการครอบคลุมเอาธาตุภายในทั้งหลายไว้ไม่มีเหลือโดยประเภทแล้ว, และเพราะได้กำหนดถือเอาธาตุภายนอกทั้งหลาย ไว้แล้ว. อีกนัยหนึ่ง ในคำว่า มาแล้วโดย ๒ ประการนี้ บัณฑิตอย่าพึงถือเอาเป็นข้อกำหนดแน่นอนอย่างนี้ว่า มาแล้วโดย ๒ ประการเท่านั้น, แต่ทว่าพึงถือเอาว่า มาแล้วทีเดียว โดย ๒ ประการ ดังนี้เถิด, การรวบรวมประการ

---

[1] ที. มหา. ๑๐/๓๒๘.
[2] ม. มู. ๑๒/๑๐๕.
[3] ม. ม. ๑๓/๑๓๕.
[4] ม. อุ. ๑๔/๔๓๔.
[5] อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๑.

คุณมุกดา ลิ้มพงษ์สุข, คุณหุ่งชิว แซ่ลิ้ม และบุตร-ธิดา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

แม้ที่ ๓ เป็นอันสำเร็จแล้วด้วยคำว่า มาแล้ว โดย ๒ ประการนั้น. ก็นัยที่เป็นอย่างไม่สังเขปและพิสดารเกินไปนั้น พึงเห็นว่าท่านรวมไว้แล้ว โดยเกี่ยวกับร้อยติดอยู่ในคำว่า "สงฺเขปโต จ วิตฺถารโต จ (โดยสังเขปและโดยพิสดาร)" นี้, หรือรวมไว้ด้วย จ-ศัพท์นั่นเอง. อีกนัยหนึ่ง ส่วนที่เป็นอย่างพิสดาร ที่หาได้อยู่ โดยนัยที่เป็นอย่างไม่สังเขปและพิสดารจนเกินไป โดยการปฏิเสธส่วนที่เป็นอย่างสังเขปจนเกินไปเป็นช่องทางใด, ท่านทำส่วนที่เป็นอย่างพิสดารนั้น ให้เนื่องอยู่ในนัยพิสดารอย่างเดียว กล่าวว่า "มาแล้วโดย ๒ ประการ" ดังนี้. ก็คำว่า "มาแล้วโดยพิสดาร โดยเกี่ยวกับพระโยคีผู้เจริญธาตุกรรมฐาน ซึ่งเป็นผู้มีปัญญาไม่กล้านัก" ดังนี้ นี้ จะมีอันใช้ได้ก็เพราะได้ทำอธิบายอย่างนี้. อนึ่งคำว่า "ในมหาสติ-ปัฏฐานสูตร" นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นเพียงอุทาหรณ์, เพราะที่มาแล้ว แม้ในสติปัฏฐาน-สูตร และกายคตาสติสูตรเป็นต้น ก็อย่างนั้น

เหมือนกัน. คำว่า ในราหุโลวาทสูตร คือในมหาราหุโลวาทสูตร. บทว่า ธาตุวิภงฺเค คือในธาตุวิภังคสูตร และในธาตุวิภังค์ ในพระอภิธรรม.

กามํ มหาสติปฏฺฐาเน[๑] อตฺเถน อุปมํ ปริวาเรตฺวา เทสนา อาคตา, อุปมา จ นาม ยาวเทว อุปเมยฺยตฺถวิภาวนตฺถาติ อุปมํ ตาว ทสฺเสตฺวา อุปเมยฺยตฺถํ วิภาเวตุํ "เสยฺยถาปี"ติอาทินา ปาฬิ อานีตา. กสฺมา ปเนตฺถ ธาตุวเสน, ตตฺถาปิ จตุมหาภูตวเสน กมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส กโตติ ? อตฺตสุญฺญตาสนฺทสฺสนตฺถํ[๒] เอตฺถ ธาตุวเสน, ตตฺถาปิ โอฬาริกภาเวน สุปากฏตาย, เอกจฺจเวเนยฺยชนจริตานุกูลตาย จ มหาภูตวเสน กมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส กโตติ เวทิตพฺโพ. ตตฺถ ปรวีธาตูติอาทีสุ

ในมหาสติปัฏฐานสูตร เทศนามาแล้ว กระทำอุปมาให้แวดล้อมไป กับเนื้อความก็จริง, ถึงอย่างนั้น ขึ้นชื่อว่าอุปมา (เรื่องเปรียบเทียบ) ก็มีประโยชน์เพียงเพื่อเปิดเผยอรรถแห่งอุปไมย(เรื่องที่พึงใช้อุปมาเปรียบเทียบ) นั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงอุปมาก่อน แล้วจึงเปิดเผยอรรถแห่งอุปไมย จึงนำพระบาลีมาด้วยคำว่า "เสยฺยถาปิ" เป็นต้น. ถามว่า เพราะเหตุไร ในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ พระองค์ทรงทำการแสดงไขกรรมฐาน โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุ(และ)แม้ในสูตรนั้น ก็ทรง

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๓๒๘.

[๒] ฉ. สตฺต....

ธาตุฏฺโฐ[๑] นาม สภาวฏฺโฐ, สภาวฏฺโฐ นาม สุญฺญตฏฺโฐ, สุญฺญตฏฺโฐ นาม นิสฺสตฺตฏฺโฐ. เอวํ สภาวสุญฺญตนิสฺสตฺตฏฺเฐน ปฐวีเยว ธาตุ ปฐวีธาตุ. อาโปธาตุอาทีสุปิ เอเสว นโย. ปฐวีธาตูติ สหชรูปธมฺมานํ ปติฏฺฐา ธาตุ, ตถา อาโปธาตูติ อาพนฺธนธาตุ, เตโชธาตูติ ปริปาจนธาตุ, วาโยธาตูติ วิตฺถมฺภนธาตูติ เอวเมตฺถ สมาโส, ภาวตฺโถ จ เวทิตพฺโพ. อยเมตฺถ สงฺเขโป, วิตฺถาโร ปน ปรโต อาคมิสฺสติ.

ทำการแสดงไขไว้โดยเกี่ยวกับเป็นมหาภูต ๔ เล่า ? ตอบว่า พึงทราบว่า ในมหาสติ-ปัฏฐานสูตรนี้ ทรงทำการแสดงไขกรรมฐานไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุ เพื่อแสดงความเป็นของว่างเปล่าจากอัตตา, แม้ในสูตรนั้น ทรงทำการแสดงไขไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นมหาภูต เพื่อความปรากฏชัดเจน โดยความเป็นของหยาบ และเพื่อความเป็นกรรมฐานที่อนุกูลต่อจริตของเวไนยชนบางพวก. ในคำเหล่านั้น ชื่อว่า อรรถว่าเป็นธาตุ ในคำว่า ปฐวีธาตุ เป็นต้น ได้แก่อรรถว่าเป็นสภาวะ, ชื่อว่าอรรถว่าเป็นสภาวะ ได้แก่อรรถว่าเป็นของว่างเปล่า, ชื่อว่าอรรถว่าเป็นของว่างเปล่า ได้แก่อรรถว่าไม่ใช่สัตว์. ธาตุคือปฐวี ชื่อว่า ปฐวีธาตุ เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะเป็นของว่างเปล่าและไม่ใช่สัตว์ ตามประการดังกล่าวมานี้. แม้ในอาโปธาตุเป็นต้น

[๑] ฉ. ธาตุตฺโถ นาม สภาวตฺโถ. สพฺพตฺถ เยฺยฺเยน ทิสฺสติ.

ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ปฐวีธาตุ ได้แก่ธาตุอันเป็นที่ตั้งแห่งรูปธรรมทั้งหลาย ที่เกิดร่วมกัน, อย่างนั้นเหมือนกัน คำว่า อาโปธาตุ ได้แก่ธาตุที่ซึมซาบ, คำว่า เตโชธาตุ ได้แก่ธาตุที่ทำให้ย่อย, คำว่า วาโยธาตุ ได้แก่ธาตุที่ผลักดัน พึงทราบคำสมาส, และความหมายในความเป็นธาตุ ในบรรดาธาตุเหล่านี้ ตามประการที่กล่าวมาอย่างนี้เถิด. นี้เป็นความสังเขปในคำพูดเหล่านี้, ส่วนความพิสดารจักมาถึงข้างหน้า.

เอวํ ติกฺขปญฺญสฺสาติอาทีสุ เอวนฺติ ยถาทสฺสิตํ ปาฬึ ปจฺจามสติ. นาติติกฺขปญฺญสฺส วิตฺถารเทสนาติ กตฺวา อาห "ติกฺขปญฺญสฺสา"ติ. ยถา วตฺถยุคํ อรหตีติ วตฺถยุคิโก, เอวํ ธาตุกมฺมฏฺฐานํ อรหติ, ธาตุกมฺมฏฺฐานปฺปโยชโนติ วา ธาตุกมฺมฏฺฐานิโก, ตสฺส ธาตุกมฺมฏฺฐานิกสฺส.

ด้วยคำว่า เอวํ (อย่างนี้) ในคำว่า เอวํ ติกฺขปญฺญสฺส (ซึ่งเป็นผู้มีปัญญากล้าอย่างนี้) ท่านเจาะจงเอาพระบาลี ตามที่ทรงแสดงไว้. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่าเทศนาโดยพิสดาร ทรงกระทำไว้ก็สำหรับพระโยคีผู้มีปัญญาไม่กล้านัก ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ซึ่งเป็นผู้มีปัญญากล้า"ดังนี้. (เปรียบเหมือนว่า) บุคคลชื่อว่าวัตถยุคิกะ เพราะอรรถว่าควรซึ่งผ้าคู่ ฉันใด, พระโยคีก็ชื่อว่าธาตุ-

กัมมัฏฐานิกะ เพราะอรรถว่าควรซึ่งธาตุกรรมฐาน, หรือมีประโยชน์ด้วยธาตุกรรมฐาน ฉันนั้น, ได้แก่ พระโยคีผู้เป็นธาตุกัมมัฏฐานิกะนั้น.

เฉโกติ ตํตํสมญฺญาย กุสโล, ยถาชาเต สุนสฺมึ[๑] นงฺคุฏฺฐขุรวิสาณาทิวนฺเต[๒] อฏฺฐิมํสาทิอวยวสมุทาเย อวิภตฺเต คาวีสมญฺญา, น วิภตฺเต, วิภตฺเต ปน อฏฺฐิมํสาทิอวยวสมญฺญาติ ชานนโก. โคฆาตโกติ ชีวิกตฺถาย คุนฺนํ ฆาตโก. อนฺเตวาสีติ กมฺมกรณวเสน ตสฺส สมีปวาสี ตสฺส ตนฺนิสฺสาย ชีวนโต. วินิวิชฺฌิตฺวาติ เอกสฺมึ ฐาเน อฏฺฐึ วินิวิชฺฌิตฺวา. มหาปถานํ เวมชฺฌฏฺฐานสงฺขาเตติ จตุนฺนํ มหาปถานํ ตาย เอว วินิวิชฺฌนฏฺฐานสงฺขาเต. ยสฺมา เต จตฺตาโร มหาปถา จตูหิ ทิสาหิ อาคนฺตฺวา สโมหิตา วิย

บทว่า เฉโก ได้แก่เป็นผู้ฉลาดในสมัญญานั้น ๆ, ได้แก่เป็นผู้รู้ว่าในโคที่มีหางและเขาแหลมคมตามที่เกิด บนเขียง เมื่อยังไม่ตัดแบ่งส่วนที่รวมกันอยู่ โดยเป็นส่วนย่อย ๆ มีกระดูก เนื้อเป็นต้น ก็ย่อมมีสมัญญาว่าโค, เมื่อได้ตัดแบ่งแล้ว ก็ไม่มีสมัญญาว่าโค, แต่ว่า เมื่อได้ตัดแบ่งแล้ว ก็มีสมัญญาว่าส่วนย่อยมีกระดูกและเนื้อเป็นต้น. คำว่า คนฆ่าโค คือคนฆ่าโค เพื่อประโยชน์แก่การเลี้ยงชีพ. บทว่า ลูกมือ ได้แก่คนผู้อยู่ใกล้เขาโดยเกี่ยวกับกระทำการงาน เพราะเลี้ยงชีพอยู่ด้วยอาศัยการทำงานนั้น ของคนฆ่าโคนั้น. คำว่า แทง คือแทงโคตัวหนึ่ง

---

๑ ฉ. ถูนสฺมึ.

๒ สี. สาสนานงฺคุฏฺฐกกุธวิสาณาทิวนฺเต.

โหนฺติ, ตสฺมา ตํ ฐานํ จตุมหาปถานํ, ตสฺมึ จตุมหาปเถ. วิลียนฺติ ภิชฺชนฺติ วิภชฺชนฺตีติ พีลา, ภาคา, ว-การสฺส พ-การํ, อิการสฺส จ อี-การํ กตฺวา. ตเมว หิ ภาคตฺถํ ทสฺเสตุํ "โกฏฺฐาสํ กตฺวา"ติ วุตฺตํ. กิญฺจาปิ ฐิต-สทฺโท "ฐิโต วา"ติอาทีสุ[1] วิย ฐานสงฺขาตอิริยาปถสมงฺคิตาย คตินิวตฺติอตฺถตาย วา ฐา-สทฺทสฺส อญฺญตฺถ ฐเปตฺวา คมนํ วิเสสอิริยาปถสมงฺคิตาย โพธโก, อิธ ปน ยถา ตถา รูปกายสฺส ปวตฺติอาการโพธโก อธิปฺเปโตติ อาห "จตุนฺนํ อิริยาปถานํ เยน เกนจิ อากาเรน ฐิตตฺตา ยถาฐิตนฺ"ติ. ตตฺถ อากาเรนาติ ฐานาทินา รูปกายสฺส ปวตฺติอากาเรน. ฐานาทโย หิ อิริยาปถสงฺขาตาย[2] กายิกกิริยาย ปวตฺติฏฺฐานตาย "อิริยาปถา"ติ วุจฺจนฺติ. ยถาฐิตนฺติ ยถาปวตฺตํ. ยถา วุตฺตฏฺฐานเมเวตฺถ

ตรงที่แห่งหนึ่ง. คำว่า กล่าวคือที่กลางทางใหญ่ ได้แก่ กล่าวคือที่ทางใหญ่ ๔ แพร่ง ซึ่งเป็นที่แทงโค้นนั่นแหละ. เพราะเหตุที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่งนั้น เป็นเหมือนที่มาพบกันจากทิศทั้ง ๔, ฉะนั้น สถานที่นั้นจึงมีแก่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง, ได้แก่ตรงที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่งนั้น. ชื่อว่า พีลา เพราะอรรถว่า อันเขาย่อมตัดคือแบ่งจำแนก, ได้แก่ภาค(ส่วน), เพราะทำ ว-อักษร ให้เป็น พ-อักษร, และทำ อิ-อักษร ให้เป็น อี-อักษร. เพื่อแสดงความหมายว่า ส่วนนั้นนั่นแหละ ท่านจึงกล่าวว่า "โกฏฺฐาสํ กตฺวา (ทำให้เป็นส่วน ๆ" ดังนี้. ฐิต-ศัพท์เป็นศัพท์ที่บอกให้รู้ถึงความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยอิริยาบถที่เรียกว่ายืน ดุจในประโยคว่า "ฐิโต วา (ยืนอยู่ก็ดี)" เป็นต้น, หรือความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยอิริยาบถต่าง ๆ ในบรรดาอิริยาบถอื่นยกเว้นการเดิน เพราะ

---

[1] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๘.

[2] ฉ. อิริยาสงฺขาตาย.

ปณิธานนฺติ อธิปฺเปตนฺติ อาห "ยถาฐิตตฺตาว ยถาปณิหิตนฺ"ติ. ฐิตนฺติ วา กายสฺส ฐานสงฺขาตอิริยาปถสมาโยคปริทีปนํ. ปณิหิตนฺติ ตทญฺญอิริยาปถสมาโยคปริทีปนํ. ฐิตนฺติ วา กายสงฺขาตานํ รูปธมฺมานํ ตสฺมึ ตสฺมึ ขเณ สกิจฺจวเสน อวฏฺฐานปริทีปนํ. ปณิหิตนฺติ ปจฺจยกิจฺจวเสนาติ เอวมฺเปตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. ธาตุโสติ ธาตุํ ธาตุํ ปฐวีอาทิธาตุํ วิสุํ วิสุํ กตฺวา. ปจฺจเวกฺขตีติ ปติ ปติ อเวกฺขติ ญาณจกฺขุนา วินิพฺภุชฺชิตฺวา ปสฺสติ.

ฐา-ศัพท์ (ฐา-ธาตุ) มีอรรถว่าปฏิเสธการเดิน, แต่ว่าในที่นี้ทรงประสงค์ ฐิต-ศัพท์ที่บอกให้รู้ถึงอาการเป็นไปแห่งรูปกาย โดยอาการใดอาการหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จตูนฺนํ อิริยาปถานํ เยน เกนจิ อากาเรน ฐิตตฺตา ยถาฐิตํ (ตามที่ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่โดยอาการใดอาการหนึ่ง แห่งอิริยาบถ ๔)" ดังนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า โดยอาการ คือโดยอาการเป็นไปแห่งรูปกายมีอาการยืนเป็นต้น.จริงอยู่ อาการทั้งหลายมีการยืนเป็นต้น ท่านเรียกว่า "อิริยาบถ" เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปของกิริยาทางกาย ที่เรียกว่าอิริยาบถ. คำว่า ตามที่ตั้งอยู่ คือตามที่เป็นไป. ความตั้งอยู่ตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละท่านประสงค์ว่า เป็นความทรงอยู่ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ตามที่ทรงอยู่ เพราะความเป็นกาย ตามที่ตั้งอยู่แล้วนั่นแหละ" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ฐิตํ (ตั้งอยู่) เป็นบทแสดงความประกอบพร้อม

ด้วยอิริยาบถ ที่เรียกว่ายืนแห่งกาย. บทว่า ปณิหิตํ (ทรงอยู่) เป็นบทแสดงความประกอบพร้อมด้วยอิริยาบถอื่น จากอิริยาบถยืนนั้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ฐิตํ เป็นบทแสดงการกำหนดรูปธรรมทั้งหลายที่เรียกว่ากาย ด้วยอำนาจกิจของตนในขณะนั้น ๆ. บทว่า ปณิหิตํ เป็นบทแสดงการกำหนดรูปธรรมทั้งหลาย ที่เรียกว่ากาย ด้วยอำนาจกิจแห่งปัจจัย บัณฑิตพึงทราบความหมายในบทเหล่านี้ แม้ตามประการที่กล่าวมานี้เถิด. คำว่า โดยความเป็นธาตุ ได้แก่กระทำธาตุให้เป็นธาตุ คือให้เป็นปฐวีธาตุเป็นต้น แต่ละอย่าง ๆ. บทว่า ปจฺจเวกฺขติ คือพิจารณาเป็นอย่าง ๆ ได้แก่แยกดูด้วยญาณจักษุ.

ยถา เฉโกติอาทินา ปาฬิยา สทฺทตฺถวิวรณวเสน วุตฺตเมวตฺถํ อิทานิ ภาวตฺถวิภาวนวเสน ทสฺเสตุํ "ยถา โคฆาตกสฺสา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ โปเสนฺตสฺสาติ มํสูปจยปริพฺรูหนาย กุณฺฑก-

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงเนื้อความที่ได้กล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นคำเปิดเผยอรรถแห่งศัพท์ในพระบาลี ด้วยคำว่า "ยถา เฉโก (เปรียบเหมือนว่าคนฆ่าโคผู้ฉลาด)" เป็นต้น โดยเกี่ยวกับเป็นการทำ

ภตฺตกปฺปาสฏฺฐิอาทีหิ สํวฑฺเฒนฺตสฺส. วธิตํ มตนฺติ หึสิตํ หุตฺวา มตํ. มตนฺติ จ มตมตฺตํ. เตเนวาห "ตาวเทวา"ติ. คาวีติ สญฺญา น อนฺตรธายติ ยานิ องฺคปจฺจงฺคานิ อุปาทาย คาวีสญฺญา[1] มตมตฺตายปิ คาวิยา เตสํ ([2]) สนฺนิเวสสฺส อวินฏฺฐตฺตา. พิลาโสติ พิลํ พิลํ กตฺวา. วิภชิตฺวาติ อฏฺฐิสงฺฆาฏโต มํสํ วิเวเจตฺวา, ตโต วา วิเวจิตํ มํสํ ภาคโส กตฺวา. เตเนวาห "มํสสญฺญา ปวตฺตตี"ติ. ปพฺพชิตสฺสปิ อปริคฺคหิตกมฺมฏฺฐานสฺส. ฆนวินิพฺโภคนฺติ สนฺตติสมุหกิจฺจฆนานํ วินิพฺภุชฺชนํ วิเวจนํ. ธาตุโส ปจฺจเวกฺขโตติ ยถาวุตฺตํ ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวา ธาตุโส ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส. สตฺตสญฺญาติ อตฺตานุทิฏฺฐิวเสน ปวตฺตา สตฺตสญฺญาติ วทนฺติ, โวหารวเสน ปวตฺตสตฺตสญฺญายปิ ตทา อนฺตรธานํ ยุตฺตเมว

ภาวอรรถให้แจ่มแจ้ง จึงกล่าวว่า "เปรียบ-เหมือนว่าเมื่อคนฆ่าโค" ดังนี้ เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า เลี้ยง(โค)อยู่ คือ ทำให้เติบโตอยู่ด้วยวัตถุ มีรำข้าว ข้าวเมล็ดฝ้ายเป็นต้น เพื่อความก่อเกิดและเพิ่มพูนแห่งเนื้อ. ข้อว่า วธิตํ มตํ คือเป็นโคที่ถูกฆ่าตาย. ก็บทว่า มตํ ได้แก่เพียงแต่ตาย (เท่านั้น). เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ตาวเทว (ตราบเท่าที่นั่นเทียว)" ดังนี้. ชื่อว่า ความสำคัญว่าเป็นโค ก็ยังไม่เลือนหายไป ความว่า ความสำคัญว่าเป็นโค เพราะอาศัยอวัยวะใหญ่อวัยวะน้อยเหล่าใด, แม้เมื่อโคสักว่าตายแล้ว ความสำคัญว่าเป็นโค ก็ยังไม่เลือนหายไป เพราะการอยู่ติดกันแห่งอวัยวะเหล่านั้น ยังไม่พินาศ. บทว่า พิลาโส (วิลโส) ได้แก่ทำให้เป็นส่วน ๆ. คำว่า แบ่ง คือ แยกเอาเนื้อ

---

[1] ฉ. คาวีสมญฺญา.

[2] ก. ตนฺติ ปาโจ ทิสฺสติ.

ยาถาวโต ฆนวินิพฺโภคสฺส สมฺปาทนโต. เอวํ หิ สติ ยถาวุตฺตโอปมฺมตฺเถน โอปเมยฺยตฺโถ อญฺญทตฺถุํ สํสนฺทติ สเมติ. เตเนวาห "ธาตุวเสเนว จิตฺตํ สนฺติฏฺฐตี"ติ.

ออกจากโครงกระดูก, หรือว่ากระทำเนื้อที่แยกออกจากโครงกระดูกแล้วนั้น โดยเป็นส่วน ๆ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ความสำคัญว่าเป็นเนื้อ ย่อมเป็นไป" ดังนี้. ชื่อว่า แม้เป็นบรรพชิต คือผู้ที่ยังมิได้ถือเอากรรมฐาน. คำว่า การกระจายกลุ่มก้อน ได้แก่ การกระจายคือแยกออกซึ่งสันตติฆนะ (ความเป็นกลุ่มก้อน เพราะความสืบต่อ) สมูหฆนะ(ความเป็นกลุ่มก้อนคือรวมกัน) และกิจจฆนะ (ความเป็นกลุ่มก้อนโดยมีอารมณ์เดียวกัน). คำว่า เมื่อพิจารณาอยู่โดยความเป็นธาตุ คือเมื่อกระทำการกระจายฆนะ ตามที่กล่าวมาแล้วพิจารณาอยู่โดยความเป็นธาตุ. ด้วยคำว่า ความสำคัญว่าเป็นสัตว์ ท่านกล่าวถึงสัญญาที่เป็นไป ด้วยสามารถแห่งอัตตานุทิฏฐิว่า ความสำคัญว่าเป็นสัตว์, การที่แม้ความสำคัญว่าเป็นสัตว์ อันเป็นไปโดยเกี่ยวกับโวหาร(บัญญัติ) จะเลือนหายไปในเวลานั้นก็จัดว่าควรทีเดียวเพราะมีอันทำการ

จริง. จริงอยู่ เมื่อมีคำอธิบายตามประการดังกล่าวมานี้ เนื้อความแห่งอุปไมยจึงจะเทียบเคียงกันได้ จึงจะเสมอกันได้ กับเนื้อความแห่งอุปมาตามที่ได้ตรัสไว้ เป็นแน่แท้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จิตย่อมตั้งมั่นอยู่ โดยเกี่ยวกับว่าเป็นธาตุเท่านั้น" ดังนี้.

๓๐๗. เอวํ ธาตุกมฺมฏฺฐานสฺส สงฺเขปโต อาคตฏฺฐานํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ วิตฺถารโต อาคตฏฺฐานํ ทสฺเสตุํ "มหาหตฺถิปทูปเม ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. เอวนฺติ อิมินา ราหุโลวาท[๑]ธาตุวิภงฺเคสุ[๒] ธาตุกมฺมฏฺฐานสฺส วิตฺถารโต อาคมนเมว อุปสํหรติ, น สพฺพํ เทสนานยํ อญฺญถาปิ ตตฺถ เทสนานยสฺส อาคตตฺตา.

๓๐๗. ท่านอาจารย์ครั้นได้แสดงฐานะแห่งธาตุกรรมฐาน ที่มาโดยสังเขปอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงฐานะที่มาโดยพิสดาร จึงกล่าวว่า "ส่วนในมหาหัตถิปโทปมสูตร" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยคำว่า เหมือนอย่าง(ในมหาหัตถิปโทปมสูตร)นี้ ท่านเปรียบเทียบถึงการที่ธาตุกรรมฐาน ก็มาโดยพิสดาร ในราหุโลวาทสูตรและธาตุวิภังคสูตร, ไม่ใช่เปรียบเทียบเทศนานัยทั้งหมด เพราะเทศนานัยในราหุโลวาทสูตรและธาตุวิภังคสูตรนั้นมาแล้ว แม้โดยประการอื่น.

---

๑ ม. ม. ๑๓/๑๓๔.

๒ ม. อุ. ๑๔/๑๓๗, อภิ. วิ. ๓๕/๕๐๑.

ตตฺราติ ตสฺมึ ยถาทสฺสิเต มหาหตฺถิปทูปมปาเฐ. อชฺฌตฺติกาติ สตฺตสนฺตานปริยาปนฺนา. อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตนฺติ ปททฺวเยนาปิ ตํตํปาฏิปุคฺคลิกธมฺโม วุจฺจตีติ อาห "อุภยมฺปิ นิยกสฺส อธิวจนนฺ"ติ. สสนฺตติปริยาปนฺนตาย ปน อตฺตนิ คเหตพฺพภาวูปคมนวเสน อตฺตานํ อธิกิจฺจปวตฺตํ อชฺฌตฺตํ. ตํตํสนฺตติปริยาปนฺนตาย ปน[1] ปจฺจตฺตํ. เตเนวาห "อตฺตนิ ปวตฺตตฺตา อชฺฌตฺตํ, อตฺตานํ ปฏิจฺจ ปฏิจฺจ ปวตฺตตฺตา ปจฺจตฺตนฺ"ติ. กกฺขฬนฺติ กถินํ. ยสฺมา ตํ ถทฺธภาเวน สหชาตานํ ปติฏฺฐา โหติ, ตสฺมา "ถทฺธนฺ"ติ วุตฺตํ. ขริคตนฺติ ขรีสุ ขรสภาเวสุ คตํ ตปฺปริยาปนฺนํ, ขรสภาวเมวาติ อตฺโถ. ยสฺมา ปน ขรสภาวํ ผรุสากาเรน อุปฏฺฐานโต ผรุสาการํ โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "ผรุสนฺ"ติ. เตนาห "ทุติยํ อาการวจนนฺ"ติ. อุปาทินฺนํ

บทว่า ตตฺร คือในปาฐะมหาหัตถิปโทปมสูตร ตามที่ท่านพระสารีบุตรได้แสดงไว้แล้วนั้น. บทว่า อชฺฌตฺติกา (ภายใน) คือนับเนื่องในสันดานของสัตว์. แม้ด้วย ๒ บทว่า อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ (สิ่งที่มีในตน อาศัยตน) ท่านกล่าวถึงธรรมที่เป็นของเฉพาะบุคคลนั้นๆ เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า "ทั้ง ๒ บทนี้ เป็นคำเรียกสิ่งที่เป็นนิยกะ" ดังนี้. สิ่งที่เป็นไปเนื่องอยู่กับตน ด้วยอำนาจการเข้าถึงความเป็นสิ่งที่พึงถือเอาได้ในตน เพราะเป็นธรรมที่นับเนื่องในความสืบต่อของตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ. ส่วนชื่อว่า ปัจจัตตะ ก็เพราะเป็นธรรมที่นับเนื่องอยู่ในความสืบต่อนั้น ๆ. เพราะเหตุนั้นนั่นแล ท่านจึงกล่าวว่า "ท่านเรียกว่าอัชฌัตตะ เพราะเป็นไปในตน, เรียกว่า ปัจจัตตะ เพราะอาศัยตนเป็นไป" ดังนี้. บทว่า กกฺขฬํ ได้แก่แข็ง. เพราะเหตุที่สิ่งนั้น(ปฐวีธาตุ) ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งรูปธรรม

---

[1] ฉ. ปนาติ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

นาม สรีรฏฺฐกํ. ตมฺปน กมฺมสมุฏฺฐานตํ สนฺธาย อุปาทินฺนมฺปิ อตฺถิ อนุปาทินฺนมฺปิ, ตณฺหาทีหิ อาทินฺนคหิตปรามฏฺฐวเสน สพฺพมฺเปตํ อุปาทินฺนเมวาติ ทสฺเสตุํ "อุปาทินฺนนฺติ ทฬฺหอาทินฺนนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ "มมนฺ"ติ คหิตํ "อหนฺ"ติ ปรามฏฺฐนฺติ โยชนา. เสยฺยถีทนฺติ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉา- วาจีติ อาห "ตํ กตมนฺติ เจติ อตฺโถ"ติ. ตโตติ ปจฺฉา. ตนฺติ ตํ อชฺฌตฺติกาทิเภทโต ทสฺสิตํ ปฐวีธาตุํ. ทสฺเสนฺโตติ วตฺถุวิภาเคน ทสฺเสนฺโต. กิญฺจาปิ มตฺถลุงฺคํ อฏฺฐิมิญฺเชเนว สงฺคเหตฺวา อิธ ปาฬิยํ วีสํ น อุทฺธฏํ, ปฏิสมฺภิทามคฺเค[๑] ปน วีสติยา อากาเรหิ ปริปุณฺณํ กตฺวา ทสฺเสตุํ วีสํ คหิตนฺติ ตมฺปิ สงฺคณฺหนฺโต ถทฺธภาวาธิกตาย ปฐวีธาตุ- โกฏฺฐาเสสุเยว "มตฺถลุงฺคํ ปกฺขิปิตฺวา วีสติยา อากาเรหิ ปฐวีธาตุ นิทฺทิฏฺฐาติ เวทิตพฺพา"ติ อาห. "ยํ วา ปนญฺญมฺปิ

ที่เกิดร่วมกันทั้งหลายได้ ก็โดยความที่เป็นของแข็ง, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นของแข็ง" ดังนี้. บทว่า ขริคตํ คือ อยู่ในบรรดาของกระด้าง คือมีสภาวะกระด้างทั้งหลาย ได้แก่นับเนื่องในของกระด้างนั้น, ความว่า มีสภาวะกระด้างนั่นแหละ. แต่เพราะเหตุที่ ของที่มีสภาวะกระด้าง ย่อมมีอาการหยาบ เพราะปรากฏโดยอาการที่หยาบ, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "หยาบ" ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "บทที่ ๒ เป็นคำบอกอาการ". สิ่งที่ตั้งอยู่ในสรีระ ชื่อว่า อุปาทินนะ. ก็ท่านอาจารย์เล็งเอาความเป็นสิ่งที่มีกรรม เป็นสมุฏฐาน ประสงค์แสดงอุปาทินนะนั้น ว่า แม้สิ่งที่เป็นอุปาทินนะก็มี แม้สิ่งที่เป็นอนุปาทินนะก็มี, สิ่งแม้ทั้งหมดนี้จัดว่าเป็นอุปาทินนะอย่างเดียว โดยเกี่ยวกับเป็นสิ่งที่ตัณหาเป็นต้นยึดเอา ถือเอา ยึดมั่นดังนี้

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๙.

กิญจี''ติ วา อิมินา ปาฬิยํ มตฺถลุงฺคสฺส สงฺคโห หฏฺฐพฺโพ. ตสฺมา อิธ ''ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญจี''ติ อิทํ ปุพฺพาปราเปกฺขํ. ''มตฺถลุงฺคํ ปกฺขิปิตฺวา วีสติยา อากาเรหิ ปฐวีธาตุ นิทฺทิฏฺฐาติ เวทิตพฺพา, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญจี''ติ วจนโต. ปุน ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญจีติ อวเสเสสุ ตีสุ โกฏฺฐาเสสูติ โยเชตพฺพํ. ตีสุ โกฏฺฐาเสสูติ ติปฺปกาเรสุ โกฏฺฐาเสสุ. น หิ เต ตโย โกฏฺฐาสา.

จึงกล่าวว่า ''บทว่า เป็นอุปาทินนธรรม คือเป็นของที่ตัณหาและทิฐิยึดถือมั่นคง'' ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น มีคำประกอบความว่า ถือเอาว่า ''ของเรา'' ยึดมั่นว่า ''เรา''. คำว่า สิ่งนี้เป็นฉันใดบ้าง เป็นคำพูดที่เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา (คำถามเพื่อความต้องการจะตอบเสียเอง) เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ''มีความหมายว่าหากจะถามว่า สิ่งนั้นเป็นไฉนเล่า'' ดังนี้. คำว่า ต่อจากนั้นไป คือภายหลัง. คำว่า นั้น คือ (เมื่อจะแสดง)ปฐวีธาตุนั้นที่ได้แสดงไว้โดยประเภทมีอัชฌัตติกา (ภายใน) เป็นต้น. คำว่า เมื่อจะแสดง คือเมื่อจะแสดงโดยการจำแนกวัตถุ. ท่านพระสารีบุตรรวมเอามันสมอง เข้าด้วยเยื่อในกระดูกนั่นเทียว จึงมิได้ยกเอามันสมองเข้าไว้เป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในพระบาลีตอนนี้ แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ในปฏิสัมภิทามรรค ท่านถือเอามันสมองเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหาก เพื่อที่จะแสดงให้บริบูรณ์ โดยอาการ ๒๐

เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะรวมเอามันสมองแม้นั้นเข้าไว้ในโกฏฐาสแห่งปฐวีธาตุทั้งหลาย เพราะความเป็นโกฏฐาสที่ยิ่งด้วยความแข็งนั่นเทียว จึงกล่าวว่า "พึงทราบว่าท่านแสดงไขปฐวีธาตุไว้ โดยอาการ ๒๐ รวมเอามันสมองไว้ด้วย" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยคำว่า "ก็หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งแม้อย่างอื่น" นี้ พึงเห็นว่า ท่านรวมเอามันสมองไว้ในพระบาลี. เพราะฉะนั้น ในที่นี้ คำว่า "ก็หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งแม้อย่างอื่น" นี้ มีการเล็งถึงบทเบื้องต้นและเบื้องปลาย เพราะคำพูดมีว่า "พึงทราบว่าท่านแสดงไขปฐวีธาตุไว้โดยอาการ ๒๐ รวมเอามันสมองไว้ด้วย, คำว่า ก็หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งแม้อย่างอื่น" ดังนี้. พึงประกอบคำพูดอีกครั้งหนึ่งว่า ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจีติ อวเสเสสุ ตีสุ โกฏฺฐาเสสุ (คำว่า ก็หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งแม้อย่างอื่น เป็นอันท่านรวมเอาปฐวีธาตุในโกฏฐาส ๓ ที่เหลือ). คำว่า ในโกฏฐาส ๓ ได้แก่ในโกฏฐาส ๓ ประการ (มีโกฏฐาสที่มีจิตเป็น

สมุฏฐานเป็นต้น). ไม่ใช่โกฏฐาสเหล่านั้นมี ๓ โกฏฐาส.

วิสฺสนฺทนภาเวนาติ ปคฺฆรณภาเวน.[๑] อปฺโปตีติ วิสรติ. ปปฺโปตีติ ปาปุณาติ, สสมฺภารอาปวเสน เจตํ วุตฺตํ. โส หิ วิสฺสนฺทนภาเวน สสมฺภารปฐวีสงฺขาตํ ตํ ตํ ฐานํ วิสรติ, ปาปุณาติ จ, ลกฺขณปฺปเวเสเนว[๒] วา. โสปิ หิ สหชาต-อญฺญมญฺญนิสฺสยาทิปจฺจยตาย เสสภูตตฺตย-สงฺขาตํ ตํ ตํ ฐานํ ทฺรวภาวสิทฺเธน วิสฺสนฺทนภาเวน อาพนฺธตฺตํ, อาสตฺตตฺตํ, อวิปฺปกิณฺณญฺจ กโรนฺตํ "อปฺโปติ ปปฺโปตี"ติ วตฺตพฺพตํ อรหตีติ.

คำว่า โดยภาวะที่ไหลไป คือโดยภาวะที่หลั่งไหล. บทว่า อปฺโปติ แปลว่าซ่านไป. บทว่า ปปฺโปติ แปลว่าถึง, ก็คำว่าซ่านไปเป็นต้นนี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นสสัมภารอาโป. จริงอยู่ สสัมภารอาโปนั้น ย่อมซ่านไป, และถึงฐานะนั้น ๆ ที่นับว่าเป็นสสัมภารปฐวี โดยภาวะที่ไหลไป, หรือว่าเป็นคำที่ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นลักขณอาโปนั่นแหละ. จริงอยู่ ลักขณ-อาโปแม้นั้น ย่อมซ่านไป คือถึงฐานะนั้นนั้น กล่าวคือมหาภูตรูป ๓ ที่เหลือ อันกระทำความผูกพันกัน เกี่ยวเนื่องกัน และไม่ให้กระจัดกระจาย โดยเป็นของที่ไหลไป อัน-สำเร็จแล้วเพราะความเป็นของเหลว โดยความเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย และ

---

๑ ฉ. ปคฺฆรณสภาเวน.
๒ ฉ. ลกฺขณาปวเสเนว.

<u>เตชนวเสนาติ</u> นิสิตภาเวน ติกฺขภาเวน. <u>วุตฺตนเยนาติ</u> กมฺมสมุฏฺฐานาทิวเสน "นานาวิเธสู"ติ อาโปธาตุยํ วุตฺตนเยน. <u>กุปฺปิเตนาติ</u> ขุภิเตน. <u>อุสฺมชาโตติ</u> อุสฺมาภิภูโต. <u>ชีรตีติ</u> ชิณฺโณ โหติ. เตโชธาตุวเสน ลพฺภมานา อิมสฺมึ กาเย ชราปวตฺติ ปากฏชราวเสน เวทิตพฺพาติ ทสฺเสตุํ "<u>อินฺทฺริยเวกลฺลตฺตน</u>"ติอาทิ วุตฺตํ. สรีเร ปกติอุสฺมํ อติกฺกมิตฺวา อุณฺหภาโว <u>สนฺตาโป</u>, สรีรสฺส ทหนวเสน ปวตฺโต มหาทาโห <u>ปริทาโหติ</u> อยเมเตสํ วิเสโส. <u>เยน</u> <u>ชิริยตีติ</u> จ เอกาหิกาทิชรโรเคน ชริยตีติปิ อตฺโถ ยุชฺชติ. สตฺตกฺขตฺตุํ ตาเปตฺวา ตาเปตฺวา สีตุทเก ปกฺขิปิตฺวา อุทฺธฏสปฺปิ[๑] "<u>สตโธตสปฺปี</u>"ติ วทนฺติ.

นิสสยปัจจัยเป็นต้น คือ ย่อมควร ซึ่งภาวะที่จะพึงกล่าวว่า อปฺโปติ ปปฺโปติ ดังนี้แล.

คำว่า <u>ด้วยอำนาจแห่งการทำให้ร้อน</u> คือโดยภาวะที่คมกล้า. คำว่า <u>ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว</u> คือตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในอาโปธาตุ ว่า "นานาวิเธสุ (หลายอย่างต่าง ๆ กัน)" โดยเกี่ยวกับเป็นเตโชธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้น. บทว่า <u>กุปฺปิเตน</u> แปลว่า ที่กำเริบแล้ว. คำว่า <u>เกิดร้อนผ่าวขึ้น</u> คือถูกความร้อนผ่าวครอบงำ. คำว่า <u>ทรุดโทรม</u> คือมีอันแก่ชรา. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ความเป็นไปแห่งความแก่ชรา ในกายนี้ ที่มีได้ด้วยอำนาจแห่งเตโชธาตุ บัณฑิตพึงทราบ โดยเกี่ยวกับเป็นชราปรากฏเกิด ดังนี้ จึงกล่าวว่า "(คือถึง) <u>ความเป็นผู้มีอินทรีย์บกพร่อง</u>" ดังนี้เป็นต้น. ความร้อนเกินเลยความร้อนปกติ ในสรีระ

---

๑ ฉ. อุทฺธฏา.

อสิตนฺติ ภุตฺตํ. ขายิตนฺติ ขาทิตํ. สายิตนฺติ อสฺสาทิตํ. สมฺมา ปริปากํ คจฺฉตีติ สมเวปากินิยา คหณิยา วเสน วุตฺตํ, อสมฺมาปริปาโกปิ ปน วิสมเวปากินิยา ตสฺสา เอว วเสน เวทิตพฺโพ. รสาทิภาเวนาติ รสรุธิรมํสเมทนฺหารุอฏฺฐิ-อฏฺฐิมิญฺชสุกฺกวเสน. วิเวกนฺติ ปุถุภาวํ[๑] อญฺญมญฺญํ วิสทิสภาวํ. อสิตาทิเภทสฺส หิ อาหารสฺส ปริณาเม รโส โหติ, ตํ ปฏิจฺจ รสธาตุ อุปฺปชฺชตีติ อตฺโถ. เอวํ "รสสฺส ปริณาเม รุธิรนฺ"ติอาทินา สพฺพํ เนตพฺพํ.

ชื่อว่า สันตาปะ (ร้อนผ่าว), ความร้อนจัดที่เป็นไปโดยเกี่ยวกับแผดเผาสรีระ ชื่อว่า ปริทาหะ (ร้อนรุ่ม) ที่ว่ามากระนี้ นี้ เป็นความต่างกันแห่งความร้อนเหล่านี้. อนึ่ง คำว่า เป็นเหตุทรุดโทรม จะมีความหมายว่า เป็นเหตุทรุดโทรม ด้วยโรคชรามีไข้วันเดียวหายเป็นต้น แม้ดังนี้ ก็ควร. เนยใสที่เขาทำให้ร้อนครั้งแล้วครั้งเล่าตลอด ๗ ครั้ง แล้วจึงวางไว้ในน้ำเย็น แล้วยกขึ้น ท่านเรียกว่า "สตโธตสัปปิ (เนยใสที่ชำระแล้ว ๑๐๐ ครั้ง)". บทว่า อสิตํ ได้แก่ของกิน. บทว่า ขายิตํ แปลว่าของเคี้ยว. บทว่า สายิตํ แปลว่าของลิ้ม. คำว่า ถึงความย่อยไปได้โดยชอบ ท่านกล่าวโดยเกี่ยวกับไฟธาตุที่มีการย่อยได้โดยชอบเป็นปกติ, ส่วนแม้การไม่ย่อยไปได้โดยชอบ บัณฑิตก็พึงทราบโดยเกี่ยวกับไฟธาตุนั้น ที่ไม่มีการย่อยได้โดยชอบเป็นปกตินั่นเทียว. คำว่า โดยความเป็นรส

---

[๑] สี. วิสุภาวํ.

เป็นต้น คือโดยเกี่ยวกับเป็นรสเลือดเนื้อ มันข้น เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูกและน้ำสุกกะ. คำว่า ความแยกกัน คือความเป็นแต่ละอย่าง ได้แก่ความไม่เหมือนกันและกัน. จริงอยู่ เมื่ออาหารอันมีประเภทเป็นของกินเป็นต้นมีความแปรปรวนไป รสก็ย่อมมี, ความว่า รสธาตุอาศัยความแปรปรวนนั้นเกิดขึ้น. บัณฑิตพึงนำคำทั้งปวงไป โดยนัยว่า "เมื่อรสมีความแปรปรวนไป ก็ย่อมมีเลือด" ดังนี้เป็นต้น ฉันเดียวกันนี้เถิด.

วายนวเสนาติ สมุทีรณวเสน, สเวคคมนวเสน วา. อุคฺคารหิกฺกาทีติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน อุทฺเทกขิปนาทิปฺปวตฺตนกวาตานํ สงฺคโห หฏฺฐพฺโพ. อุจฺจารปสฺสาวาทีติ อาทิ-สทฺเทน ปิตฺตเสมฺหลสิกาเกวล-ทุคฺคนฺธาทินีหรณกานํ สงฺคโห เวทิตพฺโพ[๑] ยทิปิ กุจฺฉิ-สทฺโท อุทรปริยาโย,

คำว่า ด้วยอำนาจแห่งความพัดไป คือด้วยอำนาจแห่งความเคลื่อนที่ไป, หรือว่าด้วยอำนาจแห่งความไป พร้อมกับความเร็ว. ด้วย อาทิ-ศัพท์ (ที่แปลว่า "เป็นต้น") ในบทว่า อุคคารหิกกาทิ (การเรอ การสะอึกเป็นต้น) พึงเห็นว่ารวมเอาลมทั้งหลายที่ทำการอาเจียนการถ่มถุยเป็นต้นให้เป็นไป.

---

[๑] ฉ. ทฏฺฐพฺโพ.

โกฏฺฐ-สทฺเทน ปน อนฺตนฺตรสฺส วุจฺจมานตฺตา ตทวสิฏฺโฐ อุทรปฺปเทโส อิธ กุจฺฉิ-สทฺเทน วุจฺจตีติ อาห "กุจฺฉิสยา วาตาติ อนฺตานํ พหิ วาตา"ติ. สมฺมิญฺชนปสารณาทีติ อาทิ-สทฺเทน อาโลกนวิโลกนอุทฺธรณาติหรณาทิกา สพฺพา กายิกกิริยา สงฺคหิตา. "อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺตสมุฏฺฐานาวา"ติ เอเตน อสฺสาสปสฺสาสานํ สรีรํ มุญฺจิตฺวา ปวตฺติ นตฺถีติ ทีเปติ. น หิ พหิทฺธา จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส สมฺภโว อตฺถีติ. ยทิ เอวํ กถํ "ปสฺสาโสติ พหินิกฺขมนนาสิกวาโต, ทีฆนาสิกสฺส นาสิกคฺคํ, อิตรสฺส อุตฺตโรฏฺฐํ ผุสนฺโต ปวตฺตตี"ติ วจนํ ? ตํ พหินิกฺขมนากาเรน ปวตฺติยา จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส, สนฺตาเน ปวตฺตอุตุสมุฏฺฐานสฺสปิ วเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. สพฺพตฺถาติ อาโปธาตุอาทีนํ ติสฺสนฺนํ ธาตูนํ นิทฺเทเส สนฺธายาห. ตตฺถ อาโปธาตุนิทฺเทเส "ยํ วา ปนญฺญมฺปี"ติ อิมินา สมฺภวสฺส, เตโชธาตุนิทฺเทเส สรีเร ปากติกอุสฺมาย, วาโยธาตุนิทฺเทเส

ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทว่า อุจฺจารปสฺสาวาทิ (อุจจาระปัสสาวะเป็นต้น) พึงเห็นว่ารวมเอาน้ำดี เสมหะ ไขข้อและโกฏฐาส ที่ปล่อยกลิ่นเหม็นแต่อย่างเดียวเป็นต้น. กุจฺฉิ-ศัพท์ (ที่แปลว่า "บริเวณท้อง") เป็นศัพท์บรรยายเกี่ยวกับอุทร(ท้อง)ก็จริง, แต่เพราะส่วนภายในลำไส้ ท่านกล่าวไว้ด้วย โกฏฺฐ-ศัพท์ (ที่แปลว่า "ช่องท้อง") บริเวณท้องที่เหลือจากส่วนที่เป็นช่องท้องนั้น ท่านกล่าวถึงด้วย กุจฺฉิ-ศัพท์ ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "กุจฺฉิสยา วาตาติ อนฺตานํ พหิ วาตา (คำว่า ลมที่อยู่ในบริเวณท้อง ได้แก่ลมข้างนอกลำไส้)" ดังนี้. ด้วย อาทิ-ศัพท์ ในบทว่า สมฺมิญฺชนปสารณาทิ (มีการคู้การเหยียดเป็นต้น) เป็นอันสงเคราะห์กิริยาทางกายทั้งปวง มีการแลดูการเหลียวดูการยกเท้า การย่างเท้าเป็นต้น. ด้วยคำว่า "ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะมีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว" นี้ ท่านแสดงว่า ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ มิได้มีความเป็นไปพ้นสรีระ.

คุณปรีชา-คุณเล็ก สุธรรมชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ธมนิชาลานุสฏสฺส ตตฺถ ตตฺถ จมฺมขีลปีฬกาทิ-นิพฺพตฺตกวายุโน สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. สมฺมิญฺชนาทินิพฺพตฺตกา วาตา จิตฺตสมุฏฺฐานาว. ยทิ เอวํ กถํ "ปุริมา ปญฺจ จตุสมุฏฺฐานา"ติ วจนํ ? น หิ สมฺมิญฺชนาทินิพฺพตฺตกา เอว องฺคมงฺคานุ-สาริโน วาตา, อถ โข ตทญฺเญปีติ นตฺถิ วิโรโธ.

เป็นความจริงว่า รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานไม่มีความเกิดขึ้น ภายนอก(สรีระ). ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ คำกล่าวที่ว่า "คำว่า ลมปัสสาสะ ได้แก่ลมตรงช่องจมูกที่ออกไปภายนอก, สำหรับคนที่มีจมูกยาว ย่อมเป็นไปกระทบอยู่ที่ปลายจมูก, สำหรับคนจมูกสั้นนอกนี้ ย่อมเป็นไปกระทบอยู่ที่เหนือริมฝีปากบน" ดังนี้ จะมีได้อย่างไรเล่า ? เฉลยว่า พึงทราบว่าท่านกล่าวคำนั้นไว้ โดยเกี่ยวกับลมที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, รวมทั้งลมที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานที่เป็นไปในสันดาน เพราะเป็นไปโดยอาการที่ออกไปภายนอก. คำว่า ในที่ทั้งปวง ท่านกล่าวหมายเอาคำแสดงไขธาตุ ๓ มีอาโปธาตุเป็นต้น. ในคำแสดงไขเหล่านั้น ด้วยคำว่า "หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แม้อย่างอื่น" นี้ ในคำแสดงไขอาโปธาตุพึงเห็นว่ารวมเอาน้ำสัมภวะ, ในคำแสดงไขเตโชธาตุ พึงเห็นว่ารวมเอาความร้อนที่มีปกติ ในสรีระ, ในคำแสดงไขวาโยธาตุ พึงเห็นว่ารวมเอาลมที่ซ่านไปตามข่ายเส้นเอ็น ที่ทำต่อมฝีให้

บังเกิดที่ผิวหนังเป็นต้นในที่นั้น ๆ. ลมที่ทำอาการคู้เป็นต้นให้บังเกิด มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว. ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ คำกล่าวที่ว่า "วาโยคตะ ๕ ข้างต้น มีสมุฏฐาน ๔" ดังนี้ จะพึงมีได้อย่างไร ? เฉลยว่า ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ไม่ใช่จะมีเฉพาะที่ทำอาการคู้เป็นต้น ให้บังเกิดแต่อย่างเดียว, หว่าแม้ที่เป็นอย่างอื่นจากที่ทำอาการคู้เป็นต้นให้บังเกิดนั้น ก็มีอยู่ เพราะฉะนั้นก็หาความผิดพลาดมิได้หรอก.

อิตีติ วุตฺตปฺปการปรามสนํ. เตนาห "วีสติยา อากาเรหี"ติอาทิ. เอตฺถาติ เอตสฺมึ วิตฺถารโต อาคเต ธาตุกมฺมฏฺฐาเนติ อตฺโถ. เตน อยํ วณฺณนา น เกวลํ มหาหตฺถิปทูปมสุตฺเต[๑] อถ โข มหาราหุโลวาทธาตุวิภงฺคสุตฺตานมฺปิ[๒][๓] อตฺถ–

ศัพท์ว่า อิติ (โดยประการดังกล่าวมานี้) เป็นคำชักเอาประการที่ได้กล่าวแล้ว. เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า "วีสติยา อากาเรหิ (เป็นอันท่านขยายธาตุ ๔ ไว้โดยอาการ ๔๒ คือปฐวีธาตุโดยอาการ ๒๐)" เป็นต้น. บทว่า เอตฺถ ความว่า ในธาตุ–

[๑] ม. มู. ๑๒/๓๔๙.
[๒] ม. ม. ๑๓/๑๓๔.
[๓] ม. อุ. ๑๔/๔๔๗.

สํวณฺณนา โหติเยวาติ ทสฺสิตํ โหติ. ภาวนานเยปิ เอเสว นโย. ตถา หิ วุตฺตํ "เอวํ ราหุโลวาทธาตุวิภงฺเคสุปี"ติ.

กรรมฐานที่มาแล้วโดยพิสดารนี้. ด้วยคำนั้น เป็นอันท่านอาจารย์แสดงว่า คำพรรณนานี้ มิใช่เป็นการสังวรรณนา(อธิบาย)ความ แห่งมหาหัตถิปโทปมสูตร แต่อย่างเดียวเท่านั้น, ทว่ายังเป็นการสังวรรณนาความ แม้แห่งมหาราหุโลวาทสูตรและธาตุวิภังคสูตร ด้วยทีเดียว. แม้ในภาวนานัย ก็มีนัยเดียวกันนี้. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวว่า "ที่มาแล้ว แม้ในราหุโลวาทสูตรและธาตุวิภังคสูตร ก็เหมือนอย่างที่มา ในมหาหัตถิปโทปมสูตรนี้" ดังนี้.

๓๐๘. ภาวนานเยติ ภาวนาย นเย. เยน กมฺมฏฺฐานภาวนา อิชฺฌติ, ตสฺมึ ภาวนาวิธิมฺหีติ อตฺโถ. เอตฺถาติ ธาตุกมฺมฏฺฐาเน. ยสฺมา เยสํ "ติกฺขปญฺโญ นาติติกฺขปญฺโญ"ติ อิเมสํ ทุวิธานํ ปุคฺคลานํ วเสน อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ทุวิธา อาคตํ ทุวิธา เทสิตํ, ตสฺมา กมฺมฏฺฐานาภินิเวโสปิ เตสํ ทุวิธาว อิจฺฉิตพฺโพติ ตํ ตาว ทสฺเสตุํ

๓๐๘. บทว่า ภาวนานเย คือในนัยแห่งการเจริญ. ความว่า การเจริญกรรมฐาน ย่อมสำเร็จได้โดยภาวนาวิธีใด, ก็ได้แก่ในภาวนาวิธีนั้น. บทว่า เอตฺถ ได้แก่ในธาตุกรรมฐาน. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความข้อที่ว่า เพราะเหตุที่กรรมฐานนี้มาแล้วโดย ๒ ประการ คือ ท่านแสดงไว้โดย ๒ ประการ ด้วยสามารถแห่งบุคคล

"ติกฺขปญฺญสฺส ภิกฺขุโน"ติอาทิ อารทฺธํ. โลมา ปฐวีธาตูติ เอตฺถ อิติ-สทฺโท อาทิอตฺโถ. เอวํ วิตฺถารโต ธาตุปริคฺคโหติ "เกสา ปฐวีธาตุ, โลมา ปฐวีธาตู"ติอาทินา เอวํ ทฺวาจตฺตาฬีสาย อากาเรหิ วิตฺถารโต-ธาตุกมฺมฏฺฐานปริคฺคโห. ปปญฺจโตติ พนฺธโต สณิกโต. ยํ ถทฺธลกฺขณนฺติ เกสาทีสุ ยํ ถทฺธลกฺขณํ กกฺขฬภาโว. ยํ อาพนฺธน-ลกฺขณนฺติอาทีสุปิ เอเสว นโย. เอวํ มนสิกโรโตติ วตฺถุํ อนามสิตฺวา เอวํ ลกฺขณมตฺตโต มนสิการํ ปวตฺเตนฺตสฺส. อสฺสาติ ติกฺขปญฺญสฺส. กมฺมฏฺฐานํ ปากฏํ โหตีติ โยคกมฺมสฺส ปวตฺติฏฺฐานภูตํ ตเทว ลกฺขณํ วิภูตํ โหติ, ตสฺส วา ลกฺขณสฺส สุฏฺฐุ อุปฏฺฐานโต ตํ อารพฺภ ปวตฺตมานํ มนสิการสงฺขาตํ กมฺมฏฺฐานํ วิภูตํ วิสทํ โหติ, ติกฺขปญฺญสฺส อินฺทฺริยปาฏววเสน[๑] สงฺขิตฺตรุจิ-ภาวโต. สพฺพโส มนฺทปญฺญสฺส ภาวนาว น

๒ จำพวก คือ "บุคคลผู้มีปัญญาแข็งกล้า บุคคลผู้มีปัญญาไม่แข็งกล้านัก" เหล่านี้ใด, ฉะนั้น แม้การบำเพ็ญกรรมฐานแห่งบุคคลเหล่านั้นก็น่าปรารถนาเป็น ๒ ประการเหมือนกัน ดังนี้ นั้น ก่อน จึงเริ่มคำว่า "สำหรับภิกษุผู้มีปัญญาแข็งกล้า" ดังนี้เป็นต้น. อิติ-ศัพท์ ในบทว่า โลมา ปฐวีธาตุ มีอรรถว่า อาทิ (แปลว่า "เป็นต้น"). คำว่า การกำหนดธาตุโดยพิสดารอย่างนี้ คือการกำหนดธาตุกรรมฐานโดยพิสดารอย่างนี้ โดยอาการ ๔๒ โดยนัยว่า "ผมเป็นปฐวีธาตุ, ขนเป็นปฐวีธาตุ" เป็นต้น. คำว่า (ย่อมปรากฏ) ว่ายืดยาดไป คือ (ย่อมปรากฏ) ว่าชักช้าไป ว่าอืดอาดไป. คำว่า ลักษณะที่แข็งใด คือ ลักษณะที่แข็ง ได้แก่ภาวะที่ที่กระด้างใด ในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น. แม้ในคำว่า ลักษณะที่ยึดไว้ใด เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า เมื่อเธอ

---

[๑] ฉ. อินฺทฺริยปาฏเวน.

อิชฺฌตีติ อาห "นาติติกฺขปญฺญสฺสา"ติ. เอวํ มนสิกโรโตติ วุตฺตนเยน สงฺเขปโต มนสิกโรโต. อนฺธการํ อวิภูตํ โหตีติ อนุปฏฺฐานโต อนฺธํ วิย กโรนฺตํ อปากฏํ โหติ กมฺมฏฺฐานนฺติ โยชนา. ปุริมนเยนาติ "เกสา ปถวีธาตู"ติอาทินา ปุพฺเพ วุตฺตนเยน. วตฺถุอามสเนน วิตฺถารโต มนสิกโรนฺตสฺส ปากฏํ โหติ กมฺมฏฺฐานํ, นาติติกฺขปญฺญสฺส อธิปฺปายสนฺติตาย วิตฺถารรุจิภาวโต.

มนสิการไปอย่างนี้ คือ เมื่อเธอไม่แตะต้อง (ไม่พิจารณา)ตัววัตถุ ทำมนสิการให้เป็นไปโดยสักว่าลักษณะเท่านั้นอยู่อย่างนี้. บทว่า อสฺส ได้แก่ภิกษุผู้มีปัญญาแข็งกล้า. คำว่า กรรมฐานก็จะเป็นอันปรากฏชัด คือลักษณะนั้นนั่นแหละ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปของการกระทำความเพียร จะเป็นอันปรากฏชัด, อีกอย่างหนึ่ง เพราะลักษณะนั้นปรากฏด้วยดี กรรมฐาน คือมนสิการที่เป็นไปปรารภลักษณะนั้น จึงเป็นธรรมชาติชัดเจน คือแกล้วกล้า, ตามความที่ภิกษุผู้มีปัญญาแข็งกล้า เป็นผู้ชอบใจธรรมเทศนาอย่างย่อ ด้วยอำนาจความเฉียบแหลมแห่งอินทรีย์. สำหรับผู้มีปัญญาทึบ ภาวนาจะสำเร็จมิได้เลยโดยประการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สำหรับภิกษุผู้มีปัญญาไม่แข็งกล้านัก" ดังนี้. คำว่า เมื่อมนสิการไปอย่างนี้ คือเมื่อมนสิการไปโดยสังเขปตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว. คำว่า จะเป็นอันมืดมนไม่ชัดเจน ประกอบความว่า กรรมฐานจะเป็นอันไม่ปรากฏชัด

เหมือนกระทำให้มืดมนไปโดยความไม่ปรากฏ. คำว่า ตามนัยก่อน คือตามนัยที่กล่าวแล้วในตอนก่อน ด้วยคำว่า "ผม เป็นปฐวีธาตุ" เป็นต้น. เมื่อมนสิการโดยพิสดาร โดยการแตะต้อง(พิจารณา)ตัววัตถุ กรรมฐานย่อมเป็นอันปรากฏชัด, เพราะความที่บุคคลผู้มีปัญญาไม่กล้านัก เป็นผู้ชอบใจธรรมเทศนาโดยพิสดาร เพราะไม่มีความใคร่ครวญได้ฉับพลัน.

อิทานิ ยถาวุตฺตมตฺถํ อุปมาย วิภาเวตุํ "ยถา ทฺวีสุ ภิกฺขูสู"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ เปยฺยาลมุขนฺติ เปยฺยาลปาฬิยา มุขภูตํ ทฺวารภูตํ อาทิโต วารํ วารทฺวยํ วา. วิตฺถาเรตฺวาติ อนวเสสโต สชฺฌายิตฺวา. อุภโตโกฏิวเสเนวาติ ตสฺส ตสฺส วารสฺส อาทิอนฺตคฺคหณวเสน. โอฏฺฐปริยาหตมตฺตนฺติ โอฏฺฐานํ สมฺผุสนมตฺตํ. ยถา คนฺถปริวตฺตเน ติกฺขปญฺญสฺส ภิกฺขุโน สงฺเขโป รุจฺจติ, น วิตฺถาโร. อิตรสฺส จ วิตฺถาโร รุจฺจติ,

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะเปิดเผยเนื้อความตามที่กล่าวแล้วโดยอุปมา จึงกล่าวว่า "เปรียบเหมือนว่า เมื่อภิกษุ ๒ รูป" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ไปยาลมุข คือวาระเดียว คือ ๒ วาระข้างต้น อันเป็นมุข คือเป็นช่องทางแห่งพระบาลีที่มีไปยาล. คำว่า ให้พิสดาร คือสาธยายไปโดยไม่เหลือ. คำว่า โดยเกี่ยวกับส่วนทั้ง ๒ คือโดยเกี่ยวกับการถือเอาเบื้องต้นและที่สุด แห่งวาระนั้น ๆ. คำว่า เพียงให้ริมฝีปากได้

น สงฺเขโป, เอวํ ภาวนานเยปีติ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํ.

กระทบกัน คือเพียงให้ริมฝีปากได้สัมผัสกัน. บัณฑิตพึงทราบการเปรียบเทียบ ด้วยอุปมาอย่างนี้ว่า (เปรียบเหมือนว่า) ในการทบทวนคันถะ ภิกษุผู้มีปัญญาแข็งกล้า ย่อมชอบใจเนื้อความสังเขป ไม่ชอบใจเนื้อความพิสดาร. ส่วนภิกษุนอกนี้(มีปัญญาไม่กล้านัก) ย่อมชอบใจเนื้อความพิสดาร ไม่ชอบใจเนื้อความสังเขป ฉันใด, แม้นัยแห่งภาวนา บัณฑิตก็พึงทราบอุปไมยฉันนั้นเถิด.

ตสฺมาติ ยสฺมา ติกฺขปญฺญสฺส สงฺเขโป, นาติติกฺขปญฺญสฺส จ วิตฺถาโร สปฺปาโย, ตสฺมา. ยสฺมา กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชิตุกามสฺส สีลวิโสธนาทิปุพฺพกิจฺจํ อิจฺฉิตพฺพํ, ตํ สพฺพาการสมฺปนฺนํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวาติ อิธ น อามฏฺฐํ. ยสฺมา ปน วูปกฏฺฐกายสฺส, วูปกฏฺฐจิตฺตสฺเสว[๑] จ ภาวนา อิชฺฌติ, น อิตรสฺส, ตสฺมา ตทุภยํ ทสฺเสนฺโต

คำว่า เพราะฉะนั้น คือ เพราะเหตุที่เนื้อความสังเขปเป็นสัปปายะ สำหรับภิกษุผู้มีปัญญาแข็งกล้า และเนื้อความพิสดารเป็นสัปปายะสำหรับภิกษุผู้มีปัญญาไม่กล้านัก ฉะนั้น. เพราะเหตุที่ พระโยคีผู้ใคร่บำเพ็ญกรรมฐาน จำต้องปรารถนาบุพกิจ (กิจที่ควรทำก่อน) มีการชำระศีลให้หมดจดเป็นต้น, บุพกิจที่ถึงพร้อมโดยอาการทั้งปวงนั้น ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วทีเดียว เหตุนั้น

---

[๑] ฉ. วิเวกฏฺฐกายสฺส, วิเวกฏฺฐจิตฺตสฺเสว.

"รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนนา"ติ อาห. ตตฺถ รโหคเตนาติ รหสิ คเตน, เอกากินา ภาวนานุกูลฏฺฐานํ อุปคเตนาติ อตฺโถ. ปฏิสลฺลีเนนาติ ปฏิ ปฏิ ปุถุตฺตารมฺมณโต จิตฺตํ นิเสเธตฺวา กมฺมฏฺฐาเน สลฺลีเนน, ตตฺถ สํสิลิฏฺฐจิตฺเตนาติ[๑] อตฺโถ. สกลมฺปิ อตฺตโน รูปกายํ อาวชฺชิตฺวาติ อุทฺธํ ปาทตลา, อโธ เกสมตฺถกา, ติริยํ ตจปริยนฺตํ สพฺพมฺปิ อตฺตโน กรชกายํ ธาตุวเสน มนสิกโรนฺโต ยสฺมา จาตุมฺมหาภูติโก อยํ กาโย, ตสฺมา "อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตู"ติ จตุมหาภูตวเสน สมนฺนาหริตฺวาติ อตฺโถ. อิทานิ ตาสํ ธาตูนํ ลกฺขณโต, อุปฏฺฐานาการโต จ มนสิการวิธึ ทสฺเสตุํ "โย อิมสฺมึ กาเย"ติอาทิ วุตฺตํ.

ในที่นี้ท่านจึงไม่ชักมา. อนึ่ง เพราะเหตุว่า ภาวนา ย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้มีกายหลีกเร้น, และมีจิตหลีกเร้นเท่านั้น, ไม่ใช่แก่บุคคลนอกนี้, ฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงอาการหลีกเร้นทั้ง ๒ อย่างนั้น จึงกล่าวว่า "รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน". ใน ๒ บทนั้น บทว่า รโหคเตน แปลว่าไปในที่ลับ, มีความหมายว่าเป็นคนเดียวเข้าไปยังสถานที่อันอนุกูลแก่ภาวนา. บทว่า ปฏิสลฺลีเนน (หลีกเร้น) คือป้องกันจิตไว้จากอารมณ์มากมายแต่ละอย่าง เร้นอยู่ในกรรมฐาน, มีความหมายว่า มีจิตติดอยู่ในกรรมฐานนั้น. คำว่า นึกถึงรูปกายของตนทั่วทั้งร่าง ความว่า เพราะเหตุที่กายนี้มีมหาภูต ๔, ฉะนั้น พระโยคาวจรเมื่อจะมนสิการกรชกายของตน แม้ตลอดทั้งร่าง ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป, ตั้งแต่ปลายผมลงมา, เบื้องขวางมีหนังล้อมรอบ โดยเกี่ยวกับว่าเป็นธาตุ จึงประมวลนึกถึงโดยเกี่ยวกับเป็น

---

[๑] ก. สงฺกิลิฏฺฐจิตฺเตนาติ.

มหาภูต ๔ ว่า "ในกายนี้มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ" ดังนี้. บัดนี้ท่านอาจารย์ ประสงค์แสดงวิธีมนสิการธาตุเหล่านั้นโดยลักษณะ, และโดยอาการปรากฏ จึงกล่าวว่า "โย อิมสฺมึ กาเย" เป็นต้น.

ตตฺถ ถทฺธภาโวติ ลกฺขณมาห. ถทฺธตฺตลกฺขณา หิ ปฐวีธาตุ. ขรภาโวติ อุปฏฺฐานาการํ, ญาเณน คเหตพฺพาการนฺติ อตฺโถ. ทฺรวภาโว ลกฺขณํ อาโปธาตุยา ปคฺฆรณสภาวตฺตา. อาพนฺธนํ อุปฏฺฐานากาโร อุณฺหภาโว ลกฺขณํ เตโชธาตุยา อุสฺมาสภาวตฺตา. ปริปาจนํ อุปฏฺฐานากาโร. วิตฺถมฺภนํ ลกฺขณํ วาโยธาตุยา อุปตฺถมฺภนสภาวตฺตา. สมุทีรณํ อุปฏฺฐานากาโร, อุปฏฺฐานากาโร จ นาม ธาตูนํ สกิจฺจกรณวเสน ญาณสฺส วิภูตากาโร. กสฺมา ปเนตฺถ อุภยคฺคหณํ ? ปุคฺคลชฺฌาสยโต. เอกจฺจสฺส หิ ธาตุโย มนสิกโรนฺตสฺส ตา สภาวโต คเหตพฺพํ คจฺฉนฺติ, เอกจฺจสฺส สกิจฺจกรณโต, โย

ในคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า ภาวะที่แข็ง ท่านกล่าวถึงลักษณะ. เพราะว่า ปฐวีธาตุ มีความแข็งเป็นลักษณะ. ด้วยคำว่า ภาวะที่กระด้าง ท่านกล่าวถึงอาการที่ปรากฏ อธิบายว่า อาการที่พึงถือเอาด้วยญาณ. ชื่อว่า ภาวะที่เหลว จัดเป็นลักษณะ เพราะอาโปธาตุมีความหลั่งไหลเป็นสภาวะ. ชื่อว่า ความยึดไว้ จัดเป็นอาการปรากฏ. ชื่อว่า ภาวะที่ร้อน จัดเป็นลักษณะ เพราะเตโชธาตุมีความร้อนเป็นสภาวะ. ชื่อว่า ความทำให้ย่อยไป จัดเป็นอาการปรากฏ. ชื่อว่า ความผลักดัน จัดเป็นลักษณะ เพราะวาโยธาตุมีค้ำจุนเป็นสภาวะ. ชื่อว่า ความทำให้เคลื่อนไป จัดเป็นอาการปรากฏ, และขึ้นชื่อว่าอาการ ปรากฏก็ได้แก่อาการที่แจ่มแจ้ง

รโสติ วุจฺจติ ตตฺรายํ โยคี ธาตุโย มนสิกโรนฺโต อาทิโต ปจฺเจกํ สลกฺขณโต, สรสโตปิ ปริคฺคณฺหาติ. เตนาห "โย อิมสฺมึ กาเย ถทฺธภาโว วา ขรภาโว วา ฯเปฯ เอวํ สงฺขิตฺเตน ธาตุโย ปริคฺคเหตฺวา"ติ. ตตฺถ ปริคฺคเหตฺวาติ ปริคฺคาหกภูเตน ญาเณน ธาตุโย ลกฺขณโต, รสโต วา ปริจฺฉิชฺช คเหตฺวา. อยํ ตาว สงฺขิตฺตโต ภาวนานเย กมฺมฏฺฐานาภินิเวโส.

แก่ญาณ ด้วยอำนาจแห่งการที่ธาตุทั้งหลายกระทำกิจของตน. ก็เพราะเหตุไร ในธาตุ ๔ เหล่านี้ จึงมีการถือเอาภาวะ ๒ อย่างเล่า? ตอบว่า มีการถือเอาภาวะ ๒ อย่าง ก็โดยอัธยาศัยแห่งบุคคล. จริงอยู่ สำหรับพระโยคีบางคนผู้มนสิการธาตุทั้งหลายอยู่ ธาตุเหล่านั้นย่อมถึงภาวะที่เธอจะพึงถือเอาได้ โดยสภาวะ, สำหรับบางคน ก็โดยการกระทำกิจของตน, ในพระโยคี ๒ จำพวกนั้น พระโยคีรูปที่ท่านเรียกว่า รส เมื่อจะมนสิการธาตุทั้งหลายในเบื้องต้น ย่อมกำหนดถือเอาโดยลักษณะของตน, แม้โดยรสของตนแต่ละธาตุ. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยสังเขปอย่างนี้ว่า ภาวะที่แข็ง หรือภาวะที่กระด้างในกายนี้ ใด ฯลฯ" ดังนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า กำหนดถือเอา คือกำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยลักษณะ, หรือว่าโดยรส ด้วยญาณอันเป็นผู้กำหนดถือเอา. นี้เป็นการสั่งสมกรรมฐาน ในนัยแห่งภาวนาโดยย่อ ก่อน.

เอวํ ปน ธาตุโย ปริคฺคเหตฺวา "อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย ปฐวีธาตุ ถทฺธภาโว วา ขรภาโว วา, อาโปธาตุ ทฺรวภาโว วา อาพนฺธนภาโว วา, เตโชธาตุ อุณฺหภาโว วา ปริปาจนภาโว วา, วาโยธาตุ วิตฺถมฺภนภาโว วา สมุทีรณภาโว วา"ติ เอวํ ลกฺขณาทีหิ สทฺธึเยว ธาตุโย มนสิกโรนฺเตน กาลสตมฺปิ กาลสหสฺสมฺปิ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ, ตกฺกาหตํ วิตกฺกปริยาหตํ กาตพฺพํ. ตสฺเสวํ มนสิกโรโต ยํ ลกฺขณาทีสุ สุปากฏํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ, ตเทว คเหตฺวา อิตรํ วิสฺสชฺเชตฺวา เตน สทฺธึ "ปฐวีธาตุ อาโปธาตู"ติอาทินา มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ. เอวํ มนสิกโรนฺเตน หิ อนุปุพฺพโต, นาติสีฆโต, นาติสณิกโต, วิกฺเขปปฏิพาหนโต, ปณฺณตฺติสมติกฺกมนโต, อนุปฏฺฐานมุญฺจนโต, ลกฺขณโต, ตโย จ สุตฺตนฺตาติ อิเมหิ ทสหากาเรหิ มนสิการโกสลฺลํ อนุฏฺฐาตพฺพํ.

ก็พระโยคาวจร กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายอย่างนี้แล้ว เมื่อจะมนสิการธาตุทั้งหลาย พร้อมกับลักษณะเป็นต้น อย่างนี้ว่า "ในกายนี้มีปฐวีธาตุ คือภาวะที่แข็ง หรือภาวะที่กระด้าง, มีอาโปธาตุ คือภาวะที่เหลว หรือภาวะที่ยึดไว้, มีเตโชธาตุคือภาวะที่ร้อน หรือภาวะที่ทำให้ย่อย, มีวาโยธาตุคือภาวะที่ผลักดัน หรือภาวะที่ทำให้เคลื่อนไป" ก็พึงนึกถึง พึงมนสิการแล้ว ๆ เล่า ๆ สิ้นกาล ๑๐๐ ครั้งบ้าง สิ้นกาล ๑,๐๐๐ ครั้งบ้าง, พึงกระทำให้เป็นสิ่งที่ความตรึกจดได้มั่น เป็นสิ่งที่ควรตรึกวิเศษจดได้มั่นโดยรอบ. เมื่อพระโยคีนั้นมนสิการอยู่อย่างนี้ อาการใดในบรรดาอาการทั้งหลาย มีลักษณะเป็นต้น ปรากฏเป็นธรรมชาติชัดเจนดี, พระโยคีก็พึงถือเอาเฉพาะอาการนั้นนั่นแหละ ปล่อยอาการนอกนี้เสีย ทำมนสิการให้เป็นไปด้วยคำเป็นต้นว่า "ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ" พร้อมกับอาการนั้น. ก็พระโยคีผู้จะมนสิการอย่างนี้ พึงทำมนสิการ

โกศลให้ตั้งขึ้นโดยอาการ ๑๐ เหล่านี้ คือ โดยลำดับ, โดยไม่รีบด่วนนัก, โดยไม่ยืดเยื้อนัก, โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน, โดยก้าวล่วงบัญญัติ, โดยปล่อยส่วนที่ปรากฏไปตามลำดับ, โดยลักษณะ, และพระสูตร ๓ สูตร.

ตตฺถ อนุปุพฺพโตติ อนุปฏิปาฏิโต อาจริยสฺส สนฺติเก อุคฺคหิตปฏิปาฏิโต, สา จ เทสนาปฏิปาฏิเยว. เอวํ อนุปุพฺพโต มนสิกโรนฺเตนาปิ นาติสีฆโต มนสิกาตพฺพํ. อติสีฆโต มนสิกโรโต หิ อปราปรํ กมฺมฏฺฐานมนสิกาโร นิรนฺตรํ ปวตฺตติ, กมฺมฏฺฐานํ ปน อวิภูตํ โหติ, น วิเสสํ อาวหติ. ตสฺมา นาติสีฆโต มนสิกาตพฺพํ. ยถา จ นาติสีฆโต, เอวํ นาติสณิกโตปิ. อติสณิกโต มนสิกโรโต หิ กมฺมฏฺฐานํ ปริโยสานํ น คจฺฉติ, วิเสสาธิคมสฺส ปจฺจโย น โหติ. อติสีฆํ อติสณิกญฺจ มคฺคํ คจฺฉนฺตา ปุริสา เอตฺถ นิทสฺเสตพฺพา. วิกฺเขปปฏิพาหนโตติ กมฺมฏฺฐานํ วิสฺสชฺเชตฺวา

ในอาการ ๑๐ อย่างนั้น คำว่า โดยลำดับ คือโดยตามลำดับกัน ได้แก่โดยลำดับแห่งกรรมฐาน ที่พระโยคีเรียนในสำนักของอาจารย์, ก็ลำดับนั้นได้แก่ลำดับเทศนานั่นเอง. พระโยคีแม้เมื่อมนสิการไปโดยลำดับอย่างนี้ ก็พึงมนสิการโดยไม่รีบด่วนนัก. เพราะว่า เมื่อพระโยคีมนสิการโดยรีบด่วนเกินไป การมนสิการกรรมฐานก็ย่อมเป็นไปสืบต่อกันไป ไม่ขาดสายได้, แต่ว่ากรรมฐานจะเป็นอันไม่ชัดเจน, ไม่นำมาซึ่งคุณวิเศษ. เพราะฉะนั้น ควรมนสิการ โดยไม่รีบด่วนนัก. อนึ่ง พระโยคีพึงมนสิการโดยไม่รีบด่วนนักฉันใด, ก็พึงมนสิการแม้โดยไม่ยืดเยื้อนัก ฉันนั้น. เพราะว่า เมื่อพระโยคี

พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมเณ เจตโส วิกฺเขโป ปฏิพาหิตพฺโพ. พหิทฺธา วิกฺเขเป หิ สติ กมฺมฏฺฐานา ปริหายติ ปริธํสติ. เอกปทิกมคฺคคามี ปุริโส เจตฺถ นิทสฺเสตพฺโพ. ปณฺณตฺติสมติกฺกมนโตติ ยา อยํ "ปฐวีธาตู"ติอาทิกา ปณฺณตฺติ, ตํ อติกฺกมิตฺวา ลกฺขเณสุ เอว จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ.

มนสิการโดยยึดเยื้อเกินไป กรรมฐานย่อมไม่ถึงความจบลงได้ และย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ. ในเรื่องนี้บัณฑิตพึงแสดงเรื่องบุรุษผู้เดินทางรีบด่วนเกินไป และยึดเยื้อเกินไป เป็นอุทาหรณ์เถิด. คำว่าโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน คือพึงห้ามความที่จิตปล่อยกรรมฐาน แล้วฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ที่มีมากมายในภายนอก. จริงอยู่ เมื่อมีความฟุ้งซ่านไปภายนอก พระโยคีย่อมเสื่อม ย่อมพลัดจากกรรมฐาน. ก็ในเรื่องนี้บัณฑิตพึงแสดงเรื่องบุรุษผู้เดินทาง อันมีรอยให้เดินได้คนเดียว(เช่นทางเลียบเหว) เป็นอุทาหรณ์เถิด. คำว่า โดยก้าวล่วงบัญญัติ ความว่า บัญญัติว่า "ปฐวีธาตุ" เป็นต้นนี้ใด พึงก้าวล่วงบัญญัตินั้นเสีย แล้วตั้งจิตไว้ในลักษณะทั้งหลายเท่านั้น.

เอวํ ปณฺณตฺตึ วิชหิตฺวา กกฺขฬลกฺขณาทีสุ เอว มนสิการํ ปวตฺเตนฺตสฺส ลกฺขณานิ สุปากฏานิ สุวิภูตานิ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ. ตสฺเสวํ ปุนปฺปุนํ มนสิการวเสน จิตฺตํ

เมื่อพระโยคีละบัญญัติ ทำมนสิการให้เป็นไปในลักษณะทั้งหลาย มีลักษณะที่แข็งเป็นต้น เท่านั้นอยู่อย่างนี้ ลักษณะทั้งหลายย่อมปรากฏเป็นธรรมชาติชัดเจนดี แจ่มแจ้ง

คุณสุพจน์ โอแสงธรรมนนท์ อุทิศส่วนกุศลให้ คุณพ่อแช แซ่โอ้ว
และญาติมิตรที่ได้ล่วงลับไปแล้ว และคุณพ่อกิมฟอง ให้ได้รับส่วนบุญ

อาเสวนํ ลภติ. สพฺโพ รูปกาโย ธาตุมตฺตโต อุปฏฺฐาติ สุญฺโญ นิสฺสตฺโต นิชฺชีโว ยนฺตํ วิย ยนฺตสุตฺเตน จิตฺตสุตฺเตน[๑] อปราปรํ ปริวตฺตมาโน. สเจ ปน พหิทฺธาปิ มนสิการํ อุปสํหรติ, อถสฺส อาหิณฺฑนฺตา มนุสฺสติรจฺฉานาทโย สตฺตาการํ วิชหิตฺวา ธาตุสมูหวเสเนว อุปฏฺฐหนฺติ, เตหิ กริยมานา กิริยา ธาตุมเยน ยนฺเตน ปวตฺติยมานา หุตฺวา อุปฏฺฐาติ, เตหิ อชฺโฌหริยมานํ ปานโภชนาทิ ธาตุสงฺฆาเฏ ปกฺขิปฺปมาโน ธาตุสงฺฆาโฏ วิย อุปฏฺฐาติ. อถสฺส ตถา ลทฺธาเสวนมฺปิ จิตฺตํ ยทิ อจฺจารทฺธวีริยตาย อุทฺธจฺจวเสน วา อติลีนวีริยตาย โกสชฺชวเสน วา ภาวนาวิธี น โอตเรยฺย, ตทา อธิจิตฺตสุตฺตํ[๒], อนุตฺตรสีติภาวสุตฺตํ[๓], โพชฺฌงฺคสุตฺตนฺติ[๔]

ดี. จิตของเธอย่อมได้ความเสพคุ้น ด้วยอำนาจการมนสิการอยู่บ่อย ๆ อย่างนี้. รูปกายทั่วทั้งร่าง ย่อมปรากฏโดยสักว่าเป็นธาตุ คือเป็นของว่างเปล่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เปลี่ยนท่าทางไปเรื่อย ๆ ด้วยสายชักคือจิต ดุจหุ่นยนต์ที่เปลี่ยนท่าทางไปเรื่อย ๆ ด้วยสายชักหุ่นยนต์ ฉะนั้น. ก็ถ้าหากว่า เธอจะน้อมมนสิการไปภายนอกบ้าง, ลำดับนั้น สัตว์ทั้งหลายมีมนุษย์และเดรัจฉานเป็นต้นผู้กำลังท่องเที่ยวไป ย่อมละอาการที่เป็นสัตว์ปรากฏแก่เธอ โดยเกี่ยวกับเป็นประชุมแห่งธาตุเท่านั้น, กิริยาที่พวกเขากระทำอยู่ ก็ย่อมปรากฏ เป็นกิริยาที่หุ่นยนต์อันสร้างด้วยธาตุ ทำให้เป็นไปอยู่, วัตถุมีเครื่องดื่มของกินเป็นต้น ที่พวกเขากลืนกินอยู่ ย่อมปรากฏเป็นเหมือนกองธาตุที่เขา

---

๑ ฉ. จิตฺตสุตฺเตนาติ อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

๒ องฺ. ติก. ๒๐/๓๒๙.

๓ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๘๕.

๔ สํ. มหา. ๑๙/๑๑๓, ๑๑๔, ๑๑๕.

อิเมสุ ตีสุ สุตฺเตสุ อาคตนเยน วีริยสมาธิโยชนา กาตพฺพา. เตน วุตฺตํ "ตโย จ สุตฺตนฺตา"ติ. เอวํ ปน วีริยสมตํ โยเชตฺวา ตสฺมึเยว ลกฺขเณ มนสิการํ ปวตฺเตนฺตสฺส ยทา สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ ลทฺธสมตานิ[๑] สุวิสุทฺธานิ ปวตฺตนฺติ, ตทา อสฺสทฺธิยาทีนํ ทูรีภาเวน สาติสยํ ถามปฺปตฺเตหิ สตฺตหิ พเลหิ ลทฺธุปตฺถมฺภานิ วิตกฺกาทีนิ ฌานงฺคานิ ปาฏุภวนฺติ, เตสํ อุชุวิปจฺจนีกตาย นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตานิเยว โหนฺติ สทฺธึ ตเทกฏฺเฐหิ ปาปธมฺเมหิ. เอตฺตาวตา จาเนน อุปจารชฺฌานํ สมธิคตํ โหติ ธาตุลกฺขณารมฺมณํ. เตน วุตฺตํ "ปุนปฺปุนํ ปฐวีธาตุ อาโปธาตูติ ฯเปฯ อุปจารมตฺโต สมาธิ อุปฺปชฺชตี"ติ.

ใส่เข้าไปในกองธาตุ ฉะนั้น. ลำดับนั้น จิตของเธอ แม้ว่าได้ความเสพคุ้นแล้วโดยประการนั้น ถ้าหากว่ายังหยั่งลงสู่ภาวนาวิธีไม่ได้ ด้วยอำนาจแห่งอุทธัจจะ เพราะปรารภความเพียรจนเกินไปก็ดี ด้วยอำนาจแห่งโกสัชชะ เพราะมีความเพียรย่อหย่อนเกินไปก็ดี, ในเวลานั้น เธอพึงทำการประกอบในวิริยะและสมาธิ ตามนัยที่มาแล้วในพระสูตร ๓ สูตร เหล่านี้ คือ อธิจิตตสูตร, อนุตตรสีติภาวสูตร, โพชฌังคสูตร เถิด. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "พระสูตร ๓ สูตร" ดังนี้. ก็เมื่อพระโยคีประกอบความพอดี แห่งความเพียรทำมนสิการให้เป็นไปในลักษณะนั้นนั่นแหละอยู่อย่างนี้ ในเวลาใด อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ย่อมเป็นไป เป็นธรรมชาติที่ได้ความเสมอกัน หมดจดดี, ในเวลานั้น องค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น อันได้การอุปถัมภ์จากพลธรรม ๗ อย่าง ที่ถึงกำลังเป็นอย่างดี

---

[๑] ก. ลทฺธสมถานิ.

ยิ่งนัก เพราะภาวะที่ไกลจากธรรมทั้งหลายอันเป็นข้าศึกมีความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา เป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นธรรมชาติชัดเจนยิ่ง, นิวรณ์ทั้งหลายก็จะเป็นอันถูกข่มไป พร้อมกับบาปธรรมทั้งหลาย อันตั้งอยู่ในจิตตุปบาทเดียวกันกับนิวรณ์นั้นทีเดียว เพราะความที่เป็นข้าศึกตรงขององค์ฌานเหล่านั้น. ก็ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ เป็นอันพระโยคีนี้บรรลุอุปจารฌาน ที่มีลักษณะแห่งธาตุเป็นอารมณ์. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "...ว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เป็นต้น อยู่แล้ว ๆ เล่า ๆ ฯลฯ สมาธิอันเป็นแค่อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้น" ดังนี้.

ตตฺถ ธาตุมตฺตโตติ วิเสสนิวตฺติอฏฺโฐ มตฺต-สทฺโท. เตน ยํ อิโต พาหิรกา, โลกิยมหาชโน จ "สตฺโต ชีโว"ติอาทิกํ วิเสสํ อิมสฺมึ อตฺตภาเว อวิชฺชมานมฺปิ กปฺปนามตฺเตเนว[๑] สมาโรเปติ, ตํ

ในคำเหล่านั้น มตฺต-ศัพท์ (ที่แปลว่า "สักว่า") ในคำว่า ธาตุมตฺตโต มีอรรถว่าห้ามสิ่งพิเศษ. ความว่า บุคคลภายนอกพระศาสนานี้, และมหาชนชาวโลก ยกสิ่งพิเศษเป็นต้นว่า "สัตว์ ชีวะ" ซึ่งแม้ไม่มี

[๑] ฉ. อวิชฺชมานํ วิกปฺป...

นิวตฺเตติ. เตเนวาห "นิสฺสตฺโต นิชฺชีโว"ติ. อาวชฺชิตพฺพนฺติ สมนฺนาหริตพฺพํ. มนสิ กาตพฺพนฺติ ปุนปฺปุนํ ภาวนาวเสน ธาตุมตฺตโต ธาตุลกฺขณํ มนสิ ฐเปตพฺพํ. ปจฺจเวกฺขิตพฺพนฺติ ตเทว ธาตุลกฺขณํ ปติ ปติ อเวกฺขิตพฺพํ, ภาวนาสิทฺเธน ญาณจกฺขุนา อปราปรํ ปจฺจกฺขโต ปสฺสิตพฺพํ.

อยู่จริง อันใด ไว้ในอัตภาพนี้ โดยสักว่าคิดเอาเท่านั้น, ท่านห้ามสิ่งพิเศษนั้นไว้ด้วยคำว่า ธาตุมตฺตโต (โดยสักว่าเป็นธาตุ)นั้น. เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว ท่านจึงกล่าวว่า "โดยไม่ใช่สัตว์ โดยไม่ใช่ชีวะ" ดังนี้. คำว่า พึงนึกถึง คือพึงนึกน้อมมา. คำว่า พึงกระทำไว้ในใจ(พึงใส่ใจ) คือพึงตั้งลักษณะแห่งธาตุไว้ในใจ โดยสักว่าเป็นธาตุ ด้วยอำนาจการเจริญไปแล้ว ๆ เล่า ๆ. คำว่า พึงพิจารณา คือพึงพิจารณาลักษณะแห่งธาตุนั้นนั่นแหละเป็นอย่าง ๆ, ได้แก่พึงเล็งเห็นโดยประจักษ์ติดต่อกันไป ด้วยจักษุคือญาณที่สำเร็จเพราะภาวนา.

ตสฺเสวํ วายมมานสฺสาติ ตสฺส โยคิโน เอวํ วุตฺตปฺปกาเรน ภาวนํ อนุยุญฺชนฺตสฺส, ตตฺถ จ ภาวนานุโยเค สกฺกจฺจการิตาย, สาตจฺจการิตาย, สปฺปายเสวิตาย, สมถนิมิตฺตสลฺลกฺขเณน, โพชฺฌงฺคานิ อนุปวตฺตเนน, กาเย จ ชีวิเต จ

คำว่า เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ คือ เมื่อพระโยคีนั้นประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนาอยู่อย่างนี้คือตามประการที่กล่าวแล้ว, ได้แก่เมื่อทำความเพียร ความพยายามความบากบั่น โดยชอบนั่นเทียวให้เป็นไปโดยความเป็นผู้กระทำอย่างเคารพ, โดย

นิรเปกฺขวุตฺติตาย, อนฺตรา สงฺโกจํ อนาปชฺชนฺเตน ภาวนํ อุสฺสุกฺกาเปตฺวา อุสฺโสฬฺหิยํ อวฏฺฐาเนน สมฺมเทว วายามํ ปโยคํ ปรกฺกมํ ปวตฺเตนฺตสฺส. ธาตุปฺปเภทาวภาสนปญฺญาปริคฺคหิโตติ ปฐวีอาทิธาตูนํ สภาวลกฺขณาวภาสเนน อวภาสนกิจฺจาย ภาวนาปญฺญาย อาทิมชฺฌปริโยสาเนสุ อวิชหเนน สพฺพโต คหิโต มหคฺคตภาวํ อปฺปตฺตตาย อุปจารมตฺโต สิขาปฺปตฺโต กามาวจรสมาธิ อุปฺปชฺชติ. อุปจารสมาธีติ จ รุฬฺหีวเสน เวทิตพฺพํ. อปฺปนํ หิ อุเปจฺจ จารี สมาธิ อุปจารสมาธิ, อปฺปนา เจตฺถ นตฺถิ. ตาทิสสฺส ปน สมาธิสฺส สมานลกฺขณตาย เอวํ วุตฺตํ. กสฺมา ปเนตฺถ อปฺปนา น โหตีติ ? ตตฺถ การณมาห "สภาวธมฺมารมฺมณตฺตา"ติ. สภาวธมฺเม หิ ตสฺส คมฺภีรภาวโต อสติ ภาวนาวิเสเส อปฺปนาฌานํ น อุปฺปชฺชติ, โลกุตฺตรํ ปน ฌานํ วิสุทฺธิภาวนานุกฺกมวเสน, อารุปฺปํ อารมฺมณาติกฺกมภาวนาวเสน อปฺปนาปฺปตฺตํ

ความเป็นผู้กระทำติดต่อกัน, โดยความเป็นผู้ซ่องเสพสิ่งสัปปายะ, โดยการกำหนดสมถนิมิต, โดยการทำโพชฌงค์ทั้งหลายให้เป็นไปเนือง ๆ, โดยความประพฤติไม่อาลัยในกาย และในชีวิต, โดยการที่ไม่ถึงความเอือมระอาเสียในระหว่าง ทำภาวนาให้ก้าวหน้าไป ไม่หยุดยั้งความอุตสาหะ ในการประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนานั้น. คำว่า (สมาธิ)ที่กำหนดถือเอาได้ด้วยปัญญาอันสอดส่องประเภทแห่งธาตุ ความว่า กามาวจรสมาธิที่ถึงยอด ที่พระโยคีถือเอาได้โดยทุกส่วน โดยไม่ละในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด ด้วยภาวนาปัญญา ที่มีกิจสอดส่องโดยการสอดส่องสภาวลักษณะ แห่งธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น ซึ่งเป็นเพียงอุปจารสมาธิ เพราะยังไม่ถึงความเป็นมหัคคตะ ย่อมเกิดขึ้น. ก็คำว่า อุปจารสมาธิ พึงทราบ โดยเกี่ยวกับเป็นศัพท์นิยมใช้. จริงอยู่ สมาธิที่เที่ยวไปใกล้อัปปนา ชื่อว่าอุปจารสมาธิ, แต่ว่าในธาตุกรรมฐานนี้ไม่มี

คุณสุพจน์ โอแสงธรรมนนท์ อุทิศส่วนกุศลให้ คุณพ่อแซ แซ่โอ้ว
และญาติมิตรที่ได้ล่วงลับไปแล้ว และคุณพ่อกิมฟอง ให้ได้รับส่วนบุญ

โหตีติ มรณานุสฺสตินิทฺเทเส[๑] วุตฺโต- วายมตฺโถ.

อัปปนาสมาธิ. ถึงกระนั้นท่านก็กล่าวไว้อย่างนี้ (ว่า อุปจารสมาธิ-สมาธิที่เที่ยวไปใกล้อัปปนาสมาธิ) ก็เพราะความที่มีลักษณะเสมอเหมือนกับสมาธิเช่นนั้น(คือเสมอเหมือนกับสมาธิ ที่เที่ยวไปใกล้อัปปนาสมาธิ). ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในกรรมฐานนี้จึงไม่มีอัปปนาเล่า ? ตอบว่า ท่านอาจารย์กล่าวถึงเหตุ ในความที่ไม่มีอัปปนานั้นว่า "เพราะความที่มีสภาวธรรม เป็นอารมณ์" ดังนี้. ก็อรรถาธิบายนี้ ท่านกล่าวไว้ในมรณานุสสตินิเทศแล้วทีเดียวว่า เมื่อในสภาวธรรมไม่มีภาวนาวิเศษ เพราะความที่อารมณ์(อันเป็นสภาวธรรม)นั้นเป็นของลึกซึ้ง อัปปนาฌานก็ย่อมไม่เกิดขึ้น, ส่วนว่าโลกุตรฌาน มีอันถึงอัปปนาได้ (ในอารมณ์แม้ว่าเป็นสภาวธรรม) ก็โดยเกี่ยวกับลำดับการเจริญวิสุทธิ, อรูปฌาน(ที่ ๒, ที่ ๔) มีอันถึงอัปปนาได้ (ในอารมณ์แม้ว่าเป็นสภาวธรรม)

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑.

ก็โดยเกี่ยวกับเป็นภาวนา ก้าวล่วงอารมณ์ (ของฌานต้น ๆ) ดังนี้.

เอวํ รูปกาเย อวิเสเสน จตุนฺนํ ธาตูนํ ปริคฺคณฺหวเสน ธาตุกมฺมฏฺฐานํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตตฺถ อฏฺฐิอาทีนํ วินิพฺภุชฺชนวเสน สงฺเขปโตปิ สุตฺเต[๑] อาคตํ ธาตุมนสิการวิธึ ทสฺเสตุํ "อฏฺฐึ ปฏิจฺจ" ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ เย อิเม จตฺตาโร โกฏฺฐาสา วุตฺตาติ สมฺพนฺโธ. ยถาปจฺจยํ ฐิตา สนฺนิเวสวิสิฏฺฐา กฏฺฐวลฺลิติณมตฺติกาโย อุปาทาย ยถา อคารสมญฺญา, น ตตฺถ โกจิ อคาโร นาม อตฺถิ, เอวํ ยถาปจฺจยํ สนฺนิเวสวิสิฏฺฐานิ ปวตฺตมานานิ อฏฺฐินฺหารุมํสจมฺมานิ ปฏิจฺจ สรีรสมญฺญา, น เอตฺถ โกจิ อตฺตา ชีโว. เกวลนฺเตหิ ปริวาริตมากาสมตฺตนฺติ ทสฺเสติ. เทสนา สตฺตสุญฺญตาสนฺทสฺสนปราติ อิมมตฺถํ วิภาเวนฺโต "นิสฺสตฺตภาว-

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงธาตุกรรมฐาน โดยเกี่ยวกับการกำหนดถือเอาธาตุ ๔ ในรูปกาย โดยไม่แปลกกันอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์แสดงวิธีมนสิการธาตุ อันมาแล้วในพระสูตร แม้โดยสังเขป โดยเกี่ยวกับเป็นการกระจายโกฏฐาส ๔ อย่าง มีกระดูกเป็นต้น ในรูปกายนั้น จึงเริ่มคำว่า "อฏฺฐึ ปฏิจฺจ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น มีการเชื่อมความได้ว่า เย อิเม จตฺตาโร โกฏฺฐาสา วุตฺตา (โกฏฐาส ๔ เหล่านี้ใด อันท่านกล่าวไว้). (เปรียบเหมือนว่า) เพราะอาศัยไม้แห้ง เถาวัลย์ หญ้า และดินเหนียว อันแปลกไปเพราะการจัดแจงตั้งอยู่ตามสมควรแก่ปัจจัย (ตามสมควรแก่การใช้สอย) จึงมีสัญญาว่าเรือนขึ้นมา, ขึ้นชื่อว่าเรือน อะไร ๆ หามีอยู่ในวัตถุ

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๓๕๘.

ทสฺสนตฺถนฺ"ติอาทิมาห. ตตฺถ อฏฺฐิญฺจ ปฏิจฺจาติ ปณฺหิกฏฺฐิกาทิเภทํ ปฏิปาฏิยา อุสฺสิตํ หุตฺวา ฐิตํ อติเรกติสตเภทํ อฏฺฐึ อุปาทาย. นฺหารุญฺจาติ ตเมว อฏฺฐิสงฺฆาฏํ อาพนฺธิตฺวา ฐิตํ นวสตปฺปเภทํ นฺหารุํ. มํสนฺติ ตเมว อฏฺฐิสงฺฆาฏํ อนุลิมฺปิตฺวา ฐิตํ นวเปสิสตปฺปเภทํ มํสํ. จมฺมนฺติ มจฺฉิตปตฺตกจฺฉายาย ฉวิยา สญฺฉาทิตํ สกลสรีรํ ปริโยนทฺธิตฺวา ฐิตํ พหลจมฺมํ ปฏิจฺจ อุปาทาย. สพฺพตฺถ จ-สทฺโท สมุจฺจยฏฺโฐ. อากาโส ปริวาริโตติ ยถา ภิตฺติปาทาทิวเสน ฐปิตํ กฏฺฐํ, ตสฺเสว อาพนฺธวลฺลี, อนุเลปนมตฺติกา, ฉาทนติณนฺติ เอตานิ กฏฺฐาทีนิ อนฺโต, พหิ จ ปริวาเรตฺวา ฐิโต อากาโส อคารนฺเตฺวว สงฺขยํ คจฺฉติ, เคหนฺติ ปณฺณตฺตึ ลภติ, เอวเมว ยถาวุตฺตานิ อฏฺฐิอาทีนิ อนฺโต, พหิ จ ปริวาเรตฺวา ฐิโต อากาโส ตาเนว อฏฺฐิอาทีนิ อุปาทาย รูปนฺเตฺวว สงฺขยํ คจฺฉติ, สรีรนฺติ โวหารํ ลภติ.

เหล่านั้นไม่ ฉันใด, เพราะอาศัยกระดูก เอ็น เนื้อและหนัง อันแปลกไปเพราะการจัดแจง เป็นไปอยู่ตามสมควรแก่ปัจจัย จึงมีสมัญญาว่าสรีระ(ร่างกาย)ขึ้นมา, อัตตา ชีวะ อะไร ๆ หามีอยู่ในโกฏฐาสเหล่านี้ไม่ ฉันนั้น. ท่านพระสารีบุตรเถระแสดงว่า เป็นเพียงอากาศที่โกฏฐาสเหล่านั้น ล้อมรอบอยู่ล้วน ๆ. ท่านอาจารย์เมื่อจะเปิดเผยถึงความข้อนี้ว่า เทศนาเป็นเทศนาที่แสดงถึงความเป็นของว่างเปล่าจากสัตว์อย่างหนึ่ง ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพื่อแสดงภาวะที่มหาภูต ๔ ไม่ใช่สัตว์" ดังนี้เป็นต้น. ในคำของท่านพระสารีบุตรนั้น คำว่า อาศัยกระดูก คืออาศัยกระดูกอันมีการแตกเป็น ๓๐๐ กว่าชิ้น ที่ตั้งอยู่อาศัยกันขึ้นไป ตามลำดับ อันแตกเป็นกระดูกส้นเท้าเป็นต้น. คำว่า เอ็น ได้แก่ เอ็นมีประเภท ๙๐๐ เส้น อันตั้งอยู่ผูกโครงกระดูกนั้นนั่นหละไว้. คำว่า เนื้อ ได้แก่ เนื้อมีประเภท ๙๐๐ ชิ้น อันตั้งอยู่ ฉาบโครงกระดูกนั้นนั่นแหละไว้. คำว่า หนัง ได้แก่

ยถา จ กฏฺฐาทีนิ ปฏิจฺจ สงฺขยํ[๑] คตํ อคารํ โลเก "ขตฺติยเคหํ, พฺราหฺมณเคหนฺ"ติ วุจฺจติ, เอวมิทมฺปิ "ขตฺติยสรีรํ พฺราหฺมณ-สรีรนฺ"ติ โวหริยติ, นตฺเถตฺถ โกจิ สตฺโต วา ชีโว วาติ อธิปฺปาโย.

อาศัย คือ ถือเอาหนังหนา ๆ ที่ตั้งอยู่ ห่อหุ้มสรีระทั้งสิ้นไว้ ที่ถูกปกปิดไว้ โดยผิวซึ่งเป็นที่มาแห่งโรคผิวเกล็ดปลา (โรคตกกระ ?) และโรคหิด. จ-ศัพท์ในบททั้งปวง มีอรรถว่ารวบรวม. คำว่า อากาศแวดล้อมอยู่ ได้แก่เหมือนอย่างว่า อากาศตั้งล้อมวัตถุ มีไม้แห้งเป็นต้นเหล่านี้ คือไม้แห้งที่เขาตั้งไว้โดยเกี่ยวกับเป็นโครงฝาเป็นต้น, เถาวัลย์ซึ่งผูกไม้แห้งนั้นนั่นแหละ, ดินเหนียวที่ใช้ฉาบ, หญ้าที่ใช้มุงทั้งด้านในและด้านนอก ย่อมถึงซึ่งการนับว่า เรือน นั่นเทียว, คือย่อมได้บัญญัติว่าเรือน ฉันใด, อากาศตั้งล้อมอวัยวะทั้งหลาย มีกระดูกเป็นต้นตามที่กล่าวแล้วทั้งด้านในและด้านนอก อาศัยอวัยวะมีกระดูกเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ ก็ย่อมถึงความนับว่ารูปนั่นเทียว คือย่อมได้โวหารว่าร่างกายฉันนั้น. อนึ่ง (เปรียบเหมือนว่า)ในทางโลกคนทั้งหลาย เรียกเรือนที่ถึงการนับ(ว่าเป็น

---

[๑] ฉ. สงฺขํ.

เรือน) เพราะอาศัยวัตถุทั้งหลายมีไม้แห้งเป็นต้นว่า "เรือนกษัตริย์, เรือนพราหมณ์" ดังนี้ ฉันใด, ก็ย่อมเรียกสรีระแม้นี้ ว่า "สรีระกษัตริย์, สรีระพราหมณ์" ดังนี้ ฉันนั้น, อธิบายว่า สัตว์อะไร ๆ ก็ดี ชีวะอะไร ๆ ก็ดี หามีอยู่ในสรีระนี้ไม่.

เตติ เต จตฺตาโร โกฏฺฐาเส วินิพฺภุชิตฺวา วินิพฺภุชิตฺวาติ โยชนา. ตนฺตํอนฺตรานุสารินาติ อฏฺฐินฺหารูนํ นฺหารุมํสานํ มํสจมฺมานนฺติ เตสํ เตสํ โกฏฺฐาสานํ วิวรานุปาตินา ญาณสงฺขาเตน หตฺเถน. วินิพฺภุชิตฺวาติ อเนกกฺขตฺตุํ วินิเวเฐตฺวา. อถวา วินิพฺภุชิตฺวา วินิพฺภุชิตฺวาติ ปจฺเจกมฺปิ อฏฺฐิอาทีนํ อนฺตรานุสารินา ญาณหตฺเถน วินิพฺโภคํ กตฺวา. เอเตสูติ สกลมฺปิ อตฺตโน รูปกายํ จตฺธา กตฺวา วิภตฺเตสุ ยถาวุตฺเตสุ อฏฺฐิอาทีสุ จตูสุ โกฏฺฐาเสสุ. ปุริมนเยเนวาติ "โย อิมสฺมึ กาเย ถทฺธภาโว

บทว่า เต ประกอบความว่า แยกแล้วแยกอีก ซึ่งโกฏฐาส ๔ อย่างเหล่านั้น. คำว่า อันแล่นตามไปในระหว่างโกฏฐาสนั้น ๆ ความว่า ใช้มือ กล่าวคือญาณที่ซอกซอนไปตามช่องว่างแห่งโกฏฐาสเหล่านั้นเหล่านั้นคือ (ช่องว่าง)แห่งกระดูกกับเอ็นแห่งเอ็นกับเนื้อ แห่งเนื้อกับหนัง. คำว่า แยก คือแทรกเข้าไปหลาย ๆ ครั้ง. อีกนัยหนึ่ง คำว่า แยก แยก ได้แก่ใช้มือ คือ ญาณที่แล่นตามไปในระหว่างแห่งโกฏฐาสทั้งหลายมีกระดูกเป็นต้น กระทำการแยกให้เป็นแม้แต่ละโกฏฐาส. คำว่า ในบรรดาโกฏฐาสเหล่านี้ คือในบรรดาโกฏฐาส ๔ มี

วา"ติอาทินา ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว. ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ ภาวนาวิธานํ, ตํ อนุตฺรนเย[๑] วุตฺตาการเรเนว เวทิตพฺพํ.

กระดูกเป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว ที่ได้จำแนกกระทำรูปกายของตนแม้ทั้งสิ้นให้เป็น ๔ ส่วน. คำว่า ตามนัยก่อนนั่นแหละ คือตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนก่อน ด้วยคำว่า "ภาวะที่แข็ง หรือภาวะที่กระด้าง ในกายนี้ใด" ดังนี้เป็นต้นนั่นแหละ. ก็ในความข้อนี้มีวิธีเจริญใดที่ควรกล่าวถึงอยู่, บัณฑิตพึงทราบวิธีเจริญนั้น โดยอาการที่ท่านได้กล่าวไว้ในนัยถัดไปเถิด.

๓๐๙. วิตฺถารโต อาคเต ปน "จตุธาตุววฏฺฐาเน"ติ อาเนตฺวา โยชนา. เอวํ อิทานิ วุจฺจมานาการเรเนว[๒] เวทิตพฺโพ ภาวนานโย. "ทฺวาจตฺตาฬีสาย อากาเรหิ ธาตุโย อุคฺคณฺหิตฺวา"ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ อาทิโต ทฺวตฺตึสาการา ธาตุโย น โหนฺตีติ ? วตฺถุสีเสน ธาตูนํเยว อุคฺคเหตพฺพตฺตา นายํ โทโส. วุตฺตปฺปกาเรติ

๓๐๙. ก็ในนัยที่มาโดยพิสดาร มีอันต้องนำบทว่า "จตุธาตุววฏฺฐาเน" เข้ามาประกอบไว้. ความว่าบัณฑิตพึงทราบภาวนานัยอย่างนี้ คือโดยอาการที่จะกล่าวถึงในบัดนี้. ถามว่า เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า "เรียนธาตุ(โดยพิสดาร) โดยอาการ ๔๒" ดังนี้เล่า, ธาตุที่มีเพียง ๓๒ อาการข้างต้นไม่มี(อยู่แล้ว)มิใช่หรือ ? ตอบว่า ข้อที่ว่านี้

---

๑ ฉ. อนนฺตรนเย.
๒ ฉ. วุจฺจมานาการเรน.

"โคจรคามโต นาติทูรนาจฺจาสนฺนตาทีหิ ปญฺจหิ องฺเคหิ สมนฺนาคโต"ติอาทินา[๑] วุตฺตปฺปกาเร. <u>กตสพฺพกิจฺเจนาติ</u> ปลิโพธุปจฺเฉทาทิกํ กตํ สพฺพกิจฺจํ เอเตนาติ กตสพฺพกิจฺโจ, เตนสฺส สีลวิโสธนาทิ ปน กมฺมฏฺฐานานุคฺคหณโต ปเคว สิทฺธํ โหตีติ ทสฺเสติ. <u>สสมฺภารสงฺเขปโตติ</u> สมฺภรียนฺติ เอเตน พุทฺธิโวหาราติ สมฺภาโร, ตํนิมิตฺตํ. กึ ปเนตํ ? ปรวีอาทิ : เกสาทีสุ หิ วีสติยา อากาเรสุ "ปรวี"ติ พุทฺธิโวหารา ปรวีนิมิตฺตกา ถทฺธตํ อุปาทาย ปวตฺตนโต. ตสฺมา ตตฺถ ปรวีสมฺภาโร นาม. สวิเสสาย ตสฺสา อตฺถิตาย เกสาทโย สห สมฺภาเรหีติ สสมฺภารา. อาโปโกฏฺฐาสาทีสุปิ เอเสว นโย. สสมฺภารานํ สงฺเขโป สสมฺภารสงฺเขโป, ตโต สสมฺภารสงฺเขปโต ภาเวตพฺพนฺติ โยชนา. สงฺเขปโต วีสติยา, ทฺวาทสสฺสุ, จตูสุ, ฉสุ จ โกฏฺฐาเสสุ ยถากฺกมํ ปรวีอาทิกา จตสฺโส ธาตุโย

มิได้จัดเป็นความผิดหรอก เพราะพระโยคีจะต้องเรียนเอาธาตุทั้งหลายได้ ก็โดย(อาศัย)วัตถุเป็นประธานนั่นเทียว. คำว่า (ในเสนาสนะ)<u>มีประการดังกล่าวแล้ว</u> คือ มีประการดังกล่าวแล้วด้วยคำว่า "ถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ มีความเป็นเสนาสนะที่ไม่ไกลจากโคจรคามเกินไป ไม่ใกล้เกินไปเป็นต้น" ดังนี้. คำว่า <u>ทำกิจทั้งปวงเสร็จแล้ว</u> ความว่า พระโยคี ชื่อว่าเป็นผู้ทำกิจทั้งปวงเสร็จแล้ว เพราะอรรถว่าได้ทำกิจทั้งปวงมีการตัดปลิโพธิเป็นต้นเสร็จแล้ว, ด้วยคำนั้นท่านแสดงว่า ก็กิจมีการชำระศีลให้หมดจดเป็นต้นของพระโยคีนี้ เป็นอันสำเร็จไปก่อนหน้า แต่การเรียนเอากรรมฐานแล้วทีเดียว. คำว่า <u>โดยสังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ</u> ความว่า ชื่อว่าสัมภาระ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องประกอบพุทธิโวหาร(บัญญัติเป็นเหตุให้รู้), นั้นก็ได้แก่นิมิต(สิ่งที่เป็นเหตุ). ก็นิมิตนี้คืออะไร?

---

๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๕๕.

ปริกฺคเหตุวา ธาตุววฏฺฐานํ สสมฺภาร- สงฺเขปโต ภาวนา. เตนาห "อิธ ภิกฺขุ วีสติยา โกฏฺฐาเสสู"ติอาที.

คือปฐวีธาตุเป็นต้น : จริงอยู่ พุทธิโวหาร ว่า "ปฐวี" ในอาการ ๒๐ มีผมเป็นต้น จัดว่ามีปฐวีธาตุเป็นนิมิต เพราะเป็นไปอาศัย ความแข็ง. เพราะฉะนั้น ในปฐวีธาตุนั้น จึงมีชื่อว่าปฐวีสัมภาระ. โกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้น ชื่อว่าสุสัมภาระ เพราะอรรถว่า เป็นไปกับสัมภาระ เพราะความที่มีปฐวีธาตุ อันมีความพิเศษนั้นอยู่. แม้ในโกฏฐาส ทั้งหลาย มีโกฏฐาสแห่งอาโปเป็นต้น ก็มี นัยนี้แหละ. สังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับ สัมภาระชื่อว่าสสัมภารสังเขป, ประกอบ ความว่า พึงเจริญโดยสังเขปแห่งโกฏฐาส ที่เป็นไปกับสัมภาระนั้น. การกำหนดธาตุโดย กำหนดถือเอาธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้น ใน โกฏฐาส ๒๐ ในโกฏฐาส ๑๒, ในโกฏฐาส ๔ และในโกฏฐาส ๖ ตามลำดับ โดยสังเขป ชื่อว่า การเจริญโดยสังเขปแห่งโกฏฐาสที่ เป็นไปกับสัมภาระ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึง กล่าวว่า "ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมกำหนด อาการที่แข็งในโกฏฐาส ๒๐" ดังนี้เป็นต้น.

สสมฺภารวิภตฺติโตติ สสมฺภารานํ เกสาทีนํ วิภาคโต เกสาทิเก วีสติ โกฏฺฐาเส ปุพฺเพ วิย เอกชฺฌํ อคฺคเหตฺวา วิภาคโต ปรวีธาตุภาเวน ววฏฺฐาปนํ. อาโปโกฏฺฐาสาทีสุปิ เอเสว นโย. สลกฺขณสงฺเขปโตติ ลกฺขิยติ เอเตนาติ ลกฺขณํ, ธมฺมานํ สภาโว[1] อิธ ปน ถทฺธตาทิ. ตสฺมา ถทฺธลกฺขณาทิวนฺตตาย สห ลกฺขเณหีติ สลกฺขณา. เกสาทโย ทฺวาจตฺตาฬีส อาการา. เตสํ สงฺเขปโต. อิทํ วุตฺตํ โหติ : เกสาทิเก วีสติ โกฏฺฐาเส เอกชฺฌํ คเหตฺวา ตตฺถ ถทฺธตาทิกํ จตุพฺพิธมฺปิ ลกฺขณํ ววฏฺฐเปตฺวา ภาวนา สลกฺขณสงฺเขปโต ภาวนา. เอเสว นโย อาโปโกฏฺฐาสาทีสุปิ. สลกฺขณวิภตฺติโตติ ถทฺธลกฺขณาทีนา สลกฺขณานํ[2] เกสาทีนํ วิภาคโต เกสาทีสุ ทฺวาจตฺตาฬีสาย

คำว่า โดยการจำแนกโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ ได้แก่โดยการจำแนกโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้นที่เป็นไปกับสัมภาระ ความว่า เป็นการกำหนดโดยความเป็นปฐวีธาตุโดยจำแนก ไม่ถือเอาโกฏฐาส ๒๐ มีผมเป็นต้น พร้อมกันไปเหมือนอย่างในตอนต้น. แม้ในโกฏฐาสแห่งอาโปเป็นต้นก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า โดยสังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับลักษณะ ความว่า ธรรมชาติชื่อว่า ลกฺขณํ (ลักษณะ) เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องกำหนด, ได้แก่สภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย ก็ในที่นี้ได้แก่ภาวะที่แข็งเป็นต้น. เพราะฉะนั้น ชื่อว่า สลกฺขณา (เป็นไปกับลักษณะ) ก็เพราะอรรถว่าเป็นไปกับลักษณะทั้งหลาย เพราะความที่มีลักษณะมีลักษณะที่แข็งเป็นต้น. ได้แก่อาการ ๔๒ มีผมเป็นต้น. ได้แก่โดยสังเขปแห่งโกฏฐาส

---

๑ ก. สภาโค.
๒ ฉ. สลกฺขณานํ.

อากาเรสุ ปจฺเจกํ ถทฺธตาทีนํ จตุนฺนํ จตุนฺนํ ลกฺขณานํ ววฏฺฐาปนวเสน ภาวนา.

(หรืออาการ) ที่เป็นไปกับลักษณะเหล่านั้น. ข้อนี้มีอันอธิบายได้ว่า : การเจริญโดยถือเอาโกฏฐาส ๒๐ มีผมเป็นต้นพร้อมกันกำหนดลักษณะทั้ง ๔ อย่าง มีภาวะที่แข็งเป็นต้น ในโกฏฐาสเหล่านั้น ชื่อว่า การเจริญโดยสังเขปแห่งโกฏฐาส ที่เป็นไปกับลักษณะ. แม้ในโกฏฐาสแห่งอาโปเป็นต้นก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า โดยจำแนกโกฏฐาสที่เป็นไปกับลักษณะ คือ โดยจำแนกโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้น ที่มีลักษณะเป็นต้น โดยลักษณะที่แข็งเป็นต้น ความว่าเป็นการเจริญด้วยอำนาจการกำหนดลักษณะทั้งหลาย ในอาการ ๔๒ มีผมเป็นต้นแต่ละอาการ อาการละ ๔ ลักษณะ มีภาวะที่แข็งเป็นต้น.

เอวํ จตูหิ อากาเรหิ อุทฺทิฏฺฐํ ภาวนานยํ นิทฺทิสิตุํ "กถํ สสมฺภารสงฺเขปโต ภาเวตี"ติอาทิ อารทฺธํ. เอตฺถ จ ยถา ติกฺขปญฺโญ ปุคฺคโล ติกฺขตาย ปโรปริยตฺติสภาวโต ติกฺขินฺทฺริยมุทินฺทฺริยตาวเสน

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงไขภาวนานัยที่ได้ยกขึ้นแสดงโดยอาการ ๔ ตามประการดังกล่าวมานี้ จึงเริ่มคำว่า "อย่างไรเล่า ชื่อว่าย่อมเจริญโดยสังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ" ดังนี้เป็นต้น.

ทุวิโธติ. ตตฺถ ติกฺขินฺทฺริยสฺส วเสน สงฺเขปโต ปรมนโย วุตฺโต, มุทินฺทฺริยสฺส วเสน ทุติโย, เอวํ นาติติกฺขปญฺโญปิ ปุคฺคโลติ. ตตฺถ โย วิสทินฺทฺริโย ปุคฺคโล, ตสฺส วเสน สสมฺภารสงฺเขปโต, สลกฺขณสงฺเขปโต จ ภาวนานโย นิทฺทิฏฺโฐ. โย ปน นาติวิสทินฺทฺริโย, ตสฺส วเสน สสมฺภารวิภตฺติโต, สลกฺขณวิภตฺติโต จ ภาวนานโย นิทฺทิฏฺโฐติ เวทิตพฺพํ[๑] ตสฺส เอวํ ววฏฺฐาปยโต เอว ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ สวิเสสํ ธาตูนํ ปริคฺคหิตตฺตา. ภาวนาวิธานํ ปเนตฺถ น เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

อนึ่งในเรื่องนี้ (เปรียบเหมือนว่า)บุคคลผู้มีปัญญาแข็งกล้า ยังมีอันจัดเป็น ๒ จำพวก โดยเกี่ยวกับความเป็นผู้มีอินทรีย์แข็งกล้าและมีอินทรีย์อ่อน เพราะภาวะที่แข็งกล้าก็ยังมีความยิ่งความหย่อนอยู่. ในบุคคล ๒ จำพวกนั้น นัยแรกท่านกล่าวไว้โดยสังเขป โดยเกี่ยวกับบุคคลผู้มีอินทรีย์แข็งกล้า, นัยที่ ๒ ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับบุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน ฉันใด, บุคคลแม้ที่มีปัญญาไม่แข็งกล้านัก ก็มีอันจัดเป็น ๒ จำพวกได้ ฉันนั้นแล. ในบุคคลเหล่านั้น พึงทราบว่า บุคคลใดเป็นผู้มีอินทรีย์แกล้วกล้า, ท่านแสดงไขนัยการเจริญโดยสังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ, และโดยสังเขปแห่งโกฏฐาส ที่เป็นไปกับลักษณะ ก็ด้วยสามารถแห่งบุคคลนั้น. ส่วนว่าบุคคลใดเป็นผู้มีอินทรีย์ไม่แกล้วกล้านัก, ท่านแสดงไขนัยการเจริญ โดยจำแนกโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ, และโดยจำแนก

๑ ฉ. เวทิตพฺโพ.

โกฏฐาสที่เป็นไปกับลักษณะไว้ ก็ด้วยสามารถแห่งบุคคลนั้น. เมื่อพระโยคีนั้นกำหนดไปตามประการดังกล่าวมานี้เท่านั้น ธาตุทั้งหลายจึงจะเป็นอันปรากฏชัด เพราะความที่ได้กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลาย ได้อย่างมีความวิเศษ. ส่วนในที่นี้ พึงทราบวิธีเจริญตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว.

๓๑๐. ยสฺสาติ นาติวิสทินฺทฺริยํ ปุคฺคลํ สนฺธาย วทติ. เอวํ ภาวยโตติ สสมฺภารสงฺเขปโต ภาเวนฺตสฺส.

๓๑๐. ด้วยคำว่า เมื่อภิกษุรูปใด ท่านกล่าวหมายเอา บุคคลผู้มีอินทรีย์ไม่แกล้วกล้านัก. คำว่า เจริญไปตามประการดังกล่าวมานี้ คือเจริญไปโดยสังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ.

เยน วิธินา อุคฺคเหตฺวา กุสโล โหติ, โส สตฺตวิโธ วิธิ "อุคฺคหโกสลฺลนฺ"ติ วุจฺจติ, ตนฺนิพฺพตฺตํ วา ญาณํ. เอวํ มนสิการโกสลฺลมฺปิ เวทิตพฺพํ. ทวตฺตึสากาเรติ ธาตุมนสิการวเสน ปริคฺคหิเต เกสาทิเก ทวตฺตึสวิเธ โกฏฺฐาเส. "ทวตฺตึสากาเร"ติ จ อิทํ

พระโยคีย่อมเป็นผู้ฉลาด เพราะเรียนเอาโดยวิธีใด, วิธีนั้นมี ๗ อย่าง เรียกว่า "อุคคหโกศล", หรือว่าญาณที่บังเกิดเพราะการเรียนนั้น ชื่อว่าอุคคหโกศล. แม้มนสิการโกศล บัณฑิตก็พึงทราบตามนัยเดียวกันนี้. คำว่า ในอาการ ๓๒ คือในโกฏฐาส ๓๒ อย่าง มีผมเป็นต้น ที่ได้กำหนดถือเอา ด้วย

เตชวายุโกฏฐาเสสุ วณฺณาทิวเสน ววฏฺฐานสฺส อภาวโต วุตฺตํ. สพฺพํ ตตฺถ วุตฺตวิธานํ กาตพฺพนฺติ "วจสา มนสา"ติ-อาทินา วุตฺตอุคฺคหโกสลฺลุทฺเทสโต ปฏฺฐาย ยาว "อนุปุพฺพวิมุญฺจนาทิวเสนา"ติ ปทํ, ตาว อาคตํ สพฺพํ ภาวนาวิธานํ กาตพฺพํ สมฺปาเทตพฺพํ. วณฺณาทิวเสนาติ วณฺณสณฺฐาน-ทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน. อยญฺจ วณฺณาทิวเสน มนสิกาโร ธาตุปฏิกูลวณฺณมนสิการานํ สาธารโณ ปุพฺพภาโคติ [๑]วินิพฺภุชฺชิตํ ธาตุมนสิการเมว[๑] ทสฺเสตุํ "อวสาเน เอวํ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ"ติ วุตฺตํ.

สามารถแห่งธาตุมนสิการ. อนึ่ง ท่านกล่าวคำว่า "ในอาการ ๓๒" นี้ไว้ เพราะในโกฏฐาสแห่งเตโชและวาโย ไม่มีการกำหนดโดยเกี่ยวกับสี(ของโกฏฐาส)เป็นต้น. คำว่า กระทำวิธีการที่กล่าวไว้ในกายคตาสติกรรม-ฐานนั้นทั้งหมด ได้แก่ กระทำคือทำวิธีการแห่งภาวนาทั้งหมดที่มาแล้ว จับตั้งแต่หัวข้อแสดงอุคคหโกศลที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า "ทางวาจา ทางใจ" เป็นต้น จนถึงบทว่า "ด้วยอำนาจการปล่อยไปตามลำดับเป็นต้น" ให้ถึงพร้อม, คำว่า ด้วยอำนาจแห่งสีเป็นต้น คือด้วยอำนาจการกำหนดโดยสีสัณฐาน ทิศและโอกาส. ก็การมนสิการด้วยอำนาจแห่งสีเป็นต้นนี้ เป็นส่วนเบื้องต้นที่สาธารณะแก่การมนสิการสีที่เป็นปฏิกูลแห่งธาตุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงการมนสิการธาตุที่แยกแล้วนั่นเทียว จึงกล่าวว่า "ในตอนท้าย พึงทำมนสิการให้เป็นไปอย่างนี้" ดังนี้.

[๑-๑] ฉ. นิพฺพตฺติตธาตุมนสิการเมว.

๓๑๑. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมาติ เอเต "สีสกฏาหปลิเวฐนจมฺมํ เกสา"ติ เอวํ โวหริยมานา ภูตุปาทายธมฺมา "มยิ เกสา ชาตา, มยเมตฺถ ชาตา"ติ เอวํ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณสุญฺญา. อิมินา การณสฺส จ ผลสฺส จ อพฺยาปารตาย ธาตุมตฺตตํ สนฺทสฺเสติ, เตน จ อาโภคปจฺจเวกฺขณานํปิ เอวเมว อพฺยาปารตา ทีปิตาติ ทฏฺฐพฺพํ. น หิ ตานิ, เตสํ การณานิ จ ตถา ตถา อาภุชิตฺวา, ปจฺจเวกฺขิตฺวา จ อุปฺปชฺชนฺติ, ปจฺจยภาวํ วา คจฺฉนฺตีติ. อิตีติ วุตฺตปฺปการปรามสนํ. อเจตโนติ น เจตโน, เจตนารหิโต วา. อพฺยากโตติ อพฺยากตราสิปริยาปนฺโน. สุญฺโญติ อตฺตสุญฺโญ. ตโต เอว นิสฺสตฺโต. ถทฺธลกฺขณาธิกตาย ถทฺโธ. ตโต เอว ปถวีธาตูติ เอวํ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพติ สมฺพนฺโธ. เอวํ สพฺพตฺถ.

๓๑๑. คำว่า ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึงถึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน ความว่า ธรรมที่อาศัยมหาภูตทั้งหลาย ที่ถูกเรียกอยู่อย่างนี้ว่า "หนังหุ้มกะโหลกศีรษะ ผม" เป็นของว่างเปล่าจากการคำนึงและการพิจารณาซึ่งกันและกันอย่างนี้ ว่า "ผม เกิดอยู่บนเรา, พวกเราเกิดอยู่บนหนังหุ้มกะโหลกศีรษะนี้" ดังนี้. พึงเห็นว่าด้วยคำนี้ ท่านแสดงความเป็นเพียงธาตุ เพราะความที่หาความพยายามมิได้ แห่งเหตุและผล, อนึ่ง ด้วยคำนั้นเป็นอันท่านแสดงว่า แม้การคำนึงถึงและการพิจารณา ก็หาความพยายามมิได้ อย่างนี้เหมือนกัน. เป็นความจริงว่าธรรมชาติเหล่านั้น และเหตุทั้งหลายแห่งธรรมชาติเหล่านั้น หาใช่ว่าพอได้คำนึง และได้พิจารณาโดยประการนั้น ๆ แล้วก็เกิดขึ้น หรือถึงความเป็นปัจจัยไม่ แล. ศัพท์ว่า อิติ (ตามประการดังกล่าวมานี้) เป็นคำระบุถึงประการที่กล่าวแล้ว. คำว่า หาเจตนามิได้ คือเป็นธรรมที่ไม่มี

เจตนา, หรือว่าเป็นธรรมที่ปราศจากเจตนา. คำว่า เป็นอัพยากตะ คือนับเนื่องอยู่ในพวกอัพยากตธรรม. คำว่า เป็นของว่างเปล่า คือเป็นของว่างเปล่าจากอัตตา. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า เป็นนิสัตตะ (ไม่ใช่สัตว์). ชื่อว่าเป็นของแข็ง ก็เพราะมีความแข็งเป็นลักษณะเป็นต้น. เพราะเหตุนั้นนั่นเองจึงชื่อว่า เป็นปฐวีธาตุ เชื่อมความว่า เอวํ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ (พึงทำมนสิการให้เป็นไปอย่างนี้). พึงทำมนสิการให้เป็นไปอย่างนี้ ในโกฏฐาสทั้งปวง.

๓๑๒. สุญฺญคามฏฺฐาเนติ เอตฺถ สุญฺญคามคฺคหณํ ปรมตฺถโต เวทกวิรหทสฺสนตฺถํ กายสฺส.

๓๑๒. ในคำว่า บนที่ตั้งบ้านร้าง นี้ ท่านถือเอากายว่าเป็นบ้านร้าง เพื่อแสดงความปราศจากอัตตาผู้เสวย (ผู้เข้าไปอาศัยอยู่) โดยปรมัตถ์.

๓๑๓. มธุกฏฺฐิเกติ มธุกพีชานิ.

๓๑๓. คำว่า มธุกฏฺฐิเก แปลว่าเมล็ดมะซาง.

๓๑๔. เคหถมฺภานํ อาธารภาเวน ฐปิตสิลาโย ปาสาณอุทุกฺขลกานีติ อธิปฺเปตา.

๓๑๔. ท่านประสงค์เอาหินที่เขาวาง-ไว้ โดยความเป็นที่รองรับเสาเรือน ว่า หลุมหิน.

๓๑๕. ทุคฺคนฺธาทิภาเว จสฺส สทิสภาวทสฺสนตฺถํ อลฺลโคจมฺมคฺคหณํ.

๓๑๕. มีการถือเอาหนังโคสด เพื่อแสดงถึงความที่หนังนี้ก็เป็นเช่นเดียวกัน ในเพราะความที่มีกลิ่นเหม็นเป็นต้น.

๓๑๖. เยภุยฺเยน มํสเปสีนํ พหลตาย มหามตฺติกคฺคหณํ.

๓๑๖. มีการถือเอาดินเหนียวก้อนใหญ่ เพราะความที่ชิ้นเนื้อทั้งหลาย โดยมากเป็นชิ้นหนา ๆ.

๓๑๗. กุฑฺฑทารุสูติ ทารุกุฑฺฑิกาย กุฏิยา ภิตฺติปาทภูเตสุ กฏฺเฐสุ.

๓๑๗. คำว่า ในไม้โครงฝา ได้แก่ ในไม้ที่เป็นโครงฝา แห่งกุฏิที่มีฝาไม้.

๓๑๘. ปณฺหิกฏฺฐิอาทีนํ อาธารภาโววิย โคปฺผกฏฺฐิอาทีนํ อาเธยฺยภาโวปิ อสมนฺนาหารสิทฺโธติ ทสฺสนตฺถํ "ปณฺหิกฏฺฐิ โคปฺผกฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺ"ติอาที วตฺวา ปุน "สีสฏฺฐิ คีวฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

๓๑๘. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "กระดูกส้นเท้าตั้งยันกระดูกข้อเท้าอยู่" ดังนี้เป็นต้น แล้ว ก็ยังกล่าวว่า "กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ" ดังนี้เป็นต้นอีก เพื่อแสดงว่า แม้ภาวะที่กระดูกข้อเท้าเป็นต้น พึงถูกรองรับ ก็เป็นอันสำเร็จแล้ว โดยไม่ต้องน้อมนึกถึง เหมือนอย่างภาวะที่กระดูกส้นเท้าเป็นต้นเป็นที่รองรับ.

๓๑๙. สินฺนเวตฺตคฺคาทีสูติ เสทิต-เวตฺตกฬีเรสุ[๑]

๓๑๙. คำว่า ในหน่อหวายที่เขานึ่งเป็นต้น คือในหน่อหวายที่เขาอบ.

๓๒๑. อุรฏฺฐิสงฺฆาโฏ ปญฺชรสทิสตาย "อุรฏฺฐิปญฺชรนฺ"ติ วุตฺโต. ตสฺส อถิรภาว-ทสฺสนตฺถํ ชิณฺณสนฺทมานิกปญฺชรํ นิทสฺสนภาเวน คหิตํ.

๓๒๑. โครงกระดูกอก ท่านเรียกว่า "ซี่กระดูกอก" เพราะความเป็นเหมือนซี่กรง. เพื่อแสดงถึงความที่ซี่กระดูกอกนั้นเป็นของไม่มั่นคง ท่านจึงถือเอาซี่กรงคานหามเก่า ๆ โดยความเป็นอุทาหรณ์.

๓๒๒. ยมกมํสปิณฺเฑติ มํสปิณฺฑยุคเล.

๓๒๒. บทว่า ยมกมํสปิณฺเฑ แปลว่า ในก้อนเนื้อคู่.

๓๒๓. กิโลมกสฺส เสตวณฺณตาย "ปิโลติกปลิเวฐิเต"ติ ปิโลติกํ นิทสฺสนภาเวน วุตฺตํ. เอวเมว น วกฺกหทยานิ สกลสรีเร จ มํสํ ชานาตีติ เอตฺถ น วกฺกหทยานิ ชานนฺติ "มยํ ปฏิจฺฉนฺนกิโลมเกน ปฏิจฺฉนฺนานี"ติ, น สกลสรีเร จ มํสํ ชานาติ "อหํ ปฏิจฺฉนฺนกิโลมเกน ปฏิจฺฉนฺนนฺ"ติ โยเชตพฺพํ.

๓๒๓. เพราะความที่ พังผืดมีสีขาว ท่านจึงกล่าวถึงผ้าเก่าไว้ โดยความเป็นอุทาหรณ์ว่า "(ในเนื้อ)ที่เขาใช้ผ้าเก่าหุ้มไว้" ดังนี้. ในคำว่า "ไต หัวใจ และเนื้อในสรีระทั้งสิ้นย่อมไม่รู้... ฉันนั้นเหมือนกัน" นี้ พึงประกอบความว่า ไตและหัวใจ ย่อมไม่รู้ว่า "พวกเราถูกพังผืดปกปิด ปกปิดไว้", และเนื้อในสรีระทั้งสิ้นก็ไม่รู้ว่า "เราถูกพังผืดปกปิด ปกปิดไว้" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. เสทิตเวตฺตกฬีราทีสุ.

๓๒๔. โกฏฺฐมตฺถกปสฺสนฺติ กุสูลสฺส อพฺภนฺตเร มตฺถกปสฺสํ.

๓๒๔. คำว่า ข้างบนแห่งยุ้งข้าว คือ ข้างด้านบนในภายในฉางข้าว.

๓๒๕. ทฺวินฺนํ ถนานมนฺตเรติ ทฺวินฺนํ ถนปฺปเทสานํ เวมชฺเฌ, ถนปฺปเทโส จ อพฺภนฺตรวเสน เวทิตพฺโพ.

๓๒๕. คำว่า ในระหว่างนมทั้ง ๒ คือ ตรงกลางบริเวณนมทั้ง ๒, แต่พึงทราบบริเวณนม โดยเกี่ยวกับเป็นภายใน.

๓๒๗. เอกวีสติ อนฺตโภเคติ เอกวีสติยา ฐาเนสุ โอภคฺโคภคฺเค อนฺตมณฺฑเล.

๓๒๗. คำว่า ขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ขนด คือ บริเวณไส้ใหญ่ที่งอพับตรงที่ ๒๑ แห่ง.

๓๒๘. อามาสเย ฐิโต ปริภุตฺตาหาโร อุทริยนฺติ อธิปฺเปโตติ[๑] อาห "อุทริยํ อุทเร ฐิตํ อสิตปีตขายิตสายิตนฺ"ติ.

๓๒๘. ท่านประสงค์เอาอาหารที่บริโภคแล้ว ซึ่งตั้งอยู่ในกระเพาะอาหาร ว่าเป็น อุทริยํ(อาหารใหม่) เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า "อาหารใหม่ ได้แก่ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยวและของลิ้ม ที่ตั้งอยู่ในท้อง" ดังนี้.

๓๓๑. อพทฺธปิตฺตํ สิสรณโลหิตํ วิย, กายสฺมา วิย จ กมฺมชรูปปฏิพทฺธวุตฺติกนฺติ

๓๓๑. น้ำดีไม่ประจำฝัก เป็นของเป็นไปเนื่องกับกัมมชรูป เช่นเดียวกับโลหิต

[๑] ฉ. อธิปฺเปตนฺติ.

อาห "อพทฺธปิตฺตํ ชีวิตินฺทฺริยปฏิพทฺธํ สกลสรีรํ พฺยาเปตฺวา ฐิตนฺ"ติ. ปฏิพทฺธตาวจเนน จสฺส ชีวิตินฺทฺริเย สติ สมฺภวเมว[๑] ทีเปติ, น ชีวิตินฺทฺริยสฺส วิย เอกนฺตกมฺมชตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. ปิตฺตโกสเกติ มหาโกสาตกีโกสกสทิเส ปิตฺตาธาเร. ยูสภูโตติ รสภูโต.

ที่ไหลซ่านไป, และเช่นเดียวกับไออุ่นในร่างกาย เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "น้ำดีไม่ประจำฝัก เป็นของเนื่องอยู่กับชีวิตินทรีย์ อยู่ซึมซาบทั่วสรีระ" ดังนี้. ก็ด้วยคำว่า เนื่องอยู่กับ พึงเห็นว่า ท่านแสดงถึงความที่น้ำดีไม่ประจำฝักนี้มี เมื่อมีชีวิตินทรีย์, มิใช่แสดงถึงความเป็นของเกิดจากกรรมโดยส่วนเดียว เหมือนอย่างชีวิตินทรีย์. คำว่า ในฝักน้ำดี คือในที่ขังน้ำดีซึ่งเป็นเช่นกับฝักบวบขมใหญ่. คำว่า เป็นของเหลว คือเป็นน้ำ.

๓๓๒. อุจฺจิฏฺโฐทกคพฺภมลาทีนํ ฉฑฺฑนฏฺฐานํ จนฺทนิกา, ตสฺสํ จนฺทนิกาย.

๓๓๒. สถานที่ทิ้งวัตถุทั้งหลายมีน้ำเสียและมลทินครรภ์เป็นต้น ชื่อว่า บ่อน้ำครำ (จนฺทนิกา), ได้แก่ในบ่อน้ำครำนั้น.

๓๓๓. ปุพฺพาสโย มนฺทปญฺญานํ เกสญฺจิเทว โหตีติ กตฺวา อสพฺพสาธารณนฺติ อธิปฺปาเยนาห "ปุพฺโพ อนิวทฺธโอกาโส"ติ.

๓๓๓. ท่านอาจารย์ มีความประสงค์ว่า ที่อาศัยอยู่แห่งน้ำหนอง ไม่ใช่ของสาธารณะแก่บุคคลทุกจำพวก เพราะทำ

---

[๑] ฉ. สพฺภาวเมว.

อธิบายว่า มีแก่บุคคลปัญญาทึบบางพวกเท่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "น้ำหนอง(หรือน้ำเหลือง) ไม่มีโอกาสที่อยู่ประจำ" ดังนี้.

๓๓๔. ปิตฺตํ วิยาติ อพทฺธปิตฺตํ วิย. สกลสรีรนฺติ ชีวิตินฺทฺริยปฏิพทฺธํ สพฺพํ สรีรปฺปเทสํ. วกฺกหทยยกนปฺปผาสานิ เตเมนฺตนฺติ เอตฺถ ยกนํ เหฏฺฐาภาคปูรเณน อิตรานิ เตสํ อุปริ โถกํ โถกํ ปคฺฆรเณน จ เตเมตีติ ทฏฺฐพฺพํ. เหฏฺฐา เลฑฺฑุขนธาทีนิ[๑] เตมยมาเนติ เตมกเตมิตพฺพานํ อพฺยาปารตาสามญฺญ-นิทสฺสนตฺถํ เอว อุปมา ทฏฺฐพฺพา, น ฐานสามญฺญนิทสฺสนตฺถํ. สนฺนิจิตโลหิเตน หิ เตเมตพฺพานํ เกสญฺจิ เหฏฺฐา, กสฺสจิ อุปริ ฐิตตา กายคตาสตินิทฺเทเส[๒] ทสฺสิตาติ. ยกนสฺส เหฏฺฐาภาคฏฺฐานํ "มยิ โลหิตํ ฐิตนฺ"ติ น ชานาติ, วกฺกาทีนิ "อเมฺห

๓๓๔. คำว่า เช่นเดียวกับน้ำดี คือ เช่นเดียวกับน้ำดีไม่ประจำฝัก. คำว่า ทั่วสรีระ คือตลอดทุกส่วนแห่งสรีระ ที่เนื่อง-กับชีวิตินทรีย์. ในคำว่า ทำไต หัวใจ ตับ และปอดให้ชุ่ม นี้ พึงเห็นว่า ทำตับให้ชุ่ม โดยการทำส่วนเบื้องล่างให้เต็ม และทำ อวัยวะนอกนี้ให้ชุ่ม โดยการค่อย ๆ หลั่งรด ไปบนอวัยวะเหล่านั้น. คำว่า ทำก้อนดิน ก้อนกรวด เป็นต้น เบื้องล่างให้เปียกอยู่ พึงเห็นว่าเป็นคำเปรียบเทียบ เพื่อแสดง ความที่วัตถุผู้ทำให้เปียก และวัตถุที่ถูกทำให้ เปียกเสมอเหมือนกัน ด้วยไม่มีความ พยายาม, ไม่ใช่เพื่อแสดงความเสมอเหมือน กันด้วยที่ตั้ง. จริงอยู่ ภาวะที่โลหิตที่ขังอยู่

---

[๑] ฉ. เลฑฺฑุขณฺฑาทีนิ.

[๒] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๔๕.

เตมยมานํ โลหิตํ ฐิตนฺ''ติ น ชานนฺตีติ เอวํ โยชนา เวทิตพฺพา.

ตั้งอยู่เบื้องล่างแห่งอวัยวะทั้งหลายบางอย่างที่พึงทำให้เปียกชุ่ม, และเบื้องบนอวัยวะอย่างหนึ่ง ท่านได้แสดงไว้ในกายคตาสติ-นิเทศ แล้วแล. พึงทราบคำประกอบความอย่างนี้ว่า ที่ตั้งตรงส่วนเบื้องล่างแห่งตับย่อมไม่รู้ว่า "มีโลหิตตั้งอยู่ในเรา", อวัยวะทั้งหลายมีตับเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่า "โลหิตทำพวกเราให้ชุ่ม ตั้งอยู่" ดังนี้.

๓๓๖. ปตฺถินฺนสิเนโหติ สินภาวํ[๑] ฆนภาวํ คตสิเนโห. สกลสรีเร มํสนฺติ โยชนา, ตญฺจ ถูลสรีรํ สนฺธาย วุตฺตํ. เมทสฺส สติปิ ปตฺถินฺนตาย ฆนภาเว มํสสฺส วิย น ถทฺธตาติ วุตฺตํ "ปตฺถินฺนยูโส"ติ. เตเนวสฺส อาโปโกฏฺฐาสตา.

๓๓๖. คำว่า มันข้น คือมันที่ถึงความเป็นของข้น คือความเป็นก้อน. ประกอบความว่า เนื้อในสรีระทั้งสิ้น, ก็คำว่าเนื้อในสรีระทั้งสิ้นนั้น ท่านกล่าวหมายเอาสรีระของคนอ้วน. แม้เมื่อมันข้นจะมีความเป็นของข้นคือความเป็นก้อน (แต่)ก็ไม่มีความแข็งเหมือนอย่างเนื้อ เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "เป็นของเหลวแข้น" ดังนี้. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง มันข้นนี้จึงมีความเป็นโกฏฐาสแห่งอาโป.

---

[๑] ฉ. ถินภาวํ.

๓๓๗. อุทกปุณฺเณสุ ตรุณตาลฏฺฐิกูปเกสูติ นาติปริณตานํ สชลกานํ อคฺคโต ฉินฺนานํ ตาลสลาฏุกานํ วิวรานิ สนฺธาย วุตฺตํ.

๓๓๗. คำว่า ในเบ้ากะโหลกตาลอ่อนที่เต็มด้วยน้ำ ท่านกล่าวหมายเอาช่องกลวงแห่งผลตาลดิบที่ไม่หง่อมเกินไป ซึ่งมีน้ำถูกปาดทางยอด.

๓๓๘. วสาย อตฺตโน อาธาเร อภิพฺยาปนมุเขน อพฺยาปารตาสามญฺญํ วิภาเวตุพฺพนฺติ อาจามคตเตลํ นิทสฺสิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

๓๓๘. พึงเห็นว่า ท่านอาจารย์เปิดเผยถึงความที่มันเหลว มีความเสมอเหมือนกันด้วยภาวะที่ไม่มีความพยายาม โดยมุ่งหน้าจะซึมซาบไปในที่รองรับของตน เพราะเหตุนั้น จึงได้แสดงเรื่องน้ำมันที่อยู่บนข้าวตังไว้.

๓๓๙. เขฬุปฺปตฺติปจฺจเย อมฺพิลคฺคมธุรคฺคาทิเก.

๓๓๙. คำว่า ปัจจัยที่ทำให้น้ำลายสอขึ้น ได้แก่ ของที่มีรสค่อนไปทางเปรี้ยวค่อนไปทางหวานเป็นต้น.

๓๔๓. เกสาทีสุ มนสิการํ ปวตฺเตตฺวา เตโชโกฏฺฐาเสสุ ปวตฺเตตพฺโพ มนสิกาโรติ วิภตฺตึ ปริณาเมตฺวา โยเชตพฺพํ. เยน สนฺตปฺปตีติ เยน กาโย สนฺตปฺปติ, อยํ สนฺตปฺปนกิจฺโจ. เตโชติ ตสฺส ปริคฺคณฺหนา–

๓๔๓. บัณฑิตพึงแปรผันการจำแนกประกอบคำพูดว่า พระโยคีครั้นทำมนสิการให้เป็นไปในโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้นแล้ว ก็พึงทำมนสิการให้เป็นไปในโกฏฐาส แห่งเตโช. คำว่า สิ่งที่เป็นเหตุให้ร่างกายร้อน

กาโร เอว ปจฺจามฏฺโฐ. เยน ชริยตีติ- อาทีสุปิ เอเสว นโย.

คือเตโชที่มีกิจทำให้ร้อน เป็นเหตุให้ร่างกายร้อน. คำว่า เตโช ท่านเจาะจงเอาอาการที่ควรกำหนดถือเอาแห่งเตโชนั้นนั่นเอง. แม้ในคำว่า สิ่งที่เป็นเหตุให้ร่างกายทรุดโทรม เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

๓๔๔. อสฺสาสปสฺสาสวเสนาติ อนฺโต-ปวิสนพหินิกฺขมนนาสิกวาตภาเวน. "เอวํ ปวตฺตมนสิการสฺสา"ติ อิมินา วุตฺตากาเรน สสมฺภารวิภตฺติโต ปวตฺตกมฺมฏฺฐาน-มนสิการสฺส. ธาตุโย ปากฏา โหนฺตีติ วิตฺถารโต ปริคฺคหิตตฺตา ธาตุโย วิภูตา โหนฺติ. อิธาปิ ภาวนาวิธานํ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

๓๔๔. คำว่า โดยเกี่ยวกับว่าเป็นลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ คือโดยความเป็นลมที่ช่องจมูกที่เข้าไปข้างใน และออกไปข้างนอก. คำว่า "ผู้มีมนสิการเป็นไปอยู่อย่างนี้" คือผู้มีมนสิการกรรมฐานเป็นไปโดยการจำแนกโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ ตามอาการที่ได้กล่าวแล้วนี้. คำว่า ธาตุทั้งหลายจะเป็นอันปรากฏ คือธาตุทั้งหลายจะเป็นอันชัดเจน เพราะได้กำหนดถือเอาโดยพิสดาร. วิธีการเจริญแม้ในอาการนี้ ก็พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว.

๓๔๕. ตตฺเถวาติ เตสุเยว วีสติยา โกฏฺฐาเสสุ. ปริปาจนลกฺขณํ วิตฺถมฺภน-ลกฺขณนฺติ เอตฺถาปิ "ตตฺเถวา"ติ

๓๔๕. บทว่า ตตฺเถว แปลว่าในโกฏฐาส ๒๐ เหล่านั้นนั่นแหละ. แม้ในบทว่า ปริปาจนลกฺขณํ (ลักษณะที่ทำให้ย่อย)

อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

วิตฺถมฺภนลกฺขณํ (ลักษณะที่ผลักดัน) นี้ ก็พึงนำบทว่า "ตตฺเถว" มาสัมพันธ์ไว้.

ปุน ตตฺเถวาติ เตสฺเยว ทฺวาทสสุ โกฏฺฐาเสสูติ อตฺโถ. เอตฺถ จ เกสาทิโกฏฺฐาสานํ สวิคฺคหตาย ตตฺถ วิชฺชมานา อาโปธาตุอาทโย นฺหานียจุณฺณาทีสุ อุทกาทโย วิย สุวิญฺเญยฺยาติ "ตตฺเถว อาพนฺธนลกฺขณนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

บทว่า ตตฺเถว อีกบทหนึ่ง มีความหมายว่าในโกฏฐาส ๑๒ เหล่านั้นนั่นแหละ. ก็ในบรรดาโกฏฐาสเหล่านี้ เพราะความที่โกฏฐาส ๒๐ มีผมเป็นต้น (แต่ละโกฏฐาส) เป็นโกฏฐาสที่มีรูปร่าง ธาตุทั้งหลายมีอาโปธาตุเป็นต้นที่มีอยู่ในโกฏฐาส ๒๐ เหล่านั้น จึงเป็นของที่พึงรู้ได้ง่าย เช่นเดียวกับสิ่งทั้งหลายมีน้ำเป็นต้น ในเครื่องจุณสำหรับอาบน้ำเป็นต้น เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "(พึงกำหนดเฉพาะ)ลักษณะที่ซึมซาบ ในโกฏฐาส ๒๐ เหล่านั้นนั่นแหละ" ดังนี้เป็นต้น.

สนฺตปฺปนาทิเตโชธาตุโกฏฺฐาเสสุ วายุธาตุอาทโย น ตถา สุวิญฺเญยฺยาติ กตฺวา "เตน อวินิพฺภุตฺตนฺ"ติ วุตฺตํ, น ตตฺเถวาติ. ยทิ เอวํ วายุโกฏฺฐาเสสุ กถํ ตตฺเถวาติ ? วายุโกฏฺฐาสาปิ หิ

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ธาตุทั้งหลายมีวาโยธาตุเป็นต้น ในบรรดาเตโชธาตุโกฏฐาสทั้งหลาย มีไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนเป็นต้น ไม่ใช่ของที่พึงรู้ได้ง่ายอย่างนั้น ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า "ที่ไม่แยกกันกับเตโช

อุทฺธงฺคมาวาตาทโย ปิณฺฑากาเรเนว ปริคฺคเหตพฺพตํ อุปคจฺฉนฺติ, น ปน สนฺตปฺปนาทิเตโชโกฏฺฐาสาติ นายํ โทโส. ตตฺถ เตนาติ เตน เตเชน. อวินิพฺภุตฺตนฺติ อวินาภูตํ, ตํตํกลาปคตวเสน วา เอวํ วุตฺตํ. เอวํ ววฏฺฐาปยโตติ วุตฺตากาเรน สลกฺขณสงฺเขปโต ธาตุโย ววฏฺฐเปนฺตสฺส. วุตฺตนเยนาติ "ตสฺเสวํ วายมมานสฺสา"ติ-อาทินา[๑] เหฏฺฐา วุตฺตนเยน.

นั้น" ดังนี้, ไม่กล่าวว่า ในโกฏฐาส ๔ เหล่านั้นนั่นแหละ. ท้วงติงว่า ถ้าหากว่ามีอรรถาธิบายอย่างนี้ไซร้ ในวาโยโกฏฐาสทั้งหลาย พระโยคีจะพึงกำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายในโกฏฐาส ๖ เหล่านั้นนั่นแหละได้อย่างไร ? เฉลยว่า จริงอยู่ แม้วาโย-โกฏฐาสทั้งหลาย มีลมที่พัดขึ้นเบื้องบนเป็นต้นย่อมเข้าถึงความเป็นธาตุที่ควรกำหนดถือเอาได้ ก็โดยอาการที่รวมกันอยู่นั่นเอง, ส่วนเตโชโกฏฐาสมีไฟที่ทำให้ร้อนเป็นต้น มิได้เข้าถึงความเป็นธาตุที่ควรกำหนดถือเอาโดยอาการที่รวมกันอยู่ เพราะเหตุนั้น ข้อที่ว่านี้จึงไม่ผิดหรอก. ในบทเหล่านั้น บทว่า เตน ได้แก่(ที่ไม่แยกกัน)กับเตโชนั้น. คำว่า ไม่แยกกัน คือเป็นของไม่เว้นกัน, อีกอย่าง-หนึ่ง ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ ก็โดยเกี่ยวกับธาตุที่อยู่ในกลาปนั้น ๆ. คำว่า เมื่อกำหนดไปอย่างนี้ คือเมื่อกำหนดธาตุทั้งหลายโดย

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๖๖.

สังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับลักษณะ โดยอาการที่ได้กล่าวแล้ว. คำว่า ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว คือตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในหนหลังด้วยคำว่า "เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้" ดังนี้เป็นต้น.

๓๔๖. เอวมฺปิ ภาวยโตติ สลกฺขณสงฺเขปโต ธาตุโย ปริคฺคเหตฺวา ภาเวนฺตสฺสาปิ. ปุพฺเพ วุตฺตนเยนาติ สสมฺภารวิภตฺติโต ภาวนายํ[๑] วุตฺเตน นเยน. เอวนฺติ ยถา เกเส, เอวํ. สพฺพโกฏฺฐาเสสูติ เอกจตฺตาฬีสเภเทสุ เสสสพฺพโกฏฺฐาเสสุ. เอวเมตฺถ อฏฺฐสฏฺฐิยา ธาตุสตสฺส[๒] ปริคฺคโห วุตฺโต โหติ. ภาวนาวิธานํ ปเนตฺถ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว.

๓๔๖. คำว่า เมื่อเจริญไปแม้อย่างนี้ คือ แม้กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยสังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับลักษณะ เจริญไป. คำว่า ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้น คือตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในการเจริญ โดยการจำแนกโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ. คำว่า โดยนัยเดียวกันนี้ คือ โดยนัยเดียวกันกับในเส้นผม. คำว่า ในโกฏฐาสทั้งปวง ได้แก่ในโกฏฐาสทั้งหมดที่เหลือ ที่แยกเป็น ๔๑ โกฏฐาส. เป็นอันท่านกล่าวถึงการกำหนดถือเอาธาตุ ๑๖๘ ไว้ในอาการนี้โดยประการ

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๙๒.
[๒] สี. อฏฺฐสฏฺฐิสฺส ธาตุสตสฺส,
ฉ. อฏฺฐสฏฺฐิธาตุสตสฺส.

ฉะนี้. ส่วนวิธีการเจริญในอาการนี้ ก็มีนัยดังได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว.

อิทานิ วจนฏฺฐาทิมุเขนปิ ธาตูสุ มนสิการวิธึ[๑] ทสฺเสตุํ "วจนฏฺฐโต"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ วจนฏฺฐโตติ ยสฺมา สพฺพปฐมํ กมฺมฏฺฐานสฺส อุคฺคหณํ วจนวเสน โหติ วจนทฺวาเรน ตทตฺถสฺส อาทิโต คเหตพฺพโต, ตสฺมา วจนฏฺฐโตปิ ธาตูนํ มนสิกาตพฺพตา วุตฺตา. กลาปโตติ วจนฏฺฐวเสน วิเสสโต, สามญฺญโต จ ธาตุโย ปริคฺคเหตฺวา ฐิตสฺส ยสฺมา ตา ปิณฺฑโส ปวตฺตนฺติ, น ปจฺเจกํ, ตสฺมา กลาปโตปิ มนสิกาตพฺพตา วุตฺตา. เต ปน กลาปา ปรมาณุปริมาณา โหนฺตีติ ตปฺปริยาปนฺนานํ ปฐวีธาตุอาทีนํ เอกสฺมึ สรีเร ปริเมยฺยปริจฺเฉทํ ทสฺเสตุํ จุณฺณโต มนสิกาตพฺพตา วุตฺตา. โส ปนายํ ตาสํ จุณฺณโต มนสิกาโร สงฺขาฏฺฐวเสน โหตีติ

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงวิธีมนสิการในธาตุทั้งหลาย แม้โดยความหมายของคำเป็นต้น จึงกล่าวว่า "วจนฏฺฐโต (โดยความหมายของคำ)" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า วจนฏฺฐโต (โดยความหมายของคำ) ความว่า เพราะเหตุที่การเรียนเอากรรมฐาน ย่อมมีด้วยอำนาจคำพูด ก่อนเรื่องอื่นทั้งหมด เพราะในเบื้องต้นพระโยคีจะพึงถือเอาเนื้อหา แห่งกรรมฐานนั้นได้ ก็โดยคำพูดเป็นช่องทาง, ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวถึงความที่ธาตุทั้งหลาย เป็นของควรมนสิการแม้โดยความหมายของคำ. บทว่า กลาปโต (โดยเป็นกลุ่ม) ความว่า เพราะเหตุที่ธาตุเหล่านั้นย่อมเป็นไปโดยเป็นกลุ่ม, ไม่ใช่

---

[๑] ฉ. ...วิธานํ.

นิพฺพชฺชิตํ[๑] สรูปเมว ปริคฺคเหตพฺพํ ทสฺเสตุํ ลกฺขณาทิโต มนสิกาโร วุตฺโต. ลกฺขณาทิโต ธาตุโย ปริคฺคณฺหนฺเตน สลกฺขณวิภตฺติโต กมฺมฏฺฐานาภินิเวเส ยสฺมา ทฺวาจตฺตาฬีสาย โกฏฺฐาสานํ วเสน ธาตูสุ ปริคฺคยฺหมานาสุ "เอตฺตกา อุตุสมุฏฺฐานา, เอตฺตกา จิตฺตาทิสมุฏฺฐานา"ติ อยํ วิภาโค ญาตพฺโพ โหติ, ตสฺมา สมุฏฺฐานโต มนสิกาโร วุตฺโต.

แยกกันเป็นอย่าง ๆ, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงความที่ธาตุทั้งหลาย เป็นของอันพระโยคีผู้กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยพิเศษ, และโดยสามัญ ด้วยอำนาจแห่งความหมายของคำดำรงอยู่ควรมนสิการ แม้โดยเป็นกลุ่ม. ก็กลาป(กลุ่มธาตุ) เหล่านั้น มีปริมาณละเอียดอย่างยิ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงการกำหนดธาตุทั้งหลาย มีปฐวีธาตุเป็นต้น ที่นับเนื่องในกลาปเหล่านั้น อันพึงประมาณ(พึงนับ) ในสรีระเดียว จึงกล่าวถึงความที่ธาตุทั้งหลาย เป็นของควรมนสิการ โดยเป็นสิ่งละเอียดเป็นจุณ. ก็การมนสิการธาตุเหล่านั้น โดยเป็นสิ่งละเอียดเป็นจุณนี้นั้น ย่อมมีได้ด้วยอำนาจการรวมกันเข้า เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงธาตุที่พึงกำหนดถือเอา อันมีสภาวะของตนที่เว้นเสียมิได้นั่นเทียว จึงได้กล่าวถึงการมนสิการ โดยลักษณะเป็นต้นไว้.

---

[๑] ฉ. นิพฺพชฺชิตสรูปเมว.

อันพระโยคี ผู้จะกำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยลักษณะเป็นต้น เพราะเหตุที่เมื่อจะกำหนดถือเอาธาตุทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับโกฏฐาส ๔๒ ในอันจะสั่งสมกรรมฐาน โดยการจำแนกโกฏฐาสที่เป็นไปกับลักษณะ จำต้องทราบบทจำแนกข้อนี้คือ "โกฏฐาสเท่านี้มีอุตุเป็นสมุฏฐาน, โกฏฐาสเท่านี้มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงมนสิการโดยสมุฏฐานไว้.

เอวํ ปริญฺญาตสมุฏฺฐานานมฺปิ ตาสํ สทฺทานุสาเรน วินา วิเสสสามญฺญปริคฺคโหกาตพฺโพติ ทสฺเสตุํ นานตฺเตกตฺตโต มนสิกาโร วุตฺโต. ลกฺขณวิเสสโต วินิพฺภุตฺตรูปาปิ เอตา อนิทฺทิสิตพฺพฏฺฐานตายปเทเสน อวินิพฺภุตฺตาติ อยํ วิเสโส ปริคฺคเหตพฺโพติ ทสฺเสตุํ วินิพฺโภคาวินิพฺโภคโต มนสิกาโร วุตฺโต. สติปิ อวินิพฺโภควุตฺติยํ กาจิเทว กาสญฺจิ สภาคา, กาจิ วิสภาคาติ อยมฺปิ วิเสโส ปริคฺคเหตพฺโพติ ทสฺเสตุํ สภาควิสภาคโต

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า พระโยคีควรทำการกำหนดถือเอาธาตุเหล่านั้น แม้ที่ได้กำหนดรู้สมุฏฐานแล้วอย่างนี้ โดยลักษณะที่แตกต่างกัน และลักษณะที่เสมอเหมือนกัน โดยเว้นการคล้อยตามศัพท์ (ไม่ต้องคำนึงถึงศัพท์)ดังนี้ จึงได้กล่าวการมนสิการโดยความเป็นต่าง ๆ กัน และความเป็นอย่างเดียวกันไว้. ท่านประสงค์แสดงว่าความแตกต่างกันข้อนี้ คือธาตุเหล่านี้ แม้ว่ามีสภาวะแยกกันได้โดยลักษณะที่แตกต่างกัน ก็ไม่แยกกันโดยเป็นส่วน ๆ เพราะความมีที่ตั้งที่ไม่อาจแยกแสดง

มนสิกาโร วุตฺโต. สภาควิสภาคาปิ ธาตุโย อชฺฌตฺติกา อีทิสกิจฺจวิเสสยุตฺตา, พาหิรา ตพฺพิปรีตาติ อยํ วิเสโส ปริคฺคเหตพฺโพติ ทสฺเสตุํ อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโต มนสิกาโร วุตฺโต. สชาติสงฺคหาทิโก ธาตูสุ สงฺคหวิเสโสปิ ปริคฺคณฺหิตพฺโพติ ทสฺเสตุํ สงฺคหโต มนสิกาโร วุตฺโต. สนฺธารณาทีหิ[1] ยถาสกกิจฺเจหิ อญฺญมญฺญุปตฺถมฺภภาวโตปิ ธาตุโย ปริคฺคเหตพฺพาติ ทสฺเสตุํ ปจฺจยโต มนสิกาโร วุตฺโต. อพฺยาปารนยโต ตา ธาตุโย ปริคฺคเหตพฺพาติ ทสฺเสตุํ อสมนฺนาหารโต มนสิกาโร วุตฺโต. อตฺตโน ปจฺจยธมฺมวิเสสโต, ปจฺจยภาววิเสสโต จ ธาตุโย ปริคฺคเหตพฺพาติ ทสฺเสตุํ ปจฺจยวิภาคโต มนสิกาโร วุตฺโตติ เอวเมเตสํ เตรสนฺนํ อาการานํ ปริคฺคเห การณํ เวทิตพฺพํ. อากาเรหีติ ปกาเรหิ, การเณหิ วา.

ได้ดังนี้ ก็พึงกำหนดถือเอา จึงกล่าวถึงการมนสิการโดยความแยกกัน และไม่แยกกันไว้. ท่านประสงค์แสดงว่าความแตกต่างกัน แม้ข้อนี้ คือ แม้มีความเป็นไปไม่แยกกัน คือ ธาตุบางอย่างเท่านั้น มีส่วนเหมือนกันกับธาตุบางอย่าง, ธาตุบางอย่างก็มีส่วนผิดกัน ดังนี้ ก็ควรกำหนดถือเอา จึงได้กล่าวถึงการมนสิการ โดยมีส่วนเหมือนกันและมีส่วนผิดกันไว้. ท่านประสงค์แสดงว่า ความแตกต่างกันข้อนี้ คือ ธาตุทั้งหลายแม้ที่มีส่วนเหมือนกันและมีส่วนผิดกันที่เป็นภายใน ก็ประกอบด้วยกิจพิเศษเช่นนี้, ที่เป็นภายนอกก็ตรงกันข้ามกับที่เป็นภายในนั้น ดังนี้ พึงกำหนดถือเอา จึงได้กล่าวถึงการมนสิการ โดยความต่างกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอกไว้. ท่านประสงค์แสดงว่า แม้ความแตกต่างกันโดยการรวมเข้าด้วยกันในธาตุทั้งหลาย มีการรวมเข้าด้วยกันได้โดยชาติที่เหมือนกันเป็นต้น

---

[1] ก. สนฺธารกาทีหิ.

ก็ควรกำหนดถือเอาดังนี้ จึงได้กล่าวถึงการมนสิการ โดยการรวมเข้าด้วยกันไว้. ท่านประสงค์แสดงว่า ควรกำหนดถือเอาธาตุทั้งหลาย แม้โดยภาวะที่อุปถัมภ์ซึ่งกันและกันด้วยกิจตามที่เป็นของตน มีการรองรับไว้เป็นต้นดังนี้ จึงได้กล่าวถึงการมนสิการ โดยปัจจัยไว้. ท่านประสงค์แสดงว่าพึงกำหนดถือเอาธาตุเหล่านั้น โดยนัยที่หาความพยายามิได้ ดังนี้ จึงได้กล่าวถึงการมนสิการ โดยไม่มีการคำนึงถึงกันไว้. ท่านประสงค์แสดงว่า พึงกำหนดถือเอาธาตุทั้งหลาย โดยความต่างกันแห่งธรรมที่เป็นปัจจัยของตน และโดยความต่างกันแห่งความเป็นปัจจัยดังนี้ จึงได้กล่าวถึงการมนสิการ โดยการจำแนกปัจจัยไว้ เพราะเหตุนั้นบัณฑิตพึงทราบเหตุ ในการกำหนดถือเอาอาการ ๑๓ อย่างเหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด. คำว่า โดยอาการทั้งหลาย คือโดยประการทั้งหลาย, หรือว่าโดยเหตุทั้งหลาย.

๓๔๗. ตตฺถ ปตฺถฏตฺตาติ ปุถุตฺตา, เตน ปุถุภาวโต ปุถุวี, ปุถุวี เอว ปฐวีติ นิรุตฺตินเยน สทฺทตฺถมาห. ปตฺถนฏฺเฐน วา ปฐวี, ปติฏฺฐาภาเวน ปตฺถายติ[1] อุปติฏฺฐตีติ อตฺโถ. "อปฺโปตี"ติ ปทสฺส อตฺโถ เหฏฺฐา วุตฺโต เอว. อาปิยตีติ[2] โสสียติ, ปิวียตีติ เกจิ. "อยํ ปนตฺโถ สสมฺภาราเป ยุชฺชตี"ติ วทนฺติ, ลกฺขณาเปปิ ยุชฺชเตว. โสปิ หิ ผรุสปาจนวิโสสนากาเรน เสสภูตตฺตเยน ปิยมาโน[3] วิย ปวตฺตตีติ. อปฺปายตีติ พฺรูเหติ. ปริพฺรูหนรสา หิ อาโปธาตุ. เตชยตีติ[4] นิเสติ, ติกฺขภาเวน เสสภูตตฺตยํ อุสฺมาปยตีติ อตฺโถ. วายตีติ สมีเรติ, เหสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาเวน ภูตสงฺฆาตํ คเมตีติ อตฺโถ.

๓๔๗. ในคำเหล่านั้น คำว่า เพราะภาวะที่แผ่ไป คือเพราะภาวะที่กว้างขวาง, ด้วยคำนั้น ท่านกล่าวถึงอรรถแห่งศัพท์โดยนัยแห่งนิรุตติว่า ชื่อว่า ปุถุวี เพราะภาวะที่กว้างขวาง, ปุถุวีนั่นเอง เป็นปฐวี ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าปฐวี โดยความหมายว่ารองรับ, ความว่า รองรับคือเข้าไปดำรงไว้ โดยความเป็นที่ตั้ง. อรรถแห่งบทว่า "อปฺโปติ (ซ่านไป)" ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วเทียว. บทว่า อาปิยติ(ซึมซาบ) ได้แก่จะถูกทำให้เหือดแห้งไป, บางอาจารย์ว่า อันเขาย่อมดื่มได้. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "ก็ความหมาย (ดังว่า)นี้ ย่อมใช้ได้ในสสัมภารอาโป" ดังนี้, (ความจริง)แม้ในลักขณอาโป

---

[1] ปฏฺฐนฏฺเฐน...ปกฺขายตีติปิ อญฺญตฺถ ทิสฺสติ.

[2] สี. อปฺปิยตีติ.

[3] ปิวิยมาโนติ มญฺเญ.

[4] ฉ. เตชตีติ.

ก็ย่อมใช้ได้เหมือนกัน. จริงอยู่ อาโปนั้นย่อมเป็นไปเหมือนกับว่าถูกภูตรูป ๓ ที่เหลือคื่มอยู่ โดยอาการที่กระด้าง(แห่งธาตุดิน)ที่ทำให้สุก (แห่งธาตุไฟ) และที่ทำให้แห้งกรอบ (แห่งธาตุลม) แล. บทว่า อปฺปายติ(ทำให้ชุ่มชื่น) ได้แก่เพิ่มพูน. จริงอยู่ อาโปธาตุมีความเพิ่มพูนเป็นรส. บทว่า เตชยติ แปลว่า ทำให้แกร่ง, ความว่าทำภูต ๓ ที่เหลือให้ร้อน โดยภาวะที่แข็งแกร่ง. บทว่า วายติ(พัดไป) คือเคลื่อนไป, ความว่าทำกลุ่มภูตรูปให้ไป โดยความเป็นเหตุเกิดขึ้นในบริเวณอื่น.

เอวํ ตาว วิเสสโต วจนตฺถํ วตฺวา อิทานิ สามญฺญโต วตฺตุํ "อวิเสเสน ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. สลกฺขณธารณโตติ ยถา ติตฺถิยปริกปฺปิโต "ปกติอตฺตา"ติ เอวมาทิโก สภาวโต นตฺถิ, น เอวเมตา. เอตา ปน สลกฺขณํ สภาวํ ธาเรนฺตีติ ธาตุโย. ทุกฺขฏฺฐานโตติ ทุกฺขสฺส วิทหนโต. เอตา หิ ธาตุโย การณภาเวน ววฏฺฐิตา หุตฺวา

ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวความหมายของคำ(ว่าธาตุ) โดยเป็นความหมายพิเศษก่อนอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะกล่าวโดยความหมายสามัญ จึงกล่าวว่า "ส่วนโดยไม่แปลกกัน" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ความว่า (เหมือนอย่างว่า)สิ่งที่พวกเดียรถีย์คิดขึ้นมีอย่างนี้ว่า "ปกติ อัตตา" เป็นต้น ไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ฉันใด,

อยโลหาทิธาตุโย วิย อยโลหาทึ อเนกปฺปการํ สํสารทุกฺขํ วิทหนฺติ. ทุกฺขาธานโตติ อนปฺปกสฺส ทุกฺขสฺส วิธานมตฺตโต อวสวตฺตนโต, ตํ วา ทุกฺขํ เอตาหิ การณภูตาหิ สตฺเตหิ อนุวิธียติ, ตถาวิหิตญฺจ ตํ เอตาเสฺวว ธิยติ ธิยตีติ เอวํ ทุกฺขาธานโต ธาตุโย. อปิจ "นิชฺชีวฏฺโฐ ธาตฺวฏฺโฐ"ติ วุตฺโตวายมตฺโถ. ตถา หิ ภควา "ฉธาตุโร อยํ ภิกฺขุ ปุริโส"ติอาทีสุ[๑] ชีวสญฺญาสมูหนนตฺถํ ธาตุเทสนํ อกาสีติ. อิติ วจนฏฺฐมฺเขนปิ อสาธารณโต, สาธารณโต จ ธาตูนํ สรสลกฺขณเมว วิภาวิยตีติ อาห "เอวํ วิเสสสามญฺญวเสน วจนฏฺฐโต มนสิกาตพฺพา"ติ. มนสิกาโร ปน วจนฏฺฐมฺเขน ธาตุโย ปริคฺคเหตฺวา จิตฺตสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

ธาตุเหล่านี้ไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ฉันนั้น ก็หาไม่. ก็ธาตุเหล่านี้ ชื่อว่าธาตุ ก็เพราะอรรถว่า ทรงลักษณะของตน คือสภาวะไว้. คำว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือเพราะจัดแจงทุกข์. จริงอยู่ ธาตุเหล่านี้เป็นอันกำหนดได้โดยความเป็นเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์อเนกประการ ดุจธาตุเหล็กธาตุโลหะเป็นต้น ย่อมจัดแจงเหล็กโลหะเป็นต้น ฉะนั้น. คำว่า เพราะเป็นที่รับรองทุกข์ (ทุกฺขาธานโต) ความว่า ชื่อว่าธาตุ เพราะเป็นที่รับรองทุกข์อย่างนี้คือ เพราะเป็นเพียงความจัดแจงซึ่งทุกข์มิใช่น้อย เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ, หรือเพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายตามจัดแจงทุกข์นั้น, และเพราะอรรถว่า เป็นที่รับรองคือเป็นที่ตั้งทุกข์ตามที่จัดแจงไว้นั้น. อนึ่ง ความว่า "ความหมายว่าไม่ใช่ชีวะ เป็นความหมายว่าธาตุ" ดังนี้ ก็เป็นอันต้องกล่าวไว้ทีเดียว.

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๔๓๖.

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคทรงได้กระทำเทศนาธาตุไว้ ก็เพื่อประโยชน์แก่การถอนความสำคัญว่าเป็นชีวะ ในประโยคว่า "ฉธาตุโร อยํ ภิกฺขุ ปุริโส" (ดูกร ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖) ดังนี้เป็นต้น ฉะนี้แล. ท่านอาจารย์ย่อมเปิดเผยลักษณะพร้อมทั้งรส แห่งธาตุทั้งหลาย โดยไม่สาธารณะ และโดยสาธารณะ แม้โดยความหมายของคำเป็นสำคัญอย่างนี้นั่นเทียว เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "พึงมนสิการโดยความหมายของคำโดยเกี่ยวกับเป็นความหมายพิเศษ และความหมายสามัญอย่างนี้" ดังนี้. ส่วนการมนสิการ ของพระโยคีผู้กำหนดธาตุทั้งหลายโดยความหมายของคำเป็นสำคัญตั้งอยู่ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในหนหลังนั่นเทียว.

๓๔๘. อากาเรหีติ ปกาเรหิ. อถวา อากิริยนฺติ[๑] ทิสฺสนฺติ เอเตหิ ธาตุโยติ

๓๔๘. คำว่า โดยอาการ คือโดยประการ. อีกอย่างหนึ่ง โกฏฐาสทั้งหลาย

[๑] ฉ. อากรียนฺติ.

อาการา โกฏฺฐาสา. <u>อฏฺฐธมฺมสโมธานาติ</u> ยถาวุตฺตานํ ปจฺจยวิเสเสน วิสิฏฺฐรูปานํ วณฺณาทีนํ อฏฺฐนฺนํ ธมฺมานํ สมาวธานโต[๑] สนฺนิเวสวิเสสวเสน สหาวฏฺฐานโต ตํ อุปาทาย.. <u>เกสาติ</u> <u>สมฺมติ</u> สมญฺญามตฺตํ โหติ. <u>เตสํเยว</u> <u>วินิพฺโภคาติ</u> เตสํเยว วณฺณาทีนํ วินิพฺภุชฺชนโต. ยถา หิ วณฺณาทโย อฏฺฐ ธมฺมา ปญฺญาย วินิพฺภุชฺชมานา อญฺญมญฺญพฺยติเรเกน ปรมตฺถโต อุปลพฺภนฺติ, น เอวํ วณฺณาทิพฺยติเรเกน ปรมตฺถโต เกสา อุปลพฺภนฺติ. ตสฺมา เย จ ธมฺเม สมุทิเต อุปาทาย "เกสา"ติ สมฺมติ, เตสุ วิสุํ วิสุํ กเตสุ นตฺถิ "เกสา"ติ สมฺมติ, โวหารมตฺตนฺติ อตฺโถ.

ชื่อว่าอาการ เพราะอรรถว่าเป็นที่มีธาตุทั้งหลายเกลื่อนกล่นคือปรากฏ. คำว่า <u>เพราะความประชุมกันแห่งธรรม ๘ อย่าง</u> คือ เพราะความประชุมกันแห่งธรรม ๘ อย่าง มีวัณณะเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว ซึ่งมีรูปที่แปลกไป ตามความต่างกันแห่งปัจจัย ได้แก่ เพราะอาศัยธรรม ๘ อย่างนั้น โดยมีความตั้งลงพร้อมกัน(กับธรรม ๘ อย่างนั้น) ด้วยอำนาจแห่งอาการที่อิงอาศัยกันต่าง ๆ กัน. ชื่อว่า <u>สมมติว่าผม</u> ก็เป็นเพียงสมัญญา. คำว่า <u>เพราะได้กระจายธรรมเหล่านั้นนั่นเทียว</u> คือ เพราะได้กระจายธรรมทั้งหลายมีวัณณะเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเทียว. เหมือนอย่างว่า เมื่อใช้ปัญญากระจายไป ก็ย่อมพบธรรม ๘ อย่างมีวัณณะเป็นต้นได้ โดยปรมัตถ์ โดย(แต่ละอย่าง)เป็นธรรมที่นอกเหนือจากกันและกัน ฉันใด, ย่อมพบผมได้โดยปรมัตถ์ โดยเป็นธรรมที่นอกเหนือ

---

[๑] ฉ. สมวธานโต.

ไปจากธรรม ๘ อย่างมีวัณณะเป็นต้น ฉันนั้นก็หาไม่. เพราะฉะนั้น จึงมีอรรถาธิบายว่า สมมติว่า "ผม" ย่อมมีได้เพราะอาศัยธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นพร้อมกันเหล่าใด, เมื่อได้กระทำธรรมเหล่านั้น ให้แยกกันเป็นแต่ละ-อย่าง, สมมติว่า "ผม" ก็ไม่มี, เป็นเพียงโวหารเท่านั้น ดังนี้.

"อฏฺฐธมฺมกลาปมตฺตเมวา"ติ อิทํ เกสปณฺณตฺติยา อุปาทายภูเต วณฺณาทิเก เอกตฺเตน คเหตฺวา วุตฺตํ, น เตสํ อฏฺฐธมฺมมตฺตภาวโต. กมฺมสมุฏฺฐาโน โกฏฺฐาโส เกเสสุ ตาว เกสมูลํ, เอวํ โลมาทีสุปิ ยถารหํ เวทิตพฺพํ. ทสธมฺมกลาโปปีติ เอตฺถ อสิตาทิปริปาจโก เตโชโกฏฺฐาโส นวธมฺมกลาโปปีติ วตฺตพฺโพ. ยทิเม เกสาทิโกฏฺฐาสา ยถารหํ อฏฺฐนวทสธมฺมสมุหภูตา, อถ กสฺมา ปรวีอาทิธาตุมตฺตโต มนสิกริยนฺตีติ อาห "อุสฺสทวเสน ปนา"ติอาทิ. ยสฺมา อยํ

คำว่า "เป็นเพียงกลุ่มธรรม ๘ อย่างเท่านั้น" นี้ ท่านกล่าวถือเอาธรรม ๘ อย่างมีวัณณะเป็นต้นที่ยึดถือเอาได้ โดยความเป็นอย่างเดียวด้วยบัญญัติว่าผม, มิได้กล่าวเพราะความที่เส้นผมเหล่านั้นเป็นเพียงธรรม ๘ อย่าง. ชื่อว่าโกฏฐาสที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ ในเส้นผมทั้งหลายจะกล่าวถึงโคนรากของเส้นผมก่อน, แม้ในโกฏฐาสที่เหลือมีขนเป็นต้น บัณฑิตก็พึงทราบตามสมควรโดยนัยเดียวกันนี้. ในคำว่า ทั้งกลุ่มธรรม ๑๐ อย่าง นี้ ควรจะกล่าวถึงโกฏฐาสแห่งเตโช ที่ทำของกินเป็นต้นให้ย่อยไป ว่า ทั้งกลุ่มธรรม

ธาตุมนสิกาโร ยาวเทว สตฺตสญฺญาสมุคฺฆาฏนตฺโถ, ธมฺมวินิพฺโภโค จ สาติสยํ สตฺตสญฺญาสมุคฺฆาฏาย สํวตฺตติ, ตสฺมา โกฏฺฐาเสสุ เอวํ ธมฺมวิภาโค เวทิตพฺโพ. เอตฺถ หิ อุทริยํ กรีสํ ปุพฺโพ มุตฺตํ จ อุตุสมุฏฺฐานา, อสิตาทิปริปาจกเตโช กมฺมสมุฏฺฐาโน, อสฺสาสปสฺสาสวาโต จิตฺตสมุฏฺฐาโนติ ฉ เอกสมุฏฺฐานา, เสโท อสฺสุ เขโฬ สิงฺฆาณิกาติ จตฺตาโร อุตุจิตฺตวเสน ทฺวิสมุฏฺฐานา, เสสา ทฺวตฺตึส จตุสมุฏฺฐานา.

๙ อย่าง. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า โกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้นเหล่านี้ใด เป็นกลุ่มธรรม ๘ อย่าง ๙ อย่าง และ ๑๐ อย่าง ตามสมควร, เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระโยคีจึงต้องมนสิการโดยสักว่าเป็นธาตุ มีปฐวีธาตุเป็นต้น(อีกเล่า) ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "อุสฺสทวเสน ปน" (ถึงกระนั้น...โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุที่มีหนาแน่น) เป็นต้น. เพราะเหตุที่ธาตุมนสิการนี้ มีประโยชน์เพียงการถอนความสำคัญว่า เป็นสัตว์เท่านั้น, และการกระจายธรรม ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการถอนความสำคัญว่า เป็นสัตว์ได้เป็นอย่างดียิ่ง, ฉะนั้นพระโยคีก็ควรจะทราบถึงการจำแนกธรรม ในโกฏฐาสทั้งหลายอย่างนี้. จริงอยู่ ในบรรดาโกฏฐาสเหล่านี้ โกฏฐาส ๖ มีสมุฏฐานเดียว คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำหนอง และน้ำปัสสาวะ มีอุตุเป็นสมุฏฐาน, ธาตุไฟย่อยอาหารมีของกินเป็นต้น มีกรรมเป็นสมุฏฐาน, ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ มีจิต

เป็นสมุฏฐาน, โกฏฐาส ๔ คือ เหงื่อ น้ำตา น้ำลาย น้ำมูก มีสมุฏฐาน ๒ คืออุตุและจิต, โกฏฐาส ๓๒ ที่เหลือ มีสมุฏฐาน ๔.

เตสุ อสิตาทิปริปาจเก เตโชโกฏฺฐาเส เอโก กลาโป ชีวิตนวโก, อญฺเญสุ เอกสมุฏฺฐาเนสุ อุตุสมุฏฺฐาโน, จิตฺตสมุฏฺฐาโน วา เอเกโก อฏฺฐโก, ทฺวิสมุฏฺฐาเนสุ อุตุจิตฺตวเสน เทฺว เทฺว อฏฺฐกา, จตุสมุฏฺฐาเนสุ อุตุจิตฺตาหารสมุฏฺฐานา ตโย ตโย อฏฺฐกา, อุตุจิตฺตสมุฏฺฐาเนสุ สทฺทนวกา, อฏฺฐสุ เตโชวาโยโกฏฺฐาเสสุ อฏฺฐ ชีวิตนวกา, เสเสสุ จตุวีสติยา โกฏฺฐาเสสุ กายภาวทสกทฺวยสหิตา, จกฺขาทิสณฺฐิเตสุ มํสโกฏฺฐาเสสุ[๑] จกฺขุโสตฆานชิวฺหาวตฺถุทสกสหิตา จาติ ปริปุณฺณายตนเก รูปกาเย เภทํ อนามสิตฺวา เอกตฺตวเสน คยฺหมานา

ในบรรดาโกฏฐาสเหล่านั้น กลาป (กลุ่มรูป)หนึ่งในเตโชโกฏฐาสที่ย่อยอาหารมีของกินเป็นต้น เป็นชีวิตนวกะ(มี ๙ รูป พร้อมทั้งชีวิต), แต่ละกลาปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานก็ดี ที่มีจิตเป็นสมุฏฐานก็ดี ในบรรดาโกฏฐาสที่มีสมุฏฐานเดียวเหล่าอื่น เป็นอัฏฐกะ(มี ๘ รูป), ในบรรดาโกฏฐาสที่มีสมุฏฐาน ๒ กลาปแต่ละ ๒ โดยเกี่ยวกับอุตุและจิต (คือกลาปในเหงื่อที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ๑ กลาป ในเหงื่อที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ กลาปะ เป็นต้น รวม ๔ โกฏฐาสก็เป็น ๘ กลาป) เป็นพวกอัฏฐกะ (มี ๘ รูป), ในบรรดาโกฏฐาสที่มีสมุฏฐาน ๔ กลาปแต่ละ ๓ ที่มีอุตุ จิตและอาหารเป็นสมุฏฐาน

[๑] สี. ปญฺจโกฏฺฐาเสสุ.

สตฺตจตฺตาฬีสาธิกสตรูปกลาปา[๑] รูปวิภาคโต สาธิกํ ทิยฑฺฒํ รูปสหสฺสํ โหติ, โกฏฺฐาสานํ ปน อวยววิภาเคน ตทวยวกลาปานํ เภเท คยฺหมาเน รูปธมฺมานํ อสงฺเขยฺยเภทตา เวทิตพฺพา. เอวํ ธมฺมวิภาคโต อเนกเภทภินฺนาปิ อิเม ทฺวาจตฺตาฬีส โกฏฺฐาสา อุสฺสทคฺคหเณน จตุธาตุวเสเนว ววฏฺฐเปตพฺพา. เตนาห "อุสฺสทวเสน ปน ฯเปฯ มนสิกาตพฺพา"ติ. ตตฺถ มนสิการวิธิ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

เป็นพวกอัฏฐกะ (มี ๘ รูป), กลาปในโกฏฐาสที่มีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นพวกสัททนวกะ(มี ๙ รูปพร้อมทั้งสัททะ), กลาป ๘ ในเตโชโกฏฐาสและวาโยโกฏฐาส รวม ๘ โกฏฐาส **เป็นพวกชีวิตนวกะ**(มี ๙ รูปพร้อมทั้งชีวิต), ในโกฏฐาส ๒๔ ที่เหลือมีกลาปที่เป็นไปกับกลาปทั้ง ๒ คือกายทสกะ (มี ๑๐ รูปพร้อมกับกายประสาท) และภาวทสกะ(มี ๑๐ รูปพร้อมกับภาวะรูป), และมีกลาปที่เป็นไปกับจักขุทสกะ โสตทสกะ ชิวหาทสกะและวัตถุทสกะ อยู่ที่โกฏฐาสแห่งเนื้อทั้งหลาย ที่ได้ชื่อว่าตาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เมื่อไม่แตะต้องถึงการแตกประเภทในรูปกาย ที่มีอายตนะบริบูรณ์ ถือเอากลาปทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งความ(รวบรวมกลาปที่เหมือนกัน) เป็นกลาปเดียวกัน ก็มีรูปกลาป ๑๔๗ กลาป โดยการจำแนกรูปธรรม ก็ย่อมมีรูปธรรม ๑,๕๐๐

---

[๑] สี. เตสตฺตตาธิกสตํ รูปกลาปา.

กว่ารูป, แต่เมื่อถือเอาการแตกประเภทแห่งกลาปทั้งหลาย ที่เป็นไปในโกฏฐาสเหล่านั้น โดยการจำแนกโกฏฐาสทั้งหลาย (แต่ละโกฏฐาส) เป็นรูปย่อย ๆ ก็จะมีประเภทแห่งรูปธรรมทั้งหลายไม่อาจนับได้. พระโยคีพึงกำหนดแยกโกฏฐาส ๔๒ อย่างเหล่านี้ แม้ที่แตกต่างกันโดยประเภทเป็นอเนก ตามการจำแนกธรรม ตามประการที่กล่าวมานี้ โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุ ๔ นั่นเทียว โดยการถือเอาธาตุที่มีหนาแน่น. เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ถึงกระนั้น โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุที่มีหนาแน่น พระโยคีพึงมนสิการธาตุ ฯลฯ" ดังนี้. ในข้อนั้นพึงทราบวิธีมนสิการ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ.

๓๔๙. มชฺฌิเมน ปมาเณนาติ อาโรหปริณาเหหิ มชฺฌิเม สรีเร ลพฺภมาเนน มชฺฌิเมน ปริมาเณน. ปริคฺคยฺหมานาติ ปญฺญาย ปริตกฺเกตฺวา คยฺหมานา.

๓๔๙. ข้อว่า มชฺฌิเมน ปมาเณน คือโดยขนาดปานกลางที่หาได้ในร่างกายขนาดปานกลางโดยความสูงและความหนารอบตัว. คำว่า ที่จะดำริถือเอา คือที่จะดำริถือเอา

ปรมาณุเภทสญฺจุณฺณาติ เอตฺถ "ยถา องฺคุลสฺส อฏฺฐโม ภาโค ยโว, ยวสฺส อฏฺฐโม ภาโค โอกา, โอกาย อฏฺฐโม ภาโค ลิกฺขา, ลิกฺขาย อฏฺฐโม ภาโค รถเรณุ, รถเรณุสฺส อฏฺฐโม ภาโค ตชฺชาริ, ตชฺชาริยา อฏฺฐโม ภาโค อณุ, เอวํ อณุโน อฏฺฐโม ภาโค ปรมาณุ นามา"ติ เกจิ. อฏฺฐกถายํ[1] ปน "สตฺตธญฺญมาสปฺปมาณํ เอกํ องฺคุลํ, สตฺตอูกาปฺปมาโณ เอโก ธญฺญมาโส, สตฺตลิกฺขปมาณา เอกา โอกา, ฉตฺตึสรถเรณุปฺปมาณา เอกา ลิกฺขา, ฉตฺตึสตชฺชาริปฺปมาโณ เอโก รถเรณุ, ฉตฺตึสอณุปฺปมาณา เอกา ตชฺชารี, ฉตฺตึสปรมาณุปฺปมาโณ เอโก อณู"ติ วุตฺตํ. ตสฺมา อณุโน ฉตฺตึสติมภาคมตฺโต ปรมาณุ นาม อากาสโกฏฺฐาสิโก มํสจกฺขุสฺส อโคจโร ทิพฺพจกฺขุสฺเสว โคจรภูโต. ตํ

ด้วยปัญญา. ในคำว่า ซึ่งย่อยเป็นจุณโดยแตกเป็นปรมาณู นี้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "เปรียบเหมือนว่าส่วนที่ ๘ (๑/๘) แห่งอังคุละชื่อว่า ยวะ, ส่วนที่ ๘ แห่งยวะชื่อว่าโอกา, ส่วนที่ ๘ แห่งโอกา ชื่อว่า ลิกขา, ส่วนที่ ๘ แห่งลิกขา ชื่อว่า รถเรณุ, ส่วนที่ ๘ แห่งรถเรณุ ชื่อว่า ตัชชารี, ส่วนที่ ๘ แห่งตัชชารี ชื่อว่า อณู ฉันใด, ส่วนที่ ๘ แห่งอณูก็ชื่อว่า ปรมาณู ฉันนั้น" ดังนี้. ส่วนในปกรณ์อรรถกถา ท่านกล่าวว่า "๑ อังคุละ เท่ากับ ๗ ธัญญมาส, ๑ ธัญญมาส เท่ากับ ๗ โอกา, ๑ โอกา เท่ากับ ๗ ลิกขา, ๑ ลิกขา เท่ากับ ๓๖ รถเรณุ, ๑ รถเรณุ เท่ากับ ๓๖ ตัชชารี, ๑ ตัชชารี เท่ากับ ๓๖ อณู, ๑ อณู เท่ากับ ๓๖ ปรมาณู" ดังนี้. เพราะฉะนั้น ชื่อว่า ปรมาณู มีขนาดเท่าส่วนที่ ๓๖ (๑/๓๖) แห่งอณู มีโกฏฐาสแห่งอากาศ มิได้เป็นอารมณ์

[1] สมฺโมหวิโนทนี. ๔๔๖.

สนฺธายาห "ปรมาณุเภทสญฺจุณฺณา"ติ, ยถาวุตฺตปรมาณุปฺปเภเทน จุณฺณวิจุณฺณภูตา. สุขุมรชภูตาติ ตโตเยว อติวิย สุขุมรชภาวํ คตา.

ของมังสจักขุ เป็นอารมณ์ของทิพยจักษุเท่านั้น. ท่านอาจารย์หมายเอาปรมาณูดังกล่าวนั้น กล่าวว่า "ซึ่งย่อยเป็นจุณโดยแตกเป็นปรมาณู" ดังนี้, คือเป็นของละเอียดแสนละเอียด โดยประเภทแห่งปรมาณูตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า เป็นละอองละเอียด คือเพราะย่อยเป็นจุณโดยแตกเป็นปรมาณูนั้นนั่นเอง จึงถึงความเป็นละอองละเอียดเกินจะเปรียบได้.

โทณมตฺตา สิยาติ โสฬสนาฬิมตฺตา. อิธาปิ "มชฺฌิเมน ปมาเณนา"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. เตน "ปกติยา จตุมุฏฺฐิกํ กุฑุวํ, จตุกุฑุวํ นาฬิ, ตาย นาฬิยา โสฬส นาฬิโย โทณํ, ตํ ปน มคธนาฬิยา ทฺวาทส นาฬิโย โหนฺตี"ติ วทนฺติ. สงฺคหิตาติ ยถา น วิปฺปกีรติ, เอวํ อาพนฺธนวเสน สมฺปิณฺเฑตฺวา คหิตา. อนุปาลิตาติ ยถา ปคฺฆรณสภาวาย อาโปธาตุยา วเสน กิลินฺนภาวํ, ปิจฺฉิลภาวํ วา นาปชฺชติ,

คำว่า มีประมาณโทณะหนึ่ง คือมีประมาณ ๑๖ นาฬี (๑๖ ทะนาน). แม้ในบทว่า โทณมตฺตา สิยา นี้ ก็พึงนำบทว่า "มชฺฌิเมน ปมาเณน" มาสัมพันธ์ไว้. ด้วยคำนั้น ท่านกล่าวว่า "๔ กำมือตามปกติ เป็น ๑ กุฑุวะ, ๔ กุฑุวะเป็น ๑ นาฬี, ๑๖ นาฬีด้วยนาฬีนั้น เป็น ๑ โทณะ, ก็โทณะนั้นย่อมเป็น ๑๒ นาฬี โดยนาฬีเมืองมคธ" ดังนี้. คำว่า (อันอาโปธาตุ) เกาะกุมไว้ คือ(อันอาโปธาตุ)รวมเข้าด้วยกันยึดไว้ ด้วยอำนาจ

เอวํ อนุรกฺขิตา. วิตฺถมฺภิตาติ สงฺฆาตวายุนา อติวิย วิตฺถมฺภนํ ปาปิตา. น วิกีรติ น วิทฺธํสตีติ สุขุมรชภูตาปิ ปถวีธาตุ อาพนฺธนปริปาจนสมุทีรณกิจฺจาหิ อาโป-เตโชวาโยธาตูหิ ลทฺธปจฺจยา สิเนเหน เตมิตา เตชสา ปริปกฺกา วายุนา วิตฺถมฺภนํ ปาปิตา ปิฏฺฐจุณฺณา วิย น อิโต จิโต จ วิกีรติ น วิทฺธํสติ, อถ โข ปิณฺฑิตา ฆนภูตา หุตฺวา นานปฺปกาเรน คเหตพฺพตํ อาปชฺชติ. เตนาห "อวิกีรยมานา"ติ อาทิ. ตตฺถ วิกปฺปนฺติ วิภาคํ. ยทิปิ เตโชวายุธาตุโยปิ สวิคฺคหา รูปธมฺมภาวโต ยาทิโส ปน ฆนสภาโว ปถวีอาโปธาตูสุ ลพฺภติ, น ตาทิโส เตโชวายุธาตูสุ ลพฺภตีติ เมยฺยภาวาภาวโต ตตฺถ จุณฺณเภโท น อุทฺธโฏ. ตถา หิ สสมฺภาร เตโชวายูสุปิ เมยฺยภาโว น ลพฺภเตว.

ความยึดไว้ โดยประการที่จะไม่กระจัด-กระจายไป. คำว่า (อันเตโชธาตุ)ตามรักษา คือ(อันเตโชธาตุ)ตามรักษาไว้โดยประการที่จะไม่ถึงความเปียกแฉะ หรือความลื่นไหลไป เพราะอาโปธาตุที่มีสภาวะหลั่ง-ไหล. คำว่า(อันวาโยธาตุ)ค้ำจุนไว้ คือ (อันวาโยธาตุ)ทำให้ถึงความตั้งมั่นได้อย่างดียิ่ง ด้วยเป็นลมที่รวมตัวกัน. คำว่า ย่อมไม่กระจัดกระจาย ไม่แหลกสลายไป ความว่า ปฐวีธาตุ แม้เป็นละอองละเอียด ได้ปัจจัยจากอาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุที่มีกิจซึมซาบ ทำให้ย่อยและทำให้เคลื่อนแล้ว ถูกยางทำให้เปียกชุ่ม ถูกความร้อนทำให้สุกหง่อม ถูกลมทำให้ถึงความตั้งมั่นได้ ก็ย่อมไม่กระจัดกระจาย และไม่แหลกสลายไปข้างนั้นข้างนี้ เหมือนผงแป้ง, แต่ทว่าจะเป็นก้อนแท่งถึงความเป็นสิ่งที่ใครๆ พึงถือเอาโดยประการต่าง ๆ. เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อไม่กระจัดกระจาย" ดังนี้เป็นต้น. ในคำ

เหล่านั้น คำว่า การกำหนด คือการจำแนก. แม้เตโชธาตุและวาโยธาตุ จะเป็นธาตุที่มีตัวสภาวะอยู่จริง โดยเป็นรูปธรรมก็ตาม แต่ว่าสภาวะที่เป็นกลุ่มก้อนเช่นใด อันบุคคลย่อมหาพบได้ในปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ, สภาวะที่เป็นกลุ่มก้อนเช่นนั้น บุคคลย่อมไม่พบได้ในเตโชธาตุและวาโยธาตุ เพราะเหตุนั้น เพราะไม่มีความเป็นสิ่งที่พึงนับตวงได้ ท่านจึงไม่ยกประเภทสิ่งที่ละเอียดเป็นจุณไว้ ในเตโชธาตุและวาโยธาตุนั้น. จริงอย่างนั้น แม้ในสสัมภารเตโช และสสัมภารวาโยทั้งหลาย บุคคลจะหาความเป็นสิ่งที่พึงตวงวัดไม่ได้เลย.

ยูสคตาติ ยูสภาวํ ทฺรวภาวํ คตา. ตโต เอว อาพนฺธนาการภูตา. น ปคฺฆรตีติ น โอคฬติ. น ปริสฺสวตีติ น วิสฺสนฺทติ[๑] ปีณิตปีณิตภาวํ ทสฺเสตีติ อาโปธาตุยา พฺรูหนรสตาย วุตฺตํ.

บทว่า ยูสคตา แปลว่าถึงความเป็นของเหลว คือความเป็นของไหลได้. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงมีอาการยึดไว้. บทว่า น ปคฺฆรติ แปลว่าไม่หลั่ง. บทว่า น ปริสฺสวติ แปลว่าไม่ไหล. ท่านกล่าวว่า ทำความ

[๑] สี. ม. วิสฺสรติ.

อิ่มเอิบให้ปรากฏ ก็เพราะความที่อาโปธาตุมีความเพิ่มพูนเป็นรส.

อุสุมาการภูตาติ เอเตน กาเย ปากติกอุสุมาปิ คหณิสงฺขาตาย ตสฺสาเยว เตโชธาตุยา วเสน โหตีติ ทสฺเสติ. ปริปาเจตีติ สนฺเตเชติ. สา หิ ยถาภุตฺตสฺส อาหารสฺส สมฺมา ปริณามเนน รสาทิสมฺปตฺติยา เหตุภาวํ คจฺฉนฺตี อิมํ กายํ ปริปาเจติ สนฺเตเชตีติ วุจฺจติ. เตเนวาห "น ปูติภาวํ ทสฺเสตี"ติ. กมฺมูปนิสฺสยาย, จิตฺตปฺปสาทเหตุตาย จ สรีเร วณฺณสมฺปทาย เตโชธาตุ วิเสสปจฺจโย, ปเคว อุตุอาหารสมุฏฺฐานาย รูปสมฺปตฺติยา ยถาวุตฺตเตโชธาตูติ อาห "วณฺณสมฺปตฺติญฺจสฺส อาวหตี"ติ.

ด้วยคำว่า มีอาการร้อน นี้ ท่านแสดงว่า แม้ไออุ่นตามปกติในร่างกาย ก็ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งเตโชธาตุ กล่าวคือไฟย่อยอาหารนั้นนั่นแหละ. คำว่า บ่ม คือทำให้ร้อน. จริงอยู่ เตโชธาตุนั้น เมื่อถึงความเป็นเหตุแห่งสมบัติมีรสเป็นต้น โดยการทำอาหารที่บริโภคแล้วให้ย่อยไปโดยชอบ ก็กล่าวได้ว่าบ่มกายนี้ไว้คือทำให้ร้อน. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ไม่ปรากฏความเน่าเสีย" ดังนี้. เตโชธาตุย่อมเป็นปัจจัยพิเศษแห่งความถึงพร้อมด้วยวรรณะในสรีระ เพราะมีกรรมเป็นอุปนิสัย, และเพราะความเป็นเหตุแห่งความผ่องใสของจิต, จะป่วยกล่าวไปไยว่าเตโชธาตุตามที่กล่าวแล้ว จะไม่เป็นปัจจัยพิเศษแห่งรูปสมบัติ ที่มีอุตุและอาหารเป็นสมุฏฐานเล่า เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และนำมาซึ่งวรรณสมบัติ" ดังนี้.

สมฺทีรณวิตฺถมฺภนลกฺขณาติ เอตฺถ สมฺทีรณํ อนุเปลฺลนํ, วิโสสนนฺติ เกจิ. วิตฺถมฺภนํ เสสภูตตฺตยสฺส ถมฺภิตตฺตาปาทนํ, อุปฺปีฬนนฺติ เอเก. ตายาติ วิตฺถมฺภนลกฺขณาย วาโยธาตุยา. อปรายาติ สมฺทีรณลกฺขณาย. สา หิ เปลฺลนสภาวา. เตนาห "สมฺพฺภาหโต"ติ. สมฺพฺภาหนญฺจ รูปกลาปสฺส เทสนฺตรุปฺปตฺติยา เหตุภาโว. อวฑฺฒภูฏฺฐนํ[๑] อาสนฺนนฺตรุปฺปตฺติยา. ลาเฬตีติ ปริวตฺเตติ. อิทานิ ยทตฺถํ จุณฺณโต มนสิกาโร อาคโต, ตํ นิคมนวเสน ทสฺเสตุํ "เอวเมตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ธาตุยนฺตนฺติ สุตฺเตน วิย ยนฺตรูปกํ อสติปิ กตฺตุภูเต อตฺตนิ จิตฺตวเสน ธาตุมยํ ยนฺตํ ปวตฺตติ, อิธาปิ มนสิการวิธิ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

ในคำว่า มีการทำให้เคลื่อนและผลักดัน (ค้ำจุน) เป็นลักษณะ นี้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า สมฺทีรณํ (ทำให้เคลื่อน) ได้แก่ไล่ไป, คือทำให้แห้งเหือด(หมด)ไป. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ชื่อว่าวิตฺถมฺภนํ (ผลักดัน) ได้แก่การทำภูต ๓ ที่เหลือให้ถึงภาวะค้ำดันกัน, ได้แก่กดดันไว้. บทว่า ตาย ได้แก่วาโยธาตุที่มีความผลักดันเป็นลักษณะ. คำว่า วาโยธาตุอีกอย่างหนึ่ง คือวาโยธาตุที่มีการทำให้เคลื่อนไปเป็นลักษณะ. จริงอยู่ วาโยธาตุนั้นมีการขับไล่ไปเป็นสภาวะ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ถูกปะทะหนักเข้า" ดังนี้. ก็ชื่อว่า การปะทะอย่างหนัก ได้แก่ความเป็นเหตุเกิดขึ้นในส่วนอื่นแห่งกลุ่มรูป. ชื่อว่า อวฑฺฒภูฏฺฐนํ ได้แก่ความเป็นเหตุเกิดขึ้นในที่ใกล้ยิ่ง แห่งกลุ่มรูป. บทว่า ลาเฬติ (ทำให้กระดิก) คือขยับ–เขยื้อน. การมนสิการโดยเป็นสิ่งละเอียด

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺเค อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

มาแล้ว เพื่อประโยชน์ใด, บัดนี้ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงประโยชน์นั้น โดยเกี่ยวกับเป็นคำลงท้าย จึงกล่าวว่า "เอว-เมตํ" ดังนี้เป็นต้น (หุ่นยนต์ ฯลฯ ตามประการดังกล่าวมานี้). ในคำเหล่านั้น คำว่า หุ่นยนต์ที่ทำด้วยธาตุ ความว่า แม้เมื่อไม่มีอัตตาซึ่งเป็นผู้ทำ หุ่นยนต์ที่ทำด้วยธาตุย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งจิต ดุจรูปยักษ์ที่เป็นไปด้วยเส้นด้าย ฉะนั้น. วิธีมนสิการแม้ในอาการนี้ บัณฑิตก็พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

๓๕๐. ยทิปิ จตุนฺนํ ธาตูนํ ลกฺขณาทโย เหฏฺฐา ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตา เอว, ตถาปิ เต อนวเสสโต ทสฺเสตฺวา วิสุํ กมฺมฏฺฐานปริคฺคหวิธึ ทสฺเสตุํ "ลกฺขณาทิโต"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ลกฺขิยติ เอเตนาติ ลกฺขณํ, กกฺขฬตฺตํ ลกฺขณเมติสฺสาติ กกฺขฬตฺตลกฺขณา. นนุ จ กกฺขฬตฺตเมว ปฐวีธาตูติ ? สจฺจเมตํ, ตถาปิ วิญฺญาตา-

๓๕๐. อาการมีลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุ ๔ เป็นอันท่านได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังในเรื่องนั้น ๆ แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้นท่านก็ประสงค์แสดงอาการ มีลักษณะเป็นต้นเหล่านั้นโดยไม่เหลือ แล้วแสดงวิธีกำหนดกรรมฐาน เป็นแต่ละกรรมฐาน จึงเริ่มคำว่า "ลกฺขณาทิโต" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น ความว่า ชื่อว่าลักษณะ เพราะอรรถว่าเป็น

วิญฺญาตสทฺทตฺถตาวเสน อภินฺเนปิ ธมฺเม กกฺขฬตฺตกปฺปนาสิทฺเธน เภเทน เอวํ นิทฺเทโส กโต. เอวญฺหิ อตฺถวิเสสาวโพโธ โหตีติ. อถวา ลกฺขิยตีติ ลกฺขณํ, กกฺขฬตฺตํ หุตฺวา ลกฺขิยมานา ธาตุ กกฺขฬตฺตลกฺขณาติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. เสสาสุปิ เอเสว นโย. ปติฏฺฐานรสาติ สหชาตธมฺมานํ ปติฏฺฐาภาวกิจฺจา. ตโต เอว เนสํ สมฺปฏิจฺฉนาการเรน ญาณสฺส ปจฺจุปติฏฺฐตีติ สมฺปฏิจฺฉนปจฺจุปฏฺฐานา. ปทฏฺฐานํ ปเนตฺถ อญฺญธมฺมตาย น อุทฺธฏํ, สาธารณภาคสพฺภาวโต วา ทูรการณํ วิย. ยถา วา ธมฺมุทฺเทสวารวณฺณนาทีสุ รสาทินา อญฺเญสํ ปจฺจยภาวํ ทสฺเสตฺวา ปจฺจยวนฺตตาทสฺสนตฺถํ ปทฏฺฐานํ อุทฺธฏํ, น เอวมิธ. อิธ ปน ธาตูนํ อนญฺญสาธารณวิเสสวิภาวนปรายโจทนาย อญฺญธมฺมภูตํ ปทฏฺฐานํ น อุทฺธฏนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. พฺรูหนรสาติ สหชาตธมฺมานํ วฑฺฒนกิจฺจา. ตถา หิ สา เนสํ ปีณิตภาวํ ทสฺเสตีติ วุจฺจติ. สงฺคหปจฺจุปฏฺฐานาติ

เครื่องกำหนด, ปฐวีธาตุชื่อว่า กกฺขฬตฺตลกฺขณา เพราะอรรถว่า มีความหยาบกระด้างเป็นลักษณะ. ท้วงติงว่า ก็ความหยาบกระด้างนั่นแหละเป็นปฐวีธาตุ มิใช่หรือ ? เฉลยว่า ข้อที่ว่านี้ก็เป็นความจริง, แม้ว่าเป็นอย่างนั้น แม้เมื่อธรรมไม่มีอันแตกต่างกัน ด้วยอำนาจแห่งความที่ธรรมที่รู้แจ้งแล้วมีอรรถแห่งศัพท์ยังไม่รู้แจ้ง ท่านก็ทำนิเทศ(คำแสดงไข)ไว้อย่างนี้ โดยความต่างกันที่สำเร็จ ด้วยอาการเครื่องกำหนด. เพราะว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ ก็จะมีการหยั่งรู้อรรถวิเศษได้แล. อีกนัยหนึ่ง พึงเห็นความหมายในคำนี้ อย่างนี้ว่า ชื่อว่าลักษณะ เพราะอรรถว่าบัณฑิตย่อมกำหนดได้, ธาตุที่เป็นความหยาบกระด้างอันบัณฑิตกำหนดได้อยู่ชื่อว่า กกฺขฬตฺตลกฺขณา. แม้ในธาตุที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า มีความเป็นที่ตั้งอาศัยเป็นรส คือมีความเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหลายเป็นกิจ. เพราะเหตุนั้นนั่นเองจึงปรากฏแก่ญาณ โดยอาการที่รองรับ

พาหิรอุทกํ วิย นฺหานิยจุณฺณสฺส สหชาตธมฺมานํ สงฺคหณปจฺจุปฏฺฐานา. มทฺทวานุปฺปทานปจฺจุปฏฺฐานาติ พาหิรคฺคิ วิย ชตุโลหาทีนํ สหชาตธมฺมานํ มุทุภาวานุปฺปทานปจฺจุปฏฺฐานา. อภินีหาโร ภูตสงฺฆาตสฺส เทสนฺตรุปฺปตฺติยา เหตุภาโว, นีหรณํ วา พีชโต องฺกุรสฺส วิย.

ธรรมเหล่านั้นไว้ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า มีความรองรับไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน. ก็ในที่นี้ท่านมิได้ยกปทัฏฐาน(เหตุใกล้)โดยความเป็นธรรมอย่างอื่น หรือโดยภาวะที่มีอยู่เป็นส่วนสาธารณะดุจเหตุไกลไว้. อีกอย่างหนึ่ง ในคำพรรณนาวาระการแสดงธรรม เป็นต้น ท่านแสดงความเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่าอื่นไว้โดยอาการมีรสเป็นต้นแล้ว ก็ยังได้ยกปทัฏฐาน เพื่อแสดงความเป็นธรรมมีปัจจัยไว้ฉันใด, ในธาตุ ๔ นี้จะได้ยกปทัฏฐานไว้ฉันเดียวกันนั้นหามิได้. ก็ในที่นี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เพราะมีคำถามอันว่าด้วยการเปิดเผยถึงปัจจัยที่แตกต่างกัน คือไม่เป็นสาธารณะแก่ธาตุอื่นไว้เบื้องหน้า แห่งธาตุทั้งหลาย ท่านจึงมิได้ยกปทัฏฐานอันเป็นธรรมอย่างอื่นไว้. คำว่า มีความเพิ่มพูนเป็นรส คือ มีการทำธรรมที่เกิดร่วมกันทั้งหลายให้เจริญเป็นกิจ. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวถึงอาโปธาตุนั้นว่า ทำความอิ่มเอิบแห่งธรรมเหล่านั้นให้ปรากฏ. คำว่า มีความเกาะกุม

ไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน คือรวบรวมธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันเป็นปัจจุปัฏฐาน เหมือนอย่างน้ำภายนอกรวบรวมเครื่องจุณ(ผง) สำหรับใช้อาบน้ำไว้ ฉะนั้น. คำว่า มีการมอบความอ่อนนุ่มให้เป็นปัจจุปัฏฐาน คือมีการมอบความอ่อนนุ่มให้แก่ธรรมทั้งหลาย ที่เกิดร่วมกันเป็นปัจจุปัฏฐาน ดุจไฟภายนอกมอบความอ่อนนุ่มให้แก่วัตถุทั้งหลาย มีครั่งและกฤษณาเป็นต้น. ชื่อว่าการขยับเขยื้อน ได้แก่ความเป็นเหตุเกิดขึ้นในส่วนอื่นแห่งกลุ่มภูตรูป, หรือได้แก่ยื่นออกไป เหมือนอย่างหน่อยื่นออกไปจากเมล็ด ฉะนั้น.

๓๕๑. อุตุสมุฏฺฐานาว กมฺมาทิวเสน อนุปฺปตฺติโต. อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานา กทาจิ อุตุโต, กทาจิ จิตฺตโต อุปฺปชฺชนโต. อวเสสาติ วุตฺตาวเสสา เกสาทโย จตุวีสติ, อาทิโต ตโย เตโชโกฏฺฐาสา, ปญฺจ วาโยโกฏฺฐาสา จาติ ทฺวตฺตึส. สพฺเพปีติ เต สพฺเพปิ กมฺมาทิวเสน อุปฺปชฺชนโต

๓๕๑. ชื่อว่า มีอุตุเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว เพราะไม่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งกรรมเป็นต้น. ชื่อว่ามีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะบางคราวเกิดจากอุตุ, บางคราวเกิดจากจิต. คำว่า โกฏฐาสที่เหลือ คือโกฏฐาส ๓๒ ที่เหลือจากที่กล่าวแล้ว คือโกฏฐาส ๒๔ มีผมเป็นต้น, โกฏฐาสแห่ง

จตุสมุฏฺฐานา. เกสาทีนมฺปิ หิ มํสโต อวิมุตฺตภาโค กมฺมาหารจิตฺตสมุฏฺฐาโนว โหตีติ.

เตโช ๓ ข้างต้น, และโกฏฐาสแห่งวาโย ๕. คำว่า แม้ทั้งหมด ความว่า โกฏฐาสเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่ามีธรรมทั้ง ๔ เป็นสมุฏฐาน เพราะเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งกรรมเป็นต้น. จริงอยู่ ส่วนที่ยังไม่พ้นเนื้อ แม้แห่งโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น ย่อมเป็นส่วนที่มีกรรม อาหารและจิตเป็นสมุฏฐานแล.

๓๕๒. นานตฺเตกตฺตโตติ วิเสสสามญฺญโต. ธมฺมานํ หิ อญฺญมญฺญํ วิสทิสตา นานตฺตํ, สมานตา เอกตฺตํ. สพฺพาสมฺปีติ จตุนฺนมฺปิ. สลกฺขณาทิโตติ สกํ ลกฺขณํ สลกฺขณํ, ตโต สลกฺขณาทิโต. อาทิ-สทฺเทน รสปจฺจุปฏฺฐานานํ วิย มุทุสณฺหผรุสภาวาทีนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. "กมฺมสมุฏฺฐานาทิวเสน นานตฺตภูตานนฺ"ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ กมฺมสมุฏฺฐานาทิวเสน จตุนฺนํ ธาตูนํ เอกตฺตํ โหติ สาธารณตฺตาติ ? น, "อญฺญา เอว ธาตุโย กมฺมสมุฏฺฐานา, อญฺญา อุตุอาทิสมุฏฺฐานา"ติอาทิกํ เภทํ สนฺธาย ตถา

๓๕๒. คำว่า โดยความเป็นต่าง ๆ กัน และโดยความเป็นอย่างเดียวกัน คือ โดยความแตกต่างกัน และความเสมอเหมือนกัน. จริงอยู่ ความที่ธรรมทั้งหลายไม่เหมือนกันและกัน ชื่อว่า นานตฺตํ (ความเป็นต่าง ๆ กัน), ความเสมอเหมือนกัน ชื่อว่า เอกตฺตํ (ความเป็นอย่างเดียวกัน). คำว่า แม้ทั้งหมด คือแม้ทั้ง ๔. ข้อว่า สลกฺขณาทิโต (โดยลักษณะของตนเป็นต้น) ความว่า ลักษณะของตน ชื่อว่า สลกฺขณํ, โดยลักษณะของตนนั้น ชื่อว่า สลกฺขณาทิโต. ด้วย อาทิ-ศัพท์ พึงเห็นว่าสงเคราะห์เอา

คุณเลอลักษณ์ สุวรรณศรัญยู
ขออุทิศส่วนกุศลให้ แด่คุณพ่อเลอพงษ์ ไวยสุศรี-คุณแม่หล้า แซ่จาง

วจนโต. เอตาสํ ธาตูนํ. รุปฺปนลกฺขณํ รุปฺปนสภาวํ. กึ ปเนตํ รุปฺปนํ นาม ? ยา สีตาทิวิโรธิปจฺจยสนฺนิปาเต วิสทิสุปฺปตฺติ, ตสฺมึ วา สติ โย วิชฺชมานสฺเสว วิสทิสุปฺปตฺติยา เหตุภาโว ตํ รุปฺปนํ. อนตีตตฺตาติ อปริจฺจชนโต.

ทั้งความอ่อน ความนุ่มนวลและความกระด้างเป็นต้น เช่นเดียวกับรสและปัจจุปัฏฐาน. ถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวว่า "มีความเป็นต่าง ๆ กัน โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้เล่า, ธาตุ ๔ มีความเป็นอย่างเดียวกัน โดยเกี่ยวกับ (ต่างก็) เป็นธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน(ด้วย–กัน) เป็นต้น เพราะเป็นสมุฏฐานสาธารณะมิใช่หรือ ? ตอบว่า หามิได้, เพราะท่านพูดอย่างนั้นหมายเอาความต่างกันอันมีอาทิว่า "ธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็พวกหนึ่งเทียว, ธาตุที่มีอุตุเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน ก็พวกหนึ่ง" ดังนี้. บทว่า เอตาสํ ได้แก่ธาตุทั้งหลาย. คำว่า ลักษณะที่ย่อยยับ คือสภาวะที่ย่อยยับ. ก็ชื่อว่าความย่อยยับนี้คืออะไรเล่า ? คือความอุบัติผิดแปลกไปในเมื่อมีความประชุมกันแห่งปัจจัย อันเป็นข้าศึกมีความเย็นเป็นต้น, อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นเหตุแห่งความอุบัติผิดแปลกไปแห่งรูปธรรมที่มีอยู่นั่นเทียว ในเมื่อมีความประชุมกันแห่งปัจจัย อันเป็นข้าศึก

มหนฺตปาตุภาโว เจตฺถ สสมฺภารธาตุวเสน เวทิตพฺโพ, ตถา มหาวิการตา มหาภูตสามญฺญลกฺขณธาตุวเสน เวทิตพฺพา,[๑] มหาปริหารตา, มหตฺตวิชฺชมานตา จ อุภยวเสนาติ. ภูตสทฺทาเปกฺขาย "เอตานี"ติ นปุํสกนิทฺเทโส. มหนฺตานิ ปาตุภูตานิ อเนกสตสหสฺส[๒]รูปกลาปสงฺฆาฏตาย สมูหวเสน, สนฺตติวเสน จ อปริมิตปริมาณานํ, อเนกโยชนายามวิตฺถารานญฺจ อุปฺปชฺชนโต. จตฺตาริ นหุตานีติ จตฺตาริ ทสสหสฺสานิ. เทวทานวาทีนํ ติกาวุตาทิสรีรวเสน มหนฺตานิ ปาตุภูตานิ.

มีความเย็นเป็นต้นนั้น ชื่อว่าความย่อยยับนั้น. คำว่า เพราะไม่ล่วงพ้น คือเพราะไม่สละ.

ก็ชื่อว่าความปรากฏเป็นของใหญ่ ในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบ โดยเกี่ยวกับสสัมภารธาตุ, ความเป็นภูตมีวิการมาก ก็อย่างนั้น พึงทราบโดยเกี่ยวกับธาตุ คือลักษณะที่เสมอเหมือนกันแห่งมหาภูต, ความมีการบริหารมาก และความมีอยู่อย่างมาก พึงทราบโดยเกี่ยวกับธาตุทั้ง ๒ (สสัมภารธาตุ และลักษณธาตุ)แล. เพราะเพ่งถึงภูต-ศัพท์ จึงมีคำแสดงไขเป็นนปุงสกลิงค์ว่า "เอตานิ". ชื่อว่าปรากฏเป็นของใหญ่ เพราะทำวัตถุทั้งหลายที่ไม่อาจนับปริมาณได้ และที่มีความยาวความกว้างหลายโยชน์ให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจความรวมกัน และด้วยอำนาจความสืบต่อกัน โดยความเป็นที่รวมตัวกัน แห่งรูปกลาปหลายแสนกลาป. ข้อว่า จตฺตาริ นหุตานิ

---

๑ ฉ. เวทิตพฺพาติ อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
๒ ม. อเนกสหสฺส....

คุณเลอลักษณ์ สุวรรณศรัญยู
ขออุทิศส่วนกุศลให้ แด่คุณพ่อเลอพงษ์ ไวยสุศรี-คุณแม่หล้า แซ่จาง

แปลว่า ๔๐,๐๐๐. ปรากฏเป็นของใหญ่ โดยเกี่ยวกับเป็นสรีระสูง ๓ คาวุตเป็นต้น แห่งเทวดาและทานพเป็นต้น.

ตตฺถายํ วจนตฺโถ : มหนฺตานิ ภูตานิ ชาตานิ นิพฺพตฺตานีติ มหาภูตานีติ. อเนกภูตวิเสสทสฺสเนน, อเนกพฺภุตทสฺสเนน จ อเนกจฺฉริยทสฺสนวเสน มหนฺโต อพฺภุโต มหนฺตานิ วา อภูตานิ เอตฺถาติ มหาภูโต มายากาโร. ยกฺขาทโย ชาติวเสเนว มหนฺตา ภูตาติ มหาภูตา, นิรุโฬฺห วา อยํ เตสุ มหาภูตสทฺโท ทฏฺฐพฺโพ. ปฐวีอาทโย ปน วญฺจกตาย, อนิฏฺฐิสิตพฺพฏฺฐานตาย จ มหาภูตา วิย มหาภูตา. ภูตสทฺทสฺส อุภยลิงฺคตาย นปุํสกตา กตา. ตตฺถ วญฺจกตา สยํ อนีลาทิสภาวานิ หุตฺวา นีลาทิสภาวสฺส อุปฏฺฐาปนํ, อนิตฺถิปุริสาทิสภาวาเนว จ หุตฺวา อิตฺถิปุริสาทิอาการสฺส อุปฏฺฐาปนํ. ตถา อญฺญมญฺญสฺส อนฺโต, พหิ จ อฏฺฐิตานํเยว อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย

ต่อไปนี้เป็นความหมายของคำ ในคำว่า มหาภูตนั้น : ชื่อว่า มหาภูต เพราะอรรถว่า ปรากฏ คือเกิด บังเกิด เป็นของใหญ่ดังนี้. นายมายาการ(นักเล่นกล) ชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถว่า เป็นบุคคลที่มีสิ่งน่าประหลาดใจมากมาย หรือว่าสิ่งที่ไม่มีจริงมากมาย ด้วยอำนาจการทำสิ่งน่าอัศจรรย์หลายอย่าง ให้ปรากฏโดยการทำสิ่งแปลก ๆ หลายอย่าง ให้ปรากฏ และโดยการทำสิ่งน่าประหลาดใจหลายอย่างให้ปรากฏ. สัตว์ทั้งหลายมียักษ์เป็นต้น ชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถว่าเป็นภูตที่ยิ่งใหญ่ ด้วยอำนาจแห่งชาตินั่นเทียว, อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นว่ามหาภูต-ศัพท์ นี้ เป็นศัพท์นิยมใช้ในสัตว์เหล่านั้น. ส่วนธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น เป็นดุจมหาภูต เพราะความเป็นสิ่งหลอกลวง และเพราะ

คุณเลอลักษณ์ สุวรรณศรัญญู

ขออุทิศส่วนกุศลให้ แด่คุณพ่อเลอพงษ์ ไวยสุศรี-คุณแม่หล้า แซ่จาง

อวฏฺฐานโต อนิทฺทิสิตพฺพฏฺฐานตา. ยทิ หิ อิมา ธาตุโย อญฺญมญฺญสฺส อนฺโต ฐิตา, น สกิจฺจกรา สิยุํ อญฺญมญฺญานุปฺปเวสนโต, อถ พหิ ฐิตา วินิพฺภุตฺตา สิยุํ. ตถา สติ อวินิพฺภุตฺตวาโท หาเยยฺย, ตสฺมา น นิทฺทิสิตพฺพฏฺฐานา. เอวํ สนฺเตปิ ปติฏฺฐานาทินา ยถาสกํ กิจฺจวิเสเสน เสสานํ ติณฺณํ ติณฺณํ อุปการิกา โหนฺติ, เยน สหชาตาทินา ปจฺจเยน ปจฺจยา โหนฺติ. เตนาห "น จ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺตี"ติ. มนาเปหีติ มโนหเรหิ จาตุริยวนฺเตหิ. วณฺณสณฺฐานวิกฺเขเปหีติ กาฬสามตาทิวณฺเณหิ, ปุถุลวิวรกิสตาทิสณฺฐาเนหิ, หตฺถภมุกาทิวิกฺเขเปหิ จ. สรสลกฺขณนฺติ สภาวภูตลกฺขณํ, สกิจฺจกํ วา สภาวํ.

ความเป็นสิ่งมีที่ตั้งที่ไม่อาจระบุ (ตำแหน่ง) ได้ จึงชื่อว่า มหาภูต. เพราะความที่ภูต-ศัพท์มี ๒ ลิงค์ ท่านจึงทำให้เป็นนปุงสกลิงค์. ในอรรถทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่าความเป็นสิ่งหลอกลวง ความว่า ตนเองเป็นสภาวะที่ไม่มีสีเขียวเป็นต้นเลย ก็ทำสภาวะที่มีสีเขียวเป็นต้นให้ปรากฏ, และเป็นสภาวะหาหญิงหาชายเป็นต้นมิได้เลย ก็ทำอาการที่เป็นหญิงที่เป็นชายเป็นต้นให้ปรากฏ. อย่างนั้นเหมือนกัน ชื่อว่าความเป็นสิ่งมีที่ตั้งที่ไม่อาจระบุได้ ก็โดยความที่ธาตุทั้งหลายซึ่งตั้งอยู่ภายใน และภายนอกของกันและกันมิได้เลย ได้อาศัยกันและกันแล้วก็มีอันตั้งลงได้. เป็นความจริงว่าธาตุเหล่านี้ ถ้าหากว่าตั้งอยู่ภายในของกันและกันได้ไซร้, ก็ไม่พึงทำกิจของตนได้ เพราะความที่ซึมเข้าไปในกันและกัน, ถ้าว่าตั้งอยู่ภายนอก(ของกันและกัน)ได้ ก็พึงเป็นสิ่งแยกกัน. เมื่อเป็นอย่างนั้น วาทะว่าเป็นสิ่งที่ไม่แยกกัน ก็พึงใช้ไม่ได้, เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งมีที่ตั้ง

คุณเลอลักษณ์ สุวรรณศรัญญู
ขออุทิศส่วนกุศลให้ แด่คุณพ่อเลอพงษ์ ไวยสุศรี-คุณแม่หล้า แซ่จาง

ที่ไม่อาจระบุ(ตำแหน่ง)ได้. แม้ว่าเป็นอย่างนี้ ธาตุทั้งหลายก็ยังเป็นผู้อุปการะธาตุแต่ละ ๓ ที่เหลือได้ โดยกิจพิเศษตามที่เป็นของตน มีความเป็นที่ตั้งเป็นต้น, อันเป็นกิจพิเศษที่เป็นเหตุให้ธาตุทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยเป็นต้น. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "แต่ว่ามันจะไม่อาศัยกันและกันตั้งอยู่ก็หาไม่" ดังนี้. คำว่า ที่น่าชอบใจ คือที่น่าจับใจ ได้แก่ที่มีความน่าเสน่หา. คำว่า ด้วยฉวีวรรณ ทรวดทรงและอาการกรีดกราย คือด้วยผิวพรรณที่มีสีน้ำตาลเป็นต้น, ด้วยทรวดทรงที่บึกบึนบอบบางและผอมเป็นต้น, และด้วยอาการกรีดกรายแห่งมือและคิ้วเป็นต้น. บทว่า สรสลกฺขณํ คือลักษณะที่เป็นสภาวะ, หรือสภาวะพร้อมทั้งกิจ.

มหาปริหารโตติ เอตฺถ วจนตฺถํ วทนฺโต อาห "มหนฺเตหิ ฯเปฯ ภูตานิ, มหาปริหารานิ วา ภูตานี"ติ. ตตฺถ

ท่านอาจารย์ เมื่อจะกล่าวถึงความหมายของคำในคำว่า เพราะมีการบริหารมาก นี้ จึงกล่าวว่า "เพราะต้องบริหารด้วย

คุณเลอลักษณ์ สุวรรณศรัญยู
ขออุทิศส่วนกุศลให้ แด่คุณพ่อเลอพงษ์ ไวยสุศรี-คุณแม่หล้า แซ่จาง

ปจฺฉิมตฺเถ ปุริมปเท อุตฺตรปทสฺส ปริหาร-สทฺทสฺส โลปํ กตฺวา "มหาภูตานี"ติ วุตฺตํ.

ปัจจัยทั้งหลายมากมาย ฯลฯ หรือว่าชื่อว่า มหาภูต เพราะอรรถว่าเป็นภูตที่มีการบริหารมาก" ดังนี้. ในความหมายของคำเหล่านั้น ในบทแรกในความหมายหลัง (คือบทว่า มหาปริหารานิ) ท่านลบปริหาร-ศัพท์ อันเป็นบทหลังเสีย แล้วกล่าวว่า "มหาภูตานิ" ดังนี้.

ตถา หีติ ตโต เอว วิการสฺส มหนฺตตฺตาเอวาติ ตํ วิการํ ทสฺเสตุํ "ภูมิโต"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อจฺจิมโตติ อคฺคิสฺส. โกฏิสตสหสฺสํ เอกํ โกฏิสตสหสฺเสกํ จกฺกวาฬนฺติ ตํ สพฺพํ อาณาเขตฺตภาเวน เอกํ กตฺวา วทติ. วิลียตีติ วิปตฺติกรเมฆาภิวุฏฺเฐน ขารุทเกน ลวณํ วิย วิลยํ คจฺฉติ วิทฺธํสติ. กุปฺปิเตนาติ ขุภิเตน. วิกีรตีติ วิธมติ วิทฺธํสติ.

คำว่า จริงอย่างที่ว่านั้น ความว่า ท่านอาจารย์ ประสงค์แสดงความวิการนั้นว่า เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ คือเพราะความมีวิการมากนั่นแหละ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "(เมื่อโลกถูกไฟไหม้อยู่ ฯลฯ เปลวไฟย่อมลุกขึ้น) จากพื้นดิน" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า อจฺจิมโต แก้เป็น อคฺคิสฺส (แห่งไฟ). จักรวาลแสนโกฏิหนึ่ง ชื่อว่า โกฏิสตสหสฺเสกํ จกฺกวาฬํ ท่านกล่าวรวมแสนโกฏิจักรวาลทั้งหมดนั้นเป็นหนึ่ง โดยความเป็นอาณาเขตหนึ่ง. คำว่า ย่อมย่อยยับไป ได้แก่ถึงความย่อยยับ คือแหลกลาญไป ดุจเกลือที่ถึงความ

คุณเลอลักษณ์ สุวรรณศรัญญู
ขออุทิศส่วนกุศลให้ แด่คุณพ่อเลอพงษ์ ไวยสุศรี-คุณแม่หล้า แซ่จาง

ย่อยยับไป เพราะน้ำด่างที่ฝนสร้างความวิบัติ (ฝนกรด ?) เทลงมา. บทว่า กุปฺปิเตน แปลว่ากำเริบ. คำว่า ย่อมกระจัดกระจายไป ได้แก่ย่อมปี้ป่นไป คือแหลกลาญไป.

อนุปาทินฺเนสุ วิการมหตฺตํ ทสฺเสตฺวา อุปาทินฺเนสุ ทสฺเสนฺโต "ปตฺถทฺโธ"ติอาทิ-มาห. ตตฺถ กฏฺฐมุเขน วาติ วา-สทฺโท อุปมฏฺโฐ. ยถา กฏฺฐมุเขน สปฺเปน ฑฏฺโฐ ปตฺถทฺโธ โหติ, เอวํ ปฐวีธาตุปฺปโกเปน โส กาโย กฏฺฐมุเขว โหติ, กฏฺฐมุขมุขคโต วิย ปตฺถทฺโธ โหตีติ อตฺโถ. อถวา วา-สทฺโท อวธารณฏฺโฐ. โส "ปฐวีธาตุปฺปโกเปน วา"ติ เอวํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺโพ. อยเญหตฺถ อตฺโถ : กฏฺฐมุเขน ฑฏฺโฐปิ กาโย ปฐวีธาตุปฺปโกเปเนว ปตฺถทฺโธ โหติ, ตสฺมา ปฐวีธาตุยา อวิยุตฺโต โส กาโย สพฺพทา กฏฺฐมุขมุขคโต วิย โหตีติ. วา-สทฺโท วา อนิยมฏฺโฐ, ตตฺรายมตฺโถ : กฏฺฐมุเขน

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงความเป็นของมีวิการมาก ในมหาภูตที่เป็นอนุปาทินนะทั้ง-หลายแล้ว เมื่อจะแสดงในมหาภูตบรรดาที่เป็นอุปาทินนะทั้งหลาย จึงกล่าวว่า "ปตฺถทฺโธ (แข็งทื่อ)" เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น วา-ศัพท์ ในบทว่า กฏฺฐมุเขน วา มีความหมายว่าเป็นอุปมา. ความว่า (เปรียบเหมือนว่า) ร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัดเอา ย่อมเป็นอันแข็งทื่อไป ฉันใด, ร่างกายนั้น เพราะความกำเริบแห่งปฐวีธาตุ ก็ย่อมเป็นเหมือนอยู่ในงูปากไม้ คือย่อมเป็นอันแข็งทื่อไป เหมือนไปถึงปากของงูปากไม้ ฉันนั้น. อีกนัยหนึ่ง วา-ศัพท์ มีความหมายว่าจำกัดความ. พึงนำ วา-ศัพท์นั้นมาสัมพันธ์ความอย่างนี้ว่า "ปฐวีธาตุปฺปโกเปน วา" ดังนี้. ในคำนี้จึงมี

คุณเลอลักษณ์ สุวรรณศรัญยู
ขออุทิศส่วนกุศลให้ แด่คุณพ่อเลอพงษ์ ไวยสุศรี-คุณแม่หล้า แซ่จาง

ฑฏฺโฐ กาโย ปตฺถทฺโธ โหติ วา, น วา โหติ มนฺตาคทวเสน, ปฐวีธาตุปฺปโกเปน ปน มนฺตาคทรหิโต โส กาโย กฏฺฐมุขมุขคโต วิย โหติ เอกนฺตปตฺถทฺโธติ.

ความหมายดังนี้ว่า : ร่างกายแม้ว่าถูกงูปากไม้กัดเอา จะเป็นอันแข็งทื่อได้ก็เพราะความกำเริบแห่งปฐวีธาตุนั่นแหละ, เพราะฉะนั้น ร่างกายนั้นซึ่งไม่แยกไปจากปฐวีธาตุนั้น จึงเป็นเหมือนไปถึงปากของงูปากไม้อยู่ตลอดกาลทุกเมื่อ ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง วา-ศัพท์ มีความหมายว่าไม่กำหนดแน่นอน, ในคำนั้นจึงมีความหมายดังนี้ว่า : ร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัดเอา จะเป็นอันแข็งทื่อไปก็ตาม, หรือไม่เป็นอันแข็งทื่อไปด้วยอำนาจคำร่ายมนต์ก็ตาม, แต่ว่า เพราะความกำเริบแห่งปฐวีธาตุ ร่างกายที่ปราศจากคำร่ายมนต์นั้น ก็ย่อมเป็นอันแข็งทื่อไปโดยส่วนเดียว ดุจไปถึงปากของงูปากไม้ ฉะนั้น ฉะนี้แล.

<u>ปูติโกติ</u>[๑] กุฏฺฐิโต. <u>สนฺตตฺโตติ</u> สพฺพโส ตตฺโต สมฺปฺปนฺนทาโห. <u>สณฺฉินฺโนติ</u>

คำว่า <u>เน่าเฟะ</u> คือเป็นขี้เรื้อน. คำว่า <u>เร่าร้อนไป</u> คือร้อนทั่วทั้งตัว ได้แก่

[๑] ฉ. ปูติโย.

สมนฺตโต ฉินฺโน ปรมาณุเภทสญฺจุณฺโณ อายสฺมโต อุปเสนตฺเถรสฺส สรีรํ วิย.[๑] มหาวิการานิ ภูตานีติ มหาวิการวนฺตานิ ภูตานิ. มหาภูตานีติ ปุริมปเท อุตฺตรปทโลเปน นิทฺเทโส ทฏฺฐพฺโพ. "ปฐวี"ติอาทินา สพฺพโลกสฺส ปากฏานิปิ วิปลฺลาสํ มุญฺจิตฺวา ยถาสภาวโต ปริคฺคณฺหเน มหนฺเตน วายาเมน วินา น ปริคฺคณฺหนฺตีติ ทุพฺพิญฺเญยฺยสภาวตฺตา "มหนฺตานี"ติ วุจฺจนฺติ. ตานิ หิ สุวิญฺเญยฺยานิ. "อมหนฺตานี"ติ มนฺตฺวา ริโต เตสํ ทุปฺปริคฺคหิตตํ ทิสฺวา "อโห มหนฺตานิ เอตานี"ติ ชานาตีติ มหาภูเตกเทสตาทีหิ วา การเณหิ มหาภูตานิ. เอตา หิ ธาตุโย มหาภูเตกเทสโต, มหาภูตสามญฺญโต, มหาภูตสนฺนิสฺสยโต, มหาภูตภาวโต

เกิดความร้อนขึ้น. คำว่า ฉีกขาดไป คือ ฉีกขาดไปโดยรอบด้าน เป็นผุยผงโดยแตกเป็นส่วนละเอียดยิ่ง ดุจสรีระของท่านพระอุปเสนเถระ ฉะนั้น. ข้อว่า มหาวิการานิ ภูตานิ แปลว่า ภูตที่มีวิการมาก. บทว่า มหาภูตานิ พึงเห็นว่าเป็นคำแสดงไข โดยการลบบทหลัง (คือบทว่า วิการานิ) ในบทแรก (คือบทว่า มหาวิการานิ). ในการที่พระโยคีจะปล่อยวิปลาสเสีย แล้วกำหนดถือเอาภูตทั้งหลาย แม้ที่ปรากฏแก่ชาวโลกทั้งปวงโดยชื่อว่า "ปฐวี" (ดิน) เป็นต้น ตามความเป็นจริง เว้นความพยายามที่ยิ่งใหญ่เสีย ก็หากำหนดถือเอาได้ไม่ เพราะเหตุนั้นท่านจึงเรียกว่า "มหนฺตานิ(ยิ่งใหญ่)" เพราะมีสภาวะที่พึงรู้ได้ยาก. จริงอยู่ ภูตเหล่านั้นเป็นธรรมชาติที่พึงรู้ได้ยาก?[๑] บุคคล

---

[๑] สํ. สฬา. ๑๘/๔๘.

[๑] ปาฐะเป็น สุวิญฺเญยฺยานิ - พึงรู้ได้ง่าย เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน น่าจะเป็น ทุพฺพิญฺเญยฺยานิ ได้แปลตามที่เห็นว่าคลาดเคลื่อน.

คุณยายฝัน-คุณยายพวง-คุณยายเขียว-คุณตาเจียบ จุ้ยพิทักษ์
คุณสนธิ์-คุณท้อง มาโนช, คุณพักตร์ คงเดช
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มหาภูตปริโยสานโต จาติ อิเมหิปิ การเณหิ "มหาภูตานี"ติ วุจฺจนฺติ.

ผู้ยืนคิดว่า "ไม่ยิ่งใหญ่" พอได้เห็นภาวะที่ภูตเหล่านั้น เป็นของกำหนดถือเอาได้ยาก ก็ย่อมรู้ว่า "โอ ภูตเหล่านี้ยิ่งใหญ่จริง" ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง ธาตุ ๔ ชื่อว่ามหาภูต เพราะเหตุทั้งหลายมีความเป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธ์ ๕ อันชื่อว่ามหาภูตเป็นต้น. จริงอยู่ ธาตุเหล่านี้ท่านเรียกว่า "มหาภูต" เพราะเหตุทั้งหลายแม้เหล่านี้ คือ เพราะเป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธ์ ๕ อันชื่อว่ามหาภูต, เพราะเสมอ-เหมือนด้วยมหาภูต (ที่ที่มีสิ่งต่าง ๆ มากมาย) เพราะเป็นที่อิงอาศัยแห่งภูต(สัตว์)ทั้งหลายผู้ยิ่งใหญ่หรือมากมาย, เพราะความเป็นสิ่งมีอยู่มากมาย และเพราะถึงความสิ้นสุดไปในพระอรหันต์ผู้เป็นมหาภูต ดังนี้.

ตตฺถ มหาภูเตกเทสโตติ "ภูตมิทนฺติ ภิกฺขเว สมนุปสฺสถา"ติอาทีสุ[๑] หิ อวิเสเสน ขนฺธปญฺจกํ "ภูตนฺ"ติ วุจฺจติ. ตตฺถ ยทิทํ

ในบรรดาเหตุเหล่านั้น คำว่า เพราะเป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธ์ ๕ อันชื่อว่ามหาภูต ความว่า ขันธ์ ๕ ตรัสเรียกว่า "ภูต" โดย

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๔๗๘ ปาพิยมฺปน ปสฺสถาติ ทิสฺสติ.

กามภเว, รูปภเว, ปญฺจโวการภเว, เอกจฺเจ จ สญฺญีภเว ปวตฺตํ ขนฺธปญฺจกํ, ตํ มหาวิสยตาย "มหาภูตนฺ"ติ วตฺตพฺพตํ อรหติ. ปฐวีอาทโย ปน จตฺตาโร ธาตุโย ตสฺส มหาภูตสฺส เอกเทสภูตา "มหาภูตา"ติ วุจฺจนฺติ. สมุทาเยสุ หิ ปวตฺตา โวหารา อวยเวสุปิ ทิสฺสนฺติ ยถา "สมุทฺโท ทิฏฺโฐ, ปโฏ ทฑฺโฒ"ติ จ. มหาภูตสามญฺญโตติ ตทธีนวุตฺติตาย ภวนฺติ เอตฺถ อุปาทารูปานีติ ภูตานิ ปฐวีอาทโย จตฺตาโร ธาตุโย. สา ปนายเมตาสุ ภูตสมญฺญา อนญฺญตฺถวุตฺติตาย อุปาทารูปานํ อวิปรีตตฺตา,[๑] โลกสฺส เจตา พหูปการา, จกฺขุสมุทฺทาทีนํ นิสฺสยภูตา จาติ มหนฺตานิ ภูตานีติ สมญฺญายึสุ. มหาภูตสนฺนิสฺสยโตติ มหนฺตานํ มหานุภาวานํ มหาสมฺมตมนฺธาตุปฺปภูตีนํ, รญฺญํ, สกฺกาทีนํ เทวานํ, เวปจิตฺติอาทีนํ อสุรานํ, มหาพฺรหฺมาทีนํ พฺรหฺมานํ, คุณโต วา

ไม่แปลกกัน ในประโยคว่า "ภูตมิทนฺติ ภิกฺขเว สมนุปสฺสถ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงตามพิจารณาดูว่า สิ่งนี้เป็นภูตเกิด)" ดังนี้เป็นต้น. ในคำว่าขันธ์ ๕ ตรัสเรียกว่าภูตนั้น มีความว่า ขันธ์ ๕ ที่เป็นไปในกามภพ, ในรูปภพ, ในปัญจโวการภพ, และในสัญญีภพเป็นบางส่วน นี้ใด, ขันธ์ ๕ นั้น ย่อมควรซึ่งความเป็นของควรจะเรียกว่า "มหาภูต" เพราะความที่มีวิสัย(เขตแดน คือภพทั้งหลาย)มาก. ก็ธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้น เป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธ์ ๕ อันชื่อว่ามหาภูตนั้น จึงเรียกว่า "มหาภูต". จริงอยู่ โวหารที่เป็นไปในส่วนรวม ก็ยังเห็นใช้แม้ในส่วนย่อยทั้งหลาย เหมือนอย่างคำว่า "ทะเลที่ได้เห็น" และว่า "ผ้าที่ถูกไฟไหม้" ฉะนั้น. คำว่า เพราะเสมอเหมือนด้วยมหาภูต(ที่ที่มีสิ่งต่าง ๆ และมีอุปการะมาก) ความว่าธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุเป็นต้น ชื่อว่าภูต

---

[๑] สี. อวิปรีตตฺถา, ฉ. อวิปรีตฏฺฐา.

มหนฺตานํ พุทฺธานํ, ปจฺเจกพุทฺธานํ, สาวกานํ อุปาทายุปาทาย วา สพฺเพสมฺปิ ภูตานํ สตฺตานํ นิสฺสยภูตตาย มหนฺตา ภูตา เอเตสูติ มหาภูตา. จาตุมฺมหาภูติโก หิ เนสํ กาโยติ. มหาภูตภาวโตติ พหุภูตภาวโต. อยญฺหิ มหา-สทฺโท "มหาชโน สนฺนิปติโต"ติอาทีสุ พหุภาเว ทิสฺสติ. ปฐวีอาทโย จ ธาตุโย เอกสฺมิมฺปิ อตฺตภาเว อปริเมยฺยปฺปเภทา ปวตฺตนฺติ. ตสฺมา มหนฺตา พหู อเนกสตสหสฺสปฺปเภทา ภูตาติ มหาภูตา. มหาภูตปริโยสานโตติ มหาภูตสฺส วเสน ปริโยสาเน ปวตฺติโต[๑]

เพราะอรรถว่า เป็นที่มีอุปาทายรูปทั้งหลาย โดยความเป็นไปเนื่องด้วยธาตุ ๔ นั้น. ก็สมัญญาว่าภูตนั้นนั้น ย่อมได้ในธาตุ ๔ เหล่านี้ เพราะอุปาทายรูปจะเป็นอันไม่วิปริตไป ก็เพราะความที่ไม่เป็นไปในสิ่งอื่น ๆ, ธาตุ ๔ นี้มีอุปการะมากแก่ชาวโลก และเป็นที่อาศัยแห่งอุปาทายรูปทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น และสิ่งทั้งหลายมีทะเลเป็นต้น เพราะเหตุนั้นจึงได้สมัญญาว่า มหาภูต. คำว่า เพราะเป็นที่อิงอาศัยแห่งภูต(สัตว์)ทั้งหลายผู้ยิ่งใหญ่ หรือมากมาย ความว่าธาตุ ๔ ชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถว่า เป็นที่มีภูตทั้งหลายมากมาย เพราะความเป็นที่อาศัยอยู่แห่งภูตคือสัตว์ทั้งหลาย จำเดิมแต่ท้าวมหาสมมุติและพระเจ้ามันธาตุ, ท้าวเทวราชาทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้น, พวกอสุระทั้งหลาย มีท้าวเวปจิตติเป็นต้น, พวกพรหมทั้งหลาย มีท้าวมหาพรหมเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ยิ่งใหญ่ คือมีอานุภาพมาก,

---

๑ ฉ. ปริโยสานปฺปตฺติโต.

คุณประสิทธิ จิตรกระจ่าง
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

หรือว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย, พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย, พระสาวกทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้ยิ่งใหญ่โดยคุณธรรม โดยเทียบ ๆ กันไป หรือว่าสัตว์แม้ทุกจำพวก. เพราะว่าร่างกายของสัตว์เหล่านั้น ประกอบด้วยมหาภูต ๔. คำว่า เพราะความเป็นสิ่งมีอยู่มากมาย คือเพราะความเป็นสิ่งมีอยู่หลายอย่าง. ก็มหา-ศัพท์นี้ เห็นใช้ในความเป็นสิ่งมีมากมาย ในประโยคว่า "มหาชโน สนฺนิปติโต (มหาชนประชุมกัน)" ดังนี้เป็นต้น. ก็ธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น แม้ในอัตภาพเดียว ก็ย่อมเป็นไปมีประเภทอันไม่อาจนับได้. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งมีอยู่มากมาย คือหลายอย่าง ได้แก่มีหลายแสนประเภท. คำว่า เพราะถึงความสิ้นสุดไปในพระอรหันต์ผู้เป็นมหาภูต คือเพราะถึงความสิ้นสุดไปด้วยอำนาจแห่งพระอรหันต์ผู้เป็นมหาภูต.

จริงอยู่ ท่านเรียกพระขีณาสพว่า "ภูต" ในประโยคมีอย่างนี้ว่า

"กาโล ฆสติ ภูตานิ
สพฺพาเนว สหตฺตนา

โย จ กาลฆโส ภูโต
ส ภูโต ปจนึ ปจี"ติ[๑]

"กาลย่อมเคี้ยวกินภูต(สัตว์) ทั้งหลาย พร้อมทั้งตัวมันเอง หมดเลยทีเดียว ส่วนว่าผู้ใดเป็นภูต(พระอรหันต์)เคี้ยวกินกาล ท่านผู้เป็นภูตนั้นได้เผาแล้วซึ่งตัณหาผู้เผาภูต(สัตว์)"

หิ เอวมาทีสุ ขีณาสโว "ภูโต"ติ วุตฺโต. โส หิ อุจฺฉินฺนภวเนตฺติกตาย อายตึ อปฺปฏิสนฺธิกตฺตา เอกนฺตโต "ภูโต"ติ วุจฺจติ, น อิตเร ภวิสฺสนฺตีติ โวหารํ อนตีตตฺตา. ภูโต เอว อิธ ปูชาวเสน "มหาภูโต"ติ วุตฺโต ยถา "มหาขีณาสโว, มหาโมคฺคลฺลาโน"ติ จ. อิมาสญฺจ ธาตูนํ อนาทิมติสํสาเร ปพนฺธวเสน ปวตฺตมานานํ ยถาวุตฺตสฺส มหาภูตสฺเสว สนฺตาเน ปริโยสานปฺปตฺติ, นาญฺญตฺร. ตสฺมา มหาภูเต ภูตา ปริโยสานํ ปตฺตาติ มหาภูตา ปุริมปเท ภูต-สทฺทสฺส โลปํ กตฺวา.

ดังนี้เป็นต้น. เป็นความจริงว่า พระขีณาสพนั้นท่านเรียกว่า "ภูต" ได้โดยส่วนเดียว เพราะเป็นผู้หาปฏิสนธิในภพต่อไป มิได้แล้ว เพราะความที่ตัดขาดตัณหาเครื่องนำไปสู่ภพได้แล้ว, บุคคลทั้งหลายนอกนี้ หาเรียกว่า ภูตไม่ เพราะยังไม่ล่วงโวหารว่า จักมีไปได้. ภูต(คือพระอรหันต์)นั่นเอง เรียกว่า "มหาภูต" ในที่นี้ ด้วยอำนาจการบูชา เหมือนอย่างที่เรียกว่า "มหาขีณาสพ" และว่า "มหาโมคคัลลาน" ฉะนั้น. ก็ธาตุทั้งหลาย ที่เป็นไปด้วยอำนาจการติดพันไปในสังสารวัฏอันหาเบื้องต้นมิได้เหล่านี้ ย่อมมี

---

[๑] ขุ. ชา. ๒๗/๙๕. ปาฬิยมฺปน ส ภูตปจนินฺติ ทิสฺสติ.

เอวเมตา ธาตุโย มหาภูเตกเทสตาทีหิ มหาภูตาติ เวทิตพฺพา. ปรวีอาทีนํ กกฺขฬปคฺฆรณาทิวิเสสลกฺขณสมงฺคิตา อปริจฺจตฺตธาตุลกฺขณานํเยวาติ อาห "ธาตุลกฺขณํ อนตีตตฺตา"ติ. น หิ สามญฺญปริจฺจาเคน วิเสโส, วิเสสนิรเปกฺขํ วา สามญฺญํ ปวตฺตติ. ตถา หิ วทนฺติ :

อันถึงความสิ้นสุดไป ในสันดานของท่านผู้เป็นมหาภูต ตามที่กล่าวแล้วนั่นเทียว, ไม่ใช่ในที่อื่น. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถว่าเป็นภูต คือถึงความสิ้นสุดไปในท่านผู้เป็นมหาภูตเพราะทำการสบภูต-ศัพท์ในบทแรกเสียศัพท์หนึ่ง (มหาภูเต ภูตา ปริโยสานํ ปตฺตาติ มหาภูตา). พึงทราบว่าธาตุเหล่านี้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเหตุทั้งหลายมีความเป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธ์ ๕ อันชื่อว่ามหาภูตเป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้

เถิด. ความพร้อมเพรียงด้วยวิเสสลักษณะมีความกระด้าง และความหลั่งไหลเป็นต้นแห่งธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น ย่อมมีแก่สิ่งที่ไม่สละลักษณะ ที่เป็นธาตุทั้งหลายเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะไม่ล่วงพ้นลักษณะที่เป็นธาตุ" ดังนี้. ก็วิเสสลักษณะจะมีโดยละเว้นสามัญลักษณะ ก็หาไม่, อีกอย่างหนึ่ง สามัญลักษณะจะเป็นไปไม่เพ่งถึงวิเสสลักษณะ ก็หาไม่.

จริงอย่างนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า :

"ตมตฺถา เปกฺขโต เภทํ
สสามญฺญํ ชหาติ โน
คณฺหาติ สํสยุปฺปาทา
สเมเวกตฺถกํ ทฺวยนฺ"ติ.

"สิ่งที่มีลักษณะเป็นสามัญ ย่อมไม่ละเว้นลักษณะที่แตกต่างกัน (วิเสส-ลักษณะ) เพราะมีการเพ่งถึงตัวสภาวะนั้น สิ่งที่เป็นสภาวธรรมอันเดียวกัน ย่อมถือเอาลักษณะทั้ง ๒ นั่นเทียว พร้อมกับความที่ตนเองเกิดขึ้น" ดังนี้.

สลกฺขณธารเณน จาติ เยน สลกฺขณธารเณน "ธาตุโย"ติ วุจฺจนฺติ, เตเนว "ธมฺมา"ติปิ วุจฺจนฺติ อุภยถาปิ นิสฺสตฺตนิชฺชีวตาย เอว วิภาวนโต. เตเนวาห "ฉธาตุโรยํ ภิกฺขุ ปุริโส[1] ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรตี"ติ[2] จ. อนุรูปานํ ขณโต รูปานํ ขณสฺส นาติอิตฺตรตายาห "อตฺตโน ขณานุรูปนฺ"ติ.

คำว่า โดยการที่ทรงลักษณะของตนไว้ ความว่า เรียกว่า "ธาตุ" โดยการที่ทรงลักษณะของตนไว้ใด, แม้จะเรียกว่า "ธรรม" ก็โดยการที่ทรงลักษณะของตนไว้นั้นนั่นแหละ เพราะทั้ง ๒ ประการ(คือ ธาตุและธรรม) เป็นคำเปิดเผยถึงความเป็นสิ่งไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ. เพราะเหตุนั้นจึงตรัสไว้ว่า "ฉธาตุโรยํ ภิกฺขุ ปุริโส (ดูกร

[1] ม. อุ. ๑๔/๔๓๖.
[2] ม. มู. ๑๒/๓๒๔.

ธารเณนาติ ธาเนน, วตฺตเนนาติ อตฺโถ. ขยฏฺเฐนาติ ขยภงฺคุตาย.[๑] ภยฏฺเฐนาติ อุทยวยปฏิปีฬนาทินา สปฺปฏิภยตาย. อสารกฏฺเฐนาติ อตฺตสารวิรเหน.

ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖)" และว่า "ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ (ย่อมเป็นผู้ตามพิจารณาเห็นธรรม ในธรรมทั้งหลายอยู่)" ดังนี้. เพราะความที่รูปธรรมทั้งหลาย ว่าโดยขณะที่สมควร ก็มีขณะที่ไม่นิดหน่อยจนเกินไป (เมื่อเทียบกับนามธรรม) เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ตามสมควรแก่ขณะของตน" ดังนี้. คำว่า เพราะการทรงไว้ คือ เพราะการตั้งไว้, ความว่า เพราะการทำให้เป็นไป. คำว่า เพราะอรรถว่าสิ้นไป คือเพราะความที่สิ้นไปคือแตกไป. คำว่า เพราะอรรถว่าเป็นภัย คือเพราะความที่มีภัยเฉพาะหน้า ด้วยความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและปราศไป. คำว่า เพราะอรรถว่าหาสาระมิได้ คือเพราะเว้นจากอัตสาระ.

๓๕๓. สหุปฺปนฺนาว เอตาติ เอตา จตสฺโส ธาตุโย สห อุปฺปนฺนาว สห ปวตฺตมานาว สมานกาเล ลพฺภมานาปิ

๓๕๓. คำว่า บรรดาธาตุทั้งหลายที่เกิดร่วมกันเหล่านี้นั่นเทียว คือบรรดาธาตุ ๔ ที่เกิดพร้อมกันเหล่านี้นั่นเทียว คือเป็นไป

---

[๑] สี. ขณภงฺคุรตาย, ฉ. ขณภงฺคุตาย.

อวกํสโต สพฺพปริยนฺติเม อุตุจิตฺตาหารสมุฏฺฐาเนสุ สุทฺธฏฺฐเก, กมฺมเชสุ ชีวิตนวเกติ เอเกกสฺมึ สุทฺธฏฺฐกาทิกลาเปปิ ปเทเสน อวินิพฺภุตฺตา วิสุํ วิสุํ อนิทฺทิสิตพฺพฏฺฐานตาย. ยตฺถ หิ ติสฺสนฺนํ ธาตูนํ ปติฏฺฐานวเสน ปฐวี, ตตฺเถว ตสฺสา อาพนฺธนปริปาจนสมุทีรณวเสน อิตรา. เอเสว นโย เสสาสุปิ.

พร้อมกันอยู่นั่นเทียว แม้ว่าได้อยู่ในเวลาเดียวกัน ก็ชื่อว่า เป็นของไม่แยกกันโดยเป็นส่วน ๆ แม้ในกลาปอย่างต่ำสุด โดยกำหนดอย่างต่ำ มีสุทธัฏฐกกลาปเป็นต้น แต่ละกลาป คือ ในสุทธัฏฐกกลาป ในบรรดากลาปที่มีอุตุ จิต และอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ในชีวิตนวกกลาป ในบรรดากลาปที่เกิดจากกรรมทั้งหลาย เพราะความมีที่ตั้งที่ไม่อาจระบุได้เป็นแห่ง ๆ. จริงอยู่ ที่ใดมีปฐวีธาตุอยู่ โดยความเป็นที่ตั้งแห่งธาตุ ๓, ที่นั้นนั่นแหละก็มีธาตุ ๓ นอกนี้อยู่ โดยเกี่ยวกับเป็นความซึมซาบ บ่ม และทำให้เคลื่อนซึ่งปฐวีธาตุนั้นนั่นแหละ. แม้ในธาตุที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ.

๓๕๔. ปุริมา เทฺว ครุกตฺตา สภาคา อญฺญมญฺญนฺติ อธิปฺปาโย. เอตฺถ จ นนุ ปฐวิยาปิ ลหุภาโว อตฺถิ. ตถา หิ สา "กกฺขฬํ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ ครุกํ ลหุกนฺ"ติ นิทฺทิฏฺฐา, อาเปปิ ลหุภาโว ลพฺภเตวาติ ?

๓๕๔. อธิบายว่า ธาตุ ๒ ข้างต้น ชื่อว่าเป็นสภาคะซึ่งกันและกัน เพราะความเป็นธาตุหนัก. ท้วงว่า ก็ในธาตุ ๒ อย่างนี้ แม้ในปฐวีธาตุก็มีความเบาได้. จริงอย่างนั้น ปฐวีธาตุนั้น ทรงแสดงไขไว้ว่า "ที่แข็ง

น, นิปฺปริยายครุภาวสฺส อธิปฺเปตตฺตา. ครุภาโว เอว หิ ปถวีธาตุยา ครุตรํ อุปาทาย ลหุภาโวติ ปริยาเยน วุตฺโต สีตภาโว วิย เตโชธาตุยา. ยทิ เอวํ รูปสฺส ลหุตาติ กถํ ? อยมฺปิ วุตฺตนยา เอว ลหุตาการํ อุปาทาย สพฺภนโต. น หิ ปริจฺเฉทวิการลกฺขณานิ ปรมตฺถโต ลพฺภนฺติ นิปฺผนฺนรูปานํ อวฏฺฐาวิเสสภาวโต. ตสฺมา ปรมตฺถสิทฺธํ ครุภาวํ สนฺธาย วุตฺตํ "ปุริมา เทฺว ครุกตฺตา สภาคา"ติ. "ตถา"ติ ปเทน "สภาคา"ติ อิมมตฺถํ อุปสํหรติ. "เทฺว"ติ ปน อิทํ ยถา "ปุริมา"ติ เอตฺถ, เอวํ "ปจฺฉิมา"ติ เอตฺถาปิ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. วิสภาคา ครุกลหุกภาวโตติ อธิปฺปาโย. ยถา จ ครุกลหุกภาเวหิ, เอวเมว สภาเวหิปิ[๑] สภาควิสภาคตา โยเชตพฺพา.

ที่อ่อน ที่ละเอียด ที่หยาบ ที่หนัก ที่เบา" ดังนี้, แม้ในอาโปธาตุก็มีความเบาได้มิใช่หรือ ? เฉลยว่า จะมีความเบาหามิได้ เพราะท่านประสงค์ความหนัก โดยนิปริยาย. เป็นความจริงว่า ความหนักนั่นเอง เทียบกับปฐวีธาตุที่หนักกว่า แล้วก็กล่าวได้โดยปริยายว่า ความเบา เช่นเดียวกับความเย็นแห่งเตโชธาตุ ฉะนั้น. ถ้าหากว่า เป็นอย่างนี้ คำว่า รูปสฺส ลหุตา (ความเบาแห่งรูป) เป็นอย่างไรเล่า ? เฉลยว่า แม้ความเบาแห่งรูปนี้ ก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นแหละ เพราะมีได้โดยเทียบกับอาการที่เบา (น่าจะเป็นว่า โดยเทียบกับอาการที่หนักกว่า). จริงอยู่ ปริเฉทรูป วิการรูป และลักษณรูปทั้งหลาย ย่อมไม่ได้โดยปรมัตถ์ เพราะเป็นเพียงความตั้งลงผิดแปลกกันแห่งนิปผันรูปทั้งหลาย. เพราะฉะนั้น ท่านหมายเอาความหนัก

---

[๑] สี. ม. เมยฺยภาวา เมยฺยภาเวหิ,
ฉ. เปยฺยภาวาเปยฺยภาเวหิ.

ที่สำเร็จโดยปรมัตถ์ จึงกล่าวว่า "ธาตุ ๒ ข้างต้น ชื่อว่าเป็นสภาคะกัน เพราะความเป็นธาตุหนัก. ด้วยบทว่า "อย่างนั้นเหมือนกัน" ท่านเปรียบเทียบถึงความข้อที่ว่า "เป็นสภาคะกัน" นี้. ก็บทว่า "เทว (ธาตุ ๒)" นี้ พึงนำเข้ามาสัมพันธ์ แม้ในบทว่า "ปจฺฉิมา (ข้างท้าย)" นี้ เหมือนอย่างที่นำมาสัมพันธ์ในบทว่า "ปุริมา (ข้างต้น)" นี้เถิด. อธิบายว่า ชื่อว่าเป็นวิสภาคะกัน ก็เพราะความเป็นธาตุหนัก และความเป็นธาตุเบา. พึงประกอบความเป็นสภาคะกัน และความเป็นวิสภาคะกัน แม้โดยสภาวะทั้งหลาย เหมือนอย่างที่ประกอบไว้ โดยความเป็นธาตุหนักและความเป็นธาตุเบา ฉะนั้นเถิด.

๓๕๕. อชฺฌตฺติกา เหฏฺฐา วุตฺตอชฺฌตฺติกา, สตฺตสนฺตานปริยาปนฺนาติ อตฺโถ. วิญฺญาณวตฺถุวิญฺญตฺติอินฺทฺริยานนฺติ จกฺขาทีนํ ฉนฺนํ วิญฺญาณวตฺถูนํ, ทฺวินฺนํ วิญฺญตฺตีนํ, อิตฺถิปุริสินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริยานญฺจ. เย ปน

๓๕๕. ธาตุทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นภายใน ก็คือเป็นภายในดังได้กล่าวแล้ว ในหนหลัง, ความว่า นับเนื่องในสันดานของสัตว์. คำว่า แห่งวัตถุของวิญญาณ วิญญัติ และอินทรีย์ทั้งหลาย คือ แห่งวัตถุของวิญญาณ ๖ มี

"วิญฺญาณวตฺถูติ หทยวตฺถุ คหิตนฺ"ติ วทนฺติ, เตสํ อินฺทฺริยคฺคหเณน อฏฺฐนฺนมฺปิ รูปินฺทฺริยานํ คหณํ เวทิตพฺพํ. "วุตฺตวิปรีตปฺปการา"ติ อิทํ พาหิรานํ ธาตูนํ ยถา สพฺพโส วิญฺญาณวตฺถูนํ วิญฺญตฺติอินฺทฺริยานํ[๑] อนิสฺสยตา จ อิริยาปถวิรโห จ วุตฺตวิปริยาโย, เอวํ จตุสมุฏฺฐานตาปีติ กตฺวา วุตฺตํ, น ลกฺขณรูปสฺส วิย กุโตจิปิ สมุฏฺฐานสฺส อภาวโต อุตุสมุฏฺฐานตาย ตาสํ. สหุตาทินิสฺสยตาปิ อชฺฌตฺติกานํ ธาตูนํ วตฺตพฺพา, น วา วตฺตพฺพา. วิญฺญตฺติคฺคหณํหิ ลกฺขณนฺติ.

จักขุวัตถุเป็นต้น, แห่งวิญญัติ ๒, และแห่งอิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และชีวิตินทรีย์. ส่วนอาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า "คำว่า วัตถุแห่งวิญญาณ เป็นอันท่านถือเอาหทัยวัตถุ" ดังนี้, ด้วยศัพท์ว่าอินทรีย์ พึงทราบว่า ท่านอาจารย์เหล่านั้นถือเอาอินทรีย์ที่เป็นรูปทั้ง ๘ (อันได้แก่ประสาท ๕ ภาวะ ๒ ชีวิต ๑). ท่านกล่าวคำว่า "มีประการตรงข้ามกับที่กล่าวแล้ว" นี้ไว้ ทำอธิบายว่า ธาตุภายนอกทั้งหลาย มีปริยายผิดแปลกกับธาตุภายในที่ได้กล่าวแล้ว คือหาความเป็นที่อาศัยแห่งวัตถุของวิญญาณ วิญญัติและอินทรีย์ทั้งหลายมิได้ และปราศจากอิริยาบถ โดยประการทั้งปวง ฉันใด, ก็มีปริยายผิดแปลกกับธาตุภายในที่ได้กล่าวแล้ว แม้คือความเป็นธาตุที่มีธรรม ๔ อย่างเป็นสมุฏฐาน ฉันนั้น, แต่จะไม่เป็นธาตุที่มีธรรม ๔ อย่างเป็นสมุฏฐาน เพราะไม่มีสมุฏฐานแต่ธรรมไหน ๆ

[๑] ฉ. วิญฺญาณวตฺถุวิญฺญตฺติอินฺทฺริยานํ.

บ้าง เหมือนอย่างลักขณรูป ก็หาไม่, เพราะธาตุภายนอกเหล่านั้น มีอุตุเป็นสมุฏฐาน. สำหรับธาตุที่เป็นภายในทั้งหลาย ควรกล่าวถึงความเป็นที่อาศัย แห่งลหุตารูปเป็นต้นบ้าง หรือไม่ต้องกล่าวถึง. ก็การถือเอาวิญญัติได้เป็นข้อที่ควรกำหนด.

๓๕๖. อิตราหีติ อาโปเตโชวายุธาตูหิ. เอกสงฺคหาติ สชาติสงฺคเหน เอกสงฺคหา. สมานชาตีนญฺหิ[๑] สงฺคโห สชาติสงฺคโห. เตนาห "สมุฏฺฐานานตฺตาภาวโต"ติ.

๓๕๖. คำว่า ธาตุ(ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน)นอกนี้ ได้แก่อาโปธาตุเตโชธาตุ และวาโยธาตุ. คำว่า มีอันรวมเข้าเป็นอันเดียวกัน คือมีอันรวมเข้าเป็นอันเดียวกันด้วยสชาติสังคหะ. ก็การรวมเอาธรรมทั้งหลาย ที่มีชาติเสมอเหมือนกันเข้าด้วยกัน เรียกว่าสชาติสังคหะ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะไม่มีความแตกต่างกันแห่งสมุฏฐาน" ดังนี้.

๓๕๗. ติณฺณํ มหาภูตานํ ปติฏฺฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหตีติ เยหิ มหาภูเตหิ

๓๕๗. คำว่า ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูต ๓ ความว่า อันมหาภูต

---

๑ สมานชาติยานญฺหิ.

สมฺปิณฺฑนวเสน สงฺคหิตา, ปริปาจนวเสน อนุปาลิตา, สมุทีรณวเสน วิตฺถมฺภิตา จ, เตสํ อตฺตนา สหชาตานํ ติณฺณํ มหาภูตานํ ปติฏฺฐา หุตฺวา ตโต เอว สนฺธารณวเสน อวสฺสโย โหติ, วุตฺตนเยน วา ปติฏฺฐา หุตฺวา สหชาตาทิวเสน ปจฺจโย โหตีติ. เอส นโย เสสาสุปิ.

เหล่าใดเกาะกุมแล้ว ด้วยอำนาจการรวบรวมไว้, ตามรักษาแล้วด้วยอำนาจการทำให้ร้อน(บ่ม), และค้ำจุนแล้วด้วยอำนาจการทำให้เคลื่อน, ก็ย่อมเป็นที่พึ่งอาศัยแห่งมหาภูตเหล่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็นที่รองรับ โดยเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูต ๓ ที่เกิดร่วมกันกับตนนั่นเอง, หรือว่าย่อมเป็นปัจจัย ด้วยสามารถแห่งสหชาตปัจจัยเป็นต้น โดยเป็นที่ตั้ง ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ฉะนี้แล. แม้ในธาตุที่เหลือก็มีนัยนี้.

๓๕๘. ยทิปิ อญฺญมญฺญอาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมาติ เหฏฺฐา ธาตูนํ อสมนฺนาหารตา ทสฺสิตา เอว, ตถาปิ อิมินาว นเยน วิสุํ กมฺมฏฺฐานปริคฺคโห กาตพฺโพติ ทสฺเสนฺโต "ปฐวีธาตุ เจตฺถา"ติ-อาทิมาห. ตตฺถ ปฐวีธาตุ เจตฺถาติ จ-สทฺโท สมฺปิณฺฑนฏฺโฐ, เตน อยมฺปิ เอโก มนสิการปฺปกาโรติ ทีเปติ. เอตฺถาติ เอตาสุ ธาตูสุ. "อหํ ปฐวีธาตู"ติ วา

๓๕๘. ท่านอาจารย์ได้แสดงถึงความที่ธาตุทั้งหลาย ไม่มีการนึกถึงกันไว้ในหนหลังว่า ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึงถึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน ดังนี้ แล้วเทียวก็จริง, ถึงอย่างนั้น เมื่อจะแสดงว่า ควรทำการกำหนดถือเอากรรมฐานเป็นอีกอาการหนึ่ง โดยนัยนี้แหละ ท่านจึงกล่าวว่า "ก็ในบรรดาธาตุเหล่านี้ ปฐวีธาตุ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น จ-ศัพท์ ในคำว่า ปฐวีธาตุ

"ปจฺจโย โหมี"ติ วา น ชานาตีติ อตฺตนิ วิย อตฺตโน กิจฺเจ จ อาโภคาภาวํ ทสฺเสตฺวา อุปการกสฺส วิย อุปกตฺตพฺพานมฺปิ อาโภคาภาวํ ทสฺเสตุํ "อิตรานิปี"ติอาทิ วุตฺตํ. สพฺพตฺถาติ สพฺพาสุ ธาตูสุ, ตตฺถาปิ อตฺตกิจฺจุปกตฺตพฺพเภเทสุ สพฺเพสุ.

เจตฺถ มีอรรถว่ารวบรวม(ในที่นี้แปลว่า "อนึ่ง"), ด้วย จ-ศัพท์นั้น ท่านแสดงว่า แม้ข้อนี้ก็เป็นมนสิการประการหนึ่ง. บทว่า เอตฺถ แปลว่าในบรรดาธาตุเหล่านี้. ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงถึงความไม่มีการคำนึงถึงในกิจของตน เช่นเดียวกับในตนเอง ว่า ย่อมไม่รู้ว่า "เราเป็นปฐวีธาตุ" บ้าง, ว่า "เราเป็นปัจจัย" บ้าง ดังนี้แล้ว ประสงค์แสดงความที่แม้มหาภูต ๓ ที่พึงอุปการะก็ไม่มีการคำนึงถึง เช่นเดียวกับปฐวีธาตุซึ่งเป็นผู้อุปการะ จึงกล่าวคำว่า "มหาภูต ๓ แม้นอกนี้" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า สพฺพตฺถ แปลว่า ในธาตุทั้งปวง, คือแม้ในธาตุทั้งปวงอันมีการแตกเป็นตนเอง กิจของตน และมหาภูตที่ตนพึงอุปการะนั้น.

๓๕๙. ปจฺจยวิภาคโตติ ปจฺจยธมฺมวิภาคโต เจว ปจฺจยภาววิภาคโต จ. "ปจฺจยโต"ติ หิ อิมินา ปฐวีอาทีนํ อญฺญาสาธารโณ ปติฏฺฐาภาวาทินา

๓๕๙. คำว่า โดยการจำแนกปัจจัย คือ โดยการจำแนกธรรมที่เป็นปัจจัยนั่นเทียว และโดยการจำแนกความเป็นปัจจัย. จริงอยู่ ด้วยคำว่า "โดยปัจจัย" นี้ ท่านกล่าวถึง

เสสภูตตฺตยสฺส ปจฺจยภาโว วุตฺโต. อิธ ปน เยหิ ธมฺเมหิ ปฐวีอาทีนํ อุปฺปตฺติ, เตสํ, ปฐวีอาทีนญฺจ อนวเสสโต ปจฺจยภาววิภาโค วุจฺจตีติ อยํ อิเมสํ ทฺวินฺนํ อาการานํ วิเสโส. กมฺมนฺติ กุสลากุสลํ รูปุปฺปาทกํ กมฺมํ. จิตฺตนฺติ ยงฺกิญฺจิ รูปุปฺปาทกํ จิตฺตํ. อาหาโรติ อชฺฌตฺติโก รูปุปฺปาทโก อาหาโร. อุตูติ โย โกจิ อุตุ, อตฺถโต เตโชธาตุ. กมฺมเมวาติ อวธารณํ สมุฏฺฐานสงฺกราภาวทสฺสนตฺถํ, เตน อกมฺมชานมฺปิ เกสญฺจิ กมฺมสฺส ปริยาย-ปจฺจยภาโว ทีปิโต โหติ. ตถา หิ วกฺขติ "กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานนฺ"ติอาทิ. นนุ จ กมฺมสมุฏฺฐานานํ กมฺมโต อญฺเญนปิ ปจฺจเยน ภวิตพฺพนฺติ ? ภวิตพฺพํ, โส ปน กมฺมคติโกวาติ ปฏิโยคินิวตฺตนตฺถํ อวธารณํ กตํ, เตนาห "น จิตฺตาทโย"ติ. จิตฺตาทิสมุฏฺฐานานนฺติ เอตฺถาปิ อยมตฺโถ ยถารหํ วตฺตพฺโพ. อิตเรติ จิตฺตาทิโต

ความที่ธาตุทั้งหลาย มีปฐวีธาตุเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่ภูต ๓ ที่เหลือ โดยความเป็นที่ตั้งเป็นต้น ซึ่งไม่สาธารณะด้วยธาตุอื่น ๆ. ส่วนในคำว่า โดยการจำแนกปัจจัยนี้ มีความ-หมายว่า ธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้นจะมีความเกิดขึ้นได้ เพราะธรรมเหล่าใด, ท่านก็กล่าวจำแนกความที่ธรรมเหล่านั้น เป็นตัวปัจจัย, และเป็นปัจจัยแก่ธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้นโดยไม่เหลือ ตามประการดังกล่าวมานี้ เป็นความแตกต่างกันแห่งอาการทั้ง ๒ (โดยปัจจัยและโดยการจำแนกปัจจัย) เหล่านี้. คำว่า กรรม ได้แก่กรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ทำรูปให้เกิดขึ้นได้. คำว่า จิต ได้แก่จิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำรูปให้เกิดขึ้นได้. คำว่า อาหาร ได้แก่อาหารภายในที่ทำรูปให้เกิดขึ้นได้. คำว่า อุตุ ได้แก่อุตุอย่างใดอย่างหนึ่ง, โดยความหมายก็ได้แก่เตโชธาตุ. คำอวธารณะ (คำจำกัดความ)ว่า กรรมเท่านั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อ

อญฺเญ. ชนกปจฺจโยติ สมุฏฺฐานปกตํ[๑] สนฺธาย วุตฺตํ. ปจฺจโย ปน กมฺมปจฺจโยว. วุตฺตํ หิ "กุสลากุสลา เจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ.[๒]

แสดงความไม่มีการปะปนกัน ด้วยสมุฏฐาน, ด้วยคำว่ากรรมเท่านั้น นั้น เป็นอันท่านแสดงถึงความที่กรรมเป็นปัจจัยโดยปริยาย แก่ภูตบางอย่าง แม้ที่มิได้เกิดจากกรรม. จริงอย่างนั้น ท่านจักกล่าวว่า "รูปมีกรรมเป็นปัจจัย มีจิตเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น. ท้วงว่า ก็ธรรมแม้อย่างอื่นจากกรรม ก็พึงเป็นปัจจัยแก่ธาตุ ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานทั้ง-หลายได้มิใช่หรือ ? เฉลยว่า พึงเป็นปัจจัยได้, แต่ว่าธรรมอย่างอื่นนั้น ก็มีความเป็นไปเพราะกรรมนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงทำคำพูดเป็นอวธารณะไว้ เพื่อห้ามความเป็นธรรมที่มีการประกอบแยกกัน, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ธรรมทั้งหลายมีจิตเป็นต้นมิได้เป็นปัจจัย" ดังนี้. แม้ในคำว่า แก่ธาตุที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน นี้ ก็ควรจะกล่าวคำอรรถาธิบายนี้บ้าง ตามสมควร. คำว่า

---

๑ ฉ. สมุฏฺฐาปกตํ.
๒ อภิ. ป. ๔๐/๑๘๖.

ธรรมนอกนี้ ได้แก่ธรรมเหล่าอื่นจากจิตเป็นต้น. คำว่า ชนกปัจจัย ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นธรรมที่ทำ(ธาตุทั้งหลาย) ให้ตั้งขึ้น. ส่วนชื่อว่า ปัจจัย ก็คือกรรมปัจจัยนั่นเอง. เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ย่อมเป็นปัจจัยโดยกรรมปัจจัย แก่วิบากขันธ์ทั้งหลาย และแก่กฏัตตารูป" ดังนี้.

เสสานนฺติ จิตฺตาทิสมุฏฺฐานานํ. ปริยายโต อุปนิสฺสยปจฺจโย โหตีติ ปฏฺฐาเน[1] อรูปานํเยว อุปนิสฺสยปจฺจยสฺส อาคตตฺตา นิปฺปริยาเยน รูปธมฺมานํ อุปนิสฺสยปจฺจโย นตฺถิ. สุตฺเต ปน "ปุคฺคลํ อุปนิสฺสาย วนสณฺฑํ อุปนิสฺสายา"ติ วจนโต สุตฺตนฺติกปริยาเยน วินา อภาโว อุปนิสฺสยปจฺจโยติ เวทิตพฺโพ. จิตฺตํ ชนกปจฺจโย โหตีติ สหชาตนิสฺสยาหาราทิวเสน ปจฺจโย โหนฺตํ

คำว่า แก่ธาตุที่เหลือ คือแก่ธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน. คำว่า ย่อมเป็นอุปนิสสยปัจจัย โดยปริยาย ความว่า เพราะในปกรณ์ปัฏฐาน อุปนิสสยปัจจัยมาแล้วแก่นามธรรมทั้งหลายเท่านั้น อุปนิสสยปัจจัยจึงไม่มีแก่รูปธรรมทั้งหลายโดยนิปริยาย. แต่พึงทราบว่า อุปนิสสยปัจจัยไม่มี โดยเว้นปริยายพระสูตร ตามพระดำรัสในพระสูตรว่า "ปุคฺคลํ อุปนิสฺสาย วนสณฺฑํ อุปนิสฺสาย

[1] อภิ. ป. ๔๐/๘.

จิตฺตํ สมุฏฺฐาปกตํ อุปาทาย "ชนกปจฺจโย โหตี"ติ วุตฺตํ. อาหารอุตูสุปิ เอเสว นโย.

(อาศัยอย่างยิ่งซึ่งบุคคล อาศัยอย่างยิ่งซึ่งป่าทึบ)" ดังนี้. คำว่า จิตย่อมเป็นชนกปัจจัย คือจิตที่มีอยู่ ซึ่งเป็นปัจจัย ด้วยสามารถแห่งสหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัยและอาหารปัจจัยเป็นต้น อาศัยความเป็นผู้ทำให้ตั้งขึ้น ก็กล่าวได้ว่า "ย่อมเป็นชนกปัจจัย". แม้ในอาหารและอุตุก็มีนัยนี้แหละ.

เอวํ กมฺมาทีนํ ปจฺจยธมฺมานํ วเสน ธาตูสุ ปจฺจยวิภาคํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตํสมุฏฺฐานานํ ธาตูนมฺปิ วเสน ปจฺจยวิภาคํ ทสฺเสนฺโต ปฐมํ ตาว "กมฺมสมุฏฺฐานํ มหาภูตนฺ"ติอาทินา อุทฺทิสิตฺวา ปุน "ตตฺถ กมฺมสมุฏฺฐานา ปฐวีธาตู"ติอาทินา นิทฺทิสติ. ตตฺถ กมฺมสมุฏฺฐานา ปฐวีธาตูติ "กมฺมสมุฏฺฐานํ มหาภูตนฺ"ติ เอตฺถ สามญฺญโต วุตฺตา กมฺมชปฐวีธาตุ. กมฺมสมุฏฺฐานานํ อิตราสนฺติ กมฺมชานํ อาโปธาตุอาทีนํ ติสฺสนฺนํ ธาตูนํ สหุปฺปตฺติยา อตฺตโน อุปการกานํ ตาสํ อุปการโก,

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงการจำแนกปัจจัยในธาตุทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งปัจจัยธรรมทั้งหลายมีกรรมเป็นต้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงการจำแนกปัจจัย แม้ด้วยสามารถแห่งธาตุทั้งหลาย ที่มีกรรมเป็นต้นนั้นเป็นสมุฏฐาน จึงยกขึ้นแสดง ด้วยคำว่า "มหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน" เป็นต้น เป็นอันดับแรกก่อน แล้วจึงแสดงไขด้วยคำว่า "ในบรรดาธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ปฐวีธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ ปฐวีธาตุที่เกิดจากกรรม ที่เรียกโดยชื่อสามัญ

คุณเพ็ญ เดชจันทร์ ด.ญ.เอื้อมพร ฤทธิโรจน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อาธารภาวโต, อุปฺปาทโต ยาว ภงฺคาธรณโต, วิคมาภาวโต จ สหชาต-อญฺญมญฺญนิสฺสยอตฺถิอวิคตวเสน เจว ปติฏฺฐานวเสน จ ปจฺจโย โหติ, โหนฺตี จ กมฺมํ วิย อตฺตโน, ตาสญฺจ น ชนกวเสน ปจฺจโย โหติ อสมุฏฺฐาปกตฺตา ตาสํ. กามญฺเจตฺถ นิสฺสยปจฺจยคฺคหเณเนว ปติฏฺฐาภาโว สงฺคหิโต, ปฐวีธาตุยา ปน อนญฺญสาธารณกิจฺจํ สหชาตานํ ปติฏฺฐาภาโวติ อิมํ วิเสสํ ทสฺเสตุํ "ปติฏฺฐานวเสน จา"ติ วิสุํ กตฺวา วุตฺตํ. อาพนฺธนวเสน จาติอาทีสุปิ เอเสว นโย. ติสนฺตติมหาภูตานนฺติ อุตุจิตฺตาหารสมุฏฺฐานานํ จตุมหาภูตานํ อญฺญมญฺญํ อโวกิณฺณานํ, อวิจฺเฉเทน ปวตฺตึ อุปาทาย สนฺตติสนฺตติคฺคหณํ. ปฐวีธาตุยา ปติฏฺฐาภาโว นาม สหชาตธมฺมานํเยวาติ อาห "น ปติฏฺฐาวเสนา"ติ. น อาพนฺธน-วเสนาติอาทีสุปิ เอเสว นโย. เอตฺถาติ เอเตสุ กมฺมสมุฏฺฐานมหาภูเตสุ. "จิตฺตสมุฏฺฐานา ปฐวีธาตุ จิตฺตสมุฏฺฐานานํ

ในคำว่า "มหาภูต ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน" นี้. คำว่า แก่ธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนอกนี้ คือย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุ ๓ มีอาโปธาตุเป็นต้นที่เกิดจากกรรมโดยเกี่ยวกับเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย และโดยเกี่ยวกับเป็นที่ตั้ง โดยเป็นผู้อุปการะ ธาตุที่อุปการะตนเหล่านั้น โดยการเกิดขึ้นพร้อมกัน, โดยความเป็นที่รองรับไว้, โดยการทรงไว้ตั้งแต่เกิดจนดับ, และโดยไม่มีความปราศไป, อนึ่ง เมื่อจะเป็นปัจจัย ก็มิได้เป็นปัจจัยโดยเกี่ยวกับเป็นผู้ทำธาตุเหล่านั้นให้เกิด เหมือนอย่างกรรมของตน เพราะมิได้เป็นสมุฏฐานผู้ทำธาตุเหล่านั้นให้ตั้งขึ้น. ก็ในที่นี้ ความเป็นที่ตั้ง(แห่งธาตุ ๓ ที่เหลือ) เป็นอันสงเคราะห์แล้วด้วยศัพท์ว่า นิสสยปัจจัยนั่นเทียว ก็จริง, ถึงอย่างนั้นท่านอาจารย์ประสงค์แสดงข้อที่พิเศษข้อนี้ว่า ก็ความที่ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้งแห่งธาตุที่เกิดร่วมกัน จัดเป็นกิจที่ไม่ทั่วไปแก่กิจอย่างอื่น ดังนี้ ท่าน

อิตราสนฺ"ติอาทีสุ สุกโร ตนฺตินโย เนตุนฺติ "จิตฺตอาหาร... ฯเปฯ เอเสว นโย"ติ อติทิสติ.

จึงกล่าวกระทำให้เป็นอีกกิจหนึ่งต่างหาก ว่า "และโดยเกี่ยวกับเป็นที่ตั้ง" ดังนี้. แม้ในคำว่า และโดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องยึดไว้ เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า แก่มหาภูต ๓ สันตติ ความว่า ท่านถือเอาสันตติ ๓ ด้วยสันตติ อาศัยความเป็นไป โดยไม่ขาดสายแห่งมหาภูต ๔ ที่มีอุตุ จิตและอาหารเป็นสมุฏฐาน อันไม่ปะปนกันและกัน. ชื่อว่าความเป็นที่ตั้งแห่งปฐวีธาตุ ย่อมมีแก่ธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันเท่านั้น เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "มิได้เป็นปัจจัยโดยเกี่ยวกับเป็นที่ตั้ง". แม้ในคำว่ามิได้เป็นปัจจัยโดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องยึดไว้ เป็นต้นก็มีนัยนี้แหละ. บทว่า เอตฺถ แปลว่าในบรรดามหาภูต ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านี้. คำว่า "แม้ในบรรดาธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้นที่มีจิต อาหาร ฯลฯ ก็มีนัยนี้แหละ ท่านชี้แนะว่า ในคำพรรณนาความว่า "ปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุทั้งหลาย ที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนอกนี้"

ดังนี้เป็นต้น ก็ควรที่นำนัยแห่งแบบแผนอันทำได้ง่ายเข้าไป.

สหชาตาทิปจฺจยวสปฺปวตฺตาสุ จ ปนาติ เอตฺถ จ-สทฺโท สมุจฺจยฏฺโฐ, ปน-สทฺโท วิเสสฏฺโฐ, ตทุภเยน จ ยถาวุตฺเตหิ สหชาตาทิปจฺจเยหิ ปวตฺตมานา ธาตุโย อิมินา วิเสเสน ปวตฺตนฺตีติ อิมมตฺถํ ทีเปติ.

จ-ศัพท์ ในข้อว่า สหชาตาทิปจฺจยวสปฺปวตฺตาสุ จ ปน (อนึ่งในบรรดาธาตุที่เป็นไปตามอำนาจของปัจจัย มีสหชาตปัจจัยเป็นต้น)นี้ มีอรรถว่าผนวก(อนึ่ง), ปน-ศัพท์มีอรรถว่าเป็นข้อที่แปลกไป(ก็แต่ว่า), ก็ด้วยศัพท์ทั้ง ๒ นั้น ท่านแสดงความหมายนี้ว่า ธาตุทั้งหลาย ที่เป็นไปเพราะปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว ย่อมเป็นไปโดยอาการแปลก ๆ กัน นี้ ดังนี้.

อิทานิ ตํ วิเสสํ ทสฺเสตุํ "เอกํ ปฏิจฺจา"ติ คาถมาห. ตตฺถ เอกํ ธาตุํ ปฏิจฺจ ติสฺโส ธาตุโย จตุธา สมฺปวตฺตนฺติ, ติสฺโส ธาตุโย ปฏิจฺจ เอกาว ธาตุ จตุธา สมฺปวตฺตติ, เทฺว ธาตุโย ปฏิจฺจ เทฺว ธาตุโย ฉธา สมฺปวตฺตนฺตีติ โยชนา. อตฺโถ ปน ปฐวีอาทีสุ เอเกกิสฺสา ปจฺจยภาเว อิตราสํ ติสฺสนฺนํ ติสฺสนฺนํ

บัดนี้ เพื่อแสดงอาการที่แปลก ๆ กันนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคาถาว่า "เอกํ ปฏิจฺจ" เป็นต้น. ในคาถานั้นมีคำประกอบความว่า ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑ เป็นไป ๔ อาการ, ธาตุ ๑ นั้นเทียวอาศัยธาตุ ๓ เป็นไป ๔ อาการ, ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ เป็นไป ๖ อาการ ดังนี้. ส่วนอรรถาธิบายมีว่า เมื่อธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น

คุณเพ็ญ เดชจันทร์ ด.ญ.เอื้อมพร ฤทธิโรจน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปจฺจยุปฺปนฺนตาติ อยเมโก จตุกฺโก, ติสฺสนฺนํ ติสฺสนฺนํ ปจฺจยภาเว อิตราย เอเกกิสฺสา ปจฺจยุปฺปนฺนตาติ อยมปโร จตุกฺโก, ปฐมทุติยา, ตติยจตุตฺถา, ปฐมตติยา, ทุติยจตุตฺถา, ปฐมจตุตฺถา, ทุติยตติยาติ อิมาสํ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ ปจฺจยภาเว ตตฺถ ตตฺถ อิตราสํ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ ปจฺจยุปฺปนฺนตาติ อยเมโก ฉกฺโก. เอวํ ปจฺจยภาเวน จตุธา, ฉธา จ ปวตฺตมานานํ เอกกทฺวิกติกวเสน, ติกทฺวิกเอกกวเสน จ ยถากฺกมํ ปจฺจยุปฺปนฺนตาติ วิภาโค เวทิตพฺโพ. อยญฺจ ปจฺจยภาโว สหชาตอญฺญ-มญฺญนิสฺสยอตฺถิอวิคตปจฺจยวเสน, ตตฺถาปิ จ อญฺญมญฺญมุเขเนว เวทิตพฺโพ. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ ปฏฺฐานวาเร "เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ ตโย มหาภูตา, ตโย มหาภูเต ปฏิจฺจ เอกํ มหาภูตํ, เทฺว มหาภูเต ปฏิจฺจ เทฺว มหาภูตา อุปฺปชฺชนฺตี"ติ[๑]

แต่ละอย่างมีความเป็นปัจจัย ธาตุแต่ละ ๓ นอกนี้ ก็มีความเป็นปัจจยุปบัน (ผลที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย) ข้อที่ว่ามากระนี้ นี้ เป็นจตุกกะหนึ่ง (หมวดอาการ ๔ หมวดหนึ่ง) เมื่อธาตุแต่ละ ๓ มีความเป็นปัจจัย ธาตุแต่ละอย่างนอกนี้ก็มีความเป็นปัจจยุปบัน ข้อที่ว่ามากระนี้ นี้ จัดเป็นอีกจตุกกะหนึ่ง, เมื่อธาตุแต่ละ ๒ เหล่านี้คือธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๒, ธาตุที่ ๓ กับธาตุที่ ๔, ธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๓, ธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๔, ธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๔, ธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๓ มีความเป็นปัจจัย ธาตุแต่ละ ๒ นอกนี้ ในบรรดาธาตุ ๔ นั้น ๆ ก็มีความเป็นปัจจยุปบัน ข้อที่ว่ามากระนี้นี้ จัดเป็นฉักกะ ๑ (หมวดอาการ ๖ หมวดหนึ่ง). สำหรับธาตุทั้งหลาย ที่เป็นไปโดยอาการ ๔ และโดยอาการ ๖ โดยความเป็นปัจจัยตามประการดังกล่าวมานี้ บัณฑิตพึงทราบถึงการจำแนกว่ามีความเป็นปัจจยุปบัน โดยเกี่ยวกับเป็น

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๒๕.

ธาตุหมวด ๑ หมวด ๒ และหมวด ๓ และโดยเกี่ยวกับเป็นธาตุหมวด ๓ หมวด ๒ และหมวด ๑ ตามลำดับเถิด. ก็ความเป็นปัจจัยนี้บัณฑิตพึงทราบ โดยเกี่ยวกับเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัยนิสสยปัจจัยอัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย, และโดยช่องคือซึ่งกันและกัน แม้ในความเป็นปัจจัยนั้นนั่นเทียว. ได้แก่ความเป็นปัจจัยที่ทรงหมายเอา ตรัสไว้ใน ปฏิจจวาระว่า "เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ ตโย มหาภูตา ฯเปฯ เทฺว มหาภูเต ปฏิจฺจ เทฺว มหาภูตา อุปฺปชฺชนฺติ (แปลว่า มหาภูต ๓ อาศัยมหาภูต ๑ เกิดขึ้น, มหาภูต ๑ อาศัยมหาภูต ๓ เกิดขึ้น, มหาภูต ๒ อาศัยมหาภูต ๒ เกิดขึ้น)" ดังนี้.

อภิกฺกมปฏิกฺกมาทีติ อาทิ-สทฺเทน อาทานวิสฺสชฺชนาทิกายิกกิริยากรณสฺส สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. อุปฺปีฬนสฺส ปจฺจโย โหติ ฆฏฺฏนกิริยาย ปฐวีธาตุวเสน สิชฺฌนโต. สาวาติ ปฐวีธาตุเยว. อาโปธาตุยา

ด้วยอาทิ-ศัพท์ในบทว่า อภิกฺกมปฏิกฺกมาทิ (ก้าวไปและก้าวกลับมาเป็นต้น) พึงเห็นว่า รวมเอาการกระทำกิริยาทางกาย มีการจับการปล่อยเป็นต้น. ชื่อว่า ย่อมเป็นปัจจัยแก่การกดยัน ก็เพราะกิริยาที่กระทบ

คุณแม้นมาศ เวศกาวี
อุทิศส่วนกุศลให้ คุณยาย-บิดา-มารดา

อนุคตา อาโปธาตุยา ตตฺถ อปฺปธานภาวํ, ปฐวีธาตุยา จ ปธานภาวนฺติ ปติฏฺฐาภาเว วิย ปติฏฺฐาปเนปิ สาติสยกิจฺจตฺตา ตสฺสา ปติฏฺฐาปนสฺส ปาทฏฺฐปนสฺส ปจฺจโย โหตีติ สมฺพนฺโธ.. อวิกฺเขปนสฺสาติ อโธ นิกฺขิปนสฺส. ตตฺถ จ ครุตรสภาวาย อาโปธาตุยา สาติสโย พฺยาปาโรติ อาห "ปฐวีธาตุยา อนุคตา อาโปธาตู"ติ. ตถา อุทฺธงฺคติกา เตโชธาตูติ อุทฺธรเณ วาโยธาตุยา ตสฺสา อนุคตภาโว วุตฺโต. ติริยํ คติกาย วาโยธาตุยา อติหรณวีติหรเณสุ สาติสโย พฺยาปาโรติ เตโชธาตุยา ตสฺสา อนุคตภาโว คหิโต. ตตฺถ ฐิตฏฺฐานโต อภิมุขํ ปาทสฺส หรณํ อติหรณํ, ปุรโต หรณํ. (อติหรณํ?) ตโต โถกํ วีติกฺกมหรณํ วีติหรณํ, ปสฺสโต หรณํ.

สำเร็จได้ด้วยอำนาจแห่งปฐวีธาตุ. บทว่า สาว ได้แก่ปฐวีธาตุนั่นแหละ. ชื่อว่า อันอาโปธาตุคล้อยตาม สัมพันธ์ความว่า ถึงภาวะที่อาโปธาตุไม่เป็นประธาน ในการหยุดเท่านั้น, และถึงภาวะที่ปฐวีธาตุเป็นประธาน เพราะเหตุนั้นจึงเป็นปัจจัยแก่การหยุด คือการหยุดเท้าไว้ เพราะแม้ในการหยุด(เท้า) ปฐวีธาตุนั้นก็มีกิจดีล้ำยิ่ง เช่นเดียวกับในความเป็นที่ตั้ง(แห่งธาตุ ๓ นอกนี้). บทว่า อวิกฺเขปนสฺส แปลว่า แก่การวาง(เท้า)ลง. ก็ในการวางเท้าลงนั้น อาโปธาตุอันมีสภาพหนักกว่าย่อมมีความพยายามดีล้ำยิ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อาโปธาตุอันปฐวีธาตุติดตามแล้ว" ดังนี้. เตโชธาตุที่มีการไปเบื้องบนก็อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวถึงภาวะ ที่เตโชธาตุนั้นถูกวาโยธาตุติดตาม ในเวลาที่ยก(เท้า)ขึ้น. วาโยธาตุที่มีการไปทางขวาง มีความ

---

[๑] ฉ. อติหรณนฺติ อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

คุณแม้นมาศ เวศกาวี
อุทิศส่วนกุศลให้ คุณยาย-บิดา-มารดา

พยายามดีล้ำยิ่ง ในเวลาที่เสือก(เท้า)ไปและการเลี่ยง(เท้า) เพราะเหตุนั้น ท่านจึงได้ถือเอาภาวะที่วาโยธาตุนั้น ถูกเตโชธาตุติดตาม. ในกิริยาเหล่านั้น การนำเท้าบ่ายหน้าไปจากตำแหน่งที่ยืนอยู่ ชื่อว่าอติหรณํ (การเสือกไป), ได้แก่การนำ(เท้า)ไปข้างหน้า. การนำเท้าก้าวล่วงไปเสียหน่อยหนึ่งจากตำแหน่งนั้น ชื่อว่า วีติหรณํ (การเลี่ยง), ได้แก่การนำไปทางข้าง.

เอเกเกน มุเขนาติ "ปตฺถฏฺฏตฺตา ปฐวี"ติอาทินา[๑] วิภตฺเตสุ เตรสสุ อากาเรสุ เอเกเกน ธาตูนํ ปริคฺคณฺหนมุเขน. สฺวายนฺติ โส อยํ อุปจารสมาธิ. กถํ ปนสฺส ววฏฺฐานปริยาโยติ อาห "จตุนฺนํ ธาตูนนฺ"ติอาทิ.

คำว่า โดยมุขอย่างหนึ่ง อย่างหนึ่ง คือ โดยช่องทางแห่งการกำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายอย่างหนึ่ง อย่างหนึ่ง ในบรรดาอาการ ๑๓ ที่ท่านอาจารย์ได้จำแนกไว้โดยนัยว่า "ชื่อว่า ปฐวี เพราะภาวะที่แผ่ไป" เป็นต้น. บทว่า สฺวายํ แปลว่าอุปจารสมาธินี้นั้น. ถามว่า ก็อุปจารสมาธินี้ จะมีปริยายว่าววัฏฐานได้อย่างไร ท่านอาจารย์กล่าว

---

๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๘๕.

เฉลยว่า "จตุนนํ ธาตูนํ" เป็นต้น (เพราะเกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งญาณที่กำหนดธาตุ ๔).

๓๖๐. อิทานิ อิมิสฺสา ภาวนาย อานิสํเส ทสฺเสตุํ "อิมญฺจ ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. สุญฺญตํ อวคาหตีติ ธาตุมตฺตตาทสฺสเนน รูปกายสฺส อนตฺตกตํ ววฏฺฐาปยโต ตทนุสาเรน นามกายสฺสาปิ อนตฺตกตา สุปากฏา โหตีติ สพฺพโส อตฺตสุญฺญตํ ปริโยคาหติ ตตฺถ ปติฏฺฐหติ. สตฺตสญฺญํ สมุคฺฆาเฏตีติ ตโต เอว "สตฺโต โปโส อิตฺถี ปุริโส"ติ เอวํ ปวตฺตํ อยาถาวสญฺญํ อุคฺฆาเฏติ สมูหนติ. วาฬมิคยกฺขรกฺขสาทิวิกปฺปํ อนาปชฺชมาโนติ[1] สกสนฺตาเน วิย ปรสนฺตาเนปิ ธาตุมตฺตตาย สุทิฏฺฐตฺตา ขีณาสโว วิย "อิเม สีหพฺยคฺฆาทโย วาฬมิคา, อิเม ยกฺขรกฺขสา"ติ เอวมาทิวิกปฺปํ อกโรนฺโต ภยเภรวํ สหติ

๓๖๐. บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงอานิสงส์แห่งภาวนานี้ จึงกล่าวว่า "อิมญฺจ ปน" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ย่อมหยั่งถึงความเป็นของว่างเปล่า ความว่า เมื่อพระโยคีกำหนดความเป็นอนัตตา แห่งรูปกายได้ โดยการเห็นความเป็นเพียงธาตุ ความเป็นอนัตตา แม้แห่งนามกาย ก็ย่อมเป็นอันปรากฏชัดได้ โดยคล้อยตามการเห็นความเป็นอนัตตาแห่งรูปกายนั้น เพราะเหตุนั้น จึงหยั่งถึงความเป็นของว่างเปล่าจากอัตตาได้โดยประการทั้งปวง คือตั้งอยู่ในความเป็นของว่างเปล่า จากอัตตานั้น. คำว่า ย่อมถอนสัตตสัญญาได้ ความว่า เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ก็ย่อมเพิก ย่อมถอนความสำคัญตามความไม่เป็นจริง อันเป็นไป

[1] ฉ. อนาวชฺชมาโนติ.

อภิภวติ. ยถาวุตฺตวิกปฺปนาปชฺชนํ[๑] หิ ภยเภรวํ สหนสฺส การณํ วุตฺตํ. อุกฺฆาโฏ อุปฺปิลาวิตตฺตํ. นิคฺฆาโฏ ตาทิภาวปฺปตฺติ.[๒] มหาปญฺโญ จ ปน โหติ ธาตุวเสน กาเย สมฺมเทว ฆนวินิพฺโภคสฺส กรณโต. ตถาหิทํ กมฺมฏฺฐานํ พุทฺธิจริตสฺส อนุกูลนฺติ วุตฺตํ, สุคติปรายโน วา อินฺทฺริยานํ อปริปกฺกตายนฺติ อธิปฺปาโย.

อย่างนี้ว่า "สัตว์ คน หญิง ชาย" ดังนี้ได้. คำว่า เมื่อไม่ถึงการกำหนดเลือกว่าเป็นสัตว์ร้าย ยักษ์ รากษส เป็นต้น ความว่า เมื่อไม่กระทำการกำหนดเลือก มีอย่างนี้ว่า "พวกสีหะเสือโคร่งเป็นต้นเหล่านี้ เป็นสัตว์ร้าย, เหล่านี้เป็นพวกยักษ์พวกรากษส" ดังนี้เป็นต้น ก็ย่อมอดกลั้น คือครอบงำความกลัว และอารมณ์ที่น่ากลัวได้ เช่นเดียวกับพระขีณาสพ เพราะได้เห็นความเป็นเพียงธาตุแล้วเป็นอย่างดี แม้ในขันธสันดานของผู้อื่น เช่นเดียวกับในขันธสันดานของตน. ก็เป็นอันท่านกล่าวการไม่ถึงการกำหนดเลือกตามที่กล่าวแล้ว ว่าเป็นเหตุแห่งความอดกลั้นความกลัวและอารมณ์ที่น่ากลัว. ชื่อว่าอุกฺฆาโฏ (ความดีใจ)ได้แก่ความปลาบปลื้มใจ. ชื่อว่านิคฺฆาโฏ(ความเสียใจ) ได้แก่การถึงความลำบากใจ. ก็แล ชื่อว่า

---

[๑] ยถาวุตฺตวิกปฺปานาปชฺชนํ.

[๒] ทีนภาวปฺปตฺตีติปิ, สินภาวปฺปตฺติ (?).

จะเป็นผู้มีปัญญามาก ก็เพราะกระทำการกระจายความเป็นกลุ่มก้อนในกาย โดยเกี่ยวกับว่า เป็นธาตุได้โดยชอบนั่นเทียว. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ว่า กรรมฐานนี้อนุกูล(เหมาะสม) แก่บุคคลผู้เป็นพุทธิจริต, อธิบายว่า หรือ ชื่อว่ามีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า ก็เพราะความที่อินทรีย์ทั้งหลายยังไม่แก่รอบ.

เอกูนวีสติภาวนานยปฏิมณฺฑิตสฺส
จตุธาตุววฏฺฐานสฺส[1] ลีนตฺถวณฺณนา.

จบการพรรณนาอรรถที่ลึกลับ
แห่งจตุธาตุววัฏฐาน
อันประดับด้วยนัยแห่งภาวนา ๑๙ นัย.

๓๖๑. "โก สมาธี"ติอาทินา สรูปาทิปุจฺฉา ยาวเทว วิภาคาวโพธนตฺถา. สรูปาทิโต หิ ญาตสฺส ปเภโท วุจฺจมาโน สุวิญฺเญยฺโย โหติ สงฺเขปปุพฺพกตฺตา วิตฺถารสฺส, วิตฺถารวิธินา จ สงฺเขปวิธึ สงฺคณฺหาตีติ[2] สมาธิสฺส วิตฺถารํ

๓๖๑. คำถามถึงสภาวะที่มีอยู่เป็นต้นด้วยคำว่า "อะไรคือสมาธิ" เป็นต้น ย่อมมีเพียงเพื่อประโยชน์คือการหยั่งรู้การจำแนก. ก็ประเภทแห่งธรรมที่รู้แล้ว โดยสภาวะที่มีอยู่เป็นต้นที่กำลังกล่าวถึงอยู่ ย่อมเป็นอันรู้ได้โดยง่าย ก็เพราะคำอธิบายอย่างพิสดาร

---

[1] ฉ. ...ววตฺถาน...

[2] ฉ. สงฺคยฺหตีติ.

ภาวนานยญฺจ ทสฺเสตุนฺติ วุตฺตํ. อถวา "โก สมาธี"ติอาทินาปิ สมาธิสฺเสว ปการเภโท ทสฺสียติ, ภาวนานิสํโสปิ ภาวนานยนิสฺสิโตเอวาติ อธิปฺปาเยน "วิตฺถารํ ภาวนานยญฺจ ทสฺเสตุนฺ"ติ วุตฺตํ. สพฺพปฺปการโตติ ปลิโพธุปจฺเฉทาทิกสฺส สพฺพสฺส ภาวนาย ปุพฺพกิจฺจสฺส กรณปฺปการโต เจว สพฺพกมฺมฏฺฐานภาวนาวิภาวนโต จ.

มีคำอธิบายอย่างสังเขปเป็นเบื้องต้น, แต่ว่าท่านสงเคราะห์ วิธีอธิบายอย่างสังเขปไว้ด้วยวิธีอธิบายอย่างพิสดาร เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพื่อแสดงความพิสดาร และภาวนานัยแห่งสมาธิ" ดังนี้. อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพื่อแสดงความพิสดารและภาวนานัย" ดังนี้ โดยประสงค์ว่า แม้ด้วยคำว่า "อะไรคือสมาธิ" เป็นต้นนี้ ท่านแสดงการแตกไปโดยประการทั้งหลายแห่งสมาธินั่นเอง, แม้อานิสงส์แห่งการเจริญ ก็เป็นอันอาศัยภาวนานัยนั่นเทียว ดังนี้. คำว่า โดยประการทั้งปวง คือโดยประการแห่งการกระทำบุพกิจแห่งภาวนา มีการตัดปลิโพธเป็นต้นทั้งปวงนั่นเทียว และโดยการแสดงการเจริญกรรมฐานทั้งปวง.

"สมตฺตา โหตี"ติ วตฺวา ตเมว สมตฺตภาวํ วิภาเวตุํ "ทุวิโธเยวา"ติอาทิ วุตฺตํ. อิธ อธิปฺเปโต สมาธีติ โลกิยสมาธึ อาห. ทสฺสุ กมฺมฏฺฐาเนสูติ ยานิ เหฏฺฐา

ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "เป็นอันจบแล้ว" ดังนี้แล้ว ประสงค์จะเปิดเผยภาวะที่จบนั้นนั่นแหละ จึงกล่าวว่า "ทุวิโธเยว" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า สมาธิที่ประสงค์เอาใน

"อุปจาราวหานี"ติ วุตฺตานิ ทส กมฺมฏฺฐานานิ, เตสุ. อปฺปนาปุพฺพภาค-จิตฺเตสูติ อปฺปนาย ปุพฺพภาคจิตฺเตสุ อฏฺฐนฺนํ ฌานานํ ปุพฺพภาคจิตฺตุปฺปาเทสุ. เอกคฺคตาติ เอกาวชฺชนวีถิยํ, นานาวชฺชนวีถิยญฺจ เอกคฺคตา. อวเสสกมฺมฏฺฐาเนสูติ "อปฺปนาวหานี"ติ วุตฺเตสุ ตึสกมฺมฏฺฐาเนสุ.

ที่นี้ ท่านกล่าวถึงโลกิยสมาธิ. คำว่า ในกรรมฐาน ๑๐ ได้แก่ในกรรมฐาน ๑๐ ที่ท่านกล่าวไว้ในหนหลังว่า "นำมาซึ่งอุปจารฌาน". บทว่า อปฺปนาปุพฺพภาคจิตฺเตสุ แปลว่าในจิตทั้งหลาย อันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งอัปปนา ได้แก่ ในจิตตุปบาททั้งหลายอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งฌาน ๘. คำว่า เอกัคตา ได้แก่ เอกัคตาในวิถีที่มีอาวัชนะเดียวกัน, และในวิถีที่มีอาวัชนะต่าง ๆ กัน. คำว่า ในกรรมฐานที่เหลือ คือในกรรมฐาน ๓๐ ที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า "นำมาซึ่งอัปปนา".

สมาธิอานิสํสกถาวณฺณนา

๓๖๒. ทิฏฺฐธมฺโม วุจฺจติ ปจฺจกฺขภูโต อตฺตภาโว, ตตฺถ สุขวิหาโร ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาโร. กามํ "สมาปชฺชิตฺวา"ติ เอเตน อปฺปนาสมาธิเยว วิภาวิโต "เอกคฺคจิตฺตา"ติ ปน ปเทน อุปจารสมาธิโนปิ คหณํ โหตีติ

พรรณนากถาว่าด้วยอานิสงส์แห่งสมาธิ

๓๖๒. อัตภาพที่มีอยู่โดยประจักษ์ท่านเรียกว่า ทิฏฐธรรม, ความอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมนั้น ชื่อว่าทิฏฐธัมมสุขวิหาร (ความอยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้). ด้วยคำว่า "เข้า (สมาบัติ)" นี้ เป็นอันเปิดเผยถึงอัปปนา-

ตโต นิวตฺตนตฺถํ "อปฺปนาสมาธิภาวนา"ติ วุตฺตํ. น โข ปเนเตติ เอเต พาหิรกภาวิตา ฌานธมฺมา จิตฺเตกคฺคตามตฺตกรา. อริยสฺส วินเย พุทฺธสฺส ภควโต สาสเน "สลฺเลขา"ติ น วุจฺจนฺติ กิเลสานํ สลฺเลขนปฏิปทา น โหนฺตีติ กตฺวา, สาสเน ปน อวิหึสาทโยปิ สลฺเลขาว โลกุตฺตรปาทกตฺตา. สมฺพาเธติ ตณฺหาสงฺกิเลสาทีนา สงฺกิลิฏฺฐตาย ปรมสมฺพาเธ อติวิย กสฏฺฐานภูเต[๑] สํสารปฺปวตฺเต. โอกาสาธิคมนเยนาติ อตฺตปฏิลาภโยคฺคสฺส นวมขณสงฺขาตสฺส โอกาสสฺส อธิคมนเยน. ตสฺส หิ ทุลฺลภตาย อปฺปนาธิคมมฺปิ อธิคมยมาโน สํเวคพหุโล ปุคฺคโล อุปจารสมาธิมฺหิเยว ฐตฺวา วิปสฺสนาย กมฺมํ กโรติ "สีฆํ สํสารทุกฺขํ สมติกฺกมิสฺสามี"ติ.

สมาธินั่นเทียว ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น ด้วยบทว่า "มีจิตเป็นเอกัคคะ" ดังนี้ ย่อมเป็นอันถือเอาอุปจารสมาธิได้ด้วย เพราะเหตุนั้น เพื่อที่จะห้ามเสียจากอุปจารสมาธินั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "การเจริญอัปปนาสมาธิ (ของท่านเหล่านั้น)" ดังนี้. ข้อว่า น โข ปเนเต ดังนี้ ได้แก่ ฌานธรรมเหล่านั้นที่ได้เจริญไว้ในลัทธิภายนอก อันกระทำเพียงความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต. ชื่อว่าในวินัยของพระอริยเจ้า คือในพระศาสนาของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ชื่อว่าไม่เรียกว่า "สัลเลขธรรม" เพราะทำอธิบายว่า ไม่เป็นปฏิปทาเครื่องขูดเกลากิเลสทั้งหลาย, ส่วนแม้ธรรมทั้งหลายมีอวิหิงสาเป็นต้น ในพระศาสนา จัดเป็นสัลเลขธรรมได้ทีเดียว เพราะเป็นบาทแห่งโลกุตรธรรม. คำว่า ในที่คับแคบ ได้แก่ ในที่คับแคบอย่างยิ่ง คือในสังสารวัฏที่เป็นไปอยู่ อันเป็นที่ตั้งแห่ง

---

๑ ฉ. สํกฏฺฐานภูเต.

สิ่งเลวทรามเกินจะเปรียบได้ เพราะความเป็นที่ที่เศร้าหมอง ด้วยความเศร้าหมองคือตัณหาเป็นต้น. คำว่า โดยนัยแห่งการได้โอกาส ได้แก่โดยนัยแห่งการได้โอกาสกล่าวคือขณะที่ ๙ อันสมควรแก่การได้มาซึ่งอัตภาพ. จริงอยู่ เพราะความที่โอกาสนั้นหาได้ยาก บุคคลผู้มากด้วยความสลดใจ ผู้จะบรรลุอธิคม(ธรรมที่พึงบรรลุ) คืออัปปนาได้ก็พยายามในอุปจารสมาธินั่นแหละ แล้วก็ย่อมกระทำการงานในวิปัสสนา ด้วยคิดว่า "เราจักก้าวล่วงทุกข์ในสังสารวัฏเสียโดยเร็ว".

อภิญฺญาปาทกนฺติ อิทฺธิวิธาทิอภิญฺญานํ ปาทกภูตํ อธิฏฺฐานภูตํ. โหตีติ วุตฺตนยาติ เอตฺถ อิติ-สทฺโท ปการตฺโถ, เตน "อิมินา ปกาเรน วุตฺตนยา"ติ เสสาภิญฺญานมฺปิ วุตฺตปฺปการํ สงฺคณฺหาติ. สติ สติ อายตเนติ ปุริมภวสิทฺเธ อภิญฺญาธิคมสฺส การเณ วิชฺชมาเน. อภิญฺญาธิคมสฺส หิ อธิกาโร อิจฺฉิตพฺโพ โย "ปุพฺพเหตู"ติ วุจฺจติ น

คำว่า เป็นบาทแห่งอภิญญา คือเป็นบาท ได้แก่เป็นที่ตั้ง แห่งอภิญญาทั้งหลายมีการแสดงฤทธิ์เป็นต้น. อิติ-ศัพท์ ในข้อว่า โหตีติ วุตฺตนยา (อันมีนัยที่ตรัสไว้ว่า... ก็ทำให้เป็น...) มีความหมายว่าประการ, ด้วยอิติ-ศัพท์นั้น ท่านสงเคราะห์ประการอันได้กล่าวแล้ว แม้แห่งอภิญญาที่เหลือว่า "มีนัยที่ได้ตรัสไว้ โดยประการนี้". คำว่า ในเมื่อ

สมาปตฺตีสุ วสีภาโว. เตนาห ภควา "สติ สติ อายตเน"ติ.[๑] อภิญฺญาสจฺฉิกรณียสฺสาติ วกฺขมานวิภาคาย อภิวิสิฏฺฐาย ปญฺญาย สจฺฉิกาตพฺพสฺส. ธมฺมสฺสาติ ภาเวตพฺพสฺส เจว วิภาเวตพฺพสฺส จ ธมฺมสฺส. อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย จิตฺตํ อภินินฺนาเมตีติ โยชนา. ตตฺร ตเตฺรวาติ ตสฺมึ ตสฺมึเยว สจฺฉิกาตพฺพธมฺเม. สกฺขิภาวาย ปจฺจกฺขการิตาย ภพฺโพ, ตสฺส ภาโว สกฺขิภพฺพตา, ตํ สกฺขิภพฺพตํ.

เหตุทุก ๆ อย่างมีอยู่ คือ เมื่อเหตุแห่งการบรรลุอภิญญาอันสำเร็จแล้วในภพก่อน มีอยู่. ท่านเรียกความตั้งใจ อันพระโยคาวจรพึงปรารถนา เพื่อการบรรลุอภิญญาว่า "บุพเหตุ", หาเรียกวสีภาวะ(ความชำนาญ)ในสมาบัติทั้งหลายว่าบุพเหตุไม่. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ในเมื่อเหตุทุก ๆ อย่างมีอยู่" ดังนี้. คำว่า (ซึ่งธรรม)ที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยอภิญญา คือ (ซึ่งธรรม)ที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยปัญญา อันพิเศษยิ่ง ซึ่งกำลังกล่าวถึงการจำแนกอยู่. คำว่า ซึ่งธรรม คือ ซึ่งธรรมที่ควรเจริญและควรทำให้แจ้ง. ประกอบความว่า อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย จิตฺตํ อภินินฺนาเมติ (น้อมจิตไปเพื่อกระทำให้แจ้งด้วยอภิญญา). บทว่า ตตฺร ตเตฺรว แปลว่า ในธรรมที่ควรกระทำให้แจ้งนั้น ๆ นั่นเทียว. ภิกษุชื่อว่าภัพพะ (ผู้ควร) เพราะความเป็นผู้มีปกติกระทำให้ประจักษ์ใน

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๒๑๔, องฺ. ติก. ๒๐/๓๒๙.

ความเป็นสักขี, ภาวะแห่งภัพพะนั้น ชื่อว่า สักขิภัพพตา (ความเป็นผู้ควรในความเป็นสักขี), ได้แก่ความเป็นผู้ควรในความเป็นสักขีนั้น.

ตนฺตํ ภวคฺคิกมฺมํ อารพฺภ ภวปฏฺฐนาย อนุปฺปนฺนายปิ กมฺมสฺส กตูปจิตภาเวเนว ภวปฏฺฐนากิจฺจํ สิชฺฌตีติ ทสฺเสนฺโต อาห 'อปฏฺฐยมานา วา'ติ. สห เพฺยติ ปวตฺตตีติ สหโพฺย, สหาโย, อิธ ปน เอกภวูปโค อธิปฺเปโต, ตสฺส ภาโว สหพฺยตา, ตํ สหพฺยตํ.

ท่านอาจารย์เมื่อปรารภถึงกรรมที่เป็นเหตุไปสู่ภพนั้น ๆ แสดงว่า แม้เมื่อไม่มีความปรารถนาภพเกิดขึ้น กิจคือความปรารถนาภพก็ย่อมสำเร็จได้ โดยความที่ได้ทำได้สั่งสมกรรมไว้แล้วนั่นเทียว ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ไม่ปรารถนาอยู่ก็ตาม" ดังนี้. บุคคล ชื่อว่า สหพฺย เพราะอรรถว่าไป คือ เป็นไปร่วมกัน ได้แก่สหาย, แต่ในที่นี้ประสงค์เอาผู้เข้าถึงภพเดียวกัน, ภาวะแห่ง สหพฺย ชื่อว่า สหพฺยตา (ความเป็นสหาย), ได้แก่(ย่อมเข้าถึง)ความเป็นสหายนั้น.

กึ อปฺปนาสมาธิภาวนาเยว ภววิเสสานิสํสา, อุทาหุ อิตราปีติ โจทนํ มนสิกตฺวา อาห "อุปจารสมาธิภาวนาปี"ติ-อาทิ.

ท่านอาจารย์ ทำคำท้วงติงไว้ในใจว่า การเจริญอัปปนาสมาธิเท่านั้นหรือ ที่มีภพวิเศษเป็นอานิสงส์, หรือว่าการเจริญสมาธิแม้นอกนี้ ก็มีภพวิเศษเป็นอานิสงส์เล่า

ดังนี้ จึงกล่าวว่า "แม้การเจริญอุปจารสมาธิ" ดังนี้เป็นต้น.

นิพฺพานนฺติ ติสฺสนฺนํ ทุกฺขตานํ นิพฺพุตึ. รูปธมฺเม ปริยาปนฺนา วิชฺชมานาปิ สงฺขารทุกฺขตา จิตฺตสฺส อภาเวน อสนฺตสภาวา[๑] เตนาห "สุขํ วิหริสฺสามา"ติ. โสฬสหิ ญาณจริยาหีติ อนิจฺจานุปสฺสนา, ทุกฺขานตฺตนิพฺพิทาวิราคนิโรธปฏินิสฺสคฺควิวฏฺฏานุปสฺสนาติ อิมาหิ อฏฺฐหิ, อฏฺฐหิ จ อริยมคฺคผลญาเณหีติ เอวํ โสฬสหิ. นวหิ สมาธิจริยาหีติ ปญฺจนฺนํ รูปชฺฌานานํ, จตุนฺนํ อรูปชฺฌานานญฺจ วเสน เอวํ นวหิ. เกจิ ปน "จตฺตาโร รูปชฺฌานสมาธี, จตฺตาโร อรูปชฺฌานสมาธี, อุภเยสํ อุปจารสมาธึ เอกํ กตฺวา เอวํ นวา"ติ วทนฺติ.

คำว่า นิพพาน ได้แก่ความดับไปแห่งความเป็นทุกข์ ๓ อย่าง. ความเป็นสังขารทุกข์ที่นับเนื่องในรูปธรรม แม้ว่ามีอยู่ ก็เป็นเหมือนไม่มีที่เดียว เพราะไม่มีจิต เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "พวกเราจักอยู่เป็นสุข" ดังนี้. คำว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ คือด้วยญาณจริยา ๘ เหล่านี้ คืออนิจจานุปัสสนา ๑ ทุกขานุปัสสนา ๑ อนัตตานุปัสสนา ๑ นิพพิทานุปัสสนา ๑ วิราคานุปัสสนา ๑ นิโรธานุปัสสนา ๑ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ๑ วิวัฏฏานุปัสสนา ๑ ดังนี้ และด้วยอริยมรรคญาณ กับอริยผลญาณอีก ๘ จึงรวมเป็นญาณจริยา ๑๖ อย่างอย่างนี้. คำว่า ด้วยสมาธิจริยา ๙ คือด้วยสมาธิจริยา ๙ อย่าง อย่างนี้ ด้วยสามารถแห่งรูปฌาน ๕ และอรูปฌาน ๔. ส่วน

---

[๑] ฉ. อสนฺตสภาว.

สมาธิภาวนาโยเคติ สมาธิภาวนาย อนุโยเค อนุยุญฺชเน, สมาธิภาวนาสงฺขาเต วา โยเค. โยโคติ ภาวนา วุจฺจติ. ยถาห "โยคา เว ชายเต ภูรี"ติ.[๑]

๓๖๓. สมาธิปีติ ปิ-สทฺเทน สีลํ สมฺปิณฺเฑติ.

สมาธินิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ เอกาทสมปริจฺเฉทวณฺณนา.

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "รูปฌานสมาธิ ๔, อรูปฌานสมาธิ ๔, รวมอุปจารสมาธิแห่งฌานทั้ง ๒ เป็น ๑ จึงเป็น ๙ อย่าง อย่างนี้" ดังนี้.

บทว่า สมาธิภาวนาโยเค (ในการบำเพ็ญสมาธิภาวนา) ได้แก่ในการบำเพ็ญ คือในการประกอบเนือง ๆ ซึ่งสมาธิภาวนา, หรือว่าในการบำเพ็ญ กล่าวคือการเจริญสมาธิ. ภาวนา(การเจริญ)ท่านเรียกว่า โยคะ (ความเพียร, การบำเพ็ญ). เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "โยคา เว ชายเต ภูริ (ปัญญาย่อมเกิดแต่โยคะ)" ดังนี้ ฉะนั้น.

๓๖๓. ด้วย ปิ-ศัพท์ในบทว่า สมาธิปิ ท่านรวมเอาศีล.

จบการพรรณนาสมาธินิเทศ.

การพรรณนาปริเฉทที่ ๑๑ จบแล้ว

โดยประการฉะนี้.

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๕๒.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช

ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

๑๒. อิทฺธิวิธนิทฺเทสวณฺณนา

อภิญฺญากถาวณฺณนา

๓๖๕. สํวณฺณนาวเสน อนนฺตรํ สมาธิกถาย อาสนฺนปจฺจกฺขตํ ทีเปนฺโต "อยํ สมาธิภาวนา"ติ อาห. "อภิญฺญา สมฺปาเทตุํ โยโค กาตพฺโพ"ติ วตฺวา ตตฺถ ปโยชนวิเสเส ทสฺเสตุํ "เอวญฺหี"ติอาทิ วุตฺตํ. กิญฺจาปิ ถิรตรภาโว, วิปสฺสนาภาวนาสุขตา จ สมาธิภาวนาย อานิสํโส เอว ตถาปิ ปญฺจ โลกิยาภิญฺญา ยถาวุตฺตสมาธิภาวนาย อานิสํสภาเวน ปากฏา ปญฺญาตาติ ตาสํเยว วเสน โยคิโน อธิคตานิสํสตา วุตฺตา, จุทฺทสธา จิตฺตปริทมเนน ถิรตรตา วุตฺตา. โลกิยาภิญฺญาสุ วสีภาโวปิ สมาธิสฺเสว วสีภาโว, ตถา จ "สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาตี"ติ[๑] วจนโต "สุเขเนว

๑๒. พรรณนาอิทธิวิธนิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยอภิญญา

๓๖๕. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความที่สมาธิกถามีอานิสงส์ใกล้ ๆ เห็นได้ประจักษ์ในลำดับ โดยเกี่ยวกับเป็นคำสังวรรณนา จึงกล่าวว่า "สมาธิภาวนานี้" เป็นต้น. ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "พึงทำความพยายามเพื่ออันบรรลุอภิญญา" ดังนี้แล้ว ประสงค์แสดงประโยชน์วิเศษทั้งหลาย ในการทำความพยายามเพื่ออันบรรลุอภิญญานั้น จึงกล่าวว่า "เพราะว่า เมื่อเป็นอย่างนี้" ดังนี้เป็นต้น. ความมั่นคงยิ่ง, และความสะดวกแห่งวิปัสสนาภาวนา จัดเป็นอานิสงส์แห่งสมาธิภาวนานั่นเอง ก็จริง ถึงอย่างนั้น โลกิยอภิญญา ๕ อย่าง ก็เป็นอันปรากฏคือรู้กัน โดยความเป็นอานิสงส์แห่งสมาธิภาวนาตามที่กล่าวแล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าว

---

[๑] องฺ. ทสก. ๒๔/๓, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๘,
สํ. สฬา. ๑๘/๑๐๐, สํ. มหา. ๑๙/๕๒๐,
เนตฺติปกรณ. ภูมิพโลภิกฺขุ ๘๕,
มิลินฺทปญฺหา. ๕๕.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

ปญฺญาภาวนํ สมฺปาเทสฺสตี"ติ วุตฺตํ. ตสฺมาติ ยสฺมา สมาธิภาวนาย อานิสํสลาโภ ถิรตรตา, สุเขเนว จ ปญฺญาภาวนา อิชฺฌติ, ตสฺมา อภิญฺญากถํ ตาว อารภิสฺสาม, ปญฺญาภาวนาย โอกาเส สมฺปตฺเตปีติ อธิปฺปาโย.

ถึงความที่สมาธิภาวนา มีอานิสงส์ที่พระโยคีบรรลุไว้ โดยเกี่ยวกับอภิญญาเหล่านั้นนั่นเทียว, (และ)กล่าวความที่สมาธิมั่นคงยิ่งโดยการฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ ไว้. แม้ความเป็นวสี ในโลกิยอภิญญาทั้งหลาย ก็ได้แก่ความเป็นวสีแห่งสมาธินั่นเอง, อนึ่งอย่างนั้นเหมือนกัน ท่านกล่าวว่า "จักทำปัญญาภาวนาให้สำเร็จได้โดยสะดวกทีเดียว" ก็เพราะมีพระพุทธวจนะอยู่ว่า "สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ (ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงได้)" ดังนี้. คำว่า เพราะฉะนั้น อธิบายว่า เพราะเหตุที่การได้อานิสงส์ความมั่นคงยิ่ง แห่งสมาธิภาวนา, และปัญญาภาวนา จะสำเร็จได้โดยสะดวกนั่นเทียว, ฉะนั้นข้าพเจ้าจักเริ่มกถาว่าด้วยอภิญญาก่อน, แม้เมื่อโอกาสแห่งปัญญาภาวนาจะมีอันมาถึงแล้ว(ก็ตาม).

ภควตา ปญฺจ โลกิกาภิญฺญา วุตฺตาติ เชื่อมความว่า ภควตา ปญฺจ สมฺพนฺโธ. น จตุกฺกชฺฌานมตฺตเมว อิธ โลกิกาภิญฺญา วุตฺตา (พระผู้มีพระภาคตรัส

สาสเน สมฺปาเทตพฺพํ, นปิ อิทฺธิวิธญาณเมว, อถ โข อญฺญมฺปิ อตฺถีติ อุตฺตรุตฺตริปณีตปณีตธมฺมเทสนตฺถญฺจ.

โลกิยอภิญญาไว้ ๕ อย่าง). ในพระศาสนานี้ หาใช่เพียงฌาน ๔ เท่านั้นไม่ ที่ภิกษุพึงทำให้สำเร็จ, ทั้งหาใช่อิทธิวิธญาณเท่านั้นไม่, ทว่า แม้อย่างอื่นก็มีอยู่แล เพราะเหตุนั้น จึงตรัสอภิญญา ๕ ไว้ (เพื่อทรงแสดง...) และเพื่อทรงแสดงธรรมที่ประณีต ที่ประณีตยิ่งขึ้นไป ยิ่งขึ้นไป.

อิทฺธิวิกุพฺพนนฺติ อิทฺธิสงฺขาตํ ปกติวณฺณวิชหนกิริยํ, อิทํ อิทฺธีสุ วิกุพฺพนิทฺธิยา ปธานตาย วุตฺตํ, อิทฺธึ วิกุพฺพนญฺจาติ เอวํ วา อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. วิกุพฺพนสฺส วิสุํ คหณมฺปิ วุตฺตการเณเนว ทฏฺฐพฺพํ. อากาสกสิณวเสน อรูปสมาปตฺติโย น สมฺภวนฺติ, อาโลกกสิณญฺจ โอทาตกสิณนฺโตคธํ กตฺวา "โอทาตกสิณปริยนฺเตสู"ติ วุตฺตํ กสิณานุโลมาทิจิตฺตปริทมนวิธิโน อธิปฺเปตตฺตา, อากาสนิมฺมานาทิอตฺถํ ปน ตทุภยมฺปิ อิจฺฉิตพฺพเมว. อฏฺฐ อฏฺฐาติ ยถาวุตฺเตสุ กสิเณสุ เอเกกสฺมึ อฏฺฐ

คำว่า อิทธิวิกุพพนา ได้แก่ กิริยาที่ละรูปร่างปกติ ที่นับว่าเป็นฤทธิ์, คำนี้ ท่านกล่าวไว้ โดยความที่วิกุพพนาอิทธิเป็นประธาน ในบรรดาฤทธิ์ทั้งหลาย, อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นความหมายอย่างนี้ว่า อิทธิและวิกุพพนา (ฤทธิ์ และการทำได้เป็นต่าง ๆ). พึงเห็น แม้การถือเอาวิกุพพนาแผนกหนึ่ง โดยเหตุที่กล่าวแล้วนั่นเอง. อรูปสมาบัติทั้งหลายย่อมไม่เกิด ด้วยอำนาจแห่งอากาสกสิณ, และท่านก็ทำอาโลกกสิณให้เนื่องในโอทาตกสิณ กล่าวว่า "อันมีโอทาตกสิณเป็นที่สุด" ดังนี้. เพราะประสงค์

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่ดู

อฏฺฐ สมาปตฺติโย. กสิณานุโลมโตติ กสิณปฏิปาฏิโต, ปฏิปาฏิ จ เทสนาวเสน เวทิตพฺพา. ฌานานุโลโม ปน ปฏิปตฺติวเสนปิ. อุกฺกมนํ[๑] อุกฺกมนฺตํ[๒] อุกฺกมนฺตเมว อุกฺกนฺตกํ[๒] ฌานสฺส อุกฺกนฺตกํ[๒] ฌานุกฺกนฺตกํ[๓] ตโต, ฌานุกฺกนฺตโต ตโต ฌานลงฺฆนโตติ อตฺโถ. องฺคสงฺกนฺติโต องฺคาติกฺกมโต. จิตฺตํ ปริทเมตพฺพํ ยทิจฺฉกํ ยตฺถิจฺฉกํ ฌานานํ สมาปชฺชนาทีสุ เจตฺถ เตสํ อารมฺมณานญฺจ สลฺลกฺขณตฺถํ. เอวญฺหิสฺส ตตฺถ วิสวิตา สมิชฺฌตีติ.

วิธีฝึกจิตโดยอาการมีตามลำดับกสิณ เป็นต้น, แต่ว่า แม้กสิณทั้ง ๒ นั้น (คืออากาสกสิณและอาโลกกสิณ) ก็พึงต้องการเหมือนกัน เพื่อประโยชน์แก่การเนรมิตอากาศ เป็นต้น. ข้อว่า อฏฺฐ อฏฺฐ (กสิณละ ๘ สมาบัติ) คือในบรรดากสิณตามที่กล่าวแล้ว กสิณละ ๘ สมาบัติ. คำว่าโดยตามลำดับกสิณ คือโดยลำดับแห่งกสิณ, ก็บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นลำดับโดยเกี่ยวกับเทศนา. ส่วนตามลำดับฌาน พึงทราบ(ว่าเป็นลำดับ) แม้โดยเกี่ยวกับการปฏิบัติ. อุกฺกมนํ (การข้าม) ชื่อว่า อุกฺกมนฺตํ, อุกฺกมนฺตํ นั่นเอง เป็น อุกฺกนฺตกํ, การข้ามฌานชื่อว่า ฌานุกฺกนฺตกํ, ได้แก่โดยการข้ามฌานนั้น, ความว่า โดยการข้ามฌาน คือ โดยการโลดข้ามฌานนั้น. คำว่า โดยการเลื่อนองค์ คือโดยการก้าวล่วงองค์. ภิกษุพึงฝึกจิต เพื่อกำหนด

---

[๑] ฉ. อุกฺกนฺตํ.

[๒] ฉ. อุกฺกนฺติกํ.

[๓] ฉ. ฌานุกฺกนฺติกํ.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ม แซ่คู

ลักษณะในอันเข้าฌานเป็นต้นได้ ในเวลาที่ต้องการ ในสถานที่ ที่ต้องการ อนึ่งในการเข้าฌานนี้ เพื่อกำหนดอารมณ์ทั้งหลายแห่งฌานเหล่านั้นด้วย. ด้วยว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ เธอก็ย่อมสำเร็จความเจนจัดในการเข้าฌานเป็นต้นได้ แล.

๓๖๖. ฌานํ สมาปชฺชตีติ กึ จตุพฺพิธมฺปิ ฌานํ สมาปชฺชติ, อุทาหุ เอเกกนฺติ ? กิญฺเจตฺถ ยทิ จตุพฺพิธมฺปิ สมาปชฺชติ, องฺคสงฺกนฺติโต วิเสโส น สิยา, อถ เอเกกํ อารมฺมณสงฺกนฺติโต. นายํ โทโส อาโภควเสน เตสํ วิเสสสิทฺธิโต. ยทา หิ กสิณานุโลมเมว อาภุชิตฺวา ตตฺถ ตตฺถ กสิเณ ฌานานิ สมาปชฺชติ, น องฺคสงฺกนฺตึ, ตทา กสิณานุโลโม. ยทา ปน องฺคสงฺกนฺตึ อาภุชิตฺวา ฌานานิ สมาปชฺชติ, ตทา องฺคสงฺกนฺติ เวทิตพฺพา. อิมินา นเยน กสิณานุโลมอารมฺมณสงฺกนฺติอาทีนมฺปิ อญฺญมญฺญํ วิเสโส เวทิตพฺโพ.

๓๖๖. คำว่า ย่อมเข้าฌาน ถามว่า ย่อมเข้าฌานทั้ง ๔ อย่างหรือ, หรือว่าแต่ละอย่างก็ได้เล่า ? เพราะในการเข้าฌานนี้ ถ้าหากว่าต้องเข้าฌานทั้ง ๔ อย่าง, ก็หาข้อแตกต่างกัน จากการเลื่อนองค์มิได้, ถ้าว่า ต้องเข้าฌานแต่ละอย่าง (อย่างใดอย่างหนึ่ง) ก็หาข้อแตกต่างกันจากการเลื่อนอารมณ์มิได้. ตอบว่า นี้ไม่ใช่ข้อเสียหายหรอก เพราะอาการเหล่านั้นสำเร็จความต่างกัน ด้วยอำนาจแห่งการคำนึง. คือพึงทราบว่า ในเวลาใด ภิกษุคำนึงถึงแต่การ (เข้าฌาน)ตามลำดับกสิณเท่านั้น แล้วเข้าฌานทั้งหลายในกสิณนั้น ๆ, ไม่ใช่คำนึงถึง

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมจุ้ย แซ่คู

อิทํ กสิณานุโลมํ นาม จิตฺตปริทมนนฺติ อธิปฺปาโย.

การเลื่อนองค์แล้วเข้าฌาน, ในเวลานั้นก็ชื่อว่ามีการ(เข้าฌาน)ตามลำดับกสิณ. ส่วนในเวลาใดคำนึงถึงการเลื่อนองค์ แล้วเข้าฌานทั้งหลาย ในเวลานั้นก็ชื่อว่ามีการเลื่อนองค์. บัณฑิตพึงทราบข้อแตกต่างกันและกัน แม้แห่งอาการ มีการตามลำดับกสิณ การเลื่อนอารมณ์เป็นต้น โดยนัยนี้. อธิบายว่า การฝึกจิตข้อนี้ ชื่อว่า กสิณานุโลม (ตามลำดับกสิณ).

ตเถวาติ "ปฏิปาฏิยา อฏฺฐสุ กสิเณสุ สตกฺขตฺตุมฺปิ สหสฺสกฺขตฺตุมฺปี"ติ เอตสฺส อุปสํหารฏฺโฐ ตถา-สทฺโท. ปฏิโลมโต เจตฺถ ปฏิปาฏิ. เตนาห "ปฏิโลมกฺกเมนา"ติ. อยเญฺหตฺถ อตฺโถ : ปฐมํ โอทาตกสิเณ ฌานํ สมาปชฺชติ, ตโต โลหิตกสิเณติ ยาว ปฐวีกสิณา วตฺตพฺพา.

บทว่า ตเถว (โดยประการนั้นเหมือนกัน) ความว่า ตถา - ศัพท์ มีความหมายว่า นำคำว่า "ปฏิปาฏิยา อฏฺฐสุ กสิเณสุ สตกฺขตฺตุมฺปิ สหสฺสกฺขตฺตุมฺปิ (แม้สัก ๑๐๐ ครั้ง แม้สัก ๑,๐๐๐ ครั้ง ในกสิณ ๘ ตามลำดับ)" เข้าไปเทียบเคียง. ก็ในอาการนี้ เป็นลำดับโดยปฏิโลม. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "โดยย้อนลำดับไป" ดังนี้. ก็ในอาการนี้ มีอรรถาธิบายนี้ว่า : ภิกษุเข้าฌานในโอทาตกสิณก่อน, ต่อจากนั้นไป

ก็เข้าฌานในโลหิตกสิณ เป็นต้น พึงว่าไป จนกระทั่งถึงปฐวีกสิณ เถิด.

ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนฺติ "สตกฺขตฺตุํ สหสฺสกฺขตฺตุน"ติ วุตฺตํ พหุลาการมาห.

คำว่า การเข้าฌานซ้ำแล้ว ซ้ำเล่า ท่านกล่าวถึงอาการที่เข้าหลายครั้ง ที่ได้กล่าวแล้วว่า "๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง".

ตตฺเถวาติ ปฐวีกสิเณเยว. ตโตติ ปจฺฉา ตติยชฺฌานโต วุฏฺฐานุตฺตรกาลํ[๑] ตเหวาติ ปฐวีกสิณเมว. ตโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ ตโต ปฐวีกสิณุคฺฆาฏิมากาเส ปวตฺติตอากาสานญฺจายตนสมาปตฺติโต วุฏฺฐาย วิญฺญาณญฺจายตนํ อมนสิกริตฺวา ตํ ลงฺฆิตฺวา ยถาวุตฺตอากาสานญฺจายตนวิญฺญาณสฺส อภาเว ปวตฺติตํ อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชติ. ปฐวีกสิณุคฺฆาฏิมากาสกสิณํ ปฐวีกสิณปกฺขิกเมว โหตีติ วุตฺตํ "กสิณํ อนุกฺกมิตฺวา"ติ. อถวา อฏฺฐสุ กสิเณสุ กสฺสจิ อุกฺกมนํ อิธ กสิณุกฺกนฺติกํ

บทว่า ตตฺเถว คือในปฐวีกสิณนั่นแหละ. คำว่า ต่อจากนั้นไป คือในภายหลัง ได้แก่เวลาอื่นที่ได้ออกจากฌานที่ ๓ แล้ว. บทว่า ตเหว คือ ปฐวีกสิณนั่นแหละ. คำว่า ต่อจากนั้นไปก็เข้าอากิญจัญญายตนะ ความว่า ต่อจากนั้นไป ก็ออกจากอากาสานัญจายตนสมาบัติอันเป็นไปในอากาศที่เพิกปฐวีกสิณ ไม่มนสิการวิญญาณัญจายตนะ ข้ามวิญญาณัญจายตนะนั้นเสีย แล้วเข้าอากิญจัญญายตนะ อันเป็นไปในความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนวิญญาณตามที่ได้กล่าวแล้ว. กสิณคืออากาศที่เพิกปฐวีกสิณ ก็ย่อมเป็น

---

[๑] ฉ. วุฏฺฐานุตฺตรกาลํ.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

นามาติ อาห "กสิณํ อนุกฺกมิตฺวา"ติ. ฌานุกฺกนฺติกนฺติ เอตฺถ อิจฺฉิตํ อวธารเณน นิวตฺเตตพฺพํ, อุกฺกมนสฺส จ สรูปํ ทสฺเสตุํ "เอวํ กสิณํ"ติอาทึ วตฺวา ปุน ตํ ปการํ สห นิสฺสเยน เสสกสิเณสุ อติทิสนฺโต "เอวํ อาโปกสิณาทิ ฯเปฯ กาตพฺพา"ติ อาห. เตเนวาห "อิมินา นเยนา"ติอาทิ. ยถา ปฐมชฺฌานมูลกํ ปฐวีกสิณาทีสุ ฌานุกฺกนฺติกํ ทสฺสิตํ, เอวํ ทุติยชฺฌานาทิ-มูลกมฺปิ ตํ ยถารหํ ทสฺเสตพฺพํ.

ฝักฝ่ายแห่งปฐวีกสิณนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "(การ)ไม่ข้ามกสิณ" ดังนี้. อีกนัยหนึ่ง การข้ามกสิณอะไร ๆ ในบรรดากสิณ ๘ ชื่อว่าเป็นการข้ามกสิณในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าว(ถึงการข้ามแต่ฌานไม่ข้ามกสิณอะไร ๆ ในบรรดากสิณ ๘) ว่า "(การ)ไม่ข้ามกสิณ" ดังนี้. ในคำว่า การข้ามฌานนี้ พึงห้ามกสิณที่ต้องการเสียด้วยคำอวธารณะ(คือเป็น ฌานุกฺกนฺติกเมว – การข้ามฌานเท่านั้น), และเพื่อแสดงสภาวะที่มีอยู่แห่งการข้ามนั้น ท่านอาจารย์เมื่อกล่าวว่า "เอวํ กสิณํ" เป็นต้นแล้ว จะบ่งชี้ประการนั้นอีก ในกสิณที่เหลือทั้งหลายพร้อมกับที่อาศัย จึงกล่าวว่า "พึงทำคำประกอบความ แม้ที่มีอาโปกสิณเป็นต้นเป็นมูล ตามนัยดังกล่าวมานี้" ดังนี้. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละท่านจึงกล่าวว่า "โดยนัยนี้" ดังนี้เป็นต้น. การข้ามฌานในกสิณทั้งหลายมีปฐวีกสิณเป็นต้น อันมีปฐมฌานเป็นมูล เป็นอันท่านอาจารย์ได้แสดงแล้วโดยประการใด,

แม้การข้ามฌานในปฐวีกสิณเป็นต้นนั้น อันมีทุติยฌานเป็นต้นเป็นมูล บัณฑิตก็พึงแสดงได้ตามสมควร โดยประการนั้น.

ตเทวาติ ปฐมชฺฌานเมว. กสิณุก-กนฺติเกปิ อาโปกสิณาทิมูลิกา โยชนา วุตฺตนเยเนว กาตพฺพา, ตถา ยถารหํ ทุติยชฺฌานาทิมูลิกา.

บทว่า ตเทว คือปฐมฌานนั่นแหละ. แม้ในการข้ามกสิณ บัณฑิตก็พึงทำคำประกอบความอันมีอาโปกสิณเป็นต้นเป็นมูล ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วเหมือนกัน, พึงทำคำประกอบความที่มีทุติยฌานเป็นต้นเป็นมูล ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั้นเหมือนกัน ตามสมควร.

โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ โลหิตกสิณํ อาวชฺเชนฺโต อภิมุขํ กตฺวา ตสฺส อุคฺฆาฏเนน อุปฏฺฐิเต กสิณุคฺฆาฏิมากาเส อมนสิกาเรน อากาสานญฺจายตนํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตตฺถ ปุพฺเพ ปวตฺตวิญฺญาณสฺส อปคมนํ อารมฺมณํ กตฺวา อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชติ.

คำว่า จากโลหิตกสิณก็เข้าอากิญ-จัญญายตนะ คือนึกถึงโลหิตกสิณ กระทำไว้เฉพาะหน้าแล้ว ก็เข้าอากาสานัญจายตนฌานโดยไม่มนสิการ(ไม่ใส่ใจ) ในอากาศที่เพิกกสิณ ที่ปรากฏแล้วโดยการเพิกโลหิตกสิณนั้น แล้วจึงกระทำความปราศไปแห่งวิญญาณอันเป็นไปในตอนต้น ในอากาศที่เพิกโลหิตกสิณนั้น ให้เป็นอารมณ์ เข้าอากิญ-จัญญายตนะ.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

อิตเรสนฺติ อวสิฏฺฐรูปาวจรชฺฌานานํ. น หิ อรูปชฺฌาเนสุ องฺคสงฺกนฺติ อตฺถิ, นาปิ ตานิ ปฐวีกสิเณ ปวตฺตนฺติ. ยํ ปน องฺคารมฺมณสงฺกนฺติวจเนน "นีลกสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ, ตํ ยถาลาภวเสน วุตฺตํ, ปริยาเยนวาติ ทฏฺฐพฺพํ. นิปฺปริยายโต ปน ยถา องฺคสงฺกนฺติ รูปชฺฌาเนสุ เอว ลพฺภติ, เอวํ อรูปชฺฌาเนสุ เอว อารมฺมณสงฺกนฺติ. ตสฺส ตสฺเสว หิ ฌานสฺส อารมฺมณนฺตเร ปวตฺติ อารมฺมณสงฺกนฺติ. เตนาห "สพฺพกสิเณสุ เอกสฺเสว ฌานสฺส สมาปชฺชนํ อารมฺมณสงฺกนฺติกํ นามา"ติ.

คำว่า (เข้าฌาน)ที่เหลือ คือ รูปาวจรฌานที่เหลือทั้งหลาย. เพราะว่าไม่มีการเลื่อนองค์ในอรูปฌานทั้งหลาย, ทั้งอรูปฌานเหล่านั้น ก็มิได้เป็นไปในปฐวีกสิณ. ส่วนคำใดที่ท่านกล่าวว่า "เพิกนีลกสิณแล้วเข้าอากาสานัญจายตนะ" ดังนี้ โดยเป็นคำกล่าวถึงการเลื่อนองค์ และอารมณ์, คำนั้น บัณฑิตพึงเห็นว่าท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับฌานเท่าที่จะได้, คือโดยปริยายนั่นเอง. ส่วนโดยนิปริยาย การเลื่อนอารมณ์ ย่อมได้ในอรูปฌานทั้งหลายเท่านั้น เหมือนอย่างการเลื่อนองค์ ย่อมได้ในรูปฌานทั้งหลายเท่านั้น ฉะนั้น. จริงอยู่ ความเป็นไปในอารมณ์อื่นแห่งฌานนั้น ๆ นั่นเอง ชื่อว่า การเลื่อนอารมณ์. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "การเข้าเฉพาะฌานเดียวเท่านั้นในกสิณทั้งปวง ชื่อว่าการเลื่อนอารมณ์" ดังนี้.

ยถา ปน "สพฺพกสิเณสู"ติ อิมินา อากาสวิญฺญาณกสิณานมฺปิ สงฺคโห โหตีติ น

เหมือนอย่างว่า ใคร ๆ ไม่อาจที่จะกล่าวว่า แม้กสิณคืออากาศวิญญาณทั้งหลาย

คุณอนงค์ อัครพงษ์พาณิช

ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

สกฺกา วตฺตุํ อิธ อฏฺฐนฺนํเยว กสิณานํ อธิคตตฺตา, เอวํ สพฺพมฺปิ อรูปชฺฌานํ "เอกํ ฌานนฺ"ติ น สกฺกา วตฺตุํ อฏฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ วเสน จิตฺตปริทมนสฺส อิจฺฉิตตฺตา. ตสฺมา อรูปชฺฌานานํ วเสน องฺคารมฺมณสงฺกนฺติ ปริยาเยน วุตฺตาติ เวทิตพฺพํ. ตถา หิ ปีตกสิณุคฺฆาฏิมากาเส ยํ ปฐมารูปวิญฺญาณํ, ตทารมฺมณํ วิญฺญาณญฺจายตนํ สนฺธายาห "ปีตกสิณโต วิญฺญาณญฺจายตนํ สมาปชฺชิตฺวา"ติ. อิมินา นเยน เสสทฺวเยปิ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. เอกนฺตริกวเสนาติ อญฺญฏฺโฐ อนฺตร-สทฺโท. อนฺตรเมว อนฺตริกํ, เอกชฺฌํ อนฺตริกํ เอตสฺมินฺติ เอกนฺตริกํ ฌานสมาปชฺชนํ, ตสฺส วเสน. ยถา องฺคานํ อารมฺมณสฺส จ เอกชฺฌํ อญฺญถา วิเสโส โหติ, ตถา สมาปชฺชนวเสนาติ. โส ปน วิเสโส เหฏฺฐิมานํ เตสํ องฺคารมฺมณานํ สมติกฺกมนวเสน โหตีติ วุตฺตํ "เอกนฺตริก-วเสน องฺคานญฺจ อารมฺมณานญฺจ สงฺกมนนฺ"ติ. "อิทํ ฌานํ ปญฺจงฺคิกนฺ"ติอาทินา

ก็มีอันสงเคราะห์ด้วยคำว่า "ในกสิณทั้งปวง" ดังนี้ได้ เพราะในการฝึกจิตนี้ กสิณ ๘ เท่านั้น เป็นอารมณ์ที่พระโยคีบรรลุ ฉันใด, ใคร ๆ ก็ไม่อาจที่จะกล่าวถึงอรูปฌาน แม้ทั้งปวงว่า "ฌานเดียว" ดังนี้ได้ เพราะการฝึกจิต โดยเกี่ยวกับสมาบัติ ๘ เป็นกิจที่พระโยคีปรารถนา ฉันนั้น. เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า การเลื่อนองค์และอารมณ์ โดยเกี่ยวกับพวกอรูปฌาน เป็นอันท่านกล่าวโดยปริยาย. จริงอย่างนั้น อรูปวิญญาณดวงแรกในอากาศที่เพิกปีตกสิณใด, ท่านอาจารย์หมายเอาวิญญาณัญจายตนะ อันมีอรูปวิญญาณดวงแรกนั้นเป็นอารมณ์ กล่าวว่า "จากปีตกสิณ ก็เข้าวิญญาณัญจายตนะ" ดังนี้. บัณฑิตพึงทราบอรรถาธิบายแม้ใน ๒ บทที่เหลือ โดยนัยนี้. บทว่า เอกนฺตริกวเสน ความว่า อนฺตร-ศัพท์ มีอรรถว่าอื่น. อนฺตร นั่นเองเป็น อนฺตริก, การเข้าฌาน ชื่อว่า เอกนฺตริก เพราะอรรถว่าเป็นที่มีฌาน(หรือกสิณ)อย่างอื่นร่วมกัน, ได้แก่โดยเกี่ยวกับ

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

องฺเคสุ "อิทํ ปฐวีกสิณนฺ"ติอาทินา อารมฺมเณสุ จ ววฏฺฐาปิเตสุ เอกชฺฌํ เตสํ ววฏฺฐาปเน น โกจิ วิเสโส อตฺถีติ อฏฺฐกถาสุ อยํ วิธิ นาภโต. เอวญฺจ กตฺวา ฌานานุกฺกนฺติกาทีสุ อนุโลมกฺกเมน, ปฏิโลมกฺกเมน อนุโลมปฏิโลมกฺกเมน จ เอกนฺตริกภาเวน สพฺภมานานมฺปิ ฌานานีนํ อุกฺกมนํ น อุทฺธฏํ, เตหิ นเยหิ วินาปิ จิตฺตปริทมนํ อิชฺฌตีติ [๑]ปญฺจปริหารตฺถํ โส อฏฺฐกถาสุ นาภโต[๑]ติ ทฏฺฐพฺพํ.

การเข้าฌานที่ชื่อว่า เอกนฺตริก นั้น. องค์ (ฌาน)ทั้งหลาย และอารมณ์ย่อมมีข้อแตกต่างกันโดยประการอื่น ร่วมกันได้ฉันใด, ก็ย่อมมีข้อแตกต่างกัน โดยเกี่ยวกับการเข้า ฉันนั้น. ก็ข้อแตกต่างกันนั้น ย่อมมีได้โดยเกี่ยวกับการก้าวล่วงองค์ และอารมณ์แห่งฌานชั้นต่ำ ๆ เหล่านั้น เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "การเลื่อนองค์ทั้งหลาย และอารมณ์ทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับมีฌานหรือกสิณอย่างอื่นร่วมกันไป" ดังนี้. เมื่อมีอันได้กำหนดองค์ทั้งหลายโดยนัยว่า "ฌานนี้มีองค์ ๕" เป็นต้น และอารมณ์ทั้งหลายโดยนัยว่า "นี้ ปฐวีกสิณ" เป็นต้น ก็ย่อมไม่มีข้อแตกต่างอะไร ๆ ในการกำหนดองค์และอารมณ์เหล่านั้น ร่วมกัน เพราะเหตุนั้น วิธีนี้ ท่านจึงมิได้ชักมาในอรรถกถาทั้งหลาย. ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ ในอาการมีการข้ามฌานเป็นต้น

๑-๑ ฉ. ปญฺจปริหารตฺถํ วา เต อฏฺฐกถาสุ อนาคตาติ ทฏฺฐพฺพํ.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

การข้ามฌานเป็นต้น แม้ได้อยู่ โดยภาวะที่มีฌานหรือกสิณอื่นร่วมกันไป ท่านมิได้ยกขึ้นไว้โดยเป็นวิธีตามลำดับ, วิธีย้อนลำดับ และวิธีตามลำดับและย้อนลำดับ, การฝึกจิตแม้เว้นนัยเหล่านั้นเสีย ก็สำเร็จได้ เพราะเหตุนั้น เพื่อหลีกเลี่ยงความเนิ่นช้า วิธีนั้นท่านจึงมิได้ชักมาในอรรถกถาทั้งหลาย.

๓๖๗. อภาวิตภาวโน ฌานาภิญฺญาสุ อกตาธิกาโร. ตตฺถ ตตฺถ อุปนิสฺสยรหิโตปีติ เกจิ. อาทิภูตํ โยคกมฺมํ, อาทิกมฺมํ ตํ เอตสฺส อตฺถีติ อาทิกมฺมิโก, ปุพฺเพ อกตปริจโย ภาวนํ อนุยุญฺชนฺโต. เตนาห "โยคาวจโร"ติ. กสิณปริกมฺมมฺปิ ภาโรติ โทสวิวชฺชนาทิวิธินา กสิณมณฺฑเล ปฏิปตฺติยาว อุคฺคหนิมิตฺตุปฺปตฺติกสิณปริกมฺมํ, ตมฺปิ นาม ภาโร, ปเคว อิทฺธิวิกุพฺพนาติ อธิปฺปาโย. นิมิตฺตุปฺปาทนนฺติ ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปาทนํ. ตํ วฑฺเฒตฺวาติ ตํ นิมิตฺตํ, ภาวนญฺจ วฑฺเฒตฺวา. น หิ ภาวนาย วินาว นิมิตฺตวฑฺฒนํ

๓๖๗. คำว่า ผู้มิได้อบรมภาวนาไว้ คือผู้มิได้สร้างบุญญาธิการไว้ในฌาน และอภิญญาทั้งหลาย. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า รวมทั้งผู้ปราศจากอุปนิสัย ในฌานและอภิญญานั้น ๆ. การทำความเพียร อันเป็นส่วนเบื้องต้น ชื่อว่าอาทิกัมมะ, พระโยคาวจร ชื่อว่า อาทิกัมมิกะ เพราะอรรถว่า มีอาทิกัมมะนั้น, ได้แก่ผู้มิได้ทำการสั่งสม(ความคุ้นเคย)ไว้ก่อน ประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนาอยู่. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "(ก็ข้อว่า) พระโยคาวจร" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า แม้การบริกรรมกสิณ ก็จัดว่าเป็นภาระ

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

สมฺภวติ? เกจิ อุปจารสมาธึ ลภิตฺวา อปฺปนาสมาธึ อธิคนฺตุํ น สกฺโกนฺติ, ตาทิสาปิ พหู โหนฺเตวาติ อาห "อปฺปนาธิคโม ภาโร"ติ. อปฺปนาธิคโมติ วา อฏฺธนฺนํ สมาปตฺตีนํ อธิคมมาห. อญฺโญว สมาปตฺตีนํ อุปนิสฺสโย, อญฺโญ อภิญฺญานนฺติ อาห "ปริทมิตจิตฺตสฺสาปิ อิทฺธิวิกุพฺพนํ นาม ภาโร"ติ. ขิปฺปํ นิสนฺติ นิสามนํ ฌานจกฺขุนา ปรวีกสิณาทิชฺฌานารมฺมณสฺส ทสฺสนํ เอตสฺสาติ ขิปฺปนิสนฺติ, สีฆตรํ ฌานํ สมาปชฺชิตา, ตสฺส ภาโว ขิปฺปนิสนฺติภาโว. อมฺพตรุณจิตฺตํ[๒] มหามหินฺทตฺเถราทีหิ โอติณฺณํ ฐานํ เถรมฺพตฺถลํ. ยถา ปฏิปกฺขวิชยาย โยธาชีวา นิมฺมลเมว อสิโตมราทึ คเหตฺวา วิจรนฺติ, เอวํ ภิกฺขุนาปิ กิเลสวิชยาย นิมฺมลาว ฌานาภิญฺญา วฑฺฒิตพฺพาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "ตสฺมา"ติอาทิ วุตฺตํ.

หนัก อธิบายว่า ชื่อว่าการบริกรรมในกสิณเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอุคคหนิมิต โดยการปฏิบัติในดวงกสิณ โดยวิธีมีการหลีกเลี่ยงโทษ (แห่งกสิณ) เป็นต้น นั้น ก็จัดเป็นภาระหนัก, จะป่วยกล่าวไปไยถึงอิทธิวิกุพพนา (ฤทธิ์และการทำได้เป็นต่าง ๆ) เล่า. คำว่าการทำนิมิตให้เกิดขึ้น คือการทำปฏิภาคนิมิตให้เกิดขึ้น. คำว่า (การ) ขยายนิมิตนั้น คือขยายนิมิตและภาวนานั้น. เป็นความจริงว่าเว้นภาวนาเสียเท่านั้น การขยายนิมิตก็ย่อมมีไม่ได้. พระโยคาวจรบางพวกได้อุปจาร-สมาธิแล้ว ก็ไม่อาจบรรลุอัปปนาสมาธิได้, พระโยคาวจรแม้ที่เป็นเช่นนั้น ย่อมมีอยู่มากทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "การ (ขยายนิมิตนั้นจน) บรรลุอัปปนาได้ก็จัดว่าเป็นภาระหนัก" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า การบรรลุอัปปนา ท่านกล่าวถึงการบรรลุสมาบัติ ๘. อุปนิสัยแห่งสมาบัติทั้งหลาย

---

๑ ฉ. ลพฺภติ.

๒ ฉ. อมฺพตรุนิจิตํ.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช

ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

ก็เป็นอย่างหนึ่งทีเดียว, อุปนิสัยแห่งอภิญญาทั้งหลายก็เป็นอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แม้สำหรับพระโยคาวจรผู้ฝึกจิต (โดยอาการ ๑๔) ได้แล้ว ชื่อว่าอิทธิวิกุพพนาจัดเป็นภาระหนัก" ดังนี้. พระโยคาวจรชื่อว่า ขิปปนิสันติ เพราะอรรถว่า มีความเพ่งดู คือ แลดู ได้แก่เห็นอารมณ์แห่งฌานมีปฐวีกสิณเป็นต้นได้ฉับพลัน, ได้แก่ภาวะที่เข้าฌานได้เร็วยิ่ง, ภาวะแห่งขิปปนิสันตินั้นชื่อว่า ขิปฺปนิสนฺติภาโว (ความเป็นผู้เพ่งดูได้ฉับพลัน). สถานที่ชุกชุมด้วยต้นมะม่วงอ่อนที่พวกพระเถระ มีพระมหามหินทเถระเป็นต้นย่างลง ชื่อว่า เถรัมพัตถละ. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความข้อนี้ ว่า (เปรียบเหมือนว่า) พวกที่มีอาชีพเป็นนักรบ ย่อมถือเอาอาวุธมีดาบและโตมรเป็นต้นที่ปราศจากสนิมเท่านั้นเที่ยวไปเพื่อเอาชนะฝ่ายตรงกันข้าม ฉันใด, แม้ภิกษุก็พึงใช้สอยฌานและอภิญญาที่ปราศจากมลทินเท่านั้น เพื่อเอาชนะกิเลส ฉันนั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพราะฉะนั้น" ดังนี้เป็นต้น.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

ปติฏฺฐาภาโวติ อิธ ปรสฺส อุปทฺทวุปสมนํ อธิปฺเปตํ. ตญฺหิ ขิปฺปนิสนฺติภาวโตปิ ครุตรํ อจฺจายิกกิจฺจสาธนวเสน วิธาตพฺพโต ทุรภิสมฺภวตรตฺตา. ตํ ปน รกฺขิตตฺเถรนิทสฺสเนเนว สิทฺธมฺปิ ตโต ครุตเรน องฺคารวสฺสปริตฺตาเณน วิภาเวตุํ "คิริภณฺฑวาหนปูชาย ฯเปฯ เถโร วิยา"ติ อาห. คิริภณฺฑวาหนปูชา นาม เจติยคิริมาทึ กตฺวา สกลทีเป, สมุทฺเท จ ยาว โยชนา มหตี ทีปปูชา. ปรวึ มาเปตฺวาติ มาเรน ปวตฺติตํ องฺคารวสฺสํ [๑]ผุลิตฺตมตฺเตนปิ ยาว มนุสฺเสน ปาปุณาติ[๑] ตาวเทว อากาเส ปรวึ นิมฺมินิตฺวา.

คำว่า ความเป็นที่พึ่ง(แห่งคนอื่น) ในที่นี้ท่านประสงค์เอาการระงับอันตราย แก่คนอื่นได้. จริงอยู่ การระงับอันตรายแก่คนอื่นได้นั้น เป็นของหนักยิ่งกว่า แม้ความเป็นขิปปนิสันติ เพราะเกิดได้ยากยิ่งกว่า โดยเป็นสิ่งที่ภิกษุพึงจัดแจงได้ ด้วยอำนาจการทำกิจที่เร่งด่วนให้สำเร็จได้. ก็ท่านอาจารย์ประสงค์เปิดเผยการระงับอันตรายแก่คนอื่น แม้ที่สาธกแล้ว ด้วยเรื่องของพระรักขิตเถระนั่นเทียว ด้วยเรื่องการป้องกันฝนถ่านเพลิง ซึ่งเป็นกิจที่หนัก(ยาก) ยิ่งกว่านั้น จึงกล่าวว่า "ดุจพระปริตตายกเถระ ฯลฯ ในพิธีคิริภัณฑวาหนบูชา ก็สร้างแผ่นดินขึ้นในอากาศ เป็นเครื่องป้องกันฝนถ่านเพลิงได้ ฉะนั้น" ดังนี้. ชื่อว่า พิธีคิริภัณฑวาหนบูชา ได้แก่พิธีบูชาด้วยประทีปที่ยิ่งใหญ่ ในที่ทั่วทั้งเกาะ จับตั้งแต่เจติยคีรีเป็นต้นไปและในทะเลตลอดระยะโยชน์หนึ่ง.

๑-๑ ฉ. ผุลิงฺคมตฺเตนปิ ยาว มนุสฺเส น ปาปุณาติ.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยูง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

คำว่า สร้างแผ่นดิน ความว่า เนรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศ ตลอดที่เท่าที่ฝนถ่านเพลิงที่มารทำให้เป็นไป จะตกต้องตัวคนทั้งหลายไม่ได้เลย แม้โดยเพียงเม็ดเดียว.

พลวปุพฺพโยคานนฺติ ครุตรูปนิสฺสยานํ, อิทฺธิวิธาทีนํ เหตุภูตมหาภินีหารานนฺติ อตฺโถ. อคฺคสาวกาทีนนฺติ อาทิ-สทฺเทน เอกจฺเจ มหาสาวเก สงฺคณฺหาติ. ภาวนานุกฺกโม ยถาวุตฺตํ จิตฺตปริทมนํ. ปฏิสมฺภิทาทีติ อาทิ-สทฺเทน ฐานาฐานญาณาทีนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ[1], น เสสาภิญฺญานเมว. สาวกานมฺปิ หิ ฐานาฐานญาณาทีนิ ปเทสวเสน อิชฺฌนฺติ. ตสฺมาติ ยสฺมา ปุพฺพเหตุสมฺปนฺนสฺเสว ยถาวุตฺตํ ภาวนานุกฺกมํ วินา อภิญฺญาโย อิชฺฌนฺติ, น อิตรสฺส, ตสฺมา. อคฺคิธมนาทีหีติ อคฺคิมฺหิ ตาปนโกฏฺฏนาทีหิ. ยถา จาติ จ-สทฺเทน ลาขาการาทีนํ ลาขาโกฏฺฏนาทึ อวุตฺตมฺปิ

คำว่า ผู้มีบุพโยคะอันมีกำลัง มีความหมายว่า ผู้มีอุปนิสัยหนักแน่นยิ่ง, ได้แก่ผู้มีอภินิหารมาก อันเป็นเหตุแห่งอภิญญาทั้งหลายมีอิทธิวิธะเป็นต้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์(ที่แปลว่า "เป็นต้น") ในบทว่า อคฺคสาวกาทีนํ (พระอัครสาวกเป็นต้น) ท่านรวมเอาพระมหาสาวกทั้งหลายบางท่าน. ชื่อว่า ลำดับแห่งภาวนา ได้แก่การฝึกจิตตามที่กล่าวแล้ว. ด้วยอาทิ-ศัพท์ในบทว่า ปฏิสัมภิทาทิ (ปฏิสัมภิทาเป็นต้น) พึงเห็นว่ารวมเอาญาณที่รู้ฐานะ(เหตุ) และอฐานะ(ไม่ใช่เหตุ) ไว้ด้วย, ไม่ใช่เฉพาะอภิญญาที่เหลือเท่านั้น. จริงอยู่ แม้พระสาวกทั้งหลาย ก็สำเร็จญาณที่รู้ฐานะและอฐานะเป็นต้น โดยส่วนหนึ่งได้.

[1] ฉ. เวทิตพฺโพ.

สงฺคณฺหาติ. ฉนฺทสีส ฯเปฯ วเสนาติ "ฉนฺทวโต เจ อภิญฺญา สิชฺฌตี"ติ กตฺตุกมฺยตาฉนฺทํ สีสํ ธุรํ เชฏฺฐํ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา, ฉนฺทํ วา อุปฺปาเทตฺวา ตํ ภาวนาย มุขํ กตฺวา ฌานสฺส สมาปชฺชนวเสน. เอเสว นโย เสเสสุปิ. "อาวชฺชนาทิวสีภาววเสนา"ติ อิทํ อฏฺฐสุปิ สมาปตฺตีสุ สาติสยํ วสีภาวาปาทนํ สนฺธาย วุตฺตํ. ตญฺจ โข อาทิกมฺมิกวเสน, น กตาธิการวเสนาติ อาห "ปุพฺพเหตุ ฯเปฯ วฏฺฏตี"ติ. ปุพฺพเหตุสมฺปนฺนสฺส หิ ยํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา อภิญฺญา นิพฺพตฺเตตพฺพา, ตตฺเถว สาติสยํ จิณฺณวสิตาปิ อิจฺฉิตพฺพา, น สพฺพตฺเถวาติ อธิปฺปาโย. "จตุตฺถชฺฌานมตฺเต จิณฺณวสินา"ติ วจนโต อรูปสมาปตฺติโย วินาปิ อภิญฺญา อิชฺฌนฺตีติ วทนฺติ. ตมฺปิ ยทิปิ ปุพฺพเหตุสมฺปนฺนสฺส วเสน วุตฺตํ, ยุตฺตเมว. อเถตรสฺส, เตสํ มติมตฺตํ. ยถาติ เยน ปกาเรน เยน วิธินา. เอตฺถาติ เอตสฺมึ อิทฺธิวิธนิปฺผาทเน.

คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่เว้นลำดับแห่งภาวนาตามที่กล่าวแล้ว อภิญญาทั้งหลาย ย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยบุพเหตุเท่านั้น, หาสำเร็จแก่บุคคลนอกนี้ไม่, ฉะนั้น. คำว่า โดยวิธีมีการเป่าไฟเป็นต้น คือโดยวิธีมีการทำให้ร้อน การระบมที่ไฟเป็นต้น. ด้วย จ-ศัพท์ ในบทว่า ยถา จ ท่านรวมเอาแม้วิธีที่มิได้กล่าวถึงไว้ มีการระบมครั่งเป็นต้น แห่งพวกช่างครั่งเป็นต้น. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งการเข้าฌานกระทำฉันทะให้เป็นประธาน คือด้วยอำนาจแห่งการเข้าฌาน กระทำกัตตุกัมยตาฉันทะให้เป็นประธาน คือเป็นธุระ เป็นใหญ่ ออกหน้า โดยนัยว่า "ถ้าหากว่าอภิญญา จะสำเร็จแก่บุคคลผู้มีฉันทะได้" ดังนี้เป็นต้น, หรือว่าทำฉันทะนั้นให้เกิดขึ้นได้แล้ว ก็ทำฉันทะนั้นให้เป็นมุข (เป็นธรรมที่สำคัญ)ด้วยภาวนา. แม้ในอธิบดีธรรมที่เหลือทั้งหลาย (มีวิริยะเป็นต้น)ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งวสีภาวะมีอาวัชชนวสีเป็นต้น นี้ ท่าน

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

กล่าวหมายเอาการทำความเป็นวสี ในสมาบัติทั้ง ๘ ให้เกิดขึ้นได้ เป็นอย่างดียิ่ง. ก็การทำความเป็นวสีให้เกิดนั้นแล ย่อมมีได้ด้วยอำนาจ แห่งพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ, มิใช่ด้วยอำนาจแห่งอธิการที่ได้ทำไว้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แต่การที่พระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะผู้ถึงพร้อมด้วยบุพเหตุ ฯลฯ ย่อมควร" ดังนี้. อธิบายว่า จริงอยู่ พระโยคีผู้ถึงพร้อมด้วยบุพเหตุ จะพึงทำฌานใดให้เป็นบาท ยังอภิญญาให้เกิดขึ้น, พึงต้องการแม้ความเป็นวสี อันสั่งสมไว้เป็นอย่างดียิ่ง ก็ในฌานนั้นเท่านั้น, ไม่ใช่ในฌานทั้งหมดเลยเทียว. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า เพราะมีคำพูดอยู่ว่า "ผู้มีวสีอันได้สั่งสมแล้ว ในสักว่าฌานที่ ๔" ดังนี้ อภิญญาจึงสำเร็จได้ แม้เว้นอรูปสมาบัติทั้งหลาย. คำพูดของอาจารย์เหล่านั้น แม้นั้น แม้หากว่าท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับพระโยคีผู้ถึงพร้อม ด้วยบุพเหตุ, ก็จัดว่าถูกต้องทีเดียว. ถ้าว่าท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับบุคคลนอกนี้, ก็จัดว่า

เป็นเพียงมติของอาจารย์เหล่านั้น. บทว่า ยถา แปลว่าโดยประการใด คือโดยวิธีใด. บทว่า เอตฺถ ได้แก่ในการทำอิทธิวิธะให้สำเร็จนี้.

๓๖๘. ตตฺราติ จ ตเทว ปจฺจามสติ. ปาฬินยานุสาเรเนวาติ ปาฬิคติยา อนุสฺสรเณเนว, ปาฬิสํวณฺณนานุกฺกเมเนวาติ อตฺโถ. "จตุตฺถชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ วตฺวา "โส"ติ วุตฺตตฺตา อาห "อธิคต-จตุตฺถชฺฌาโน โยคี"ติ. "เอวํ สมาหิเต"ติ เอตฺถ เอวํ-สทฺโท เหฏฺฐา ฌานตฺตยาธิคม-ปฏิปาฏิสิทฺธสฺส จตุตฺถชฺฌานสมาธานสฺส นิทสฺสนฏฺโฐติ อาห "เอวนฺติ จตุตฺถชฺฌานกฺกมนิทสฺสนเมตนฺ"ติ, จตุตฺถช-ฌานสฺส, ตสฺส จ อธิคมกฺกมสฺส นิทสฺสนํ. เยน สมาธานานุกฺกเมน จตุตฺถชฺฌานสมาธิ ลทฺโธ, ตทุภยนิทสฺสนนฺติ อตฺโถ. เตนาห "อิมินา ฯเปฯ วุตฺตํ โหตี"ติ. ยทิปิ "เอวนฺ"ติ อิทํ อาคมนสมาธินา สทฺธึ จตุตฺถชฺฌานสฺส สมาธานํ ทีเปติ,

๓๖๘. ก็บทว่า ตตฺร ท่านชักเอาวิธีนั้นนั่นแหละ. คำว่า ตามแนวนัยพระบาลี คือ ตามแนวแห่งคติพระบาลีนั่นเอง, ความว่า ตามลำดับแห่งการสังวรรณนาพระบาลี. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "คือพระโยคีผู้บรรลุจตุตถฌาน" เพราะความที่ตรัสไว้ว่า "เข้าถึงจตุตถฌานอยู่" ดังนี้ แล้วตรัสว่า "ภิกษุนั้น". เอวํ-ศัพท์ ในบทว่า "เอวํ สมาหิเต (ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นโดยชอบแล้วอย่างนี้)" มีอรรถว่าแสดงถึงความตั้งมั่นโดยชอบแห่งจตุตถฌาน ที่สำเร็จตามลำดับแห่งการบรรลุฌาน ๓ เบื้องต่ำ เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "คำว่า เอวํ นี้ เป็นคำแสดงลำดับแห่งจตุตถฌาน" ดังนี้, คือเป็นคำแสดงจตุตถฌาน และลำดับแห่งการบรรลุจตุตถฌานนั้น. หมายความว่า พระโยคีได้

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

สติปาริสุทฺธิสมาธิ เอว ปน อิทฺธิยา อธิฏฺฐานภาวโต ปธานนฺติ อาห "จตุตฺถชฺฌานสมาธินา สมาหิเต"ติ. อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิภาเวนาติ อุเปกฺขาย ชนิตสติปาริสุทฺธิสพฺภาเวน. สพฺพปจฺจนีกธมฺมสงฺกิเลสปริสุทฺธาย หิ ปจฺจนีกสมเนปิ อพฺยาวฏาย ปาริสุทฺธิอุเปกฺขาย วตฺตมานาย จตุตฺถชฺฌานํ, ตํสมฺปยุตฺตธมฺมา จ สุปริสุทฺธา, สุวิสทา จ โหนฺติ สติสีเสน ปน ตตฺถ เทสนา กตาติ อาห "อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิภาเวน ปริสุทฺเธ"ติ. ปาริสุทฺธิยา เอว ปจฺจยวิเสเสน ปวตฺติวิเสโส ปริโยทาตตา สุธนฺตสุวณฺณสฺส นิฆํสเนน ปภสฺสรตา วิยาติ อาห "ปริสุทฺธตฺตาเยว ปริโยทาเต ปภสฺสเรติ วุตฺตํ โหตี"ติ.

จตุตถฌานสมาธิ โดยความตั้งมั่นโดยชอบ และโดยลำดับ(แห่งการบรรลุ)ใด, ก็เป็นคำแสดงความตั้งมั่นโดยชอบ และลำดับทั้ง ๒ นั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อธิบายได้ว่า ฯลฯ โดยลำดับแห่งการบรรลุปฐมฌานเป็นต้นนี้" ดังนี้. บทว่า "เอวํ นี้ ส่องถึงความตั้งมั่นโดยชอบ แห่งจตุตถฌานพร้อมทั้งสมาธิที่เป็นเหตุมา ก็จริง, แต่ว่าเฉพาะสมาธิที่บริสุทธิ์เพราะสติเท่านั้น เป็นประธาน โดยความเป็นอธิษฐานแห่งฤทธิ์ เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "คือ(ครั้นเมื่อจิต) ตั้งมั่นโดยชอบ ด้วยจตุตถฌานสมาธินี้" ดังนี้. บทว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิภาเวน แปลว่าเพราะมีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาทำให้เกิด. เป็นความจริงว่า เมื่อปาริสุทธิ-อุเบกขา (อุเบกขาบริสุทธิ์) ซึ่งบริสุทธิ์จากธรรมอันเป็นข้าศึก และเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง ไม่มีความขวนขวาย แม้ในอันสงบธรรมอันเป็นข้าศึก เป็นไปอยู่ จตุตถฌาน และธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับจตุตถฌานนั้น

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมจุ้ย แซ่คู

ก็ย่อมเป็นอันบริสุทธิ์ดี, และมีความแกล้ว-กล้าดี ก็ในปาฐะนั้น ทรงกระทำพระเทศนาโดยมีสติเป็นประธาน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะมีความบริสุทธิ์แห่งสติ ที่อุเบกขาทำให้เกิด" ดังนี้. เพราะความบริสุทธิ์นั่นเอง จึงมีความผ่องแผ้ว คือความเป็นไปวิเศษ ตามปัจจัยวิเศษ ดุจความผ่องใส(แวววาว) เพราะการขัดสี แห่งทองที่เขาหลอมดีแล้วฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่า ปริโยทาเต (ผ่องแผ้ว) ก็เพราะความที่บริสุทธิ์นั่นเอง อธิบายว่าผ่องใส" ดังนี้.

สุขาทีนํ ปจฺจยานํ ฆาเตนาติ สุขโสมนสฺสานํ ทุกฺขโทมนสฺสานญฺจ ยถากฺกมํ ราคโทสปจฺจยานํ วิกฺขมฺภเนน. "สุขํ โสมนสฺสสฺส ปจฺจโย, โสมนสฺสํ ราคสฺส, ทุกฺขํ โทมนสฺสสฺสา"ติ[๑] หิ วุตฺตํ. ยถา

คำว่า โดยการกำจัดปัจจัยทั้งหลายมีสุขเวทนาเป็นต้นได้แล้ว คือโดยการข่มสุขกับโสมนัส และทุกข์กับโทมนัส อันเป็นปัจจัยแก่ราคะและโทสะได้ตามลำดับ. เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "สุขเป็นปัจจัยแก่โสมนัส,

---

๑ สมนฺตปฺปาสาทิกา. ๑/๑๗๑.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

ราคาทโย เจตโส มลาสุจิภาเวน "องฺคณานี"ติ วุจฺจนฺติ เอวํ อุปคนฺตฺวา กิเลสนฏฺเฐน อุปกฺกิเลสาติ อาห "อนงฺคณตฺตาเยว วิคตุปกฺกิเลเส"ติ. เตนาห "องฺคเณน หิ จิตฺตํ อุปกฺกิลิสฺสตี"ติ, วิพาธิยติ อุปตาปิยตีติ อตฺโถ. สุภาวิตตฺตาติ ปคุณภาวาปาทเนน สุฏฺฐุ วิภาวิตตฺตา. เตนาห "วสีภาวปฺปตฺเต"ติ, อาวชฺชนาทินา ปญฺจธา, จุทฺทสวิเธน วา ปริทมเนน วสวตฺติตํ อุปคเตติ อตฺโถ. วเส วตฺตมานํ หิ จิตฺตํ ปคุณภาวาปตฺติยา สุปริมทฺทิตํ วิย จมฺมํ, สุปริกมฺมกตา วิย จ ลาขา มุทูนฺติ วุจฺจติ. กมฺมกฺขเมติ วิกุพฺพนาทิ-อิทฺธิกมฺมกฺขเม. ตญฺจ อุภยนฺติ มุทุตากมฺมนิยทฺวยํ.

โสมนัสเป็นปัจจัยแก่ราคะ, ทุกข์เป็นปัจจัยแก่โทมนัส" ดังนี้เป็นต้น. (เปรียบเหมือนว่า) ธรรมทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ท่านเรียกว่า "องฺคณ (เนิน)" เพราะความเป็นมลทินและไม่สะอาดแห่งจิต ฉันใด, ก็เรียกว่า อุปกิเลส เพราะมีความหมายว่าเข้าไปทำให้ลำบาก ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าวิคตุปกิเลส (ปราศจากอุปกิเลส) ก็เพราะความที่ไม่มีกิเลสดุจเนินนั่นเอง" ดังนี้. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "เพราะว่าจิตย่อมลำบาก เพราะกิเลสดุจเนิน" ดังนี้, ความว่าย่อมลำบาก คือเดือดร้อน. คำว่า เพราะได้อบรมไว้ดีแล้ว คือเพราะได้อบรมไว้แล้วด้วยดี โดยการทำให้ถึงความคล่องแคล่ว. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ถึงความเป็นวสี", ความว่า ถึงความเป็นไปในอำนาจ โดยอาการ ๕ มีอาวัชชนะ (การนึก) เป็นต้น, หรือโดยการฝึกอันมีอาการ ๑๔. จริงอยู่ จิตที่เป็นไปในอำนาจ ท่านเรียกว่าจิตอ่อน ดุจหนังที่เขา

นวดดีแล้ว และดุจครั้งที่เขาทำบริกรรม (ปรุง ?) ดีแล้ว ก็เพราะการถึงความคล่องแคล่ว. คำว่า เหมาะสมแก่การงาน คือ เหมาะสมแก่การทำฤทธิ์มีวิกุพพนาอิทธิเป็นต้น. คำว่า ก็ภาวะทั้ง ๒ นั้น ได้แก่ภาวะทั้ง ๒ คือภาวะที่อ่อนและควรแก่การงาน.

นาหนฺติอาทีสุ น-กาโร ปฏิเสธฏฺโฐ. อหนฺติ สตฺถา อตฺตานํ นิทฺทิสติ. ภิกฺขเวติ ภิกฺขู อาลปติ. อญฺญนฺติ อิทานิ วุจฺจมาน-จิตฺตโต อญฺญํ. เอกธมฺมมฺปีติ เอกมฺปิ สภาวธมฺมํ น สมนุปสฺสามีติ สมฺพนฺโธ. อยํ เหตฺถ อตฺโถ : อหํ ภิกฺขเว สพฺพญฺญุตญฺญาเณน โอโลเกนฺโตปิ อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ น สมนุปสฺสามิ. ยํ วสีภาวาปาทเนน ภาวิตํ, ตถา ปุนปฺปุนํ กรเณน พหุลีกตํ, เอวํ สวิเสสมุทุภาวปฺปตฺติยา มุทุ, กมฺมกฺขมตาย กมฺมนิยญฺจ โหติ. ยถยิทํ จิตฺตนฺติ อตฺตโน, เตสญฺจ ปจฺจกฺขตาย เอวมาหาติ. ยถา

ในบทว่า นาหํ เป็นต้น น-อักษรมีอรรถว่าปฏิเสธ. บทว่า อหํ พระศาสดาทรงแสดงถึงพระองค์เอง. ทรงร้องเรียกภิกษุทั้งหลายว่า ภิกฺขเว. คำว่า อย่างอื่น คือ อย่างอื่นไปจากจิตที่กำลังกล่าวถึงอยู่ในบัดนี้. บทว่า เอกธมฺมมฺปิ เชื่อมความว่า เอกมฺปิ สภาวธมฺมํ น สมนุปสฺสามิ (เราไม่เล็งเห็นสภาวธรรม แม้สักอย่างเดียว). ในพระดำรัสนี้ มีความหมายดังนี้ คือ : ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราแม้เมื่อตรวจดู ด้วยสัพพัญญุตญาณ ก็ไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักอย่างเดียว ที่บุคคลอบรมแล้ว โดยการให้ถึง

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

ยถาวุตฺตา ปริสุทฺธตาทโย น วิคจฺฉนฺติ, เอวํ สุภาวิตํ จิตฺตํ.

ความเป็นวสี, ที่กระทำให้มากแล้ว โดยกระทำบ่อย ๆ อย่างนั้น, ก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่อ่อน เพราะถึงความอ่อนได้อย่างมีความพิเศษ และควรแก่การงาน เพราะความเหมาะสมแก่การงาน. เหมือนอย่างจิตนี้ ตรัสไว้อย่างนี้เพราะความที่พระองค์เองและภิกษุเหล่านั้นได้เห็นประจักษ์ฉะนี้แล. ความว่าเป็นจิตที่ได้อบรมไว้ดีแล้ว โดยประการที่อาการทั้งหลาย มีความบริสุทธิ์เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว จะไม่ปราศไป.

ตตฺถ อวฏฺฐิตํ อิธ "ฐิตํ, อาเนญฺชปฺปตฺตนฺ"ติ จ วุตฺตนฺติ อาห "เอเตสุ ปริสุทฺธตาทีสุ ฐิตตฺตา ฐิเต, ฐิตตฺตาเยว อาเนญฺชปฺปตฺเต"ติ. ยถา มุทุกมฺมญฺญตา วสีภาวปฺปตฺติยา ลกฺขียนฺติ, เอวํ วสีภาวปฺปตฺติปิ มุทุกมฺมญฺญตาหิ ลกฺขียตีติ, มุทุกมฺมญฺญตาเวน วา อตฺตโน วเส ฐิตตฺตา "ฐิเต"ติ วุตฺตํ. ยถา หิ การเณน ผลํ นิทฺธรียติ, เอวํ ผเลนาปิ การณํ

อนึ่ง จิตที่ตั้งลงในความบริสุทธิ์เป็นต้นเหล่านี้กล่าวได้ในที่นี้ว่า "ตั้งอยู่, คือถึงความไม่หวั่นไหว" เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าฐิเต (ตั้งอยู่) ก็เพราะตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์เป็นต้นเหล่านี้, ชื่อว่าอาเนญฺชปฺปตฺเต (ถึงความไม่หวั่นไหว) ก็เพราะความที่ตั้งอยู่นั่นเอง" ดังนี้. ความเป็นของอ่อนและควรแก่การงาน บัณฑิตย่อมกำหนดได้ ด้วยการถึงความเป็นวสี ฉันใด,

นิทฺธรียตีติ, นิจฺจลภาเวน อวฏฺฐานํ อาเนญฺชปฺปตฺติ. สา จ สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ถิรภาเวน, ปฏิปกฺเขหิ อกมฺปนียตาย จ สมฺภวนฺตี สทฺธาทิพลานํ อานุภาเวน โหตีติ "สทฺธาทีหิ ปริคฺคหิตตฺตา อาเนญฺชปฺปตฺเต"ติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ "สทฺธาปริคฺคหิตํ หิ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สทฺธาปริคฺคหิตนฺติ เอวํ สุภาวิตํ วสีภาวปฺปตฺตํ เอตํ จิตฺตํ เอกํเสน อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานํ ธมฺมานํ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย สํวตฺตตีติ เอวํ ปวตฺตาย สทฺธาย ปริคฺคหิตํ ยถาวุตฺตสทฺธาพเลน อุปตฺถมฺภิตํ. อสฺสทฺธิเยนาติ ตปฺปฏิปกฺเขน อสฺสทฺธิเยน เหตุนา น อิญฺชติ น จลติ น กมฺปติ, อญฺญทตฺถุ อุปริวิเสสาวหภาเวเนว ติฏฺฐติ. วีริยปริคฺคหิตนฺติอาทีสุปิ อิมินา นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. อยํ ปน วิเสโส : วีริยปริคฺคหิตนฺติ วสีภาวาปาทนปริหมน-สาธเนน วีริเยน อุปตฺถมฺภิตํ. สติปริคฺคหิตนฺติ ยถาวุตฺเต ภาวนาพหุลีกาเร อสมฺโมสสาธิกาย, กุสลานญฺจ ธมฺมานํ

แม้การถึงความเป็นวสี ก็ย่อมกำหนดได้ด้วยความเป็นของอ่อน และควรแก่การงานฉันนั้นแล, อีกอย่างหนึ่ง ตรัสว่า "ฐิเต (ตั้งอยู่)" ก็เพราะความที่ตั้งอยู่ในอำนาจของตน โดยความเป็นของอ่อนและควรแก่การงาน. เพราะว่าบัณฑิตย่อมยกเอาผลโดยความเป็นเหตุได้ ฉันใด, ก็ย่อมยกเอาเหตุแม้โดยความเป็นผลได้ฉันนั้น แล, การตั้งลงโดยความไม่หวั่นไหว ชื่อว่า อาเนญฺชปฺปตฺติ (การถึงความไม่หวั่นไหว). ก็การถึงความไม่หวั่นไหวนั้น ย่อมมีได้ด้วยอานุภาพแห่งพลธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ซึ่งมีอยู่โดยความเป็นธรรมที่มั่นคง ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย, และโดยความเป็นธรรม ที่ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย ไม่อาจทำให้สะเทือนได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะเปิดเผยเนื้อความที่ได้กล่าวแล้ว โดยสังเขปว่า "ชื่อว่าอาเนญฺชปฺปตฺเต (ถึงความไม่หวั่นไหว) เพราะความที่ธรรมทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้นครอบครองแล้ว"

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช

ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

คติโย สมนฺเนสมานาย สติยา อุปตฺถมฺภิตํ. สมาธิปริคฺคหิตนฺติ ตตฺเถว อวิกฺเขปสาธเนน สมาธาเนน อุปตฺถมฺภิตํ. ปญฺญาปริคฺคหิตนฺติ ตสฺสา เอว ภาวนาย อุปการานุปการธมฺมานํ ปชานนลกฺขณาย ปญฺญาย อุปตฺถมฺภิตํ. โอภาสคตนฺติ ญาโณภาสสหคตํ. โอภาสภูเตน หิ ยถาวุตฺตสมาธานสมฺพนฺธิเตเนว[๑] ญาเณน สงฺกิเลสปกฺขํ ยาถาวโต ปสฺสนฺโต ตโต อุตฺราสนฺโต[๒] โอตฺตปฺปนฺโต ตํ อธิภวติ น เตน อภิภุยฺยติ, เตนาห "กิเลสนฺธกาเรน น อิญฺชตี"ติ. เอเตน ญาณปริคฺคหิตํ หิโรตฺตปฺปพลํ ทสฺเสติ.

ดังนี้ จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ จิตที่ศรัทธาครอบครองแล้ว" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า จิตที่ศรัทธาครอบครองแล้ว คือ จิตที่ศรัทธา(ความเชื่อ)อันเป็นไปอย่างนี้ว่า จิตที่อบรมดีแล้วที่ถึงความเป็นวสี อย่างนี้นี้ จะเป็นไปพร้อมเพื่อการกระทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง โดยแน่นอน ดังนี้ครอบครองแล้ว ได้แก่จิตที่ศรัทธาพละตามที่กล่าวแล้วอุปถัมภ์แล้ว. คำว่า เพราะความไม่มีศรัทธา คือ ย่อมไม่หวั่น ไม่ไหว ไม่สะเทือน เพราะเหตุคือความไม่มีศรัทธาอันเป็นปฏิปักษ์ต่อศรัทธานั้น, ย่อมตั้งอยู่ โดยความเป็นเหตุนำมา ซึ่งคุณวิเศษเบื้องสูงได้เป็นแน่แท้. แม้ในคำว่า ที่วิริยะครอบครองแล้วเป็นต้น ก็พึงทราบอรรถาธิบายโดยนัยนี้. ส่วนต่อไปนี้จัดเป็นข้อที่แตกต่างกัน : คำว่า จิตที่วิริยะครอบครองแล้ว คือจิตที่วิริยะ

---

[๑] ฉ. ...สมาทานสํวทฺธิเตน.
[๒] ฉ. อุตฺตรสนฺโต.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

อุปถัมภ์แล้ว โดยการให้ถึงความเป็นวสีและให้สำเร็จการฝึก. คำว่า จิตที่สติครอบครองแล้ว คือจิตที่สติผู้ให้สำเร็จความไม่หลงลืมในการอบรม(จิต)และทำให้มาก ตามที่ได้กล่าวแล้ว และแสวงหาอยู่ ซึ่งคติทั้งหลาย แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย อุปถัมภ์แล้ว. คำว่า จิตที่สมาธิครอบครองแล้ว คือจิตที่ความตั้งมั่นโดยชอบ(สมาธิ)อันให้สำเร็จความไม่ฟุ้งซ่านในการอบรม และทำให้มากนั้นนั่นแหละอุปถัมภ์แล้ว. คำว่า จิตที่ปัญญาครอบครองแล้ว คือจิตที่ปัญญาอันมีลักษณะรู้ชัด ซึ่งธรรมที่เป็นอุปการะ และไม่เป็นอุปการะต่อภาวนานั้นนั่นเอง อุปถัมภ์แล้ว. คำว่า จิตที่เป็นไปกับแสงสว่าง ได้แก่จิตที่สหรคตด้วยแสงสว่างคือญาณ. จริงอยู่ พระโยคี เมื่อเห็นตามความเป็นจริง ซึ่งธรรมอันเป็นฝ่ายแห่งสังกิเลส ด้วยญาณอันเป็นแสงสว่าง อันสัมพันธ์กับความตั้งมั่นโดยชอบ(สมาธิ) ตามที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ก็ย่อมเป็นผู้หวาดหวั่นคือกลัว แต่ธรรมอันเป็นฝ่ายแห่งกิเลสนั้น แล้ว

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

ครอบงำธรรมอันเป็นฝ่ายแห่งสังกิเลสนั้นเสีย คือไม่ถูกธรรม อันเป็นฝ่ายแห่งสังกิเลสนั้นครอบงำเอาได้, เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความมืดคือกิเลส" ดังนี้. ด้วยคำนี้ ท่านแสดงถึงหิริพละ และโอตตัปปพละ ที่ญาณครอบครองแล้ว.

อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตนฺติ จตุตฺถชฺฌานสมาธินา สมาหิตตา, ปริสุทฺธตา, ปริโยทาตตา, อนงฺคณตา, วิคตูปกฺกิเลสตา, มุทุภาโว, กมฺมนิยตา, อาเนญฺชปฺปตฺติยา ฐิตตา, สมาหิตสฺส วา จิตฺตสฺส อิมานิ องฺคานีติ "สมาหิเต"ติ อิมํ องฺคภาเวน อคฺคเหตฺวา ฐิติอาเนญฺชปฺปตฺติโย วิสุํ คเหตฺวา อิเมหิ อฏฺฐหิ องฺเคหิ สมนฺนาคตํ. อภินีหารกฺขมนฺติ อิทฺธิวิธาทิอตฺถํ อภินีหารกฺขมํ ตทภิมุขกรณโยคฺคํ. เตนาห "อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานํ ธมฺมานํ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยายา"ติ.

คำว่า จิตที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ คือ ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ เหล่านี้ คือ ความเป็นจิตที่ตั้งมั่นโดยชอบ ด้วยจตุตถฌานสมาธิ (๑), ความบริสุทธิ์ (๑), ความผ่องแผ้ว (๑), ความไม่มีกิเลสดุจเนิน (๑), ความปราศจากอุปกิเลส (๑), ความเป็นของอ่อน (๑), ความเป็นของควรแก่การงาน (๑), ความตั้งอยู่โดยการถึงความไม่หวั่นไหว (๑) อีกอย่างหนึ่ง องค์เหล่านี้เป็นองค์แห่งจิตที่ถึงความตั้งมั่นโดยชอบ เพราะเหตุนั้น ก็เป็นจิตที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ เหล่านี้ โดยไม่ถือเอาบทว่า "สมาหิเต (ตั้งมั่นโดยชอบ)" นี้ โดย

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมจุ้ย แซ่คู

ความเป็นองค์หนึ่ง แล้วถือฐิติ(ความตั้งอยู่) และอาเนญชปฺปตฺติ (ถึงความไม่หวั่นไหว) แยกกันเป็นแต่ละองค์. คำว่า ควรแก่การน้อมไป คือควรแก่การน้อมไปเพื่ออิทธิวิธะเป็นต้น ได้แก่เหมาะแก่การกระทำให้มุ่งหน้าตรงต่ออิทธิวิธะเป็นต้นนั้น. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "เพื่อการกระทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง" ดังนี้.

กามํ นีวรณานิ วิกฺขมฺเภตฺวา เอว ปฐมชฺฌานสมธิคโม, วิตกฺกาทิเก วูปสเมเอว จ ทุติยชฺฌานาทิสมธิคโม, ตถาปิ น ตถา เตหิ ทูรีภูตา อเปตา วา ยถา จตุตฺถชฺฌานโต, เจตโส มลีนภาวสงฺขาต–อุปฺปิลาโภคกเรหิ นีวรณาทีหิ สุฏฺฐุ วิมุตฺติยา ตสฺส ปริสุทฺธิ, ปริโยทาตตา จ ยุตฺตาติ อาห "นีวรณ ฯเปฯ ปริโยทาเต"ติ. ฌานปฏิลาภปจฺจยานนฺติ ฌานปฏิลาภเหตุกานํ ฌานปฏิลาภํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกานํ.

การบรรลุปฐมฌาน ย่อมมี เพราะการข่มนิวรณ์ทั้งหลายได้นั่นเทียว, และการบรรลุทุติยฌานเป็นต้น ในเพราะความสงบธรรมทั้งหลาย มีวิตกเป็นต้นได้นั่นเทียวก็จริงอยู่, ถึงอย่างนั้น สัมปยุตธรรมทั้งหลายจะเป็นผู้อยู่ในที่ไกล หรือไปปราศจากธรรมอันเป็นข้าศึกเหล่านั้นได้ดุจจตุตถฌานก็หาไม่, อนึ่ง ความบริสุทธิ์ และความผ่องแผ้วแห่งจิตนั้น จะเป็นอันใช้ได้ก็เพราะความหลุดพ้นด้วยดีจากธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีนิวรณ์เป็นต้น

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

ปาปกานนฺติ ลามกานํ. อิจฺฉาวจรานนฺติ อิจฺฉาย อวจรานํ อิจฺฉาวเสน โอติณฺณานํ "อโห วต มเมว สตฺถา ปฏิปุจฺฉิตฺวา ภิกฺขูนํ ธมฺมํ เทเสยฺยา"ติอาทินยปฺปวตฺตานํ มานมายาสาเถยฺยาทีนํ. อภิชฺฌาทีนนฺติ อาทิ-สทฺเทนาปิ เตสํเยว สงฺคโห. อภิชฺฌา เจตฺถ ปรมชฺฌาเนน อวิกฺขมฺภเนยฺยา, มานาทโย จ ตเทกฏฺฐา หฏฺฐพฺพา "ฌานปฏิลาภปจฺจยานนฺ"ติ อนุวตฺตมานตฺตา. วิกฺขมฺภเนยฺยา ปน นีวรณคฺคหเณนว คหิตา, กถํ ปน ปรมชฺฌาเนน อวิกฺขมฺภเนยฺยา อิธ วิคจฺฉนฺตีติ ? "สพฺเพ กุสลา ธมฺมา สพฺพากุสลานํ ปฏิปกฺขา"ติ สลฺเลขปฏิปตฺติวเสน เอวํ วุตฺตํ ฌานสฺส อปรามฏฺฐภาวทสฺสนโต. เย ปเนตฺถ "อิจฺฉาวจรานํ อภิชฺฌาทีนนฺ"ติ อิเมหิ ปเทหิ โกปอปฺปจฺจยกามราคพฺยาปาทาทโย คหิตาติ อธิปฺปาเยน "ฌานปฏิลาภปจฺจยานนฺ"ติ ปาฐํ ปฏิกฺขิปิตฺวา "ฌานปฏิลาภปจฺจนีกานนฺ"ติ ปาโฐติ วทนฺติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ ตถา

ซึ่งเป็นผู้กระทำการคำนึง ที่นับว่าเป็นความหม่นหมองและความปลาบปลื้มแห่งใจ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าบริสุทธิ์ก็เพราะความที่ไกลจากนิวรณ์ ชื่อว่าผ่องแผ้ว ก็เพราะการก้าวล่วงองค์มีวิตกเป็นต้นได้" ดังนี้. คำว่า อันมีการได้ฌานเป็นปัจจัย คือที่มีการได้ฌานเป็นเหตุ ได้แก่ที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยการได้ฌาน. คำว่า บาปธรรม คือธรรมอันชั่วช้า. คำว่า ที่ท่องเที่ยวไปกับความปรารถนา คือกิเลสทั้งหลายมีมานะมายาและสาไถยเป็นต้น ที่ท่องเที่ยวไปกับความปรารถนา คือหยั่งลงด้วยอำนาจความปรารถนา ได้แก่เป็นไปโดยนัยว่า "โอหนอ พระศาสดา พึงตรัสถามเราเท่านั้น(ก่อน) แล้วค่อยแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายเถิด" ดังนี้เป็นต้น. แม้ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทว่า อภิชฺฌาทีนํ (มีอภิชฌาเป็นต้น) ก็มีอันรวมเอากิเลสเหล่านั้นนั่นแหละ. ก็ในบรรดาอุปกิเลสเหล่านั้น พึงเห็นอภิชฌาว่าเป็นอภิชฌาที่พระโยคีไม่อาจข่มได้ ด้วย

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช

ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

ปาฐสฺเสว อภาวโต, ฌานปฏิลาภปจฺจนีกา จ นีวรณา เจว ตเทกฏฺฐา จ เตสํ ทูรีภาวํ วตฺวา ปุน อภาววิคมโจทนาย อยุชฺชมานตฺตา. นนุ จ อนงฺคณสุตฺตวตฺถสุตฺเตสุ[๑][๒] อยมตฺโถ น ลพฺภติ, โอฬาริกานํเยว ปาปธมฺมานํ ตตฺถ อธิปฺเปตตฺตา ? สจฺจเมตํ, อิธ ปน อธิคตจตุตฺถชฺฌานสฺส วเสน วุตฺตตฺตา สุขุมาเยว เต คหิตา, องฺคณุปกฺกิเลสตาสามญฺเญน ปเนตฺถ สุตฺตานํ อปทิสนํ. ตถา หิ "สุตฺตานุสาเรนา"ติ วุตฺตํ, น ปน สุตฺตวเสนาติ. อวสฺสญฺเจตเมวํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ อธิคตชฺฌานานมฺปิ เกสญฺจิ อิจฺฉาวจรานํ ปวตฺติสพฺภาวโต.

ปฐมฌาน, และพึงเห็นอุปกิเลสทั้งหลายมีมานะเป็นต้น ว่าเป็นอุปกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับอภิชฌานั้น เพราะเป็นไปตามคำว่า "อันมีการได้ฌานเป็นปัจจัย". ถามว่า ก็อภิชฌาที่อาจข่มได้ เป็นอันท่านถือเอาแล้วด้วยศัพท์ว่านิวรณ์นั่นเทียว, ส่วนอภิชฌาที่ไม่อาจข่มได้ด้วยปฐมฌาน จะหมดไปในจตุตถฌานนี้ อย่างไร ? ตอบว่า กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงย่อมเป็นปฏิปักษ์ ต่ออกุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้อย่างนี้ โดยเกี่ยวกับเป็นสัลเลขปฏิบัติ โดยแสดงถึงความที่พระโยคีไม่ยึดมั่นฌาน. ส่วนอาจารย์เหล่าใดปฏิเสธปาฐะที่ว่า 'ฌานปฏิลาภปจฺจยานํ (อันมีการได้ฌานเป็นปัจจัย)" แล้วกล่าวว่า ปาฐะว่า 'ฌานปฏิลาภปจฺจนีกานํ(อันเป็นข้าศึกแห่งการได้ฌาน)" เพราะมีความประสงค์ว่า กิเลส

---

[๑] ม. ม. ๑๒/๔๒.

[๒] ม. ม. ๑๒/๖๔.

ทั้งหลาย มีความโกรธความไม่พอใจกาม-ราคะและพยาบาทเป็นต้น เป็นอันท่านถือเอาแล้วด้วยบทเหล่านี้ว่า อิจฺฉาวจรานํ อภิชฺฌาทีนํ (ที่ท่องเที่ยวไปกับความปรารถนามีอภิชฌาเป็นต้น), คำนั้นเป็นเพียงมติของอาจารย์เหล่านั้น เพราะปาฐะอย่างที่ว่านั้นไม่มีเลย. เพราะการที่อาจารย์เหล่านั้นกล่าวถึงความเป็นฌาน อยู่ในที่ไกลจากนิวรณ์อันเป็นข้าศึกแห่งการได้ฌาน และจากกิเลสทั้งหลายอันตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับนิวรณ์นั้นแล้ว ยังท้วงถึงความหมดไป คือความไม่มี (ในจตุตถฌาน)อีก เป็นเรื่องไม่ถูกต้อง. ท้วงว่า ก็ในอนังคณสูตร และวัตถสูตร ย่อมไม่ได้ความหมายนี้, เพราะในสูตรเหล่านั้นทรงประสงค์เอาบาปธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างหยาบ ๆ เท่านั้น มิใช่หรือ ? เฉลยว่าข้อที่ว่านี้ก็จริงอยู่หรอก, แต่เพราะในที่นี้ท่านอาจารย์กล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับพระโยคีผู้ได้บรรลุจตุตถฌานแล้ว จึงเป็นอันท่านถือเอาบาปธรรมเหล่านั้น เฉพาะที่ละเอียดเท่านั้น,

อนึ่ง ในที่นี้มีการอ้างพระสูตรทั้งหลาย ก็เพราะมีความเป็นดุจเนิน และเป็นอุปกิเลสเสมอเหมือนกัน. จริงอย่างนั้น ท่านได้กล่าวแล้วว่า "ตามทำนองแห่งพระสูตร" ดังนี้, แต่มิได้กล่าวว่า ด้วยอำนาจแห่งพระสูตร. ก็คำที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ นั้ พึงยอมรับได้เป็นแน่แท้ เพราะพระโยคีทั้งหลาย แม้ว่าได้บรรลุฌานแล้ว ก็ยังมีบาปธรรมบางอย่างที่ท่องเที่ยวไปกับความปรารถนาอยู่.

อิทฺธิปาทภาวูปคเมนาติ อิทฺธิยา ปาทกภาวสฺส ปทฏฺฐานภาวสฺส อุปคมเนน. ภาวนาปาริปูริยาติ อิโต ปรํ กตฺตพฺพสฺส อภาววเสน อภินีหารกฺขมภาวนาย ปริปุณฺณตฺตา. ปณีตภาวูปคเมนาติ ตโต เอว ปธานภาวํ นีตตาย อุตฺตมฏฺเฐน, อติตฺติกรณฏฺเฐน จ ปณีตภาวสฺส อุปคมเนน. อุภยํ เจตํ ฐิติยา การณวจนํ ปริปุณฺณาย ภาวนาย ปณีตภาวปฺปตฺติยา ฐิเตติ. "อาเนญฺชปฺปตฺเต"ติ อิทํ ฐิติยา วิเสสนํ.

คำว่า เพราะการเข้าถึงความเป็นอิทธิบาท คือเพราะการเข้าถึงความเป็นบาท คือความเป็นปทัฏฐานแห่งฤทธิ์. คำว่า เพราะความบริบูรณ์แห่งภาวนา คือเพราะความบริบูรณ์แห่งภาวนาอันควรแก่การน้อมไป (เพื่ออิทธิวิธ) โดยเกี่ยวกับไม่มีกิจที่พึงทำต่อจากนี้. คำว่า เพราะการเข้าถึงความประณีต คือเพราะความบริบูรณ์แห่งภาวนานั้นนั่นเอง จึงเข้าถึงความประณีต โดยความหมายว่าสูงสุด เพราะความที่นำไปสู่ความ

คุณอนงค์ อัครพงษ์พานิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

เตนาห "ยถา อาเนญฺชปฺปตฺตํ โหติ, เอวํ ฐิเต"ติ. อิมสฺมึ ปกฺเข "ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต"ติ อุภยเมกํ องฺคํ, "สมาหิเต"ติ ปน อิทมฺปิ เอกมงฺคํ. เตเนวสฺส ปรมวิกปฺปโต วิเสสํ สนฺธายาห "เอวมฺปิ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตน"ติ.

เป็นประธาน, และโดยความหมายว่าสร้างความไม่รู้จักอิ่ม เพราะเข้าถึงความประณีต. ก็บททั้ง ๒ นี้(คือเพราะการเข้าถึงความประณีต เพราะความบริบูรณ์แห่งภาวนา) เป็นคำพูดถึงเหตุแห่งความตั้งอยู่ คือ ชื่อว่า ตั้งอยู่ เพราะการถึงความประณีต เพราะภาวนาที่บริบูรณ์. บทว่า อาเนญฺชปฺปตฺเต (ถึงความไม่หวั่นไหว) นี้ เป็นวิเสสนะขยายฐิติ(ความตั้งอยู่). เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ความว่าตั้งอยู่โดยประการที่เป็นธรรมชาติถึงความไม่หวั่นไหว" ดังนี้. ในฝ่ายนี้ ๒ บท คือ "ฐิเต (ตั้งอยู่) อาเนญฺชปฺปตฺเต (ถึงความไม่หวั่นไหว)" จัดเป็นองค์หนึ่ง, ส่วนบทว่า "สมาหิเต (ตั้งมั่นโดยชอบ)" แม้นี้ จัดเป็นองค์หนึ่ง. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์หมายเอาความต่างไปจากวิกัปแรกแห่งวิกัปนี้ กล่าวว่า "จิตที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ แม้ตามประการดังกล่าวมานี้" ดังนี้.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พาณิช

ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

ทสอิทฺธิกถาวณฺณนา

๓๖๙. นิปฺผตฺติอฏฺเฐนาติ สิชฺฌนฏฺเฐน. ปฏิลาภฏฺเฐนาติ ปาปุณนฏฺเฐน. ตนฺติ กามิตํ วตฺถุํ. สมิชฺฌตีติ นิปฺปชฺชติ. ปพฺพชฺชํ อาทึ กตฺวา ยาว ฌานมคฺคา อิธ เนกฺขมฺมํ. อิชฺฌตีติ ปาปุณียติ. ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริยนฺติ ยสฺมา ปฏิปกฺขํ หรติ อปเนติ, ตสฺมา ปาฏิหาริยํ. อตฺตโน ปฏิปกฺขํ หรตีติ ปฏิหาริยํ เนกฺขมฺมาทิ, ปฏิหาริยเมว ปาฏิหาริยํ, ยถา "เวกตํ เวสมนฺ"ติ จ.

พรรณนากถาว่าด้วยฤทธิ์ ๑๐ อย่าง

๓๖๙. คำว่า โดยความหมายว่าบังเกิด คือโดยความหมายว่าสำเร็จ. คำว่า โดยความหมายว่าได้มา คือโดยความหมายว่าบรรลุ. คำว่า สิ่งนั้น ได้แก่ วัตถุที่ต้องการ. บทว่า สมิชฺฌติ(สำเร็จ)ได้แก่เกิดผล. จับตั้งแต่การบวชเป็นต้นไป จนถึงฌานและมรรคชื่อว่าเนกขัมมะ ในที่นี้. บทว่า อิชฺฌติ (สำเร็จ) คืออันบุคคลบรรลุ. คำว่า ชื่อว่าปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่านำเอาธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ไป ความว่า เพราะเหตุที่นำไป คือพรากไปซึ่งธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ฉะนั้น จึงชื่อว่าปาฏิหาริย์. คุณมีเนกขัมมะเป็นต้น ชื่อว่าปฏิหาริย์ เพราะอรรถว่านำเอาธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ของตนไป,ปฏิหาริย์นั่นเองเป็นปาฏิหาริย์ เหมือนอย่างคำว่า "เวกตํ" และ "เวสมํ" เป็นต้น ฉะนั้น.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พาณิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมลุ้ย แซ่คู

อิชฺฌนฏฺเฐนาติ นิปฺปชฺชนฏฺเฐน. อุปายสมฺปทายาติ สมฺปนฺนอุปายสฺส, ญายารมฺภสฺสาติ อตฺโถ. อชฺฌตีติ ผลํ เทติ[๑]. สีลวาติ อาจารสีเลน สีลวา. กลฺยาณธมฺโมติ ทสกุสลกมฺมปถวเสน สุนฺทรธมฺโม. สีลสมฺปตฺติยา วา สีลวา ทานาทิเสสปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน กลฺยาณธมฺโม. ปณิทหิสฺสตีติ ปฏฺเฐสฺสติ.

คำว่า โดยความหมายว่าสำเร็จ คือโดยความหมายว่าเกิดผล. คำว่า ของความถึงพร้อมแห่งอุบาย คือของอุบายอันถึงพร้อม, ความว่าของการปรารภด้วยความรู้. คำว่า (พระอรหัตมรรคชื่อว่าอิทธิ เพราะอรรถว่า) สำเร็จ คือให้ผล. คำว่า เป็นผู้มีศีล คือเป็นผู้มีศีล ด้วยอาจารศีล. คำว่า เป็นผู้มีกัลยาณธรรม คือเป็นผู้มีธรรมที่ดีงาม ด้วยสามารถแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเป็นผู้มีศีล ก็ด้วยความถึงพร้อมแห่งศีล ชื่อว่าเป็นผู้มีกัลยาณธรรม ก็ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยาวัตถุที่เหลือมีทานเป็นต้น. บทว่า ปณิทหิสฺสติ แปลว่าจักปรารถนา.

อิชฺฌนฺตีติ วฑฺฒนฺติ, อุกฺกํสํ ปาปุณนฺตีติ อตฺโถ. สาติสยา นิปฺปชฺชนปฏิลาภสิชฺฌนพุทฺธิอตฺเถ หิ อิทฺธิ วุตฺตา. สา ทสวิธาติ สพฺพา อิทฺธิโย อาเนตฺวา อตฺถุทฺธารวเสน

บทว่า อิชฺฌนฺติ แปลว่าเจริญ, ความว่าถึงความสูงส่ง. จริงอยู่ ท่านกล่าวถึงอิทธิในความหมายว่าบังเกิด(หรือให้ผล) ได้มาทำให้สำเร็จ และเป็นเหตุเจริญได้เป็น

---

๑ ฉ. ปสเวติ.

คุณอนงค์ อัครพงษ์พาณิช
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายยุกหยุง แซ่เฮ้ง และนางกิมจุ้ย แซ่คู

อิธาธิปฺเปตํ อิทฺธึ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ. พหุภาวาทิกสฺส อธิฏฺฐานํ อธิฏฺฐหนํ เอติสฺสา อตฺถีติ อธิฏฺฐานา. วิวิธํ รูปนิมฺมานสงฺขาตํ วิกุพฺพนํ เอติสฺสา อตฺถีติ วิกุพฺพนา. มโนมยาติ ฌานมเนน นิพฺพตฺติภาวโต มโนมยา. ญาณสฺส วิปฺผาโร เวคายิตตฺตํ เอติสฺสา อตฺถีติ ญาณวิปฺผารา. อริยานํ อยนฺติ อริยา. ยโต กุโตจิ กมฺมวิปากโต ชาตา อิทฺธิ กมฺมวิปากชา. สาติสยปุญฺญ-นิพฺพตฺตา อิทฺธิ ปุญฺญวโต อิทฺธิ. กมฺมวิปากชา อิทฺธิ ชาติโต ปฏฺฐาย โหติ, อิตรา ยทา ตทา ปุญฺญาย วิปจฺจกาเลติ[๑] เอวํ วา อิมาสํ วิเสโส เวทิตพฺโพ. อาถพฺพณวิชฺชา-ภินิพฺพตฺตา วิชฺชามยา. สมฺมาปโยโค อุปายปโยโค ญายารมฺโภ.

อย่างดียิ่ง. คำว่า อิทธินั้นมี ๑๐ อย่าง ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงอิทธิที่ประสงค์ในที่นี้ โดยเกี่ยวกับการนำเอาอิทธิทั้งหมด มายกความหมาย. อิทธิ(ฤทธิ์) ชื่อว่า อธิฏฐานา เพราะอรรถว่ามีอธิษฐาน คือความตั้งใจให้ตนเป็นหลายคนเป็นต้น. ชื่อว่า วิกุพพนา เพราะอรรถว่ามีวิกุพพนะ (การทำเป็นต่าง ๆ) กล่าวคือการเนรมิตรูปมีประการต่าง ๆ. บทว่า มโนมยา คือชื่อว่า สำเร็จด้วยจิต เพราะความที่บังเกิดด้วยฌานจิต. ชื่อว่า ญาณวิปผารา เพราะอรรถว่ามีความแผ่ไป คือความเป็นไปด้วยกำลังแห่งญาณ. ชื่อว่า อริยา เพราะอรรถว่าเป็นของพระอริยบุคคลทั้งหลาย. อิทธิที่เกิดจากวิบากของกรรม อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กัมมวิปากชา. อิทธิที่บังเกิดเพราะบุญที่ดีล้ำยิ่ง ชื่อว่า ปุญญวโตอิทธิ. อีกอย่าง-หนึ่ง พึงทราบความต่างกันแห่งอิทธิ ๒ อย่างเหล่านี้ อย่างนี้ว่า กัมมวิปากชาอิทธิ มี

---

[๑] ฉ. วิปจฺจนกาเลติ.

ตั้งแต่เกิด. อิทธินอกนี้ (ปุญญวโตอิทธิ)มีในเวลาที่บุญเผล็ดวิบาก ดังนี้เถิด. อิทธิที่บังเกิดเพราะอาถรรพณวิชชา ชื่อว่า วิชชามยา. ชื่อว่า ความประกอบชอบ ได้แก่ความประกอบด้วยอุบาย คือปรารภด้วยความรู้.

๓๗๐. ปกติยา เอโกติ สภาเวน เอโก. พหุกนฺติ พหุํ. เตน อคฺคหิตปริจฺเฉทํ อธิฏฺฐาตพฺพสฺส อเนกภาวํ ทสฺเสตฺวา ปุน ปริจฺเฉทโต ทสฺเสตุํ "สตํ วา"ติอาทิ วุตฺตํ. อาวชฺชตีติ ปริกมฺมสงฺขาเตน อาโภเคน อาภุชติ ภาวีรูเป เตน[1] ปริกมฺมมนสิกาเรน มนสิกโรติ. ญาเณน อธิฏฺฐาตีติ ตถา ปริกมฺมํ กตฺวา อภิญฺญาญาเณน ยถาธิปฺเปเต พหุเก อธิติฏฺฐติ,[2] อธิฏฺฐานจิตฺเตน สเหว พหุภาวาปตฺติโต พหุภาวาปาทกํ อิทฺธิวิธญาณํ ปวตฺเตนฺโต จ ตถา อธิฏฺฐาตีติ วุจฺจติ.

๓๗๐. คำว่า เป็นคนเดียวตามปกติ คือเป็นคนเดียวตามสภาวะ. บทว่า พหุกํ แปลว่าเป็นหลายคน. ท่านอาจารย์ครั้นแสดงความเป็นหลายคนแห่งบุคคลที่พึงอธิษฐาน อันมิได้ถือเอาการกำหนดจำนวนไว้ ด้วยบทว่า พหุกํ นั้นแล้ว ประสงค์แสดงโดยการกำหนดจำนวนอีก จึงกล่าวว่า "เป็น ๑๐๐ คนบ้าง" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า นึก คือคำนึง ด้วยการคำนึง ที่เรียกว่าบริกรรม คือทำไว้ในใจด้วยบริกรรมมนสิการในรูปที่ทำให้เกิด (ที่เนรมิต)นั้น. คำว่า อธิษฐานด้วยญาณ คือทำบริกรรมไว้อย่างนั้นแล้ว ก็ตั้งใจให้เป็น

---

[1] ม. ภาวิยุเปเตน.

[2] ฉ. อธิฏฺฐาติ.

เสเสสุปิ เอเสว นโย. เอวนฺติ ปการฏฺโฐ เอวํ-สทฺโท, เตน สพฺพมฺปิ อธิฏฺฐานปฺปการํ สงฺคณฺหาติ. อธิฏฺฐานวเสนาติ "ญาเณน อธิฏฺฐาตี"ติ[๑] เอวํ วุตฺตอธิฏฺฐานวเสน นิปฺผนฺนตฺตา.

หลายคนตามที่ประสงค์ ด้วยอภิญญาญาณ, ความว่า เมื่อทำอิทธิวิธญาณอันให้ถึงความเป็นหลายคน โดยการให้ถึงความเป็นหลาย-คนได้ให้เป็นไปพร้อมกับจิตที่อธิษฐานนั้น เทียวก็กล่าวได้ว่า อธิษฐานไว้โดยประการนั้น. แม้ในญาณที่เหลือก็มีนัยนี้. เอวํ-ศัพท์ในคำว่า เอวํ (ฤทธิ์ที่ท่านจำแนกไว้อย่างนี้)มีอรรถว่าประการ, ด้วยเอวํ-ศัพท์นั้น ท่านรวมเอาประการที่อธิษฐานแม้ทั้งปวง. คำว่า ด้วยอำนาจการอธิษฐาน คือเพราะบังเกิดด้วยอำนาจการอธิษฐาน ที่ได้กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า "อธิษฐานด้วยญาณ".

๓๗๑. ปกติวณฺณนฺติ ปกติสณฺฐานํ อตฺตโน ปากติกรูปํ. ปกติวณฺณวิชหนวิการ-วเสนาติ อตฺตโน ปกติวณฺณวิชหนปุพฺพกสฺส กุมารกวณฺณาทิวณฺณวิการสฺส วเสน.

๓๗๑. บทว่า ปกติวณฺณํ ได้แก่สัณฐานปกติ คือรูปร่างตามปกติของตน. คำว่า ด้วยอำนาจการละรูปร่างปกติ และเปลี่ยนแปลงรูปร่าง คือด้วยอำนาจการเปลี่ยนแปลงรูปร่าง เป็นรูปร่างกุมารเป็นต้น อันมีการละรูปร่างปกติของตนเป็นเบื้องต้น.

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๕๙๒.

๓๗๒. อิมมฺหา กายาติ ปจฺจกฺขภาเวน "อิมมฺหา"ติ วุตฺตา ภิกฺขุสฺส กรชกายา. อญฺญํ กายนฺติ อญฺญํ อิทฺธิมยํ กายํ. ตโต เอว อิทฺธิมยรูปวนฺตตาย รูปึ. อภิญฺญามเนน นิพฺพตฺติตตฺตา มโนมยํ. นิปฺผตฺติวเสนาติ นิปฺปชฺชนวเสน.[1] อภิญฺญาญาณสฺส หิ ยถา มโนมโย กาโย นิปฺปชฺชติ ตถา ปวตฺติ มโนมยิทฺธิ. เอเสว นโย เสเสสุปิ. ยทิ เอวํ กถมยเมว มโนมยิทฺธีติ ? รุฬฺหีเวสา เวทิตพฺพา ยถา "มโนมโย อตฺตภาโว"ติ ยถา วา "โคสมญฺญา วิสาณาทิมติ ปิณฺเฑ". อถวา อพฺภนฺตรโต นิกฺขนฺโต,[2] อิทฺธิมตา จ เอกนฺตสทิเส อิมสฺมึ นิมฺมาเน สุปากโฏ มนสา นิพฺพตฺติตภาโวติ ยถา สาติสโย มโนมยโวหาโร, น ตถา อญฺญาสุ อธิฏฺฐานวิกุพฺพนิทฺธีสุ สมญฺญนฺตรวนฺตาสูติ เวทิตพฺพํ.

๓๗๒. คำว่า จากกายนี้ คือจากกรชกายของภิกษุ ที่กล่าวถึงอยู่ว่า "นี้" เพราะมีเป็นประจักษ์. คำว่า กายอื่น คือ กายอื่นซึ่งสำเร็จด้วยฤทธิ์. เพราะเหตุนั้นนั่นเองจึงชื่อว่า มีรูป เพราะความที่มีรูปอันสำเร็จด้วยฤทธิ์. ชื่อว่า สำเร็จด้วยใจ เพราะบังเกิดด้วยอภิญญาจิต. บทว่า นิปฺผตฺติวเสน แปลว่า ด้วยอำนาจการทำให้บังเกิด. ก็ความเป็นไปแห่งอภิญญาญาณโดยประการที่กายอันสำเร็จด้วยใจจะบังเกิดได้ ชื่อว่า มโนมยิทธิ. แม้ในการแสดงฤทธิ์ที่เหลือทั้งหลาย ก็มีนัยนี้แหละ. ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ ฤทธิ์นี้จะชื่อว่ามโนมยิทธิได้อย่างไร ? พึงทราบว่าชื่อว่ามโนมยิทธิ โดยเกี่ยวกับเป็นคำเรียกตามนิยม เหมือนอย่างคำว่า "มโนมโย อตฺตภาโว (อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ)" หรือเหมือนอย่าง

---

[1] ฉ. นิปฺผชฺชนวเสน.
[2] ฉ. นิกฺขนฺเต.

คำว่า "โคสมญฺญา วิสาณาทิมติ ปิญฺเฑ (สมัญญาว่า โค พึงรวมว่าเป็นชื่อของสัตว์อื่นมีเขาเป็นต้น)" ฉะนั้น. อีกนัยหนึ่งพึงทราบว่า บัญญัติว่า มโนมย (สำเร็จด้วยใจ) ดีนัก(ในฤทธิ์นี้) เพราะอรรถว่า ภาวะที่กายนั้งเกิดด้วยใจ ที่ออกมาจากภายในและเป็นอันปรากฏชัดในการเนรมิตนี้ อันเหมือนกับท่านผู้มีฤทธิ์ ฉันใด, จะเป็นอันปรากฏชัดในฤทธิ์อย่างอื่น คือ อธิฏฐานาอิทธิและวิกุพพนาอิทธิ อันมีสมัญญาอื่น ฉันนั้น ก็หาไม่.

๓๗๓. ญาณปฺปวตฺติโต[๑] ปุพฺเพ วาติ อรหตฺตมคฺคญาณุปฺปตฺติโต ปุพฺเพ วา วิปสฺสนากฺขเณ, ตโตปิ วา ปุพฺเพ อนุตฺติมภวิกสฺส ปฏิสนฺธิคฺคหณโต ปฏฺฐาย. ปจฺฉา วา ยาว ขนฺธปรินิพฺพานา. ตํขเณ วา มคฺคุปฺปตฺติสมเย. ญาณานุภาวนิพฺพตฺโต วิเสโสติ สูริยสฺสุฏฺฐิตฏฺฐาเน, สมนฺตโต จ

๓๗๓. คำว่า ในกาลก่อนแต่ความเป็นไปของญาณ ได้แก่ในกาลก่อนแต่ความเกิดขึ้นแห่งอรหัตมรรคญาณ คือในขณะแห่งวิปัสสนา, หรือว่าในกาลก่อนแม้แต่ขณะแห่งวิปัสสนานั้น จับตั้งแต่การถือเอาปฏิสนธิ แห่งพระโยคีผู้เป็นอันติมภวิกะ (มีภพนี้เป็นภพสุดท้าย). ชื่อว่า ในภายหลังก็ดี คือ

[๑] ฉ. ญาณุปฺปตฺติโต.

อาโลกกรณสมตฺถตา วิย ตสฺเสว ญาณสฺส อานุภาเวน นิพฺพตฺโต สพฺพโส ปหาตพฺพปฺปหานภาเวตพฺพภาวนาปาริปูริสงฺขาโต วิเสโส. วตฺถูนิ ปน อนนฺตริยตาวเสน[๑] อาคตานิ. อนิจฺจานุปสฺสนายาติ สงฺขาเร อนิจฺจโต อนุปสฺสนฺติยา พลววิปสฺสนาย. อารทฺธวิปสฺสนสฺส หิ ยถาวุตฺตวิปสฺสนาย ปวตฺติกฺขเณ ตโต ปุพฺเพ, ปจฺฉา จ ปกิณฺณกสมฺมสนวาเร นิจฺจสญฺญาย ปหานฏฺโฐ อิชฺฌติ. เอเสว นโย สพฺพตฺถ. กามํ เอตฺตกาย สงฺเขปกถายปิ อธิปฺเปตฺโถ ปกาสิโตว, วิตฺถารกถาย ปน วิภูตตโร โหตีติ อาห "วิตฺถาเรน กเถตพฺพนฺ"ติ.

(ในภายหลัง) จนกระทั่งถึงความปรินิพพานแห่งขันธ์. ชื่อว่า ในขณะนั้นก็ดี ก็คือในสมัยที่มรรคเกิดขึ้น. คำว่า คุณวิเศษที่บังเกิดเพราะอานุภาพแห่งญาณ ได้แก่คุณวิเศษกล่าวคือการละธรรมที่ควรละ การเจริญธรรมที่ควรเจริญและความบริบูรณ์ โดยประการทั้งปวง อันบังเกิดเพราะอานุภาพแห่งญาณนั้นนั่นแหละ ดุจความสามารถในการสร้างแสงสว่าง ในที่ที่พระอาทิตย์โผล่ขึ้น, และโดยรอบด้านแห่งพระอาทิตย์ฉะนั้น. ส่วนเรื่องราวทั้งหลาย(เกี่ยวกับท่านผู้มีฤทธิ์) มาแล้ว โดยเกี่ยวกับภาวะที่หาอันตรายมิได้. คำว่า ด้วยอนิจจานุปัสสนา คือด้วยวิปัสสนาอันมีกำลังอันตามพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง. จริงอยู่ สำหรับพระโยคีผู้ปรารภวิปัสสนา ย่อมสำเร็จความคือการละนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ได้ในวาระที่พิจารณาปกิณกสังขาร ในขณะที่

[๑] ฉ. อนนฺตรายตาวเสน.

เป็นไป แห่งวิปัสสนาตามที่กล่าวแล้ว ในกาลก่อนแต่นั้น และในภายหลัง. ในบททั้งปวงก็มีนัยนี้แหละ. ท่านอาจารย์ได้ประกาศอรรถที่ประสงค์ แม้ด้วยคำพูด โดยสังเขปเพียงเท่านี้ ก็จริง, ถึงอย่างนั้นอรรถที่ประสงค์จะเป็นอันแจ่มแจ้งกว่า ด้วยคำพูดโดยพิสดาร เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า "น่าจะกล่าว (เรื่องของท่าน)โดยพิสดาร" ดังนี้.

คพฺภคตสฺเสวาติ อนาทเร สามิวจนํ. วุตฺตนเยนาติ "ปจฺฉิมภวิกสฺสา"ติอาทินา พากุลตฺเถรวตฺถุมฺหิ[๑] วุตฺตนเยน. ทารุภารํ กตฺวาติ ทารุภารํ สกเฏ กตฺวา, อาโรเปตฺวาติ อตฺโถ. โอสฺสชฺชิตฺวาติ ฉฑฺเฑตฺวา. สกฏมูเลติ สกฏสมีเป. วาฬยกฺขานุจริเตติ กุรูเรหิ ยกฺเขหิ อนุวิจริตพฺเพ. ยกฺขปริคฺคหิตฏฺฐาเน ราชคหนครํ.

บทว่า คพฺภคตสฺเสว เป็นฉัฏฐีวิภัตติในอนาทร (แปลว่า เมื่อยังอยู่ในท้องนั่นเทียว). คำว่า ตามนัยที่ได้กล่าวมา คือตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในเรื่องของพระพากุลเถระ ด้วยคำว่า "ปจฺฉิมภวิกสฺส (ผู้เป็นปัจฉิมภวิกสัตว์)" เป็นต้น. บทว่า ทารุภารํ กตฺวา ความว่า ทำ คือขนฟืนหนักไว้ในเกวียน. คำว่า สลัด(แอก) คือทิ้งไป. คำว่า สกฏมูเล แปลว่าที่ใกล้เกวียน. คำว่า มียักษ์ดุร้ายพลุกพล่านอยู่ คือ เมื่อมียักษ์

---

๑ ฉ. พากฺกุลตฺเถร....

กักขฬะพลุกพล่านอยู่. เป็นความจริงว่า กรุงราชคฤห์มียักษ์ครอบครองอยู่.

๓๗๔. สมาธิโตติ ปฐมชฺฌานาทิสมาธิโต. ปุพฺเพติ อุปจารชฺฌานกฺขเณ. ปจฺฉาติ สมาปตฺติยา จิณฺณปริยนฺเต. ตํขเณติ สมาปนฺนกฺขเณ. สมถานุภาวนิพฺพตฺโต วิเสโสติ ตสฺมึ ตสฺมึ ฌาเน สมาธิเตเชน นิพฺพตฺโต นีวรณวิกฺขมฺภนวิตกฺกาทิสมติกฺกมสญฺญาเวทยิตนิโรธปริสฺสยสหนาทิโก วิเสโส.

๓๗๔. คำว่า แต่สมาธิ คือแต่สมาธิมีปฐมฌานเป็นต้น. คำว่า ในกาลก่อน คือในขณะแห่งอุปจารฌาน. คำว่า ในภายหลัง คือในที่สุดที่ได้สั่งสมแล้ว แห่งสมาบัติ. คำว่า ในขณะนั้น คือในขณะที่เข้า. คำว่า คุณวิเศษที่บังเกิดเพราะอานุภาพแห่งสมถะ คือคุณวิเศษมีการข่มนิวรณ์ได้ ความก้าวล่วงองค์มีวิตกเป็นต้นได้ ความดับสัญญาและเวทนาได้ ความอดกลั้นอันตรายได้เป็นต้น ที่บังเกิดเพราะเดชแห่งสมาธิ ในฌานนั้น ๆ.

กโปตกนฺทรายาติ เอวํนามเก อรญฺญวิหาเร. ชุณฺหาย รตฺติยาติ จนฺทาโลกวติยา รตฺติยา. นโวโรปิเตหิ เกเสหีติ อิตฺถมฺภูตลกฺขเณ กรณวจนํ. ยสฺสาติ ปหารสฺส. ตสฺสาติ ยกฺขสฺส. ขิปฺปนิสนฺติภาวสฺส อุกฺกํสคตตฺตา เถโร ตสฺมึ ปหรนฺเต เอว สมาปตฺตึ สมาปชฺชีติ อาห "ปหรณสมเย

บทว่า กโปตกนฺทราย คือในวิหารป่าที่มีชื่ออย่างนี้. คำว่า ในคืนเดือนหงาย คือในคืนที่มีแสงจันทร์. บทว่า นโวโรปิเตหิ เกเสหิ เป็นตติยาวิภัตติ ในอิตถัมภูตลักษณะ (แปลว่า มีผมปลงใหม่ ๆ). บทว่า ยสฺส ได้แก่ ปหารสฺส(การทุบตี). บทว่า ตสฺส ได้แก่ ยกฺขสฺส(ยักษ์). เมื่อยักษ์นั้น กำลัง

สมาปตฺตึ อปฺเปสี"ติ. ปาฬิยํ ปน "นิสินฺโน โหติ อญฺญตรํ สมาธึ สมาปชฺชิตฺวา"ติ[๑] วุตฺตํ. อิเม ปน เถรา สมาปตฺติโต วุฏฺฐานสมกาลํ เตน ปหาโร ทินฺโนติ วทนฺติ.

ทำร้ายอยู่นั่นเทียว พระเถระก็เข้าสมาบัติเพราะความเป็นชิปปนิสันติ (เข้าฌานได้ฉับพลัน) ถึงความสูงส่งแล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ในสมัยที่ยักษ์ทุบตีเอาพระเถระเข้าสมาบัติแนบแน่นอยู่" ดังนี้. ส่วนในพระบาลี กล่าวไว้ว่า "นิสินฺโน โหติ อญฺญตรํ สมาธึ สมาปชฺชิตฺวา (พระเถระนั่งเข้าสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่)". ส่วนพระเถระทั้งหลายเหล่านี้กล่าวว่า ยักษ์นั้นให้การทุบตี ในเวลาพร้อมกับเวลาที่ท่านออกสมาบัติดังนี้.

สญฺชีวตฺเถรนฺติ กกุสนฺธสฺส ภควโต ทุติยํ อคฺคสาวกํ มหาเถรํ สนฺธายาห. โส หิ อายสฺมา อรญฺญาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิ นิสินฺโน อปฺปกสิเรเนว นิโรธํ สมาปชฺชติ, ตสฺมา เอกทิวสํ อญฺญตรสฺมึ รุกฺขมูเล นิโรธํ สมาปชฺชิ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ

คำว่า ท่านสัญชีวเถระ ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาพระมหาเถระผู้เป็นพระอัครสาวกองค์ที่ ๒ ของพระผู้มีพระภาคกกุสันธะ. จริงอยู่ ท่านพระสัญชีวเถระนั้น นั่งอยู่ ณ สถานที่มีป่าเป็นต้นแห่งใดแห่งหนึ่ง เข้านิโรธได้โดยไม่ยากเลย, เพราะฉะนั้น

---

๑ ขุ. ธ. ๒๕/๑๓๑.

"นิโรธสมาปนฺนนฺ"ติอาทิ. จีวเร อํสุมตฺตมฺปิ น ฌายิตฺถ, สรีเร กา กถา. เตเนว หิ เถโร "สญฺชีโว"เตฺวว ปญฺญายิตฺถ. อยมสฺสาติ อสฺส อายสฺมโต สญฺชีวเถรสฺส โย นิโรธสมาปตฺติยํ อคฺคิปริสฺสยาภาโว, อยํ สมาธิวิปฺผาราอิทฺธีติ โยชนา. กถํ ปน นิโรธสมาปตฺติยํ สมาธิวิปฺผารสมฺภโวติ อาห "อนุปุพฺพ ฯเปฯ นิพฺพตฺตา"ติ.

ในวันหนึ่ง ท่านจึงเข้านิโรธอยู่ที่โคนต้นไม้ต้นใดต้นหนึ่ง, ท่านอาจารย์หมายเอาความข้อนั้น จึงกล่าวว่า "กำลังเข้านิโรธอยู่" ดังนี้เป็นต้น. ไฟมิได้ไหม้แม้เพียงเส้นด้ายที่จีวร, ที่สรีระจะต้องมีคำพูดอะไรกันเล่า. ก็เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ คนทั้งหลายจึงได้รู้จักท่าน(โดยชื่อ)ว่า "สัญชีวะ" นั่นเทียว. บทว่า อยมสฺส ประกอบความว่า ความไม่มีอันตรายคือไฟใด ในเวลาเข้านิโรธแห่งท่านพระสัญชีวะนั้น, นี้ชื่อว่าสมาธิวิปผารา-อิทธิ. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ก็แต่ว่าจะมีอันเกิดความแผ่ไปแห่งสมาธิ ในนิโรธ-สมาบัติได้อย่างไร ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า "ที่บังเกิดเพราะ ฯลฯ แห่งอนุปุพพสมาบัติของท่าน" ดังนี้.

ปฐมํ ฐปิตภณฺฑกสฺสาติ สพฺพปฐมํ ฐปิตภณฺฑกสฺส. ตญฺหิ คหณกาเล สพฺพปจฺฉิมํ คยฺหติ. กาลปริจฺเฉทวเสนาติ "เอตฺตเก กาเล คเต วุฏฺฐหิสฺสามี"ติ สมาปตฺติโต

คำว่า สิ่งของที่วางไว้ก่อน คือสิ่งของที่วางไว้ก่อนสิ่งของทั้งหมด. ก็สิ่งของในเวลาที่พวกโจรจะหยิบฉวยไป ย่อมหยิบฉวยไปที่หลังสิ่งของทั้งหมด. คำว่า ตามที่ได้

ปุพฺเพ กตกาลปริจฺเฉทวเสน. ภีตา วิรวึสูติ รตฺตนฺธกาเร รูปทสฺสเนน "ปิสาโจ อุฏฺฐหตี"ติ มญฺญมานา, เอตฺตเกหิ นาม ภณฺฑเกหิ อชฺโฌตฺถโฏ นิพฺพิกาโร, "อโห มหานุภาโว อโห วิเวกวาสี"ติ จ เถรคเตน ปสาเทน.

กำหนดกาลไว้ คือตามที่ได้ทำกำหนดกาลไว้ก่อนแต่การเข้า ว่า "เมื่อถึงกาลเท่านี้ เราจักออก" ดังนี้. คำว่า ก็กลัวร้องขึ้น คือเพราะเห็นรูปในความมืดแห่งราตรี พวกโจรจึงสำคัญว่า "ปีศาจ จะลุกขึ้นมา", พระเถระถูกสิ่งของ(มาก)ถึงเท่านี้ทับถมแล้ว ก็ยังหาความผิดแปลกมิได้, จึงบวชด้วยความเลื่อมใสอันเป็นไปในพระเถระ ว่า "โอ ท่านเป็นผู้มีอานุภาพมาก และว่า โอ ท่านเป็นผู้อยู่วิเวก" ดังนี้.

ตตฺตเตลกฏาหนฺติ อาธารสีเสน อาเธยฺยมาห, กฏาเห ตตฺตํ เตลํ กฏาเหน อาสิญฺจีติ อธิปฺปาโย. วิวฏฺฏมานนฺติ กตฺถจิปิ อลคฺคนวเสน ภสฺสนฺตํ.

บทว่า ตตฺตเตลกฏาหํ ท่านกล่าวถึงสิ่งที่ถูกรองรับ(คือน้ำมัน)ไว้ โดยสิ่งที่รองรับ(คือกระทะ)เป็นสำคัญ, อธิบายว่า รดน้ำมันเดือดในกระทะ คือใช้กระทะรด. คำว่า กลิ้งตกไป คือตกไปโดยเกี่ยวกับไม่ติดอยู่ในที่แม้สักแห่งหนึ่ง.

สปริวาราติ ปญฺจหิ อิตฺถิสเตหิ สปริวารา. ราชานํ เมตฺตาย ผรีติ โอทิสฺสกเมตฺตาสมาปตฺติยา ราชานํ ผุสิ.

คำว่า พร้อมทั้งบริวาร คือพร้อมกับบริวาร ด้วยหญิง ๕๐๐ คน. คำว่า ทรงแผ่เมตตาไปยังพระราชา คือทรงแผ่ไปยัง

ขิปิตุนฺติ วิชฺฌิตุํ. โอโรเปตุนฺติ สรสนฺนาหํ ปฏิสํหริตุํ.

พระราชา ด้วยโอทิสสกเมตตาสมาบัติ (เมตตาสมาบัติที่แผ่ไป โดยเจาะจงบุคคล). บทว่า ขิปิตุํ แก้เป็น วิชฺฌิตุํ. คำว่า วาง (คันธนู) คือเปลื้องฝักใส่ลูกศร.

๓๗๕. ปฏิกูลาทีสูติ อนิฏฺฐาทีสุ. อนิฏฺฐญฺหิ ปฏิกูลํ, อมนุญฺญมฺปิ "ปฏิกูลนฺ"ติ วุจฺจติ, อาทิ-สทฺเทน อปฺปฏิกูลาทิ สงฺคณฺหาติ. ตตฺถาติ ปฏิกูลารมฺมเณ. อุเปกฺขโกติ ฉฬงฺคุเปกฺขาย อุเปกฺขโก. ตตฺถาติ ปฏิกูลาปฏิกูลเภเท วตฺถุสฺมึ. สโตติ สติเวปุลฺลปฺปตฺติยา สติมา. สมฺปชาโนติ ปญฺญาเวปุลฺลปฺปตฺติยา สมฺปชานการี. อยนฺติ อยํ ปฏิกูลาทิวตฺถูสุ อปฺปฏิกูลสญฺญีวิหาราทิกา ขีณาสวานํ อคฺคมคฺคาธิคมสิทฺธา จิตฺติสฺสริยตา. เตนาห "เจโตวสิปฺปตฺตานํ ฯเปฯ วุจฺจตี"ติ.

๓๗๕. คำว่า ในสิ่งที่เป็นปฏิกูลเป็นต้น คือในสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาเป็นต้น. ก็สิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ท่านเรียกว่าปฏิกูล, แม้สิ่งที่ไม่พึงใจ ก็เรียกว่า "สิ่งที่เป็นปฏิกูล", ด้วยอาทิ-ศัพท์(ที่แปลว่า เป็นต้น) ท่านรวมเอาสิ่งที่ไม่เป็นปฏิกูลเป็นต้นไว้. บทว่า ตตฺถ ได้แก่ในอารมณ์ที่เป็นปฏิกูล. คำว่า เป็นผู้วางเฉย คือเป็นผู้วางเฉยด้วยฉฬังคุเบกขา (ความวางเฉยมีองค์ ๖). บทว่า ตตฺถ คือในวัตถุมีประเภทเป็นปฏิกูล และไม่เป็นปฏิกูล. คำว่า มีสติ คือเป็นผู้มีสติ เหตุเพราะการถึงความไพบูลย์แห่งสติ. คำว่า มีสัมปชัญญะ คือเป็นผู้มีปกติกระทำสัมปชัญญะ เหตุเพราะการถึงความไพบูลย์ แห่งปัญญา. บทว่า อยํ ได้แก่ ความเป็นอิสระแห่งจิต

อันสำเร็จ เพราะการบรรลุพระอรหัตมรรค แห่งพระขีณาสพทั้งหลาย อันมีความสำคัญในวัตถุที่เป็นปฏิกูลเป็นต้น ว่าไม่เป็นปฏิกูล เป็นวิหารธรรมเป็นต้น นี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ก็ภาวะนี้ ท่านเรียกว่า ฯลฯ ผู้บรรลุเจโตวสี" ดังนี้.

อนิฏฺเฐ วตฺถุสฺมึ สตฺตสญฺญิเต เมตฺตาผรณํ วา ธาตุโส ปจฺจเวกฺขณาย ธาตุมนสิการํ วา คูถาทิเก ธาตุมนสิการํ กโรนฺโตติ โยเชตพฺพํ. อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรตีติ หิเตสิตาย, ธมฺมสภาวจินฺตนาย จ น ปฏิกูลสญฺญี หุตฺวา อิริยาปถวิหาเรน วิหรติ. อิฏฺเฐ วตฺถุสฺมึ ญาติมิตฺตาทิเก. เกสาทีสุ อสุจิโกฏฺฐาสมตฺตเมวาติ อสุภผรณํ วา อสุภมนสิการํ วา. ตตฺถ รูปธมฺมชาตํ อนิจฺจนฺติ อาทิอฏฺโฐ อิติ-สทฺโท, ตสฺมา อนิจฺจทุกฺขานตฺตา วิปริณามธมฺมาติ[๑] มนสิการํ วา กโรนฺโตติ โยชนา. ปฏิกูลาปฏิกูเลสูติ

พึงประกอบคำพูดว่า เมื่อกระทำการแผ่เมตตา ในวัตถุที่ไม่น่าปรารถนา ที่รู้กันว่าเป็นสัตว์ หรือการใส่ใจธาตุ คือการใส่ใจธาตุในวัตถุมีคูถเป็นต้น โดยการพิจารณาว่าเป็นธาตุ. คำว่า ย่อมเป็นผู้สำคัญว่าไม่เป็นปฏิกูลอยู่ได้ คือไม่เป็นผู้สำคัญว่าเป็นปฏิกูลอยู่ด้วยอิริยาบถวิหารได้ เพราะความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์, และเพราะความคิดว่าเป็นเพียงสภาวธรรม. ในวัตถุที่น่าปรารถนา คือ ในญาติและมิตรเป็นต้น. กระทำการแผ่ไปว่าไม่งาม หรือ ทำความใส่ใจว่าไม่งาม ว่า บรรดาส่วนทั้งหลายมีผมเป็นต้น

---

๑ ฉ. อนิจฺจทุกฺขานตฺตวิปริณามธมฺโมติ.

อิฏฺฐานิฏฺฐานิ วตฺถูนิ เอกชฺฌํ คเหตฺวา วุตฺตํ. เอส นโย อิตรตฺถ. ยํ วา สตฺตานํ ปรมํ ปฏิกูลโต อุปฏฺฐิตเมว ปจฺฉา อปฺปฏิกูลโต อุปติฏฺฐติ, ยญฺจ อปฺปฏิกูลโต อุปฏฺฐิตเมว ปจฺฉา ปฏิกูลโต อุปติฏฺฐติ, ตทุภเยปิ ขีณาสโว สเจ อากงฺขติ, วุตฺตนเยน อปฺปฏิกูลสญฺญี วา วิหเรยฺย, ปฏิกูลสญฺญี วาติ อยมริยิทฺธิ วุตฺตา.

เพียงส่วนที่ไม่สะอาดเท่านั้น. บรรดาคำเหล่านั้น อิติ-ศัพท์ในคำว่า รูปธรรม<u>ไม่เที่ยง</u> มีอรรถว่าเป็นต้น, เพราะเหตุนั้น จึงมีวาจาประกอบความว่า กระทำมนสิการว่า รูปธรรมมีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา. คำว่า <u>ในวัตถุที่เป็นปฏิกูลและที่ไม่เป็นปฏิกูล</u> ท่านกล่าวถึงวัตถุที่น่าปรารถนา และที่ไม่น่าปรารถนาไว้ คราวเดียวกัน. ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้. อีกอย่างหนึ่ง วัตถุใด ทีแรกปรากฏว่าเป็นปฏิกูลแก่สัตว์ทั้งหลายแล้วเทียว ในภายหลังกลับปรากฏว่าไม่เป็นปฏิกูล, และวัตถุใด ปรากฏว่าไม่เป็นปฏิกูลแล้วเทียว ในภายหลังกลับปรากฏว่าเป็นปฏิกูล, ถ้าหากว่าพระขีณาสพประสงค์วัตถุ (ที่มีอาการ) ทั้ง ๒ อย่างนั้น, ก็จะพึงเป็นผู้สำคัญว่าไม่เป็นปฏิกูลอยู่บ้าง, เป็นผู้สำคัญว่าเป็นปฏิกูลอยู่บ้าง ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ฤทธิ์ดังกล่าวมากระนี้ นี้เรียกว่าอริยาอิทธิ.

จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวาติ การณวเสน "จกฺขู"ติ ลทฺธโวหาเรน รูปทสฺสนสมตฺเถน จกฺขุวิญฺญาเณน, จกฺขุนา วา การณภูเตน วา ทฺวารภูเตน วา รูปํ ปสฺสิตฺวา. เนว สุมโน โหตีติ เคหสิตโสมนสฺสสฺสาย ปฏิกฺเขโป, น เนกฺขมฺมปกฺขิกาย กิริยาโสมนสฺสเวทนาย. ฉฬงฺคุเปกฺขนฺติ อิฏฺฐานิฏฺฐฉฬารมฺมณาปาเถหิ[๑] ปริสุทฺธปกติภาวาวิชหนลกฺขณํ ฉสุ ทฺวาเรสุ ปวตฺติยา "ฉฬงฺคุเปกฺขา"ติ ลทฺธนามํ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขํ. ยถาวุตฺตมตฺถํ ปาฬิยา สมตฺเถตุํ "ปฏิสมฺภิทายนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า เห็นรูปด้วยตา คือเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ ซึ่งสามารถเห็นรูปซึ่งได้โวหารว่า "จักขุ" ด้วยอำนาจแห่งเหตุ (การณโวหาร), หรือด้วยจักขุอันเป็นเหตุ หรือเป็นทวาร. คำว่า ไม่เป็นผู้ดีใจ นี้เป็นการปฏิเสธเคหสิตโสมนัส (โสมนัสอาศัยเรือน), มิได้เป็นการปฏิเสธโสมนัสเวทนา อันเป็นกิริยา อันมีในฝ่ายแห่งเนกขัมมะ. คำว่า ฉฬังคุเบกขา ได้แก่ตัตรมัชฌัตตุเบกขา ซึ่งมีการไม่ละปกติภาวะที่บริสุทธิ์ เป็นลักษณะทางคลองแห่งอารมณ์ ๖ ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ซึ่งได้ชื่อว่า "ฉฬังคุเบกขา" เพราะเป็นไปในทวาร ๖. ท่านอาจารย์ประสงค์จะทำเนื้อความ ที่ได้กล่าวแล้ว ให้หนักแน่นโดยพระบาลี จึงกล่าวว่า "ในปฏิสัมภิทามรรค" ดังนี้ เป็นต้น.

๓๗๖. ปกฺขีอาทีนนฺติ อาทิ-สทฺเทน เทวาทีนํ สงฺคโห. เวหาสคมนาทิกาติ ปน

๓๗๖. ด้วย อาทิ-ศัพท์ในบทว่า ปกฺขีอาทีนํ (แห่งสัตว์ทั้งหลายมีนกเป็นต้น)

---

๑ ฉ. ...ปาเถ.

อาทิ-สทฺเทน จกฺขุวิสุทฺธิอาทึ สงฺคณฺหาติ. กุสลกมฺมุนา[๑] นิพฺพตฺติตฺวาปิ อกุสล-วิปากานุภาเวน สุขสมุสฺสยโต วินิปติตตฺตา วินิปาติกานํ. ฌานนฺติ อภิญฺญาปฺปตฺตํ ฌานํ สนฺธายาห. วิปสฺสนาปิ อุกฺกํสคตา อุพฺเพงฺคาปีติสหิตา อากาเส ลงฺฆาปนมตฺตาปิ โหตีติ วุตฺตํ "วิปสฺสนํ วา"ติ. "ปฐมกปฺปิกานนฺ"ติ อิทํ "เอกจฺจานํ มนุสฺสานนฺ"ติ อิมสฺส วิเสสนํ ทฏฺฐพฺพํ. เอวมาทีนนฺติ อาทิ-สทฺเทน ปุนพฺพสุมาตาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

มีการรวมเอาสัตว์ทั้งหลาย มีเทวดาเป็นต้น. ด้วย อาทิ-ศัพท์ ในบทว่า เวหาสคมนาทิกา (ฤทธิ์มีการไปในอากาศได้เป็นต้น) ท่านรวมเอาจักขุวิสุทธิ (สายตาที่เห็นได้หมดจด) เป็นต้น. สัตว์ชื่อว่า วินิปาติกะ เพราะแม้บังเกิดด้วยกุศลกรรม ก็พลาดตกไปจากประชุมสุข ด้วยอานุภาพแห่งอกุศลวิบาก. คำว่า ฌาน ท่านกล่าวหมายเอาฌานที่ถึงอภิญญา. แม้วิปัสสนาที่ถึงความสูงส่ง ที่เป็นไปกับอุพเพงคาปีติ ก็ย่อมเป็นแม้เพียงเหตุให้ลอยไปในอากาศได้ เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "หรือวิปัสสนา" ดังนี้. บทว่า ปฐมกปฺปิกานํ นี้ พึงเห็นว่า เป็นวิเสสนะของบทว่า "เอกจฺจานํ มนุสฺสานํ (แปลว่า แห่งมนุษย์บางจำพวก ครั้งปฐมกัป)". ด้วย อาทิ-ศัพท์ ในบทว่า เอวมาทีนํ (เป็นต้นอย่างนี้) พึงเห็นว่ามีการรวมเอาพวกวินิปาติกทั้งหลายมีนางปุนัพพสุมาตาเป็นต้น.

---

๑ ฉ. กุสลกมฺเมน.

๓๗๗. เวหาสนฺติ ภุมฺมตฺเถ อุปโยควจนํ, อจฺจนฺตสํโยเค วา. จกฺกวตฺติ หิ จกฺกรตนํ ปุรกฺขิตฺวา อตฺตโน ภวนโต อพฺภุคฺคนฺตฺวา อากาเสเนว สิเนรุํ ปทกฺขิณํ กตฺวา สกลจกฺกวาฬํ อนุสํยายตีติ. อสฺสพนฺธาติ อสฺสปาลาเยว อสฺสานํ ยวทายกา. ตถา โคพนฺธา.

๓๗๗. บทว่า เวหาสํ เป็นทุติยาวิภัตติในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ (แปลว่า ในอากาศ), หรือในอัจจันตสังโยคะ(แปลว่าตลอดอากาศ). จริงอยู่ พระเจ้าจักรพรรดิ์ทรงกระทำจักรรัตนะไว้เบื้องหน้า เสด็จเหาะขึ้นไปจากสถานที่อยู่ ของพระองค์เอง กระทำประทักษิณภูเขาสิเนรุ ทางอากาศนั่นแหละ แล้วเสด็จไปตามจักรวาลทั้งสิ้นแล. บทว่า อสฺสพนฺธา ได้แก่พวกคนเลี้ยงม้านั่นเอง คือพวกที่ให้ข้าวเหนียวแก่ม้าทั้งหลาย. ชื่อว่า โคพนฺธา ก็โดยนัยเดียวกันนั้น.

จกฺกวตฺติอาทีนํ ปุญฺญิทฺธิยา วิตฺถาริยมานาย อติปปญฺโจ โหตีติ ปุญฺญวโต อิทฺธิ ลกฺขณโต ทสฺเสนฺเตน "ปริปากํ คเต ปุญฺญสมฺภาเร อิชฺฌนกวิเสโส"ติ วตฺวาปิ โชติกาทีนํ ปุญฺญิทฺธิ เอกเทเสน ทสฺเสตุํ "เอตฺถ จา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สุวณฺณปพฺพโตติ สพฺพสุวณฺณมโย ปพฺพโต.

เมื่อจะขยายฤทธิ์ที่บังเกิดเพราะบุญแห่งบุคคลทั้งหลายมีพระเจ้าจักรพรรดิ์เป็นต้น ให้พิสดาร ก็จะมีความเนิ่นช้าเกินไป เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ผู้จะแสดงปุญญวโตอิทธิโดยลักษณะ แม้กล่าวว่า "คุณวิเศษที่สำเร็จในเพราะบุญสมภาร ที่ถึงความสุกงอม" ดังนี้แล้ว ประสงค์แสดงฤทธิ์ที่บังเกิดเพราะบุญ

ตสฺส กิร คหิตคหิตฏฺฐาเน โอธิ น ปญฺญายติ. เอกกสิตมตฺเตติ[1] เอตฺถ กสิตํ[2] นาม กสนวเสน นงฺคลสฺส คตมคฺโค. ตุมฺพํ นาม อาฬฺหกํ. จุทฺทส มคฺคาติ จตุทฺทส กสนมคฺคา.

แห่งบุคคลผู้มีบุญทั้งหลาย มีโชติกเศรษฐีเป็นต้น โดยส่วนหนึ่ง จึงกล่าวว่า "ก็ในบรรดาบุคคลเหล่านี้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ภูเขาทอง คือภูเขาที่เป็นทองล้วน. ทราบว่า ในที่ที่ได้ถือเอาแล้วถือเอาแล้ว แห่งทองนั้น ไม่ปรากฏเขตแดน (ไม่มีขอบเขต). ในบทว่า เอกกสิตมตฺเต (ในสถานที่ชั่วที่ได้ไถไว้รอยเดียว)นี้ ทางที่มีรอยไถไป โดยเกี่ยวกับการไถ ชื่อว่า กสิต. ชื่อว่า ตุมฺพํ ได้แก่ทะนานหนึ่ง. คำว่า ๑๔ รอยทาง คือ ๑๔ รอยทางการไถ.

๓๗๘. วิชฺชํ ปริชปฺปิตฺวาติ คนฺธารีวิชฺชาทิกํ อตฺตโน วิชฺชํ กตูปจารํ ปริวตฺเตตฺวา มนฺตปทนกฺกเมน ปฐิตฺวา.[3]

๓๗๘. คำว่า ร่ายวิชชา ความว่า ร่ายวิชชา คืออุปจาระ(มนต์วิธี)ที่ได้ทำไว้ ของตนมีวิชชาคันธารีเป็นต้น ได้แก่สาธยายไปตามลำดับแห่งบทสาธยายมนต์.

---

[1] ฉ. เอกสิตามตฺเตหิ.
[2] ฉ. สีตา นาม.
[3] มนฺตปเทน... ปริตฺวา.

๓๗๙. สมฺมาปโยเคนาติ อุปายปปโยเคน, ยถา ยถิจฺฉิตตฺถสิทฺธิ โหติ, ตถา ปวตฺติตญาณารมฺเภน. ตสฺส ตสฺส กมฺมสฺสาติ ยถาธิปฺเปตสฺส นิปฺผาเทตพฺพกมฺมสฺส.[๒] เอตฺถ จาติ "ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธี"ติ อิมิสฺสา ทสมาย อิทฺธิยา นิทฺเทเสปิ.[๓] ปุริมปาฬิสทิสาวาติ สมาธิวิปฺผารอิทฺธิอาทีนํ นิทฺเทสสทิสาว. สกฏพฺยูหาทิกรณวเสนาติ สกฏพฺยูหจกฺกพฺยูหปทุมพฺยูหาทีนํ สํวิธานวเสน นิพฺพตฺตวิเสโสติ สมฺพนฺโธ. คณิตคนฺธพฺพาทิ สิปฺปกมฺมํ. สลฺลกตฺตกาทิ เวชฺชกมฺมํ. อิรุพฺเพทาทีนํ ติณฺณํ เวทานํ.

๓๗๙. คำว่า เพราะความประกอบชอบ คือเพราะความประกอบด้วยอุบาย, ได้แก่ เพราะการปรารภด้วยความรู้ซึ่งเป็นไป โดยประการที่จะมีความสำเร็จประโยชน์ ตามที่ต้องการได้. คำว่า การงานนั้น ๆ ได้แก่ การงานที่พึงทำให้สำเร็จได้ ตามที่ประสงค์. บทว่า เอตฺถ จ คือแม้ในนิเทศแห่งฤทธิ์ที่ ๑๐ ว่า "ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ" นี้. คำว่า เป็นเหมือนพระบาลีนิเทศแห่งฤทธิ์ข้อก่อน ๆ คือเป็นเหมือนพระบาลีนิเทศแห่งฤทธิ์ข้อก่อน ๆ มีสมาธิวิปผาราอิทธิเป็นต้นนั่นเทียว. คำว่า โดยเกี่ยวกับการจัดกระบวนทัพ มีกระบวนทัพแบบรูปเกวียนเป็นต้น มีการเชื่อมความว่า ความ(สามารถ)พิเศษที่บังเกิด โดยเกี่ยวกับการจัดแจงกระบวนทัพ มีกระบวนทัพแบบรูป-

[๑] สี. ธมฺมสฺส.
[๒] สี. นิปฺผาเทตธมฺมสฺส.
[๓] ขุ. ปา. ๓๑/๖๐๑.

เกวียน กระบวนทัพแบบรูปล้อรถ กระบวนทัพแบบรูปดอกปทุมเป็นต้น. การนับและการเล่นดนตรีเป็นต้น ชื่อว่า ศิลปกรรม. การรักษาบาดแผลเป็นต้น ชื่อว่าเวชกรรม. เวท ๓ มีอิรุเวทเป็นต้น ชื่อว่า ไตรเพท.

"เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตี"ติอาทินา[1] อธิฏฺฐานิทฺธิยา เอว คหิตตฺตา อาห "อธิฏฺฐานาอิทฺธิเยว อาคตา"ติ. อิมสฺมึ ปนตฺเถติ อิมสฺมึ อภิญฺญานิสํสสงฺขาเต, อิทฺธิวิธสงฺขาเต วา อตฺเถ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เฉพาะอธิษฐานาอิทธิเท่านั้น ที่มา(ในบทว่า อิทฺธิวิธาย นี้)" ดังนี้ เพราะท่านถือเอาอธิษฐานาอิทธิเท่านั้น ด้วยคำว่า "แม้เป็นคนเดียว ก็แปลงเป็นหลายคนได้" เป็นต้น. คำว่า ก็ในความข้อนี้ คือ ก็ในความที่กล่าวถึงอานิสงส์แห่งอภิญญา, หรือที่กล่าวถึงอิทธิวิธะนี้.

๓๘๐. "เอกวิเธน ญาณวตฺถุํ"ติอาทีสุ[2] โกฏฺฐาสฏฺโฐ วิธ-สทฺโท, "วิวิธมฺปิ

๓๘๐. วิธ-ศัพท์ ในประโยคว่า "เอกวิเธน ญาณวตฺถุ (ญาณวัตถุ ๖ ส่วน)"

[1] ที. สี. ๙/๑๐๓, ๑๐๔, ม. มู. ๑๒/๑๓๙, สํ. มหา. ๑๙/๓๖๔, ๓๖๕, ขุ. ป. ๓๑/๑๖๓, ๕๙๑.

[2] อภิ. วิ. ๓๕/๔๒๐.

เสนาพฺยูหํ ทสฺเสตี"ติอาทีสุ[๑] วิกปฺปฏฺโจ. ตทุภยมฺเปตฺถ ยุชฺชตีติ ทสฺเสนฺโต อาห "อิทฺธิวิธายาติ อิทฺธิโกฏฺฐาสาย, อิทฺธิวิกปฺปาย วา"ติ. อิทฺธิ หิ อภิญฺญาสุ เอโก โกฏฺฐาโส วกฺขมาเนหิ เภเทหิ อเนกปฺปเภทา จ. วุตฺตปฺปการวเสนาติ วุตฺตสฺส จุทฺทสปฺปการสฺส, จิตฺตปริทมนสฺส สมาหิตตาทิปฺปการสฺส จ วเสน. "อิทฺธิวิธายา"ติ ตทตฺถสฺส สมฺปทานวจนนฺติ อาห "อิทฺธิวิธาธิคมตฺถายา"ติ. "กสิณารมฺมณโต อปเนตฺวา"ติ อิทํ อภิญฺญาปาทกปริกมฺมจิตฺตานํ สมานสนฺตานตาย วุตฺตํ, น ปริกมฺมจิตฺตสฺส กสิณารมฺมณตฺตา. อิทฺธิวิธาภิมุขํ เปเสตีติ นิปฺผาเทตพฺพสฺส อิทฺธิวิธสฺส อภิมุขภาเวน ปวตฺเตติ. ยญฺหิ "สตํ โหมี"ติอาทินา ปริกมฺมจิตฺตสฺส ปวตฺตนํ, ตเทวสฺส อภินีหรณํ, อิทฺธิวิธาภิมุขเปสนญฺจ ตเถว อิทฺธิวิธสฺส

เป็นต้น มีอรรถว่าโกฏฐาสะ(ส่วน), วิธ-ศัพท์ ในประโยคว่า "วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทสฺเสติ (ย่อมทำให้ปรากฏเป็นกระบวนทัพแบบอย่างต่างๆ กันบ้าง)" เป็นต้น มีอรรถ-ว่าวิกัป(แบบอย่าง). ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า อรรถแม้ทั้ง ๒ ย่อมใช้ได้ ในบทว่า อิทธิวิธาย(เพื่ออิทธิวิธะ)นี้ จึงกล่าวว่า "คำว่า เพื่ออิทธิวิธะ คือเพื่อฤทธิ์ส่วนหนึ่ง, หรือเพื่อฤทธิ์แบบหนึ่ง" ดังนี้. จริงอยู่ ฤทธิ์เป็นส่วนหนึ่งในอภิญญาทั้งหลาย และมีประเภทเป็นอเนก โดยประเภทที่กล่าวถึงอยู่. คำว่า ด้วยสามารถประการที่ได้กล่าวแล้ว คือด้วยสามารถประการ ๑๔ และประการมีความตั้งมั่นโดยชอบเป็นต้น แห่งการฝึกจิตที่ได้กล่าวแล้ว. บทว่า "อิทธิวิธาย" นั้น เป็นคำมอบประโยชน์(จตุตถีวิภัตติ) เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุอิทธิวิธญาณ" ดังนี้.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๗.

คุณยินดี ศิริสวัสดิบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปวตฺตนโต อภินินฺนามนํ อิธ ปริกมฺมจิตฺตสฺส อิทฺธิวิเธ อธิมุตฺตีติ อาห "อธิคนฺตพฺพํ อิทฺธิโปฌํ อิทฺธิปฺพภารํ กโรตี"ติ. อิธ ปจฺจนุภวนผุสนา สจฺฉิกิริยาปตฺติปริยายา- เอวาติ ทสฺเสนฺโต "ปาปุณาตีติ อตฺโถ"ติ อาห. อสฺสาติ อิทฺธิวิธสฺส.

คำว่า "พรากเสียจากอารมณ์คือกสิณ" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้เพราะจิตที่เป็นบาทแห่งอภิญญา(อันมีกสิณเป็นอารมณ์)และบริกรรมจิตมีความสืบต่อเทียบเสมอกันได้, หาได้กล่าวไว้เพราะบริกรรมจิต มีกสิณเป็นอารมณ์ไม่. คำว่า ส่งไปเฉพาะหน้าแห่งอิทธิวิธะ คือทำให้เป็นไป โดยภาวะที่บ่ายหน้าตรงต่ออิทธิวิธะที่พึงทำให้สำเร็จ. ก็การทำบริกรรมจิตให้เป็นไปโดยนัยว่า "สตํ โหมิ (ขอเราจงเป็น ๑๐๐ คน)" เป็นต้น อันใด, ชื่อว่า การน้อมบริกรรมจิตนี้ไป, และการส่งไปเฉพาะหน้าแห่งอิทธิวิธะ ก็อันนั้นนั่นแหละ การทำอิทธิวิธะให้โน้มไป โดยการทำให้เป็นไป โดยประการนั้นนั่นแหละ เป็นการน้อมไปในอิทธิวิธะแห่งบริกรรมจิต ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คือทำให้โอนไปสู่ฤทธิ์ที่พึงบรรลุ ให้เงื้อมไปสู่ฤทธิ์ที่พึงบรรลุ" ดังนี้. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า การได้รับและการสัมผัส จัดเป็นปริยายแห่งการบรรลุ การกระทำให้แจ้งในอิทธิวิธะนี้

นั่นเทียว ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ความว่า ย่อมบรรลุ" ดังนี้. บทว่า อสฺส ได้แก่อิทธิวิธะ.

เอโกปีติ ปิ-สทฺโท วกฺขมานํ พหุภาวํ อุปาทาย สมฺปิณฺฑนฏฺโฐ. โส หิสฺส ปฏิโยคี "เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหตี"ติ. โส จ โข พหุภาวํ นิมฺมินิตฺวา ฐิตสฺส อนฺตราว เอกภาวูปคโม. ยถากาลปริจฺเฉทํ ปน สรเสเนว เอกภาวูปคโม อิธ นาธิปฺเปโต อนิทฺธินิมฺมานภาวโต. ตมฺปิ ปุพฺเพ กตกาลปริจฺเฉทวเสน สิทฺธตฺตา อิทฺธานุภาโวเยวาติ เกจิ. อฏฺฐาเนวายํ ปิ-สทฺโท, เอโก หุตฺวา พหุธาปิ โหติ, พหุธา หุตฺวา เอโกปิ โหตีติ สมฺพนฺโธ. อิมสฺมึ ปกฺเข "ปิ-สทฺโท วกฺขมานํ เอกภาวํ อุปาทาย สมฺปิณฺฑนฏฺโฐ"ติ วตฺวา "โส หี"ติอาทิ สพฺพํ ยถารหํ วตฺตพฺพํ. พหุภาวนิมฺมาเน ปโยชนํ ทสฺเสตุํ "พหูนํ สนฺติเก"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ พหูนํ สนฺติเกติ

ปิ-ศัพท์ ในบทว่า เอโกปิ (แม้เป็นคนเดียว) มีอรรถว่ารวบรวม เล็งเอาความ (แปลง) เป็นหลายคนที่กำลังจะกล่าวถึง. ก็ปิ-ศัพท์แห่งบทนี้ เป็นปฏิโยคี (ประกอบแต่ละบท) อย่างนี้ว่า "เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ (แม้เป็นคนเดียวก็แปลงเป็นหลายคนได้), พุทธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ (แม้เป็นหลายคนก็แปลงเป็นคนเดียวได้)" ดังนี้. ก็แลพระโยคีนั้น ครั้นเนรมิตความเป็นหลายคนแล้ว เมื่อดำรงอยู่ ก็มีการเข้าถึงความเป็นคนเดียวในระหว่างทีเดียว. แต่ว่าการเข้าถึงความเป็นคนเดียว ตามสภาพของตน ตามกำหนดกาล ท่านมิได้ประสงค์เอาในอิทธิวิธะนี้ เพราะความที่ไม่ใช่เป็นการเนรมิตแห่งฤทธิ์. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม้ข้อนั้นก็จัดว่าเป็นอานุภาพแห่งฤทธิ์เหมือนกัน เพราะสำเร็จเกี่ยวเนื่องกับกำหนดกาล

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ คุณคมคาย ณ มหาไชย

อตฺตนา นิมฺมิตานํ พหูนํ สมีเป, เตหิ ปริวาริโต หุตฺวาติ อธิปฺปาโย. วา-สทฺโท อวุตฺตวิกปฺปฏฺโฐ, เตน "ธมฺมํ วา กเถตุกาโม"ติ เอวมาทิ สงฺคยฺหติ. "ญาเณน อธิฏฺฐหนฺโต เอวํ โหตี"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

ที่ได้ทำไว้ก่อน ดังนี้. ปิ-ศัพท์นี้ ประกอบไว้ในอฐานะ(ผิดที่), เชื่อมความว่า เอโก หุตฺวา พหุธาปิ โหติ (เป็นคนเดียว ก็แปลงแม้เป็นหลายคนได้), พหุธา หุตฺวา เอโกปิ โหติ (เป็นหลายคนก็แปลงแม้เป็นคนเดียวได้) ดังนี้. ในฝ่ายนี้น่าจะกล่าวว่า "ปิ-ศัพท์มีอรรถว่ารวบรวม เล็งเอาความ(แปลง) เป็นคนเดียวที่กล่าวถึงอยู่" แล้วกล่าว (อธิบาย)คำทั้งหมดมีว่า "โส หิ" เป็นต้นไปตามสมควร. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงประโยชน์ในการเนรมิต ความเป็นหลายคน จึงกล่าวว่า "ในที่ใกล้ภิกษุหลายรูป" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า ในที่ใกล้ภิกษุหลายรูป คือในที่ใกล้ภิกษุหลายรูปที่ตนเนรมิต, อธิบายว่า เป็นผู้ที่ภิกษุเนรมิตเหล่านั้นแวดล้อมนั่นเทียว. วา-ศัพท์ มีอรรถว่าวิกัป(หมายเอา)ความต้องการที่ยังมิได้กล่าวไว้, ด้วย วา-ศัพท์นั้น ย่อมรวมเอาความต้องการ มีอย่างนี้ว่า "เป็นผู้ใคร่จะกล่าวธรรมก็ดี" ดังนี้เป็นต้น. พึงนำบทมาเชื่อม

กันว่า "ญาเณน อธิฏฺฐหนฺโต เอวํ โหติ (อธิษฐานด้วยญาณอยู่ก็ย่อมเป็นอย่างนี้ได้)".

๓๘๑. ภวติ เอตฺถ อิทฺธีติ ภูมิโย ฌานานิ. เอตฺถาติ จ เหตุมฺหิ ภุมฺมวจนํ. วิเวกโต ชาตา ภูมิ วิเวกชภูมิ. วิเวกชญฺหิ ปฐมชฺฌานํ นีวรณวิเวกสมฺภูตตฺตา. ปีติสุขภูตา ภูมิ ปีติสุขภูมิ. ทุติยชฺฌานญฺหิ ปีติสุขภูตญฺเจว[๑] ปีติสุขสญฺชาตญฺจ สมาธิวเสน. อุปริ ทฺวีสุปิ เอเสว นโย. อิทฺธิลาภายาติ อิทฺธิยา อธิคมาย. อิทฺธิปฏิลาภายาติ อิทฺธิยา ปุนปฺปุนํ ลาภาย, พหุลีกรณายาติ อตฺโถ. อิทฺธิวิกุพฺพนตายาติ อิทฺธิยา วิวิธรูปกรณาย, วิกุพฺพนิทฺธิยาติ อตฺโถ. อิทฺธิวิสวิตายาติ อิทฺธิยา วิวิธานิสํสปสวนาย. อิทฺธิวสิตายาติ อิทฺธิยา ขิปฺปนิสนฺติอาทิภาวาวหวสีภาวตฺถาย. อิทฺธิเวสารชฺชายาติ อิทฺธิยา ปฏิปกฺขทูรีภาเวน วิคตสงฺกิเลสตาย

๓๘๑. ฌานทั้งหลาย ชื่อว่า ภูมิ เพราะอรรถว่าเป็นที่เกิดฤทธิ์. ก็บทว่า เอตฺถ เป็นสัตตมีวิภัตติในเหตุ. ภูมิที่เกิดแต่วิเวก ชื่อว่า วิเวกชภูมิ. จริงอยู่ ปฐมฌาน ชื่อว่า เกิดแต่วิเวก เพราะเกิดแต่ความสงัดจากนิวรณ์. ภูมิที่มีปีติและสุข ชื่อว่าปีติสุขภูมิ. จริงอยู่ ทุติยฌาน ชื่อว่า มีปีติและสุข และเกิดจากปีติและสุข ด้วยสามารถแห่งสมาธิ. แม้ใน ๒ บทต่อไป ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า เพื่อการได้ฤทธิ์ คือเพื่อการบรรลุซึ่งฤทธิ์. บทว่า อิทฺธิปฏิลาภาย แปลว่า เพื่อการได้บ่อย ๆ ซึ่งฤทธิ์, ความว่าเพื่อกระทำให้มาก. คำว่า เพื่อกระทำฤทธิ์ได้เป็นต่าง ๆ คือ เพื่อกระทำฤทธิ์ได้เป็นรูปมีอย่างต่าง ๆ กัน, ความว่าเพื่อวิกุพพนาอิทธิ.

---

[๑] ฉ. ปีติสุขภูมิภูตญฺเจว.

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ คุณคมคาย ณ มหาไชย

สุฏฺฐุ วิสารทภาวาย. จตุตฺถชฺฌานํ ตาว อิทฺธิยา ภูมิ โหตุ ตตฺถ ปติฏฺฐาย นิปฺผาเทตพฺพโต, อิตรานิ ปน กถนฺติ อาห "เอตฺถ จา"ติอาทิ. ตตฺถ ตีณิ ฌานานิ สมฺภารภูมิโยติ เวทิตพฺพานีติ สมฺพนฺโธ. ตติเย ฌาเน สุขผรเณน, ปฐมทุติเยสุ ปีติผรเณน สุขผรเณน จ เหตุภูเตนาติ ยถารหวเสน โยชนา. ผรณญฺเจตฺถ ฌานสฺส สภาวิตภาเวน สาติสยานํ ปีติสุขานํ วเสน ฌานปจฺจยาทีนา สหชาตนามกายสฺส ปริพฺรูหนํ, รูปกายสฺส จ ตํสมุฏฺฐาเนหิ ปณีตรูเปหิ ปริปฺผุฏฺตา. เตนาห ภควา "ปีติสุเขน อภิสนฺเทติ ปริสนฺเทติ ปริปูเรติ ปริปฺผรตี"ติ[๑]. สุขสญฺญนฺติ ฌานสุเขน สหคตํ สญฺญํ. ลหุสญฺญนฺติ ตํสมฺปยุตฺตลหุตาสหคตํ สญฺญํ. โอกฺกมิตฺวาติ อนุปวิสิตฺวา. เตสุ หิ ฌาเนสุ สาติสยาย ลหุตาย สมฺปยุตฺตํ สุขํ สนฺตานวเสน ปวตฺเตนฺโต โยคี ตํ

บทว่า อิทฺธิวิสวิตาย แปลว่า เพื่อการประสบอานิสงส์ต่าง ๆ กันแห่งฤทธิ์. คำว่า เพื่อความเป็นวสีแห่งฤทธิ์ คือเพื่อความเป็นวสีอันเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นขิปปนิสันติ(เข้าฌานได้ฉับพลัน)เป็นต้น แห่งฤทธิ์. คำว่า เพื่อความแกล้วกล้าแห่งฤทธิ์ คือ เพื่อความแกล้วกล้าด้วยดีแห่งฤทธิ์ เพราะความที่ปราศจากสังกิเลสโดยภาวะที่อยู่ไกลต่อธรรมอันเป็นปฏิปักษ์. ท่านอาจารย์ทำคำซักไซ้ไว้ในใจว่า ก่อนอื่น จตุตถฌานจัดเป็นภูมิแห่งฤทธิ์ได้ละ เพราะพระโยคีต้องตั้งอยู่ในจตุตถฌานนั้น แล้วจึงจะทำให้สำเร็จได้, แต่ว่าฌานนอกนี้ จะจัดว่าเป็นภูมิแห่งฤทธิ์ได้อย่างไรเล่า ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "อนึ่งในบรรดาฌานเหล่านี้" ดังนี้ เป็นต้น. ในบรรดาบทเหล่านั้น มีการเชื่อมความว่า ตีณิ ฌานานิ สมฺภารภูมิโยติ เวทิตพฺพานิ (พึงทราบว่าฌาน ๓ เป็นสัมภารภูมิ). มีคำ

---

[๑] ที. สี. ๙/๘๘, ม. มู. ๑๒/๕๐๔.

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ คุณคมคาย ณ มหาไชย

สโมกฺกนฺโต วิย โหตีติ เอวํ วุตฺตํ. สญฺญาสีเสน นิทฺเทโส. ฌานสมฺปยุตฺตา หิ ลหุตา วินาปิ อิทฺธิยา อากาสํ ลงฺฆาปนปฺปมาณปฺปตฺตา วิย โหติ. ลหุภาวคฺคหเณเนว เจตฺถ มุทุกมฺมญฺญภาวาปิ คหิตา เอว. เตนาห "ลหุมุทุกมฺมญฺญกาโย หุตฺวา"ติ.

ประกอบความตามสมควรว่า เพราะความแผ่ไปแห่งสุขในฌานที่ ๓ เพราะความแผ่ไปแห่งปีติ และเพราะความแผ่ไปแห่งสุขอันเป็นเหตุ ในฌานที่ ๑ และฌานที่ ๒. ก็ชื่อว่าความแผ่ไปในที่นี้ ได้แก่ความงอกงามแห่งนามกายที่เกิดร่วมกัน โดยปัจจัย มีฌานปัจจัยเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งปีติและสุขที่ดีล้ำยิ่ง เพราะความที่พระโยคีได้อบรมฌานไว้ดีแล้ว, และได้แก่ภาวะที่รูปกาย อันรูปที่ประณีตที่มีนามกายนั้นเป็นสมุฏฐาน ได้แผ่ไปโดยรอบแล้ว. เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ปีติสุเขน อภิสนฺเทติ ปริสนฺเทติ ปริปูเรติ ปริปฺผรติ (แปลว่า ภิกษุนั้น ย่อมทำกายนี้นี่แหละ ให้ซ่านไปเฉพาะหน้า ให้ซ่านไปโดยรอบ ให้เต็มเปี่ยม ให้แผ่ไปโดยรอบ ด้วยปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก)" ดังนี้. คำว่า สุขสัญญา ได้แก่สัญญาที่สหรคตด้วยสุขในฌาน. คำว่า ลหุสัญญา ได้แก่สัญญาที่สหรคตด้วยลหุตา (ความเบาอันเป็นเจตสิก)อันสัมปยุตกับฌานนั้น. คำว่า

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ คุณคมคาย ณ มหาไชย

ก้าวลง ได้แก่ตามเข้าไป. จริงอยู่ พระโยคี เมื่อทำสุขอันสัมปยุตกับลหุตา ที่มีความดีล้ำยิ่งในฌานเหล่านั้น ให้เป็นไปอยู่ ด้วยอำนาจความสืบต่อ ก็ย่อมเป็นเหมือนกับว่า ก้าวลงสู่ลหุตาหรือสุขนั้นด้วยดี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้อย่างนี้. ท่านทำนิเทศ (คำแสดงไขลหุตาและสุข) โดยมีสัญญาเป็นประธาน. จริงอยู่ ลหุตาที่สัมปยุตกับฌาน ย่อมเป็นเหมือนกับว่า ถึงขนาดทำให้โลดแล่นไปในอากาศได้ แม้ว่าเว้นฤทธิ์. ก็ในที่นี้ด้วยศัพท์ว่าลหุภาวะ(ลหุตา)นั่นเทียว เป็นอันท่านถือเอามุทุภาวะ(มุทุตา–ความอ่อน) และกัมมัญญภาวะ (กัมมัญญตา–ความควรแก่การงาน)ด้วยเทียว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นผู้มีกายเบา อ่อน ควรแก่การงาน" ดังนี้.

อิมินา ปริยาเยนาติ ติณฺณํ ฌานานํ สมาปชฺชเนน สุขลหุภาวปฺปตฺตนามรูปกายสฺส สติ จิตฺตปริทมเน จตุตฺถชฺฌานํ สุเขเนว

คำว่า โดยปริยายนี้ คือโดยปริยายนี้ว่า เมื่อพระโยคีผู้มีนามกายและรูปกายถึงสุข และลหุภาวะ(ความเบา)โดยการ

อิทฺธิปฏิลาภาย สํวตฺตตีติ อิมินา ปริยาเยน. ปกติภูมิยา หิ อธิฏฺฐานภูตา สมฺภารภูมิโย ปาการสฺส เนมิปฺปเทโส วิยาติ.

เข้าฌาน ๓ มีการฝึกจิต จตุตถฌาน ก็ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการได้เฉพาะ ซึ่งฤทธิ์โดยง่ายทีเดียว ดังนี้. จริงอยู่ สัมภารภูมิ เป็นที่ตั้งแห่งปกติภูมิ ดุจส่วนที่เป็นกรอบนอกแห่งกำแพง เป็นที่ตั้ง(ที่ยึดโดยรอบ)แห่งกำแพง ฉะนั้น ฉะนี้แล.

๓๘๒. อิทฺธิปาทนิทฺเทเส จตฺตาโรติ คณนปริจฺเฉโท. อิทฺธิปาทาติ เอตฺถ อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, สมิชฺฌติ นิปฺปชฺชตีติ อตฺโถ. อิชฺฌนฺติ วา เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิทฺธิ. ปฐเมนตฺเถน อิทฺธิ เอว ปาโทติ อิทฺธิปาโท, อิทฺธิโกฏฺฐาโสติ อตฺโถ. ทุติเยนตฺเถน อิทฺธิยา ปาโทติ อิทฺธิปาโท. ปาโทติ ปติฏฺฐา, อธิคมุปาโยติ อตฺโถ. เตน หิ อุปรูปริวิเสสสงฺขาตํ อิทฺธึ ปชฺชนฺติ ปาปุณนฺติ. อยนฺตาว อฏฺฐกถานโย. ตตฺถ อิทฺธิ-สทฺทสฺส ปฐโม กตฺตุอตฺโถ, ทุติโย กรณตฺโถ วุตฺโต. ปาท-สทฺทสฺส เอโก กรณตฺโถว. ปชฺชิตพฺพาว อิทฺธิ วุตฺตา, น จ

๓๘๒. ในอิทธิบาทนิเทศ มีอธิบายว่า บทว่า จตฺตาโร (๔) เป็นคำกำหนดจำนวน. คำว่า อิทธิบาท ความว่า ชื่อว่าอิทธิ เพราะอรรถว่าเป็นที่สำเร็จ, คือเป็นที่สัมฤทธิ์บังเกิด. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอิทธิ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายสำเร็จ คือเป็นผู้เจริญรุ่งเรือง ถึงความสูงส่ง. โดยความหมายแรก บาทคืออิทธิ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าอิทธิบาท, ความว่า ส่วนแห่งอิทธิ. โดยความหมายที่ ๒ ชื่อว่าอิทธิบาท เพราะอรรถว่า เป็นบาทแห่งอิทธิ. คำว่า เป็นบาท คือเป็นที่ตั้ง, ความว่า เป็นอุบายบรรลุ. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมถึงคือย่อม

อิชฺฌนนฺติ?[1] ปชฺชิตพฺพา จ อิทฺธิ ปชฺชนกรเณน ปาเทน สมานาธิกรณา น โหตีติ ปฐเมน อตฺเถน "อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโท"ติ น สกฺกา วตฺตุํ. ตถา อิทฺธิกิริยากรเณน สาเธตพฺพาว อิทฺธิสงฺขาตา อิทฺธิ ปชฺชนกิริยากรเณน ปชฺชิตพฺพาติ ทฺวินฺนํ กรณานํ น อสมานาธิกรณตา สมฺภวตีติ ทุติเยนตฺเถน "อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท"ติ จ น สกฺกา วตฺตุํ. ตสฺมา ปฐเมนตฺเถน สมานาธิกรณสมาโส, ทุติเยน สามิวจน-สมาโส น ยุชฺชตีติ ปฐเมนตฺเถน อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท ทุติเยนตฺเถน อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโทติ สมาโส ยุตฺโต, ยถาวุตฺโตปิ วา, ปาทสฺส อิชฺฌมานโกฏฺฐาส-อิชฺฌนกรโณปายภาวโต.

บรรลุอิทธิ กล่าวคือคุณวิเศษที่สูง ๆ ขึ้นไปได้ด้วยอุบายบรรลุนั้น. นี้เป็นนัยในอรรถกถาก่อน. ในนัยอรรถกถานั้น ท่านกล่าวว่า อิทธิ-ศัพท์ มีความหมายว่ากัตตุ(ผู้ทำ)เป็นความหมายแรก, มีความหมายว่ากรณะ (เครื่องทำ, เหตุทำ) เป็นความหมายที่ ๒. ปาท-ศัพท์ มีความหมายว่าเป็นกรณะอย่าง-เดียวเท่านั้น. ท่านกล่าวถึงสิ่งที่พึงถึงนั่นเองว่าอิทธิ, มิได้กล่าวถึงความสำเร็จว่าอิทธิ, ก็อิทธิที่พึงถึง หามีอธิกรณ์เสมอกันกับปาทะ (บาท)ที่เป็นเหตุกระทำการถึงไม่ เพราะเหตุนั้น ใคร ๆ จึงไม่อาจกล่าวว่า "อิทธินั่นเองเป็นบาท จึงชื่อว่าอิทธิบาท" ดังนี้ได้โดยความหมายแรก. อย่างนั้นเหมือนกัน อิทธิกล่าวคืออิทธิที่พึงทำให้สำเร็จ เพราะกรณะ คือการกระทำความสำเร็จนั่นเองพึงเป็นอิทธิที่พึงถึง เพราะกรณะคือการกระทำการถึง เพราะเหตุนั้น กรณะทั้ง ๒ จะมีความเป็นอธิกรณ์ไม่เสมอกัน หามิได้

---

[1] ฉ. อิชฺฌนฺตี.

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ คุณแทน บุนนาค, คุณอัปสรสุดา บุนนาค

เพราะเหตุนั้น ใคร ๆ จึงไม่อาจกล่าวว่า "บาทแห่งฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท" ดังนี้ได้ โดยความหมายที่ ๒. เพราะฉะนั้น คำสมาส ที่มีอธิกรณ์เสมอกัน (ว่า อิทฺธิเอว ปาโท อิทฺธิปาโท) โดยความหมายแรก, สมาส ที่มีคำเป็นฉัฏฐีวิภัตติ (ว่า อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท) โดยความหมายที่ ๒ ย่อมใช้ ไม่ได้แล คำสมาสที่ว่า อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท โดยความหมายแรก, อิทฺธิเอว ปาโท อิทฺธิปาโท โดยความหมายที่ ๒ ดังนี้ หรือแม้ตามที่ได้กล่าวไว้ ย่อมเป็นอันถูกต้อง, เพราะความที่ปาทะ(บาท) เป็นส่วนที่สำเร็จ และเป็นอุบายกระทำความสำเร็จ.

ปุพฺพภาคจฺฉนฺทวเสน ฉนฺทเหตุโก. สมฺปยุตฺตจฺฉนฺทวเสน ฉนฺทาธิโก. ปุพฺพาภิสงฺขารวเสเนว จ สหชาติจฺฉนฺทสฺสาปิ อธิกตา เวทิตพฺพา. อถวา "ฉนฺทญฺเจ ภิกฺขุ อธิปตึ กริตฺวา ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธี"ติ

สมาธิ ชื่อว่า มีฉันทะเป็นเหตุ โดยเกี่ยวกับฉันทะอันเป็นส่วนเบื้องต้น. ชื่อว่า มีฉันทะยิ่ง ก็โดยเกี่ยวกับฉันทะที่ประกอบร่วมกัน. และบัณฑิตพึงทราบภาวะที่ยิ่งแม้แห่งฉันทะที่เกิดร่วมกัน โดยเกี่ยวกับอภิสังขาร (การจัดแจง)ไว้ในกาลก่อนนั่นเทียว. อีก

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ คุณแทน บุนนาค, คุณอัปสรสุดา บุนนาค

อิมาย ปาฬิยา ฉนฺทาธิปติ สมาธิ ฉนฺทสมาธีติ อธิปติสทฺทโลปํ กตฺวา สมาโส วุตฺโตติ วิญฺญายติ. อธิปติสทฺทตฺถทสฺสนวเสน ปน อฏฺฐกถายํ "ฉนฺทเหตุโก ฉนฺทาธิโก วา สมาธี"ติ วุตฺตํ. เตเนวาห "ฉนฺทํ อธิปตึ กริตฺวา"ติอาทิ. ปธานภูตาติ วีริยภูตาติ เกจิ วทนฺติ. สงฺขตสงฺขาร-นิวตฺตนตฺถํ ปน ปธานคฺคหณํ. อถวา ตํ ตํ วิเสสํ สงฺขโรตีติ สงฺขาโร, สพฺพมฺปิ วีริยํ. ตตฺถ จตุกิจฺจสาธกโต อญฺญสฺส นิวตฺตนตฺถํ ปธานคฺคหณํ. ปธานภูตา เสฏฺฐภูตาติ อตฺโถ. จตุพฺพิธสฺส ปน วีริยสฺส อธิปฺเปตตฺตา พหุวจนนิทฺเทโส. โย ปน "อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท"ติ เอวํ สมาสโยชนาวเสน ปาทสฺส อุปายตฺถํ คเหตฺวา อิทฺธิปาทตฺโถ วุตฺโต, โส ปฏิลาภปุพฺพภาคานํ กตฺตุกรณิทฺธิ-ภาวํ, "ฉนฺทิทฺธิปาโท"ติอาทินา[๑] วา อภิธมฺเม อาคตตฺตา ฉนฺทาทีหิ อิทฺธิปาเทหิ

อย่างหนึ่ง ตามพระบาลีว่า "ฉนฺทญฺเจ ภิกฺขุ อธิปตึ กริตฺวา ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺเส-กคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธิ (ถ้าหากว่าภิกษุ กระทำฉันทะให้เป็นใหญ่แล้วได้สมาธิ, ได้เอกัคตาแห่งจิตไซร้, สมาธินี้ เรียกว่าฉันทสมาธิ)" ดังนี้ นี้บัณฑิตย่อมทราบได้ว่าตรัสไว้เป็นคำสมาส ลบอธิปติศัพท์ ว่าฉนฺทาธิปติ สมาธิ ฉนฺทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ ชื่อว่า ฉันทสมาธิ) ดังนี้. ส่วนในอรรถกถา ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับการแสดงอรรถแห่งอธิปติศัพท์ ว่า "ฉนฺท-เหตุโก ฉนฺทาธิโก วา สมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุหรือมีฉันทะยิ่ง ชื่อว่าฉันท-สมาธิ)". เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "เพราะกระทำฉันทะให้เป็นใหญ่" ดังนี้ เป็นต้น. คำว่า สังขารที่เป็นประธาน อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ได้แก่สังขารที่เป็นความเพียร. ก็ ศัพท์ว่าปธาน มีความ-

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๐๑.

สาเธตพฺพาย พุทฺธิยา กตฺติทฺธิภาวํ ฉนฺทาทีนํ กรณิทฺธิภาวญฺจ สนฺธาย วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

หมายว่าห้าม(ปฏิเสธ) สังขตสังขาร(สังขารคือสังขตธรรม). อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า <u>สังขาร</u> เพราะอรรถว่า ปรุงแต่งคุณวิเศษนั้น ๆ, ได้แก่ ความเพียรแม้ทั้งหมด. <u>ศัพท์ว่าปธาน</u> มีความหมายว่า ห้ามความเพียรอย่างอื่นจากความเพียรที่ให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง ในบรรดาความเพียรทั้งหมดนั้น. ชื่อว่า <u>เป็นประธาน</u> ความว่า เป็นสิ่งประเสริฐ. ท่านทำนิเทศเป็นพหุวจนะไว้ เพราะประสงค์เอาวิริยะซึ่งมี ๔ อย่าง. ส่วนท่านอาจารย์กล่าวถึงความหมายแห่ง(คำว่า) อิทธิบาทใด โดยถือเอาความที่(คำว่า)ปาทะ(บาท) มีความหมายว่าเป็นอุบาย ด้วยอำนาจแห่งการประกอบคำสมาสอย่างนี้ว่า "อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท (บาทแห่งฤทธิ์ชื่อว่าอิทธิบาท)" ดังนี้, พึงทราบความหมายแห่ง(คำว่า) อิทธิบาทนั้น ว่า ท่านกล่าวหมายเอาความที่อิทธิบาท อันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งการได้มา(ซึ่งอิทธิ) เป็นอิทธิที่เป็นกัตตุ(ผู้ทำคือ

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ คุณแทน บุนนาค, คุณอัปสรสุดา บุนนาค

ผู้สำเร็จ) และเป็นกรณะ(เครื่องทำ, เหตุทำ), อีกอย่างหนึ่ง เพราะมาในพระอภิธรรมแล้วด้วยคำว่า "ฉนฺทิทฺธิปาโท" เป็นต้น จึงเป็นอันกล่าวหมายเอาความที่พุทธิ (ความรู้) ที่พึงทำให้สำเร็จได้ด้วยอิทธิบาททั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น เป็นอิทธิที่เป็นกัตตุ และความที่ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น เป็นอิทธิที่เป็นกรณะ.

วีริยิทฺธิปาเท "วีริยสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตนฺ"ติ ทฺวิกฺขตฺตุํ วีริยํ อาคตํ. ตตฺถ ปุริมํ สมาธิวิเสสนํ วีริยาธิปติ สมาธิ วีริยสมาธีติ. ทุติยํ สมนฺนาคมงฺคทสฺสนํ. เทฺว เอว หิ สพฺพตฺถ สมนฺนาคมงฺคานิ สมาธิ, ปธานสงฺขาโร จ. ฉนฺทาทโย สมาธิวิเสสนานิ, ปธานสงฺขาโร ปน ปธานวจเนเนว วิเสสิโต, น ฉนฺทาทีหีติ น อิธ วีริยาธิปติตา ปธานสงฺขารสฺส วุตฺตา โหติ. วีริยญฺจ สมาธึ วิเสเสตฺวา ฐิตเมว สมนฺนาคมงฺค-

ในวิริยิทธิบาท วิริยะมาแล้วถึง ๒ วาระ ในคำว่า "วีริยสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ (อันถึงพร้อมด้วยวิริยสมาธิ และปธานสังขาร)". ในคำนั้น วิริยะแรก เป็นวิริยะที่ทำสมาธิให้พิเศษไปว่า วีริยาธิปติ สมาธิ วีริยสมาธิ (สมาธิที่มีวิริยะเป็นอธิบดี (เป็นใหญ่)ชื่อว่า วิริยสมาธิ) ดังนี้. วิริยะที่ ๒ เป็นวิริยะที่แสดงถึงองค์ที่ถึงพร้อม. จริงอยู่ ธรรม ๒ อย่าง คือ สมาธิ (ที่เรียกว่า วิริยสมาธิ) และปธานสังขารนั่นเทียว เป็นองค์ที่ถึงพร้อม ในอิทธิบาท

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ คุณแทน บุนนาค, คุณอัปสรสุดา บุนนาค

วเสน ปธานสงฺขารวจเนน วุตฺตนฺติ นาปิ ทุวีหิ วีริเยหิ สมนฺนาคโม วุตฺโต โหตีติ. ยสฺมา ปน ฉนฺทาทีหิ วิสิฏฺโจ สมาธิ, ตถา วิสิฏฺเจเนว จ เตน สมฺปยุตฺโต ปธานสงฺขาโร, เสสธมฺมา จ, ตสฺมา สมาธิวิเสสนานํ วเสน จตฺตาโร อิทฺธิปาทา วุตฺตา. วิเสสนภาโว จ ฉนฺทาทีนํ ตํตํอวสฺสยวเสน โหตีติ.

ทั้งปวง. ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น เป็นองค์ที่ทำสมาธิให้พิเศษไป, ส่วนปธานสังขาร ท่านก็ได้ทำให้พิเศษไปแล้ว ด้วยคำว่าปธานนั่นเอง, ไม่ใช่ด้วยธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ ความเป็นอธิบดีแห่งวิริยะ จึงเป็นอันว่าท่านมิได้กล่าวไว้ สำหรับปธานสังขาร. อนึ่ง ท่านกล่าวถึงวิริยะที่ตั้งอยู่ ทำสมาธิให้พิเศษไปนั่นเทียวไว้ด้วยคำว่าปธานสังขาร โดยเกี่ยวกับเป็นองค์ที่ถึงพร้อม เพราะเหตุนั้น จึงเป็นอันว่าท่านหาได้กล่าวถึงความพร้อม ด้วยวิริยะทั้ง ๒ ไม่ (คือกล่าวความถึงพร้อมด้วยวิริยะอย่างเดียวเท่านั้น) ฉะนี้แล. แต่เพราะเหตุที่สมาธิมีอันพิเศษด้วยธรรมทั้งหลาย มีฉันทะเป็นต้น, และปธานสังขารกับธรรมที่เหลือทั้งหลาย ก็มีอันสัมปยุตกับสมาธินั้นที่พิเศษอย่างนั้น นั่นแหละ, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงอิทธิบาทไว้ ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งธรรมทั้งหลาย(มีฉันทะเป็นต้น)ที่ทำสมาธิให้พิเศษ. ก็ภาวะที่ทำให้พิเศษแห่งธรรม

ทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น ย่อมมีได้ โดยเกี่ยวกับความเป็นที่ตั้งแห่งสมาธินั้น ๆ.

<u>อถวา</u>ติอาทินา นิสฺสยตฺเถปิ ปาท-สทฺเท อุปายตฺเถน ฉนฺทาทีนํ อิทฺธิปาทตา วุตฺตา. เตเนว อภิธมฺเม อุตฺตรมูลภาชนีเย ''จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ฉนฺทิทฺธิปาโท''ติอาทินา[๑] ฉนฺทาทีนเมว อิทฺธิปาทตา วุตฺตา. ปญฺหาปุจฺฉเก จ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธีติอาทินา[๒] อุทฺเทสํ กตฺวาปิ ปุน ฉนฺทาทีนํเยว กุสลาทิภาโว วิภตฺโต. อุปายิทฺธิปาทหสฺสนตฺถเมว หิ สุตฺเต อภิธมฺเม จ นิสฺสยิทฺธิปาทหสฺสนํ กตํ, อญฺญถา จตุพฺพิธตา น โหตีติ.

ด้วยคำว่า <u>อีกนัยหนึ่ง</u> เป็นต้น ท่านกล่าวถึงความที่ธรรมทั้งหลาย มีฉันทะเป็นต้น เป็นอิทธิบาท โดยความหมายว่าเป็นอุบาย แม้เมื่อปาท-ศัพท์ มีความหมายว่าเป็นที่อาศัย. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ในอุตตรมูล-ภาชนียบท ในพระอภิธรรม จึงตรัสความเป็นอิทธิบาทไว้ สำหรับธรรมมีฉันทะเป็นต้นเท่า-นั้น ด้วยคำว่า ''จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ฉนฺทิทฺธิปาโท (อิทธิบาทมี ๔ คือ ฉันทิทธิ-บาท)'' ดังนี้เป็นต้น. และในปัญหาปุจฉกะ แม้ทรงทำอุเทศไว้ ด้วยคำว่า จตฺตาโร อิทฺธิปาทา อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิ (อิทธิบาทมี ๔ ภิกษุในพระศาสนานี้ย่อมเจริญอิทธิบาทอันถึงพร้อมด้วยสมาธิ และปธานสังขาร) ดังนี้เป็นต้น แล้วยังทรงได้

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๐๑.

[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๓๐๓.

จำแนกความเป็นกุศลเป็นต้น แห่งธรรมมีฉันทะเป็นต้นนั่นเทียวไว้อีก. จริงอยู่ คำแสดงถึงอิทธิบาทอันเป็นที่อาศัยในพระสูตรและพระอภิธรรม ทรงกระทำไว้ก็เพื่อแสดงถึงอิทธิบาทอันเป็นอุบายนั่นเทียว, ความเป็น ๔ อย่าง(แห่งอิทธิบาท) หามีโดยประการอื่นไม่ แล.

๓๘๓. <u>ฉนฺทาทีนิ</u> <u>อฏฺฐาติ</u> ฉนฺทสมาธิ วีริยสมาธิ จิตฺตสมาธิ วีมํสาสมาธีติ เอวํ ฉนฺทาทีนิ อฏฺฐ. กามญฺเจตฺถ จตูสุปิ ฐาเนสุ สมาธิ สมาธิ เอว, ตถาปิ อิทฺธึ อุปฺปาเทตุกามตาย ฉนฺทสหิโตว สมาธิ อิทฺธิปฏิลาภาย สํวตฺตติ, น เกวโล. เอวํ วีริยสมาธิอาทโยปิ. ตสฺมา ฉนฺทาทิสหิตา เอเต จตฺตาโร จ สมาธี, ฉนฺทาทโย จ จตฺตาโรติ อฏฺฐ ปชฺชติ อิทฺธิ เอเตหิ ปาปุณียติ, สยํ วา ปชฺชนฺติ อิทฺธิปฏิลาภาย สมฺปชฺชนฺตีติ <u>ปทานีติ</u> วุจฺจนฺติ. เตนาห "<u>อิทฺธิปฏิลาภาย</u> <u>สํวตฺตนฺตี</u>"ติ. ยํ ปน ปาฬิยํ "ฉนฺโท น สมาธี"ติ อาทิ, ตํ

๓๘๓. คำว่า <u>บท ๘ มีฉันทะเป็นต้น</u> ได้แก่บท ๘ มีฉันทะเป็นต้นอย่างนี้ คือ ฉันทสมาธิ วิริยสมาธิ จิตตสมาธิ วิมังสา–สมาธิ. ก็ในบท ๘ เหล่านี้ สมาธิในฐานะทั้ง ๔ ก็คือสมาธินั่นแหละก็จริง, ถึงอย่างนั้น สมาธิที่เป็นไปร่วมกับฉันทะ ด้วยความใคร่จะทำอิทธิให้เกิดขึ้น เท่านั้น ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการได้มาซึ่งอิทธิ, หาใช่สมาธิแต่อย่างเดียวไม่. แม้สมาธิที่เหลือมีวิริยสมาธิเป็นต้น ก็อย่างนี้เหมือนกัน. เพราะฉะนั้น ธรรม ๘ อย่างคือ สมาธิ ๔ อย่างเหล่านี้ที่เป็นไปร่วมกับฉันทะเป็นต้น, และธรรม ๔ อย่างมีฉันทะเป็นต้น ท่านจึงเรียกว่า <u>บท</u>

ยทิปิ ฉนฺทาทโย สมาธิสหิตาว อิทฺธึ นิปฺผาเทนฺติ, ตถาปิ วิสุํ เนสํ ปทภาวทสฺสนํ. เอกโต นิยุตฺโตว น เอกโก หุตฺวาติ อธิปฺปาโย. นิยุตฺโตวาติ สหิโต เอว, น วิยุตฺโต.

เพราะอรรถว่าย่อมไป คือย่อมเป็นเหตุบรรลุฤทธิ์, หรือเพราะอรรถว่า ย่อมไป คือย่อมถึงพร้อมเพื่อการได้มาซึ่งฤทธิ์เอง. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการได้มาซึ่งฤทธิ์" ดังนี้. ส่วนคำในพระบาลีว่า "ฉนฺโท น สมาธิ (ฉันทะมิใช่สมาธิ)" ดังนี้เป็นต้น ใด, แม้ว่าธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น อันเป็นไปพร้อมกับสมาธินั่นเอง ย่อมทำอิทธินั้นให้สำเร็จก็ตาม, ถึงอย่างนั้น คำนั้น ก็เป็นคำแสดงถึงภาวะที่ธรรมเหล่านั้นเป็นบทแผนกหนึ่ง, อธิบายว่า ชื่อว่า ประกอบพร้อมกันนั่นเทียว ก็คือ มิได้ประกอบเป็นทีละอย่าง. บทว่า นิยุตฺโตว ได้แก่ประกอบพร้อมกันนั่นเทียว, ไม่ใช่แยกกัน.

๓๘๔. อโนนตนฺติ น โอนตํ, วีริเยน ปคฺคหิตตฺตา อลีนนฺติ อตฺโถ. เตนาห "โกสชฺเชน[๑] น อิญฺชตี"ติ, โกสชฺชนิมิตฺตํ น จลตีติ อตฺโถ. อุทฺธํ นตํ อุนฺนตํ,

๓๘๔. บทว่า อโนนตํ คือไม่ใช่จิตที่หย่อนลง, ความว่าไม่ท้อแท้ เพราะวิริยะประคองไว้แล้ว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ไม่หวั่นไหวเพราะโกสัชชะ"

[๑] ฉ. โกสชฺเช.

อุทฺธฏํ วิกฺขิตฺตํ. น อุนฺนตํ อนุนฺนตํ, อวิกฺขิตฺตํ, สมาหิตนฺติ อตฺโถ. เตนาห "อุทฺธจฺเจน[1] น อิญฺชตี"ติ. อภิสงฺควเสน นตํ อภินตํ, น อภินตํ อนภินตํ, อรหตฺตํ. อปคมนวเสน นตํ อปนตํ, โกธวเสน วิมุขํ. น อปนตํ อนปนตํ, อทุฏฺฐํ. ทิฏฺฐิยา "อหํ, มมนฺ"ติ นิสฺสยวเสน น นิสฺสิตนฺติ อนิสฺสิตํ. ฉนฺทราควเสน น ปฏิพทฺธนฺติ อปฺปฏิพทฺธํ. ราโค เกวลํ อาสตฺติมตฺตํ, ฉนฺทราโค ปน พหลกิเลโส. ตถา หิสฺส ทูเร ฐิตมฺปิ อารมฺมณํ ปฏิพทฺธเมว. วิปฺปมุตฺตนฺติ วิเสสโต ปมุตฺตํ. ฌานานํ กามราคปฏิปกฺขตาย อาห กามราเคนา[2]ติ. วิสํยุตฺตนฺติ วิวิตฺตํ สงฺกิเลสโต, น วา สํยุตฺตํ จตูหิปิ โยเคหิ. วิมริยาทิกตํ กิเลสมริยาทาย, ยถา อีสกมฺปิ กิเลส-มริยาทา น โหติ, ตถา ปฏิปนฺนํ. เอกตฺตคตนฺติ เอกคฺคตํ อุปคตํ อจฺจนฺตเมว สมาหิตํ. ตโต เอว นานตฺตกิเลเสหิ

ดังนี้, ความว่าไม่หวั่นไหวเพราะโกสัชชะเป็นเหตุ. จิตที่ยึดขึ้น ชื่อว่า อุนฺนตํ, ได้แก่จิตที่ฟุ้งซ่าน ซัดส่าย. ไม่ใช่ อุนฺนตํ ชื่อว่า อนุนฺนตํ, ได้แก่จิตที่ไม่ซัดส่าย, ความว่าจิตที่ตั้งมั่นโดยชอบแล้ว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ" ดังนี้. จิตที่น้อมไป ด้วยอำนาจความติดข้อง ชื่อว่า อภินตํ, ไม่ใช่อภินตํ ชื่อว่า อนภินตํ (จิตที่ไม่โอบรัด) ได้แก่จิตที่ไม่กำหนัด. จิตที่น้อมไป (เหยียดออก) ด้วยอำนาจแห่งความปลีกไป ชื่อว่า อปนตํ, ได้แก่จิตที่เบือนหน้าด้วยอำนาจแห่งความโกรธ. ไม่ใช่ อปนตํ ชื่อว่า อนปนตํ (ไม่เหยียดออก), ได้แก่จิตที่ไม่ประทุษร้าย. จิตที่ไม่อาศัยโดยเกี่ยวกับเป็นที่อาศัยแห่งทิฐิ ว่า "เรา, ของเรา" เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อนิสฺสิตํ. จิตชื่อว่า อปฺปฏิพทฺธํ เพราะอรรถว่าไม่ติดพันด้วยอำนาจแห่งฉันทราคะ. ชื่อว่า ราคะก็คือเพียงความข้องอย่างเดียว, แต่ชื่อว่า

---

[1] ฉ. อุทฺธจฺเจ. [2] ฉ. กามราเคหิ.

นานาสภาเวหิ กิเลเสหิ น อิญฺชติ. ฉันทราคะ ก็คือกิเลสอย่างหนาแน่น. จริงอย่างนั้น อารมณ์แม้ตั้งอยู่ในที่ไกล จิตนี้ก็ยังติดพันได้ทีเดียว. บทว่า วิปฺปมุตฺตํ แปลว่า หลุดพ้นโดยวิเศษ. ท่านอาจารย์กล่าวว่า (ไม่หวั่นไหว) เพราะกามราคะ ดังนี้ เพราะความที่ฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ. บทว่า วิสฺยุตฺตํ ได้แก่ว่างเว้นจากสังกิเลส, หรือว่าไม่ประกอบกับโยคะทั้ง ๔. จิตชื่อว่า กระทำให้ไม่มีเขตแดน ก็ด้วยเขตแดนคือกิเลส ได้แก่จิตที่ปฏิบัติแล้ว โดยประการที่ไม่มีเขตแดนคือกิเลสแม้สักหน่อยหนึ่ง. บทว่า เอกตฺตคตํ คือเข้าถึงความมีอารมณ์เดียว ได้แก่ ตั้งมั่นโดยชอบแน่นอนนั่นเทียว. เพราะเหตุนั้นนั่นเองจึงชื่อว่า ไม่หวั่นไหว เพราะกิเลสอันมีสภาวะต่าง ๆ คือเพราะกิเลสอันมีสภาวะแตกต่างกัน.

เอส อตฺโถติ โกสชฺชาทินิมิตฺตํ อิมสฺส จิตฺตสฺส อนิญฺชนตฺโถ[๑] สิทฺโธ เอว คำว่า ก็ความข้อนี้ คือความข้อว่า จิตนี้ไม่มีความหวั่นไหว เพราะโกสัชชะ

---

[๑] ฉ. อาเนญฺชนตฺโถ.

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ ม.ล.ถวิล ศิริวงศ์

อาเนญชปฺปตฺติยา ปกาสนวเสน ทสฺสิตตฺตา. ปุน วุตฺโตติ อิทฺธิยา ภูมิปาทปท- ทสฺสนปฺปสงฺเคน "อิมานิ มูลานิ นามา"ติ มูลภาวทสฺสนตฺถํ ปุน วุตฺโต. ปุริโมติ "สทฺธาทีหิ ปริคฺคหิตตฺตา"ติอาทินา ปุพฺเพ ฉธา ทสฺสิตนโย. อยนฺติ อธุนา โสฬสธา ทสฺสิตนโย. สุตฺตนเย, ปฏิสมฺภิทานเย จ ทสฺสิเต ตตฺถ สมฺโมโห น โหติ, น อทสฺสิเตติ อาห "อุภยตฺถ อสมฺโมหตฺถนฺ"ติ.

เป็นต้น เป็นอันสำเร็จแล้วที่เดียว เพราะการถึงความไม่หวั่นไหว ท่านได้แสดงไว้โดยเกี่ยวกับเป็นคำประกาศ. คำว่า ท่านก็ยังกล่าวไว้อีก คือ ท่านก็ยังกล่าวไว้อีกเพื่อแสดงความเป็นมูล ว่า "เหล่านี้ชื่อว่ามูล" ดังนี้ โดยเกี่ยวข้องกับการแสดงภูมิ บาท และบทแห่งฤทธิ์. คำว่า นัยก่อน คือนัยที่ได้แสดงไว้เป็น ๖ อย่างในตอนก่อน ด้วยคำว่า "เพราะศรัทธาเป็นต้นครอบครอง" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า นัยนี้ คือนัยที่ได้แสดงไว้เป็น ๑๖ อย่างในบัดนี้. เมื่อได้แสดงนัยพระสูตร, และนัยปฏิสัมภิทามรรคแล้ว ก็ย่อมไม่มีความหลงในนัยทั้ง ๒ นั้น, เมื่อไม่ได้แสดงไว้ จะไม่มีความลุ่มหลง หามิได้ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพื่อความไม่หลงในนัยทั้ง ๒" ดังนี้.

๓๘๕. ญาเณน อธิฏฺฐหนฺโตติ "กถํ ปนายํ เอวํ โหตี"ติ เอตฺถ ปุพฺเพ อตฺตนา วุตฺตํ ปทํ อุทฺธรติ อธิฏฺฐานวิธึ ทสฺเสตุํ.

๓๘๕. คำว่า อธิษฐานด้วยญาณ ท่านยกบทที่ตัวท่านเองได้กล่าวไว้ในตอนต้น ในคำว่า "กถํ ปนายํ เอวํ โหติ (ย่อมเป็น

"อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐายา"ติ เอตฺถ อนุปุพฺเพน จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา จตุตฺถชฺฌานโต วุฏฺฐายาติ เกจิ, ตํ อยุตฺตํ. ยถิจฺฉิตฌาน- สมาปชฺชนตฺถญฺหิ จิตฺตปริทมนํ, จตุตฺถชฺฌานเมว จ อภิญฺญาปาทกํ, น อิตรานิ. ปริกมฺมํ กตฺวาติ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย กามาวจรจิตฺเตน "สตํ โหมี"ติอาทินา จินฺตนเมเวตฺถ ปริกมฺมกรณํ, ตถาวชฺชนเมว จ อาวชฺชนํ. ทุติยมฺปีติ ปิ-สทฺโท สมฺปิณฺฑนฏฺโฐ, เตน ตติยมฺปิ ตโต ภิยฺโยปีติ อิมมตฺถํ ทีเปติ. ยถา หิ ฌานภาวนา, เอวมภิญฺญาภาวนาปิ. "เอกวารํ ทฺวิวารนฺ"ติ อิทมฺปิ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ. นิมิตฺตารมฺมณนฺติ ปฏิภาค- นิมิตฺตารมฺมณํ. ปริกมฺมจิตฺตานิ สตารมฺมณานีติ เอตฺถ เอเกกสฺส ปริกมฺมจิตฺตสฺส สตารมฺมณตา ทฏฺฐพฺพา "สตํ โหตี"ติ ปวตฺตนโต. สหสฺสารมฺมณานีติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. วณฺณวเสนาติ ฮตฺถนา

หลายคนอย่างนี้ ได้อย่างไร)" ดังนี้ นี้ เพื่อแสดงวิธีอธิษฐาน. อาจารย์ทั้งหลายบางพวกกล่าวว่า ในคำว่า "เข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาแล้วออก" ดังนี้ นี้ ได้แก่ เข้าฌาน ๔ ตามลำดับ แล้วออกจากจตุตถ- ฌาน(ฌานที่ ๔) ดังนี้, คำนั้นไม่ถูกต้อง. เพราะว่าการฝึกจิต มีการเข้าฌานได้ตามที่ต้องการเป็นประโยชน์, และจตุตถฌานเท่านั้น เป็นบาทแห่งอภิญญาได้, หาใช่ฌานนอกนี้ไม่. คำว่า กระทำบริกรรม ความว่า ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วก็มีการทำบริกรรมในอารมณ์นี้ คือมีความคิดด้วยกามาวจรจิตโดยนัยว่า "ขอเราจงเป็น ๑๐๐ คน" ดังนี้ เป็นต้น นั่นเอง, และมีอาวัชชนะ คือการนึกถึงไว้โดยประการนั้น. ปิ-ศัพท์ในบทว่า ทุติยมฺปิ (แม้เป็นครั้งที่ ๒) มีอรรถว่าเพิ่ม, ด้วย ปิ-ศัพท์นั้น ท่านแสดงความข้อนี้ว่า แม้เป็นครั้งที่ ๓ แม้ยิ่งกว่านั้น ดังนี้. จริงอยู่ การเจริญฌานย่อมมีได้โดยประการใด, แม้การเจริญอภิญญา ก็ย่อมมีได้โดยประการนั้น.

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ ม.ล.ถวิล ศิริวงศ์

ปริกปฺปิตวณฺณวเสน. โน ปณฺณตฺติวเสนาติ น สตฺตปณฺณตฺติวเสน. ตํ อธิฏฺฐานจิตฺตํ. อปฺปนาจิตฺตมิวาติ อิวคฺคหณํ อภิญฺญาจิตฺตสฺส ฌานจิตฺตสฺส ปฐมุปฺปตฺติสทิสภาวโต วุตฺตํ, น ตสฺส อปฺปนาภาวโต. รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานิกนฺติ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานวนฺตํ, เตน สมฺปยุตฺตํ.

แม้คำว่า หนึ่งวาระ สองวาระ นี้ พึงเห็นว่าเป็นเพียงอุทาหรณ์. คำว่า มีนิมิตเป็นอารมณ์ คือมีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์. ในคำว่า บริกรรมจิตมีคน ๑๐๐ คนเป็นอารมณ์ นี้ พึงเห็นความที่บริกรรมจิตแต่ละดวง เป็นจิตที่มีคน ๑๐๐ คนเป็นอารมณ์ เพราะเป็นไปว่า "จงเป็น ๑๐๐ คน". แม้ในคำว่า มีคน ๑,๐๐๐ คนเป็นอารมณ์ นี้ ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า โดยเกี่ยวกับเป็นรูปพรรณ คือโดยเกี่ยวกับเป็นรูปพรรณที่ตนคิดขึ้น. คำว่า มิใช่โดยเกี่ยวกับเป็นบัญญัติ คือมิใช่โดยเกี่ยวกับเป็นสัตว์บัญญัติ. คำว่า นั้น คือ อธิษฐานจิต. ศัพท์ว่า อิว ในบทว่า อปฺปนาจิตฺตมิว (เช่นดียวกับอัปปนาจิต)ท่านกล่าวไว้ เพราะความที่อภิญญาจิต เหมือนความเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกแห่งฌานจิต, มิได้กล่าวไว้ เพราะความที่อภิญญาจิตนั้นเป็นอัปปนา.บทว่า รูปาวจรจตุตฺถฌานิกํ คือเป็นจิตที่มีรูปาวจรจตุตถฌาน, ได้แก่เป็นจิตที่สัมปยุตกับรูปาวจรจตุตถฌานนั้น.

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ ม.ล.ถวิล ศิริวงศ์

๓๘๖. ยทิ เอวํ "อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาตี"ติ ปฏิสมฺภิทาวจนํ กถนฺติ อาห "ยมฺปิ หี"ติอาทิ. ตตฺราปีติ ปฏิสมฺภิทายมฺปิ. อาวชฺชตีติ "พหุกํ อาวชฺชตี"ติ อิทํ ปาฐปทํ ปริกมฺมวเสเนว วุตฺตํ, น อาวชฺชนวเสน. อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาตีติ อภิญฺญาญาณวเสน วุตฺตํ, น ปริกมฺมจิตฺตสมฺปยุตฺตสฺส, อญฺญสฺส วา กามาวจรสฺส ญาณสฺส วเสน. น หิ ตสฺส ตาทิโส อานุภาโว อตฺถีติ. ตสฺมาติ ยสฺมา อปฺปนาปฺปตฺตสฺส อภิญฺญาญาณสฺเสว วเสน อธิฏฺฐานํ, ตสฺมา. อยมธิฏฺฐานกฺกโมติ ทสฺเสนฺโต "พหุกํ อาวชฺชตี"ติอาทิมาห. ตตฺถ สนฺนิฏฺฐาปนวเสนาติ นิปฺผาทนวเสน.

๓๘๖. ท่านอาจารย์ทำคำซักไซ้ไว้ในใจว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ คำพูดในปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรคที่ว่า "ครั้นนึกแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณ" ดังนี้ จะมีได้อย่างไร ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า "ยมฺปิ หิ" เป็นต้น. บทว่า ตตฺราปิ คือ แม้ในปฏิสัมภิทามรรค. บทว่า อาวชฺชติ (นึก) ความว่า ปาฐบทว่า "พหุกํ อาวชฺชติ (นึกให้เป็นหลายคน)" นี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นบริกรรมนั่นเอง, ไม่ใช่กล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นอาวัชชนะ. คำว่า ครั้นนึกแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นอภิญญาญาณ, คือมิได้กล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับญาณที่สัมปยุตกับบริกรรมจิต หรือกามาวจรญาณอย่างอื่น. เพราะว่า ญาณที่สัมปยุตกับบริกรรมจิตหรือกามาวจรญาณอย่างอื่นนั้น หามีอานุภาพที่เป็นเช่นนั้นไม่ แล. คำว่า เพราะฉะนั้น คือ เพราะเหตุที่การอธิษฐาน ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งอภิญญาญาณ ที่ถึงอัปปนาเท่านั้น, ฉะนั้น. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า

นี้เป็นลำดับแห่งการอธิษฐาน ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ภิกษุ ย่อมนึกให้เป็นหลายคน" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า สนฺนิฏฺฐาปนวเสน คือ โดยเกี่ยวกับเป็นการทำให้สำเร็จ.

กายสกฺขิทสฺสนตฺถนฺติ น เกวลํ วจนมตฺตเมว, อถ โข อยเมตสฺสตฺถสฺส อตฺตโน กาเยน สจฺฉิกตตฺตา กายสกฺขีติ สกฺขิทสฺสนตฺถํ.

คำว่า เพื่อแสดงกายสักขี ความว่า ไม่ใช่สักแต่เป็นคำพูดอย่างเดียวเท่านั้น, แต่ทว่าเพื่อแสดงสักขี ที่ชื่อว่ากายสักขี เพราะได้ทำผลนี้ให้แจ้งได้ด้วยกายของตน นี้.

โกกนุทนฺติ[๑] ปทุมวิเสสนํ ยถา "โกกาสกนฺ"ติ. ตํ กิร พหุปตฺตํ วณฺณสมฺปนฺนํ อติวิย สุคนฺธญฺจ โหติ. ปาโตติ ปเคว. อยเญหตฺถ อตฺโถ : ยถา โกกนุทสงฺขาตํ[๒] ปทุมํ ปาโต สุริยสฺสุคฺคมนเวลายํ ผุลฺลํ วิกสิตํ อวีตคนฺธํ สิยา วิโรจมานํ, เอวํ สรีรคนฺเธน คุณคนฺเธน จ สุคนฺธํ สรหกาเล อนฺตลิกฺเข อาทิจฺจมิว อตฺตโน เตชสา

บทว่า โกกนุทํ เป็นวิเสสนะของบทว่า ปทุมํ เหมือนอย่างบทว่า "โกกาสก" ฉะนั้น. ทราบกันว่า ดอกปทุมโกกนุทนั้น เป็นดอกปทุมที่มีใบ(กลีบดอก ?) มาก ถึงพร้อมด้วยสีสันและมีกลิ่นหอมเกินจะเปรียบได้. คำว่า แต่เช้า คือ ตั้งแต่ต้นเลยเทียว. ความในพระคาถานี้ มีดังนี้ว่า : (เปรียบเหมือนว่า) ดอกปทุม ที่เรียกว่าโกกนุท บาน คือแย้ม

---

๑ ฉ. โกกนทนฺติ.

๒ ฉ. โกกนท....

ตปนฺตํ องฺเคหิ นิจฺฉรณกชุติตาย องฺคีรสํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ ปสฺสาติ.

แต่เช้า คือในเวลาที่พระอาทิตย์โผล่ขึ้น ก็ยังไม่หมดกลิ่น รุ่งเรืองอยู่ ฉันใด, ขอท่านจงชม พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงมีกลิ่นหอมด้วยกลิ่นพระสรีระ และด้วยกลิ่นคือพระคุณ ผู้ทรงได้พระนามว่า อังคีรส เพราะความที่ทรงมีแสงโชติช่วงเปล่งออกจากพระอวัยวะทั้งหลาย ดุจพระอาทิตย์ ที่ส่องแสงอยู่ ด้วยเดชของตน ในกลางหาว ในหน้าร้อน ฉันนั้นเถิด ดังนี้.

อภพฺโพติ ปฏิปตฺติสารมิทํ สาสนํ, ปฏิปตฺติ จ ปริยตฺติมูลิกา, ตฺวญฺจ ปริยตฺตึ อุคฺคเหตุํ อสมตฺโถ, ตสฺมา อภพฺโพติ อธิปฺปาโย. อภพฺโพ นาม น โหติ วาสธุรสฺเสว ปธานภาวโต.

คำว่า เป็นคนอาภัพ อธิบายว่า พระศาสนานี้ มีปฏิบัติเป็นสาระ, อนึ่ง ปฏิบัติมีปริยัติเป็นมูล, ก็ตัวเธอเป็นผู้ที่ไม่สามารถจะเรียนปริยัติได้, เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเป็นคนอาภัพ. ชื่อว่า หาเป็นคนอาภัพไม่ เพราะความที่มีธุระคือการอบรมนั่นเอง เป็นประธาน.

ภิกฺขูติ ปพฺพชิตโวหาเรน วุตฺตํ, ภาวินํ วา ภิกฺขุภาวํ อุปาทาย ยถา "อคมา

คำว่า ภิกษุ ตรัสไว้ โดยเป็นคำเรียกผู้เป็นบรรพชิต, หรือตรัสไว้ อาศัยภิกขุภาวะ

ราชคหํ พุทฺโธ"ติ.[1] ปิโลติกขณฺฑนฺติ สุวิสุทฺธํ โจฬขณฺฑํ. รโช หรตีติ รโชหรณํ. อภินิมฺมินิตฺวา อทาสิ ตตฺถ ปุพฺเพ กตาธิการตฺตา. ตถา หิ โยนิโส อุมฺมุชฺชนฺโต[2] "อตฺตภาวสฺส ปนายํ โทโส"ติ อสุภสญฺญํ, อนิจฺจสญฺญญฺจ ปฏิลภิตฺวา นามรูปปริคฺคหาทินา ปญฺจสุ ขนฺเธสุ ญาณํ โอตาเรตฺวา กลาปสมฺมสนาทิกฺกเมน วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา อุทยพฺพยญาณาทิปฏิปาฏิยา วิปสฺสนํ อนุโลมโคตฺรภุสมีปํ ปาเปสิ. โอภาส-วิสชฺชนปุพฺพิกา ภาสิตคาถา โอภาสคาถา.

แห่งบุคคลผู้มีปกติทำให้เกิด เหมือนอย่าง คำว่า "อคมา ราชคหํ พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์)" ดังนี้ ฉะนั้น. คำว่า ผ้าผืนหนึ่ง ได้แก่ผ้าผืนหนึ่งที่สะอาดดี. ผ้าชื่อว่า รโชหรณํ เพราะอรรถว่า นำธุลีไป (เช็ดธุลี). ชื่อว่า ทรงเนรมิตมอบให้ไป เพราะในกาลก่อน พระเถระได้ทำอธิการ (บุญญาธิการ) ไว้แล้วในผ้านั้น. จริงอย่างนั้น พระเถระเมื่อลูบ(ผ้า)ไปโดยอุบาย เห็นว่า "นี้เป็นโทษของอัตภาพ" ได้มาซึ่งอสุภสัญญา และอนิจจสัญญาแล้ว ก็หยั่งญาณลงในขันธ์ ๕ โดยการกำหนดนามรูปเป็นต้น เจริญวิปัสสนาไปตามลำดับญาณ มีญาณที่พิจารณากลาปเป็นต้น ทำวิปัสสนาให้ถึงที่ใกล้แห่งอนุโลม-ญาณและโคตรภูญาณ ตามลำดับแห่งญาณมีอุทยัพพยญาณเป็นต้น. คาถาที่ทรงภาษิตไว้อันมีการปล่อยโอภาส(แสงสว่าง)เป็นเบื้อง-ต้น ชื่อว่า โอภาสคาถา.

---

[1] ขุ. สุ. ๒๕/๔๐๖.

[2] ฉ. อุมฺมุชฺชนฺโต.

ราโค รโช อริยสฺส วินเย, น จ ปน เรณุ วุจฺจติ "รโช"ติ. กสฺมา ? จิตฺตสฺส มลีนภาวกรณโต. ราคสฺเสตํ อธิวจนํ "รโช"ติ. เอตํ รชนฺติ เอตํ ราคสงฺขาตํ รชํ. วิปฺปชหิตฺวาติ อคฺคมคฺเคน วิเสสโต ปชหนเหตุ. ปณฺฑิตา วิหรนฺติ เตติ เต ปชหนกา ปณฺฑิตา หุตฺวา วิหรนฺติ. วีตรชสฺส สพฺพโส ปหีนราคาทิรชสฺส พุทฺธสฺส ภควโต สาสเน. ตถา หิ วทนฺติ :

ในวินัยของพระอริยเจ้า ราคะเรียกว่า ธุลี, ก็แต่ว่า หาเรียกละอองว่า "ธุลี" ไม่. เพราะเหตุไร ? เพราะ(ราคะเท่านั้น) ทำจิตให้แปดเปื้อน. คำว่า "ธุลี" นี้เป็นชื่อเรียกราคะ. คำว่า ธุลีนี้ ได้แก่ ธุลี กล่าวคือราคะนี้. คำว่า เพราะละ คือเพราะเหตุที่ละได้ โดยวิเศษด้วยอรหัตมรรค. คำว่า พวกเขาย่อมเป็นบัณฑิตอยู่ คือพวกเขาผู้ละได้ ย่อมเป็นบัณฑิตอยู่ ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ผู้ปราศจากธุลี คือผู้ละธุลีมีราคะเป็นต้นได้แล้ว โดยประการทั้งปวง. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ ว่า :

จิตฺตมฺหิ สงฺกิลิฏฺฐมฺหิ
สงฺกิลิสฺสนฺติ มาณวา
จิตฺเต สุทฺเธ วิสุชฺฌนฺติ
อิติ วุตฺตํ มเหสินาติ[๑]

พระมเหสีเจ้าตรัสไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง เมื่อจิตเศร้าหมอง ย่อมหมดจด เมื่อจิตหมดจด ดังนี้.

---

[๑] สุมงฺคลวิลาสินี. ๒/๔๔๘, ปปญฺจสูทนี. ๑/๓๒๐, สารตฺถปกาสินี. ๒/๓๙๘, ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตก. ๓๕๙.

ฉฬภิญฺญาคหเณน คหิตาย ฉฬภิญฺญาย วิภาวิเตปิ อริยมคฺเค อนุตฺตรภาวสามญฺเญน ผลนิพฺพาเนหิ สทฺธึ สงฺคณฺหนฺโต อาห "นว โลกุตฺตรธมฺมา"ติ.

เมื่อได้ถือเอาอภิญญา ๖ แล้ว ด้วยศัพท์ว่า ฉฬภิญฺญา ท่านอาจารย์เมื่อจะรวมเอาพระอริยมรรคทั้งหลาย แม้ที่ได้เจริญแล้วเข้ากับผลและพระนิพพาน เพราะความเป็นอนุตร(โลกุตร) ธรรมเสมอเหมือนกัน จึงกล่าวว่า "โลกุตรธรรม ๙" ดังนี้.

ปตฺตสฺส ปิทหนากาเรน หตฺถํ ฐเปนฺโต "หตฺถํ ปิทหี"ติ[๑] วุตฺโต. หตฺถนฺติ วา กรณตฺเถ อุปโยควจนํ, หตฺเถน ปิทหีติ อตฺโถ.

ท่านอาจารย์กล่าวถึง พระผู้มีพระภาคผู้ทรงวางพระหัตถ์ไว้ โดยอาการที่ปิดบาตรว่า "หตฺถํ ปิทหิ" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า หตฺถํ เป็นทุติยาวิภัตติ ในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ, ความว่า หตฺเถน ปิทหิ (ทรงใช้พระหัตถ์ปิด).

สหสฺสกฺขตฺตุนฺติ สหสฺสธา. สหสฺสธา หิ อตฺตานํ เอกจิตฺเตเนว นิมฺมินนฺโตปิ สหสฺสวารํ นิมฺมินนฺโต วิย โหติ. อสติปิ กิริยาพฺยาวุตฺติยํ ตทตฺถสิทฺธิโตติ อิมมตฺถํ

บทว่า สหสฺสกฺขตฺตุํ ได้แก่ ๑,๐๐๐ ส่วน. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงความข้อนี้ว่า จริงอยู่ พระเถระ แม้เมื่อเนรมิตตนขึ้น ๑,๐๐๐ ส่วน ด้วยจิตดวงเดียวเท่านั้น ก็ย่อม

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๒๖๓. หตฺเถน ปิทหิ. ฎีมิพโลภิกฺขุ.

ทสฺเสตุํ "สหสฺสกฺขตฺตุํ"ติ วุตฺตํ. <u>อมฺพวเนติ</u> อมฺพวเน กตวิหาเร. <u>รมฺเมติ</u> รมณีเย. ยาว กาลปฺปเวทนํ, ตาว นิสีทีติ โยชนา.

เป็นราวกะว่าเนรมิตอยู่ถึง ๑,๐๐๐ ครั้ง. แม้เมื่อไม่มีความพยายามกระทำ เพราะได้สำเร็จผลนั้นแล้ว จึงกล่าวว่า "สหสฺสกฺขตฺตุํ" ดังนี้. คำว่า ใน<u>สวนอัมพวัน</u> คือในวิหารที่เขาสร้างไว้ในสวนมะม่วง. บทว่า <u>รมฺเม</u> แปลว่าน่ารื่นรมย์. มีคำประกอบความว่า ยาว กาลปฺปเวทนํ, ตาว นิสีทติ(นั่งอยู่จนกระทั่งถึงคราวที่เขาบอกเวลา).

<u>อนิยเมตฺวาติ</u> วณฺณาวยวสรีราวยวปริกฺขารกิริยาวิเสสาทีหิ นิยมํ อกตฺวา. <u>นานาวณฺเณติ</u> นานาการे ยถาวุตฺตวณฺณาทิวเสน นานาวิเธ. <u>มิสฺสกเกเสติ</u> ปลิเตหิ มิสฺสิตเกเส. อุปฑฺฒรตฺตวณฺณอุปฑฺฒปณฺฑุวณฺณาทีสุ อญฺญตรวณฺณนฺติ เอวํ <u>อุปฑฺฒรตฺตจีวเร.</u> ปทวเสน อตฺถสฺส คมนวเสน ปาฬิยา ภณนํ <u>ปทภาณํ.</u> ปริกถาทิวเสน ธมฺมสฺส กถนํ <u>ธมฺมกถา.</u> สเรน ภณนํ[1] สุตฺตาทีนํ อุจฺจารณํ

คำว่า <u>มิได้กำหนด</u> คือมิได้ทำการกำหนดไว้ โดยส่วนแห่งสีสัน ส่วนแห่งสรีระ บริขาร กิริยาที่แปลก ๆ กันเป็นต้น. คำว่า <u>มีรูปพรรณแตกต่างกัน</u> คือมีอาการต่าง ๆ กัน ได้แก่มีแบบอย่างต่าง ๆ กัน โดยเกี่ยวกับรูปพรรณเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า <u>มีผมแซม</u> คือมีผมแซมด้วยผมหงอก. ชื่อว่า <u>มีจีวรแดงครึ่งหนึ่ง</u> อย่างนี้ คือมีสีอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาจีวรที่มีสีแดงครึ่งหนึ่ง สีเหลืองครึ่งหนึ่ง เป็นต้น. การสวดพระบาลี

---

๑ ฉ. ภณฺณํ.

สรภญฺญํ. อปเรปีติ วุตฺตาการโต อญฺเญปิ ทีฆรสฺสกิสถูลาทิเก นานปฺปการเก. อิจฺฉิติจฺฉิตปฺปการาเยว โหนฺตีติ ยถา ยถา อิจฺฉิตา, ตํตํปการาเยว โหนฺติ. ยตฺตกา หิ วิเสสา วณฺณาทิวเสน เตสุ อิจฺฉิตา, ตตฺตกวิเสสวนฺโตว เต โหนฺติ. เต ปน ตถา พหุธา ภินฺนาการาปิ วณฺณวเสน อารมฺมณํ กตฺวา เอกเมว อธิฏฺฐานจิตฺตํ ปวตฺตติ. อยญฺหิสฺส อานุภาโว : ยถา เอกาว เจตนา นานาวิเสสวนฺตํ อตฺตภาวํ นิพฺพตฺเตติ, ตตฺถ ภวปฏฺฐนา กมฺมสฺส วิเสสปจฺจโย โหติ. อจินฺเตยฺโย จ กมฺมวิปาโกติ เจ, อิธาปิ ปริกมฺมจิตฺตํ วิเสสปจฺจโย โหติ, อจินฺเตยฺโย จ อิทฺธิวิสโยติ คเหตพฺพํ. เอส นโยติ ยวายํ พหุภาวนิมฺมาเน "อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา"ติอาทินา อธิฏฺฐานนโย วุตฺโต, เอส นโย อิตเรสุปิ อธิฏฺฐาเนสูติ.

โดยเกี่ยวกับการรู้ความหมายด้วยอำนาจแห่งบท ชื่อว่า บทภาณะ. การกล่าวธรรมโดยเกี่ยวกับเป็นปริกถาเป็นต้น ชื่อว่าธรรมกถา. การสวด คือการเปล่งสวดพระสูตรเป็นต้นโดยทำนอง ชื่อว่า สรภัญญะ. คำว่า แม้อย่างอื่น คือให้มีประการต่าง ๆ มีสูงเตี้ย ผอม อ้วน เป็นต้น แม้อื่นจากอาการที่ได้กล่าวแล้ว. คำว่า ย่อมเกิดเป็นบุคคลที่มีประการที่ผู้มีฤทธิ์ปรารถนา คือผู้มีฤทธิ์ปรารถนาแล้ว โดยประการใด ๆ, ก็ย่อมเกิดเป็น บุคคลมีประการนั้น ๆ นั่นเทียว. จริงอยู่ ท่านผู้มีฤทธิ์ปรารถนาอาการต่าง ๆ กันไว้จำนวนเท่าใด โดยเกี่ยวกับรูปร่างเป็นต้น ในบุคคลเนรมิตเหล่านั้น, บุคคลเนรมิตเหล่านั้น ก็ย่อมเป็นผู้มีอาการต่าง ๆ กันจำนวนเท่านั้นนั่นเทียว. ก็อธิษฐานจิตดวงเดียวเท่านั้น ย่อมเป็นไปกระทำบุคคลเหล่านั้น แม้ที่มีอาการแตกต่างกันมากมายอย่างนั้น โดยเกี่ยวกับรูปร่างเป็นต้น ให้เป็นอารมณ์. ก็นี้เป็นอานุภาพแห่งบริกรรมจิตนั้น:

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ พระและนางดุลยกรมนราทร

เหมือนอย่างเจตนาอันเดียวเท่านั้น ย่อมทำอัตภาพอันมีอาการแปลก ๆ แตกต่างกันให้บังเกิดได้ ฉะนั้น, หากจะมีคำท้วงว่าในการทำอัตภาพให้บังเกิดนั้น ความปรารถนาภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งความแตกต่างของกรรม. ก็กรรมและวิบาก เป็นเรื่องอจินไตย (ไม่ควรคิด) ดังนี้, บัณฑิตก็พึงถือเอาความว่า แม้ในการเนรมิตเป็นหลายคนนี้ บริกรรมจิต ย่อมเป็นปัจจัยแห่งความแตกต่างกัน, และอิทธิวิสัย(วิสัยแห่งฤทธิ์) ก็เป็นเรื่องอจินไตย ดังนี้เถิด. คำว่า <u>ก็มีนัยนี้</u> ความว่า นัยในการอธิษฐานที่ได้กล่าวแล้วในการเนรมิตความเป็นหลาย-คนด้วยคำว่า "เข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา" เป็นต้น นั้นใด, ในการอธิษฐานแม้ที่เหลือก็มีนัยนี้แล.

อิติ อวิเสสึ อติเทเสน หสฺเสตฺวา วิเสสึ สรูปโต หสฺเสตุํ "<u>อยํ</u> <u>ปน</u> <u>วิเสโส</u>"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อิมินา ภิกฺขุนา

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงโดยการบ่งชี้ถึงข้อที่ไม่แปลกกันอย่างนี้แล้ว ก็ประสงค์แสดงข้อที่แปลกกันโดยสภาวะที่มีอยู่ จึง

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ พระและนางดุลยกรมนราทร

อิจฺฉนฺเตนาติ สมฺพนฺโธ. มํ ชานิสฺสนฺตีติ "อิทฺธิมา"ติ มํ ชานิสฺสนฺติ. อนฺตราวาติ ปริจฺฉินฺนกาลสฺส อพฺภนฺตเร เอว. ปาทกชฺฌานนฺติอาทิ ปริกมฺมกรณาการทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, อิตรํ ปน อติเทเสเนว วิภาวิตนฺติ. เอวํ อกโรนฺโตติ "เอโก โหมี"ติ อนฺตรา อธิฏฺฐานํ อกโรนฺโต. "ยถาปริจฺฉินฺนกาลวเสนา"ติ อิมินา "สตํ โหมี"ติอาทินา[1] อธิฏฺฐานํ กโรนฺเตน กาลปริจฺเฉทวเสเนว กาตพฺพนฺติ ทสฺเสติ. สยเมว เอโก โหติ อธิฏฺฐานสฺส ปฏิปสฺสทฺธตฺตา. เอตฺถ จ ปริกมฺมาธิฏฺฐานจิตฺตานํ อิทฺธิมา วณฺณวเสน สยเมว อารมฺมณํ โหติ. เตสุ ปริกมฺมจิตฺตานิ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณานิ. อธิฏฺฐานจิตฺตํ สมฺปติ วตฺตมานารมฺมณํ อธิฏฺฐานสฺส เอกจิตฺตกฺขณิกตฺตาติ วทนฺติ.

กล่าวว่า "ส่วนว่าต่อไปนี้เป็นข้อที่แปลกกัน" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น มีการเชื่อมความว่า อิมินา ภิกฺขุนา อิจฺฉนฺเตน (อันภิกษุรูปนี้ เมื่อปรารถนา). คำว่า จักรู้จักเรา คือจักรู้จักเรา ว่า "เป็นผู้มีฤทธิ์". คำว่า ในระหว่างนั้นเทียว คือภายในเวลาที่ได้กำหนดไว้นั่นเทียว. คำว่า (พึงเข้า) ฌานที่เป็นบาท เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงอาการที่กระทำบริกรรม, ส่วนคำนอกนี้ ท่านได้เปิดเผยไว้ โดยการบ่งชี้นั่นเอง แล. คำว่า เมื่อไม่กระทำอย่างนี้ คือ เมื่อไม่กระทำการอธิษฐานในระหว่างว่า "ขอเราจงเป็นคนเดียวเถิด". ด้วยคำว่า "ด้วยอำนาจแห่งเวลาตามที่ได้กำหนดไว้"นี้ ท่านแสดงว่า อันภิกษุ เมื่อจะทำการอธิษฐานโดยนัยว่า "ขอเราจงเป็น ๑๐๐ คน" เป็นต้น ก็พึงทำด้วยอำนาจการกำหนดเวลาไว้นั่นเทียว. ชื่อว่า จะกลับเป็นคนเดียว

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๒.

ได้เอง ก็เพราะได้ระงับการอธิษฐานไปแล้ว. ก็ในการกลับเป็นคนเดียวนี้ ท่านผู้มีฤทธิ์ ย่อมเป็นอารมณ์โดยเกี่ยวกับรูปร่างเป็นต้นแห่งบริกรรมจิต และอธิษฐานจิตเสีย-เองทีเดียว. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ในบรรดาจิตเหล่านั้น บริกรรมจิตทั้งหลายเป็นจิตที่มีอารมณ์เป็นสันตติปัจจุบัน. อธิษฐาน-จิต เป็นจิตที่มีอารมณ์อันกำลังเป็นไปอยู่ในบัดนี้ เพราะการอธิษฐานมีเพียงขณะจิตเดียวดังนี้.

๓๘๗. "อาวิภาวนฺ"ติ ปทสฺส เหฏฺฐา วุตฺเตน โหติ-สทฺเทน สมฺพนฺโธ น ยุชฺชติ อุปโยควเสน วุตฺตตฺตา, ตถา วกฺขมาเนเนว จ คจฺฉติ-สทฺเทน อตฺตโน, ปเรสญฺจ อาวิภาวสฺส อิจฺฉิตตฺตา, นามปทญฺจ กิริยาปทาเปกฺขนฺติ กิริยาสามญฺญภาวินา กโรติ-สทฺเทน โยเชตฺวา อาห "อาวิภาวํ กโรตี"ติ. ติโรภาวนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ยทิ เอวํ กถํ ปฏิสมฺภิทายนฺติ โจทนํ

๓๘๗. การสัมพันธ์(เชื่อมความ)บทว่า "อาวิภาวํ" เข้ากับ โหติ-ศัพท์ ที่ได้กล่าวไว้ในหนหลัง ย่อมไม่ถูกต้อง เพราะท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นทุติยาวิภัตติ, การสัมพันธ์เข้ากับ คจฺฉติ-ศัพท์ ที่กำลังกล่าวถึงอยู่ก็ไม่ถูกต้องอย่างนั้นเหมือนกัน เพราะท่านปรารถนาอาวิภาวะแห่งตน และคนอื่น, ก็นามบท เป็นบทที่เพ่งถึงกิริยาบท เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงประกอบเข้าไว้กับ

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ อาจารย์เสริม วินิจฉัยกุล

สนฺธายาห "อิทเมว หี"ติอาทิ. กามํ ปฏิสมฺภิทายํ "อาวิภาวนฺติ เกนจิ อนาวฏํ โหตี"ติอาทินา อาคตํ, ตมฺปิ อิทเมว อาวิภาวกรณํ, ติโรภาวกรณญฺจ สนฺธาย วุตฺตํ. เสสปทานิปิ เตสํเยว เววจนานิ. อนฺธการนฺติ รตฺตนฺธการํ ทิวาปิ วา พิลคุหาทิคตํ อนฺธการํ. ปฏิจฺฉนฺนนฺติ กุฏฺฏกวาฏาทินา ปฏิจฺฉาทิตํ. อนาปาถนฺติ ทูรตาสุขุมตรตาทินา น อาปาถคตํ. อยนฺติ อิทฺธิมา. ปฏิจฺฉนฺโนปิ ทูเร ฐิโตปิ อตฺตา วา ปโร วา ยถา ทิสฺสตีติ วิภตฺตึ ปริณาเมตฺวา โยเชตพฺพํ. อาโลกชาตนฺติ อาโลกภูตํ, ชาตาโลกํ วา.

กโรติ-ศัพท์ ที่มีความเป็นกิริยาสามัญ กล่าวว่า "อาวิภาวํ กโรติ (ทำอาวิภาวะ)" ดังนี้. แม้ในบทว่า ติโรภาวํ นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ท่านอาจารย์หมายเอาคำทักท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ไซร้ คำที่ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรคนั้น เป็นอย่างไรเล่า ดังนี้ กล่าวว่า "อิทเมว หิ" เป็นต้น. ในปฏิสัมภิทามรรค อาวิภาวะเป็นต้นมาแล้วด้วยคำว่า "อาวิภาวนฺติ เกนจิ อนาวฏํ โหติ (บทว่า อาวิภาวะ ได้แก่เป็นสิ่งที่อะไร ๆ มิได้ขวางกั้น)" ดังนี้ก็จริง, แม้คำนั้น ท่านพระสารีบุตรเถระ ก็ได้กล่าวหมายเอา การทำอาวิภาวะ, และการทำติโรภาวะนี้ นี่แหละ. แม้บทที่เหลือ ก็เป็นคำไวพจน์ ของบทว่า อาวิภาวํ เป็นต้นนั้นนั่นเทียว. คำว่า ความมืด ได้แก่ความมืดในตอนกลางคืน หรือความมืดที่เป็นไปในโพรงถ้ำเป็นต้น แม้ในตอนกลางวัน. คำว่า สิ่งที่ถูกบังไว้ ได้แก่ที่ถูกฝา และบานประตูเป็นต้น ปิดบังไว้. คำว่า สิ่งที่ยังไม่ถึงคลอง

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ อาจารย์เสริม วินิจฉัยกุล

คือไม่ใช่สิ่งที่ถึงคลอง เพราะความที่อยู่ไกล และเพราะความที่ละเอียดยิ่งเป็นต้น. คำว่า ภิกษุนี้ คือภิกษุผู้มีฤทธิ์. บัณฑิตพึงประกอบคำพูด เปลี่ยนวิภัตติไป ว่า ปฏิจฺฉนฺโนปิ ทูเร ฐิโตปิ อตฺตา วา ปโร วา ยถา ทิสฺสติ (ภิกษุผู้ใดจะทำตน หรือผู้อื่น โดยประการที่ตนหรือผู้อื่น ถูกบังอยู่ก็ดี ยืนอยู่ในที่ไกลก็ดี เขาก็ยังเห็นได้) ดังนี้ เถิด. บทว่า อาโลกชาตํ ได้แก่ เป็นที่สว่าง, หรือเป็นที่เกิดความสว่าง.

๓๘๘. เอตํ ปน ปาฏิหาริยนฺติ อาวิภาวปาฏิหาริยมาห. เกน กตปุพฺพนฺติ ตตฺถ กายสกฺขึ ปุจฺฉิตฺวา "สตฺถา ตาว กายสกฺขี"ติ ทสฺเสนฺเตน "ภควตา"ติ วตฺวา ตมตฺถํ วิภาเวตุํ "ภควา หี"ติอาทิ วุตฺตํ. สาวตฺถิวาสิเก ปสฺสนฺตีติ อาเนตฺวา สมฺพนฺโธ, ตถา "ยาว อวีจึ ทสฺเสสี"ติ. อากาสคเตสุ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมวิมาเนสุ อุปริมุปริมานํ พฺยวธายเกสุ พฺยูหิยมาเนสุ

๓๘๘. คำว่า ปาฏิหาริย์ข้อนี้ ท่านกล่าวถึงอาวิภาวปาฏิหาริย์. ท่านอาจารย์ครั้นถามถึงบุคคลผู้เป็นกายสักขี (ประจักษ์พยาน)ในปาฏิหาริย์ข้อนั้นว่า "ใครเคยทำ" ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงว่า "พระศาสดาทรงเป็นกายสักขีก่อน" ดังนี้ จึงกล่าว (เฉลย)ว่า "พระผู้มีพระภาค" แล้วกล่าวว่า "เป็นความจริงว่าพระผู้มีพระภาค" ดังนี้ เป็นต้น เพื่อเปิดเผยความข้อนั้น. พึงมีการ

ตกฺกตํ อากาสํ พฺยูหํ นาม โหตีติ วุตฺตํ "อากาสญฺจ ทฺวิธา วิยูหิตฺวา"ติ.

นำคำพูดมาสัมพันธ์กันว่า สาวตฺถิวาสิเก ปสฺสนฺติ (จะมองเห็นชาวเมืองสาวัตถีได้), พึงมีการนำคำพูดมาสัมพันธ์กันอย่างนั้นเหมือนกันว่า "ยาว อวีจึ ทสฺเสติ (ทำให้เห็นไปตลอดจนถึงอเวจี)" ดังนี้. เมื่อทรงแหวกวิมานชั้นต่ำ ๆ ซึ่งอยู่ในอากาศ ซึ่งรองรับวิมานชั้นสูง ๆ อยู่ อากาศที่เป็นไปในที่นั้นก็ชื่อว่าเป็นอันถูกแหวก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทรงแหวกอากาศ" ดังนี้.

อยมตฺโถติ อาวิภาวปาฏิหาริยสฺส สตฺถารา กตภาโว. ปุริมพุทฺธานํ ปฏิปตฺติอาวชฺชนํ พุทฺธปฺปเวณิยา อนุปาลนตฺถํ. "เอเกน ปาเทนา"ติอาทิ ติวิกฺกมทสฺสนํ[๑] นยํ เทติ ยสฺส นยสฺส อนุสาเรน วาจนามคฺคํ ฐเปสิ.

คำว่า ความข้อนี้ คือภาวะที่พระศาสดาทรงกระทำอาวิภาวปาฏิหาริย์. การนึกถึงพระปฏิปทาของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ย่อมมีเพื่อการรักษาไว้ซึ่งพระพุทธประเพณี. คำว่า "ทรงใช้พระบาทข้างหนึ่ง" เป็นต้น เป็นคำแสดงถึงการก้าวไป ๓ ก้าว. ชื่อว่า ประทานนัย คือทรงวางแนวทางการสวดตามทำนองแห่งนัยใด.

---

[๑] ม. ติทิวิกฺกมทสฺสนํ.

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ อาจารย์เสริม วินิจฉัยกุล

จูฬอนาถปิณฺฑิโก นาม อนาถปิณฺฑิกมหาเสฏฺฐิสฺส กนิฏฺฐภาตา.

น้องคนเล็ก ของท่านอนาถบิณฑิกมหาเศรษฐี ชื่อว่า จูฬอนาถบิณฑิกะ.

สิเนรุปพฺพตํ วินิพฺพิชฺฌิตฺวาติ ตํ ปริสาย ทิสฺสมานรูปํเยว กตฺวา วินิพฺพิชฺฌิตฺวา. นนฺติ สิเนรุปพฺพตํ.

คำว่า ชำแรกเขาสิเนรุ คือชำแรกเขาสิเนรุนั้น กระทำให้มีรูปที่ชาวบริษัทจะเห็นได้ทีเดียว. บทว่า นํ ได้แก่เขาสิเนรุ.

อเนกสตสหสฺสสงฺขยสฺส[๑] โอกาสโลกสฺส, ตนฺนิวาสิสตฺตโลกสฺส จ วิวฏภาวกรณปาฏิหาริยํ โลกวิวรณํ นาม. มหาพฺรหฺมาติ สหมฺปติมหาพฺรหฺมา.

ปาฏิหาริย์ที่มีการกระทำโอกาสโลกอันนับได้หลายแสน, และสัตวโลก ผู้อาศัยในโอกาสโลกเหล่านั้น ให้เปิดโล่ง ชื่อว่า โลกวิวรณ (การเปิดโลก). คำว่า ท้าวมหาพรหม ได้แก่ ท้าวสหัมบดีมหาพรหม.

ปสฺสถ ตาว อปณฺณกปฏิปทาย ผลนฺติ นิรยภเยน ตชฺเชตฺวา สตฺถุ อนุปุพฺพิกถานเยน สคฺคสุเขน ปโลเภตฺวา, น ปน สคฺคสมฺปตฺติยํ นินฺนภาวาปาทเนน.

พระธรรมทินนเถระ ทำให้หวั่นกลัวด้วยภัยในนรก ว่า ท่านทั้งหลายจงดูผลแห่งอปัณณกปฏิปทาก่อนเถิด ดังนี้เป็นต้น ประโลมใจด้วยสุขในสวรรค์ โดยนัยแห่งอนุปุพพิกถาของพระศาสดา, แต่หาใช่โดยการทำความน้อมใจไปในสวรรค์สมบัติให้เกิดไม่.

---

[๑] ฉ. ...สงฺขสฺส.

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ อาจารย์เสริม วินิจฉัยกุล

๓๘๙. ยถา อาวิภาวกรเณ อาโลกกสิณํ สมาปชฺชิตพฺพํ อาโลกนิมฺมานาย, เอวํ ติโรภาวกรเณ อนฺธการนิมฺมานาย นีลกสิณํ สมาปชฺชิตพฺพํ. กามเญฺจตํ ปาฬิยํ สรูปโต นาคตํ, "วิวฏํ อาวฏนฺ"ติ[๑] ปน วจนโต อตฺถโต อาคตเมว. โอทาตกสิณนฺโตคธํ วา อาโลกกสิณนฺติ วุตฺโต อยมตฺโถ. อนฺธการนฺติ อนฺธการวนฺตํ.

๓๘๙. ในการทำอาวิภาวะ ภิกษุพึงเข้าอาโลกกสิณ เพื่อเนรมิตแสงสว่างฉันใด, ในการทำติโรภาวะ ก็พึงเข้านีลกสิณ เพื่อเนรมิตความมืด ฉันนั้น. ก็การทำติโรภาวะนี้มิได้มาโดยเป็นสภาวะมีอยู่ (ระบุตัว) ในพระบาลี ก็จริง, ถึงกระนั้น ก็ชื่อว่ามาแล้วโดยอรรถ โดยคำพูดที่ว่า "วิวฏํ อาวฏํ (เปิดเผย, ถูกขวางกั้น)" เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่งอรรถนี้ ท่านกล่าวแล้วว่าอาโลกกสิณ เนื่องในโอทาตกสิณ ดังนี้. บทว่า อนฺธการํ ได้แก่ที่มีความมืด (ที่มืด).

๓๙๐. อวเสเส อิฏฺฐิยตฺเถราทิเก.

๓๙๐. คำว่า ภิกษุที่เหลือ ได้แก่ภิกษุทั้งหลายมีพระอิฏฐิยเถระเป็นต้น.

๓๙๑. ปากโฏ อิทฺธิมา เอตสฺส อตฺถีติ ปากฏํ, ปากฏญฺจ ตํ ปาฏิหาริยญฺจาติ ปากฏปาฏิหาริยํ. น เอตฺถ อิทฺธิมา ปากโฏติ อปากฏํ, อปากฏญฺจ ตํ

๓๙๑. ชื่อว่า ปากฏ เพราะอรรถว่ามีท่านผู้มีฤทธิ์ปรากฏ, ปาฏิหาริย์นั้นด้วย เป็นปรากฏด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปากฏปาฏิหาริย์. ชื่อว่า อปากฏ เพราะ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๒.

ปาฏิหาริยญฺจาติ อปากฏปาฏิหาริยํ. อิทฺธิมโต เอว หิ ปากฏาปากฏภาเวนายํ เภโท, น ปาฏิหาริยสฺส. น หิ ตํ อปากฏํ อตฺถิ.

อรรถว่า เป็นที่ท่านผู้มีฤทธิ์ไม่ปรากฏ, ปาฏิหาริย์นั้นด้วย เป็นอปากฏด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อปากฏปาฏิหาริย์. จริงอยู่ ท่านผู้มีฤทธิ์นั่นเทียว มีความต่างกัน โดยความเป็นปากฏ(ผู้ปรากฏ) และอปากฏ(ผู้ไม่ปรากฏ), หาใช่ปาฏิหาริย์ไม่. เพราะว่าปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏนั้นไม่มี.

อุตฺตริมนุสฺสธมฺมาติ มนุสฺสธมฺโม วุจฺจติ ทสกุสลกมฺมปถธมฺมา, ตโต มนุสฺสธมฺมโต อุตฺตริ. อิทฺธิสงฺขาตํ ปาฏิหาริยํ อิทฺธิปาฏิหาริยํ. อาพนฺเธติ ปมุเข. โอกาเสหีติ ปกิร. อิทฺธาภิสงฺขารนฺติ อิทฺธิปฺปโยคํ. อภิสงฺขาเรสีติ อภิสงฺขริ อกาสีติ อตฺโถ. ตาฬจฺฉิคฺคเลนาติ กุญฺจิกจฺฉิทฺเทน. อคฺคฬนฺตริกายาติ ปิฏฺฐสงฺฆาฏานํ อนฺตเรน.

คำว่า อุตริมนุสธรรม ความว่า ธรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ เรียกว่ามนุษยธรรม, ได้แก่ธรรมที่ยิ่งกว่ามนุษยธรรมนั้น. ปาฏิหาริย์ที่นับว่าเป็นอิทธิ ชื่อว่า อิทธิปาฏิหาริย์. บทว่า อาพนฺเธ (ที่ระเบียง)คือที่หน้ามุข. คำว่า จงเกลี่ย คือจงโปรย. คำว่า อิทธาภิสังขาร ได้แก่ประโยคแห่งฤทธิ์(วิธีประกอบฤทธิ์). บทว่า อภิสงฺขาเรสิ คือได้ตกแต่ง ความว่าได้ทำ. คำว่า ทางช่องดาล คือทางรูกุญแจ. คำว่า ทางช่องลิ่มสลัก คือ ทางระหว่างบานประตูทั้ง ๒.

อนุตฺรหิโตติ อนฺตรธายิตุกาโม. พโก พฺรหฺมา ยถา อนฺตรธายิตุํ น สกฺโกติ, ตถา กตฺวา ภควา สยํ ตสฺส ปสฺสนฺตสฺส พฺรหฺมคณสฺส จ อนาปาถภาวคมเนน อนฺตรหิโต หุตฺวา "สมณสฺส โคตมสฺส อิมสฺมึ ฐาเน อตฺถิภาโว วา นตฺถิภาโว วา น สกฺกา ชานิตุนฺ"ติ เอวํ พฺรหฺมคณสฺส วจโนกาโส มา โหตูติ "ภเววาหนฺ"ติ อิมํ คาถํ อภาสิ.

คำว่า ผู้หายตัว คือผู้ต้องการจะหายตัว. พระผู้มีพระภาคทรงกระทำโดยประการที่พกพรหมไม่อาจหายตัวได้ แล้วพระองค์เอง ก็ทรงเป็นผู้หายตัว โดยการถึงภาวะที่ไม่เป็นคลอง แห่งพกพรหม และคณะพรหมผู้มองดูอยู่นั้น ทรงดำริว่า คณะ-พรหมจงอย่ามีโอกาสที่จะพูดได้ อย่างนี้ว่า "พวกเราไม่อาจที่จะทราบได้ว่า พระสมณ-โคดมมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ ในสถานที่นี้" ดังนี้เลย แล้วจึงตรัสพระคาถาว่า "ภเววาหํ" เป็นต้นนี้.

ตตฺถ ภเววาหํ ภยํ ทิสฺวาติ อหํ ภเว สํสาเร ชาติชราทิเภทํ ภยํ ทิสฺวา เอว. ภวญฺจ วิภเวสินนฺติ อิมญฺจ กามภวาทึ ติวิธมฺปิ สตฺตภวํ, วิภเวสินํ วิภวํ คเวสมานมฺปิ ปริเยสมานมฺปิ ปุนปฺปุนํ ภเว เอว ทิสฺวา. ภวํ นาภิวทินฺติ ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน กิญฺจิ ภวํ น อภิวทึ น คเหสึ. นนฺทิญฺจ น อุปาทิยินฺติ ภวตณฺหํ น อุปคจฺฉึ, น อคฺคเหสินฺติ อตฺโถ.

ในพระคาถานั้น ข้อว่า ภเววาหํ ภยํ ทิสฺวา (เราได้เห็นภัยในภพ) ความว่า เราได้เห็นภัยต่างด้วยชาติ ชรา เป็นต้นในภพ คือในสงสารแล้วเทียว. ข้อว่า ภวญฺจ วิภเวสินํ(และภพที่แสวงหาแต่วิภพ) ความว่าและได้เห็นภพคือสัตว์ทั้ง ๓ อย่าง มีกามภพเป็นต้นนี้, ที่แสวงหาคือที่ทั้งค้นหา ทั้งใฝ่หาแต่วิภพ ในภพนั้นเทียว บ่อย ๆ. บทว่า ภวํ นาภิวทึ (จึงไม่ชมเชยภพ) คือจึงไม่

คุณพวงหยก ประสมไชย
อุทิศส่วนกุศลให้ อาจารย์เสริม วินิจฉัยกุล

ชมเชย ได้แก่ไม่ถือเอาภพอะไร ๆ ด้วยอำนาจแห่งตัณหาและทิฐิ. ข้อว่า นนฺทิญฺจ น อุปาทิยึ (และไม่เข้าถึงนันทิ)คือไม่เข้าถึงภวตัณหา, ความว่า ไม่ถือเอา.

๓๙๒. อลคฺคมาโนติ วินิวิชฺฌิตฺวา คมเนน กุฑฺฑาทีสุ กตฺถจิ น ลคฺคมาโน. อาวชฺชิตฺวา กตปริกมฺเมนาติ ยสฺส ปรโต คนฺตุกาโม, ตํ อาวชฺชิตฺวา "อากาโส โหตุ, อากาโส โหตู"ติ เอวํ กตปริกมฺเมน อิทฺธิมตา. ปาการปพฺพตาเปกฺขาย "สุสิโร, ฉิทฺโท"ติ จ ปุลิงฺควเสน วุตฺตํ. อุพฺเพธวเสน ปวตฺตํ วิวรํ สุสิรํ, ติริยํ ปวตฺตํ ฉิทฺทํ.

๓๙๒. คำว่า ไม่ติดขัด คือ ไม่ติดขัดอยู่ที่ฝาเป็นต้นอะไร ๆ โดยการที่ทะลุผ่านไปได้. คำว่า นึกถึง...กระทำบริกรรม ความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์ นึกถึงสถานที่ที่ต้องการจะ(ทะลุผ่าน)ไปทางด้านหลัง แล้วก็กระทำบริกรรมอย่างนี้ว่า "ขอจงเป็นอากาศ, ขอจงเป็นอากาศ" ดังนี้. เพราะเพ่งถึงปาการ(กำแพง)และปพฺพโต(ภูเขา) ท่านจึงกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นปุงลิงค์ ว่า "สุสิโร (โพรง), ฉิทฺโท (ช่อง)" ดังนี้. ช่องว่างที่เป็นไปทางด้านสูง ชื่อว่า สุสิรํ (โพรง), ที่เป็นไปทางเบื้องขวาง ชื่อว่า ฉิทฺทํ (ช่อง).

ยตฺถ กตฺถจิ กสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวาติ ปรวีกสิณาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิ กสิเณ ฌานํ

คำว่า เพราะได้ทำบริกรรมไว้ในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ความว่า สถานที่มีกำแพง

สมาปชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา "อากาโส โหตู"ติ อธิฏฺฐาตพฺโพ. ตตฺถ การณมาห "อฏฺฐสมาปตฺติวสีภาโวเยว ปมาณนฺ"ติ. ตสฺมา ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตเทว โหติ. เอเตน ปรวิยา อุมฺมุชฺชนนิมฺมุชฺชเน อาโปกสิณสมาปชฺชนํ, อุทกาทีสุ ปฐวีนิมฺมาเน ปฐวีกสิณสมาปชฺชนํ น เอกนฺตโต อิจฺฉิตพฺพนฺติ วุตฺตํ โหติ. เอตนฺติ เอตํ ติโรกุฑฺฑาทิคมน-ปาฏิหาริยกรเณ อากาสกสิณสมาปชฺชนํ อวสฺสํ วตฺตพฺพํ อนุจฺฉวิกภาวโต. เอวญฺจ กตฺวา "อากาสกสิณวเสน ปฏิจฺฉนฺนานํ วิวฏกรณนฺ"ติอาทิวจนํ วิย ปฐวีกสิณวเสน "เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตี"ติอาทิภาโว, "อากาเส วา อุทเก วา ปฐวึ นิมฺมินิตฺวา ปทสา คมนํ อิชฺฌตี"ติอาทินา ยํ ปกิณฺณกนเย วุตฺตํ, ตมฺปิ สมตฺถิตํ โหติ.

เป็นต้น ภิกษุจะพึงอธิษฐานว่า "ขอจงเป็นอากาศ" ดังนี้ได้ ก็เพราะได้เข้าฌาน ทำบริกรรมไว้ในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง มีปฐวีกสิณเป็นต้น. ท่านอาจารย์กล่าวถึงเหตุในการอธิษฐานให้เป็นอากาศนั้น ว่า "ความชำนาญในสมาบัติ ๘ นั่นเทียว ย่อมเป็นประมาณ" ดังนี้. เพราะฉะนั้น ภิกษุต้องการให้เป็นสิ่งใด ๆ, ก็จะเป็นสิ่งนั้นๆ นั่นแหละ. ด้วยคำนี้ เป็นอันท่านพระติปิฎกจูฬาภัยเถระกล่าวอธิบายว่า ในการโผล่ขึ้นและดำลงในแผ่นดิน หาต้องการการเข้าอาโปกสิณโดยแน่นอนไม่, ในการเนรมิตแผ่นดินขึ้นในสถานที่มีน้ำเป็นต้น หาต้องการการเข้าปฐวีกสิณ โดยแน่นอนไม่. บทว่า เอตํ ความว่า การเข้าอากาสกสิณในคราวทำปาฏิหาริย์ โดยการทะลุไปนอกฝาเป็นต้นนี้ จำต้องกล่าวถึงเป็นแน่แท้ เพราะเป็นของสมควร. เพราะทำอธิบายอย่างนี้ ภาวะมีอาทิว่า "แม้เป็นคนเดียวก็แปลงเป็นหลายคนได้" ด้วยอำนาจแห่งปฐวีกสิณ จึงจะเป็นอัน

ใช้ได้เช่นเดียวกับ คำว่า "กระทำสิ่งที่ปิดบังให้เปิดเผย ด้วยอำนาจแห่งอากาสกสิณ". คำใดท่านกล่าวไว้ในปกิณกนัย ว่า "เนรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศบ้าง ในน้ำบ้าง แล้วสำเร็จการไปด้วยเท้า" ดังนี้ เป็นต้น, แม้คำนั้น ก็เป็นอันใช้ได้แล้ว.

"โทโส นตฺถี"ติ ทุวิกฺขตฺตุํ พทฺธํ สุพทฺธํ วิย ทฬฺหีกรณํ นาม โหตีติ อธิปฺปาเยน วตฺวา เตน ปโยชนาภาวํ ทสฺเสตุํ "<u>ปุน สมาปชฺชิตฺวา</u>"ติอาทิ วุตฺตํ. <u>อธิฏฺฐิตตฺตา อากาโส</u> <u>โหติเยวาติ</u> สเจปิ กิญฺจิ อนฺตรา อุฏฺฐิตปพฺพตาทิ[๑] สิยา, ตมฺปิ "อากาโส โหตู"ติ อธิฏฺฐิตตฺตา อากาโส โหตุเยว. อิทมฺปิ อฏฺฐานปริกปฺปนมตฺตํ, ตาทิสสฺส อฏฺฐานเมว[๒] นตฺถีติ ทสฺเสตุํ "<u>อนฺตรา</u>"ติอาทิ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "โทษไม่มีหรอก" ดังนี้ ด้วยมีความมุ่งหมายว่า (การเข้าฌานแล้วอธิษฐานอีกครั้ง) ชื่อว่าเป็นการทำให้มั่นคง เหมือนอย่างของที่มัดไว้ ๒ หน ชื่อว่าเป็นอันผูกไว้ดี ฉะนั้น แล้วประสงค์แสดงความไม่มีประโยชน์ด้วยการเข้าฌาน แล้วอธิษฐานอีกครั้ง นั้น จึงกล่าวว่า "<u>ปุน สมาปชฺชิตฺวา</u>" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า <u>เพราะภิกษุนี้ได้อธิษฐานไว้แล้ว</u> <u>ก็ย่อมเป็นอากาศไปทีเดียว</u> ความว่า แม้หากว่าจะพึง

๑ ฉ. อุปฺปฏฺฐิตํ.
๒ ฉ. อุปฺปฏฺฐานเมว.

มีสิ่งอะไร ๆ มีภูเขาปรากฏขึ้นเป็นต้นในระหว่างไซร้, สิ่งอะไร ๆ มีภูเขาเป็นต้นแม้นั้นก็ย่อมเป็นอากาศไปทีเดียว เพราะภิกษุได้อธิษฐานไว้(ก่อน)แล้วว่า "ขอจงเป็นอากาศเถิด". ท่านอาจารย์กล่าวว่า "อนฺตรา" เป็นต้น (ข้อว่าภูเขาก็ดี...จักโผล่ขึ้นมาในระหว่าง) เพื่อแสดงว่า แม้ข้อที่ว่านี้ ก็เป็นเพียงการกำหนดที่หาเหตุผลมิได้, ความปรากฏแห่งสิ่งอะไร ๆ มีภูเขาเป็นต้นที่เป็นเช่นนั้น ไม่มีเลย.

๓๙๓. ปริจฺฉินฺทิตฺวาติ ยถิจฺฉิตฏฺฐานํ ญาเณน ปริจฺฉินฺทิตฺวา. ตตฺราติ ตสฺมึ ปถวิยา อุทกภาวาธิฏฺฐาเน อยํ ยถาวุตฺตปฏิปตฺติวิภาวินี ปาฬิ. ปรโต "ตตฺรายํ ปาฬี"ติ อาคตฏฺฐาเนสุปิ อิมินา นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

๓๙๓. คำว่า กำหนด(พื้นที่) คือกำหนดสถานที่ตามที่ต้องการด้วยญาณ. บทว่า ตตฺร คือในการอธิษฐานให้แผ่นดินเป็นน้ำนั้นนั้น นี้ (ต่อไปนี้)คือพระบาลีที่เปิดเผยข้อปฏิบัติตามที่ได้กล่าวแล้ว. แม้ในที่ที่มาแล้วว่า "ตตฺรายํ ปาฬิ" ข้างหน้า บัณฑิตก็พึงทราบความหมายโดยนัยนี้.

โสติ อิทฺธิมา. อธิฏฺฐานกาเล กาลปริจฺเฉทํ กตฺวา อธิฏฺฐาตีติ วุตฺตํ

คำว่า ภิกษุนั้น คือภิกษุผู้มีฤทธิ์. ในเวลาที่อธิษฐาน ภิกษุย่อมกระทำการ

"ปริจฺฉินฺนกาลํ ปน อติกฺกมิตฺวา"ติ. ปกติยา อุทกํ อนิมฺมานอุทกํ.

กำหนดกาลไว้แล้วจึงอธิษฐาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แต่พอล่วงเลยกาลที่ได้กำหนดไว้" ดังนี้เป็นต้น. ชื่อว่า น้ำตามปกติ ได้แก่น้ำที่ไม่ได้เนรมิตขึ้น.

๓๙๔. วิปรีตนฺติ ยํ อุทกํ อกฺกมิตฺวา อกฺกมนฺโต น สํสีทติ, ตํ ปเนตฺถ อิทฺธิยา ปรวีนิมฺมานวเสน เวทิตพฺพํ. ปรวีกสิณนฺติ ปรวีกสิณชฺฌานํ.

๓๙๔. คำว่า น้ำที่ผิดกัน พึงทราบว่า เป็นน้ำที่ภิกษุผู้เหยียบ เหยียบแล้วก็ไม่จม ด้วยอำนาจแห่งการใช้ฤทธิ์ เนรมิตแผ่นดินขึ้นในน้ำนี้. คำว่า(พึงเข้า)ปฐวีกสิณ ได้แก่ (พึงเข้า)ฌานในปฐวีกสิณ.

๓๙๕. ปลฺลงฺกนฺติ สมนฺตโต อูรุพทฺธาสนํ. ฉินฺนปกฺโข, อสญฺชาตปกฺโข วา สกุโณ เหตุํ น สกฺโกตีติ ปาฬิยํ "ปกฺขี สกุโณ"ติ[๑] ปกฺขีสทฺเทน วิเสเสตฺวา สกุโณ วุตฺโตติ "ปกฺเขหิ ยุตฺตสกุโณ"ติ อาห. ปริกฺกมํ กตฺวาติ "ปรวี โหตู"ติ[๒] ปริกมฺมํ กตฺวา.

๓๙๕. บทว่า ปลฺลงฺกํ ได้แก่การนั่งคู้ขาโดยรอบ. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจ ว่า นกที่ปีกหัก หรือว่า ไม่มีปีกเกิดขึ้น ย่อมไม่อาจที่จะบินไปได้ เพราะเหตุนั้นในพระบาลี ท่านจึงกล่าวถึงนกโดยการทำให้พิเศษ ด้วยศัพท์ว่าผู้มีปีก ว่า "ปกฺขี สกุโณ (นกผู้มีปีก)" ดังนี้ แล้วกล่าว

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๔.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๓.

(อธิบาย)ว่า "คือนกที่ประกอบด้วยปีกทั้ง ๒" ดังนี้. คำว่า กระทำบริกรรม คือกระทำบริกรรมว่า "ขอจงเป็นแผ่นดินเถิด".

อากาเส อนฺตลิกฺเขติ อนฺตลิกฺขสญฺญิเต อากาเส. ยตฺถ ยตฺถ หิ อาวรณํ นตฺถิ, ตํ ตํ "อากาสนฺ"ติ วุจฺจติ. อยญฺจ อิทฺธิมา น ปรวิยา อาสนฺเน อากาเส คจฺฉติ. ยตฺถ ปน ปกฺขีนํ อโคจโร, ตตฺถ คจฺฉติ, ตาทิสญฺจ โลเก "อนฺตลิกฺขนฺ"ติ วุจฺจติ. เตน วุตฺตํ "อนฺตลิกฺขสญฺญิเต อากาเส"ติ.

คำว่า ในอากาศกลางหาว คือในอากาศที่ได้ชื่อว่า กลางหาว. จริงอยู่ ที่ใด ๆ ไม่มีเครื่องขวางกั้น, ที่นั้น ๆ เขาเรียกว่า "อากาศ". ก็ท่านผู้มีฤทธิ์นี้ มิได้ไปในอากาศอันอยู่ใกล้ ๆ แผ่นดิน. แต่ว่าย่อมไปในอากาศ ซึ่งเป็นที่ที่พวกนกไม่โคจรไป, ก็อากาศที่เป็นเช่นนั้น ในทางโลกเรียกว่า "อนฺตลิกฺขํ(กลางหาว)". เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "คือในอากาศที่ได้ชื่อว่ากลางหาว" ดังนี้.

เถโรติ ปุพฺเพ วุตฺตติปิฏกจูฬาภยเถโร. สมาปตฺติสมาปชฺชนนฺติ ปุน สมาปตฺติสมาปชฺชนํ. นนุ สมาหิตเมวสฺส จิตฺตนฺติ อิทฺธิมโต ปาฏิหาริยวเสน ปวตฺตมานสฺส จิตฺตํ อจฺจนฺตํ สมาหิตเมว โหติ, น อญฺญถา วิย อสมาหิตนฺติ อธิปฺปาโย. ตํ ปน เถรสฺส

คำว่า พระเถระ คือพระติปิฏกจูฬาภัยเถระที่ได้กล่าวถึงในตอนก่อน. คำว่า การเข้าสมาบัติ คือการเข้าสมาบัติอีกครั้ง. คำว่า จิตของภิกษุรูปนี้ตั้งมั่นด้วยดีแล้วเทียวมิใช่หรือ อธิบายว่า จิตของภิกษุผู้มีฤทธิ์ผู้กำลังเป็นไปด้วยสามารถ แห่งปาฏิหาริย์

มติมตฺตํ. ปุพฺเพ หิ ปรวีกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา ปรวึ อธิฏฺฐาย คจฺฉติ, อิทานิ ปน อากาโส อิจฺฉิตพฺโพ, ตสฺมา อากาสกสิณํ สมาปชฺชิตพฺพเมว. เตนาห "<u>กิญฺจาปี</u>"ติอาทิ. <u>ติโรกุฑฺฑปาฏิหาริเย วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตพฺพนฺ</u>ติ ยถา ตตฺถ กุฑฺฑาทิ "อากาโส โหตู"ติ อธิฏฺฐาเนน อากาโส โหติ, เอวํ อิธาปิ **ปพฺพตรุกฺขาทึ**[1] อธิฏฺฐาเนน อากาสํ กตฺวา คนฺตพฺพนฺติ อตฺโถ.. อถวา <u>ติโรกุฑฺฑปาฏิหาริเย</u> <u>วุตฺตนเยเนวา</u>ติ "สเจ ปนสฺส ภิกฺขุโน อธิฏฺฐหิตฺวา คจฺฉนฺตสฺสา"ติ-อาทินา[2] ตตฺถ วุตฺตนเยน. เอเตน "ปุริมาธิฏฺฐานวเสเนวาสฺส[3] อนฺตรา ปพฺพโต วา รุกฺโข วา อุตุมโย อุฏฺฐหิสฺสตีติ อฏฺฐานเมเวตนฺ"[4]ติ นาคาทีหิ กริยมาโน

เป็นจิตที่ตั้งมั่นด้วยดีเหลือเกิน แล้วเทียว, ไม่ใช่เป็นจิตที่ไม่ตั้งมั่นด้วยดี ดุจในกาลอื่น (มิใช่หรือ). ก็คำนั้นเป็นเพียงมติของพระเถระ. จริงอยู่ ในตอนแรกภิกษุเข้าปฐวีกสิณ อธิษฐานให้เป็นแผ่นดิน แล้วจึงเดินไป, แต่ว่าบัดนี้ ต้องการให้เป็นอากาศ, เพราะฉะนั้น ก็พึงเข้าอากาสกสิณนั่นเทียว. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>กิญฺจาปิ</u> (พระเถระกล่าวไว้อย่างนี้ก็จริง)" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า <u>พึงปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวไว้</u> <u>ในติโรกุฑฑปาฏิหาริย์นั่นเทียว</u> ความว่า ในติโรกุฑฑปาฏิหาริย์นั้น วัตถุมีฝาเป็นต้น ย่อม(กลาย)เป็นอากาศไป ด้วยการอธิษฐานว่า "ขอจงเป็นอากาศเถิด" ฉันใด, แม้ในปาฏิหาริย์ข้อนี้ ภิกษุก็พึงทำวัตถุ มีภูเขา

---

[1] ก. ปพฺพตรุกฺขาทีนํ.

[2] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๒๒๗.

[3] ฉ. ปุริมาธิฏฺฐานพเลเนว จสฺส อนฺตรา อญฺโญ.

[4] ก. อธิฏฺฐานเมตํ.

วิพทฺโธ[1] คมนนฺตรายํ น กโรตีติ ทสฺเสติ.

ต้นไม้เป็นต้น ให้เป็นอากาศ ด้วยการอธิษฐาน แล้วจึงไป ฉันนั้น. อีกนัยหนึ่ง คำว่า <u>ตามนัยที่ได้กล่าวไว้</u> <u>ในติโรกุฑฑ-ปาฏิหาริย์นั่นเทียว</u> คือตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในติโรกุฑฑปาฏิหาริย์นั้น ด้วยคำว่า "ก็ถ้าหากว่า เมื่อภิกษุนี้ อธิษฐานแล้ว กำลังไปอยู่" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยคำนี้ว่า "ด้วยอำนาจของการอธิษฐานที่มีก่อนนั่นเทียว ข้อว่าภูเขาก็ดี ต้นไม้ก็ดี ที่สำเร็จเพราะอุตุ จักโผล่ขึ้นมาในระหว่าง แก่ภิกษุรูปนี้ เพราะเหตุนั้นข้อนี้ จึงเป็นฐานะที่มีไม่ได้เลย" ดังนี้ ท่านแสดงว่า สิ่งขัดขวางที่สัตว์ผู้มีฤทธิ์ มีพวกนาคเป็นต้นสร้างขึ้น หาทำอันตรายแก่การไป(ในอากาศ)ได้ไม่.

<u>โอกาเส</u>ติ ชนวิวิตฺเต ยุตฺตฏฺฐาเน. <u>ปากโฏ</u> <u>โหติ</u> อากาสจารี อยํ สมโณติ.

คำว่า (หยั่งลง)<u>ในโอกาส</u> คือในที่ที่เหมาะสม ซึ่งสงัดจากผู้คน. (ท่านผู้มีฤทธิ์นี้) ชื่อว่า <u>จะเป็นอันปรากฏ</u> (แก่มหาชน) ว่า สมณะผู้นี้ เป็นผู้เที่ยวไปในอากาศได้.

---

[1] ฉ. วิพนฺโธ.

๓๙๖. ทฺวาจตฺตาฬีสโยชนสหสฺสุคฺคหณํ ปรมกปฺปวเสน กตํ. ตโต ปรํ ปน อนุกฺกเมน ปรวิยา อุสฺสิตภาเวน ตโต กติปยโยชนูนตา สิยา, อปฺปกํ วา อธิกํ วา อูนํ วา คณนูปคํ น โหตีติ ตถา วุตฺตํ. ตีสุ ทีเปสุ เอกกฺขเณ อาโลกกรเณนาติ ยทา ยสฺมึ ทีเป มชฺเฌ ติฏฺฐนฺติ, ตทา ตตฺถ[๑] ตโต ปุริมสฺมึ อตฺถํ คจฺฉนฺตา ปจฺฉิเมว อุทฺเทนฺตา หุตฺวา อาโลกกรเณน. อญฺญโชตีนํ วา อภิภวเนน, ทุทฺทสตาย จ มหิทฺธิเก. สตฺตานํ สีตปริฬาหูปสมเนน, โอสธิติณ-วนปฺปตีนํ ปริพฺรูหเนน จ มหานุภาเว. ฉุปตีติ ผุสติ. ปริมชฺชตีติ หตฺถํ อิโต จิโต จ สญฺจาเรนฺโต ฆํเสติ. อภิญฺญาปาทกชฺฌาน-วเสเนวาติ ยสฺส กสฺสจิ อภิญฺญา-ปาทกชฺฌานสฺส วเสน. เอว-กาเรน ปาทกชฺฌานวิเสสํ นิวตฺเตติ, น อธิฏฺฐานํ. เตเนวาห "นตฺเถตฺถ กสิณสมาปตฺตินิยโม"ติ.

๓๙๖. ศัพท์ว่า ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ท่านทำไว้โดยเกี่ยวกับเป็นครั้งปฐมกัป. แต่ว่าหลังจากนั้นไป ก็จะพึงมีอันหย่อนไปกว่านั้น ๒-๓ โยชน์ เพราะความที่แผ่นดินสูงขึ้นไปตามลำดับ, อีกอย่างหนึ่ง โยชน์ที่ยิ่งหรือหย่อนไปนิดหน่อย ไม่เป็นอันเข้าถึงการนับ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้อย่างนั้น. คำว่า โดยการที่สร้างความสว่างในขณะเดียวกันในทวีปทั้ง ๓ คือโดยการที่ในเวลาใด ตั้งอยู่ตรงกลางในทวีปใด, ในเวลานั้นก็ถึงความดับไปในทวีปนั้น คือในทวีปก่อนแต่ทวีปนั้น สร้างแสงสว่าง โดยเป็นผู้รักษาทวีปสุดท้ายนั่นเทียว. อีกอย่างหนึ่ง พระจันทร์และพระอาทิตย์ ชื่อว่า มีฤทธิ์มาก ก็เพราะการครอบงำแสงสว่างอื่น ๆ, และเพราะความที่ใคร ๆ มองดูได้ยาก. ชื่อว่า มีอานุภาพมาก เพราะสงบความเย็นและความร้อน แก่สัตว์ทั้งหลายได้, และเพราะการทำไม้ล้มลุก

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโร น ทิสฺสติ.

คุณสายใจ ศิริวงศ์ ณ อยุธยา
อุทิศส่วนกุศลให้ ม.ล.ถวิล ศิริวงศ์

ติโรกุฑฺฑปาฏิหาริยาทีสุ วิย อิมสฺมึ นาม กสิเณ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา อธิฏฺฐาตพฺพนฺติ น เอตฺถ โกจิ นิยโม อตฺถีติ อตฺโถ. ตถา หิ ปาฬิยํ กิญฺจิ สมาปตฺตึ อปรามสิตฺวา "อิธ โส อิทฺธิมา"ติอาทิ[๑] วุตฺตํ. หตฺถปาเส โหติ "จนฺทิมสูริเย"ติ เอวํ วุตฺตํ จนฺทิมสูริยมณฺฑลํ. รูปคตํ หตฺถปาเสติ หตฺถปาเส ฐิตํ รูปคตํ, หตฺถปาเส วา รูปคตํ. หตฺถํ วา วฑฺเฒตฺวา ปรามสตีติ โยชนา.

หญ้าและไม้เจ้าป่า(ไม้ยืนต้น)ให้งอกงามได้. บทว่า ฉุปติ แปลว่าแตะต้อง. บทว่า ปริมชฺชติ (ลูบไล้) คือสูบถู ไล้มือไปข้างนั้นข้างนี้. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญานั่นเทียว คือด้วยอำนาจแห่งฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง. ด้วยเอว-อักษร ท่านห้าม(ปฏิเสธ)ฌานที่เป็นบาทที่แปลกไป, ไม่ใช่ห้ามการอธิษฐาน. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "ในปาฏิหาริย์ข้อนี้ ไม่มีข้อกำหนดแน่นอนในการเข้ากสิณสมาบัติ" ดังนี้. ความว่า ภิกษุพึงเข้าฌานในกสิณชื่อนี้ แล้วจึงอธิษฐานเหมือนอย่างในปาฏิหาริย์ข้ออื่น มีติโรกุฑฑ-ปาฏิหาริย์เป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงไม่มีข้อกำหนดแน่นอนอะไร ๆ ในปาฏิหาริย์ข้อนี้. จริงอย่างนั้น ในพระบาลี ท่านกล่าวว่า "ภิกษุผู้มีฤทธิ์ในพระศาสนานี้นั้น" ดังนี้เป็นต้น มิได้ยึดมั่นสมาบัติอะไร ๆ. ชื่อว่า ย่อมมีอยู่

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๔.

ในหัตถบาส ได้แก่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "จนฺทิมสูริเย" ดังนี้. บทว่า รูปคตํ หตฺถปาเส ได้แก่รูปที่ตั้งอยู่ในหัตถบาส, หรือรูปในหัตถบาส. มีคำประกอบความว่า หตฺถํ วา วฑฺเฒตฺวา ปรามสติ (ยื่นมือไปจับต้อง ก็ได้).

อุปาทินฺนกํ นิสฺสาย อนุปาทินฺนกสฺส วฑฺฒนํ วุตฺตํ. ยุตฺติยา ปเนตฺถ อุปาทินฺนกสฺสาปิ วฑฺฒนจฺฉายา ทิสฺสติ. อตฺตโน อนุมหนฺตภาวาปาทเน อุปาทินฺนกสฺส หาปนํ วิย วฑฺฒนมฺปิ ลพฺภเตว. ยถา อายสฺมโต มหาโมคฺคลฺลานสฺส นนฺโทปนนฺททมเนติ เอวํ ปวตฺตํ สห วตฺถุนา เถรวาทํ อาหริตฺวา ตมตฺถํ ทสฺเสตุํ "ติปิฏกจูฬนาคตฺเถโร อาหา"ติอาทิ อารทฺธํ. กึ ปน น โหติ, โหติเยวาติ อธิปฺปาโย. เทฺว หิ ปฏิเสธา ปกตึ คเมนฺตีติ. "ตทา มหนฺตํ โหติ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรสฺส วิยา"ติ อิทํ ยถาธิกตตฺถทสฺสนวเสน วุตฺตํ, ขุทฺทกภาวาปาทนํ เจตฺถ ลพฺภเตว.

ท่านกล่าวถึงการอาศัยมือ ที่เป็นอุปาทินนกะ ยืดมือที่เป็นอนุปาทินนกะ. แต่โดยยุติฉายาว่ายืดมือแม้ที่เป็นอุปาทินนกะ ก็เห็นใช้อยู่ในปาฏิหาริย์ข้อนี้. ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงความข้อนั้น โดยนำเอาวาทะของพระเถระมาพร้อมกับเรื่องราว อันเป็นไปอย่างนี้ว่า ในการทำตนเองให้ถึงความเป็นของเล็ก และความเป็นของใหญ่ ย่อมได้แม้การยืด(ขยาย)ขันธ์ ที่เป็นอุปาทินนกะ เช่นเดียวกับการลดทีเดียว. เหมือนอย่างในคราว ที่พระมหาโมคคัลลานะทรมานนันโทปนันทนาคราช ฉะนั้น ดังนี้ จึงเริ่มคำว่า "พระติปิฏกจูฬนาคเถระกล่าวแล้ว" ดังนี้เป็นต้น. ก็ชื่อว่า(อุปาทินนกขันธ์)

คุณสายใจ ศิริวงศ์ ณ อยุธยา
อุทิศส่วนกุศลให้ ม.ล.ถวิล ศิริวงศ์

เป็น(ของเล็กบ้าง ใหญ่บ้าง)ไม่ได้หรือไร, อธิบายว่า ย่อมเป็นได้ทีเดียว. ก็คำปฏิเสธ ๒ หน ย่อมทำให้ถึงปกติ แล. คำว่า "ในเวลานั้นอุปาทินนกขันธ์ ก็ย่อมเป็นของใหญ่เหมือนอย่างอุปาทินนกขันธ์ ของพระมหาโมคคัลลานเถระฉะนั้น" นี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นคำแสดงถึงผล ตามที่ได้จัดแจงไว้, ก็ในปาฏิหาริย์ข้อนี้ ย่อมได้การทำให้ถึงความเป็นของเล็กนั่นเทียว.

นนฺโทปนนฺทนาคทมนกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยการทรมานนันโทปนันทนาคราช

โอโลเกสิ พุทฺธาจิณฺณวเสน "อตฺถิ นุ โข อสฺส อุปนิสฺสโย"ติ. โลกิยํ รตนตฺตเย ปสาทลกฺขณํ สาสนาวตารํ สนฺธายาห "อปฺปสนฺโน"ติ. มิจฺฉาทิฏฺฐิโต วิเวเจตฺวา

พระผู้มีพระภาค ทรงตรวจดู โดยเกี่ยวกับเป็นกิจที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสม(เป็นพระพุทธประเพณี)ว่า "ผู้นี้ มีอุปนิสัยอยู่หรือหนอ" ดังนี้. ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอา

ปสาเทตพฺโพติ อธิปฺปาโย. เตนาห "โก นุ โข ฯเปฯ วิเวเจยฺยา"ติ.

การหยั่งลงสู่พระศาสนา ที่เป็นอย่างโลกีย์ อันมีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยเป็นลักษณะ จึงกล่าวว่า "ไม่เลื่อมใส(ในพระรัตนตรัย)" ดังนี้. อธิบายว่า นาคราชเป็นผู้ที่บุคคลต้องเปลื้องจากมิจฉาทิฐิ แล้วจึงทำให้เลื่อมใส (ในพระรัตนตรัย)ได้. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ใครหนอจะพึงเปลื้องนาคราชผู้นี้จากมิจฉาทิฐิ" ดังนี้.

ตํทิวสนฺติ ยทา ภควา ภิกฺขุสํฆปริวุโต ตาวตึสภวนาภิมุโข คจฺฉติ, ตํทิวสภาคํ. อาปานภูมึ สชฺชยึสูติ ยตฺถ โส นิสินฺโน โภชนกิจฺจํ กโรติ, ตํ ปริเวสนฏฺฐานํ สีตสมฏฺฐํ[๑] โภชนุปกรณุปนยนาทินา สชฺชยึสุ ปฏิยาเทสุํ. ติวิธนาฏเกหีติ วธูกุมาริกญฺญา-วตฺถาหิ ติวิธาหิ นาฏกิตฺถีหิ. โอโลกยมาโนติ เปกฺขนฺโต วิจาเรนฺโต วา.

คำว่า ในวันนั้น คือในตอนกลางวันวันนั้น ซึ่งเป็นคราวที่พระผู้มีพระภาคผู้อันภิกษุสงฆ์แวดล้อม เสด็จบ่ายพระพักตร์สู่ภพดาวดึงส์. คำว่า ได้จัดเตรียมอาปานภูมิ ความว่า นาคราชนั้นนั่งกระทำโภชนกิจ(การดื่มกิน)ในที่ใด, นาคทั้งหลายก็ได้ทำสถานที่กินเลี้ยงนั้น ให้ร่มเย็นและเกลี้ยง-เกลา แล้วจัดเตรียมคือ เตรียมการไว้ โดยประการต่าง ๆ มีการนำอุปกรณ์สำหรับการดื่มกินเข้าไปเป็นต้น. คำว่า นาคนักฟ้อน

---

[๑] ฉ. สิตฺตํ สมฏฺฐํ.

๓ จำพวก คือนาคที่เป็นหญิงนักฟ้อน ๓ จำพวก ที่มีข้อกำหนดด้วยหญิงสาว เด็กหญิง และสาวน้อย คำว่า (นั่ง)ชม คือ (นั่ง)ดู หรือวิจารณ์ (ของกินของดื่ม).

อุปรูปรีติ มตฺถกมตฺถเก. ภวเนนาติ ภวนปฺปเทเสน. โภเคหีติ สรีรโภเคหิ. อวกุชฺเชนาติ นิกุชฺชิเตน. คเหตฺวาติ ยถา ตาวตึสภวนสฺส ปเทโสปิ นาวสิสฺสติ, เอวํ ปริยาทาย.

คำว่า (บริเวณที่อยู่)เหนือ ๆ คือ บนหัว ๆ. บทว่า ภวเนน คือบริเวณที่อยู่. คำว่า ขนด คือขนดสรีระ. บทว่า อวกุชฺเชน แปลว่าที่คว่ำลง. คำว่า ยึดเอา คือครอบงำเสีย โดยประการที่ไม่เหลือภพดาวดึงส์อยู่แม้สักส่วนหนึ่ง.

สิเนรุปริภณฺฑนฺติ สิเนรุเมขลํ. สิเนรุสฺส กิร สมนฺตโต พหลโต, ปุถุลโต จ ปญฺจโยชนสหสฺสปริมาณานิ จตฺตาริ ปริภณฺฑานิ ตาวตึสภวนสฺส อารกฺขาย นาเคหิ, ครุเฬหิ, กุมฺภณฺเฑหิ, ยกฺเขหิ จ อธิฏฺฐิตานิ, ตานิ ปริภณฺฑภาวสามญฺเญน เอกชฺฌํ กตฺวา "ปริภณฺฑนฺ"ติ วุตฺตํ, เตหิ กิร สิเนรุสฺส อุปฺพุฒํ ปริยาหินฺนํ.

คำว่า สิเนรุบริภัณฑ์ คือเครื่องประดับเขาสิเนรุ. ทราบว่า มีบริภัณฑ์ ๔ อย่าง ประมาณ ๕,๐๐๐ โยชน์ ทางด้านสูง และทางด้านกว้างโดยรอบเขาสิเนรุ อันพวกนาค, พวกครุฑ, พวกกุมภัณฑ์, และพวกยักษ์ทั้งหลายคุ้มครองอยู่ เพื่ออารักขาภพดาวดึงส์, ท่านรวมบริภัณฑ์ ๔ อย่างเหล่านั้นเป็นอย่างเดียว เพราะความเป็นบริภัณฑ์เสมอเหมือนกัน กล่าวว่า "ปริภณฺฑํ" ดังนี้,

ได้สดับมาว่าบริภัณฑ์ครึ่งหนึ่ง แห่งเขาสิเนรุ ถูกพวกนาคเหล่านั้น ครอบงำไว้.

อตฺตภาวํ วิชหิตฺวาติ มนุสฺสรูปํ อนฺตรธาเปตฺวา. พาธตีติ เขทมตฺตํ อุปฺปาเทติ.

คำว่า (พระเถระ)ละอัตภาพ คือ ทำรูปมนุษย์ให้เลือนหายไป. คำว่า(หา) ทำร้าย(ได้ไม่)คือ (หา)ทำแม้เพียงความลำบากให้เกิดขึ้น(ได้ไม่).

อตฺตภาวํ วิชหิตฺวาติ สุขุมตฺต-ภาวนิมฺมาเนน นาครูปํ วิชหิตฺวา. มุขํ วิวริ "มุขคตํ สมณํ สงฺขาทิสฺสามี"ติ. ปาจีเนน จ ปจฺฉิเมน จาติ นาคสฺส ตถา นิปนฺนตฺตา วุตฺตํ. สุฏฺฐุ สติยา ปจฺจุปฏฺฐาปนตฺถมาห "มนสิกโรหี"ติ.

คำว่า ละอัตภาพ คือละรูปนาคเสีย โดยการเนรมิตเป็นอัตภาพที่ละเอียด(เล็ก). นาคราช อ้าปากขึ้น ด้วยคำว่า "เราจักเคี้ยวกินสมณะผู้อยู่ในปาก". คำว่า ทางทิศตะวันออกและทางทิศตะวันตก ท่านกล่าวไว้เพราะนาคนอนอยู่ โดยอาการอย่างนั้น. พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า "ขอเธอจงใส่ใจ" เป็นต้น ทรงประสงค์ให้ดำรงสติไว้เฉพาะหน้าด้วยดี.

อาทิโต ปฏฺฐาย สพฺพปาฏิหาริยานีติ ตถา เถเรน กตปาฏิหาริยานิ สนฺธาย วุตฺตํ. อิมํ ปน ฐานนฺติ อิมํ นาสาวาต-วิสฺสชฺชนการณํ.

คำว่า ปาฏิหาริย์ทั้งหมดตั้งแต่ต้น ท่านกล่าวหมายเอาปาฏิหาริย์ ที่พระเถระได้ทำแล้วอย่างนั้น. คำว่า แต่ (พอถึง) ฐานะนี้ นี้ ท่านกล่าวหมายเอาเหตุคือการพ่นลมจมูก.

คุณสายใจ ศิริวงศ์ ณ อยุธยา
อุทิศส่วนกุศลให้ ม.ล.ถวิล ศิริวงศ์

อนุพนฺธีติ "น สกฺกา เอวํ มหิทฺธิกสฺส อิมสฺส สมณสฺส ปฏิปฺผริตุนฺ"ติ[1] ภเยน ปลายนฺตํ อนุพนฺธิ.

คำว่า ติดตาม คือติดตามนาคราชผู้หนีไปเพราะความกลัวว่า "เราไม่อาจทำร้ายสมณะผู้นี้ ซึ่งมีฤทธิ์มากอย่างนี้ได้".

เอกปฏิปาฏิยาติ เอกาย ปฏิปาฏิยา, นิรนฺตรนฺติ อตฺโถ. อยเมวาติ ยา อุปาทินฺนกํ นิสฺสาย อนุปาทินฺนกสฺส วฑฺฒิ, อยเมว เอตฺถ เอทิเส หตฺถวฑฺฒนาทิปาฏิหาริเย ยุตฺติ ยุตฺตรูปา จิตฺตโต, อุตุโต วา อุปาทินฺนกรูปานํ อนุปฺปชฺชนโต. อถวา อุปาทินฺนนฺติ สกลเมว อินฺทฺริยพทฺธํ อธิปฺเปตํ. เอวมฺปิ ตสฺส ตถา วฑฺฒิ น ยุชฺชเตวาติ วุตฺตนเยเนว วฑฺฒิ เวทิตพฺพา. เอกสนฺตาเน อุปาทินฺนํ, อนุปาทินฺนญฺจ สมฺภินฺนํ วิย ปวตฺตมานมฺปิ อตฺถโต อสมฺภินฺนเมว. ตตฺถ ยถา อาฬฺหกมตฺเต ขีเร อเนกาฬฺหเก อุทเก อาสิตฺเต ยทิปิ ขีรํ สพฺเพน สมฺภินฺนํ สพฺพตฺถกเมว ลพฺภมานํ

บทว่า เอกปฏิปาฏิยา แปลว่าโดยลำดับเดียว, ความว่าไม่มีระหว่าง. คำว่า นี้แหละ คือการอาศัยอุปาทินนกสังขาร ยื่นอนุปาทินนกสังขารไป ใด, นี้แหละ เป็นข้อยุติ คือรูปแบบที่ถูกต้อง ในปาฏิหาริย์มีการยืดมือไปเป็นต้น ข้อนี้ คือที่เป็นเช่นนี้ เพราะอุปาทินนกรูปทั้งหลายไม่เกิดจากจิต หรืออุตุ. อีกนัยหนึ่ง คำว่า อุปาทินนขันธ์ ประสงค์เอาขันธ์ ที่เนื่องด้วยอินทรีย์ทั้งสิ้นนั่นเทียว. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ การยืดอุปาทินนขันธ์นั้นไปโดยประการอย่างนั้น จึงไม่ถูกต้องเลย เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงพึงทราบถึงการยืดไปตามนัยที่ได้กล่าวแล้วเท่านั้น. อุปาทินนขันธ์และอนุปาทินนขันธ์ แม้ว่าเป็นไปในความ

---

[1] ฉ. ปฏิปหริตุนฺติ.

หุตฺวา ติฏฺฐติ, ตถาปิ น ตตฺถ ขีรํ วฑฺฒติ, อุทกเมว ปน วฑฺฒติ, เอวเมวํ ยทิปิ อุปาทินฺนํ อนุปาทินฺนญฺจ สมฺภินฺนํ วิย ปวตฺตติ, ตถาปิ อุปาทินฺนํ น วฑฺฒติ, อิทฺธานุภาเวน จิตฺตชํ, ตทนุสาเรน อุตุชญฺจ วฑฺฒตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

สืบต่ออันเดียวกัน ดุจปะปนกันอยู่ (แต่)โดยสภาวะ หาปะปนกันไม่เทียว. ในขันธ์ทั้ง ๒ อย่างนั้น (เหมือนอย่างว่า) เมื่อเขารดน้ำนมที่มีเพียงอาฬหกะเดียว (๑ อาฬหกะเท่ากับ ๓ ทะนานมคธ) ลงบนน้ำที่มีหลายอาฬหกะ น้ำนมปะปนไปกับน้ำทุกส่วน ตั้งอยู่เป็นของหาพบได้ตลอดที่ทุกส่วนนั่นเทียว ก็จริงอยู่, ถึงอย่างนั้น น้ำนมในน้ำนั้น ก็ไม่ยืดตัว(ไม่เพิ่มขึ้น), น้ำเท่านั้นยืดตัว(เพิ่มขึ้น)ฉันใด, อุปาทินนขันธ์และอนุปาทินนขันธ์ก็ย่อมเป็นไปเหมือนปะปนกันอย่างนี้ แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น อุปาทินนขันธ์ก็ยืดไม่ได้ พึงเห็นว่ารูปที่เกิดจากจิต ย่อมยืดไปได้ เพราะอิทธานุภาพ, และรูปที่เกิดจากอุตุก็ย่อมยืดไปได้ โดยคล้อยตามรูปที่เกิดจากจิตนั้น ฉันนั้น.

<u>โสติ</u> โส อิทฺธิมา. <u>เอวํ</u> <u>กตฺวาติ</u> วุตฺตาการเรน หตฺถํ วา วฑฺเฒตฺวา เต วา อาคนฺตฺวา หตฺถปาเส ฐิเต กตฺวา. ปาทฏฺฐปนาทิปิ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

คำว่า ภิกษุ<u>รูปนั้น</u> คือภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น. คำว่า <u>ครั้นทำอย่างนี้แล้ว</u> คือครั้นยืดมือไปโดยอาการที่กล่าวแล้ว หรือครั้นทำพระจันทร์และพระอาทิตย์เหล่านั้นให้มาตั้งอยู่

อปโรปิ อิทฺธิมา. ตเถวาติ ปาฏิหาริยกรณโต ปุพฺเพ วิย. ตถูปมเมตนฺติ ยถา อุทกปุณฺณาสุ นานาปาฏีสุ พหูหิ นานาจนฺทมณฺฑเลสุ ทิสฺสมาเนสุ น เตน จนฺทมณฺฑลสฺส คมนาทิอุปโรโธ, พหูนญฺจ ปจฺเจกํ ทสฺสนํ อิชฺฌติ, ตถูปมเมตํ ปาฏิหาริยํ จนฺทิมสูริยานํ คมนาทิอุปโรธาภาวโต, พหูนญฺจ อิทฺธิมนฺตานํ ตตฺถ อิทฺธิปฺปโยคสฺส ยถิจฺฉิตํ สมิชฺฌนโตติ อธิปฺปาโย.

ในหัตถบาสแล้ว. แม้กิริยามีการวางเท้าเป็นต้น บัณฑิตก็พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ชื่อว่า ภิกษุแม้รูปอื่น คือภิกษุผู้มีฤทธิ์(แม้รูปอื่น). คำว่า(ยังคงมีอยู่)อย่างนั้นนั่นแหละ คือ(ยังคงมีอยู่) ดุจในกาลก่อนแต่การทำปาฏิหาริย์. คำว่า ปาฏิหาริย์ข้อนี้ก็มีอุปมาฉันนั้น อธิบายว่า(เปรียบเหมือนว่า) เมื่อบุคคลมากมายเห็นดวงจันทร์ต่าง ๆ อยู่ในตุ่มต่าง ๆ ที่เต็มด้วยน้ำ ดวงจันทร์ก็หามีการหยุดยั้งกิจมีการโคจรไปเป็นต้น เพราะเหตุนั้นไม่, และบุคคลทั้งหลายมากมายแต่ละคน ก็สำเร็จการมองเห็น(ดวงจันทร์)ได้ฉันใด, ปาฏิหาริย์ข้อนี้ก็มีอุปมาฉันนั้น เพราะพระจันทร์และพระอาทิตย์ไม่มีการหยุดยั้งกิจมีการโคจรไปเป็นต้น, และเพราะท่านผู้มีฤทธิ์ทั้งหลายมากมาย ก็มีความสำเร็จประโยค(วิธีการ)แห่งฤทธิ์ ในปาฏิหาริย์ข้อนั้นได้ตามที่ปรารถนา.

๓๙๗. ปริจฺเฉทํ กตฺวาติ อภิวิธิวเสน ปน ปริจฺเฉทํ กตฺวา, น มริยาทวเสน.

๓๙๗. คำว่า ทำให้เป็นขอบเขต คือก็แต่ว่าทำให้เป็นขอบเขต โดยเกี่ยวกับอภิวิธิ

ตถา เหส พฺรหฺมโลเก อตฺตโน กาเยน วสํ วตฺเตติ. ปาฬีติ ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ.

(แดน), ไม่ใช่โดยเกี่ยวกับเป็นมริยาทะ (เขตคั่น). จริงอย่างนั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นย่อมทำอำนาจให้เป็นไป ด้วยกายของตนในพรหมโลกได้. คำว่า พระบาลี คือพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค.

ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตตีติ เอตฺถ ยสฺมา น พฺรหฺมโลกสฺเสว คมนํ อธิปฺเปตํ, นาปิ พฺรหฺมโลกสฺส คมนเมว, อถ โข อญฺญถา อญฺญมฺปิ, ยาว พฺรหฺมโลกาติ ปน ทุราวธินิทสฺสนเมตํ, ตสฺมา "สเจ พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหตี"ติ วตฺวาปิ อิตรมฺปิ ทสฺเสตุํ "ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ปิ-สทฺโท สมุจฺจยฏฺโฐ, เตน วุตฺตาวเสสสฺส อธิฏฺฐานิทฺธิยา นิปฺผาเทตพฺพสฺส สพฺพสฺสาปิ สงฺคโห, น วุตฺตสฺเสวาติ ทฏฺฐพฺพํ.

ในคำว่า ทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกายตลอดพรหมโลกบ้าง นี้ มีความว่า เพราะเหตุที่มิได้ประสงค์การไป เฉพาะพรหมโลก, ทั้งมิได้ประสงค์เฉพาะการไป สู่พรหมโลก, แต่ทว่า ประสงค์เอาการกระทำแม้อย่างอื่นโดยประการอื่น, ก็คำว่า ตลอดพรหมโลกนี้เป็นเพียงคำแสดงดินแดนที่อยู่ไกล, ฉะนั้นพระเถระแม้กล่าวว่า "ถ้าหากว่าเป็นผู้ต้องการไปสู่พรหมโลกไซร้" ดังนี้แล้วประสงค์แสดงการกระทำแม้นอกนี้ จึงกล่าวว่า "ก็ย่อมอธิษฐานที่ทั้งที่อยู่ไกล ให้เป็นที่ที่อยู่ใกล้" ดังนี้เป็นต้น. ปิ-ศัพท์ ในบทว่า ทูเรปิ(ทั้งที่อยู่ไกล)นั้น มีอรรถว่าสมุจจยะ (เพิ่ม, รวบรวม), ด้วย ปิ-ศัพท์นั้น บัณฑิต

พึงเห็นว่า มีการรวมเอากิจทั้งหมดที่พึงทำให้สำเร็จได้ด้วยอธิษฐานาอิทธิ ที่เหลือจากที่กล่าวแล้ว, ไม่ใช่เฉพาะกิจที่กล่าวแล้วเท่านั้น.

ยมกปาฏิหาริยาวสาเนติอาทินา ติทิวิกฺกมสฺส อธิฏฺฐานิทฺธินิปฺผนฺนตา วุตฺตา, อญฺญตฺถ ปน ลกฺขณานิสํสตา. ตทุภยํ ยถา อญฺญมญฺญํ น วิรุชฺฌติ, ตถา วิจาเรตฺวา คเหตพฺพํ.

ด้วยคำว่า ในที่สุดแห่ง(การแสดง) ยมกปาฏิหาริย์ เป็นต้น ท่านกล่าวถึงภาวะที่การเสด็จไปสวรรค์สำเร็จได้ด้วยอธิฏฐานาอิทธิ, ส่วนความเป็นลักขณานิสังสะ(ลักษณะที่เป็นอานิสงส์?) ท่านได้กล่าวไว้ในปาฏิหาริย์อย่างอื่น. บัณฑิตพึงวิจารปาฏิหาริย์ทั้ง ๒ นั้นโดยประการที่ไม่ผิดกันและกัน แล้วจึงถือเอาเถิด.

นีลมาติกนฺติ นีลวณฺโณทกมาติกํ.

บทว่า นีลมาติกํ คือร่องน้ำที่มีสีเขียว.

มหาโพธินฺติ อปราชิตปลฺลงฺกํ มหาโพธึ. จิตฺเต อุปฺปนฺเน สนฺติเก อกาสีติ ตถา จิตฺตุปฺปตฺติสมนนฺตรเมว ปฐวึ, สมุทฺทญฺจ สงฺขิปิตฺวา มหาโพธิสนฺติเก อกาสิ.

คำว่า พระมหาโพธิ์ คือพระมหาโพธิ์อันเป็นบัลลังก์ที่มารทำให้พ่ายแพ้มิได้. คำว่า เมื่อเกิดความคิด ก็ได้กระทำให้อยู่ในที่ใกล้ คือได้ย่นแผ่นดิน, และทะเล ทำให้อยู่ในที่ใกล้พระมหาโพธิ์ ในลำดับความคิดที่เกิดขึ้นอย่างนั้นนั่นเทียว.

คุณโบตัน อังสกุล และร.ท.ดุสิต ศรียะพันธ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นกฺขตฺตทิวเสติ มหทิวเส. จนฺทปูเวติ จนฺทสทิเส จนฺทมณฺฑลากาเร ปูเว. เอกปตฺตปูรมตฺตํ อกาสีติ ยถา เต ปมาณโต สรูเปเนว อนฺโตปตฺตปริยาปนฺนา โหนฺติ, ตถา อกาสิ.

คำว่า ในวันนักขัตฤกษ์ คือในวันที่มีการเฉลิมฉลอง. คำว่า ขนมจันทร์ คือขนมที่เหมือนพระจันทร์ คือมีอาการดั่งดวงจันทร์. คำว่า ได้ทำให้เหลือเพียงเต็มบาตรเดียว คือได้ทำ โดยประการที่ขนมเหล่านั้น จะเป็นอันเนื่องอยู่ภายในบาตรเดียว โดยย่อขนาดเสียนั่นเทียว.

"กากวฬิยวตฺถุสฺมิญฺจ ภควา โถกํ พหุํ อกาสี"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. ตํ ปน วตฺถุํ สงฺเขปโตว ทสฺเสตุํ "มหากสฺสปตฺเถโร กิรา"ติอาทิ วุตฺตํ. สมาปตฺติยาติ นิโรธสมาปตฺติยา.

พึงนำคำพูดมาสัมพันธ์กันว่า "กากวฬิยวตฺถุสฺมิญฺจ ภควา โถกํ พหุํ อกาสิ" (และในเรื่องกากวฬิยะ พระผู้มีพระภาค ก็ได้ทรงกระทำของที่น้อยให้เป็นของที่มีมาก). ก็เพื่อแสดงเรื่องนั้น โดยย่อนั่นเทียว ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีเรื่องว่าพระมหากัสสปเถระ" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ด้วยสมาบัติ คือด้วยนิโรธสมาบัติ.

คงฺคาตีเรติ ตามฺพปณฺณิทีเป คงฺคานทิยา ตีเร. สณฺฐํ อทาสีติ ยถา เต ยถาธิฏฺฐิตํ สปฺปึ ปสฺสนฺติ, ตถา สณฺฐํ อทาสิ.

คำว่า ที่ฝั่งคงคา คือที่ฝั่งแห่งแม่น้ำคงคา ในตามพปัณณิทวีป. คำว่า ได้ให้สัญญา คือได้ให้สัญญา โดยประการที่

สามเณรเหล่านั้น จะมองเห็นเนยใสตามที่อธิษฐานไว้ได้.

ตสฺสาติ ยสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ทฏฺฐุกาโม, ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสติ. สทฺทํ สุณาตีติ ทิพฺพาย โสตธาตุยา พฺรหฺมุโน สทฺทํ สุณาติ. จิตฺตํ ปชานาตีติ เจโตปริยญาเณน พฺรหฺมุโน จิตฺตํ ปชานาติ. กรชกายสฺส วเสนาติ จาตุมฺมหาภูติกรูปกายสฺส วเสน. "จิตฺตํ ปริณาเมตี"ติ เอตฺถ กึ ตํ จิตฺตํ, กถํ วา ปริณามนนฺติ อาห "ปาทกชฺฌานจิตฺตํ คเหตฺวา กาเย อาโรเปตี"ติ. กถํ ปน กาเย อาโรเปตีติ อาห "กายานุคติกํ กโรตี"ติ. เอวมฺปิ สทฺทหนฺธโรวายนฺติ[๑] วจนปถํ ปจฺฉินฺทนฺโต อาห "ทนฺธคมนนฺ"ติ. กโรตีติ สมฺพนฺโธ. กายคมนํ หิ ทนฺธํ, ทนฺธมหาภูตปจฺจยตฺตาติ

บทว่า ตสฺส ความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ต้องการเห็นรูปของพรหมผู้ใด, ก็ย่อมมองเห็นรูปของพรหมผู้นั้นได้. คำว่า ได้ยินเสียง คือได้ยินเสียงพรหมด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์. คำว่า ย่อมรู้จิต คือย่อมรู้จิตของพรหมด้วยเจโตปริยญาณ. คำว่า ตามอำนาจแห่งกรชกาย คือตามอำนาจแห่งรูปกายอันประกอบด้วยมหาภูต ๔. ในคำว่า "ทำจิตให้น้อมไป" นี้ ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า จิตดวงนั้น คือจิตอะไร, อีกอย่างหนึ่งอย่างไรเล่า ชื่อว่า ทำให้น้อมไปดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า "ได้แก่ถือเอาฌานจิตที่เป็นบาท ยกขึ้นไว้ในกาย" ดังนี้. ท่านทำไว้ในใจว่า ก็แต่ว่ายกขึ้นไว้ในกายอย่างไรเล่า

[๑] สี. สทฺทหทฺทโรวายนฺติ, (กตฺถจิ) สทฺเทคนฺเธ เถรวายนฺติ, ม. กึ นุ โข ทนฺธคมนํ ชเนติ, ทนฺธคมโนวายนฺติ.

อธิปฺปาโย. อยํ เหตฺถ อตฺโถ : ทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกามตาย วเสน จิตฺตํ ปริณาเมนฺโต โยคี ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย "อิทํ จิตฺตํ กาโย วิย ทนฺธคมนํ โหตู"ติ ปริกมฺมํ กโรติ. ตถา ปริกมฺมกรณํ หิ สนฺธาย "ปาทกชฺฌานจิตฺตํ คเหตฺวา"ติ วุตฺตํ. ปริกมฺมํ ปน กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐหนฺโต ตํ จิตฺตํ กาเย อาโรเปติ, กายานุคติกํ ทนฺธคมนํ กโรติ.

ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "คือทำให้คล้อยตามกาย" ดังนี้. ท่านอาจารย์เมื่อจะตัดช่องทางแห่งคำพูดว่า เอวมฺปิ สทฺทหนฺธโรวายํ (?) ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ทนฺธคมนํ (ให้เป็นจิตที่มีการไปชักช้า)" สัมพันธ์เข้ากับบทว่า กโรติ (ทำ). อธิบายว่า จริงอยู่ การไปด้วยกายย่อมเป็นอันชักช้า เพราะมีมหาภูตรูปที่ชักช้า (หนัก) เป็นปัจจัย. ก็อรรถาธิบายในความข้อนี้ มีดังนี้ : พระโยคีผู้จะทำจิตให้น้อมไปด้วยอำนาจแห่งความต้องการจะไปด้วยกายที่ใคร ๆ มองเห็นได้ ย่อมเข้าฌานที่เป็นบาทออกแล้วก็กระทำบริกรรมว่า "จิตนี้ ขอจงมีการไปได้ชักช้าเช่นเดียวกับกายเถิด" ดังนี้. ก็ท่านอาจารย์ หมายเอาการทำบริกรรมไว้อย่างนั้น กล่าวว่า "ได้แก่ถือเอาฌานจิตที่เป็นบาท" ดังนี้. ก็พระโยคีครั้นทำบริกรรมแล้ว เมื่อเข้าฌานอีกครั้ง แล้วอธิษฐานด้วยญาณ ก็ชื่อว่ายกจิตนั้นเข้าไว้ในกาย, คือทำให้เป็นจิตคล้อยตามกาย ให้เป็นจิตที่มีการไปชักช้า.

คุณเจียน พลเจียก
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สุขสญฺญนฺติ สุขสหคตํ สญฺญํ, สญฺญาสีเสน นิทฺเทโส. ลหุภาเวน สญฺญาตนฺติ ลหุสญฺญํ. กถํ ปน อิทฺธิจิตฺเตน สห สุขสญฺญาย สมฺภโวติ อาห "สุขสญฺญา นาม อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตา สญฺญา"ติ. สุขนฺติ สญฺญาตนฺติ วา สุขสญฺญํ. เตเนวาห "อุเปกฺขา หิ สนฺตํ สุขนฺติ วุตฺตา"ติ. เอกนฺตครุเกหิ นีวรเณหิ, โอฬาริเกหิ อนุปสนฺตสภาเวหิ จ วิตกฺกาทีหิ วิปฺปโยโค จิตฺตเจตสิกานํ ลหุภาวสฺส การณนฺติ ทสฺเสนฺโต อาห "สาเยว ฯเปฯ เวทิตพฺพา"ติ. ตํ โอกฺกมนฺตสฺสาติ[๑] ตํ สุขลหุสญฺญํ อนุปฺปตฺตสฺส. อสฺสาติ โยคิโน. คนฺตุกามตาว เอตฺถ ปมาณนฺติ เอตฺถ เอตสฺมึ ทิสฺสมาเนน กาเยน คมเน ยํ ฐานํ คนฺตุกาโม, ตํ อุทฺทิสฺส คนฺตุกามตาวเสน ปวตฺตปริกมฺมาธิฏฺฐานานิ เอว ปมาณํ, ตาว คมนํ อิชฺฌติ. ตสฺมา มคฺคนิมฺมานวายุ-

คำว่า สุขสัญญา ได้แก่สัญญาที่สหรคตด้วยสุข, เป็นคำแสดงไขโดยมีสัญญาเป็นประธาน. ชื่อว่า ลหุสัญญา เพราะอรรถว่า หมายรู้โดยความเป็นของเบา. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ก็สุขสัญญามีความเกิดขึ้นพร้อมกับอิทธิจิตได้อย่างไร ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "สัญญาที่สัมปยุตกับอุเบกขาชื่อว่า สุขสัญญา" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สุขสัญญา เพราะอรรถว่า หมายรู้ว่าเป็นสุข. เพราะเหตุนั้น นั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "จริงอยู่ อุเบกขา ท่านกล่าวว่าเป็นสุขที่สงบ" ดังนี้. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ความพรากจากนิวรณ์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นของหนักโดยส่วนเดียว, และจากองค์-หยาบทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น ที่มีสภาวะไม่สงบเป็นเหตุแห่งความเบาแห่งจิตและเจตสิกทั้ง-หลาย ดังนี้ จึงกล่าวว่า "สาเยว ฯเปฯ เวทิตพฺพา" ดังนี้. คำว่า ของพระโยคีผู้ก้าว

---

[๑] ฉ. โอกฺกนฺตสฺสาติ.

อธิฏฺฐาเนหิ วินาปิ อิจฺฉิตเทสปฺปตฺติ โหตีติ. อิทานิ ตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ "สติ หี"ติอาทิ วุตฺตํ.

ลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญานั้น คือของภิกษุผู้ถึงสุขสัญญาลหุสัญญานั้น ตามลำดับ. บทว่า อสฺส ได้แก่พระโยคี. ในคำนี้ว่า ความต้องการจะไปนั่นแหละ เป็นประมาณในที่นี้ มีอรรถาธิบายว่า ในการไปด้วยกายที่ใคร ๆ มองเห็นได้ นี้ พระโยคีเป็นผู้ต้องการจะไปยังสถานที่ใด ยังต้องการจะไป ตราบเท่าที่การบริกรรมและการอธิษฐาน อันเป็นไปด้วยอำนาจความต้องการจะไป เจาะจงสถานที่นั้นนั่นเอง เป็นประมาณ. เพราะฉะนั้นการไปถึงสถานที่ ที่ต้องการ ย่อมมีได้ แม้โดยละเว้นการเนรมิตเส้นทาง และการอธิษฐานให้มีลมแล. บัดนี้ เพื่อที่จะทำความข้อนั้นนั่นแหละให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านจึงกล่าวว่า "จริงอยู่ เมื่อมีความต้องการจะไป" ดังนี้เป็นต้น.

กายํ คเหตฺวาติ กรชกายํ อารมฺมณกรณวเสน ปริกมฺมจิตฺเตน คเหตฺวา. จิตฺเต อาโรเปตีติ "อยํ กาโย อิทญฺจิตฺตํ วิย โหตู"ติ ปาทกชฺฌานจิตฺเต อาโรเปติ

คำว่า ถือเอากาย คือถือเอากรชกายด้วยบริกรรมจิต โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์. คำว่า ยกขึ้นไว้ในจิต คือยกขึ้นไว้ในฌานจิตที่เป็นบาท คือกระทำให้เป็นไป

ตคฺคติกํ กโรติ. เตนาห "จิตฺตานุคติกํ กโรติ สีฆคมนนฺ"ติ. จิตฺตคมนนฺติ จิตฺตปฺปวตฺติมาห. อิทํ ปน จิตฺตวเสน กายปริณามนปาฏิหาริยํ. จิตฺตคมนเมวาติ จิตฺเตน สมานคมนเมว. กถํ ปน กาโย ทนฺธปฺปวตฺติโก ลหุปริวตฺตินา จิตฺเตน สมานคติโก โหตีติ ? น สพฺพถา สมานคติโก. ยเถว หิ กายวเสน จิตฺตปริณามเน จิตฺตํ สพฺพถา กาเยน สมานคติกํ น โหติ. น หิ ตทา จิตฺตํ สภาวสิทฺเธน อตฺตโน ขเณน อวตฺติตฺวา ครุวุตฺติกสฺส รูปธมฺมสฺส ขเณน วตฺตติ, "อิทํ จิตฺตํ อยํ กาโย วิย โหตู"ติ ปน อธิฏฺฐาเนน ทนฺธคติกสฺส กายสฺส อนุวตฺตนโต ยาว อิจฺฉิตฏฺฐานปฺปวตฺติ, ตาว กายคติอนุโลเมเนว หุตฺวา สนฺตานวเสน วตฺตมานํ จิตฺตํ กายคติยา ปริณามิตํ นาม โหติ, เอวํ "อยํ กาโย อิทํ จิตฺตํ วิย โหตู"ติ อธิฏฺฐาเนน ปเคว สุขลหุสญฺญาย สมฺปาทิตตฺตา อภาวิติทฺธิปาทานํ วิย ทนฺธํ

ตามฌานจิตนั้น ว่า "กายนี้ ของจงเป็นดุจจิตนี้เถิด" ดังนี้. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ได้แก่กระทำให้คล้อยตามจิต ให้เป็นกายที่มีการไปได้เร็ว" ดังนี้. คำว่า การไปด้วยจิต ท่านกล่าวถึงความเป็นไปแห่งจิต. ก็ชื่อว่า (ปาฏิหาริย์) ข้อนี้ ได้แก่ปาฏิหาริย์คือการทำกายให้น้อมไปตามอำนาจจิต.คำว่า เป็นการไปด้วยจิตนั่นเทียว คือเป็นการไปพร้อมกับจิตนั่นเทียว. ถามว่า ก็กายมีความเป็นไปชักช้า จะมีความเป็นไปพร้อมกับจิตที่เปลี่ยนแปลงเร็วได้อย่างไร ? ตอบว่า กายมิใช่จะมีความเป็นไปพร้อมกัน (กับจิต) โดยประการทั้งปวง. เหมือนอย่างว่า ในการทำจิตให้น้อมไปตามอำนาจกาย จิตหาได้มีความเป็นไปพร้อมกับกายโดยประการทั้งปวงไม่. เพราะว่าในเวลานั้น จิตมิได้เป็นไปตามขณะของตนอันสำเร็จโดยสภาวะ จึงหาได้เป็นไปตามขณะของรูปธรรม ที่มีความเป็นไปหนัก(ช้า)ไม่, แต่ด้วยการอธิษฐานว่า "จิตนี้ ของจงเป็นดุจ

อวตฺติตฺวา ยถา ลหุกติปยจิตฺตวาเรเหว อิจฺฉิตฏฺฐานปฺปวตฺติ โหติ, เอวํ ปวตฺตมาโน กาโย จิตฺตคติยา ปริณามิโต นาม โหติ, น เอกจิตฺตกฺขเณเนว อิจฺฉิตฏฺฐานปฺปวตฺติยา.[๑]

กายนี้เถิด" ดังนี้ จิตที่กำลังเป็นไปด้วยอำนาจความสืบต่อ โดยอนุโลมตามความเป็นไปแห่งกายนั่นเทียว ย่อมชื่อว่า เป็นอันน้อมไป ตามความเป็นไปแห่งกาย ตราบเท่าที่ยังมีการไปสู่สถานที่ที่ต้องการ โดยเป็นไปตามกายที่มีความเป็นไปชักช้า ฉันใด, ด้วยการอธิษฐานว่า "กายนี้ ขอจงเป็นดุจจิตนี้เถิด" ดังนี้ กายที่มิได้เป็นไปชักช้า ดุจความเป็นไปแห่งอิทธิบาทที่มิได้อบรม เพราะสุขสัญญา ลหุสัญญา ทำให้ถึงพร้อมแล้วกำลังเป็นไปอยู่ โดยประการที่จะมีการไปถึงสถานที่ที่ต้องการได้ โดยวาระจิตที่เร็ว ๒-๓ วาระเท่านั้น ย่อมชื่อว่า เป็นอันน้อมไปตามความเป็นไปแห่งจิต, หาชื่อว่า เป็นอันน้อมไปตามความเป็นไปแห่งจิต เพราะการไปถึงสถานที่ที่ปรารถนาได้ โดยขณะจิตเดียวไม่ ฉันนั้น.

---

[๑] ฉ. อิจฺฉิตฏฺฐานปฺปตฺติยา.

คุณมาลินี ตุลยาทร อุทิศส่วนกุศลให้ นายตุ๋- นางบุญมา ตุลยาทร ญาติพี่น้องสกุลตุลยาทร และเจ้ากรรมนายเวร ผู้มีพระคุณ

เอวญฺจ กตฺวา "เสยฺยถาปิ นาม พลวา ปุริโส สมฺมิญฺชิตํ วา พาหํ ปสาเรยฺย, ปสาริตํ วา พาหํ สมฺมิญฺเชยฺยา"ติ[๑] อิทมฺปิ อุปมาวจนํ นิปฺปริยาเยเนว สมตฺถิตํ โหติ. อวสฺสญฺเจตํ เอวํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา สุตฺตาภิธมฺมปาเฐหิ, วินยฏฺฐกถาย จ วิโรโธ สิยา, ธมฺมตา จ วิโลมิตา. "นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปี"ติ[๒] หิ เอตฺถ อญฺญคฺคหเณน รูปธมฺมา คหิตา อลหุปริวตฺติตาย. อภิธมฺเม[๓] จ ปุเรชาตปจฺจโย รูปเมว วุตฺโต, ปจฺฉาชาตปจฺจโย จ ตสฺเสว. ยตฺถ ยตฺถ จ ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ ตตฺเถว ภิชฺชนฺติ. นตฺถิ เทสนฺตรสงฺกมนํ, น จ สภาวโต[๔] อญฺญถา โหตีติ. น หิ อิทฺธิพเลน ธมฺมานํ เกนจิ ลกฺขณํ อญฺญถตฺตํ กาตุํ

ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ คำอุปมาที่ว่า "เปรียบเหมือน บุรุษผู้มีกำลัง พึงเหยียดแขนที่คู้อยู่, หรือว่าพึงคู้แขนที่เหยียดอยู่ ฉันใด" แม้นี้ จึงจะเป็นอันหนักแน่นแล้วโดยนิปริยายนั่นเทียว. บัณฑิตจะพึงรับรองคำอรรถาธิบายนี้ได้ โดยประการดังกล่าวนี้เป็นแน่แท้, ถ้าจะว่าโดยประการอื่น ก็จะพึงมีความผิดกันกับปาฐะในพระสูตร และพระ–อภิธรรม, และกับอรรถกถาพระวินัย, และไม่คล้อยตามธรรมดา. จริงอยู่ ในคำว่า "นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่นแม้สักอย่างเดียว)" เป็นต้นนี้ ด้วยศัพท์ว่า อญฺญํ (อย่างอื่น) ทรงถือเอาพวกรูปธรรมทั้งหลาย เพราะมิได้มีความเปลี่ยนแปลงเร็ว. อนึ่ง ในพระอภิธรรม กล่าวถึง

---

[๑] สํ. สคาถ. ๑๕/๓๖.
[๒] องฺ. เอกก. ๒๐/๗, ๘.
[๓] อภิ. ป. ๔๐/๘.
[๔] ฉ. สภาโว.

สกฺกา, ภาวญฺญถตฺตเมว ปน กาตุํ สกฺกา. "ตีสุปิ ขเณสู"ติ อิทมฺปิ คมนารมฺภํ สนฺธาย วุตฺตํ, น คมนนิฏฺฐานนฺติ วทนฺติ. เถโรติ อฏฺฐกถาจริยานํ อนฺตเร เอโก เถโร. อิธาติ อิมํ[๑] วิกุพฺพนปาฏิหาริยํ วิภชิตฺวา วุตฺตปาเฐ. สยํ คมนเมว อาคตํ "พฺรหฺมโลกํ คจฺฉตี"ติ วุตฺตตฺตา.

ปุเรชาตปัจจัย ว่าเป็นรูปเท่านั้น, และกล่าว (ความเป็น)ปัจฉาชาตปัจจัย(แห่งนาม) แก่รูปนั้นนั่นแหละ. ธรรมทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นในที่ใด ๆ ก็ย่อมแตกดับไปในที่นั้น ๆ นั่นแหละ. ไม่มีการเคลื่อนไปสู่สถานที่อื่น, และจะไม่มีโดยประการอื่นไปจากสภาวะ แล. เป็นความจริงว่า ใคร ๆ ไม่อาจใช้กำลังแห่งฤทธิ์ กระทำลักษณะของธรรมทั้งหลาย ให้มีความเป็นอย่างอื่นได้, แต่อาจที่จะทำภาวะ(ความมี, ความเป็น) ให้มีความเป็นอย่างอื่นได้. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า แม้คำว่า "ในขณะทั้ง ๓" นี้ ท่านกล่าวหมายเอาการเริ่มไป, มิได้กล่าวหมายเอาการเสร็จสิ้นการไป. คำว่า พระเถระ ได้แก่พระเถระรูปหนึ่งในบรรดาพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย. คำว่า ในปาฐะนี้ คือในปาฐะที่กล่าวจำแนก วิกุพพนปาฏิหาริย์ นี้. ชื่อว่า การไปเองนั่นเทียว

---

[๑] ฉ. อิทํ.

เป็นอันมาแล้ว เพราะท่านได้กล่าวไว้แล้วว่า "พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ (ย่อมไปสู่พรหมโลก)" ดังนี้.

จกฺขุโสตาทีนนฺติ จกฺขุโสตาทีนํ องฺคานํ. ตถา หิ วุตฺตํ "สพฺพงฺคปจฺจงฺคนฺ"ติ, สพฺพงฺคปจฺจงฺควนฺตนฺติ อตฺโถ. ปสาโท นาม นตฺถีติ อิมินา จ[๑] ภาวชีวิตินฺทฺริยานมฺปิ อภาโว วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺพํ. รุจิวเสนาติ อิจฺฉาวเสน. อญฺญมฺปีติ ภควตา กริยมานโต อญฺญมฺปิ กิริยํ กโรติ. อยํ เจตฺถ พุทฺธานุภาโว. ยทิ สาวกนิมฺมิเตสุ นานปฺปการตา นตฺถิ, "สเจ ปน นานาวณฺเณ กาตุกาโม โหตี"ติอาทิ ยํ เหฏฺฐา วุตฺตํ, ตํ กถนฺติ ? ตํ ตถา ตถา ปริกมฺมํ กตฺวา อธิฏฺฐหนฺตสฺส เต เต วณฺณวยาทิวิเสสา ปริกมฺมานุรูปํ อิชฺฌนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํ. อิธ ปน ยถาธิฏฺฐิเต นิมฺมิตรูเป สเจ สาวโก

บทว่า จกฺขุโสตาทีนํ แปลว่า แห่งอวัยวะทั้งหลายมี ตา หู เป็นต้น. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ว่า "สพฺพงฺคปจฺจงฺคํ", มีความหมายว่า สพฺพงฺคปจฺจงฺควนฺตํ (มีอวัยวะใหญ่น้อยพร้อมพรั่ง). อนึ่ง ด้วยคำว่า ขึ้นชื่อว่าประสาทย่อมไม่มี นี้ พึงเห็นว่า ท่านกล่าวถึงความไม่มี แม้แห่งอินทรีย์คือภาวะและชีวิต. บทว่า รุจิวเสน คือโดยเกี่ยวเนื่องกับพระประสงค์. คำว่า กิริยาแม้อื่น คือย่อมกระทำกิริยาแม้อื่น จากพระกิริยาที่พระผู้มีพระภาคทรงกระทำอยู่. ก็ข้อที่ว่านี้ เป็นพระพุทธานุภาพ ในพระปาฏิหาริย์ข้อนี้. ถามว่า ถ้าหากว่าในรูปทั้งหลาย ที่พระสาวกเนรมิตขึ้น หาความเป็นประการต่าง ๆ กัน

---

[๑] ฉ. ว.

คุณวิรัช ตุลยาทร อุทิศส่วนกุศลให้
นายประเทิน-นางเอม-นายเสมียน ตุลยาทร
เจ้ากรรมนายเวร และเพื่อนผู้ล่วงลับไปแล้ว

"อิเม วิเสสา โหนฺตู"ติ อิจฺฉติ, น อิชฺฌติ, พุทฺธานํ ปน อิชฺฌตีติ อยมตฺโถ ทสฺสิโตติ น โกจิ วิโรโธ.

มิได้ ไซร้, คำใดที่ท่านกล่าวไว้ในหนหลังว่า "ก็ถ้าหากว่าภิกษุ เป็นผู้ต้องการทำให้เป็นผู้มีรูปร่างต่าง ๆ กันไซร้" ดังนี้เป็นต้น คำนั้นมีอรรถาธิบายอย่างไรเล่า ? เฉลยว่า คำนั้นท่านกล่าวไว้ ทำอธิบายว่า เมื่อภิกษุทำบริกรรมไว้ โดยประการนั้น ๆ แล้วอธิษฐานอยู่ รูปเนรมิตเหล่านั้น ๆ อันต่างกันด้วยรูปร่าง วัย เป็นต้น ย่อมสำเร็จได้ ตามสมควรแก่บริกรรม. เป็นอันท่านแสดงอรรถาธิบายข้อนี้ ว่า ก็ในรูปเนรมิตตามที่ได้อธิษฐานไว้แล้วนี้ ถ้าหากว่าพระสาวก ปรารถนาว่า "ขอรูปเนรมิตเหล่านี้ จงมีข้อแตกต่างกันเถิด" ดังนี้, ย่อมไม่สำเร็จ, แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมสำเร็จเพราะเหตุนั้น (คำที่ท่านกล่าวไว้ในหนหลังนั้น) จึงหาข้อผิดพลาดอะไร ๆ มิได้.

อิทานิ ยานิ ตานิ "ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตตี"ติ[๑] ปาฬิยา

บัดนี้ ปาฏิหาริย์ ๑๔ อย่าง มีข้อว่า "ย่อมอธิษฐานที่ทั้งที่อยู่ไกลให้เป็นที่ที่อยู่ใกล้"

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๙.

อตฺถทสฺสนวเสน วิภตฺตานิ "ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตี"ติอาทีนิ[๑] จุทฺทส ปาฏิหาริยานิ, ตตฺถ สิขาปฺปตฺตํ กาเยน วสวตฺตนปาฏิหาริยํ ทสฺเสตุํ "เอตฺถ จา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ยนฺติ กิริยาปรามสนํ, เตน "รูปํ ปสฺสตี"ติ เอตฺถ ยเทตํ รูปทสฺสนํ, "สทฺทํ สุณาตี"ติ เอตฺถ ยเทตํ สทฺทสวนํ, "จิตฺตํ ปชานาตี"ติ เอตฺถ ยเทตํ จิตฺตชานนนฺติ เอวํ ทิพฺพจกฺขุโสตเจโตปริยญาณกตฺตุกํ ทสฺสนสวนชานนกิริยํ ปรามสตีติ ทฏฺฐพฺพํ. อิโต ปเรสุ สนฺติฏฺฐตีติอาทีสุปิ เอเสว นโย. ยมฺปิสฺสาติ ยมฺปิ อสฺส. โยคิโน อธิฏฺฐานนฺติ สมฺพนฺโธ. ยญฺจ โขติ เอตฺถ โข-สทฺโท อวธารณฏฺโฐ, วิเสสนฏฺโฐ วา, เตน อยเมเวตฺถ กาเยน วสวตฺตนปาฏิหาริเยสุ อุกฺกฏฺฐตรนฺติ ทีเปติ. กสฺมา ? "อยํ นุ โข อิทฺธิมา อยํ นุ โข นิมฺมิโต"ติ เอกจฺจสฺส พฺรหฺมุโน อาสงฺกุปฺปาทนโต. ยทตฺเถน

ดังนี้เป็นต้น ที่ท่านอาจารย์ได้จำแนกไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นคำแสดงอรรถแห่งพระบาลี ที่ว่า "ทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกายตลอดพรหมโลกบ้าง" ดังนี้เป็นต้น เหล่านั้นใด, ในปาฏิหาริย์ ๑๔ อย่างนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงปาฏิหาริย์ ข้อที่มีการทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกายอันถึงยอด จึงเริ่มคำว่า "อนึ่ง ในฐานะนี้" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามาส, ด้วยบทว่า ยํ นั้น พึงเห็นว่า ยึดจับกิริยาที่ที่มองเห็น(รูป)ที่ฟัง(เสียง)ที่รู้(จิต) ซึ่งมีทิพจักขุ ทิพโสต และเจโตปริยญาณ เป็นผู้กระทำ อย่างนี้ว่า การมองเห็นรูปนี้ใด ในกิริยาบทว่า "รูปํ ปสฺสติ (ย่อมมองเห็นรูป)", การฟังเสียงนี้ใด ในกิริยาบทว่า "สทฺทํ สุณาติ (ย่อมฟังเสียง)", การรู้จิตนี้ใด ในกิริยาบทว่า "จิตฺตํ ปชานาติ (ย่อมรู้จิต)" ดังนี้. แม้ในกิริยาบทอื่นจากนี้

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๕๙๔.

คุณลิ้นจี่ ตุลยาทร

อุทิศส่วนกุศลให้ นายตุ๊-นางบุญมา ตุลยาทร และเจ้ากรรมนายเวร

เจตํ อธิฏฺฐิตํ วิเสสโต มโนมยนฺติ วุจฺจติ, ตทกฺเคน อุกฺกฏฺฐตรนฺติ เวทิตพฺพํ. เตนาห "เอตฺตาวตา กาเยน วสํ วตฺเตติ นามา"ติ. ยทิ เอวํ กสฺมา อิธ เสสานิ คหิตานีติ อาห "เสสํ ฯเปฯ วุตฺตนฺ"ติ.

มีบทว่า สนฺติฏฺฐติ (ยืนอยู่) เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. บทว่า ยมฺปิสฺส ตัดเป็น ยมฺปิ อสฺส. สัมพันธ์กับคำว่า โยคิโน อธิฏฺฐานํ (แปลความเต็มว่า แม้ข้อว่าโยคีภิกษุนี้มีการอธิษฐาน). โข-ศัพท์ ในคำว่า ยญฺจ โข นี้ มีอรรถว่าเป็นอวธารณะ, หรือมีอรรถว่าเป็นวิเสสนะ, ด้วยโข-ศัพท์นั้น ท่านแสดงว่า ในบรรดาปาฏิหาริย์ที่เป็นการทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกายทั้งหลายนี้ปาฏิหาริย์ข้อ (เนรมิตรูปขึ้นเบื้องหน้าพรหม)นี้ เท่านั้นเป็นปาฏิหาริย์ที่อุกฤษฏ์ยิ่ง. เพราะเหตุไร ? เพราะทำความคลางแคลงใจให้เกิดแก่พรหมบางองค์ได้ว่า "นี้ คือผู้มีฤทธิ์หรือหนอ นี้คือรูปเนรมิตหรือหนอ" ดังนี้. ก็วิธีการที่อธิษฐานไว้นี้ ท่านเรียกให้แปลกไปว่า มโนมยํ (สำเร็จด้วยใจ) เพราะเหตุประธานใด, พึงทราบว่าชื่อว่าเป็นวิธีการที่อุกฤษฏ์ยิ่งเพราะเหตุประธานนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยการทำได้เพียงเท่านี้ จึงจะชื่อว่าย่อมทำอำนาจให้เป็นไป

คุณวีระ ประวรนุช ด.ช.วิชชา, ด.ช.วาริศ ตุลยาทร
ขออุทิศส่วนกุศลให้ ญาติที่ล่วงลับ และเจ้ากรรมนายเวร

ด้วยกาย" ดังนี้. ท่านอาจารย์ทำคำซักไซ้ไว้ในใจว่าถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุไรในปาฏิหาริย์ข้อนี้ ท่านจึงได้ถือเอาวิธีการที่เหลือ(ด้วย)เล่า ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "เสสํ ฯเปฯ วุตฺตํ" ดังนี้เป็นต้น.

๓๙๘. อิทํ นานากรณนฺติ กามมิมาปิ เทฺว อิทฺธิโย อธิฏฺฐานวเสเนว อิชฺฌนฺติ, ตถาปิ อิทํ อิทานิ วุจฺจมานานํ อิมาสํ นานากรณํ วิเสโส. ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวาติ อตฺตโน ปกติรูปํ วิชหิตฺวา อปเนตฺวา, ปเรสํ อทสฺเสตฺวาติ อตฺโถ. กุมารกวณฺณนฺติ กุมารกสณฺฐานํ. ทสฺเสตีติ ตถา วิกุพฺพนฺโต อตฺตนิ ทสฺเสติ. นาควณฺณํ วาติอาทีสุปิ เอเสว นโย. หตฺถิมฺปิ ทสฺเสตีติ อตฺตานมฺปิ หตฺถึ กตฺวา ทสฺเสติ, พหิทฺธาปิ หตฺถึ ทสฺเสติ. เอตฺถเมว หิ อิธ "หตฺถิวณฺณํ วา ทสฺเสตี"ติ อวตฺวา "หตฺถิมฺปิ ทสฺเสตี"ติ[๑]

๓๙๘. คำว่า ส่วนต่อไปนี้เป็นข้อที่แตกต่างกัน ความว่าฤทธิ์ ๒ อย่างแม้เหล่านี้ย่อมสำเร็จได้ ด้วยอำนาจแห่งการอธิษฐานก็จริง, ถึงอย่างนั้น ฤทธิ์ที่กำลังกล่าวถึงอยู่ในบัดนี้เหล่านี้ ก็มีข้อ(ต่อไป)นี้ เป็นข้อที่แตกต่างกัน คือแปลกกัน. คำว่า ละรูปร่างตามปกติ คือละ ได้แก่ขจัดรูปร่างตามปกติของตนเสีย, ความว่า ไม่ทำให้ปรากฏแก่คนอื่น. คำว่า รูปร่างกุมาร คือสัณฐาน–กุมาร. คำว่า ทำให้ปรากฏ คือเมื่อจะทำเป็นต่าง ๆ อย่างนั้น ก็ทำให้ปรากฏในตน. แม้ในคำว่า หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างนาค

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๗.

วุตฺตํ. ยํ ปน เกจิ พหิทฺธา หตฺถิอาทิ-ทสฺสนวจนํ "ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา"ติ วจเนน วิกุพฺพนิทฺธิภาเวน วิรุชฺฌตีติ วทนฺติ, ตทยุตฺตํ. กสฺมา ? ปกติวณฺณวิชหนํ นาม อตฺตโน ปกติรูปสฺส อญฺเญสํ อทสฺสนํ, น สพฺเพน สพฺพนฺตสฺส นิโรธนํ. เอวํ สติ "อตฺตานํ อทสฺเสตฺวา พหิทฺธา หตฺถึ ทสฺเสนฺโต ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา หตฺถึ ทสฺเสตี"ติ วุจฺจมาเน โก เอตฺถ วิโรโธ, อตฺตนา ปน หตฺถิวณฺโณ หุตฺวา พหิทฺธาปิ หตฺถึ ทสฺเสนฺเต วตฺตพฺพเมว นตฺถิ. เตเนวาห "พหิทฺธาปิ หตฺถิอาทิทสฺสนวเสน วุตฺตนฺ"ติ. เอวญฺจ กตฺวา วิกุพฺพนิทฺธิภาเวน จ น โกจิ วิโรโธ.

เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ทำให้ปรากฏเป็น(พล)ช้างบ้าง คือทำแม้ตนเองให้ปรากฏเป็น(พล)ช้าง, ทำให้ปรากฏเป็น(พล)ช้างขึ้น แม้ในภายนอก. ท่านไม่กล่าวว่า "หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างช้าง" ดังนี้ไว้ในที่นี้ กลับกล่าวว่า "ทำให้ปรากฏเป็น(พล)ช้าง" ดังนี้ ก็เพื่อจุดประสงค์ข้อที่ว่านี้นั่นเทียว. ส่วนอาจารย์บางพวก กล่าวว่า คำว่าทำให้ปรากฏเป็น(พล)ช้างเป็นต้น ขึ้นในภายนอกใด ย่อมผิดกับความเป็นวิกุพพนาอิทธิ เพราะมีคำพูดว่า "ละรูปร่างตามปกติเสีย" ดังนี้ คำของอาจารย์บางพวกนั้น ไม่ถูกต้อง. เพราะเหตุไร ? (เพราะ)ชื่อว่าการละรูปร่างตามปกติ เป็นการไม่ทำรูปตามปกติของตนให้ปรากฏแก่คนอื่น, ไม่ใช่เป็นการทำทุกสิ่งแห่งพระโยคีนั้น ให้ดับไปโดยสิ้นเชิง. เมื่อเป็นอย่างนี้ คือเมื่อกล่าวว่า "พระโยคีเมื่อมิได้ทำตนให้ปรากฏ แล้วทำให้ปรากฏเป็น(รูป)ช้างขึ้นในภายนอก ชื่อว่าละรูปร่างตามปกติเสีย แล้วทำให้ปรากฏเป็น

ช้าง" ดังนี้ จะมีความผิดพลาดอะไรในคำที่กล่าวนี้เล่า, ก็คำที่ต้องกล่าวในพระโยคีผู้ที่ตนเองเป็นผู้มีรูปร่างเหมือนช้างแล้ว ยังทำให้ปรากฏเป็นช้างได้แม้ในภายนอก ไม่มีเลยเทียว. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นการทำให้ปรากฏเป็นช้างเป็นต้นขึ้น แม้ในภายนอก" ดังนี้. ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้แหละ จึงไม่มีความผิดอะไร ๆ กับความเป็นวิกุพพนาอิทธิ.

ปาฬิยญฺจ กุมารกวณฺณํ วาติอาทีสุ อนิยมตฺโถ วา-สทฺโท วุตฺโต เตสุ เอเกกสฺเสว กรณทสฺสนตฺถํ. หตฺถิมฺปีติอาทีสุ ปน หตฺถิอาทีนํ พหูนํ เอกชฺฌํ กาตพฺพภาวทสฺสนตฺถํ สมุจฺจยตฺโถ ปิ-สทฺโท วุตฺโต. เตน "หตฺถิมฺปิ ทสฺเสตี"ติอาทีสุ ทุติเย วุตฺตนเยเนว อตฺโถ คเหตพฺโพ.

อนึ่ง วา-ศัพท์(แปลว่า หรือ) ในบทว่า กุมารกวณฺณํ วา เป็นต้น ในพระบาลี มีอรรถว่าไม่กำหนดแน่นอน ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงการทำให้เป็นรูปร่างแต่ละอย่าง ในบรรดารูปร่างเหล่านั้น. ส่วน ปิ-ศัพท์ ในบทว่า หตฺถิมฺปิ เป็นต้น มีอรรถว่ารวบรวม ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงถึงภาวะที่ควรรวมรูปร่างทั้งหลาย มีรูปร่างช้างเป็นต้น ซึ่งมีมากมายให้เป็นรูปร่างเดียวกันเสีย (จึงแปล

ว่าพลช้าง). เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงถือเอาอรรถาธิบายในบทว่า "หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ (ทำให้ปรากฏเป็นพลช้าง)" เป็นต้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในนัยที่ ๒ นั่นเทียว.

อิทฺธิมโต อตฺตโน กุมารกากาเรน ปเรสํ ทสฺสนํ กุมารกวณฺณนิมฺมานํ, น เอตฺถ กิญฺจิ อปุพฺพํ ปฐวีอาทิวตฺถุ นิปฺผาทิยตีติ กสิณนิยเมน ปโยชนาภาวโต "ปฐวีกสิณาทีสุ อญฺญตรารมฺมณโต"ติ วุตฺตํ. สติปิ วา วตฺถุนิปฺผาทเน ยถารหํ ตํ ปฐวีกสิณาทิวเสเนว อิชฺฌตีติ เอวมฺเปตฺถ กสิณนิยเมน ปโยชนํ นตฺเถว. กุมารกวณฺณํ หิ ทสฺเสนฺเตน นีลวณฺณํ วา ทสฺเสตพฺพํ สิยา, ปีตาทีสุ อญฺญตรวณฺณํ วา. ตถา สติ นีลาทิกสิณานิ สมาปชฺชิตพฺพานีติ อาปนฺโนว กสิณนิยโม. เอส นโย เสเสสุปิ. เอวมวฏฺฐิเต[1] ยเทเก ปฐวีกสิณวเสน

การทำอาการที่เป็นกุมารของตน ให้ปรากฏแก่ผู้อื่น แห่งท่านผู้มีฤทธิ์ ชื่อว่าการเนรมิตเป็นรูปร่างกุมาร, ในการเนรมิตเป็นรูปร่างกุมารนี้ พระโยคีไม่ต้องทำวัตถุมีแผ่นดินเป็นต้นอะไร ๆ ที่ไม่เคยทำ ให้บังเกิด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ซึ่งมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณทั้งหลายมีปฐวีกสิณเป็นต้น" เพราะไม่มีประโยชน์ ด้วยข้อกำหนดแน่นอนแห่งกสิณ. อีกอย่างหนึ่ง แม้ว่าจะมีการทำวัตถุ (มีแผ่นดินเป็นต้น)ให้บังเกิด การเนรมิตนั้นก็ยังสำเร็จได้ด้วยอำนาจกสิณ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ตามสมควรนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น

---

๑ ฉ. เอวมธิฏฺฐิเต.

คุณกิม เฮี๊ยะ ถิ่นมหาสวัสดิ์
ขออุทิศส่วนกุศลให้ คุณตาฮวยสูน แซ่โง้ว และคุณยายอยู่กิม แซ่ตั้ง

"เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตี"[๑]ติอาทิภาโวติ เอวํ ปวตฺตนกสิณนิทฺเทเสน อิธ วิกุพฺพนิทฺธิ-นิทฺเทเส "ปฐวีกสิณาทีสุ อญฺญตรารมฺมณโต"ติ-อาทิวจนสฺส วิโรธํ อาสงฺกนฺติ, โส อโนกาโสวาติ ทฏฺฐพฺพํ. นิมฺมินิตพฺพภาเวน อตฺตนา อิจฺฉิโตติ อตฺตโน กุมารกวณฺโณ, น ปน อตฺตโน ทหรกาเล กุมารกวณฺโณติ. นาคาทิวณฺเณสุปิ อยํ นโย พฺยาปีเอวาติ ยเทเก "นาคาทินิมฺมาเนน ยุชฺชติ วิยา"ติ วทนฺติ, ตทโปหตํ ทฏฺฐพฺพํ.

แม้ตามประการดังกล่าวนี้ ก็ไม่มีประโยชน์ด้วยข้อกำหนดแน่นอนแห่งกสิณ ในการเนรมิตเป็นรูปร่างกุมารนี้เลย. จริงอยู่พระโยคีเมื่อจะทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างกุมาร พึงมีอันต้องทำให้เป็นรูปร่างที่มีสีเขียวก็ดี, พึงมีอันต้องทำให้เป็นรูปร่าง ที่มีสีเหลืองเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี, เมื่อเป็นอย่างนั้นก็ต้องเข้ากสิณมีนีลกสิณเป็นต้น เพราะเหตุนั้นก็มีอันถึงข้อกำหนดแน่นอนแห่งกสิณเทียว. แม้ในการเนรมิตที่เหลือ ก็มีนัยนี้. แม้เมื่อได้กำหนดไว้อย่างนี้ ข้อว่า อาจารย์พวกหนึ่งจะคลางแคลงใจ ถึงความที่คำว่า "ซึ่งมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณทั้งหลาย มีปฐวีกสิณเป็นต้น" เป็นต้น ในวิกุพพนาอิทธินิเทศนี้ ผิดกันกับกสิณนิเทศที่เป็นไปอย่างนี้ว่า ปฐวีกสิณวเสน "เอโกปิ

---

๑ ที. สี. ๙/๑๐๓, ๑๐๔, ๓๖๕, ม. มู. ๑๒/๑๓๙, สํ. มหา. ๑๙/๓๖๔, ๓๖๕. ขุ. ป. ๓๑/๑๖๓, ๕๙๑, วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๒๘๑ ภูมิพโลภิกฺขุ.

คุณกิม เฮี๊ยะ ถิ่นมหาสวัสดิ์
ขออุทิศส่วนกุศลให้ คุณตาฮวยสูน แซ่โง้ว และคุณยายอยู่กิม แซ่ตั้ง

หุตฺวา พหุธา โหตี"ติอาทิกาโว (คุณทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือภาวะที่ว่า แม้คนเดียวก็แปลงเป็นหลายคนได้เป็นต้น ย่อมสำเร็จได้ด้วยสามารถแห่งปฐวีกสิณ) ดังนี้ใด, พึงเห็นว่า นั้นไม่ใช่โอกาสเลยเทียว. ชื่อว่า รูปร่างกุมารของตนเพราะอรรถว่า ตนปรารถนา โดยความเป็นรูปร่างที่พึงเนรมิตขึ้น, แต่ว่าหาใช่รูปร่างกุมารในกาลที่ยังอ่อนของตนไม่แล. นัยนี้มีอันแพร่ไปได้เทียวแม้ในรูปร่างทั้งหลาย มีรูปร่างนาคเป็นต้น เพราะเหตุนั้น อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวคำว่า "(นัยนี้)ราวกะว่า ใช้ได้กับการเนรมิตเป็นนาคเป็นต้น" ดังนี้ใด, พึงเห็นว่าคำของอาจารย์พวกนั้นนั้น ใช้ได้ทีเดียว.

พหิทฺธาปีติ ปิ-สทฺเทน อชฺฌตฺตํ สมฺปิณฺเฑติ. อยเมตฺถ อตฺโถ : หตฺถิมฺปิ ทสฺเสตีติอาทิ อชฺฌตฺตํ, พหิทฺธาปิ หตฺถิอาทิทสฺสนวเสน วุตฺตํ, น "กุมารกวณฺณํ วา"ติอาทิ วิย อชฺฌตฺตเมว กุมารกวณฺณาทีนํ

ด้วย ปิ-ศัพท์ในบทว่า พหิทฺธาปิ (ในภายนอกบ้าง) ผนวกเอาภายใน. (ต่อไป)นี้เป็นอรรถาธิบายในบทนี้ : คำว่า ทำให้ปรากฏเป็น(พล)ช้างบ้าง เป็นต้น ที่กล่าวไว้ในภายใน, ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับการทำ

คุณกิม เฮี๊ยะ ถึ่นมหาสวัสดิ์
ขออุทิศส่วนกุศลให้ คุณตาฮวยสูน แซ่โง้ว และคุณยายอยู่กิม แซ่ตั้ง

ทสฺสนวเสนาติ. ยเทตฺถ วตฺตพฺพํ อธิฏฺฐานวิธานํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

(พล)ช้างเป็นต้น ให้ปรากฏแม้ในภายนอก, หาได้กล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับการทำรูปร่างทั้งหลาย มีรูปร่างกุมารเป็นต้น ให้ปรากฏภายในตน ดุจคำว่า "หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างกุมาร" เป็นต้นไม่แล. ในฤทธิ์ข้อนี้ มีวิธีการอธิษฐานที่พึงกล่าวถึงอันใด อยู่, วิธีการอธิษฐานนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในหนหลังแล้วเทียว.

๓๙๙. กายนฺติ อตฺตโน กรชกายํ. วุตฺตนเยเนวาติ "อยํ กาโย สุสิโร โหตู"ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน "ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐายา"ติ อิมํ เหฏฺฐา วุตฺตนยานุสารมาห. อญฺญํ กายนฺติ ยํ มโนมยํ กายํ นิมฺมินิตุกาโม ตํ. มุญฺชมฺหาติ มุญฺชติณโต. อีสิกนฺติ ตสฺส กณฺฑํ. โกสิยาติ อสิโกสโต. กรณฺฑายาติ เปฬาย, นิมฺโมกโตติ จ วทนฺติ. อพฺภาหตีติ อุทฺธรติ. ปวาเหยฺยาติ อากฑฺเฒยฺย.

๓๙๙. คำว่า(นึกถึง)กาย คือ(นึกถึง)กรชกายของตน. ด้วยคำว่า ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว ท่านได้กระทำบริกรรมว่า "ขอกายนี้จงเป็นโพรงขึ้นเถิด" ดังนี้ แล้วจึงกล่าวถึงแนวนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในหนหลังนี้อีกว่า "เข้าฌานที่เป็นบาท(อีกครั้ง)ออกแล้ว" ดังนี้. คำว่า กายอื่น ความว่า พระโยคีเป็นผู้ต้องการเนรมิตกายที่สำเร็จด้วยใจใด ก็ได้แก่กายนั้น. บทว่า มุญฺชมฺหา แปลว่า จากหญ้าปล้อง. บทว่า อีสิกํ ได้แก่ไส้หญ้า-ปล้องนั้น. บทว่า โกสิยา แปลว่า จากฝัก

คุณกิม เฮี๊ยะ ถิ่นมหาสวัสดิ์
ขออุทิศส่วนกุศลให้ คุณตาฮวยสูน แซ่โง้ว และคุณยายอยู่กิม แซ่ตั้ง

ดาบ. บทว่า กรณฑาย ได้แก่จากหีบ, แต่อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ได้แก่จากคราบงู. คำว่า ย่อมชัก คือย่อมถอน. บทว่า ปวาเหยฺย แปลว่า พึงดึง.

อิทฺธิวิธนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบการพรรณนาอิทธิวิธนิเทศ.

อิติ ทฺวาทสมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

การพรรณนาปริเฉทที่ ๑๒
จบแล้ว โดยประการฉะนี้.

คุณกิม เฮี๊ยะ ถิ่นมหาสวัสดิ์
ขออุทิศส่วนกุศลให้ คุณตาฮวยสูน แซ่โง้ว และคุณยายอยู่กิม แซ่ตั้ง

๑๓. อภิญฺญานิทฺเทสวณฺณนา

ทิพฺพโสตธาตุกถาวณฺณนา

๔๐๐. ตตฺถาติ ทิพฺพโสตธาตุยา นิทฺเทเส. อภิญฺญาปาฬิยา หิ นิทฺเทสมุเขน อภิญฺญานํ นิพฺพตฺตนวิธิ วิธิยติ. อภิญฺญาสีเสเนตฺถ อภิญฺญาปาฬิ วุตฺตา. เตนาห "ตโต ปราสุ จ ตีสุ อภิญฺญาสู"ติ. ตโต ปราสูติ จ สตฺถุโน เทสนากฺกมํ, อตฺตโน จ อุทฺเทสกฺกมํ สนฺธาย วุตฺตํ, น ปฏิปตฺติกฺกมํ. น หิ ปฏิปชฺชนฺตา อิมินาว กเมน ปฏิปชฺชนฺติ. สพฺพตฺถาติ ทิพฺพโสตธาตุปาฬิยํ, เสสาภิญฺญาปาฬิยญฺจาติ สพฺพตฺถ. ตตฺราติ วากฺโยปญฺญาปเน[๑] นิปาตมตฺตํ, ตตฺร วา ยถาวุตฺตปาเฐ. ทิพฺพสทิสตฺตาติ ทิวิภวาติ ทิพฺพา, เทวานํ โสตธาตุ, ตาย ทิพฺพาย สทิสตฺตา. อิทานิ ตํ ทิพฺพสทิสตฺตํ วิภาเวตุํ "เทวานญฺหี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ

๑๓. การพรรณนาอภิญญานิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยทิพโสตธาตุ

๔๐๐. บทว่า ตตฺถ แปลว่าในทิพโสตธาตุนิเทศ. ก็ท่านได้จัดแจงวิธีทำอภิญญาทั้งหลายให้บังเกิด โดยมีการแสดงไขพระบาลีที่ว่าด้วยอภิญญาเป็นช่องทาง. พระบาลี ที่ว่าด้วยอภิญญาในทิพโสตธาตุนิเทศนี้ ท่านกล่าวไว้ โดยมีอภิญญาเป็นประธาน. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และในอภิญญา ๓ ต่อจากนั้นไป" ดังนี้. ก็คำว่า ต่อจากนั้นไป ท่านกล่าวหมายเอาลำดับเทศนาของพระศาสดา, และลำดับอุเทศของตน, หาได้กล่าวหมายเอาลำดับการปฏิบัติไม่. เพราะว่าพระโยคีทั้งหลายเมื่อจะปฏิบัติ ก็หาปฏิบัติโดยลำดับนี้นั่นเทียวไม่. คำว่า ในพระบาลีทั้งปวง ได้แก่ในพระบาลีทั้งปวง คือ ในพระบาลีที่ว่าด้วย

---

[๑] ฉ. ...ปญฺญาเส.

สุจริตกมฺมนิพฺพตฺตาติ สทฺธาพหุลตาวิสุทฺธทิฏฺฐิตานิสํสทสฺสาวิตาทิสมฺปตฺติยา สุฏฺฐุ จริตตฺตา สุจริเตน เทวุปปตฺติชนเกน ปุญฺญกมฺเมน นิพฺพตฺตา. ปิตฺตเสมฺหรุหิราทีหีติ อาทิ-สทฺเทน วาตโรคาทีนํ สงฺคโห. อปลิพุทฺธาติ อนุปทฺทุตา. ปิตฺตาทีหิ อนุปทฺทุตตฺตา, กมฺมสฺส จ อุฬารตาย อุปกฺกิเลสวิมุตฺติ เวทิตพฺพา. อุปกฺกิเลสโทสรหิตญฺหิ กมฺมํ ติณาทิโทสรหิตํ วิย สสฺสํ อุฬารผลํ อนุปกฺกิลิฏฺฐํ โหติ. การณูปจาเรน จสฺส ผลํ ตถา โวหริยติ, ยถา "สุกฺกํ สุกฺกวิปากนฺ"ติ.[๑] ทูเรปีติ ปิ-สทฺเทน สุขุมสฺสาปิ อารมฺมณสฺส สมฺปฏิจฺฉนสมตฺถตํ สงฺคณฺหาติ. ปสาทโสตธาตูติ จาตุมฺมหาภูตานํ ปสาทลกฺขณา โสตธาตุ.

ทิพโสตธาตุ, และในพระบาลีที่ว่าด้วยอภิญญาที่เหลือ. บทว่า ตตฺร เป็นเพียงนิบาตในความว่าทำให้รู้คำพูด, อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ตตฺร ได้แก่ในปาฐะตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ ความว่า โสตธาตุของเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่าของทิพย์ เพราะอรรถว่า มีในสวรรค์, เพราะเป็นเหมือนของทิพย์นั้น. บัดนี้ท่านอาจารย์ประสงค์เปิดเผยความเป็นเหมือนของทิพย์นั้น จึงกล่าวว่า "เทวานญฺหิ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า อันบังเกิดด้วยกรรมที่สุจริต คือที่บังเกิดด้วยกรรมที่เป็นบุญที่ให้เกิดความอุบัติในเทวโลก ซึ่งชื่อว่าสุจริต เพราะความเป็นกรรม ที่ประพฤติด้วยดีแล้ว เหตุเพราะสมบัติมีความเป็นผู้มากด้วยศรัทธา ความเป็นผู้มีความเห็นหมดจด ความเป็นผู้เล็งเห็นอานิสงส์เป็นต้น. ด้วย อาทิ-ศัพท์

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๔๒, ม. ม. ๑๓/๘๒, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๑๘.

คุณหลุ่ม บุตรน้ำเพ็ชร์ ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
คุณพ่อจินดา-คุณแม่บุญลือ บุตรน้ำเพ็ชร์ และญาติพี่น้องของพ่อ-แม่ที่ล่วงลับไปแล้ว

ในบทว่า ปิตฺตเสมฺหรุหิราทีหิ (ด้วยดี เสมหะ โลหิตเป็นต้น) มีการรวมเอาสิ่งที่ทำให้เสียหายทั้งหลาย มีโรคลมเป็นต้น. คำว่า ไม่เกลือกกลั้ว คือ ไม่ถูกทำให้เสียหาย. พึงทราบถึง ความพ้นจากสิ่งทำให้เศร้าหมอง เพราะความที่ไม่ถูกโกฏฐาส มีดีเป็นต้นทำให้เสียหาย, และเพราะความประเสริฐแห่งกรรม. จริงอยู่ กรรมที่เว้นจากโทษคือสิ่งทำให้เศร้าหมอง ย่อมเป็นกรรมที่มีผลโอฬาร (ประเสริฐ)ไม่เศร้าหมอง ดุจข้าวกล้าที่เว้นจากโทษมีหญ้าเป็นต้น. ก็ท่านกล่าวถึงผลแห่งกรรมนี้ไว้อย่างนั้น โดยเป็นการณุปจาร-โวหาร (คำพูดกล่าวพาดพิงถึงเหตุ), เหมือนอย่างคำว่า "สุกฺกํ สุกฺกวิปากํ (กรรมขาว มีวิบากขาว)" เป็นต้น. ด้วย ปิ-ศัพท์ ในบทว่า ทูเรปิ (แม้ในที่ไกล) ท่านรวมเอาความสามารถ ในการรับอารมณ์แม้ที่ละเอียด(เล็กละเอียด). คำว่าโสตธาตุอันเป็นประสาท คือโสตธาตุที่มีความเลื่อมใสแห่งมหาภูต ๔ เป็นลักษณะ.

คุณสมหมาย ภุมมะโสภณ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วีริยารมฺภวเสเนว อิชฺฌนโต สพฺพาปิ กุสลภาวนา วีริยภาวนา, ปธานสงฺขาร-สมนฺนาคตา วา อิทฺธิปาทภาวนา วิเสสโต วีริยภาวนา, ตสฺสา อานุภาเวน นิพฺพตฺตา วีริยภาวนาพลนิพฺพตฺตา ญาณมยา โสตธาตุ. ตาทิสาเยวาติ อุปกฺกิเลสวิมุตฺตตาย, ทูเรปิ สุขุมสฺสาปิ อารมฺมณสฺส สมฺปฏิจฺฉนสมตฺถตาย จ ตํสทิสา เอว. ทิพฺพวิหารวเสน ปฏิลทฺธตฺตาติ ทิพฺพวิหารสงฺขาตานํ จตุนฺนํ ภูมีนํ วเสน ปฏิลทฺธตฺตา, อิมินา การณวเสนสฺสา ทิพฺพภาวมาห. ยเณฺจตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว. ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตาติ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคเมน[๑] อุกฺกํสคตํ ปาทกชฺฌานสงฺขาตํ ทิพฺพวิหารํ สนฺนิสฺสาย ปวตฺตตฺตา, ทิพฺพวิหารปริยาปนฺนํ วา อตฺตนา สมฺปยุตฺตํ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานํ นิสฺสยปจฺจยภูตํ สนฺนิสฺสิตตฺตาติ เอวมฺเปตฺถ

การเจริญกุศล แม้ทุกอย่าง ชื่อว่าวิริยภาวนา เพราะสำเร็จด้วยอำนาจแห่งการปรารภความเพียรนั่นเทียว, อีกอย่าง-หนึ่ง การเจริญอิทธิบาท ที่ถึงพร้อมด้วยปธานสังขาร ชื่อว่าวิริยภาวนา โดยพิเศษ, โสตธาตุที่สำเร็จด้วยญาณ อันบังเกิดด้วยอานุภาพแห่งวิริยภาวนานั้น ชื่อว่า บังเกิดด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนา. คำว่า ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน คือก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะความ ที่พ้นจากสิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง, และเพราะความสามารถรับอารมณ์ แม้ในที่ไกลแม้ละเอียดได้. คำว่า เพราะได้มาด้วยสามารถแห่งทิพวิหาร คือเพราะได้มาด้วยอำนาจแห่งภูมิ ๔ ที่เรียกว่าทิพวิหาร, ด้วยคำนี้ ท่านกล่าวถึงความที่ทิพโสตธาตุนี้ เป็นของทิพย์ ด้วยอำนาจแห่งเหตุ. ก็ในความข้อนี้ มีคำใดที่ควรกล่าว(อธิบาย)อยู่, คำนั้น

[๑] ที. สี. ๙/๑๐๘-๑๑๐, ม. มู. ๑๒/๔๔๙, ๕๐๗, ๕๐๘, วิ. มหา. ๑/๘.

อตฺโถ หฏฺฐพฺโพ. สวนฏฺเฐนาติ สทฺทคฺคหณฏฺเฐน. ยาถาวโต หิ สทฺทุปลทฺธิสทฺทสฺส สภาววาวโพโธ สวนํ. สนฺเตสุปิ อญฺเญสุ สภาวธารณาทีสุ ธาตฺวตฺเถสุ อตฺตสุญฺญตาสนฺทสฺสนตฺถา สตฺถุ ธาตุเทสนาติ อาห "นิชฺชีวฏฺเฐน จา"ติ. โสตธาตุกิจฺจํ สทฺทสมฺปฏิจฺฉนํ, สทฺทสนฺนิฏฺฐานปจฺจยตา จ.

มีนัยอันได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว. คำว่า เพราะอิงอาศัยทิพวิหาร คือเพราะเป็นไปอิงอาศัยทิพวิหาร กล่าวคือฌานที่เป็นบาทอันถึงความสูงส่ง เพราะความถึงพร้อมด้วยองค์ ๘, อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงเห็นอรรถาธิบายในคำนี้ แม้อย่างนี้ว่า เพราะอิงอาศัยรูปาวจรจตุตถฌานอันสัมปยุตกับตน อันนับเนื่องในทิพวิหาร ซึ่งเป็นนิสยปัจจัย. คำว่า โดยความหมายว่าฟัง คือโดยความหมายว่า ถือเอาเสียง. เพราะว่าการหยั่งรู้สภาวะแห่งศัพท์ที่มีการเข้าไปถือเอาเสียงได้ตามความเป็นจริง ชื่อว่า สวนะ (การฟัง). ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า แม้เมื่ออรรถแห่งธาตุอย่างอื่น มีอรรถว่าทรงไว้ซึ่งสภาวะเป็นต้น จะมีอยู่ ธาตุเทศนาของพระศาสดาก็เป็นเทศนาที่มีเนื้อหาแสดงถึงความเป็นของว่างเปล่าจากอัตตา ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า "และโดยความหมายว่าไม่ใช่ชีวะ" ดังนี้. ชื่อว่า กิจแห่งโสตธาตุ ได้แก่การรับเสียง และความเป็นปัจจัยคือเป็นที่ตั้งลงแห่งเสียง.

คุณจรูญ อยู่สมสุข
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ญาณสฺส ปาริสุทฺธิ อุปกฺกิเลสวิคเมเนวาติ อาห "นิรุปกฺกิเลสายา"ติ. มานุสิกา มนุสฺสสนฺตกา, มํสโสตธาตุ, ทิพฺพวิทูราทิวิสยคฺคหณสงฺขาเตน อตฺตโน กิจฺจวิเสเสน อติกฺกนฺตํ มานุสิกํ เอตายาติ อติกฺกนฺตมานุสิกา. เตนาห "มนุสฺสูปจารํ อติกฺกมิตฺวา สทฺทสวเนนา"ติ. ตตฺถ มนุสฺสูปจารนฺติ มนุสฺเสหิ อุปจริตพฺพฏฺฐานํ, ปกติยา โสตทฺวาเรน คเหตพฺพํ วิสยนฺติ อธิปฺปาโย. เตนาห "สทฺทสวเนนา"ติ. ทิพฺเพติ เทวโลกปริยาปนฺเน. เต ปน วิเสสโต เทวานํ กถาสทฺทา โหนฺตีติ อาห "เทวานํ สทฺเท"ติ. มนุสฺสานํ เอเตติ มานุสา, เต มานุเส. เอวํ เทวมนุสฺสสทฺทานํเยว คหิตตฺตา วุตฺตํ "ปเทสปริยาทานนฺ"ติ, เอกเทสคฺคหณนฺติ อตฺโถ. สเทหสนฺนิสฺสิตา อตฺตโน สรีรสนฺนิสฺสิตา. นิปฺปเทสปริยาทานํ ญาณเภทคฺคหณมุเขน สวิญฺญาณกาทิเภทภินฺนสฺส สทฺทสฺส อนวเสเสน สงฺคณฺหนโต.

ความบริสุทธิ์แห่งญาณ ย่อมมีได้เพราะความปราศไปแห่งเครื่องเศร้าหมอง นั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คือไม่มีเครื่องเศร้าหมอง" ดังนี้. ชื่อว่า มานุสิกา ได้แก่มังสโสตธาตุที่เป็นของมนุษย์, ชื่อว่า ที่ก้าวล่วงโสตธาตุที่เป็นของมนุษย์ เพราะอรรถว่าก้าวล่วงมังสโสตธาตุที่เป็นของมนุษย์โดยกิจพิเศษของตน กล่าวคือการถือเอาอารมณ์ที่เป็นทิพย์และอยู่ในที่แสนไกล เป็นต้นได้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โดยการฟังเสียงได้ เกินเลยอุปจาระของมนุษย์" ดังนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า อุปจาระของมนุษย์ ได้แก่ สถานที่มนุษย์ทั้งหลายพึงเที่ยวไปใกล้, อธิบายว่า เป็นอารมณ์ที่พึงถือเอาได้ ทางโสตทวาร ตามปกติ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โดยการฟังเสียงได้" ดังนี้. คำว่า คือเสียงทิพย์ ได้แก่ คือเสียงที่นับเนื่องในเทวโลก. ก็เสียงเหล่านั้น โดยพิเศษ เป็นเสียงพูดของเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "เสียงของ

เทวดาทั้งหลาย" ดังนี้. เสียงเหล่านี้ ย่อมมีแก่พวกมนุษย์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า มานุสา (เสียงมนุษย์), ได้แก่(ย่อมฟัง) เสียงมนุษย์เหล่านั้น. เพราะถือเอาแต่เสียงของเทวดาและมนุษย์เท่านั้น ตามประการดังกล่าวมานี้ ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นการกำหนดถือเอาเพียงบางส่วน" ดังนี้, ความว่า เป็นการถือเอาเพียงส่วนหนึ่ง. ชื่อว่า สเทหสนฺนิสฺสิตา ได้แก่เสียงสัตว์ที่อาศัยอยู่ในร่างกายของตน. ชื่อว่า เป็นการกำหนดถือเอาอย่างสิ้นเชิง เพราะเป็นการรวมเอาเสียงที่แตกต่างกันโดยความต่างกันด้วยเสียงที่เป็นไปกับวิญญาณเป็นต้น โดยการถือเอาตามความต่างกันด้วยสถานที่เป็นช่องทางโดยไม่มีเหลือ.

อยํ ทิพฺพโสตธาตุ. ปริกมฺมสมาธิจิตฺเตนาติ ปริกมฺมภูตาเวณิกสมาธิจิตฺเตน, ทิพฺพโสตญาณสฺส ปริกมฺมวเสน ปวตฺตกฺขณิกสมาธินา สมาหิตจิตฺเตนาติ อตฺโถ.

ชื่อว่า อยํ ได้แก่ทิพโสตธาตุ. คำว่า ด้วยสมาธิจิตที่เป็นบริกรรม คือด้วยสมาธิจิตแผนกหนึ่งที่เป็นบริกรรม, ความว่า ด้วยจิตที่ตั้งมั่นโดยชอบ ด้วยขณิกสมาธิอันเป็นไป

ปริกมฺมสมาธิ นาม ทิพฺพโสตธาตุยา อุปจาราวตฺถาติปิ วทนฺติ. สา ปน นานาวชฺชนวเสน วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพา. สพฺโพฬาริกสทฺทสฺสนฺตฺถํ สีหาทีนํ สทฺโท ปฐมํ คหิโต. ติโยชนมตฺถเกปิ กิร เกสรสีหนาทสทฺโท สุยฺยติ. อาทิ-สทฺเทน เมฆสทฺทพฺยคฺฆสทฺทาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. เอตฺถ จ ยถา โอฬาริกสทฺทาวชฺชนํ ยาวเทว สุขุมสทฺทาวชฺชนูปายทสฺสนตฺถํ, ตถาสทฺทคฺคหณภาวนาพเลน สุขุมตร-สทฺทคฺคหณสิสทฺธิโต.

โดยเกี่ยวกับเป็นบริกรรม แห่งทิพโสตญาณ. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า วิถีที่ตั้งลงเฉียดใกล้ทิพโสตธาตุ ชื่อว่า บริกรรมสมาธิ ดังนี้ก็มี. ก็วิถีที่ตั้งลงเฉียดใกล้ทิพโสตธาตุนั้น พึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นวิถีที่มีอาวัชชนะต่างกัน (หมายความว่าเป็นวิถีหลายวิถี). ท่านถือเอาเสียงของสัตว์หรือสิ่งทั้งหลายมีสีหะเป็นต้น ก่อน ก็เพื่อแสดงเสียงที่หยาบกว่าเสียงทั้งปวง. ทราบว่าเสียงบันลือของไกรสรราชสีห์ แม้ในที่ปลายสุด ๓ โยชน์ คนทั้งหลายก็ยังได้ยินได้. ด้วย อาทิ-ศัพท์(ที่แปลว่า เป็นต้น) พึงเห็นว่ารวมเอาเสียงหยาบทั้งหลาย มีเสียงเมฆ (เสียงฟ้าร้อง) เสียงเสือโคร่งเป็นต้น. อนึ่ง ในบรรดาเสียงเหล่านี้ ท่านอาจารย์ปรารภการนึกถึงเสียงที่หยาบ ๆ ไว้ ก็เพียงเพื่อแสดงอุบายการนึกถึงเสียงที่ละเอียด ๆ เท่านั้น เพราะการถือเอาเสียงที่ละเอียดยิ่งขึ้นไปมีอันสำเร็จได้ ด้วยกำลังของภาวนาที่มีการถือเอาเสียงโดยประการนั้น ฉันใด.

คุณณัฐ ทิพย์พยอม และภรรยา พร้อมทั้งพี่น้อง และบุตร-หลาน
ในตระกูลทิพย์พยอม สร้างอุทิศส่วนกุศลให้ บิดา-มารดา

เอวํ อาสนฺนสทฺทคฺคหณานุสาเรน ทูรทูรตรสทฺทคฺคหณมฺปิ สมิชฺฌตีติ ทสฺเสตุํ "ปุรตฺถิมาย ทิสาย"ติอาทินา ทิสาสมฺพนฺธวเสน สทฺทานํ มนสิการวิธิ อารทฺโธ. ตตฺถ สทฺทนิมิตฺตนฺติ ญาณุปฺปตฺติเหตุภาวโต สทฺโท เอว สทฺทนิมิตฺตํ, โย วา ยถาวุตฺโต อุปาทายุปาทาย ลพฺภมาโน สทฺทานํ โอฬาริกสุขุมากาโร, ตํ สทฺทนิมิตฺตํ. เตนวาห "สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตนฺ"ติ. ยํ ปน วุตฺตํ โอฬาริกานมฺปิ สุขุมานมฺปิ สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพนฺติ, ตํ โอฬาริกสุขุมสมฺมเตสุปิ โอฬาริกสุขุมสภาวทสฺสนตฺถํ. ตญฺจ สพฺพํ สุขุมญาณปริจยทสฺสนตฺถํ ทฏฺฐพฺพํ. สทฺทนิมิตฺตสฺส อปจฺจุปฺปนฺนสภาวตฺตา "สทฺโทว สทฺทนิมิตฺตนฺ"ติ อยเมว ปกฺโข ญายาคโตติ เกจิ, ตํ น โอฬาริกสุขุมานํ สทฺทานํ วณฺณารมฺมเณน ญาเณน นีลปีตาทิวณฺณานํ วิย ตเถว คเหตพฺพโต. โอฬาริกสุขุมภาโว เจตฺถ สทฺทนิมิตฺตนฺติ

เพื่อแสดงว่า แม้การถือเอาเสียงที่อยู่ไกล ที่อยู่ไกลยิ่งขึ้นไป ย่อมสำเร็จได้ตามแนวแห่งการถือเอาเสียงที่อยู่ใกล้ ดังนี้ จึงเริ่มวิธีมนสิการเสียงทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับความเนื่องกันกับทิศ ด้วยคำว่า "ทางทิศตะวันออก" ดังนี้เป็นต้น ไว้ ฉันนั้น. ในคำนั้น คำว่า สัททนิมิต ความว่า เสียงนั่นเอง ชื่อว่าสัททนิมิต เพราะความเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งญาณ, อีกอย่างหนึ่ง อาการที่หยาบและละเอียดแห่งเสียงทั้งหลาย ตามที่กล่าวแล้ว ที่พระโยคีหาพบได้เพราะได้เทียบ ๆ กันใด, นั้น ชื่อว่าสัททนิมิต. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "(พึงมนสิการ)สัททนิมิต แห่งเสียงทั้งหลาย" ดังนี้. ส่วนคำที่ท่านกล่าวว่า พึงมนสิการสัททนิมิตแห่งเสียงทั้งหลาย ทั้งหยาบ ทั้งละเอียด ดังนี้ใด, พึงเห็นว่า คำนั้น ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงว่าแม้ในเสียงทั้งหลายที่นับว่า หยาบหรือละเอียด ก็มีทั้งความหยาบ

คุณณัฐ ทิพย์พยอม และภรรยา พร้อมทั้งพี่น้อง และบุตร-หลาน
ในตระกูลทิพย์พยอม สร้างอุทิศส่วนกุศลให้ บิดา-มารดา

อธิปฺเปโตติ[๑] ตสฺสาติ ยถาวุตฺเตน วิธินา ปฏิปชฺชนฺตสฺส โยคิโน. เต สทฺทาติ เย สพฺโพฬาริกโต ปฏฺฐาย อาวชฺชนฺตสฺส อนุกฺกเมน สุขุมสุขุมา สทฺทา[๒] อาวชฺชิตา, เต. ปากติกจิตฺตสฺสาปีติ ปาทกชฺฌาน–สมาปชฺชนโต ปุพฺเพ ปวตฺตจิตฺตสฺสาปิ. ปริกมฺมสมาธิจิตฺตสฺสาติ ทิพฺพโสตธาตุยา อุปฺปาทนตฺถํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐิตสฺส สทฺทํ อารพฺภ ปริกมฺมกรณวเสน ปวตฺตกฺขณิกสมาธิจิตฺตสฺส. ปุพฺเพปิ ญาเณน ปริมทฺทิตตฺตา อติวิย ปากฏา โหนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

ความละเอียด. และพึงเห็นว่าท่านกล่าวคำทั้งหมดนั้นไว้ เพื่อแสดงการสั่งสมญาณที่ละเอียด. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ฝ่ายที่ว่า "เสียงนั่นเอง ชื่อว่าสัททนิมิต" นี้เท่านั้น ที่ถึงความรู้ได้ (ที่ทำให้เกิดความเข้าใจได้) เพราะสัททนิมิตไม่มีสภาวะเป็นปัจจุบัน ดังนี้, คำนั้นไม่ถูกต้อง เพราะเสียงหยาบและเสียงละเอียดทั้งหลาย พระ–โยคีพึงถือเอาได้โดยประการอย่างนั้นเท่านั้น (คือ มนสิการอาการที่หยาบหรือละเอียดเท่านั้น) ดุจจะพึงถือเอาสีสันทั้งหลาย มีเขียว เหลือง เป็นต้นได้ด้วยญาณที่มีสีสันเป็นอารมณ์ ฉะนั้น. ก็ภาวะที่หยาบหรือละเอียด (แห่งเสียง) ท่านประสงค์ว่า ชื่อว่าสัททนิมิตในที่นี้. บทว่า ตสฺส (แก่ภิกษุนั้น) คือแก่พระโยคีผู้ปฏิบัติ โดยวิธีตามที่ได้กล่าวแล้ว. คำว่า เสียงเหล่านั้น ได้แก่เสียงที่ละเอียดๆ

๑ ฉ. อธิปฺเปตนฺติ.
๒ ม. สุขุมา สทฺทา.

ทั้งหลาย ซึ่งพระโยคีผู้ระลึกถึง ระลึกมาแล้ว ตามลำดับ เริ่มตั้งแต่เสียงที่หยาบกว่าเสียงทั้งหมด. คำว่า แม้ผู้มีจิตเป็นปกติ คือ แม้ผู้มีจิตเป็นไปในกาลก่อน แต่การเข้าฌานที่เป็นบาท. คำว่า ผู้มีสมาธิจิตด้วยอำนาจแห่งบริกรรม คือผู้เข้าฌานที่เป็นบาท เพื่ออันทำทิพโสตธาตุให้เกิดขึ้น ออกแล้ว มีขณิกสมาธิจิตที่เป็นไป ด้วยอำนาจการกระทำบริกรรมปรารภเสียง. สัมพันธ์ความได้ว่า ย่อมเป็นธรรมชาติปรากฏชัดยิ่งนัก เพราะได้ใช้ญาณทบทวนไว้แม้ในกาลก่อน.

เตสุ สทฺเทสูติ เย ปริกมฺมสฺส วิสยทสฺสนตฺถํ พหู สทฺทา วุตฺตา, เตสุ สทฺเทสุ. อญฺญตรนฺติ ยตฺถสฺส ปริกมฺมกรณ-วเสน อภิณฺหํ มนสิกาโร ปวตฺโต, ตํ เอกํ สทฺทํ. ตโต ปรนฺติ ตโต อปฺปนุปฺปตฺติโต ปรํ. ตสฺมึ โสเตติ ตสฺมึ ญาณโสเต. ปติตา โหตีติ ทิพฺพโสตธาตุ อนฺโตคธา โหติ. อปฺปนาจิตฺตสฺส อุปฺปตฺติโต ปภูติ ทิพฺพโสตญาณลาภี นาม โหติ, นหานิสฺส

คำว่า ในเสียงเหล่านั้น คือในเสียงหลายอย่าง ที่ท่านได้กล่าวไว้เพื่อแสดงอารมณ์แห่งบริกรรม. คำว่า เสียงใดเสียงหนึ่ง ความว่าพระโยคีนี้มีมนสิการเป็นไปบ่อย ๆ โดยเกี่ยวกับเป็นการทำบริกรรมในเสียงใด, ก็ได้แก่เสียงนั้นอย่างเดียว. คำว่า ต่อจากนั้นไป ได้แก่ถัดจากความอุบัติแห่งอัปปนานั้นไป. คำว่า ในโสตนั้น ได้แก่ในโสต คือญาณนั้น. คำว่า

ตทตฺถํ ภาวนาภิโยโค อิจฺฉิตพฺโพติ อตฺโถ. ตนฺติ ทิพฺพโสตธาตุํ. ถามชาตนฺติ ชาตถามํ ทฬฺหภาวปฺปตฺตํ. วฑฺเฒตพฺพํ ปาทกชฺฌานารมฺมณํ. กินฺติ กิตฺตกนฺติ อาห "เอตฺถนฺตเร สทฺทํ สุณามีติ เอกงฺคุลทฺวงฺคุลมตฺตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา"ติ. ปาทกชฺฌานสฺส หิ อารมฺมณภูตํ กสิณนิมิตฺตํ "เอตฺตกํ ฐานํ ผรตู"ติ มนสิกริตฺวา ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชนฺตสฺส กสิณนิมิตฺตํ ตตฺตกํ ฐานํ ผริตฺวา ติฏฺฐติ. โส สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย ตตฺถ คเต สทฺเท อาวชฺเชติ, สุภาวิตภาวนตฺตา ตตฺถ อญฺญตรํ สทฺทํ อารพฺภ อุปฺปนฺนาวชฺชนานนฺตรํ จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ อุปฺปชฺชนฺติ. เตสุ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ, อิตรสฺส ปุนปิ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตพฺพเมว. ตโต เอว หิ ปาทกชฺฌานารมฺมเณน ผุฏฺโฐกาสพฺภนฺตรคเตปิ สทฺเท สุณาติเยวาติ สาสงฺกํ วทติ. เอกงฺคุลทฺวงฺคุลาทิคฺคหณํ เจตฺถ สุขุมสทฺทาเปกฺขายกตํ.

เป็นอันตกไป คือทิพโสตธาตุเป็นอันเนื่องในภายใน. หมายความว่า จำเดิมแต่อัปปนาจิตเกิดขึ้น พระโยคีก็ชื่อว่าเป็นทิพโสตญาณลาภี (ผู้ได้ทิพโสตญาณ), ต่อไปนี้ การประกอบยิ่งซึ่งภาวนาเพื่อทิพโสตญาณนั้น ก็ไม่ใช่สิ่งที่พระโยคีรูปนี้พึงปรารถนา(อีก). บทว่า ตํ ได้แก่ทิพโสตธาตุ. คำว่า เกิดกำลัง คือมีกำลังอันเกิดแล้ว ได้แก่ถึงความมั่นคง. ชื่อว่า พึง(กำหนด)ขยาย ก็ได้แก่อารมณ์แห่งฌานที่เป็นบาท. ท่านอาจารย์ทำคำซักไซ้ไว้ในใจว่า พึงกำหนดขยายไปสักเท่าไรเล่า ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "พึงกำหนดขยายไปสัก ๑ องคุลี ๒ องคุลี ด้วยความคิดว่า เราจักฟังเสียงในที่ระหว่างนี้" ดังนี้. จริงอยู่ เมื่อพระโยคีมนสิการกสิณนิมิต อันเป็นอารมณ์แห่งฌานที่เป็นบาท ว่า "ขอจงแผ่ไปตลอดที่เท่านี้เถิด" ดังนี้ แล้วเข้าฌานที่เป็นบาทอยู่ กสิณนิมิตย่อมตั้งอยู่ แผ่ไปตลอดที่เท่านั้นได้. พระโยคีนั้น ออกจากสมาบัติแล้ว นึกถึงเสียงทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ในที่นั้น, เพราะความที่

คุณณัฐ ทิพย์พยอม และภรรยา พร้อมทั้งพี่น้อง และบุตร-หลาน
ในตระกูลทิพย์พยอม สร้างอุทิศส่วนกุศลให้ บิดา-มารดา

เธออบรมภาวนาไว้ดีแล้ว ชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งอาวัชชนะที่เกิดขึ้น ปรารภเสียงอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาเสียงเหล่านั้น. ในบรรดาชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะ นั้น ชวนะขณะสุดท้ายเป็นอิทธิจิต, พระโยคีต้องเข้าฌานที่เป็นบาทสำหรับ(การได้ยิน)เสียงนอกนี้ แม้อีกเทียว. ก็เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำที่ยังมีความน่าคลางแคลงใจว่า ย่อมฟังเสียงทั้งหลาย แม้ที่เป็นไปภายในโอกาสที่อารมณ์แห่งฌาน ที่เป็นบาทถูกต้องแล้วได้ทีเดียว ดังนี้. ก็ศัพท์ว่า เอกงฺคุล (๑ องคุลี) ทฺวงฺคุล(๒ องคุลี) เป็นต้นท่านทำไว้ในที่นี้ เล็งถึงเสียงที่ละเอียด.

เอวํ สุณนฺโต [๑]จาติ เอวํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริจฺฉินฺทิตฺวา สวเนน วสิกตาภิญฺโญ หุตฺวา ยถาวชฺชิเต สทฺเท สุณนฺโต เอว. ปาฏิเยกฺกนฺติ เอกชฺฌํ ปวตฺตมาเนปิ เต

คำว่า อนึ่งเมื่อจะฟังอย่างนี้ ความว่า พระโยคีผู้มีอภิญญาที่ได้ทำวสีไว้แล้ว เมื่อจะฟังเสียงทั้งหลาย ตามที่นึกไว้ โดยการกำหนดแล้วกำหนดเล่า แล้วจึงฟัง อย่างนี้

---

[๑] สี. ว.

สทฺเท ปจฺเจกํ วตฺถุเภเทน ววฏฺฐเปตุกามตาย สติ.

นั่นเทียว. คำว่า เป็นแต่ละเสียง ความว่า เมื่อมีความต้องการจะกำหนดแยกเสียงเหล่านั้น แม้ที่กำลังเป็นไปพร้อมกัน เป็นแต่ละ-เสียง ตามความต่างกันแห่งวัตถุ.

ทิพฺพโสตธาตุกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบการพรรณนากถาว่าด้วยทิพโสตธาตุ.

เจโตปริยญาณกถาวณฺณนา

๔๐๑. ปริยาตีติ สราคาทิวิภาเคน ปริจฺฉิชฺช ชานาติ. เตนาห "ปริจฺฉินฺทตีติ อตฺโถ"ติ. เยสํ หิ ธาตูนํ คติ อตฺโถ, วุทฺธิปิ[๑] เตสํ อตฺโถ. "ปรสตฺตานนฺ"ติ เอตฺถ ปร-สทฺโท อญฺญโชติ อาห "อตฺตานํ ฐเปตฺวา เสสสตฺตานนฺ"ติ ยถา หิ[๒] โย ปโร น โหติ, โส อตฺตา. โย อตฺตา น โหติ, โส ปโรติ. สตฺตานนฺติ เจตฺถ

พรรณนากถาว่าด้วยเจโตปริยญาณ

๔๐๑. บทว่า ปริยาติ (กำหนดรู้) ได้แก่กำหนดรู้ โดยการจำแนกจิต มีจิตที่มีราคะเป็นต้น. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ความเท่ากับ ปริจฺฉินฺทติ (ตัดตอน)" ดังนี้. จริงอยู่ ธาตุเหล่าใดมีอรรถว่าไป, ธาตุเหล่านั้น ก็มีอรรถว่ารู้ด้วย. ปร-ศัพท์ ในบทว่า "ปรสตฺตานํ" นี้ มีอรรถว่า อื่น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คือของ

---

[๑] ฉ. พุทฺธิปิ. [๒] ม. ตถา หิ.

รูปาทีสุ สตฺตาติ สตฺตา. ตสฺสา ปน ปณฺณตฺติยา สวิญฺญาณกสนฺตาเน นิรุฬฺหตฺตา นิจฺฉนฺทราคาปิ สตฺตาเตฺวว วุจฺจนฺติ ภูตปุพฺพคติยา วา. "ปุนฺ"ติ นรกํ, ตตฺถ คลนฺติ ปตนฺตีติ ปุคฺคลา, ปาปการิโน. อิตเรปิ สํสาเร สํสาริโน ตํสภาวานติวตฺตนโต ปุคฺคลาเตฺวว วุจฺจนฺติ. ตํ ตํสตฺตนิกายสฺส วา ตตฺถ ตตฺถ อุปปตฺติยา ปูรณโต, อนิจฺจตาวเสน คลนโต จ ปุคฺคลาติ เนรุตฺตา.

บรรดาสัตว์ที่เหลือ ยกเว้นตน" ดังนี้ จริงอย่างนั้น ผู้ที่มิได้เป็นผู้อื่น ย่อมเป็นตนเอง. ผู้ที่มิได้เป็นตนเอง ย่อมเป็นผู้อื่นแล. ก็ในคำว่า ของสัตว์ทั้งหลาย นี้ มีความว่า ชื่อว่า สัตว์(สัตตะ) เพราะอรรถว่าเป็นผู้ข้องในขันธ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น. แต่ว่าท่านผู้ไม่มีฉันทราคะทั้งหลาย ก็ถูกเรียกว่าสัตว์นั่นแหละ เพราะบัญญัติ(ว่าสัตว์) นั้น เป็นบัญญัติที่นิยมใช้ในขันธสันดานที่มีวิญญาณ หรือเพราะคติว่าเคยเป็น. นรกเรียกว่า "ปุํ", สัตว์ทั้งหลายผู้มีปกติทำกรรมชั่ว ชื่อว่า ปุคฺคล (บุคคล) เพราะอรรถว่าไป คือตกไปในนรกนั้น. สัตว์ทั้งหลายผู้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ แม้นอกนี้ก็เรียกว่าบุคคลได้เหมือนกัน เพราะยังไม่ล่วงพ้นสภาวะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง พวกนักนิรุกติ กล่าวว่า ชื่อว่าบุคคล เพราะมีการทำสัตตนิกายนั้น ๆ ให้เต็ม โดยการเกิดขึ้นในที่นั้น ๆ และเพราะมีการเคลื่อนไปด้วยอำนาจแห่งความเป็นของไม่เที่ยง.

คุณณัฐ ทิพย์พยอม และภรรยา พร้อมทั้งพี่น้อง และบุตร-หลาน
ในตระกูลทิพย์พยอม สร้างอุทิศส่วนกุศลให้ บิดา-มารดา

เอตฺถฺหีติ เอตฺถ หิ-สทฺโท เหตุอตฺโถ. ยสฺมา "เอตํ เจโตปริยญาณํ ทิพฺพจกฺขุญาณ-วเสน อิชฺฌตี"ติ ตํ ทิพฺพจกฺขุญาณํ เอตสฺส เจโตปริยญาณสฺส อุปฺปาทเน ปริกมฺมํ ตสฺมา เตน เจโตปริยญาณํ อุปฺปาเทตุกาเมน อธิคตทิพฺพจกฺขุญาเณน ภิกฺขุนาติ เอวํ โยชนา กาตพฺพา. หทยรูปนฺติ น หทยวตฺถุ, อถ โข หทยมํสเปสิ. ยํ พหิ กมลมกุลสณฺฐานํ, อนฺโต โกสาตกีผลสทิสนฺติ วุจฺจติ, ตํ หิ นิสฺสาย อิทานิ วุจฺจมานํ โลหิตํ ติฏฺฐติ. หทยวตฺถุ ปน อิมํ โลหิตํ นิสฺสาย ปวตฺตติ. กถํ ปน ทิพฺพจกฺขุนา โลหิตสฺส วณฺณทสฺสเนน อรูปํ จิตฺตํ ปริเยสตีติ อาห "ยทา หี"ติอาทิ. กถํ ปน โสมนสฺสสหคตาทิจิตฺต-วุตฺติยา กมฺมชสฺส โลหิตสฺส วิวิธวณฺณ-

หิ-ศัพท์ ในบทว่า เอตฺถฺหิ นี้ มีอรรถว่าเหตุ (แปลว่า เพราะว่า). พึงทำคำประกอบความอย่างนี้ว่า เพราะเหตุที่ "เจโตปริยญาณนี้ สำเร็จได้ด้วยอำนาจแห่งทิพยจักษุ" เพราะเหตุนั้น ทิพยจักษุนั้น[๑] จึงจัดเป็นบริกรรม ในอันทำ เจโตปริยญาณนี้ให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ต้องการทำเจโตปริยญาณให้เกิดขึ้นนั้น พึงเป็นผู้บรรลุทิพจักขุญาณ ดังนี้. คำว่า หทัยรูป ท่านมิได้กล่าวถึงหทยวัตถุ, แต่ว่ากล่าวถึงชิ้นเนื้อหัวใจ. ก็โลหิตที่ท่านกำลังพูดถึงในขณะนี้ ย่อมตั้งอยู่อาศัยชิ้นเนื้อหัวใจ ที่ท่านกล่าวว่า ด้านนอก มีสัณฐานดังดอกบัวตูม ด้านใน เหมือนผลบวบขม. ส่วนหทยวัตถุย่อมเป็นไปอาศัยโลหิตนี้. ท่านอาจารย์ทำคำซักไซ้ไว้

---

[๑] ปาฐะ เป็น ตํ ทิพฺพจกฺขุญาณํ (ทิพจักขุญาณนั้น) ไม่น่าถูกต้อง เพราะไม่สอดคล้องกับคำในวิสุทธิมรรค. น่าจะเป็น ตํ ทิพฺพจกฺขุ (ทิพยจักษุนั้น) ได้แปลตามที่เห็นว่าน่าจะเป็น.

ภาวาปตฺตีติ ? โก วา เอวมาห กมฺมชเมว ตํ โลหิตนฺติ จตุสนฺตติรูปสฺสาปิ ตตฺถ ลพฺภมานตฺตา. เตเนวาห "อิทํ รูปํ โสมนสฺสินฺทริยสมุฏฺฐานนฺ"ติอาทิ. เอวมฺปิ ยํ ตตฺถ อจิตฺตชํ, ตสฺส ยถาวุตฺตวณฺณเภเทน ภวิตพฺพนฺติ ? ภวิตพฺพํ เสสติสนฺตติรูปานํ ตทนุวตฺตนโต. ยถา หิ คมนาทีสุ จิตฺตชรูปานิ อุตุกมฺมาหารสมุฏฺฐานรูเปหิ อนุวตฺติยนฺติ, อญฺญถา กายสฺส เทสนฺตรุปฺปตฺติเยว น สิยา, เอวมิธาปิ จิตฺตชรูปํ เสสติสนฺตติรูปานิ อนุวตฺตมานานิ ปวตฺตนฺติ. ปสาทโกธเวลาสุ จกฺขุสฺส วณฺณเภทาปตฺติเยว จ ตทตฺถสฺส นิทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํ.

ในใจว่า ก็พระโยคีจะค้นหาจิตซึ่งเป็นนามโดยการใช้ทิพยจักษุมองดูสีสันของโลหิต ได้อย่างไร ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "ยทา หิ (จริงอยู่ในเวลาใด)" ดังนี้เป็นต้น. ถามว่า ก็โลหิตซึ่งเกิดจากกรรม จะมีอันถึงความมีสีสันต่าง ๆ กัน ตามความเป็นไปแห่งจิตมีจิตที่สหรคตด้วยโสมนัสเป็นต้น ได้อย่างไร ? อีกอย่างหนึ่ง ใครเล่ากล่าวได้อย่างนี้ ว่า โลหิตนั้นเป็นของเกิดจากกรรมเท่านั้นเพราะในโลหิตนั้น แม้รูป ๔ สันตติก็มีอยู่. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวเฉลยว่า (เมื่อตรวจสอบอยู่ว่า) "รูปนี้มีโสมนัสสินทรีย์เป็นสมุฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น. ท้วงว่า แม้ว่าเป็นอย่างนี้ ในโลหิตนั้น รูปใดเป็นรูปที่มิได้เกิดจากจิต, รูปนั้นก็ไม่น่ามีความต่างกันด้วยสีสันตามที่กล่าวแล้วได้นะสิ ? เฉลยว่า น่ามีได้ เพราะรูป ๓ สันตติ ที่เหลือ(ซึ่งเป็นรูปที่มิได้เกิดจากจิต) มีความคล้อยตามรูปที่เกิดจากจิตนั้น. เปรียบเหมือนว่า ในกิริยาทั้งหลายมีการเดินไปเป็นต้น รูปที่มีอุตุเป็น

คุณณัฐ ทิพย์พยอม และภรรยา พร้อมทั้งพี่น้อง และบุตร-หลาน
ในตระกูลทิพย์พยอม สร้างอุทิศส่วนกุศลให้ บิดา-มารดา

สมุฏฐาน ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน และที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมคล้อยตามรูปที่เกิดจากจิตทั้งหลาย, ความเกิดขึ้นในส่วนอื่นของร่างกาย โดยประการอื่น ไม่มีเลยฉันใด, แม้ในโลหิตนี้ รูป ๓ สันตติที่เหลือย่อมเป็นไปคล้อยตามรูปที่เกิดจากจิต ฉันนั้น. ก็การที่ในเวลาที่เลื่อมใสกับในเวลาที่โกรธเคือง จักขุ (นัยน์ตา) มีอันถึงความต่างกันด้วยสีสันได้นั่นเทียว พึงเห็นว่าเป็นอุทาหรณ์ (ตัวอย่าง) แห่งความข้อนั้นได้.

ปริเยสนฺเตนาติ ปฐมํ ตาว อนุมานโต ญาณํ เปเสตฺวา คเวสนฺเตน. เจโตปริยญาณํ หิ อุปฺปาเทตุกาเมน โยคินา เหฏฺฐา วุตฺตนเยน รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานํ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ อภินีหารกฺขมํ กตฺวา ทิพฺพจกฺขุญาณลาภี สมาโน อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา ทิพฺเพน จกฺขุนา ปรสฺส หทยมํสเปสึ นิสฺสาย ปวตฺตมานสฺส โลหิตสฺส วณฺณทสฺสเนน "อิทานิ อิมสฺส จิตฺตํ โสมนสฺสสหคตนฺ"ติ

คำว่า ตรวจสอบอยู่ ความว่า ที่แรกส่งญาณไปค้นหา โดยการอนุมานเอาก่อน. อันว่า พระโยคีผู้ต้องการทำเจโตปริยญาณให้เกิดขึ้น พึงเป็นผู้กระทำรูปาวจรจตุตถฌานที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ ให้มีความควรแก่อภินิหาร(การทำใจให้น้อมไป) ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในหนหลัง แล้วเป็นภิกษุผู้ได้ทิพจักขุญาณอยู่ กำหนดแยก แม้โดยเกี่ยวกับการถือเอานัย ว่า "ในขณะนี้ ผู้นี้

วา "โทมนสฺสสหคตนฺ"ติ วา "อุเปกฺขาสหคตนฺ"ติ วา นยคฺคาหวเสนปิ ววฏฺเปตฺวา ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺาย "อิมสฺส จิตฺตํ ชานามี"ติ ปริกมฺมํ กาตพฺพํ. กาลสตมฺปิ กาลสหสฺสมฺปิ ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺาย ตเถว ปฏิปชฺชิตพฺพํ. ตสฺเสวํ ทิพฺพจกฺขุนา หทยโลหิตวณฺณทสฺสนาทิวิธินา ปฏิปชฺชนฺตสฺส อิทานิ เจโตปริยาณํ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ยํ ตทา ปวตฺตตีติ ววฏฺาปิตํ จิตฺตํ, ตํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมึ นิรุทฺเธ จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺติ. เตสุ ปุริมาติ[1] ตีณิ, จตฺตาริ วา ปริกมฺมาทิสมญฺญานิ กามาวจรานิ, จตุตฺถํ, ปญฺจมํ วา อปฺปนาจิตฺตํ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานิกํ. ตตฺถ ยนฺเตน อปฺปนาจิตฺเตน สทฺธึ อุปฺปนฺนํ าณํ, อิทํ เจโตปริยาณํ. ตํ หิ ยตฺถาเนน ปริกมฺมํ กตํ, ตํ ปรสฺส จิตฺตํ ปจฺจกฺขโต

มีจิตที่สหรคตด้วยโสมนัส" บ้าง ว่า "มีจิตที่สหรคตด้วยโทมนัส" บ้าง ว่า "มีจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา" บ้าง โดยการขยายอาโลกกสิณ แล้วใช้ทิพยจักษุมองดูสีสันของโลหิต ที่เป็นไปอาศัยชิ้นเนื้อหัวใจของผู้อื่น เข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้ว ทำบริกรรมว่า "เราจักรู้จิตของบุคคลผู้นี้" ดังนี้ เถิด. พึงเข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้ว ปฏิบัติอย่างนั้นนั่นแหละ ซ้ำแล้วซ้ำเล่า แม้สิ้นกาล ๑๐๐ ครั้ง แม้สิ้นกาล ๑,๐๐๐ ครั้ง. เมื่อพระโยคีนั้นปฏิบัติ โดยวิธีใช้ทิพยจักษุมองดูสีสันของโลหิตในหัวใจเป็นต้นอยู่อย่างนี้ มโนทวาราวัชชนะย่อมเกิดขึ้น โดยอาการที่จะพึงกล่าวได้ว่า เจโตปริยญาณ จักเกิดขึ้นในบัดนี้ละ ดังนี้ กระทำจิตที่กำหนดได้ว่า กำลังเป็นไปในเวลานั้น ให้เป็นอารมณ์, เมื่อมโนทวาราวัชชนะนั้น ดับไปแล้ว, ชวนะ ๔ ขณะ หรือ ๕ ขณะ ย่อมแล่นไป. บรรดาชวนะเหล่านั้น

---

[1] ฉ. เตสํ ปุริมานิ.

ปฏิวิชฺฌนฺตํ วิภาเวนฺตเมว หุตฺวา ปวตฺตํ[๑] รูปํ วิย จ ทิพฺพจกฺขุญาณํ, สทฺทํ วิย จ ทิพฺพโสตญาณํ. ตโต ปรํ ปน กามาวจรจิตฺเตหิ สราคาทิววฏฺฐาปนํ โหติ นีลาทิววฏฺฐาปนํ วิย. เอวมธิคตสฺส ปน เจโตปริยญาณสฺส อาคมนวิธานมฺปิ อธิคมนวิธานสทิสเมวาติ ตํ ทสฺเสตุํ "ตสฺมา เตน ฯเปฯ ถามคตํ กาตพฺพนฺ"ติ วุตฺตํ.

ชวนะที่มี ๓ ขณะ หรือ ๔ ขณะข้างต้น เป็นกามาวจรมีสัญญาว่า บริกรรมเป็นต้น, ชวนะขณะที่ ๔ หรือขณะที่ ๕ เป็นอัปปนาจิตชั้นรูปาวจรจตุตถฌาน. ในชวนะเหล่านั้น ญาณที่เกิดขึ้นพร้อมกับอัปปนาจิตนั้นใด, ญาณนี้ชื่อว่า เจโตปริยญาณ. ก็พระโยคีนี้ได้ทำบริกรรมไว้ในจิตใด, เจโตปริยญาณนั้น ย่อมเป็นไปเปิดเผยจิตของผู้อื่นที่แทงตลอด โดยประจักษ์นั้นทีเดียว ดุจทิพจักขุญาณเป็นไปเปิดเผยรูป และทิพโสตญาณเป็นไปเปิดเผยเสียง ฉะนั้น. ก็ต่อจากนั้นไป ย่อมมีการกำหนดจิตมีจิตที่มีราคะเป็นต้น ด้วยกามาวจรจิต ดุจการกำหนดผ้ามีสีเขียวเป็นต้น ฉะนั้น. เพื่อแสดงว่าแม้วิธีกลับมาแห่งเจโตปริยญาณที่บรรลุแล้วอย่างนี้ ก็เป็นเช่นเดียวกับวิธีบรรลุนั่นเอง ดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้น ฯเปฯ ก็จะพึงทำเจโตปริยญาณให้มีกำลังได้" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. ปวตฺตติ.

คุณณัฐ ทิพย์พยอม และภรรยา พร้อมทั้งพี่น้อง และบุตร-หลาน ในตระกูลทิพย์พยอม สร้างอุทิศส่วนกุศลให้ บิดา-มารดา

เอวํ ถามคเตฺหีติอาทิ ถามคตานิสํสทสฺสนํ. สพฺพมฺปิ กามาวจรจิตฺตนฺติ จตุปญฺญาสวิธมฺปิ กามาวจรจิตฺตํ. "สพฺพมฺปิ"ติ ปทํ "รูปาวจรารูปาวจรจิตฺตนฺ"ติ เอตฺถาปิ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. เตน ปญฺจทสวิธมฺปิ รูปาวจรจิตฺตํ, ทฺวาทสวิธมฺปิ อรูปาวจรจิตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติ. ปชานาตีติ สราคาทิปฺปกาเรหิ ชานาติ, ปจฺจกฺขโต ปฏิวิชฺฌตีติ อธิปฺปาโย. ปุถุชฺชนวเสนายํ อภิญฺญากถาติ โลกุตฺตรจิตฺตํ อิธ อนุทฺธฏํ. ตมฺปิ หิ อุปริโม, สทิโส วา อริโย เหฏฺฐิมสฺส, สทิสสฺส จ จิตฺตมฺปิ ปชานาติ เอว. เตนาห "อนุตฺตรํ วา จิตฺตนฺ"ติอาทิ. สงฺกมนฺโตติ ญาเณน อุปสงฺกมนฺโต. เอกจฺจํ หิ จิตฺตํ ญตฺวา ปริกมฺเมน วินา ตทญฺญํ จิตฺตํ ชานนฺโต "จิตฺตา จิตฺตํ สงฺกมนฺโต"ติ วุตฺโต. เตนาห "วินาปิ หทยรูปทสฺสเนนา"ติ. หทยรูปทสฺสนาทิวิธานํ หิ อาทิกมฺมิกวเสน วุตฺตํ. เตนาห "วุตฺตมฺปิ เจตนฺ"ติอาทิ. ยตฺถ กตฺถจีติ ปญฺจโวการภเว,

คำว่า ก็เมื่อเจโตปริยญาณนั้นมีกำลังแล้วอย่างนี้ เป็นต้น เป็นคำแสดงอานิสงส์แห่งเจโตปริยญาณที่มีกำลัง. คำว่า กามาวจรจิตแม้ทุกอย่าง คือกามาวจรจิตทั้ง ๕๔ อย่าง. พึงนำบทว่า "สพฺพมฺปิ (แม้ทุกอย่าง)" มาเชื่อมแม้ในบทว่า "รูปาวจรารูปาวจรจิตฺตํ" นี้. ด้วยบทว่า สพฺพมฺปิ นั้น เป็นอันท่านกล่าวอธิบายว่า รูปาวจรจิตทั้ง ๑๕ อย่าง อรูปาวจรจิตทั้ง ๑๒ อย่าง. คำว่า ย่อมรู้ คือรู้โดยประการทั้งหลายมีประการว่ามีราคะเป็นต้น, อธิบายว่า แทงตลอดโดยประจักษ์. อภิญญากถานี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับพระโยคี ผู้เป็นปุถุชน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่ยกโลกุตรจิตไว้ในที่นี้. ก็พระอริยบุคคลชั้นสูงกว่า หรือว่าชั้นเสมอเหมือนกัน ย่อมรู้แม้จิต แม้ที่เป็นโลกุตระนั้น ของพระอริยบุคคล ชั้นต่ำกว่า, และชั้นเสมอเหมือนกันได้ทีเดียว. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า "อนุตฺตรํ วา จิตฺตํ (ย่อมรู้อนุตรจิต คือโลกุตรจิตบ้าง)" ดังนี้

คุณณัฐ ทิพย์พยอม และภรรยา พร้อมทั้งพี่น้อง และบุตร-หลาน
ในตระกูลทิพย์พยอม สร้างอุทิศส่วนกุศลให้ บิดา-มารดา

จตุโวการภเวปิ วา. น กโต อภิญฺญานุโยค- สงฺขาโต อภินิเวโส เอเตนาติ อกตาภินิเวโส, ตสฺส, อาทิกมฺมิกสฺสาติ อตฺโถ. อยํ กถาติ "อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา"ติ- อาทินา วุตฺตปริกมฺมกถา.

เป็นต้น. คำว่า ก้าวไป คือก้าวเข้าไปด้วยญาณ. ท่านอาจารย์กล่าวถึง พระโยคีผู้รู้จิตบางดวงแล้ว รู้จิตดวงอื่นจากจิตดวงนั้น โดยเว้นการบริกรรมว่า "ก้าวจากจิตไปสู่จิต" ดังนี้. เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า "แม้โดยเว้นการมองดูหทัยรูป" ดังนี้. เป็นความจริงว่า วิธีการมีการมองดูหทัยรูปเป็นต้น ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (เริ่มบำเพ็ญ). เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวไว้ว่า "แม้ข้อนี้ก็สมจริง" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ในภพใดภพหนึ่ง คือในปัญจโวการภพก็ได้, แม้ในจตุโวการภพก็ได้. ภิกษุชื่อว่าอกตาภินิเวโส เพราะอรรถว่ามิได้ทำการสั่งสมกล่าวคือการบำเพ็ญอภิญญาไว้, ได้แก่ (เกี่ยวกับ) ภิกษุผู้มิได้ทำการสั่งสมไว้นั้น, ความว่า (เกี่ยวกับ)ภิกษุผู้เป็นอาทิกัมมิกะ. คำว่า กถานี้ คือกถาว่าด้วยการบริกรรมที่ได้กล่าวไว้ด้วยคำว่า "ขยายอาโลกกสิณ" ดังนี้เป็นต้น.

คุณณัฐ ทิพย์พยอม และภรรยา พร้อมทั้งพี่น้อง และบุตร-หลาน
ในตระกูลทิพย์พยอม สร้างอุทิศส่วนกุศลให้ บิดา-มารดา

อวเสสนฺติ วุตฺตาวเสสํ. เอวํ อวิภาเคน วุตฺตํ วิภาคโต ทสฺเสตุํ "จตุภูมิกํ กุสลาพฺยากตํ จิตฺตํ วีตราคนฺ"ติ อาห. ตํ หิ โยนิโสมนสิการปจฺจยตํเหตุกตาหิ ราเคน สมฺปโยคาสงฺกาภาวโต "วีตราคนฺ"ติ วตฺตพฺพตํ ลภติ. เสสากุสลจิตฺตานํ ราเคน สมฺปโยคาภาวโต นตฺเถว สราคตา, ตํนิมิตฺตกตาย ปน สิยา ตํสหิตตาเลโสติ นตฺเถว วีตราคตาปีติ ทุกวินิมุตฺตตาย จ ยุตฺตาติ วุตฺตํ "อิมสฺมึ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺตี"ติ. ยทิ เอวํ ปเทสิกํ เจโตปริยญาณํ อาปชฺชตีติ ? นาปชฺชติ ทุกนฺตรปริยาปนฺนตฺตา เตสํ. เย ปน "ปฏิปกฺขภาเว อสติ สมฺปโยคาภาโว เอเวตฺถ ปมาณํ เอกจฺจอพฺยากตานํ วิยา"ติ เสสากุสลจิตฺตานมฺปิ วีตราคตํ ปฏิชานนฺติ, เต สนฺธายาห "เกจิ ปน เถรา ตานิปิ สงฺคณฺหนฺตี"ติ. สโทสทุเกปิ อิมินาว นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

คำว่า(จิต)ที่เหลือ คือที่เหลือจากที่กล่าวแล้ว. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงจิตที่เหลือ ที่ได้กล่าวไว้โดยยังไม่จำแนกอย่างนี้โดยการจำแนก จึงกล่าวว่า "กุศลและอัพยากตจิตในภูมิ ๔ ชื่อว่า วีตราคํ (จิตที่ปราศจากราคะ)" ดังนี้. จริงอยู่ กุศลและอัพยากตจิตนั้น ย่อมได้ซึ่งความเป็นจิตที่ควรจะเรียกว่า "วีตราคํ" เพราะไม่มีข้อน่ารังเกียจ เพราะการประกอบร่วมกันกับราคะ เหตุเพราะมีโยนิโสมนสิการเป็นปัจจัย มีโยนิโสมนสิการนั้นเป็นเหตุ (เป็นต้น). สำหรับกุศลจิตที่เหลือ (๔ ดวง) ไม่มีความเป็นสราคจิต(จิตมีราคะ)เลย เพราะไม่มีการประกอบร่วมกันกับราคะ, เลศแห่งความเป็นจิตที่เป็นไปกับราคะนั้น พึงมีได้ก็เพราะความเป็นจิตที่มีนิมิตหมายด้วยราคะนั้น เพราะเหตุนั้น ก็ย่อมไม่มี แม้ความเป็นวีตราคจิต(จิตที่ปราศจากราคะ) เลยเทียว เพราะเหตุนั้น จึงชอบแล้ว เพราะความเป็นจิตที่พ้นแล้ว จากทุกะ เหตุนั้น ท่าน

คุณณัฐ ทิพย์พยอม และภรรยา พร้อมทั้งพี่น้อง และบุตร-หลาน
ในตระกูลทิพย์พยอม สร้างอุทิศส่วนกุศลให้ บิดา-มารดา

จึงกล่าวว่า "ย่อมไม่ถึงการสงเคราะห์เข้าในทุกะนี้" ดังนี้. ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ ก็ย่อมถึงความเป็นเจโตปริยญาณที่รู้ได้เป็นบางส่วนนะสิ ? เฉลยว่าไม่ถึงหรอก เพราะอกุศลที่ไม่ถึงการสงเคราะห์ เข้าในทุกะนี้เหล่านั้น ก็มีอันนับเนื่องในทุกะอื่น. ส่วนอาจารย์เหล่าใดคิดว่า "เมื่อไม่มีความเป็นปฏิปักษ์ ความไม่มีการประกอบร่วมกัน (กับราคะ)นั่นเอง เป็นประมาณในจิตเหล่านี้ ดุจความไม่มีการประกอบร่วมกัน (กับราคะ) แห่งอัพยากตจิตทั้งหลายบางดวง (?) ฉะนั้น" ดังนี้ แล้วยืนยันว่า แม้อกุศลจิตที่เหลือทั้งหลาย ก็มีความเป็นจิตที่ปราศจากราคะ, ท่านอาจารย์ หมายเอาอาจารย์เหล่านั้นกล่าวว่า "แต่พระเถระทั้งหลายบางรูป ก็สงเคราะห์เอาจิต ๔ ดวงเหล่านั้นด้วย" ดังนี้. แม้ในสโทสทุกะ (จิต ๒ อย่างมีจิตที่มีโทสะเป็นต้น) บัณฑิตก็พึงทราบอรรถาธิบายโดยนัยนี้แหละ.

ปาฏิปุคฺคลิกนเยนาติ อาเวณิกนเยน, ตทญฺญากุสลจิตฺเตสุ วิย โลภโทเสหิ อมิสฺสิตสฺส โมหสฺเสว สพฺภาวโตติ อตฺโถ. อกุสลมูลสงฺขาเตสุ สห โมเหเนวาติ สโมหํ ปฐมนเย, ทุติยนเย ปน สเหว โมเหนาติ สโมหนฺติ เอวํ อุตฺตรปุริม- ปทาวธารณโต ทฺวีสุ นเยสุ เภโท เวทิตพฺโพ. อตฺตนา สมฺปยุตฺตํ ถีนมิทฺธํ อนุวตฺตนวเสน คตํ ปวตฺตํ ถีนมิทฺธานุคตํ. ปญฺจวิธํ สสงฺขาริกากุสลจิตฺตํ สงฺขิตฺตํ, อารมฺมเณ สงฺโกจนวเสน ปวตฺตนโต. วุตฺตนเยน อุทฺธจฺจานุคตํ เวทิตพฺพํ, ตํ ปน อุทฺธจฺจสหคตํ จิตฺตํ, ยตฺถ วา อุทฺธจฺจํ ปจฺจยวิเสเสน ถามชาตํ หุตฺวา ปวตฺตติ. กิเลสวิกฺขมฺภนสมตฺถตาย, วิปุลผลตาย, ทีฆสนฺตานตาย จ มหนฺตภาวํ คตํ, มหนฺเตหิ วา อุฬารจฺฉนฺทวีริยจิตฺตปญฺเญหิ คตํ ปฏิปนฺนนฺติ มหคฺคตํ. อวเสสนฺติ ปริตฺตปฺปมาณํ. อตฺตานํ อุทฺธริตุํ สมตฺเถหิ

คำว่า โดยปาฏิปุคคลิกนัย คือโดยนัยที่ว่าเฉพาะจิต, ความว่า โดยภาวะที่โมหะอันไม่ปะปนด้วยโลภะและโทสะ เหมือนอย่างในอกุศลจิตดวงอื่นจากโมหมูลจิต ๒ ดวงนั้นก็มีอยู่. บัณฑิตพึงทราบความต่างกันในนัยทั้ง ๒ โดยมีคำอวธารณะ(เอว-ศัพท์) ที่บทหลัง และบทหน้า อย่างนี้ คือในบรรดาจิตที่นับว่ามีอกุศลเป็นมูลทั้งหลาย ในนัยแรก(สห โมเหเนวาติ สโมหํ)จิต ชื่อว่า มีโมหะ เพราะอรรถว่าเป็นไปพร้อมกันกับโมหะเท่านั้น (มิได้เป็นไปกับโลภะหรือโทสะด้วย), ส่วยในนัยที่ ๒ (สเหว โมเหนาติ สโมหํ)จิต ชื่อว่า มีโมหะ เพราะอรรถว่าเป็นไปพร้อมกันเท่านั้น กับโมหะ. จิตที่ไป คือเป็นไปด้วยอำนาจคล้อยตามถีนะและมิทธะอันสัมปยุตกับตน ชื่อว่า ถีนมิทฺธานุคตํ (จิตที่ไปตามถีนะและมิทธะ). อกุศลจิตที่เป็นสสังขาริก ๕ อย่าง ชื่อว่า สงฺขิตฺตํ (จิตหดหู่) เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความถดถอยในอารมณ์. พึงทราบจิตที่เป็น

คุณณัฐ ทิพย์พยอม และภรรยา พร้อมทั้งพี่น้อง และบุตร-หลาน
ในตระกูลทิพย์พยอม สร้างอุทิศส่วนกุศลให้ บิดา-มารดา

สห อุตฺตเรหีติ สอุตฺตรํ. อุตฺติณฺณนฺติ อุตฺตรํ, โลเก อปริยาปนฺนภาเวน โลกโต อุตฺตรนฺติ โลกุตฺตรํ. ตโต เอว นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตรนฺติ อนุตฺตรํ. อุปนิชฺฌานลกฺขณฏฺเฐน สมาธินา สมฺมเทว อาหิตนฺติ สมาหิตํ. ตทงฺควิมุตฺติปฺปตฺตํ กามาวจรกุสลจิตฺตํ. วิกฺขมฺภนวิมุตฺติปฺปตฺตํ มหคฺคตจิตฺตํ. สมุจฺเฉทวิมุตฺติปฺปตฺตํ มคฺคจิตฺตํ. ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิมุตฺติปฺปตฺตํ ผลจิตฺตํ. นิสฺสรณวิมุตฺติปฺปตฺตมฺปิ ตทุภยเมว. กามํ กานิจิ ปจฺจเวกฺขณจิตฺตานิ นิพฺพานารมฺมณานิ โหนฺติ, นิสฺสรณวิมุตฺติปฺปตฺตานิ ปน น โหนฺติ ตาทิสกิจฺจาโยคโต. ปาฬิยํ[1] อาคตสราคาทิเภทวเสน เจว เตสํ อนุตฺตรเภทวเสน จ สพฺพปฺปการมฺปิ.

อุทฺธจฺจานุคตํ (ไปตามอุทธัจจะ)ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว, ก็จิตที่ไปตามอุทธัจจะนั้น ได้แก่จิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ, หรือว่าได้แก่จิตอันเป็นที่ที่อุทธัจจะ เป็นไปเป็นธรรมชาติเกิดกำลัง โดยปัจจัยพิเศษ. จิต ชื่อว่า มหคฺคตํ เพราะอรรถว่าไปสู่ความยิ่งใหญ่ เหตุเพราะมีความสามารถ ในการข่มกิเลส เหตุเพราะความเป็นจิตที่มีผลไพบูลย์ และเหตุเพราะความเป็นจิต ที่มีความสืบต่อกันได้ยาวนาน, หรือเพราะอรรถว่าไป คือ พระโยคีทำให้ดำเนินไป(ปฏิบัติ) ด้วยธรรมที่ยิ่งใหญ่คือ ฉันทะ วิริยะ จิต และปัญญาที่โอฬาร. คำว่า จิตที่เหลือ ได้แก่ปริตตจิต (กามาวจรจิต)และอัปปมาณจิต(โลกุตรจิต). จิต ชื่อว่า สอุตฺตรํ (มีจิตที่ยิ่งกว่า) เพราะอรรถว่ามีอุตรจิต (จิตที่เหนือกว่า)ที่สามารถยกตนขึ้นได้. จิตชื่อว่า อุตฺตรํ เพราะ

---

๑ ที. สี. ๙/๑๐๖, ที. มหา. ๑๐/๓๓๔, ม. มู. ๑๒/๑๑๐.

อรรถว่า ข้ามขึ้นได้แล้ว, จิตชื่อว่า โลกุตตรํ (โลกุตรจิต) เพราะอรรถว่าข้ามขึ้นจากโลก โดยความเป็นจิตที่ไม่นับเนื่องในโลก. เพราะเหตุนั้นนั่นเองจึงชื่อว่า อนุตตรํ เพราะอรรถว่าไม่มีจิตที่เหนือกว่า. จิตชื่อว่า สมาหิตํ เพราะอรรถว่า ตั้งมั่นโดยชอบนั่นเทียว ด้วยสมาธิ ที่มีสภาวะคือลักษณะที่เข้าไปเพ่งอารมณ์. ชื่อว่าจิตที่ถึงตทังควิมุตติ ได้แก่กามาวจรกุศลจิต. ชื่อว่า จิตที่ถึงวิกขัมภนวิมุตติ ได้แก่มหัคคตจิต. ชื่อว่า จิตที่ถึงสมุจเฉทวิมุตติ ได้แก่มรรคจิต. ชื่อว่า จิตที่ถึงปัสสัทธิวิมุตติ ได้แก่ผลจิต, แม้ชื่อว่า จิตที่ถึงนิสสรณวิมุตติ ก็ได้แก่มรรคจิตและผลจิตทั้ง ๒ อย่างนั่นเทียว. จิตบางอย่าง มีปัจจเวกขณจิตเป็นต้น เป็นจิตที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็จริง, ถึงกระนั้น ก็ไม่ชื่อว่าเป็นจิตที่ถึงนิสสรณวิมุตติ เพราะไม่ประกอบด้วยกิจที่เป็นเช่นนั้น. ภิกษุผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จิตแม้ทุกประการ โดยเกี่ยวกับความ-

ต่างกันแห่งจิต มีจิตที่มีราคะเป็นต้น อันมาแล้วในพระบาลี และโดยเกี่ยวกับความต่างกันในภายในแห่งจิตเหล่านั้น.

เจโตปริยญาณกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบการพรรณนากถาว่าด้วยเจโตปริยญาณ.

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณกถาวณฺณนา

๔๐๒. ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ, ตสฺส วา อนุสฺสรณํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ, ตํ นิสฺสยาทิปจฺจยภูตํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชนโต "ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติมฺหิ ยํ ญาณํ, ตทตฺถายา"ติ สงฺเขเปน วุตฺตมตฺถํ วิวรนฺโต ปุพฺเพนิวาสนฺตาว ทสฺเสตฺวา ตตฺถ สติญาณานิ ทสฺเสตุํ "ปุพฺเพนิวาสา"ติ-อาทิมาห. ตตฺถ "ปุพฺเพ"ติ อิทํ ปทํ

พรรณนากถาว่าด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

๔๐๒. ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ (สติที่ตามระลึกปุพเพนิวาสา), ตสฺส วา อนุสฺสรณํ (อีกอย่างหนึ่ง ความตามระลึกปุพเพนิวาสะนั้น) ชื่อว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ, ท่านอาจารย์ผู้จะเปิดเผยเนื้อความที่ได้กล่าวไว้โดยสังเขป ว่า "เพื่อประโยชน์แก่ญาณในปุพเพนิวาสานุสสติ" ประสงค์แสดงปุพเพ-นิวาสะเสียก่อน แล้วจึงแสดงสติและญาณใน

"เอกมฺปิ ชาตึ"ติอาทิวจนโต[๑] อตีตภววิสยํ อิธาปิ อธิปฺเปตนฺติ อาห "อตีตชาตีสู"ติ. นิวาส-สทฺโท กมฺมสาธโน, ขนฺธวินิมุตฺโต จ นิวสิตธมฺโม นตฺถีติ อาห "นิวุฏฺฐกฺขนฺธา"ติ. นิวุฏฺฐตา เจตฺถ สสนฺตาเน ปวตฺตตา, ตถาภูตา จ เต อนุ อนุ ภูตา ชาตา ปวตฺตา ตตฺถ อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตาว โหนฺตีติ อาห "นิวุฏฺฐาติ อชฺฌาวุฏฺฐา อนุภูตา อตฺตโน สนฺตาเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธา"ติ. เอวํ สสนฺตติปริยาปนฺนธมฺมวเสน นิวาส-สทฺทสฺส อตฺถํ วตฺวา อิทานิ อวิเสเสน วตฺตุํ "นิวุฏฺฐธมฺมา วา นิวุฏฺฐา"ติ วตฺวา ตํ วิวริตุํ "โคจรนิวาเสนา"ติอาทิ วุตฺตํ. โคจรภูตาปิ หิ โคจราเสวนาย อาเสวิตา อารมฺมณกรณวเสน อนุภูตา นิวุฏฺฐา นาม โหนฺตีติ. เต ปน ทุวิธา สปรวิญฺญาณ-โคจรตายาติ อุภเยปิ เต ทสฺเสตุํ "อตฺตโน"ติอาทิ วุตฺตํ.

ปุพเพนิวาสะนั้น จึงกล่าวว่า "ปุพเพนิวาสา" เป็นต้น เพราะอาศัยสติที่เป็นปัจจัยมีนิสสย-ปัจจัยเป็นต้นนั้นเกิดขึ้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า "ปุพฺเพ" นี้ แม้ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาวิสัยในภพอดีต ตามพระดำรัสที่ว่า "เอกมฺปิ ชาตึ (ย่อมระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง)" เป็นต้น เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า "คือในชาติอดีตทั้งหลาย" ดังนี้. นิวาส-ศัพท์ เป็นกรรม-สาธนะ (ที่ตนได้อาศัยอยู่), ก็ธรรมที่ตนเคยอาศัยอยู่ ที่พ้นไปจากขันธ์ หามีไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ได้แก่ขันธ์ทั้งหลายที่ตนได้อาศัยอยู่". ก็ความเป็นขันธ์ที่ได้อาศัยแล้ว ในที่นี้ ได้แก่ความเป็นขันธ์ที่เป็นไปในสันดานของตน, ก็ขันธ์ที่เป็นอย่างนั้นเหล่านั้น มีแล้ว เกิดแล้ว เป็นไปแล้ว บ่อย ๆ เกิดขึ้นในชาตินั้นแล้ว ก็เป็นอันปราศไปแล้วเทียว เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "บทว่า นิวุฏฺฐา ได้แก่ที่ตนได้ครอบครอง คือที่ได้

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๑๖.

เสวย ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ดับไปแล้ว ในสันดานของตน" ดังนี้. ท่านอาจารย์ครั้นได้กล่าวถึงความหมายของ นิวาส-ศัพท์ โดยเกี่ยวกับเป็นธรรม ที่นับเนื่องในความสืบต่อของตนอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ครั้นกล่าวถึงวัตถุโดยไม่แปลกกันว่า "อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ได้อยู่อาศัยทั้งหลาย ก็ชื่อว่านิวุฏฐา" ดังนี้แล้ว ประสงค์จะเปิดเผยวัตถุนั้น จึงกล่าวว่า "(คือที่ได้อาศัยอยู่) โดยเป็นที่อาศัยอยู่คือเป็นอารมณ์" ดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ แม้ธรรมที่เป็นอารมณ์ทั้งหลายที่ได้ซ่องเสพแล้ว โดยเป็นการซ่องเสพอารมณ์ ที่ได้เสวยแล้ว โดยเกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์ ก็ชื่อว่าเป็นนิวุฏฐา แล. ก็ธรรมเหล่านั้นมี ๒ อย่างโดยความเป็นอารมณ์แห่งวิญญาณของตน และของผู้อื่น เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงธรรมเหล่านั้นแม้ทั้ง ๒ อย่าง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "(ได้แก่...ด้วยวิญญาณ) ของตน" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ "อตฺตโน วิญฺญาเณน วิญฺญาตา"ติ วตฺวา "ปริจฺฉินฺนา"ติ วจนํ เย เต โคจรนิวาเสน นิวุฏฺฐธมฺมา, เต น เกวลํ วิญฺญาเณน วิญฺญาตมตฺตา, อถ โข ยถา ปุพฺเพ ชาตินามโคตฺตวณฺณลิงฺคาหาราทิวิเสเสหิ ปริจฺเฉทการิกาย ปญฺญาย ปริจฺฉิชฺช คหิตา, ตเถเวตํ ญาณํ ปริจฺฉิชฺช คณฺหตีติ อิมสฺส อตฺถสฺส ทีปนตฺถํ วุตฺตํ. ปรวิญฺญาเณน วิญฺญาตาปิ วา นิวุฏฺฐาติ สมฺพนฺโธ. น เกวลํ อตฺตโนว วิญฺญาเณน, อถ โข ปเรสํ วิญฺญาเณน วิญฺญาตาปิ วาติ อตฺโถ. อิธาปิ "ปริจฺฉินฺนา"ติ ปทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ "ปเรสมฺปิ วา วิญฺญาเณน วิญฺญาตา ปริจฺฉินฺนา"ติ. ตสฺส จ คหเณ ปโยชนํ วุตฺตนเยเนว วตฺตพฺพํ. เต จ โข ยสฺมา อตีตาสุ เอว ชาตีสุ อญฺเญหิ วิญฺญาตา ปริจฺฉินฺนา, เต จ ปรินิพฺพุตาปิ โหนฺติ. เย หิ[1] เต วิญฺญาตา,

ในคำเหล่านั้น คำที่ท่านกล่าวว่า "ได้แก่ที่ได้รู้แล้วด้วยวิญญาณของตน" แล้วกล่าวว่า "ที่ได้กำหนดแล้ว" ดังนี้ ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงถึงความข้อนี้ ว่า ธรรมที่ได้อาศัยอยู่ โดยเป็นที่อาศัยอยู่คือเป็นอารมณ์เหล่านั้นใด, ธรรมเหล่านั้น จะเป็นเพียงสิ่งที่วิญญาณได้รู้แล้ว อย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่, แต่ว่า เป็นสิ่งที่ปัญญาซึ่งมีปกติกระทำการกำหนด ได้กำหนดถือเอาแล้ว ตามความต่างกันแห่งชาติ นาม โคตร วรรณะ ลิงคะ และอาหารเป็นต้น ในภพก่อน, ญาณนี้ (ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ) ก็กำหนดถือเอา โดยประการนั้นเหมือนกัน ดังนี้. มีการเชื่อมความว่า ปรวิญฺญาเณน วิญฺญาตาปิ วา นิวุฏฺฐา (หรือแม้ที่วิญญาณของผู้อื่นได้รู้แล้ว). ความว่า ไม่ใช่ที่วิญญาณของตนได้รู้แล้ว แต่อย่างเดียวเท่านั้น, แต่ว่า หรือแม้ที่วิญญาณของผู้อื่นทั้งหลาย

---

[1] ม. เยสํ หิ.

เตสํ ตทา ปวตฺตมานสนฺตานานุสาเรน เตสมฺปิ อตีเต ปวตฺตึ ญายตีติ สิขาปฺปตฺตํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส วิสยภูตํ ปุพฺเพนิวาสํ ทสฺเสตุํ "ฉินฺนวฏฺฏุมกานุสฺสรณาทีสู"ติ วุตฺตํ. ฉินฺนวฏฺฏุมกา สมฺมาสมฺพุทฺธา, เตสํ อนุสฺสรณํ ฉินฺนวฏฺฏุมกานุสฺสรณํ. อาทิ-สทฺเทน ปจฺเจกสมฺพุทฺธพุทฺธสาวกานุสฺสรณานิ คยฺหนฺตีติ วทนฺติ. ฉินฺนวฏฺฏุมกา ปน สพฺเพว อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพุตา. เตสํ อนุสฺสรณํ นาม เตสํ ปฏิปตฺติยา อนุสฺสรณํ, สา ปน ปฏิปตฺติ สงฺเขปโต ฉฬารมฺมณคฺคหณลกฺขณาติ. ตานิ อิธ ปน[1] ปรวิญฺญาณวิญฺญาตคฺคหเณน คหิตานิ, เต ปเนเต สมฺมาสมฺพุทฺธานํเยว วิสยา, น อญฺเญสนฺติ อาห "เต พุทฺธานํเยว ลพฺภนฺตี"ติ. น หิ อตีเต พุทฺธา ภควนฺโต เอวํ วิปสฺสึสุ, เอวํ มคฺคํ ภาเวสุํ, เอวํ ผลนิพฺพานานิ สจฺฉากํสุ, เอวํ

ได้รู้แล้ว. แม้ในบทว่า ปรวิญฺญาเณน นี้ ก็พึงนำบทว่า "ปริจฺฉินฺนา (ได้กำหนดแล้ว)" มาเชื่อมไว้ ว่า "หรือแม้ที่วิญญาณของผู้อื่นได้รู้แล้ว ได้กำหนดแล้ว" ดังนี้. ก็บัณฑิตพึงกล่าวถึงประโยชน์ ในการถือเอาแห่งวิญญาณนั้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ก็ธรรมเหล่านั้นแล เพราะเหตุที่บุคคลอื่นก็ได้รู้แล้ว กำหนดแล้ว ในชาติอดีตทั้งหลายนั่นเทียว, ซึ่งบุคคลเหล่านั้น แม้ที่ปรินิพพานแล้ว ก็มีอยู่. ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงปุพเพนิวาสะที่เป็นอารมณ์แห่งปุพเพนิวาสานุสสติญาณ อันถึงยอดว่า ธรรมที่ได้รู้แล้วเหล่านั้นใด, ญาณย่อมรู้ความเป็นไปในอดีต แม้แห่งธรรมเหล่านั้น ตามแนวแห่งสันดานที่เป็นไปสืบต่อกันอยู่ในเวลานั้น แห่งบุคคลเหล่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ในคราวตามระลึกถึงท่านผู้ตัดวัฏฏะได้แล้วเป็นต้น" ดังนี้. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงตัดวัฏฏะได้แล้ว,

---

[1] ฉ. ปนาติ สทฺโท น ทิสฺสติ.

เวเนยฺยํ วิเนสุนฺติ เอตฺถ สพฺพทา อญฺเญสํ ญาณสฺส คติ อตฺถีติ. ยาย สติยา ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ, สา ปุพฺเพนิวาสานุสฺสตีติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

การตามระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งหลายนั้น ชื่อว่าการตามระลึกถึงท่านผู้ตัดวัฏฏะได้แล้ว. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ด้วยอาทิ–ศัพท์(ที่แปลว่า "เป็นต้น") ท่านถือเอา การตามระลึกถึงพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. ก็ชื่อว่าท่านผู้ตัดวัฏฏะได้แล้ว ได้แก่ท่านที่ปรินิพพานแล้ว ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุทุกท่านนั่นเทียว. ชื่อว่าการตามระลึกถึงท่านเหล่านั้น ได้แก่การตามระลึกถึงข้อปฏิบัติ (ปฏิปทา)ของท่านเหล่านั้น, ก็ปฏิบัติ (ปฏิปทา)นั้น ว่าโดยสังเขปได้แก่ข้อปฏิบัติ (ปฏิปทา)ที่มีการถือเอาอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ แล. ก็การตามระลึกเหล่านั้น ในที่นี้ได้แก่การตามระลึก ที่ได้ถือเอาแล้ว ด้วยศัพท์ว่า ที่วิญญาณของผู้อื่นได้รู้แล้ว, อนึ่ง ธรรมเหล่านั้น เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น, มิได้เป็นวิสัยของบุคคลอื่น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ธรรมที่ได้อาศัยอยู่เหล่านั้น

ย่อมได้แก่ พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น" ดังนี้. เป็นความจริงว่า คติ (ความไป, คือความรู้) แห่งญาณ ในข้อว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีต ทรงได้เห็นแจ้งแล้ว อย่างนี้, ทรงได้เจริญมรรคแล้วอย่างนี้, ทรงได้กระทำผลและพระ-นิพพานให้แจ้งแล้วอย่างนี้, ทรงได้แนะนำเวไนยสัตว์แล้ว อย่างนี้ ดังนี้ นี้ หามีแก่บุคคลอื่นไม่ ตลอดกาลทั้งปวง ฉะนี้แล. พึงนำบทมาเชื่อมกันว่า ยาย สติยา ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ, สา ปุพฺเพ-นิวาสานุสฺสติ (ภิกษุย่อมตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะได้ด้วยสติใด, สตินั้นชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติ).

อเนกวิธนฺติ นานาภวโยนิคติ-วิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสาทิวเสน พหุวิธํ. ปกาเรหีติ นามโคตฺตาทิอากาเรหิ สทฺธึ, สหโยเค เจตํ กรณวจนํ. ปวตฺติตํ เทสนาวเสน. เตนาห "สํวณฺณิตนฺ"ติ;

คำว่า มีประการต่าง ๆ เป็นอเนก คือมีประการต่าง ๆ มากมาย โดยเกี่ยวกับภพ โยนิ คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาสเป็นต้นต่าง ๆ. บทว่า ปกาเรหิ (พร้อมกับประการทั้งหลาย) คือพร้อมกับอาการทั้งหลายมีชื่อ

นาวาเอกวงษ์ ศิริเกตุ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

วิตฺถาริตนฺติ อตฺโถ. "นิวาสนฺ"ติ อนฺโตคธเภทสามญฺญวจนเมตนฺติ เต เภเท พฺยาปนิจฺฉาวเสน สงฺคเหตฺวา ทสฺเสนฺโต "ตตฺถ ตตฺถ นิวุฏฺฐสนฺตานนฺ"ติ อาห. สาวกสฺเสตํ อนุสฺสรณํ, น สตฺถุโนติ วุตฺตํ "ขนฺธปฏิปาฏิวเสน จุติปฏิสนฺธิวเสน วา"ติ. ขนฺธปฏิปาฏิ ขนฺธานํ อนุกฺกโม. สา จ โข จุติโต ปฏฺฐาย อุปฺปฏิปาฏิวเสน. เกจิ ปเนตฺถ "อิริยาปถปฏิปาฏิขนฺธปฏิปาฏี"ติ วทนฺติ. อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวาติ ญาณคติยา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา. ติตฺถิยาติ อญฺญติตฺถิยา, เต ปน กมฺมวาทิโน กิริยวาทิโน ตาปสาทโย. ฐเปตฺวา อคฺคสาวกมหาสาวเก อิตเร สตฺถุสาวกา ปกติสาวกา.

และโคตรเป็นต้น, ก็บทว่า ปกาเรหิ นี้ เป็นตติยาวิภัตติ ในสหโยคะ. ชื่อว่าทำให้เป็นไป ก็โดยเกี่ยวกับเป็นเทศนา. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คือสังวรรณนา", ความว่า ทำให้พิสดาร. บทว่า "นิวาสํ" นี้ เป็นคำพูดถึงความเสมอเหมือนกัน โดยประเภทแห่งขันธสันดาน ที่เนื่องในภายใน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงประเภทเหล่านั้นรวมไว้ โดยเกี่ยวกับความต้องการที่แผ่ซ่านไป(แห่งญาณ) จึงกล่าวว่า "ได้แก่สันดาน ที่(เคย)อาศัยอยู่ ในภพนั้น ๆ" ดังนี้. ข้อนี้เป็นการตามระลึกของพระสาวก, ไม่ใช่ของพระศาสดา เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "โดยเกี่ยวกับลำดับขันธ์ หรือโดยเกี่ยวกับจุติ และปฏิสนธิ" ดังนี้. ชื่อว่า ขนฺธปฏิปาฏิ ได้แก่ลำดับแห่งขันธ์ทั้งหลาย. ก็ลำดับแห่งขันธ์ทั้งหลายนั้น ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นลำดับเหนือขึ้นไปจับตั้งแต่จุติไป. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวไว้ในความข้อนี้ว่า "เป็นลำดับขันธ์

โดยลำดับอิริยาบถ" ดังนี้. คำว่า <u>ตามๆ ไป</u> คือตาม ๆ ไป ด้วยญาณคติ. คำว่า <u>พวกเดียรถีย์</u> ได้แก่พวกอัญเดียรถีย์ (ผู้ถือลัทธิอื่น), ก็พวกเดียรถีย์เหล่านั้นได้แก่บุคคลทั้งหลายมีพวกดาบสเป็นต้น ผู้เป็นกรรมวาที (มีปกติกล่าวอ้างกรรม) เป็นกิริยวาที(มีปกติกล่าวอ้างการกระทำ). ยกเว้นพระอัครสาวกและพระมหาสาวกทั้งหลายเสีย สาวกของพระศาสดานอกนี้ ชื่อว่า <u>พระปกติสาวก</u>.

ยสฺมา ติตฺถิยานํ พฺรหฺมชาลาทีสุ จตฺตาฬีสาย เอว สํวฏฺฏวิวฏฺฏานํ อนุสฺสรณํ อาคตํ, ตสฺมา "<u>น</u> <u>ตโต</u> <u>ปรนฺ</u>"ติ วตฺวา ตํ การณํ วทนฺโต "<u>ทุพฺพลปญฺญตฺตา</u>"ติอาทิมาห, เตน วิปสฺสนาภิโยโค ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส วิเสสการณนฺติ ทสฺเสติ. <u>พลวปญฺญตฺตาติ</u> เอตฺถ นามรูปปริจฺเฉทาทิเยว ปญฺญาย พลวการณํ ทฏฺฐพฺพํ. ตํ เหตฺถ เนสํ สาธารณการณํ. <u>เอตฺตโกติ</u> กปฺปานํ ลกฺขํ, ตทธิกํ เอกํ, เทฺว จ อสงฺเขยฺยานีติ

เพราะเหตุที่ การตามระลึกสังวัฏฏวิวัฏฏกัป ๔๐ ของพวกเดียรถีย์ทั้งหลายมาแล้วในพระสูตรทั้งหลาย มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น, ฉะนั้น ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "<u>ไม่ยิ่งไปกว่านั้น</u>" ดังนี้แล้ว เมื่อจะกล่าวถึงเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "<u>เพราะเป็นผู้มีปัญญาทุรพล</u>" ดังนี้เป็นต้น, ด้วยคำนั้นท่านแสดงว่าการบำเพ็ญยิ่งในวิปัสสนา เป็นเหตุพิเศษแห่งปุพเพนิวาสานุสสติญาณ. ในคำว่า <u>เพราะเป็นผู้มีปัญญามีกำลัง</u> นี้ พึง

กาลวเสน เอวํปริมาโณ ยถากฺกมํ เตสํ มหาสาวกคฺคสาวกปจฺเจกพุทฺธานํ ปุญฺญาณาภินีหาโร สาวกปจฺเจกโพธิปารมิตา สมิตา.[๑] ยทิ โพธิสมฺภารสมฺภรณกาลปริจฺฉินฺโน เตสํ เตสํ อริยานํ อภิญฺญาญาณวิภาโค, เอวํ สนฺเต พุทฺธานมฺปิ วิสยปริจฺเฉทตา อาปนฺนาติ อาห "พุทฺธานํ ปน ปริจฺเฉโท นาม นตฺถี"ติ. "ยาวตกํ เญยฺยํ, ตาวตกํ ญาณนฺ"ติ[๒] วจนโต สพฺพญฺญุตญาณสฺส วิย พุทฺธานํ อภิญฺญาญาณานมฺปิ วิสเย ปริจฺเฉโท นาม นตฺถิ. ตตฺถ ยํ ยํ ญาตุํ อิจฺฉนฺติ, ตํ ตํ ชานนฺติ เอว. อถวา สติปิ กาลปริจฺเฉเท กรุณูปายโกสลฺลปริคฺคหาหินา สาติสยตฺตา มหาโพธิสมฺภารานํ ปญฺญาปารมิตาย ปวตฺติอานุภาวสฺส ปริจฺเฉโท นาม นตฺถิ, กุโต ตํนิพฺพตฺตานํ อภิญฺญาญาณานนฺติ อาห "พุทฺธานํ ปน

เห็นว่า ญาณกำหนดนามรูปเป็นต้นนั่นเทียว เป็นเหตุมีกำลังแห่งปัญญา. ก็ในบรรดาชนเหล่านี้ ข้อที่ปัญญามีกำลังนั้น เป็นเหตุสาธารณะแห่งท่านเหล่านั้น. คำว่า (มีอภินิหาร) เพียงเท่านี้ ความว่าอภินิหารแห่งบุญคือญาณ คือสาวกโพธิบารมี และปัจเจกโพธิบารมี ที่ถึงพร้อมแล้วแห่งพระมหาสาวก พระอัครสาวก และพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น มีปริมาณโดยเนื่องกับกาลตามลำดับ อย่างนี้ คือ แสนกัป, ๑ อสงไขยเกินไปแสนกัปนั้น, และ ๒ อสงไขยเกินไปแสนกัปนั้น ดังนี้. ท่านอาจารย์ทำคำท้วงไว้ในใจว่า ถ้าหากว่า การจำแนกอภิญญาญาณของพระอริยบุคคลเหล่านั้น ๆ มีอันกำหนดไว้ด้วยกาลที่สั่งสมโพธิสมภารไซร้, เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็มีอันถึงภาวะที่ว่าวิสัย (แห่งอภิญญาญาณ) แม้ของพระพุทธเจ้า (พระสัมมา-

---

๑ สิทฺธาติปิ ทิสฺสติ.

๒ ขุ. มหา. ๒๙/๔๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๓๙, ขุ. ป. ๓๑/๕๗๗.

ปริจฺเฉโท นาม นตฺถี''ติ. อตีเต เอตฺตกานิ กปฺปานิ อสงฺเขยฺยานีติ เอวํ กาลปริจฺเฉโท นาม นตฺถิ, อนาคเต อนาคตํสญาณสฺส วิย.

สัมพุทธเจ้า)ก็ยังมีขอบเขตดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "ส่วนสำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นธรรมดาว่าหาขอบเขตมิได้" ดังนี้. ขึ้นชื่อว่าขอบเขตในวิสัย แม้แห่งพระอภิญญาญาณทั้งหลาย ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย หามีไม่ เช่นเดียวกับพระสัพพัญญุตญาณ เพราะมีคำพูดอยู่ว่า "ยาวตฺตกํ เญยฺยํ, ตาวตฺตกํ ญาณํ (สิ่งที่ควรรู้มีประมาณเพียงใด, พระญาณก็มีประมาณเพียงนั้น)" ดังนี้. พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงประสงค์จะรู้สิ่งใด ๆ, ก็ทรงรู้สิ่งนั้น ๆ ได้ทีเดียว. อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า แม้ว่าขอบเขตแห่งกาลจะมีได้ ขึ้นชื่อว่าขอบเขตแห่งพระอานุภาพที่เป็นไปด้วยพระปัญญาบารมี หามีไม่ เพราะพระมหาโพธิสมภาร (องค์คุณเครื่องประกอบแห่งการตรัสรู้ที่ยิ่งใหญ่)ทั้งหลาย มีความล้ำเลิศ ด้วยกิจมีการกำหนด ถือเอาความฉลาดในอุบาย แห่งการกระทำเป็นต้น, พระอภิญญาญาณทั้งหลาย ที่บังเกิดเพราะพระอานุภาพนั้น จะมีขอบเขตได้แต่ที่ไหน

กันเล่า ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "ส่วนสำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นธรรมดาว่าหาขอบเขตมิได้" ดังนี้. ขอบเขตแห่งกาล (แห่งพระอภิญญาญาณ) ในอดีต อย่างนี้ว่า (ทรงรู้ได้) หลายอสงไขยกัปเท่านี้ดังนี้ หามีไม่, ดุจขอบเขตแห่งกาล แห่งพระอนาคตังสญาณในอนาคต ฉะนั้น.

เอวํ ฉนฺนํ ชนานํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสรณํ กาลวิภาคโต ทสฺเสตฺวา อิทานิ อารมฺมณคฺคหณโต อานุภาววิเสสโต, ปวตฺติอาการโต จ ทสฺเสตุํ "ติตฺถิยา จา"ติอาทิ วุตฺตํ. จุติปฏิสนฺธิวเสนาติ อตฺตโน, ปรสฺส วา ตสฺมึ ตสฺมึ อตฺตภาเว จุตึ ทิสฺวา อนฺตรา กิญฺจิ อนามสิตฺวา ปฏิสนฺธิยา เอว คหณวเสน. วุตฺตเมวตฺถํ พฺยติเรกโต, อนฺวยโต จ วิภาเวตุํ "เตสญฺหี"ติ อาทิ วุตฺตํ. ปกติสาวกา จุติปฏิสนฺธิวเสนปิ สงฺกมนฺตีติ อยมตฺโถ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน "พลวปญฺญตฺตา"ติ

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงการตามระลึกปุพเพนิวาสะแห่งชน ๖ จำพวก โดยจำแนกตามกาล (ระยะเวลาที่สามารถระลึกได้) อย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงการตามระลึกปุพเพนิวาสะ โดยการถือเอาอารมณ์ โดยอานุภาพพิเศษ และโดยอาการที่เป็นไป จึงกล่าวว่า "อนึ่ง พวกเดียรถีย์" เป็นต้น. คำว่า โดยเกี่ยวกับจุติ และปฏิสนธิ คือโดยเกี่ยวกับการที่เห็นจุติ (ความเคลื่อนจากภพ) ในอัตภาพนั้น ๆ ของตน หรือของผู้อื่นแล้ว ไม่ยึดขันธ์อะไร ๆ ในระหว่าง ก็ถือเอาปฏิสนธิได้เลยเทียว. เพื่อจะเปิดเผยถึงเนื้อความ

เหตุนา วิภาเวตพฺโพ, จุติปฏิสนฺธิวเสน สงฺกมนํ เวมชฺฌทสฺสเน ปโยชนาภาวโต ญาณพลทสฺสนตฺถํ ปเนตฺถ วุตฺตํ.

ที่ได้กล่าวไว้โดยเป็นคำแย้ง และโดยเป็นคำคล้อยตาม จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ พวกเดียรถีย์เหล่านั้น" ดังนี้เป็นต้น. ความข้อที่ว่า พระปกติสาวกทั้งหลาย ย่อมก้าวไปโดยเกี่ยวกับจุติและปฏิสนธิบ้าง ดังนี้นี้ บัณฑิตพึงทำให้แจ่มแจ้ง ด้วยเหตุที่ว่า "เพราะเป็นผู้มีปัญญา มีกำลัง" ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในหนหลังเถิด. ก็การก้าวไปโดยเกี่ยวกับจุติและปฏิสนธิ ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ เพื่อแสดงกำลังของญาณ(ที่รู้) โดยไม่มีการประกอบในอันจะเห็นในท่ามกลาง (คือระหว่างจุติและปฏิสนธิ).

ตํ ตํ ปากฏเมวาติ ยถา นาม สรทสมเย ฐิตมชฺฌนฺติกเวลาย จตุรตนิเก เคเห จกฺขุมโต ปุริสสฺส รูปคตํ สุปากฏเมว โหตีติ โลกสิทฺธเมตํ, สิยา ปน ตสฺส สุขุมตรติโรหิตาทิเภทสฺส รูปคตสฺส อโคจรตา. นตฺเถว พุทฺธานํ ญาตุํ อิจฺฉิตสฺส เญยฺยสฺส อโคจรตา, อถ โข ตํ ญาณาโลเกน โอภาสิตํ หตฺถตเล

คำว่า ฐานะนั้น ๆ ก็จะเป็นอันปรากฏทีเดียว คือ เป็นอันปรากฏชัดทีเดียวเหมือนอย่างรูปที่ปรากฏชัดแก่บุรุษผู้มีตาดี ในเรือนที่กว้างเพียง ๔ รตนะ ในเวลาเที่ยงตรงในหน้าร้อน ฉะนั้น ข้อที่ว่ามากระนี้ นี้สำเร็จแก่ชาวโลกแล้ว, แต่ว่าสำหรับบุรุษผู้นั้น รูปอันมีประเภทเป็นรูปที่ละเอียดยิ่งเป็นรูปที่ตั้งอยู่ภายนอก(ฝา, กำแพง)เป็นต้น

อามลกํ วิย สุปากฏํ สุวิภูตเมว โหติ ตถา เญยฺยาวรณสฺส สุปฺปหีนตฺตา. เปยฺยาลปาฬึ วิย สงฺขิปิตฺวาติ ยถา เปยฺยาลปาฬึ ปรนฺตา "ปฐมํ ฌานํ ฯเปฯ ปญฺจมํ ฌานนฺ"ติอาทิปริโยสานเมว คณฺหนฺตา สงฺขิปิตฺวา สชฺฌายนฺติ, น อนุปทํ, เอวํ อเนกาปิ กปฺปโกฏิโย สงฺขิปิตฺวา. ยํ ยํ อิจฺฉนฺตีติ ยสฺมึ กปฺเป, ยสฺมึ ภเว ยํ ยํ ฐานิตุํ อิจฺฉนฺติ, ตตฺถ ตตฺเถว ญาตุํ อิจฺฉิเต เอว ญาเณน โอกฺกมนฺตา. สีโหกฺกนฺตวเสน สีหคติปตนวเสน ญาณคติยา คจฺฉนฺติ. สตธา ภินฺนสฺส วาลสฺส โกฏิยา โกฏิปฏิปาทนวเสน กตวาลเวธปริจยสฺส. สรภงฺคสทิสสฺสาติ สรภงฺคโพธิสตฺตสทิสสฺส.[๑] ลกฺขฏฺฐานสฺส อปฺปตฺตวเสน น สชฺชติ. อติกฺกมนปสฺสคมนวเสน น วิรชฺฌติ.

พึงเป็นอารมณ์มิได้. สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ความที่สิ่งที่ควรรู้ ที่ทรงปรารถนาจะรู้ จะเป็นอารมณ์มิได้ ไม่มี, แต่ว่าสิ่งนั้นทรงใช้แสงสว่างคือพระญาณ ส่องแล้วก็เป็นอันปรากฏชัด แจ่มแจ้งดี ดุจผลมะขามป้อมในฝ่ามือนั่นเทียว เพราะทรงละธรรมเครื่องขวางกั้น สิ่งที่ควรรู้อย่างนั้นได้ดีแล้ว. คำว่า เหมือนอย่างย่อพระบาลีส่วนที่เป็นเปยยาล ความว่าเปรียบเหมือนว่าภิกษุทั้งหลาย เมื่อจะตั้งพระบาลีที่มีเปยยาล ย่อมถือเอาตอนต้นและตอนท้ายเท่านั้น สวดย่อไปว่า "ปฐมํ ฌานํ ฯเปฯ ปญฺจมํ ฌานํ (ปฐมฌาน ฯลฯ ปัญจมฌาน)" เป็นต้น, ไม่สวดไปตามลำดับบท ฉันใด, พระพุทธเจ้าก็ทรงย่อโกฏิกัปทั้งหลายแม้เป็นอเนก ฉันนั้น. คำว่า ทรงปรารถนาฐานะใด ๆ อยู่ คือทรงปรารถนาจะทราบฐานะใด ๆ ในภพใดในกัปใด, ก็จะเสด็จก้าวลงไปในฐานะนั้น ๆ

---

[๑] ขุ. ชา. ๒๗/๕๓๕.

นั่นแหละ ที่ทรงปรารถนาจะทราบนั่นเทียว ด้วยพระญาณ. ชื่อว่าเสด็จไป ก็โดยการไปด้วยญาณ โดยอาการดั่งราชสีห์ตะครุบ คือโดยอาการดั่งราชสีห์กระโจน. นายขมังธนู ชื่อว่า ผู้สร้างความชำนาญในการยิงขนทราย ก็โดยเกี่ยวกับการยิงให้ปลายขนทราย ที่ผ่าเป็น ๑๐๐ ส่วน จดปลายกันได้. บทว่า สรภงฺคสทิสสฺส แปลว่า เฉกเช่นพระสรภังคโพธิสัตว์. ชื่อว่าจะติดขัด โดยเกี่ยวกับไปไม่ถึงฐานเป้า ก็หาไม่. ชื่อว่าจะผิดพลาด โดยเกี่ยวกับเลย(เป้า)ไป หรือออกข้างไป ก็หาไม่.

ขชฺชุปนกปฺปภาสทิสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาตีติ ญาณสฺส อติวิย อปฺปานุภาวตาย ขชฺโชโตภาสสมํ หุตฺวา ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ อุปฏฺฐาติ. เอส นโย เสเสสุปิ. ทีปปฺปภาสทิสนฺติ ปากติกทีปาโลกสทิสํ. อุกฺกปฺปภา มหาอุมฺมุกฺกาโลโก. โอสธีตารกปฺปภาติ อุสฺสนฺนา ปภา เอตาย ธิยฺยตีติ โอสธิ, โอสธีนํ วา อนุพลปฺปทายิกตฺตา

คำว่า ย่อมปรากฏเป็นเช่นแสงหิ่งห้อย ความว่าปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ย่อมปรากฏเป็นของ เสมอด้วยแสงสว่างแห่งหิ่งห้อย เพราะความที่ญาณมีอานุภาพน้อยเกินไป. แม้ในบททั้งหลายที่เหลือก็มีนัยนี้. คำว่า เป็นเช่นแสงตะเกียง คือเป็นเช่นแสงสว่างแห่งตะเกียงตามปกติ. ชื่อว่า แสงคบเพลิง ได้แก่แสงสว่างแห่งท่อนฟืนใหญ่ ๆ. บทว่า

โอสธีติ เอวํ ลทฺธนามาย ตารกาย ปภา. สรทสหสฺสสุริยมณฺฑลสทิสี[๑] สวิสเย สพฺพโส อนฺธการวิธมนโต.

โอสธีตารกปฺปภา (แสงสว่างแห่งดาวประกายพฤกษ์) คือแสงสว่างแห่งดาวที่ได้ชื่ออย่างนี้ว่า โอสธิ (ประกายพฤกษ์) เพราะอรรถว่า ธำรงแสงสว่างที่หนาแน่นไว้ หรือที่ได้ชื่ออย่างนี้ว่า โอสธิ เพราะอรรถว่าตามมอบกำลังให้แก่โอสธี(สมุนไพร ?)ทั้งหลาย. ชื่อว่า เช่นดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวงในฤดูร้อน ก็เพราะการกำจัดความมืดในวิสัยของตนได้โดยประการทั้งปวง.

ยฏฺฐิโกฏิคมนํ วิย ขนฺธปฏิปาฏิยา อมุญฺจนโต. กุนฺนทีนํ อติกฺกมนาย เอเกเนว รุกฺขทณฺเฑน กตสงฺกโม ทณฺฑกเสตุ. จตูหิ, ปญฺจหิ วา ชเนหิ คนฺตุํ สกฺกุเณยฺโย ผลเก อตฺถริตฺวา อาณิโย โกฏฺเฏตฺวา กตสงฺกโม ชงฺฆเสตุ. ชงฺฆสตฺถสฺส คมนโยคฺโค สงฺกโม ชงฺฆเสตุ ชงฺฆมคฺโค วิย. สกฏสฺส คมนโยคฺโค สงฺกโม สกฏเสตุ สกฏมคฺโค วิย. มหตา ชงฺฆสตฺเถน คนฺตพฺพมคฺโค

ชื่อว่า เหมือนการไปด้วยไม้เท้า ก็เพราะการไม่ปล่อยลำดับขันธ์. ทางผ่านที่เขาใช้ไม้ท่อนเดียวเท่านั้นสร้างขึ้น เพื่อการข้ามแอ่งน้ำทั้งหลายชื่อว่า ทณฺฑกเสตุ (สะพานท่อนไม้). ทางผ่านที่เขาปูแผ่นกระดานแล้วตอกลิ่มทำขึ้น ที่ชน ๔ หรือ ๕ คนสามารถจะเดินไปได้ ชื่อว่า ชงฺฆเสตุ (สะพานเดินเท้า). ทางผ่านที่หมู่คนเดินเท้าเหมาะจะไปได้ ชื่อว่า ชงฺฆเสตุ (สะพานเดินเท้า)

---

๑ ฉ. สรทสูริยมณฺฑลสทิสํ.

มหาชงฺฆมคฺโค. พหูหิ วีสาย วา ตึสาย วา สกเฏหิ เอกชฺฌํ คนฺตพฺพมคฺโค มหาสกฏมคฺโค.

เช่นเดียวกับ ชงฺฆมคฺค (ทางเดินเท้า) ฉะนั้น. ทางผ่านที่เกวียนเหมาะจะไปได้ ชื่อว่า สกฏเสตุ (สะพานเกวียน) เช่นเดียวกับ สกฏมคฺค (ทางเกวียน)ฉะนั้น. เส้นทางที่หมู่คนเดินเท้าหมู่ใหญ่พึงเดินไปได้ ชื่อว่า มหาชงฺฆมคฺค (ทางเดินเท้าใหญ่). เส้นทางที่เกวียนมากมาย ๒๐ หรือ ๓๐ เล่มจะพึงไปได้พร้อมกัน ชื่อว่า มหาสกฏมคฺค (ทางเกวียนใหญ่).

อิมสฺมึ ปน อธิกาเรติ "จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยนฺ"ติ[๑] จิตฺตสีเสน สาวกสฺส นิทฺทิฏฺฐสมาธิภาวนาธิกาเร.

คำว่า ก็ในอธิการนี้ คือในเรื่องการเจริญสมาธิแห่งพระสาวก ที่ท่านได้แสดงไขไว้โดย(คำว่า)จิตเป็นสำคัญ ว่า "จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ (เจริญจิตและปัญญาอยู่)" ดังนี้.

๔๐๓. ตสฺมาติ ยสฺมา สาวกานํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสรณํ อิธ อธิปฺเปตํ, ตสฺมา.

๔๐๓. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะเหตุที่ ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาการ

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๒๐, ๒๔๒, มิลินฺทปญฺหา. ๔๙ เปฏโกปเทส. ภูมิพโลภิกฺขุ ๕๓.

เอวนฺติ ยถา เต อนุสฺสรนฺติ, เอวํ อนุสฺสริตุกาเมน. เหฏฺฐา ตีสุ ฌาเนสุ ยถารหํ ปีติสุเขหิ กายจิตฺตานํ สปฺปีนนาย "จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา"ติ วุตฺตํ, อญฺญถา ปาทกชฺฌานเมว สมาปชฺชิตพฺพํ สิยา. ยาย นิสชฺชาย นิสินฺนสฺส อนุสฺสรณารมฺโภ, สา อิธ สพฺพปจฺฉิมา นิสชฺชา. ตโต อาสนปญฺญาปนนฺติ ตโต นิสชฺชาย ปุริมํ อาสนปญฺญาปนํ อาวชฺชิตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ. เอส นโย เสเสสุปิ. โภชนกาโลติอาทีสุ กาลสีเสน ตสฺมึ ตสฺมึ กาเล กตกิจฺจมาห. เจติยงฺคณโพธิยงฺคณวนฺทนกาโลติ เจติยงฺคณโพธิยงฺคเณสุ เจติยโพธีนํ วนฺทนกาโล. สกลํ รตฺตินฺทิวนฺติ อจฺจนฺตสํโยเค อุปโยควจนํ.

ตามระลึกปุพเพนิวาสะ ของพระสาวก, ฉะนั้น. คำว่า อย่างนี้ ความว่า ภิกษุผู้ต้องการตามระลึกตามอย่างที่บุคคลเหล่านั้นตามระลึก. ท่านกล่าวว่า "เข้าฌาน ๔ (ตามลำดับ)" ดังนี้ไว้ เพื่อการทำกายและจิตให้อิ่มเอิบ ด้วยปีติและสุข ในฌาน ๓ เบื้องต่ำ ตามสมควร, ถ้าว่าโดยประการอื่น ก็พึงมีอันต้องเข้าฌานที่เป็นบาท (ซึ่งเป็นฌานที่ ๔ เท่านั้น)อย่างเดียว. เมื่อพระโยคีนั่งลงด้วยการนั่งใด แล้วมีการเริ่มตามระลึก, การนั่งนั้น ชื่อว่า การนั่งครั้งหลังสุดในที่นี้. บทว่า ตโต อาสนปญฺญาปนํ มีการเชื่อมความว่า ตโต นิสชฺชาย ปุริมํ อาสนปญฺญาปนํ อาวชฺชิตพฺพํ (ต่อจากการนั่งนั้นไป ก็พึงนึกถึงกิจ คือการปูอาสนะเป็นกิจแรก). แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็มีนัยนี้. ในคำว่า เวลาฉัน เป็นต้น ท่านกล่าวถึงกิจที่ได้ทำในเวลานั้น ๆ โดยคำว่าเวลาเป็นสำคัญ. คำว่า เวลาที่กราบไหว้ลานเจดีย์และลานโพธิ์ คือเวลาที่กราบไหว้เจดีย์และต้นโพธิ์

ณ ลานเจดีย์และลานโพธิ์. บทว่า สกลํ รตฺตินฺทิวํ เป็นทุติยาวิภัตติ ในอัจจันตสังโยคะ (แปลว่า ตลอดคืนและวันทั้งสิ้น).

กิญฺจิ กิจฺจํ. เอตฺตเกนาติ ปาทกชฺฌานสมาปชฺชเนน. ปาทกชฺฌานญฺหิ สตฺถกสฺส วิย นิสานสิลา สติปญฺญานมฺปิ นิสิตภาวาวหํ. ยถา[๑] ตสฺส, ตาสํ[๒] สมาปชฺชเนน ปรมเนปกฺกปฺปตฺตา โหนฺติ. เตนาห "ทีเป ชลิเต วิย ปากฏํ โหตี"ติ, อนฺธการฏฺฐาเนติ อธิปฺปาโย. ปุริมภเวติ อิมสฺส ภวสฺส อนนฺตเร ปุริมสฺมึ ภเว. ปวตฺติตนามรูปนฺติ อตฺตโน ปจฺจเยหิ ปวตฺติตนามรูปํ. ตญฺจ โข ปรมํ รูปํ อาวชฺชิตฺวา นามํ อาวชฺชิตพฺพํ. ปรมํ นามํ อาวชฺชิตฺวา ปจฺฉา รูปนฺติ อปเร. ปโหตีติ สกฺโกติ. ปณฺฑิโต นาม อิมิสฺสา อภิญฺญาภาวนาย กตาธิกาโร.

ชื่อว่า กิญฺจิ (บางอย่าง)ได้แก่กิจ. คำว่า ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ คือด้วยการเข้าฌานที่เป็นบาท. จริงอยู่ ฌานที่เป็นบาทย่อมเป็นเหตุคมกล้า แม้แห่งสติและปัญญาดุจหินลับมีด เป็นเหตุคมกล้าแห่งศัสตราฉะนั้น. สติและปัญญาเหล่านั้น จะเป็นอันถึงความแหลมคมได้ โดยประการที่พระโยคีนั้นเข้าฌานที่เป็นบาทนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็จะเป็นอันปรากฏได้ดุจเมื่อประทีปโพลงขึ้น ฉะนั้น", อธิบายว่าดุจเมื่อประทีปโพลงขึ้นในที่มืด. คำว่าในภพก่อนคือในภพก่อนในลำดับแห่งภพนี้. คำว่า นามรูปที่เป็นไป คือนามรูปที่เป็นไปเพราะปัจจัยทั้งหลายของตน. ก็พระโยคีพึงนึกถึงรูป

---

๑ ฉ. ยํ.
๒ ฉ. ตา ตํ.

คุณปราณี ดวงเลขา
ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ คุณบิดา-มารดา และผู้มีพระคุณทุกท่าน

นั้นก่อนแล แล้วจึงนึกถึงนาม. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า พึงนึกถึงนามก่อน แล้วจึงนึกถึงรูปในภายหลัง. บทว่า ปโหติ แก้เป็น สกฺโกติ (จึงสามารถ). พระโยคีผู้ได้ทำบุญญาธิการไว้ ในอภิญญาภาวนานี้ ชื่อว่า บัณฑิต.

"อญฺญํ อุปฺปนฺนนฺ"ติ อิทํ อญฺญสฺมา กมฺมภวา อญฺโญ อุปฺปตฺติภโว อุปฺปนฺโนติ กตฺวา วุตฺตํ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนนฺตรภาวโต. อญฺญถา เอกภเวปิ อญฺญมญฺญเมว นามรูปํ อุปฺปชฺชติ, นิรุทฺธญฺจ อปฺปฏิสนฺธิกํ. เตเนวาห :

คำว่า "นามรูปอื่นเกิดขึ้น" นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะทำอธิบายว่า อุปปัตติภพอื่นเกิดขึ้นจากกรรมภพอื่น เพราะมีในระหว่างอัทธาปัจจุบัน. ถ้าว่าโดยประการอื่น นามรูปแต่ละอย่างละอย่างนั่นเทียว ย่อมเกิดขึ้นแม้ในภพเดียวกัน, และที่ดับไปแล้ว ก็ไม่กลับมาสืบต่อ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า :

"เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส
ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ
สพฺเพปิ สทิสา ขนฺธา
คตา อปฺปฏิสนฺธิกา"ติ.[๑]

"ขันธ์เหล่าใดที่ดับไปแล้ว ของสัตว์
ผู้ตายแล้วก็ตาม ผู้ยังทรงอยู่ก็ตาม
ในปวัติกาลนี้ ขันธ์เหล่านั้น แม้
ทั้งหมดเป็นเช่นเดียวกัน คือไปแล้ว
ไม่กลับมาสืบต่อ" ดังนี้.

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๑๔๑.

ตํ ฐานนฺติ ตํ นิกฺเขปฏฺฐานํ. อาหุนฺธริกนฺติ[1] [2]สมนฺตโต, อุปริ จ ฆนสญฺฉนฺนํ[2] สมฺพาธฏฺฐานํ. อนฺธตมมิวาติ อนฺธการติมิสา วิย.

คำว่า ฐานะนั้น คือฐานะที่ตั้งลง (แห่งนามรูป)นั้น. บทว่า อาหุนฺธริกํ ได้แก่ เป็นที่คับแคบ ที่ปิดบังแน่นหนาโดยรอบและเบื้องบน. บทว่า อนฺธตมมิว แปลว่า ดุจที่มืดทึบ.

กูฏาคารกณฺณิกตฺถายาติ กูฏาคารสฺส กูฏตฺถาย. กูฏาคารกณฺณิกา วิย ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ มหารุกฺโข วิย ปุริมภเว จุติกฺขเณ ปวตฺตนามรูปํ, สาขาปลาสา วิย เตน สมฺพนฺธํ อิมสฺมึ ภเว ปฏิสนฺธิจิตฺตํ, ผรสุธารา วิย ปริกมฺมภาวนา, กมฺมารสาลา วิย ปาทกชฺฌานนฺติ เอวํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํ. กุฐรผาลโกปมาปิ "ยถา นาม พลวา ปุริโส โอทนปจนาทิอตฺถํ มหนฺตํ ทารุํ ผาเลนฺโต ตสฺส ตจเผคฺคุมตฺตผาลเน ผรสุธาราย วิปนฺนาย มหนฺตํ ทารุํ ผาเลตุํ อสกฺโกนฺโต ธุรนิกฺเขปํ อกตฺวา"ติอาทินา

คำว่า เพื่อประโยชน์แก่ช่อฟ้าเรือนยอด คือเพื่อประโยชน์แก่ช่อฟ้า แห่งเรือนยอด. บัณฑิตพึงทราบการเทียบเคียงกับอุปมาอย่างนี้ว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เป็นดุจช่อฟ้าเรือนยอด, นามรูปที่เป็นไปในจุติขณะในภพก่อน เป็นดุจต้นไม้ใหญ่, ปฏิสนธิจิตในภพนี้อันสัมพันธ์กับนามรูปนั้น เป็นดุจกิ่งและใบ, บริกรรมภาวนา เป็นดุจคมขวาน, ฌานที่เป็นบาท เป็นดุจโรงช่างเหล็กดังนี้เถิด. แม้อุปมาเรื่องคนผ่าฟืน บัณฑิตก็พึงทราบ ตามทำนองแห่งนัยที่ได้กล่าวแล้ว ว่า "เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง เมื่อจะผ่าฟืน

---

[1] อาหุนฺทริกนฺติปิ ทิสฺสติ.

[2-2] ก. สมนฺตโต อุปริมฆนสญฺฉนฺนํ.

คุณปราณี ดวงเลขา

ขออุทิศส่วนกุศลให้กับ คุณบิดา-มารดา และผู้มีพระคุณทุกท่าน

วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพา. ตถา[๑] เกโสหารกูปมา.

ท่อนใหญ่เพื่อใช้หุงข้าวเป็นต้น เมื่อไม่อาจใช้คมขวานที่ทื่อเสียแล้ว ในเพราะการผ่าเพียงเปลือกและกระพี้เท่านั้น ผ่าฟืนท่อนใหญ่ได้ ก็ไม่ทำการทอดทิ้งธุระ" ดังนี้เป็นต้น. (แม้) อุปมาเรื่องช่างปลงผม ก็อย่างนั้น.

ปุพฺเพนิวาสญาณํ นาม น โหติ อตีตาสุ ชาตีสุ นิวุฏฺฐธมฺมารมฺมณตฺตา.[๒] ตนฺติ ปจฺฉิมนิสชฺชโต ปฏฺฐาย ยาว ปฏิสนฺธิปฺปวตฺตํ ญาณํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ปริกมฺมภาเวน ปวตฺตสมาธินา สมฺปยุตฺตญาณํ ปริกมฺมสมาธิญาณํ. ตํ รูปาวจรํ สนฺธาย น ยุชฺชติ ตํ เตสํ วจนํ อตีตํสญาณํ เจ, รูปาวจรํ อธิปฺเปตํ น ยุชฺชติ, ปริกมฺมสมาธิญาณสฺส กามาวจรภาวโต. น หิ อนนฺตรสฺส จุติจิตฺตสฺส โอรโต ปวตฺตกฺขนฺเธ อารพฺภ รูปาวจรํ

ชื่อว่า ยังไม่ชื่อว่าเป็นปุพเพนิวาสญาณ เพราะไม่มีธรรมที่ได้อาศัยอยู่ในชาติอดีตทั้งหลายเป็นอารมณ์. คำว่า ญาณนั้น คือญาณที่เป็นไปจับตั้งแต่การนั่งครั้งหลังสุด จนถึงคราวปฏิสนธิ ได้แก่ญาณที่สัมปยุตกับสมาธิอันเป็นไป โดยความเป็นบริกรรมแห่งปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ชื่อว่า เป็นบริกรรมสมาธิญาณ. ชื่อว่า คำนั้นไม่ถูกต้อง เพราะ (อตีตังสญาณ) หมายเอารูปาวจรญาณ ความว่า คำของอาจารย์เหล่านั้น นั้น ไม่ถูกต้องถ้าหากว่าเป็นอตีตังสญาณ ซึ่งท่าน

---

๑ ก. ยถา.

๒ ฉ. ...รมฺมณตฺตาภาวา.

จิตฺตํ อุปฺปชฺชตีติ ปาฬิยํ, อฏฺฐกถายํ วา อาคตํ อตฺถิ. เยสํ ชวนานํ ปุริมานีติ โยชนา. ยทา ปน อปฺปนาจิตฺตํ โหติ, ตทา สฺสาติ สมฺพนฺโธ. อิทํ ปุพฺเพ-นิวาสานุสฺสติญาณํ นามาติ กามํ อนนฺตรสฺส ภวสฺส จุติกฺขเณ ปวตฺติตนามรูปํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตญาณํ ทสฺสิตํ, ตํ ปน นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ ญาณสามญฺญสฺส โชติตภาวโต. ยเถว หิ ตโต นามรูปโต ปฏฺฐาย สพฺเพ อตีตา ขนฺธา, ขนฺธปฏิพทฺธํ จ สพฺโพ ปุพฺเพนิวาโส, เอวํ ตสฺส ปฏิวิชฺฌนวเสน ปวตฺตญาณํ ปุพฺเพ-นิวาสานุสฺสติญาณํ. เตนาห "เตน ญาเณน สมฺปยุตฺตาย สติยา อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรตี"ติ.

ประสงค์เอารูปาวจรญาณ, เพราะบริกรรม-สมาธิญาณเป็นกามาวจรญาณ. เป็นความจริงว่า คำพูดที่มาในพระบาลี หรือในอรรถกถาว่า รูปาวจรจิต ย่อมเกิดขึ้นปรารภขันธ์ทั้งหลายที่เป็นไปก่อนหน้าจุติจิตในลำดับ ดังนี้หามีไม่. มีคำประกอบความว่า เยสํ ชวนานํ ปุริมานิ (ซึ่งเป็นบรรดาชวนะที่ขณะข้าง-ต้น ๆ). เชื่อมความว่า ยทา ปน อปฺปนา-จิตฺตํ โหติ, ตทาสฺส. คำว่า ญาณนี้ ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ท่านแสดงถึงญาณที่เป็นไป กระทำนามรูปที่เป็นไปในขณะจุติแห่งภพ(ก่อน)ถัดไปให้เป็นอารมณ์ ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้นพึงเห็นว่า คำนั้นเป็นเพียงอุทาหรณ์ เพราะความที่ส่องถึงความที่(ต่างก็) เป็นญาณเหมือนกัน. เหมือนอย่างว่าขันธ์อดีตทั้งหลายทั้งปวง, และสิ่งที่เนื่องกับขันธ์ จับตั้งแต่นาม-รูปนั้นไป ชื่อว่าปุพเพนิวาสทั้งนั้น ฉันใด, ญาณที่เป็นไปเกี่ยวกับการแทงตลอด ปุพเพ-นิวาสะนั้น ก็ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ทั้งนั้น)ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าว

ว่า "ภิกษุย่อมตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะ อันมีประการต่าง ๆ เป็นเอนก ได้ด้วยสติอันสัมปยุตกับญาณนั้น" ดังนี้.

๔๐๔. เอกมฺปิ ชาตินฺติ เอกมฺปิ ภวํ. โส หิ เอกกมฺมนิพฺพตฺโต อาทานนิกฺเขปปริจฺฉินฺโน อนฺโตคธธมฺมปฺปเภโท ขนฺธปฺปพนฺโธ อิธ ชาตีติ อธิปฺเปโต. เตนาห "เอกมฺปิ ฯเปฯ ขนฺธสนฺตานนฺ"ติ. ปริหายมาโนติ ขียมาโน วินสฺสมาโน. กปฺโปติ อสงฺเขยฺยกปฺโป. โส ปน อตฺถโต กาโล, ตทา ปวตฺตมานสงฺขารวเสนสฺส ปริหานิ เวทิตพฺพา. วฑฺฒมาโน วิวฏฺฏกปฺโปติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. "โย ปน กาลํ เขเปตี"ติ, "กาโล ฆสติ ภูตานิ, สพฺพาเนว สหตฺตนา"ติ[1] จ อาทีสุ กาลสฺสาปิ ขโย วุจฺจติ, โส อิธ นาธิปฺเปโต อนิฏฺฐปฺปสงฺคโต. สํวฏฺฏนํ

๔๐๔. คำว่า ชาติ ๑ บ้าง คือภพ ๑ บ้าง. ก็ภพนั้นได้แก่ความสืบต่อกันแห่งขันธ์ อันบังเกิดเพราะกรรมเดียวกัน กำหนดไว้ด้วยอาทานะ(การถือเอา ได้แก่ปฏิสนธิ) และนิกเขปะ(การทอดทิ้ง ได้แก่จุติ) อันมีประเภทแห่งธรรมที่รวมลงภายใน อันท่านประสงค์ว่าเป็นชาติ ในคำว่าชาติ ๑ บ้าง นี้. เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "ได้แก่ความสืบต่อแห่งขันธ์ที่นับเนื่องในภพเดียวกัน อันมีปฏิสนธิเป็นมูล มีจุติเป็นที่สุด" ดังนี้. คำว่า ที่กำลังเสื่อม ได้แก่ที่กำลังสิ้นไป ที่กำลังพินาศไป. คำว่า กัป ได้แก่อสงไขยกัป. ก็กัปนั้น ว่าโดยความก็คือกาล, พึงทราบถึงความเสื่อมแห่งกัปนี้ โดยเกี่ยวกับสังขารที่

[1] ขุ. ชา. ๒๗/๙๕.

วินสฺสนํ สํวฏฺโฏ, สํวฏฺฏโต อุทฺธํ ตถา ฐายี สํวฏฺฏฏฺฐายี. ตํมูลกตฺตาติ ตํปุพฺพกตฺตา. วิวฏฺฏนํ นิพฺพตฺตนํ, วฑฺฒนํ[๑] วา วิวฏฺโฏ.

เป็นไปอยู่ในเวลานั้น. แม้ในคำว่า กัปที่เจริญ ชื่อว่า วิวัฏฏกัป นี้ ก็มีนัยนี้แหละ. ความสิ้นไปแม้แห่งกาลที่ท่านกล่าวไว้ในคำว่า "โย ปน กาลํ เขเปติ (ก็บุคคลใด ทำกาลให้สิ้นไป)", และว่า "กาโล ฆสติ ภูตานิ, สพฺพาเนว สหตฺตนา (กาลย่อมกัดกินสัตว์ทั้งหลาย พร้อมทั้งตนเองหมดเลยทีเดียว)" ดังนี้เป็นต้น, ความสิ้นไปแห่งกาลนั้น ท่านไม่ประสงค์เอาในที่นี้ เพราะเป็นคำพูดเกี่ยวกับกาลที่ไม่น่าปรารถนา. ความเสื่อมคือความพินาศ ชื่อว่าสังวัฏฏะ, กัปที่ตั้งอยู่ถัดไปจากสังวัฏฏะโดยประการนั้น ชื่อว่า สังวัฏฏฐายี. คำว่า เพราะมีสังวัฏฏกัปนั้นเป็นมูล คือเพราะมีสังวัฏฏกัปนั้นเป็นเบื้องต้น. ความเจริญ คือความบังเกิด หรือความหมุนไป ชื่อว่า วิวัฏฏะ.

เตโชสํวฏฺโฏ อาโปสํวฏฺโฏ วาโยสํวฏฺโฏติ เอวํ สํวฏฺฏสีมานุกฺกเมน สํวฏฺเฏสุ

เมื่อท่านควรจะกล่าวถึงสังวัฏฏกัป ไปตามลำดับเขตแดนแห่งความเสื่อม อย่างนี้ว่า

---

[๑] วฑฺฒนนฺติปิ ทิสฺสติ.

วตฺตพฺเพสุ ตถา อวตฺวา "อาโปสํวฏฺโฏ เตโชสํวฏฺโฏ วาโยสํวฏฺโฏ"ติ วจนํ. สํวฏฺฏกมหาภูตเทสนานุปุพฺพิยาติ เกจิ. สํวฏฺฏานุปุพฺพิยาติ อปเร. อาเปน สํวฏฺโฏ อาโปสํวฏฺโฏ. สํวฏฺฏสีมาติ สํวฏฺฏมริยาทา.

เตโชสังวัฏฏกัป อาโปสังวัฏฏกัป วาโยสังวัฏฏกัป ดังนี้ ท่านอาจารย์กลับไม่กล่าวอย่างนั้น กล่าวว่า "อาโปสังวัฏฏกัป เตโชสังวัฏฏกัป วาโยสังวัฏฏกัป" ดังนี้. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เป็นเทศนาที่เป็นไปตามลำดับแห่งเทศนามหาภูตที่ทำกัปให้เสื่อม. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า เป็นเทศนาที่เป็นไป ตามลำดับแห่งความเสื่อม. กัปที่เสื่อมเพราะอาโป(น้ำ) ชื่อว่า อาโปสังวัฏฏกัป. คำว่า สังวัฏฏสีมา ได้แก่เขตแดนที่เสื่อม(พินาศ).

สํวฏฺฏตีติ วินสฺสติ. สทาปีติ สพฺพกาลํ, ตีสุปิ สํวฏฺฏกาเลสูติ อตฺโถ.

บทว่า สํวฏฺฏติ (เสื่อม)ได้แก่พินาศ. คำว่า แม้ทุกคราว คือในกาลทั้งปวง, ความว่า ในกาลที่เสื่อมทั้ง ๓ กาล.

"เอกํ พุทฺธกฺเขตฺตนฺ"ติ อิธ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ, ตํ นิยเมตฺวา ทสฺเสตุํ "พุทฺธกฺเขตฺตํ นาม ติวิธนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ยตฺตเก ฐาเน ตถาคตสฺส ปฏิสนฺธิญาณาทิ-ญาณานุภาโว ปุญฺญผลสมุตฺเตชิโต สรเสเนว

ในคำว่า "พุทธเขตหนึ่ง" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาพุทธเขตใด, เพื่อแสดงพุทธเขตนั้นให้แน่นอน ท่านจึงกล่าวว่า "ชื่อว่าพุทธเขตมี ๓ อย่าง" ดังนี้เป็นต้น. อานุภาพแห่งพระญาณ มีพระญาณที่รู้ปฏิสนธิ

ปฏิวิชฺฌติ, ตํ สพฺพมฺปิ พุทฺธงฺกุรสฺส นิพฺพตฺตนกฺเขตฺตํ นามาติ อาห "ชาติกฺเขตฺตํ ทสสหสฺสจกฺกวาฬปริยนฺตนฺ"ติ. อานุภาโว วตฺตตีติ อิธ อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อาณากฺเขตฺตปริยาปนฺเน ยตฺถ กตฺถจิ จกฺกวาเฬ ฐตฺวา อตฺตโน อตฺถาย ปริตฺตํ กตฺวา ตตฺเถว[๑] อญฺญํ จกฺกวาฬํ คโตปิ กตปริตฺโต เอว โหติ. อถวา ตตฺถ เอกจกฺกวาเฬ ฐตฺวา สพฺพสตฺตานํ อตฺถาย ปริตฺเต กเต อาณากฺเขตฺเต สพฺพสตฺตานํ อภิสมฺภุณาเตฺวว ปริตฺตานุภาโว ตตฺถ เทวตาหิ ปริตฺตาณาย สมฺปฏิจฺฉิตพฺพโต. ยํ วิสยกฺเขตฺตํ สนฺธาย เอกสฺมึเยว ขเณ สเรน อภิวิญฺญาปนํ, อตฺตโน รูปทสฺสนญฺจ ปฏิชานนฺเตน ภควตา "ยาวตา วา ปน อากงฺเขยฺยา"ติ[๒] วุตฺตํ. ยตฺถาติ ยสฺมึ อนนฺตปริมาเณ วิสยกฺเขตฺเต. ยํ ยํ

เป็นต้น แห่งพระตถาคต อันผลแห่งบุญส่งเสริมแล้วย่อมเหยียดไป โดยสภาวะของตนนั่นเทียว ได้ในที่เพียงใด, ที่แม้ทั้งหมดนั้น ชื่อว่าเป็นเขตที่บังเกิด แห่งท่านผู้เป็นหน่อพระพุทธเจ้า เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชาติเขต มีขอบเขตหมื่นจักรวาล" ดังนี้. ในคำว่า อานุภาพ(แห่งพระปริต)ย่อมเป็นไป นี้ มีความว่า ท่านผู้มีฤทธิ์ ผู้ได้เจโตวสี ดำรงอยู่ ในจักรวาลใดจักรวาลหนึ่ง อันนับเนื่องในอาณาเขตแล้วทำพระปริต เพื่อประโยชน์แก่ตนเอง แม้ไปจักรวาลอื่น ในอาณาเขตนั้นนั่นแหละ ก็ยังชื่อว่าเป็นผู้ที่ได้ทำพระปริตไว้นั่นเทียว. อีกนัยหนึ่งอานุภาพแห่งพระปริต ย่อมสำเร็จแก่สรรพสัตว์ได้ทีเดียว ในอาณาเขตที่พระพุทธเจ้าผู้ทรงดำรงอยู่ ในจักรวาลหนึ่ง ในอาณาเขตนั้น แล้วได้ทรงกระทำพระปริต เพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์

---

[๑] ตเถว.

[๒] องฺ. ติก. ๒๐/๒๙๓.

ตถาคโต อากงฺขติ, ตํ ตํ ชานาติ อากงฺขามตฺตปฏิพทฺธวุตฺติตาย พุทฺธญาณสฺส. สญฺชหนฺตนฺติ วิวฏฺฏมานํ ชายมานํ.

ไว้ เพราะในอาณาเขตนั้นเทวดาทั้งหลาย ก็พึงรับเอาอำนาจแห่งพระปริตได้. พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงเห็นชอบการใช้พระสุรเสียงบอกให้ทราบ และการให้เห็นพระรูปของพระองค์เอง ในขณะเดียวกันนั้นนั่นแหละ ตรัสคำว่า "ยาวตา วา ปน อากงฺเขยฺย (ก็หรือว่าตถาคต พึงประสงค์จะรู้สักเพียงใด)" ดังนี้เป็นต้น ทรงหมายเอาเขตที่เป็นวิสัยเขต. บทว่า ยตฺถ ความว่าเป็นวิสัยเขตที่มีปริมาณหาที่สุดมิได้. ชื่อว่า พระตถาคตทรงประสงค์สิ่งใด ๆ, ก็ทรงทราบสิ่งนั้น ๆ ได้ ก็เพราะความที่พระพุทธญาณเป็นไป เนื่องด้วยเหตุสักว่ามีพระประสงค์เท่านั้น. คำว่า เมื่อจะตั้งขึ้น ได้แก่เมื่อจะเจริญ คือเมื่อจะเกิด.

๔๐๕. โคขายิตกมตฺเตสูติ โคหิ ขาทิตพฺพปฺปมาเณสุ. ยนฺติ ยสฺมึ สมเย. ปุปฺผผลูปชีวิโน จ เทวตา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

๔๐๕. คำว่า เพียงแค่โคกัดกินได้ คือ มีขนาดที่โคจะพึงกัดกินได้. บทว่า ยํ ได้แก่ ยสฺมึ สมเย (ในสมัยใด). เชื่อมความว่า ปุปฺผผลูปชีวิโน จ เทวตา พฺรหฺมโลเก

นิพฺพตฺตนฺติ (เทวดาทั้งหลายผู้อาศัยดอกและผลเลี้ยงชีพด้วย ย่อมบังเกิดในพรหมโลก).

เอเตสนฺติ "วสฺสูปชีวิโน"ติอาทินา วุตฺตสตฺตานํ. ตตฺถาติ พฺรหฺมโลเก. โส จ โข ปริตฺตาภาทิพฺรหฺมโลเก เวทิตพฺโพ. "ปฏิลทฺธชฺฌานวเสนา"ติ วตฺวา ฌานปฏิลาภสฺส สมฺภวํ ทสฺเสตุํ "ตทา หี"ติอาทิ วุตฺตํ. โลกํ พฺยูเหนฺติ สมฺปิณฺเฑนฺตีติ โลกพฺยูหา. เต กิร ทิสฺวา มนุสฺสา ตตฺถ ตตฺถ ฐิตาปิ นิสินฺนาปิ สํเวคชาตา, สมฺภมปฺปตฺตา จ หุตฺวา เตสํ อาสนฺเน ฐาเน สนฺนิปตนฺติ. สิขาพนฺธสฺส มุตฺตตาย มุตฺตสิรา. อิโต จิโต จ วิธูยมานเกสตาย วิกิณฺณเกสา. โลกวินาสภเยน โสกวนฺตจิตฺตตาย อตีว วิรูปเวสธาริโน. มาริสาติ เทวานํ ปิยสมุทาจาโร. กถมฺปเนเต กปฺปวุฏฺฐานํ ชานนฺตีติ ? ธมฺมตาย สญฺโจทิตาติ อาจริยา. ตาทิสนิมิตฺตทสฺสเนนาติ เอเก. พฺรหฺมเทวตาหิ อุยฺโยชิตาติ อปเร.

บทว่า เอเตสํ (บรรดาสัตว์เหล่านี้) ได้แก่ บรรดาสัตว์ที่ได้กล่าวถึงด้วยคำว่า "ผู้อาศัยฝนเลี้ยงชีพ" เป็นต้น. บทว่า ตตฺถ ได้แก่ในพรหมโลก. ก็พรหมโลกนั้นแล พึงเห็นว่าเป็นพรหมโลกชั้นปริตตาภาเป็นต้น. ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "(บังเกิดในพรหมโลกได้) ด้วยอำนาจแห่งฌานที่ได้มา (ในเทวโลก)" แล้ว ประสงค์แสดงความเกิดการได้มาซึ่งฌาน จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ในเวลานั้น" ดังนี้เป็นต้น. เทวดาชื่อว่า โลกพฺยูหะ เพราะอรรถว่า พฺยูห คือ สงวนโลกไว้. ทราบมาว่า คนทั้งหลาย พอได้เห็นเทวดาเหล่านั้นแล้ว แม้ว่ายืนอยู่ แม้ว่านั่งอยู่ ณ ที่นั้น ๆ ก็เป็นผู้เกิดความสลดใจ, และถึงความกลิ้งเกลือก หมอบอยู่ในที่ใกล้เทวดาเหล่านั้น. ชื่อว่า เป็นผู้ปล่อยเศียร ก็เพราะความเป็นผู้เปลื้องผ้าโพกศีรษะ. ชื่อว่า เป็นผู้สยายผม ก็เพราะ

ความเป็นผู้มีผมหลุดลุ่ย ไปข้างนั้นข้างนี้. ชื่อว่า ทรงเพศคนอัปลักษณ์ยิ่งนัก ก็เพราะความเป็นผู้มีจิตมีแต่ความเศร้าโศก เพราะความกลัวแต่ความพินาศไปแห่งโลก. บทว่า มาริสา(ชาวเราเอ๋ย) เป็นคำเปล่งด้วยความรัก(ปิยวาจา)ของพวกเทวดา. ถามว่า ก็พวกเทวดาเหล่านี้ รู้ถึงความสิ้นกัปได้อย่างไร ? อาจารย์หลายท่านบอกว่าเทวดาเหล่านั้น ถูกความเป็นธรรมดา กระตุ้นเตือน. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า เพราะเห็นนิมิตที่เป็นเช่นนั้น. อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า เทวดาเหล่านั้น ถูกพวกเทวดาที่เป็นพรหมมอบหมายมา.

เมตฺตาทีนีติ เมตฺตามนสิการาทีนิ กามาวจรปุญฺญานิ. เทวโลเกติ กามเทวโลเก. เทวานํ กิร สุขสมฺผสฺสวาตคฺคหณปริจเยน วาโยกสิณชฺฌานานิ สุเขเนว อิชฺฌนฺติ. เตน วุตฺตํ "วาโยกสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวา ฌานํ ปฏิลภนฺตี"ติ. ตทญฺเญ

คำว่า (บุญทั้งหลาย)มีเมตตาเป็นต้น คือบุญชั้นกามาวจรทั้งหลาย มีการมนสิการเมตตาเป็นต้น. คำว่า ในเทวโลก คือในกามเทวโลก. ทราบมาว่าฌานทั้งหลายในวาโยกสิณ ย่อมสำเร็จแก่พวกเทวดาได้โดยง่ายทีเดียว เพราะมีความคุ้นเคยในการ

คุณประภา แก้วสว่าง
ขออุทิศส่วนกุศลให้ แด่คุณพ่อผวน พุ่มชื่น

ปนาติ อาปายิเก สนฺธายาห. ตตฺถาติ เทวโลเก.

ถือเอาลม(อันเป็นปัจจัย)แห่งสัมผัสที่เป็นสุข. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กระทำบริกรรมในวาโยกสิณแล้วจึงได้ฌาน" ดังนี้. คำว่า ส่วนสัตว์ผู้อื่นจากนั้น ท่านกล่าวหมายเอาสัตว์ในอบาย. บทว่า ตตฺถ ได้แก่ในเทวโลก.

ทุติโย สุริโยติ ทุติยํ สุริยมณฺฑลํ. สตฺตสุริยนฺติ สตฺตสุริยปาตุภาวสุตฺตํ. ปกติสุริเยติ กปฺปวุฏฺฐานกาลโต ปุพฺเพ อุปฺปนฺนสุริยวิมาเน. กปฺปวุฏฺฐานกาเล ปน ยถา อญฺเญ กามาวจรเทวา, เอวํ สุริยเทวปุตฺโตปิ ฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา พฺรหฺมโลกํ อุปปชฺชติ, สุริยมณฺฑลมฺปน ปภสฺสรตรญฺเจว เตชวนฺตตรญฺจ หุตฺวา ปวตฺตติ. ตํ อนฺตรธายิตฺวา อญฺญเมว อุปฺปชฺชตีติ อปเร. คงฺคา ยมุนา สรภู อจิรวตี มหีติ อิมา ปญฺจ มหานทิโย.

บทว่า ทุติโย สุริโย ได้แก่ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒. คำว่า สัตตสุริยสูตร ได้แก่พระสูตรที่แสดงความปรากฏ แห่งพระอาทิตย์ ๗ ดวง. คำว่า ในพระอาทิตย์ปกติ คือในสุริยวิมานที่เกิดขึ้น ก่อนกาลสิ้นกัป. ก็ในกาลสิ้นกัป แม้สุริยเทพบุตร ก็ทำฌานให้บังเกิดแล้วเข้าถึงพรหมโลก เหมือนอย่างกามาวจรเทวดาเหล่าอื่น, แต่ว่าดวงอาทิตย์ ก็ยังเป็นไป เป็นสิ่งมีรัศมีแผ่ซ่านไปยิ่ง และมีเดชยิ่งอยู่นั่นเอง. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า พระอาทิตย์ดวงอื่นนั่นเทียวย่อมเกิดขึ้น ทำดวงนั้นให้อันตรธานไป. แม่น้ำเหล่านี้คือ คงคา ยมุนา สรภู อจิรวดี มหี ชื่อว่าแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕.

ปภวาติ อุปฺปตฺติฏฺฐานภูตา. หํสปาตโนติ[1] มนฺทากินิมาห.

คำว่า อันเป็นต้นกำเนิด คืออันเป็นที่เกิดขึ้น. คำว่า สระหังสปาตนะ ท่านกล่าวถึงสระมันทากินี.

น สณฺฐาตีติ น ติฏฺฐติ.

บทว่า น สณฺฐาติ แปลว่าตั้งอยู่ไม่ได้.

ปริยาทินฺนสิเนหนฺติ ปริกฺขีณสิเนหํ. ยาย อาโปธาตุยา ตตฺถ ตตฺถ ปถวีธาตุ อาพนฺธตฺตา สมฺปิณฺฑิตา หุตฺวา ติฏฺฐติ, สา ฉสูริยปาตุภาเวน ปริกฺขยํ คจฺฉติ. ยถา จิทนฺติ ยถา จ อิทํ จกฺกวาฬํ. เอวํ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิปีติ วิปตฺติมหาเมฆุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย อิธ วุตฺตํ สพฺพํ กปฺปวุฏฺฐานํ, ตํ ตตฺถ อติทิสติ.

บทว่า ปริยาทินฺนสิเนหํ แปลว่า มียางสิ้นไป. ความว่า ปฐวีธาตุ ในที่นั้น ๆ ยังตั้งรวมตัวกันอยู่ได้ เพราะถูกอาโปธาตุใดยึดไว้, อาโปธาตุนั้น ย่อมถึงความสิ้นไป เพราะพระอาทิตย์ปรากฏหกดวง. บทว่า ยถา จิทํ แปลว่า ก็จักรวาลนี้เป็นฉันใด. คำว่า แม้แสนโกฏิจักรวาลก็เป็นฉันนั้น ท่านบ่งชี้ถึงความสิ้นกัปทั้งหมด ที่ได้กล่าวไว้ในที่นี้ จับตั้งแต่มีมหาเมฆที่ทำกัปให้วิบัติเกิดขึ้น ในแสนโกฏิจักรวาลนั้น.

ปลุชฺชิตฺวาติ ฉิชฺชิตฺวา. สงฺขารคตนฺติ ภูตุปาทายปฺปเภทํ สงฺขารชาตํ. สพฺพสงฺขาร-

คำว่า ย่อยยับ คือฉีกขาด. คำว่า สิ่งที่เป็นสังขาร ได้แก่สังขารที่เกิดขึ้นอันมี

---

[1] ม. หํสปปาตโนติ.

คุณฉันทนา สุนทรสุต ขออุทิศส่วนกุศลให้ พระทิพย์ประชา สุนทรสุต,
นายเจริญ ชัยนันท์ และคุณอวยศรี สุนทรสุต หลวงทวยหาร อมาตยกุล

ปริกฺขยาติ ฌาเปตพฺพสพฺพสงฺขารปริกฺขยา. อยมฺปิ สงฺขารคตํ สมานํ อินฺธนาภาวโต ฉาริกมฺปิ อเสเสตฺวา นิฏฺฐหิตฺวา วูปสมตีติ อาห "สปฺปิ ฯเปฯ นิพฺพายตี"ติ.

ประเภทเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป. คำว่า เพราะสังขารทั้งปวงสิ้นไป คือเพราะสังขารทั้งปวงที่ควรเผาสิ้นไป. ก็เปลวไฟแม้นี้ทำสิ่งที่เป็นสังขาร ไม่ให้เหลือ แม้เพียงขี้เถ้าแล้ว ก็ย่อมหยุดสงบไป เพราะไม่มีเชื้อไฟ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็ย่อมดับไป ฯลฯ ดุจเปลวไฟที่ไหม้เนยใสและน้ำมันฉะนั้น" ดังนี้.

๔๐๖. ทีฆสฺส อทฺธุโนติ สํวฏฺฏฏฺฐายี-อสงฺเขยฺยกปฺปสงฺขาตสฺส ทีฆสฺส กาลสฺส อจฺจเยน. ตาลกฺขนฺธาทีติ อาทิสทฺเทน สากสาลาทิรุกฺเข สงฺคณฺหาติ. ฆนํ กโรตีติ วิสริตุํ อทตฺวา ปิณฺฑิตํ กโรติ. เตนาห "ปริวฏุมน"ติ, วฏฺฏภาเวน ปริจฺฉินฺนํ ตนฺติ อุทกํ. อสฺสาติ วาตสฺส. วิวรํ เทตีติ ยถา ฆนํ กโรติ สมฺปิณฺเฑติ, เอวํ ตตฺถ อนฺตรํ เทติ. ปริกฺขยมานนฺติ ปุพฺเพ ยาว พฺรหฺมโลกา เอโกฆภูเตน วาเตน ปริโสสิยมานตาย ปริกฺขยํ คจฺฉนฺตํ.

๔๐๖. บทว่า ทีฆสฺส อทฺธุโน โดยการล่วงไปแห่งกาลอันยาวนาน ที่เรียกว่าสังวัฏฏฐายีอสงไขยกัป. ด้วยอาทิ-ศัพท์ในบทว่า ตาลกฺขนฺธาทิ (ลำตาลเป็นต้น) รวมเอาต้นไม้ มีต้นผัก ต้นสาละเป็นต้น. คำว่า ทำให้เป็นก้อน คือทำให้รวมตัวกันไม่ให้แตกซ่าน. เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า "กลม" ดังนี้, บทว่า ตํ ได้แก่น้ำที่ตัดตอนโดยภาวะที่กลม. บทว่า อสฺส ได้แก่ วาตสฺส (แก่ลมนี้). คำว่า ย่อมให้ช่อง คือย่อมให้ช่อง ณ ที่ตรงนั้น โดยประการที่ลมจะทำ

พฺรหฺมโลโก ปาตุภวตีติ โยชนา. พฺรหฺมโลโกติ จ ปฐมชฺฌานภูมิมาห. อุปริจตุกามาวจรเทวโลกฏฺฐาเนติ ยามเทวโลกาทีนํ จตุนฺนํ ปติฏฺฐหนฏฺฐาเน.[1] จาตุมฺมหาราชิกตาวตึสภวนานํ ปน ปติฏฺฐานฏฺฐานานิ ปฐวีสมฺพนฺธตาย น ตาว ปาตุภวนฺติ.

ให้เป็นก้อน คือรวมเข้ากันได้. คำว่า ค่อย ๆ สิ้นไป คือถึงความสิ้นไป เพราะความที่ถูกลมที่เป็นกลุ่มเดียวกันมา ตั้งแต่ต้นจนถึงพรหมโลก ค่อย ๆ ทำให้เหือดแห้งไป. ประกอบความว่า พฺรหฺมโลโก ปาตุภวติ (พรหมโลกก็ย่อมปรากฏ). ก็คำว่า พรหมโลก ท่านกล่าวถึงปฐมฌานภูมิ. คำว่า ตรงที่ที่เคยมีกามาวจรเทวโลก ๔ ชั้นเบื้องบน คือตรงที่อันเป็นที่ตั้งแห่งกามาวจรเทวโลก ๔ ชั้น มีเทวโลกชั้นยามาเป็นต้น. ก็ที่อันเป็นที่ตั้งแห่งภพจาตุมหาราชิกา และภพดาวดึงส์ ยังไม่ปรากฏก่อน เพราะความเป็นภพที่เนื่องกับแผ่นดิน.

รุมฺภนฺตีติ ยถา เหฏฺฐา น ภวิสฺสติ,[2] เอวํ นิโรเธนฺติ.

คำว่า กั้นไว้ คือทำให้ดับไป(ขังไว้) โดยประการที่จักมีอยู่เบื้องล่างไม่ได้.

"ปฐมตราภินิพฺพตฺตา"ติ อิทํ อายุกฺขยสฺส สมฺภวทสฺสนํ, เตน ทุวินฺนํ,

คำว่า "ผู้บังเกิดก่อนกว่า" นี้ เป็นคำแสดงความมีการสิ้นอายุ, ด้วยคำว่าผู้บังเกิด

---

[1] ฉ. ปติฏฺฐานฏฺฐาเน.

[2] ฉ. ภสฺสติ.

คุณฉันทนา สุนทรสุต ขออุทิศส่วนกุศลให้ พระทิพย์ประชา สุนทรสุต, นายเจริญ ชัยนันท์ และคุณอวยศรี สุนทรสุต หลวงทวยหาร อมาตยกุล

จตุนฺนํ, อฏฺฐนฺนํ วา กปฺปานํ อาทิมฺหิ นิพฺพตฺตาติ ทสฺเสติ. ตโตติ อาภสฺสรพฺรหฺมโลกโต. ปริตฺตาภาอปฺปมาณาภาปิ หิ อาภสฺสรคฺคหเณเนว สงฺคหํ คจฺฉนฺติ. "เต โหนฺติ สยมฺปภา อนฺตลิกฺขจรา"ติ อิทํ อุปจารชฺฌานปุญฺญสฺส มหานุภาวตาย วุตฺตํ. อาลุปฺปการกนฺติ อาโลปํ กตฺวา กตฺวาติ วทนฺติ, อาลุปฺปนํ วิโลปํ กตฺวาติ อตฺโถ.

ก่อนกว่านั้น ท่านแสดงว่า เป็นสัตว์ผู้บังเกิดในตอนต้นแห่งกัป ๒, กัป ๔ หรือว่ากัป ๘. บทว่า ตโต คือ(เคลื่อน)จากพรหมโลกชั้นอาภัสรา. ก็แม้ชั้นปริตตาภาและชั้นอัปปมาณาภา ก็ย่อมถึงการรวมเข้าด้วยศัพท์ว่า อาภัสรานั่นเทียว. คำว่า "สัตว์เหล่านั้นเป็นผู้มีรัศมีในตนเอง เที่ยวไปในกลางหาว" นี้ ท่านกล่าวไว้ โดยความเป็นอานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งบุญ คืออุปจารฌาน. บทว่า อาลุปฺปการกํ อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ได้แก่ทำให้เป็นคำ ๆ, ความว่า ทำให้เป็นคำใหญ่คำเล็ก.

หฏฺฐตุฏฺฐาติ อติวิย หฏฺฐา อุพฺพิลาวิตปฺปตฺตา.[1] นามํ กโรนฺตีติ ตถา โวหรนฺติ.

คำว่า (เป็น)ผู้ร่าเริงยินดี คือ(เป็น)ผู้ร่าเริง ถึงความปลาบปลื้มใจเสียยิ่งนัก. คำว่า พากันตั้งชื่อ คือพากันร้องเรียกอย่างนั้น.

สิเนรุจกฺกวาฬหิมวนฺตปพฺพตาติ เอตฺถ ทีปสมุทฺทาปีติ วตฺตพฺพํ. ตถา หิ วกฺขติ

ในคำว่า ภูเขาสิเนรุ ภูเขาจักรวาล และภูเขาหิมพานต์ นี้ คำว่า แม้ทวีปทะเล

---

[1] ฉ. อุปฺปิลาวิตจิตฺตา.

"นินฺนนินฺนฏฺฐาเน สมุทฺทา, สมสมฏฺฐาเน ทีปา"ติ. ฉุปฺฉุปาติ อุนฺนตุนฺนตา.

ก็ควรกล่าวไว้ด้วย. จริงอย่างนั้น ท่านจักกล่าวว่า "ตรงที่บุ๋ม ๆ ลงไป ก็เป็นทะเล, ตรงที่เรียบ ๆ ก็เป็นทวีป" ดังนี้. บทว่า ฉุปฺฉุปา คือปูด ๆ ขึ้น.

อติมญฺญนฺตีติ อติกฺกมิตฺวา มญฺญนฺติ, หีเฬนฺตีติ อตฺโถ. เตเนว นเยนาติ "เอกจฺเจ วณฺณวนฺโต โหนฺตี"ติอาทินา[๑] วุตฺตนเยน. ปทาลตาติ เอวํนามิกา ลตาชาติ. ตสฺสา กิร ปาราสวชาติ คโลจีติ วทนฺติ. อกฏฺเฐ เอว ภูมิปฺปเทเส ปจนโต อกฏฺฐปาโก. อกโณติ กุณฺฑกรหิโต.

บทว่า อติมญฺญนฺติ (ดูหมิ่น) คือสำคัญทับถม, ความว่าเหยียดหยาม. คำว่า ตามนัยนั้นนั่นแหละ คือตามนัยที่ได้กล่าวไว้ด้วยคำว่า "บางพวก ก็เป็นพวกมีผิวพรรณงาม" เป็นต้น. บทว่า ปทาตลา ได้แก่เครือ(ดิน)ชนิดหนึ่งที่มีชื่ออย่างนี้. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ทราบมาว่า ดินนั้นก็มีเครือเถา ซึ่งเป็นของหมักดองอยู่ที่ฝั่งชนิดหนึ่ง. ข้าวสาลี ชื่อว่า สุกได้ไม่ต้องใช้ฟืน เพราะในภูมิประเทศ ที่ไม่มีฟืนเลยก็สุกได้. บทว่า อกโณ ได้แก่ปราศจากรำ.

สุมนสงฺขาตชาติปุปฺผสทิโส. โย โย รโส เอตสฺสาติ ยํยํรโส, โอทโน, ตํ

(ขาว)เหมือนดอกไม้ชนิดหนึ่งที่เรียกว่าดอกมะลิ. ข้าวสวย ชื่อว่า ยํยํรโส(ข้าวสวย

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๙๕.

คุณฉันทนา สุนทรสุต ขออุทิศส่วนกุศลให้ พระทิพย์ประชา สุนทรสุต,
นายเจริญ ชัยนันท์ และคุณอวยศรี สุนทรสุต หลวงทวยหาร อมาตยกุล

ยํยํรสํ, ยาทิสรสวนฺตนฺติ อตฺโถ. รสปจวี, ภูมิปฺปปฺปฏโก, ปทาลตา จ ปริภุตฺตา สุธาหาโร วิย ขุทฺทํ วิโนเทตฺวา รสหรณีติ รสเมว ปริพฺรูเหนฺตา ติฏฺฐนฺติ, วตฺถุโน สุขุมภาเวเนว[1] นิสฺสนฺทา สุขุมา, นิสฺสนฺทสุขุมภาเวเนว คหณิฺธนเมว จ โหนฺติ. โอทโน ปน ปริภุตฺโต รสํ วฑฺเฒนฺโตปิ วตฺถุโน โอฬาริกภาเวน นิสฺสนฺทํ วิสฺสชฺเชนฺโต ปสฺสาวํ, กสฏญฺจ อุปฺปาเทตีติ อาห "ตโต ปภูติ มุตฺตกรีสํ สญฺชายตี"ติ. ปุริมตฺตภาเวสุ ปวตฺต-อุปจารชฺฌานานุภาเวน ยาว สตฺตสนฺตาเน กามราควิกฺขมฺภนเวโค น สมิโต, น ตาว พหลกามราคูปนิสฺสยานิ อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานิ ปาตุรเหสุํ. ยทา ปนสฺส วิจฺฉินฺนตาย พหลกามราโค[2] ลทฺธาวสโร อโหสิ, ตทา ตทุปนิสฺสยานิ ตานิ สตฺตานํ อตฺตภาเวสุ

รสใด ๆ) เพราะอรรถว่ามีรสใด ๆ, ได้แก่ (เป็นผู้ต้องการจะบริโภค)ข้าวสวยรสใด ๆ นั้น ความว่า ข้าวสวยที่มีรสเช่นใด. ง้วนดิน สะเก็ดดิน และเครือดินที่สัตว์ทั้งหลายบริโภคแล้ว ย่อมตั้งอยู่ บรรเทาความหิวได้แล้ว ก็เพิ่มพูนอยู่แต่รสนั่นเทียว ไปตามเส้นเอ็นนำรส ดุจสุธาหาร(อาหารทิพย์) ฉะนั้น, เป็นของเหลวละเอียด เพราะความที่ตัววัตถุละเอียดนั่นเอง และเป็นเชื้อแห่งไฟธาตุย่อยโดยความเป็นเชื้อที่เหลว และละเอียดนั่น-เทียว. ส่วนข้าวสวยที่สัตว์บริโภค แม้ว่าเจริญรส(แต่)ก็ปล่อยของเหลวออกมา โดยความเป็นของหยาบ ทำให้เกิดปัสสาวะและของเสีย(กาก)ขึ้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จำเดิมแต่นั้น มูตรและกรีสก็เกิดขึ้น" ดังนี้. ตราบใดที่กำลังแห่งการข่มกามราคะในสันดานของสัตว์ ด้วย

[1] ฉ. สุขุมภาเวน.

[2] ฉ. พลวกามราโค.

คุณฉันทนา สุนทรสุต ขออุทิศส่วนกุศลให้ พระทิพย์ประชา สุนทรสุต,
นายเจริญ ชัยนันท์ และคุณอวยศรี สุนทรสุต หลวงทวยหาร อมาตยกุล

สญฺชายึสุ. เตน วุตฺตํ "ปุริสสฺส ฯเปฯ ปาตุภวตี"ติ. เตเนวาห "ตตฺร สุทํ"ติอาทิ.

อานุภาพแห่งอุปจารฌานที่เป็นไป ในอัตภาพก่อน ๆ ยังไม่สงบ, ตราบนั้นอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ อันมีกามราคะที่หนาแน่นเป็นอุปนิสัย ก็ยังปรากฏไม่ได้. แต่ว่าในเวลาใดกามราคะที่หนาแน่นเกิดมีอันได้อำนาจเพราะความที่สัตว์ผู้นั้นยังตัดไม่ขาด, ในเวลานั้นอินทรีย์เหล่านั้น ซึ่งมีกามราคะที่หนาแน่นนั้นเป็นอุปนิสัย ก็เกิดขึ้นในอัตภาพทั้งหลายของสัตว์ทั้งหลายได้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ภาวะที่เป็นชายแห่งชาย ฯลฯ ก็ปรากฏขึ้น" ดังนี้ เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ท่านจึงกล่าวว่า "ในบรรดาหญิงและชายนั้นท่านว่า" ดังนี้เป็นต้น.

อลสชาติกสฺสาติ สชฺชุกเมว ตณฺฑุลํ อคฺคเหตฺวา ปรทิวสสฺสตฺถาย คหเณน อลสปกติกสฺส.

คำว่า คนผู้มีชาติเกียจคร้าน คือคนผู้มีปกติเกียจคร้าน โดยการที่ไม่ถือเอาข้าวสารที่มีเฉพาะวันนี้เท่านั้น กลับถือเอาเพื่อประโยชน์แก่วันอื่น.

อนุตฺถุนนฺตีติ อนุโสจนฺติ. สมฺมนฺเนยฺยามาติ สมนุชาเนยฺยาม. โนติ

คำว่า ทอดถอนใจ ได้แก่เศร้าโศกอยู่เนือง ๆ. คำว่า พึงสมมต ได้แก่พึง

คุณฉันทนา สุนทรสุต ขออุทิศส่วนกุศลให้ พระทิพย์ประชา สุนทรสุต, นายเจริญ ชัยนันท์ และคุณอวยศรี สุนทรสุต หลวงทวยหาร อมาตยกุล

อเมฺหสุ. สมฺมาติ สมฺมเทว ยถารหํ. ขียิตพฺพนฺติ ขียนารหํ นินฺทนียํ. ครหิตพฺพนฺติ หีเฬตพฺพํ.

เห็นชอบ. บทว่า โน แปลว่า ในหมู่พวกเรา. บทว่า สมฺมา ได้แก่โดยชอบนั่นเอง คือตามสมควร. คำว่า ผู้พึงตำหนิ ได้แก่ผู้ที่เขาควรตำหนิ คือควรด่าว่า. คำว่า ผู้พึงติเตียน ได้แก่ควรเหยียดหยาม.

อยเมว ภควา ปฏิพโล นิคฺคหปคฺคหํ[๑] กาตุนฺติ โยชนา. สีรณเชตีติ[๒] สงฺคหวตฺถูหิ สมฺมเทว รเมติ ปีเนติ. วิวฏฺฏฏฺฐายิ- อสงฺเขยฺยํ จตุสฏฺฐีอนฺตรกปฺปสงฺคหํ. วีสติอนฺตรกปฺปสงฺคหนฺติ เกจิ. เสสา- สงฺเขยฺยานิ กาลโต เตน สมปฺปมาณาเนว.

มีการประกอบความว่า อยเมว ภควา ปฏิพโล นิคฺคหปคฺคหํ กาตุํ (พระผู้มีพระภาคนี้แหละ ทรงเป็นผู้สามารถทำการข่มและยกย่อง). คำว่า ทรงยังให้ยินดี คือทรงยังให้รื่นรมย์ ได้แก่ให้อิ่มเอิบโดยชอบนั่นเทียวด้วยสังคหวัตถุทั้งหลาย. วิวัฏฏฐายีอสงไขยกัป มีอันสงเคราะห์ได้ด้วย ๖๔ อันตรกัป. อาจารย์บางพวก กล่าวว่า มีอันสงเคราะห์ได้ด้วย ๒๐ อันตรกัป. อสงไขยกัปที่เหลือมีประมาณเท่ากัน โดยกาล กับอันตรกัป (?) นั้น.

---

[๑] ฉ. ปคฺคหนิคฺคหํ.
[๒] ฉ. รญฺเชตีติ.

คุณฉันทนา สุนทรสุต ขออุทิศส่วนกุศลให้ พระทิพย์ประชา สุนทรสุต, นายเจริญ ชัยนันท์ และคุณอวยศรี สุนทรสุต หลวงทวยหาร อมาตยกุล

๔๐๗. มหาธาราหีติ ตาลสาลกฺขนฺธปฺปมาณาหิ มหตีหิ ขารุทกธาราหิ. สมนฺตโตติ สพฺพโส. ปฐวิโตติ ปฐวิยา เหฏฺฐิมนฺตโต ปภูติ. เตน หิ ขารุทเกน ผุฏฺฐผุฏฺฐา ปฐวีปพฺพตาทโย อุทเก ปกฺขิตฺตโลณสกฺขรา วิย วิลียนฺเตว, ตสฺมา ปฐวีสนฺธารุทเกน สทฺธึ เอกูทกเมว ตํ โหตีติ เกจิ. อปเร "ปฐวีสนฺธารกํ อุทกกฺขนฺธญฺจ อุทกสนฺธารกํ วายุกฺขนฺธญฺจ อนวเสสโต วินาเสตฺวา สพฺพตฺถ สยเมว เอโกฆภูตํ ติฏฺฐตี"ติ วทนฺติ, ตํ ยุตฺตํ. ตโยปิ พฺรหฺมโลเกติ ปริตฺตาภอปฺปมาณาภอาภสฺสรพฺรหฺมโลเก, ตยิทํ "อยมฺปน วิเสโส"ติ อารทฺธตฺตา วุตฺตํ, อญฺญถา "ฉปิ พฺรหฺมโลเก"ติ วตฺตพฺพํ สิยา, สุภกิเณฺหติ อุกฺกฏฺฐนิทฺเทเสน ตติยชฺฌานภูมิยา อุปลกฺขณํ. ปริตฺตสุภอปฺปมาณสุเภปิ หิ อาหจฺจ อุทกํ ติฏฺฐติ. เหฏฺฐา "อาภสฺสเร อาหจฺจ ติฏฺฐตี"ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ตนฺติ ตํ กปฺปวินาสกอุทกํ. อุทกานุคตนฺติ อุทเกน

๔๐๗. คำว่า โดยเป็นธารน้ำใหญ่ คือ โดยเป็นธารน้ำกรดใหญ่ มีขนาดเท่าลำตาล เท่าต้นสาละเป็นต้น. คำว่า โดยรอบ คือ โดยทุกส่วน. คำว่า ตั้งแต่แผ่นดิน คือเริ่มตั้งแต่ส่วนเบื้องล่างแห่งแผ่นดิน. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สิ่งทั้งหลายมีแผ่นดิน ภูเขาเป็นต้น ถูกน้ำกรดนั้น กระทบถูกต้องแล้ว ก็ย่อมละลายไปทีเดียว ดุจเกลือ หรือน้ำตาลกรวด ที่เขาใส่ไปในน้ำ, เพราะฉะนั้น น้ำกรดนั้นจึงกลายเป็นน้ำเดียวกันกับน้ำที่ทรงแผ่นดินไว้ทีเดียว ดังนี้. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "น้ำกรด ทำผืนน้ำที่ทรงแผ่นดินไว้ และทำกองลมที่ทรงน้ำไว้ให้พินาศไป โดยไม่เหลือ แล้วตั้งอยู่เป็นห้วงน้ำอันเดียวเสียเองทีเดียว ในที่ทุกแห่ง" ดังนี้, คำที่ว่านั้น ถูกต้องแล้ว. คำว่า พรหมโลกทั้ง ๓ ชั้น ได้แก่พรหมโลกชั้นปริตตาภา ชั้นอัปมาณาภา และชั้นอาภัสรา, คำนั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะท่านได้เริ่มไว้แล้วว่า "ส่วนต่อไปนี้ เป็นข้อที่แปลกไป" ดังนี้, ถ้าจะ

อนุคตํ ผุฏฺฐํ. อภิภวิตฺวาติ วิลียาเปตฺวา.

ถือความโดยประการอื่น ก็พึงมีอันต้องกล่าวว่า "พรหมโลกทั้ง ๖ ชั้น" ดังนี้, มีการมุ่งหมายเอาพรหมโลกชั้นตติยฌานภูมิไว้ ด้วยคำที่แสดงไขไว้ เป็นอย่างสูงสุด ว่า "สุภกิเณฺห". เพราะว่าน้ำย่อมตั้งอยู่จดพรหมโลกชั้นปริตสุภา และชั้นอัปมาณสุภาด้วย. แม้ในคำว่า "จดถึงชั้นอาภัสสราแล้วจึงหยุด" ในหนหลังนี้ ก็มีนัยนี้แหละ (คือจดชั้นปริตตาภา และชั้นอัปมาณาภาด้วย). บทว่า ตํ ได้แก่น้ำที่ทำกัปให้พินาศนั้น. บทว่า อุทกานุคตํ คือ (สิ่งที่เป็นสังขาร)ที่ถูกน้ำติดตาม ได้แก่ถูกน้ำสัมผัส. คำว่า ครอบงำ ได้แก่ทำให้ละลายไป.

อิทเมกํ อสงฺเขยฺยนฺติ อิทํ สํวฏฺฏสงฺขาตํ กปฺปสฺส เอกํ อสงฺเขยฺยํ.

คำว่า นี้เป็นอสงไขยหนึ่ง คือนี้เรียกว่าอสงไขยหนึ่งแห่งกัปที่เรียกว่า สังวัฏฏะ.

๔๐๘. ถูลรเช อปคเตเยว ปรวีนิสฺสิตํ สณฺหรชํ อปคจฺฉตีติ วุตฺตํ "ตโต สณฺหรชนฺ"ติ. สมุฏฺฐาเปตีติ สมฺพนฺโธ. วิสมฏฺฐาเน

๔๐๘. เมื่อฝุ่นหยาบ ๆ ปราศไปแล้วนั่นเทียว ฝุ่นละเอียดที่อยู่ติดดิน จึงจะปราศไปได้ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึง

จิตมหารุกฺเขติ อิทํ ปรมํ สมุฏฺฐาเปตพฺพตํ สนฺธาย วุตฺตํ.

กล่าวว่า "ตโต สณฺหรชํ". มีการเชื่อมกับบทว่า สมุฏฺฐาเปติ (เป็น "ตโต สณฺหรชํ สมุฏฺฐาเปติ" แปลว่า "ต่อจากนั้นจึงพัดเอาฝุ่นละเอียดขึ้นไป"). คำว่า ต้นไม้ใหญ่ที่ยืนต้นอยู่ในที่ขรุขระ นี้ ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นสิ่งที่ลมพึงพัดขึ้นไปก่อน (แผ่นดินภูเขาเป็นต้น).

จกฺกวาฬปพฺพตมฺปิ สิเนรุปพฺพตมฺปีติ มหาปรวิยา วิปริวตฺตเนเนว วิปริวตฺติตํ จกฺกวาฬปพฺพตมฺปิ สิเนรุปพฺพตมฺปิ วาโต อุกฺขิปิตฺวา อากาเส ขิปติ. เต จกฺกวาฬปพฺพตาทโย. อภิหนฺตฺวา ฆฏฺเฏตฺวา. อญฺญมญฺญนฺติ เอกิสฺสา โลกธาตุยา จกฺกวาฬหิมวนฺตสิเนรุํ อญฺญิสฺสา โลกธาตุยา จกฺกวาฬาทีหีติ เอวํ อญฺญมญฺญํ สมาคมวเสน ฆฏฺเฏตฺวา. สพฺพสงฺขารคตนฺติ ปรวีสนฺธารกอุทกํ, ตํสนฺธารกวาตนฺติ สพฺพํ สงฺขารคตํ วินาเสตฺวา สยมฺปิ วินสฺสติ ววฏฺฐานสฺส[1] การณาภาวโต.

คำว่า ทั้งภูเขาจักรวาลทั้งภูเขาสิเนรุ ความว่า ลมหอบเอาทั้งภูเขาจักรวาล ทั้งภูเขาสิเนรุที่พลิกไปแล้ว ตามความพลิกไปแห่งแผ่นดินใหญ่ขึ้นไป แล้วซัดไปในอากาศ. คำว่า สิ่งเหล่านั้น ได้แก่สิ่งทั้งหลายมีภูเขาจักรวาลเป็นต้น. บทว่า อภิหนฺตฺวา แปลว่า กระแทก. คำว่า ซึ่งกันและกัน ความว่า กระแทก โดยเกี่ยวกับเผชิญกันและกันอย่างนี้ คือภูเขาจักรวาล ภูเขาหิมพานต์ และภูเขาสิเนรุแห่งโลกธาตุหนึ่ง กระแทกซึ่งกันและกันกับภูเขาจักรวาลเป็นต้น แห่งโลกธาตุอื่น ดังนี้. คำว่า (ทำ)สิ่งที่เป็นสังขารทั้งปวง

---

๑ ฉ. อวฏฺฐานสฺส.

(ให้พินาศ) ความว่า ทำสิ่งที่เป็นสังขารทั้งปวง คือน้ำที่ทรงแผ่นดินไว้ และลมที่ทรงน้ำนั้นไว้ ให้พินาศไป แม้ตนก็พินาศไป เพราะไม่มีเหตุแห่งการตั้งลงได้.

๔๐๙. ยทิปิ สงฺขารานํ อเหตุโก สรสนิโรโธ วินาสกาภาวโต, สนฺตานนิโรโธ ปน เหตุวิรหิโต นตฺถิ ยถา ตํ สตฺตกาเยสูติ ภาชนโลกสฺสาปิ สเหตุเกน วินาเสน ภวิตพฺพนฺติ เหตุํ ปุจฺฉติ "กิการณา เอวํ โลโก วินสฺสตี"ติ. อิตโร ยถา ตตฺถ นิพฺพตฺตนกสตฺตานํ ปุญฺญพเลน ปรมํ โลโก วิวฏฺฏติ, เอวํ เตสมฺปิ[๑] ปาปพเลน สํวฏฺฏตีติ ทสฺเสนฺโต "อกุสลมูลการณา"ติ อาห. ยถา หิ ราคโทสโมหานํ อธิกภาเวน ยถากฺกมํ โรคนฺตรกปฺโป, สตฺถนฺตรกปฺโป, ทุพฺภิกฺขนฺตรกปฺโปติ อิเม ติวิธา อนฺตรกปฺปา วิวฏฺฏฏฺฐายิมฺหิ อสงฺเขยฺยกปฺเป ชายนฺติ,

๔๐๙. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ความดับไปตามสภาวะของตนแห่งสังขารทั้ง-หลาย ไม่มีเหตุ เพราะไม่มีผู้ทำให้พินาศแม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ความดับไปแห่งความสืบต่อ(แห่งสังขารทั้งหลาย) ที่ปราศจากเหตุหามีไม่ ข้อนั้นก็เหมือนอย่าง ความดับไปแห่งความสืบต่อในหมู่สัตว์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นความดับไปแม้แห่งภาชนโลก (โอกาสโลก) ก็น่าจะเป็นสิ่งมีเหตุ ดังนี้แล้ว จึงถามถึงเหตุว่า "โลกพินาศไปอย่างนี้เพราะอะไรเป็นเหตุ" ดังนี้. ท่านอาจารย์นอกนี้ เมื่อจะแสดงว่า ทีแรกโลกย่อมเจริญ เพราะกำลังแห่งบุญของสัตว์ผู้บังเกิดในที่นั้น ฉันใด,

---

[๑] ฉ. ปี-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณศิริธร โชคดำรงสุข
ขออุทิศส่วนกุศลให้ คุณพ่อสุนทร โชคดำรงสุข และเจ้ากรรมนายเวร

เอวเมเต ยถาวุตฺตา ตโย สํวฏฺฏา ราคาทีนํ อธิกภาเวเนว โหนฺตีติ ทสฺเสนฺโต "อกุสลมูเลสุ หี"ติอาทิมาห. อุสฺสนฺนตเรติ อติวิย อุสฺสนฺเน. โทเส อุสฺสนฺนตเร อธิกตรโทเสน วิย ติกฺขตเรน ขารุทเกน วินาโส ยุตฺโตติ วุตฺตํ "โทเส อุสฺสนฺนตเร อุทเกน วินสฺสตี"ติ. ปากฏสตฺตุสทิสสฺส โทสสฺส อคฺคิสทิสตา, อปากฏสตฺตุสทิสสฺส ราคสฺส ขารุทกสทิสตา จ ยุตฺตาติ อธิปฺปาเยน "โทเส อุสฺสนฺนตเร อคฺคินา, ราเค อุสฺสนฺนตเร อุทเกนา"ติ เกจิวาทสฺส อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพ. ราโค สตฺตานํ พหุลํ ปวตฺตตีติ ราควเสน พหุโส โลกวินาโส.

ก็ย่อมเสื่อม(พินาศ)ไป เพราะกำลังแห่งบาปแม้ของสัตว์เหล่านั้น ฉันนั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เพราะอกุศลมูลเป็นเหตุ" ดังนี้. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าอันตรกัป ๓ อย่างเหล่านี้ คือโรคอันตรกัป, สัตถอันตรกัป, ทุพภิกขอันตรกัป ย่อมเกิดได้ในวิวัฏฏฐายีอสงไขยกัป เพราะความที่ราคะ โทสะ และโมหะ(หนาแน่น)ยิ่งกว่า ตามลำดับ ฉันใด, ความเสื่อม(ความพินาศ) ๓ อย่าง (มีความเสื่อมเพราะไฟเป็นต้น) ตามที่กล่าวมาแล้วเหล่านี้ ย่อมมีได้ เพราะความที่ อกุศลมูลมีราคะเป็นต้น(หนาแน่น) ยิ่งกว่านั่นเทียว ฉันนั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "เป็นความจริงว่า เมื่ออกุศลมูลทั้งหลาย" ดังนี้ เป็นต้น. คำว่า หนาแน่นยิ่งกว่า คือหนาแน่นเกินจะเปรียบได้. เมื่อโทสะหนาแน่นยิ่งกว่า ก็สมควรพินาศ เพราะน้ำกรดที่แรงกล้ายิ่งดุจโทสะที่ยิ่งกว่า ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "เมื่อโทสะหนาแน่นยิ่งกว่า ย่อมพินาศไปเพราะน้ำ" ดังนี้. บัณฑิตพึง

คุณศิริธร โชคดำรงสุข

ขออุทิศส่วนกุศลให้ คุณพ่อสุนทร โชคดำรงสุข และเจ้ากรรมนายเวร

ทราบอธิบายแห่งวาทะ ของอาจารย์ทั้งหลายบางพวก ว่า "เมื่อโทสะหนาแน่นยิ่งกว่าย่อมพินาศไป เพราะไฟ เมื่อราคะหนาแน่นยิ่งกว่า ย่อมพินาศไปเพราะน้ำ" ดังนี้ ได้โดยความมุ่งหมาย(ของท่าน)ว่า ภาวะที่โทสะอันเป็นเช่นกับศัตรูปรากฏ(เปิดเผยตัว)เป็นเช่นกับไฟ, และภาวะที่ราคะอันเป็นเช่นกับศัตรูไม่ปรากฏ (ไม่เปิดเผยตัว)เป็นเช่นกับน้ำกรดสมควรแล้ว. ราคะย่อมเป็นไปมากแก่สัตว์ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ความพินาศไปแห่งโลก ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งราคะโดยมาก.

๔๑๐. เอวํ ปสงฺเคน สํวฏฺฏาทิเก ปกาเสตฺวา อิทานิ ยถาธิคตํ เนสํ อนุสฺสรณาการํ ทสฺเสตุํ "ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรนฺโตปิ"ติอาทิ อารทฺธํ.

๔๑๐. ท่านอาจารย์ครั้นประกาศกัปทั้งหลาย มีสังวัฏฏกัปเป็นต้น ตามความเกี่ยว–ข้องกัน อย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงอาการตามระลึก แห่งภิกษุผู้มีฤทธิ์เหล่านั้นตามที่ได้บรรลุแล้ว จึงเริ่มคำว่า "แม้เมื่อจะตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะ" ดังนี้เป็นต้น.

"อมุมฺหิ สํวฏฺฏกปฺเป"ติ อิทํ สํวฏฺฏกปฺปสฺส อาทิโต ปาฬิยํ[๑] คหิตตฺตา วุตฺตํ. ตตฺถาปิ หิ อิมสฺส กติปยํ กาลํ ภวาทีสุ สํสรณํ อุปลพฺภตีติ. สํวฏฺฏกปฺเป วา วตฺตมาเนสุ ภวาทีสุ อิมสฺส อุปฺปตฺติ อโหสิ, ตํ ทสฺสนเมตํ ทฏฺฐพฺพํ. อถวา อมุมฺหิ สํวฏฺฏกปฺเปติ เอตฺถ วา-สทฺโท ลุตฺตนิทฺทิฏฺโฐ ทฏฺฐพฺโพ, เตน จ อนิยมตฺเถน อิตราสงฺเขยฺยานมฺปิ สงฺคโห สิทฺโธ โหติ. ภเว วาติอาทีสุ กามาทิภเว วา อณฺฑชาทิโยนิยา วา เทวาทิคติยา วา นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีอาทิวิญฺญาณฏฺฐิติยา วา สตฺตาวาเส วา ขตฺติยาทิสตฺตนิกาเย วา. อาสินฺติ อโหสึ. วณฺณสมฺปตฺตึ วาติ วา-สทฺเทน วณฺณวิปตฺตึ วาติ ทสฺเสติ. สาลิมํโสทนาหาโร วา คิหิกาเล ปวตฺตผลโภชโน วา ตาปสาทิกาเล. สามิสา เคหสิตา โสมนสฺสาทโย. นิรามิสา

คำว่า "ในสังวัฏกัปโน้น" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะในพระบาลีก็ได้ถือเอาสังวัฏกัปมาตั้งแต่ต้น. จริงอยู่ แม้ในสังวัฏกัปนั้น ภิกษุรูปนี้ก็ได้การท่องเที่ยวไปในโอกาสทั้งหลายมีภพเป็นต้น สิ้นกาลนิดหน่อยแล. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อโอกาสทั้งหลายมีภพเป็นต้น เป็นไปอยู่ในสังวัฏกัป ภิกษุรูปนี้ก็ได้มีความอุบัติ, พึงเห็นว่าข้อที่ว่านี้นั้นมีเรื่องชี้ให้เห็นได้. อีกนัยหนึ่ง พึงเห็นว่าในบทว่า อมุมฺหิ สํวฏฺฏกปฺเป (ในสังวัฏกัปโน้น) นี้ ได้แสดง วา-ศัพท์ไว้ โดยเป็นศัพท์ที่ลบเสีย, ก็ด้วยวา-ศัพท์ที่มีอรรถว่าไม่กำหนดแน่นอน (แปลว่า "หรือ, หรือว่า") นั้น เป็นอันสำเร็จการรวมเอาแม้อสงไขยกัปทั้งหลายนอกนี้. ในบทว่า ภเว วา เป็นต้น มีความว่า ในภพมีกามภพเป็นต้น หรือในกำเนิด มีอัณฑชกำเนิดเป็นต้น หรือในคติมีเทวคติเป็นต้น หรือในวิญญาณฐิติ หรือใน

---

[๑] ที. สี. ๙/๑๐๖.

เนกฺขมฺมสิตา. อาทิ-สทฺเทน วิเวกชสมาธิช-สุขาทีนํ สงฺคโห.

สัตตาวาส มีนานัตตกายนานัตตสัญญีเป็นต้น หรือในสัตตนิกาย มีขัตติยนิกายเป็นต้น. บทว่า อาสึ แปลว่าได้มีแล้ว. ด้วยวา-ศัพท์ในบทว่า วณฺณสมฺปตฺตึ วา (ความถึงพร้อมด้วยผิวพรรณ ก็ดี) ย่อมแสดงถึงบทว่า วณฺณวิปตฺตึ วา (ความวิบัติแห่งผิวพรรณ ก็ดี) ไว้. ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้มีข้าวสาลี เนื้อข้าวสุกเป็นอาหาร ในกาลที่เป็นคฤหัสถ์บ้าง ชื่อว่า เป็นผู้มีผลไม้ที่เป็นไป(เอง)เป็นของกิน ในกาลที่เป็นดาบสเป็นต้น บ้าง. โสมนัสเป็นต้น ที่อาศัยเรือน ชื่อว่า เจือด้วยอามิส. ที่อาศัยเนกขัมมะ ชื่อว่า ไม่เจือด้วยอามิส. ด้วยอาทิ-ศัพท์(ที่แปลว่า "เป็นต้น") มีการรวมเอาสุขที่เกิดจากวิเวก และที่เกิดจากสมาธิเป็นต้นไว้.

"อมุตฺตราสินฺ"ติอาทินา สพฺพํ ยาวทิจฺฉกํ อนุสฺสรณํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ อญฺญถา อตฺถํ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อมุตฺราสินฺติ สามญฺญนิทฺเทโสยํ, พฺยาปนิจฺฉา-

ท่านอาจารย์ครั้นแสดง การตามระลึกตราบเท่าที่ต้องการ ทั้งปวง ด้วยคำว่า "อมุตฺราสึ (เราได้มีแล้วในที่โน้น)" ดังนี้เป็นต้นแล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงเนื้อความโดย

โลโป วา, อมุตฺร อมุตฺร อาสินฺติ วุตฺตํ โหติ. อนุปุพฺเพน อาโรหนฺตสฺส ยาวทิจฺฉกํ อนุสฺสรณนฺติ เอตฺถ อาโรหนฺตสฺสาติ ปฏิโลมโต ญาเณน ปุพฺเพนิวาสํ อาโรหนฺตสฺส. ปจฺจเวกฺขณนฺติ อนุสฺสริตา-นุสฺสริตสฺส ปจฺจเวกฺขณํ, น อนุสฺสรณํ. อิตีติ วุตฺตตฺถนิทสฺสนํ. ตญฺจ โข ยถารหโต, น ยถานุปุพฺพโตติ ทสฺเสนฺโต "นามโคตฺต-วเสนา"ติอาทิมาห. วณฺณาทีหีติ วณฺณาหาร-เวทยิตายุปริจฺเฉเทหิ. โอหาโตตีติ เอตฺถ อิติ-สทฺโท อาทิอตฺโถ, ปการตฺโถ วา, เตน เอวมาทิ เอวํปการา นานตฺตโตติ ทสฺสิตํ โหติ.

ประการอื่นจึงกล่าวว่า "อปิจ (อีกนัยหนึ่ง)" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า อมุตฺราสึ (เราได้มีแล้วในที่โน้น) นี้เป็นคำแสดงไขสามัญ, หรือว่าเป็นคำแสดงไขที่มีการลบบทที่ปรารถนาจะพูดซ้ำ, คือเป็นอันตรัสไว้ว่า อมุตฺร อมุตฺร อาสึ (เราได้มีแล้วในที่โน้นในที่โน้น). ในคำว่า การตามระลึกตราบเท่าที่ต้องการ แห่งภิกษุผู้จะย่างขึ้นตามลำดับ นี้ คำว่า แห่งภิกษุผู้จะย่างขึ้น คือแห่งภิกษุผู้จะย่างขึ้นสู่บุพเพนิวาสะ ด้วยญาณโดยปฏิโลม. คำว่า การพิจารณา ได้แก่การพิจารณาบุพเพ-นิวาสะ ที่ได้ตามระลึกแล้ว ตามระลึกแล้ว, ไม่ใช่ การตามระลึก. ศัพท์ว่า อิติ เป็นคำแสดงเนื้อความที่ได้กล่าวแล้ว. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ก็คำว่าพร้อมทั้งอุเทศพร้อมทั้งอาการนั้นแล ตรัสไว้ โดยเป็นภาวะที่มีตามสมควร, มิใช่ตรัสไว้โดยเป็นภาวะที่มีตามลำดับ ดังนี้ จึงกล่าวว่า (ความว่า ชื่อว่าพร้อมทั้งอุเทศ) "ก็โดยเกี่ยวกับชื่อและโคตร" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า(ประการอื่น)มีผิวพรรณ

เป็นต้น ได้แก่(ประการอื่นคือ)ผิวพรรณ อาหาร เวทนา ขอบเขตแห่งอายุ. อิติ-ศัพท์ในบทว่า โอทาโตติ นี้ มีอรรถว่าอาทิ (คนขาวเป็นต้น), หรือมีอรรถว่าประการ, ด้วย อิติ-ศัพท์นั้น เป็นอันท่านแสดงว่า(ย่อมปรากฏ)โดยความต่างกัน มีอาทิอย่างนี้ มีประการอย่างนี้.

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบการพรรณนากถาว่าด้วย
ปุพเพนิวาสานุสติญาณ.

จุตูปปาตญาณกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยจุตูปปาตญาณ

๔๑๑. จุติยาติ จวเน. อุปปาเตติ อุปปชฺชเน. สมีปตฺเถ เจตํ ภุมฺมวจนํ, จุติกฺขณสามนฺตา, อุปปตฺติกฺขณสามนฺตา จาติ วุตฺตํ โหติ. ตถา หิ วกฺขติ "เย ปน

๔๑๑. คำว่า ในจุติ คือในความเคลื่อน. คำว่า ในอุปบาต คือในความเกิดขึ้น. ก็ ๒ คำนี้เป็นสัตตมีวิภัตติ ในอรรถว่าใกล้, มีอันกล่าวอธิบายได้ว่าใกล้ขณะจุติ,

อาสนฺนจุติกา''ติอาทิ.[๑] ทิพฺพจกฺขุญาเณเนว สตฺตานํ จุติ จ อุปปตฺติ จ ปญฺญายตีติ อาห "ทิพฺพจกฺขุญาณตฺถนฺติ วุตฺตํ โหตี''ติ. ทิพฺพสทิสตฺตาติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. อยมฺปน วิเสโส : ตตฺถ "โสตธาตู''ติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา อิตฺถิลิงฺควเสน วุตฺตํ, อิธ นปุํสกลิงฺควเสน วตฺตพฺพํ. ตตฺถ จ อาโลกปริคฺคเหน ปโยชนํ นตฺถิ, อิธ อตฺถีติ วุตฺตํ "อาโลกปริคฺคเหน มหาชุติกตฺตาปิ ทิพฺพนฺ''ติ, กสิณาโลกานุคฺคเหน ปตฺตพฺพตฺตา, สยํ ญาณาโลกผรณภาเวน จ มหาชุติกภาวโตติ อตฺโถ. มหาชุติกมฺปิ หิ "ทิพฺพนฺ''ติ วุจฺจติ "ทิพฺพมิทํ พฺยมฺหนฺ''ติอาทีสุ. มหาคติกตฺตาติ มหนียคมนตฺตา, วิมฺหยนียปฺปวตฺติตตฺตาติ อตฺโถ. วิมฺหยนียา หิสฺส ปวตฺติ ติโรกุฑฺฑาทิคตรูปทสฺสนโต. "ทิพฺพสทิสตฺตา''ติ จ หีนูปมาทสฺสนํ เทวตานํ ทิพฺพจกฺขุโตปิ อิมสฺส

และใกล้ขณะอุปบัติ. จริงอย่างนั้น ท่านจักกล่าวว่า "แต่ว่าสัตว์เหล่าใดเป็นผู้ใกล้จะเคลื่อน" ดังนี้เป็นต้น. ภิกษุย่อมรู้จุติและอุปบัติ ของสัตว์ทั้งหลายได้ ด้วยทิพจักขุญาณนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีอันกล่าวอธิบายได้ว่า ภิกษุย่อมรู้จุติ...คือเพื่อทิพจักขุญาณ" ดังนี้. คำใดในบรรดาคำว่า เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ เป็นต้น เป็นคำที่ควรกล่าว(อธิบาย), คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ในหนหลังนั่นเทียว. แต่ว่า(ต่อไป)นี้เป็นข้อที่แปลกกัน : คือในทิพโสตธาตุญาณนั้น ท่านเพ่งถึงบทว่า "โสตธาตุ" จึงกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นอิตถีลิงค์ (ว่า "ทิพฺพา-เป็นทิพย์"), ในจุตูปปาตญาณนี้ ควรจะกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นนปุงสกลิงค์(ว่า "ทิพฺพํ - เป็นทิพย์"). อนึ่งในทิพโสตธาตุญาณนั้น ประโยชน์ด้วยการกำหนดถือเอาด้วยอาโลกกสิณ หามีไม่,

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๓๒๐/๔๑๑ ภูมิพโลภิกฺขุ.

มหานุภาวตฺตา. เตน ทิพฺพจกฺขุลาภาย โยคิโน ปริกมฺมกรณํ ตปฺปฏิปกฺขาภิภวสฺส อตฺถโต ตสฺส วิชยิจฺฉา นาม โหติ, ทิพฺพจกฺขุลาภี จ อิทฺธิมา เทวตานํ วจนคฺคหณกฺขมนธมฺมทานวเสน มหาโมคฺคลฺลานตฺเถราทโย วิย ทานคฺคหณลกฺขเณ, โวหาเร จ ปวตฺเตยฺยาติ เอวํ วิหารวิชยิจฺฉาโวหารชุตฺติคติสงฺขาตานํ อตฺถานํ วเสน อิมสฺส อภิญฺญาณาณสฺส ทิพฺพจกฺขุภาวสิทฺธิโต. สทฺทวิทู จ เตสุ เอว อตฺเถสุ ทิวุ-สทฺทํ อิจฺฉนฺตีติ วุตฺตํ "ตํ สพฺพํ สทฺทสตฺถานุสาเรเนว เวทิตพฺพนฺ"ติ.

ในจุตูปปาตญาณนี้ มี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ชื่อว่าเป็นทิพย์ แม้เพราะมีแสงสว่างมาก เพราะมีการกำหนดถือเอาด้วยอาโลกกสิณ" ดังนี้, ความว่า เพราะความที่มีแสงสว่างมาก เพราะเป็นญาณที่พึงบรรลุได้ โดยความอนุเคราะห์แห่งแสงสว่างอันเป็นกสิณ, และเพราะความแผ่ไปเองแห่งแสงสว่างคือญาณ. จริงอยู่ แม้สิ่งที่มีแสงสว่างมากท่านก็เรียกว่า "ของทิพย์" ดุจในประโยคว่า "ทิพฺพมิทํ พฺยมฺหํ (ของทิพย์นี้น่าอัศจรรย์)" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า มหาคติกตฺตา แปลว่าเพราะมีการไปน่าบูชา, ความว่า เพราะมีความเป็นไปน่าอัศจรรย์. จริงอยู่ ความเป็นไปแห่งญาณนี้ ชื่อว่าน่าอัศจรรย์ เพราะเห็นรูปที่อยู่ภายนอกฝา (มีฝาบัง) เป็นต้นได้. ก็คำว่า "เพราะเป็นเหมือนของทิพย์" นี้เป็นคำแสดงการเปรียบเทียบด้วยสิ่งที่เลวกว่า เพราะทิพจักขุญาณนี้มีอานุภาพมากกว่า แม้ทิพยจักษุของพวกเทวดาทั้งหลาย. เพราะเหตุนั้น การทำบริกรรม

ของพระโยคี เพื่อการได้ทิพจักขุญาณ จึงชื่อว่า เป็นความปรารถนาเอาชนะทิพยจักษุของเทวดานั้น โดยสภาวะที่ครอบงำธรรมอันเป็นปฏิปักษ์นั้นได้, ก็ท่านผู้มีฤทธิ์ผู้ได้ทิพยจักษุ พึงประพฤติในโวหาร(การบอกกล่าว) ที่มีการกำหนดถึงการจะรับเอาทานได้ดุจท่านผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย มีท่านพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นต้น โดยเกี่ยวกับการให้ธรรม (ธรรมทาน) ที่สมควรแก่การจะรับเอาไว้ได้ โดยการบอกกล่าว แก่พวกเทวดาทั้งหลายด้วยเถิด เพราะอภิญญาญาณนี้ สำเร็จความเป็นทิพยจักษุ ด้วยอำนาจแห่งอรรถทั้งหลาย กล่าวคือวิหาร (ทิพวิหารที่เป็นเหตุให้ได้มา) วิชยิจฉา (ความปรารถนาเอาชนะทิพยจักษุของเทวดา อันเป็นเหตุให้สำเร็จ) โวหาร (การบอกกล่าวธรรมแก่เทวดาได้) ชุติ (แสงสว่างที่มีมาก) คติ(การไปที่น่าบูชา) ตามประการดังกล่าวมากระนี้ นี้. ก็อาจารย์ผู้รู้สัททศาสตร์ทั้งหลาย ย่อมปรารถนา ทิวุ-ศัพท์(ที่แปลว่า "ทิพย์") ในอรรถเหล่านี้

นั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คำทั้งหมดนั้น บัณฑิตพึงทราบตามแนวแห่งคัมภีร์สัททศาสตร์เถิด" ดังนี้.

ทสฺสนฏฺเฐนาติ รูปทสฺสนภาเวน. จกฺขุนา หิ สตฺตา รูปํ ปสฺสนฺติ. ยถา มํสจกฺขุ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ สมวิสมํ อาจิกฺขนฺตํ วิย ปวตฺตติ, น ตถา อิทํ. อิทมฺปน สยเมว ตโต สาติสยํ จกฺขุกิจฺจการีติ อาห "จกฺขุกิจฺจกรเณน จ จกฺขุมิวาติ จกฺขู"ติ. "ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา"ติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ "โย หี"ติอาทิ วุตฺตํ. อุจฺเฉททิฏฺฐึ คณฺหติ ปรโต อุปฺปตฺติยา อทสฺสนโต เอตฺเถวายํ สตฺโต อุจฺฉินฺโน, เอวมิตเรปีติ. นวสตฺตปาตุภาวสสฺสตทิฏฺฐึ คณฺหติ [๑]ลาภี อธิจฺจ สมุปฺปตฺติโก วิย[๑] พุทฺธปุตฺตา ปสฺสนฺติเยวาติ อุตฺตรปทาวธารณํ, น ปุริมปทาวธารณํ. เอวญฺหิ ชยทฺทิสชาตกาทีหิ อวิโรโธ สิทฺโธ โหติ.

คำว่า เพราะอรรถว่าเห็น คือเพราะภาวะที่เห็นรูป. เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมเห็นรูปได้ด้วยจักขุ. (เปรียบเหมือนว่า) มังสจักขุ(ตาเนื้อ) อันวิญญาณตั้งอยู่แล้ว ย่อมเป็นไป ราวกะบอกถึงที่เรียบและที่ขรุขระฉันใด, ทิพยจักขุญาณนี้ หาได้เป็นไปฉันนั้นไม่. หว่าทิพจักขุญาณนี้ เป็นผู้กระทำกิจแห่งจักขุเองทีเดียว ดียิ่งกว่ามังสจักขุนั้นนัก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าจักขุ เพราะอรรถว่าเป็นเหมือนจักขุ โดยการกระทำกิจแห่งจักขุ" ดังนี้. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "จริงอยู่บุคคลใด" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะเปิดเผยเนื้อความที่ได้กล่าวไว้โดยสังเขปว่า "เพราะเป็นเหตุแห่งความเห็นที่หมดจด". ชื่อว่า ย่อมยึดถือ

[๑-๑] ฉ. ลาภี อธิจฺจสมุปฺปตฺติโก วิย.

อุจเฉททิฐิ คือย่อมยึดถือว่า สัตว์ผู้นี้ได้ขาดสูญไปในภพนี้แล้ว แม้สัตว์ทั้งหลายนอกนี้ ก็อย่างนี้เหมือนกัน ดังนี้ เพราะไม่เห็นความอุบัติถัดไปอีก. ชื่อว่า ย่อมยึดถือสัสสตทิฐิ เพราะความปรากฏแห่งสัตว์ใหม่ ๆ ก็เช่นเดียวกับบุคคลผู้ได้(ฌาน)ผู้ยึดถือว่า เกิดขึ้นเองลอย ๆ (ไม่มีเหตุปัจจัย) ฉะนั้น. พึงมีคำอวธารณะ(คำจำกัดความ คือเอว-ศัพท์) ที่บทหลังว่า พุทฺธปุตฺตา ปสฺสนฺติเยว (ภิกษุผู้เป็นพุทธบุตรทั้งหลาย ย่อมเห็นแน่เทียว), ไม่ใช่มีคำอวธารณะที่บทหน้า. เพราะว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ ก็จะเป็นอันสำเร็จความไม่ผิดกันกับชยัททิสชาดกเป็นต้น.

มนุสฺสานํ อิทนฺติ มานุสกํ, มนุสฺสานํ โคจรภูตํ รูปารมฺมณํ. ตทฺทณฺสฺส ปน ทิพฺพติโรหิตาติสุขุมาทิเภทสฺส[๑] จ รูปสฺส ทสฺสนโต อติกฺกนฺตมานุสกํ. เอวรูปญฺจ

ชื่อว่า มานุสกํ เพราะอรรถว่าเป็นของมนุษย์, ได้แก่รูปารมณ์ ที่เป็นโคจรของมนุษย์ทั้งหลาย. ก็ทิพยจักษุ ชื่อว่า อติกฺกนฺตมานุสกํ เพราะมีการเห็นรูปอย่างอื่นจากรูป

---

[๑] ก. ทิพฺพติโรหิตาทิ สุขุมา....

มนุสฺสุปจารํ อติกฺกนฺตํ นาม โหตีติ อาห "มนุสฺสูปจารํ อติกฺกมิตฺวา รูปทสฺสเนนา"ติ. เอวํ วิสยมุเขน ทสฺเสตฺวา อิทานิ วิสยิมุเขน ทสฺเสตุํ "มานุสกํ วา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถาปิ มํสจกฺขาติกฺกโม ตสฺส กิจฺจาติกฺกเมเนว ทฏฺฐพฺโพ.

ที่เป็นของมนุษย์นั้น และรูปที่มีประเภทเป็นรูปที่เป็นทิพย์ รูปที่เป็นไปภายนอก(ฝาเป็นต้น) รูปที่ละเอียดยิ่งเป็นต้น ได้. ก็การเห็นรูปที่มีสภาวะอย่างนี้ ชื่อว่าเป็นการเห็นรูปที่เกินเลยอุปจาระของมนุษย์ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะการเห็นรูปได้เกินเลยอุปจาระของมนุษย์" ดังนี้. ท่านอาจารย์ครั้นแสดง(ทิพยจักษุ) โดยอารมณ์เป็นสำคัญ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์แสดงโดยธรรมผู้มีอารมณ์(ถือเอาอารมณ์) เป็นสำคัญ จึงกล่าวว่า "มานุสกํ วา" ดังนี้เป็นต้น. บัณฑิตพึงเห็นการก้าวล่วงมังสจักขุแม้ในทิพยจักษุนั้นได้ โดยมีการก้าวล่วงกิจแห่งมังสจักขุนั้นเสียได้นั่นเอง.

ทิพฺพจกฺขุนาติ ทิพฺพจกฺขุญาเณนปิ. ทฏฺฐุํ น สกฺกา ขณสฺส อติอิตฺตรตาย อติสุขุมตาย เกสญฺจิ รูปสฺส. อปิจ ทิพฺพจกฺขุสฺส ปจฺจุปฺปนฺนํ รูปารมฺมณํ, ตญฺจ

คำว่า ด้วยทิพยจักษุ (ใช้ทิพยจักษุ) คือแม้ด้วยทิพจักขุญาณ. ชื่อว่าไม่อาจมองดูรูปของสัตว์บางพวกได้ เพราะความเป็นรูปที่ละเอียดยิ่ง เหตุเพราะขณะมีน้อยเหลือ-

ปุเรชาตปจฺจยภูตํ, น จ อาวชฺชนปริกมฺเมหิ วินา มหคฺคตสฺส ปวตฺติ อตฺถิ, นาปิ อุปฺปชฺชมานเมว รูปํ อารมฺมณปจฺจโย ภวิตุํ สกฺโกติ, ภิชฺชมานํ วา. ตสฺมา "จุตูปปาตกฺขเณ รูปํ ทิพฺพจกฺขุนา ทฏฺฐุํ น สกฺกา"ติ สุวุตฺตเมตํ. ยทิ ทิพฺพจกฺขุญาณํ รูปารมฺมณเมว, อถ กสฺมา "สตฺเต ปสฺสตี"ติ วุตฺตนฺติ ? เยภุยฺเยน สตฺตสนฺตาน-คตรูปทสฺสนโต เอวํ วุตฺตํ. สตฺตคฺคหณสฺส วา การณภาวโต โวหารวเสน วุตฺตนฺติปิ เกจิ. เต จวมานาติ อธิปฺเปตาติ สมฺพนฺโธ. เอวรูเปติ น จุตูปปาตกฺขณ-สมงฺคิโนติ อธิปฺปาโย.

เกิน. อีกนัยหนึ่ง ทิพยจักษุก็มีรูปเป็นอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน, รูปที่เป็นอารมณ์นั้น ก็เป็นปุเรชาตปัจจัยด้วย, มหัคคตจิตก็ไม่มีความเป็นไป โดยเว้นอาวัชชนะและบริกรรมด้วย, ทั้งรูปที่กำลังเกิดนั่นเทียวก็ตาม กำลังดับก็ตาม ไม่อาจเป็นอารัมมณปัจจัยได้. เพราะฉะนั้น คำที่ว่า "ไม่อาจใช้ทิพยจักษุมองดูรูปในจุติขณะ และอุปปาตขณะได้" ดังนี้ นี้จึงเป็นอันท่านกล่าวไว้ดีแล้ว. ท้วงว่า ถ้าหากว่า ทิพจักขุญาณ มีแต่รูปเป็นอารมณ์เท่านั้น, เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรจึงตรัสว่า "ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลาย" ดังนี้เล่า ? เฉลยว่า ตรัสไว้อย่างนี้ เพราะโดยมากมีการเห็นรูปที่เป็นไปในสันดาน ของสัตว์. อาจารย์ทั้งหลายบางท่านกล่าวว่า หรือว่าเป็นคำที่ตรัสไว้ โดยเกี่ยวกับโวหาร (บัญญัติ) เพราะความที่รูป ซึ่งเป็นอารมณ์เป็นเหตุแห่งการถือเอาว่าสัตว์ ดังนี้ก็มี. เชื่อมความว่า เต จวมานาติ อธิปฺเปตา (สัตว์เหล่านั้น ทรงประสงค์ว่ากำลัง

โมหุปนิสฺสยํ นาม กมฺมํ นิหีนํ นิหีนผลํ โหตีติ อาห "โมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา"ติ. ตพฺพิปริเตติ ตสฺส หีฬิตาทิภาวสฺส วิปรีเต, อหีฬิเต อโนหีฬิเต อนุญฺญาเต อนวญฺญาเต จิตฺตีกเตติ อตฺโถ. สุวณฺเณติ สุนฺทรวณฺเณ. ทุพฺพณฺเณติ อสุนฺทรวณฺเณ. สา ปนายํ สุวณฺณทุพฺพณฺณตา ยถากฺกมํ กมฺมสฺส อโทสโทสุปนิสฺสยตาย โหตีติ อาห "อโทสนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา"ติอาทิ. สุนฺทรํ คตึ คตา สุคตาติ อาห "สุคติคเต"ติ, สุคตึ อุปปนฺเนติ อตฺโถ. อโลภชฺฌาสยา สตฺตา วทญฺญู วิคตมจฺฉรา อโลภูปนิสฺสเยน กมฺมุนา สุภคา[1] สมิทฺธา โหนฺตีติ อาห "อโลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา อฑฺเฒ

เคลื่อน). คำว่า อันมีรูปแบบอย่างนี้ ประสงค์ว่า มิใช่สัตว์ผู้พร้อมเพรียงด้วยจุติขณะและอุปปาตขณะ.

ขึ้นชื่อว่า กรรมที่มีโมหะเป็นอุปนิสัย ย่อมเป็นกรรมที่เลวทราม มีผลเลวทราม เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "เพราะความเป็นสิ่งที่สมควรแก่ผลแห่งโมหะ". คำว่า ที่ตรงกันข้ามกับที่เลวนั้น คือที่ตรงกันข้ามกับภาวะที่ถูกดูหมิ่นเป็นต้นนั้น, ได้แก่ที่เขาไม่ดูหมิ่น ไม่เหยียดหยาม ไม่ดูถูก ไม่ดูแคลน ความว่า ที่เขากระทำความยำเกรง. บทว่า สุวณฺเณ แปลว่าที่มีผิวพรรณดี. บทว่า ทุพฺพณฺเณ แปลว่าที่มีผิวพรรณไม่ดี. ก็ความเป็นผู้มีผิวพรรณดี และความเป็นผู้มีผิวพรรณไม่ดีนั้น ย่อมมีได้เพราะความที่กรรมมีอโทสะและโทสะเป็นอุปนิสัยปัจจัย ตามลำดับ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า

---

[1] สุคตาติ ภเวยฺย.

มหทฺธเน"ติ. ทุกฺขํ คตึ คตา ทุคฺคตาติ อาห "ทุคฺคติคเต"ติ. โลภชฺฌาสยา สตฺตา ลุทฺธา มจฺฉริโน โลภูปนิสฺสเยน กมฺมุนา ทุคฺคตา เปตา[๑] โหนฺตีติ อาห "โลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา ทลิทฺเท อปฺปนฺนปาเน"ติ.

"เพราะความเป็นสิ่งที่สมควรแก่ผล แห่งอโทสะ" ดังนี้เป็นต้น. สัตว์ผู้ไปสู่คติที่ดีชื่อว่าผู้ไปดี เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ได้แก่ที่ไปสู่สุคติ" ดังนี้, ความว่าที่เข้าถึงสุคติ. สัตว์ทั้งหลายผู้มีอัธยาศัยในอโลภะ โอบอ้อมอารี ปราศจากความตระหนี่ ย่อมเป็นผู้โชคดี คือมั่งคั่ง เพราะกรรมที่มีอโลภะเป็นอุปนิสย-ปัจจัย เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "หรือที่มั่งคั่ง มีทรัพย์มากเพราะเป็นสิ่งที่สมควรแก่ผลแห่งอโลภะ" ดังนี้. สัตว์ผู้ไปสู่คติอันเป็นทุกข์ชื่อว่าผู้ไปไม่ดี เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "คือที่ไปทุคติ" ดังนี้. สัตว์ทั้งหลายผู้มีอัธยาศัยในโลภะ มักได้ มีความตระหนี่ ย่อมเป็นทุคตะคือยากจน เพราะกรรมที่มีโลภะเป็นอุปนิสยปัจจัย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "หรือที่ยากจน มีข้าวน้ำน้อย เพราะเป็นสิ่งที่สมควรแก่ผลแห่งโลภะ" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. ทุรูเปตา.

อุปจิตนฺติ ผลาวหภาเวน กตํ. ยถา กตฺตมฺหิ กมฺมํ ผลทานสมตฺถํ โหติ, ตถา กตํ อุปจิตํ. จวมาเนติอาทีหิ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจํ วุตฺตนฺติ วสิยมุเขน วิสยิพฺยาปารมาห. ปุริเมหีติ วา "ทิพฺเพน จกฺขุนา"ติอาทีนิ ปทานิ สนฺธาย วุตฺตํ. อาทีหีติ เอตฺถ จ-สทฺโท ลุตฺตนิทฺทิฏฺโฐ. ตสฺมา "ทิพฺเพน ฯเปฯ ปสฺสตี"ติ อิเมหิ, "จวมาเน"ติอาทีหิ จ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจํ วุตฺตนฺติ อตฺโถ.

คำว่า ก่อไว้ คือกระทำไว้โดยความเป็นเหตุนำมาซึ่งผล. จริงอยู่ กรรมที่สัตว์ได้ทำไว้ โดยประการที่ทำไว้แล้วก็มีความสามารถให้ผลได้ ชื่อว่า เป็นกรรมที่สัตว์ได้ก่อไว้แล้ว. ด้วยคำว่า ด้วยบทเหล่านี้ว่า จวมาเน (กำลังเคลื่อน) เป็นต้น (ข้างต้น) เป็นอันตรัสถึงกิจแห่งทิพยจักษุ ท่านอาจารย์กล่าวถึงความพยายามแห่งธรรมผู้เป็นวิสยี(ผู้มีอารมณ์, ผู้ถือเอาอารมณ์) โดยวิสยะ (อารมณ์)เป็นสำคัญ. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ปุริเมหิ (ข้างต้น) ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาบททั้งหลายที่ว่า "ทิพฺเพน จกฺขุนา" เป็นต้น. ในบทว่า อาทีหิ (เป็นต้น) นี้ มี จ-ศัพท์ ซึ่งได้แสดงไว้โดยเป็นศัพท์ที่ลบเสีย. เพราะฉะนั้น จึงมีเนื้อความว่า "ทิพฺเพน ฯเปฯ ปสฺสตี"ติ อิเมหิ, "จวมาเน"ติอาทีหิ จ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจํ วุตฺตํ (ด้วยบทเหล่านี้ว่า "ย่อมเห็น ฯลฯ ด้วยจักขุอันเป็นทิพย์", และด้วยบทเหล่านี้ว่า "ผู้กำลังเคลื่อน" เป็นต้น เป็นอันตรัสถึงกิจแห่งทิพยจักษุ).

คุณทองเจือ ไวกาสี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อิมินา ปน ปเทนาติ "ยถากมฺมุปเค สตฺเต ปชานาตี"ติ อิมินา วากฺเยน. อิธ ภิกฺขูติ อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ, ทิพฺพจกฺขุญาณลาภีติ อธิปฺปาโย. โส จ ทิพฺพจกฺขุญาณลาภี เนรยิเก จ สตฺเต ปจฺจกฺขโต ทิสฺวา ฐิโต. เอวํ มนสิกโรตีติ เตสํ เนรยิกานํ นิรยสํวตฺตนิยสฺส กมฺมสฺส ญาตุกามตาวเสน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ปริกมฺมวเสน มนสิกโรติ. กินฺนุโขติอาทิ มนสิการวิธิทสฺสนํ. เอวมฺปน ปริกมฺมํ กตฺวา ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐิตสฺส ตํ กมฺมํ อารมฺมณํ กตฺวา อาวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมึ นิรุทฺเธ จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺตีติอาทิ สพฺพํ วุตฺตนยเมว. "วิสุํ ปริกมฺมํ นาม นตฺถี"ติ อิทมฺปน ทิพฺพจกฺขุญาเณน วินา ยถากมฺมุปคญาณสฺส วิสุํ ปริกมฺมํ นตฺถีติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํ. เอวญฺเจตํ อิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา ยถากมฺมุปคญาณสฺส มหคฺคตภาโว เอว น สิยา. เหวานํ หสฺสเนปิ เอเสว นโย.

คำว่า ส่วน ด้วยบทนี้ คือ ด้วยคำพูดว่า "ยถากมฺมุปเค สตฺเต ปชานาติ (ย่อมรู้สัตว์ทั้งหลายผู้เข้าถึงตามกรรม)"นี้. บทว่า อิธ ภิกฺขุ ได้แก่ภิกษุในพระศาสนานี้, ประสงค์ว่า ภิกษุผู้ได้ทิพจักขุญาณ. ก็ภิกษุผู้ได้ทิพจักขุญาณนั้น เป็นผู้มองเห็นสัตว์นรกทั้งหลาย โดยประจักษ์ตั้งอยู่. คำว่า ย่อมมนสิการอย่างนี้ ความว่า เข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้วก็มนสิการ โดยเกี่ยวกับเป็นการบริกรรม ด้วยอำนาจแห่งความต้องการจะรู้กรรม ที่ควรแก่การทำนรกให้เป็นไปพร้อมแห่งสัตว์นรกเหล่านั้น. บทว่า กินฺนุโข เป็นต้น เป็นบทที่แสดงวิธีการแห่งมนสิการ. คำทั้งหมดที่ว่า ก็สำหรับพระโยคีผู้ทำบริกรรม เข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้ว อย่างนี้ อาวัชชนะย่อมเกิดขึ้น กระทำกรรมนั้นให้เป็นอารมณ์, เมื่ออาวัชชนะนั้นดับไปแล้ว ชวนะ ๔ ขณะ, หรือว่า ๕ ขณะ ย่อมแล่นไป ดังนี้เป็นต้น ก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ก็คำว่า "ชื่อว่า จะมีการบริกรรมเป็นอีกแผนกหนึ่ง

เนรยิกเทวคฺคหณญฺเจตฺถ นิทสฺสนมตฺตํ หฏฺฐพฺพํ. อาคจฺฉมาโน หิ ทิพฺพจกฺขุลาภี อญฺญคติเกสุปิ เอวํ ปฏิปชฺชติเยว. ตถา หิ วกฺขติ "อปายคฺคหเณน ติรจฺฉานโยนึ ทีเปติ"ติอาทิ[๑] "สุคติคฺคหเณน มนุสฺสคติปิ สงฺคยฺหตี"ติ[๒] จ. ตํ นิรยสํวตฺตนิยํ กมฺมํ อารมฺมณํ เอตสฺสาติ ตํกมฺมารมฺมณํ. ปารุสกวนาทีสูติ อาทิ-สทฺเทน จิตฺต-ลตาวนาทีนํ สงฺคโห.

ต่างหาก ก็หาไม่" นี้ ท่านกล่าวไว้ โดยมีความประสงค์ว่า ยถากัมมุปคญาณ หามีการบริกรรมเป็นอีกแผนกหนึ่งต่างหาก โดยเว้นทิพจักขุญาณ ไม่, ก็คำที่ท่านกล่าวอย่างนี้ นี้ น่าต้องการ, ถ้าถือความโดยประการอื่น ยถากัมมุปคญาณ ก็จะหาความเป็นมหัคคตะมิได้. แม้ในการ (ใช้ทิพยจักษุ) มองดูพวกเทวดาทั้งหลาย ก็มีนัยนี้. ก็การที่ท่านถือเอาแต่พวกสัตว์นรกและพวกเทวดาทั้งหลาย ในที่นี้ พึงเห็นว่าเป็นเพียงอุทาหรณ์. เพราะว่าภิกษุผู้ได้ทิพยจักษุยังหวัง ย่อมปฏิบัติอย่างนี้ในสัตว์ทั้งหลายผู้มีคติเป็นอย่างอื่น (จากนิรยคติและเทวคติ)ได้ทีเดียว. จริงอย่างนั้น ท่านจักกล่าว(ต่อไป)ว่า "ด้วยศัพท์ว่าอบายส่องถึงกำเนิดเดรัจฉาน" เป็นต้น, และว่า "ด้วยศัพท์ว่าสุคติ ย่อมสงเคราะห์ได้แม้มนุสคติ" ดังนี้. ญาณ ชื่อว่า ตํกมฺมารมฺมณํ

[๑] ฉ. "อาที"ติ น ทิสฺสติ.
[๒] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๓๒๕.

เพราะอรรถว่า มีกรรมที่ควรแก่การทำนรกให้เป็นไปนั้น เป็นอารมณ์. ด้วย อาทิ-ศัพท์ในบทว่า ปารุสกวนาทีสุ (สวนปารุสกวันเป็นต้น) มีการรวมเอาสวนจิตตลดาวันเป็น-ต้นไว้.

ยถา จิมสฺสาติ ยถา จ อิมสฺส ยถากมฺมุปคญาณสฺส วิสุํ ปริกมฺมํ นตฺถิ, เอวํ อนาคตํสญาณสฺสาปีติ วิสุํ ปริกมฺมาภาวํ นิทสฺเสติ. ตตฺถ การณมาห "ทิพฺพจกฺขุ-ปาทกาเนว หิ อิมินา"ติ. ตตฺรายมธิปฺปาโย: ยถา ทิพฺพจกฺขุลาภี นิรยาภิมุขํ อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา เนรยิกาทิเก สตฺเต ทิสฺวา เตหิ ปุพฺเพ อายูหิตํ นิรยสํวตฺตนิยาทิกํ กมฺมํ ตาทิเสน สมาทาเนน, ตชฺเชน จ มนสิกาเรน ปริกฺขเต จิตฺเต ยาถาวโต ชานาติ, เอวํ ยสฺส ยสฺส สตฺตสฺส สมนนฺตรา อนาคตํ อตฺตภาวํ ญาตุกาโม ตํ ตํ อุทฺทิสฺส อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา เตน เตน อตีเต, เอตรหิ วา อายูหิตํ ตสฺส นิพฺพตฺตกํ

บทว่า ยถา จิมสฺส (เหมือนอย่างกัมมุปคญาณนี้) ท่านแสดงถึงความไม่มีแห่งการบริกรรม เป็นอีกแผนกหนึ่งต่างหาก ว่า ก็ยถากัมมุปคญาณนี้ ไม่มีการบริกรรมเป็นอีกแผนกหนึ่งต่างหาก ฉันใด, แม้อนาคตังสญาณ ก็ไม่มีการบริกรรมเป็นอีกแผนกหนึ่งต่างหาก ฉันนั้น. ท่านกล่าวถึงเหตุในความไม่มีแห่งการบริกรรมนั้นไว้ ว่า "เป็นความจริงว่า ญาณ ๒ ที่มีทิพยจักษุเป็นบาทนั่นเทียว ย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักษุนี้ทีเดียว" ดังนี้. ต่อไปนี้เป็นคำอธิบายในคำที่ว่านั้น: (เหมือนอย่างว่า) ภิกษุผู้ได้ทิพยจักษุขยายอาโลกกสิณ มุ่งหน้าไปยังนรกเป็นต้น เห็นสัตว์ทั้งหลายมีสัตว์นรกเป็นต้นแล้ว เมื่อ

กมฺมํ ยถากมฺมุปคญาเณน ทิสฺวา เตน นิพฺพตฺเตตพฺพํ อนาคตํ อตฺตภาวํ ญาตุกาโม ตาทิเสน สมาทาเนน, ตชฺเชน จ มนสิกาเรน ปริกฺขเต จิตฺเต ยาถาวโต ชานาติ. เอเสว นโย ตโต ปเรสุปิ อตฺตภาเวสุ. เอตํ อนาคตํสญาณํ นาม. ยสฺมา เอตํ ทฺวยํ ทิพฺพจกฺขุญาเณ สติเยว สิชฺฌติ, นาสติ. เตน วุตฺตํ "อิมานิ ทิพฺพจกฺขุนา สเหว อิชฺฌนฺตี"ติ.

ได้จัดแจงจิต(ของตน)ไว้ด้วยสมาทาน(ความตั้งใจจะรู้กรรม)ที่เป็นเช่นนั้น และด้วยมนสิการ ที่เกิดจากสมาทานนั้น ก็ย่อมรู้ตามความเป็นจริงซึ่งกรรม มีกรรมที่ควรแก่การทำนรกให้เป็นไปพร้อมเป็นต้น ที่สัตว์เหล่านั้นประมวลไว้แล้วในชาติก่อนได้ ฉันใด, ภิกษุผู้ต้องการรู้อัตภาพอนาคต ในชาติถัดไป ของสัตว์ผู้ใด ๆ ก็ขยายอาโลกกสิณเจาะจงสัตว์ผู้นั้น ๆ เห็นกรรมที่ทำอัตภาพนั้นให้บังเกิด ที่สัตว์นั้นนั้นได้ประมวลไว้ ในชาติอดีตบ้าง, ในชาติปัจจุบันนี้บ้าง ด้วยยถากัมมุปคญาณแล้ว เมื่อได้จัดแจงจิตไว้ ด้วยสมาทานที่เป็นเช่นนั้น, และด้วยมนสิการที่เกิดจากสมาทานนั้นแล้ว ภิกษุผู้ต้องการจะรู้อัตภาพอนาคต ที่กรรมนั้นพึงทำให้บังเกิด ก็ย่อมรู้ตามความเป็นจริงได้ ฉันนั้น. ในอัตภาพแม้อื่นจากอัตภาพนั้น ก็มีนัยนี้แหละ. ญาณนี้ ชื่อว่า อนาคตังสญาณ. เพราะเหตุที่ญาณทั้ง ๒ นี้ย่อมสำเร็จ เมื่อมีทิพจักขุญาณนั่นเทียว, เมื่อไม่มีทิพจักขุญาณ ก็ย่อมสำเร็จไม่ได้. เพราะ

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ญาณเหล่านี้ย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักษุทีเดียว"[๑].

กาเยน ทุฏฺฐุ จริตํ, กายโต วา อุปฺปนฺนํ กิเลสปูติกตฺตา ทุฏฺฐํ จริตํ กายทุจฺจริตนฺติ เอวํ โยเชตพฺโพ. กาโยติ เจตฺถ โจปนกาโย อธิปฺเปโต. กายวิญฺญตฺติวเสน ปวตฺตํ อกุสลํ กายกมฺมํ กายทุจฺจริตนฺติ. อิตเรสูติ วจีมโนทุจฺจริเตสุ. ยสฺมึ สนฺตาเน กมฺมํ กตูปจิตํ อสติสฺส อนฺตรุปจฺเฉเท[๑] วิปาการหภาวสฺส อวิคจฺฉนโต, โส เตน สหิโตเยวาติ วตฺตพฺโพติ อาห "สมนฺนาคตาติ สมงฺคีภูตา"ติ. "อนตฺถกามา หุตฺวา"ติ เอเตน มาตาปิตโร วิย ปุตฺตานํ, อาจริยุปชฺฌายา วิย จ นิสฺสิตกานํ อตฺถกามา หุตฺวา ครหกา อุปวาทกา

พึงประกอบความอย่างนี้ว่า ความประพฤติไม่ดีทางกาย, หรือว่าความประพฤติเสีย เพราะมีความเน่าเสียคือกิเลส อันเกิดขึ้นทางกาย ชื่อว่า กายทุจริต. ก็ในคำว่า กาย นี้ ท่านประสงค์เอาโจปนกาย (กายเคลื่อนไหว). กายกรรมที่เป็นอกุศล อันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งกายวิญญัตติ ชื่อว่า กายทุจริต แล. คำว่า ในบทนอกนี้ คือ ในวจีทุจริตและมโนทุจริต. เหล่าสัตว์ ได้ก่อกรรมไว้ในสันดานใด เมื่อกรรมนี้ยังไม่มีความขาดสายไปในระหว่าง เพราะยังไม่ปราศจากความเป็นของควรแก่วิบาก, ก็ควรกล่าวถึงสันดานนั้น ว่าเป็นไปพร้อมกับกรรมนั้น ดังนี้ได้ทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่าน

---

[๑] ก. อาหารุปจฺเฉเท.

[๑] ปาฐะในวิสุทธิมัคค์ เป็น อิมินา ฯเปฯ อิชฺฌนฺติ - ย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักษุนี้ทีเดียว.

คุณทอง เจือ ไวกาสี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

น โหนฺตีติ ทสฺเสติ. คุณปริหฺธํสเนนาติ วิชฺชมานานํ คุณานํ วิทฺธํสเนน วินาสเนนาติ อตฺโถ. นนุ จ อนฺติมวตฺถุนาปิ อุปวาโท คุณปริหฺธํสนเมวาติ ? สจฺจเมตํ. คุณาติ ปเนตฺถ ฌานาทิวิเสสา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อธิปฺเปตาติ สีลปริหฺธํสนํ วิสุํ คหิตํ. เตนาห "นตฺถิ อิเมสํ สมณธมฺโม"ติอาทิ. สมณธมฺโมติ จ สีลสํยมํ สนฺธาย วทติ. ชาตํ วาติ ยํ อุปวทติ, ตสฺส อริยภาวํ ชานนฺโต วา. อชานํ วาติ อชานนฺโต วา. ชานนํ อชานนญฺเจตฺถ อปฺปมาณํ, อริยภาโว เอว ปมาณํ. เตนาห "อุภยถาปิ อริยุปวาโทว โหตี"ติ. "อริโย"ติ ปน อชานโต อทุฏฺจิตฺตสฺเสว ตตฺถ อริยคุณาภาวํ ปเวเทนฺตสฺส คุณปริหฺธํสนํ น โหตีติ ตสฺส อริยูปวาโท นตฺถีติ วทนฺติ. สเตกิจฺฉมฺปน โหติ ขมาปเนน, น อนนฺตริยํ วิย อเตกิจฺฉํ.

อาจารย์จึงกล่าวว่า "บทว่า สมนฺนาคตา คือ เป็นผู้พร้อมเพรียง" ดังนี้. ด้วยคำว่า เป็นผู้ใคร่ความหายนะเป็นต้น นี้ ท่านแสดงว่า สัตว์ทั้งหลายจะเป็นผู้ใคร่ประโยชน์ ไม่เป็นผู้ติเตียน ว่าร้าย ก็เหมือนอย่างมารดาบิดา เป็นผู้ใคร่ประโยชน์แก่บุตรทั้งหลาย และเหมือนอย่างอาจารย์และอุปัชฌาย์ เป็นผู้ใคร่ประโยชน์แก่ศิษย์ทั้งหลายผู้อาศัยอยู่ ฉะนั้น. คำว่า ด้วยการย่ำยีซึ่งคุณธรรม คือด้วยการย่ำยีคุณธรรมทั้งหลายที่มีอยู่ ความว่าทำให้เสียหาย. ท้วงว่า ก็การว่าร้ายแม้ด้วยเรื่องอันติมวัตถุ ก็เป็นการย่ำยีคุณธรรมนั่นเองมิใช่หรือ ? เฉลยว่า ข้อที่ว่ามานี้ก็เป็นความจริง. แต่ในคำว่า คุณธรรม นี้ ท่านประสงค์เอาคุณวิเศษทั้งหลาย มีฌานเป็นต้น อันเป็นอุตริมนุสธรรม เพราะเหตุนั้น จึงเป็นอันท่านถือเอาการย่ำยีคุณธรรม คือศีล ไว้เป็นข้อหนึ่ง ต่างหาก. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คนเหล่านี้หามีสมณธรรมไม่" ดังนี้เป็นต้น. ก็คำว่า สมณธรรม ท่านกล่าว

หมายเอาความสำรวมในศีล. คำว่า รู้อยู่ก็ตาม ความว่า ว่าร้ายบุคคลใด, รู้ถึงความที่บุคคลนั้น เป็นพระอริยบุคคลอยู่ก็ตาม. บทว่า อชานํ วา แก้เป็น อชานนฺโต วา (ไม่รู้อยู่ก็ตาม). การที่รู้และไม่รู้ ไม่เป็นประมาณในกรรมข้อนี้, ความเป็นพระอริยบุคคลเท่านั้น เป็นประมาณ. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็จัดเป็นอริยุปวาทะทั้ง ๒ ประการ" ดังนี้. อาจารย์หลายท่านกล่าวว่า ส่วนสำหรับบุคคลผู้ไม่รู้อยู่ว่า "เป็นพระอริยบุคคล" ไม่มีจิตประทุษร้ายเลยเทียว ประกาศความไม่มีแห่งอริยคุณในพระอริยบุคคลผู้นั้นอยู่ ไม่ชื่อว่ามีการย่ำยีคุณธรรม เพราะเหตุนั้น อริยุปวาทะ จึงไม่มีแก่บุคคลนั้น ดังนี้. ชื่อว่า แต่เป็นกรรมที่มีการเยียวยาได้ ก็โดยการขอขมา, จะเป็นกรรมที่เยียวยาไม่ได้ ดุจอนันตริยกรรมก็หาไม่.

รุชฺชตีติ ตุทติ, ทุกฺขํ เวทนํ บทว่า รุชฺชติ แปลว่าเสียดแทง, อุปฺปาเทตีติ อตฺโถ. ตนุติ ตํ เถรํ, ตํ วา ความว่าทำทุกขเวทนาให้เกิดขึ้น. บทว่า ตํ

กิริยํ. ชานนฺโต เอว เถโร "อตฺถิ เต อาวุโส ปติฏฺฐา"ติ ปุจฺฉิ. อิตโรปิ สจฺจาภิสมโย สาสเน ปติฏฺฐาติ อาห "โสตาปนฺโน อหนฺ"ติ. เถโร ตํ กรุณายมาโน "ขีณาสโว ตยา อุปวทิโต"ติ อตฺตานํ อาวิกาสิ.

ได้แก่พระเถระนั้น, หรือกิริยา(ที่นั่งดื่มบนท่อนไม้)นั้น. พระเถระรู้อยู่นั่นแหละ ก็ยังถามว่า "นี่แน่ะ ท่านมีที่พึ่งอยู่หรือ" ดังนี้. ภิกษุหนุ่มแม้นอกนี้ รู้ว่าการตรัสรู้สัจจะจัดเป็นที่พึ่งในพระศาสนา จึงกล่าวว่า "กระผมเป็นพระโสดาบัน" ดังนี้. พระเถระกรุณาเธอ จึงเปิดเผยตนเองว่า "ท่านได้ว่าร้ายพระขีณาสพเสียแล้ว" ดังนี้.

สเจ นวกตรา โหนฺติ ตสฺมึ วิหาเร ภิกฺขู. สมฺมุขา อขมาเปนฺเตปีติ ปุรโต ขมาปเน อสมฺภวนฺเตปิ. "อขมนฺเต"ติ วา ปาโฐ. ตํ โสตาปนฺนสฺส วเสน เวทิตพฺพํ.

ชื่อว่า ถ้าหากว่าพวกท่านเป็นผู้ที่อ่อน (พรรษา)กว่า ก็ได้แก่พวกภิกษุในวิหารนั้น. คำว่า แม้เมื่อไม่ได้ขอขมาต่อหน้า คือแม้เมื่อไม่มีการขอขมาอยู่เบื้องหน้าได้. ปาฐะเป็น "อขมนฺเต (แม้เมื่อท่านมิได้อดโทษให้)" ดังนี้ก็ได้. บัณฑิตพึงทราบคำที่ว่านั้นโดยเกี่ยวกับท่านผู้เป็นพระโสดาบันเถิด.

ปรินิพฺพุตมญฺจฏฺฐานนฺติ ปูชากรณฏฺฐานํ สนฺธายาห.

คำว่า ที่ตั้งเตียงที่ท่านปรินิพพาน ท่านอาจารย์หมายเอา สถานที่ที่ทำการบูชา.

สมาทาตพฺพฏฺเฐน สมาทานานิ, กมฺมานิ สมาทานานิ เยสํ, เต

ชื่อว่าสมาทาน โดยความหมายว่าเป็นสิ่งที่สัตว์พึงถือเอาโดยชอบ, สัตว์เหล่าใดมี

กมฺมสมาทานา, มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน กมฺม-สมาทานา, เหตุอตฺถํ วา อนฺโตคธํ กตฺวา มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน ปเร กมฺเมสุ สมาทปกา มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา. ตยิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต "มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสนา"ติอาทิมาห. สีลสมฺปนฺโนติอาทิ ปริปกฺกินฺทฺริยสฺส มคฺคสมงฺคิโน วเสน วุตฺตํ. อคฺคมคฺคฏฺเฐ ปน วตฺตพฺพเมว นตฺถิ. อญฺญนฺติ อรหตฺตํ. เอวํ สมฺปทมิติ ยถา ตํ อวสฺสมฺภาวี เอวมิทมฺปีติ อตฺโถ. ตํ วาจํ อปฺปหายาติ-อาทีสุ อริยุปวาทํ สนฺธาย "ปุน เอวรูปึ วาจํ น วกฺขามี"ติ วทนฺโต วาจํ ปชหติ นาม, "ปุน เอวรูปํ จิตฺตํ น อุปฺปาเทสฺสามี"ติ จินฺเตนฺโต จิตฺตํ ปชหติ นาม, "ปุน เอวรูปึ ทิฏฺฐึ น คณฺหิสฺสามี"ติ ปชหนฺโต ทิฏฺฐึ ปชหติ นาม, ตถา อกโรนฺโต เนว ปชหติ, น ปฏินิสฺสชฺชติ. ยถาภตํ นิกฺขิตฺโต เอวํ นิรเยติ ยถา นิรยปาเลหิ อาหริตฺวา นิรเย

กรรมเป็นสิ่งสมาทาน, สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า **กมฺมสมาทานา, สัตว์ทั้งหลายผู้มีกรรมเป็นสิ่ง**สมาทานด้วยอำนาจแห่งมิจฉาทิฐิ, หรือว่าเพราะทำความหมายว่าเป็นเหตุ ให้ยังลงภายใน สัตว์ทั้งหลายผู้ยังสัตว์อื่นให้ถือเอาโดยชอบในกรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งมิจฉาทิฐิ ชื่อว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา (มีกรรมเป็นสิ่งที่สมาทาน ด้วยอำนาจแห่งมิจฉาทิฐิ). ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงถึงความข้อนั้นนั้น จึงกล่าวว่า "มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล เป็นต้น ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค ผู้มีอินทรีย์แก่รอบแล้ว. ส่วนในท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรคขั้นยอด (อรหัตมรรค) ไม่มีคำที่ต้องกล่าวเลยเทียว. บทว่า อญฺญํ ได้แก่พระอรหัตผล. คำว่า อุปไมยก็ฉันนั้น ความว่า ข้อนั้น ย่อมเป็นอันมีได้เป็นแน่แท้ฉันใด, แม้ข้อนี้ ก็ย่อมเป็นอันมีได้เป็นแน่แท้ ฉันนั้น. ในคำว่า ไม่ละวาจานั้น

ฐปิโต, เอวํ ฐปิโตเยวาติ อตฺโถ. มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน อกตฺตพฺพํ นาม ปาปํ นตฺถิ, ยโต สํสารขาณุกภาโวปิ นาม โหตีติ อาห "มิจฺฉาทิฏฺฐิปรมานิ ภิกฺขเว วชฺชานี"ติ.

เป็นต้น เมื่อเล็งเอาอริยุปวาทะ กล่าวว่า "เราจักไม่กล่าววาจาเห็นปานฉะนี้ อีก" ดังนี้ ก็ชื่อว่าละวาจา, เมื่อคิดว่า "เราจักไม่ทำความคิดเห็นปานฉะนี้ ให้เกิดขึ้นอีก" ดังนี้ ก็ชื่อว่าละจิต(ความคิด), เมื่อคิดว่า "เราจักไม่ยึดถือทิฐิเห็นปานฉะนี้อีก" ดังนี้ แล้วละเสีย ก็ชื่อว่าละทิฐิ, เมื่อไม่กระทำตามประการที่กล่าวนั้น ก็ชื่อว่า ไม่ละนั่นเทียว, ไม่สละ. คำว่า ย่อมเป็นผู้ถูกซัดไปในนรกเหมือนอย่างกับถูกจุดไปตั้งไว้ ความว่า ย่อมเป็นผู้ตั้งอยู่ ดุจถูกพวกนายนิรยบาลทั้งหลาย คร่าตัวไปตั้งไว้ในนรก ฉะนั้น. ขึ้นชื่อว่าบาป ที่ไม่ต้องกระทำ ด้วยอำนาจแห่งมิจฉาทิฐิ หามีไม่, ซึ่งเป็นเหตุให้ชื่อว่า เป็นตอแห่งสังสารวัฏ เพราะเหตุนั้นจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลายมีมิจฉาทิฐิเป็นอย่างยิ่ง" ดังนี้.

"อุจฺฉินฺนภวเนตฺติโก ภิกฺขเว ตถาคตสฺส กาโย ติฏฺฐติ, อยญฺเจว กาโย,

กาย-ศัพท์ ในบทว่า กายสฺส เภทา นี้ มีขันธ์ ๕ เป็นวิสัย ดุจในประโยคอย่างนี้ว่า

พหิทฺธา จ นามรูปนฺ"ติเอวมาทีสุ[๑] วิย อิธ กาย-สทฺโท ขนฺธปญฺจกวิสโยติ อาห "กายสฺส เภทาติ อุปาทินฺนกขนฺธ-ปริจฺจาคา"ติ. อวีตราคสฺส มรณโต ปรํ นาม ภวนฺตรุปาทานเมวาติ อาห "ปรมฺมรณาติ ตทนนฺตรํ อภินิพฺพตฺตกขนฺธค-คหเณ"ติ. เยน ติฏฺฐติ ตสฺส อุปจฺเฉเทเนว กาโย ภิชฺชตีติ อาห "กายสฺส เภทาติ ชีวิตินฺทฺริยสฺสุปจฺเฉทา"ติ.

"อุจฺฉินฺนภวเนตฺติโก ภิกฺขเว ตถาคตสฺส กาโย ติฏฺฐติ (แปลว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายของตถาคต ตั้งอยู่ เป็นกายที่ตัดขาดภวตัณหา ผู้นำไปสู่ภพได้แล้ว), (และในประโยคว่า) อยญฺเจว กาโย, พหิทฺธา จ นามรูปํ (แปลว่า กายนี้ด้วยเทียว นามรูปในภายนอก ด้วย)" ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "บทว่า กายสฺส เภทา คือเพราะการสละอุปาทินนขันธ์" ดังนี้. ขึ้นชื่อว่า หลังจากความตาย แห่งบุคคลผู้ยังไม่ปราศจากราคะ ก็คือความยึดมั่นภพถัดไปนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "บทว่า ปรมฺมรณา คือในการถือเอาขันธ์ที่ยังเกิดแล้วในลำดับแห่งอุปาทินนขันธ์ ที่ได้สละไปนั้น" ดังนี้. กายตั้งอยู่ได้ เพราะชีวิตินทรีย์ใด เพราะชีวิตินทรีย์นั้นขาดไปนั่นเทียว กายจึงแตกทำลายไป เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าว

---

[๑] ที. สี. ๙/๕๙.

ว่า "(อีกนัยหนึ่ง)บทว่า กายสฺส เภทา คือ เพราะความขาดไปแห่งชีวิตินทรีย์" ดังนี้.

เอติ อิมสฺมา สุขนฺติ อาโย[๑] ปุญฺญนฺติ อาห "ปุญฺญสมฺมตา อายา"ติ. อายนฺติ เอตสฺมา สุขานีติ อาโย ปุญฺญกมฺมาทิ-สุขสาธนํ, เตนาห สุขานํ วา อายสฺส อภาวาติ. อิยติ อสฺสาทิยตีติ อาโย อสฺสาโทติ อาห "อสฺสาทสญฺญิโต อาโย"ติ.

บุญชื่อว่าอายะ เพราะอรรถว่าเป็นแดนมาแห่งความสุข เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อายะที่นับกันว่าบุญ" ดังนี้. เหตุให้สำเร็จความสุขมีกรรมที่เป็นบุญ เป็นต้น ก็ชื่อว่า อายะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุมาแห่งความสุขทั้งหลาย, เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เพราะไม่มีอายะ(เหตุมา) แห่งความสุขทั้งหลาย ดังนี้. อัสสาทะ(ความยินดี)ชื่อว่า อายะ เพราะอรรถว่าอันสัตว์บรรลุ คือยินดี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อสฺสาทสญฺญิโต อาโย (อายะที่รู้กันว่าเป็นความยินดี)" ดังนี้.

นาคราชาทีนนฺติ อาทิ-สทฺเทน สุปณฺณาทีนํ สงฺคโห. อสุรสทิสนฺติ เปตาสุรสทิสํ. โสติ อสุรกาโย.

ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทว่า นาคราชาทีนํ (สัตว์ผู้มีศักดิ์ใหญ่มีพญานาคเป็นต้น) มีการรวมเอาสัตว์ผู้มีศักดิ์ใหญ่ทั้งหลาย มีครุฑ

---

[๑] ฉ. อโย, เอวมุปริปิ.

สพฺพสมฺสเยหีติ สพฺเพหิ สมฺปตฺติสมฺสฺสเยหิ. วุตฺตวิปริยาเยนาติ "สุฏฺฐุ จริตํ โสภณํ วา จริตํ อนวชฺชตฺตา"ติอาทินา "กายทุจฺจริเตนา"ติอาทีนํ ปทานํ วุตฺตสฺส อตฺถสฺส วิปริยาเยน.

เป็นต้น. คำว่า เหมือนพวกอสุรกาย คือ เหมือนพวกอสุรกายที่เป็นเปรต. บทว่า โส ได้แก่อสุรกาย. บทว่า สพฺพสมฺสฺสเยหิ คือ จากกองสมบัติทั้งปวง. คำว่า โดยปริยายตรงข้ามกับที่กล่าวแล้ว คือโดยปริยายตรงข้าม ต่ออรรถที่ได้กล่าวไว้ แห่งบทว่า "กายทุจฺจริเตน" เป็นต้น โดยนัยว่า "ชื่อว่าสุจริต เพราะอรรถว่าเป็นความประพฤติดี หรือเป็นความประพฤติงดงาม เพราะไม่มีโทษ" เป็นต้น.

นิคมนวจนํ วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส ปุน วจนนฺติ กตฺวา. อยเมตฺถ สงฺเขปตฺโถติ "ทิพฺเพน จกฺขุนา ฯเปฯ ปสฺสตี"ติ เอตฺถ อยํ ยถาวุตฺโต สงฺเขปตฺโถ.

ชื่อว่า คำนิคม เพราะทำอธิบายว่า เป็นคำที่กล่าวถึงเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละอีก. คำว่า ความสังเขปนี้ในคำนิคมนี้ คือความสังเขปตามที่ได้กล่าวไว้นี้ ในคำนี้ว่า "ทิพฺเพน จกฺขุนา ฯเปฯ ปสฺสติ (ใช้ทิพยจักษุมองดู ฯลฯ)" ดังนี้.

๔๑๒. กสิณารมฺมณนฺติ อฏฺฐนฺนมฺปิ กสิณานํ วเสน กสิณารมฺมณํ. สพฺพากาเรนาติ

๔๑๒. คำว่า อันมีกสิณเป็นอารมณ์ คือ มีกสิณ โดยเกี่ยวกับกสิณทั้ง ๘ เป็นอารมณ์.

"จุทฺทสวิเธน จิตฺตปริทมเนน อฏฺฐงฺค-
สมนฺนาคเตน ภูมิปาทปทมูลสมฺปาทเนนา"ติ
อิมินา สพฺพปฺปกาเรน. อภินีหารกฺขมํ
ทิพฺพจกฺขุญาณาภิมุขํ เปสนารหํ เปสนโยคฺคํ
กตฺวา. อาสนฺนํ กาตพฺพนฺติ ทิพฺพจกฺขุ-
ญาณุปฺปตฺติยา สมีปภูตํ กาตพฺพํ. ตตฺถ
อุปจารชฺฌานํ ปคุณตรํ กตฺวา อารมฺมณญฺจ
วฑฺเฒตพฺพํ. เตนาห "อุปจารชฺฌานํ โคจรํ
กตฺวา วฑฺเฒตฺวา ฐเปตพฺพนฺ"ติ. ตตฺถาติ
ตสฺมึ วฑฺฒิเต กสิณารมฺมเณ. อปฺปนาติ
ฌานวเสน อปฺปนา. น หิ อกตปริกมฺมสฺส
อภิญฺญาวเสน อปฺปนา อิชฺฌติ. เตนาห
"ปาทกชฺฌานนิสฺสยํ โหตี"ติ,
ปาทกชฺฌานารมฺมณํ โหตีติ อตฺโถ. น
ปริกมฺมนิสฺสยนฺติ ปริกมฺมสฺส ตํ กสิณารมฺมณํ
อปสฺสโย น โหติ. ตถา สติ รูปทสฺสนํ
น สิยา. อิเมสูติ ยถาวุตฺเตสุ เตโชกสิณาทีสุ
ตีสุ กสิเณสุ. อุปฺปาเทตฺวาติ อุปจารชฺฌานุปฺ-
ปาทเนน อุปฺปาเทตฺวา. อุปจารชฺฌานปฺ-

คำว่า โดยอาการทั้งปวง คือโดยประการ
ทั้งปวง ที่ว่า "ภิกษุผู้มีการฝึกจิตโดย
อาการ ๑๔ ผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์ ๘ ผู้มี
การทำภูมิ บาท บท และมูล(แห่งฤทธิ์)
ให้ถึงพร้อม" ดังนี้ นี้. คำว่า ให้ควรแก่การ
น้อมไป คือกระทำให้ควรแก่การส่งไป ให้
เหมาะสมแก่การส่งไป เฉพาะหน้าทิพจักขุ-
ญาณ. คำว่า พึงทำให้อยู่ใกล้ คือพึงทำให้
อยู่ในที่ใกล้ต่อความอุบัติแห่งทิพจักขุญาณ. พึง
ทำอุปจารฌานในกสิณนั้น ให้คล่องแคล่วยิ่ง
แล้วขยายอารมณ์ด้วย. เพราะเหตุนั้น ท่าน
จึงกล่าวว่า "พึงทำอุปจารฌานให้เป็นโคจร
ขยาย(กสิณอารมณ์)แล้วพักไว้" ดังนี้. บทว่า
ตตฺถ คือในกสิณอารมณ์ที่ได้ขยายไว้นั้น.
คำว่า อัปปนา ได้แก่อัปปนา โดยเกี่ยวกับ
ฌาน. เพราะว่าพระโยคีที่มิได้ทำบริกรรมไว้
หาสำเร็จอัปปนา โดยเกี่ยวกับอภิญญาไม่.
เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "(อารมณ์นั้น)
จะเป็นที่อาศัยแห่งฌานที่เป็นบาทไป" ดังนี้,

ปวตฺติยา หิ สทฺธึ ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปตฺติ. ตตฺถาติ กสิณนิทฺเทเส?

ความว่า จะเป็นอารมณ์แห่งฌานที่เป็นบาท. คำว่า ไม่เป็นที่อาศัยแห่งบริกรรม คือ กสิณอารมณ์นั้น ไม่เป็นที่แอบอิงแห่งบริกรรม. เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็ไม่มีการเห็นรูปได้. คำว่า ในกสิณเหล่านี้ ได้แก่ในกสิณ ๓ อย่าง มีเตโชกสิณเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า ทำให้เกิดขึ้น คือทำให้เกิดขึ้น โดยการทำอุปจารฌานให้เกิดขึ้น. เพราะว่า ความอุบัติแห่งปฏิภาคนิมิต ย่อมมีพร้อมกับความเป็นไปแห่งอุปจารฌาน. บทว่า ตตฺถ ได้แก่ ในกสิณนิเทศ.

อนฺโตเยว รูปคตํ ปสฺสิตพฺพํ น พหิทฺธา วิกฺเขปาปตฺติเหตุภาวโต. ปริกมฺมสฺส วาโร อติกฺกมตีติ อิธ ปริกมฺมํ นาม ยถาวุตฺต-กสิณารมฺมณุปจารชฺฌานํ, ตํ รูปคตํ ปสฺสโต นปฺปวตฺติ. กสิณาโลกวเสน จ รูปคตทสฺสนํ, กสิณาโลโก จ ปริกมฺมวเสนาติ ตทุภยมฺปิ ปริกมฺมสฺส อปฺปวตฺติยา น โหติ. เตนาห

ชื่อว่า พึงมองดูรูปภายในเท่านั้น คือ ไม่พึงมองดูรูปภายนอก เพราะความเป็นเหตุถึงความฟุ้งซ่าน. ในคำว่า วาระแห่งบริกรรม ก็ล่วงเลยไป นี้ มีความว่า อุปจารฌานในกสิณอารมณ์ ตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่าบริกรรม, เมื่อพระโยคีมองดูรูปอยู่ บริกรรมนั้น ก็ย่อมไม่เป็นไป. อนึ่ง การ

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๔๙๓.

"ตโต อาโลโก อนฺตรธายติ, ตสฺมึ อนฺตรหิเต รูปคตมฺปิ น ทิสฺสตี"ติ. รูปคตํ ปสฺสโต ปริกมฺมสฺส วาโร อติกฺกมติ, ปริกมฺมติกฺกนฺตสฺส กสิณารมฺมณํ ญาณํ น โหตีติ[๑] รูปคตํ น ทิสฺสติ, กถมฺปน ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ อาห "อถาเนนา"ติอาที. เอวํ อนุกฺกเมนาติ ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต ตโต วุฏฺฐาย อภิณฺหํ อาโลกสฺส ผรณวเสน อาโลโก ถามคโต โหติ จิรฏฺฐายี. ตถา จ สติ ตตฺถ สุจิรมฺปิ รูปคตํ ปสฺสเตว. เตน วุตฺตํ "เอตฺถ อาโลโก ฯเปฯ โหตี"ติ.

มองเห็นรูป ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งแสงสว่างอันเป็นกสิณ, และแสงสว่างอันเป็นกสิณก็ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งบริกรรม เพราะเหตุนั้น เพราะบริกรรมไม่เป็นไป การมองเห็นรูปและแสงสว่างอันเป็นกสิณ รวม ๒ อย่างนั้น ก็หามีได้ไม่. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเหตุนั้น แสงสว่างก็เลือนหายไป, เมื่อแสงสว่างนั้นเลือนหายไปแล้ว แม้รูปก็ไม่ปรากฏ" ดังนี้. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า เมื่อพระโยคีมองดูรูปอยู่ วาระแห่งบริกรรมก็ล่วงเลยไป, สำหรับพระโยคี ผู้มีบริกรรมล่วงเลยไปแล้ว ย่อมไม่มีญาณอันมีกสิณเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น รูปก็จะไม่ปรากฏ, ก็พระโยคีพึงปฏิบัติอย่างไรเล่า ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า "เมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคาวจรนี้" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ตามลำดับโดยประการอย่างนี้

---

๑ สี. ม. ปริกมฺมุปฺปตฺตสฺส กสิณารมฺมณํ ญาณํ โหตีติ.

ความว่า แสงสว่างจะเป็นอันมีกำลังตั้งอยู่ได้นาน ก็ด้วยอำนาจแห่งการที่พระโยคีเข้าฌานที่เป็นบาทครั้งแล้วครั้งเล่า ออกจากฌานนั้น ๆ แล้วก็แผ่แสงสว่างไปบ่อย ๆ. ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น ย่อมมองเห็นรูปในแสงสว่างนั้นได้แม้แสนนานเทียว. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เธอกำหนดสถานที่เท่าใดว่า ขอแสงสว่างจงมีในสถานที่นี้เกิด ฯลฯ การเห็นรูปย่อมมีแก่เธอผู้นั่งมองดูแม้ตลอดทั้งวัน".

สฺวายมตฺโถ ติณุกฺกุปมาย วิภาเวตพฺโพติ ทสฺเสนฺโต อาห "รตฺตึ ติณุกฺกายา"ติอาที. ตตฺถ ปุนปฺปุนํ ปเวสนนฺติ ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนํ. ถามคตาโลกสฺส ยถาปริจฺเฉเทน ฐานนฺติ ยตฺตกํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา กสิณํ วฑฺฒิตํ, ถามคตสฺส อาโลกสฺส ตตฺตกํ ผริตฺวา อวฏฺฐานํ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า ความข้อนี้นั้น พึงให้แจ่มแจ้งได้ด้วยเรื่องคบเพลิงหญ้าเป็นอุปมา ดังนี้ จึงกล่าวว่า "บุรุษคนหนึ่งเดินทางตลอดทั้งคืนด้วยคบเพลิงหญ้า" ดังนี้เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า การเข้าบ่อย ๆ คือการเข้าฌานที่เป็นบาทบ่อย ๆ. คำว่า การตั้งอยู่แห่งแสงสว่างที่มีกำลังตามสถานที่ที่กำหนดไว้ ความว่า การที่กำหนดสถานที่เท่าใดไว้แล้วขยายกสิณ, แสงสว่างที่มีกำลังก็ตั้งลงแผ่ไปตลอดที่เท่านั้น.

อนาปาถคตนฺติ อปาถคมนโยคฺคสฺส วเสน วุตฺตํ. อนฺโตกุจฺฉิคตาทิ ปน ตพฺภาวโต เตน วิเสสิตพฺพเมว. ตเทวาติ ทิพฺพจกฺขุเมว. เอตฺถาติ เอเตสุ รูปมารพฺภ ปวตฺเตสุ จิตฺเตสุ. รูปทสฺสนสมตฺถนฺติ รูปิ สภาวโต วิภาวนสมตฺถํ จกฺขุวิญฺญาณํ วิย. ปุพฺพภาคจิตฺตานีติ อาวชฺชนปริกมฺมสงฺขาตานิ ปุพฺพภาคจิตฺตานิ. ตานิ หิ อารมฺมณํ กโรนฺตานิปิ น ยาถาวโต ตํ วิภาเวตฺวา ปวตฺตนฺติ อาวชฺชนสมฺปฏิจฺฉนจิตฺตานิ วิย.

คำว่า ไม่ถึงคลอง ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับ ความเป็นรูปที่ควรแก่การถึงคลอง (มังสจักษุ)ได้. ส่วนรูปที่อยู่ภายในท้องเป็นต้น เป็นรูปที่พึงทำให้พิเศษไปจากรูปที่ควรแก่การถึงคลองนั้นทีเดียว เพราะไม่มีความเป็นรูปที่ควรแก่การถึงคลองนั้น. บทว่า ตเทว แปลว่าทิพยจักษุเท่านั้น. บทว่า เอตฺถ คือในบรรดาจิตเหล่านี้ ที่เป็นไปปรารภรูป. คำว่า เป็นจิตสามารถเห็นรูป คือเป็นจิตที่สามารถสอดส่องรูปได้โดยสภาวะ ดุจจักขุ-วิญญาณฉะนั้น. คำว่า จิตที่เป็นส่วนเบื้องต้นทั้งหลาย ได้แก่จิตที่เป็นส่วนเบื้องต้นทั้งหลายที่นับว่าเป็นการนึกและการบริกรรม. จริงอยู่ จิตเหล่านั้น แม้เมื่อกระทำ(รูป)ให้เป็นอารมณ์ได้ ก็มิได้เป็นไปสอดส่องรูปนั้นได้ตามความเป็นจริง ดุจอาวัชชนจิต และสัมปฏิฉันนจิตฉะนั้น.

ตํ ปเนตํ ทิพฺพจกฺขุ. ปริปนฺโถติ อนฺตรายิโก. ฌานวิพฺภนฺตโกติ ฌานุมฺมตฺตโก

บทว่า ตํ ปเนตํ ได้แก่ทิพยจักษุ. คำว่า อันตราย คือมีอันตราย. คำว่า คนบ้า ๆ

ฌานภาวนามุเขน อุมฺมาทปฺปตฺโต. อปฺปมตฺเตน ภวิตพฺพนฺติ "ทิพฺพจกฺขุํ มยา อธิคตนฺ"ติ สนฺโตสํ อนาปชฺชิตฺวา วิปสฺสนา-นุโยควเสน วา สจฺจาภิสมยวเสน วา อปฺปมตฺเตน ภวิตพฺพํ.

เป๋อ ๆ เพราะฌาน ได้แก่ คนบ้าเพราะฌาน คือถึงความบ้า เพราะการเจริญฌานเป็นช่องทาง. คำว่า ต้องเป็นผู้ไม่ประมาท คือ อย่าถึงความยินดีด้วยของมีอยู่ ว่า "เราได้บรรลุทิพยจักษุแล้ว" ดังนี้ ต้องเป็นผู้ไม่ประมาท ด้วยอำนาจแห่งการประกอบเนืองๆ ซึ่งวิปัสสนา หรือด้วยอำนาจแห่งการตรัสรู้สัจจะ.

"เอวํ ปสฺสิตุกาเมนา"ติอาทินา ทิพฺพจกฺขุสฺส นานาวชฺชนปริกมฺมญฺเจว ทิพฺพจกฺขุญาณญฺจ ทสฺสิตํ, น ตสฺส อุปฺปตฺติกฺกโมติ ตํ ทสฺเสตุํ "ตตฺรายนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา สุวิญฺเญยฺยเมว.

ท่านอาจารย์ประสงค์แสดงว่า ด้วยคำว่า "(อันกุลบุตรผู้เป็นอาทิกัมมิกะ) ผู้ต้องการจะมองเห็นอย่างนี้" เป็นต้น เป็นอันแสดงบริกรรมอันมีอาวัชชนะต่าง ๆ กันแห่งทิพยจักษุ และทิพจักขุญาณ, มิใช่เป็นอันแสดงลำดับความเกิดขึ้นแห่งทิพยจักษุนั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ในการเกิดขึ้นแห่งทิพยจักษุนั้นต่อไปนี้" ดังนี้เป็นต้น. คำนั้น บัณฑิตพึงรู้ได้ง่ายทีเดียว เพราะมีนัยอันได้กล่าวแล้วในหนหลัง.

จุตูปปาตญาณกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบการพรรณนากถาว่าด้วยจุตูปปาตญาณ.

คุณทองเจือ ไวกาสี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

๔๑๓. อิตีติ เอวํ วุตฺตปฺปกาเรนาติ อตฺโถ. เตน "โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต"ติอาทินา[1] ยถาหสฺสิตปาฬิคตึ, ตสฺสา อตฺถวิวรณนยญฺจ ปจฺจามสติ. สจฺเจสุ วิย อริยสจฺจานิ ขนฺเธสุ อุปาทานกฺขนฺธา อนฺโตคธา. ตทุภเย จ สภาวโต, สมุทยโต, อตฺถงฺคมโต, อสฺสาทิโต, อาทีนวโต, นิสฺสรณโต จ ยถาภูตํ สยมฺภุญาเณน อเวทิ อญฺญาสิ ปฏิวิชฺฌิ ปเวเทสิ วาติ สาติสเยน ปญฺจกฺขนฺธาวโพเธน ภควาว โถเมตพฺโพติ อาห "ปญฺจกฺขนฺธวิทู"ติ. ญตฺวา วิญฺเญยฺยาติ สมฺพนฺโธ. ตาสูติ ปญฺจสุ อภิญฺญาสุ. ตคฺคหเณเนว จ ปริภณฺฑญาณานํ คหิตตฺตา "ปญฺจา"ติ วุตฺตํ. เตนาห "เอตาสุ หี"ติอาทิ.

พรรณนาปกิณกกถา

๔๑๓. ศัพท์ว่า อิติ ได้แก่ เอวํ ความว่า ตามประการที่กล่าวแล้ว. ด้วย อิติ-ศัพท์นั้น ท่านอาจารย์ชักเอา(เท้าความ, อ้างถึง)คติพระบาลีตามที่ทรงแสดงไว้ ด้วยคำว่า "โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต (ภิกษุนั้นเมื่อจิตตั้งมั่นโดยชอบอย่างนี้แล้ว)" ดังนี้เป็นต้น, และนัยที่เปิดเผยอรรถแห่งพระบาลีนั้น. ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า อุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ก็เป็นธรรมที่หยั่งลงในขันธ์ทั้งหลาย เหมือนอย่าง อริยสัจทั้งหลาย เป็นธรรมที่หยั่งลงในสัจจะทั้งหลาย ฉะนั้น. ก็พระผู้มีพระภาคได้ตรัสรู้ คือทรงรู้ทั่ว ทรงแทงตลอด **หรือว่าทรงประกาศ** ขันธ์และอุปาทานขันธ์รวม ๒ อย่างนั้น โดยสภาวะ, โดยความเกิดขึ้น, โดยความดับไป, โดยคุณ, โดยโทษ, และโดยธรรมอันเป็นที่สลัดออกได้

---

[1] ที. สี. ๙/๑๐๗, ๑๐๘,
ม. มู. ๑๒/๔๕๙, ๕๐๘, ๕๐๙.

ตามความเป็นจริง ด้วยพระสยัมภูญาณ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคนั่นเทียวทรงเป็นบุคคลผู้ที่ใคร ๆ ควรชมเชย เพราะการที่ทรงหยั่งรู้ขันธ์ ๕ ได้เป็นอย่างดียิ่งนัก ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า "ปญฺจกฺขนฺธวิทู (ผู้ตรัสรู้ขันธ์ ๕)" ดังนี้. เชื่อมความว่า ญตฺวา วิญฺเญยฺย (บัณฑิตทราบแล้ว ก็ควรทราบ). บทว่า ตาสุ ได้แก่ในอภิญญา ๕. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "๕" ดังนี้ไว้ เพราะญาณแวดล้อมทั้งหลาย ท่านได้ถือเอาแล้วด้วยศัพท์ว่าอภิญญา ๕ นั้นนั่นแหละ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "กึ ในอภิญญาเหล่านี้" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ ปริภณฺฑญาณานีติ ปริวารญาณานิ. ยถา หิ สิเนรุสฺส ปริวารฏฺฐานานิ ยานิ ตํสิทฺธิยา สิทฺธานิ เมขลฏฺฐานานิ ปริภณฺฑานีติ วุจฺจนฺติ, เอวํ อิมานิปิ ทิพฺพจกฺขุสิทฺธิยา สิทฺธานิ ตสฺส ปริภณฺฑานีติ วุตฺตานิ. อิธาคตานีติ เอตฺถ อิธาติ

ในบทเหล่านั้น บทว่า ปริภณฺฑญาณานิ (ญาณที่เป็นบริภัณฑ์) ได้แก่ญาณแวดล้อม. เหมือนอย่างว่า สถานที่แวดล้อมภูเขาสิเนรุ ซึ่งเมื่อภูเขาสิเนรุนั้นสำเร็จ(เกิดขึ้นแล้ว)จึงสำเร็จได้ จึงเรียกว่าเป็นสถานที่รัดรอบ คือเป็นบริภัณฑ์ ฉันใด, เมื่อทิพยจักษุสำเร็จ

ยถาหสฺสิตานิ สุตฺตปทานิ สนฺธาย วุตฺตํ. ตโต อญฺเญสุ ปน สามญฺญผลาทีสุ มโนมยญาณมฺปิ วิสุํ อภิญฺญาญาณภาเวน อาคตํ.

"เตสู"ติ อิทํ ปจฺจามสนํ กึ ติกานํ, อุทาหุ อารมฺมณานนฺติ ? กิญฺเจตฺถ ยทิ ติกานํ, ตทยุตฺตํ. น หิ ติเกสุ อภิญฺญาญาณานิ ปวตฺตนฺติ. อถ อารมฺมณานํ, ตมฺปิ อยุตฺตํ. น หิ อญฺญํ อุทฺทิสิตฺวา อญฺญสฺส ปจฺจามสนํ ยุตฺตนฺติ. ยถา อิจฺฉติ, ตถา ภวตุ ตาว ติกานํ, นนุ วุตฺตํ "น หิ ติเกสุ อภิญฺญาญาณานิ ปวตฺตนฺตี"ติ ? นายํ วิโรโธ ติกโวหาเรน อารมฺมณานํเยว คยฺหมานตฺตา. อถวา ปน โหตุ อารมฺมณานํ, นนุ วุตฺตํ "น หิ อญฺญํ อุทฺทิสิตฺวา อญฺญสฺส ปจฺจามสนํ

อนาคตังสญาณและยถากัมมูปคญาณ แม้เหล่านี้จึงสำเร็จได้ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นญาณบริภัณฑ์แห่งทิพยจักษุนั้น ฉันนั้น. บทว่า อิธ ในบทว่า อิธาคตานิ (มาในที่นี้) ท่านกล่าวหมายเอาบทแห่งพระสูตร ตามที่ได้แสดงไว้. แต่ว่า ในสูตรอื่นจากสูตรนั้น มีสามัญญผล–สูตรเป็นต้น แม้มโนมยญาณ ก็มาแล้ว โดยความเป็นอภิญญาญาณ อย่างหนึ่งต่างหาก.

ถามว่า บทว่า "เตสุ" นี้ เป็นคำพูดชักเอาติกะทั้งหลายมา หรือเป็นคำพูดชักเอาอารมณ์ทั้งหลายมาเล่า ? ตอบว่า ประโยชน์อะไรในเรื่องนี้เล่า ถ้าหากเป็นคำพูดชักเอาติกะทั้งหลายมา คำนั้นก็ไม่ถูกต้อง. เพราะว่าอภิญญาญาณทั้งหลาย หาได้เป็นไปในติกะทั้งหลายไม่. เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็เป็นคำพูดชักเอาอารมณ์ทั้งหลายมา, แม้คำนั้นก็ไม่ถูกต้อง. เพราะการที่อ้างถึงสิ่งหนึ่ง แล้วกลับไปชักเอาอีกสิ่งหนึ่งมา ย่อมไม่เป็นเรื่องที่ถูกต้องแล. ขอจงเป็นคำพูดชักเอาติกะ

ยุตฺตนฺ"ติ ? อยมฺปิ น โทโส ยถาวุตฺต-การเณเนวาติ.

ทั้งหลายมาก่อน ตามที่ท่านอาจารย์ต้องการเถิด, (แต่)ข้าพเจ้ากล่าวว่า "เพราะว่าอภิญญาญาณทั้งหลาย หาได้เป็นไปในติกะทั้งหลายไม่" ดังนี้ มิใช่หรือ ? (เมื่อเป็นเช่นนี้จะว่า ท่านอาจารย์ต้องการให้เป็นคำชักเอาติกะทั้งหลายได้อย่างไร) ขอเฉลยว่า ข้อ (ที่ท่านอาจารย์ต้องการ)นี้ไม่ผิดหรอก เพราะอารมณ์ทั้งหลายนั่นเทียว ท่านก็ถือเอาได้ด้วยการพูดถึงติกะ. ก็ถ้าว่า เป็นคำพูดชักเอาอารมณ์ทั้งหลายมา, ข้าพเจ้าก็ได้กล่าวแล้วว่า "เพราะการที่อ้างถึงสิ่งหนึ่งแล้วกลับไปชักเอาสิ่งหนึ่งมา ย่อมไม่เป็นเรื่องที่ถูกต้อง" ดังนี้ มิใช่หรือ ? แม้ข้อนี้ก็หาโทษมิได้ ด้วยเหตุตามที่กล่าวแล้วเหมือนกัน ฉะนี้แล.

๔๑๔. อสติปิ วตฺถุเภเท ภูมิกาล-สนฺตานเภทวเสน ภินฺเนสุ <u>สตฺตสุ อารมฺมเณสุ</u>. ติกวเสน เหส เภโท คหิโต. อิทฺธิวิธญาณสฺส มคฺคารมฺมณตาย อภาวโต

๔๑๔. แม้เมื่อไม่มีความต่างกันแห่งวัตถุ อิทธิวิธญาณ ย่อมเป็นไป<u>ในอารมณ์ ๗</u> ที่แตกต่างกัน ด้วยอำนาจความต่างกันแห่งภูมิกาลและสันดาน. ก็ความต่างกันนี้ เป็น

อิธ มคฺคารมฺมณตฺติโก น ลพฺภติ. ตนฺติ อิทฺธิวิธญาณํ. กายํ จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวาติ- อาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. อุปโยคลทฺธนฺติ ลทฺธุปโยควจนํ. ทุติยา- วิภตฺติยา วเสน วุตฺตํ "กายํ ปริณาเมตี"ติ. เตนาห "รูปกายารมฺมณโต"ติ, รูปกายสฺส วณฺณารมฺมณโตติ อตฺโถ.

อันท่านถือเอาแล้ว ด้วยอำนาจแห่งติกะ. เพราะอิทธิวิธญาณไม่มีความเป็นญาณที่มีมรรคเป็นอารมณ์ ในอิทธิวิธญาณนี้ จึงไม่ได้มัคคารัมมณติกะ. บทว่า ตํ ได้แก่อิทธิวิธ- ญาณ. คำใดในคำว่า ทำกายให้อิงอาศัยจิตเป็นต้น ควรกล่าว(อธิบาย), คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าว(อธิบาย)ในหนหลังแล้วเทียว.คำว่า ที่ได้อุปโยคะ คือที่ได้คำพูดเป็นทุติยาวิภัตติ. ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นทุติยาวิภัตติว่า "กายํ ปริณาเมติ (ทำกายให้น้อมไป)" ดังนี้. เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "โดยมีรูปกายเป็นอารมณ์", ความว่าโดยมีสีสันของรูปกายเป็นอารมณ์.

ตเทว จิตฺตนฺติ ยเทว กายวเสน จิตฺตปริณามเน วุตฺตํ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ, ตเทว. รามคาเม เจติยํ ฐเปตฺวา เสเสสุ สตฺตสุ เจติเยสุ ธาตุโย อิทฺธิยา อาหริตฺวา ราชคเห ภูมิฆรมณฺฑเป กตํ มหาธาตุนิธานํ. "อิเม คนฺธา"ติอาทินา ปจฺจุปฺปนฺเน

คำว่า จิตนั้นนั่นแหละ ความว่าฌานจิตที่เป็นบาท ที่ได้กล่าวไว้ ในการทำจิตให้น้อมไปตามอำนาจกาย ใดนั่นเทียว, ก็ได้แก่ฌานจิตที่เป็นบาทนั้นนั่นแหละ. พระมหา- กัสสปเถระ ใช้ฤทธิ์นำเอาพระธาตุ ณ เจดีย์ ๗ แห่งที่เหลือ ยกเว้นเจดีย์ที่บ้านรามคาม

คนฺธาทิเก คเหตฺวาปิ อสฺสาสนาทิวิเสสยุตฺตํ อนาคตเมว เนสํ รูปํ อธิฏฺฐานจิตฺตสฺส อารมฺมณํ โหติ อนาคตาธิฏฺฐานตฺตา. วตฺตนิยเสนาสนํ นาม วิชฺฌาฏวิยํ[๑] วิหาโร. ทธิรสนฺติ ทธิมณฺโฑ, ตํ อธิฏฺฐหนฺตสฺส อนาคตํ ทธิวณฺณํ อารมฺมณํ โหติ. ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ ปจฺจุปฺปนฺนสฺส รูปกายสฺส อารมฺมณกรณโต.

แล้วสร้างที่บรรจุพระมหาธาตุไว้ ณ ภูมิมร–มณฑป (?) ใกล้กรุงราชคฤห์. ด้วยคำว่า ของหอมเหล่านี้ เป็นต้น แม้ว่าท่านถือเอาวัตถุทั้งหลาย มีของหอมเป็นต้นที่เป็นปัจจุบัน รูปของวัตถุเหล่านั้น อันประกอบด้วยความวิเศษมีความไม่โรยราไปเป็นต้น เฉพาะที่เป็นอนาคตเท่านั้น ย่อมเป็นอารมณ์ของอธิษฐานจิต เพราะเป็นการอธิษฐานอารมณ์ที่เป็นอนาคต. วิหารแห่งหนึ่งในป่าวิชฌาฎวีชื่อว่าเสนาสนวัตตนิยะ. บทว่า ทธิรสํ ได้แก่หัว(ฝ้า)นมส้ม, เมื่ออธิษฐานหัวนมส้มนั้นอยู่ สีสันของนมส้มอันเป็นอนาคต ก็ย่อมเป็นอารมณ์. ชื่อว่า ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ก็เพราะการกระทำรูปกาย ซึ่งเป็นปัจจุบัน ให้เป็นอารมณ์.

สกายจิตฺตานนฺติ อตฺตโน กายสฺส, จิตฺตสฺส จ.

บทว่า สกายจิตฺตานํ ได้แก่กายและจิตของตน.

---

[๑] ฉ. วิญฺฌาฏวิยํ.

๔๑๕. สทฺโท จ ปริตฺโต สพฺพสฺส รูปสฺส กามาวจรภาวโต. วิชฺชมานํเยวาติ[๑] วตฺตมานํเยว.

๔๑๕. ชื่อว่า และเสียงเป็นปริตตธรรม เพราะความที่รูปทั้งหมดเป็นกามาวจรธรรม. คำว่า (เสียง) ที่กำลังมีอยู่นั่นเทียว คือที่กำลังเป็นไปนั่นเทียว.

๔๑๖. โสตาปนฺนสฺส จิตฺตนฺติ โสตาปนฺนสฺส อาเวณิกํ จิตฺตํ. สกทาคามิสฺสาติอาทีสุปิ เอเสว นโย. ยาว อรหโต เนตพฺพนฺติ "สกทาคามี อนาคามิโน จิตฺตํ น ชานาติ, อนาคามี อรหโต"ติ เอวํ เนตพฺพํ. สพฺเพสนฺติ สพฺเพสํ อริยานํ จิตฺตํ ชานาติ, โก ปน วาโท อนริยานํ. อญฺโญปิ อุปริโม อนาคามิอาทิ เหฏฺฐิมสฺส สกทาคามิอาทิกสฺส จิตฺตํ ชานาตีติ สมฺพนฺโธ.

๔๑๖. คำว่า จิตของพระโสดาบัน คือจิตที่เป็นส่วนเฉพาะของพระโสดาบัน. แม้ในคำว่า ของพระสกทาคามี เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า พึงนำนัยไปจนถึงพระ-อรหันต์ คือพึงนำนัยไปอย่างนี้ว่า "พระ-สกทาคามี ย่อมไม่รู้จิตของพระอนาคามี, พระอนาคามี ย่อมไม่รู้จิตของพระอรหันต์" ดังนี้เถิด. คำว่า ของบุคคลทุกจำพวก คือพระอรหันต์ ย่อมรู้จิตของพระอริยบุคคลทั้ง-หลายทุกจำพวก, จะต้องกล่าวอะไรถึงผู้ที่มิใช่พระอริยบุคคลเล่า. เชื่อมความว่าบุคคลชั้นสูง(กว่า)แม้อื่น ๆ (จากพระอรหันต์) มีพระอนาคามีเป็นต้น ย่อมรู้จิตของบุคคลชั้นต่ำ(กว่า)มีพระสกทาคามีเป็นต้น.

---

[๑] ม. วิชฺชมานํ เยว.

อตีตสฺส, อนาคตสฺส จ ปรสฺส จิตฺตสฺส ชานนํ สมฺภวติ, ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ปน น สมฺภวตีติ อธิปฺปาเยน ปุจฺฉติ "กถํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหตี"ติ. อิตโรปิ ยตฺถ สมฺภวติ, ตํ ทสฺสนตฺถํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ตาว วิภชิตฺวา ทสฺเสนฺโต "ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม ติวิธนฺ"ติอาทิมาห. ตตฺถ อุปฺปาทฐิติ-ภงฺคปฺปตฺตนฺติ อุปฺปาทํ, ฐิตึ, ภงฺคญฺจ ปตฺตํ, ขณตฺตยปริยาปนฺนนฺติ อตฺโถ. เอตฺถนฺตเร เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพาติ เอตฺถนฺตเร ปวตฺตา รูปสนฺตติวารา เอกเทฺวสนฺตติวารา นามาติ เวทิตพฺพาติ อตฺโถ. อาโลกฏฺฐานโต โอวรกํ ปวิฏฺฐสฺส ปเคว ตตฺถ นิสินฺนสฺส วิย ยาว รูปคตํ ปากฏํ โหติ. ตตฺถ อุปฑฺฒเวลา อวิภูตวารา, อุปฑฺฒเวลา วิภูตวารา, ตทุภยํ คเหตฺวา "เทฺว สนฺตติวารา"ติ วุตฺตํ. ตยิทํ น สพฺพสาธารณํ, เอกจฺจสฺส สีฆมฺปิ ปากฏํ โหตีติ "เอกเทฺวสนฺตติวารา"ติ เอกคฺคหณมฺปิ

อาจารย์บางท่าน มีความประสงค์ว่า เจโตปริยญาณ มีการรู้จิตของผู้อื่นที่เป็นอดีตและอนาคตได้, แต่ว่าไม่มีการรู้จิตที่เป็นปัจจุบัน จึงถามว่า "ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันอย่างไร ?" ดังนี้. ท่านอาจารย์แม้นอกนี้ (ท่านพระพุทธโฆสาจารย์) ประสงค์แสดงอารมณ์อันเป็นที่มีปัจจุบัน เมื่อจะจำแนกแสดงปัจจุบันก่อน จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าปัจจุบันมี ๓ อย่าง" ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า อุปฺปาทฐิติภงฺคปฺปตฺตํ ได้แก่ ธรรมชาติที่ถึงอุปปาทะฐิติและภังคะ, ความว่านับเนื่องในขณะทั้ง ๓. คำว่า ในชั่วเวลาระหว่างจนกว่าอารมณ์นั้นจะปรากฏนี้ พึงทราบว่าเป็น ๑-๒ สันตติวาระ ความว่า สันตติวาระแห่งรูป ที่เป็นไปในชั่วเวลาระหว่าง จนกว่าอารมณ์นั้นจะปรากฏนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า ๑-๒ สันตติวาระ. ชั่วระยะเวลาที่รูปจะเป็นอันปรากฏแก่บุคคลผู้ละจากที่สว่างเข้าห้องไป ดุจปรากฏแก่คนที่นั่งอยู่ใน

กตํ, อติปริตฺตสภาวอุตุอาทิสมุฏฺฐานา วา เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพา.

ห้องนั้นมาตั้งแต่ต้นนั่นเทียว. ในชั่วเวลานั้น ครึ่งเวลา เป็นวาระที่รูปไม่ชัดเจน, ครึ่งเวลาเป็นวาระที่รูปชัดเจน, ท่านมัชฌิมภาณกาจารย์ ถือเอาวาระทั้ง ๒ นั้น กล่าวว่า "๒ สันตติวาระ" ดังนี้. ข้อที่ว่านั้น ไม่เป็นสาธารณะแก่รูปทั้งปวง, รูปบางอย่างมีอันปรากฏได้แม้เร็วพลัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงทำศัพท์ว่าเอก (๑) ว่า "เอกเทฺวสนฺตติวารา (๑-๒ สันตติวาระ)" ดังนี้, อีกอย่างหนึ่ง วาระที่มีอุตุเป็นต้น ที่มีสภาวะเล็กน้อยยิ่งเป็นสมุฏฐาน พึงทราบว่า ชื่อว่า ๑-๒ สันตติวาระ.

ตีเร อกฺกนฺตุทกเลขา นาม กาฬุสิยํ คตา ตีรสมีเป อุทกราชี. ยาว น วิปฺปสีทตีติ กาฬุสิยวิคเมน ยาว วิปฺปสนฺนา น โหติ. เกจิ ปน "อตินฺเต ตีเร อลฺลปาเทน อกฺกนฺเต ยาว ปาเท อุทกเลขา น วิปฺปสีทติ, น สํสีทติ, น วูปสมตี"ติ เอวเมตฺถ อตฺถํ วทนฺติ. เต ปเนเต

ชื่อว่า รอยย่ำน้ำที่ริมตลิ่ง ได้แก่ รอยแยกแห่งน้ำที่ใกล้ตลิ่ง ซึ่งถึงความขุ่นมัว. คำว่า ชั่วระยะเวลาที่ยังไม่ใส คือชั่วระยะเวลาที่ยังไม่เป็นอันได้ใส เพราะปราศจากความขุ่นมัว. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวอรรถาธิบายในคำนี้ อย่างนี้ ว่า "ได้แก่ ชั่วระยะเวลาที่รอยน้ำใต้เท้า ที่ใช้เท้าเปียก

กิริยาเภเทน วุตฺตา กาลวิเสสา, น อญฺญมญฺญํ สมสมา, อูนาธิกภาควนฺโต ทฏฺฐพฺพา. เทว ตโย ชวนวารา กามาวจรชวนวเสเนว เวทิตพฺพา, น อิตรชวนวเสน. น หิ เต ปริมิตกาลา. อนนฺตรา ปวตฺตภวงฺคาทโยปิ ตทนฺโตคธาว ทฏฺฐพฺพา. ตทุภยนฺติ รูปารูปสนฺตติทฺวยํ.

เหยียบลงบนฝั่ง ที่ไม่เปียก ยังไม่ใส, คือยังไม่ซึม ยังไม่หมดไป" ดังนี้. ก็อาจารย์เหล่านั้น กล่าวถึง ความต่างกันแห่งกาลไว้ ตามความต่างกันแห่งกิริยา, ซึ่งไม่เท่าเทียมกันและกัน, พึงเห็นว่ายังมีส่วนหย่อนไป ยิ่งไป. อรูปสันตติ พึงทราบว่าชื่อว่า ชวนวาระ ๒-๓ วาระ ก็โดยเกี่ยวกับชวนะที่เป็นกามาวจร เท่านั้น, ไม่ใช่โดยเกี่ยวกับชวนะนอกนี้. เพราะว่าชวนวาระ (นอกนี้) เหล่านั้น หาประมาณกาลมิได้. พึงเห็นว่าแม้จิตตุปบาททั้งหลาย มีภวังค์เป็นต้น อันเป็นไปในลำดับ ก็เป็นอันเนื่องในชวนะเหล่านั้น นั่นเทียว. คำว่า สันตติทั้ง ๒ นั้น คือรูปสันตติและอรูปสันตติทั้ง ๒.

เอกภวปริจฺฉินฺนนฺติ ปฏิสนฺธิจุติปริจฺฉินฺนํ. เอกภวปริยาปนฺนํ ธมฺมชาตํ เอตรหีติ วตฺตพฺพํ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ นาม. มโนติ สสมฺปยุตฺตํ วิญฺญาณมาห. ธมฺมาติ อารมฺมณธมฺมา. มโนติ วา มนายตนํ.

คำว่า ธรรมชาติที่กำหนดไว้ด้วยภพหนึ่ง ได้แก่ ธรรมชาติที่กำหนดไว้ด้วยปฏิสนธิและจุติ. ความว่า ธรรมชาติที่นับเนื่องในภพหนึ่ง ที่ควรจะกล่าวว่า ในปัจจุบันนี้ ชื่อว่า อัทธาปัจจุบัน. คำว่า ใจ ท่านกล่าวถึง

ธมฺมาติ เวทนาทโย อรูปกฺขนฺธา. อุภยเมตํ ปจฺจุปฺปนฺนนฺติ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ โหนฺตํ เอตํ อุภยํ โหตีติ อตฺโถ. วิญฺญาณนฺติ นิกนฺติวิญฺญาณํ. ตญฺหิ ตสฺมึ ปจฺจุปฺปนฺเน ฉนฺทราควเสน ปฏิพทฺธํ โหติ. อภินนฺทตีติ ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทนาหิ อภินนฺทติ. ตถาภูโต จ วตฺถุปริญฺญาย อภาวโต เตสุ ปจฺจุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ สํหิรติ ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อากฑฺฒิยติ. เอตฺถ จ ทฺวาทสายตนานิ[๑] "เอกํ ปจฺจุปฺปนฺนนฺ"ติ[๒] อาคตานิ[๓] ตตฺถ ปวตฺโต ฉนฺทราโค อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณ, น ขณปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณติ วิญฺญายตีติ ทสฺเสนฺโต "ยํ สนฺธาย ภทฺเทกรตฺตสุตฺเต ฯเปฯ สํหิรตีติ วุตฺตนฺ"ติ อาห. "ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ โย ธมฺมํ, ตตฺถ ตตฺถ วิปสฺสตี"ติ[๔] เอตฺถาปิ วิปสฺสนาจิตฺตํ

วิญญาณพร้อมทั้งธรรมที่สัมปยุต. คำว่า ธรรมทั้งหลาย ได้แก่ธรรมที่เป็นอารมณ์ทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า มโน(ใจ) ได้แก่มนายตนะ. บทว่า ธมฺมา(ธรรมทั้งหลาย) ได้แก่นามขันธ์ทั้งหลาย มีเวทนาเป็นต้น. คำว่า ธรรมชาติทั้ง ๒ นี้เป็นปัจจุบัน[๑] ความว่า ธรรมชาติทั้ง ๒ ที่มีอยู่นี้ เป็นอัทธาปัจจุบัน. คำว่า วิญญาณ ได้แก่นิกันติวิญญาณ (วิญญาณที่มีความใคร่). จริงอยู่ นิกันติวิญญาณนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติที่เกี่ยวพันด้วยอำนาจแห่งฉันทราคะ ในปัจจุบันนั้น. คำว่า เพลิดเพลินยิ่ง ได้แก่เพลิดเพลินด้วยธรรมที่ทำให้เพลิดเพลิน คือตัณหาและทิฐิ. ก็บุคคลผู้เป็นอย่างนั้น ชื่อว่าย่อมเคลื่อนไป คือถูกตัณหาและทิฐิฉุดคร่ามาในปัจจุบันธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เพราะ

---

๑ ฉ. ทฺวาทสายตนานํ เอตํ....
๒ ม. อุ. ๑๔/๓๖๖.
๓ ฉ. อาคตตฺตา.
๔ ม. อุ. ๑๔/๓๕๑.

๑ ปาฐะเป็น อุภยเมตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ แต่ในวิสุทธิมรรคเป็น อุภยเมว ตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ.

ขณปจฺจุปฺปนฺนํ, วิปสฺสิตพฺพธมฺมา อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนาติ คเหตพฺพํ. อญฺญถาปิ วิปสฺสนาว น สมฺภเวยฺย. "ขณปจฺจุปฺปนฺนํ ปาฬิยํ อาคตนฺ"ติ น วุตฺตํ ตสฺส วเสน อารมฺมณกรณสฺส อฏฺฐกถาย อนาคตตฺตา.

ไม่มีการกำหนดรู้วัตถุ. ก็ในความข้อนี้ อายตนะ ๑๒ มาแล้ว ว่า "เป็นปัจจุบันอย่างหนึ่ง". ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ฉันทราคะที่เป็นไปในอายตนะเหล่านั้น บัณฑิตย่อมรู้ได้ว่ามีอัทธาปัจจุบันเป็นอารมณ์, ไม่ใช่มีขณปัจจุบันเป็นอารมณ์ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "ได้แก่ ปัจจุบันที่ท่านพระมหากัจจายนเถระกล่าวไว้ ในภัทเทกรัตตสูตร ว่า "โย จาวุโส ฯเปฯ สํหิรติ" ดังนี้. แม้ในคำว่า "ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ โย ธมฺมํ ตตฺถ ตตฺถ วิปสฺสติ (แปลว่า ก็บุคคลใด เห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบัน, ในอารมณ์นั้น ๆ)" ดังนี้ นี้ บัณฑิตพึงถือเอา (พึงเข้าใจ)ว่า วิปัสสนาจิตเป็นขณปัจจุบัน, ธรรมทั้งหลายที่พึงเห็นแจ้ง เป็นอัทธาปัจจุบัน. วิปัสสนานั่นเทียว ไม่พึงเกิดได้แม้โดยประการอื่น. ท่านอาจารย์ไม่กล่าวว่า "ขณปัจจุบันมาในพระบาลี" เพราะการกระทำให้เป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งขณปัจจุบันนั้น มิได้มาในอรรถกถา.

เกจีติ อภยคิริวาสิโน. เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตีติ อิทฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปตฺติสมกาลเมว ปรจิตฺตสฺสาปิ อุปฺปตฺติสมฺภวโตติ ยุตฺติทสฺสนํ. ยถา อากาเสติอาทิ สทิสุทาหรณํ. ตมฺปน เตสํ วจนํ อยุตฺตํ. กสฺมา ? มคฺคผลวีถิโต อญฺญตฺถ อนิฏฺเฐ ฐาเน อาวชฺชนชวนานํ นานารมฺมณภาวปฺปตฺติโทสโตติ ยุตฺติวจนํ.

คำว่า อาจารย์บางพวก ได้แก่พวกอาจารย์ที่อยู่ ณ อภยคิริวิหาร. คำว่า จิตย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน เป็นคำแสดงที่ถูกต้องว่า เพราะแม้จิตของบุคคลอื่น ก็มีความเกิดขึ้น สิ้นกาลพร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งอิทธิจิตนั่นเทียว. ข้อว่า ยถา อากาเส เป็นต้น เป็นอุทาหรณ์ถึงเรื่องที่เปรียบเหมือนกันได้. ก็คำของอาจารย์เหล่านั้นนั้นไม่ถูกต้อง. ถามว่า เพราะเหตุไร ? คำตอบที่ถูกต้องคือ เพราะโทษ (ข้อเสีย, ข้อที่ไม่ถูกต้อง) คือการที่อาวัชชนะ และชวนะ ถึงความเป็นจิตที่มีอารมณ์ต่างกันได้ในฐานะที่ไม่ต้องการ ในวิถีอื่น[๑] จากมรรคและผลวิถี.

ยทิ เอวํ กถํ เจโตปริยญาณํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหตีติ อาห "สนฺตติ-

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ไซร้ เจโตปริยญาณ จะเป็นญาณ

๑ ปาฐะเป็น อญฺญถา (โดยประการอื่น) เข้าใจว่าคลาดเคลื่อนน่าจะเป็น อญฺญตฺถ (ในวิถีอื่น) ความจึงจะรับกัน ได้แปลไปตามที่เห็นว่าน่าจะเป็น.

ปจฺจุปฺปนฺนํ ปนา"ติอาที. อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ ชวนวาเรน ทีเปตพฺพํ, น สกเลน ปจฺจุปฺปนฺนทฺธุนาติ อธิปฺปาโย.

ที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันได้อย่างไร ? ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า "ก็จิตที่เป็นสันตติปัจจุบัน" ดังนี้เป็นต้น. อธิบายว่า อัทธาปัจจุบัน บัณฑิตพึงแสดงได้ โดยชวนวาระ, หาใช่พึงแสดงได้ โดยอัทธา(กาลยาวนาน)ที่เป็นปัจจุบันทั้งสิ้นไม่.

ตตฺรายํ ทีปนา"ติอาทิ ชวนวารสฺส อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนภาวทีปนมุเขน อิทฺธิจิตฺตสฺส ปวตฺติอาการทีปนํ. อิตรานี"ติ อาวชฺชน-ปริกมฺมจิตฺตานิ. เอตฺถ จ "เกจี"ติ ยทิปิ อภยคิริวาสิโน อธิปฺเปตา, เต ปน จิตฺตสฺส ฐิติกฺขณํ น อิจฺฉนฺตีติ "ฐิติกฺขเณ วา ปฏิวิชฺฌตี"ติ น วตฺตพฺพํ สิยา. ตถา เย "อิทฺธิมสฺส จ[๑] ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี"ติ วทนฺติ, เตสํ "ฐิติกฺขเณ วา ภงฺคกฺขเณ วา ปฏิวิชฺฌตี"ติ วจนํ น สเมติ. น หิ ตสฺมึ ขณทฺวเย อุปฺปชฺชมานํ

คำว่า ต่อไปนี้เป็นคำแสดงในการรู้จิตที่เป็นอัทธาปัจจุบันนั้น เป็นต้น คือเป็นคำแสดงอาการเป็นไปแห่งอิทธิจิต โดยการแสดงความเป็นอัทธาปัจจุบัน แห่งชวนวาระเป็นช่องทาง. คำว่า จิตนอกนี้ ได้แก่อาวัชชน-จิต และบริกรรมจิต. ก็ในความข้อนี้ คำว่า "อาจารย์บางพวก" ท่านอาจารย์ประสงค์เอาพวกอาจารย์ ที่อาศัยอยู่ในอภยคิริวิหารก็จริง, ถึงกระนั้นอาจารย์พวกนั้น ก็ไม่ต้อง-การฐิติขณะแห่งจิต เพราะเหตุนั้น อาจารย์พวกนั้นก็ไม่น่าจะต้องกล่าวว่า "แทงตลอดที่

---

๑ ม. อิทฺธิมโต จ.

ปรจิตฺเตน สห เอกกฺขเณ อุปฺปชฺชติ นามาติ. ฐิติภงฺคกฺขเณสุ จ อุปฺปชฺชมานํ เอกเทสํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ, เอกเทสํ อตีตารมฺมณํ อาปชฺชติ. ยญฺจ วุตฺตํ "ปรสฺส จิตฺตํ ชานิสฺสามีติ ราสิวเสน มหาชนสฺส จิตฺเต อาวชฺชิเต"ติ, เอตฺถ จ มหาชโน อตฺถโต ปเร อเนเก ปุคฺคลาติ "ปเรสํ จิตฺตํ ชานิสฺสามี"ติ อาวชฺชนปฺปวตฺติ วตฺตพฺพา สิยา. ตถาปิ ปรสฺสาติ มหาชนสฺสาติ อตฺโถ สมฺภเวยฺย, ตถาปิ ตสฺส เอกปุคฺคลสฺเสว วา จิตฺตราสึ อาวชฺชิตฺวา เอกสฺส ปฏิวิชฺฌนํ อยุตฺตํ. น หิ ราสิอาวชฺชนํ เอกเทสาวชฺชนํ โหตีติ, ตสฺมา เตหิ "มหาชนสฺส จิตฺเต อาวชฺชิเต"ติอาทิ น วตฺตพฺพํ.

ฐิติขณะบ้าง" ดังนี้. อย่างนั้นเหมือนกัน อาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า "จิตของท่านผู้มีฤทธิ์ และของบุคคลอื่น ย่อมเกิดขึ้นในขณะ-เดียวกันดังนี้, คำของอาจารย์เหล่านั้น ย่อมไม่สมกับคำว่า "ย่อมแทงตลอดที่ฐิติขณะบ้าง ที่ภังคขณะบ้าง". เพราะว่าจิต(ของท่านผู้มีฤทธิ์)ที่กำลังเกิดอยู่ ตรงขณะทั้ง ๒ (แห่งจิตของคนอื่น)นั้น หาชื่อว่าเกิดขึ้นในขณะเดียว-กันพร้อมกันกับจิตของคนอื่นไม่ แล. อนึ่ง จิต (ของท่านผู้มีฤทธิ์)ที่กำลังเกิดอยู่ ตรงฐิติขณะและภังคขณะ(แห่งจิตของคนอื่น)ย่อมถึงความเป็นจิตที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันส่วนหนึ่ง, มีอารมณ์เป็นอดีตส่วนหนึ่ง. ส่วนคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "เมื่อภิกษุผู้มีฤทธิ์คิดว่า เราจักรู้จิตของบุคคลอื่น (ปรสฺส จิตฺตํ ชานิสฺสามิ) ดังนี้ แล้วนึกถึงจิตของชนจำนวนมาก ด้วยอำนาจการรวมกลุ่ม" ดังนี้ใด, ก็ในคำนี้ ชื่อว่าชนจำนวนมาก โดยเนื้อความ ได้แก่บุคคลหลายคนเหล่าอื่น เพราะเหตุนั้น ก็น่าจะต้องกล่าวถึงความเป็นไป แห่งอาวัชชนะ

ไว้ว่า "เราจักรู้จิตของบุคคลทั้งหลายเหล่าอื่น (ปเรสํ จิตฺตํ ชานิสฺสามิ)" ดังนี้. แม้ตามประการที่กล่าวนั้น คำว่า ปรสฺส (ของบุคคลอื่น)พึงมีความหมายว่า มหาชนสฺส (ของชนจำนวนมาก), อีกอย่างหนึ่ง แม้ตามประการนั้น การที่นึกถึงกลุ่มจิตของบุคคลเดียวเท่านั้นนั้น แล้วแทงตลอดจิตเพียงดวงเดียว ย่อมเป็นอันไม่ถูกต้อง. เพราะว่าการนึกถึงจิตเป็นกลุ่ม หาเป็นการนึกถึงจิตเป็นส่วนเดียวไม่ แล, เพราะฉะนั้น อาจารย์พวกนั้นก็ไม่ควรจะกล่าวว่า "เมื่อนึกถึงจิตของชนจำนวนมาก" ดังนี้เลย.

ยมฺปน เต วทนฺติ "ยสฺมา อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี"ติ. ตตฺถายํ อธิปฺปาโย ยุตฺโต สิยา เจโตปริยญาณลาภี ปรสฺส จิตฺตํ ญาตุกาโม ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อตีตาทิวิภาคํ อกตฺวา จิตฺตสามญฺเญน "อิมสฺส จิตฺตํ ชานามิ, อิมสฺส จิตฺตํ

ส่วนอาจารย์เหล่านั้น กล่าวคำใดว่า "เพราะเหตุว่าจิตของท่านผู้มีฤทธิ์ และของบุคคลอื่น ย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน" ดังนี้. คำอธิบายที่ถูกต้องในคำนั้น พึงมีได้ดังต่อไปนี้ คือว่า ภิกษุผู้ได้เจโตปริยญาณ ผู้ต้องการรู้จิตของบุคคลอื่น เข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้วไม่ทำการจำแนกโดยความ

ชานามี''ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สามญฺเญเนว จิตฺตํ อาวชฺชิตฺวา ติณฺณํ, จตุนฺนํ วา ปริกมฺมานํ อนนฺตรา เจโตปริยญาเณน ปรจิตฺตํ ปฏิวิชฺฌติ วิภาเวติ รูปํ วิย ทิพฺพจกฺขุนา. ตโต ปรมฺปน กามาวจรจิตฺเตหิ สราคาทิ–ววฏฺฐานํ โหติ นีลาทิววฏฺฐานํ วิย. ตตฺถ ทิพฺพจกฺขุนา ทิฏฺฐหทยวตฺถุรูปสฺส สตฺตสฺส อภิมุขีภูตสฺส จิตฺตสามญฺเญน จิตฺตํ อาวชฺชมานํ อาวชฺชนํ อภิมุขีภูตํ วิชฺชมานํ จิตฺตํ อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตํ อาวชฺชติ ปริกมฺมานิ จ ตํ ตํ วิชฺชมานํ จิตฺตํ จิตฺตสามญฺเญเนว อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตชานนปริกมฺมานิ หุตฺวา ปวตฺตนฺติ. เจโตปริยญาณมฺปน วิชฺชมานํ จิตฺตํ ปฏิวิชฺฌนฺตํ วิภาเวนฺตํ เตน สห เอกกฺขเณ เอว อุปฺปชฺชติ.

เป็นจิตอดีตเป็นต้น ทำบริกรรมว่า "เราจะรู้จิตของบุคคลนี้, เราจะรู้จิตของบุคคลนี้" โดยความเป็นจิตเสมอเหมือนกัน[๑] เข้าฌานที่เป็นบาทอีก ออกแล้วก็นึกถึงจิต โดยความเป็นจิตเสมอเหมือนกันนั่นแหละ ก็ย่อมแทงตลอดคือสอดส่องจิตของบุคคลอื่นได้ ด้วยเจโตปริยญาณ ในลำดับแห่งบริกรรม ๓ หรือ ๔ ขณะ ดุจสอดส่องรูปด้วยทิพยจักษุ ฉะนั้น. ส่วนว่าต่อจากนั้นไป ก็มีการกำหนดว่าเป็นจิตที่มีราคะเป็นต้น ด้วยกามาวจรจิต ดุจ (ทิพยจักษุ)มีการกำหนดว่า มีสีเขียวเป็นต้น ฉะนั้น. ในบรรดาจิตเหล่านั้น อาวัชชนะ เมื่อจะนึกถึงจิตของสัตว์ผู้มีอยู่เฉพาะหน้า ที่ทิพยจักษุได้เห็นหทยวัตถุรูปแล้ว โดยความเป็นจิตเสมอเหมือนกัน ก็ย่อมนึกถึงจิตโดยกระทำจิตที่มีอยู่เฉพาะหน้า ให้เป็นอารมณ์

---

[๑] คำว่า "โดยความเป็นจิตเสมอเหมือนกัน" มีความหมายว่า โดยต่างก็เป็นจิตเท่านั้นเสมอกัน ไม่ทำการจำแนกว่าเป็นจิตอดีตเป็นต้น.

และบริกรรมจิตทั้งหลาย ก็กระทำจิตที่กำลังมีอยู่นั้น ๆ ให้เป็นอารมณ์ โดยความเป็นจิตเสมอเหมือนกันนั่นแหละเป็นไป โดยเป็นบริกรรมแห่งญาณที่รู้จิต. ส่วนเจโตปริยญาณ เมื่อจะแทงตลอด เมื่อจะสอดส่องจิตที่กำลังมีอยู่ ก็ย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน พร้อมกันกับจิตดวงนั้นนั่นเอง.

ตตฺถ ยสฺมา สนฺตานสฺส สนฺตานคฺคหณโต เอกตฺตวเสน อาวชฺชนาทีนิ "จิตฺตนฺ"เตฺวว ปวตฺตานิ. ตญฺจ จิตฺตเมว, ยํ เจโตปริยญาเณน วิภาวิตํ. ตสฺมา สมานาการปฺปวตฺติโต น อนิฏฺเฐ มคฺคผลวีถิโต อญฺญสฺมึ ฐาเน นานารมฺมณตา อาวชฺชนชวนานํ โหติ. ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณญฺจ ปริกมฺมํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส เจโต-ปริยญาณสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโยติ สิทฺธํ โหติ. อตีตตฺติโก จ เอวํ อุปฺปนฺโน โหติ. อญฺญถา สนฺตติปจฺจุปฺปนฺเนน, อทฺธาปจฺจุปฺปนฺเนน จ "ปจฺจุปฺปนฺนนฺ"ติ อิธ

ในบรรดาจิตเหล่านั้น เพราะเหตุที่จิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้น ย่อมเป็นไปว่า "เป็นจิต" เท่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็นสภาวะเดียวกัน โดยการถือเอาความสืบต่อกันแห่ง (จิต)สันดาน. และจิตที่เจโตปริยญาณสอดส่องนั้นแหละ. ฉะนั้น อาวัชชนะและชวนะทั้งหลาย ก็ย่อมหาความเป็นจิตที่มีอารมณ์แตกต่างกัน ในฐานะอื่นจากมรรคผล-วิถี ซึ่งไม่น่าต้องการมิได้ เพราะเป็นไปโดยอาการที่เสมอเหมือนกัน. อนึ่ง ข้อว่า บริกรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาเสวนปัจจัยแก่เจโตปริยญาณที่มี

วุจฺจมาเน อตีตานาคตานญฺจ ปจฺจุปฺปนฺนตา อาปชฺเชยฺย. ตถา จ สติ "ปจฺจุปฺปนฺโน ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ วตฺตพฺพํ สิยา, น จ ตํ วุตฺตํ. "อตีโต ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย, ปุริมา ปุริมา อตีตา อตีตา ขนฺธา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ ปจฺจุปฺปนฺนานํ ขนฺธานํ อนนฺตร ฯเปฯ อนุโลมํ โคตฺรภุสฺสา"ติ[๑] อาทิวจนโต ปน อทฺธาสนฺตติปจฺจุปฺปนฺเนเสฺวว จ อนนฺตราตีตา จตฺตาโร ขนฺธา อตีตาติ วิญฺญายนฺติ. น จ อภิธมฺมมาติกาย[๒] อาคตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนปทสฺส อทฺธาสนฺตติปจฺจุปฺปนฺนปทตฺถตา กตฺถจิ ปาฬิยํ วุตฺตา. ตสฺมา เตหิ อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตปฺปวตฺติยา เจโตปริยญาณสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา วุตฺตา. ยทา ปน "ยํ อิมสฺส จิตฺตํ ปวตฺตํ, ตํ ชานามิ, ยํ

อารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะเหตุนั้น ย่อมเป็นอันสำเร็จได้. และอตีตติกะก็มีอันเกิดขึ้นได้ตามประการดังกล่าวนี้. ถ้าจะถือเอาความโดยประการอื่น เมื่อกล่าวถึงสันตติปัจจุบันและอัทธาปัจจุบันในที่นี้ว่า "เป็นปัจจุบัน" จิตที่ล่วงไปแล้ว และที่ยังไม่มาถึง ก็จะพึงถึงความเป็นปัจจุบันด้วย. เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็น่าจะมีคำตรัสไว้ ว่า "ธรรมที่เป็นปัจจุบันย่อมเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน", แต่ก็มิได้ตรัสคำนั้นไว้. ตามพระดำรัสที่ว่า "ธรรมที่เป็นอดีตย่อมเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย แก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน, ขันธ์ทั้งหลายที่ล่วงไปแล้ว ๆ ที่เกิดก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัยแก่ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ที่เกิดหลัง ๆ ฯลฯ อนุโลมเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่โคตรภู" ดังนี้เป็นต้น บัณฑิตย่อมรู้ได้ว่า ขันธ์ ๔ ที่

---

[๑] อภิ. ป. ๔๑/๕๔๓.
[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๗.

ภวิสฺสติ, ตํ ชานามี''ติ วา อาโภคํ กตฺวา ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนาทีนิ กโรติ, ตทา อาวชฺชนปริกมฺมานิ, เจโตปริยญาณญฺจ อตีตานาคตารมฺมณาเนว โหนฺติ อาวชฺชเนเนว วิภาคสฺส กตตฺตา.

ล่วงไปแล้วในลำดับ ในบรรดาขันธ์ที่เป็นอัทธาปัจจุบัน และที่เป็นสันตติปัจจุบันนั่นเอง ชื่อว่าเป็นอดีต ดังนี้. ก็สำหรับบทว่าปัจจุบันอันมาแล้วในอภิธัมมมาติกา ในพระบาลีที่ไหนๆ ก็มิได้ตรัสความหมายแห่งบทไว้ว่า เป็นอัทธาปัจจุบันหรือสันตติปัจจุบัน. เพราะฉะนั้นอาจารย์เหล่านั้น จึงกล่าวถึงความที่เจโต–ปริยญาณ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ตามความที่จิตของท่านผู้มีฤทธิ์ และของบุคคลอื่นเป็นไปในขณะเดียวกันไว้. ส่วนว่าในเวลาใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์ ทำการคำนึงไว้ว่า ''บุคคลผู้นี้ มีจิตดวงใด เป็นไปแล้ว, เราจะรู้จิตดวงนั้น'' ดังนี้ ก็ดี, ว่า ''บุคคลผู้นี้จักมีจิตดวงใด, เราจะรู้จิตดวงนั้น'' ดังนี้ ก็ดี แล้วกระทำกิจทั้งหลายมีการเข้าฌานที่เป็นบาทเป็นต้น, ในเวลานั้น อาวัชชนะ บริกรรม และเจโต–ปริยญาณ ย่อมมีอารมณ์เป็นอดีต หรืออนาคตนั่นเทียว เพราะได้ใช้อาวัชชนะนั่นแหละทำการจำแนกไว้.

เย ปน "อิทฺธิมา ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม อาวชฺชติ[๑] อาวชฺชนํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ อารมฺมณํ กตฺวา เตเนว สห นิรุชฺฌติ. ตโต จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ, เยสํ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ, เสสานิ กามาวจรานิ, เตสํ สพฺเพสมฺปิ ตเทว นิรุทฺธํ จิตฺตํ อารมฺมณํ โหติ, น จ ตานิ นานารมฺมณานิ โหนฺติ อทฺธาวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา"ติ อิทํ วจนํ นิสฺสาย "อาวชฺชนชวนานํ ปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณภาเวปิ นานารมฺมณตาภาโว วิย เอกทฺวิติจตุปญฺจจิตฺตกฺขณานาคเตสุปิ จิตฺเตสุ อาวชฺชิเตสุ อาวชฺชนชวนานํ ยถาสมฺภวํ อนาคตปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณภาเวปิ นานารมฺมณตา น สิยา เตน จตุปญฺจจิตฺตกฺขณานาคเต อาวชฺชิเต อนาคตารมฺมณปริกมฺมานนฺตรํ ขณปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ เจโตปริยญาณํ สิทฺธนฺ"ติ วทนฺติ. เตสํ

ส่วนอาจารย์เหล่าใด อาศัยคำนี้ว่า "ภิกษุผู้มีฤทธิ์ผู้ต้องการจะรู้ ย่อมนึกถึงจิตของบุคคลอื่น, อาวัชชนจิตย่อมกระทำจิตที่เป็นขณปัจจุบันให้เป็นอารมณ์ แล้วก็ย่อมดับไปพร้อมกับอารมณ์นั้นนั่นเอง. ต่อจากนั้นชวนจิต ๔ ขณะ หรือ ๕ ขณะ ย่อมแล่นไป, ซึ่งเป็นบรรดาชวนจิตที่มีขณะสุดท้าย เป็นอิทธิจิต, ชวนจิตที่เหลือเป็นกามาวจรจิต, จิตที่ดับไปแล้วนั้นนั่นเทียว เป็นอารมณ์แห่งชวนจิตเหล่านั้น แม้ทุกดวง, ก็ชวนจิตเหล่านั้นหาเป็นจิตที่มีอารมณ์แตกต่างกันไม่ เพราะมีจิตที่เป็นปัจจุบัน โดยเกี่ยวกับอัทธาเป็นอารมณ์" ดังนี้ แล้วกล่าวว่า "เมื่อนึกถึงจิตทั้งหลายแม้ที่เป็นอนาคตอันมีขณะจิต ๑ ขณะ หรือ ๒ หรือ ๓ หรือ ๔ หรือ ๕ ขณะ อาวัชชนะและชวนะทั้งหลาย ก็หาความเป็นจิตที่มีอารมณ์แตกต่างกันมิได้ แม้ว่าจะมีความเป็นจิตที่มีอารมณ์เป็นอนาคต หรือปัจจุบัน

---

๑ ฉ. อาวชฺเชติ.

วาโท "อนาคตารมฺมโณ ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณ ธมฺโม อตีตารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ อิเมสํ ปญฺหานํ อนุทฺธฏตฺตา, คณนาย จ "อาเสวเน ตีณิ"ติ[1] วุตฺตตฺตา น สิชฺฌติ. น หิ กุสลกิริยามหคฺคตํ อนาเสวนํ อตฺถีติ. เอตสฺส จ วาทสฺส นิสฺสยภาโว อาวชฺชนชวนานํ ขณปจฺจุปฺปนฺนนิรุทฺธารมฺมณตาวจนสฺส น สิชฺฌติ, "ยํ ปวตฺตํ, ปวตฺติสฺสติ จา"ติ วิเสสํ อกตฺวา คหเณ อาวชฺชนสฺส อนาคตคฺคหณาภาวํ, ตถาภาวา ชวนานมฺปิ ปวตฺตมานคฺคหณาภาวญฺจ สนฺธาเยว ตสฺส วุตฺตตฺตา. ตทา หิ ภวงฺคจลนานนฺตรํ อภิมุขีภูตเมว จิตฺตํ อารพฺภ อาวชฺชนา ปวตฺตตีติ ชานนจิตฺตสฺสาปิ

หรืออดีตได้ตามสมควรแก่ความเกิดได้ (ก็ตาม) ดุจความที่อาวัชชนะและชวนะหาความเป็นจิตที่มีอารมณ์แตกต่างกันมิได้ แม้ว่าจะมีความเป็นจิตที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันหรืออดีตได้ (ก็ตาม) ฉะนั้น เมื่ออาวัชชนะนั้น นึกถึงจิตที่เป็นอนาคต อันมีขณะจิต ๔ หรือ ๕ ขณะ ก็จะมีอันสำเร็จเจโตปริยญาณ อันมีอารมณ์เป็นขณปัจจุบัน ในลำดับแห่งบริกรรมอันมีอารมณ์เป็นอนาคตได้" ดังนี้. คำพูดของอาจารย์เหล่านั้นย่อมไม่สำเร็จ(ใช้ไม่ได้) เพราะพระผู้มีพระภาคมิได้ ทรงยกปัญหาขึ้นว่า "ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคต ย่อมเป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัย แก่ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน, ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันย่อมเป็นปัจจัย โดยอาเสวนปัจจัย แก่ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอดีต" ดังนี้ เหล่านี้ไว้, และเพราะได้ตรัสจำนวนนับไว้ว่า "อาเสวเน ตีณิ

---

[1] อภิ. ป. ๔๐/๕๖๗.

วตฺตมานารมฺมณภาเว อาวชฺชนชานนจิตฺตานํ สหฏฺฐานโทสาปตฺติยา, ราสิเอกเทสาวชฺชนปฏิเวเธ สมฺปตฺตสมฺปตฺตาวชฺชนชานเน จ อทิฏฺเฐ ฐาเน อาวชฺชนชวนานํ นานารมฺมณภาวโทสาปตฺติยา จ ยํ วุตฺตํ "ขณปจฺจุปฺปนฺนํ จิตฺตํ เจโตปริยญาณสฺส อารมฺมณํ โหตี"ติ, ตํ อยุตฺตนฺติ ปฏิกฺขิปิตฺวา ยถาวุตฺตโทสาปตฺตึ, กาลวเสน จ อทฺธาสนฺตติปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา นานารมฺมณตาภาวํ ทิสฺวา อาวชฺชนชวนานํ ปวตฺตมานตํ นิรุทฺธารมฺมณภาโว วุตฺโตติ. ตมฺปิ วจนํ ปุริมวาทิโน นานุชาเนยฺยุํ. ตสฺมิญฺหิ สติ "อาวชฺชนา กุสลานนฺ"ติอาทีสุ[๑] วิย อญฺญปทสงฺคหิตสฺส อนนฺตรปจฺจยวิธานโต "ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา อาวชฺชนา (ในอาเสวนปัจจัย มีมูล ๓)"[๑] ดังนี้. จริงอยู่ มหัคคตจิตที่เป็นกุศลและกิริยาที่ไม่มีอาเสวนปัจจัย (คือไม่เป็นผลแห่งอาเสวนปัจจัย) หามีไม่แล. ก็ภาวะที่(อาจารย์เหล่านั้น) อาศัยวาทะนี้ กล่าวถึงความที่อาวัชชนะและชวนะทั้งหลาย มีจิตที่เป็นขณปัจจุบันอันดับไปแล้วเป็นอารมณ์ หาสำเร็จไม่(หาใช้ได้ไม่), เพราะวาทะนั้นท่านกล่าวหมายเอาภาวะที่อาวัชชนะไม่มีการถือเอาจิต ที่เป็นอนาคต ในเวลาจะถือเอา(จิต)โดยไม่ทำให้แปลกกัน ว่า "จิตดวงใดเป็นไปแล้ว และว่าจิตดวงใดจักเป็นไป" ดังนี้ และภาวะที่แม้ชวนะทั้งหลาย ก็ไม่มีการถือเอาจิตที่กำลังเป็นไปอยู่ เพราะไม่มีอาวัชชนะนั้น. จริงอยู่ ในเวลานั้น จิตที่เป็นอาวัชชนะ[๒] (เป็น

---

๑ อภิ. ป. ๔๐/๑๖๕.

๑ มีมูล ๓ อย่างนี้ คือ กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล ๑ อกุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล ๑ อัพยากตะ เป็นปัจจัยแก่อัพยากตะ ๑.

๒ ปาฐะเป็น อนาวชฺชนา เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกต้องน่าจะเป็น อาวชฺชนา ได้แปลตามที่เห็นว่าน่าจะถูกต้องกว่า.

อตีตารมฺมณานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ จ วตฺตพฺพํ สิยา, น จ วุตฺตนฺติ.

การนึก) ย่อมปรารภเอาจิตที่มีอยู่เฉพาะหน้านั่นเทียว เป็นไปในลำดับแห่งภวังค์ที่ไหว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงปฏิเสธว่า คำที่อาจารย์เหล่านั้นกล่าวว่า "จิตที่เป็นขณปัจจุบัน ย่อมเป็นอารมณ์ของเจโต-ปริยญาณ" ดังนี้ใด, คำนั้นไม่ถูกต้อง เพราะจะมีอันถึงโทษ(ข้อบกพร่อง, ข้อที่ไม่ถูกต้อง) คือการที่อาวัชชนจิตและชานนจิต (อภิญญา-จิตที่รู้) มีการตั้งลง(เกิดขึ้น)พร้อมกันได้ ในภาวะที่แม้ชานนจิตมีจิตที่กำลังเป็นไป เป็นอารมณ์, และเพราะจะมีอันถึงโทษคือภาวะที่อาวัชชนะ และชวนะทั้งหลายมีอารมณ์แตกต่างกันได้ ในฐานะที่มองไม่เห็น(ไม่ต้องการ) คือในการนึกและแทงตลอดจิตเป็นกลุ่ม และเป็นเพียงส่วนหนึ่ง[๑] และใน

---

[๑] มีความหมายว่า ในการที่อาวัชชนะนึกถึงจิตเป็นกลุ่ม คือ ที่รวมกลุ่มด้วยอำนาจความสืบต่อและชวนะที่เป็นอภิญญาจิตแทงตลอด คือ รู้จิตเป็นเพียงส่วนหนึ่งคือดวงเดียว.

การนึกและการรู้จิตที่ประจวบเข้าแล้ว และประจวบเข้าแล้ว[๑] ดังนี้ ครั้นมองเห็นการถึงโทษตามที่กล่าวแล้ว และภาวะที่หาความเป็นจิตอันมีอารมณ์แตกต่างกันมิได้ เพราะมีจิตที่เป็นอัทธาปัจจุบัน หรือสันตติปัจจุบันเป็นอารมณ์ด้วยอำนาจแห่งกาลแล้ว จึงได้กล่าวถึงความที่อาวัชชนะ และชวนะทั้งหลายที่กำลังเป็นไป มีจิตที่ดับไปแล้วเป็นอารมณ์ไว้. คำแม้นั้น พระอาจารย์ที่มีวาทะแรกทั้งหลาย ไม่ควรยอมรับ. ก็เมื่อมีคำนั้นอยู่ ชอบที่จะกล่าวว่า "อาวัชชนจิตที่มีปัจจุบันเป็นอารมณ์เป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัยแก่ขันธ์ทั้งหลายที่มีอารมณ์เป็นอดีต โดยการจัดบท ที่สงเคราะห์เข้ากับบทอื่น เป็นอนันตร-ปัจจัย เหมือนอย่างในพระบาลีว่า "อาวชฺชนา กุสลานํ (อาวัชชนจิต เป็นปัจจัยแก่กุศล

---

๑ มีความหมายว่า ในการที่อาวัชชนะนึกถึงจิตที่ประจวบเข้า คือเป็นขณปัจจุบันแล้ว อภิญญาจิตก็ยังรู้จิตที่ประจวบเข้าแล้วนั้นอีก.

ทั้งหลาย)" ดังนี้เป็นต้น, แต่ท่านก็หากล่าวไว้ไม่ ฉะนี้แล.

กสฺมา ปเนวํ เจโตปริยญาณสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา วิจาริตา, นนุ "อตีโต ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส, อนาคโต ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณ-ปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] เอเตสํ วิภงฺเคสุ "อตีตา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโต-ปริยญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, อนาคตา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส อนาคตํส-ญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] อุปฺปนฺนตฺติเก จ "อนุปฺปนฺนา ขนฺธา อุปฺปาทิโน ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๒]

ท้วงว่า ก็เพราะเหตุไรจึงได้วิจารถึงความที่ เจโตปริยญาณมีอารมณ์เป็นปัจจุบันไว้อย่างนี้เล่า, บัณฑิตย่อมรู้ได้ว่าเจโต-ปริยญาณ ย่อมไม่เป็นไปในจิตที่เป็นปัจจุบัน เพราะในการจำแนกบทเหล่านี้ ว่า "อตีโต ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ฯเปฯ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (ธรรมที่เป็นอดีต ย่อมเป็นปัจจัย โดยอารัมมณปัจจัย แก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน, ธรรมที่เป็นอนาคต ย่อมเป็นปัจจัย โดยอารัมมณปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน)" ดังนี้ ทรงทำการถือเอาเจโตปริยญาณ แล้วว่า "อตีตา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโต-ปริยญาณสฺส ฯเปฯ อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (ขันธ์ที่เป็นอดีต ย่อมเป็นปัจจัย โดยอารัมมณปัจจัย แก่

---

[๑] อภิ. ป. ๔๑/๕๔๑.
[๒] อภิ. ป. ๔๑/๕๓๓.

เจโตปริยาณคฺคหณํ กตฺวา "ปจฺจุปฺปนฺโน ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺสา"ติ[๑] เอตสฺส วิภงฺเค "ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา อิทฺธิวิธาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ,[๒] อุปฺปนฺนตฺติเก จ "อุปฺปนฺนา ขนฺธา อิทฺธิวิธาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๓] เอตฺตกสฺเสว วุตฺตตฺตา ปจฺจุปฺปนฺเน จิตฺเต เจโตปริยาณํ น ปวตฺตตีติ วิญฺญายติ. ยทิ หิ ปวตฺเตยฺย, ปุริเมสุ วิย อิตเรสุ จ เจโตปริยาณคฺคหณํ กตฺตพฺพํ สิยาติ ? สจฺจํ กตฺตพฺพํ, นยทสฺสน-วเสน ปน ตํ สงฺขิตฺตนฺติ อญฺญาย ปาฬิยา วิญฺญายติ.

อาวัชชนะแห่งอิทธิวิธญาณ แห่งเจโตปริยญาณ แห่งปุพเพนิวาสานุสสติญาณ แห่งยถากัมมูปค-ญาณ, ขันธ์ที่เป็นอนาคต ย่อมเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย แก่อาวัชชนะแห่งอิทธิวิธญาณ แห่งเจโตปริยญาณ แห่งอนาคตังสญาณ)" ดังนี้ และในอุปปันนติกะ ทรงทำการถือเอาเจโต-ปริยญาณแล้วว่า "อนุปฺปนฺนา ขนฺธา อุปฺปาทิโน ขนฺธา อิทฺธิวิธาณสฺส เจโต-ปริยาณสฺส ฯเปฯ อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (ขันธ์ที่ยังไม่เกิดขึ้น ขันธ์ที่มีปกติเกิดขึ้น ย่อมเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย แก่อาวัชชนะแห่งอิทธิวิธญาณ แห่งเจโตปริยญาณ แห่งอนาคตังสญาณ)" ดังนี้ (แต่)ในการจำแนกบทว่า "ปจฺจุปฺปนฺโน ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส (ธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นปัจจัยแก่

---

[๑] อภิ. ป. ๔๑/๕๔๕.
[๒] อภิ. ป. ๔๑/๕๔๒.
[๓] อภิ. ป. ๔๑/๕๓๒.

ธรรมที่เป็นปัจจุบัน)" นี้ ก็กลับตรัสไว้ เพียงแค่นี้ เท่านั้นว่า "ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (ขันธ์ที่เป็นปัจจุบัน ย่อมเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย แก่อาวัชชนะแห่ง อิทธิวิธญาณ)" และในอุปปันนติกะ ก็ตรัสไว้เพียงแค่นี้เท่านั้นว่า "อุปฺปนฺนา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (ขันธ์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่อาวัชชนะ แห่งอิทธิวิธญาณ)" ดังนี้. ก็ถ้าหากเจโตปริยญาณพึงเป็นไป(ในอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันได้)ไซร้, ก็จะต้องทำการถือเอาเจโตปริยญาณ ในบททั้งหลายนอกนี้ เช่นเดียวกับบทแรก ๆ ทั้งหลายมิใช่หรือ ? เฉลยว่า เป็นความจริงว่าจะต้องทำการถือเอาเจโตปริยญาณด้วย, แต่ว่าคำที่ตรัสไว้นั้น เป็นคำย่อ โดยเกี่ยวกับเป็นการแสดงโดยนัย เพราะเหตุนั้น บัณฑิตย่อมรู้แจ้งได้ โดยพระบาลีแห่งอื่น.

"อตีตารมฺมโณ ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, อนาคตารมฺมโณ ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณ ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺสา"ติ[๑] เอเตสฺวมฺปิ วิภงฺเคสุ "เจโตปริยญาเณน อตีตารมฺมณปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตสมงฺคิสฺส จิตฺตํ ชานาติ, อตีตารมฺมณา ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา เจโตปริยญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, เจโตปริยญาเณน อนาคตารมฺมณปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตสมงฺคิสฺส จิตฺตํ ชานาติ, อนาคตารมฺมณา ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา เจโตปริยญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, เจโตปริยญาเณน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตสมงฺคิสฺส จิตฺตํ ชานาติ, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา เจโตปริยญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๒] เจโต-

จริงอยู่ ในคำจำแนกบทเหล่านี้ ว่า "อตีตารมฺมโณ ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส ฯเปฯ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส (ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอดีต ย่อมเป็นปัจจัย โดยอารัมมณปัจจัยแก่ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน, ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคต ย่อมเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน, ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ย่อมเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยแก่ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน)" ดังนี้ ได้ตรัสถึงความเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน แห่งเจโตปริยญาณ ไว้ว่า "เจโตปริยญาเณน อตีตารมฺมณปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตสมงฺคิสฺส จิตฺตํ ชานาติ ฯเปฯ เจโตปริยญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (ภิกษุย่อมรู้จิตของบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยจิตปัจจุบัน อันมีอารมณ์เป็นอดีต ด้วยเจโตปริยญาณ, ขันธ์ปัจจุบันที่มีอารมณ์เป็นอดีต ย่อมเป็นปัจจัยโดย

---

[๑] อภิ. ป. ๔๑/๕๖๑.

[๒] อภิ. ป. ๔๑/๕๕๖.

ปริยญาณสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณ ปวตฺติ วุตฺตาติ. เตเนวายํ วิจารณา กตาติ เวทิตพฺพา.

อารัมมณปัจจัยแก่อาวัชชนะ แห่งเจโตปริยญาณ, ภิกษุย่อมรู้จิตของบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยจิตปัจจุบัน อันมีอารมณ์เป็นอนาคต ด้วยเจโตปริยญาณ, ขันธ์ปัจจุบันที่มีอารมณ์เป็นอนาคต ย่อมเป็นปัจจัย โดยอารัมมณปัจจัยแก่อาวัชชนะ แห่งเจโตปริยญาณ, ภิกษุย่อมรู้จิตของบุคคลผู้พร้อมเพรียง ด้วยจิตปัจจุบัน อันมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ด้วยเจโตปริยญาณ, ขันธ์ปัจจุบันที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ย่อมเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย แก่อาวัชชนะแห่งเจโตปริยญาณ)" ดังนี้ ฉะนี้แล. จึงพึงทราบว่า ข้าพเจ้าได้ทำการวิจารณ์ข้อนี้ไว้ ก็เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ.

๔๑๗. เตสนฺติ เตสุ ทฺวีสุ ญาเณสูติ นิทฺธารเณ สามิวจนํ. จิตฺตเมว อารมฺมณํ เจโตปริยญาณตฺตาติ อธิปฺปาโย. เตนาห "อญฺญํ ขนฺธํ วา ขนฺธปฏิพทฺธํ วา น ชานาตี"ติ. ตตฺถ ขนฺธปฏิพทฺธํ นาม นามโคตฺตาทิ. ยทิ เอวํ กถํ มคฺคารมฺมณนฺติ

๔๑๗. บทว่า เตสํ เป็นฉัฏฐีวิภัตติในนิทธารณะ คือในญาณ ๒ นั้น. อธิบายว่า ชื่อว่า มีเฉพาะจิตเท่านั้นเป็นอารมณ์ ก็เพราะความที่เป็นเจโตปริยญาณ. เพราะ-ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ย่อมไม่รู้ขันธ์อื่น หรือสิ่งที่เนื่องกับขันธ์" ดังนี้. ในคำนั้น ชื่อและ

อาห "มคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตารมฺมณตฺตา ปน ปริยายโต มคฺคารมฺมณนฺติ วุตฺตนฺ"ติ. เจตนามตฺตเมว อารมฺมณํ, ตถา หิ ตํ "ยถากมฺมูปคญาณนฺ"ติ วุจฺจตีติ อธิปฺปาโย. ขนฺธปฏิพทฺเธสูติ เอตฺถ นิพฺพานมฺปิ ขนฺธปฏิพทฺธเมว ขนฺเธหิ วิสยิกตฺตตาติ วทนฺติ. ตถา หิ วุตฺตํ อฏฺฐสาลินิยํ "อตีเต พุทฺธา มคฺคํ ภาวยึสุ, ผลํ สจฺฉากํสุ, อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายึสูติ ฉินฺนวฏุมกานุสฺสรณวเสน มคฺคผลนิพฺพานปจฺจเวกฺขณโตปิ อปฺปมาณารมฺมณนฺ"ติ? ตตฺถ มคฺคผลปจฺจเวกฺขณานิ ตาว ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาเณน มคฺคผเลสุ ญาเตสุ ปวตฺตนฺติ. นิพฺพานปจฺจเวกฺขณญฺจ นิพฺพานารมฺมเณสุ อปฺปมาณธมฺเมสุ ญาเตสูติ มคฺคาทิปจฺจเวกฺขณานิ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อปฺปมาณารมฺมณตํ สาเธนฺตีติ เวทิตพฺพานิ.

โคตรเป็นต้น ชื่อว่าสิ่งที่เนื่องกับขันธ์. ท่านอาจารย์ทำคำทักท้วงไว้ในใจว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ไซร้ จะชื่อว่าเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นมรรคได้อย่างไร ดังนี้แล้วจึงกล่าวว่า "แต่ก็กล่าวได้ว่า มีอารมณ์เป็นมรรคได้โดยปริยาย เพราะมีจิตที่สัมปยุตกับมรรคเป็นอารมณ์" ดังนี้. ชื่อว่า มีเพียงเจตนา (อดีต) เท่านั้นเป็นอารมณ์, อธิบายว่า เป็นความจริงว่า ญาณนั้น ท่านเรียกว่า "ยถากัมมูปคญาณ" ก็โดยประการที่มีเพียงเจตนาเป็นอารมณ์นั้น. ในบทว่า ขนฺธปฏิพทฺเธสุ นี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า แม้พระนิพพานก็ชื่อว่า เป็นสิ่งที่เนื่องกับขันธ์เหมือนกัน เพราะความเป็นธรรม ที่พระอริยบุคคลกระทำให้เป็นอารมณ์ได้ ด้วยขันธ์ทั้งหลาย. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในอัฏฐสาลินี ว่า "ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ แม้โดยการพิจารณา

[๑] อฏฺฐสาลินี. ๕๗๙.

มรรค ผล และพระนิพพาน ด้วยอำนาจแห่งการตามระลึกถึงท่านผู้มีทางไป(ในภพ) อันขาดแล้ว ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตได้ทรงเจริญมรรคแล้ว, ได้ทรงกระทำผลให้แจ้งแล้ว, ได้ทรงปรินิพพานแล้ว ด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ดังนี้" ดังนี้. ในคำนั้น พึงทราบว่าก่อนอื่น การพิจารณามรรคและผล ย่อมเป็นไปได้ ในเมื่อได้รู้มรรคและผล ด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณแล้ว. และการพิจารณาพระนิพพาน ย่อมเป็นไปได้ในเมื่อได้รู้อัปปมาณธรรมทั้งหลาย ที่มีพระ-นิพพานเป็นอารมณ์แล้ว เพราะเหตุนั้น การพิจารณามรรคเป็นต้น ย่อมทำความเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะให้สำเร็จ แก่ปุพเพ-นิวาสานุสสติญาณได้.

"อปฺปมาณา ขนฺธา ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"[๑]อิจฺเจว หิ วุตฺตํ, น วุตฺตํ

จริงอยู่ ตรัสไว้ว่า "อปฺปมาณา ขนฺธา ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (อัปปมาณขันธ์ทั้งหลาย ย่อมเป็น

---

[๑] อภิ. ป. ๔๑/๔๒๘.

"นิพฺพานนฺ"ติ. ตสฺมา ปุพฺเพนิวาสญาเณน เอว มคฺคผลปจฺจเวกฺขณกิจฺเจ วุจฺจมาเนปิ นิพฺพานปจฺจเวกฺขณตา น สกฺกา วตฺตุํ. อฏฺฐกถายมฺปน นิพฺพานารมฺมณตา นิทสฺสิตา.

ปัจจัย โดยอารัมมณปัจจัยแก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ)" ดังนี้, หาได้ตรัสว่า "นิพฺพานํ (พระนิพพานย่อมเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ)" ดังนี้ไม่. เพราะฉะนั้น แม้เมื่อจะกล่าวถึงกิจ คือ การพิจารณามรรคและผลด้วยปุพเพนิวาสญาณนั่นเทียว ก็ไม่อาจที่จะกล่าวถึงการพิจารณาพระนิพพานได้. ส่วนในอรรถกถา ท่านได้แสดงถึงความเป็นญาณ ที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ไว้.

<u>กุสลา</u> <u>ขนฺธาติ</u> อิทฺธิวิธปุพฺเพนิวาสอนาคตํสญาณาเปกฺโข พหุวจนนิทฺเทโส, น เจโตปริยญาณยถากมฺมุปคญาณาเปกฺโขติ[1] เตสํ จตุกฺขนฺธารมฺมณภาวสฺส อสาธโกติ เจ ? น, อญฺญตฺถ "อวิตกฺกวิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จ เจโตปริยญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส (๒) อนาคตํสญาณสฺส

หากจะมีคำท้วงติงว่า ข้อว่า <u>กุสลา</u> <u>ขนฺธา</u> (ขันธ์ที่เป็นกุศลทั้งหลาย) เป็นคำแสดงไขที่เป็นพหุวจนะ อันมีการเล็งถึงอิทธิวิธญาณ ปุพเพนิวาสญาณ และอนาคตังสญาณ, หามีการเล็งถึงเจโตปริยญาณและยถากัมมูปคญาณไม่ เพราะเหตุนั้น จึงหาใช่คำที่ทำให้ญาณเหล่านั้น สำเร็จความเป็นญาณ

---

[1] ฉ. เจโตปริยยถา...

[2] ปาฬิยํ. เอตฺถนฺตเร ยถากมฺมุปคญาณสฺสาติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ[๑] ''สวิตกฺก- สวิจารา ขนฺธา จ วิตกฺโก จ เจโตปริยญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส (๒) อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ[๑] จ วุตฺตตฺตา เจโตปริยญาณา- เปกฺโขปิ พหุวจนนิทฺเทโสติ อิมสฺสตฺถสฺส สิทฺธิโต. เอวมฺปิ ยถากมฺมุปคญาณสฺส ''อวิตกฺกวิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จา''ติอาทีสุ อวุตฺตตฺตา จตุกฺขนฺธารมฺมณตา น สิชฺฌตีติ ? น, ตตฺถ อวจนสฺส อญฺญการณตฺตา. ยถากมฺมุปคญาเณน หิ กมฺมสฺสาสฏฺฐา จตฺตาโร ขนฺธา กมฺมมฺเขน คยฺหนฺติ[๓] ตญฺหิ ยถา เจโตปริยญาณํ ปุริมปริกมฺมวเสน อวิตกฺกาทิวิภาคํ, สราคาทิวิภาคญฺจ จิตฺตํ วิภาเวติ, น เอวํ สวิภาคํ วิภาเวติ. กมฺมวเสเนว ปน

ที่มีขันธ์ ๔ เป็นอารมณ์ไม่ นะสิ ? เฉลยว่า หามิได้, เพราะความข้อนี้(ที่ว่า กุสลา ขนฺธา) สำเร็จแล้วว่า เป็นคำแสดงไขที่เป็นพหุวจนะ อันมีการเล็งถึงเจโตปริยญาณด้วย เพราะตรัสไว้ในที่อื่นว่า ''อวิตกฺกวิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จ เจโตปริยญาณสฺส ฯเปฯ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (ขันธ์ทั้งหลายที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารด้วย และวิจารย่อมเป็นปัจจัย โดยอารัมมณปัจจัย แก่เจโต- ปริยญาณ แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ แก่ อนาคตังสญาณ)'' ดังนี้, และว่า ''สวิตกฺก- สวิจารา ขนฺธา จ วิตกฺโก จ เจโตปริยญาณสฺส ฯเปฯ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (ขันธ์ทั้งหลายที่มีวิตก มีวิจารด้วย วิตกด้วย ย่อมเป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย แก่เจโตปริยญาณ แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

---

[๑] อภิ. ป. ๔๑/๕๙.

[๒] ปาฬิยํ. เอตฺถนฺตเร ยถากมฺมุปคญาณสฺสาติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

[๓] ฉ. คยฺหติ.

กมฺมสมุทายํ วิภาเวติ. ตสฺมา "อวิตกฺก-วิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จา"ติอาทิเก วิภาคกรเณ[๑] ตํ น วุตฺตํ, น จตุกฺขนฺธา นานารมฺมณโตติ. อิทมฺปนสฺส อการณนฺติ เกจิ. ตตฺถาปิ "ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺสา"ติ ปรนฺติ เอว. น หิ ตํ กุสลากุสลวิภาคํ วิย สวิตกฺกาทิวิภาคํ กมฺมํ วิภาเวตุํ อสมตฺถํ. ทุจฺจริตสุจริตวิภาวนมฺปิ หิ โลภาทิอโลภาทิ-สมฺปโยควิภาควิเสสวิภาวนํ โหตีติ.

แก่อนาคตังสญาณ)" ดังนี้. ท้วงอีก ว่า แม้ว่าเป็นอย่างนี้ ยถากัมมูปคญาณ ก็หาสำเร็จความเป็นญาณที่มีขันธ์ ๔ เป็นอารมณ์ไม่ เพราะมิได้ตรัสถึงในคำว่า "อวิตกฺก-วิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จ (ขันธ์ทั้งหลายที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารด้วย วิจารด้วย)" ดังนี้เป็นต้น ? เฉลยว่า หามิได้, เพราะการไม่ตรัสถึงไว้ในที่นั้น มีข้ออื่นเป็นเหตุ. เป็นความจริงว่า ยถากัมมูปคญาณ ย่อมถือเอาขันธ์ ๔ ที่เจือปนกับกรรมได้ โดยมีกรรมเป็นช่องทาง. เหมือนอย่างว่า เจโตปริยญาณ ย่อมสอดส่องจิตที่มีการจำแนกโดยเป็นจิตที่ไม่มีวิตกเป็นต้น, และที่มีการจำแนกโดยเป็นจิตที่มีราคะเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งบริกรรมที่เกิดก่อน ฉันใด, ยถากัมมูปคญาณนั้น ย่อมสอดส่องจิตที่มีการจำแนก ฉันนั้น เหมือนกัน ก็หาไม่. หว่าย่อมสอดส่องธรรมที่รวมกันอยู่กับกรรม โดย

---

[๑] ก. ...อาทิเกน วิภาคกรเณน.

เกี่ยวเนื่องกับกรรมนั่นเอง. เพราะฉะนั้น ในคราวที่ทรงกระทำการจำแนกว่า "ขันธ์ทั้งหลายที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารด้วย วิจารด้วย" เป็นต้น จึงมิได้ตรัสถึงยถากัมมูปคญาณนั้นไว้, หาใช่ว่ามิได้ตรัสขันธ์ ๔ ไว้เพราะเป็นอารมณ์ที่แตกต่างกันไม่ แล. ส่วนอาจารย์บางพวก กล่าวว่า ข้อที่กล่าวมานี้หาใช่เหตุแห่งความข้อนี้ไม่. แม้ในที่นั้นก็ตรัสไว้เหมือนกันว่า "ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส (แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ แก่ยถากัมมูปคญาณ แก่อนาคตังสญาณ)" ดังนี้. จริงอยู่ ยถากัมมูปคญาณนั้น หาใช่ว่าเป็นญาณที่ไม่สามารถจะสอดส่องกรรม ที่มีการจำแนกโดยเป็นกรรมที่มีวิตกเป็นต้น ดุจกรรมที่มีการจำแนกโดยเป็นกุศลและอกุศล ไม่. เพราะว่าแม้การสอดส่องถึงทุจริตและสุจริต ก็จัดเป็นการสอดส่องถึงกรรม ที่มีการจำแนกพิเศษโดยการประกอบร่วมกันกับโลภะเป็นต้น หรือกับอโลภะเป็นต้น แล.

คุณชัยวัฒน์ บางวัฒนา อุทิศส่วนกุศลให้ คุณมักดา บางวัฒนา, นางคันตี แซ่ม่าง นายสี-นายเคน-นางทา นาคตุ่น, นางน้อย-นายสมบูรณ์ โสมี

''ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ นาม- โคตฺตานุสฺสรณกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณนฺ''ติ เอตฺตกเมว อฏฺฐกถายํ วุตฺตํ. นามโคตฺตมฺปน ขนฺธปฏิพทฺโธ[1] สมฺมติสิทฺโธ พฺยญฺชนตฺโถ, น พฺยญฺชนนฺติ. อยเมตฺถ อมฺหากํ ขนฺตีติ อาจริยสฺสายํ อตฺตโน มติ. ยมฺปน วุตฺตํ ''น พฺยญฺชนนฺ''ติ, ตสฺส สมตฺถนํ ''พฺยญฺชนญฺหี''ติอาทิ.

ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาเพียงนี้เท่านั้น ว่า ''ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นนวัตตัพพะ ในเวลาที่ตามระลึกถึงชื่อและโคตร'' ดังนี้. ก็ชื่อและโคตร เป็นความหมายแห่งพยัญชนะ อันเนื่องกับขันธ์ สำเร็จโดยสมมติ, ไม่ใช่เป็นพยัญชนะ แล. คำว่า ในอารมณ์ที่เป็นนวัตตัพพะนี้ ข้าพเจ้ามีความเห็นข้อนี้ คือ ท่านอาจารย์มีอัตตโนมติ (ความเห็นส่วนตัว) ข้อนี้. ก็คำที่ท่านอาจารย์กล่าวว่า ''ไม่ใช่เป็นพยัญชนะ'' ดังนี้ใด, คำว่า ''เพราะว่าพยัญชนะ'' เป็นต้น เป็นการทำคำที่กล่าวไว้นั้นให้ใช้การได้ (ให้หนักแน่น, ให้รับฟังได้).

๔๑๙. กามาวจเร นิพฺพตฺติสฺสตีติ นิพฺพตฺติกฺขนฺธชานนมาห.

๔๑๙. คำว่า จักบังเกิดในกามาวจรภูมิ ท่านกล่าวถึงการรู้ขันธ์ที่บังเกิด.

๔๒๐. เอตฺถาติ เอตสฺมึ อชฺฌตฺตา- รมฺมณตฺติกวเสน อภิญฺญาญาณานํ อารมฺมณ-

๔๒๐. บทว่า เอตฺถ ได้แก่ในคำวิจารอารมณ์แห่งอภิญญาญาณทั้งหลาย ด้วยอำนาจ

---

[1] ฉ. ขนฺธูปนิพนฺโธ.

วิจาเร. "อชฺฌตฺตารมฺมณญฺเจว พหิทฺธารมฺมณญฺจา"ติ เอกชฺฌํ คเหตฺวา ยํ วุตฺตํ โปราณฏฺฐกถายํ, ตํ กาเลน ฯเปฯ โหติเยวาติ อิมินา อธิปฺปาเยน วุตฺตนฺติ อตฺโถ. น หิ อชฺฌตฺตพหิทฺธา นาม วิสุํ เอกํ อตฺถิ, นาปิ ตํ เอกชฺฌํ อารมฺมณํ กริยตีติ. ยทิ เอวํ ติโก เอว น ปูรติ ปททฺวยาสงฺคหิตสฺส ตติยสฺส อตฺถนฺตรสฺส อภาวโต, น ปการเภทวิสยตฺตา ติกนิทฺเทสสฺส. ตถา หิ อฏฺฐกถายํ "เต เอว ติปฺปกาเรปิ ธมฺเม"ติ วุตฺตํ. เต เอว อชฺฌตฺตาทิวเสน ติวิเธปิ ธมฺเมติ อตฺโถ. เอตฺถ หิ เต เอว ธมฺเมติ อวตฺวา "ติปฺปกาเร"ติ วจนํ ปการเภทนิพนฺธนา นาม[1] อยํ ติกเทสนาติ ทสฺสนตฺถํ. ยถา หิ กุสลตฺติกาทีนํ เทสนา ยถารหํ ธมฺมานํ ชาติสมฺปโยคปฺปหานสิกฺขาภูมิอารมฺมณปฺปเภท-นิยมกาลาทิเภทนิพนฺธนา, น เอวมยํ ชาติอาทิเภทนิพนฺธนา, นาปิ สนิทสฺสนตฺติก-

แห่งอัชฌัตตารัมมณติกะ นี้. มีอรรถาธิบายว่า ญาณที่ท่านกล่าวรวมกันไป ในอรรถกถาโบราณ ว่า "เป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายใน และเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายนอก" ดังนี้ใด, ญาณนั้น ท่านกล่าวไว้ โดยมีความมุ่งหมายว่า เป็นทั้งญาณที่มีอารมณ์เป็นภายใน ฯลฯ ตามกาลอันควร นั่นเทียว ดังนี้ นี้. จริงอยู่ ธรรมชาติที่เป็นอย่างหนึ่งต่างหาก ชื่อว่าเป็นทั้งภายใน ทั้งภายนอกหามีไม่, ทั้งญาณจะกระทำธรรมชาติที่เป็นทั้งภายในทั้งภายนอกนั้น ให้เป็นอารมณ์รวมกันได้ ก็หาไม่แล. ท้วงว่า ถ้าหากว่าเป็นอย่างนี้ไซร้ ติกะนั้นเทียว ย่อมไม่เต็ม (ไม่ครบถ้วน) เพราะไม่มีบทที่ ๓ อันมีสภาวะอื่นซึ่งสงเคราะห์ด้วยบททั้ง ๒ (ข้างต้น)ไม่ได้. เฉลยว่า หามิได้ เพราะการแสดงติกะมีการแตกไปโดยประการเป็นวิสัย. จริงอย่างนั้น ในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า "(ย่อมรู้) ธรรมทั้งหลาย แม้ที่มี ๓ ประการ

[1] ก. นามํ.

เหตุทุกาทิเทสนา วิย สภาวาทิเภทนิพนฺธนา, อถ โข ปการเภทนิพนฺธนา. ปญฺเจว หิ ขนฺธา สสนฺตติปริยาปนฺนตํ อุปาทาย "อชฺฌตฺตา"ติ วุตฺตา, ปรสนฺตติปริยาปนฺนตํ อุปาทาย "พหิทฺธา"ติ, ตทุภยํ อุปาทาย "อชฺฌตฺตพหิทฺธา"ติ. เตนาห "อนินฺทฺริยพทฺธรูปญฺจ นิพฺพานญฺจ ฐเปตฺวา สพฺเพ ธมฺมา สิยา อชฺฌตฺตา, สิยา พหิทฺธา, สิยา อชฺฌตฺตพหิทฺธา"ติ? นนุ เจตฺถ อตฺถนฺตราภาวโต ปการนฺตรสฺส จ อนามฏฺฐตฺตา ตติโย ราสิ นตฺถีติ ? นยิทเมวํ. ยทิปิ หิ ปฐมปเทน อสงฺคหิตสงฺคณฺหนสฺส วเสน ทุติยสฺส ปทสฺส ปวตฺตตฺตา สพฺเพปิ สภาวธมฺมา ปททฺวเยเนว ปริคฺคหิตา, เตหิ ปน วิสุํ วิสุํ คหิตธมฺเม เอกชฺฌํ คหณวเสน ตติยปทํ วุตฺตนฺติ อตฺเถว ตติโย ราสิ. น หิ สมุทาโย อวยโว โหติ, ภินฺนวตฺถุเก ปน ธมฺเม

เหล่านั้นนั่นเทียว" ดังนี้ไว้. หมายความว่า (ย่อมรู้) ธรรมทั้งหลาย ทั้ง ๓ อย่าง คือที่เป็นภายในเป็นต้น เหล่านั้นนั่นเทียว. ก็ในที่นี้ การที่ท่านไม่กล่าวว่า ธรรมเหล่านั้นนั่นเทียว(แต่)กล่าวว่า "ที่มี ๓ ประการ" ก็เพื่อแสดงว่า เทศนาติกะ(การแสดงธรรมหมวด ๓ ที่เรียกว่าอัชฌัตตติกะ)นี้ ชื่อว่ามีการเกี่ยวข้องกับ การแตกไปโดยประการทั้งหลาย. เปรียบเหมือนว่าเทศนาติกะและทุกะทั้งหลายมีกุสลติกะเป็นต้น เป็นเทศนาที่เกี่ยวข้องกับการแตกแห่งธรรมทั้งหลาย โดยชาติ การประกอบร่วมกัน การละ สิกขา ภูมิ ประเภทแห่งอารมณ์ นิยม (ข้อกำหนด) กาลเป็นต้น ฉันใด, อัชฌัตตติกะนี้ จะเป็นเทศนาที่มีการเกี่ยวข้องกับการแตกไป โดยชาติเป็นต้น ฉันนั้น ก็หาไม่, ทั้งจะเป็นเทศนาที่มีการเกี่ยวข้องกับการแตกไป โดยสภาวะเป็นต้น เหมือนอย่างสนิทัสสนติกะ หรือ

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๓๕๐.

คุณชัยวัฒน์ บางวัฒนา อุทิศส่วนกุศลให้ คุณบักตา บางวัฒนา, นางตันตี้ แซ่บ่าง
นายสี-นายเคน-นางทา นาคตุ่น, นางน้อย-นายสมบูรณ์ โสมี

อธิฏฐานเภทํ อมุญฺจิตฺวา เอกชฺฌํ คหณํ น สมฺภวตีติ กาเลน อชฺฌตฺตํ, กาเลน พหิทฺธา ชานนกาเลติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

เหตุทุกะเป็นต้น ก็หาไม่, หว่า เป็นเทศนาที่มีการเกี่ยวข้องกับการแตกไป โดยประการทั้งหลาย แล. จริงอยู่ ขันธ์ ๕ นั่นเทียว อาศัยความเป็นของที่นับเนื่อง ในความสืบต่อของตน ก็เรียกว่า "อชฺฌตฺตา (ภายใน)", อาศัยความเป็นของที่นับเนื่องในความสืบต่อของผู้อื่น ก็เรียกว่า "พหิทฺธา (ภายนอก)", อาศัยภาวะทั้ง ๒ ก็เรียกว่า "อชฺฌตฺตพหิทฺธา (ทั้งภายในทั้งภายนอก)" ดังนี้. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า "อนินฺทฺริยพทฺธรูปญฺจ นิพฺพานญฺจ ฐเปตฺวา สพฺเพ ธมฺมา สิยา อชฺฌตฺตา, สิยา พหิทฺธา, สิยา อชฺฌตฺตพหิทฺธา (ธรรมทั้งหลายทั้งปวง ยกเว้นรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และพระ-นิพพานเสีย ที่เป็นภายในก็มี, ที่เป็นภายนอกก็มี, ที่เป็นทั้งภายในทั้งภายนอก ก็มี)" ดังนี้. ท้วงว่า ก็ในติกะนี้ กองธรรมที่ ๓ (ที่ว่าเป็นทั้งภายใน ทั้งภายนอก) ย่อมไม่มี เพราะไม่มีสภาวะอื่น และเพราะมิได้ทรงแตะต้องประการอื่น มิใช่หรือ ? เฉลยว่า

ข้อนี้ หาเป็นอย่างนี้ไม่. สภาวธรรมทั้งหลายแม้ทั้งปวง เป็นอันกำหนดถือเอาได้ด้วยบททั้ง ๒ นั่นเทียว เพราะบทที่ ๒ เป็นไปด้วยอำนาจ แห่งการไม่ได้รวมเอาสภาวธรรมที่สงเคราะห์ด้วยบทที่ ๑ เข้าไว้ ก็จริง, ถึงกระนั้น ก็ตรัสบทที่ ๓ ไว้ ด้วยอำนาจแห่งการรวมถือเอาธรรมทั้งหลายที่ได้ถือเอาเป็นแต่ละกอง ด้วย ๒ บท เหล่านั้น เพราะเหตุนั้น กองธรรมที่ ๓ ก็มีเหมือนกัน. จริงอยู่ ของรวมหาชื่อว่าเป็นของย่อยไม่, แต่ก็พึงเห็นว่า ในธรรมที่มีวัตถุแตกต่างกัน ไม่ปล่อยความต่างกันแห่งการอธิษฐานแล้ว ก็ย่อมไม่เกิดการถือเอารวมกันไป เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ในเวลาที่รู้ภายในตามกาลอันควร ในเวลาที่รู้ภายนอกตามกาลอันควร ดังนี้.

อภิญฺญานิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบการพรรณนาอภิญญานิเทศ.

อิติ เตรสมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

การพรรณนาปริเฉทที่ ๑๓ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

คุณอัสนีย์ จาดแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่า พบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ ฯ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ 10100
โทร.223-0316, 221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

ด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

   - Page(s) missing
   - Page number(s) not in order
   - Printing(s) unclear/unreadable

   Please return such defect CANON to

   Bhumibalo Bhikkhu Foundation Wat Srakesa Compound
   Chakrabardibong Road
   BANGKOK 10100
   Tel.2230316, 2218001

   The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.